

**Tarihî ve Kültürel
Yönleriyle Bitlis
(I. Cilt)**

**Tarihî ve Kültürel
Yönleriyle Bitlis
(I. Cilt)**

Editörler

Prof. Dr. Mehmet İnbaşı - Prof. Dr. Mehmet Demirtaş

Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları: 7

Düzeltili

Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

Editörler

Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI,

Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

Katkıda Bulunanlar

Arş. Görevlisi Muhammed UĞURLU

Arş. Görevlisi Yunus KIRAYIT

Baskı - Cilt

Kalkan Matbaacılık

Büyük Sanayii, Birinci Cadde 99/32, İskitler / Ankara

kalkanofset@gmail.com, www.kalkanofset.com

Telefon: 0312 341 92 34, Fax: 0312 384 5746

Kapak Fotoğrafı

Bitlis İl Halk Kütüphanesi

<http://bitlis.kutuphane.gov.tr/TR-94095/fotograflarla-eski-bitlis.html>

Kapak ve Sayfa Tasarım

Mehmet Sadık KİŞİ

Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis (I. Cilt)

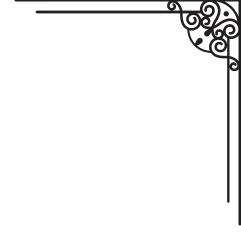
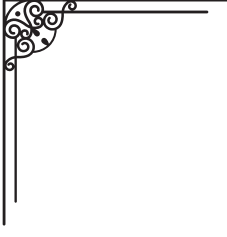
ISBN

978-605-61507-7-7 (1.c)

978-605-61507-6-0 (Tk)

1. Baskı: Aralık 2019, Ankara

"Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis (I. Cilt)" kitabında yayımlanan yazıların yasal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir. Kitabın yayın hakkı Bitlis Eren Üniversitesi'ne aittir. Kitabın hiçbir bölümü yayıncının izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi, kayıt yöntemleriyle veya başka bir yöntemle çoğaltılamaz, bir veri muhafaza sisteminde saklanamaz veya iletilemez. Kaynak göstermek kaydıyla alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

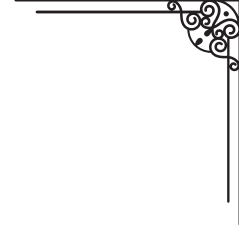
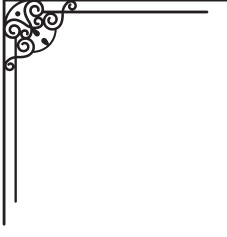
Önsöz	9
Önsöz	11
Urartu Döneminde Bitlis'in Sosyo-Ekonomik Yapısı	13
Ksenophon'un Anabasis (Onbinlerin Yürüyüşü) Adlı Eserinde Bitlis ve Çevresi / Bitlis and Its Environment in the Work of Xenophon's Anabasis (The March of Ten Thousands)	21
Urartu Krallığı'nın Van Gölü'ndeki Ulaşım ve Taşımacılık Faaliyetleri	31
"Bağafış / Bañafış" Adından "Badlís / Bidlís" Adına: Ermeni ve Bizans Kaynaklarında "Bitlis" Adının İlk Görünümleri	49
El-Ensab Tarihi Kitabında Bitlis Şehri	63
Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi	81
Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahlara Göre Bitlis ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (10. ve 17. Asırlar Arası)	95
Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hâkimiyeti	103
Dılmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi	117
Gazan Han Döneminde Yapılan Mali Reformların Bitlis ve Havalisi Üzerindeki Tesirleri	129
Akkoyunlular Devrinde Bitlis ve Yöresi: Genel Bir Değerlendirme	139
Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu Siyaseti ve İdris-i Bitlisî	145

Osmanlı-Safevî Geriliminde Doğu Anadolu Beyleri	151
Kanunî Sultan Süleyman'ın İkinci İran Seferi ve Bitlis Bölgesinde Meydana Gelen Olaylar.	165
Devlet ve Emaret: Bitlis ve Çevresinde Osmanlı Hâkimiyetini Doğru Okumak	183
Hakkari and Bedlis Emirates Relations Until 1665 1665 Yılına Kadar Hakkari ve Bitlis Emirliklerinin İlişkileri.	193
Erken Dönem Osmanlı Maliye Defterlerinde Yer Alan; Bitlis ve Havalisinin Ekonomik, Siyasi ve Sosyal Tarihine Ait Belgeler	201
XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şark Seferlerinde Bitlis ve Çevresinin Rolü	211
Safevilerden Osmanlıya İltica Eden Ulama Paşa ve Şeref Han ile Giriştiği Bitlis Hakimiyeti Mücadelesi	221
امارة بدليس بعد مقتل الامير شرفخان الخامس	231
The Emirate of Bitlis in the Reign of Abdal Khan Bitlisi 1617-1668	243
16. Yüzyıl Sonlarından, 17. Yüzyılın Ortalarına Bitlis'te Eşkîyalık ve Şiddet	265
Osmanlı-İran Savaşlarında Bitlis ve Kazalarının Sefer Organizasyonu Açısından Rolü (1723-1746)	279
XVIII. Yüzyılda Adilcevaz Sancağı.	287
Osmanlı Devirlerinde Adilcevaz Kalesi'ne Dair Bazı Tespitler	301
"Bitlis'e Han Olmak": Osmanlı Klasik Döneminde Bitlis Beyliğine Atanma Sürecine Dair Notlar	319
Kuruluşundan 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne Kadar Bitlis'in Osmanlı İdari Taksimatı İçerisindeki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme	335
Osmanlıdan Cumhuriyete Tatvan İskelesinin Ulaşım ve Ticaret Faaliyetleri Bakımından Önemi	347
Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Faaliyetleri ve Bitlisteki Çalışmaları.	365
İngiliz Konsolos Brant'ın Raporlarına Göre 19. Yüzyılın İlk Yarısında Bitlis	383
19. Yüzyılın Sonları ile 20. Yüzyılın Başlarında Bitlis ve Çevresinde Asayiş Olayları / At the Beginning of the 20th Century With the End of the 19th Century Security Cases in Bitlis	393

XIX. ve XX. yy'da Bitlis ve Çevresi'nde Hamidiyeli Aşiretlerin Asayiş ve İnzibat Meselelerindeki Rolü ve Meseleye Dair Konsolosluk Raporlarının Değerlendirilmesi.	413
Amerikan Board ve Bitlis'teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında)	423
Amerikan Board'un Bitlis'teki Varlığı Çerçevesinde Bitlisli Protestan Kadın Misyoner Grace Highley Knapp'ın Faaliyetleri	445
Protestan Misyoneri Corç (George)'un Bitlis'teki Komite Faaliyetleri (1896)	465
Rus Generali Y. V. Maslovski'nin Hatıratında Bitlis	487
II. Abdülhamid Dönemi Bitlis Vilayetinde Islahat Çalışmaları ve Nahiye Teşkilatı	495
Bitlis'ten Amerika'ya Ermeni Göçü ve Amerika'da Ermeni Diasporasının Faaliyetleri (1878-1915) / Armenian Migration From Bitlis to the United States of America and Activities of the Armenian Diaspora in the United States of America (1878-1915).	527
Ermenilerce Bitlis Vilayetinde Yapılan Zulüm ve Katliamların Şekil ve Yöntemleri	537
Bitlis Süryanilerinin Bölge Halkı ve Osmanlı İdaresi ile İlişkileri (1889-1920).	553
İngiltere'nin Bitlis Yardımcı Konsolosluğu: Francis Edward Crow Dönemi / Britains's Bitlis Province Vice-Consular: Francis Edward Crow Period	559
Adana Valisi İsmail Hakkı Bey'in "Raporlarım" Adlı Eserinde Bitlis Kazası ile İlgili Bulgular (1912).	581
II. Meşrutiyet Bitlis'inde Toplumsal Cinsiyet ve Kentsel Asayiş: 1913/1914 Tarihli Cerâim Cetvellerine Göre Bitlis'te Şiddet Suçları	597
I. Dünya Savaşı: Bitlis-Muş Hattı Çatışmalarının Viyana Basınına (Deutsches Volksblatt ve Neuigkeits Welt Blatt) Yansımaları	605
Erzurum Kongresi'nde Bitlis Vilayeti Delegeleri	619
Birinci TBMM'de Bitlis Milletvekilleri ve Faaliyetleri / Deputies of Bitlis and Their Activities in the First Grand National Assembly of Turkey (TBMM)	631
Bitlis Milletvekillerinin I. Dönem I. Yasama Yılı Faaliyetleri Activities of Bitlis Deputies During the First Term the First Legislation Year of Turkish Parliament	647
Cumhuriyet Dönemi'nde Sason ve Sason İsyancıları	661

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında CHP Teftiş Raporlarına Göre Bitlis (1939-1945) / Bitlis on the Inspectional Reports of CHP During World War II (1939-1945)	679
CHP Parti Müfettişi Feyzi Kalfağil'in Bitlis Raporları (1944-1945)	697
Yerel Basına Göre 27 Mayıs 1960 Darbesi'nin Bitlis'teki Yansımaları	723
Bitlis Senatörlerinin Cumhuriyet Senatosundaki Faaliyetleri (1961-1980)	733
Cumhuriyet Döneminde Bitlis'in İdari Yapısı ve Nüfusu (1923-1970) / Administrative Structure and Population at the Bitlis in the Republican Era (1923- 1970)	741
Bitlis'te Beş İktisadi Sorun ve Çözüm Paketi	751

ÖNSÖZ

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Bitlis birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Alternatifi olmayan bir yol güzergâhında yer alması nedeniyle de vaz geçilmez olmuş ve güçlü bir medeniyet inşa etmiştir. Dönem dönem Anadolu'nun en gelişmiş ve kalabalık şehirleri arasında yer alan Bitlis sahip olduğu birikimi sayesinde bugün büyük bir potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır. İlk çağlardan bu yana şehri mesken tutan devlet ve topluluklar günümüze çok önemli bir miras bırakmışlardır. Tarihi kalesi, köprüleri, kervansarayları, hanları, hamamları, tarihi mezarlıkları, camileri ve medreseleri ile insanlığın birçok ortak kültür mirasına sahip olan Bitlis aynı zamanda İslam Medeniyetinin de önemli merkezleri arasında yer almaktadır. İslam Tarihi boyunca Bitlis aynı zamanda bir medrese şehri, bir eğitim şehri olma özellikleri ile de ön plana çıkmıştır. Burada çok sayıda büyük alim, mütefekkir, tarihçi ve siyasetçi yetişmiş ve bu insanlar sadece yaşadıkları zamanlarına değil çağlara hükmeden ürünler ortaya koymuşlardır. Kendi döneminde dünya siyasetine etki eden çalışmaları ile İdris-i Bitlisi aynı zamanda Osmanlıların bir cihan devleti haline gelmesine de katkılar yapmıştır. Şems-i Bitlisi, Şükr-i Bitlisi, Müştak Baba, Şerefhanlar Sülalesi, daha birçok önemli şahsiyet Bitlis'in medeniyet ikliminden beslenmiş, gerek Bitlis'e gerekse İslam coğrafyasına hizmetler vermişlerdir. Verdiği eserleri dünyada en çok ilgi gören kişiler arasında yer alan Said Nursi ve İslam Bilim Tarihinin en önemli temsilcilerinden olan Fuat Sezgin Bitlis'in diğer iftihar kaynakları arasında yer almaktadırlar.

Bitlis'in bütün ilçeleri de aynı medeniyet iklimin güçlü temsilcileri arasında bulunmaktadır. Sahip olduğu 3 kalesi, tescilli antik kenti, tarihi mezarlıkları ile ve doğal özellikleri ile Anadolu kentleri arasında özel bir öneme sahip Tatvan, aynı zamanda Bitlis'in en kalabalık yerleşim yeridir. İslam öncesi çağlara ait sayısız eseri bünyesinde barındıran Ahlat İslam hâkimiyeti ile birlikte yeni bir medeniyet iklimini yaşamaya ve İslam Medeniyetinin en önemli eserlerini bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Bu çerçevede dünyanın en büyük İslam mezarlığının yanı sıra çok sayıda kümbeti, kaleleri, tarihi köprüleri ile İslam dünyasında ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Hemen yanı başında yer alan Adilcevaz benzer bir medeniyet devresini yaşamış önemli bir kenttir. Kef Kalesi şehirle özdeşleşmiş olsa da Adilcevaz, İslam medeniyetine ait çok sayıda esere ev sahipliği yapmaktadır. Osmanlı İdari taksimatı içinde önemli bir yer işgal eden Adilcevaz son dönemlerde yapılan çalışmalar sayesinde daha başka vasıfları ile de ön plana çıkmış ve ülkemizde gündem oluşturmuştur.

Özellikle yeni yeni keşfedilemeye başlayan mikrobiyolitler gerek yerli gerekse yabancı araştırmacıların ilgisini çekmeye devam etmektedir. Sahip olduğu manevi atmosferi ile insanı kendine bağlayan Hizan görkemli tarihiyle de dikkati çekmektedir. Osmanlı öncesinde ve Osmanlı çağında idari maddada büyük bir önemi olan Hizan yetiştirdiği büyük zatların mekânı olmuştur. Said Nursi dünyaca tanınan bir alim ve mütefekkir olmanın yanı sıra bir mücadele insanı olarak Hizan'ın manevi ikliminde yetişmiş çağlar üstü mesajı olan bir şahsiyettir.

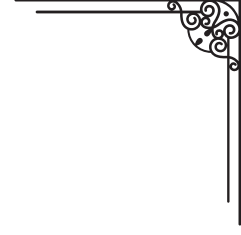
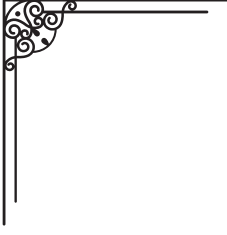
Bitlis'in adeta insan kaynağı olan Mutki tarih boyunca önemli ve stratejik olmuş kadim bir kent olarak öne çıkmaktadır. Bakir coğrafyası sahip olduğu tarihi birikimi ile uyum içindedir. Şelalesi ve Beyaz kilisesi ile anılsa da hemen her noktasında tarihine tanıklık edecek kalıntılara sahiptir. Mutki halen eğitim faaliyetlerini canlı bir şekilde sürdüren medreseleri ile ülkemizin her tarafından gelen öğrencilere hitap etmektedir. Yetiştirdiği önemli alim ve siyasetçileri ile dikkati çeken Mutki dışarıya en fazla göç veren bir kent olma özelliğine sahiptir. Güroymak geçmişte çok sayıda büyük alim ve zahid yetiştirmiştir. Kümbetleri ve tarihi mezarlıkları ile de adından söz ettiren Güroymak aynı zamanda hızla gelişme eğilimi gösteren bir şehridir.

Çok az özelliğinden bahsettiğimiz Bitlis'in tarihini, kültürünü ve sahip olduğu medeniyet birikimini elbette birkaç satıra sığdırmak mümkün değildir. O bakımdan bu alanların uzmanlarına ihtiyaç vardır. Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis isimli iki ciltlik eser tam da bir uzman çalışması olarak öne çıkmaktadır. Bu eserde yer alan makaleler bilimsel özgünlükleri ile Bitlis'in Tarihini ve Kültürünü en iyi şekilde yansıtacak bir çalışma olarak ortaya çıkmıştır. Bu eser Bitlis'in Tarihini ve Kültürel Yönlerini derli toplu olarak ele alan ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Üniversite olarak bu şehre yaptığımız hizmetlerin en değerlileri arasında saydığımız bu eser aynı zamanda bir başvuru kaynağı ve adeta bir bilgi hazinesi mahiyetindedir. Bu değerli eserin oraya çıkmasına vesile olan başta Prof. Dr. Mehmet Demirtaş ve Prof. Dr. Mehmet İnbaşı olmak üzere bütün yazarlarına teşekkürü bir borç bilirim. Bu eserin başta Bitlisliler, ülkemizin bilim camiası ve Bitlis'le ilgili çalışmalar yapacak olan bütün araştırmacılar için bir başvuru kaynağı olacağına olan inancımı ifade ederek emeği geçen herkesi kutlarım.

Prof. Dr. Erdal Necip YARDIM

Bitlis Eren Üniversitesi Rektörü

Aralık 2019, Bitlis

ÖNSÖZ

Öncelikle ifade etmek istiyorum ki, bu çalışmaya katkı veren çok önemli hocalar oldu. Benim eski dostlarımdan Prof. Dr. Feridun Mustafa Emecen hocanın, Tarihin İçinde Manisa isimli tezine çok önceleri yardımda bulunuyordum. O dönemde bu çalışmanın çok başarılı bir tez olduğunu fark etmiştim. Ondan sonra kendileri büyük hocalar arasına girdiler. Nitekim pek çok kez kendilerinin yardımlarını gördüm. Şimdi bu vesile ile ona teşekkür etmek istiyorum. Daha sonra Prof. Dr. Emecen'in "Yavuz Sultan Selim ve Doğu Anadolu Siyasetinde Bitlis" konulu kitabı da yayınlandı.

Prof. Dr. Mehmet İpşişli, aynı zamanda Büyük Osmanlı Tarihçilerinin araştırılmasını üstlenen bir üstattır. Prof. Dr. İpşişli'ye "İdris-i Bitlisi'nin Tarihi Kaynakları" konusundaki çalışması için teşekkür ederim. Tabi bu kaynakların tercümesi 19. yüzyılda çok zor, büyük ihtimalle sondajlar yapıldı, ince elenip sık dokundu ve tercümesi yapıldı. Şimdi bilgisayar dönemine geçtik ve bu işler daha kolay olacak. Çünkü bu kadar uzun metinleri hafızamızda kurmak ve tutmak mümkün değil. Bunun için 19. yüzyıldaki insanları belki daha iyi anlayabiliyoruz ama daha önceki dönemleri anlamak son derece zor. Örneğin, 15. yüzyılla ilgili bir İtalyan, Latin metninden çeviri yapmak oldukça uğraştırıcıdır. Bu nedenle ileride bu tip şeyler bazı sürprizler getirecektir.

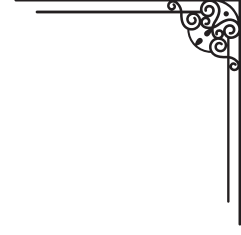
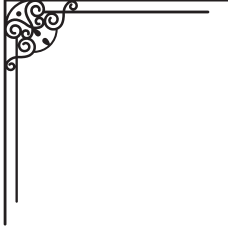
Prof. Dr. İdris Bostan, bildiğiniz gibi Osmanlı Donanması, Denizcilik Teşkilatı ve Tersaneler konusundaki uzmanlığıyla, Türkiye'nin önde gelen akademisyenlerindedir. Bunun için Prof. Dr. Bostan hocamızın, "Osmanlı Denizcilik Tarihi" konusundaki çalışmasının çok değerli olduğunu düşünüyorum. Tabi ben İdris-i Bitlisi ile yakından ilgileniyordum ve onun bu kadar büyük bir tarihçi olduğunu çok uzun zamandır biliyordum. Unutmadan söyleyeyim Budapeşte'deki Macar Bilimler Akademisinin Şarkiyat Kütüphanesinde, İdris-i Bitlisi'nin Fatih Sultan Mehmet ile ilgili olan kitabının 8'inci ya da 7'inci bölümünün bir nüshası vardır.

Bu tür çalışmaların Türkiye için çok önemli olduğunu biliyorum. Bu çalışma sayesinde ayrıca İdris i Bitlisi hakkında bazı yeni şeyler duydum ve öğrendim. Derslerim ve çalışmalarım sırasında bunları kullanacağım. Son olarak ifade etmek istiyorum ki, bu kadar seçkin bilim insanının yaptığı bir çalışmada yer almak benim için büyük bir onurdur. Bu vesile ile Prof. Dr. Mehmet Demirtaş'a ve Prof. Dr Mehmet İnbaşı'ya teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Prof. Dr. Prof. Dr. Géza DÁVID

Loránd Eötvös Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü (Macaristan)

URARTU DÖNEMİNDE BİTLİS'İN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Dr. Öğr. Üyesi Ebru MANDACI

Bitlis Eren Üniversitesi

Tarih Bölümü, mandaciebru@hotmail.com

Giriş

Bitlis adı, Bitlis Kalesi'nin kuruluşuyla ilgili rivayete göre Büyük İskender'in komutanlarından olan "Lais" isminden gelmektedir. Büyük İskender Hindistan seferine çıkarken Lais'i bir türlü ele geçiremeyen Bitlis'te bırakmış ve burada güçlü bir kale inşa etmesini buyurmuştur. Büyük İskender kaleyi inşa eden Lais'i onurlandırmak için kente "Bedlîs" adını vermiştir.^[1]

Bölgeyle ilgili ilk yazılı bilgilerimiz Asur krallarının yıllıklarına dayanmaktadır. M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreği ile M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı Uruatri ve Nairi Konfederasyonları'nı kapsayan dönemdir. Van Gölü çevresindeki topraklarda yaşayan ve Hurriler ile akraba oldukları düşünülen feodal beylikler Urartu Devleti'nin temelini oluşturmuştur. Anadolu'nun zenginliklerini sömürmek isteyen Asur kralları bölgeye sık sık sefer düzenlemiş, bölgedeki beylerden vergi ve haraç almıştır. Asur saldırıları bölgedeki feodal beylerin birleşmesine zemin hazırlamıştır.^[2]

Asur çivi yazılı belgelerinde geçen "Uaiais" yer adı Bitlis yakınlarına lokalize edilmektedir.^[3] Bölgede ilk araştırmalar yapan Burney tarafından II. Sargon'un Urartular üzerine düzenlediği Sekizinci Sefer'de bahsettiği Uaiais şehriyle Tatvan'ın aynı yer olduğu kabul edilmektedir.^[4] Asur kaynaklarında "Zingun" ve "Ziqunu"^[5] olarak geçen Adilcevaz-Kefkalesi'nin Urartular dönemindeki ismi ise "Ziuqu-ni Ülkesi'ndeki Haldî'nin kenti" olarak geçmektedir.^[6]

-
- 1 Sinan Kılıç, "Van Gölü'nün Güneybatısındaki Tatvan Kaşesi'nin Yok Ediliş Öyküsü ve Uaiais Kalesi'nin Yeri Sorunu", Muhibbe Darga Armağanı, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul 2008, s. 295.
  - 2 Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", Anadolu Araştırmaları, sy. 8, (1980), s. 70-72.
  - 3 Igor M. Diakonoff-S. M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1981, s. 101.
  - 4 C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", Anatolian Studies, Vol. 7, (1957), s. 39.
  - 5 Diakonoff-Kashkai, a.g.e., s. 105.
  - 6 Serkan Erdoğan, "Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı", Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XXXVI/ sy. 62, (2017), s. 33.

Asur kaynaklarında M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren isimleri geçmeye başlayan Uruatri ve Nairi kabileleri, M.Ö. 9. yüzyılda bir devlet meydana getirmişler ve bölgede Urartu Krallığı'nın egemenliği başlamıştır.^[7] Bitlis'in de içinde olduğu topraklarda M.Ö. 590 yılında Medler'in Urartulara son vermesiyle bu topraklarda Med hâkimiyeti başlamıştır. M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında içlerinde Armenia yöneticilerinin de bulunduğu vassallar, Perslerin desteğini alarak Medler'i bölgeden uzaklaştırmışlar ve M.Ö. 553 yılında Pers hâkimiyetine girilmiştir. Perslerin Armenia satraplığı içinde devam eden süreçte Büyük İskender'in bölgeye gelmesiyle son bulmuştur.^[8]

Bitlis'in Sosyo-Ekonomik Yapısı

Bitlis sınırları içinde bulunan Süphan ve Nemrut volkanik dağlarının yüksek yaylalarında yapılan araştırmalar sonucunda, Bitlis'te M.Ö. 2. binyılda yaylacılık kültürünün var olduğu anlaşılmıştır. Bitlis'in Ahlat ilçesinin kuzeyinde yer alan Yuvadamı ve Cemaleddin (Sütey Yaylası) köylerinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda, burada M.Ö. 2. binyılda yerleşim olduğu belirlenmiştir. Özellikle Ahlat'ın 7 km kuzeyinde yer alan Yuvadamı'da Erken Transkafkasya Dönemi'nden Demir Çağı'na kadar yerleşim izleri tespit edilmiştir. Bu iki köyün bulunduğu Sütey Yaylası denizden 2200-2300 metre yükseklikte olup, Süphan volkanik dağının güneybatı eteklerinde yer almaktadır. Yayla kalın ve siyah renkli toprağıyla ot ve çayırın bol yetiştiği Doğu Anadolu'nun en önemli otlak bölgesidir.^[9]

Diğer iki önemli yerleşim yeri de İlk Tunç Çağı'na tarihlenen Adilcevaz'da bulunan Kümbet Höyük ve Ahlat'ın kuzeyindeki Atom Yaylası'nda yer alan Harabe Hulik'tir. Harabe Hulik'te Erken Transkafkasya keramiklerinin çok yüksek bir yaylada ele geçirilmesi konumuz açısından önem arz etmektedir. Bölgedeki araştırmaların odak noktası Orta ve Son Tunç çağlarını içermektedir. Söz konusu dönem kültürleri boyalı çanak-çömlekleriyle karakterize olup, Aras boyalıları adı verilmektedir. Ovalık alanlarda pek rastlanmayan bu kültür izleriyle yüksek yaylalarda karşılaşmaktadır. Geniş otlaklara sahip olan bu yaylalar hayvancılık yapmaya oldukça elverişli alanlardır. Söz konusu yüksek yaylalardaki yerleşim yerlerinde hayvancılığa dayanan bir ekonominin var olduğu düşünülmektedir. Bu kültür pastoral bir yaşam tarzının göstergesidir.^[10]

Sütey Yaylası ve Süphan Dağı çevresinde bulunan mezarlar kurgan türündedir. Kurgan türü mezarlar ve bazılarının çok renkli bezemeleri olan çanak-çömlekler yayla kültürünün varlığını desteklemektedir. Kurganlar taştan yapılmış dikdörtgen mezar odası ile tepe şeklinde yükseltiden meydana gelmektedir. Bunlar gömülen kişinin statüsü konusunda da bilgi vermektedir. Zira kurganın boyutu kişinin statüsüne göre farklılık göstermektedir. Söz konusu halkların sürekli yerleşim yerlerine ait buluntu yoktur. Dolayısıyla yaylak-kışlak yaşamı sürdürdükleri anlaşılmaktadır.^[11]

Arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarından M.Ö. 2. binyılda Doğu Anadolu'nun bu yüksek yaylalarında nüfusun oldukça arttığı ve küçük köylerin sayısının fazlaştığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde yaşam standartlarında herhangi bir değişiklik gözlemlenmemiştir. Küçük köylerde yaşayan halk toplulukları hayvancılık ve tarımla geçimlerini sağlamışlardır. Nüfus sayısındaki büyük artış, hayvancılık yapan toplulukların geçici yerleşim yerleri aramasına sebep olmuştur. Nüfusun artmasıyla

7 Mirjo Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 28.

8 Yıldız Deveci Bozkuş-Sultan Deniz Küçükler, Armenia-Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi, Genesis Kitap, Ankara 2011, s. 47-48.

9 Aynur Özfirat, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001, s. 79-80.

10 Aynur Özfirat, "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1998-Tarsus), c. II, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, s.

11 Kemalettin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", Urartu-Doğu'da Değişim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 17-20.

hayvan sayısında da artış meydana gelmiş ve otlaklar yetersiz gelmeye başlamıştır. Hayvancılık yapan köylüler hayvanlarıyla beraber suyu ve otlakları çok olan yüksek yaylalara göç etmişlerdir. Neticede yarı göçebelik, köy hayatının mecburi bir yaşam tarzı olmuştur.^[12]

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Urartu Krallığı'nın kurulmasından önceki dönemde bölgede başlıca geçim kaynağı hayvancılık olan aşiretler yaşamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin dağlık olması, kışların da sert ve uzun geçmesinden dolayı hayvancılık en önemli geçim kaynağını teşkil etmiştir. Urartu döneminde de önemini sürdüren ekonominin bu alanında, yetiştirilen hayvanlardan sığır, koyun ve keçi ana türü oluşturmuştur. Urartu kalelerinde yapılan kazılarda ele geçen kemiklerin incelenmesinden bunların sığır, koyun ve keçi olduğu belirlenmiştir. Koyun yetiştiriciliği keçiyeye oranla daha fazla yapılmıştır. Koyunun tercih edilme sebebi süt miktarının fazlalığı, yünü, kışa dayanıklılığı ve etinin lezzetli olmasıdır.^[13] Urartu Krallığı zamanında hayvancılığın yapıldığı söz konusu yüksek yaylalarda devletin denetim kurduğuna dair kanıtlardan yoksunuz. Nemrut ve Süphan gibi yüksek volkanik dağların eteğinde yer alan yaylalarda denetim kurmak zor olmuştur. Bu coğrafyalarda belirlenen kanıtlar çoğunlukla yarı göçebe halklarla ilişkilidir ve yerel özellik göstermektedir. Urartu Krallığı yatırımlarını büyük oranda tarım arazilerinin olduğu yerlere yapmış, ulaşılması ve denetimi zor olan yüksek yaylalardan yağmalama yoluyla hayvan ihtiyacını karşılamıştır.^[14]

Doğu Anadolu Bölgesi yüksek dağları ve volkanik tepeleriyle Anadolu'nun en dağlık ve deniz seviyesi yüksekliğinin en fazla olduğu bölgesidir. Tarım ancak yüksek dağlar arasında kalan alçak bölümlerde, tarımsal cepler olarak adlandırılabilir küçük tarım alanlarında yapılabilmektedir. İskân etmek için de bu sınırlı tarım arazilerinin bulunduğu bölgeler seçilmiştir. Diğer taraftan bölgede doğal su kaynaklarının azlığı da tarım arazilerini sulama sorununa sebep olmuştur.^[15] Urartu kralları Doğu Anadolu Bölgesi'nde egemen oldukları toprakların tarım potansiyelini artırmak ve nüfusun besin gereksinimini sağlamak için büyük tarım projeleri gerçekleştirmişlerdir. Kıraç ve daha önce tarıma açılmamış topraklar işlemeye elverişli hale getirilmiştir. Tarım arazilerinin sulanması için ise baraj ve gölet gibi inşaa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.^[16]

Bitlis'in Adilcevaz İlçesi'nde yer alan Kefkalesi çevresinde yapılan tarım arazilerini sulama işlemi Kırçagöl Barajı ile Aygır Gölü sulama sistemiyle yapılmıştır. İlçenin 6-7 km doğusunda bulunan Aygır Gölü'nde Van Toprak-Su Bölge Müdürlüğü tarafından sulama amaçlı çalışma yapılırken, tesadüfen Urartu Krallığı döneminde yapılmış keramik su boruları ortaya çıkarılmıştır. Künklerin hemen yanında taştan yapılmış bir kanal da bulunmuştur. Aygır Gölü'nden alınan su ile gölün güneyindeki tarım alanlarına künkler ve taş kanalla su getirilmiştir.^[17] Adilcevaz'ın 5 km kuzeyinde bulunan Kırçagöl Barajı da Urartu Krallığı'nın gerçekleştirmiş olduğu önemli sulama inşaalarından birisidir. Gölün güneyindeki dar ve kayalık bir boğaza 3 metre kalınlığında olan 3 duvarın arasına birisi 3 metre, diğeri 4,5 metre kalınlığında blokaj malzemesiyle doldurmak suretiyle 17 metre genişliğinde olan kalın bir baraj duvarı elde edilmiştir.^[18] Kefkalesi'nin 1,5 km kadar kuzeydoğusunda bulunan Kırçagöl Barajı ile Aygır Gölü sulama sistemi muhtemelen II. Rusa (MÖ 685-645) döneminde inşaa ettirilmiştir. Zira Aygır Gölü'nün güneybatısında bugün tarım alanı olarak kullanılan geniş alanda

12 Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 19-20.

13 Haluk Sağlamtimur, "Urartu Krallığı'nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açısından Önemi", Anadolu Arşt., sy. 20, (2017), s. 2-4.

14 Köroğlu, a.g.e., s. 17.

15 Altan Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997, s. 6.

16 Erim Konakçı, "Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları", Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2009, s. 343.

17 Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1990", IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale 1991, s. 485-486.

18 Oktay Belli, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış", Belleten, c. LX/ sy. 229, (1996), s. 658-659.

yapılan incelemeler sonucu M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına tarihlenen keramik parçaları ele geçmiştir.^[19] Adilcevaz-Kefkalesi kazılarında 170 adet depolama işlevi gören pitoslar ortaya çıkarılmıştır. Küplerin yükseklikleri 1. 90 – 2.03 m. arasında değişmekte olup, bir küp ortalama 1000 litreden fazla hacme sahiptir. Kefkalesi deposunun toplam hacmi 200.000 litre civarındadır. Bu pitosların şarap saklamak, tahıl ve yağ depolamak için kullanıldığı düşünülmektedir.^[20] Urartu kralları vergi olarak aldıkları tarım ürünlerini, inşa ettirdikleri kalelerin depolarında toplamışlardır. Urartu kalelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan depo küplerinde buğday, kızılca (kılçıklı) buğday, darı, bezelye, nohut, bakla, mercimek, çavdar, susam ve şarap gibi yiyecek-ıçecek maddeleri ile yağ bitkileri bulunmuştur.^[21] Urartu Kralları tarafından yeni oluşturulan tarım arazilerine toplu nüfus nakilleri yapılarak ekonominin ihtiyacı olan insan gücü sağlanmıştır.^[22]

Tehcir uygulamasıyla göç ettirilen insan grupları sitadellerin eteklerine yerleştirilmiştir. Buralara yerleştirilen insanlara muhtemelen tarım arazilerini işleme görevi verilmiştir. Urartu krallarının iskân politikası sonucunda şehirler ve eyalet merkezlerinin çevresinde köyler ortaya çıkmıştır. Tehcir politikasıyla gelenlerin dışında bazı yarı göçebe aşiretler de tarım alanlarına yakın höyüklere yerleşerek, buralarda köyler meydana getirmişlerdir.^[23] Kefkalesi yazıtındaki bilgilerden Argiştî oğlu Rusa döneminde Kefkalesi'nin işgücünü sağlamak amacıyla çeşitli bölgelerden halk topluluklarının getirildiği anlaşılmaktadır. Belgenin ilgili kısmında şu bilgiler bulunmaktadır:

"Argiştî oğlu Rusa, Ziuquni Ülkesi'nin Haldi Şehri'ni yaptırdı. Argiştî oğlu Rusa der ki: Düşman ülkensinden kadınlar götürdüm... Muški, Hati ve Halitu ülkelerinden halk (?)... bu kale, ayrıca bu şehirleri ... bu kaleye ekledim. Hiçbir zaman ... bunların herhangisine (hiç kimse kötülük etmesin). Argiştî oğlu Rusa der ki: Tanrı Haldi bana... sundu(?) Tanrı Haldi için bu güçlü işleri yaptım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştî oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, ülkelerin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır".^[24]

Urartular dönemine ait olan çok az ekonomik belgeden sosyal yapı hakkında dolaylı bilgiler edinmekteyiz. Urartuların yerli halkı özgür sınıfı oluşturmaktaydı ve bu sınıf köylüler ile fethedilen bölgelerin halklarına oranla daha fazla özgürlüklere sahipti. Urartu ordusu ile ekonominin insan gücünün temelini yerli halk oluşturmaktaydı. Devlet yapısına entegre edilen fethedilmiş toprakların halkları ise yerli halkın askeri yükünü azaltmak için orduya alınmaktaydı. Erzak ve teçhizat gibi ihtiyaçlar devlet tarafından karşılanmıştır.^[25] Başka ülkelerden getirilen insan gruplarının bazılarını muhtemelen sonradan serf muamelesi yapılmıştır. Bunlar köle sınıfından daha üst tabakada olup, tarım arazilerinde çiftçi olarak çalışmışlardır. Köle sınıfından olanlar büyük olasılıkla savaş esirlerinden olup, Urartu özgür tabakasının himayesinde ev ve malikaneler ile bazı çiftliklerde çalıştırılmışlardır.^[26] Ksenophon'un vermiş olduğu bilgilerden Pers egemenliğindeyken de başlıca ekonomik gelirin tarım ve hayvancılığa dayandığı anlaşılmaktadır. Mezopotamya'dan dönerken Van Gölü'nün batısından geçen Ksenophon, Armenia'ya ulaştıklarında her çeşit yiyecek dolu köylerle çevrili bir saraya geldiklerini, farklı farklı köylere gidip konaklamaya karar verdiklerini belirtmektedir. Orada her çeşit nefis ıçecek, davar, buğday, hoş kokulu yıllanmış şarap, kuru üzüm ve her çeşit sebze bulmuşlardır.^[27] Ksenophon yağ bitkileri hakkında da bilgi vermektedir.

19 Belli, Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1990, s. 487.

20 Erdoğan, a.g.m., s. 36.

21 Belli, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış, s. 636.

22 Konakçı, a.g.m., s. 344.

23 Köroğlu, a.g.e., s. 47.

24 Margaret R. Payne, Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 282-283.

25 Jak Yakar, "Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı", Urartu-Doğu'da Değişim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 127-128.

26 Yakar, a.g.e., s.129.

27 Ksenophon, Anabasis, IV, 4, 7-8-9.

Yağ olarak zeytinyağı yerine susam, acıbadem, sakız yağı ve domuz yağı kullandıkları bilgisi vardır.^[28] Persler döneminde bu köylerin her biri ayrı bir üretim birimidir. Kırsal kesimin ekonomik örgütlenmesi olan köyler, tarım stokları ve şehir ekonomisi için önemli bir yere sahipti. Şehirlerin büyümesiyle orantılı olarak tarım ürünlerine ihtiyacın artmasıyla beraber köy sayılarında da artış meydana gelmiştir.^[29] Ksenophon'un anlattıklarından bölgede beslenen hayvanlar konusunda da bilgi edinmekteyiz. O, tüm köylülerin ve muhtarın krala vergi olarak verilecek tay yetiştirdiklerini ifade etmektedir. Ayrıca evlerin toprak altında olduğu, hayvanlar için giriş yapıldığı, insanların ise merdivenle indiği betimlemesi yapılmıştır. Ksenophon, köylerdeki bu konutlarda koyun, keçi, inek, kümes hayvanları ve bütün bu hayvanların yavrularının olduğunu söylüyor.^[30]

Bölgede yapılan tarım hususunda Brant ve Glascott'un yapmış olduğu incelemelerden, toprağın bereketi ve yetiştirme metodu konusunda bilgi edinmekteyiz. Süphan Dağı'nın güneyinde toprak yapısı kumlu olmasına rağmen buğdaydan yıllık hasadın 25 misli alınırken, arpadan 40, çavdardan ise 50 katı elde edilmiştir. Tarlalar ucu eğimli olan sabanla delgi yöntemiyle sürülmüştür. Bu sürülme şekliyle toprağın nemli katmanlarına inilebilmiş ve toprağın sulanmasına gerek kalmamıştır. Bir çift öküz tarafından çekilen sabanın keskin ve eğimli ucu toprakta 15 cm civarında arklar açmaktadır ve sabanın arkasından giden bir kişi tohumu delgiye atmıştır. Böylece sürülme işlemi sırasında tohumun atılması da gerçekleşmiştir. Söz konusu sürme metodu sayesinde toprağın çok nemli tabakasına tohum ulaşmış ve 10 gün gibi kısa bir sürede filiz vermiştir. Çok iyi mahsul alınan köylerin çiftçileri, köyün çevresinde bulunan büyük çayırılık alanlarda ise sığır ve at yetiştiriciliği yapılmıştır. Brant ve Glascott, Adilcevaz'a yaklaşırken yolun her iki tarafında da çayırların ve meyve bahçelerinin olduğunu ifade etmektedirler.^[31]

Diğer taraftan Eskiçağ'da Bitlis, Urartu Krallığı'nın çevre ülkelerle yapmış olduğu ticarete de büyük önem arz etmiştir. Zira krallığın "güney ticaret yolu" Bitlis'ten geçmekteydi. Urartu kralları Doğu Anadolu Bölgesi'nin ilk düzenli kara yolunu yaptırmışlardır. Güney ticaret yolu güzergâh olarak Erciş tarafından gelip, Adilcevaz-Ahlat-Tatvan-Bitlis Çayı üzerinden Kuzey Suriye'ye ilerlemektedir. Bronz yapmak için gerekli olan kalay bu yolla temin edilmiştir. Urartu kalelerinde bulunan atölyelerde kalaya oldukça fazla ihtiyaç olmuştur. Dolayısıyla Bitlis Çayı Vadisi'nden geçen ticaret yolu Urartu Krallığı'nın hem maden endüstrisi hem de diğer ekonomik ihtiyaçları açısından oldukça önemliydi. Bu yol yapılırken geçilmesi zor olan kayalık bölümlerde tüneller yapılmıştır. Bitlis Çayı Vadisi'ni tamamen takip eden yolda, Bitlis'in 10 km güneyindeki "Deliklitaş" mevkiinde kayalıklardan dolayı geçit zorluğu olmuştur. Belli'ye göre, "Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli" Urartu kralları tarafından açtırılmıştır, fakat hangi kral döneminde yapıldığı kesin değildir. Urartular'ın inşa etmiş oldukları bu karayolu ile yukarıda bahsettiğimiz sulama sistemi, krallığın yıkılmasından sonra bölgeye hâkim olan devletler tarafından da kullanılmıştır.^[32] Başkent Tuşpa'dan başlayıp batıya ve sonra güneye doğru uzanan bu Urartu karayolunun üzerinde konaklama istasyonları da bulunmuştur. Ahlat-Adilcevaz karayolunun yedinci kilometresinde 1 km içeride Cevizderesi'nde dikdörtgen planlı bir yapı tespit edilmiştir. Özfirat'a göre, büyük taş bloklardan yapılmış dış duvarları olan bu küçük tesis muhtemelen Urartu kervansarayıdır.^[33] Asur ve Akhaemenid yazıtlarında da söz konusu konaklama binalarının varlığından bahsedilmektedir. Örneğin Yeni Asur belgelerinde "harrān šarri" (kral yolu)

28 Ksenophon, Anabasis, IV, 4, 13.

29 Jak Yakar, Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, çev. Selen Hırçın Riegel, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 68.

30 Ksenophon, Anabasis, IV, 5, 24-25.

31 James Brant - A. G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistān, in the Summer of 1838", The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 10, (1840), s. 404-406.

32 Oktay Belli, "Urartu Krallığı'nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (04-07 Eylül 2006-Bitlis), Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2007a, s. 21-25.

33 Aynur Özfirat, "Van Gölü'nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi", Arkeoloji ve Sanat, sy. 108, (2002), s. 21-23.

üzerinde bulunan ve "kalliu" adı verilen konaklama tesislerinden söz edilmektedir.^[34] Bu karayolu üzerinde tüccarlar için kervansaray yapılması, Bitlis'in ticaret açısından ne kadar önemli bir konumda olduğunu göstermektedir. Eskiçağ'da Bitlis, Urartu Krallığı'nın madenciliği açısından da önemli bir noktada bulunmaktadır. Urartu kralları tarafından kurulan kalelerin atölyelerinde madenden çeşitli eşyalar, silah ve takılar üretilmiştir.

Krallığa hammadde sağlayan maden yatakları 3 ana bölgede yer almaktadır. Bu bölgelerden birisi Van-Bitlis-Hakkâri-Siirt-Diyarbakır alanıdır. Bölgede bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri Urartu Krallığı'nın kurulması ve gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır. Van Gölü'nün güneyinde yapılan araştırmalar sonucunda çok sayıda maden ergitme merkezi ile cüruf deposu tespit edilmiştir. Bu coğrafyada bulunan ormanlık alanlar maden işlemek için gerekli olan odun kömürüne kaynaklık yapmış ve demirciliğin gelişmesini sağlamıştır.^[35]

Sonuç

Bitlis ve ilçelerinde yapılan yüzey araştırmaları sonucu tespit edilen kurgan türü mezarlar ve çanak-çömleklerden, burada M.Ö. II. binyılda yerleşim olduğu tespit edilmiştir. Buluntulardan yayla kültürünün yaygın olduğu, hayvancılıkla geçimini sağlayan toplulukların yaylak-kışlak şeklinde yarı göçebe yaşadıkları anlaşılmaktadır. Besiciliği yapılan hayvanlar muhtemelen koyun, keçi ve sığırdır. Söz konusu dönemde Bitlis'in yüksek yaylalarında nüfusun oldukça çoğaldığı ve küçük köylerin sayısının arttığı görülmektedir.

Köy hayatı süren ve başlıca geçim kaynağı hayvancılık olan topluluklar, hayvanlarını otlatma gereksiniminden pastoral bir yaşam tarzını ortaya koymuşlardır. Diğer taraftan Urartu Krallığı'nın kurulmasından önce bölgede aşiretlerin yaşadığı ve krallığın kurulmasından sonra bunlardan bazılarının sitadellere yakın yerlerde köyler meydana getirdikleri görülmektedir.

Urartular döneminde ise hayvancılığın yanı sıra tarımın da gelişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Urartu krallarının tarımda verimi artırmak için hayata geçirdikleri inşaa projelerinin izleri Bitlis'te de görülmektedir. Urartu kralları tarafından yaptırılan Kırcağöl Barajı ile Aygır Gölü sulama sistemi Adilcevaz-Kefkalesi yerleşiminde tarımın yapıldığını kanıtlamaktadır.

Urartulara ait çok az ekonomik belgeden sosyal sınıfların olduğu anlaşılmaktadır. Urartu yerli halkı özgür sınıfı oluşturmaktaydı. Kefkalesi'ne yapılan toplu nüfus aktarımlarıyla getirilen topluluklar ise muhtemelen serf muamelesi görmüşlerdir. Bunlar köle sınıfından daha üst statüye sahip olan ve tarım arazilerinde çiftçi olarak çalıştırılan sınıfa dahildir. Eskiçağ'da Bitlis ticaret ve madencilik için de büyük önem arz etmiştir. Urartu kralları maden ocakları ve ticaret için büyük karayolu projeleri gerçekleştirmiştir. Devletin güney ticaret yolu Bitlis'ten geçirilmiştir. Bitlis sınırları içerisinde bulunan konaklama istasyonları bu yolun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu yollar Urartular ve sonrasında bölgeye egemen olan devletler tarafından kullanılmıştır.

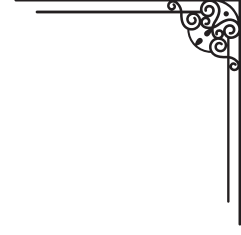
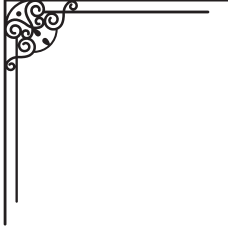
34 Veli Sevin, "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", Anadolu Araştırmaları, sy. 11, (1989), s. 52-53.

35 Oktay Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Van Gölü'nün Güneyinde Demir Madenciliğinin Gelişimi", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (04-07 Eylül 2006-Bitlis), Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2007b, s. 32-36.

Kaynaklar

- Belli, Oktay, "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1990", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale 1991*, s. 479-504.
- Belli, Oktay, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış", *Bellekten*, c. LX/ sy. 229, (1996), s. 631-680.
- Belli, Oktay, "Urartu Krallığı'nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (04-07 Eylül 2006-Bitlis)*, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2007a, s. 20-28.
- Belli, Oktay, "Urartu Krallığı Döneminde Van Gölü'nün Güneyinde Demir Madenciliğinin Gelişimi", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (04-07 Eylül 2006-Bitlis)*, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2007b, s. 29-41.
- Bozkuş, Yıldız Deveci- Sultan Deniz Küçükler, *Armenia-Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi*, Genesis Kitap, Ankara 2011.
- Burney, C. A., "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, Vol. 7, (1957), pp. 37-53.
- Brant, James- A. G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, (1840), pp. 341-434.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997.
- Erdoğan, Serkan, "Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXXVI/ sy. 62, (2017), s. 31-58.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- Kılıç, Sinan, "Van Gölü'nün Güneybatısındaki Tatvan Kalesi'nin Yok Ediliş Öyküsü ve Uaias Kalesi'nin Yeri Sorunu", *Muhibbe Darga Armağanı*, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul 2008, s. 291-300.
- Konakçı, Erim, "Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 339-353.
- Köroğlu, Kemalettin, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu-Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 12-56.
- Ksenophon, *Anabasis- On binlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1974.
- Özırat, Aynur, "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzeysel Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1998-Tarsus)*, c. II, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, s. 1-23.
- Özırat, Aynur, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl)*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İst. 2001.
- Özırat, Aynur, "Van Gölü'nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi", *Arkeoloji ve Sanat*, sy. 108, (2002), s. 21-27.
- Payne, Margaret R., *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İst. 2006.
- Sağlamtimur, Haluk, "Urartu Krallığı'nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açısından Önemi", *Anadolu Araştırmaları*, sy. 20, (2017), s. 1-16.
- Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İst. 2015.
- Sevin, Veli, "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Arşt.*, sy. 11, (1989), s. 47-63.
- Tarhan, Taner, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları*, sy. 8, (1980), s. 69-114.
- Yakar, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, çev. Selen Hırçın Riegel, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- Yakar, Jak, "Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Urartu-Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 126-150.

KSENOPHON'UN ANABASİŞ (ONBİNLERİN YÜRÜYÜŞÜ) ADLI ESERİNDE BİTLİS VE ÇEVRESİ

BITLIS AND ITS ENVIRONMENT IN THE WORK OF XENOPHON'S ANABASIS (THE MARCH OF TEN THOUSANDS)

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü, dmuzaffer68@gmail.com.

Giriş

Anabasis (Hellenic: ἀνάβασις), Ksenophon'un Eski Anadolu tarihini ilgilendiren en önemli eseridir. Kelimesinin tam anlamıyla "Yukarı Ülkeye Seyahat" anlamına gelmektedir. Türkçe'ye "Onbinlerin Yürüyüşü" olarak da çevrilmiştir. Atinalı Ksenophon kendi kaderiyle de yüzleştiği bu eserde başından geçen olayların tamamını basit, detaylı ve canlı bir şekilde birebir gözlemleriyle kaydetmektedir. Boiotialı arkadaşı Proksenos tarafından (*Anab.*3.1.9) Pers taht mücadelesine bir Yunanlı paralı askeri olarak katılmaya ikna edilmiştir. Babasının ölümü üzerine Pers tahtı varisi olan II. Artakserkes'in kardeşi Lidya-Sardeis satrapı Genç Kyros'a karşı 401 yılında Kunaksa'da gerçekleşen meydan savaşında Kyros'un yanında yer almıştır. Ancak Genç Kyros'un bu savaşı kaybetmesi ve öldürülmesi üzerine, yanında hayatta kalan paralı askerlerle birlikte anavatanına geri dönmek zorunda kalmıştır. Başından geçenleri de hatıra kitabı tarzındaki bu eserde işlemiştir. Özellikle Sardeis'ten Suriye Kapıları'na ve Kunaksa savaşı sonrası Tigris vadisinden kuzeye doğru dağlık alan üzerinden Trabzon'a ve buradan da Kuzey Karadeniz sahilleri boyunca Trakya'ya kadar geçtiği yerler itibariyle Anadolu tarihi coğrafyası, siyasi, kültürel ve etnik yapısı hakkında verdiği bilgiler değerlidir. Ancak Ksenophon'un bu eserde kendi karakterini ön plana çıkarma gayreti tarihi içerik açısından birtakım eleştirilere sebep olmuştur.^[1]

1 Anabasis adlı eserin değerlendirilmesi için bkz. J.W.I. Lee, "Xenophon's Anabasis and the Origins of Military Autobiography", içinde: *Arms and the Self: War, the Military and Autobiographical Writing*. Editör: A. Vernon, Kent ve London 2005, ss.41-60.

Ksenophon'un ordusunun güneyden kuzeye, Trabzon'a doğru dönüş yolu üzerinde Bitlis ve civarı veya Bitlis bölgesi siyasi kontrol alanıyla ilgili olarak Tigris (Dicle) ile birleşen Kentrides (Botan/Uluçay) ve vadisi sınır olarak gözükmektedir. Tigris ve Kentrites nehirlerinin birleştiği yer olan, Botan vadisi sınırları içerisinde kalan bölge, Yunanlı paralı askerlerin yürüyüşü sırasında önem arz etmektedir. Dicle Nehri'nin önemli bir kolu ve debisi her mevsim yüksek olan Botan Suyu dar ve derin bir vadiyi oyarak içinden geçmektedir. Ksenophon, bu nehir vadisinin Kardukhia ve Armenia bölgeleri arasındaki sınırı oluşturduğunu şöyle bildirmektedir:

"O gün için de de, iki *plethora* genişlikte ve Armenia'yı Kardukhialıların ülkesinden ayıran Kentrides nehrinin sınırındaki ovaya yukarıdan bakan köylerde ordugahlarını kurdular. Yunanlılar, bir ovaya bakan manzarasından hoşnut oldukları burada dinlendiler; çünkü nehir Kardukhialıların dağlarından altı veya yedi *stadia* uzaklıktaydı."^[2]

Ksenophon'un burada kullandığı "o gün içinde de" terimi ordunun önceki günde köylerde karargahını kurduğu anlamına gelmektedir. Kentrides nehri yaklaşık 30 metre genişliğinde ve ovada Kardukhia dağlarından bir kilometreden biraz fazla uzaklıkta akmaktadır.^[3] Burada karargahlarını kurmaktan ve dinlenme fırsatı bulmaktan çok memnundular, çünkü şimdi gerekli erzaklara sahiptiler ve sınıra gelmeden önce Kardukhialıların topraklarında yürüyüş yaptıkları yedi gün boyunca sürekli olarak savaştıklarından çok zorluklar çekmişlerdi (*Anab.4.3.2*).

Ksenophon'un bu tarifleri bölgenin, daha doğrusu Botan vadisinin topografyası ile benzerlik göstermektedir. Botan vadisinin sınır olduğunu nehrin öteki yakasında kendilerini bekleyen süvari düşman birliklerinden anlamaktayız. Ksenophon gün ağardığında nehrin ötesinden geçişlerini engellemek için tamamen silahlı atlı birliklerinin belirlediğini bildirmektedir; aynı zamanda Armenia içlerine ilerlemelerini engellemek için yaya birlikleri sarp ve dik kayalıklarda konumlanmışlardır (*Anab.4.3.3*). Bunlar Perslerin Armenia satrabı Orontas ve onun komutanı Artukhas'ın birlikleri olup, Armenia, Mardia ve özgürlüğüne düşkün, cesur bir halk olduğu söylenen Khaldaiyalılardan oluşmaktadırlar, uzun ince dallardan örülmüş kalkanları ve mızrakları bulunmaktadır (*Anab.4.3.4*).^[4]

Nehirden üç dört *plethra* uzaklıkta kayalıkların üzerinde konumlanmış bu askerlerin yanından geçen tek bir yapay yol bulunmaktadır ve bu noktadan Yunanlılar nehri geçmeye çalışmışlardır (*Anab.4.3.5*). Dolayısıyla bu yolun karşısında bir nehir geçidi olacağını düşündüklerinden geçiş noktası olarak burasını belirlemişlerdir. Ancak nehri geçme teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve geriye nehrin kenarında kamp kurdukları yere geri dönmek zorunda kalmışlardır. Çünkü su göğüslerinin üstüne gelmektedir, nehir yatağı büyük ve kaygan taşlardan dolayı pürüzlüdür, nehrin akımı güçlü olduğundan kalkanlarını taşıyamamaktadırlar, kafalarının üstünde taşsalar da vücutları okların saldırısına açık duruma düşmektedir (*Anab.4.3.6*).

Bu arada arkalarından da Kardukhialılar kalabalık bir birlik toplayarak kendilerini sıkıştırmaya başladığından Yunanlılar önde ve arkada düşman ve ortada nehir olmak üzere sıkışıp kalmışlardır (*Anab.4.3.7*). Ksenophon, o günün gecesinde buradan çıkış yolu bulacaklarına dair bir rüya görür.

2 Ksen.Anab.4.3.1. Kardukhialılar hakkında çalışma için bkz. S. Brennan, "The Noble Kardouchoi and the Barbarous Mossynoikoi: Remembering and Forgetting Ancient Anatolian Peoples", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 20, 2015, ss.100-103.

3 Tahmini 1100-1200 metre için bkz. O. Lendle, "Der Marsch der ‚Zehntausend‘ durch das Land der Karduchen", Gymnasium 91, 1984, ss.203-236.

4 C. Sagona, Satraplığa bağlı birlikler ve ittifak güçlerinin Ak Melek tepesi ve nehre yaklaştıkça alçalan Çobandede tepesinde bulunan Kentrites (Aras?) nehrine yaklaşık 128 metre mesafede bulunan kayalıklara yerleştiğini belirtmektedir. Bkz. "Did Xenophon Take the Aras High Road? Observations on the Historical Geography of North-East Anatolia", Ancient Near Eastern Studies Supplement 14, 2004, s.307. Ancak Sagona'nın tespitlerinin önemli bir kısmının hatalı olduğu görüşündeyiz.

Kampta ateş yakmak için odun toplamaya giden iki genç asker, nehrin karşısında çamaşırların asıldığı bir yaşam alanı veya mağarası olduğunu fark ederek, yaşlı bir adam, kadın ve küçük kız çocuklarının buraya astıkları çamaşırları almak için nheri geçmeyi denemişler ve nehrin burada oldukça sığ (vücutlarının ortasına kadar geliyor) olduğunu fark ederek geriye haber vermişlerdir. Burasının bir avantajı da düşman süvari birliklerinin ulaşamayacağı bir yer olmasıdır (*Anab.4.3.12*). Ordu nihayetinde nehri sollarına alarak yaklaşık dört *stadia* (700-800 metre) uzaklıktaki bu geçiş noktasına ulaşmış ve yükleriyle birlikte buradan geçmeyi başarmışlardır (*Anab.4.3.17*).

Ordunun geçiş yeri ile bağlantılı arkeolojik bir buluntu da söz konusudur. Botan ve Dicle'nin keştiği akış yerinde 1854 yılında bir Kelek ile Musul'a seyahat eden R.B. Oakley, filika kancasına takılan hasarlı Boiotia tipinde bir bronz miğfer bulmuştur ve bu başlık Oxford'da Ashmolean Müzesi'nde sergilenmektedir (Bkz. Figür 1). İlerleyen ordunun içinde başta Genç Kyros'un arkadaşlarından Proksenos olmak üzere Boiotialı paralı askerler de bulunmaktaydı ve bunların miğfer taktıkları bilinmekteydi.^[5] Yukarıda bahsettiğimiz ordunun ilk geçiş için denemede bulunduğu, ancak başarısız olduğu nehir geçidinde bu miğferin düşmüş olması, ancak derenin güçlü akıntısı sonucu Dicle nehri ile birleşme noktasına kadar taşınmış olması ihtimali dikkate alınmalıdır.

Dolayısıyla kuzey doğuya doğru Botan üzerindeki ordunun bu geçiş noktası Dicle ile birleşme noktasından çokta uzakta olmasa gerektir. Bu bağlamda Sağlamtimur ve Schachner, Şeyh Ömer Dağı Kentrites vadisini doğudan kapadığından dolayı, ordunun kullanabileceği muhtemel iki güzergâh önerirler. Buna göre ordu, muhtemel güzergâh önerisinde bulunan Sağlamtimur-Schachner, modern Eruh ilçesi sınırları içinde Bağgöze ovası üzerinden Armenia ve Kardukhia arasında sınır oluşturduğuna inandıkları Kentrites nehrine ulaştığını, oradan da Kavaközü deresi çukurluğundan geçilerek nehri aşmaya çalıştıklarını, dolayısıyla Çattape'nin 2 km kuzeyine (Eruh ilçesine bağlı Bağlıca köyünün batısı) geçiş noktasını işaret etmektedirler.^[6] Kanaatimizce ordunun, Eruh üzerinden Şeyh Ömer dağı'nın kuzey eteklerinden Eğlence/Yığıntı veya hemen biraz daha kuzey doğuda Eruh'tan gelen yol üzerinde de bulunan Sağlarca (günümüz Sıça deresi vadisi boyunca ilerleyen Eruh/Üzümlük/Ufaca veya Eruh-Kurtalan Yolu'nda Sağlarca'dan nehri geçerek) üzerinden karşı tarafta Kurtalan ovası ve sonrasında Siirt il merkezi çevresine geçiş yapmış olmaları ihtimal dahilindedir. Bir ihtimal daha söz konusudur, bu da biraz daha kuzey-doğu da günümüzdeki Cizre-Şırnak-Eruh-Çizmeli-Siirt anayol güzergahına denk gelmektedir. Ksenophon'un derenin hızlı aktığına ve derinliğine ve karşı tarafın da kayalık olmasına vurgu yapmasından bu ihtimalin de göz önüne alınması gerekmektedir.

Ksenophon, karşı tarafta geçişi engellemeye çalışan düşmanı şaşkırtmak için ilk denedikleri yerden tekrar geçiş yapacakmış gibi askerlerin bir kısmını buraya yönlendirmiştir; böylelikle düşman birlikleri ikiye bölünerek zayıflatılmış ve aynı zamanda arkadan uzaktan ok atan ve mızraklarla saldırıya çalışan Kardukhialılara karşı da düzenli ve yerinde savaş taktikleriyle başarı elde edebilmişler ve sonuçta göğüs göğüse savaşmak için yeterli teçhizata sahip olamayan düşman kaçmaya zorlanmıştır (*Anab.4.3.18-4.3.34*).

-
- 5 Anab.1.1.11; 1.2.17. Proksenos için ayrıca bkz. Lee, a.g.e., ss.43-44. Ksenophon (Hipp.12.3) özellikle süvari birlikleri için Boeotia tipi miğferi önermiştir, çünkü göğüs zırhının üstündeki bütün kısımlara koruma sağlamakta ve serbest bakış açısına müsaade etmektedir. Bkz. J. Obert, "A Brief History of Greek Helmets", *Ancient Planet Online Journal* 2, 2012, ss.13-14. Ayrıca bkz. A.D. Fraser, "Xenophon and the Boeotian Helmet", *Art Bulletin* 4.3, 1992, ss.99-108. Ksenophon'un tavsiyesine Büyük İskender de uymuş ve süvari birliklerini bu miğferle donatmıştır. Bkz. J.K. Anderson, *Ancient Greek Horsemanship*, Berkeley and Los Angeles 1961, s.147. Diğer taraftan bu miğferin Perslere karşı sefer düzenleyen İskender'in süvarilerinden birisine ait olabileceği iddia edilmektedir. Bkz. P. Connolly, *Greece and Rome at War*, London 1981, s.73.
- 6 Cizre'den Kentrides (Botan) nehrini geçip Garzan vadisinin doğusundan Siirt'e doğru ilerledikleri rota için bkz. H. Sağlamtimur-A. Schachner, "Anabasis-Marsch der Zehntausend: Der lange Heimweg des Griechenheeres durch Südostanatolien aus archäologisch-topographischer Sicht", *Antike Welt* 36.3, 2005, 94.sayfa, harita 2. Bu rota neredeyse günümüz Cizre-Siirt yolunu takip etmektedir. Ayrıca bkz. A. Schachner-H. Sağlamtimur, "Xenophons Überquerung des Kentrites: Ein archäologischer Nachtrag", *Istanbuler Mitteilungen* 58, 2008, 414'üncü sayfa, harita 5.

Bu noktadan itibaren Ksenophon şöyle devam etmektedir (*Anab.4.4.1*): "Geçiş başarıyla tamamlandıktan sonra, öğleye yakın savaş düzenine girerek tamamen düz bir ülke ve hafif meyilli tepelerden Armenia boyunca beş *parasanges*ten az olmamak üzere ilerlemeye başladılar; Armenialılar ve Kardukhialılar arasındaki savaşırdan nehrin yakınında köyler bulunmamaktaydı". Ksenophon'un burada düz ova boyunca engebeli olmayan arazi boyunca ilerlediklerini söylemesi Sağlarca geçiş noktasını kullanmaları ihtimalini daha güçlü kılmaktadır. Geçişin 8 Şubat 400 tarihinde gerçekleştiği öngörülmektedir.^[7] Ksenophon'un ordunun geçtiği bölge 'yer yer yassı tepelerden oluşmaktaydı' ifadesi, Kurtalan ovasına işaret etmektedir. Güvenlik açısından oldukça düzlük alanlar yürüyüş için tercih edilmiş olmalıdır.

Daha sonra sonunda büyük bir köye ulaşmışlardır ve burada satrap için bir saray bulunmaktadır, bu arada evlerin çoğu üstlerinden yükselen kulelere sahiptirler ve evlerde çok fazla erzak bulunmaktadır (*Anab.4.4.2*). Buraya ulaşmak için yaklaşık beş *parasanges* ilerlemişlerdir (1 *parasanges* 5.768 km: 30 Olympik *stadia*'ya eşittir; Attika ölçüsünde 5.3 km.)^[8]. Bu da 25-30 km. lik bir mesafeye denk gelmektedir. Bize göre, Ksenophon ve ordunun hangi rotayı takip ettiğini belirleyebilmek için verdiği mesafeler üzerinden gidilmesi önem arz etmektedir.^[9] Burada sözedilen sarayın ve etrafındaki pek çok kuleli evlerin olduğu yer Siirt olabilir. Sağlamtimur-Schachner'in önerdiği Çatıepe'nin 2 km. kuzeyinden Siirt'e kadar olan uzaklık 31 kilometredir ve eğer Çatıepe'den biraz daha kuzeydoğuda Sağlarca'yı geçiş noktası olarak alırsak mesafe yaklaşık 25-30 kilometre arasına denk gelmektedir, bu da Ksenophon'un verdiği uzaklık rakamlarıyla uyum sağlamaktadır.

Ksenophon'a göre (*Anab.4.4.3*), ordu satrap sarayının olduğu bu yerden itibaren "Tigris nehrinin kaynaksularını geçtikleri yere kadar 2 *stages*, 10 *parasanges* ilerlemiştir. Buradan 3 *stages*, 15 *parasanges* ilerleyerek Teleboas nehrine ulaşmışlardır. Bu büyük olmasa da güzel bir nehirdir ve etrafında pek çok köy bulunmaktadır". 10 *parasanges* toplamda yaklaşık 50-60 kilometreye denk gelmektedir. Günümüzde de yürüyüş rakamlarıyla aynı sonuca ulaşma ihtimali söz konusudur. Bu bağlamda Ksenophon'un sözünü ettiği su kaynaklarının Fırat'ın kolları (Murat suyu veya Karasu) olduğunu iddia etmek yanlıştır (Sagona, *a.g.m.*, s.311), çünkü bu durum Ksenophon'un verdiği mesafelerle uyuşmamaktadır. Siirt'ten 50 kilometre kuzeye doğru ilerlediklerinde ulaşılan yer- Siirt-Bitlis arasında Bitlis nehrinin de aktığı Ziyaret veya Baykan yerleşimine denk gelmektedir.

Buradan da 15 *parasanges*, 75 kilometre daha ilerlemişlerdir. Baykan-Bitlis arası yaklaşık 62 kilometredir. Dolayısıyla Teleboas, kaynaklarının Bitlis'e kadar uzandığı Bitlis çayı olabilir. Ksenophon doğrudan bildirmese de, Bitlis gibi merkezi bir yere geldikleri anlaşılmaktadır, çünkü burada Batı Armenia valisinin vekili Tiribazos ile karşılaşmışlar, evleri yakmamaları ve istedikleri erzakları almaları karşılığında bir anlaşma imzalamışlardır (*Anab.4.4-6*). Bitlis tarihi olarak son derece stratejik bir darboğazdır,^[10] dolayısıyla Tiribazos'un merkez kalelerinden birisi olması da normaldir. Buradan düz ova boyunca 15 *parasanges* daha ilerlemişler ve etrafında bol erzağın olduğu pek çok köyü

7 I.K. Paradeisopoulos, "A Chronology Model for Xenophon's Anabasis", Greek, Roman and Byzantine Studies 53, 2013, s.655.

8 Hdt.2.6.3; Ksen.Anab.5.5.4.

9 Bu bağlamda S. Brennan'in "In the Tracks of the Ten Thousand: A Journey on Foot Through Turkey, Syria and Iraq" (Robert Hale 2005) başlıklı çalışması önemlidir. Brennan Ksenophon'un Anabasis adlı eserinde verdiği mesafeler üzerinden Onbinlerin gidiş güzergahını belirlemiş ve doğru tepitlerde bulunmuştur.

10 R. Dankoff, Evliya Çelebi in Bitlis, Leiden, New York: E. J. Brill 1990, 12, 17-18; M. Galletti, "Kurdish Cities Through the Eyes of Their European Visitors", *Oriente Moderno* 20.81, 2001, s.111. Bitlis suyu vadisinden Bitlis'e ulaşım için ayrıca bkz. J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Vän, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London* 8, 1838, s.71. Assur kralı III. Salmanassar'ın da bölgeye düzenlediği seferinde bu çayın vadisini kullanmış olabileceği önerilmektedir. Bkz. A.T. Olmstead, "Shalmaneser III and Establishment of Assyrian Power", *Journal of the American Oriental Society* 41, 1921, s.361, dipnot 33. Siirt'ten Bitlis'e Ksenophon'un bu yolu takip ettiği düşünülmektedir. Bkz. B. Dickson, "Journeys in Kurdistan", *Geographical Journal* 35.4, 1910, s.367. Önerdiğimiz yol için bkz. Harita 1. Bu yol önerisi D. French'in Iran (36, 1998, 15-43) dergisinde yayınlanan "Pre- and Early-Roman Roads of Asia Minor. The Persian Royal Road" başlıklı makalesinin 44. sayfasındaki haritası üzerinde gösterilmektedir. Cizre-Siirt-Bitlis-Muş güzergahı.

bulunan bir saraya ulaşmışlardır. Dolayısıyla Muş ovasının en doğu kısmından Güroymak ve civarına ulaştıkları anlaşılmaktadır ve buradayken ağır kar yağışına maruz kalmışlardır (Anab.4.4.8). Ksenophon, daha sonraki yürüyüşleri sırasında günümüzde Göroymak ve civarındaki evlere benzer meskenlerden şöyle bahsetmektedir (Anab.4.5.24). "Burada evler yerin altındaydı, bir kuyununki gibi ağıza sahiptiler, ancak aşağıdaki alanları genişti; ve bu arada girişleri yük hayvanları için aşağıya doğru tünellenmişti, insan meskunları bir merdivenle inmekteydiler. Evlerde keçiler, koyun, sığır, kümes hayvanları ve yavruları bulunmaktaydı; ve bütün hayvanlar büyütölmekteydi ve kendilerine otları evlerde verilmekteydi". Burada ordunun ilerleyişi sırasında talan edilen köylerdeki ev tipleri tarif edilmektedir. Ksenophon'un payına düşen bu köyü, Atinalı Polykrates komutasındaki birlikler ele geçirmiştir; ele geçirilenler arasında köyün reisi, Pers kralına haraç olarak vermek için hazır tutulan 17 tay, 8 gün önce evlenmiş olan köy reisinin kızı da bulunmaktadır (Anab.4.5.24). Böylesine yeraltı ev köylerine hala modern Armenia'da rastlanmaktadır.

Bitlis'in Güroymak ilçesine bağlı Günkırı köyünde^[11] ve Muş ovasında Hasköy'de karınca yuvalarına benzeyen bu tipik evlere rastlanmaktadır. Yerlatında ya da yarısı yerlatında bulunan bu mimari tarzdaki evler Muş, Sivas ve Erzurum'da, Van Gölü'nün kuzey ve batı kıyılarını da içine alan Doğu Toroslar'ın kuzeyindeki pek çok yerde görünmektedir. MS XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Armenia'daki köylerde bu evlerin yapımına hala devam edilmiştir. Sadece aşırı soğuk ve kar yağışından değil, aynı zamanda güvenlikten kaynaklanan kaygılarla da bu evlerin inşa edildiği düşünülmektedir. "Tüteklikli ev" ya da yukarıya doğru giderek daralan tüteklikli damlardaki ahşap hatıllara kırlangıç kuyruğunu andıran bir şekil verilmesi nedeniyle, "kırlangıç kubbe" olarak ta adlandırılmaktadır.^[12]

Muhtemelen Güroymak civarındaki köylerdeyken ezaklar olarak mümkün olan bütün iyi şeyleri elde etmişlerdir. Bunlar arasında kurban etmek için hayvanlar, hububat, güzel kokulu eski şaraplar, kurutulmuş üzümler ve her türden bakla yer almaktaydı (Anab.4.4.9). Kar fırtınası geçtikten sonra birlikler yeniden toparlanmaya başlamıştır (Anab.4.4.10). Yine de yoğun kar yağışı altında geceyi geçirmek zorunda kalmışlardır (Anab.4.4.11). Ateşler yakarak ve kendilerini yağlayarak ayakta ve hayatta kalmayı başarmışlardır (Anab.4.4.12). Vücutlarını ısıtmak için kullandıkları zeytin yağı değildir, zeytin yağı yerine bol miktarda kullandıkları yağ, domuz yağı, susam, acı bademler veya terebentin karışımından elde edilmekteydi, onlar aynı zamanda bu malzemelerden elde edilen mis kokulu bir yağa da köylerde rastlamışlardır (Anab.4.4.13). Ksenophon'un bahsettiği bu karışımın, bölgedeki insanların soğuk kış şartları altında vücut ısılarını artırmak için kullandıkları görölmektedir. Benzer yağın özellikle Armenia köylerinde günümüzde kullanıp kullanılmadığı araştırmak gerekmektedir. Sonrasında erzak sağlamak için birlikler dağıtılarak bir kaç köyde evler talan edilmeye ve yakılmaya devam edilmiştir (Anab.4.4.14).

Ordu daha sonra Muş ovasını kuzey batıya doğru geçerken, ateş yakıldığı görölen dağlara gönderilen Temnoslu Demokrates, ok, yay ve ok kılıflarıyla birlikte bir Amazon baltası taşıyan satrap Tiribazos'un kampından bir Persliyi yakalamıştır (Anab.4.4.15-17). Ondan Tiribazos'un kendi güçleri, Khalybia ve Taokhialı paralı askerlerle birlikte, dağ geçidinde, yani "tek yolun geçtiği dar geçitte" Yunanlılara saldırmak için pozisyon aldığı bilgisini almıştır (Anab.4.4.18). Bu kişinin rehberliğinde düşman kampına aniden saldırmışlar, bazılarını öldürerek kaçmaya zorlamışlardır, bu arada gümüş ayaklı yatakları, içki kapları, fırıncıları ve içki servis edenleriyle birlikte Tiribazos'un çadırını da ele geçirmişlerdir (Anab.4.4.19-22). Tabii burada Ksenophon'un bahsettiği bu dar geçidin neresi olduğunun tartışılması gerekmektedir. Burası Güroymak ile Muş arasındaki yolda bir dağ geçidi olabilir.

11 Bkz. Resim 1 ve 2.

12 J. Yakar, Anadolu'nun Etno-Arkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı, Çev.Selen Hırçın Riegel, İstanbul 2007, ss.353-354.

Ordu, ertesi gün düşmanın yeniden toparlanmasına fırsat vermeden ve onların "dar geçitlerin" kontrolünü sağlamasından önce bütün hızla devam etmeye karar vermiştir. Toparlanıp harekete geçmişler ve çok sayıda rehberle birlikte "derin kar arasından" yürümeye devam etmişlerdir ve gün bitmeden Tiribazos'un onlara saldırmayı düşündüğü zirveyi aşmışlardır (*Anab.4.5.1*). "[2] Oradan ıssız, çorak, bozkır bir toprak boyunca 3 stages, 15 parasanges (yaklaşık 75-80 km.) ilerleyerek Euphrates (Fırat) nehrine kadar ilerlemişler ve burasını geçerek kendilerini göbeklerine kadar ıslatmışlardır [3] ve gelen rapora göre nehrin kaynakları çokta uzak değildir". Güroymak'tan Muş-Karaköprü ve Fırat'ın kollarından Muratsuyu üzerindeki Tarihi Murat köprüsünün bulunduğu yere kadarki günümüz yol mesafesi yaklaşık olarak Ksenophon'un verdiği uzaklıkla eşleşmektedir. Dolayısıyla ordunun günümüz modern yolunu kaba olarak takip eden Güroymak-Muş-Varto yolu üzerinden kuzeye, Pasinler ovasına doğru ilerlediğini söyleyebiliriz. Murat suyunu geçtikleri noktadan bir ova boyunca ve derin kar üzerinde 3 stages, 13 parasanges ilerlemişlerdir. Üçüncü aşamada kuzey rüzgarı suratlarına çok sert estiğinden, herşeyi soğuktan kavurduğundan ve dondurduğundan çok zorlanmışlardır. Yani yaklaşık 65 kilometre daha ilerlemişlerdir. Muş- Varto arası yaklaşık 60 kilometredir. Dolayısıyla ordunun Varto civarına geldiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Antik Literatür

Hdt. (= Herodotos, Historiai)

Herodotus. With an English translation by A. D. Godley. Cambridge, Mass.- London 1920.

Herodot Tarihi. Çev. : M. Ökmen - A. Erhat, İstanbul 1991².

Ksen. Anab. (= Ksenophon, Anabasis)

Anabasis I-VII. With an English translation by C. L. Brownson. Cambridge, Mass-London 1968 (The Loeb Classical Library)

Ksen.Hipp. (= Ksenophon, Hippike)

Xenophon. *Xenophon in Seven Volumes, 7*. With an English Translation by E. C. Marchant- G. W. Bowersock. Cambridge, Mass-London 1925 (The Loeb Classical Library)

Modern Kaynakça

- Anderson, J.K, *Ancient Greek Horsemanship*, Berkeley ve Los Angeles 1961.
- Brennan, S., *In the Tracks of the Ten Thousand: A Journey on Foot Through Turkey, Syria and Iraq*, Robert Hale 2005.
- Brennan, S., "The Noble Kardouchoi and the Barbarous Mossynoikoi: Remembering and Forgetting Ancient Anatolian Peoples", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, 2015, ss.100-107.
- Connolly, P., *Greece and Rome at War*, London 1981.
- Dankoff, R., *Evliya Çelebi in Bitlis*, Leiden, New York: E. J. Brill 1990.
- Dickson, B., "Journeys in Kurdistan", *Geographical Journal* 35.4, 1910, ss.357-378.
- Fraser, A.D., "Xenophon and the Boeotian Helmet", *Art Bulletin* 4.3, 1992, ss.99-108.
- French, D., "Pre- and Early-Roman Roads of Asia Minor. The Persian Royal Road", *Iran* 36, 1998, ss.15-43.
- Galletti, M., "Kurdish Cities Through the Eyes of Their European Visitors", *Oriente Moderno* 20.81, 2001, ss.109-148.
- Lee, J.W.I., "Xenophon's Anabasis and the Origins of Military Autobiography", içinde: *Arms and the Self: War, the Military and Autobiographical Writing*. Editör: A. Vernon, Kent ve London 2005, 41-60.
- Lendle, O., "Der Marsch der ‚Zehntausend‘ durch das Land der Karduchen", *Gymnasium* 91, 1984, ss.203-236.
- Obert, J., "A Brief History of Greek Helmets", *Ancient Planet Online Journal* 2, 2012, ss.48-59.
- Olmstead, A.T., "Shalmaneser III and Establishment of Assyrian Power", *Journal of the American Oriental Society* 41, 1921, ss.345-382.
- Paradeisopoulos, I.K., "A Chronology Model for Xenophon's Anabasis", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 53, 2013, ss.645-686.
- Pektaş, K., "Bitlis ve Çevresi 2009 Yılı Yüzey Araştırması", içinde: *XXVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt II, Ankara 2011, ss.457-476.
- Sagona, C., "Did Xenophon Take the Aras High Road? Observations on the Historical Geography of North-East Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies Supplement* 14, 2004, 307, 299-331.
- Sağlamtimur, H.-Schachner, A., "Anabasis-Marsch der Zehntausend: Der lange Heimweg des Griechenheeres durch Südostanatolien aus archäologisch-topographischer Sicht", *Antike Welt* 36.3, 2005, ss.93-97.
- Schachner, A.-Sağlamtimur, H., "Xenophons Überquerung des Kentrites: Ein archäologischer Nachtrag", *Istanbul Mitteilungen* 58, 2008, ss.411-417.
- Shiel, J., "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London* 8, 1838, pp. 54-101.
- Yakar, J., *Anadolu'nun Etno-Arkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul 2007.

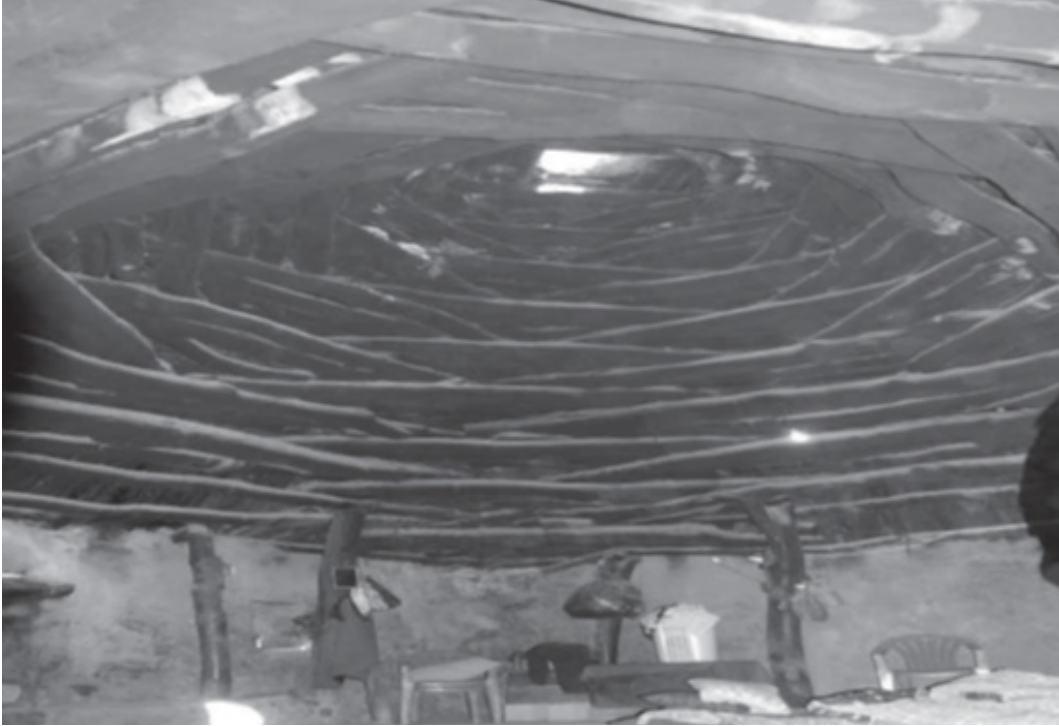
Figür 1 : Boiotia Miğferi

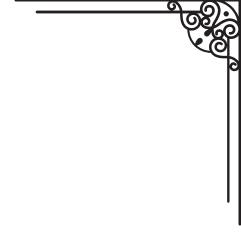
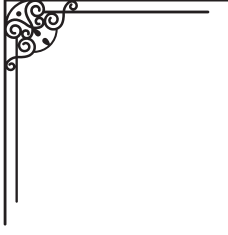
Harita 1: Doğu Anadolu'da Pers Kraliyet Yolu (French, a.g.m., 41, Figür 10)

Resim 1: Karınca yuvaları şeklindeki evler (Yakar, *a.g.e.*, resim 142)

Resim 2: Evlerin içi (Pektaş, *a.g.m.*, resim 6.)

URARTU KRALLIĞI'NIN VAN GÖLÜ'NDEKİ ULAŞIM VE TAŞIMACILIK FAALİYETLERİ

Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU - Yenal SÜRÜN - Erdal ÖZGÜNER

Giriş

Urartu Krallığı MÖ 9-7. yüzyıllar arasında Van (Tuşpa) başkent olmak üzere Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Kuzey Kafkasya'nın bir bölümünde egemenlik kurmuştur. Bu engebeli coğrafyada Urartular yerleşim yerlerini birbirine bağlayan kara yolları inşa etmişlerdir. Bunun yanı sıra ülke sınırları içinde bulunan nehir ve göllerde sal, tekne gibi çeşitli araçlarla taşımacılık yapıldığı düşünülmektedir. Urartu coğrafyasında büyük ölçekte üç adet göl yer almaktadır. Bunlar Van, Sevan ve Urmiye Gölleridir (Harita 1). Büyüklük açısından Van Gölü, Sevan Gölü'nden sonra ikinci sırayı oluşturmaktadır. Van Gölü eski kaynaklarda çeşitli isimlerle adlandırılmaktadır. Assur kaynaklarında genelde "Yukarı Deniz"^[1] olarak geçmektedir. Ayrıca III. Salmannasar'ın (M.Ö.858-824) Nimrut kentinde bulunmuş olan yazıtının ilgili bölümünde "Nairi Ülkesinin Aşağı Ve Yukarı Denizlerinin fatihi..."^[2] sözü edilmektedir. Yukarı Deniz'in Van Gölü, Aşağı Deniz'in de Urmiye Gölü olduğu tahmin edilmektedir.^[3] Antik Çağ yazarlarından Strabon, Van Gölü'nden şu şekilde bahseder; "Arsene Gölü soda içeriklidir ve elbiselerin gölde yıkanması kolaydır." Yine göl ile ilgili bir başka ifadesinde geçen "Thapitis", sözcüğü Tuşpa anlamına gelmektedir. Bu adın Ortaçağ'daki yazılış biçimi Tosp/Tospitis şeklindedir.^[4] El-Belâzurî'nin 860-870 yıllarında yazmış olduğu "Fütûh-ul Buldan" adlı eserinde Van Gölü'nden "et-Tarrîh Gölü"^[5] olarak bahsedilmektedir. Yakut el-Hamevî, "Mu'cemu'l Büldân" adlı eserinde Van Gölü için "Ahlat Gölü" olarak geçmekte ve dünyada emsali olmayan göl olarak tanımlamaktadır.

- 1 David Danjel Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II, Chicago, 1926, 236; Albert Kirk Grayson, Assyrian Royal Inscriptions, II, Weisbaden, 1976, s.30.
- 2 Luckenbill, a.g.e., s.641; Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994, Bornova.
- 3 Oscar White Muscarella, The Catalogue of Ivories From Hasanlu, Philadelphia, 1980, s.214.
- 4 H. Hamilton-W. Falconer, The Geography of Strabon, XI, 11.14.8, London, 1903, s.270.
- 5 El Belazuri, Futuhu'l Buldan. Ülkelerin Fetihleri, (Çev. M. Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No:707, Sevinç Matbaası, Ankara, 1987, s. 286. (E. Belaruzi 1987'den aktaran Çetinkaya, O., "Suyla Gelen Kültür: Ahlat'ın Su Kaynakları ve Balıkçılığı.", IX. Ahlat Kültür Haftası Müze Kent Ahlat'ın Türk Kültür Tarihinde Dünü ve Bugünü Sempozyumu Bildirileri, Ahlat-Bitlis, 1999, s. 921.

Ayrıca söz konusu gölde "et-Tarrîh" olarak bilinen bir balık türünün diğer şehirlere pazarlandığı söylenir.^[6] Eb-ul Fida'nın "Takvim-ul Buldan" adlı eserinde Van Gölü "Erciş Gölü"^[7], Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise "Van Deryası"^[8] olarak geçmektedir. Deniz ya da nehir taşımacılığına ilişkin veriler Mezopotamya'da Obeyd Dönemi'ne kadar uzanmaktadır. Göl, nehir, dere ve çay kaynaklarına yakın kurulan uygarlıklar, bu kaynakları taşımacılık için kullanmışlardır. Buna ilişkin en eski yelkenli tekne modeline ve o dönemlerde yapılan taşımacılığa ilişkin bilgilerimiz Eridu'da ele geçen bir tasarımdan gelmektedir. Geç Obeyd (MÖ. 5900-4300) Dönemi'ne ait bir mezarda bulunan kilden yapılmış yelkenli tekne modeli^[9], eski dönemlerde yapılan tekne tasarımları hakkında bilgi vermesi açısından önem taşımaktadır (Çizim 1). Geç Uruk (M.Ö. 3500/3400-3100) ve Cemdet Nasr (M.Ö. 3100-2900) dönemlerine ait sanat eserlerinde tekne, kayık ve sandal tasvirlerine rastlanmaktadır. Ayrıca, Uruk kralı Gılgamış Destanı'nda kayık ve gemilerden sıkça bahsedilmesi ve Ur kral mezarlarında çok sayıda tekne modeli bulunması, Mezopotamya'da nehirler üzerinde kayık ve teknelerin sıkça kullanıldığını göstermektedir.^[10]

Sümer'de özellikle Erken Hanedanlar Dönemi'nde (M.Ö. 2900-2350) yelkenli gemilerin yapılması, Sümerlerin deniz yolunu kullanabildiklerinin diğer bir kanıtıdır.^[11] Ayrıca Mezopotamya'da sazlardan yapılan kayıklar ve yelkenli tekneler zamanla geliştirilerek Basra Körfezi'nde kullanılmasını beraberinde getirmiştir. İnşa ettikleri gemilerin su sızdırmasını önlemek için kendiliğinden doğal petrolden elde ettikleri zifti (bitümen) kullanmışlardır.^[12] Bu sayede M.Ö. 3. binyılın başından itibaren Ur ile Dilmun (Bahreyn), Umman (Meluhha) gibi ülkeler arasında deniz ulaşımı yapılabildiği bilinmektedir.^[13] Ur kraliyet mezarlarından (MÖ. 2600-2500) birinde gümüş bir küreklilikli sandal bulunmuştur. Bu sandalların benzerlerini silindir mühürler üzerinde de görmekteyiz.^[14] MÖ. 2. Bin yıldan itibaren kayık, tekne gibi taşıma işi için üretilen araçların gelişerek devam ettiği bilinmektedir. Mısır Yeni Hanedanlık Dönemi (MÖ. 1540-720) nehir taşımacılığına ilişkin verilerden Mısırlıların, yelkenli ve yelkensis (Küreklilikli) olmak üzere ahşap tekneler ve papirüs tekneler kullandıkları anlaşılmaktadır.^[15] Mısırlılar, başta ticaret olmak üzere seyahat, askeri, dini ve balıkçılık alanında nehir taşımacılığından önemli ölçüde istifade etmişlerdir.^[16]

Nehir ve deniz taşımacılığında, MÖ. 1.binyıla kadar gelişen bilgi birikimi, ihtiyaçlar ve sağladığı bir takım avantajlar nedeniyle ulaşım konusunda deniz ya da nehir taşımacılığının önemi daha da artmıştır. Ancak bu döneme ait Urartu Krallığı göl ulaşımı ile ilgili bilgilerimiz sınırlı olsa da, çağdaşı Yeni Assur Krallığı'na ait yazılı veriler ve tasvirli eserler önemli bilgiler sağlamaktadır. Sennacherib (MÖ 704-681) tarafından kurulan Ninive şehrinde 15 kapı vardır ve bu kapılardan birinin adı "İskele Kapısı"dır. Bu kapı bir iskele ile Dicle Nehri'ne açılmaktadır.^[17] Yine yazılı verilerden gemi taşımacılığında tahıl ürünleri, tuz, tekstil, hayvan, bakır ve kalay gibi malzemelerin taşındığını bilmekteyiz.^[18]

6 Yakut El-Hamevi, Mu'cemu'l Büldân, Cilt: II, Beyrut,s.380-381.

7 Osman Çetinkaya,"Doğu Anadolu Su Kaynaklarının Doğal ve Balıkçılık Tarihi Üzerinde İncelemeler", Doğu Anadolu Bölgesi IV. Su Ürünleri Sempozyumu, 28-40, Haziran, Erzurum, 2000, s.403-422.

8 Evliya Çelebi, Seyahatname, Cilt III-IV, İstanbul, 1993, s.515.

9 Petr Charvat, Mesopotamia Before History, London and New York, 2002, Fig: 4.26.

10 Hamza Ekmen, "Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu'da M.Ö. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi", İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon, Ege Yayınları, İstanbul, 2015,s. 48.

11 Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 18.

12 H. Ekmen, a.g.m., s. 48.

13 K. Köroğlu, a.g.e., s. 19.

14 Michael Roaf, Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi/9,(Çev. Zülal Kılıç), s.122.

15 Adamson, P. B., "The Possibility of Sea Trade Between Mesopotamia and Egypt During the Late Pre-dynastic Period", Aula Orientalis 10, Knaresboroug (England), 1992, s. 175-179.

16 George Andrew Reisner, "Antiquities Egyptiennes", "Models of Ships and Boats", Du Musee Du Cair, France, p. II., . 216.

17 Haluk Sağlamtimur,"Dicle Üzerinde Nehir Taşımacılığı ve Hasankeyf", Aktüel Arkeoloji,Sayı 53, 2016, s. 50.

18 Sağlamtimur, 2016, 50.

Yeni Assur saraylarında yer alan kabartmalarda da taşımacılıkta kullanılan gemi türleri hakkında bilgi edinmekteyiz (Çizim 2). Buna göre tekneler, kayıklar ve sallar başta olmak üzere çeşitli türlerde nehir taşıtlarının olduğu anlaşılmaktadır.^[19] Yeni Assur Krallığı'ndan siyasi, ekonomik, yazı ve sanat gibi birçok alanda etkilenen Urartular, olasılıkla taşımacılık alanındaki gelişimlerden de etkilenmişlerdir.

Van Gölü Kıyılarındaki Urartu Yerleşmeleri ve Doğal Koylar

Van Gölü etrafında tarıma elverişli verimli alanlar ile önemli ovalar yer almaktadır. Bunlar; Van, Gürpınar, Gevaş, Muradiye, Erciş, Adilcevaz, Ahlat ve Tatvan'dan oluşmaktadır. Bu verimli alanlar ile ovaların yakınına Urartular birçok yerleşim yeri kurmuştur. Yerleşim merkezleri arasındaki ulaşım arazinin engebeli topoğrafik yapısına rağmen, kara yolu ile sağlanmıştır. Başkent Tuşpa (Van Kalesi), Van Gölü kenarında kalker kayalık üzerine kurulmuştur. Kara ve göl üzerinden ulaşım ağının merkezi konumundadır (Çizim 3). Kalenin batı ucunda en erken Urartu yazıtının bulunduğu Madır/Sardur Burcu olarak adlandırılan bir yapı yer almaktadır. Madır/Sardur Burcu'nun hangi amaca yönelik yapıldığı tam olarak netlik kazanmamakla birlikte iskele olabileceği üzerinde görüşler bulunmaktadır.^[20] Urartu başkenti Tuşpa merkez olmak üzere Van Gölü kenarında kurulan Urartu kaleleri arasındaki göl taşımacılığının iki ana güzergâh üzerinden yapıldığı tahmin edilmektedir (Resim 1).

Van Kalesi'nden kıyı boyunca kuzeye doğru Urartu kalelerini sırasıyla şöyle sayabiliriz.

Karaçay deltasının hemen kenarındaki Topaktaş Kalesi bulunmaktadır. Ayanis Kalesi, Van'a 38 km mesafede olup yüksek bir tepe üzerine kurulmuştur. Urartu kralı II.Rusa (MÖ.685-645) tarafından kurulan kale, Van Gölü'nün doğu kıyısında yer almaktadır.^[21]

Gölün hemen kenarında bir kayalık halinde yükselen Amik Kalesi, Ayanis Kalesi'nin batısında yaklaşık 2 km mesafededir. Burada yer alan kalıntılar ve seramiklerin incelenmesi sonucu, kalenin Urartu Dönemi'ne ait olduğu ifade edilmiştir.^[22] Kalenin yaklaşık 300 m kuzeyinde yer alan kayanın doğal yapısı iskele işlevindedir (Resim 1). Bu doğrultudaki diğer kale de, Van'ın 20 km kadar kuzeyinde yer alan Adır Kalesi'dir. Burada Tunç Çağı höyüğü üzerinde bir Urartu kalesi yer almaktadır. İyi işlenmiş taş bloklardan oluşan sur kalıntıları Urartu döneminin klasik özelliklerini yansıtmaktadır.^[23] Adır Kalesi'nin hemen kuzeydoğusunda liman işlevinde olan doğal bir koy yer almaktadır.

Van İli'nin 51 km kuzeyinde, gölün kenarında ve Van-Erciş modern karayolunun 1 km. batısında Çolpan (Panz) Kalesi yer almaktadır. Kalenin Erken Demir Çağ kalesi üzerinde bir Urartu yerleşimi söz konusudur. Burada iyi işlenmiş iri blok taşlardan sur kalıntıları Urartu Dönemi'nden kalmaz.^[24] Kalenin kuzeydoğusundaki doğal koy liman görevindedir. Van/Muradiye ilçesine bağlı Karahan Mahallesi (Köyü), Bendimahi Çayı'nın kuzeyinde, Van Gölü'nün kenarında yer almaktadır. Burada Urartu kralı Minua'ya (MÖ.810-786) ait birçok Urartu yazıtı ele geçmiştir. Bunlardan bir tanesinde "Minuahinili" isimli bir kent kurduğundan söz etmektedir.^[25]

19 Richard David Barnett-Amleto Lorenzini, *Assyrische Sculpturen in the British Museum*, Bongers, 2010, s. 157.

20 Afif Erzen, "Van Kalesi 1974 Kazı Çalışmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 23/2, Ankara, 1976, s. 49 vd.

21 Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi", *Aktüel Arkeoloji*, 60, İstanbul, 2012, s.52-53.

22 Sinan Kılıç-Hanifi Biber-Orhan Varol, "Urartu Krallığı ve Sonrası", *Van 2006 Kül. ve Tur. Envanteri*, İst.2006, s.97-169.

23 Kılıç-Biber-Varol, 2006, a.g.m., s.100.

24 Oktay Belli-Erkan Konyar, "Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'na Ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2003, s.365-366.

25 Ali M. Dinçol-Ersin Kavaklı, "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları/Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van", *Anadolu Araştırmaları: Ek Yayın 1*, İstanbul, 1978, s.19 vd.; Ali Dinçol-Ersin Kavaklı, "Karahan Köyü'nde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı", *Anadolu Araştırmaları VI*, Ankara, 1979, s.17-32.

Yazıtta geçen Minuahinili kentinin günümüz Karahan Mahallesi civarında olduğu belirtilmektedir.^[26] Bendimahi Çayı'nın oluşturduğu alan bir liman görünümündedir. Bu yerleşme, başkent Tuşpa'dan başlayarak kuzeybatı İran'a giden eski yolun kavşak noktasını oluşturmaktadır. Bu alanda hem Bendimahi Çayı'nın göle dökülen bölümü hem de topoğrafik yapısı koy şeklindedir. Karahan yerleşmesinin yaklaşık 3 km. kuzeybatısında, göl kenarında yer alan diğer bir Urartu yerleşimi de Keçikıran Kalesi'dir. Burada ayakta kalan sur duvarları Urartu döneminin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.^[27] Kalenin güneybatısındaki kayalık alanın oluşturduğu doğal burun, bir liman görünümündedir. (Resim 2). Keçikıran Kalesi'nin yaklaşık 4 km. batısında Ünseli (Ernis) yerleşmesi ile Alacahan Kalesi bulunmaktadır.^[28] Erken Demir Çağı'ndan beri kullanılmaya başlanan bu iki Urartu yerleşmesinin orta noktasındaki kıyı şeridi doğal bir kulak yapısı oluşturmaktadır. Bu kısım deniz taşıtları için doğal bir liman işlevindedir. (Resim 3).

Deliçay Kalesi, Van/Erciş ilçesinin yaklaşık 10 km. doğusunda, Deliçay Deresi'nin Van Gölü'ne karıştığı noktada doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. Kale oldukça tahrip olmasına rağmen, kalenin kuzey kesiminde ve göl kenarında bazı Urartu duvar kalıntılarını görmek mümkündür.^[29] Kalenin batısı ile Deliçay Deresi'nin göle karıştığı bölüm doğal liman görünümündedir. Bir diğer Urartu dönemi yerleşimi ise Van/Erciş ilçesinin 10 km. güneybatısındaki Çelebibağı Höyüğü (Mezarlığı)^[30] ile Höyüğün yaklaşık 1,5 km batısındaki Madavank^[31] alanıdır.

Bu iki yerleşim alanındaki arkeolojik kalıntılar, Urartular için bölgenin önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Ayrıca buradaki Zilan Çayı deltasında oluşan liman görünümlü doğal koy, göl ulaşımı için oldukça elverişlidir. Van Gölü'nün kuzeybatısında, göl kıyısında kurulu ve birbirine yakın diğer iki merkez ise Adilcevaz ve Kef Kaleleridir. Adilcevaz Kalesi gölün hemen kıyısında, II. Rusa (MÖ.685-645) tarafından kurulan Kef Kalesi ise kıyıdan yaklaşık 3 km.lik bir mesafede yer almaktadır. Bu kalelerde Urartu Dönemi'nden kalma sur duvarı ve diğer yapı birimlerine ait kalıntılar mevcuttur.^[32] Bu kaleler başkent Tuşpa'nın ve Van Gölü'nün batı kıyısında yer almaktadır. Söz konusu kaleler gerek kara yolu ve gerekse göl taşımacılığı için önemli bir noktayı oluşturmaktadır (Resim 5).

Van Gölü kenarında kurulmuş bir diğer yerleşme ise Ahlat-Tatvan arasındaki Kıyıldüzü Köyü'nün yaklaşık 500 m. güneyinde yer alan Kıyıldüzü Yerleşmesi'dir. Yerleşme alanında Urartu Dönemi'ne ait seramik parçaları ile mimari kalıntılar bulunmaktadır. Burada ayrıca göl kıyısında göle doğru uzanan duvar izleri, iskele yapısı olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca Kıyıldüzü yerleşmesinin sahili koy şeklinde limanı andırmaktadır. (Resim 6-7)

Van Gölü'nün güneybatısında yer alan bir diğer önemli kale de Tatvan Kalesi'dir. Kale, göle uzanan burundaki doğal bir kayalık üzerinde yer almaktadır.^[33] Kalenin Urartu Dönemi'nde inşa edildiğini gösteren arkeolojik kalıntılar ele geçmiştir. Bunlar seramik buluntuları, Urartu kaya mezarı ve bazı

26 Mirjo Salvini, *Corpus Dei Testi Urartei*, Vol. I-II, (CTU I-II) Istituto di Studi Civiltà Dell'e Egeoe Del Vicino Orient, Documeta Asiatica, Roma, 2008. (CTU I: s. 70).

27 Burney, 1957, a.g.m., s.49. ; Veli Şevin, "Keçikıran: Van Bölgesi'nde Yarım Kalmış Bir Urartu Projesi", Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması, İstanbul, 2006, s. 667 vd.

28 Oktay Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), 2000, s.418.

29 Burney, 1957, a.g.m., s.49.

30 Abdüsselam Uluçam, *Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 4 vd. ; Rafet Çavuşoğlu, "Eski Erciş-Çelebibağı Höyüğü Tunç ve Demir Çağı Tabakaları Üzerine Bir Değerlendirme" Höyük, Sayı 3, s.6-7.

31 Rafet Çavuşoğlu, "Rock-Cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey", *Ancient Near Eastern Studies*, Vol.XL, Louvain, 2003, s.135-157.

32 Charles Burney-James Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresse", *Anatolian Studies VII*, Cambridge University Press, 1960, s.188. ; Emin Bilgiç- Baki Ögün, "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia VIII*, Ankara, 1964, 65 vd; Emin Bilgiç- Baki Ögün, "Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965)", *Anatolia IX*, Ankara, 1965, 1 vd.

33 Sinan Kılıç, "Van Gölü'nün Güneybatısındaki Tatvan Kalesi'nin Yok Ediliş Öyküsü ve Uaias Kalesi'nin Yeri Sorunu", *Muhibbe Darga Armağanı*, İstanbul, 2008, s. 291-300.

kaya işaretlerinden anlaşılmaktadır.^[34] Kalenin kurulu olduğu kayalığın doğal yapısı bir limanı andırmaktadır. Bu kale Urartuların kara ve göl ulaşımı için önemli bir kavşak noktası niteliğindedir (Resim 6). Urartu'nun başkenti Tuşpa'dan (Van Kalesi) kıyı boyunca güneye doğru Urartu kaleleri ve yerleşim alanları ise şu şekildedir. Edremit, Dilkaya Höyüğü ve Gevaş/Hişet Kalesi'dir. Van Gölü'nün güneyindeki dağların sarp ve yüksek olması karayolu ulaşımını zorlaştırmış olmalıdır. Bu nedenle ulaşımın bu kesimlerde deniz yolu ile sağlanmış olduğu düşünülmektedir. Ancak, göl kenarında elverişli koylar bulunmasına rağmen, Urartu kale ve yerleşim merkezleri üzerine şimdiye kadar geniş çaplı yüzey araştırmaları yapılmamıştır. Dolayısıyla Urartu başkentinden çıkan deniz ulaşımının şimdilik Gevaş'a kadar uzandığını söyleyebiliriz. Bu güzergâhın Gevaş'tan itibaren de gölün güney kıyılarını takip ederek Tatvan Kalesi'ne doğru uzandığını tahmin etmekteyiz (Resim 8).

Van'ın Edremit İlçesi'nde yer alan eski taş ocakları, Erek Dağı'nın Van Gölü'ne uzanan güneybatı ucunda yer almaktadır. Bu bölgede traverten taş yatakları bulunmaktadır. Urartu Dönemi'nde traverten taş yataklarının, Urartu kale ve yerleşimlerinin inşasında kullanıldığı düşünülmektedir. Dolayısıyla burada bir Urartu Dönemi'nin varlığından söz etmek mümkündür. Başkent Tuşpa'nın (Van) batı ucundaki Madır/Sardur Burcunda kullanılan taşların Edremit bölgesindeki taş ocaklarından temin edildiği ve göl üzerinden sallarla getirildiği ileri sürülmüştür.^[35]

Van Gölü'nün güney kıyısındaki bir diğer Urartu yerleşimi de Engil Çayı'nın göle döküldüğü kısımda yer alan Dilkaya Höyüğü'dür. Van il merkezinin 24 km güneybatısında olup Van Gölü kıyısında yer almaktadır. Höyükte yapılan arkeolojik kazılar, geçmişinin Tunç Çağlarına kadar uzandığını göstermiştir. Bu höyükte Urartuların da yerleştiğini gösteren mimari kalıntılar ile çok sayıda eser ele geçmiştir.^[36] Kuzeybatı İran ve Çavuştepe Kalesi'nden gelen tahlil ve benzeri ürünlerin karayolu ile Dilkaya Höyüğü üzerinden Van Gölü'ne ulaştığı ve buradan göl taşımacılığıyla başkent Tuşpa'ya nakledildiğini tahmin etmekteyiz.

Van'ın Gevaş İlçesi'nde, Van Gölü'nün güneybatı kıyısında yer alan bir diğer kale de Gevaş/Hişet Kalesi'dir. Kale, gölün kıyısında küçük bir tepe üzerine kurulmuştur. Tepenin güneyindeki sur kalıntısı ile seramik buluntular, buranın Urartu Dönemi'nde yerleşim gördüğünün kanıtlarıdır.^[37] Karadan göle doğru girinti yapan doğal tepedeki kale, deniz taşıtlarının yanaşabileceği bir liman görünümündedir.

Van Gölü Çevresindeki Eski Karayolu ve Göl Ulaşımı

Urartu Krallığı Dönemi yol güzergâhları incelendiğinde Van Gölü kıyısında yer alan kaleler boyunca uzanan karayolu ulaşımı söz konusudur. Başkent Tuşpa'dan başlayan kara yolu doğu, batı, kuzey ve güneye olmak üzere çeşitli yönlere uzanıyordu.^[38] Bu ulaşım ağı sadece Van Gölü çevresiyle sınırlı değildi. Göl kenarında ya da yakınında yer alan kalelerden bazıları, çevre bölgelere açılan yolların birer kavşak noktası durumundaydı. Bunlardan kuzey güzergâhı; başkent Tuşpa'dan başlayarak Ayanis, Amik, Adır Höyük, Panz (Çolpan), Aliler ve oradan da Karahan Mahallesi (Köyü) civarında bulunan Minuahinili yerleşmesine ulaşmaktaydı.^[39] Muradiye Ovası'nın sonunda kurulan bu yerleşim, Urartu'nun kuzeye açılan kapısı durumunda olup önemli bir kavşak noktasındadır. Bu noktada

34 Aynur Özfirat, "Van Gölünün batı kıyısında iki Urartu merkezi" Arkeoloji Ve Sanat, Sayı 108, 2002, s. 23.

35 Oktay Belli-Ali Dinçol, "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları", Anadolu Araştırmaları, VIII, 1982, s.170-171.

36 Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması", II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İzmir, 1984, s.159.

37 Burney, 1957, a.g.m., s.47.

38 Burney, a.g.m., s.43.

39 Burney, a.g.m., s. 43 vd.

başkent Tuşpa'dan gelen yol ikiye ayrılmaktadır. Biri Muradiye Ovası'ndan kuzeye, Güney Kafkasya ile Kuzeybatı İnan bölgelerine uzanmaktadır. İkinci yol ise Van Gölü kenarında kurulan Keçikıran, Alacahan ve Deliçay Kalelerini geçerek Erciş'e ulaşmaktaydı. Urartu Krallığı açısından Erciş, yapılan askeri ve diğer sevkıyatlar için kilit rol oynamaktaydı. Erciş'te de yol ikiye ayrılmaktaydı. Biri Van Gölü kenarını takip ederek Adilcevaz, Ahlat üzerinden Tatvan'a ulaşırken, diğeri Patnos'a doğru ilerlemekteydi.^[40] Göl kenarını takip edip Tatvan'a ulaşan sahil yolu, buradan Rahva düzlüğüne ilerlemektedir. Rahva düzlüğündeki yol günümüzde olduğu gibi Bitlis ile Muş'a uzanan kavşak noktasındadır. Bu yol da Urartuların güneye açılan kapısı durumundadır. Tatvan'dan Rahva Düzlüğü'ne ve buradan da Bitlis deresini geçip güneye doğru devam ediyordu.^[41]

Bahsi geçen bu güzergâhlarda karayolu ile ulaşımın yanı sıra göl ulaşımının da kullanılmış olabileceği düşüncesindeyiz. Bu kavşak noktaları arasında geçiş de yine daha avantajlı bir durumda olan göl üzerinden sağlanmış olmalıdır. Özellikle askeri seferlerde; silahlar, çeşitli teçhizatlar, kuru ve sıvı gıdalar gibi malzemelerin yanı sıra yaya birliklerin aktarımında göl taşımacılığı önemli avantaj sağlamış olmalıdır. Karayoluna kıyasla göl taşımacılığı zamandan tasarruf ve çok fazla miktarda malzemenin taşınmasını mümkün kılmaktadır.

Ayrıca taşınan malların güvenliği açısından da avantajlıdır. Ayrıca Van Gölü Havzası'nın zorlu fiziki ve doğal şartlarının etkisiyle göl ulaşımının kullanılmaya başlanması, deniz taşıtlarının yapımını teşvik ettiği gibi koyların da işlevsel hale getirilmesini sağlamıştır. Karayolu ulaşımında güvenlik, taşınan malların sınırlılığı, taşıma esnasında oluşabilecek zararlar ve mal kaybı, özellikle kış aylarında bölgenin engebeli coğrafyası da göz önünde bulundurulduğunda Urartuların göl üzerinden yapmış olduğu ulaşım ve taşıma faaliyetlerinin daha avantajlı olduğunu göstermiştir. Bu nedenle göl kenarında bulunan Urartu yerleşim yerleri arasındaki bağlantının daha çok göl üzerinden sağlandığı tahmin edilmektedir. Urartular, Van Gölü etrafına kurdukları kalelere hem karayolu ile hem de göl üzerinden ulaşım sağlamış olmalıdırlar. Urartu'dan günümüze her ne kadar iskele/liman yapısı tespit edilememiş olsa da bu kalelerin doğal bir koy/liman görünümüne sahip olması, Urartu Dönemi'nde bu kalelerin iskele ya da liman olarak da kullanıldığına işaret etmektedir. Urartular'ın görsel ve yazılı belgelerinde şimdiye kadar göl taşımacılığı ile ilişkili Toprakkale'den ele geçen ve yelkenli bir gemi modeline ait olduğu düşünülen mühür baskısı dışında herhangi bir arkeolojik veri bulunmamaktadır.

40 Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", Anadolu Araştırmaları 11, İstanbul, 1989, s.50.

41 Charles Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", Anatolian Studies VII, Cambridge University Press, 1957, s. 37-53.

Sonuç

Eski karayolu olarak tabir edilen karayolu ve göl kenarında kurulu olan kalelerden yola çıkılarak göl ulaşımı üzerine birtakım değerlendirmeler yapmak mümkündür. Urartu Krallığı'nın kurulu olduğu coğrafyada üç adet göl mevcuttur: Van Gölü, Sevan Gölü ve Urmiye Gölü. Ancak Urartuların Van Gölü Havzası'nın merkezini oluşturduğu topraklarda, Van Gölü kenarında çok sayıda kale kurmuş olduklarını görmekteyiz. Ancak anlaşıldığı kadarıyla gerek karayolu ve gerekse göl ulaşımı düşünülerek belli bir plan ve strateji doğrultusunda kalelerin kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz.

Hazırlamış olduğumuz göl ulaşım haritası ve eski yol üzerinde yer alan merkezler de birbirine paralellik göstermektedir. Bunun sonucu olarak da göl kenarına Van (Tuşpa), Topaktaş, Ayanis, Amik, Adır, Ermişler Yerleşmesi, Çolpan, Aliler, Karahan (Minuahinili), Keçikıran, Ünseli, Alacahan, Deliçay, Çelebibağı Höyüğü, Madavank Yerleşmesi, Kef Kalesi, Adilcevaz, Kıyıdüzü Yerleşmesi, Edremit, Dilkaya Höyüğü, Gevaş/Hişet ve Tatvan Kalesi gibi Urartu merkezleri kurulmuştur. Bunlardan Van (Tuşpa), Amik⁽⁴²⁾, Karahan (Minuahinili), Deliçay Adilcevaz ve Tatvan Kalelerinin liman kaleleri olarak inşa edildiğini düşünmekteyiz. Söz konusu kaleler doğrultusunda karayolu ulaşımına yönelik güzergahlar belirlenmiştir. Bu güzergahlar başkent Tuşpa'dan kuzey-kuzeybatı ve güney-güneybatı yönüne ilerlemektedir. Bu güzergahlara ilişkin ayrıntılı değerlendirme metin içinde vurgulanmıştır. Ancak bu güzergahlarda dikkati çeken en önemli özellik, her iki güzergahın başkent Tuşpa'dan başlaması ve Tatvan Kalesi'nde birleşmesidir.

Bu aslında Urartuların batıya ve güneydeki ticaret yolları ve zenginliklerine inme politikalarının bir sonucudur. Böylece Güney Kafkasya ile Kuzeybatı İran için kuzey güzergahının, güney için de Tatvan Kalesi'nden başlayan rotanın izlendiğini görmekteyiz. Kuzey rotasında özellikle Karahan bölgesindeki Minuahinili yerleşmesi bir kavşak noktası oluşturmaktadır. Erciş güzergahından ise Patnos'a ulaşılmaktaydı. Buradan da kuzeye Diauehi ülkelerine ve Bingöl Dağları üzerinden batıya geçiliyordu. Karayolu üzerine yapılan bu değerlendirmeler; göl ulaşımını da yakından ilgilendirmektedir. Göl ulaşımının da yine bu kaleler baz alınarak gerçekleştirildiği düşüncesindeyiz.

Başkent Tuşpa'dan başlayan göl taşımacılığı, her merkeze uğrayarak ya da duruma göre doğrudan bir merkeze ulaşma amacıyla gerçekleşmiş olmalıdır. Bahsi geçen kalelerin liman işlevinde kullanıldığına dair herhangi bir veri bulunmasa da, bunların göl kenarına bilinçli bir şekilde kurulması ve hepsinin seçilen alanının aynı zamanda bir doğal liman görünümüne sahip olması, bu konudaki düşüncemizi güçlendirmektedir. Bunların yanı sıra Urartuların kurulu olduğu coğrafyanın arazi şartlarının ne denli zor olduğu ortadadır. Yaz aylarında hem karadan hem de göl üzerinden taşımacılık yapılmış olmalıdır. Ancak bu ulaşımın özellikle uzun geçen kış mevsiminde karayollarının karla kaplı olması, muhtemelen Van Gölü üzerinden taşımacılığın yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Yine karayolu taşımacılığında engebeli arazide taşınan malların israf olması ya da zarara uğraması da önemli bir husustur. Ayrıca güvenlik ve harcanan zamanın çokluğu da göz önünde bulundurulduğunda göl ulaşımı oldukça avantajlı bir konumda olmaktadır. Karayolu ulaşımında bir merkezden diğerine gitmek için belki de her merkeze uğrama zorunluluğu varken, göl taşımacılığı sayesinde bu merkeze doğrudan ulaşım söz konusu olabilir. Özellikle ağır yüklerin taşınmasında oluşacak zarar, zaman kaybı ve zorluklar, göl taşımacılığı ile oldukça rahat bir hal alabilir.

---

42 Altan Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir, 1997, s. 50.

Örneğin; Ayanis Kalesi'nden Kef Kalesi'ne gitmek için karayolundan kuzey-kuzeybatı güzergahının izlenmesi halinde yaklaşık 4-5 günde, göl üzerinden yapılacak ulaşım ile buraya daha erken bir sürede ortalama 6-8 saatte varılabilir. Ayrıca başkent Tuşpa'dan Tatvan'a karayolu ile yaklaşık bir hafta, göl üzerinden ise bir gün içinde ulaşılabilir (Çizim 3). Urartuların taşımacılık faaliyetleri esnasında; özellikle askeri seferlerde teçhizat taşınmasında, tahıl ürünleri, inşa malzemeleri, insan nakilleri, sıvı ürünler ve diğer malzemeleri taşıdıkları söylenebilir. Bunların yanı sıra seyahat amaçlı da göl taşımacılığında faydalanmış olmalıdırlar.

Özellikle askeri seferler esnasında yaya birliklerin taşınması, ağır silahlar gibi teçhizatlar, göl üzerinden yapılan taşıma ile güvenlik ve zaman tasarrufu açısından büyük önem taşıyordu. Van Gölü'nde faaliyet gösteren gemi ya da tekneler kıyıya yanaşıp, bir ahşap merdiven aracılığı ile malzeme yüklemesi veya inip binme işlemlerinin yapıldığını düşünmekteyiz (Resim 9). Bu taşıma esnasında kullanılan araçlara ilişkin de bir veri olmamakla birlikte çağdaşlarından Yeni Assur, Geç Hitit Krallığı ve Mısır'da yapılan nehir taşımacılığı fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Yeni Assur'da yelkenli tekne, sal, tekne ve gemilerden istifade edildiğini yazılı ve görsel verilerden anlamaktayız.^[43]

Yine Mısır ve Geç Hitit Krallıklarından Azatiwataya'da yelkenli gemi^[44] modellerini görmek mümkündür. Dolayısıyla Urartuların da taşımacılık faaliyetlerinde yelkenli tekne, sandal, gemi ve salları kullanmış oldukları ileri sürülebilir. Kullanılan gemi modellerinde hava koşullarının da etkili olduğu görülmektedir. Mısır'da kullanılan yelkenli gemi modellerinin benzerlerine Yeni Assur'da da rastlanmaktadır. Ancak rüzgarın elverişsiz olduğu koşullarda Yeni Assur Krallığı'nda kürekli gemiler de kullanılmıştır. Van Gölü'ndeki hava koşulları göz önünde bulundurulduğunda rüzgar, yelkenli gemiler için uygundur, ancak rüzgarın olmadığı durumlarda küreklerin devreye girdiği düşünülmektedir. Küreklerin ayrıca gemi, tekne ya da sallarda da kullanıldığı söylenebilir.

Van Gölü üzerinde Urartu Krallığı sonrası taşımacılığa ilişkin diğer bilgilerimiz de Ortaçağ, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'nin 1970'li yıllarına kadar uzanmaktadır. Özellikle Osmanlı Dönemi'nde Van Kalesi, Adilcevaz, Ahlat ve Tatvan Kalelerinde iskelelerin varlığı ve bu kalelerin liman kenti olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu dönemlerde hakim olan göl taşımacılığı fikri, eski çağlara dayanabilir. Dolayısıyla benzer amaçlı kullanımın Urartular için de geçerli olduğunu söylenebilir. Urartuların göl taşımacılığı ile ilgili veriler şimdilik bunlarla sınırlıdır. Ancak ilerleyen dönemlerde yapılacak yeni su altı arkeolojik çalışmaları ve jeoradar taramalarında elde edilebilecek yeni bulgular, bu konudaki bilgilerimize yeni verileri ekleyeceği açıktır.

43 Barnett-Lorenzini, a.g.e., s. 157.

44 İrfan Tuğcu, "Karatepe-Aslantaş (Azatiwataya) Tasvir Sanatında Tekne Betimlemeleri", Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt II, Sayı 2, Kış: 16, Adana, 2016, s.39-53.

Kaynakça

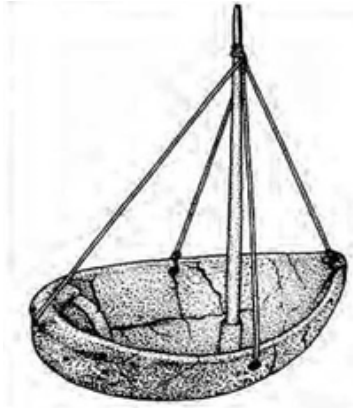
- ADAMSON, P. B., (1992), "The Possibility of Sea Trade Between Mesopotamia and Egypt During the Late Pre-dynastic Period", *Aula Orientalis* 10, Knaresboroug (England). ss. 175-179.
- BARNET, R.D.-LORENZINI, A., (2010) *Assyrische Sculpturen in the British Museum*, Bongers, 1975.
- BELAZURİ, E., (1987), *Futuhu'l Buldan. Ülkelerin Fetihleri* (Çev. M. Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No:707, Sevinç Matbaası, Ankara.
- BELLİ, O., (2000), "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, s. 415-422.
- BELLİ, O.-DİNÇOL, A., (1982), "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları", *Anadolu Araştırmaları*, VIII, s.167-181.
- BELLİ, O.-KONYAR, E., (2003), "Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'na Ait Kale ve Nekropol-lerin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, s.363-369.
- BİLGİÇ, E.-ÖĞÜN, B., (1964), "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia VIII*, Ankara, 1964, s. 65-72.
- BİLGİÇ, E.-ÖĞÜN, B., (1965), "Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965)", *Anatolia IX*, Ankara, 1965, s.1 vd.
- BURNEY, C.A., (1957), "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies VII*, Cambridge University Press, s. 37-53.
- BURNEY, C.A., - LAWSON, R.J., (1960), "Measured Plans of Urartian Fortresse", *Anatolian Studies VII*, Cambridge University Press, s.178-194.
- CHARVAT, P., (2002), *Mesopotamia Before History*, London and New York.
- ÇAVUŞOĞLU, R., (2003), "Rock-Cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey", *Ancient Near Eastern Studies*, Vol.XL, Louvain, s.135-157.
- ÇAVUŞOĞLU, R., (2011), "Eski Erciş-Çelebağı Höyüğü Tunç ve Demir Çağı Tabakaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Höyük*, 2011, Sayı 3, s.6-7.
- ÇELEBİ, E., (1993), *Seyahatname*, Cilt III-IV, (Sad. T. Temelkuran-N. Aktaş), İstanbul.
- ÇETİNKAYA, O., (1999), "Suyla Gelen Kültür: Ahlat'ın Su Kaynakları ve Balıkçılığı.", IX. Ahlat Kültür Haftası Müze Kent Ahlat'ın Türk Kültür Tarihinde Dünü ve Bugünü Sempozyumu Bildirileri, Ahlat-Bitlis, s.921.
- ÇETİNKAYA, O., (2000), "Doğu Anadolu Su Kaynaklarının Doğal ve Balıkçılık Tarihi Üzerinde İncelemeler", *Doğu Anadolu Bölgesi IV. Su Ürünleri Semp.*, 28-40 Haziran, Erzurum, s.403-422.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., (1984), "Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması", II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İzmir, s.159-161.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., (1994), *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Bornova.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., (1997), *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, Tükelmat A.Ş.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., (2012), "Ayanis Kalesi", *Aktüel Arkeoloji*, 60, İstanbul, s.52-53.
- DİNÇOL, A.-KAVAKLI, E., (1978), "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları/Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van", *Anadolu Araştırmaları: Ek Yayın 1*, İstanbul, s.19 vd.
- DİNÇOL, A.M.,-KAVAKLI, E., (1979), "Karahan Köyü'nde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı", *Anadolu Araştırmaları VI*, Ankara, s.17-32.
- EKMEN, H., (2015), "Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu'da M.Ö. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi", *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s.47-66.

- ERZEN, A., (1976), "Van Kalesi 1974 Kazı Çalışmaları", Türk Arkeoloji Dergisi, 23/2, Ank., s. 49 vd.
- GRAYSON, A. K., (1976) Assyrian Royal Inscriptions, II, Weisbaden.
- GRAVE, D.C., (1981), The Ships of the Ancient Near East (c.2000-500 B.C.), Department Orientalistik Leuven.
- HAMILTON, H.-FALCONER, W., (1903), The Geography of Strabon, XI, 11.14.8, London.
- KILIÇ, S., (2008), "Van Gölü'nün Güneybatısındaki Tatvan Kalesi'nin Yok Ediliş Öyküsü ve Uaias Kalesi'nin Yeri Sorunu", Muhibbe Darga Armağanı, İstanbul, s.291-300.
- KILIÇ, S.-BİBER, H.,-VAROL, O., (2006), "Urartu Krallığı ve Sonrası", Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri, İstanbul, s.97-169.
- KÖROĞLU, K., (2013), Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- LAR, LUCKENBILL, D.D., (1926-1927), Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II, Chicago,
- MUSCARELLA, O.W., (1980), The Catalogue of Ivories from Hasanlu, İran, Philadelphia.
- ÖZFIRAT, A., (2002), "Van Gölünün batı kıyısında iki Urartu merkezi" Arkeoloji Ve Sanat, Sayı 108, s.23 vd.
- REISNER, G.A., (1913) "Antiquities Egyptiennes", "Models of Ships and Boats", Du Musee Du Cair, France, p. II.
- ROAF, M., (1996), Mezopotamya ve Eski Yakınoğu, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi/9,(Çev. Zülal Kılıç).
- SAĞLAMTİMUR, H., (2016) "Dicle Üzerinde Nehir Taşımacılığı ve Hasankeyf", Aktüel Arkeoloji, 53, 48-58.
- SALVINI M., (2008), Corpus Dei Testi Urartei, Vol. I-II, (CTU I-II) Istituto di Studi Civiltà Dell'e Egeoe Del Vicino Orient, Documenta Asiana, Roma.
- SEVİN, V., (1989), "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", Anadolu Araştırmaları 11, İstanbul, 1989, s.47-56.
- SEVİN, V., (2006)," Keçikıran: Van Bölgesi'nde Yarım Kalmış Bir Urartu Projesi", Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması, İstanbul, 2006, s. 667 vd.
- TUĞCU, İ., (2016), "Karatepe-Aslantaş (Azatiwataya) Tasvir Sanatında Tekne Betimlemeleri", Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt II, Sayı 2, Kış: 16. 39-53.
- ULUÇAM, A., (2011), "Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları", Türk Tarih Kurumu, Ank.

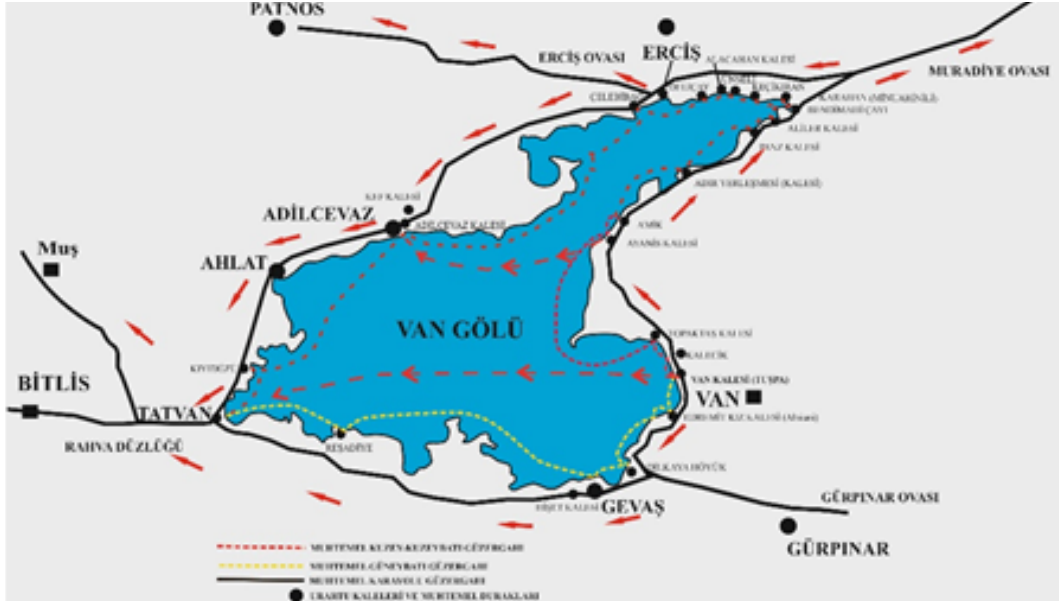
Harita 1: Urartu Krallığı'nın yayılım haritası.

Çizim 1: Eridu'daki yelkenli tekne modeli (P. Charvat, Mesopotamia Before History, London and New York, 2002, Fig: 4.26).

Çizim 2: Yeni Assur Dönemi kürekli tekne modeli (M.C. Grave, The Ships of the Ancien Near East (c.2000-500 B.C.), Department Orientalistik Leuven, 1981).

Çizim 3: Van Gölü kıyısındaki Urartu merkezleri ve muhtemel göl ve kara yolu güzergahları.

Resim 1: Van Gölü kıyısındaki Urartu merkezlerinin uydu görüntüsü.

Resim 2: Kuzey güzergahındaki Urartu merkezleri ve Muradiye Ovası.

Resim 3: Keçikıran Kalesi'nden doğal koyun genel görünüşü.

Resim 4: Çelebibağı Höyüğü ile Madavank Yerleşimleri arasındaki doğal koyun uydudan görünüşü.

Resim 5: Adilcevaz Kalesi ve koyun batıdan görünüşü.

Resim 6: Tatvan Kalesi ile Kıyidüzü Yerleşiminin uydudan görünüşü.

Resim 7: Tatvan Kalesi ve İskelenin havadan genel görünümü.

Resim 8: Kıyıldüzü Yerleşimi ve koyun batıdan görünüşü.

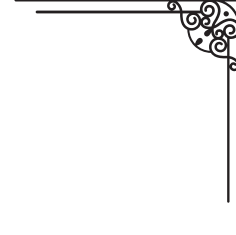
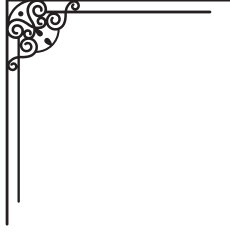
Resim 9: Gevaş Hişet Kalesi'nin havadan genel görünüşü.

Resim 10: Van Gölünde kıyıya yanaşmış yelkenli gemi ve ahşap merdiven (19 yüzyılın başları), (Demirtaş, M.,- Subaşı O., Osmanlıdan Cumhuriyete Van Gölü Denizcilik Tarihi, 2015, 52).

"BAGAGİŞ / BAĀĀĀİŞ" ADINDAN "BADĀĀĀ / BĀĀĀĀĀ" ADINA: ERMENĀĀ VE BĀZANŞ KAYNAKLARINDA "BĀĀĀĀĀ" ADININ İĀĀ GÖRÜNÜMLERĀĀ

Prof. Dr. Mehmet TEZCAN

Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, tezcann@isbank.net.tr

Giriş

Bitlis" şehrinin adı, öncelikle bir kalenin, sonra civardaki bir çayın adı olarak IV. yy.dan itibaren Ermeni kaynaklarında, daha sonra ise Grek / Bizans kaynaklarında geçmektedir. Bunun bugün kullandığımız haliyle "Bitlis" şekline girmesi, VII. yy.daki İslâm fethinden sonra Arap kaynaklarında ismin "Badlis" ve "Bedlis"^[1] şeklinden Osmanlı döneminde "Bidlis", Cumhuriyet döneminde ise "Bitlis" halini almasıyla alakalıdır. IX. yy. İslâm tarihçisi El-Belazuri, İslâm orduları komutanı İyaz b. Ganm b. Züheyr el-Fihri'nin H. 19-20 / M. 639-640 yılında El-Cezîre bölgesindeki fetihleri^[2] münasebetiyle bölgenin fethinden bahsederken şehrin adını "بَدَلِيسْ Bedlîs" olarak kaydetmektedir. Abbasiler döneminde, Türk asıllı komutan ve Erminiyye valisi Boğa el-Kebîr'in bölgeye gelişi münasebetiyle El-Belâzurî yine "بَدَلِيسْ Bedlîs" kelimesini zikretmektedir.^[3] Vaktiyle IX. yy. Arap âlimi Ömer el-Vakîdî'ye atfedilen eser *Fütûhü's-Şâm*'da da Erzen, Ahlat, Bitlis ve çevresinin fethi münasebetiyle kelime, "بَدَلِيسْ Bedlîs" olarak verilmektedir.^[4] X. yy. ın önemli coğrafyacı müelliflerinden Muhammed b. Ahmed El-Makdisî'nin (947-1000) eserinde de Bedlîs şeklindedir.^[5] İsmi harekeli şeklini ise XIII. yy.ın meşhur coğrafyacısı Yakut el-Hamavî (1179-1229), XIV. yy. coğrafyacısı Ebu'l-Fidâ ile, Yakut el-Hamavî'nin eserinin muhtasarını hazırlayan İbn Abdî'l-Hakk el-Bağdâdî'nin (ölm.739/1338-39) eserlerinde görüyoruz. Yakut bunu "بَدَلِيسْ Bedlîs" okunacak şekilde vermiştir.^[6] XIV. yy. müellifi Ebu'l-Fidâ'da ise isim harekeli olarak hep "Bidlîs" şeklindedir.^[7] İbn Abdî'l-Hakk el-Bağdâdî'nin ese-

1 "Bitlis" ismi İslâm kaynaklarından birinde "Bidlîz" şeklinde olarak z'li olarak da gözükmüyor.
2 İyaz b. Ganm'ın 640 yılı faaliyetleri hakkında bk. Petersen 2013: 434-438.
3 Hitti 1916: 275, 331; Belâzurî 1987: 242, 297; El-Belâzurî 1987: 252, 303.
4 Bk. Muhammed el-Vakîdî 2016: 529-530.
5 Al-Moqaddasi 1906: 377; Mukaddesî 2015: 388.
6 Yakut el-Hamavi el-Rumi 1977: 358.
7 Ebu'l-Fidâ 2017: 309, 311, 314-315.

rinde isim, harekeli olarak "بَدْلِسْ Bedlīs" imlası ile veriliyor.^[8] Bitlis adının biraz farklı ilk imlasını XI. yy.ın önemli dâî şahsiyeti ve seyyahı Nâsır-i Husrev'in Farsça eserinde "Bitlīs بَطْلِيس" olarak görüyoruz.^[9] Osmanlı döneminde bu ismin artık "Bidlīs" olarak okunduğunu görüyoruz. "Bitlis" adının farklı okunuşlarına dikkati çeken XVI. yy. Osmanlı müellifi ve Evzahü'l-Mesâlik adlı Arapça eserin yazarı Sipahizade Mehmed ibn Alî el-Brûsevî (ölm. 997/1589),^[10] şehrin adını "بَدْلِسْ Bidlīs" olarak harekeliyor.^[11] XV. yy.da Şirazlı Fîrûzâbâdî (729-817 / 1328-1415) tarafından telif edilen Arapça Kâmûsü'l-Muhî'te ve onu Türkçeye tercüme eden Mütercim Âsım Efendi'nin (1755-1820) 1810 yılında tamamladığı *El-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhî't* adlı eserinde şehrin adı "بَدْلِسْ Bidlīs" olarak verildiği^[12] gibi, XVI. yy.da Bitlis'in yetiştirdiği iki bilgin, İdris-i Bidlîsî^[13] ile Şükri-i Bidlîsî'nin^[14] eserlerinde, yine Bitlis beği ve Şerefnâme müellifi Şeref Han'ın (1543-1603) eserinde, her ne kadar okunuş imlası verilmiyorsa da, isim "Bidlīs" olarak zikredilmektedir.^[15] XVI. yy.ın ilk yarısında Matrakçı Nasûh'un Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533-1536 tarihleri arasındaki İrakeyn seferini anlatan önemli eserinde gerek kalenin, gerekse şehrin adı "Bitlīs" olarak yazılmıştır.^[16] XVI. yy.ın meşhur Türk seyyahı ve gerek şehrin kuruluşu, gerekse ismi konusunda oldukça teferruatlı bilgiler veren Evliya Çelebi ise şehrin kurucusu olan kişiyi, harekeli şekilde "Bedlīs" olarak zikrederken, şehrin adını bugün olduğu gibi o zaman da yine harekeli olarak, her geçtiği yerde "Bitlīs" şeklinde vermiştir.^[17] Öyle anlaşılıyor ki bu isim, bölge Türklerin eline geçtikten sonra ve Osmanlılar dönemi-ne doğru önce "Bidlis", daha sonra "Bitlis" imlasına değişmiştir.

Ermeni Kaynaklarında Bitlis Adı

Ermeni kaynaklarında "Bidlis" adının Ermenice şekli olarak "Bagheş", VII. yy. ilk yarısında yazılan ve Ananias Şirakatsi'ye ait kabul edilen Armenia Tarihi'nde (*Aşkharhatsoyuts*) geçmektedir. Bidlis ismi hakkında ele alacağımız ikinci Ermeni kaynağı, VII. yy.daki Sebeos'a atfedilen "Armenia Tarihi"dir. Bu eserin bir rivayetinde Bidlis adı bir kale adı olarak "Bagheş" şeklinde geçerken, Sebeos'un 1672 tarihli Bitlis yazmasında "Baghagheş" şeklinde geçmektedir. Üçüncü kaynak olarak, Tomas Artsruni'nin "Artsrunik Sülalesi Tarihi"nde bu isim, "Baghagheş" yanı sıra "Bagheş" şeklinde de verilmektedir. VII. yy. Bizans döneminin önemli Ermeni kaynaklarından Faustos Buzantios'da ise Bidlis adı yerine muhtemelen bir yanlış yazılım sebebiyle "Baŕaej" şekli görülmektedir.

XII. ve XIII. yy.ın büyük Ermeni tarihçisi Urfalı Matheos ile tarihçi ve coğrafyacısı "Büyük" Vardan'ın eserlerinde de Bitlis adı zikredilmektedir. Bagheş kelimesinin yazılış ve okunuşu sırasında, "gh" harfinin bazan "l" olarak ifade edilmesi dolayısıyla bu kelime "Baŕeş / Baŕeş ve Baŕaeş / Baŕaŕiş" şekillerinde de yazılmaktadır. Yine Eski Ermenice ile günümüz Ermenicesi arasındaki farktan dolayı "b" harfinin telaffuzunda bazan "p" telaffuzu tercih edildiği için kelime "Pagheş" veya "Paghagheş" şeklinde yazılıp söylenmektedir.

8 İbn Abdî'l-Hakk el-Bağdâdî 1992: I / 171.

9 Hakîm Nâsır-e Husrev 1377: 10, 215; Nâsır-ı Husrev 1985: 168.

10 Onun hakkında bk. Bursalı Mehmed Tahir Bey 1975: 129-130.

11 Sipahizade 2006: 197. Onun eserini neşreden El-Mehdî Abdî'r-Revâziyye, sadece bu iki eserde (yani Yakut el-Hamavî'nin ve onun muhtasarı olan İbn Abdî'l-Hakk el-Bağdâdî'nin eserlerinde) Bidlis'in "Bedlīs" şeklinde harekelendiğine dikkati çekmiştir (197, n.1).

12 Fîrûzâbâdî 2008: 104; Mütercim Âsım Efendi 2013: 2566.

13 Karataş-Kaya-Baş [2008]: 27 ve n. 40; İdris-i Bidlîsî 2013: xxii*xxiii.

14 Argunşah 1997: 198-199.

15 Veliaminof-Zernof 1860.

16 Matrakçı Nasuh 1976: 99a, 100a.

17 Evliya Çelebi 2013: 222a-224a.

Şiraklı Ananias'da "Bagheş Բաղէշ" Adı:

631 yılına tarihlenen ve aslen Armenia'daki Şirak kasabasından olduğu için Şiraklı olarak anılan Ananias'a ait bu Armenia Coğrafyası, daha önceki yayınlarda Pseudo-Moses Horenatsi'ye atfedilmişti, ama şimdi artık Ananias'a ait kabul ediliyor. Eserin adı "Aşkharhatsoyts" (Coğrafya) olarak geçmektedir ve "Bitlis" adını bir kale olarak zikreden ilk Ermeni kaynaklarından.^[18] Bu eserin uzun ve kısa olmak üzere iki versiyonu vardır, Bidlis adı da sadece uzun versiyonda kaydedilmiştir.^[19] Armenia'nın en önemli coğrafya eseri olan bu kaynakta, 591 yılındaki Bizans-Sasani Anlaşması sonrası sınır belirlendikten sonra, daha önceden Sasanilere ait iken şimdi Bizans eline geçen Bznunik mıntıkasında bir kale adı olarak "c'berdn Bagheş **ԳԵՐՐԳՆ ԲԱՂԷՇ**" şeklinde geçmektedir.^[20]

Van Gölü'nün hemen güney-batısında yer alan Bznunik bölgesinin^[21] en önemli şehri o dönemde de Hlat (Ahlat) olup, adı yine "Baghagheş" olarak ifade edilen Bitlis çayı üzerinde bulunan bu Bagheş **Բաղէշ**/ Baghagheş, Bznunik'in önemli bir kalesi idi.^[22] Ermeni kaynakları üzerinde çalışan H. Hübschmann ve başka araştırmacılar da burasının Arapların Badlis veya Bidlis'i, günümüzdeki Bitlis olduğunu belirtmektedirler.^[23]

Sebeos'un "Heraclius'un Tarihi"nde (Padmutyün Sebeosi) "Bagheş" Adı:

Muhtemelen VII. yy. başlarında doğmuş ve 661 yılından sonra ölmüş olan Sebeos, VI. yy. sonu ile VII. yy. ilk yarısında "Heraclius'un Tarihi" olarak bilinen eserin atfedildiği kişidir. Müslüman Arap orduları ile Bizans kuvvetlerinin karşılaşmalarından ve bunda Ermeni kuvvetlerinin de faaliyetlerinden söz ederken Sebeos, bilhassa 640lı yıllardan itibaren iki taraf arasındaki olaylardan bahseder. Bizans'ın Doğuda Armenia'daki *magister militum*'u olan, Rştunik bölgesi idarecisi Theodoros Rştuni'nin, 652 tarihlerinde Emevi idarecisi Muaviye'ye tâbi olması, daha sonra birçok Ermeni idarecilerinin Müslümanlara karşı başlattığı isyanı anlatan Sebeos, 652 yılında Bizans ordusunun Mardastan'da Araplara mağlup olmasını zikreder. İsyanıcılar tarafından görevinden azledilen ve ünvanı elinden alınan Theodoros Rştunik'in, görevi devralmaya gelen yeni idareciyi ve 40 kadar adamını yakalatıp tutuklaması sonrasında Sebeos, onların bir kısmının "Baghiş" kalesine, diğerlerinin Bznunik, yani Van Gölü'ndeki adalara hapsettirdiğini anlatırken Bitlis kalesi münasebetiyle "berdn Baghiş(oy) **ԲԵՐՐԳՆ ԲԱՂԻՇՆՅ**" (Genitif hal ekiyle) ifadesini kullanmaktadır.^[24] Fakat eserin başka bir nüshasında (A nüshası) ise kelime "Baghaghış **ԲԱՂԱՂԻՇՆՅ**"^[25] olarak verilmektedir. Burada manasını "kale" olarak verdiğimiz Ermenice kelime, Ermeni dilinde "**ԲԵՐՐԳ** berd" olarak geçmektedir ki, genellikle "(insan eliyle inşa edilen) kale, şehir kalesi, şato, tahkimat" anlamındadır.^[26]

18 Thomson 1989: 107.

19 Önceden Pseudo-Moses Horenatsi'ye atfedilen eserin 1736 yılındaki Ermenice metin ve Latince tercümesi ile 1877 yılında yayınlanan ve yine Ermenice metni ile Rusça tercümesine yer veren Patkanov yayını (mesela bk. Patkanov 1877: 45) da kısa versiyona dayanır ve Bagheş adı bunlarda bulunmamaktadır.

20 Géographie de Moïse de Corène 1881: 31, 42 (Fr. tercümesi); Adontz - Garsoian 1970: 119*; Hewsens 1992: 166.

21 Bk. Hewsens 1992: 62A, Map XV.

22 Hewsens 1992: 166, n. 85.

23 Hübschmann 1969: 317-318, 324.

24 Sebeos 1979: 165 (35).

25 Sebeos 1979: 165, n.35. Thomson, bu kelimeyi Baghaghış değil Baghaliş ('Bałalēsh') olarak okumaktadır. Bitlis adının "Baghaliş" imlasıyla verildiği rivayetin (A nüshası), Bitlis şehrinde yazılmış olmasına dikkati çektikten sonra Thomson, bu ifade ile, Bitlis kalesinin hemen yakınındaki Bitlis geçidinin Grekçe ismi olan "kleisoura Balaleison" arasında iribat kurmakta, Thomas Artsruni'nin aynı şekilde geçtiğini söylediği en eski yazma nüshasıyla da bunu alâkalandırmaktadır (Sebeos 1999: 138, n. 852). Halbuki gerek Sebeos'un edition critique çalışmasında, gerekse Thomson'un referans verdiği Hübschmann'ın eserinde bu kelime Baghaghış (**Balatēš**) şeklindedir (Hübschmann 1969: 324). Kelime, Thomas Artsruni'de de, aşağıda görüleceği gibi, "Baghagheş" şeklindedir.

26 Bedrossian 1875-79: 100; Galstyan 1984: 125. Ayrıca bk. Sebeos 1999: 137-138, 268-270; Sebeos 1979: 165; Thomson 2001: 105; Hübschmann 1897: 301; Hübschmann 1969: 381, 413; Garsoian 1989: 517.

Sebeos'un Bitlis Kopyasında "Bitlis" Şehri ve Koryun'un "Maşots'un Hayatı" Adlı Eseri Hakkında:

Sebeos'un 1672 tarihinde Bitlis'de kopyası yapılmış olup, Gazar Parpetsi ve Koryun'un en eski orijinal metinlerini de ihtiva eden bir versiyonunda ise Bitlis ismi "Baghagheş" şeklinde geçmektedir.^[27]

Koryun'a gelince, o, IV. yy. sonu ile V. yy.ın ilk yarısında Armenia coğrafyasının ve Ermeni alfabesinin oluşumu hakkında oldukça önemli tarihî bilgi kaynağıdır. Koryun hakkında fazla bilgi yoksa da onun, Ermeni alfabesini oluşturan *vardapet* Mesrop Maşots'un öğrencisi olduğu ve Ermeni alfabesinin oluşturulmasında da çok önemli bir yere sahip olduğu malumdur. V. yy.ın ortalarında hazırlanmış olduğu kabul edilen bu eser,^[28] Maşot'un Hayatı veya "Maşots'un Tarihi" adıyla bilinmektedir.

Thomas Artsruni'nin "Artsrunik Hanedanı Tarihi"nde "Bitlis" Adı:

"Bitlis" adı hakkında en iyi bilgi sahibi olduğumuz eser, IX-X. yy.da yaşamış bir Ermeni soylusu ve din adamı olan Thomas Artsruni'nin çalışmasıdır. Kendisi hakkında sadece eserinin "Önsöz" kısmında bilgi vardır.^[29] *Patmut'iw nann Artsrunecats'* (Artsruni Sülalesinin Tarihi) adını taşıyan ve X. yy.ın hemen başında, 908 tarihlerinde yazıldığı tahmin edilen eserin elde bulunan yegâne nüshası, 1303 yılında Van Gölü'ndeki Agtamar adasında yazılmıştır.^[30] Eser, Hz. Muhammed'in ve Halifelerin kısa bir biyografisinden sonra 851 ile 904 tarihleri arasında Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki münasebetleri detaylı olarak ele almaktadır ve bilhassa IX. yy.ın ikinci yarısında Güney Armenia tarihi açısından önemlidir. Vaspuragan bölgesinde Artsrunik hanedanının tarihini ihtiva etmekte olup, 904 veya 908 tarihinden önce öldüğü zannedilen ve Artsrunik ailesi üyesi olduğu ve *vardapet* ünvanına sahip, yani kilise içerisinde manevî bir öğretmen görevi gören, aynı zamanda Ermeni ve Grek tarihçilerinin eserlerine de aşina olan soylu biri tarafından yazılmıştır.^[31]

Dört kitaptan oluşan eserinin 2. Kitabının 6. Bölümünde, X. yy. başlarından artık İslâm hâkimiyetinde ve Diyarbekir emirleri tarafından idare edilen Bitlis'i anlatırken Thomas, burasını "şahastan **շահաստան**" yani bir başkent olarak isimlendirirken şehrin adını "Baghagheş" olarak vermektedir ki birçok araştırmacı, bunun "Bagheş"ın başka bir versiyonu olduğu üzerinde durmaktadır.^[32] O tarihlerde (VIII. yy.ortaları) Diyarbekir emiri olan ve Armenia bölgesinden Taron prensi ve Bagratuni ailesinden Bagarat'ın kızkardeşi ile evli olan Mûsâ b. Zurare^[33] ile Bagarat arasında savaşla sonuçlanacak bir durum ortaya çıktı ve buna Vaspuragan'ın diğer soyluları da iştirak etti. Sonuçta Ermeni kuvvetleri karşısında Müslümanlar mağlup olup bir kısmı ormanlık bölgelere kaçarken bazıları da "şahastan **շահաստան** Bagheş **Բաղէշ**"e (dipnotta, 1303 tarihli versiyonda: i şhstann Baghagheş **Նահաստանն Բաղաղէշ**^[34] sığındılar.^[35] Thomas bu bilgiyi, Abbasi Halifesi Cafer el-Mütevekkil döneminde (232/847-861) ve 222 / 836 olayları içerisinde anlatmaktadır ve haliyle tarihler birbirine uymamaktadır. Bu Ermenice ifadedeki "şahastan / şahstan", bir eyaletin, mıntıkanın başkenti anlamındadır.^[36] Bu dönemde Bitlis'in bir eyalet merkezi, başkenti olduğu bu ifadeden anlaşılmaktadır.

27 Thomson 2001: 108.

28 N. Adonts, bazı deliller ileri sürerek bunun, 451 Avarayr savaşı sonrası ile 462 yılında Sasani şahı Peroz'un 5. saltanat yılı arasındaki bir dönemde yazılmış olma ihtimali üzerinde durmaktadır. M. Abegyan ise 451 yılından önce yazıldığı görüşündedir. Bir başka araştırmacı ise 444 tarihini vermektedir.

29 Ter-Mkrtyçyan 1984: 10.

30 Thomas Artsruni 1985: 15.

31 Greenwood 2010: 102-104; Hacikyan 2002: 212-213.

32 Mesela bk. Köhler 1989: 25.

33 Thomson 2001: 108.

34 Tovma Artsruni i Anonim 2006: 125.

35 Thomas Artsruni 1985: 177.

36 Hübschmann 1897: 209 (464).

Faustos Buzantios'un "Buzandaran Patmut'iwnc" nde Bitlis Adı:

Ermenice aslının V. yy. öncesinde hazırlandığı düşünülen bu eserin atfedildiği Faustos, Bizanslı kabul edildiği için "Buzantios", Ermenice olarak ise "Buzandatsi" ("Bizans'dan") veya daha doğru şekliyle "Biwandatsi" sıfatıyla anılmaktadır;^[37] dört kitaptan oluşan eserin sadece III-VI kitapları günümüze ulaşabilmiştir. 330-387 tarihleri arasında ihtiva eden bu tarih, "Bizans Armeniası'nın Tarihi" anlamında olduğu için bazı araştırmacılar tarafından "Armenia Tarihi" veya "Epik Tarihler" olarak da isimlendirilmektedir.

Bizanslı Faustos, Van Gölü'nün batısında Aghznik (Aljnik) bölgesindeki (gawar) önemli bir kasabadan (awan) veya köyden (gwegh) bahsederken (III.xiv) bunu "Բառաբէջ Baraēj գյուղ gwegh" olarak vermektedir.^[38] Eserin bazı elyazma nüshalarında bu isim "Gawec" olarak da geçtiği için bunun da muhtemelen yine Baghagheş / Bagheş karşılığı olarak alternatif bir yazımı olduğu düşünülmektedir.^[39] Bulduğu mevki itibarıyla Bitlis'in yerine tekabül ettiği için N. Garsoian gibi bilginler, bunun Ermenicedeki "Baghagheş / Bagheş", Grekçedeki "Βαλαλεῖσων Balaleison", yani bugünkü Bitlis karşılığı olduğunu belirtmektedirler.^[40]

Urfalı Mateos'un Eserinde Bitlis Adı:

XII. yy.ın önemli diğer bir Ermeni müellifi olan ve muhtemelen Urfa manastırlarından birinde rahiplik de yapmış olan Urfalı Mateos'un (952-1136) üç kısımdan oluşan *Zhamanakagrut'iwnc* (Kronik) adlı meşhur eserinde de "Bagheş" adını görüyoruz. Urfa'nın 1036 tarihinde Bizanslılar tarafından zaftı için çevre bölgelerden gelip Urfa kalesi önünde toplanan 40'dan fazla emir münasebetiyle Ahlat'tan ve Bitlis'ten gelenler sayılırken Zura adlı komutanın da Bitlis'den (Ջուրայի ի Բաղիշայ) ^[41] geldiği zikrediliyor. Bitlis adı burada "Bagheş Բաղիշ" değil "Baliş Բալիշ" olarak kaydedilmiştir.^[42] Yine, Bizans İmparatoru II. Basileos tarafından inşa ettirilerek Bitlis'e götürülen bir mancınık ve bunun daha sonra 1054-55 yılında (Ermeni takvimiyle 503) Malazgirt kuşatmasında Tuğrul Bey tarafından kullanılışı münasebetiyle Bitlis'ten bu defa "Bagheş Բաղիշ" olarak bahsedilmektedir.^[43]

Smbat Sparapet'in Taregirk Adlı Eserinde Bagheş Adı:

Smbat Sparapet (1208-1276), kendi eserine örnek olarak Urfalı Mateos'un eserini almış ve onun çalışmasının dörtte üçünü özetleyerek anlatmıştır. Ama onda olmayan bazı önemli bilgiler de ihtiva eden Smbat'ın eseri, bilhassa 1163-1272 tarihleri arası için verdiği bilgiler itibarıyla orijinaldir. XIII. yy.ın önemli Ermeni tarihçilerinden, aynı zamanda diplomat ve komutanlarından olan^[44] Smbat Sparapet de, *Taregirk* (Yıllık) adlı eserinde, Bagheş adına yer vermiştir. Tıpkı Mateos'un eserinde olduğu gibi, 1054 yılı (Ermeni takvimiyle 503 yılı) hadiseleri münasebetiyle Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in

37 Garsoian 1989: 14.

38 P'awstosi Buzandac'woy 1832: 38; Pavstos Buzand 1987: 63; Garsoian 1989: 88; Gevorgyan 1953: 32. M. A. Gevorgyan, buradaki kelimeyi kasaba veya şehir olarak değil köy olarak çevirmiştir. "Gwegh", Ermenicede köy anlamındadır (Galstyan 1984:163). Halbuki Garsoian, kullanılan kelimenin Ermenicede "köy" (gewł / gewgh)den ziyade "kasaba" (awan) olduğu üzerinde durmaktadır (Garsoian 1989: 453). Nitekim eserin St. Malhasyants tarafından 1968 yılında Modern Ermenice olarak yapılan baskısında bu, "Baraej kasabası Կասաբէճ Բարայի" olarak değiştirilmiştir.

39 Garsoian 1989: 453.

40 Garsoian 1989: 453.

41 Matt'ëos Urhayets'woy 1898: 62; Matthew of Edessa 1993: 53 (Dostourian, burada eserin 1898 yılındaki yeni baskısını kullanmış ve Bitlis adını yeni baskıya göre Baliş şeklinde vermiştir, 1869 baskısında ise Bageş şeklindedir). Ayrıca bk. Matt'ëos Urhayets'woy 1869: 70; Honigmann 1970: 136, n. 3.

42 Matt'ëos Urhayets'woy 1898: 62; Matthew of Edessa 1993: 53; Matthew of Edessa 2017: 23. Ayrıca bk. Honigmann 1970: 136, n. 3. Yazmalardaki bu farklı imlada, zannımızca Ermenicedeki "l / gh" harfi ile "l" harfinin yazılışlarının birbirine benzer olması etkili olmuş gözüküyor.

43 Chronique de Matthieu d'Edesse 1858: 100; Matt'ëos Urhayets'woy 1869: 142; Urfalı Mateos 1987: 55, 101; Matthew of Edessa 1993: 87.

44 Ter-Mkrtyçyan 1984: 29. "Sparapet", yani "baş kumandan" olarak anılan Smbat'ın aynı zamanda "Gundstabl" lakabı da vardır. Bk. Ter-Mkrtyçyan 1984: 28.

Bitlis'e gittiği ve oradan, vaktiyle İmparator tarafından şehir surlarının savunması için inşa ettirilen dev mancınığı oraya getirttiğinden bahsederken Smbat, "Բաղէշ Bagheş" ismini vermektedir.^[45]

Vardan Areveltsi'nin "Aşharhatsoyts (Coğrafya)" unda Bitlis Adı:

XIII. yy.ın önemli Ermeni kilise adamlarından ve tarihçi, "Büyük" lakaplı Vardan Areveltsi'nin "Aşharhatsoyts" (Coğrafya) adlı eserinde de "Bitlis" adı geçmektedir. Vardan'ın doğum yeri bilinmemekle birlikte Doğu Armenia'dan olduğu tahmin edilmektedir, muhtemelen bu yüzden "Areweltsi" (Ermenicede "Doğulu, Doğudan") veya "mec" (Büyük) sıfatıyla anılmaktadır.^[46] Vardan hakkında XIII. yy.ın önemli Ermeni kaynaklarından Genceli Kiragos ve Aknerli Grigor'un eserlerinden bilgi sahibi olmaktadır. Onların verdiği bilgilere göre Vardan, 1200-1210 tarihlerinde doğmuş ve 1271-72 tarihinde ölmüştür. Armenia bölgesinin çoğunu gezmiş, son derece eğitilmiş bir kilise âlimi olduğu için haklı olarak *vardapet* ünvanıyla da anılmaktadır. Vardan birkaç tane eserin yazarı olduğu kadar coğrafya hakkında kısa bir çalışma da yazmıştır. Bunun uzun ve kısa olmak üzere iki versiyonu vardır; R. Thomson'a göre uzun versiyon, kısa olandan daha sonra genişletilmiş olup metin bizzat Vardan'ın kaleminden çıkmış değildir. Bu Armenia Coğrafyası, önceden Pseudo-Moses'e, şimdi ise Şiraklı Ananias'a atfedilen Armenia Coğrafyası'ndan sonraki yegâne coğrafya eseridir. Bu eserde ağırlık Armenia ve Kafkasya olmak üzere yer isimlerine yer verilmektedir.^[47] Vardan'ın eserinde "Bitlis" adı "Bagheş Բաղէշ" olarak geçmektedir.^[48] Başta Vardan olmak üzere genellikle Ermeni kaynaklarında Bitlis, aynı bölgede yer alan ve diğer bir önemli merkez olan Ahlat ile birlikte anılır.

Vardan'ın "Universel Tarih" (Ermenice adı: Hawak'umn patmut'ean) olarak çevrilebilecek bir de tarih konusunda eseri vardır.^[49] Bunun 1267 tarihinden hemen sonra kaleme alındığı anlaşılıyor. Bu eseri Thomson, klasik türdeki Ermeni kaynaklarından tarih türündeki çalışmalardan ziyade kronik türü çalışmalara dâhil etmektedir.^[50] Vardan'ın Türkçeye "Türk Fütuhât Tarihi" olarak çevrilen eserinin^[51] isminde görüldüğü gibi, Selçuklular hakkında verdiği bilgiler son derece önemlidir, çünkü Vardan, bugün artık elde bulunmayan veya parçalar halinde günümüze ulaşan (Hohannes Sarkawag'ın eseri gibi) bazı Ermeni kaynaklarını kullanmıştır.

Moses Horenatsi'nin Patmut'awn Hayots' Adlı Eserinde "Klesur / Kghesur" (Bitlis Geçidi?) Hakkında:

Bitlis'in ismen değil, ama zımnın kastedildiği Ermeni kaynakları arasında son olarak Moses Horenatsi de kaydedilebilir. V. yy.ın ikinci yarısına yerleştirilen ve en meşhur Ermeni tarihçisi sayılan Moses Horenatsi'nin "Patmut'awn Hayots'" adlı eserinde de Bitlis adına bir işaret olduğu şeklinde görüşler vardır. Horenatsi, Ermeni mitolojisindeki kahramanlardan ve güneş-tanrısı olarak tasvir ettiği Vahagn'ın, Sanasar ailesinden Şaraşan'ı Dicle nehri kıyı bölgelerinde "büyük *bdeaşh*" ve güney-batının valisi tayin ederek kendisine Van Gölü güney-batısındaki "Arzan ve buna bağlı mıntuka ile Toros dağlarını, yani Sim ve bütün kghesur'u eyalet olarak verdiğini"^[52] anlatırken "Կղեսուր kghesur" ifadesini kullanmaktadır. Başka yazmalarda "Կլեսուր klēsur", "Կղեսուր klesur" ve "ղղլեսուր gklēsur" şekillerinde de geçen bu ifade,^[53] Hübschmann ve Thomson tarafından, Grek

45 Smbat Sparapet 1956: 51; Smbat Sparapet's Chronicle 2005: 25.

46 Ter-Mkrtyan 1984: 27.

47 Thomson 1989: 128.

48 Vardan 1960: 41 (201); Thomson 1989: 107, n. 5.

49 R. Thomson, bunu Tarih ile Kronik arasında bir yere yerleştirmektedir. Bk. Thomson 1989: 141, n.*

50 Thomson 1989: 125-126.

51 Bk. Müverrih Vardan, "Türk Fütuhât Tarihi (889-1269)", çev. Hrnt D. Andreaşyan, Tarih Semineri Dergisi, 1-2, İst. 1937.

52 Moses Khorenats'i 1978: 143.

53 Patmut'awn Hayots' 1913: 116 (18); Movses Horenatsi 1981: 155. Ermeni kaynaklarında "klesur Կղեսուր" kelimesi ve açıklamaları hakkında bk. Açaryan 1973: 602-603.

kaynaklarındaki "kleisoura Balaleison", yani Bitlis Geçidi olarak yorumlanmıştır.^[54] Gerçekten de Ortaçağ Ermeni kaynaklarında, bu bölgeden bahsedilirken, eğer "çor, çora(γ)" ve "pahak" kelimeleri geçiyorsa bunlar genellikle Bitlis Geçidi olarak yorumlanmaktaydı; çünkü Bitlis'in bütün hususiyetleri içerisinde onu diğerlerinden ayıran en önemli özelliği, bir geçit olmasıdır ve bu geçit rolü, onu diğerlerinden en üste taşımaktadır.^[55]

Patmut'iw'n Hayots'un gerek metin, gerekse tercümesini yayınlamış olan N. O. Emin ve St. Malhasyan, bu klesur / kghesur'u, Bitlis bölgesi olarak değil, Suriye'nin kuzey-doğu kısmı olarak "Κοίλη Συρία Koile-Suria" şeklinde yorumlamışlardır.^[56]

Bizans Kaynaklarında Bitlis Adı:

Bizans'dan önce Anadolu ve Fırat nehrine kadar Doğu Anadolu bölgesinde Roma İmparatorluğu, onun doğusunda ise İran'daki Parth / Arşak Hanedanı bulunuyordu; Bitlis'in yer aldığı coğrafya da haliyle Parth sahasına dâhildi. Dolayısıyla bu erken dönemde Bitlis'in adını Grekçe kaynaklarda fazla görmüyoruz. Doğu'da yeni kurulan ve Fırat'ın batısına doğru da ilerleme temayülünde olan Sasaniler döneminde önce 387 yılında, sonrasında 591 tarihinde Roma'nın ve sonrasında Bizans'ın Armenya arazisine doğru bir genişlemesinden bahsedilebilir. İlk sınır Fırat'tan geçerken sonrasında Habur nehrinden kuzeye Theodosiopolis'e (Erzurum) kadar çekilecek bir hat her iki devlet arasında sınır kabul edildi. 591 anlaşması ile ise Bizans, Bitlis bölgesi de dâhil Van Gölü'nün güneyinden kuzey-doğusuna çekilecek bir hatta kadar bütün bölgeyi savaşızsız Sasaniler'den teslim aldı ve bölgede bir organizasyon gerçekleştirdi. Bu yeni organizasyona göre Bitlis, Bizans İmparatorluğu içerisinde, önceden "Tawruberan", daha sonra ise "Tarawn" adı verilen bölgede yer alıyordu.^[57] İşte bu VI. yy. sonu ile VII. yy. başlarından itibaren Bitlis'in Bizans dönemi Grek kaynaklarında geçmeye başladığı görülmektedir. Bizans'ın bölgedeki siyasi hâkimiyet davası ve bölge ile alâkası, Herakleios dönemi öncesindeki kısa fasılalar hariç, X.-XI. yy.larda Tarawn (Muş) ve Vaspuragan Ermeni prenslik ve krallıklarının Bizans'a ilhak edilmesi ve arkasından gelen Türkmen / Selçuklu akınları sonucu bölgenin artık Türk hâkimiyetine girmesine kadar devam etmiştir. Tabiiyle Bitlis'in adı da Grek kaynaklarında geçmektedir.

Erken Dönem Bizans Kaynaklarında Bitlis:

"Βαλαλεις Balaleis", "Βαλαλείσων Balaleison" ve "Βαλούως Balouos":

Roma ile Bizans İmparatorluğu dönemine ait Grekçe kaynaklarda Bitlis adı bir şehir olarak genellikle "Βαλαλεις Balaleis" ve "Βαλαλείσων Balaleison" olarak geçmektedir. Mesela, Georgios Kyprios adlı birine atfedilen ve 600 yıllarında oluşturulmuş *Descriptio Orbis Romani* adlı Bizans dönemi Grekçe bir metinde "Bitlis Geçidi" anlamında "κλεισοῦρα Βαλαλείσων kleisoura Balaleison, Balales (dağ) Geçidi" ifadesine yer verilmiştir.^[58] Burada geçen Grekçe "κλεισοῦρα kleisoura" kelimesi,^[59] J. Marquart ve R. Thomson gibi bilginlere göre, Ermeni kaynaklarında (mesela Moses Horenatsi'de)

54 Hübschmann 1904: 311; Moses Khorenats'i 1978: 143, n. 28.

55 Saraçoğlu 1989: 89.

56 Moisey Horenskiy 1893: 60, 247 (158); Movses Horenatsi 1981: 347 (131); Moses Khorenats'i 1978: 143, n. 28.

57 Bu hususta bk. Tezcan 2008: 64-66.

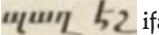

58 Georgii Cyprii 1890: 48, 168; Adontz - Garsoïan 1970: 175, 52*; Honigmann 1970: 30; Thomson 2001: 108. Ermeni kaynaklarında bu bölge münasebetiyle geçen en önemli geçit "Չորս պահակ Չորա pahak" ifadesinin de Bitlis Geçidi'ne işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere bu ifade, Kafkasya münasebetiyle Derbend Geçidi / Çor Geçidi için kullanılmıştır.

59 Grekçede κλεισοῦρα kelimesi "dar geçit, boğaz" demektir (Liddell - Scott 1996: 957). Honigmann'ın Türkçe tercümesinde ise "'Dağ geçit bölgesi" olarak yorumlanmıştır (Honigmann 1970: 40). Onun verdiği örnekler göre, Anadolu'da Bizans hâkimiyeti döneminde çok sayıda "kleisura" vardı. W. Köhler bu Grekçe kelimeyi "etrafı çevrili bölge" anlamında kullanmıştır (Köhler 1989: 25) ki Bitlis'in coğrafi durumuna da işaret etmektedir.

da geçen “khesur / kghesur”un^[60] karşılığı olup Baghagaheş / Bagheş’e, yani Bitlis kalesine tekabül etmektedir.^[61] N. Adontz ve N. Garsoian da Ermeni kaynaklarındaki muhtelif ifadelerle bunu karşılaştırarak bazı karşılıklar vermişlerdir.^[62]

Georgios Kyprios’da Bitlis ile ilgili geçen diğer bir isimlendirme de, Arzanene mıntıkasındaki Βαλοῦος Balouos’dur.^[63] E. Honigmann gibi bazı bilginler, Ermeni kayıtlarına göre sınırların bu kadar doğuya genişlediği konusunda şüphe etseler^[64] de Georgios Kyprios’un bu kaydına göre Bizans’ın 591 tarihlerinde Bitlis’e kadar sınırlarını genişlettiği tahmin ediliyor.^[65]

Bitlis Adının Menşei Hakkında Birkaç Söz:

Ermenice versiyonlardaki “Bagheş” (veya “Baghagaheş”) kelimesi konusunda bazı araştırmacılar, bunu bir Ermeni halk rivayetine ve Ermenice kelime köküne dayandırarak “pagh” ve “eş” kelimelerinden getirmek eğilimindedirler. “Pagh ”, “soğuk”, “eş ” ise “eşek” anlamına gelmektedir. “Pagh” kelimesinin Grabar Ermeni alfabesiyle yazılışında ilk harfin “b” yerine “p” ile yazıldığı görülüyor, çünkü bu “p” harfi bazan “b”, bazan da “ph / f” harfi için yazılıyor, bizzat harfin kendisi de “be” olarak ifade ediliyordu.^[66] Bu masalımsı geleneğe göre (Avantabadum), soğuk bir kış günü ahırından çıkan bir eşek civardaki vadide soğuktan donarak ölmüş, ölüsü ise ancak kış bitip bahar geldiğinde donmuş halde bulunmuştu. Bundan dolayı da bu soğuk iklime uygun olarak buraya “soğuk eşek” anlamında bir isim verilmiştir. Bu Ermenice ifadesinin daha sonra (Balêch / Bagheş) şekline değiştiği görülüyor.^[67]

Bir diğer rivayet ise İslâm kaynaklarındaki “Badlis / Bidlis” adıyla alâkalıdır. Bilhassa Şerefhan el-Bidlisî’nin Şeref-nâme isimli eserini yazarken faydalandığı ve oradan aktarma yaptığı İslâm kaynağında geçen İskender efsanesi (İskender-i Zûl-karneyn) rivayetidir. Şerefhan aktardığı bu bilgiyi, XII.yy. sonu-XIII. yy.ın ilk yarısındaki önemli müelliflerden Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî’nin (1281-1349) Nüzhetü’l-Kulûb^[68] adlı eserinden aktarmıştır. Türkiye’deki yanlış bilgilerin bir kısmı,^[69] bu Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî’ye ve ona atıf yapan Şerefname rivayetine dayanmaktadır. Nüzhetü’l-Kulûb’da ise bu hususta sadece, Dicle nehrinin doğduğu kuzeydeki sıradağlar münasebetiyle, bu dağların hududunda bulunan “hısn-ı Zûl-karneyn” tabiri geçmekte^[70] ve daha fazla bir açıklama yapılmamaktadır. Bu kısa açıklama da, coğrafi bakımdan Bitlis kalesine işaret etse gerektir.

Şerefname’de konu daha uzun şekilde hikâye edilmiştir; Bitlis’in “İskender-i Rûmî’nin âsârından” olduğu belirtilerek kalenin / şehrin kuruluşu, hizmetlilerinden (gulâm) biri olan بدليس Bedlîs’e bağlanarak kalenin adı da ona nisbetle bizzat İskender (Makedonyalı Alexandros, M.Ö. 336-323) tarafından “Bedlîs” olarak isimlendirilmiştir.

60 Bk. Hübschmann 1969: 318.

61 Markwart 1930: 213, n.2.

62 Adontz - Garsoian 1970: 436, n. 24.

63 Georgii Cyprii 1890: 48 (943: κάστρον Βαλοῦος); Adontz - Garsoian 1970: 52*; Hewsen 2001: 90 (69); Prokopios 2014: xxvi; Honigmann 1970: 35.

64 Honigmann 1970: 32.

65 Goubert 1951: 293-294; Hübschmann 1969: 231 (“Die neue Grenze beider Reiche lässt sich somit für diese Zeit durch eine Linie von Nisibis nach dem Berge Entsakhhisar südwestlich vom Vansee, und...”); Honigmann 1970: 30; Hewsen 2001: 89.

66 Bk. Bedrossian 1875-79: 590, 592, 195; Bedros Zeki 1907: 687, 314; Galstyan 1984: 548, 233.

67 Macler 1916: 360 (pal êch:guê êep, veya l’âne refroidi); Thomson 2001: 108.

68 Şerefname’nin bazı yazmalarında bu isim, yanlışlıkla “Zinetü’l-Kulûb’a dönüşmüş, birçok araştırmacı da bu yanlış bilgiyi kullanmışlardır. Bu konuda açıklama için bk. Charmoy 1875: 163-164, n.679-682. Hamdullah Müstevfî, aynı zamanda Tarih-i Güzide isimli tarih kitabının da yazarıdır.

69 Bu yanlışlık, Bitlis kalesi hakkında özel bir araştırma yapmış olan Nazmi Sevgen ile başlamış ve diğerleri de ondan almış görünüyor.

70 Hamd-allâh Mustawfî-Le Strange 1915: 214 (metin); Hamd-allâh Mustawfî-Le Strange 1919: 206 (terc.).

Yine Şerefname’de, bu ismin Türkçe ve Farsça yazmalarda “ت” harfi ile Betlîs veya Bitlîs’e çevrildiği ve bu imlanın galat olduğu anlatılmaktadır.^[71] Şeref-nâme’den sonra bilhassa XVII. yy.ın meşhur seyyahı Evliya Çelebi de, bazı mahalli kaynaklar da kullanmakla birlikte, esas olarak Şerefname’den alıp daha uzun olarak bu şehir efsanesini Seyahatname’sinde anlatmıştır. Mıgdîsî Tarihi’ne^[72] göre, başında iki boynuzu olduğu için Arap lisanında “Zûl-Karneyn” (iki boynuz sahibi) olarak isimlendirilen Büyük İskender (İskender-i Kübrâ),^[73] boynuzlarından rahatsızlık duyarak âb-ı hayat aramakta idi.

Bitlis civarına geldiğinde Dicle’nin kolu Batman-Suyu civarından geçerken oranın suyunu içince boynuzlarından biri düşen ve rahatlayan İskender, burada bir kalenin inşasını emretmişti. Onun hazinedarlarından olup burada bir kale yapmasını istediği بدليس Bedlîs (başka rivayetlerde Leys / Lis), bu kudretli kaleyi yapıp İskender’e daha sonra teslim ederken onu hayli zorlamıştı. İskender de ona bu yüzden “kötü Lis/Leys” anlamında “Bed-Leys” demişti.

Bitlis kalesine atanan gulam Bedlis’den sonra bu isim, “Bed-Leys”den galat olarak “Betlîs” şeklinde kalmış; Yunan kaynaklarında ise isim, “پرغاز مڭال الكسندره Pırgaz Mıgal Aleksendire”, yani “Büyük İskender kal’ası” olarak anılmıştır.^[74] Dikkati çeken önemli bir husus da Evliya Çelebi’nin, Seyahatname’sinde “Bitlis” adını hep “ت” ile yazıp harekelemesidir. Bu rivayetin de Doğudaki bütün Büyük İskender ve Zûl-Karneyn efsanelerinde olduğu gibi zamanla Müslümanların uydurduğu bir rivayet olduğu anlaşılmaktadır. Makedonyalı Aleksandros’un Bitlis civarından değil oldukça daha güneyden geçtiği, Kafkasya’daki “İskender Seddi” rivayetlerinde olduğu gibi zaten daha kuzeye hiç çıkmadığı malumdur. Ama XIII. yy.da Genceli Nizamî başta olmak üzere İskender-nâme türü eserler kaleme alan şairler, İskender’i oldukça kuzeye çıkarmakta, hatta Ruslarla savaştırmaktadır. Bu konuda özel olarak Sankt-Peterburg’da 1827-29 tarihlerinde yayınlanan ve İskender ile ilgili bütün İslâmî rivayetleri toplayıp tercüme eden Fransızca bir çalışma da mevcuttur. Sonuç olarak, Bitlis kalesinin ve şehrinin adı, V. yy.dan itibaren Ermeni kaynaklarında, VII. yy.dan itibaren, yani Bizans İmparatorluğunun bölge ile doğrudan alakadar olmaya başlamasından sonra ise Grek kaynaklarında zikredilmeye başlamıştır. Ermeni kaynaklarında “Bagheş” ve “Baghagheş”, Grek kaynaklarında ise bunun bir versiyonu olarak “Balaleis(on)” olarak geçmektedir. Doğrudan Bitlis kalesi veya şehri kastedilmediği, bölgenin en önemli ve stratejik noktası olan Bitlis Geçidi’nden bahsedildiği zaman ise Ermenice olarak kghesur / klesur, Grekçe kaynaklarda ise “kleisoura” olarak geçmektedir. Müslümanların bölgeyi fethinden sonra bu isim “Bedlîs / Bidlîs” imlasından bugünkü “Bitlis” şekline dönüşmüştür.

Şehrin adının, Doğudaki İskender Geleneği’ne uygun olarak, kurucusundan hareketle “Bed-Lis” adından bozma olduğu görüşü İslâm dünyasında oldukça yaygın olmakla birlikte bir halk rivayeti olduğu anlaşılıyor. Şehrin adının Ermenice “soğuk eşek” anlamındaki bagh-eş’den gelmiş olması, Bitlis’in oldukça soğuk iklimi dikkate alındığında daha doğru gözüküyor.

-
- 71 Bk. Şerephan el-Bidlîsî (t.y.): 440-444; Scheref-nameh 1860: 335-339; Charmoy 1873: 200; Şaraf-Han 1967: 384-385.
72 Her ne kadar Evliya Çelebi, efsaneye ilave ettiği bazı bilgileri “Mıgdîsî” diye bir tarihçiden aldığını söylüyor (“müverrih-i hakîki Mıkdîsî ibni Bey-Haki-yi Yârmenî”) ise de bunun kim olduğu tesbit edilememiştir. Konuyu araştıran Dankoff, bunun muhtemelen, Kudüs’de oturan bir Ermeni tarihçinin adı veya sıfatı olduğunu tahmin ediyor (Dankoff 1986: 74-75, 77; Dankoff 1990: 427). Ama yine Dankoff’un işaret ettiği üzere onun asıl kaynağının Şerefnâme olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Dankoff 1990: 12.
73 Evliya Çelebi 2013: 85a: “Sebeb-i tesmiyesi bi-kavl-i târîh-i Mıgdîsî İskender-i Zûl-karneyn iki boynuz sahibi olmağıla lisân-ı Arabda karn boynuzda dirler. Anıñçün İskender’e karneyn dirlerdi. Ammâ İskender bu iki boynuzun veca’ından bir sâat hâb-ı râhatda olamazdı.” Evliya Çelebi’nin gerek 1. (1999), gerekse 2. baskısında (2006) ve ondan hareketle yapılan yeni baskısında (2011), bold olarak gösterdiğimiz kısımlar atlandığı için okunmamıştır.
74 Evliya Çelebi 2013: 222a-222b; Evliya Çelebi 2011: 65; Dankoff 1990: 52-57; Hartmann 1919: 236-237. Ayrıca bk. Sevgen 1959: 74; Köhler 1989: 59-60.

Bibliyografya

- Açaryan, Gr. (1973). *Etimologičeskiy Korennoy Slovar' Armyanskogo Yazıka, t. II* (Ե - Վ), Erevan: İzd-vo Erevanskogo universiteta.
- Adontz, N. – Garsoïan, N. (1970). *Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions based on the Naxarar System. Translated with Partial Revisions. A Bibliographical Note and Appendices* by N. G. Garsoïan. Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Argunşah M. (1997). *Şükrî-i Bitlisî. Selîm-nâme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.
- Hitti, Ph. Kh. (1916). *The Origins of the Islamic State being a translation from the Arabi Accompanied with Annotations Geographic and Historic Notes of the Kitâb Futûh al-Buldân of al Imâm abu-l 'Abbâs Ahmad ibn-Jâbir al-Balâdhuri*. Vol. I, New York: Columbia University.
- Bedros Zeki (1907). *Ermeniceden Türkçeye Mükemmel Lugat*.
- Bedrossian, M. (1875-79). *New Dictionary Armenian-Eng*. Venice: S. Lazarus Armenian Academy.
- Belâzurî, El-İmâm Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (H.1407/M.1987). *Fütûhü'l-Büldân*. Tah. Abdullâh Enis Et-Tabbâ'-Omer Enis Et-Tabbâ', Beyrut: Müsesetü'l-Maârif.
- Bursalı Mehmed Tahir Bey (1975). *Osmanlı Müellifleri*. 3. Cild, Haz. İ. Özen, İstanbul: Yayıncılık Matbaası.
- Charmoy, F. B. (1873-1875). *Chèref-Nâmeh ou Fastes de la Nation Kourde par Chèref-ou'ddîne. Prince de Bidlîs, dans l'Îlâlèt d'Ârzeroûme*. Traduits du Persan et commentés par F. B. Charmoy. Tome II, première partie (1873), seconde partie (1875). St.-Petersbourg.
- Chronique de Matthieu d'Edesse (1858). *Chronique de Matthieu d'Édesse (962-1156) avec la Continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162*. Bibliotheque Historique Arménienne ou Choix des Principaux Historiens arméniens traduits en français et Accompagnés de Notes historiques et géographiques. Collection destinée à servir de complément aux Chroniqueurs byzantins et slavons par Edouard Dulaurier, Paris: Imprimerie A. Carro.
- Dankoff, R. (1986). " 'Mıgdisi': An Armenian Source for the *Seyahatname*", *WZKM*, vol. 76. *Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern*, 73-79.
- Dankoff, R. (1990). *Evliya Çelebi in Bitlis. The Relevant Section of the Seyahatname*. Edited with Translation, Commentary and Introduction. Leiden-New York-København-Köln: E. J. Brill.
- Ebü'l-Fidâ (2017). *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*. Terc. ve Yay. Haz. R. Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yay.
- El-Belâzurî (1987). *Fütûhü'l-Büldân*. Çev. M. Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Evliya Çelebi (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. 1-6. Kitaplar. C.1, 4. Kitap. Haz. Y. Dağlı – S. A. Kahraman – R. Dankoff – Z. Kurşun – İ. Sezgin. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Evliya Çelebi (2013). *Seyâhatnâme (III. ve IV. cilt)*. *İndeksli Tıpkıbasım*, 2. Cilt, Yay. Haz. S. Ali Kahraman, Ankara: AKDYYK TTK Yay.
- Fîrûzâbâdî (2008). *El-Kâmûsü'l-Muhît*. Tahkik: Enes Muhammed Eş-Şâmî ve Zekerıyyâ Câbir Ahmed, Kahire: Dârü'l-Hadîs.
- Galstyan, E. G. (red., 1984). *Armyansko-Russkiy Slovar'*. Akademiya Nauk Armyanskoy SSR. Gl. Red. E.G. Galstyan, red. E.S. Vardumyan, R.V. Madoyan, N.A. Sardaryan, E.A. Sarkisyan, İ.D. Strel'tsova, N.A. Ter-Grigoryan. İnstitut Yazıka im. R. Açaryana, Erevan: İzd-vo Akademii Nauk Armyanskoy SSR.
- Garsoïan, N. G. (Tr. and Comm.) (1989). *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk')*. Cambridge: Harvard University Press.
- Géographie de Moïse de Corène (1881). *Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée*. Texte Armenien, traduit en Français par le P. Arsene Soukry, Mékhitarite, Venice: Imprimerie Arménienne.
- Georgii Cyprii (1890). *Descriptio Orbis Romani*. Edidit H. Gelzer. Lipsiae.

- Gevorgyan, M. A. (1953). *İstoriya Armenii Favstosa Buzanda*. Pervod s drevnearmyanskogo i kommentarii M. A. Gevorgyana, pod redaktsiye S. T. Eremyana, vstupidel'naya stat'ya L. S. Haçik-yana, Pamyatniki Drevnearmyanskiye Literaturi I, Erevan: İzd-vo AN Armyanskoy SSR.
- Goubert, P. (1951). *Byzance avant L'Islam. Tome premier. Byzance et L'Orient sous les Successeurs de Justinien. L'Empereur Maurice*. Paris: Editions A. et J. Picard et Cie.
- Greenwood, T. (2010). "T'ovma Artsruni", *Works on Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Vol.2 (900-1050)*. Edited by D. Thomas, A. Mallett vd., Arts and Humanities Research Council, Leyden: Brill, 102-107.
- Hacikyan A. J. (Coord. Ed.) (2002). *The Heritage of Armenian Literature, vol.II. From the Sixth to the Eighteenth Century*. Detroit: Wayne State University Press.
- Hamd-allāh Mustawfī-Le Strange (1915-1919). *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulūb* composed by Hamd-allāh Mustawfī of Qazwin in 740 (1340). Edited by G. Le Strange (1915), Translated by G. Le Strange (1919). Leyden-London: E. J. Brill, Imprimerie Orientale, Luzac & Co.
- Hartmann, R. (1919). "Zu Ewlija Tschelebi's Reisen im oberen Euphrat- und Tigris-Gebiet", *der Islam. Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients*, hrsg. C. H. Becker in Berlin und R. Tschudi in Hamburg, Bnd. 9, 184-244.
- Hewsen, R. H. (1992). *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc')*. The Long and the Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Terc. eden: F. Işıltan, İstanbul: İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay.
- Hübschmann, H. (1897). *Armenische Grammatik. I. Theil. Armenische Etymologie*. Leipzig: Druck und Verlag von Breitkoff & Haertel.
- Hübschmann, H. (1969). *Die altarmenische Ortsnamen mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens*. Amsterdam: Oriental Press.
- İbn Abdī'l-Hakk El-Bağdādī, Safiyyü'd-dîn (1992). *Merâsîdü'l-İttilâ' alâ Esmâ'l-Emkineti ve'l-Bikâ, ve hüve Muhtasaru Mu'cemi'l-Büldan li-Yâkût*. Tahkik ve talik: Ali Muhammed el-Becâvî, c. 1-3, Beyrut: Dârü'l-Ceyl.
- Köhler, W. (1989). *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*. Türkçesi: H. Işık, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Liddell, H. G. – Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon. With revised supplement*. Oxford: Clarendon Press.
- Macler, F. (1916). "Notre-Dame de Bitlis". Extrait du *Journal Asiatique* (Novembre-Décembre 1915), Paris, 357-444.
- Matrakçı Nasuh (1976). *Nasûhü's-Silâhî (Matrâkçî). Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleymân Hân*. Önsöz, Giriş, Çevriyazı, Notlar ve Dizinler ile Tıpkıbasımı Yayına Haz. H. G. Yurdaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Matt'ēos Uṙhayets'woy (1869). *Patmut' iwn*. Jerusalem.
- Matt'ēos Uṙhayets'woy (1898). *Zhamanakagrut' iwn*. Ed. M. Me'lik'-Adamean, N. Te'r-Mik'aye'le-an. Vagharshapat.
- Matthew of Edessa (1993). *Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa. Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction* by A. E. Dostourian, Foreword by K. H. Maksoudian, Ithaca-New York-London: University Press of America.
- Matthew of Edessa (2017). *Chronicle*. Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian *To the memory of Matti Moosa, visionary historian Sources of the Armenian Tradition*. New Jersey: Long Branch.
- Sipahizade, Muhammed Alî el-Brusevî (2006). *Evezhü'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik*. Tahkik: El-Mehdî Abdî'r-Revâziye, Beyrut: Dârü'l-Garbî'l-İslâmî.

- Markwart, J. (1930). *Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*. Wien.
- Matthew of Edessa (1993). *Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*. Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by A. E. Dostourian, Foreword by K. H. Maksoudian, London: University Press of America.
- Moisey Horenskiy (1893). *İstoriya Armenii Moiseya Horenskago*. Noviy perevod N. O. Emina (s primeçaniyami i priloleniyami), Posmertnoe izdanie, Moskva: Tipografiya V.A. Gatsuk.
- Moses Khorenats'i (1978). *History of the Armenians*. Translation and Commentary on the Literary Sources by R. W. Thomson, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Movses Horenatsi (1981). *Hayots Patmut'yun*. Ed. St. Malhasyants. Erevan: Erevan University Press.
- Mütercim Asım Efendi (2013). *El-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît. Kâmû-su'l-Muhît Tercümesi*. 3. Cilt. Yay. Haz. M. Koç, E. Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Muhammed el-Vâkîdî (2016). *Fütûhü'ş-Şâm*. Terc. H. Gülşen (İkinci Baskıya haz. M. S. Baybal, K. Gülşen), Konya: Nüve Kültür Merkezi Yay.
- Al-Muqaddasi (1906). *Descriptio Imperii Moslemici*. Edidit M. J. De Goeje. Editio Secunda, Brill.
- El-Mukaddesî (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*. Çeviren ve Notlar: D. A. Batur, İstanbul: Selenge Yay.
- Nâsır-e Husrev Kubâdiyânî Mervezî (1373). *Sefernâme*. Be-kûşîş Dr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tehran: Zevvâr.
- Nâsır-ı Husrev (1985). *Sefername*. Çev. A. Tarzî, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Patkanov, K. P. (1877). *Armyanskaya Geografiya VII veka po R. X. (pripisivavşayasya Moiseyu Horenskomu)*. Tekst i Perevod c prisovokupleniem kart i obyasnitel'nih primeçaniy. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperratorskoy Akademii Nauk.
- Patmut'iwn Hayots' (1913). *Moses Khorenats'i. Patmut'iwn Hayots'*. Ed. M. Abeghean, S. Yarut'iwnean, Tiflis.
- Pavstos Buzand (1987). *İstoriya Armenii (na armyanskom yazıke: Hayots patmut'iwn: t'argmanut'iwn ew tzanot'agrowt'yunnere St. Malhasyantsi)*. Erevan: İzd-vo Erevanskogo universiteta (Erevani Hamalsarani Hratarakcut'iwn).
- P'awstosi Buzandac'woy (1832). *P'awstosi Buzandac'woy Patmut 'iwn Hayoc' i c'ors dprut'iwns*. Venedik.
- Petersen, L. I. R. (2013). *Siege Warfare and Military Organization in the Successor States (400-800 AD): Byzantium, the West and Islam*. Leiden-Boston: Brill.
- Prokopios (2014). *The Wars of Justinian*. Translated by H. B. Dewing, Rev. and Modern. with an Introduction and Notes by A. Kaldellis, Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Scheref-nameh (1860). *Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, Prince de Bidlis*. Publiée pour la premiere fois, traduite et annotée par V. Véliaminoff-Zernoff, tome I. Texte persan. - Première partie, St.-Pétersbourg.
- Sebeos (1979). *İstoriya Sebeosa. Svodniy Kritičeskiy Tekst, Predislovie i Kommentarii G. V. Abgaryana*, Erevan: İzd-vo Akademii Nauk Armyanskoy SSR.
- Sebeos (1999). *The Armenian History attributed to Sebeos*. Translated with notes, by R. W. Thomson, Historical commentary by J. Howard-Johnston, Assistance from T. Greenwood, Part I-II. I. Translation and Notes, II. Historical Commentary, Liverpool: Liverpool University Press.
- Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri*. I. Cilt, Ankara: Doğu Ltd. Şirketi Matbaası.
- Smbat Sparapet (1956). *Smbatay sparapeti taregirk'*. Venedik.
- Smbat Sparapet (2005). *Smbat Sparapet's Chronicle*. Translated by R. Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New Jersey: Long Branch.

- Şaraf-Han (1967). Şaraf-Ĥân İbn Şamsaddîn Bidlisî. *Şaraf-Nâme*. Tom I. Perevod, Predislovie, Primeçanie i Prilojeniya: E. İ. Vasil'eva, Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka XXI, Moskva: İzd-vo "Nauka".
- Ter-Mkrtyçyan, L. H. (1985). *Armyanskie istoçniki o Sredney Azii VIII-XVIII vv.* Moskva: İzd-vo "Nauka". Glavnaya redaktsiya Vostoçnoy Literaturı.
- Tezcan, M. (2008). "Roma-Parth ve Sasani Savaşları Döneminde (M.Ö. I-M.S. VII. yy.) Tatvan ve Çevresi", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*. Ed. M. Bilen – V. Gürhan – E. Gümüş, İstanbul: Beyan Yayınları, 55-76.
- Thomas Artsruni (1985). *History of the House of the Artsrunik'*. Translation and Commentary by R. W. Thomson, Detroit: Wayne State University Press.
- Thomson, R. W. (1989). "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i", *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 43, s. 125-226.
- Thomson, R.W. (2001). "Bitlis and Armenian Histories". *Armenian Baghesh / Bitlis and Taron / Mush*. Edited by R. G. Hovannisian, California: Mazda Publishers, s. 105-118.
- Tovma Artsruni i Anonim (2006). *İstoriya Doma Artsruni*. Kriçiçeskiy tekst, predislovie i primeçaniya M. O. Darbinyan-Melikyan, Erevan: "Magahat".
- Urfalı Mateos (1987). *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1162) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Türkçeye çev. H. D. Andreasyan, Notlar: Ed. Dulaurier, M. H. Yınanç, çev., 2. Baskı, Ankara: TTK Yay.
- Vardan (1960). *Ashkharhatsoyts Vardany Vardapeti*. Ed. H. Berberian, Paris: Araks.
- Yakut el-Hamavi el-Rumi (1977). *Mucemü'l-Büldân*. C.1. Beyrut: Darü'l-Sadir.
- Veliaminof-Zernof, V. (1860). *Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, Prince de Bidlis*. Tome I. Texte persan-Premiere Partie, St.-Petersbourg.

مدينة بدليس في كتاب تاريخ الأنساب

أ.م.د. درويش يوسف حسن
قسم التاريخ – كلية الاداب- جامعة دهوك
کردستان – العراق

EL-ENSAB TARİHİ KİTABINDA BİTLİS ŞEHİRİ

Derviş Yusuf Hasan

Özet

Bu araştırma Bitlis tarihinin iki farklı dönemini kapsamaktadır, birincisi Bitlis tarihinin islami dönemidir, bu dönem (Beni El-ehdab El-Türkmeni) emirliği egemenliğini oluşturuyor. Bu emirlik Selçuk sultanı Alparslan'nın oğlu sultan Melikşah döneminden başlayıp Eyyübi devletinin (7.Hicri - 13.Miladi) yüzyılı başlarında bu emirliği yıkıma uğuratmasına kadar devam etmiştir. Diğer konu ise Bitlis tarihinin 19.yüzyılın ilk çeyreğinden oluşuyor.

Bu dönem Bitlis tarihinin zor dönemi olarak nitelendiriliyor; çünkü bu dönemde Bitlis güçlü bir emirlikten aşiret liderliğine dönüşmüştür. Kaynaklar bu dönemde bu şehir ile ilgili bilgileri açık ve detaylı bir şekilde açıklamamaktadır, emir Salih Şirvan bey'nin (El-ensab Tarihi) adlı kitabında bu dönemdeki Bitlis ve Şirvan emirleri arasındaki siyasi ilişkileri incelemiştir, ve bu bölgenin aşiret çatışmaları hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

Bu araştırma iki bölümden oluşuyor, birinci bölüm Bitlis tarihinin islam fetihlerinden başlamış (Beni El-ehdab) emirliğinin hükümranlığı altında çökünceye kadar devam etmiştir, yine bu bölümde Bitlis'in (Beni El-ehdab) emirliği dönemindeki koşullarından ve sonrasında Eyyübi devletinin bu şehri kontrol ettikleri dönemden bahsedilmiştir, ayrıca bu bölümde Bitlis emirliği Rojeki emirlikleri tarafından kurulmasından bahsediyor.

İkinci bölümde ise Bitlis şehri koşulları Salih Şirvani'nin (El-ensab Tarihi) adlı kitabında incelenmiştir, bu bölüm iki eksene bölünüyor. Birinci eksende Şirvan emirliği ve Salih Şirvan bey'nin hayatı ve (El-ensab Tarihi) kitabının özeti yer alıyor, ikinci eksende Şirvan emirliği ve Bitlis emirleri arasındaki siyasi ilişkileri ve bu şehrin tarihi olaylarını incelenmiştir.

ملخص البحث

يتناول هذا البحث فترتين مختلفتين من تاريخ بدليس، احدهما خلال التاريخ الاسلامي وهي بدليس اثناء حكم امارة بني الاحدب التركماني تلك الامارة التي بدأت منذ عهد السلطان ملكشاه بن الب ارسلان السلجوقي وحتى سقوطها بيد الايوبيين في مطلع القرن (٣١١هـ/١٩٢٣م).

اما الموضوع الاخر فهي تاريخ بدليس في الربع الاول من القرن (٩١١م) وهي فترة عصيبة تحولت بدليس خلالها من امارة قوية الى زعامة عشائرية، ولم تعالج المصادر تاريخ المدينة بشكل واضح في هذه الفترة، وتناول الامير صالح بك الشيرواني في كتابه (تاريخ الانساب) العلاقات السياسية بين امارة شيروان وحكام بدليس في تلك الفترة، وقدم معلومات دقيقة عن الصراعات العشائرية في هذه المنطقة.

قسمت هذه الدراسة الى مبحثين، تناول المبحث الاول عرض تاريخي لمدينة بدليس من الفتح الاسلامي حتى وقوعها تحت حكم امارة بني الاحدب، وتم التطرق ايضا الى اوضاع بدليس خلال حكم بني الاحدب ثم سيطرة الايوبيين على المدينة، كما تناول المبحث البدايات الاولى لنشأة امارة بدليس على يد الامراء الروزكيين.

اما المبحث الثاني تم التطرق الى اوضاع مدينة بدليس في كتاب تاريخ الانساب للمؤلف صالح بك الشيرواني وتناول المبحث عبر محورين، بحث في المحور الاول نشأة امارة شيروان، وسيرة الامير صالح بك الشيرواني، ونبذة مختصرة عن كتاب تاريخ الانساب، اما المحور الثاني تناول العلاقات السياسية بين امارة شيروان وحكام بدليس واهم الاحداث التاريخية التي جرت في تلك المدينة.

المقدمة :

عرفت مدينة بدليس بأصالتها وعراقتها الحضارية منذ العصور القديمة، وفي الحقبة الاسلامية وبالتحديد في نهاية العصر العباسي اتسم تاريخها بالحيوية والازدهار وتكونت فيها امارة شبه مستقلة، اصبح لامرائها علاقات سياسية مع سلاطين دولة المماليك في بلاد مصر مما ترك الاثر الاكبر في حياة هذه المدينة العظيمة. اما في الحقبة الحديثة فقد اشتهرت بدليس بشخصيات معروفة في التاريخ، فأمر بدليس (شرفخان) عرف بانه اب التاريخ الكردي فضلا عن الشخصية البارزة ادريس البدليسي الذي عقد معاهدة مع السلطان سليم الاول ليحفظ الاستقلال النسبي للامارات الكردية وحاول دون القضاء على تلك الامارات فترة من الزمن.

ركز البحث الذي نحن بصدد دراسته تناول تاريخ هذه المدينة خلال الفترة الواقعة بين (٦٨٧١-٩١٨١م) احدى الفترات المجهولة من تاريخ هذه المدينة، فقد تناولها احد امراء شيروان وهو صالح بك بن خان بداق في كتاب سماه (الانساب) وهو يبحث في انساب طوائف اسرة امراء شيروان، وتأتي اهمية هذا الكتاب، ان المؤلف شاهد عيان ومعاصر للاحداث، ودون ما شاهده وما سمعه، ومن هنا فان كتابه يعد من اوثق المصادر في تاريخ هذه الفترة، مما لا نظير له عند غيره من المؤرخين، كما قدم لنا معلومات دقيقة عن علاقة امارة شيروان مع امراء بدليس في هذه الفترة وعلاقتها مع اباله وان وباشا موش وامراء هيزان واغوات سيرت وغيرهم.

المبحث الأول: بدليس خلال التاريخ الاسلامي:

من الثابت تاريخيا ان مدينة بدليس قبل الفتح الاسلامي كانت تحت حكم الروم البيزنطيين، حيث اورد ابن اعثم الكوفي رواية مفادها ان هرقل الروم عندما استنفر اهالي الشام وارمنية والجزيرة لحرب الفرس الساميين ((فأجابته اهل دين النصرانية من جميع البلاد من ارض الشام وكور ارمنية وارض الجزيرة))^(١). وفي سنة (٧٢٦م) وبالقرب من نينوى دارت معركة كبيرة بين هرقل الروم وملك الفرس كسرى الثاني وانتهت المعركة بانتصار الروم ومتابعة فلول الجيش الفارسي^(٢) وبهذا اصبحت جميع المدن والبلدان التابعة لارمنية

والجزيرة خاضعة لحكم الروم ومن ضمنها بدليس احدى مدن ارمينية في تلك الفترة. اما بالنسبة لعملية الفتح الاسلامي لمدينة بدليس فان المصادر التاريخية وخاصة كتب الفتوحات لا تتطرق بشكل واضح الى فتح هذه المدينة، ولذا ينبغي اخذ نبذة مختصرة عن فتح المدن الشهيرة في اقليم الجزيرة لان ذلك يساعد على توضيح بعض ما يتعلق بفتح بدليس .

وبعد ان حققت الجيوش الاسلامية انتصارات كبيرة في جبهتي الشام والعراق وجه عمر بن الخطاب (ض) عياض بن غنم قائد جبهة الشام الى اقليم الجزيرة وسار بقواته الى هذا الاقليم في شهر شعبان من سنة (٨١١هـ/٩٣٦م) فكانت اولى المدن الشهيرة التي وصلها القائد عياض كانت مدينة الرقة، وتمكن من فتحها وصالح بطريق المدينة وكتب له امانا على اهلها وكنائسها مقابل اعطاء الجزية للمسلمين ثم سار عياض الى مدينة الرها (اورفه) وبعد فتحها صالحهم ايضا وكتب لهم كتاب امان، ثم تقدم بقواته الى حران، ثم ارسل عدد من قادته الى المدن المجاورة ثم تقدم عياض الى مدينة سروج وحصن كيفا وصالحهم مثل صلح الرها، وبعدها عبر بقواته نهر الفرات وقصد منبج وبعد فتحها توجه نحو مدينة راس العين وعصى عليها مدة ثم فتحها ايضا، ثم فتح عياض في هذه الفترة مدينة امد بغير قتال، كما فتح مدينة ماردين ودارا ونصيبين وكان ذلك في نهاية سنة (٩١١هـ/٩٤٦م) وبداية سنة (٩٠٢هـ/٩٤٦م) (٣٧).

ثم تقدم عياض الى مدينة ارزن وفتحها وصالح اهلها مثل صلح نصيبين وبعدها اتخذ هذا القائد المسلم طريقة نحو بدليس عن طريق الدربند المشهور الواقع بالقرب من بدليس او يبدو ان اهل بدليس لم يقاوموا الجيوش الاسلامية وفتحوا ابواب مدينتهم للجيش الاسلامي لان البلاذري لم يذكر اية معلومات بشأن معارضة اهالي بدليس للفاتحيين، وفي نفس الوقت يذكر ان القائد عياض اجتاز بقواته بشكل سريع من بدليس الى مدينة خلاط وصالح بطريق المدينة، فلو ان هناك مقاومة او قتال جرى بين اهل بدليس والجيش الاسلامي، لما سار عياض بهذه السرعة الى خلاط، او لتطرق اليها البلاذري لان هذا المؤرخ سبق ان اشار الى مقاومة اهل الرقة ونصيبين وراس العين (٤٤).

وبعد ان فتح عياض مدينة خلاط توغل بقواته في داخل اراضي ارمينية حتى وصل عين الحامضة، ثم رجع عياض ثانية الى بدليس وادى صاحب بدليس ما عليها من الخراج المفروض عليه (٤٥). ومما يؤيد انه تم فتح هذه المدينة بدون قتال، ان الواقدي ذكر ان بطريق بدليس (سرود بن بولش) اجتمع في احدى مروج بدليس بالقائد عياض، واتفق معه على مبلغ من المال قدره مائة الف دينار يدفعه سنويا للمسلمين. كما اكد هذا البطريق انه لا يعارض على احد من اهل المدينة يدخل في دين المسلمين (٤٦). من كل ما سبق تبين ان فتح بدليس قد تم من قبل قوات الجبهة الشامية التي كان يقودها عياض بن غنم سنة (٩١١-٩٠٢هـ/٩٤٦-٩٤٦م).

لاتسعنا المصادر التاريخية الى اوضاع بدليس خلال العهدين الراشدي والاموي، ثم تنقطع الاخبار عن هذه المدينة حتى منتصف القرن (٤٤هـ/١٠١م) ولم تكن الخلافة العباسية لها اية سلطة على هذه المنطقة، وكانت الخلافة نفسها تحت سيطرة البويهيين، اما اقليم الجزيرة الفراتية مع حلب واعمالها كانت تحت سيطرة الحمدانيين، بل وحتى ان نواب الحمدانيين كانوا غير مخلصين وكل منهم يحاول التفرد بحكم ما بيده من البلاد، اما اذا نظرنا الى اوضاع بدليس وموش وخالط وملاز كرد فهذه المدن كانت تعيش في حالة من الفوضى السياسية وعدم الاستقرار ويذكر مسكويه ان احد الامراء الطامعين يدعى ابا الورد تغلب على ارمينية وملاز كرد، ولم يلتفت

3. البلاذري فتوح البلدان، بيروت: (1983)، ص 176 (١)
4. البلاذري فتوح البلدان، ص 173 (٢)
5. المصدر نفسه، ص 176 (٣)
6. تاريخ فتح الجزيرة والخابور وديار بكر، تحقيق: عبدالعزيز فياض (دمشق: 2006)، ص 214-215 (٤)

نائب سيف الدولة الحمداني (نجا) الى المخاطر التي تحدى بنفوذ الحمدانيين ومن ضمنها هجمات الروم، بل عمل لصالحه وحارب ابا الورد وانتزع منه ملازكرد وموش وخلاط وسيطر على هذه المنطقة، وفي نفس الوقت كانت هذه المدن وغيرها من الثغور الجزرية والشامية تتعرض لهجمات الروم. (١٧)

لكن سيف الدولة الحمداني تدارك الموقف وقضى على هولاء الثائرين (ابا الورد ونجا) وخلص الثغور الجزرية والشامية من مخاطر البيزنطيين واعاد الامن والاستقرار الى هذه المناطق. (١٨)

استمر حكم الحمدانيين على مدينة بدليس حتى سنة (٧٦٣هـ/٧٧٩م) ففي هذه السنة قرر عضد الدولة البويهى انهاء نفوذ الحمدانيين في الموصل والجزيرة الفراتية، والقضاء على الامير الحمداني ابا تغلب بن ناصر الدولة الحمداني، الذي انظم الى جانب اعداء عضد الدولة البويهى، ولذلك ارسل الاخير حملة عسكرية بقيادة ابو الوفاء طاهر بن عمر يتعقب ابا تغلب، ولما علم الاخير بذلك نقل اهله وامواله الى حصن بدليس، وقام هو بمناورة عسكرية وتنقل بين عدة مناطق في الجزيرة الفراتية، عندئذ اراد عضد الدولة القضاء عليه بسرعة وخرج بنفسه على راس جيش كبير، واجبر ابا تغلب على الانسحاب من القلاع القريبة من الموصل، ثم جهز عضد الدولة فرقة عسكرية بقيادة حاجبه طغان لملاحقة ابا تغلب، فهرب الاخير مضطرا ثانية الى بدليس، ولكنه لم يبق في المدينة، فاخيرا ترك بدليس ودخل بلاد الروم، لكن الاوضاع الداخلية في هذه البلاد كانت غير مستقرة، فترك بلاد الروم وعاد ثانية الى ميفارقين ثم قصد الشام حيث قتل في الرملة. (١٩) ويمقتل ابا تغلب انهى البويهيون حكم الحمدانيين في الجزيرة والموصل وكذلك في بدليس والبلدان المجاورة لها ووقعت المنطقة تحت سيطرة البويهيين حتى ظهرت الى الساحة السياسية الامارة المروانية (٢٠)

وبعد تأسيس الامارة المروانية في ديار بكر واستقرار سلطة المروانيين خاصة في عهد نصر الدولة الذي وسع حدود امارته في جهة الشمال، اصبحت بدليس احدى مناطق نفوذهم غير ان المصادر لم تشير الى اسماء ولاة المروانيين على بدليس سوى اسم امير واحد وهو ابي القاسم هبة الله بن موسك الذي تولى حكم بدليس في عهد الامير نظام الدين بن نصر الدولة (٣٥٤-٢٧٤هـ/١٦٠١-٩٧٠م) ويبدو ان بدليس كانت اخر مناطق نفوذ المروانيين من جهة الشمال، ومجاورا لمناطق نفوذ الارمن، ولهذا لقب امير بدليس بالامير المجاهد، الذي يحارب الارمن والروم، اي ان منطقتهم كانت ثغرا للمسلمين. وبلغ من اعتماد الامير نظام الدين على امير بدليس انه زوجه ابنته (الست قان) وبعد وفاة زوجها، تزوجت هذه الاميرة من اخيه محمد بن موسك. (٢١)

ظلت مدينة بدليس احدى مناطق نفوذ المروانيين حتى سقوط اماراتهم بيد السلطان السلجوقي ملكشاه سنة (٥٨٤هـ/١٠٨٤م) ثم بسط السلاجقة سيطرتهم على جميع مناطق نفوذ المروانيين بما فيها بدليس وارزن ووسطان، ومنح السلطان ملكشاه حكم هذه المدن الى احد قادة التركمان يدعى طغان ارسلان، ويعرف بيتهم **ببني الاحدب**. (٢٢)

وبعد وفاة السلطان السلجوقي ملكشاه سنة (٥٨٤هـ/١٠٨٤م) نشب صراع بين ابناء اسرته وخاصة بين تتش وابن اخيه بركياروق، وتمكن تتش من السيطرة على جميع اقليم ديار بكر وغيرها، لكن تتش قتل في الصراع الدائر مع ابن اخيه بركياروق سنة (٨٨٤هـ/١٠٩٠م) وافقد دقاق بن تتش سيطرته على معظم مدن ديار بكر، وسيطر كل امير على مدينة، فكانت بدليس وارزن من نصيب الامير حسام الدين تمتكين (٢٣)

7 مسكويه، تجارب الامم، تحقيق. سيد كسروبي حسن (بيروت: 2003)، ج5، ص-337 338 (0)
8 مسكويه، تجارب الامم، ج5، ص342 (0)
9 مسكويه، تجارب الامم، ج5، ص437-438 (0)
10 مسكويه، تجارب الامم، ج5، ص-340 443، ابن الاثير، الكامل في التاريخ، تحقيق. محمد يوسف دقاق (بيروت: 1998)، ج7، ص415 (0)
11 ابن شداد، الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، تحقيق. يحيى عبارة (دمشق: 1978)، ج3، ق1، ص381 (0)
12 ابن شداد، الاعلاق، ج3، ق2، ص538 (0)
13 الفارقي، تاريخ ميفارقين، تحقيق. كريم فاروق الخولي ويوسف بالوكن (استانبول: 2014)، ص544 (0)

استمر حكم حسام الدين تمتكين على بدليس وارزن من سنة (١٩٤هـ/٧٩٠١م) حتى سنة (٥٩٤هـ/١٠١١م) وفي هذه السنة اورد الفارقي نصا يفهم منه ان حكم بدليس وارزن قد انتقل ثانية من حسام الدين تمتكين سنة (٥١٥هـ/١٢١١م) الى حاكمها الاول شمس الدولة طغان ارسلان، فكان هذا مواليا لامير ماردين نجم الدين ايلغازي^(١٤١)، اي ان بني الاحدب اعدوا سيطرتهم على بدليس.

ظل شمس الدولة طغان ارسلان يحكم بدليس وارزن حتى وفاته سنة (٩٢٥هـ/٤٢١١م).^(١٥٠) وتولى الحكم بعده ابنه حسام الدين قرتي حتى وفاته سنة (٨٣٥هـ/٣٤١١م) ، وخلال عهد حسام الدين قرتي قاد عماد الدين زنكي في سنة ٨٣٥هـ / ٣٤١١م حملة عسكرية شاملة على حصون ديار بكر ومن ضمنها بدليس^(١٦١) ولكن ابن الاثير الذي ذكر هذه المعلومات لا يتطرق الى موقف امير بدليس من هذه الحملة العسكرية، ونرجح ان حسام الدين قد اعلن ولاءه وخضوعه لزنكي مما ابقاه الاخير على امارته.

وبعد وفاة حسام الدين قرتي استلم الحكم في بدليس، وارزن بعده اخوه شمس الدين ارسلان مدة عامين حتى وفاته سنة (٥٤٥هـ/٤١١م) ثم جاء الى الحكم اخاه الاخر فخر الدين دولتشاه، ويقول الفارقي انه بعد وفاة اخيه ((استبد بالامارة وملك جميع ولاية ابيه واخيه))^(١٧٧).

وكانت لاسرة بني الاحدب حكام ارزن وبدليس علاقات مصاهرة مع العائلة الارثقية في ماردين وميفارقين ،فقد تزوج كل من حسام الدين قرتي واخيه دولتشاه اميرتين من البيت الارثقي وهما سفري خاتون نورة خاتون.^(١٨٨)

ويتضح من النصوص التاريخية ان امير بدليس وارزن فخر الدين دولتشاه كان محايدا على قدر المستطاع من الخلاف القائم بين حكام الارثقية في ماردين والفرع الاخر في حصن كيفا، فلما حصل قتال بين نجم الدين البي حاكم ماردين وفخر الدين قرا ارسلان سنة (٢٥٥هـ/٧٥١١م) وانضم صاحب خلاط شاه ارمن الى جانب حاكم ماردين، الذي وصل بقواته الى بدليس ثم عبر الى ارزن ثم قصد حصن كيفا، فلم يبين الفارقي القريب من الاحداث موقف صاحب بدليس من هذا الصراع الذي انتهى فيما بعد الى الصلح.^(١٩١) كما اكد المؤرخ المذكور ان صاحب حصن كيفا فخر الدين زوج ابنه ناصر الدين من بنت صاحب بدليس دولتشاه سنة (٧٥٥هـ/١٦١١م)^(٢٠٠)

ومن جهة اخرى شارك صاحب بدليس وارزن دولتشاه في الحملة العسكرية التي قادها شاه ارمن صاحب خلاط مع السلطان السلجوقي ارسلان بن طغرل مع الاتابك ايلدكز سنة (٨٥٥هـ/م) ضد ملك الابخاز والكرج وحققوا انتصارا كبيرا عليه، وحصلوا على غنائم كثيرة من هذه الحملة ويقول الفارقي انه كان موجودا ببديليس لما وصل صاحبها دولتشاه من هذه الغزوة وزين البلد لقدمه في اول شهر رمضان من هذه السنة^(٢٠٧) .

ويبدو ان سبب الحملة العسكرية التي قادها كل من صاحب بدليس وصاحب خلاط ومعهم سلطان السلاجقة طغرل ضد الكرج والابخاز، لانهم قاموا في السنة قبلها اي (٧٥٥هـ/١٦١١م) بالاغارة على مدينة دوين، التابعة لارزن، وهدموا منارة الجامع الذي بناها صاحب ارزن قرتي بن الاحدب، كما هاجموا على بقية المساجد والدور في هذه المدينة.^(٢١٧) .

كما شارك حكم بدليس دولة شاه في الحملة العسكرية من نفس السنة (٨٥٥هـ/٢٦١١م) التي قادها صاحب

14
15
16
17
18
19
20
21
22

المصدر نفسه، ص 557)
المصدر نفسه، ص 575)
.. التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية في الموصل ، تحقيق. عبدالقادر احمد ظليمات(القاهرة : 1983)، ص 66)
المصدر نفسه، ص 593)
المصدر نفسه، ص 604-605)
تاريخ الفارقي، ص 615)
المصدر نفسه، ص 662)
المصدر نفسه، ص 625)
الفارقي، تاريخ، ص 544، ص 627)

ماردين نجم الدين البي الارتيقي ضد الملك الداشمندي يعقوب ارسلان، اثناء هجومه على ولاية خرتبرت ونهبها، واجبروه على المغادرة والعودة الى بلاده^(٢٣٦) وفي السنة التالية اي سنة (٩٥٥هـ/٣٦١١م) توفي قاضي ارزن ناصح الدين الحسن بن محمد بن وهبان، وولى مكانه ابن اخيه صارم الدين حسن، كما عين في تلك الفترة ايضا قاضيا جديدا لبديليس وهو المؤيد ابو طاهر بن عبد الله الخطيب.^(٢٣٧)

ونظراً لموقع بديليس الاستراتيجي ووقوعها على الطريق الرئيسي بين ديار بكر ومدينة خلاط، ولذلك امرت احدى اميرات بني سكرمان (حكام خلاط) تدعى خاتون خلاط، اثناء رجوعها من ماردين الى خلاط سنة (٦٥٠هـ/٤٦١١م) بانشاء عدة مشاريع خيرية في بديليس منها اعادة تعمير الطريق بين درب بديليس من الشيخ اويس الى بديليس واعاد بناء جميع الجسور البالغ عددها تسعة، من الحجر والكلس بدلا من الاخشاب المطروحة، كما امرت ببناء جسر كبير في جنوب بديليس وبناء فندق كبير بالقرب من الجسر، بحيث يبني فيه اكثر من ثلاثمائة دابة باحمالها واصحابها، وقد اثنى عليه الفارقي بعملها قائلاً: ((ولقد اثرت في هذا الطريق من الخير ما لم يعمل احد مثله)).^(٢٣٨)

ولم يذكر الفارقي اسم خاتون خلاط التي عملت هذه الاعمال الخيرية الا انه يذكر في سنة (٦٦٥هـ/٧١١م) توفيت خاتون زينب بنت احمد بن سكرمان زوجة صاحب ماردين نجم الدين واخت حاكم خلاط شاه ارمن احمد بن ابراهيم^(٢٣٩) فنرجح انها هي نفس الاميرة التي قامت بهذه الاعمال.

سبق ان اشرنا ان الامير دولتشاه من بيت الاحدب كان يحكم بديليس منذ سنة (٤٥٠هـ/٥٤١١م) ولم تشر المصادر الى نهاية حكمه الا ان ابن الاثير اورد نصا يفهم منه انه استمر يحكم بديليس في سنة (٨٧٥هـ/٢٨١١م) وانه شارك مع حكام الاطراف خلاط وماردين واتبك الموصل، وكونوا حلفا ضد السلطان صلاح الدين بسبب عزمه على الاستيلاء على الموصل^(٢٤٠)

لم تقدم المصادر التاريخية معلومات عن نهاية الامير دولتشاه، ومن اعقبه في الحكم من بيت الاحدب في ارزن وبديليس، الا ان المؤرخ ابن واصل الحلبي اشار ان اهالي بديليس كاتبوا السلطان صلاح الدين الايوبي بعد وفاة حاكم خلاط شاه ارمن سكرمان الثاني بن ابراهيم سنة (١٨٥هـ/٥٨١١م) وطالبوه بضم مدينتهم الى حكمه بسبب خوفهم من مطامع اذربيجان محمد بن البهلوان الذي قدم الى خلاط وهو ينوي الاستيلاء عليها^(٢٤١) الا ان مملوك شاه ارمن يدعى سيف الدين بكتمر تمكن من بسط سيطرته على خلاط، وانهي مطامع السلطان صلاح الدين الايوبي ومحمد البهلوان في حكم خلاط^(٢٤٢)

ومن جهة اخرى لما انفرد بكتمر بحكم خلاط سنة (١٨٥هـ/٥٨١١م) اراد ان يضم بديليس الى مناطق نفوذ حكمه، فانتزع هذه المدينة من بني الاحدب بسبب اتصال اميرها بالسلطان صلاح الدين الايوبي، واصبحت بديليس منذ ذلك الحين تابعة اداريا لخلاط^(٢٤٣) ولا تشير المصادر الى اسم هذا الامير وكل ما ورد بخصوص اسمه انه كان عم الامير حسام الدين حاكم ارزن الذي انهى الايوبيون حكمه سنة (٧٢٦هـ/٥٢٢١م) وعوضه بحكم مدينة آي^(٢٤٤).

وفيما يتعلق ببديليس فقد خضعت لسيطرة امراء وحكام خلاط حتى سنة (٤٠٦هـ/٧٠٢١م) ومنذ تلك السنة اصبحت بديليس احدى مناطق نفوذ الايوبيين، وتناوب على حكمها ابناء الملك العادل الايوبي وكان اخرهم

23 الفارقي، تاريخ الفارقي، تحقيق بدوي عبد اللطيف عوض، دار الكتاب اللبناني، (بيروت: 1974)، ص 626.
24 المصدر نفسه، ص 627.
25 المصدر نفسه، ص 633.
26 المصدر نفسه، ص 649.
27 الكامل، ج 10، ص 117.
28 مفرج الكروب، تحقيق جمال الدين شبلال (القاهرة: 1953)، ج 2، ص 168.
29 ابن الاثير، الكامل، ج 10، ص 133؛ ابن واصل، مفرج الكروب، ج 2، ص 169.
30 ابن الاثير، الكامل، ج 10، ص 488؛ ابن شداد، الاعلاق الخطيرة، ج 2، ص 3، ص 540.
31 ابن الاثير، الكامل، ج 10، ص 488؛ ابن شداد، الاعلاق الخطيرة، ج 2، ص 3، ص 459-458.

الملك الأشرف موسى الأيوبي وكانت بدليس تدار من قبل نوابه في خلاط حتى سيطرة جلال الدين منكبرتي على خلاط سنة (٧٢٦هـ/٥٢٢١م) وكان آخر أمير على خلاط وبدليس عز الدين إيبك الذي قتله السلطان جلال الدين (٣٢٦)، وتمكن الأيوبيون من استرجاع بدليس وخلاط وغيرها من المدن من سيطرة جلال الدين الخوارزمي، واعد الأيوبيون نفوذهم ثانية في المنطقة، وبعد عدة أشهر وهرب جلال الدين من المنطقة إلى إقليم أذربيجان بعد خسارته أمام القوات الأيوبية وحلفائهم سلاجقة الروم (٣٢٦). وتزامن ذلك مع وصول قوات مغولية للقضاء على السلطان جلال الدين الذي هرب إلى ديار بكر وقتل في إحدى قرى ميفارقين سنة (٨٢٦هـ/٣٢١م) (٣٤١).

وكانت القوات المغولية التي تلاحق جلال الدين انتشروا في المدن والبلدان الكردية في الجزيرة الفراتية ومارسوا أعمال السلب والنهب والقتل بحق الأهالي، فتعرضت كل من سواد آمد وارزن وميفارقين وديسر واسعد ونصيبين، كما توجهت فرقة أخرى إلى بدليس وخلاط وبركري وارجيس، ودمروا هذه المدن كما **أحرقوا بدليس في هذه السنة (٣٤١)**.

لم تزود المصادر التاريخية بآية معلومات عن اوضاع بدليس بعد حرقها من قبل المغول سنة (٨٢٦هـ/٣٢١م) الا انه يمكن القول ان بدليس وخلاط والمدن التابعة لها بقيت لمدة سنتين أخريين للحكم الأيوبي ثم اعد سلاجقة الروم سيطرتهم على خلاط وجميع المدن القريبة منها سنة (١٣٦هـ/٣٢١م) واستمر حكمهم على هذه البلدان حتى مجئ المغول إلى هذه البلاد واحكموا سيطرتهم على خلاط وآمد وغيرها سنة (١٤٦هـ/٣٤١م) (٣٦١). ومن جهة أخرى كان سلاجقة الروم قد حاولوا التصدي للمغول في سنة (٥٤٦هـ/م) ودخلوا في معركة فاصلة معهم عند سهل (كوسه داغ) غير ان المغول انتصروا على قوات سلاجقة الروم، وكانت لهذه المعركة اثر حاسم في مقدرات الدولة السلجوقية، ووقعت الاناضول بعدها في قبضة المغول، وعلن السلطان السلجوقي كيخسرو الثاني خضوعه الكامل للمغول وتعهد لهم بدفع جزية سنوية للمغول، وبهذا قضى المغول على استقلالية دولة **السلاجقة واقام المغول قواعد ثابتة في بلادهم (٣٧١)**

بالنسبة لاوضاع مدينة بدليس السياسية بعد خضوع دولة سلاجقة الروم لسلطة المغول، ونتيجة لعدم وجود اية اشارة في المصادر التاريخية عن تلك الفترة، فإن للباحث ان يفترض في تلك الحالة، ان امراء بدليس الاصليين من العشيرة الروزكية استغلوا فرصة خلو بدليس من نواب القوى الخارجية سواء من سلاجقة الروم او الأيوبيين، فضلا عن بعد القواعد المغولية عن بدليس، فأسسوا لانفسهم امارة شبه مستقلة واداروا حكمهم بانفسهم، وربما في الفترة التاريخية ما بين سنة (٥٤٦-١٤٦هـ/٢٤٢١-٣٤٢١م)، وكانت ظهور نواة اول امارة في بدليس وعلى يد رؤساء العشيرة الروزكية، وقد يكون حكام المغول قد اعترفوا بحكمهم مقابل ارسال مبالغ مالية سنوية إلى حاكم المغول العام (جرماغو) في بلاد الروم.

ومما يؤيد ما ذكرناه ان الامير شرفخان البدليسي ذكر ان الامراء الروزكيون استغلوا هذه الفرصة لتأسيس كيان سياسي لهم لادارة شؤونهم، لانهم تركوا بدليس منذ حملة عماد الدين زكي على بدليس سنة (٨٣٥هـ/٣٤١١م) (٣٨٨)، وتحصنوا في الاماكن الحصينة من وراء الجبال والوديان، غير خاضعين للمتغلبين، واخذوا يتحينون

32. السنوي، سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، نشر وتحقيق حافظ احمد حمدي، دار الفكر العربي، (القاهرة: 1953)، ص 322 ()
33. ابن العبري، تاريخ الزمان، نقله إلى العربية الأب اسحق ارملة، المكتبة الشرقية (بيروت: 1991)، ص ()
34. السنوي، سيرة جلال الدين، ص 382 ()
35. ابن الأثير، الكامل، ج 10، ص 492-493؛ الحموي، التاريخ المنصورى، تحقيق. ابو العيد دودو (دمشق: 1981)، ج 223-229، 1؛ عباس اقبال (تاريخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدولة التيمورية، ترجمة عبد الوهاب علوب، المجمع الثقافي الامارات المتحدة، (ابو ظبي: 2000)، ص 167
36. ابن واصل، مفرج الكروب في اخبار بني ايوب تحقيق. حسنين محمد ربيع (القاهرة: 1972)، ن 5، ص 327؛ حكيم عبد الرحمن، بابيري، مدينة خلاط () دراسة في تاريخها السياسي والحضاري (493-641هـ/1100-1243م) دار سبيريز، (ربيل: 2005)، ص 176
37. مؤلف مجهول، اخبار سلاجقة الروم، ترجمة. محمد السعيد جمال الدين (القاهرة: 2007)، - 290 283، ؛ عبد المعطي الصياد، المغول في التاريخ، دار النهضة العربية، (بيروت: 1970)، ص 183
38. ابن الأثير، التاريخ الباهر، ص 68 ()

الفرص حتى ضعف الحكم الاتابكي في المناطق القريبة من ديار بكر، عاد هؤلاء الامراء الروزكيون الى بلادهم، وربما ظلوا مختفين او ظلوا بعيدين عن اي نشاط سياسي خلال فترة الحكم الايوبي لبديليس. وبعدهم سلاجقة الروم، فلما خلت هذه المطقة (بديليس وتوابعها) من اي قوة سياسية خارجية، شكلوا امارتهم.^(٤٣٩) لكن السؤال الذي يطرح نفسه من كان مؤسس هذه الامارة؟ لحد الان لم نعثر على معلومات دقيقة بشأن ذلك، كلها تخمينات وفرضيات، حتى المؤرخ البديليسي الذي تابع هذا الموضوع لم يحسم الامر، وكل ما ذكره ان نسل حكام بديليس من الامير ضياء الدين اخو عز الدين حاكم حزو، ولكنه في نفس الوقت لم يذكر اية معلومات عن عز الدين وضياء الدين وفي اي فترة زمنية حكموا هذه البلاد، ثم يذكر انه لما سيطر جلال الدين الخوارزمي على خلاط وتوابعها سنة (٧٢٦هـ/٩٢٢١م) ذكر ان حاكم بديليس كان الملك الاشرف، وبعد هذا كان حاكمها اخوه (الملك مجد الدين) ثم صار (عز الدين) وبعده (مير ابو بكر) ثم الامير (شيخ شرف) وبعده الامير **ضياء الدين الذي كان معاصراً لتيمورلنك** (٤٤٠)

ولو نظرنا الى هذا الموضوع، وفق المصادر التاريخية المعاصرة لتلك الفترة وقارناه مع معلومات شرفخان البديليسي، تبين لنا ان الملك الاشرف هو نفس الملك الاشرف موسى بن العادل الايوبي المتوفى سنة (٥٣٦هـ/٧٣٢١م) الذي كان خلاط وبديليس ووسطان من مناطق نفوذ حكمه، وكان ينوب عنه اخوه مجير الدين يعقوب مع اخيه الاخر، فضلاً عن ذلك، عين الاشرف الى جانب اخيه، مملوكه وقائد عساكره (عز الدين ايبك) لكي يدير الحكم في خلاط وبديليس ووسطان^(٤٤١)، ويمكن القول ان مجير الدين الايوبي هو نفس الملك (مجد الدين) **وعز الدين هو نفس عز الدين ايبك اللذين اشار اليهما البديليس.**

اما فيما يتعلق بالامير (ابو بكر) حاكم بديليس الذي اشار اليه البديليسي فيمكن ان نرجح هو اول امير امارة بديليس من العشيرة الروزكية، تولى الحكم في بديليس بعد الايوبيين، وجاء ذكره في مؤلف ابن فضل الله العمري باسم (صاحب بديليس) الامير شرف الدين ابو بكر، ويقول المؤرخ المذكور عنه ((ان بلده صغير ودخله يسير وعمله ضيق))^(٤٤٢) ويتضح من هذا ان الامارة الاقتصادية ووارداتها كانت قليلة. وكان للامير شرف الدين ابو بكر - رغم صغر امارته- لكن له علاقات سياسية مع القوى الكبرى في تلك الفترة وهم المماليك والمغول الايلخانيين فكان الطرفان يجريان اتصالات معه بحكم موقع بلاده الاستراتيجي فكان طريق بديليس احدى الطرق الرئيسية التي يسلكها كل من ممثلي الدولتين المغولية والمملوكية اثناء اجراء اية اتصالات بينهما ويقول ابن فضل الله العمري بشأن ذلك ((وهو (اي بديليس) طريق المارة وقصاد الابواب **السلطانية الى الاردو**))^(٤٤٣)

وبلغ من مكانة امير بديليس شرف الدين ابو بكر عند السلطات المملوكية في مصر، ان السلطان المملوكي محمد بن قلاوون كان يرسل امير بديليس وكانت درجة المكاتبية اليه (صدرت هذه المكاتبية الى المجلس السامي الاميري)).^(٤٤٤) لم تحدد المصادر سنة وفاة الامير ابو بكر فتولى حكم الامارة بعده الامير ضياء الدين، الذي اشار اليه البديليسي وذكر ابن ناظر الجيش معلومات مختصرة ودقيقة عن هذا الامير ضياء الدين، ابو الفوارس الروشكي وكان له اخ يدعى (الغرس بالو) وكانت السلطات المملوكية في مصر ترسل الامير ضياء الدين وصيغه المكاتبية اليه ((الحاكم ببديليس... وتعريفه الروشكي))^(٤٤٥)

39 شرفنامه، ترجمة محمد علي عوني، (دمشق: 2006)، ج 1، ص 348 ()
40 شرفنامه، ص 347 ()
41 النسوي، سيرة السلطان جلال الدين، ص -321 322؛ ابن الاثير، الكامل، ج 10، ص 487 ()
42 التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين شمس الدين (بيروت: 1988)، ص 54 ()
43 . التعريف بالمصطلح الشريف، ص 54 ()
44 المصدر نفسه، ص 55 ()
45 ابن ناظر الجيش، تحقيق: رودلف فسلي، المعهد الفرنسي للآثار الشرقية (القاهرة: 1987)، ص 75 ()

لم تحدد المصادر التاريخية وفاة امير بدليس ضياء الدين، وكل ما عرف عنه انه انتهى حكمه قبل سنة (٣٥٧هـ/٢٥٣١م) لانه في هذه السنة اتصلت السلطات المملوكية في مصر بابنه (حاج) الذي خلف والده في حكم الامارة وصيغة المكاتبه اليه نفس ما كتبت لوالده ((الحاكم بدليس... تعريفه الروشكي))^(٤٦) ونرجح ان الامير حاج هو نفس الامير حاج شرف الذي اشار اليه البدليسي.

ولم يكن ضياء الدين الروشكي معاصرا لتيمورلنك كما ذكره البدليسي بل كان ابنه حاج شرف، الذي التقى بتيمورلنك في سهل موش سنة (٦٩٧هـ/٣٩٣١م) واعاده الى حكم امارته^(٤٧) ومما يسند راينا ان ابن ناظر الجيش كان احد موظفي الدولة المملوكية وكاتبا في ديوان الانشاء والوثائق الرسمية المتعلقة بالمراسلات بين السلطات المملوكية وبقية الحكام كانت في متناول يديه ومحفوظا في ديوان الانشاء.

على اية حال بعد وفاة الامير حاج شرف تولى ابناء اسرته بالوراثة حكم بدليس بدون انقطاع حتى تسلمها الامير شرفخان البدليسي المعروف بـ (شرفخان الخامس) ثم توارثها افراد اسرته وكان اشهرهم عبد ال خان بن ضياء الدين، وبعده ابناءه واحفاده حتى مطلع القرن (٩١م)^(٤٨).

المبحث الثاني: اماره شيروان وعلاقتها مع امراء بدليس:

قبل الحديث عن نشوء هذه الامارة، لابد من القاء نبذة مختصرة عن ناحية شيروان وموقعها الجغرافي، ذكر المؤرخ التركي شمس الدين سامي حدود شيروان بانها قضاء يقع في سنجق سيرت من ولاية بدليس، يحده من الشمال مركز ولاية بدليس ومن الشرق منطقة ثرواري، ومن الجنوب آروه وسيرت، ومن الغرب غرزان

ومركز القضاء هو كفرا (٤٩)

ويرى احد الباحثين ان منطقة شيروان كانت تعرف خلال التاريخ الاسلامي باسم (حار بخت) حيث كانت موطن القبيلة الحاربختية والتي ينسب اليها الامير الكردي باد بن دوستك.^(٥٠) وذكر الفارقي ان الامير باد بن دوستك اصله من قرية كرماص، ثم اختفى هذا الاسم وحل محله اسم شيروان^(٥١).

وكانت تتبع شيروان عدة نواحي خلال العهد العثماني ومن اهم هذه النواحي التي ذكرها مؤلف كتاب الانساب هي رشان مركزها قرية كرماص، وناحية بروز ومركزها طغار، وناحية بهر ومركزها كفرا، وناحية ورستاق ومركزها تلو^(٥٢).

وفيما يتعلق بامارة شيروان واصل امرائها فان المصادر التاريخية لا تذكر معلومات عنهم سوى الامير صالح بك الذي ذكر ان اصلهم يرجع الى الصحابي ابو ايوب الانصاري^(٥٣) وكذلك البدليسي الذي قدم عدة روايات بشأن ذلك ومن هذه الروايات ان اباة واجداد امراء هم كانوا من وزراء ملوك بني ايوب، وبعد سقوط دولتهم في مصر والشام على يد المماليك قدم احد اولادهم الى حصن كيفا ومنها انتقل الى شيروان، كما ذكر رواية اخرى بشأن نسبهم، وكانوا ثلاثة اخوة هم عز الدين وبدر الدين وعماد الدين، وقدموا هولاة الثلاثة الى ناحية (كفرا) واستقروا هناك، حتى تقلدوا الحكم في كفرا (مركز مقاطعة شيروان) بعد فترة من الزمن بفضل عطف السلاطين الماضيين عليهم. ثم اردف المؤرخ المذكور ان اول من تقلد الحكم من امراء شيروان في ناحية كفرا كان الامير حسين بن ابراهيم دون الافصاح عن الفترة الزمنية التي تقلد فيها حكم الامارة، ثم ذكر اسماء تسع

المصدر نفسه (٥٤)
زرار صديق توفيق، كردستان في العهد الجلاني (دهوك: 2009)، ص 156 (٥٥)
ينظر: ماجد محمد يونس، اماره بدليس في العهد العثماني، اطروحة دكتوراه غير منشورة، جامعة زاخو، فاكولتي العلوم الانسانية، زاخو، 2017، ص (٥٦)
142، 123، 79.
تاريخ الانساب، ص 46-45؛ تحسين ابراهيم دوسكي، مقدمة كتاب الانساب، ص 7-8 (٥٧)
عبد الرقيب يوسف، الدولة النوسنكية في كردستان الوسطى، مطبعة اللواء، (بغداد: 1972)، ص 36 (٥٨)
تاريخ ميافارقين، ص 453؛ يوسف، الدولة النوسنكية، ص 36 (٥٩)
تاريخ الانساب، ص 46 (٦٠)
كتاب الانساب، ص 46 (٦١)

امراء من أسرته تقلدوا الحكم بعده وكان اخرهم ابدك بن زينل بك (١٤١).

ثم ذكر الامير صالح بك، صاحب كتاب الانساب، الذي نحن بصدد دراسته هنا، بقية امراء شيروان الذين حكموا الامارة حتى زمن توليه نفسه الامارة، وكان عدد الباقيين ايضا تسع امراء واخرهم هو والد المؤلف خان بداق بن صالح بك الذي حكم امارة شيروان في الفترة ما بين (٧٦٧١ - ٦٨٧١ م) ثم تولى الحكم بعده ابنه صالح بك مباشرة اي بعد وفاة والده اي سنة (٦٨٧١ م). (١٥١)

وقبل الحديث عن ما ورد في كتاب الانساب من معلومات عن بدليس، رأينا من الضروري القاء نظرة سريعة عن سيرة المؤلف صالح بك الشيرواي، ونبذة مختصرة عن كتابه الاساب. واذا كانت المصادر التاريخية لم تقدم اية معلومات عن سيرة هذا الامير، ومتى توفي، فان المؤلف نفسه قدم معلومات لا بأس بها عن سيرته ونشأته الاولى وعن حياته الاجتماعية وافراد أسرته وعلاقاته مع ابناء عمومته، فكما ذكرنا انفا فان اسمه هو الامير صالح بك بن خان بداق بك بن صالح بك الشيرواني الذي يرجع في نسبه الى الامير زينل بك الامير الشيرواني المشهور احد الطوائف الثلاثة م حكام شيروان، وهم طائفة عبدال بكيان وطائفة زينل بكيان وطائفة مير عزديني، وكان مؤلفنا ينتمي الى الطائفة الاخيرة (١٥٦).

ولد الامير صالح بك في قلعة كرماص سنة ٢٧٧١ م) اثناء حكم والده، اما والدته فكانت بنت امير هيزان مرتضى بك الذي يرجعون في نسبهم الى بليجان من ناحية خنس، ويتضح من قول الامير صالح انه الابن الوحيد لوالده فهو يذكر ان له تسعة اخوات ومن الذكور هو وحده (١٥٧). ولما كان الابن الوحيد لوالده، فمن الطبيعي ان والده مثل غيره من الحكام، يهتم بابنه ويعلمه امور الادارة، فجعله يخدم في امور ديوانه (١٥٨).

وفيما يتعلق بحياته الاجتماعية، فان الامير صالح بك تزوج خمس مرات وكانت اولى زوجاته بنت خاله مرتضى بك امير هيزان، وكان له ولدين وهما اسعد بك، وخان بداق، وله ثلاثة بنات (١٥٩)، وفيما يخص بثقافة الامير فانه كان يعرف اللغة العربية والفارسية ثم تعلم اللغة التركية بفضل والي ديار بكر مراد باشا الذي كلف كاتبه ديوان افندي ليعلمه اللغة التركية، كما ويذكر امير صالح انه تعلم القراءة والخط بفضل امير جزيرة بوتان محمد بك (١٦٠). فضلا عن ذلك اكد انه كان شافعي المذهب (١٦١).

سبق ان اشرنا ان صالح بك تقلد حكم امارة شيروان بعد وفاة والده سنة (٦٨٧١ م). ويصور الامير نفسه وكيفية توليه الحكم، فيشير انه بعد دفن والده اجتمع رؤساء ناحية شيروان مع رعاياهم وذهبوا بي الى الشيخ مصطفى بن الشيخ حمزة فألبسني بيضاء مخلوطة بالغزل والصوف، وبعد بيعة هذا الشيخ للامير صالح قبل اهل ناحية شيروان بامارة الامير صالح، ثم جعلوا يوسف اغا بن شاهين اغا مدبراً له الذي كان مساعدا لوالده ايضا (١٦٢)، ويتضح ان امير جزيرة بوتان محمد بك كان له دور في تثبيت حكمه، وله سلطة فعلية على شيروان وهيزان وسيرت وغيرها من المناطق، ولهذا يقول الامير صالح ان والده كان خادما له، ويشير ايضا انه بعد ولايتي بعشرين يوما طلب مني محمد بالذهاب اليه في الجزيرة ومكث عنده ايام ويقول ((وسلم الي الحكم واعطى يوسف اغا خنجرا وسلم اليه تدبير ناحية شيروان)) (١٦٣).

لم نعثر في المصادر التاريخية على سنة وفاة الامير صالح لكنه من جهة اخرى نستدل انه كان حيا واميرا

54
55
56
57
58
59
60
61
62
63

الشرق فنامه، ص 231 ()
الانساب، ص 49، ص 78، ص 90 ()
المصدر نفسه، ص 88 ()
المصدر نفسه، ص 89 ()
الانساب، ص 148 ()
المصدر نفسه، ص 93، 114، 103، 251 ()
المصدر نفسه، ص 118-119 ()
المصدر نفسه، ص 22 ()
المصدر نفسه ()
المصدر نفسه، ص 92-93 ()

على شيروان حتى سنة (٢٤٨١ م). ونستنتج من ذلك انه جاوز الخمسين من عمره وانه خصص اثناء حكمه مكانا لدفنه عند ابيه وجده في مقبرة تلو^(١٦٤).

اما بالنسبة لكتاب الانساب فان المؤلف صالح بك الف كتابه هذا في انساب طوائف اسرة امراء شيروان ويقول انه سماه (تاريخ الانساب)^(١٦٥)، وفيما يتعلق بدوافع تأليف كتابه فنراه يذكر اكثر من سبب منها انه اراد ان يعرف ابناؤه منطقتهم بتاريخ امراء شيروان السابقين، ومعرفة احوالهم وطبيعة حكوماتهم حتى لا يبقى شيئا مخفيا لابناء بلده فبعد تفكير جدي بهذا العمل اخذ على عاتقه القيام بهذا العمل^(١٦٦).

كما بين المؤلف ايضا خطة كتابه واقسامه الذي يتألف منها، وحسب ما اشار انه يتألف من المقدمة وسبعة مباحث وخاتمة، وذكر في كل مبحث ما يتألف منها واعتمد الامير الصالح بك في تأليف كتابه على نوعين من المصادر، وهي المصادر المدونة (الكتابية) والثانية المصادر الشفهية، وكانت المصادر المدونة قليلة ومن ابرزها الشرفنامه للامير شرفخان البديسي وكتاب جهان نما لكاتب جلبي، ومعرفةنامه للشيخ ابراهيم حقي الارضرومي، فضلا عن ذلك ان المؤلف يشير انه اعتمد في مقدمته التاريخية لكتابه على مجموعة اخرى من المصادر منها كتاب الحيوان للدميري واخبار الدول للقرماني وكتاب تاريخ الطبري وكتاب الصواعق المحرقة، وكتاب جها نما وغيرها من التواريخ^(١٦٧).

اما النوع الثاني من المصادر وهي الشفهية وكان الجانب الابرز من كتابه اذ اعتمد على مصادر الشخصية من مشاهداته الخاصة ومشاركته في احداث عصره بحكم وظيفته كأمرير واعلى سلطة في الامارة، فشكلت مشاهداته العينية مصدرا مهما في مؤلفه واضفت على رواياته التاريخية طابع الصدق والدقة، فهو يذكر الاحداث التاريخية باليوم والشهر والسنة^(١٦٨)، ويقول ايضا ((والمعمرون يعلمون بانى صادق او كاذب، فان كنت كاذبا في هذه القصص ومدحت نفسي فليقولوا لي: انت كاذب! وان كنت صادقا فاطلبوا لي من الله تعالى الرحمة))^(١٦٩).

وتأتي اهمية كتاب الانساب ان المؤلف شاهد عيان ومعاصر للاحداث المهمة التي جرت في المنطقة الواقعة بين ابالة وان وديار بكر، ودون ما شاهده وما سمعه، وكان فيها معلومات مهمة لم نجده في المصادر الاخرى خاصة فيما يتعلق بامراء بدليس في تلك الفترة والاحداث التي جرت فيها، وعلاقتها مع امراء شيروان، وفيه ايضا معلومات نادرة عن امارة بوتان قبل تولي الامير بدرخان حكم هذه الامارة.

اما ما يخص تاريخ بدليس والاحداث التي جرت على ارضها كما ورد في كتاب الانساب، فان مؤلف هذا الكتاب قدم معلومات نادرة عن تاريخ هذه المدينة في الفترة الواقعة ما بين (٣٣٧١-٢٨١ م)، كما وذكر احداث سبقت هذه الفترة، وحسب المعلومات التي وردت في ثنايا هذا الكتاب يمكن ايرادها وفق النسق الاتي:

قدم المؤلف اولا نبذة مختصرة عن ارمينيا الصغرى والكبرى وعد بدليس احدى مدن ارمينيا الكبرى اي ارمينيا الخارجية والتي تتألف من خلاط مركز ارمينيا الكبرى فضلا عن بدليس وارجيش ووان وموش ومدن اخرى^(١٧٠)، ويتضح انه اعتمد في ذلك على كتاب جها نما لكاتب جلبي، وهو نفس التقسيم الاداري الذي وضعه البلاديون المسلمون في العهود الاسلامية.

وقبل الحديث عن الاوضاع السياسية لمدينة بدليس حسب ما ورد في كتاب الانساب لابد من التنويه الى ملاحظة مهمة، ان بدليس اداريا كانت تابعة لولاية وان خلال القرن السابع عشر، وتتألف هذه الولاية من اربع سناجق كردية من نوع (حكومت) اي امارات كردية وهي بدليس وخيزان وهكاري ومحمودي^(٧١) وظلت بدليس احدى الامارات التي تتمتع باستقلال شبه ذاتي حتى قيام الدولة العثمانية في القضاء على اقوى واهم حكامها وهو الامير عبدال خان بن ضياء الدين (هـ/٧١٦١-٥٦٦١م) حيث قاد الوزير احمد باشا جيشا عثمانيا كبيرا ضده وبمساعدة حاكم هكاري عز الدين تمكن من اهاء حكمه^(٧٢)، وتولى بعده حكم بدليس ابنائه بدر الدين وبعده شرف الدين ثم سعيد خان الذي حكم خلال الفترة ما بي (هـ/١٩٦١-٢٠٧١م)^(٧٣) تحولت اماره بدليس بعد القضاء على عبدال خان من اماره قوية الى زعامة عشائرية ضعيفة لغاية سقوطها في منتصف القرن (٩١م) ^(٧٤).

وحسب ما اشار اليه الامير صالح بك ان لامير بدليس سعيد خان دور كبير في تنصيب جده عز الدين بك في حكم اماره شيروان بدلا من الامير (شاه محمد رش) الذي كان يتخذ من كفرا مركزا لحكمه، وكان الذي سهل على عز الدين في الحصول على السلطان خاله اسماعيل اغا كوتني، الذي ذهب الى وزير وان واقنعه بمنح حكم شيروان لابن اخته عز الدين فأتى بخلة له ثم ذهب اسماعيل اغا بعد وان الى بدليس واقنع سعيد خان بالموافقة مساعدته عسكرياً، فأرسل الاخير عساكر مع احد آغوات بدليس يدعى ديوان آغا شبي، فتوجهت عساكر اسماعيل آغا ورفقة عز الدين ومعهم عساكر بدليس واخرجوا (شاه محمد رش) الشيرواني من كفرا ونصبوا مكانه عز الدين بك اميرا على اماره شيروان^(٧٥).

وبعد محاولات يائسة من قبل الامير (شاه محمد رش) الشيرواني لاسترجاع نفوذه وبمساعدة حاكم جزيرة بوتان خان عبدال، الا ان اسماعيل اغا وسعيد خان البدليسي تمكنوا من تثبيت سلطة عز الدين بك الشيرواني، وقام الاخير بنقل مقر الامارة من كفرا الى قلعة كرماص ، وبقي عز الدين يحكم اماره شيروان حتى وفاته سنة (٢٠٧١م) ^(٧٦).

وخلال فترة حكم الامير صالح بك الشيرواني (٣٣٧١-٧٦٧١م) وهو جد مؤلف كتاب الانساب، قدم من بدليس الى كرماص خان بدليس (نور دهر بك) وكان صهر صالح بك وطلب منه مساعدة عسكرية لنقل السلطة في بدليس اليه، وعبر للامير الشيرواني، بان اعيان بدليس يؤيدونه، فلبى الامير صالح بطلب (نور دهر بك) واعد عساكر شيروان مع قوات قولبكيان، ثم توجهوا نحو بدليس وهاجموا المدينة على حين غفلة من اهلها في احدى محلاتها، فوقعت الغيرة لاهل بدليس ودافعوا عن مدينتهم واشتبكوا مع قوات صالح بك، وتمنكوا من دحرم وقتلوا منهم ثلاثين رجلا مع شاهين مير خورا نوبني واخذوا اسلحتهم، فاضطر صالح بك الى سحب قواته من بدليس، وعقد صلحا مع اعيان بدليس. لكن الامير صالح لما رجع بقواته امر احد الاغوات المرافقين له وهو سليمان اغا أنقوسي بالاغارة على احدى قرى روزكان تدعى (جمعا) وقتل منهم حوالي (٦٠) رجلا لكي يثأر من قواته الذي قتلوا في بدليس^(٧٧).

والسؤال الذي يطرح نفسه من كان يتولى حكم بدليس حينذاك؟ وهل ان نور دهر بك قد تولى الحكم فيها قبل ذلك؟ ثم اقصى عن السلطة حتى يطلب العون والمدد من امير شيروان؟ ومن الواضح ان نور دهر بك كان ابن

71 خليل علي مراد، الكرد كردستان في كتاب جهان نما لكتاب جلبي (اربيل: 2013)، ص 36
72 ماجد محمد بونس، اماره بدليس، ص 141؛ نزار ايوب كولي، اماره هكاري في العهد العثماني، (دهوك: 2017)، ص 218
73 ماجد المرجع السابق، ص 118
74 نزار كولي، اماره هكاري، ص 219
75 الانساب، ص 58-55
76 الانساب، ص 61
77 صالح بك، الانساب، ص 72-71

عبد ال خان, وقد يكون قد تولى الحكم في بدليس, في فترة ما, لانه بعد اقصاء والده عن الحكم سنة (٥٦٦١م) وحتى تولى صالح بك حكم اماره شيروان سنة (٣٣٧١م) تولى حكم بدليس اكثر من ثمانية امراء من اولاد واحفاد عبد ال خان. (٧٨)

اما مصير نوردهر بك, وبعد فشل حملة صالح بك على بدليس, لم يكن واضحا, هل قتل ام رجع مع صالح بك الى كرماص؟ والا هم من ذلك انه كان حيا حتى سنة (٣٣٧١م).

وبعد ان تسلم الامير صالح بك الشيرواني وهو صاحب كتاب الانساب, الحكم في اماره شيروان سنة (٦٨٧١م) واجه هذا الامير مشاكل عديدة من رجال والده البارزين وكان على راسهم يوسف اغا بن شاهين اغا الذي اصبح نائبا ومدبرا لاماره شيروان, و اراد هذا ان ينفرد بحكم الاماره دون الامير صالح فاضطر الاخير الى طلب المساعدة من امير بوتان محمد بك الذي قوى سلطته وعين لصالح بك محمود اغا انقوسي مديراً له, واصبح محمود اقوى شخصية في الاماره بعد الامير صالح. (٧٩)

ومن جهة اخرى كان يعاصر الامير صالح بك من حكام بدليس الامير شرفخان وهو احد احفاد عبد ال خان الذي تولى السلطة ما بين (٨٨٧١-٧٩٧١م). (٨٠) وكان للامير شرفخان علاقات وثيقة مع مدير شيروان

محمود اغا, وسلم الاخير قلعة كردكان له, الذي عين من قبله نائبا له يدعى قاسم مصطفى كردكي. (٨١) وفي سنة (٩٧١م) حصل خلاف بين الامير صالح واثنين من ابناء اعمامه وهم علي بك وتترك بك, وكانا متهمين بقتل محمود اغا, لذا اخرجهما صالح بك من شيروان, وقصد الاثنين امير منطقة حزو منصور بك الذي منح لهما الامان. (٨٢)

وبوصول الاميرين علي بك وتترك بك عند حاكم حزو, وفي نفس الوقت كان هناك اغا اخر في المنطقة يدعى دواز اغا وهو رئيس عشيرة سلوقيان, وكان هذا ايضا وثق علاقاته مع يوسف اغا المدير السابق للامير صالح, فاصبحت هناك جبهة مضادة للامير صالح وهم دواز اغا وحاكم حزو فضلا عن علي بك وتترك وباناء شاهين. فشعر الامير صالح بالخوف من هؤلاء, فاتصل الامير صالح ومديره مهمود اغا بحاكم بدليس شرفخان, وطلب منه امداده بعساكر, فاجاب الاخير وارسل قوات من عشيرة روزكا مع ابن اخيه موسى بك, واجتمعت عساكر شيروان وبدليس في قلعة كردكان وهاجموا قصر دواز اغا وقتلوه مع ابنه وعادت هذه القوات منتصرة الى كردكان. (٨٣)

كما و اشار الامير صالح بك انه في سنة (٩٧١م) بعث باشا موش مراد باشا الى الامير صالح وطلب منه الاتصال باخيه مدير بدليس حاجي شيخ بك, فالتقى الاثنان اي صالح بك ومدير بدليس في قرية شين, فاهدى مدير بدليس للامير صالح هدايا كثيرة منها دمانجه وبارود واشياء اخرى, ثم اتفق الطرفان على ان يكونا متحدين ومتعاونين في جميع الظروف. (٨٤) وهذا يدل على ان العلاقات بين اماره بدليس و اماره شيروان كانت وثيقة وقوية في جميع المستويات.

واستمرت تلك العلاقات الوثيقة بين اماره شيروان و اماره بدليس ومما يؤيد ذلك لما توفيت زوجة الامير صالح وهي بنت امير اسبائرت سنة (٦٠٨١م) فلما دفنت في مقبرة (تلو) وبنيت على قبرها قبة في الثالث من

حزيران من الجص، ووضع على قبرها ستة علامات من الفضة، وارسل تلك العلامات (شيخ بك) مدبر بدليس الروزكي (اخو مراد باشا) ويقول الامير صالح، بعد ان وضع الصندوق على قبرها قرئ عليها احد عشر الفا وتسعمائة دورا يعني سورة ياسين وملحقاتها. (١٨٥)

وفي نفس السنة اي (٦٠٨١م) عين مراد باشا واليا على ديار بكر وقبل ذلك كان واليا على موش، وبتوليته هذا المنصب اصبحت العلاقات بين الامير صالح الشيرواني، ومراد باشا واخيه مدبر بدليس شيخ بك، بين المد والجزر ويسود بينها شئ من التنافر، ففي بداية توليه حكم ديار بكر ارسل مراد باشا دعوة رسمية للامير صالح بزيارة ديار بكر، فاستجاب لطلبه وزاره في مقره، وبقي خمسة ايام فيها بكل احترام وتقدير، وغادر مراد باشا في زيارة رسمية الى موش، كما توجه صالح بك الى امارته في شيروان، وفي الطريق ارسل اليه مراد باشا بعدم الاذن له بالوصول الى بلده بناء على الامر السلطاني وانه على قيد الإقامة الجبرية، لانه اكتشف في بلده المعدن، وان الذي اخبر السلطان بشأن ذلك كل من يوسف اغا بن شاهين اغا وابن مصطفى الاقرع البدليسي، وبعد وصول فريق عمل لاستخراج المعدن في شيروان وحيزان، تبين للسلطات العثمانية ان تكاليفها اكثر ولا تستفاد منها الدولة. (١٨٦)

وصادف في تلك الفترة وصول الصدر الاعظم يوسف باشا الى ارضروم وطلب من مراد باشا والامير صالح بالقدوم اليه، لكن مراد باشا لم يستجب لطلبه وارسل ابنه مكانه وطلب من الامير صالح ان يذهب هو الى مقابلة الوزير الاعظم، ولكن الامير لم يكشف لنا هل ذهب الى مقابلة الوزير ام لا؟ (١٨٧).

ومن جهة اخرى طلب مراد باشا من الامير صالح تسليم قلعة كرماس مقر حكمه، لغرض استخراج المعدن فيه، فرفض الامير صالح طلبه، وفي نفس الوقت لم يسمح للامير صالح بالذهاب الى بلده شيروان، وادعى مراد باشا بانه عين ابنه الصغير اسعد بك اميرا مكان ابيه في اماره شيروان، كما وهدد اهالي شيروان باجتياح بيوتهم ونهبهم، ووقفت عشائر شيروان وعرزان وبوتان مع الامير صالح، بينما وقف اهل حيزان مع عشيرة روزكان ضد الامير صالح ووقفوا الى جانب مراد باشا (١٨٨).

وبقي الامير صالح على قيد الجبرية لدى مراد باشا في موش وخلال تلك الفترة حدث تغيير كبير في الدولة العثمانية عندما قام السلطان مصطفى بقتل السلطان سليم خان في سنة (٧٩٨١م) ونصب نفسه سلطانا على الدولة الا انه لم يبق في السلطة اكثر من سنة وتم تعيين السلطان محمود مكانه في سنة (٨٠٨١م) وقبيل مقتل السلطان مصطفى، كان مراد باشا قد هيا نفسه للذهاب الى ديار بكر. ومنها الى المعدن، وكان الامير صالح معه وحدث فجأة ان تولى السلطان محمود عرش الدولة، وارسل البشارة الى كل وزير ولم يرسلها الى مراد باشا، كما وصل في تلك الفترة عبد الله بك اخ مراد باشا اليه الذي كان نائبه في ديار بكر، فاجتمع الجميع في منطقة (جم بالاس) ثم توجهوا الى موش. ووصلت الاخبار الى ناحية شيروان بان الامير صالح بك محبوس لدى مراد باشا، لكن الامر بخلاف ذلك على حد قول الامير صالح نفسه بل يقول ان مراد باشا كان يعزه ويكرمه ويجلسه الى جانبه ويأكلون الطعام سوياً. (١٨٩).

وبعد بقاء فترة من اقامة الامير صالح لدى مراد باشا في موش، اراد الاخير ان يسمح للامير صالح بالذهاب الى ناحية شيروان، بشرط ان يبقى احد اقربائه كرهينة لدى مراد باشا، فارسل مراد باشا رجلا الى شيروان كي يأتي بالرهينة، لكن رؤساء شيروان رفضوا هذا الطلب، لعدم ثقتهم بمراد باشا، فاقترحوا عليه ان يأتي مراد باشا

بصالح بك الى بدليس وهم يأتون بالرهن الى المدينة ايضا(١٩٠).

وقدم الامير صالح وصفا دقيقا لحاله اثناء قدومه الى بدليس واقامته فيها، فيشير انه بعد وصوله الى بدليس توجه مع مراد باشا الى بيت خان بدليس(دون ان يذكر اسمه)واقاما في بيته المسمى (شهرشين) ليلة واحدة. وهنا وصل مبعوث امير صالح القادم من شيروان بدون اي رهينة، واخبر مراد باشا باسم رؤساء شيروان نحن لا نثق بكلام مراد باشا، فيقول ايضا ان كان مراد باشا صادقا في نيته فليبعث الامير صالح الى قرية ارفاس مع الشيخ لطفي الارفاسي ثم يأتوا جميعا الى بدليس، ولما سمع مراد باشا هذا الكلام رفض مقترح اهالي شيروان واكد انه سيحتفظ بالامير صالح، وجعله في بيت يوسف كيا حتى ظهر ذلك اليوم، ثم انتقل مراد باشا من دار خان بدليس الى بيت شيخ جيلاق، ثم قدم ثانية الى الامير صالح المقيم في بيت يوسف كيا، وقبل دخوله الدار جاء ابنه (اي ابن مراد باشا) عثمان اغا واخبره بان والده على لسان احد غلمانه سيسمح لك بالذهاب الى بلده. (١٩١)

وبعد مناقشات بين الامير صالح ومراد باشا (باشا موش) اقترح الاخير ان يعين صالح بك كحاكم على بدليس، ويخرج اخاه (شيخ بك) من المدينة، ويعين ابن صالح بك اميرا على شيروان، فوافق الامير صالح على ذلك، ثم فجأة غير مراد باشا رأيه، واكد للامير صالح بانه سيسمح له بالذهاب الى مقر حكمه في قلعة كرماص، ويذكر الامير صالح ان سبب رفع الإقامة الجبرية عن الامير صالح، ان الوزير يوسف باشا (باشا ارضروم) ارسل رسالة الى مراد باشا يدعوه الى ارسال الامير صالح اليه، فخاف مراد باشا من ذلك، وارسل رسالة الى الوزير بان صالح بك هرب من عنده الى الاكراد، ويردف الامير صالح قائلا ان سبب حجزه عند مراد باشا كان المعدن حجة، وانما اراد من ذلك ان يبسط سيطرته على ناحية شيروان ويقضي على هذه الامارة. (١٩٢)

على اية حال افرج مراد باشا عن الامير صالح بعد حجزه لمدة ستة اشهر عنده، ولما عاد الامير صالح سنة (١٧٠٨١م) الى كرماص صادف ان حصلت عمليات السرقة والنهب على قوافل الطرفين، لكنه لم يحدث اي قتال او عداوة بين الامير صالح ومراد باشا. (١٩٣)

وفي سنة (١٨٠٨١م) توفي مراد باشا (باشا موش)، وكان له ثلاثة ابناء وهم ميرزا باشا ومحمد بك وسليم باشا، وكان لمراد باشا ايضا خمسة اخوه وهم شيخ بك (مدبر بدليس) وعبد الله بك وابراهيم بك وألدين بك ويوسف باشا. فحصل نزاع وخصام بين افراد أسرته وقتل على اثر ذلك عدد كبير من ابناء عشيرة روزكان ونهب اموالهم، واخيرا تم الاتفاق على ان يصبح (يوسف باشا) اخ مراد باشا حاكما على موش كما اصبح ابن اخيه سليم باشا اميرا على قلعة ملازكرت، ثم اتصل باشا وان وباشا ارضروم مع عدد من العشائر في المنطقة بحاكم ملازكرت سليم باشا واكدوا وقوفهم الى جانبه وامدوه بعساكر كي يحارب عمه يوسف باشا (حاكم موش) فلما علم الاخير بذلك جهز قواته وتصدى لقوات سليم باشا، وبعد قتال بين الطرفين انتصر سليم باشا واخذ عمه يوسف اسيرا وبعثه الى ارضروم فقتله باشا ارضروم، وسيطر سليم باشا على موش وبدليس وتولى مكانه في الحكم. ولما علم شيخ بك مدبر بدليس بما جرى لاخيه يوسف باشا، هرب مع خان بدليس الى درزن (١٩٤) ولا يذكر الامير صالح اسم خان بدليس لكن المعروف ان خان بدليس في تلك الفترة هو (غز نفرخان) الذي حكم

ما بين (٧٩٧١-٩٠٨١م). (١٩٥١)

ومن جهة اخرى قصد شيخ بك ناحية شيروان ومعه افراد اسرته واقام عند الامير صالح بك مدة ثم بعث اخاه عبد الله بك الى وان طالبا منهم مساعدته عسكريا، فقدمت قوات عسكرية من وان الى تطوان، الا ان سليم باشا لما علم بذلك توجه بقواته الى هناك وتمكن من الحاق الهزيمة بتلك القوات واخذ عمه عبد الله بك اسيرا وقتله في موش، اما القوات التي جاءت من وان عادت ثانية الى المدينة. (١٩٦٦)

اما شيخ بك مدير بدليس فبقي مدة طويلة في كرماص ثم توجه الى وان، ومنها ذهب الى ارضروم، وما ان وصلها حتى قطع باشا ارضروم راسه، واستقرت بذلك اوضاع موش وبدليس واصبح جميع ابناء عشيرة روزكان تحت سيطرة ابناء مراد باشا، وصار سليم باشا الابن الاصغر حاكما على موش وبدليس واعمالها، كما وجعل اخاه الاكبر محمد بك وزيرا ونائبا له وذلك في سنة (٧١٨١م)، وأشار صالح بك الشيرواني بانه ارتبط مع محمد بك وسليم باشا بعلاقات مصاهرة. (١٩٧١)

واستمر سليم باشا يحكم بدليس وموش وتطوان حتى سنة (٨١٨١م). (١٩٨٨) بعد هذه السنة لم يشير صالح بك الى اية علاقات بين بدليس وامارة شيروان

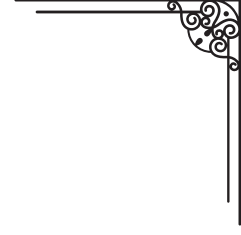
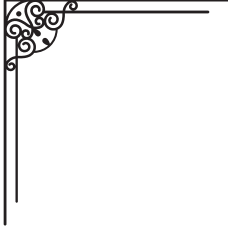
ونستنتج من كل ما سبق ان امارة بدليس قد اصابها الضعف والانقسام خاصة بعد مقتل اميرها المشهور عبد الله خان سنة (٥٦٦١م) ولكن مع ذلك استمر افراد اسرته يحكمون بدليس حتى الربع الاول من القرن (٩١١م) الا ان السلطة الفعلية اصبحت في تلك الفترة بيد مراد باشا وافراد اسرته، الذين اتخذوا من موش مركزا لحكمهم، واصبحت بدليس تابعة لباشا موش، وفقدت بدليس بذلك مكانتها كمركز امارة وحلت محلها مدينة موش، اما خانات بدليس من ابناء عبد ال خان، الحكام الاصليين في المدينة، فقد جردوا من صلاحياتهم، ولم يبقى لهم سوى انهم خانات بالاسم، وخاضعين لحكام موش وبدليس من اسرة مراد باشا، ولم يشير الامير صالح بك الى اسمائهم. عدا واحد منهم المعروف بـ (باشا روزكان) يدعى باشا بيك بن برها خان، الذي كان حاكما حينذاك سنة (٩١٨١م) (١٩٩١).

اما متى تولى خانية بدليس فلم يكن معروفا، لكن الحاكم الذي قبله كان يعرف بـ (نوح خان) الذي تولى الحكم سنة (٩٠٨١م) (١٠٠١) ونرجح ان باشا بيك تولى خانية بدليس بعد نوح خان.

وفي الختام يمكن القول ان صالح بك الشيرواني قدم من خلال كتابه تاريخ الانساب معلومات مهمة عن تاريخ مدينة بدليس خلال الفترة الواقعة ما بين (٣٣٧١ - ٩١٨١م)، التي تعد من الفترات المظلمة لتاريخ هذه المدينة العريقة التي اصابها الضعف بعد عهد اميرها المشهور عبد ال خان، ولولا كتاب الانساب لبقى الكثير من تاريخ بدليس في ظي النسيان والاهمال لعدم تركيز المصادر عليها.

ORTAÇAĞ İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE BİTLİS-AHLAT VE ÇEVRESİ

Dr. Öğr. Üyesi MUSTAFA AYLAR

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih (Ortaçağ) ABD, mustafaaylar@gmail.com

Giriş

Bitlis şehri, Van Gölü'nün batı yakasında 38 20' kuzey, 42 5' doğu derecelerinde yer alır. Rakımı 1400-1500 metre arasındadır. Ermeni kaynaklarında Bitlis adı için Bageş ismi kullanılmaktaydı. Bitlis kim tarafından ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Fakat bir efsaneye göre Büyük İskender'in Lis adındaki güvendiği bir kumandanı burada Bitlis kalesini inşa etmiş ve sonrasında Büyük İskender'e tabi olmayı reddetmiştir. Bunun üzerine Büyük İskender, şehri kuşatmış ancak başarısız olmuştur. Lis daha sonra yaptığından pişman olarak özür dilemiş ve Büyük İskender kendisini affetmiştir. Şehir ise daha sonra onun kumandanının adı ile anılmaya başlamıştır.^[1]

Bitlis ve çevresi, 641 yılında Hz. Ömer'in el-Cezire kumandanı İyaz b. Ganem tarafından Mülümanların hâkimiyetine sokulmuştur. İyaz b. Ganem, Erzen şehrini sulhen aldıktan sonra Bitlis ve Ahlat'a gelmiş ve buraları İslam hakimiyetine almıştır.^[2] Buranın İslam hakimiyetine girmesi konusunda önemli bilgiler veren Vâkıdî'ye göre İyaz, Yukanna adındaki birini Bitlis hakimi olan Patrik Servend b. Bolis'a elçi olarak göndermiş ve Yukanna, İyaz'a cizye ödeyerek barış yapmak istediğini söylemiş-

-
- 1 G. L. Lewis, "Bidlis", EI², I, Leiden-Brill 1986, s. 1206; Bitlis adının nereden geldiği konusunda, XVI. Yüzyıl sonlarında Bitlis'te hüküm süren ve "Şerefname" eseriyle tanınan Şeref Han şu bilgileri vermektedir: "Derken İskender, Bedlis adındaki adamına, burada son derece sağlam ve sarp bir kale yaptırması için emir verdi ve şöyle dedi: O kadar sağlam olsun ki, benim gibi bir kral onu ele geçirmeye heveslenirse bunu yapmasın ve bundan tamamen aciz kalsın. Böylece bu kalenin adını kuşaktan kuşağa ve yüzyıldan yüzyıla ebedileştirmiş olursunuz. Bedlis, emre uyararak, Kûsür ve Rıbat nehirleri arasında, kaynaktan iki fersah mesafede, kale ve şehri kurmaya başladı. Şimdiki Bedlis şehrinin ve bugünkü kalesinin işgal ettikleri yer işte burasıydı. Bedlis hem şehrin, hem de kalenin kurulmasını kısa zamanda tamamladı. Sonra İskender İran fethinden döndüğünde Bedlis Kalesi'nin çevresine varınca, adamı Bedlis hemen kalenin kapılarını kapattı ve savaşa, dövüşmeye hazırlanarak kaleyi teslim etmeyi reddetti." Bkz. Şeref Han, Şerefname, Arapça'dan Çeviren M. Emin Bozarslan, Ant Yay., İstanbul 1971, s. 386-387.
  - 2 İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi't-Tarih, Tahkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, C. II, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut 1417/1997, s. 358; Türkçe Tercüme, el-Kâmil fi't-Tarih, Çeviren M. Beşir Eryarsoy, C. II, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 489; Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), Çeviren Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 204.

tir. Bunun üzerine Bitlis hakimi yüz bin dinar altın, beş yüz zırh ve bin ok-yay vererek Müslümanlar ile sulh yapmıştır.^[5] 646 yılında Hz. Osman zamanında ise Hz. Osman, Suriye valisi Muaviye'ye bir mektup yazarak Habib b. Mesleme'yi Ermeniyeye bölgesinin ele geçirilmesi için görevlendirmiştir.^[6] Öte yandan Emeviler zamanında Abdullah b. Zübeyr'in^[5] isyanı sırasında İrminiye halkı isyan etmiştir. Bu sırada bölgenin valisi Abdülmelik b. Mervan tarafından tayin edilen Muhammed b. Mervan'dı. Muhammed b. Mervan isyan edenler ile savaşarak onları mağlup etmiş, bölgeye tekrar hâkim olmuş ve bazı kişileri Ahlat kilisesinde toplayarak idam ettirmiştir.^[6]

Ancak bir süre sonra Müslümanlar arasındaki dahili mücadelelerden dolayı burası tekrar Müslümanların elinden çıkarak Bizans hakimiyetine girmiştir. Halife Muaviye zamanında tekrar itaat altına alınan Bitlis, bir süre sonra yine meydana gelen iç karışıklıklarda Emeviler'in elinden çıkarsa da Halife Abdülmelik zamanında, kardeşi Muhammed b. Mervan tarafından doğrudan doğruya el-Cezire topraklarına bağlanarak gönderilen valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır.^[7]

Abbasiler döneminde ise Bitlis şehri, Diyarbakır'a hakim olan Hamdaniler ve Mervaniler'e bağlı olarak idare edilmiştir. Halife Mütevekkil zamanında Musa b. Zürrâre halifeye karşı Bitlis'te isyan etmiştir.^[8] 928 yılında Bizans Domestikos'u büyük bir ordu ile Ermeniyeye bölgesine gelmiştir. Bizans ordusu Ahlat ve Bitlis'e girerek camilerdeki minberleri sökerek yerine haç yerleştirmiştir. Bundan dolayı yöre halkı Bağdad'a halifeninin yanına giderek yardım istemişlerdir.^[9] X. Yüzyılda Bizans ve Mervaniler arasında bir sınır şehri olan Bitlis 1047 yılında Selçuklu hakimiyetine girmiştir.^[10]

XI. asırda Türkler'in yoğun olarak Anadolu'ya gelmesi neticesinde Bitlis'te Türk nüfus sayısında artış olmuştur. Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt savaşı öncesinde Bitlis ve Ahlat, Türklerin uğrak yeri olmuş ve şehir 1084 yılına kadar Selçuklular'a tabi Mervaniler'e bağlı idare edilmiştir.^[11] 1085 yılında Melikşah'ın görevlendirdiği Türkmen emirlerinden Dilmaçoğlu Mehmed Bey, Bitlis ve Erzen'i ele geçirmiş, ardından bölge Melikşah tarafından kendisine ikta edilmiş ve böylece Mehmed Bey burada Dilmaçoğullarının temelini atmıştır.^[12]

1094 yılında Diyarbakır bölgesini denetim altına alan Melik Tutuş, bölgenin yönetimini Atabeg Tuğtekin'e vermiştir. Tutuş'un ölümünden sonra ise Tuğtekin Şam'a gidince Diyarbakır vilayeti Türkmen emirler arasında yeniden paylaştırılmıştır. 1104 yılından itibaren Dilmaçoğulları'nda Togan Arslan hüküm sürmeye başlamıştır. Onun döneminde Ahlatşahlar ve Mardin Artuklular'ı, Dilmaçoğulları üzerinde nüfuz kazanmışlardır.^[13]

Togan Arslan'ın güçlenmesi ve Mardin Artuklularıyla ilişkilerinden rahatsız olan Ahlatşah İbrahim, İlgazi'nin de ölümünü fırsat bilerek 1124 yılında Dilmaçoğulları'na saldırmış ve Bitlisi kuşatmıştır. Bundan dolayı Togan Arslan tekrar Sökmenli hakimiyetini kabul ederek kuşatmadan kurtulmuş ve

3 El-Vâkıdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer, Fütühü's-Şam, C. II, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997, s. 160-162; Türkçe Tercüme, Fütühü's-Şam, Çeviren Hasan Gülşen, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2016, s. 529-531.

4 Belâzûrî, Fütühu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), s. 229.

5 Abdullah b. Zübeyr, Zübeyr b. Avvâm'ın oğludur ve Emevî hânedanına karşı halifelikliğini ilân eden, abâdileden bir sahâbidir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr", DİA, C. I, İstanbul 1998, s. 145.

6 Belâzûrî, Fütühu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), s. 236.

7 Mükrimin Halil Yınanç, "Bitlis", İA, C. II, İstanbul 1979, s. 662.

8 El-Ya'kübi, Ahmed b. İshâk, Tarihü'l-Ya'kübi, C. II, Dâr Sâdr, Beyrut, t.y., s. 489.

9 İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, C. VI, s. 734; Türkçe Tercüme, el-Kâmil fi't-Tarih, Çeviren Ahmet Ağırakça, C. VIII, s. 166.

10 Metin Tuncel, "Bitlis", DİA, C. VI, İstanbul 1992, s. 226.

11 Ali Ekber Diyânet, "Bidlis", Dâiretü'l-Mu'ârrif-i Bozorg İslâmî, C. XI, Tahran 1381/2003, s. 571; Yınanç, "Bitlis", s. 662.

12 İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, C. X, s. 442-443; Türkçe Tercüme, el-Kâmil fi't-Tarih, Çeviren Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın, C. XII, s. 456.

13 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 111-112

böylece Bitlis şehri Dilmaçoğulları egemenliğinde Ahlatşahlar hakimiyetini girmiştir.^[14] 1192 yılında Ahlatşah hükümdarı Bektemür Bitlis'i ele geçirmiş, bu tarihten itibaren Dilmaçoğulları'nın Bitlis kolu son bulmuş ve bu beylik Erzen'de hüküm sürmeye devam etmiştir.^[15]

XIII. yüzyıl başlarında 1209 yılında Bitlis'e Eyyubiler hakim olmuştur. Sonraki dönemde iktidarını güçlendirmek amacıyla Hindistan'tan önce İran, Azerbaycan bölgesine gelen Celaleddin Harezmsah, ardından Doğu Anadolu bölgesinde bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Celaleddin, Moğollar'ın hücumu sırasında bazı askerlerini Bitlis ve Ahlat civarına göndermişti.^[16] Ancak Celaleddin, Eyyubiler hakimiyetinde bulunan Ahlat'ı 1229 yılında uzun bir kuşatmadan sonra topraklarına katınca bu durum Türkiye Selçuklularının tepkisini çekmiştir. Ardından Türkiye Selçuklu-Eyyübî müşterek ordusu Celaleddin'i 10 Ağustos 1230 tarihinde Yassıçimen'de ağır bir mağlubiyete uğratmış ve hemen sonrasında bölge Türkiye Selçuklularının hâkimiyetine geçmiştir. Fakat burada Türkiye Selçuklularının hâkimiyeti pek kısa sürmüş ve Eyyübîler, Bitlis ve çevresine yeniden hâkim olmuşlardır.^[17]

Bu sırada Moğollar Celaleddin Harezmsah'ı bölgede takip ediyorlardı. 1231 yılında Moğollar Fırat kıyılarına gelerek Meyyafarikin, Diyarbakır, Mardin, Nusaybin, Habur, Sincar, Bitlis, Ahlat ve Erciş yörelerine saldırarak bir çok insan öldürmüş ve çok miktarda yağma yapmışlar^[18] ve aynı zamanda Bitlis'i ateşe vermişlerdir.^[19] Akabinde, 1232 yılında Sultan I. Alâeddin Keykubad Kemâleddin Kâmyar kumandasındaki bir Selçuklu ordusunu Bitlis yöresine göndermiş, Kemâleddin Kâmyar kısa bir süre içinde Van, Ahlat, Adilceva ile birlikte Bitlis'i de Türkiye Selçuklu Devleti sınırları içine ve Moğollar'ın harap etmiş olduğu kaleyi de onarmıştır.^[20] XIV. yüzyılda Şerefoğulları adlı bir sülâlenin hüküm sürdüğü Bitlis önce Karakoyunlular'a, bu devletin 1467'de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından ortadan kaldırılmasından sonra da Akkoyunlar'a tâbi olmuştur.^[21]

Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi

Abbasi Devleti'nin kurulmasından sonra VIII. yüzyılda, Yunan, İran ve Hint astronomi-coğrafya çalışmalarının İslâm dünyası tarafından tanınmasıyla İslam dünyasında coğrafya bir ilim dalı olarak ortaya çıktı. IX. yüzyılın ortalarında Irak'ta tasvirî coğrafya ekolü, X. yüzyılda da Orta Asya'da Belh coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır. Özellikle Grek coğrafyasının etkisinde kalan bu okullara mensup coğrafyacılar konu üzerinde rehberlik edecek düzeyde klasik eserler meydana getirmişlerdir. Genel ve tasvirî coğrafya üzerinde ilk defa sistematik olarak yazı yazanlar IX. yüzyılın ortalarında Irak'ta görülmüştür. Bu ekolün en önemli coğrafyacıları arasında İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüste ve Kudâme b. Ca'fer bulunmaktadır.^[22] Belh Coğrafya ekolü yazarları ise Müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak ayrıntılı bir biçimde İslam ülkelerinin coğrafyası üzerinde durmuşlardır. Bu ekolün en temsilcileri arasında İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî yer almaktadır.^[23]

14 Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430- 538=1038/39-1143/44), Çeviren Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. 48.

15 İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 419; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, C. X, s. 442-443; Türkçe Tercüme, el-Kâmil fi't-Tarih, C. XII, s. 456.

16 Hüseyin Karâçanlı, "Bidlis", Dâneşnâme-i Cihân-i İslâm, II, Tahran 1375/1997, s. 529.

17 Tuncel, "Bitlis", s. 226.

18 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, C. X, s. 449; Türkçe Tercüme, el-Kâmil fi't-Tarih, C. XII, s. 462-464.

19 İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, Tarih-i İbn Haldûn, Tahkik Halil Şehâde ve Süheyl Zekkâr, C. V, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1421/2000, s. 166-167.

20 Tuncel, "Bitlis", s. 226.

21 Lewis, "Bidlis", s. 1207; Yınanç, "Bitlis", s. 663.

22 Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 95; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", DİA, C. VIII, İstanbul 1993, s. 50-52.

23 Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", AÜİFD 47, sayı 2 (2006), s. 209.

Bitlis ve çevresi hakkında bilgi veren coğrafyacı olarak ilk ele aldığımız müellif, İbn Havkal'dır ve aslen Nusaybinli'dir. İbn Havkal, 943-977 yılları arasında İslâm dünyasında seyahat edip çağdaşı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî gibi daha çok bizzat tuttuğu seyahat notlarını esas alıp adı geçen eserini meydana getirmiştir. İbn Havkal, Belh coğrafya ekolünün temsilcilerinden biridir ve *Sûretü'l-Arz* adlı coğrafya kitabında dünyayı temel olarak dörde ayırmıştır.

Sûretü'l-Arz, bir İslâm dünyası coğrafya kitabı olup kısa bir takdimi takip eden iki ana bölümden meydana gelmektedir.^[24] İbn Havkal, Bitlis ve çevresini İrmîniyye bölgesi içinde zikretmiştir. İrmîniyye bölgesini İç İrmîniyye ve Dış İrmîniyye olarak ikiye ayırmış ve bu bölgede bulunan şehirler hakkında önemli bilgiler vererek şunları söylemiştir:

"Dış İrmîniyye'de bazı Müslüman şehirler vardır ve halkı Müslümanlar tarafından yönetilir. Bazen de Ermeniler tarafından yönetilir. Erciş, Malazgird ve Ahlat gibi bazı şehirlerin halen Müslümanlar elindedir.^[25] Bergeri, Ahlat, Erciş, Vestan, Zevezan ve bu yerlerin arasında kalan ovalar, nahiyeler ve kaleler Dış İrmîniyye'den sayılmaktadır. Neşvâ, Bergeri, Ahlat, Malazgird, Bidlis, Kâlîkalâ (Erzurum), Erzen, Meyyâfârikin şehirlerinin birbirine benzer büyüklükte şehirlerdir. Fakat Ahlat eskisine göre kat kat mamurlaşmıştır. Halkı zengin ve mal mülk sahibidir. Ahlat'ta ticarethaneler ve büyük çarşılar vardır ve tüccarların uğrak yeridir. Halkı huysuz, yabancılara düşmandır."^[26]

İbn Havkal, Van gölü ve çevresi hakkında da önemli bilgiler vererek şunları söylemiştir:

"Bergeri, Ahlat ve Erciş'in güneyinde, doğu batı istikametinde uzanan bir göl bulunur. Uzunluğu on küsür fersahdır. Bu gölden bir karış kadar küçük balık avlanır. Tirrih adı verilen bu balıklar tuzlanarak Musul, el-Cezire, Irak, Şam bölgelerine sevk edilir. Bu gölde Ahtamar adında bir kale vardır. Bu gölün kıyılarından soda tuzları elde edilir. Irak ve diğer yerlerdeki fırıncılara satılır. Buranın yakınında güneyindeki bir dağda zırnık yatakları vardır. Elde edilen zırnık etrafa sevk edilir. Kırmızı, sarı çeşitleri bulunur."^[27]

İbn Havkal bölgedeki mesafeler konusunda ise şu bilgileri vermektedir:

"Hoy'dan Bergeri'ye 30 fersah, buradan Erciş'e iki gün, buradan Ahlat'a üç gün, buradan Bidlis'e üç gün, buradan Erzen'e Meyyâfârikin'e dört gün, buradan Amid'e iki gün mesafe vardır."^[28]

Bitlis ve çevresi hakkında bilgi veren diğer bir coğrafyacı Makdisî (Mukaddesî)'dir. Makdisî, 947 yılı civarında Kudüs'te doğmuştur. İbn Havkal ile beraber klasik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerinden biridir. Makdisî ünlü coğrafya eseri olan *Ahsenü't-Tekâsîm*'i 988-991 yılları civarında tamamlamıştır. Kendisi İbn Havkal'in eserindeki bilgileri daha ileri bir merhaleye taşımış ve eserini yedi iklim üzerine tertip etmiştir. Makdisî, İslâm dünyasını on dört bölgeye ayırmış ve altısını Arap ülkeleri (Ekâlîmü'l-Arab) olarak ele almıştır. Geri kalan sekizini de Acem ülkeleri (Arap ülkeleri dışındaki ülkeler) başlığı altında incelemiştir. Eser ayrıca o devirde vuku bulmuş bazı hadiselerle kaynak teşkil etmesi, X. yüzyıl sonlarında İslâm dünyasının fizikî ve beşerî coğrafyası hakkında bilgiler vermesi, İslâmî yaşayış ve müesseselere dair ayrıntılı bilgiler ihtiva etmesi bakımından da oldukça

-
- 24 M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihî'nin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s. 431-432; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101-102; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, C. 20 İstanbul 1999, s. 34-35.
25 İbn Havkal, Muhammed b. Havkal, *Kitâb-ı Sûretü'l-Arz, Münteşirât-i Dârü'l-Mektebetü'l-Hayât*, Beyrut 1992, s. 295; Türkçe Tercüme, *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, Çeviren Ramazan Şeşen, 2. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 302.
26 İbn Havkal, *Kitâb-ı Sûretü'l-Arz*, s. 295; İbn Havkal/Şeşen, *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s. 303.
27 İbn Havkal, *Kitâb-ı Sûretü'l-Arz*, s. 297; İbn Havkal/Şeşen, *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s. 305.
28 İbn Havkal, *Kitâb-ı Sûretü'l-Arz*, s. 302; İbn Havkal/Şeşen, *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s. 311.

önemlidir.^[29] Makdisî, İklim-i Rehâb kısmını anlatırken burayı birincisi Errân, ikincisi İrmîniyye ve üçüncüsü Azerbaycan olmak üzere üçe ayırmıştır. Malazgird'i Erran bölgesi içinde gösteren Makdisî; Bidlis ve Ahlat'ı ise İrmîniyye bölgesi içinde göstermiştir.^[30] Makdisî İklim-i Rehâb kısmının hemen girişinde Ahlat hakkında önemli bilgiler vererek şunları söylemiştir: "Bereketli, iklimi hoş, meyveleri üzümleri çok bir bölgedir. Mukân (Mugan), Hılât (Ahlat), Tebriz, iklimi Irak iklimini andıran, fiyatlarının düşük, ağaçlarla kaplı, nehirlere süslü en güzel şehirlerdendir."^[31]

Makdisî devam ederek bölge konusunda şunları söylemiştir:

"İrmîniyye önemli bir bölgedir. Buradan perdeler, çok güzel desenli halılar ve başka birçok özel eşyalar ihraç edilir. Başkenti Debil'dir. Diğer şehirleri Bidlis, Hılât, Erciş, Bergiri, Hoy ve ..... başka şehirlerdir."^[32]

Makdisî, Bitlis'i Akûr (Mezopotamya) içinde sayan kişilere de karşı çıkmıştır. Makdisî'ye göre Bitlis Akûr bölgesinde değil İrmîniyye bölgesindedir.

"Bazıları Bidlis'i Akûr'un (Mezopotamya) bir parçası sayar ve Hamdanogullarının vilayetlerinden biri olarak kabul ederler. Ben bu iddiaya cevap olarak derim ki: Her iki bölgenin coğrafyacıları bu vilayete sahiplenmişlerse de, biz onun adının bir benzerini burada bulduğumuz için onu bu bölgeye dahil ediyoruz. Çünkü burada da o isme benzer bir şehir Tiflis vardır. Bununla birlikte vilayet adları bu konuda bir delil olamaz."^[33] Malazgird'in müstahkem bir kalesi, birkaç mescidi vardır. Bağlı bahçesi çoktur ve Cuma Mescidi çarşının uç kısmındadır.^[34] Bidlis, iki nehrin geçtiği ve şehir içinde bulunduğu derin bir vadide yer alan bir şehirdir. Şehir, nehir tarafından ikiye bölünmüştür. Öküz başını andıran taştan bir kalesi vardır. Halat (Ahlat), Düz ovada kurulmuş bir şehirdir. Bahçeleri güzeldir. Şehrin kerpiç bir kalesi vardır. Cuma mescidi çarşıdadır ve bir akarsuyu vardır.^[35]

Bölge hakkında bilgi veren diğer bir coğrafyacı Yâkût el-Hamevî'dir. Yâkût el-Hamevî 1178-79 yıllarında Anadolu'da doğmuş, efendisinin Hamevî nisbesinden dolayı kendisi de Hamevî nisbesi ile tanınmaya başlamıştır. Yâkût, seyahat ettiği yerlerde tanınmış kitapçı, âlim ve kitap meraklısı zenginler ve idarecilerle görüşmüştür. Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân adlı ünlü eserini 1218 yılında yazmaya karar vermiş, eserin ilk müsveddesini 1224 yılında tamamlamış ve eserin nihai halini 1228 yılında bitirmiştir. İbn Hurdâzbih, Ya'kübî, Ceyhânî, İbnü'l-Fakîh, Ebû Zeyd el-Belhî, İstahrî, İbn Havkal, el-Makdisî ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin coğrafyaya dair eserleri onun temel kaynaklarındandır. Eser, en büyük coğrafya ansiklopedisi olarak tanınmakta olup bölge, şehir, kasaba, köy, mevki, deniz, nehir, ada, çöl, dağ, vadi, ova, ribat, manastırlar vb. coğrafi unsurlar alfabetik olarak düzenlenmiştir.^[36]

29 Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, s. 102-103; Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", DİA, C. XXVII, İstanbul 2003, 431-32; Mustafa L. Bilge, "Ahsenü't-Tekâsîm", DİA, C. II, İstanbul 1989, s. 179.

30 Muhammed b. Ahmed Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm, Leiden-Brill 1906, s. 373-374; Farsça Tercüme, Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm, Çeviren Ali Nakî Münzevî, C. II, Şirket-i Müellifân ve Mütercimân, Tahran 1361, s. 553-554; Türkçe Tercüme, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim), Çeviren Ahsen Batur, Selenge Yay., İst. 2015, s. 380-381;

31 Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm, s. 373; Makdisî/Münzevî, Ahsenü't-Tekâsîm, C. II, s. 553; Makdisî/Batur, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim), s. 380.

32 Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm, s. 375; Makdisî/Münzevî, Ahsenü't-Tekâsîm, C. II, s. 555; Makdisî/Batur, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim), s. 382.

33 Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm, s. 374-375; Makdisî/Münzevî, Ahsenü't-Tekâsîm, C. II, s. 555-556; Makdisî/Batur, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim), s. 383.

34 Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm, s. 376; Makdisî/Münzevî, Ahsenü't-Tekâsîm, C. II, s. 557; Makdisî/Batur, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim), s. 386.

35 Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm, s. 377; Makdisî/Münzevî, Ahsenü't-Tekâsîm, C. II, s. 559; Makdisî/Batur, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim), s. 388.

36 Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, s. 135-136; Günaltay, İslâm Tarihi'nin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler, s. 435-437; Casim Avcı, Yâkût el-Hamevî, DİA, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 288-289.

Yukarıda söylediğimiz üzere Yâkût el-Hamevî'nin eseri alfabetiktir. Dolayısı ile her şehri bölge olarak değil alfabetik olarak yazmıştır. Yâkût el-Hamevî bölge hakkında önemli bilgiler vererek ayrıca şunları söylemiştir:

"Bitlis: Ahlat'a yakın bir şehirdir. Buranın bağları çoktur ve elma burada çok, iyi ve ucuzdur ve başka yerlere gönderilir. 65° boylam ve 38° enlemde yer alır. Ahmed b. Yahya b. Cabir "İyâz b. Ganem Cezire'yi fethettiği zaman el-Derb yolundan Bitlis'e vardı ve buradan da Ahlat'a gitti" der."^[37]

"Ahlat: Meşhur verimli ve bol güzel meyvelerle doludur. Boylamı 64,5 enlemi 39 derecedir. 2/3'ü beşinci iklimde yer alır. İyâz b. Ganem'in fetihlerindedir. Cezireden buraya gönderilmiştir. Buranın Patriarkı haraç vermeyi kabul etmiştir. İyâz daha sonra Cizre'ye geri döndü. Çeşitli meyveler vardır ve bol suludur. Kışın soğuğu meşhurdur. Gölü dünyada eşi yoktur. Tirrih adında bir balığı vardır ve başka şehirlere satmaktadırlar. Ben Belh'de bu balığı gördüm ve duydum ki Gazne'de de bulunur. Bu iki yerin arasında 4 ay yol vardır. Bu dünyanın acayıplerindedir. İbn Kelbî "Dünyanın acayıplerinden birisi Ahlat gölüdür. Yılın 10 ayında balıktan, yengeçten ve kurbağadan boştur ve iki ay hepsi vardır" der."^[38]

"Muş: Muş kelimesi Arapça kökenli değildir. Muş, Ahlat ve bir dağ arasında bir yerde yer almaktadır."^[39]

"Erciş: Ahlat'a yakın bir şehirdir. Halkının çoğunluğu Hıristiyan Ermeni'dir. 66° 20 15 derece boylam ve 40° 20 15 derece enlem arasında yer almaktadır. El-Fakihü'l-Salih Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mansûr b. Davud el-Ercişî buralıdır ve O Ebu İshak'ın hankahında doğmuştur."^[40]

"Hizân: Bağları ve ağaçları çok ve suyu boldur. Diyarbakır ve Siirt'te yakındır. Burada Irak, Cezire ve Şam'da bulunmayan Şah Belut ve Fındık çoktur. Nasr, Hizan'ın 72° 15' boylam ve 74° enlemde olduğunu ve buranın Selman b. Rebia'nın fethettiği yerlerden olduğunu söylemektedir."^[41]

"Erzen: Ahlat yakınlarında meşhur bir şehirdir ve muhkem bir kalesi vardır. Eskiden daha âbâd olan şehir şimdilerde virane bir durumdadır. Ulemeden bazı kişiler buraya mensupturlar. Ebu Gassân Ayyâş b. İbrahim el-Erzenî, Edip, şair, hattat Yahya b. Muhammed el-Erzenî buraya nisbet edilmektedir. Bu şehir İyâz b. Ganem tarafından 641 yılında Cezire fethedilmiştir."

Bölge hakkında bilgi veren diğer bir coğrafyacı aynı zamanda tarihçi olan Ebû'l-Fidâ'dır. Ebû'l-Fidâ, 1273 yılında Dımaşk'ta doğmuş, bir süre Memluk sultanı Kalavun'un oğlu el-Melik en-Nasır'ın hizmetinde çalışmış ve Memluk Devletinde önemli mevkilerde görev yapmıştır. Ebu'l Fida'nın en önemli eserlerinden biri *Takvîmü'l-Büldân* adlı coğrafya eseridir. Bu eser tablolar halindeki fizik ve matematik bilgileriyle zenginleştirilmiş, Batlamyus coğrafyası, Kitab el-Atvâl, Bîrûnî, İbn Said, İbn Havkal, el-İdrîsî'nin coğrafyaları gibi temel kitaplara dayandırılmıştır. Yazar, yer ve iklimler hakkında bilgi verdikten sonra 623 yerleşim merkezinden ve bunların enlem ve boylamlarından bahsetmiş ve kitabını 1321 yılında tamamlamıştır.^[42]

37 Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, Mu'cemü'l-Büldân, C. I, Dârü's-Sâdr, Beyrut 1995, s. 358-359.

38 Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, C. II, s. 380-381.

39 Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, C. V, s. s. 223.

40 Yakut el-Hamevî, Mu'cem el-Büldân, C. I, s. 144.

41 Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, C. II, s. 331.

42 Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, s. 178-180; Abdülkerim Özeydin, "Ebû'l-Fidâ", DİA, C. X, İst. 1994, s. 320.

Ebu'l-Fidâ, Bitlis-Ahlat ve çevresi hakkında mühim bilgiler vererek şunları söylemiştir:

"Bidlis: Dördüncü iklimin sonunda olup Atval'e, Kanun'a göre 65° 30' boylamda, 38° 45' enlemde-dir. Bu diyardan bir kişinin dediğine göre Bidlis şehri Meyyâfârikîn ile Ahlat arasında suru olan bir şehirdir. Surunun yarısı harap olmuştur. Dışındaki kaynaklardan gelen sular şehri kat eder. Şehrin bir vadide bostanları vardır. Hama'dan daha küçüktür. Dağlarla çevrilir. Soğuğu, kışı şiddetlidir, karı çoktur. İbn Havkal "Burası mamur, hayratı bol, verimli küçük bir beldedir" der. El-Azizî'de Bidlis'le Ahlat arasında 7 fersah mesafe vardır" denir.^[43]

"Halat, (Ahlat): Dördüncü iklimin sonunda beşinci iklimin başlangıcında olup Atval'e göre 65° 50' boylamda, 39° 20' enlemde, Kanun'a göre 65° 50' boylamda, 39° 40' enlemde, İbn Said'e göre 65° 55' boylamda, 39° 40' enlemde, Resmü'l-Arz'a göre 64° 50' boylamda, 39° 50' enlemde-dir. Ahlat halkının anlattığına göre şehir düz bir arazidedir. Çok sayıda bostanı, Dımaşk ırmakları gibi ırmakları vardır. Bu ırmaklardan az miktarı şehre girer. Şehrin harap suru bulunur. Dımaşk kadardır. Soğuğu şiddetlidir. Dağlar bir günden fazla uzaklığındadır. İbn Havkal "Ahlat küçük, mamur, verimli, hayratı bol bir şehirdir" der. El-Azizî'de Ahlat'la Malazgird arasının 7 fersah olduğu söylenir. İbn Said "İrmîniyye'nin en büyük şehri Ahlat'tır, adı ünlüdür" der.^[44]

"Muş: Beşinci iklimde olup Atval'e göre 64° 30' boylamda, 39° 30' enlemde-dir. Muş halkından birinin anlattığına göre Muş, suru olmayan, bir vadinin ağzında ve dağın eteğinde küçük bir beldedir. Muş ovası denen, iki büyük mesafe tutan büyük bir ovası vardır. Bu ovada çayırlar, meralar bulunur. Muş, Meyyâfârikîn'den 2 konak kadar, Ahlat'tan üç konak kadar uzaklıktadır.^[45]

"Erzen: Doğu Anadolu'da dördüncü iklimin sonunda olup Atval'e göre 65° boylamda, 38° enlemde, İbn Said'e göre 66° boylamda, 39° 10' enlemde-dir. Yakut, el-Müşterik aldı eserinde "Erzen İrmîniyye bölgesinde bir şehir olup Erzen er-Rum diye tanınır" der. Ben derim ki daha önce daha buranın adı Rum diyarı bahsinde geçti. Yakut ayrıca "Erzen, Ahlat yakınında bir beldedir" der. Ben "Kastedilen işte bu Erzen'dir. Ahlat'tan üç günlük uzaklıktadır" derim. Bu, cetvelde zikredilen şehirdir. Lübab'ta "Erzen, Diyarbekir'de bir şehirdir" denir. Öyle anlaşılıyor ki, Lübab yazarı söylediğimizi bilmiyor. Ebu'l-Fidâ, Yakut el-Hamevî'nin yukarıda verdiği bilgilerden birinin ve Lübab yazarının verdiği bilginin yanlış olduğunu nakletmiştir.^[46]

"Malazgird: Beşinci iklimde olup Atval'e göre 65° boylamda, 39° 30' enlemde-dir. Malazgird yapıları siyah taştan olan küçük bir beldedir. Orada pınarlar bulunur, ağaç bulunmaz. İbn Havkal "Malazgird, büyüklükte Ahlat ve Neşevâ'ya yakın, verimli, hayratı bol bir şehirdir. Erzen'e yakındır. İki arasında iki veya üç günlük mesafe vardır. Erzen, Malazgird'in güneyindedir. Güneydoğusunda Bidlis bulunur. İki arasında 1,5 günlük mesafeye yakındır" der.^[47]

"Erciş: İrmîniyye'de dördüncü iklimin sonunda beşinci iklimin başında olup Atval'e göre 67° 5' boylamda, 38° 30' enlemde; Kanun'a göre 66° 20' boylamda, 40° enlemde, Resmü'l-Arz'e göre 68° 50' boylamda, 40° 35' enlemde-dir. Erciş halkından biri "Erciş suru olmayan, ovanın ucunda, dağın başlangıcında küçük bir beldedir. Ahlat'ın 2 günlük doğusundadır. Buranın gölünden zırrih (inci kefali) denen balık avlanır, çeşitli yerlere gönderilir" dedi. İbn Said "Göl Ahlat'ın doğusundadır.

43 İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldân, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, Kahire 2007, s. 450; Türkçe Tercüme Ramazan Şeşen, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 313-314-315.

44 Ebû'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldân, s. 450-451; Ebû'l-Fidâ/Şeşen, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), s. 315.

45 Ebû'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldân, s. 449; Ebû'l-Fidâ/Şeşen, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), s. 313-314.

46 Ebû'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldân, s. 450; Ebû'l-Fidâ/Şeşen, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), s. 314.

47 Ebû'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldân, s. 450; Ebû'l-Fidâ/Şeşen, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), s. 314.

Biraz güneye meylederek batıdan doğuya uzunluğu 4 konaktır. Genişliği bir konak kadardır. Burada tuzlanan ve etrafa sevk edilen zırrih balığı bulunur" der.^[48]

"Vastan (Gevaş): İrmîniyye'de dördüncü ilkimde olup Atval'e göre 67° 30' boylamda, 37° 50' enlemedir. Bu yerin halkından biri "Vastan, Van şehrinin güneydoğusundadır. İki arasında bir gündün fazla mesafe vardır. Vastan ovasının ucunda, dağın başlangıcında Erciş gölü kıyısındadır. El-Mühellebî "Vastan İrmîniyye şehirlerindedir. Burasıyla Selmas arasında 13 fersah mesafe vardır. Van ile arasında 6 fersah mesafe bulunur" der."^[49]

"Hizân: Diyarbakır'dan bir şehirdir. Burada ağaç, bilhassa Fındık ağacı çoktur. Burası dağlar ve sular arasında bir yerdir."^[50]

Bitlis-Ahlat ve çevresi hakkında bilgi veren diğer bir müellif Hamdullah Müstevfî'dir. 1281 yılında Kazvîn'de doğan yazar büyük dedesi Emîneddin Nasr, dedesi ve babası Irak müstevfisi oldukları için aile müstevfîyan diye anılır. Hamdullah Müstevfî'nin en önemli eserlerinden biri Nüzhetü'l-Kulûb adlı coğrafya eseridir. Müellif, Nüzhetü'l-Kulûb adlı eserini 1339 yılında tamamlamıştır. Nüzhetü'l-Kulûb kozmografya hakkında bir giriş, üç esas bölüm (makale) ve bir hâtimeden oluşur. Birinci bölümde mineraller, botanik ve zoolojiyle ilgili bilgiler verilmekte, ikinci bölümde insanın vücut yapısı, ahlâkî vasıfları ve melekelerinden bahsedilmektedir. Üçüncü bölüm coğrafyaya ayrılmış olup dört kısımdan oluşmaktadır. Eser tabiat, kozmografya, coğrafya, antropoloji hakkında önemli bilgiler vermektedir.^[51]

Müstevfî, Bitlis-Ahlat ve çevresini Ermen vilayetleri kısmında zikrederek şu bilgileri vermektedir:

"Ahlat: Vergisi, önceden günümüzün 200 tümeni kadar idi. Şimdi ise 39 tûmendir. Ahlat dördüncü iklimdendir. Boylamı Halidat "Azne" adalarından, enlemi de ekvator "Leh Ket" çizgisindedir. Havası ılımandır. Ahlat'ın, bağları çok fazladır. Burada, meyve de çok iyi yetişir. Vergisi 51.500 dinardır."^[52]

"Erciş: Eskiden daha iyi şehir idi. Boylamı Hâlidât "Ac" adalarından, enlemi de ekvator "Let" çizgisindedir. Vezir Hace Tacettin Alişâh Tebrizî, Erciş'in etrafına surlar inşa ettirmiştir ve şimdiye kadar kale sağlam kalmıştır. Ürünleri tahıl ve pamuktur. Vergisi 80.000 dinardır."^[53]

"Arsuk: Burası Ahlat Gölü'nün yanında yer alan bir kaledir ve iyi bir yerdedir. Vergisi 13.600 dinardır."

"Bergiri: Küçük bir şehirdir ancak eskiden büyük bir şehir imiş. Fakat sapa bir yerde kalmıştır. Bergiri'nin büyük bir nehri vardır ve bu nehir Aladağ'dan gelmektedir. Bergiri'nin bağları çoktur ve meyvesi boldur. Şehrin içinde ve bir tarafında muhkem bir kale vardır. Şehrin vergisi 25.000 dinardır."^[54]

"Malazgirt: Dördüncü iklimdendir. Boylamı Hâlidât "Av" adalarından enlemi "Leh Meh" çizgisindedir. Çok güçlü ve muhkem bir kalesi vardır. İyi bir yerdir ve havası güzeldir. Vergisi 14.000 dinardır."

48 Ebû'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldân, s. 451; Ebû'l-Fidâ/Şeşen, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), s. 315.

49 Ebû'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldân, s. 453; Ebû'l-Fidâ/Şeşen, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), s. 315-316.

50 Ebû'l-Fidâ, Takvimü'l-Buldân, s. 327; Ebû'l-Fidâ/Şeşen, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), s. 238.

51 Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, s. 240-242; Günaltay, İslâm Tarihi'nin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler, s. 309-311; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", DİA, C. XV, İstanbul 1997, 454-455.

52 Hamdullah Müstevfî Kazvîni, Nüzhetü'l-Kulûb, Neşr. Guy Le Strange, London-Leiden 1915, s. 117.

53 Hamdullah Müstevfî, Nüzhetü'l-Kulûb, s. 117-118.

54 Hamdullah Müstevfî, Nüzhetü'l-Kulûb, s. 118.

"Van ve Vestân: Dördüncü iklimde yer alırlar. Van'da bir kale bulunur. Vastân eskiden büyük bir şehir imiş ancak şimdi orta derecede bir şehirdir. Boylamı Hâlidât "Ac" adalarından enlemi de ekvator "Lez" çizgisindedir. Havaşı gayet iyidir ve suyunu bu civardaki dağlardan alır ve Ahlat gölüne döker. Bağları oldukça çoktur ve meyveleri çok iyidir. Vergisi 53.400 dinardır."^[55]

Bölge hakkında bilgi veren diğer bir kişi bir seyyah olan Nâsır-ı Hüsrev'dir. Nâsır-ı Hüsrev 1003-1004 yıllarında Belh'in Kubâdiyan şehrinde dünyaya gelmiştir. Nâsır-ı Hüsrev yirmi yaşlarında Belh'e giderek burada Gazneli Mahmud ve daha sonra oğlu Mesud'un hizmetinde kâtip olarak çalışmış; 1040 yılından sonra da Selçuklular'ın hizmetine girmiştir. Nâsır-ı Hüsrev, yaklaşık yedi yıl sürecek bu seyahatine başladığı sırada kırk iki yaşındaydı. Nişâbur, Damgan, Simnân, Kazvin ve Şemirân'a uğrayarak Tebriz'e ulaşan yazar, oradan Hoy, Ahlat, Bitlis, Meyyâfarikîn, Âmid yoluyla Harran'a gitmiştir. Çok yönlü bir şahsiyet olan Nâsır-ı Hüsrev'in hayatına dair, *Sefernâme*'sinde anlattığı yedi yıllık dönemle (1045-1052) divanında ve diğer eserlerinde verdiği ipucu niteliğindeki bilgiler dışında bilgi bulunmamaktadır.^[56]

Nâsır-ı Hüsrev Bitlis ve çevresi hakkında önemli bilgiler vererek şunları söylemiştir:

"14 Kasım 1046 tarihinde Hoy'dan Berkeri'ye ulaştık. Buradan da Van ve Vestan'a ulaştık. Oranın çarşısında koyun eti satıldığı gibi domuz eti de satılırdı. Kadın erkekler dükkânlarda oturmuşlar çekinmeden şarap içiyorlardı. 20 Kasım 1046'da Ahlat'a vardım. Bu şehir Müslümanlar ile Ermeniler arasında sınırdır. Berkeri'den buraya kadar olan mesafe 19 fersaktır. Buranın emiri Nasrüddevle denilen bir kişidir. Yaşı yüz üzerindedir ve çok sayıda oğulları vardı ve onların her birisine bir vilayet vermişti. Ahlat şehrinde üç dille konuşuyorlardı. Tâzî (Arapça), Farsça ve Ermenice. Bana göre Ahlat bu sebepten dolayı bu ismi almıştır. Burada para ile alışveriş ediliyordu ve bir rıtlın değeri 300 dirhem idi."^[57] "22 Kasım 1046 tarihinde buradan çıkıp bir kervansaraya vardık. Kar ve soğuk çok şiddetliydi. Halk bu karlı havada anayolu bulup şehre varmak için şehrin önündeki ovaya yol boyunca bir miktar kazık çakmışlardı. Daha sonra buradan Bitlis şehrine vardım. Bu şehir bir dere içine kurulmuştu. Buradan 100 menn'i 1000 dinar olan bal aldık. Dediler ki bu şehirde bir adam var ki bir senede 300-400 tulum bal üretir. Oradan Kıf-Unzur (قف انظر) yani durda bak denilen bir kaleye gittik. Oradan Üveys-i Karani'nin yaptırdığı rivayet edilen bir mescide vardık. Ahlat'tan sonra anılan ve burada kısaca anılan bu memleketlerin hepsi Meyyafarikin iline bağlı yerlerdir."^[58]

Bitlis-Ahlat ve çevresi hakkında bilgi veren diğer bir müellif Zekeriyya Kazvî'dir. 1202-1203 yıllarında Kazvin'de doğan Zekeriyya Kazvî genç yaşlarda ilim tahsil etmek için Dımaşk'a gitmiştir. Halife Müstansır döneminin sonlarına doğru Bağdad'a giden Kazvini önce Hille kadıgılına; Halife el-Müsta'sım döneminde ise Vasıt kadıgılına getirilmiştir. Kazvini'nin coğrafyaya dair önemli kitabı *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* adlı eseridir. Yazarın bu eseri Bir önsöz ve üç mukaddimeden sonra yedi iklimin ele alındığı bir coğrafya kitabıdır. Eserin önsözünde yeryüzü şekilleri, iklim çeşitleri, milletler ve ülkeler hakkında çeşitli bilgiler verilmektedir. Müellif yedi iklimin coğrafi dağılımını, her birinin saat farklarını, enlem ve boylam açısından konumlarını izah ettikten sonra bu bölgelerde yer alan başlıca şehirleri alfabetik düzen içinde tanıtır ve bu arada tarihleri, ilmî ve kültürel hayatlarıyla ilgili ilginç tesbitlerde bulunur. Eser, Anadolu'nun birçok şehir ve kasabası ile Orta Asya Türk boyları hakkında geniş bilgi vermesi açısından da önemlidir.^[59]

55 Hamdullah Müstevfi, Nüzhetü'l-Kulûb, s. 119.

56 Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, s. 106; Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", DİA, C. XXXII, İst. 2006, s. 395-396.

57 Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî, *Sefernâme-i Nâsır Hüsrev*, Tashih Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Kitâbîyât-ı Zevâr, Tahran 1335, s. 6-7.

58 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme-i Nâsır Hüsrev*, s. 7.

59 Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, s. 168-169; Cevat İzgi, "Kazvîni, Zekeriyyâ b. Muhammed", DİA, C. XXV, İstanbul 2002, s. 160.

Zekariya Kazvîni Bitlis ve çevresi hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Halat (Ahlât): İrmîniyye'de büyük ve meşhur bir şehirdir. Suyu ve ağaçları çoktur. Buranın sakinleri Müslüman ve Hıristiyanlardır ve Farsça, Arapça ve Türkçe sohbet etmektedirler. Şehrin etrafında muhkem bir kale çevrilidir. Ahlat'ın acayip şeylerinden biri de gölüdür. İbn Kelbi "Bu gölde bir yılda 10 ay balık olmaz ancak diğer 2 ay burada balık ortaya çıkar. Bu balığın adı Tirrih Balığı'dır" diye rivayet etmektedir. Bu balık latif ve iyidir ve bu balık diğer memleketlere hatta Hindistan'a bile gönderilir. Buranın ehli ahlaksızdırlar ve kilit yapma konusunda mahirdirler."^[60]

"Van Gölü'nün yanında sağlam ve uzun bir kale bulunur. Bu kalenin altında güzel Van şehri bulunur. Ayrıca Erciş kalesi ve Erciş kasabası yine bu gölün yanında bulunur. Belki bunun iki burcu göl suyunun arasındadır. Ayrıca Bitlis vilayeti de gölün yanındadır. Bir tarafı göl ve diğer tarafı da Diyarbakır vilayetine dayanmaktadır. Mütercim bu gölün yanına gitmişti ve çok kötü kokulu ve hiç menfaati yoktu."^[61] "Hîzân: Siirt'e yakın Diyarbakır vilayetinde suyu ve bağı çok olan bir yerdir. Burada el-Cezire, Şam, Irak'ta bulunmayan Şah Belut çoktur. Aynı zamanda Fındık da burada çoktur."^[62]

Bitlis ve çevresi hakkında önemli ancak kısa bilgiler veren başka eserler de mevcuttur. Bu eserler her ne kadar sınırlı bilgiler verseler de, bölge konusunda çok önemli bilgiler aktarmışlardır. Bu eserlerden ilki Farsça yazılan ilk coğrafya kitabı olan ancak yazarı belli olmayan Hudûdü'l-Âlem isimli kitaptır. Eser 982-983 yılında yazılmıştır. Altmış bir konuya ayrılan eserde müellif kendi zamanında bilinen denizler, adalar, dağlar, nehirler, çöller hakkında bilgi verdikten sonra ülke ve şehirleri anlatır. Eser Fars edebiyatının en eski mensur örneklerinden biri olması bakımından da önemlidir.^[63]

Eserde bölge hakkında şu bilgiler verilmiştir:

"Hoy, Berkirî, Ercic (Erciş), Ahlât, Nahcivân, Bitlis, kimisi küçük kimisi büyük bayırdır, nimeti bol olan şehirlerdir. Burada yaşayan halk arasında zenginler ve tüccarlar bulunmaktadır. Bu şehirlerde büyük miktarlarda zili, halı, şalvar ipi ve yün üretilir.

"Malazcerd (Malazgirt), Rum önünde bir sınırdır. Burası halkı savaştı ve güzel olan bir yerdir."

"Kâlîkale (Erzurum), içinde sağlam kale olan bir şehirdir. Burada daima din uğruna savaşan gaziler bulunmaktadır ve buranın tüccarları çoktur."

"Meyyâfârikîn, İrmîniyye, Cezîre ve Rûm sınırlarında suru sağlam bir şehirdir."^[64]

Bitlis ve çevresi hakkında malumat veren diğer bir müellif İstahrî'dir. İstahrî, İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrinde olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Zeyd el-Belhî nin Suvar el-ekâlîni adlı eserini geliştirip çok miktarda malumat ekleyerek Suret el-Arz veya Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik adlı eserini yazmıştır. İstahrî, dünyayı yirmi "iklim"e ayırır.

60 El-Kazvîni, Zekariya b. Muhammed, Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd, Dârü's-Sâdr, Beyrut 1998, s. 524; Farsça Tercüme, Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd, Çeviren Mîrzâ Cihângîr Kâcâr, Emîr Kebîr, Tahran 1373, s. 603.

61 Kazvîni, Asârü'l-Bilâd, s. 496; Kazvîni/Kâcâr, Asârü'l-Bilâd, s. 574.

62 Kazvîni, Asârü'l-Bilâd, s. 360; Kazvîni/Kâcâr, Asârü'l-Bilâd, s. 423.

63 Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, s. 105; Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", DİA, C. XVIII, İst. 1998, s. 304.

64 Hudud el-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib, Tashih Menuçehr Sütüde, Kitâbhâne-yi Tehûrî, Tahran 1983, s. 160; Arapça Çeviri, Hudud el-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib, Çeviren Yusuf Elhadî, Dârü's-Sekâfiyye'n-Neşr, Kahire 1423; s. 166; Türkçe Tercüme, Hudud el-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib, ed. V. Minorsky, Çeviren Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 102; İngilizce Çeviri, Hudûd al-Âlam (The Regions Of The World), Çeviren V. Minorsky, 2. Baskı, London 1970, s. 143.

Kitap İslâm dünyasından ve İslâm dünyasına komşu ülkelerden bahseder.^[65] İstahrî, Bitlis-Ahlat ve çevresini İrmeniyeye, Rân (Errân) ve Azerbaycan kısmını anlatırken zikretmiş ve şu bilgileri vermiştir:

"Neşeve, Berkerî, Hılât (Ahlat), Manâzkird (Malazgirt), Bedlis, Kâlikâlâ, Erzen, Meyyâfârikîn, ve Sirâc büyüklükleri ve topraklarının bereketi birbirine yakın olan yerlerdir. Tamamı bayındır ve iyiliği bol olan yerlerdir."^[66] "İrmîniyye'de Erciş gölü diye bilinen bir göl vardır. Bu gölde tarrîh denilen bir balık yetişir ve diğer ülkelere götürülür."^[67] Berkerî'den Erciş'e bir günlük, Erciş'ten Hılât'a (Ahlat) üç günlük, Hılât'tan Bitlis'e bir günlük, Bitlis'ten Meyyâfârikîn'e üç günlük, Meyyâfârikîn'den Âmid'e iki günlük mesafe vardır."^[68]

Bitlis ve çevresi hakkında bilgi veren diğer bir coğrafyacı Kudâme b. Ca'fer'dir. Kudâme b. Ca'fer (ö. 939), Kitâbü'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe isimli eserinde yöre hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Nusaybîn'den Erzen'e on bir sekek^[69], Bitlis'ten Hılât'a dört sekek vardır."^[70]

Kudâme, Bitlis ve Ahlat fetihlerini anlatırken bunu büyük ölçüde Belazûrî'den aktarmıştır:

"İyaz daha sonra Erzen'e gitti ve orayı fethetti. Sonra Derb'e girdi ve Bitlis'e ulaştı. Burayı geçerek Hılât'a gitti ve buranın patriğiyle anlaştı. Sonunda Erminiyye'deki el-Aynü'l-Hâmîda'ya ulaştı ancak daha ileri gitmedi. Daha sonra geri döndü ve Bitlis hakimini, Hılât ve çevresinin haracı ile patriğinin vergisinden sorumlu kıldı."^[71] XIV-XV. yüzyıllarda yaşamış olan Hâfız Ebrû, Bitlis ve çevresi hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Ercîs (Erciş) Gölü: Bu göle Ercis Gölü denilir ve Van, Sultan ve Ahlât Gölü de denilmektedir. Bunun nedeni bu sahillere sınırları bulunmasındandır. Ayrıca bu göl Büyük İrmîniyye sınırında yer alır. Burada balık avlanır ve buna tarîk (tirrîh) denilir.

Balığın eti lezzetlidir ve etrafa satılmaktadır. Bu göl Ahlât'ın doğusunda bir günlük yol mesafesindedir. Suyu derin ve tuzludur ve uzunluğu dört günlük mesafedir. Bazen rüzgar esteğinde gölün dalgaları şiddetli olur. Dalgalar Ahlât'a ve diğer sahillere ulaşır ve bundan gölün dalgalı olduğu anlaşılır. Bu gölün sahilleri diğer göller gibi kamışlık alan ve ağaçlı değildir."^[72]

"Hîzân: Diyarbakır'dan bir şehirdir. Ağaçları ve bağları çoktur, bilhassa fındık ağacı çoktur. Dağlar arasında yer almaktadır. Cezire ülkesinde bulunan Şah Belut bunun dışında başka yerde bulunmamaktadır."^[73] Bir diğer müellif İbnü'l-Verdî ise Harîdetü'l-Acâîb ve Ferîdetü'l-Ğarâîb eserinde Bitlis ve çevresi hakkında şu bilgileri vermektedir:

---

65 Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, s. 101; Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", DİA, C. XXIII, İst. 2001, s. 203-205.
66 İstahrî, İbrahim b. Muhammed, Mesâlikü'l-Memâlik, Tahkik Ahmed b. Sehl Ebûzeyd, Dârü's-Sâdr, Beyrut 1927, s. 188, Türkçe Tercüme, Ülkelerin Yolları, Çeviren Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 179.
67 İstahrî, Mesâlikü'l-Memâlik, s. 190, İstahrî/Ağarı, Ülkelerin Yolları, s. s. 180.
68 İstahrî, Mesâlikü'l-Memâlik, s. 194, İstahrî/Ağarı, Ülkelerin Yolları, s. 182.
69 Konaklama yeri manasındadır.
70 Kudâme b. Ca'fer, Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, Kitâbü'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe, Tahkik Muhammed Hüseyin Zebîdî, Dârü'l-Reşîdü'n-Neşr, Bağdad 1981, s. 128; Farsça Tercüme Hüseyin Karaçanlı, Neşr-i Elburz, Tahran 1370, s. 105.
71 Kudâme b. Ca'fer, Kitâbü'l-Harâc, s. 312.
72 Hâfız Ebrû, Şihabuddin Hâfî, Coğrâfyâ-yı Hâfız Ebrû, Tashih Sâdık Seccâdî, C. I, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1375, s. 131-132.
73 Hâfız Ebrû, Coğrâfyâ-yı Hâfız Ebrû, C. II, s. 38.

"Hilât: Güzel bir şehirdir. Eskiden Ermen şehirlerinin üssü idi. Daha sonra Ermen'in sınırları Sîs'e kadar ulaştı. Burada, batıda kıymeti çok yüksek olan muhteşem, uçkur üretilir. Ayrıca buranın yakınlarından kırmızı ve sarı zırnîh (zırnık) çıkarılır."^[74]

"Meyyâfârîkin: Büyük bir şehirdir ve el-Cezire ve Ermîniyye sınırında yer alır."^[75]

İbn Fakîh ise *Kitâbü'l-Büldân* isimli eserinde meşhur rivayeti tekrar ederek "gölde on ay boyunca balık, kurbağa ve yengeç olmadığını ancak iki ayda görüldüğünü nakleder."^[76]

Sonuç

Bitlis ve çevresi hakkında bilgi veren coğrafyacılar genel olarak Bitlis ve çevresini İrmîniyye bölgesi içinde zikretmişlerdir. Van gölünü genel olarak Ercîş Gölü ve Ahlat gölü olarak niteleyen müellifler, gölden çıkan tirrih balığının çeşitli yerlere ihraç edildiğini nakletmişlerdir.

Ortaçağda Bitlis ve Ahlat'ın iktisadi ve sosyal durumu konusunda bilgi veren yazarlar o dönemde Ahlat'ın çok mamur ve iyi durumda olduğunu; yine aynı şekilde Bitlis'in mamur ve çevresinde yetişen ürünlerin başka yerlere ihraç edildiğini belirtmişlerdir. Yine ele aldığımız müelliflere göre Bitlis ve çevresinde kış mevsimi soğuk; yöre civarındaki kaleler ise muhkemdir. Ayrıca bu bölgede çeşitli ırklara mensup insanlar bir arada yaşamakta bununla birlikte yörede farklı diller konuşulmaktadır.

---

74 İbnü'l-Verdî, Zeyneddîn Ömer b. Muzaffer b. Ebi'l-Fevâris, *Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib*, Tahkik Enür Mahmûd Zenâti, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniye, Kahire 1428, s. 109-110.

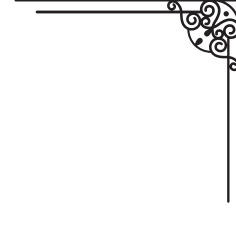
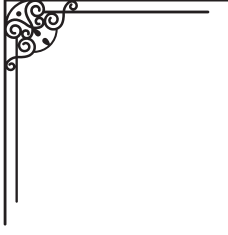
75 İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib*, s. 110.

76 İbn Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Büldân*, Tahkik Yusuf El-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1416, s. 591; İbn Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Büldân* (Bahş-ı Merbût be İran), Farsça Muhtasar Tercüme Muhammed Rıza Hakîmi, Bunyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1379, s. 138.

Kaynakça

- Ağarı, Murat, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", AÜİFD 47, sayı 2 (2006): 195–214.
- Ahmad, S. Maqbul, "Coğrafya", DİA, C. VIII, İstanbul 1993, s. 50-62.
- Avcı, Casim Yâkût el-Hamevî, DİA, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 288-291.
- Azamat, Nihat, "Nâsır-ı Hüsrev", DİA, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 395-397.
- Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430- 538=1038/39-1143/44), Çeviren Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), Çeviren Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- Bilge, Mustafa L., "Ahsenü't-Tekâsîm", DİA, C. II, İstanbul 1989, s. 179-180.
- Diyanet, Ali Ekber, "Bidlis", Dâiretü'l-Mu'ârriif-i Bozorg İslâmî, C. XI, Tahran 1381/2003, s. 571
- Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ali, Takvimü'l-Buldân, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dînîye, Kahire 2007.
- Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ali, Takvimü'l-Buldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası), Çeviren Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- El-Kazvîni, Zekeriya b. Muhammed, Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd, Dârü's-Sâdr, Beyrut 1998.
- El-Kazvîni, Zekeriya b. Muhammed, Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd, Çeviren Mîrzâ Cihângîr Kâcâr, Emîr Kebîr, Tahran 1373.
- El-Vâkîdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer, Fütuhü'ş-Şam, C. II, Dârü'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1417.
- El-Vâkîdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer, Fütuhü'ş-Şam, Çeviren Hasan Gülşen, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2016.
- El-Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk, Tarihü'l-Ya'kûbî, C. II, Dâr Sâdr, Beyrut, t.y.,
- Erdem, İlhan, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 383-424.
- Günaltay, M. Şemseddin, İslâm Tarihi'nin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler, İstanbul 1991.
- Hâfız Ebrû, Şihabuddîn Abdullah Hâfî, Coğrâfyâ-yı Hâfız Ebrû, Tashih Sâdık Seccâdî, C. I, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1375.
- Hudud el-Âlem mine'l-Maşrîk ile'l-Mağrib, Tashih Menuçehr Sütûde, Kitâbhâne-yi Tehûrî, Tahran 1983.
- Hudûd al-Âlam (The Regions Of The World), Çeviren V. Minorsky, 2. baskı, London 1970.
- Hudud el-Âlem mine'l-Maşrîk ile'l-Mağrib, ed. V. Minorsky, Çeviren Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.
- Hudud el-Âlem mine'l-Maşrîk ile'l-Mağrib, Tahkik Yusuf Elhadî, Dârü's-Sekâfiyye'n-Neşr, Kahire 1423.
- İbn Fakîh, Ahmed b. Muhammed, Kitâbü'l-Büldân, Editör Tahkik Yusuf El-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1416.
- İbn Fakîh, Ahmed b. Muhammed, Kitâbü'l-Büldân (Bahş-ı Merbût be İran), Farsça Muhtasar Terc. Muhammed Rıza Hakîmî, Bunyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1379.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, Tarih-i İbn Haldûn, Tahkik Halil Şehâde ve Süheyl Zekâr, C. V, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1421/2000.
- İbn Havkal, Muhammed b. Havkal, Kitâb-ı Sûretü'l-Arz, Münteşîrât-i Dârü'l-Mektebetü'l-Hayât, Beyrut 1992.
- İbn Havkal, Muhammed b. Havkal, Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası), Çeviren Ramazan Şeşen, 2. baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi't-Tarih, Tahkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, C. II, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut 1417/1997.

- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi't-Tarih, Çeviren M. Beşir Eryarsoy, C. II, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi't-Tarih, Çeviren Ahmet Ağırakça, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi't-Tarih, Çeviren Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın, C. XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü'l-Verdî, Zeyneddîn Ömer b. Muzafer b. Ebî'l-Fevâris, Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib, Tahkik Enûr Mahmûd Zenâtî, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dînîye, Kahire 1428.
- İstahrî, İbrahim b. Muhammed, Mesâlikü'l-Memâlik, Tahkik Ahmed b. Sehl Ebûzeyd, Dârü's-Sâdr, Beyrut 1927.
- İstahrî, İbrahim b. Muhammed, Ülkelerin Yolları, Çeviren Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İst. 2015.
- İzgi, Cevat, "Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed", DİA, C. XXV, İstanbul 2002, s. 160.
- Karâçanlı, Hüseyin, "Bidlis", Dâneşnâme-i Cihân-i İslâm, II, Tahran 1375/1997, s. 529.
- Kazvîni, Hamdullah Müstevfî, Nüzhetü'l-Kulûb, Neşr. Guy Le Strange, London-Leiden 1915.
- Kudâme b. Ca'fer, Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, Kitâbü'l-Harâc ve Sınâ'atî'l-Kitâbe, Tahkik Muhammed Hüseyin Zebidî, Dârü'l-Reşidü'n-Neşr, Bağdad 1981.
- Kudâme b. Ca'fer, Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, Kitâbü'l-Harâc ve Sınâ'atî'l-Kitâbe, Çeviren Hüseyin Karaçanlı, Neşr-i Elburz, Tahran 1370.
- Kurtuluş, Rıza, "Hudûdü'l-Âlem", DİA, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 304.
- Lewis, G. L., "Bidlis", EI2, Leiden-Brill 1986, s. 1206-1207.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed, Ahsenü't-Tekâsîm fî Marîfetü'l-Ekâlîm, Brill, Leiden 1906.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed, Ahsenü't-Tekâsîm fî Marîfetü'l-Ekâlîm, Çeviren Ali Nakî Münzevî, C. I-II, Şirket-i Müellifân ve Mütercimân, Tahran 1361.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim), Çeviren Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2015.
- Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî, Sefernâme-i Nâsır Hüsrev, Tashih Muhammed Debîr Sîyakî, İntişârât-ı Kitâbfurûşî Zevâr, Tahran 1335.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ebü'l-Fidâ", DİA, C. X, İstanbul 1994, s. 320-321
- Özaydın, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfî", DİA, C. XV, İstanbul 1997, 454-455.
- Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993.
- Şeref Han, Şerefname, Arapça'dan Çeviren M. Emin Bozarıslan, Ant Yay., İstanbul 1971.
- Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", DİA, C. XX, İstanbul 1999, s. 34-35.
- Şeşen, Ramazan, Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998.
- Tolmacheva, Marina A., "İstahrî", DİA, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 203-205.
- Tolmacheva, Marina A., "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", DİA, C. XXVII, İst. 2003, s. 431-432.
- Tuncel, Metin, "Bitlis", DİA, C. VI, İstanbul 1992, s. 225-228.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, Mu'cemü'l-Büldân, C. I-V, Dârü's-Sâdr, Beyrut 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr", DİA, C. I, İstanbul 1998, s. 145.
- Yınanç, Mükrimin Halil, "Bitlis", İA, C. II, İstanbul 1979, s. 661-664.

MÜSLÜMAN COĞRAFYACI VE SEYYAHLARA GÖRE BİTLİS VE ÇEVRESİNİN SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU (10. VE 17. ASIRLAR ARASI)

Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, htaskiran@beu.edu.tr

Giriş

Bitlis, eski zamanlardan beridir bilinen tarihi bir şehirdir. Şehrin ne zaman kurulduğu ve ismiyle ilgili kati surette bilgi bulunamamaktadır. Urartulardan itibaren başlamak üzere birçok devletin idaresi altına kalmış olan Bitlis, Müslüman müverrihlere göre, 7. Asrın ikinci yarısı ve 8. Asrın başlarından itibaren İslam devletlerinin egemenliğine girmiştir.^[1] Halife Ömer'in el-Cezire kumandanını İyaz b. Ganem tarafından 641 tarihinde Ermeniye (İrmeniye) bölgesinin fethedilmesiyle birlikte Müslümanların eline geçmiştir.^[2] Bölge, Emevi ve Abbasiler döneminde Şam ve Bağdat'tan tayin edilen Ermeniye (İrmeniye) valileri tarafından yönetilmiştir. Ancak bölgede hem Arap Kaysi Emirliği (813-940), hem de Ermeni Bagratuni prensliği (862-1045) hüküm sürmüştür.^[3]

Bitlis ve çevresi 983/84 tarihinden itibaren Meyyafarkin merkezli Kürt Mervani hanedanının idaresinde kalmıştır.^[4] Selçukluların Anadolu fetihleriyle birlikte Türk egemenliğine geçmiş olan şehir, sonraları Ahlat merkezli Ermenekşah/Sökmenliler (1100-1207) tarafından idare edilmiştir. 1207 tarihinde Ermenekşahlar Eyyubilerin eline geçtikten sonra Van gölü havzasındaki şehirlere Eyyubi

-
- 1 Bütün eski kaynakların iktifa ettikleri bir efsaneye göre; günümüzde şehrin merkezinde bulunan kalenin İskender'in komutanı olan Lis (Badlis) tarafından yapıldığı ve kent isminin de bu komutanın ismine izafe edilmektedir. Ancak bu efsane hakikatten uzaktır. Bkz.; Besim Darkot, "Bitlis", İ.A., C. II, MEB Yay., İstanbul 1979, s. 659-661.
  - 2 Belâzuri, Fütühu'l Büldân, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 204; Mükrimin Halil Yinanç, "Ermeniye", İ.A., C.IV, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 317.
  - 3 Bagratuni prensliği için Bkz.; Başkumandan Simbat, Vekayinâmesi (951-1334), (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1946, (TTK Basılmamış Eserler T68. B), s.1-30.
  - 4 Mervanilerin, Van gölü havzasındaki şehirlere özellikle günümüzde Bitlis'e bağlı kazalara farklı tarihlerde hâkimiyeti altına aldığı hem dönemin kaynaklarında hem de günümüz araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Bkz.; İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarkin, (Mervani Kürtleri Tarihi), (Çev. M. Emin Bozarıslan), Koral Yay., İstanbul 1975, s. 61,77; Abdurrahim Tufantoz, Mervanoğulları (380-478/990-1085), Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul 1994, s. 22,30.

idaresi başlamıştır. Sonraları Celalddin Harzemşah'ın bölgeye gelmesiyle birlikte gerek Ahlat gerekse Bitlis Eyyubi ve Harzemşah mücadelesinin ana merkezlerinden olmuştur. Türkiye Selçukluları ve sonraları tekrardan Eyyubi idaresine geçmiş olan şehir Anadolu'nun mühim ilim merkezlerinden biri olmuştur. Ancak Moğol istilasının Doğu Anadolu'da baş göstermesiyle birlikte Van gölü havzasındaki şehirler başta Ahlat, Bitlis ve Erzurum olmak üzere karanlık bir evreye girmişlerdi.^[5] XIV. Asırdan itibaren Moğolların zayıflayıp parçalanmasıyla birlikte Van gölü havzasında Karakoyunlu Türkmenleri bölgeyi idaresi altına almaya başladılar. Aynı dönemlerde Bitlis'in yerli Kürt aşireti Ru-jekiler ise bu şehirde hâkim olmuş ve zamanla bu Kürt emirleri sülalesi Şerefhanlar adıyla Bitlis'i idare etmişlerdir.^[6] Bitlis ve çevresi Akkoyunlu ve Karakoyunlu hâkimiyet mücadele sahalarından biri olmasının yanı sıra sonraları İran merkezli kurulmuş olan Safevilerin egemenliğine girmişse de Yavuz Sultan Selim'in doğu seferi sırasında Osmanlı idaresi altına girmiştir.^[7]

Bitlis, 10. Asırdan itibaren klasik Müslüman coğrafyacıların eserlerinde yer almaya başlamıştır. el-Belazuri, Fütûhu'l-Büldân, Yakubî, Kitâbü'l-Büldân, İbn Hurdazbih, Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Mesudî, Murûc ez-Zeheb, İstahri, Mesâlikü'l-Memâlik, İbn Havkal, Süret el-Arz, Kazvini, Asar-ül Bilad ve Ahbar-ül İbad, Mukaddesî, Ahsenü't-Tekâsîm ve Yakut el-Hamevi, Mu'cemü'l-Büldân gibi İslam coğrafyacılarının eserlerinin yanı sıra 12-13. Asır İranlı seyahat yazarı Nasır Hüsrev'in Sefernamesi ve Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l-Muştak gibi farsça eserlerinde de Bitlis ve çevresinden bahsedilmektedir. Bunların yanı sıra ilgili dönemlere ait batılı seyyahlarında bu şehir ve çevresiyle ilgili bilgileri eserlerinde yer vermiş olsalar da bu husus çalışmamızın dışında bırakılmıştır. Ayrıca Osmanlı döneminin en meşhur seyyahı olan Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve çevresinden yoğun olarak bahsetmektedir. Bu coğrafyacı ve seyyahların Bitlis ile ilgili verdikleri bilgileri çeşitli açılardan tasnif ederek ve yapılan nakillerle şehrin ve çevresinin sosyal ekonomik yönleri üzerinde durmaya çalışacağız.

Bitlis ve Çevresinin Fiziki ve Coğrafi Konumu

Bitlis'in İçinde Bulunduğu İklim ve Bölge

Müslüman coğrafyacı ve seyyahlar, dünyayı coğrafi olarak iklimlere ve geniş bölümlere ayırmışlardır. Bu bölümleri de İklim-i Hakiki (Yedi iklim) ve İklim-i Örfi (iklimler içerisindeki alt bölgeler, yöre (küre)) diye ikiye bölmüşlerdir.^[8] İbn Havkal gibi bazı coğrafyacılar ise tüm küreyi değil sadece İslam beldelerini bölümlere veya iklimlere ayırmışlardır.^[9] Bitlis ve çevresi Müslüman coğrafyacılarına göre İklim-i hakikide, Beşinci iklimde yer almaktadır. Beşinci iklimde yer alan alt bölgeleri ise Erran, Ermeniyeye ve Azerbaycan şeklinde üçe ayırmışlardır. Yalnız Müslüman coğrafyacılar bu üç bölgeyi de İrmeniyeye (Ermeniyeye) adıyla tanımlamışlardır. Ancak İrmeniyeye bölgesini de bazı coğrafyacılar, küçük ve büyük İrmeniyeye yahut üç veya dört bölüme ayırmışlardır.^[10]

5 Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK Yay., Ankara 1990, s. 52-61, 67-84.

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK Basımevi, Ankara 1937, s.60; Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", İ.A., C. II, MEB Yay., İstanbul 1979, s. 662-663.

7 Şeref Han, Şerefname, (Çev. M. Emin Bozarıslan), İstanbul 1990, s. 382-527; Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hakimiyetinde Arşiv Belgeleri İşığında Bitlis Beyleri", I. Uluslararası, Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 253-283.

8 Müslüman coğrafyacıların Yedi iklim hakkındaki yaklaşımları için Bkz.; Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", AÜİF Dergisi, C. 47, S.2, 2006, s. 195-214.

9 Bu duruma örnek olarak İbn Havkal gösterilebilir. Bkz.; İbn Havkal, Süret el-Arz, (Nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992, s. 2; İbn Havkal, Süret el-Arz, (10. Asırda İslam Coğrafyası), (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2014, s. 19-20.

10 Yâkût el-Hamevi, Mû'cemü'l-Büldân, C.I, Daru Sadr, Beyrut 1995, s. 160; Seyfettin Çetin, Yâkût el-Hamevi'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler, Nübihar Yay., İstanbul 2017, s. 58.

İrmeniyeye'de yer alan şehirler, Bedlis, Ahlat, Erciş, Bargiri (Muradiye), Hoy, Salmas, Urmiye, Dahrekan, Meraga, Kalikala (Erzurum)'dır.^[11] Ebü'l-Fidâ ve Yâkût, Bitlis'in Ermeniyeye'de dördüncü kısımda olup 65 30' boylamda (tul) 38 45' enleminde (arz) yer aldığını belirtir. Yine günümüzde Bitlis'in bir kazası olan Ahlat'ın ise 65 50' boylam (tul) ve 39 20' enleminde (arz) olduğunu kaydetmektedir.^[12]

Bitlis ve Bağlı Kazaların Diğer Şehirlere Mesafesi

Müslüman coğrafyacılar, yer küre üzerindeki iklim ve bölgelere ayırıp buralardaki şehirleri bildirmelerinin yanı sıra bu yerleşim yerlerinin fiziki yapılarını, diğer beldelerle aralarındaki mesafeyi ve diğer bölgelerdeki şehirlerle benzerlikleri hakkında bilgiler vermektedirler.

Müslüman coğrafyacılar, şehirler arasındaki mesafeyi fersah, konak, merhale ve gün şeklinde belirlemeler dışında sikkeli^[13]* de ölçü olarak kullanmışlardır. Kudame b. Cafer, Bitlis ve Ahlat yolunu 4 sikke olarak belirlemiş, Makdisi (Mukaddesi) ise Erciş, Ahlat ve Bitlis arasını üçer merhale olduğunu nakleder.^[14] İbn Havkal'ın İrmeniyeye'deki yollar ve mesafeler bahsinde, Bitlis, Ahlat ve Erciş arasının 3 gün olduğunu Bitlis'ten Erzen ve Meyyafarkin'e 4 gün olduğunu kaydeder.^[15]

Ebü'l-Fidâ, Bitlis'in konumunu belirlerken, buranın Meyyafarkin ve Ahlat arasında, suru olan bir şehir olarak bahsetmektedir. Bitlis'in diğer şehirlere uzaklığını ise Malazgirt'e 1,5 günlük mesafede ve önemli bir ilim merkezi olan El-aziz'e ise 7 fersah uzaklıkta olduğunu belirtir. Hoy'dan Bergeri'ye 3 fersah, Erciş'e 2 gündür, Erciş'ten Ahlat'a 3 gündür, Ahlat'tan Bidlis'e 3 gündür, Bidlis'ten Meyyafarkin'e 4 gündür. Ahlat Muş'a 3 konak kadar uzaklıktadır. Malazgirt ve Ahlat arası 2 veya 3 günlük mesafededir.^[16] Nasır Hüsrev, Bergiri (Muradiye)'den Ahlat arasının 19 fersah olduğunu belirtir. Ayrıca Bitlis'e giderken takip ettiği yolu üzerindeki konakları şu şekildedir. Rebiyülevvelin dördünde (438/1047) Tebriz'den yola çıkarak, Merend yoluyla Hoy'a, Hoy'dan Bergiri (Muradiye), arası 30 fersaktır, Bergiri'den Van ve Vestan (Gevaş)'a oradan Ahlat'a geçtiğini, Ahlat'tan sonra (Rahva ovasının ismini vermeden) Bitlis'e vardığını, Bitlis'ten sonra Kıf-Unzur "Dur da Bak" (Baykan) kalesine oradan da Mescidi Üveys-i Karani vardığını, Ahlat'tan sonra kısaca bahsedilen memleketlerin hepsi Meyyafarikin'e bağlıdır. Sonra Erzen'e geçtiğini belirtir.^[17]

Bitlis'in diğer önemli bir kazası olan Hizan ile ilgili Yâkût'un verdiği bilgiye göre, Hizan'ın Diyarbekir tarafında Siirt ve Şirvan'a yakın bir şehir olarak konumlandırılmaktadır.^[18] Evliya Çelebi, Bitlis Eyaleti sınırlarının beyanı başlığıyla, Doğu'da Van gölü, Tahtıvan (Tatvan) ve Vestan (Gevaş), Güneyde Şirvan, Batı tarafında 3 konak uzakta Diyarbekir eyaleti, kuzeyde üçüncü menzilde Tecil, dördüncü menzilde Çapakçur, Kuzeyde üç gün mesafede Erzurum topraklarındaki Malazcird (Malazgirt) ile hem çetdir. Ayrıca yine kuzeydoğusunda Van denizi kenarında Van sancağının Ahlat beyi hududdur. Fakat doğusu, Van denizi olup ondan ötesi ile ilgisi yoktur şeklinde konumlandırır.^[19]

-
- 11 Ebü'l-Fidâ, Takvim el-Büldân, (Nşr. M. Le Baron Mac Guckin De Slane), Paris 1840, s. 388; Ebü'l-Fidâ, Takvimü'l-Büldân, (Terc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 82; Mukaddesi, Ahsenü't-Takâsim, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2015, s. 382.
  - 12 Ebü'l-Fidâ, Terc., s. 314-315; Yâkût el-Hamevi, C.V, s. 355.
  - 13 * Sikke, menzil veya konak manasında kullanılmıştır.
  - 14 Abdurrahman Acar, "Arap Coğrafyacılarına Göre Ahlat ve Çevresi", IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyum Bildirileri, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2011, s. 217.
  - 15 İbn Havkal, s. 275.
  - 16 Ebü'l-Fidâ, s. 314.
  - 17 Nasır Hüsrev, Sefername, İntişarat-ı Kavyani, Berlin 1342/1963, s. 8-9.
  - 18 Yâkût, C. II, s. 331.
  - 19 Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi, 4/1. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012, s. 129.

Bitlis ve Bağlı Kazaların Fiziki Yapısı

Ebü'l-Fidâ, şehrin fiziki yapısından bahsederken buranın dağlarla çevrili bir vadiye kurulduğunu, şehri dışardan gelen suların kat ettiğini, şehrin surununun bir kısmının yıkıldığını nakleder. Bitlis'in Hama'ya benzediğini belirtir.^[20] Mukaddesî'de Ebü'l-Fidâ'yı doğrular nitelikte bilgiler nakletmektedir. Ahsenü't-Takâsîm'e göre Bitlis, iki nehrin geçtiği ve şehir içinde bulunduğu derin bir vadiye yer almaktadır. Şehir nehir tarafından ikiye bölünmüştür. Öküz başını andıran taştan yapılmış bir kalesi vardır.^[21] Ahlat ile ilgili vermiş oldukları bilgiler ise şöyledir: Hılat/Ahlat, düz bir arazide dağlara uzaklığı bir gün mesafededir. Seng Esfid (Süphan Dağı), Menazcıt/Malazgirt ve Ahlat yakınlarında büyük bir dağdır.^[22] Çok sayıda bostanı ve ırmağı olan şehrin suru harap durumdadır. Kerpiç bir kalesi vardır. Cuma mescidi şehrin merkezindedir. Hılat/Ahlat, Dimaşk'a benzemektedir.^[23] İbn Havkal, iç Ermeniye bölgesi içerisinde saymış olduğu Bergeri (Muradiye), Neşvâ, Ahlat, Malazgird, Bidlis, Kalikala (Erzurum), Erzen'in bir birine benzer büyüklükte şehirler olduğunu kaydeder.^[24]

İrânlı seyyah Nâsır Hüsrev, Bitlis'ten bahsederken önce Ahlat'a oradan da Bitlis'e geçtiğini nakleder. Bu şehrin bir dere içinde kurulu olduğu ve buranın kışının çok çetin geçtiğinden bahsetmektedir.

"Cemaziülevvelin on sekizinde Vestan (Gevaş)'dan Ahlat şehrine vardık. Bu şehir Müslüman ve Ermenilerin sınırdır. Cemaziülevvelin ayının yirminci günü oradan ayrıldık ve bir kervansaraya vardık. Şiddetli bir kar ve soğuk vardı. İnsanlar, karlı ve tipinin olduğu günlerde anayolu bulmak amacıyla şehrin önündeki ovaya yol boyunca bir miktar kazık çakmışlardır. Oradan Bitlis şehrine vardık. Bu şehir dere içerisinde kurulmuştur."^[25]

Evliya Çelebi, Bitlis'i iki dağın arasında ve iki su nehrinin üzerinde kurulmuş şehrin kalesini merkeze alarak betimleme yapmıştır. Dehdivan dağı ve Avih dağları arasında bir geni taşlık öz içinde Avih deresinin solunda ve İskender deresi sağında bu iki tatlı nehrin bir araya geldiği yerde göklere doğru baş uzatmış bir yalçın kaya üzerinde Şeddadi yapı gibi yontma taş ile yapılmış sağlam bir kaledir. Kalenin kapısına 600 adımda ulaşılır. Doğu batı yönünde dörtgen şeklinde olan kalede 670 adet kale bedeni bulunmaktadır. Kalenin büyüklüğü 2.900 adımdır. Duvarların boyu seksener arşındır ve on arşın derinliğindedir. Kalenin içinde 300 hane vardır ama yarısını Han sarayı kaplamıştır.^[26]

Selçuklu ve Eyyübi dönemlerinde büyük bir ilim ve kültür merkezi olan Ahlat, Belh ve Buhara'ya verilen (قبته الاسلام اخلاط) "Kubbetü'l-İslam" yani İslam'ın kubbesi unvanı sonraları Ahlat'a da verilmiştir.^[27] Evliya Çelebi, bu isim yerine Ahlat için Dar-ı Büleh (Büleyh yurdu) yani oğuz taifesi yurdu olarak belirtmektedir.^[28] Şehrin kalesinden bahsederken, 969/1561 tarihinde Zal Paşa eliyle göl kıyısında dörtgen şeklinde inşa edilmiş, büyüklüğü 3 bin adım, 14 kuleden oluşan, duvarı yüksek olmayan ve hendeği de derin olmayan ancak geniş ve sağlam duvarlar ve göl kıyısına bakan üç kat sağlam demir kapısı vardır.^[29]

20 Ebü'l-Fidâ, Terc., s. 314.

21 Mukaddesî, s. 388.

22 Yâkût el-Hamevi, C.III, s. 269; Çetin, s. 188.

23 Ebü'l-Fidâ, terc., s. 315; Mukaddesî, s. 388.

24 İbn Havkal, s. 268-269.

25 Nasır Hüsrev, s. 9.

26 Evliya Çelebi, s. 127-128.

27 İbn Bibî, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Aleaddin Keykubat ve Celaleddin Harzemşah mücadelesi bahsinde Ahlat'tan "Kubbetü'l-İslam" olarak bahseder. Bkz.; İbn Bibî, El Evamirü'l-Ala'îye Fî'l-Umuri'l-Ala'îye, C. I, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 382.

28 Evliya Çelebi, s. 188.

29 Evliya Çelebi, s. 192.

Bitlis'in günümüz mülki sınırlarında yer alan Adilceviz kazasıyla ilgili ilk dönem Müslüman coğrafyacılar tarafından detayla bilgiler verilmemesinin yanı sıra Erciş ve Ahlat arasında yer alan bu küçük yerleşim yeri ile ilgili Evliya Çelebi detaylı bilgi vermektedir. Şehrin kalesini, Kürtler'in Ceviz kalesi dedikleri, Van denizinin kıyısında bulut renkli bukalemun nakışlı bir dağın göklere baş uzatmış kayası üzerine kurulmuş, kesme taş ile yapılmış sağlam kale, dayanıklı eski hisar ve büyük sur süslü bir kale, etrafında hendek yoktur, 38 adet sağlam kulesi ve bir demir kapısı vardır şeklinde tarif eder.^[30]

Bitlis ve Çevresinin Sosyal Durumu

Bitlis sahip olduğu coğrafi konum itibarıyla önemli bir geçiş noktasında yer almaktadır. Bu durum şehrin farklı kültürlere, inançlara ve milletlere ev sahipliği yapmasını sağlamıştır. Dini bakımdan Hıristiyan ve Müslümanların birlikte olduğu, halk olarak ise Ermenilerin, Kürtlerin, Arapların ve Türklerin beraber yaşamış oldukları bir merkezdir. Bitlis ve çevresinin demografik yapısıyla ilgili Müslüman coğrafyacılar göre Arap fetihleri öncesinde Ermeni ve Kürtlerin bölgede yaşadıkları, daha sonraları ise Arapların ve Türklerin bölgeyi hükmetmeleriyle birlikte bölgenin demografik yapısının çeşitlendiğini aktarmaktalar.^[31] Kazvini, Hılat/Ahlat halkı Müslüman ve Hristiyanlardan oluşur, farsça, Ermenice ve Türkçe konuşulduğunu belirtse de yine İranlı seyyah Nasır Hüsrev, bu şehrin isminin Hılat olmasının sebebinin ise burada üç dilin, Arapça, Farsça ve Ermenice konuşulması sebebiyle bu ismi aldığını ve bu şehrin Müslüman ve Ermenilerin sınırı olduğunu kaydeder. Şehrin karma karışık ve kalabalık topluluk manasına geldiği için bu ismin verildiğini belirtir.^[32]

Evliya Çelebiye göre Bitlis eyaletinde, hân tahriri üzere 43 bin Ermeni reayalar vardır. Bunların 11 mahallede yaşadığını; Müslümanların 17 mahallede yaşadıklarını ve genelde Şafii olduklarını söyler. Hanefi mezhebinden kimse yoktur. Müslümanların mahallelerini tek tek sayarken, Ermenilerin mahallelerinin adlarını bilmediğini belirtir. Bitlis'te kesinlikle Yahudi, Firenk ve Rum olmadığını da vurgular. Tamamı Ermenilerdir ve hepsi zengin bezirgânlardır.^[33] Ayrıca sosyal hayatın en önemli yapısı olan Aşiretler hakkında Evliya Çelebi önemli bilgiler vermektedir. Bu aşiretlerin ayrıca siyasi ve idari yapıda etkili olduklarını belirtir. Bitlis ve çevresinde 77 adet aşiret ve kabile vardır. Bunlardan Mutki aşireti Ali Bey 7 bin tüfekli askere sahiptir. Bitlis şehrinde en kalabalık aşiretin Rojiki/Roziki Kürt aşireti olduğunu ve sadece şehir içinde 40 bin adamı olduğunu belirtir. Önceki aşiretin mensuplarının gayet cesur olduğunu, sonrakinin ise diğer Kürtler gibi yiğit ve cesur olmasa da temiz ve hoşsohbet insanlardan oluştuğunu zikreder.^[34]

Bitlis ve Çevresinin Ekonomik Durumu

Bitlis ve çevresindeki beldelerde birçok bağ, bostan ve önemli maden yatakları bulunmaktadır. Buradaki bağ ve bostanlardan elde edilen ürünler hem şehrin ihtiyaçlarını hem de diğer bölgelere ticareti bakımından önemli bir yer tutmaktaydı. Ebü'l-Fidâ, Bitlis'in ve Ahlat'ın çok sayıda bostan ve bağının olduğunu ve İbn Havkal'dan naklen bu şehirlerin mamur yerler olduğunu belirtir. Aynı şekilde Yakut el-Hamevi, Bitlis'te çok bahçelerin olduğunu kaliteli bol ve ucuz elmasının olduğunu

30 Evliya Çelebi, s. 204-205.

31 Yâkût el-Hamevi, C.I, s. 358; Çetin, s. 156-157.

32 Nasır Hüsrev, s. 8-9.

33 Evliya Çelebi, s. 130, 133.

34 Evliya Çelebi, s. 129.

ve birçok ülkeye buradan elma taşındığını ve bu elmanın çok meşhur olduğunu nakleder.^[35] Ahlat ile ilgili Kazvini, burada imal edilen kilitlerin bir benzerinin olmadığını belirtir.^[36] İslam coğrafyacılarının bilgi verdiği diğer bir şehir ise Bitlis'e bağlı Hizan'dır. Hizan'da birçok su kaynağı bulunmaktadır. Bu su kaynakları sayesinde yoğun bir şekilde bağ ve bahçeye sahip olan Hizan, iklim olarak da birçok ürünün yetişmesine müsait bir yerdir. Nitekim bu kentte Fındık, Ceviz, elma ve meşe palamut'u çok meşhurdur. Öyle ki Yakut el Hamevi, Hizan'da yetişen meşe palamut'unun ne Irak, Cezire ne de Şam'da yetişmediğini belirtir.^[37] Van gölü Bitlis ve çevresini ekonomik olarak besleyen önemli bir unsurdur. Nitekim Müslüman coğrafyacılar, bu gölüm isimlendirmesi hususunda farklı yaklaşımları olsa da gölün bölgeye büyük bir ekonomik katkı sağladığı konusunda mutabıktırlar. İbn Havkal, Van gölüyle ilgili bilgileri verirken buranın Ahlat ve Erciş'in güneyinde doğu batı istikametinde uzanan 10 fersahtan daha uzun bir göl olduğunu belirtir. Tabii bu durum sadece Ahlat ve Erciş arasındaki uzaklığı karşılamaktadır. Aksi durumda gölün çapı daha uzundur.

Bu gölde bir karış büyüklüğünde küçük balıklar avlanır. Tarih (gümüş kefali/inci kefali) adı verilen bu balıkların tuzlandığı ve Musul, El-Cezire, Irak ve Şam bölgelerine nakledildiğini kaydeder. Bölge ticaretine büyük katkısı olan inci kefali dışında yine gölün kıyılarından elde edilen soda tuzları da önemli bir ticaret ve gelir kaynağıydı. Nitekim buralardan çıkarılan soda tuzu Irak ve diğer bölgelerdeki fırıncılara ekme yapımı için satılmaktaydı. Yine bölge madencilik bakımından da zengindi. Özellikle Vestan (Gevaş) ve Hizan arasındaki dağlarda zırnık yatakları bulunmaktaydı. Kırmızı ve sarı çeşitleri olan bu zırnık madeni diğer bölgelere satılmaktaydı.^[38] Evliya Çelebi, Ahlat şehrinin kuzeyinde yüksek dağlarda binlerce çeşit maden çıkarılır ve bunlar arasında en makbul olanın ise kırmızı zırnık olduğunu belirtir. Ayrıca zarı zırnıkta buradan çıkarıldığını ve Rumeliye, Anadolu'ya, Arabistan ve Acem diyarlarına buradan zırnık götürülürdü.^[39]

Bitlis ve çevresiyle ilgili tüm bu ekonomik kaynakların yanı sıra belki de geçmişten günümüze bu şehirle özdeşleşen ve halen varlığını sürdüren en önemli ekonomik emta ise bal'dır. İranlı seyyah Nasır Hüsrev, "Ahlat'tan Bitlis şehrine vardık. Bu şehir dere içerisinde kurulmuştur. Oradan bal satın aldık. Bize sattıkları hesaba göre yüz batmanı bir dinara karşılık geliyordu. Anlattıklarına göre, bu şehirde bir yılda üç yüz, dört yüz tulum bal elde eden kimseler vardır." Bitlis'in balıyla ilgili bu bilgileri nakleder.^[40] Bitlis ve çevresiyle ilgili bu ürünlerin alınıp satıldığı önemli pazarlar bulunmaktaydı. Bu pazarlarla ilgili Evliya Çelebi, Bitlis merkezde önemli çarşı ve pazardan bahseder. Bunlardan biri Hüsrev Paşa çarşısı, iki debbağhane (dericiler) çarşısı diğeri ise Kapan Pazarıdır. Hüsrev Paşa çarşısında toplamda 2.100 dükkanın olduğunu ve çarşının iki başı demirden kapılı, baştan başa kargir kemer yapılar ile yapılmış mamur bir çarşıdır. Debbağhane'de işlenen renkli sahtiyan (boyanmış, cilalanmış deri) ve çeşit çeşit danedar yeryüzünde yoktur. Bitlis'te bir de Kapan Pazarı vardır ki, bütün kumaşlar, yiyecek ve içecekler bu kapana gelip kantardan geçer, onda bir sultan vergisi alınır ve belli bir satış fiyatı konur, konulan fiyattan pahalıya satış yapılamaz.^[41]

Esasında dericiliğin bu kadar geliştiği bir bölgede hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Nitekim Bitlis şehrinin dereleri ve tepeleri kuşlar ve türlü türlü yaban hayvanlarıyla dolu olup, halk ava çıktığında yüz binlerce keklük avlanır. Bu keklükler getirilip Bitlis'in pazarlarında üç ay boyunca satılır. Böylece halk koyun ve kuzu eti yemekten kurtulur.^[42]

35 Ebü'l-Fidâ, terc., s. 313-314; Yâkût el-Hamevi, C.I, s. 358.

36 Kazvini, s. 524.

37 Yâkût el-Hamevi, C.II, s. 331.

38 İbn Havkal, s. 269.

39 Evliya Çelebi, s. 203.

40 Nasır Hüsrev, s. 9.

41 Evliya Çelebi, s. 134.

42 Evliya Çelebi, s. 146.

Bitlis'in düzlük bir alan olmayışı bu şehrin birçok bağ ve bahçeye sahip olmasına yol açmıştır. Öyle ki Evliya Çelebi, bu şehrin 12 bin bağının olduğunu ve Bitlis halkı yılın sekiz ayını bu bağlarda geçirir. Burada halkın ileri gelenleri ve diğer sosyal kesimler de dahil insanlar, hem çalışır, bağları imar ederler, hem de gece gündüz dinlenir, eğlenir, yani yaylarlar. Bazı bağlar 2 bin guruş mahsul verir.

Meyvelerden on bir çeşit armudu meşhurdur.^[43] Bitlis'in bir kazası olan Tatvan'ın Van gölüne sınırı olması ve burada bir limanın olması bölgenin ticaretine önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim Tatvan limanından Van limanına gidecek olan gemilerden alınan vergi şehrin ekonomik yapısına büyük katkı sağlamıştır. Evliya Çelebi seyyahatnamesinde; "Menzil-i kal'a-ı Tahtıvan bahsinde, Ekrâd kavmi Tatvân derler. (...) Van kulu tarafından bir ağa gümrüğü zabt edüp Van deryâsından gidüp gelen gemilerden bac ve gümrük, öşr-i sultânî alır. Bu hânın etrâfında ba'zı Ekrâd hâneleri vardır ammâ bir câmi'den gayrı çârşû-yı bâzârdan ve sâ'ir imâretten bir eser-i binâ yoktur. Ammâ imâr olacak bender-i lâzımdır. Zîrâ bir latîf limanı vardır."^[44] Bitlis ve çevresinde geçerli olan mesleklere gelince; ticaret, cerrahlık, esnaflık, hekimlik, çiftçilik, demircilik, hasırcılık, terzilik, dericilik, berberlik gibi meslekler sayılabilir.^[45]

Sonuç

Müslüman coğrafyacı ve seyyahlar Bitlis ve çevresiyle ilgili gerek duymuş oldukları gerekse de biz-zat tanık oldukları bilgileri eserlerinde kaydetmişlerdir. Bu coğrafyacı ve seyyahlar, kendilerine has bir üslupla Bitlis ve çevresinin içinde bulunduğu iklim ve bölge, şehrin konumu, diğer merkezlerle olan mesafelerini belirtmişlerdir. Ayrıca şehrin sosyal ve ekonomik durumunu inanç ve geleneksel yaşamlarıyla ilgili bilgiler vermişlerdir.

Coğrafyacı ve seyyahların eserlerinde Bitlis ve çevresinin halk olarak Ermenilerin, Kürtlerin, Arapların ve Türklerin birlikte yaşamış oldukları ve inanç olarak Müslümanların ve Hristiyanların yaşadığı yer olarak belirtmişlerdir. Ekonomik olarak Bitlis ve çevresinde Van gölünden çıkarılan inci kefalı, soda ve zırnık'ın çevredeki şehirlere satıldığını ayrıca bölgede yetiştirilen elma, fındık, ceviz, meşe palamut'u günümüzde halen önemini koruyan bal önemli ihraç ürünleri olarak gösterilmektedir.

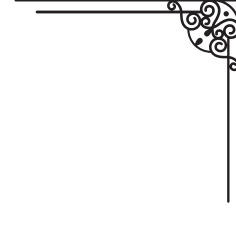
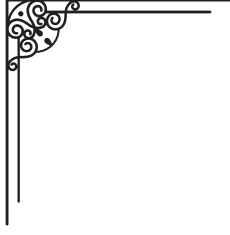
43 Evliya Çelebi, s. 144, 171.

44 Evliya Çelebi, s. 181-182.

45 Evliya Çelebi, s. 1168-169.

Kaynakça

- Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hakimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri", I. Uluslararası, Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 253-283.
- Abdurrahim Tufantoz, Mervanoğulları (380-478/990-1085), Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul 1994.
- Abdurrahman Acar, "Arap Coğrafyacılarına Göre Ahlat ve Çevresi", IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyum Bildirileri, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2011, s. 215-231.
- Başkumandan Simbat, Vekayinâmesi (951-1334), (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1946, (TTK Basılmamış Eserler T68. B).
- Belâzurî, Fütûhu'l Büldân, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- Besim Darkot, "Bitlis", İ.A., C. II, MEB Yay., İstanbul 1979, s. 657-661.
- Ebü'l-Fidâ, Takvim el-Büldân, (Nşr. M. Le Baron Mac Guckin De Slane), Paris 1840.
- Ebü'l-Fidâ, Takvimü'l-Büldân, (Terc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2017.
- Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi, 4/1. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012.
- Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK Yay., Ankara 1990.
- İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye, C. I, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.
- İbn Havkal, Sûret el-Arz, (10. Asırda İslam Coğrafyası), (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2014.
- İbn Havkal, Sûret el-Arz, (Nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.
- İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarkin, (Mervani Kürtleri Tarihi), (Çev. M. Emin Bozarslan), Koral Yay., İstanbul 1975.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK Basımevi, Ankara 1937.
- Mukaddesî, Ahsenü't-Takâsîm, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2015.
- Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", AÜİF Dergisi, C. 47, S.2, 2006, s. 195-214.
- Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", İ.A., C. II, MEB Yay., İstanbul 1979, s. 661-664.
- Mükrimin Halil Yinanç, "Ermeniye", İ.A., C.IV, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 317-326.
- Nasır Hüsrev, Sefername, İntişarat-ı Kavyani, Berlin 1342/1963.
- Seyfettin Çetin, Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ıda Kürtler, Nûbihar Yay., İstanbul 2017.
- Şeref Han, Şerefname, (Çev. M. Emin Bozarslan), İstanbul 1990.
- Yâkût el-Hamevî, Mû'cemü'l-Büldân, C.I-V, Daru Sadr, Beyrut 1995.

VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA REVVÂDÎ VE HEZBÂNÎ HÂKİMİYETİ

Dx. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ

Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, keles8023@gmail.com

Giriş

Tarihî coğrafyası itibarıyla kuzeyini Apahunik, doğu ve güneydoğusunu Vaspurakan (el-Basfurfân, el-Busfurfân) ve Andzavatsik (ez-Zevzân), güneyini Rıştunik ve doğusunu Taron'un oluşturduğu Van Gölü havzası, Müslüman coğrafyacılar tarafından İrmîniyye'nin (Ermîniyye, İrmeniyiyye) *İrmîniyye Hâriciyye* veya *İrmîniyye Suğra* şeklinde nitelendirilen bölümü içerisinde değerlendirilmiştir^[1]. Çalışmamızın konusunu teşkil eden hadiseler ise daha ziyade Vaspurakan ve Andzavatsik ile Apahunik ve Ahlat'tan Bargiri'ye kadar uzanan kıyı bölgeleri merkezli olarak gelişmiştir. Buna göre Vaspurakan ve Andzavatsik 908 yılından itibaren krallık unvanını alan Ermeni Arzruni hanedanı tarafından yönetilmekteydi. Bununla birlikte gerek Sâciler (Sâcoğulları) gerekse de Musâfiriler devrinde bu mülklerini korumak adına Azerbaycan'ın Müslüman emîrlere tabî olup yıllık vergi (haraç) vermek durumunda kalmışlardı^[2]. Arzdruniler, Derenik Aşot (İbn Deyranî, 937-953) ve Apusehl-Hamazasp'ın (953-972) iktidar yıllarında siyasî birliklerini koruyabildiler. Ancak 972'de Apusehl-Hamazasp'ın ölümüyle krallık toprakları oğulları Aşot Şahak (972-983), Gürgen Haçık (öl. 1003) ve Senekerim Hovhannes arasında taksim edildi. Bu taksimat neticesinde Aşot kral unvanıyla Vaspurakan'a yerleşirken, Gürgen Haçık Andzavatsik'e ve Senekerim de gölün güneyini oluşturan Rıştunik'e sahip oldu. 983 yılında Aşot'tan sonra Vaspurakan tahtına geçen Gürgen Haçık'ın 1003'te vefat etmesiyle Senekerim Hovhannes, bütün hanedan üyelerini bertaraf ederek 20 yıl daha sürecek

-
- 1 Bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-ard*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1938, s. 343; 10. Asırda İslâm Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s. 267; İdrisî, *Kitâbu Nuzetü'l-mustâk fi ihtirâki'l-âfâk*, II, Kahire 2002, s. 824; Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-buldân*, I, Beyrut 2007, s. 160. Öte yandan İrmîniyye'yi üç veya dört bölgeye ayırıp söz konusu coğrafyayı, birinci, üçüncü veya dördüncü bölgede anılmasıyla ilgili görüşlere dair bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008, s. 105; Yakut el-Hamevî, I, s. 160; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. 308-309.
  - 2 İbn Havkal, s. 354-355; Türkçe çev. S. 275-276; Hakkı D. Yıldız, "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, İstanbul 1989, s. 115, 127; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul 2016, s. 71.

olan krallığın birliğini bir kez daha sağlamış oldu^[5]. Malazgirt'in merkezini oluşturduğu Apahunik bölgesi ile Ahlat, Erciş, Bargiri, Amik (Amiuk) ve Varag (Yedi Kilise) gibi kıyı şehir ve kaleleri ise IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgenin siyasi gelişmelerinde önemli birer aktör haline gelen bazı Arap kabilelerinin (Beni Suleym ve Osmanîler gibi) elinde bulunmaktaydı^[6]. Bunlardan Beni Suleym kabilesine mensup olan Kaysiler, 353 (964) yılına kadar bir asırdan fazla bir süre Malazgirt, Ahlat, Erciş ve zaman zaman Bargiri de dâhil olmak üzere Apahunik'de varlıklarını idame ettirdiler. Konstantinos Porphyrogenitus^[5] ve Thomas Artsruni'nin^[6] ifade ettiğine göre Kaysî emîrleri bazı dönemlerde Bagratuni Kralı I. Simbat'a (890-914) vergi vermek durumunda kalsalar da İrmîniyye'nin merkezinde Müslüman hâkimiyetinin temsilcisi olarak iktidarlarını sürdürmeyi başardılar^[7]. Ancak 353 (964) yılında isyan eden Seyfûddevl'e'nin ordu komutanlarından Necâ es-Seyfî, önce Ahlat'ı aldı, akabinde de Kaysî Emîri II. Ebü'l-Verd'i öldürerek Kaysîlerin hâkimiyetlerine son verdi. Böylece Malazgirt ile Ebü'l-Verd'e ait şehir ve kalelere hâkim oldu.

Müteakiben Necâ'nın öldürülmesiyle Seyfûddevl'e, Ahlat, Malazgirt ve Erciş başta olmak üzere Kaysî ülkesinin tamamını Hamdânî topraklarına dâhil etti^[8]. Bundan sonraki süreçte bölgenin Hamdânî idaresindeki durumuyla alakalı bilgi bulunmazken, Seyfûddevl'e'nin ölümünün ardından (Safer 356/Ocak-Şubat 967), Van Gölü havzasındaki Hamdânî otoritesinin çöktüğünü söylemek mümkündür. Zira aşağıda da bahis konusu yapacağımız Berdas Phokas'ın Malazgirt'e yönelik seferi, Hamdânîler tarafından bir karşılık bulmayacaktır. Thomas Artsruni'nin sürdürücüsünün "*Vasurakan prenslerinin kalbinde iyileşmeyen bir yara*" şeklinde tarif ettiği Amîk, Varag (Yedi Kilise) ve Bargiri Osmanîleri ise Kaysîlere ve Vasurakan Ermenilerine karşı uzun süre direnç gösteremediler^[9]. Nitekim Amik ve Varag'ı Ardrunilere, Bargiri'yi de Kaysîlere kaptırdılar^[10].

X. yüzyılın ikinci yarısında Müslümanların Van Gölü havzasındaki doğrudan egemenliği bu şekilde sönmeye yüz tutarken, Bizans otoritesi uzun yıllardan sonra yeniden bölgede fiilî bir yönetim tesis etmekteydi. Bu bağlamda söz konusu yüzyılın başından itibaren Müslümanlar aleyhine sınırlarını genişletip başarılı askerî operasyonlar yürüten Bizans, Nicephoros Phokas (963-969) zamanında 966-967'de Taron'u ilhak ederek kendi topraklarına kattı^[11]. Müteakiben bölgede bir imparatorluk kumandanı veya *protospatharios*^[12] yönetiminde bir Bizans idarî birliği oluşturuldu^[13]. Böylece

- 3 Bkz. Stephanos Asogik, *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, transl. Tim Greenwood, Oxford 2017, s. 311-312; Urfa'lı Mateos, *Urfa'lı Mateos Vekayinâmesi (952-1136)* ve *Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 12, dipnot 35; Rene Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006, s. 474; Nina Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, ed. Richar G. Hovannisian, New York 1997, s. 166; Tim Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire (500-1492)*, Cambridge 2008, s. 359.
- 4 Arap kabilelerinin İrmîniyye'deki yerleşimlerine dair bkz. Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, İngilizce çev. Robert W. Thomson, Detroit, 1985, s. 277-278; Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, İngilizce çev. N. G. Garsoian, Lizbon 1976, s. 25-50; Osman Gürbüz, "Van Gölü Çevresinde Arap-Ermeni İlişkileri ve Yörede Müslüman Toplulukları", *I. Uluslararası Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, s. 113-124; Abdurrahman Acar, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (9-13 Haziran 2009-Van)*, İstanbul 2010, s. 150-152; Ömer Tokuş, "Dokuzuncu Asırda Dimaşk, Diyarbakir ve Erminiyye'de bir Emîrlik "Şeyhoğulları", *ASOS Journal*, 40, 2017, s. 216-221.
- 5 *De Administrando Imperio* İngilizce çev. R. J. H. Jenkins, Washington 1967, s.
- 6 *History of the House of the Artsrunik'*, s. 308-310.
- 7 Kaysîlere dair bkz. Konstantinos Porphyrogenitus, s. 199-205; Thomas Arstruni, s. 283-292, 308-310; Ter-Ghewondyan, 51-60, 65-68, 79-88; Gürbüz, s. 119-121.
- 8 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016, s. 593, 599-600; Yahya b. Said el-Antakî, *Târîhü'l-Antakî*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Trablus 1990, s. 103-104; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-târîh* tercümesi, VIII, çev. Ahmed Ağırakça, İstanbul 1989, s. 475-476; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Kholy-Yusuף Baluken, İstanbul 2014, s. 434-435.
- 9 Osmanîlere dair bkz. Thomas Artsruni, s. 197, 214-215, 277-281, 342-345; Grousset, s. 361-362, 418-420; Ter-Ghewondyan, s. 56-57, 66; Gürbüz, s. 121, 123; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 216-217.
- 10 Thomas Artsruni, s. 277-278, 345; Grousset, s. 414, 418-420.
- 11 Stephanos Asogik, s. 235; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, İngilizce çev. John Wortley, Cambridge 2010, s. 268-269.
- 12 Genellikle senato üyelerine verilen imparatorluk hiyerarşisinde bir rütbe, bkz. Alexander Kashdan-Anthony Cutler, "Protospatharios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, New York 1991, s. 1748.
- 13 Grousset, s. 488.

İrmîniyye'nin güneyini oluşturan Taron'a yerleşen Bizans, bundan sonraki süreçte bölgede Ermenilerin yanı sıra Müslüman merkezlerini de hedef almaya başladı. Nitekim Yahya b. Said el-Antakî'nin Müslümanlara ait olduğunu vurguladığı Malazgirt, 968-969'da (h.359) Bardas Phokas'ın saldırısına uğradı. Kalabalık bir kuvvetle şehri kılıç zoruyla ele geçiren Phokas, şehir surlarını yıktırdıktan sonra geri çekildi^[14]. İbnü'l-Esîr^[15], Nikephoros'un yeğeni Phokas'ın bu saldırısını anlatırken, bu zamanda bölgenin Bizans'ın kontrolüne girdiğini, Müslümanların onlardan bir hayli korktuklarını ve bu nedenle de diledikleri gibi hareket ettiklerini özellikle vurgulamaktadır. Bununla birlikte X. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Bardas Skleros (976-979, 986-987) ve Bardas Phokas (987-989) isyanlarıyla Bizans otoritesinin zayıflaması, Kaysî toprakları üzerinde yeni bir Müslüman güç olarak Mervânîlerin ortaya çıkmasına olanak verdi. Buna karşın Skleros isyanını bastırmak için İmparator II. Basil, yeni bir politik aktörün Apahunik üzerinde hak iddia etmesine imkân verdi. Bu kişi, yardımlarına karşılık kendisine Basean, Hark ve Apahunik'in vaad edildiği Taik (İberya) Kralı Davit (küropolat) idi^[16]. Çalışmamızda konu edindiğimiz Revvâdiler ve Hezbânîlerin Van Gölü havzasına yönelik faaliyetlerinin başlaması da bu zamana tesadüf etmektedir.

Revvâdiler ve Hezbânîlerin Bölgeye Yönelik Faaliyetleri

Revvâdiler, Musâfirî Emîri Merzubân'ın (öl. 346/957) Rüknu'ddevle'ye esir düştüğü 338-341 (949-951) yılları arasında tarih sahnesine çıkmış ve son Musâfirî Emîri Merzubân b. İsmail b. Vehsûdan'ı (374/984-985) bertaraf ederek bütün Azerbaycan'a hâkim olmuşlardı. Merzubân'ın vefatından sonra Tebriz'i kendilerine başkent yapan Revvâdiler, Musâfirî mirasına sahip olmak için mücadele etmişlerdir. Bu anlamda Revvâdî Emîri Ebü'l-Heycâ Muhammed (Memlân), Musâfirî emirleri arasındaki taht mücadelesinden istifade ederek Hoy ve Selmâs gibi Azerbaycan şehirlerine hâkim olurken aynı zamanda Musâfirîler döneminde olduğu gibi İrmîniyye üzerinde de nüfuz oluşturmaya çalışmıştır. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Azerbaycan'a komşu olan Vaspurakan ve Andzavatsik (ez-Zevezân) Ardrunileri, Sâcilerden beri yörenin Müslüman emirlerine tâbi idiler. Musâfirîler devrinde de devam eden bu durumu, Ebü'l-Heycâ Memlân'ın da sürdürmek niyetinde olduğunu söylemek mümkündür.

Hezbânîler ise Erbil ve Urmiye merkezli Musul'dan Azerbaycan'a kadar olan mıntukada mukim büyük bir Kürt aşiretidir. Söz konusu coğrafyada çeşitli hanedanlıklar kurmuşlardır^[17]. Bu anlamda çalışmamıza konu olan Urmiye çevresinde önemli bir güç haline gelen Ebü'l-Heycâ b. Rebibü'ddevle liderliğindeki Hezbânîlerdir.

Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Revvâdilerin, İrmîniyye'ye yönelik ilk harekâtları 987-988'de (Erm. Takv. 436) gerçekleşmişti. Ebü'l-Heycâ Memlân, Musâfirîlerin son temsilcisi Merzubân b. İsmail b. Vehsûdan'ı bölgeden uzaklaştırdıktan sonra (h.374/984-985)^[18] batıya yönelir. Bu cihette önce Nahcivân Emîri Ebû Dulef'e karşı harekete geçerek onu mağlup edip kendisine tâbi

14 Stephanos Asogik, s. 235; Yahya b. Said el-Antakî, s. 136; Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, çev. Fikret Işılta, İstanbul 1970, s. 148; T. W. Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1459)", The Cambridge History of Byzantine Empire (500-1492), Cambridge 2008, s. 357; Nevzat Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", Alp Arslan ve Malazgirt, haz. Erdoğan Merçil, 2011, s. 38.

15 el-Kâmil, VIII, s. 519.

16 Stephanos Asogik, s. 244-245.

17 Hezbânîlere dair bkz. İbn Havkal, 261, 190-191; Zırar Sadik Tevfik, el-Kâbâ'il ve'z-za'âmatü'l-kabiliyye el-Kurdiyye fi'l-asri'l-vasit, Erbil 2007, s. 173-174; Ahmed Abdülaziz Mahmud, el-İmâretü'l-Hezbâniyye el-Kürdiyye fi Azerbaycan ve Erbil ve el-Ceziretü'l-Fıratıyye, Erbil 2012; Osman G. Özgüdenli, "Urmiye", DİA, XLII, İstanbul 2012, s. 179; Fevziye Yunus Fettah, "Selçuklular Devrinde Kürtler", çev. Mehmet Akbaş, Kürtler (Tarih), İstanbul 2015, s. 140-142.

18 Müneccimbaşım Ahmed b. Lutfullah, Câmîü'd-düvel, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Kütüphanesi Koleksiyonu yonu, nr. 2954, 502b.

kılar, ardından da Dvin'e yönelir ve burayı ele geçirir^[19]. Böylece Sâcî ve Musâfirî mirasının tamamına hâkim olan Memlân, seleflerinin âdeti üzerine, Ermeni krallıklarından vermeye mükellef oldukları mutad vergiyi talep eder. Bu hususta Vaspurakan Ardzrunilerinin tutumuna dair bilgi bulunmazken, Bagratuni Kralı II. Simbat, kendisine yıllık vergisiyle birlikte değerli hediyeler sunar. Bu şekilde beraberinde 100 bin kişilik bir ordusu olduğu belirtilen Memlân'ı geri dönmeye ikna eder^[20].

Ebü'l-Heycâ Memlân, Vaspurakan ve Andzevatsik krallıklarına da otoritesini kabul ettirmek için beklediği fırsatı bir yıl sonrasında buldu. Asogik'in bunun *bir anlaşmazlık neticesinde* olduğunu belirtmesi, muhtemelen aralarından daha öncesinde var olan bir anlaşma durumuna işaret olarak kabul edilebilir. Ancak Apahunik emirinin yani Mervânî Emîri Bâz veya onun buradaki valisinin^[21] yanından ülkesine dönmekte olan Hoy (Her) emirinin oğlu, yolda rastladığı bazı Hıristiyan çocuklarını kaçırmaya kalkınca, olaya tanık olan Sargis adında bir Ermeni soylusu tarafından öldürülür. Hoy emîri, Revvâdî Emîri Ebü'l-Heycâ Memlân'a müracaat ederek Vaspurakanlılardan, oğlunun intikamını alması karşılığında ülkesini ona teslim edeceğini belirtir. Bunu fırsat bilen Ebü'l-Heycâ Memlân, kalabalık ordusuyla harekete geçerek Vaspurakan sınırına gelir. Burada ordusunu üç gruba ayırarak, kendisi merkezde olmak üzere üç kol halinde Vaspurakan ülkesine girecek şekilde bir hareket planı belirler. Fakat kaynağımızın belirttiğine göre aynı gece, Vaspurakan'a girme imkânı bulamadan vefat eder ve yerine oğlu Memlân geçer. Bundan istifadeyle Ermenistan Kralı II. Simbat, Patrik Haçik aracılığıyla bütün Hıristiyan ülkesinin yararına olacak bir anlaşma imzalar^[22]. Memlân'ın, uzun bir süre Vaspurakan, Andzevatsik ve Bagratuni topraklarına askeri operasyonlarına ara vermesi onun da mezkûr anlaşmayla tatmin olduğunu düşündürmektedir. Ancak burada kafaları karıştıran bir durum söz konusudur. Zira Stephanos Asogik^[23], Ebü'l-Heycâ ve Memlân arasında ayırım yaparak Ebü'l-Heycâ'nın (Ablhac) bu sefer sırasında ölmesiyle oğlu Memlân'ın Revvâdî tahtına oturduğunu kaydetmektedir. Günümüzde kayıp bulunan *Târîhu Bâbî'l-Ebvâb*'dan naklen Müneccimbaşî^[24] ise Ebü'l-Heycâ Hüseyin'in ölüm tarihini belirtmeksizin Muhammed yani Memlân'ın da Ebü'l-Heycâ ünvanı taşıdığını ve 391 (1000-1001) yılında vefat ettiğini kaydetmektedir. Ancak nüvizmatik veriler onun 405 (1016) yılı civarına kadar hayatta olduğunu göstermektedir^[25]. Konu bütünlüğünü bozmamak adına meseleyle alakalı ihtilaflara bu şekilde işaret etmekle iktifa etmek durumundayız.

Memlân, Ardzruni ve Bagratunilerle anlaşma yaptıktan sonra, Vaspurakan'ın ötesine yani asıl konumuzu oluşturan Van Gölü havzasına ve Apahunik'e karşı harekete geçti. Onun bu girişimine sebep ise daha önce de bahsini ettiğimiz Apahunik'te hak iddia eden Küropolat Davit'in Müslümanlardan Malazgirt'i zorla alması olmuştur. Malazgirt, Erciş, Ahlat ve Bargiri'yle birlikte Asogik'in^[26] *Apahunik ve Meyyâfârikîn emîri* diye tarif ettiği Mervânî Emîri Bâd'ın elindeydi. Bâd'ın ölmesiyle (380/990) yeni Mervânî Emîri Ebû Ali'nin içinde bulunduğu güç durumdan yararlanan Küropolat Davit, Malazgirt'i kuşattı. Kılıç ve açlıkla zorlayarak aldı. Kendi otoritesini tesis etmek için de şehirdeki Müslüman ahaliyi kovarak yerlerine Ermeni ve Gürcüleri yerleştirdi. Yüzyıllardan beri Müslümanların elinde olan Malazgirt'in Davit tarafından alınışı ve yaptıkları hem İran hem de Arap coğrafyasında Müslü-

19 Stephanos Asogik, s. 249-250; Grousset, s. 499; Ghewondyan, s. 101; w. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", Cambridge History of Iran, IV, Cambridge 2007, s. 237; Tomar, s. 36

20 Stephanos Asogik, s. 249-250; Grousset, s. 498; Bekir Biçer, Kürtler, Konya 2014, s. 127.

21 Bâz'ın bölgedeki hâkimiyetine dair bkz. Thomas Ripper, Diyarbekir Mervânîleri, çev. Bahar Şahin Fırat, İstanbul 2012, s. 139-140; Abdurrahim Tufantoz, Ortaçağ'da Diyarbekir Mervânîoğulları/990-1083, Ankara 2005, s. 47-48; Rahmi Tekin, Ahlat Tarihi, İstanbul 2000, s. 35, 36.

22 Stephanos Asogik, s. 249-251; Grousset, s. 498-499; Paul A. Blaum, "Life in a Rough Neighborhood: Byzantium, Islam and the Rawwâdî Kurds", The International Journal of Kurdish Studies, XX, 2006, s. 7-8.

23 The Universal History, s. 251.

24 Câmîü'd-düvel, vr. 502b.

25 Bkz. Vardanyan, s. 254-256. Öte yandan İbn Asâkir (Târîhu medineti Dımaşk, VI, thk. Muhibuddin Ebû Said Ömer b. Garame el-Amravî, Beyrut 1998, s. 264) Vehsüdan'ın künyesini Emîr Vehsüdan b. Muhammed b. Memlân er-Revvâdî el-Kürdî şeklinde vererek, Memlân'dan sonra yerine aynı adı taşıyan oğlu Muhammed'in geçtiğine vurgu yapmaktadır.

26 The Universal History, s. 300.

manların büyük tepkisine neden oldu. Asogik²⁷⁾, pek çok Müslüman emîrinin, şehri teslim etmesi için Küropolat Davit'e elçilerle mesajlar gönderdiğini ancak onun, kendileriyle savaş meydanında karşılaşmayı tercih ettiğini yazmaktadır. Gönderilen mektuplardan biri de kendisini bölgedeki Müslümanların hâmisî olarak gören Revvâdî Emîri Memlân'a aitti. Urfalı Mateos²⁸⁾, bahse konu dönem için onu, *Müslümanların baş emîri* olarak takdim eder. Öte yandan Memlân'ı *İran'ın zalim ve menfur müstebidi*, Davit'i de *dindar ve aziz bir adam* olarak tarif ettikten sonra Memlân'ın mektubunun ayrıntısını şu şekilde vermektedir: "Kimse seni aldatmasın, ey menfur ve ihtiyarlıkta çürümüş bir adam olan Davit! On yıllık vergi ile beraber, rehine olarak zedegânın oğullarını ve itaat ettiğine dair bir yazıyı bana göndermezsen, bütün kuvvetimle senin üzerine geleceğim. O zaman seni benim elimden kim kurtaracaktır? Çünkü ey menfur ihtiyar, seni en ağır ıstıraplara maruz bırakacağım."

Memlân, Davit'ten red cevabı alınca, mektubunda da söylediği gibi ordusuyla -muhtemelen aralarındaki anlaşmaya binaen- Vaspurakan'ı geçerek Aladağ'ın eteğinde Malazgirt'in kuzeydoğusunda Dzağgodın (Tsağkoyutın) nahiyesindeki Gosdiank'ta (Kostiank) ordugâhını kurdu. Davit ise müttefikleri Bagratunî Kralı Gagik (kardeşi Simbat'ın ölümünden sonra (989) Memlân ile olan anlaşmayı sonlandırmış olmalı), Kars Kralı Abas, İberya Kralı Bagrat ile birlikte harekete geçerek Vağarşagerd (Eleşkirt) şehrinde toplandılar ve Memlân ile savaşmak için Bagrevand bölgesine ilerlediler. Ancak kaynakların ifade ettiğine göre müttefik birlikleri gören Memlân'ın ordusu, herhangi bir savaşa girmekten çekinerek, Bagrevand'ı ateşe verdikten sonra gruplar halinde geri çekilip ülkelerine döndüler²⁹⁾. Urfalı Mateos³⁰⁾, Memlân'ın bu seferini, onun Davit'in Ahlat saldırısını müteakiben 998'deki seferiyle birleştirerek tek bir olay örgüsüyle anlatmaktadır³¹⁾. Öte yandan olaylara çağdaş olan Asogik'in yukarıdaki anlatısına tekabül eden bölümüne bazı ilavelerde de bulunmaktadır. Ona göre Davit'in ordusunda Vaçe, Tıvdat (Tırdat) ve Fers isimli Ermeni savaşçılar ile Ermenistan'ın diğer orduları, 3000 okçu piyade ve 2.500 süvari; Memlân'ın ise 200 bin kişilik bir ordusu bulunmaktaydı.

Memlân'ın rivayetler farklı olsa da oldukça kalabalık bir orduyla giriştiği bu mücadeleden netice alamamasını, Bizans ordularının da bölgeye gelmiş olmasına veya Mervânî Emîri Ebû Ali'nin onlarla anlaşma yapmasına bağlamak daha makul görünmektedir. Zira İslâm kaynaklarının bildirdiğine göre 382 yılında (992-993) bir Bizans ordusu Van Gölü havzasındaki Mervânî topraklarını işgal eder. er-Ruzrâverî³²⁾ onların Erciş ve Ahlat'ı kuşattıklarını ve halka büyük sıkıntılar yaşattıklarını haber verirken, saldırıya maruz kalan Mervânî şehirlerine İbnü'l-Esîr³³⁾ Malazgirt'i, İbnü'l-Ezrak³⁴⁾ da Bargiri'yi ilave eder³⁵⁾. Bu durumda Bizans'ın müttefikleri olan Davit'in Malazgirt'i aldığı ve Bizans birliklerinin de daha sonra Ahlat ve Erciş ile İbnü'l-Ezrak'ın ifadesiyle Bargiri'yi kuşattıkları söylenebilir. Bu şartlar altında Memlân'ın Bizans ordusundan yana gelecek bir saldırıya da maruz kalmamak için geri çekildiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Memlân, kendisi için sonuçsuz kalan bu seferin ardından, kardeşi Merzubân'nın isyanını ve Ebû Dulef eş-Şeybânî meselesini³⁶⁾ hallettikten sonra bir kez daha Van Gölü havzasına yöneldi. Davit'in ordularının Ahlat önünde Mervânî Emîri, Mümehidüddevlî Ebû Mansûr (997-1011) tarafından

27 The Universal History, s. 301.

28 Vekâiname, s. 37-38.

29 Stephanos Asogik, s. 301.

30 Vekâiname, s. 39.

31 Buna dair ayrıca bkz. Honigmann, s. 152-153; Grousset, s. 512-517.

32 Zahirreddin Er-Ruzrâverî, Zeylû Kitâbu Tecâribü'l-ümem, VII, thk. Ebû'l-Kasım İmamî, Tahran 1987, s. 382 yılı olayları

33 el-Kâmil, IX, çev. Abdülkerim Özeydin, s. 82.

34 Târîhu Meyyâfârikîn, s. 453. Hatta yazar Ebû Ali'nin Bizans ordusunu mağlup ettiğini de yazmaktadır.

35 Neticede Ebû Ali Bizans ile on yıllık bir barış anlaşma yaptıktan sonra Bizans ordusu geri çekilmiştir. Ancak, Malazgirt Davit tarafından alındığı için, kurtarılamamıştır. Ebû'l-Ferec (Abû'l-Ferec-Tarihi, çev. Ömer R. Doğrul, Ankara 1999, s. 274.) ise Basil'in Ebû Ali'nin vergi vermeyi kabul etmesi karşılığında Ermenistan'ı ona bıraktığını belirtmektedir. Buna dair ayrıca bkz. Ripper, s. 171-173; Tufantoz, s. 54; Tekin, s. 35; Keleş, "Malazgirt Savaşı", s. 39.

36 Münecimbaşı, s. 502b; Madelung, s. 237; Vardanyan, s. 251.

mağlup edildiğini haber alınca, onunla mücadele için yeniden hazırlıklara başladı. Asogik^[37], onun "Hıristiyanların (kastettiği Davit'tir) Malazgirt'te camiye yıkılmalarını" gerekçe göstererek bu seferle "Ermenistan ve İberya'ya hâkim olmayı, Karin (Erzurum) şehrini yeniden inşa etmeyi ve Taik'i (Tayk) yağmalamayı" amaçladığını söylemektedir. Tebriz'den ayrılan Memlân, Hoy'da ordusunu topladı ve Vaspurakan'ı geçerek Apahunik'e girdi. Davit, Memlân'ın durumunu haber alınca, kendisi savaşamayacak kadar yaşlı olduğundan dolayı Bagratuni Kralı Gagik ve İberya Kralı Gürgen'den yardım istedi. Gagik, ona Grigor Peylavuni'nin oğlu Vehram, Magistros Simbat ve Marzban Aşot'un kumanda ettiği 6000 kişilik bir ordu yolladı. 6000 kişilik bir ordu da İberya Kralı Gürgen'den geldi. Bu orduyu Gagik'in oğlu Fers kumanda etmekteydi. Kars Kralı Abas'ın birlikleri de onlara katıldı. Davit'in ordusu ise Gabriel (Kapriel) komutasındaydı.

Birleşik Hıristiyan ordularının öncü birlikleri Tzorn Ağdits denilen vadideki Sugav/Sukav Dağı'na^[38] yerleştiler ve Memlân'ın öncü birliklerinin Bagrevand'a girmelerine mani oldular. Daha sonra Ermeni ve Gürcü orduları birleşerek Apahunik'e girdiler. Memlân'ın ordugâhının karşısında Erciş yöresinde Cumb Köyü sınırında yüksek ve güvenli bir mevkie yerleştiler. Ancak Asogik'in^[39] belirttiğine göre müttefik ordusu, Memlân'ın ordusunun taciz ve saldırılarından dolayı dehşete düşmüş ve buldukları korunaklı mevziden dışarı çıkmaya cesaret edememişti. Memlân, onların korktuklarını ve kendilerinden sayıca az olduklarından dolayı savaş meydanına inmediklerini görünce 18 Ekim 998'de harekete geçip ordusunu taburlar halinde savaş nizamına soktu. Böylece Asogik'in^[40] ifadesiyle *bütün ovayı Deylemlilerden oluşan zırh duvarı gibi* kapladılar. Bu şekilde Ermeni ve Gürcülerin karargâh kurdukları tepeye yaklaştılar. Sürekli onlarla savaşmayı bir sonraki güne erteleyen birleşik Hıristiyan ordusunu çarpışmaya zorlamak için kışkırtma ve onlara karşı meydan okumalarını artırdılar. Buna rağmen teke tek savaşmayı kabul eden 5 İberyalı (ki onlarda öldürüldü) dışında kimse kamptan dışarı çıkmaya cüret edemedi. Bunun üzerine Memlân'ın askerleri savaş düzenleri ve savunma hatlarını bozdular. Yağma ve talan için her taraftan tedbirsiz bir şekilde Hıristiyan ordusunun kampına saldırdılar. Ermeniler ve Gürcüler de savaş pozisyonu almadan silahlarını kuşanıp atlarına atlayarak kaynağın ifadesiyle *"aslan gibi kükreyerek"*, Memlân'ın ordusunun sağ kanadına yüklendiler. Müslüman ordusunun sağ kanadını püskürtünce bütün ordu dağıldı. Askerlerinin dağıldığını gören Memlân da beraberinde bulunanlarla savaş meydanını terk etti. Kendilerini takip eden Ermeni ve Gürcü ordularından kurtulmak için Erciş'e sığındı.

Savaş meydanında terk ettiği ordugâhı, hazineleri, atları ve sayısız giysiler (kumaşlar) Davit'in ve müttefiklerinin eline geçti^[41]. Aynı zamanda çok sayıda Müslüman askerinin de esir düştüğü bu savaşta hem Asogik hem de Urfalı Mateos^[42] ittifakla İberyalı Garmıragel'in büyük kahramanlıklar gösterdiğini belirtmektedir. Hatta Urfalı Mateos^[43], onun Memlân'ın eşini ve atını ele geçirdiğini ve Davit'e gönderdiğini kaydetmektedir. Aynı müellif, Davit'in ordusunun Memlân'ı mağlup etmesini farklı bir gerekçeye dayandırmaktadır. Onun anlatımına göre *"iki taraf geceleyin çarpıştılar. Ay, her tarafı aydınlatıyordu. Bu esnada, dağlarda hafif bir yağmur yağdığı için bütün tepeler, ateş gibi parlamaya başladı. Bunu gören Müslüman askerleri, Hıristiyan askerlerinin çok olduklarını zannedip hep birlikte kaçmaya başladılar."*

37 The Universal History, s. 303.

38 Bagrevand'ın kuzeybatısında, bkz. Vardanyan, 252.

39 The Universal History, s. 304.

40 The Universal History, s. 305.

41 Stephanos Asogik, s. 303-306; Urfalı Mateos, s. 309; Grousset, s. 514-517; Ahmed Kesrevî, Şehriyârân-ı Gommâm, Tahran, 1335/1956, s. 174-176; Ghewondyan, s. 101; Madelung, s. 237; Blaum, s. 15-18; Vardanyan, s. 251-252; Cengiz Tomar, "Revvâdiler", DİA, XXXV, İstanbul 2008, s. 36; Andrew Peacock, "Rawwâdîd", IRANICA, <http://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>; Biçer, s. 127-128.

42 Vekâyinâme, s. 39.

43 Vekâyinâme, s. 39.

Memlân'ın Malazgirt'te Davit'in Müslümanlara ve ibadet yerlerine yaptıklarının öcünü almak, Ermenistan ve İberyâ da dâhil bölgeye hâkim olmak maksadıyla tertiplediği bu seferde ağır bir mağlubiyet alması sonrasında bölgede yaşananlar, Revvâdîlerin, mezkûr bölgeye yönelik politikalarında radikal bazı değişikliklere yol açtı. Memlân'ın kendince haklı gerekçelerle bölgede Müslümanların hâmesi rolünü üstlenerek, Ermenî ve hatta Gürcü krallıklarının saldırılarına mâni olup onlar üzerinde otorite kurma çabası bundan böyle son buldu. Zira bahse konu coğrafyada Revvâdîlerin yapmak istediği şey, 1000 yılında Küropolat Davit'in ölmesiyle Bizans'a nasip oldu. İmparator II. Basil, Davit'in vefatının ardında çıktığı doğu seferinde Hark, Malazgirt ve Bagrevand'a kadar geldi. Bu seferle, Davit'in mirasını Bizans topraklarına kattığı gibi, Müslüman emîrliği Mervânîlerle birlikte Revvâdîlere tâbî bulunan Rıştunik Prensi Hovhannes-Senekerim ile Andzavatsik ve Vaspurakan Kralı Gürgen-Haçik de imparatorun huzuruna çıkarak bağlılıklarını bildirirler^[44]. Bu suretle Bizans imparatoru, bölgenin Hıristiyan devletleri üzerinde hâmi bir konuma sahip oldu. Bununla da yetinmeyen II. Basil, Revvâdîler, Hezbânîler ve Dulefîlere, Van Gölü havzası ile Andzavatsik ve Vaspurakan üzerindeki emellerini terk etmeleri, yağmalama, esir alma ve vergi almak gibi eylemlerden vazgeçmeleri hususunda mektuplar gönderdi^[45]. İmparatorun bu mektubu Revvâdîler nezdinde karşılık bulmuş olmalı ki, bundan sonraki süreçte onların, Andzavatsik, Vaspurakan ve Van Gölü havzasına karşı herhangi bir askeri harekâtlarına tarih kitaplarına rastlanmamaktadır.

Ancak bu noktada konuyla alakalı çok daha farklı ve yeni bilgilere sahip olabildiğimiz bir kaynak söz konusudur. Müellifi belli olmayan (Vehsûdan'ın kâtibi İbrahim b. Ahmed b. el-Leys Ebû Muzaffer el-Ezdî olduğunu tahmin etmekteyiz), *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye* adlı bu eserde İmparator II. Basil'in her iki seferi ve sonrasında Bizans Revvâdî ve Hezbânî münasebetleri hakkında çok önemli ayrıntılar bulunmaktadır. Buna göre eserde hem Memlân hem de oğlu Vehsûdan döneminde 50 yıllık bir Bizans-Revvâdî anlaşmasından söz edilmektedir. Buna göre Vehsûdan, Gazneli Mahmud'a gönderdiği mektupta Basil'in her yıl babasına ve sonra kendisine içerisinde kölelerin, yırtıcı kuşların ve değerli kumaşların yer aldığı kıymetli hediyeler ile birlikte haraç-vergi gönderdiğinden bahsetmektedir^[46]. Bu bilgiden hareketle de Asogik'in Basil'in Revvâdîlere gönderdiğini söylediği mektup ile iki taraf arasında bir anlaşma yapıldığı ve Revvâdîlerin bölgeye yönelik saldırılarının önüne geçmek için de muayyen miktarda vergi ve hediye teklif ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Revvâdîler ve bölgedeki Müslümanlarla barış yapmış olması nedeniyle bahse konu kaynağımız II. Basil'i, özellikle övmektedir^[47].

Bu şartlarda oluşturulan Müslüman-Bizans çatışmasızlık ortamı, II. Basil'in 1021-1022 yılındaki doğu seferine kadar devam etti. Basil, bu harekâtla İberyâ'ya kadar bölgeleri ilhak ettiği gibi Vaspurakan ve Andzavatsik'i de Bizans topraklarına dâhil etti. Vaspurakan Arzruni Kralı Senekerim ve Andzavatsik Prensi İbn Deyranî (Derenik), bu sefer sırasında imparatora müracaat ederek bütün mülklerini ona devrettiler. Tarih kitaplarında buna sebep olarak da Azerbaycan ve Nahçıvan emîrlерinin baskısı ve Selçuklu Meliki Çağrı Bey'in Vaspurakan seferi gösterilmektedir^[48]. Kaynaklarda Arzrunilerin, Bizans'a devrettiği yerlerle alakalı bazı ihtilaflar söz konusudur. Zira Bargiri, Erciş, Adilcevaz, Malazgirt ve Ahlat da bu cümleden zikredilmektedir. Ancak Malazgirt zaten Bizans'a, Ahlat ve Adilcevaz Mervânîlere ve aşağıda belirteceğimiz üzere Erciş Revvâdîlere, Bargiri de Hezbânîlere

44 Stephanos Asogik, s. 307-309; Aristakes Lastivertsi, History, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New York, 1985, s. 4-5; Grousset, s. 520-521; Keleş, "Malazgirt Seferi", s. 40.

45 Bkz. Stephanos Asogik, s. 312; Grousset, s. 522; Catherine Holmes, Basil II and the Governance of Empire (976-1025), New York 2005, s. 481; Keleş, "Malazgirt Seferi", s. 40.

46 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, University Library of Leipzig, The Refaiya Library, Vollers O671, vr. 7a..

47 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 6b,7a.

48 Bkz. Thomas Artsruni, Anonymous Continuator, s. 369-371; Skylitzes, s. 336; Aristakes, s. 19; Antakî, s. 382; Urfalı Mateos, s. 16-18; Grousset, s. 542; Cihan Piyadeoğlu, Çağrı Bey, İstanbul 2011, s.29-35; Blaum, s. 33-34; Keleş, "Malazgirt Seferi", s.

aitti^[49]. Vaspurakan topraklarının kendisine devredilmesi sonrasında II. Basil, sahip olduğu sınırları belirtmek ve doğudan gelecek tehditlere karşı gözdağı vermek gayesiyle İrmîniyye üzerinden Azerbaycan'a kadar ulaşan bir sefer düzenledi. Aristakes^[50], imparatorun, Hoy emirini zorladığını ve emîrin itaat edip vergi vermeyi teklif ettiğini kaydeder. Ayrıca, onun bu öneriyi düşünürken, kendisine karşı saldırıların arttığını ve kış koşullarının ağırlaşması ile Hoy emîrinin baskınlarından dolayı ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldığını da belirtir. Bizans ordusuna büyük zayıflar verdiren Müslümanlar, bu seferle yüklü bir ganimet de elde ettiler^[51]. *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye*'de ise Vehsûdan'ın Basil ve Rum ordusunun Hoy suğurunda bizzat kendisi tarafından durdurulduğu ve ansızın saldırıp onu bir gaflet anında kuşatarak ağır kayıplar verdirdiği yazılmaktadır^[52]. Devamında Konstantinos'un Basil döneminde iki devlet arasında inşa edilen iyi ilişkilerin ve dostluğun hiçe sayılarak saldırgan bir politika izlemesine yapılan vurgudan hareketle tarafların Hoy suğurundaki karşılaşmanın ardından da bir uzlaşma/anlaşmaya vardıkları neticesini çıkarabiliriz^[53].

Neticede II. Basil'in, Hoy'a kadar ulaşan bu seferi ve Vaspurakan topraklarının Bizans'a devri, Revvâdîleri ve Hezbânîleri Van Gölü havzasından uzaklaştırmış görünse de Erciş ve Bargiri'de hala hâkimiyetlerini sürdürmekteydiler. Hezbânîlerin, Bargiri'ye ne zaman sahip olduklarına dair bilgi sahibi olamasak da, Erciş'in 998'de Memlân'ın şehre iltica etmesinden beri Revvâdîlerin elinde olduğu söylenebilir. Erciş'in Revvâdî ülkesinin bir parçası olması meselesini, şehrin Bizans tarafından zapt edilmesi karşısında verdikleri mücadeleden de anlamak mümkündür.

Bizans egemenliğinin bu şekilde Vaspurakan'ın ötesine yani Hoy sınırına kadar varmış olması yüzyıllardır Müslümanlar arasında el değiştiren ve bizzat Konstantinos Porphyrogenitus'un imparatorluğun güvenliği ve doğudaki hâkimiyetinin bekâsı açısından alınmasını ısrarla vurguladığı Erciş ve Bargiri'nin geleceği açısından önemli sonuçlar doğurdu. Nitekim çok kısa bir süre sonra Yahya b. Said el-Antakî^[54], Basil'in iktidarının son senesinde Erciş'i teslim aldığını ve onu Vaspurakan eyaletine dâhil ettiğini yazmaktadır (415/1124-1125). Aristakes^[55] ise, tarih belirtmeksizin İmparator Konstantinos'un iktidarının ikinci yılında (1026) Vaspurakan Theması Nikephoros Komnenos'un cezalandırılması hadisesini anlatırken onun, Erciş'i Bizans hâkimiyetine katan kişi olduğunu ifade etmektedir. Ancak *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye*'de yukarıda da işaret ettiğimiz Vehsûdan'ın Yemînüddevle Sultan Mahmud'a gönderdiği mektupta, Konstantinos'un daha öncesinde iki devlet arasında kurulan ve tarafların riayet ettiği ahdi bozan kişi olduğu gösterilmektedir. Mektubun devamında Konstantinos'un, kendi memleketinin (Revvâdî ülkesine) bir parçası (و كان من مضافات هذه المملكة) ve son İslâm suğuru olduğunu vurguladığı Erciş'e saldırdığını haber vermektedir^[56]. Buna göre mektupta verilen bilgilerin, Erciş'in Revvâdîlere ait olduğunu ve şehrin Konstantinos döneminde alındığı konusunda şüpheye yer vermediği kanaatindeyiz. Zaten mektubun gönderiliş gayesi de Erciş'in kaybedilmesi nedeniyle Bizans'a karşı sultandan yardım talep etmektir. Mezkûr mektupta Vehsûdan, "ben bu İslâm suğuru ve iman ülkesinde babam ve ceddimin varisiyim" diyerek kendisini takdim ederken, seleflerinin de "Deylem Meliki Merzubân b. Muhammed ve Emîr Ebü'l-Heycâ Hüseyin b. Muhammed" olduğunu anlatmaktadır^[57]. Bu şekilde ata yurdu olduğunu belirttiği bu suğur ülkesin-

49 Bununla alakalı bkz. V. A. Arutyunova-Fidanyan, "Fema Vaspurakan", *Vizantiyskiy, Vremnik*, 38, 1977, s. 80-81; Ripper, s. 50; Keleş, "Malazgirt Savaşı", s. 42.

50 *History*, s. 25.

51 Honigmann, s. 165; Grousset, s. 548-549; Holmes, s. 483; V. M. Samedov, "O Maloizvestnih Voynah Mejdu Azerbaydžanskim Gosudarstvom Ravvadidov i Vizantiej v Pervoy Treti XI veka", *Bakı Universitesi Haberleri*, 2, 2011, s. 194; Keleş, "Malazgirt Savaşı", s. 43.

52 *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye*, vr. 7a.

53 *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye*, vr. 7a.

54 *Târihü'l-Antakî*, 388.

55 *History*, s. 30. Buna dair ayrıca bkz. Grousset, s. 550; Honigmann, s. 170; Arutyunova-Fidanyan, s. 85; Samedov, s. 194; Greenwood, s. 361.

56 *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye*, vr. 7a.

57 *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye*, vr. 6b.

de, Bizans'a karşı "farz (gerekli) olan cihad görevinde" Sultan Mahmud'u "bu İslâm beldesini kurtarması için cihat elbisesini giymesi ve haşmetinin gölgesiyle onu kurtarması" hususunda yardıma davet etmektedir^[58]. Bunun yanı sıra kaynağımız sultanı destek konusunda ikna edebilmek için Erciş'in kuşatılması ve sonrasındaki durumuyla alakalı bazı teferuatlar da vermektedir. Bu bağlamda Komnenos komutasındaki ordular, şehri kuşatıp halkını sıkıştırırlar. Gece gündüz sürdürülen harp ve kuşatmayla halkını teslim olmaya zorlarlar. Ağır kuşatma şartlarına dayanamayan şehir ahali, istemeyerek de olsa kapıları açmak zorunda kaldı. Kente giren Bizans ordusu, ahaliyi kılıçtan geçirerek burada mukim bulunan Taberistanlı ve Horasanlı gönüllüleri de öldürdüler. Çocukları köleleştirme için çalıp kadınları esir aldılar. Baskı ve işkencelerle halkın mallarına el koydular.

Camilere rahiplerini ve çanlar yerleştirerek Hıristiyan mabedine dönüştürdüler. Buna rağmen onların bu suğurda "şirkin gözünde toz tanesi" misali kalan iki kaleyi/hisarı ellerinde tutmaya devam ettiklerini yazmaktadır^[59]. Bunları zikrettikten sonra Vehsûdan, babası devrinde olduğu gibi eskinin cömert bir geleneği olarak Horasanlı gönüllüler ve Sicistan savaşçılarıyla ondan yardım talebini dile getirir^[60]. Konumuz ile alakalı çok önemli bilgiler sunan bu mektubun neticesi ve Vehsûdan'ın Erciş'i kurtarmasına yönelik herhangi bir kurtarma harekâtı hakkında bilgi bulunmazken, el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye'nin müellifinin eserinin başında verdiği bilgiler bu konuda bazı ön görüşlerde bulunmamıza imkân sağlamaktadır. Buna göre müellif, Erciş'in düşmesinden sonra Rumların, Neşve, Dabil (Dvin), Selmâs, Hoy civarlarına sürekli yağma ve tahribatlara yol açan saldırıları nedeniyle bizzat Vehsûdan'ın emriyle yaklaşık iki yıl boyunca Bizans nezdinde elçi olarak görev yaptığını ve saldırıların sonlandırılıp muhtemelen Erciş'in teslim edilmesi noktasında diplomatik girişimlerde bulunduğunu kaydetmektedir^[61].

Erciş'in kaybedilmesiyle bölgedeki Revvâdî hâkimiyeti de son bulmuştur. Ancak yukarıda kaynağımızın da işaret ettiği gibi iki hisar ve Hezbânîlere ait bulunan Bargiri, bölgede Müslüman hâkimiyetinin sembolü olarak hala varlığını sürdürmekteydiler. Bu yönüyle "siyah deri üzerinde beyaz bir ben"^[62] şeklinde tarif edilen Bargiri'nin kaderi de IV. Mikhael (1034-1041) döneminin Vaspurakan Theması Niketas Pogonites'in eliyle son bulacaktır. İslâm tarih kitaplarında Revvâdî Emîri Vehsûdan ile yeğeni Hezbânî Emîri Ebü'l-Heycâ b. Rebübüdevle arasında yaşanan bir anlaşmazlık nedeniyle, Vehsûdan'ın, Rumları teşvik ve kışkırtması dolayısıyla kaybedildiği şeklinde bilgi verilmektedir^[63]. Ermeni ve Bizans kroniklerinde ise bazı anlatım farklılığı göze çarpmaktadır. Aristakes'e^[64] göre Vaspurakan Katapanı Kavasilas (Kabasilas) büyük bir orduyla muhkem Bargiri şehrini kuşatıp aldı ve buraya bir askeri birlik yerleştirerek şehrin yönetimini onlara bıraktı. Ancak bir süre sonra Bizans'ın yeni Vaspurakan valisi Kantsi, maişet tedariki için ordusunu Arcak'a (Ardzak, Erçek) gönderince, kalede hapis tutulan Bargiri'nin Müslüman valisi Khdrig (Xtrik), durumu Hezbânî emirlerine haber verdi. Ebü'l-Heycâ ve müttetikleri çok hızlı bir şekilde geldiler. Bizans ordusunu hazırlıksız yakalayıp onlardan 24 bin kişiyi kılıçtan geçirdiler. Ayrıca Erçek'te bulunan birliklerin yardıma gelemediğini de söyleyen Aristakes, Kantsi'nin de ölümleri arasında olduğunu yazmaktadır. Urfulı Mateos'a^[65] nazaran Bargiri'yi kuşatıp alan bir Ermeni prens olan Kantsi'dir. Kantsi, şehrin Müslüman ahaliğini ve askerlerini kâmilan kılıçtan geçirdi.

58 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 6a.

59 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 7b.

60 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 9b. Kanaatimizce Memlân'ın 998 yılındaki seferine vurgu yapılmaktadır. Zira Stephanos (s. 303), bu sefer sırasında Memlân'ın Horasan emirinden destek kuvvet aldığını söylemektedir.

61 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 3a-34.

62 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 12a.

63 İbnü'l-Esir, IX, s. 335.

64 History, s. 40-41.

65 Vekâyinâme, s. 65.

Ancak Ermeni askerleri bu sırada pervasızca hareket edip kendilerini içkiye verince şehrin emîri olan Khrdrig (Xtrik), onların bu durumundan faydalanıp, Müslümanlardan yardım istedi. Müslümanlar toplanıp Ermenilere baskın düzenlediler. Bu şekilde Kantsi de dâhil olmak üzere onların çoğunu katlettiler. Hadisenin Bizans cenahından hikâyesini anlatan Skylitzes^[66] ise Nikolas Chryselios'un şehri, *patricius* yapılması karşılığında Âlim adındaki Müslüman yöneticisinin ihaneti sayesinde aldığı ifade etmektedir. Ancak imparator nezdinde umduklarına sahip olamayan Âlim, civardaki Müslümanlarla işbirliği yaparak ani bir gece baskınıyla altı bin Bizans askerini öldürüp şehri geri aldı. Bunun üzerine İmparator IV. Mikhael, Niketas Pagonites'i bölgeye gönderdi. Pagonites, Rus ve diğer unsurlardan oluşan Bizans birlikleriyle şehri çok şiddetli ve uzun süreli bir kuşatmayla ele geçirip Âlim ve oğlunu da öldürdü^[67]. Bu noktada İbnü'l-Esir^[68], Abbâsî Halifesi el-Kâim-Biemrillah'ın (öl.467/1075) müdahalesiyle dayı ve yeğenin uzlaştığını ve kendilerine katılan çok sayıda gönüllüye rağmen, Rumların kaleye iyice yerleşmesi nedeniyle geri alamadıklarını ifadeyle şehrin zaptıyla alakalı haberleri tamamlar. Yeni kaynağımız *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye*, bahsini ettiğimiz Ermeni, Bizans ve İslâm tarih kitaplarının hadiseyle alakalı rivayetlerini destekler mahiyette, ancak hadisenin birebir görgü tanığı olarak çok daha önemli ayrıntılar sunmaktadır. Kaynakta Vehsûdan-Ebü'l-Heycâ anlaşmazlığına yer verilmezken, Rumların Bargiri'yi alma meselesi şu şekilde anlatılmaktadır: "*Bargiri suğuruna saldırıp (...) ansızın kuşattılar. ... silah zoruyla ona hâkim olup halkına eman verdiler. Sonra aslanlar gibi saldırdılar. Çok sayıda insanı öldürüp kadınları esir aldılar ve çocukları kaçırdılar. ... Mescitleri ruhbanlarına ve rahiplerine mekân yaptılar, minberlere haçlarını ve çanlarını yerleştirdiler. Camileri içki ve fücür yuvası haline getirip domuzları için mezbahane yaptılar. Böylece güvenlik ortadan kalkmış oldu.*"^[69] Zira kışın gelmesi onlara fırsat vermişti. Şiddetli kar yağışından dolayı atlar yürüyemez ve mızraklı piyadeler hareket edemez olmuştur. Bu nedenle de Bargiri'ye imdat yardımı ulaştırılamamıştı^[70].

Vaziyet bu şekilde cereyan edince bütün bölge emîrlere cihad için çağrı yapılmış ve yardıma davet edilmişlerdi. Bunun neticesi olarak kaynağımızın meşhur Türkmenlerin (Yabgulular), bölge Kürtlerinin süvarilerinin ve dinsizlere karşı savaşta ölümü isteyen bölgenin gönüllülerinin Hoy suğurunda bir araya geldiklerini anlatmaktadır. Hezbânî birlikleri ise suğura daha önce varmışlardı. Hep birlikte Hoy'dan hareket ettiler. Farklı yollardan işgal edilmiş olan Bargiri'ye vardılar. Bizans ordusu, bin kişilik seçkin Rus birliği, Rum liderler, Bulgar katiller ve Ermeni süvarilerden müteşekkil idi. Müslümanlar onlara karşı yürüdüler^[71]. Revvâdî ordusunun sağ kanadını Kürtlerin soyluları ve Azerbaycan'ın gönüllüleri meydana getirmekteydi^[72]. Bu şekilde sağ ve sol kanatlarıyla hep birlikte Bizans ordusuna saldırdılar. Bizans ordusu ağır bir mağlubiyet alıp Bargiri'nin surlarına sığındı. Bu da onları mukadder olan ölümden kurtardı. Onlardan üç binden fazla kimse öldürüldü. İleri gelenlerinden bir grup esir edildi ve büyük miktarda da ganimet ele geçirildi^[73]. Kaynağımızın anlattığı bu parlak zafere rağmen Bargiri geri alınmadı. Burada Bargiri'nin durumuyla alakalı verilen galibiyet haberi, İbnü'l-Esir'de dile getirilen Vahsûdan-Ebü'l-Heycâ ittifakı sonrasındaki neticesiz geri alma harekâtının ayrıntısı niteliğindedir. Kanaatimizce de Niketas Pagonites'in şehri ikinci kez ele geçirmesinden sonrasıyla alakalı olmalıdır. Zira burada kentin kurtarılmasından bahsedilmezken, Bizans ordusunun şehre iltica etmesi ve bu sayede kurtulması da onların şehri kaybetmediğini göstermektedir.

66 A Synopsis of Byzantine History, 366-367.

67 Buna dair ayrıca bkz. Grousset, s. 550-551; Honigmann, s. 170; Arutyunova-Fidanyan, 86-87; Samedov, s. 195; Peacock, "Rawwadi", <http://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>.

68 el-Kâmil, s. IX, s. 335.

69 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 3b-4a.

70 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 3b-4a.

71 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 4b.

72 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 12b.

73 el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye, vr. 5a, 12b.

Sonuç

Sonuç olarak X. yüzyılın son çeyreği ve XI. yüzyılın ilk yarısı, Van Gölü havzasında, Müslüman hâkimiyetini temsil eden yeni iktidarların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Aynı zamanda söz konusu değişim bölgedeki Hristiyan iktidarında da kendisini göstermiştir. Erciş, Ahlat, Malazgirt gibi kentlerde Mervânîler yeni bir güç olarak ortaya çıkarken, doğuda da Sâcîler ve Musâfirîlere halef olarak Revvâdîler ve devamında Hezbânîler bölge siyasetine tesir eden yeni siyasi aktörler olarak boy gösterdiler. Revvâdîler, mezkûr coğrafyada Müslüman halkların hâmisî-koruyucusu olarak aktif ve saldırgan bir politika yürütürken, Hezbânîler ise daha pasif kalmışlardır. Buna rağmen bölgeye yerleşme ve burada kalıcı olma noktasında Hezbânîlerin ötesine geçememişlerdir. Hezbânîler Bargiri ve çevresini doğrudan idare ederken Revvâdîler, Erciş ve yöredeki bazı kalelere hâkimdiler. Öte yandan özellikle Memlân döneminde gerçekleştirdikleri seferler ile Bagratuni ve Ardžruni gibi Ermeni krallıklarını kendilerine tâbi vergi mükellefleri haline getirebilmişlerdi.

Bizans İmparatoru II. Basil'in, bölgeye yönelik sert ve saldırgan bir politika takip etmeye başlaması ise hem Ermeni krallıkları ve prensliklerinin bekası hem de Revvâdî ve Hezbânî gibi Müslüman emirliklerin buradaki otoriteleri açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. 1000-1001 yılında Malazgirt ve Bagrevand'a kadar gelen II. Basil, söz konusu Müslüman emirliklerle yaptığı yazışmalarda, *el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye* vesilesiyle öğrendiğimize göre Revvâdîlere Bizans topraklarına ve onlara bağlı yerlere saldırmamaları karşılığında hediyeler ve yıllık haraç-vergi vermeyi kabul etmiştir. Bu da Revvâdîlerin bölgeye yönelik saldırgan ve yayılmacı tutumlarından neden vazgeçtiklerini açıklamaktadır. Ermeni krallıklarını tasfiye ettiği 1021-1022 yılında Hoy'a kadar ilerleyen II. Basil, yine yeni kaynağımızdan öğrendiğimize göre bizzat Revvâdî Emîri Vehsûdan ve müttefikleri tarafından durdurulmuştu. Buna rağmen taraflar arasında diplomatik görüşme ve diyalogun sürdürüldüğünü görmekteyiz. Fakat Konstantinos ile birlikte başlayan agresif süreçte, Bizans önce Erciş'i ardından da Bargiri'yi alarak bölgedeki Revvâdî ve Hezbânî egemenliğine son vermiştir. Böylece Ermeni kaynaklarında *İrmîniyye'nin kalbinde iyileşmeyen bir yara* ve *İslâm kaynaklarında da siyah deri üzerindeki beyaz ben* şeklinde tarif edilen bu kentler Selçukluların gelişine kadar Müslümanların elinden çıkmıştır. Buna rağmen Vehsûdan liderliğindeki Revvâdîler ve Ebü'l-Heycâ liderliğindeki Hezbânîler, Ermenîlere ve Bizans'a karşı cihadda yaptıkları çağrılarla Horasan ve Taberistan gibi pek İslâm diyarından destek almışlardır. Yine bu çalışmamız vesilesiyle Revvâdî Emîri Vehsûdan'ın, Bizans'a karşı yardım maksadıyla Yeminüddeve Sultan Mahmud'dan yardım talep ettiğini de öğrenmekteyiz.

Kaynakça

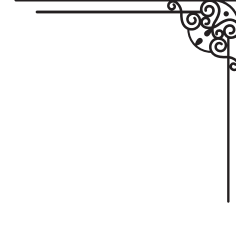
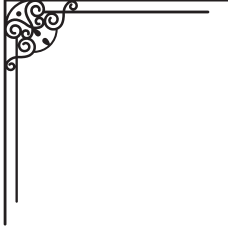
- ACAR, Abdurrahman, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (9-13 Haziran 2009-Van)*, İstanbul 2010, s. 148-159.
- ARİSTAKES LASTİVERTSİ, *History*, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New York, 1985.
- ARUTYUNOVA-FİDANYAN, V. A., "Fema Vaspurakan", *Vizantiyskiy, Vremnik*, 38, 1977, s. 80-93.
- BİÇER, Bekir, *Kürtler*, Konya 2014.
- BLAUM, Paul A., "Life in a Rough Neighborhood: Byzantium, Islam and the Rawwadid Kurds", *The International Journal of Kurdish Studies*, XX, 2006, s. 1-55.
- EBÜ'L-FEREC, *Abû'l-Ferec-Tarihi*, çev. Ömer R. Doğrul, Ankara 1999.
- EBÜ'L-FİDÂ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.
- el-Mukâtibâtü'l-Arabiyye*, University Library of Leipzig, The Refaiya Library, Vollers 0671.
- FETTAH, Fevziye Yunus, "Selçuklular Devrinde Kürtler", çev. Mehmet Akbaş, *Kürtler (Tarih)*, İstanbul 2015, s. 129-155.
- GARSOİAN, Nina, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, New York 1997, 143-185.
- GREENWOOD, Tim W., "Armenian Neighbours (600-1459)", *The Cambridge History of Byzantine Empire (500-1492)*, Cambridge 2008, s. 333-364.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006.
- GÜRBÜZ, Osman, "Van Gölü Çevresinde Arap-Ermeni İlişkileri ve Yörede Müslüman Topluluklar", *I. Uluslararası Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, s. 113-124.
- HOLMES, Catherine, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, New York 2005.
- HONİGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- İBN ASÂKİR, *Târîhu medîneti Dımaşk*, VI, thk. Muhibuddin Ebû Said Ömer b. Garamel el-Amravî, Beyrut 1998.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.
- İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İBN MİSKEVEYH, *Tecâribü'l-ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016.
- İBNÜ'L-ESİR, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-târîh tercümesi*, VIII, çev. Ahmed Ağırakça; IX, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1989.
- İBNÜ'L-EZRAK, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Kholy-Yusuf Baluken, İstanbul 2014.
- İDRİSÎ, *Kitâbu Nuzetü'l-muşâtak fî ihtirâki'l-âfâk*, II, Kahire 2002.
- JOHN SKYLİTZES, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, İngilizce çev. John Wortley, Cambridge 2010.
- KASHDAN, Alexander-Anthony Cutler, "Protospatharios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, New York 1991, s. 1748.
- KELEŞ, Nevzat, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, haz. Erdoğan Merçil, 2011, s. 35-54.
- _____, *Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul 2016.
- KESREVÎ, Ahmed, *Şehriyârân-ı Gomnâm*, Tahran, 1335/1956.
- KONSTANTİONS PORPHYROGENİTUS, *De Administrando Imperio* İngilizce çev. R. J. H. Jenkins, Washington 1967.
- MADLUNG, W., "The Minor Dynasties of Northern Iran", *Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 2007, s. 198-249.
- MAHMUD, Ahmed Abdülaziz, *el-İmâretü'l-Hezbâniyye el-Kürdiyye fî Azerbaycan ve Erbil ve el-Ceziretü'l-Fratiyye*, Erbil 2012.
- MÜNECCİMBAŞIM AHMED B. LUTFULLAH, *Câmiü'd-düvel*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Kütüphanesi Koleksiyonu yonu, nr. 2954.

- ÖZGÜDENLİ, Osman G., "Urmiye", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 179.
- PEACOCK, Andrew, "Rawwadid", *IRANICA*, <http://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>;
- PİYADEOĞLU, Cihan, *Çağrı Bey*, İstanbul 2011.
- RİPPER, Thomas, *Diyarbakir Mervânîleri*, çev. Bahar Şahin Fırat, İstanbul 2012.
- SAMEDOV, V. M., "O Maloizvestnih Voynah Mejdu Azerbaydjanskim Gosudarstvom Ravvadidov i Vizantiev v Pervoy Treti XI veka", *Bakı Universitesi Haberleri*, 2, 2011, s. 192-198.
- STEPHANOS ASOGİK, *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, transl. Tim Greenwood, Oxford 2017.
- TEKİN, Rahmi, *Ahlat Tarihi*, İstanbul 2000.
- TER-GHEWONDYAN, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, İngilizce çev. N. G. Garsoian, Lizbon 1976.
- TEVFİK, Zırar Sadık, *el-Kâbâ'il ve'z-za'âmati'l-kabiliyye el-Kurdiyye fi'l-asri'l-vasit*, Erbil 2007.
- THOMAS ARTSRUNİ, *History of the House of the Artsrunik'*, İngilizce çev. Robert W. Thomson, Detroit, 1985.
- TOKUŞ, Ömer, "Dokuzuncu Asırda Dımaşk, Diyarbakir ve Ermîniyye'de bir Emîrlik "Şeyhoğulları", *ASOS Journal*, 40, 2017, s. 211-225.
- TOMAR, Cengiz, "Revvâdiler", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 36-37.
- TUFANTOZ, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbakir Mervânoğulları/990-1083*, Ankara 2005.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.
- YAHYA B. SAİD EL-ANTAKÎ, *Târîhü'l-Antakî*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Trablus 1990.
- YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemü'l-buldân*, I, Beyrut 2007.
- YILDIZ, Hakkı D., "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, İstanbul 1989, s. 81-136.
- ZAHÎREDDİN ER-RUZÂVERÎ, *Zeylü Kitâbu Tecâribü'l-ümem*, VII, thk. Ebül-Kasım İmamî, Tahran 1987.

Harita 1: X-XI Yüzyıllarda Van Gölü Havzası

DİLMAÇLI HÂKİMİYETİNDE BİTLİS'İN TARİHİ GELİŞİMİ

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN

Onsekiz Mart Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi

Giriş

Sultan Melikşah'ın 1092 tarihinde ölümü ile başlayan süreçte Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yeni bir siyasi yapı oluştu. 1095-1110 yılları arasındaki onbeş yıllık süreçte Van Gölü havzasından Hısn Keyfâ'ya kadar uzanan alanda yeni beylikler ortaya çıkmış ve bunlar bölgenin tarihinde aktif rol almaya başlamışlardı. Melik Tutuş'un 1095'te ölümünden sonra Husâmuddevle Tümtekin Bitlis ile Erzen'e sahip olmuş ve burada Dilmaçlı Beyliği'nin temellerini atmıştı. Erzen'in eski hâkimi Emîr Şaruh da Hani'yi almıştı. Kızıl Arslan ise daha önceden aldığı Duvîn'e ek olarak Siirt, Tanza ve Bahmud'u ele geçirmişti. Amid'de İnaloğulları'nın hâkimiyeti başlamıştı. Hısn Keyfâ ve Mardin'de Artuk Bey'in oğulları babalarının adıyla anılan yeni beylikler kurdular. Oluşan bu yeni siyasi yapı XII. asır boyunca bölgenin kaderini çizecek, aynı zamanda da bahsi geçen yerlerde Türk hâkimiyetinin pekişmesini hızlandırarak, yoğun bir yerleşimle birlikte bölgenin Türkleşmesine zemin hazırlayacaktı.

Van Gölü havzasının önemli şehirlerinden Bitlis'in gelişimi ortaçağlar boyunca devam etmiştir. Burada Türk hâkimiyetinin başladığı XI-XII. yüzyıllarda Dilmaçlı Beyliği hâkimiyeti dönemindeki gelişmeleri takip etmek, hem bölgenin, hem de şehrin tarihi açısından çok yararlı olacaktır.

Siyasî Gelişmeler

Bitlis ve çevresi 641 yılında Müslüman Araplar tarafından haraca bağlandı.^[1] Sugûr ve Avâsım bölgeleri içinde yer alan be şehir, Bizans Devleti ve Müslümanlar arasında birkaç defa el değiştirdi. Emevîler burayı Diyarbekir amilliğine bağladılar. Şehir, Abbasîler zamanında Diyarbekir'e hâkim

---

1 Belâzuri, Futûhu'l-Buldân, Çev. M. Fayda, Ankara, 1987, 252.

olan Hamdânîler ve daha sonra da Mervânîlerin yönetimine geçti. Şehir, X. yüzyılda Mervânîlerle Bizans arasında bir sınır şehri olmuştu.^[2] Hamdânîlerin yönetimi zamanında Bitlis'in de içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesi vergiler ve mükellefiyetlerle harap hale getirilmişti.^[3]

Selçuklu ailesinin liderliğindeki Türkler, 1047'de başlattıkları yoğun saldırılarla Doğu Anadolu'da yağma ve tahribatlarda bulunurken, özellikle Van Gölü çevresindeki Vaspuragan bölgesine ait yirmi dört yerleşim yerini hedef aldılar.^[4] Muhtemelen Bitlis ve çevresi de bu hedefler arasında idi. Türkler, 1048'de Büyük Basen ve Karin Ovası'na ulaşmışlardı. Onlar iki hafta aradan sonra güneyde Taron'a kadar bir kez daha harekete geçmişler, yağmalar ve tahribatlar yaparak çok sayıda Ermeni esirle İran'a dönmüşlerdi. Türkler bir yıl sonra 1049 Eylül ayında buraya yine kalabalık bir orduyla gelmişler ve büyük tahribatlarda bulunmuşlardı.^[5]

Sultan Tuğrul Bey, 1054'te Doğu Anadolu'ya yaptığı sefer sırasında Bizans şehirlerini kuşatmak için yaptırdığı onbeş çemberli korkunç mancınığı Bitlis'ten getirtmişti.^[6] Bu bilgi, Bitlis'in 1047'de yapılan seferde Selçukluların hâkimiyetine girdiğini göstermektedir.

Kaynaklarda Bitlis ve çevresinde askeri faaliyetlerde bulunan ilk Selçuklu komutanı olarak Saltuk görünmektedir. O, Norman komutanı Frankopol Herve ile anlaşarak Kapadokya'daki Bizans yerleşim yerlerine saldırılar düzenliyor ve yağmalarda bulunuyordu. İttifakları bir süre sonra bozulmuş ve yaptıkları savaşta yenilerek kaçıp Ahlat'a sığınmıştı. Bizans şehirlerine saldırılarında aradıklarını bulamayan Herve'nin askerleri komutanlarının muhalefetine rağmen Saltuk ile barışarak birlikte hareket etmeye karar vermişler, fakat Saltuk, Ahlat'ın hâkimi Mervânî hükümdarı Ebû'l-Kâsım Nasr (1061-1080) ile bir plan yaparak, şehre kabul ettikleri bu Frankları hile ile yakalayıp etkisiz hale getirmişti (1062).^[7] Saltuk, 1071'de büyük bir ordu ile Selçukluların üzerine gelen Bizans ordusunun 20 bin kişilik öncü birliğini, onlar Ahlat'ı işgal edip yağmalamakla meşgul iken ansızın bastırarak yenilgiye uğratmıştı.^[8] Başta Diyarbakir olmak üzere, Mervânî hanedanının elinde bulunan şehirlerin Büyük Selçukluların hâkimiyetlerine girdiği 1085'ten sonra Bitlis ve Erzen'in Dilmaçoğlu Mehmed'e verildiği, böylece Dilmaçlı hanedanının başladığı yönündeki görüş bilim alanında kabul görmüşse de kaynaklarda bunu destekleyen bilgilere rastlanmamaktadır.

1095'te Melik Tutuş'un yeğeni Berkiyaruk'a yenilerek hayatını kaybetmesiyle başlayan süreçte Tutuş'un oğlu Dukak babasının bölgedeki mirasına sahip olmak istemiş, fakat Meyyâfârikîn dışında, Diyarbakir ve çevresindeki bütün yerleşim yerlerinin hâkimiyetini kaybetmişti. Başta Amid olmak üzere çevredeki şehirler süratle Selçuklu komutanlarının ellerine geçmişti. 1095'teki bu gelişmeler Bitlis ve Erzen'in Husâmuddevle Tümtekin'in eline geçmesini sağlamıştı.^[9] Bu yüzden Bitlis'te Dilmaçlı hâkimiyetini bu tarihle başlatmak daha uygun görünmektedir. İbnu'l-Esir, Husâmuddevle Tümtekin'in Mükere ismini veya ünvanını taşıdığını belirtilmekte, Mükeroğlu Togan Arslan'ın

2 M. H. Yınanç, "Bitlis (Tarih)", İA, II, 661 vd.; M. Tuncel, "Bitlis", TDVİA, VI, 226.

3 İbn Havkal, Süretü'l-Arz, Çev. R. Şeşen, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, İstanbul, 2014, 177.

4 Aristakes Lastivertc'i's, History, İng. tr. Robert Bedrosian, New York, 1985, 64-66.

5 Aristakes Lastivertc'i's, 67-71.

6 Urfa'lı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987, 101; Smbat Sparapet, Smbat Sparapet's Chronicle, İng. tr. R. Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2005, 25.

7 Georgius Cedrenus, Historiarum Compendium, Nşr. Immanuela Bekkero, CSHB, vol. 35, Bonnae, 1839, 617-620; John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History, 811-1057, İng. tr. J. Wortley, NY, 2010, 452-453; Smbat Sparapet, 28; E. Honigmann, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, Çev. F. Işıltan, İstanbul, 1970, 181; R. Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev. S. Dolanoğlu, İstanbul, 2005, 588.

8 İbnu'l-Adîm, Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb, Nşr. S. Dahhan, Dimaşk, 1954, II, 25; İmâdeddîn İsfahânî, Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Ustra, çev. K. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul, 1943, 38.

9 İbnu'l-Ezrak, Târîhu'l-Fârikî (Mervânîler Kısmı), Tah. B. A. Avad, Kahire, 1959, 268.

513/1119-20 yılında Artukoğlu İlgazi'nin Haçlılar üzerine düzenlediği sefere katıldığı yazmaktadır.^[10] 518/1124-25 yılında Hısnkeyfâ Artuklu hükümdarı Davud ile arası bozulan Togan Arslan savaşmak zorunda kalmış ise de yenilmekten kurtulamamıştı. Bu yenilgiden sonra Artuklu Davud Bitlis'i kuşatmıştı.^[11] Togan Arslan 532/1137-38 yılında ölmüş ve yerine oğlu Kurti geçmişti.^[12] Musul Atabeyi İmâdeddin Zengî, Bitlis'i kuşatması için bir ordu göndermiş, Kurti tâbi olmayı ve on bin dinar vergi vermeyi kabul ederek şehrini işgalden kurtarmıştı.^[13]

543/1143 yılında Husameddin Kurti Erzen'de ölmüş ve yerine kardeşi Şemseddin Yakut Arslan geçmişti. Onun idaresi zamanında İmâdeddin Zengî, Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Davud'un ölümünü fırsat bilerek Fırat'ı geçip topraklarını işgal etmişti. Buradan Dilmaçlı topraklarına girmiş ve Hizan'ı ele geçirmişti. Sıranın Bitlis'e geleceğinden korkan Yakut Arslan, tâbi olmayı kabul ederek kardeşi Devletşah'ı Zengî'nin yanına rehin olarak göndermiş ve topraklarını istilâdan kurtarmıştı.^[14]

Ramazan 541/Şubat 1146 tarihinde Yakut Arslan ölmüştü. Bunun üzerine Fahreddin Devletşah, üvey babası Ziyâeddin Eyyûb tarafından Erzen'de tahta oturtulmuştu.^[15] Dilmaçlıların gerçek tarihleri uzun süre tahta kalan bu hükümdarla birlikte başlamıştı.

Sivas Dânişmendli hükümdarı Yağıbasan, Eylül 1163'te Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'ın topraklarını yağmaladıktan sonra yaptıklarını kabul ettirmek için barış teklifinde bulunmuş, Kara Arslan'ın bunu kabul etmemesi üzerine saldırılarını daha da genişletmiş, aldığı ganimetler ve esirlerle Sivas'a dönmüştü. Bunun üzerine Kara Arslan'ın yardımına koşan Mardin Artukluları hükümdarı Necmeddin Alpi ve Fahreddin Devletşah Yağıbasan'ı kozlarını paylaşmak için savaşa davet etmişlerdi. Gücüne güvenemeyen Yağıbasan bu teklife olumsuz baktığı için taraflar arasında savaş yapılmamıştı. Necmeddin Alpi ile Fahreddin Devletşah bu gözdağını yeterli görerek ülkelerine geri dönmüşlerdi. O kışı hazırlıklarla geçirmişler ve Mayıs 1164'te yanlarına Kara Arslan'ı da alarak Yağıbasan'ın topraklarına girmişlerdi. Malatya'ya çevresindeki Dânişmendli kalelerini tahrip edip Sivas'a doğru ilerlemişlerdi. Zor durumda kalan Yağıbasan şehrini terk ederek kaçmak zorunda kalmıştı. Olayları takip eden Nureddin Mahmud Zengî duruma müdahale ederek Franklara karşı yapacağı seferde kendisine yardıma gelmelerini isteyince, taraflar bu çağrıya olumlu cevap vermişler ve aralarında barış yaparak, birbirlerinden aldıkları kaleleri iade etmişlerdi.^[16]

Fahreddin Devletşah, diğer Türk beylikleri ile evlilikler yoluyla akrabalıklar kurmuştu. Bunlardan birisi Saltuklular idi. 1154'te İzzeddin II. Saltuk'un kızı ile evlenmişti.^[17] Artuklularla da evlilikler yoluyla akrabalık kurulmuştu. 1148 yılında Fahreddin Devletşah, Mardin Artukluları hükümdarı Necmeddin Alpi'nin kız kardeşi Nûra Hâtun ile 50 bin dinar mehir vererek evlenmişti.^[18] Harput

10 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fî't-Târîh, Çev. A. Ağırakça, A. Özeydin, İst., 1987, X, 439. Buradaki رجم ismi Togan Arslan'ın babasının Türkçe ismi olmalıdır. Kaşgarlı Mahmud, رجم (Mük) = bükme fiilinden bahsetmektedir (bkz. Divâni Lugati't-Türk, Çev. B. Atalay, Ank., 1986, I, 335). Burada mük + er = (bel) büken, (baş) eğdiren gibi bir fiil ismi ortaya çıkmaktadır.

11 Azimî, Azimî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler: H. 430-538), Nşr. ve Çev. A. Sevim, Ankara, 1988, 48.

12 İbnü'l-Esîr, XI, 66. Togan Arslan o kadar iyi tanınmaktaydı ki, bazı önemli İslâm tarihçileri hanedanı onunla başlatmakta ve "Togan Arslan Hendan" ismiyle anmaktaydılar (İbnü'l-Esîr, XII, 456; İbn Şeddâd, el-A'laku'l-Hatîre fî Zikri Umerâ eş-Şâmve'l-Cezîre, Nşr. Yahya Abbâre, Dimaşk, 1978, III/2, 458 vd).

13 Usâme b. Munkîz, Kitâbu'l-İ'tibar, Nşr. P. Hitti, Princeton, 1930, 89. Hanedanın atasını ilk defa gerçek ismi Dilmaç ile ifade eden Usâme b. Munkîz, Bitlis'in kuşatılması olayının sebebini her ne kadar Zengî'nin Ahlatşah II. Sökmen'in kız-kardeşi ile evlenmek istemesine rağmen Kurti'nin de bu kızı oğlu Fahreddin Devletşah'la evlendirmek için harekete geçmesine tepki olarak değerlendirmiş ise de bu gerçek sebep olarak görülmekten uzaktır.

14 İbnü'l-Ezrak, Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid, (Artuklular Kısım), Çev. A. Savran, Erzurum, 1992, 87; İbnü'l-Adîm, II, 277.

15 İbnü'l-Ezrak, (Artuklular Kısım), 88.

16 İbnü'l-Ezrak, (Artuklular Kısım), 137-138, 142-143, 149-150; Süryani Mihail, Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195), Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme), 193-194, 195; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987, II, 400; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980, 162-163; M. H. Yinanç, "Danişmendliler", İA, III, 473; H. Kayhan, "Melik Muhammed'in ölümünden (1143) sonra Danişmendli tarihine bir bakış", Erciyes Üniversitesi III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 2000, 306 vd.

17 İbnü'l-Ezrak, (Artuklular Kısım), 114.

18 İbnü'l-Ezrak, (Artuklular Kısım), 87.

ve Hısn Keyfâ Artukluları hükümdarı Kara Arslan'ın Şubat-Mart 1162 tarihinde oğlu Nâsireddin'i Fahreddin Devletşah'ın kızı ile evlendirmişti.^[19] Böylece o, Artuklu ailesinin yakın akrabası olmuştu. Akrabalığın dışında, onun Mardin Artuklularına tâbi olduğu da anlaşılmaktadır. Diyarbekir'e hâkim olan Nisanogulları ile de akrabalık ilişkileri kurulmuştu. Aralık 1161–Ocak 1162 tarihinde Diyarbekir hâkimi Nisânoğlu Cemâleddin, Fahreddin Devletşah'ın kız kardeşi ile evlenmişti.^[20]

Gittikçe güçlenen Salâheddîn Eyyûbî'ye karşı Ahlat hâkimi Zahîreddîn II. Sökmen, Mûsul hâkimi İzzeddin Mesud, Mardin hâkimi Kutbeddin II. İlgâzi ve Dilmaçlı Devletşah arasında ittifak kurulmuştu. İzzeddin Mesud, Haleb'den gelen 1.700 Yörük Türkmeni ve diğer birlikleriyle birlikte harekete geçerek Mardin yakınlarında, Harzem'de Sökmen ve Devletşah ile birleşip karargâhlarını kurmuşlardı. Sincar'ı eline geçirerek Harrân'a çekilmiş ve yorgun olan askerlerini dağıtmış bulunan Salâheddîn, kendisine karşı ittifak yapıldığını duyunca Hama'da bulunan yeğeni Takiyeddîn'i yanına çağırılmıştı. Buradan Resulayn'a yönelince, onu takip edip etmeme konusunda birleşik kuvvetler aralarında anlaşmazlık çıkmış ve hâkimiyet alanlarına geri dönmüşlerdi (1183 Mart sonu-Nisan başı).^[21]

Bizans imparatoru II. Ioannes'in 1137 yılındaki kuzey Suriye seferi sırasında İmâdeddin Zengî'nin yardımına koşan Türk beyleri arasında Dilmaçlı Husâmuddevle Kurti de bulunmaktaydı. İbnu'l-Ezrak, bu Türk beyliklerinin ismini anmadan Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rabia askerlerinin Zengî'ye yardıma gittiğinden bahsetmektedir.^[22] Bitlis ve Erzen'in de bu bölge içinde bulunması sebebiyle Dilmaçlıların Bizans Devletinin saldırılarına karşı topyekün savunmaya geçen Türk beyliklerinden birisi olmuştu. Miryokefalon Savaşı'nda Türkmenlerin rolünü çağdaş Bizans tarihçisi Niketas Khoniates ortaya koymakta, Sultan II. Kılıç Arslan'ın savaş için Anadolu'daki Türk beyliklerinden yeteri kadar büyük bir yardımcı Türkmen kuvveti getirdiğinden bahsetmektedir.^[23] Bu yardımcı birliklerin Mezopotamya'dan ve ülkenin iç kısımlarında yaşayan Türklere olduğu belirtilmektedir. Mezopotamya'dan gelenler Mardin ve Hısn Keyfâ Artukluları ile Dilmaç Oğulları'nın kuvvetleri idi. İç kısımlardan gelenler de Mengüçüklüler, Ahlatşahlar ve Saltukluların gönderdikleri kuvvetler idiler. Çağdaş Bizans tarihçisi Ioannes Kinnamos da Anadolu Türk beyliklerinin Sultan II. Kılıç Arslan ile bir ittifakın içerisine girdiğini doğrulamakta ve İmparator Manuel'in bunu nasıl yıkabileceğini düşündüğünü yazmaktadır.^[24]

Ani'nin Gürcülerin eline geçmesi üzerine harekete geçen II. Sökmen, bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türk beylerine haberler göndererek, acilen yardıma çağırılmıştı. Bunun üzerine Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk, Bitlis ve Erzen hükümdarı Togan Arslan'ın oğlu Sürmari hâkimi Fahreddin Devletşah ve Artuklu Necmeddin Alpi kendisine yardıma karar vermişlerdi. Müttefik Türk kuvvetleri 50 günlük bir zaman içinde Ani önlerine gelerek, burada toplanıp karargâhlarını kurmuşlardı. Necmeddin Alpi buraya zamanında yetişememişti. Türklerin Ani önlerine gelip, şehri kuşattıklarını öğrenen Gürcü kralı ordusuyla şehrin yardımına gelmiş ve Türk ordusuna karşı hemen saldırıya geçmişti. Böyle bir saldırıyı beklemedikleri için şehir ile Gürcü ordusu arasında sıkışıp kalan Türk beylerinin moralleri, İzzeddin Saltuk'un haber vermeden savaş alanından çekilip Kars'a doğru gitmesiyle iyice bozulmuş ve yaptıkları savaşta ağır yenilgiye uğramışlardı (Ağustos 1161 sonları). Başta Sökmen olmak üzere, Türk beyleri yanlarında çok az bir kuvvetle kaçıp, canlarını zorlukla kur-

19 İbnu'l-Ezrak, (Artuklular Kısmı),130 vd.

20 İbnu'l-Ezrak, (Artuklular Kısmı),129.

21 İmâdeddin İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, İstanbul, 1979, V, 61-71; İbnu'l-Esîr, XI, 388-389; İbn Vâsil, Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb, Nşr., C. eş-Şeyyal, Kahire, 1953-60, II, 132-134; Süryani Mihail, 262; Abû'l-Farac, II, 430; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. F. İşıltan, Ankara, 1986-87, II, 363; R. Şeşen, "İmâdeddin Kâtib el-İsfahânî'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler", SAD, III, Ankara, 1971, 295-299.

22 İbnu'l-Ezrak, (Artuklular Kısmı),67.

23 Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Çev. F. İşıltan, Ankara, 1995, 123-124.

24 Ioannes Kinnamos, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), Yay. İ. Demirkent, Ankara, 2001, 207, 208.

tarmışlardı.^[25] Gürcü kralı III. Bagrat Temmuz-Ağustos 1162 tarihinde 30 bin kişilik büyük bir ordu ile Azerbaycan'a girerek, Duvin şehri üzerine yürümüştü. Burayı işgal eden Gürcüler, şehir ve çevresini yağmalayıp, 10 bini aşkın insanı kılıçtan geçirmişlerdi. Azerbaycan Atabeyi İldeniz, Gürcülerin yaptıkları bu saldırıyı haber aldıktan sonra gerekli tedbirleri almak ve karşı harekette bulunmak amacıyla Azerbaycan ve Arrân'a dönmüş, aralarındaki kuzu silahla paylaşacaklarını kesin bir dille Gürcü kralına iletmişti. Ayrıca durumu bir mektupla Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Arslanşah'a da bildirmişti. Bunun üzerine sultan, büyük bir ordu toplayarak harekete geçmişti. Selçuklu ordusu Nahcivân'a geldiği zaman orada hazır bekleyen İldeniz'in ordusuyla buluşmuştu. Burada Ahlatşahlar hükümdarı II. Sökmen, Merâğa hâkimi Arslanaba ve Dilmaçlı hükümdarı Fahreddin Devletşah orduları ile gelerek sultana katılmışlardı.

Selçuklu hükümdarının faaliyetlerinden haberdar olan Gürcü kralı, böyle büyük bir güce karşı koymayacağını görünce sultana tâbi olduğunu bildirip, barış talebinde bulunmuşsa da Arslanşah ve İldeniz bu talebi reddederek, Gürcülerle savaş yapmaya karar vermişlerdi. Birleşik Türk kuvvetleri Gürcistan topraklarına girmiş, iki ordu birbirleriyle karşılaştıklarında Türk ordusunun büyük saldırı gücü karşısında dayanamayan Gürcü kralı savaş alanından kaçmıştı. Başsız kalan Gürcü ordusu bozgun şeklinde dağılmıştı (13 Temmuz 1163). Türkler kaçanları uzun bir süre takip etmişler, yaklaşık 10 bin Gürcü askeri savaş alanında maktul düşmüştü. Bu sayının çok daha fazlası esir alınmıştı. Gürcü ordusunun bütün ağırlıkları ve kralın servetleri savaş alanında kalarak, ganimet olarak Türklerin eline geçmişti.^[26] Bu zaferin duyulmasıyla birlikte bütün Türk şehirlerinde bayramlar yapılmış, şehirler süslenerek, günlerce süren zafer şenlikleri tertiplenip, yoksullar için yüzlerce baş hayvan kurban edilmişti.^[27] Gürcü saldırılarının Van Gölü havzasına kadar ulaştığı Kraliçe Tamara zamanında (1184-1213), Gürcü Krallığı'nın bir ara Bitlis'i Türklerden aldığını ve kısa süre ellerinde tuttuklarını çağdaş Ermeni kaynağı Ani'li Mikhtar belirtmektedir.^[28]

Sosyal Gelişmeler

XVI. yüzyıl sonlarında Bitlis'te yaşayan Şeref Han, kalenin ve şehrin Makedonyalı Büyük İskender tarafından Kûsur ve Ribat nehirleri arasında, kaynaktan iki fersah mesafede inşa ettirildiğini belirtmektedir.^[29] X. yüzyılın ortalarında coğrafyacı Mukaddesi, öküz başını andıran taştan yapılmış kalesi bulunan Bitlis'in iki nehrin geçtiği derin bir vadide kurulduğunu ve nehir tarafından ikiye bölündüğünü yazmaktadır.^[30] Ünlü gezgin Nâsır-ı Husrev ise, XI. yüzyılın ortalarında geldiği Bitlis'in bir dere içinde kurulmuş şehir olduğunu söylemektedir.^[31] XII. yüzyıl coğrafyacısı İdrisî de Bitlis'i Ermeniye coğrafyasının şehirlerinden birisi olarak göstermektedir.^[32]

25 İbnu'l-Ezrak, (Artuklular Kısmı),127; Kartlis Çovreba, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), Çev. H. Andreasyan, Ankara, 2003, 343-345; Urfalı Mateos, 331; İbnu'l-Esir, XI, 228; Vardan Vartabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, TSD, I,1937, 205; Abû'l-Farac, II, 398-399; Süryani Mihail, 186; O. Turan, Doğu Anadolu, 94; A. Manvelichvili, Histoire de Géorgie, Paris, 1957, 177.

26 İbnu'l-Ezrak, (Artuklular Kısmı),134; Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, çev. N. Lugal, Ankara, 1943, 110-114; İbnu'l-Esir, XI, 234-235; Kartlis Çovreba, 345-351; Vardan Vartabet, 205-206; İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Çev. M. Keskin, 15 cild, İstanbul, 1995, XII, 444; Anili Samuel, Tables Chronologiques, Fr. tr. M. Brosset, Petersburg, 1876, II, 464-465; O. Turan, Doğu Anadolu, 94; F. Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar, Ankara, 1992, 126; W. E. D. Allen, A History of The Georgian People, London, 1932, 102.

27 İbnu'l-Ezrak, (Artuklular Kısmı),134-135; Step'annos Orbelean, History of The State of Sisakan, Eng. tr. R. Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2012-2015, 198.

28 R. W.Thomson, "Bitlis ve Ermeni tarihleri", Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, 113.

29 Şeref Han, Şerefnâme, Çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1990, 387.

30 Mukaddesi, Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1906, 377.

31 Nâsır-ı Husrev, Sefernâme, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994, 10.

32 İdrisî, Kitâbu Nuzhetu'l-Muşâtâk fi İhtirâki'l-Âfâk, 2 cild, Kahire, 2002, II, 825.

XIII. yüzyılın ünlü coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî, Bitlis'i çevresi bağlarla kaplı, elması bol ve ucuz olan bir şehir olarak tanıtmaktadır.^[33] Eyyübîler ve Moğolların istilası sırasında şehrin önemli tahribatlar yaşadığı ve küçüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim ünlü ansiklopedist el-Ömerî, 1330'larda Bitlis'i küçük bir belde olarak vasıflandırmaktadır.^[34]

Ebü'l-Fidâ da Bitlis'in surlarının yarısının harap durumda olduğunu belirtmektedir.^[35] Sonraki yüzyıllarda şehrin kendisini toparladığı ve büyüdüğü anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın ünlü gezgini Evliya Çelebi, 17 mahallesinde 5 bin hanenin bulunduğu, Bitlis'in evlerinin derelerin sağında ve solunda, bağlı-bahçeli, çok katlı, yüksek kârgir binalar olduklarını söylemekte.^[36] böylece yaklaşık 25 bin kişinin yaşadığı şehrin genel bir görünümünü ortaya koymaktadır. Yine Evliya Çelebi, Bitlis'te 17 dere içinde 12 bin bağın ve mesire yerleri olarak kullanılan *bâz* denilen köşklerinin de bulunduğunu belirtmektedir.^[37] Evliya Çelebi ile çağdaş Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi, bu bilgileri onaylamaktadır. Ona göre, Tatvan'dan bir merhale batıda vadi içinde muhkem bir kale ve kasaba olan Bitlis'in mahalleleri ve evleri vadiden akan nehrin her iki tarafında sıralanmıştı. Şehrin giriş-çıkış yolları dardı. Şehrin kalesinin çevresi çok sayıda evlerle doluydu.^[38]

Şehir halkı baharla birlikte, yaklaşık altı ay kalmak üzere Bestan'daki bağlara göçerler ve sonbahar mevsiminde geri dönerlerdi. Yaylalarında tadı oldukça hoş elma ve armut bol miktarda yetiştirilirdi. Bunların yanında kavun, karpuz ve üzüm gibi meyveler de civar yerlerden getirilirdi.^[39] Şehrin ortasında halkın yoğun olarak kullandığı 21 gözlü bir taş köprü vardı. Merkezde ise Gök Meydan bulunuyordu. Yine merkezde dört büyük câmi vardı ve bunların içinde Ermenilerin kilisesi iken şehrin fethi ile beraber câmiye çevrilen Kızılmescid önemliydi.^[40]

Bitlis, Azerbaycan, Diyarbekir ve Ermenistan arasında bir derbentti. Türkistan, İran ve Horasan'dan Hicaz ve Suriye'ye gidenler şehrin bir fersah güneyinden Deliklitaş denilen tünelden geçerek yoluna devam etmekteydiler.^[41] Bitlis, Büyük Armenia'nın batı bölgesinde olması hasebiyle Ermenilerin yaşadıkları bir şehir idi. Şehirde demografik açıdan Ermenilerin ağırlığı yüzyıllar boyunca devam etmişti. Osmanlı asırlarında da bu özelliğini korumuş gibi görünmektedir. Nitekim Evliya Çelebi, Bitlis eyaletinde 43 bin Ermeni reayanın yaşadığını ve bunun yarısının Muş'ta bulunduğunu belirtmektedir.^[42] İlhanlı Devleti zamanında Bitlis'te Kürtler ortaya çıkmaya ve yerleşmeye başlamışlardı.^[43]

Bitlis'te Türk hâkimiyetinin başlaması ile birlikte Türkmen gurupları şehrin içinde ve çevresindeki alanlarda yerleşmişlerdi. Yerleşim yerlerinin çevrelerindeki mezarlar bize bu konuda önemli ipuçları vermektedir. Bitlis Kalesi'nin güneybatı yönündeki Zeydan Mahallesi'nde bulunan mezarlık geniş bir alanı kaplamakta ve günümüzde de kullanılmaktadır. Mezarlığın güney yönünde son yıllarda yapılmış bir mezara monte edilmiş 65 cm. genişliğinde, 50 cm. çapında bir daireden oluşan formu ile diğerlerinden ayrılan bir mezar taşı bulunmaktadır. Gövde bölümünde iri ve yüksek kabartma kûfî karakterli harflerle yazılmış iki satırlık okunamayan bir kitabe bulunmaktadır. Üstteki yuvarlak kısım geniş altı kollu yıldızın kenarlarında alternatif dizilen palmet, Rûmî üç yapraklı çiçek ve

33 Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, Tahkik F. A. el-Cundi, Beyrut, 1990, I, 427.

34 el-Ömerî, et-Ta'rîf bi'l-Mustalâhi'sh-Şerîf, Tahkik: M. Huseyn Şemseddin, Beyrut, 1988, 53.

35 Ebü'l-Fidâ, Takvîmu'l-Buldân, Çev. R. Şeşen, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, İstanbul, 2017, 314.

36 Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, İst., 2008, IV/1, 134.

37 Evliya Çelebi, IV/1, 172. Evliyâ Çelebi, bir başka yerde Bitlis'in şehir nüfusunun 40 bin kişi olduğunu yazar (bkz. IV/1, 129).

38 Kâtip Çelebi, Cihânumâ, Matbaa-i Amîre, İstanbul, 1732, 413.

39 Kâtip Çelebi, 414.

40 Kâtip Çelebi, 413, 414; Şeref Han, 396.

41 Kâtip Çelebi, 414-415.

42 Evliya Çelebi, IV/1, 130.

43 R. H. Hewsden, "Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, 58.

ortada güçle ile süslenmiştir. Ayrıca mezarlığın orta bölümünde yine kabartma olarak çiçekli küfi karakterli kitabeye rastlanan mezar taşı parçası yer almaktadır. Bunlar Dilmaçlı hâkimiyeti dönemi Türk mezar taşları olmalıdır.^[44] Bitlis-Van karayolu üzerinde Tatvan'ın 4 km. güneydoğusunda bulunan Küçükso Köyü'nde birbirine yakın iki büyük mezarlıktan Tatvan'dan Hizan'a yönelen karayolunun karşısında dik bir kayalık üzerindeki tepede kurulmuş olan mezardaki kitabelerden XII. ve XV. yüzyıllarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada kitabesinde 569/1173 yılına ait bir mezar ve alt tarafında kitabesiz başka mezarlar bulunmaktadır. Bunların hepsinin aynı yüzyılda yapılmış olması tahmin edilmektedir. Mezar taşlarının dışa bakan yüzeylerinde bitkisel ve geometrik süslemeler bulunmaktadır.^[45] Bu tür süslemeler Türklük özelliği taşıdığından bu mezarlık ilk Türk yerleşimlerinden Dilmaçlılar ve Sökmenliler döneminden kalmış gibi görünmektedir.

Güroymak ilçesi ve civar köylerinde bulunan mezarlıklarda çok sayıda sanduka olmakla birlikte çoğunun büyük kısmı toprak altında bulunmaktadır. Sandukalar 2 m. civarında uzunluğa sahiptirler ve yörede bulunan andezit tüf taşından yapılmışlardır. Sandukalar süsleme unsuru bakımından yörede bulunan Ahlat, Erciş ve Gevaş'takiler kadar zengin değildir. Yöredeki şahideler üzerinde bulunan kılıç ve kama gibi süslemelerin sandukalara da kısmen yansıdığı görülmektedir. Aşağı Kolbaşı köyünde bulunan sandukalı şahidelerin bazılarının üzerinde ok motifi görülürken, Günkırı köyünde üzeri kılıç ve çarkifelek motifine yer veren bir sandukaya rastlanmıştır. Güroymak ve civar köylerinde bulunan mezar taşları bölgemizdeki diğer tarihi mezarlıklarda bulunan mezar taşlarıyla benzerlikleri olmakla birlikte, biçimsel olarak daha çok sivri veya yuvarlak kemerli ve süsleme açısından da genellikle insan ve hayvan unsurunu işleyen süslemeleri ile dikkat çekmektedirler. Tarihi olay ve kahramanlarıyla bağlantılı kılıç, kalkan ve kama motifleri de çok yaygın olarak görülmektedir.^[46] Moğolistan, Yenisey ve Karahanlı bölgelerindeki eski Türk mezarlarının Van Gölü havzasındaki XII. yüzyıl ve sonrasına ait Türk mezarları ile büyük benzerlikler gösterdiği görülmektedir.^[47]

Evliya Çelebi, Bitlis'in yemek kültürü hakkında geniş bilgi vermektedir. Beyaz ekmeği, lavaşı, çakıl ekmeği, halka çöreği, katmer şeref çöreği, mâhîcesi, baklavası, keklik böreği, ışkını, mastaba çorbası, cacıklı ve kıjılı peyniri, kaymağı, gömeç balı, keklik kebabı, lavaşlı keklik yahnisi ve keklik pilavı meşhur yemeklerindendir. İçecekler olarak da köknar şerbeti, nar şerbeti, avşıla şerbeti, reybas çerbeti, müselles-i şeriyyesi, kayısı cüllabı ve baldıran şerbeti tanınmıştır.^[48]

Bitlis'te eski Türk sporlarının çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi de çevgandır ve Evliyâ Çelebi, halk arasında bu oyunun çok revaçta olduğunu yazmaktadır.^[49]

Dilmaçlı Türk yönetiminin Bitlis ve çevresinde yaşayan halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için yatırımlar yaptıklarını görmekteyiz. Müslüman halkın ihtiyaçları için şehirde cami ve mescitler yaptırılmasının yanında, Müslüman olmayanların da yararlanabilecekleri çarşılar, dükkânlar, hanlar, hamamlar, yollar vs. inşa ettirilmiştir. Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgazi ile evlenen Sökmenli ailesinden bir prenses, 1165 yılı başlarında büyük paralar harcaşarak Bitlis geçidinde ağaçlardan yapılmış köprünün yerine taştan bir köprü ve toplamda da dokuz yeni köprü inşa ettirmişti. Buna ek olarak, Bitlis geçidinden başlayarak Mescid-i Üveys'e ve Bitlis'e kadar uzanan yolları ye-

44 Pektaş, K., "Bitlis mezar taşları (1998)", 17. Araştırma Sonuçları Top. I, (24-28 Mayıs 1999, İzmir), Ank., 2000, 19-20.

45 K. Pektaş, "Bitlis ve çevresinde ortaçağ ve sonrası incelemeleri (1999)", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara, 2001, 8.

46 H. Buğrul, Van-Bitlis Yöresi XII.-XV. Yüzyıl Mezar Taşlarının İslâm Öncesi Türk Mezar Taşları İle Bağlantıları, Van, 2010 (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), 94.

47 H. Buğrul, 178 (tablo 36), 183 (tablo 40), 216 (tablo 45), 221 (tablo 46), 225 (tablo 48), 228 (tablo 49), 229 (tablo 50).

48 Evliya Çelebi, IV/1, 171.

49 Evliya Çelebi, IV/1, 172.

niden yaptırmıştı.^[50] Dilmaçlı Beyliği'nde bürokratların bazen beylerle ters düşerek görevlerini kaybettikleri, hatta kaçıp başka Türk beylerine sığındıkları görülmektedir. Dilmaçlı veziri Zahireddin el-Mukarreb Şahmelik, Erzen ve diğer Dilmaçlı şehirlerinde halktan çok büyük vergiler toplaması sebebiyle Fahreddin Devletşah ile arası bozulunca Haziran-Temmuz 1175 tarihinde Bitlis'i terk ederek Hısn Keyfâ'ya, oradan da Erbil'e kaçmıştı.^[51]

Ekonomik Gelişmeler

Bitlis zengin bir şehirdi. Bu şehrin yıllık geliri hakkında bilgi olmamakla birlikte, X. yüzyılda Erzen'in yıllık haracının Meyyâfârikîn ile aynı, yani 1.560.000 dirhem olması,^[52] buranın da benzer bir zenginlikte olduğunu göstermektedir. Şehrin çevresi zengin bağlar ve bahçelerle kaplı idi.^[53] Bu durum Bitlis'in meyve ve sebze yönünden çok zengin olduğunu göstermektedir. İlhanlı veziri Reşîdeddin Fazlullah, oğlu Mecdeddin'e yazdığı mektubunda, XIV. yüzyıl başlarında Bitlis'in köylerinden 5 bin men sirke, Vastan'dan 100 men üzüm, 27 bin men nar, Siirt'ten 3 bin men sumak, 5 bin men incir, Ahlat'tan 8 bin men elma vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.^[54] Bu belge, şehrin ve çevresinin meyvecilik yönünden zenginliğini ortaya koymaktadır.

Şehrin hububat yönünden zengin olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi, Bitlis'in un yapılan buğdayının Rahova'dan ve Muş Ovası'ndan geldiğini, buna rağmen şehrin çevresinde az da olsa halkın yemeklik ihtiyaçlarında kullandığı tahılı üretebildiğini belirtmektedir.^[55]

X. yüzyıl coğrafyacısı İbn Havkal, Erzen'in hayvan sürülerinin çok olduğunu belirtmektedir.^[56] XI. asrın ortalarından itibaren bölgeye yerleşen Türkmenlerin ekonomilerinin temeli hayvancılığa dayandığı için Van Gölü havzası büyük hayvan sürülerinin otladığı bir alan haline dönüşmüş olmalıydı. Bölgede yetiştirilen atlar çok meşhur idi. Nitekim, 1394'te ordusuyla bölgeye gelen Timur'a Bitlis Emîri Hacı Şeref muhtemelen o bölgeye has çok meşhur atlar hediye etmişti.^[57] Bu güçlü hayvan varlığı şehirde dericilik sektörünün gelişmesine de zemin hazırlamıştı. Bu yüzden şehirde birçok debbağhaneler bulunmaktadır. Nitekim Reşîdeddin Fazlullah, Siirt'ten bin tane sahtiyan (tabaklanmış deri) vergi olarak toplanacağını beyan etmekte,^[58] Evliya Çelebi de şehrin içindeki debbağhanelerin, kapanların, boyahanelerin varlığından bahsetmekte,^[59] Şeref Han da Bitlis'te iki tabakhanenin bulunduğunu söylemektedir.^[60] Ortadoğu'daki diğer şehirlerde olduğu gibi Bitlis'te de kumaş sanayinin oldukça geliştiği görülmektedir. Nitekim Reşîdeddin Fazlullah, Siirt'ten 10 bin arşın adi kirbas (keten veya pamuklu kumaş), Ahlat'tan bin men elbise vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.^[61] Evliya Çelebi de bu şehirde dokunan renkli sahtiyanlar ve çeşitli danedar sağırların dünyaca meşhur olduklarını yazmaktadır.^[62] Bölgede bağımsız çiftliklerin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Havkal, Erzen'i çiftlik halkının olmadığı bir yer olarak vasıflandırmaktadır.^[63] Bu durum Dilmaçlılar

50 İbnü'l-Ezrak, (Artuklular Kısmı),144.

51 İbnü'l-Ezrak, (Artuklular Kısmı),180.

52 İbnü'l-Fakîh, Kitâbu'l-Buldân, Tahkik: Yûsuf el-Hâdî, Beyrut, 1996, 182.

53 Ebû'l-Fidâ, 314; Evliya Çelebi, IV/1, 140; Şeref Han, 396.

54 Reşîdeddin Fazlullah, Mukâtebât-ı Reşîdî, Nşr. M. Şâfi, Lahor, 1948, 207, 206, 198, 205, 203, 199.

55 Evliya Çelebi, IV/1, 171.

56 İbn Havkal, Süretü'l-Arz, Çev. R. Şeşen, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, İstanbul, 2014, 188.

57 Nizâmeddin Şâmi, Zafername, Çev. N. Lugal, Ankara, 1987, 185.

58 Reşîdeddin Fazlullah, 191.

59 Evliya Çelebi, IV/1, 140.

60 Şeref Han, 400.

61 Reşîdeddin Fazlullah, 191, 199.

62 Evliya Çelebi, IV/1, 134.

63 İbn Havkal, 188.

zamanında da aynı şekilde devam etmiş gibi görünmektedir. İbn Havkal, Erzen'de evlerin kiracılarının bulunmadığını belirtmektedir.^[64] Bu durum bölgede genelde yerli halkların yaşadığını ve yerli tüccarların dışında dışarıdan gelerek bölgede ticaret yapan yabancı tüccarların olmadığına da delildir. XII. yüzyılda bu durumun değiştiğine dair bir bilgiye rastlamış değiliz. Şehrin su kaynakları yönünden zengin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi, Bitlis içinde 17 dere ve 27 tane akarsuyun aktığını, yüksek dağlardan gelen suların bağları, bahçeleri, bostanları, evleri, câmi, han ve hamamları sulayarak şehir içinde batıya doğru aktığını belirtir.^[65]

Nâsır-ı Husrev, Bitlis çevresinde bol miktarda bal istihali yapıldığından bahsetmektedir. Balcıların her birinin 300-400 tulum bal ürettikleri, bunun 100 batmanının ancak bir dinar tuttuğu belirtilmektedir. Bu da balın çok ucuz olduğunu göstermektedir.^[66]

Balın dışında, bölgede ağaçlardan damıtılarak elde edilen katran da önemli bir yöresel üründü. Katran kuyulara doldurularak dinlendirilir, sonra da kaplara dökülerek diğer şehirlere pazarlanırdı.^[67]

X. yüzyılın sonunda Batı ve Orta Ermenistan'daki kentsel toplulukların yapısında bir dönüşüm yaşandığı ileri sürülmektedir.^[68] 1047'de Türkler tarafından ilhak edilmesi, Bitlis'in sosyal ve kültürel açıdan yeniden yapılanmasını hızlandırmış görünmektedir. XII. yüzyılda içinde Bitlis'in de bulunduğu Ermeniy'e de tüccarların çoğu koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlarla, elbiseler ve güzel kokuların ticaretini yapmaktaydılar.^[69] Ermeniy'e bölgesi kuşakları, nervürlü örtüleri, halıları, kilimleri, minderleri ve yaşmaklarıyla da tanınmaktaydı. Bunların dışında cevizleri, incirleri ve Van Gölü'nden çıkarılarak tuzlanıp kurutulan tirrih balığı önemli ticari ürünlerdi.^[70] Bunun sonraki yüzyıllarda da aynı şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, Bitlis'te tanınan zanaatların terzicilik, kumaş boyacılığı ve debbağlık olduğunu yazmaktadır. Debbağlar değişik renklerde sahtiyanları ustalıklı yapıyorlar ve bunlar Avrupa'ya ihraç edilirdi.^[71] Muhtemelen XV. asırdan itibaren Akkoynlu ve Karakoyunluların mücadeleleri sonucu bölgede ekonomik ve ticari açıdan ciddi bir gerileme yaşanmıştır. Nitekim 1507'de İran'da Safevî hükümdarı Şah İsmail'in yanında bulunan Venedikli bir tüccar, Bitlis'te üretim olmadığı için tüccarların alış-veriş için Haleb'e, Tebriz'e ve Bursa'ya gittiklerini belirtmektedir.^[72]

XVI. yüzyılın başlarından itibaren bütün bölgede olduğu gibi Bitlis'te de ekonomik ve ticari durumlar düzelmeğe başlamıştır. Bu meyanda Şeref Han üretimin ve ticaretin gücünü gösteren rakamlar sunmaktadır. O, Bitlis'te zanaat ve meslek sahiplerine ait 800 kadar dükkân ve mağazanın bulunduğunu yazmaktadır.^[73] Evliya Çelebi ise bu rakamları biraz abartarak 2.100 dükkân ve kârgir çarşıların bulunduğunu söylemektedir.^[74] Bitlis'te köle ticaretinin de yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu köleler Hıristiyan halkalardan Gürcüler idiler. Nitekim Evliya Çelebi, Bitlis'te kölelerin genelde Gürcüler olduğunu yazmaktadır.^[75] Muhtemelen Ermeni köleler de vardı.

64 İbn Havkal, 188.

65 Evliya Çelebi, IV/1, 140.

66 Nâsır-ı Husrev, 10.

67 Nâsır-ı Husrev, 10.

68 T. W. Greenwood, "Social Change in Eleventh-Century Armenia: the evidence from Tarôn", *The Transformation of Byzantium: Social Change in Town and Country in the Eleventh Cent.* Ed. James Howard-Johnston, Oxford Uni. Press, 2016, 26.

69 İdrisi, II, 825.

70 G. Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Çev. A. Eskikurt, C. Tomar, İstanbul, 2015, 241.

71 Evliya Çelebi, IV/1, 169.

72 Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Çev. T. Gündüz, İst., 2007, 142, 143.

73 Şeref Han, 400.

74 Evliya Çelebi, IV/1, 134.

75 Evliya Çelebi, IV/1, 137.

Kültürel ve İlmî Gelişmeler

Şehrin merkezinde ve Bitlis Çayı kollarının ortasında bulunan Ulu Câmi'nin kûfî kitabesine dayanarak 545/1150 yılında Ebû'l-Muzaffer Muhammed tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Ancak bu kitabenin yapımla ilgili değil de tamirle ilgili olduğu kabul edilmektedir.^[76] Bu eser Dilmaçlı döneminin özelliğini yansıtmaktadır.

Adilcevaz ilçe merkezi girişinde Van Gölü'ne uzanan meyilli arazinin yamacında eski kale harabeleri içinde bulunan Ulu Câmi 750/1349 tarihli bir onarım kitabesi taşımaktadır. Mimari yapısı sebebiyle XII. yüzyılda Dilmaçlı Beyliği zamanında yapılmış olmalıdır.^[77]

Şehirde bilimin ve kültürün yaygın ve gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. İsmâ'il b. Fedâ'il b. Sa'îd Ebû Muhammed el-Bidlîsî, Ahlat'ın köylerindedir. Otuz sene Dimaşk'ta bir câmide imam olarak çalıştıktan sonra azledilmiş, sonra da Ramazan 528 / Haziran-Temmuz 1134'te Ebû Muhammed İbn Tâvus'un yanına yerleşmişti. Namazlarda Şâfi'ler ve Hanefilere imamlık yapıştı. Mâlikiler ve Hanbelîler de onun imâmetini istemişlerdi. Görev yaptığı yerde ölmüştü.^[78] XII. yüzyılda Ahlat'ta doğan ve yetişen Ebû A'li el-Ahlâtî de hekim, hafız ve felsefe usulü ile meşgul olmuştu.^[79] XVII. yüzyılın başlarında şehirde 70 tane çocuk mektebinin bulunması da eğitimin ne kadar gelişmiş ve yaygın olduğunu göstermektedir.^[80]

Dinî Gelişmeler

Anlaşıldığı kadarıyla şehrin içinde ve çevresinde demografik açıdan çoğunluğu Hıristiyan Ermeniler oluşturmaktaydı ve bu durum yüzlerce yıl değişmeden devam etmişti. Kayıtlarda şehirde ve çevresinde kilise ve manastırların bulunduğu dair anlatımlar da bunu doğrulamaktadır. Nitekim, 1162 yılında Bitlis geçidinde Ermenilere ait *Bire Manastırı* bulunmaktaydı.^[81] Kâtip Çelebi ve Şeref Han'ın Bitlis halkının çoğunun Hıristiyan Ermeni olduğunu söylemeleri, XVI. yüzyılın sonlarında bile Bitlis'te yaşayan halkın durumunu göstermektedir.^[82]

Bitlis'in şehir merkezinde yaşayan Müslüman halkın tamamen Şâfiî, çevresindeki nüfusunun da büyük kısmı Şâfiî, az bir kısmı da Henefî mezhebinden idi.^[83] XVI. yüzyılın başlarında şehrin çevresindeki dağlık alanlarda Şâfiî Kürtler yaşamaktaydı.^[84] Suhreverdiyye Tarikatının burada taraftarları vardı. Genellikle Ebû Hafs Şehâbeddin'e (1234) nisbet edilmekle birlikte, yetişmesinde amcası ve şeyhi Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'nin önemli rolü sebebiyle tarikatın kurucusu da sayılan Ebû'n-Necîb'in müridi ve Suhreverdiyye Tarikatı'nın önderlerinden İmâd Yasir, Dilmaçoğulları zamanında burada yetişen önemli âlimlerdendi.^[85]

76 A. Uluçam, Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı – II – BİTLİS, Ankara, 2002, 21-24. Araştırmacı, eserin Büyük Selçuklu sanatının Türkiye'deki nadir örneklerinden birisi olduğunu belirtmektedir.

77 A. Uluçam, 164-165. Araştırmacı, eserin Ahlatşahlar dönemine ait olması gerektiğini söylemektedir. Halbuki, bölge bahsi geçen XII. yüzyılda Dilmaçoğulları Beyliği'nin hâkimiyetinde idi.

78 Sibt b. el-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fi Tevârîhi'l-A'yân*, Thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut, 2013, XX, 328.

79 Ebû'l-Kâsım Zeyd el-Beyhâkî, *Kitâbu Tetimme Sivânü'l-Hikme*, Lahor, 1351, 90, 130.

80 Evliya Çelebi, IV/1, 132.

81 İbnu'l-Ézrak, 129-130.

82 Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, 143; Şeref Han, 390.

83 Şeref Han, 390.

84 Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, 143.

85 Kâtip Çelebi, 415.

Sonuç

XI. asrın ortalarından başlayarak bütün XII. asır boyunca Türk hâkimiyeti ve yerleşimlerine sahne olan Bitlis ve çevresi, statik Ermeni siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantısından sıyrılarak çok daha enerjik, kararlı ve gelişmeye açık bir görünüme bürünmüştü. Bunda Dilmaçlı hükümdarlarının, özellikle de uzun süre tahtta kalan Fahreddin Devletşah'ın yapıcı ve enerjik politikalarının etkisi büyük oldu. Şehirde bilim ve kültür yaygınlaştı ve gelişti. Müslüman Türk halkı ile Hıristiyan Ermeni halkı arasında ilişkiler dostluk temeli üzerine oturarak daha da sıklaştı. Türk hâkimiyeti Batı ve Orta Ermenistan'daki kentsel toplulukların yapısında bir dönüşüm yaşanmasına sebep oldu.

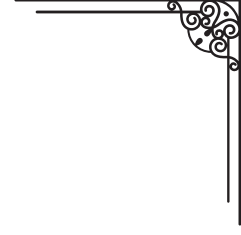
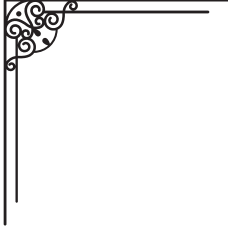
Dilmaçlı hükümdarları Bitlis ve çevresinde yaşayan halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için yatırımlar yaptılar. Müslüman halkın ihtiyaçları için şehirde cami ve mescitler yaptırılırken, Müslüman olmayanların da yararlanabilecekleri çarşılar, dükkânlar, hanlar, hamamlar, yollar vs. inşa ettirildi. Bitlis nüfusça büyüdü, ticari faaliyetleri genişledi, eğitim ve bilimin ön plana alınarak yaygınlaştırıldığı bir şehir haline geldi.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, 2 cild, Ankara, 1987.
- Allen, W. E. D., *A History of The Georgian People*, London, 1932.
- Ani'li Samuel, *Extrait de la Chronographie de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades Documents Armeniens*, Paris, 1849, 445-468.
- Aristakes Lastivertc'i's, *History*, Eng. tr. Robert Bedrosian, New York, 1985.
- Azimî, *Azimî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler: H. 430-538)*, Nşr. ve Çev. A. Sevim, Ankara, 1988.
- Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Çev. M. Fayda, Ankara, 1987.
- Buğrul, H., *Van-Bitlis Yöresi XII.-XV. Yüzyıl Mezar Taşlarının İslâm Öncesi Türk Mezar Taşları İle Bağlantıları*, Van, 2010 (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi).
- Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Çev. R. Şeşen, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul, 2017.
- Ebû'l-Kâsım Zeyd el-Beyhâkî, *Kitâbu Tetimme Sivânu'l-Hikme*, Lahor, 1351.
- el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalâhi's-Şerîf*, Tahkik: M. Huseyn Şemseddîn, Beyrut, 1988.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, 12 cild, YKY, İstanbul, 2008.
- Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, Nşr. İmmanuela Bekkero, CSHB, vol. 35, Bonnae, 1839.
- Greenwood, T. W., "Social Change in Eleventh-Century Armenia: the evidence from Tarôn", *The Transformation of Byzantium: Social Change in Town and Country in the Eleventh Century*. Ed. James Howard-Johnston, Oxford University Press, 2016, 1-26.
- Grousset, R., *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. S. Dolanoğlu, İstanbul, 2005.
- H. Kayhan, "Melik Muhammed'in ölümünden (1143) sonra Danişmendli tarihine bir bakış", *Erciyes Üniversitesi III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 2000, 299-313.
- Hewsen, R. H., "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, 45-63.
- Honigmann, E., *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev. F. Işıltan, İstanbul, 1970.
- Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lügâl, Ankara, 1943.
- Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Yay. I. Demirkent, Ankara, 2001.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Çev. R. Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul, 2014.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. M. Keskin, 15 cild, İstanbul, 1995.

- İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-Hatîre fî Zikri Umerâ eş-Şâm ve'l-Cezîre*, Nşr. Yahya Abbâre, Dimaşk, 1978.
- İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, Nşr., C. eş-Şeyyal, 5 cild, Kahire, 1953-60.
- İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târihi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk, 1951-71.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, Çev. A. Ağırakça, A. Özaydın, 12 cild, İstanbul, 1987.
- İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Artuklular Kısmı), Çev. A. Savran, Erzurum, 1992.
- İbnu'l-Ezrak, *Târihu'l-Fârikî* (Mervânîler Kısmı), Tah. B. A. Avad, Kahire, 1959.
- İbnu'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, Tahkik: Yûsuf el-Hâdî, Beyrut, 1996.
- İdrisî, *Kitâbu Nuzhetu'l-Muşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, 2 cild, Kahire, 2002.
- İmâdeddîn İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, İstanbul, 1979.
- John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Eng. tr. J. Wortley, NY, 2010.
- Kartlis Çovreba, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212'ye Kadar)*, çev. H. Andreasyan, Ank., 2003.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divânî Lugati't-Türk*, Çev. B. Atalay, 4 cild, Ankara, 1986.
- Kâtip Çelebi, *Cihânumâ*, Matbaa-i Amîre, İstanbul, 1732.
- Kırzioğlu, F., *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992.
- Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Yay. I. Demirkent, Ankara, 2001.
- Manvelichvili, A., *Histoire de Géorgie*, Paris, 1951.
- Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1906.
- Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1995.
- Nizâmeddîn Şâmî, *Zafernâme*, Çev. N. Lugal, Ankara, 1987.
- Pektaş, K., "Bitlis ve çevresinde ortaçağ ve sonrası incelemeleri (1999)", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (22-26 Mayıs 2000, İzmir), Ankara, 2001, 1-15.
- Pektaş, K., "Bitlis mezar taşları (1998)", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, (24-28 Mayıs 1999, İzmir), Ankara, 2000, 15- 28.
- Reşîdeddîn Fazlullah, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, Nşr. M. Şâfi, Lahor, 1948.
- Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. F. Işıltan, 3 cild, Ankara, 1986-87.
- Sıbt b. el-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fî Tevârihi'l-A'yân*, Thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut, 2013.
- Smbat Sparapet, *Smbat Sparapet's Chronicle*, Eng. tr. R. Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2005.
- Step'annos Orbelean, *History of The State of Sisakan*, Eng. tr. R. Bedrosian, Long Branch, New Le
- Strange, G., *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Çev. A. Eskikurt, C. Tomar, İstanbul, 2015.
- Süryani Mihail, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).
- Şeref Han, *Şerefnâme*, Çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1990.
- Şeşen, R., "İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler", *SAD*, III. Ankara, 1971.
- Thomson, R. W., "Bitlis ve Ermeni tarihleri", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Tuncel, M., "Bitlis", *TDVİA*, VI, 225-228.
- Turan, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980.
- Uluçam, A., *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı – II – BİTLİS*, Ankara, 2002.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987.
- Usâme b. Munkîz, *Kitâbu'l-İ'tibar*, Nşr. P. Hitti, Princeton, 1930.
- Vardan Vartabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, I, 1937, 154-257.
- Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Çev. T. Gündüz, İstanbul, 2007.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik F. A. el-Cundî, 5 cild, Beyrut, 1990.
- Yınanç, M. H., "Bitlis (Tarih)", *İA*, II, 661-664.
- Yınanç, M. H., "Danişmendliler", *İA*, III, 468-479.

GAZAN HAN DÖNEMİNDE YAPILAN MALİ REFORMLARIN BİTLİS VE HAVALİSİ ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Dr. Erol KELEŞ

Giriş

Gazan Han tahta geçtiğinde halletmesi gereken yığınla mesele çözüm bekliyordu. İstila sürecinin sebep olduğu tahribatla birlikte İlhanlı hâkimiyetine karşı çıkan isyan hareketleri ülkeyi siyasi ve iktisadi manada bir istikrarsızlığa sürüklemişti. Uzun süren savaşlar sonucunda halkı katledilen, kaynakları yağmalanan İran ve Anadolu'nun yeniden bir düzene kavuşturulması gerekmekteydi. Hülegü'nün İran'a gelişiyle birlikte nizami bir devlet düzeni kurulmasına rağmen devam eden yarım asırlık sürede dahi adil bir düzen kurulamadı. İran ve Anadolu'ya gelen göçebe Türk ve Moğol boylarının otlak ihtiyacı, yerleşik ahaliyle bu göçebe unsurların sosyo-ekonomik çatışmaları zirai hayatın yeniden canlandırılmasına engel teşkil ediyordu.^[1]

Bu dönemde artık Moğol istilaları nihayete ermiş yağmalama faaliyetleri çoktan bitmişti. İlhanlı hükümdarları, emirleri ve bürokratları ise müsrifliklerini ağır vergiler koyarak halktan karşılama yolunu seçmişlerdi. Dolayısıyla Gazan Han öncelikle düzenli bir iktisadi yapı teşkil etmeliydi. Her şeyden evvel Geyhatu döneminde tamamen boşalan devlet hazinesini tekrar belli bir seviyeye getirmek gerekmekteydi.^[2] Bunun için de vergilerin, sikkeler ve ölçülerin yeniden ıslah edilmesi, kalpazanlığın engellenmesi şarttı.^[3]

Hülegü'den itibaren İlhanlılar her bölüğe belli bir ikta yani konaklama yeri tahsis etmekteydi. Bu bölüklerin gelirleri sözü edilen iktalarından karşılanırdı ve kendilerinden sonra gelenlere miras bırakılırdı.^[4] İlhanlılar bu vilayetleri merkezden tayin ettikleri Türk ve Tatar kumandanlar vasıtasıyla

-
- 1 Ayrıntılı bilgi için bkz., Abdulkadir Yuvalı, İlhanlı Tarihi, İstanbul 2017, s.262vd; Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları (1295-1304), (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s.175vd.
  - 2 Gazan Han zamanında mali alanda yapılan düzenlemeler için bkz., Fazlullah b. Abdullah eş- Şirazi, Tahrir-i Tarih-i Vassaf IV, (nşr., Abdül Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994, s.260vd.
  - 3 Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, (nşr., Gökhan Aksay), İstanbul 2013, s.39.
  - 4 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I, İstanbul 1931, s.38vd.

yönetiyorlardı.^[5] Nitekim Hülegü'nün Azerbaycan'a gelmesinden önce bölgeden geçen Wilhelm von Rubruk, Ani şehrinden bahsederken burasının bir Moğol vali tarafından idare edildiğini belirtmektedir.^[6] Her vilayetin vergi toplama hususunda farklı kanunları olsa da bu vilayetlerde faaliyet gösteren tacirlerden her on dinarda, dinarın yirmidörtte biri vergi alınır. Buna *tamga/damga* adı verilmekteydi. Ahır ve ağıl hayvanlarını besleyenlerden de yüzde bir oranında *kopçur* adı verilen vergi toplanırdı. Âlimler, ruhaniler, hastalar, yaşlılar, çocuklar ve muhtaçlar kopçur vergisinden muaf tutulmuşlardır.^[7] Boş arazilerin üretime geçirmek için iktaya verilerek mahsülün artırılması sağlandı. Herkese ekip işleyebileceği kadar toprak verilmesi kararlaştırıldı. Tebayı oldukça rahatsız eden vergi memurlarının baskıcı uygulamalarına son verildi. Gazan Han 22 Şubat 1304 tarihinde çıkarttığı vergilere dair fermanla her köy ve kasabanın ne kadar vergi vereceğinin herkes tarafından bilinmesine yönelik tedbirlerden bahsetmiştir.^[8] Fermanla bu tedbirlerin ağaç tahtaya, taş, bakır veya demir levhaya yazılmasını ve bunların herkesin görebileceği camilerin kapıları, minareleri vb. yerlere konulmasını belirtmektedir.^[9] Hıristiyan ve Yahudilerin de aynı şekilde görebileceği mekânlara asmalarından bahsedilmektedirler.^[10] Böylece herkesin devlete ödeyeceği vergi miktarı belirlenmiş olduğundan artık hiç kimse halktan keyfi olarak vergi toplayamayacaktı. Bu yolla halkın soyulması ve zulme uğramasının önüne geçilebileceği düşünülüyordu.^[11]

Gazan Han döneminde yapılan bu mali düzenlemelerin bölge halkı tarafından memnuniyetle karşılandığı görülmektedir. Nitekim 1304 tarihinde Nahçıvan'da yazılmış olduğu tesbit edilen bir Ermeni kaynağında Gazan Han döneminde tüm doğu Hıristiyanlarının rahata ve huzura eriştiği, Gazan Han'ın adil bir hükümdar olduğu ve tüm vergileri kaldırarak halkın güvenini kazandığı belirtilmektedir.^[12] Aynı tarihte Van'da kaleme alınmış olan iki Ermeni yazması Gazan Han'dan övgüyle bahsederek O'nun Ermeni halkının koruyucusu olduğunu dile getirmektedir.^[13] Aynı şekilde Reşidüddin, yapılan bu reformların bir sonucu olarak paranın ayarında bir düzelmeye olduğunu ve bu başarının daha evvel hiçbir hükümdar ya da halifeye nasip olmadığını belirterek,^[14] vergi toplama konusundaki reformların halkı memnun ettiğini, yerlerini terk edenlerin yurtlarına döndüğünü dile getirmektedir.^[15] Ancak bölgede hüküm süren karasal iklimin bazen toplumun hayatını olumsuz etkilediği de kay-

- 5 Marie F. Brosset, Marie F., Histoire de la Georgie, S. Petersbourg 1849, s.492vd; Streck, "Ermeniyeye", İA VI, s.322; V. Barthold, "Ani", İA I, s.436; Z. Velidi Togan, "a.g.m", s.25; M. Fahrettin Kirzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden), Ankara 1992, s.148. Robert H. Hewsen, İlhanlı yönetiminin bazı Kürt emirlerini Van Gölü Havzası'na yerleştirme siyaseti takip ettiğinden bahsetmektedir ki bu gerçeği yansıtmamaktadır. Bu konu hakkında bkz. Robert H. Hewsen, "Van/Vaspuşagan'ın Tarihsel Coğrafyası", Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van, (nşr., Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016, s.40.
- 6 Bkz. Wilhelm von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012, s.138.
- 7 Şerefeddin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II, İstanbul 1939, s.7-16.
- 8 Reşidüddin Fazlullah, Tarih-i Mübarek Gazani, (nşr. Karl Jahn), Prag 1941, s.253. Ayrıca Gazan Han döneminde bu konuda alınan tüm önlemler hakkında bkz., Hondmır, Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III, (nşr., Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983, s.167-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, Ankara 1998, s.241,244; I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of İnan Under The İl-Khans", The Cambridge History of İnan V, (nşr. J.A.Boyle), Cambridge 1968, s.495.
- 9 Tarih-i Mübarek Gazani, s.262vd; Abdulkadir Yuvalı, a.g.e, s.264.
- 10 Ayrıntılı bilgi için bkz., W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali vaziyet", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I, İstanbul 1931, s.135vd.
- 11 Tarih-i Mübarek Gazani, s.260vd. Köylüler için devlete verilecek olan vergi iki taksidde bölünmüştü. Buna göre ilk taksit Nevruz'u takip eden ilk yirmi gün (21 Mart-11 Nisan) içinde ikincisi ise 22 Eylül- 12 Ekim tarihleri arasında verilecekti. Bunu düzenli bir şekilde yürütebilmek için "Takim-i Hani" ya da "Takvim-i İlhani" adıyla bir güneş takvimi de düzenlenmişti. Bkz. Osman G. Özkuzugüdenli, a.g.e, s.216.
- 12 Avedis K. Sanjian, Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480), A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969, s.48.
- 13 Colophons of Armenian Manuscripts, s.48,49. Diğer taraftan Süryani Ebu'l Faraç ise Gazan Han'ın tahta geçişiyle Hıristiyan, Yahudi ve putperestlere ait mabedlerin yıkıldığını Bu konuda ayrıntılı bilgi için [bkz., Gregory Ebu'l Faraç, Ebu'l Faraç Tarihi II, (nşr., Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, s.657vd.] Nitekim Hamdullah Müstevfi de Gazan Han'ın İslamı kabul ettikten sonra İnan'da devlet kurumlarında bir İslami etkinin başladığını ve farklı dinlere ait bir takım mabedlerin yıkıldığını bahsetmektedir. Bkz., Hamdu'llah Mustawfi-i Kazwini, The Ta'rikh-i Guzida (İngilizce trc., E. Browne), London 1913, s.145. Ayrıca bkz., Tarih-i Mübarek Gazani, s.85; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", The Cambridge History of İnan V, (nşr., J. A. Boyle), Cambridge 1968, s.379.
- 14 Tarih-i Mübarek Gazani, s.286.
- 15 Tarih-i Mübarek Gazani, s.255.

naklara yansımaktadır. Bu bağlamda Gazan Han zamanında Ağrı civarında yazıldığı tesbit edilen bir Ermeni kaynağında soğuk kış şartlarının insanların yaşamını olumsuz etkilediği anlatılmaktadır.^[16] Anadolu ve Suriye hâkimiyeti için uzun süren İlhanlı-Memluklu mücadeleleri büyük tahribatlara sebep olmuştu. Öyleki Gazan tahta geçtiğinde ülkenin sadece onda biri mamur haldeydi.^[17] Bu sebeple şehir ve kasabaları terk edip kırsal alanlara dağılmış olan halkı geri getirebilmek için yoğun bir mimari ve zirai çalışma başlatıldı.^[18] Ülkenin hemen her şehrinde başlatılan mimari atılım insanları büyük ölçüde merkezi yerlere çekmeyi başarmıştı.^[19] Gazan Han, ülkelerin pek çok yerinde olduğu gibi Van Gölü Havzası'nda da imar faaliyetleri yürütmüştür. Bölgenin stratejik önemini bilen İlhanlı hükümdarı buradaki şehir ve kasabaların tahkimatına öncelik vermiştir. Müstevfi'nin verdiği malumata göre Gazan Han, Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş kasabasını veziri Taceddin Ali Şah'a tahkim ettirmişti. Zira burası İlhanlıların tahıl ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılayacak kapasiteye sahipti. Mısır ve pamuk üretimi ön planda olan Erciş'in gelirleri yaklaşık 80.000 dinardı.^[20]

Ticaretin gelişmesi kervanların güvenli bir şekilde seyretmesine bağlı idi. Ancak merkezi otoritenin zayıf olduğu yerlerde yollar eşkiyanın kontrolüne geçmişti. Gazan Han bu durumu ortadan kaldırıp, ticareti geliştirmek üzere bir takım tedbirler aldı.^[21] Doğuya doğru Hoy'a giden yol üzerinde bulunan Bend-i Mahi, Barkiri/Behergiri (Muradiye) güzergâhının güvenliği titiz bir şekilde sağlanıyordu. Kervanların ülke içerisinde güvenli seyredebilmelerini sağlayan "kavransalar" isimli memurlar görev yaparlardı. Bunların maiyetlerinde yüzer kişilik askeri kuvvetleri vardı. Aynı şekilde yol muhafızı olarak "tutkavul" veya "takavul" adı verilen muhafızlar da vardı.^[22] Şüphesiz ticaret yollarının güvenliği sıkı bir şekilde işleyen haberleşme teşkilatıyla da ilgiliydi. Gazan Han döneminde Moğolların haberleşme teşkilatı olan "yam" yeniden bir düzenlemeye tabi tutularak, işlerlik kazanması sağlanmıştır.^[23] Taşınan malların değerine ve mikdarına göre tüccarlardan vergi alıyorlardı.^[24] Bargiri şehrinin kalesi oldukça savunmaya elverişli bir şekilde inşa edilmişti.^[25] Vestam veya Vestan (Gevas) Van Gölü'nün güneybatı köşesinde büyük bir kasaba niteliğindeydi.^[26] Çok sayıda meyve bahçeleri ve kaliteli meyveleri vardı. Geliri ise yaklaşık 53.400 dinara tekabül etmekteydi.^[27]

Gazan Han, iktisadi yönden başlayan çöküntüyü önlemek için öncelikle şehzadeligi döneminden itibaren tasvip etmediği,^[28] Geyhatu döneminde piyasaya sürülen kâğıt parayı (Çav) piyasadan kaldırmakla işe başladı. Gazan Han tahta geçtiği zaman devletin parası oldukça değer kaybetmiş, bunun yanında İlhanlı Devleti'ne bağlı olan ve para basma hakkına sahip olan Küçük Ermenistan, Rum, Mardin, Gürcistan ve Fars gibi küçük devletler paralarının ayarlarını indirmişlerdi. Özellikle Rum'dan gelen sikkelerde % 20 oranında gümüş kalmıştı.^[29] Gazan Han bu karışıklığa bir son vermek

16 Colophons of Armenian Manuscripts, s. 46.

17 Osman G. Özkuzugüdenli, a.g.e, s.23; K. Ramazan Haykiran, Moğollar ve Mevlana, İstanbul 2015, s.157.

18 Terk edilmiş ya da boş bırakılmış topraklar imara açıldı. Gazan Han ileri gelenlerle irtibata geçerek imar karşılığında ilgili toprakların onun oğullarının tasarrufuna bırakılmasını sağladı. Vergiler ise muayyen bir duruma getirildi. Tarih-i Mübarek Gazani, s.352. Bu konuda geniş bilgi için bkz., I. P. Petrushevsky, "a.g.m", s.494vd.

19 Tarih-i Mübarek Gazani, s.205vd; David Morgan, Medieval Persia (1040-1797), New York 1988, s.177.

20 Hamd-i Allah Mustawfi Kazwini, Nuzhat- Al- Qulub, (nşr., G.Le Strange), London 1919, s.100; Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri(Mezopotamya, İran ve Orta Asya), (nşr. Adnan Eskikurt vd.), İstanbul 2015, s.240; Z. Velidi Togan, "a.g.m", s.25.

21 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Tarih-i Mübarek Gazani, s.277vd; İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e s.264vd.

22 Cingiz Han zamanında tacirlerin güvenli şekilde yollarına devam etmelerini sağlayan Korakçı/Krakçıye adlı memurlar vardı. Bkz., Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa I, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 1998.s. 117; İbnü'l-İbri Ebu'l-Ferec, Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011, s.7.

23 Bkz. Tarih-i Vassaf III, s.232vd.

24 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 2009, s.50. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s.257vd.

25 Nuzhat- Al- Qulup, s.100; Guy Le Strange, a.g.e, s.240. Ebu'l-Fida Bargiri'nin Ahlat'ın bir günlük doğu tarafında ve dağlık bir yerde kurulmuş olduğunu söyler. Bkz., Ebu'l-Fida, Takvimül-Büldan, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017, s. 311.

26 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Takvimül-Büldan , s.315vd.

27 Nuzhat- Al- Qulup, s.101.

28 Tarih-i Mübarek Gazani, s.56.

29 Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.27vd.

üzere sikke basmayı yeniden düzenleyerek, "para birliği" sistemini kurdu.^[30] Aynı şekilde Anadolu'da bastırılan tüm paralar da Moğollara aitti. Bu uygulama ülkeye öyle yerleşmişti ki daha sonraki dönemlerde de Anadolu'da darphanelerde basılan tüm sikkeler bu Moğol sikkelerinin birer benzeri biçiminde tasarlanmıştır.^[31] Komşu devlet ve prenslikler tarafından da kullanılan bu para birimine "Dinar-ı rabeḥ" adı verilmişti.^[32] Bu sikkeler üzerine Allah ve Peygamberin isimlerinin yazılması zorunlu kılındı.^[33] Ayrıca hükümdarın adı da İlhanlı ülkesinin her tarafında bastırılan sikkeler üzerinde yazılacaktı.^[34] Bu paranın taklit edilmesi zordu. Çünkü İran'da geçerli olan Uygurca yazıyla değil Moğol yazı tipi olan "Paḡspa"^[35] ile işaretleniyordu.^[36] Ayrıca bu sikkeler sadece Gazan Han tarafından teftiş ettirilen resmi darphanelerde basılabiliyordu.^[37]

Ağırlığı 2.13 gr olan bu sikkeler sadece basıldıkları tarih ve yer itibarıyla birbirlerinden ayırt edilebiliyordu. Uluslararası ticaret yapmak isteyen ülkeler tarafından da basılması mecbur kılınmıştır.^[38] Gazan Han zamanında 1304 yılında "Divan-ı daru'l-zarb" adlı bir kurumun faaliyet göstermesi bu para birliği politikasına ne kadar önem verildiğini göstermektedir.^[39] XIV. yüzyıl başlarında İlhanlıların hâkim olduğu Anadolu topraklarında kırk civarında darbhane faaliyet gösteriyordu.^[40] Gazan Han dönemine aralarında Van, Bitlis, Ahlat, Erciş ve Ani gibi şehirlerinde bulunduğu bu darbhanelerin sayısı 50 civarındaydı.^[41] İlhanlı sikkelerinde "Büyük Han", "Daima Kaan", veya "Al-a-zam" lakapları kullanılırken Gazan Han ilk defa "Kaan" ünvanını tek kullanarak bir bakıma merkezden bağımsız olduğunu da göstermiştir.^[42]

Gazan Han'ın Anadolu politikası kendisinden önceki İlhanlı hükümdarlarının politikalarından farklıydı. Her şeyden evvel Selçuklu yönetiminin tüm yetkilerine el koyduğu gibi sultanlar adına basılan paraları dahi geçersiz kılmıştır. Anadolu'nun değişik kentlerinde kendi adına paralar bastırmıştır. Kendisinden sonrakiler de (Olcaytu ve Ebu Said) bunu devam ettirdiler.^[43] Gazan Han döneminde takip edilecek olan para politikasının bir sonucu olarak ülke toprakları üç kısma ayrılmıştır. Bu tasimat Kuzeybatı, Güneybatı ve Güneydoğu şeklinde idi. Kuzeybatı bölgesi Ermenya ve Gürcistan'ın birleştirilmesiyle oluşturulmuştu. Yani burası doğuda Nahcivan ile batıda Erzincan arasında kalan bölgeyi kapsıyordu.^[44] Merkezi Erzurum olarak tayin edilen bu bölge büyük ölçüde Hülegü Han döne-

-
- 30 Bkz. Tarih-i Vassaḡ III, s.232. Gazan zamanında uygulanan bu para birliği politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Sheila S. Blair, "The Coins of The Later İlkhānids: Typological Analysis", Journal of The Economic and Social History of The Orient, XXVI/3, (1983), s. 296vd; Osman G. Özkuzugüdenli, a.g.e, s.207vd.
- 31 C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011, s.316vd.
- 32 B. Spuler, İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri), (nşr. Cemal Köprülü), Ankara 2011, s.330.
- 33 Tarih-i Mübarek Gazani, s.283. Gazan Han zamanında bastırılan bu sikkeler için bkz., Tuncay Aykut, "Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu", Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkhānid Coins), Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s.72-82.
- 34 Tarih-i Mübarek Gazani, s.286.
- 35 Bu yazı tipi 1234-1279 yılları arasında yaşayan bir Tibet Papazı tarafından icat edilmiştir. Adını ondan almıştır ki Kubilay tarafından da belli bir müddet kullanılmıştır. Bkz., B. Spuler, a.g.e, s.491.
- 36 Tuncay Aykut, "Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu", s.71.
- 37 B. Spuler, a.g.e, s.330vd.
- 38 Bkz., Gündegül Parlar, "Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri", I. Van Gölü Havzası Sempozyumu (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006, s.142.
- 39 Osman G. Özkuzugüdenli, a.g.e, s.210.
- 40 Ş. Pamuk, a.g.e, s.40vd.
- 41 Bu darphanelerin en önemlileri Kayseri, Şiraz, Bağdat, Bayburt, Beypazarı, Erbil, Cezire, Erzincan, Harput, Konya, Amasya, Ankara, Malatya, Kırşehir gibi şehirlerde bulunuyordu. [Bkz. Ş. Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, s.40; Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", s.21.] Sözü edilen bu şehirlerde bastırılmış olan sikkelerin özellikleri için [bkz., Tuncay Aykut, "Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu", s.122vd.] Gazan Han zamanında faaliyet gösteren bu darbhaneler, bastırılan paraların özellikleri ve Gazan Han'ın para politikası hakkında teferruatlı bilgi için bkz., Judith Kolbas, The Mongols in Iran (Cingiz Khan to Uljaytu 1220-1309), New York 2006, s.335vd.
- 42 İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s.177, 181. Gazan Han ve halefleri Olcaytu ve Ebu Said dönemlerinde bastırılan paraların özellikleri hakkında bilgi için bkz., Sheila S. Blair, "The Coins of The Later İlkhānids: Typological Analysis", Journal of The Economic and Social History of The Orient, XXVI/3, (1983), s. 295-317.
- 43 A. Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", XI. Türk Tarih Kongresi II, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s.590.
- 44 Bkz. J. Kolbas, The Mongols in Iran (Cingiz Khan to Uljaytu 1220-1309), New York 2006, s.338.

minde tesis edilmiş Ahlat merkezli Van Eyaleti'nin^[45] topraklarından ibaretti. Nitekim Van Eyaleti, Erzurum'dan Salmas'a, Arran'dan Ahlat'a kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı.^[46] Bu bağlamda Çoruh-Kür boyları ile Kars ve Ani gibi yerler merkezi Tiflis şehri olan Gürcistan ve Abkz vilayetine bağlı iken Yukarı Aras bölgesi de denilen Pasinler, Kağızman ve Sürmeli ise merkezi Ahlat olan Van Eyaleti sınırları içerisinde yer almaktaydı.^[47] Gazan Han'ın para politikasının bir sonucu olarak Ani, Kars ve Ahlat şehirlerinde faaliyet gösteren darbhanelerde basılan tek tip gümüş sikkeler piyasaya sürülmekteydi. Tabi bu uygulama 1300 yılının ilk yarısı itibariyle geçerli olabildi. Çünkü bir yıl sonra bu bölgesel para birliği bozulmaya başladı.^[48]

1301 yılından itibaren Erzurum şehri bu bölgesel birliğin yani Ermenya'nın merkezi olma niteliğini kaybetmeye başladı. Bu dönemde Van Gölü Havzası şehirleri devletin iktisadi politikalarında tekrar önemli bir konuma yükseldiler. Taştan inşa edilmiş olan kalesiyle iyi korunan Bitis şehri, özellikle bol ve kaliteli elma bahçeleriyle çevre memleketlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasiteye sahipti.^[49] Bölgenin en önemli şehri ve aynı zamanda Van Eyalatı'nın merkezi olan Ahlat'ta 10.000 kişilik bir askeri kuvvet yani bir tümen bulunuyordu.^[50]

Selçuklular zamanında Doğu Anadolu'nun önemli bir kültür merkezi olan Ahlat önce Celaleddin Harezmsah'ın yağma ve tahribi, daha sonra da Moğol işgali sebebiyle bu önemini büyük ölçüde kaybetmişti.^[51] Nitekim Ebul-Fida XIV. yüzyılda Ahlat şehrinin surlarının yıkılmış olduğunu ifade etmektedir.^[52] Gelirleri Moğol istilasından evvel 200 tümen^[53] iken sonra 39 tümene kadar düşmüştü.^[54] Gazan Han'ın iktisadi reformları bölge şehirleri üzerindeki etkisini kısa sürede göstermiş ve meyve bahçeleri ile meşhur olan Ahlat, İlhanlı sarayının elma ihtiyacını karşılar hale gelmişti.^[55] Gazan Han'ın veziri Reşidüddin'in sadece Bitlis'te 100 feddan^[56] civarında arazisi vardı.^[57] Ahlat'ın bu zenginlik kaynağı İlhanlı vezirinin de dikkatini çekmiş olacak ki Ahlat'ta pek çok elma bahçesi satın almıştı.^[58] Ayrıca Hamdullah Müstevfi'nin Erciş Gölü diye tarif ettiği Van Gölü'nde çıkarılan ve *tırrıh* adı verilen balık türü, çevre bölgelere ihraç edilen başlıca ürünlerin arasındaydı.^[59] Başta Ahlat olmak üzere Van Gölü Havzası'nın bu iktisadi zenginlikleri ve stratejik konumu aynı zamanda bölgeyi

-
- 45 Bkz., F. Sümer, Kara Koyunlular, Ankara 1992, s.33. Ayrıca bkz. F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Belleten, L/297 (1986), s.100vd; F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", Belleten, L/297 (1986), s.46; B. Spuler, a.g.e, s.384, 385; İsmail Aka, "Anadolu'dan İran'a Göçler", Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002 Konya), Ankara 2003, s.57; Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi I, Ankara 1987, s.371-375.
- 46 Bkz., Nuzhat- Al- Qulub, s.100.
- 47 M. Fahrettin Kızıoğlu, a.g.e, s.148.
- 48 Gürcistan bu para politikasından belli bir dönem çıkma teşebbüsünde bulunduysa da Gazan Han'ın sert tedbirleriyle tekrar bu birliğe dâhil edildi. Bkz. J. Kolbas, a.g.e, s.338.
- 49 Geniş bilgi için bkz., Takvimü'l-Büldan, s. 314vd; Guy Le Strange, a.g.e, s.240vd.
- 50 Bkz. Nuzhat-Al-Qulup, s.100.
- 51 A. Yuvalı, "a.g.m", s.597.
- 52 Geniş bilgi için bkz., Takvimü'l-Büldan, s.315.
- 53 Barthold'a göre; Moğollar "Tümen" kelimesini Türklerden, Türkler ise Çini Türkistan'ın eski ahalisinden almıştır. Tümen, 10.000 demektir. Müverrih Vassaf, Çin hakkında bilgi verirken her tümenin 10.000 "balış"e her balışın da 6 dinara eşit olduğunu belirtmektedir. İran'da istimal edilen tümen 10.000 dirheme eşit kabul edilebilir. Dinar memleketin en kıymetli gümüş sikkesi idi. Eğer "tümen" 10.000 dinara eşit ise tümenin kıymeti 60.000 dirheme eşit demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz., W. Barthold, "a.g.m", s143vd.
- 54 Nuzhat-Al-Qulup, s.100.
- 55 O. Turan, a.g.e, s.142.
- 56 Feddan bir alan ölçüsü birimidir. Yaklaşık 6300 metrekairelik bir alana tekabül etmektedir.
- 57 Bkz. Reşidüddin, Mukatebat-ı Reşidi, (Tashih), (nşr., Muhammed Şefi), Pencab 1364/1945, s.226; Murat Zengin, İlhanlılar- Eratnalılar- Memluklar Dönemi Malatya (1295-1401), İstanbul 2017, s.138.
- 58 F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1998, s.58.
- 59 Bkz., Nuzhat-Al-Qulup, s.233; Takvimü'l-Büldan, s..315. Balık ticareti daha evvel de yapılmakta idi. [Bkz. Zekeriyâ el-Kazvini, Asarü'l- Bilad Ahbarü'l-İbad, (nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373, s.603.] Daha sonraki dönemlerde de önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Nitekim XVII. yy. da yaşamış olan Türk âlimi Kâtip Çelebi yılda bir defa ortaya çıkan "tırrıh" adlı balığın latif ve dayanıklı balığın etrafa gönderildiğini haber vermektedir. Ayrıca konuyla ilgili olarak 1655 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de yılda bir gün Van Gölü'ndeki balıkların bolluşup tam bir ay binlerce büyük ve küçük balığın Bendi Mahi deresinden yukarı çıkıp Bendi Mahi Ziyaretgâhı denilen yerde toplandığını, Van defterdarının bir vazifeli ile bu balıkları tutturduğunu ve tuzlattıktan sonra Acem tüccarına sattığını ve bundan elde edilen parayla da bölgede vazife görenlerin maaşlarının karşılandığını bildirir. Bkz., Evliya Çelebi, Seyahatname, I/4, (S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2010, s.185.

ilim, sanat ve kültür bakımından da zirveye taşımıştır. Ahlat şehri XIII ve XIV. asırlarda çok sayıda kadı, alim ve sanatkarın yetiştiği nadide bir merkez olarak tanınmıştır.^[60] Gazan Han adına Şadi Sargur Aka b. Çağan Aka adlı bir Türk emirinin Ahlat valiliği vazifesini yürüttüğü^[61] bu dönemde, Ahlat şehrinde kurulan darbhanelerde çok sayıda çift dirhem gümüş ve bakır paralar bastırılmıştır.^[62] Erzurum şehrinin yerini belli bir dönem Erciş üstlenmişti. Artık bölgede geçerli olan gümüş sikkeyi Erciş darbhaneleri basmaya başlamıştı.^[63] 1301 yılında Van bir defa da olsa vergilerin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Daha sonra Van şehrinin bu imtiyazı Ani'ye verilecektir. Van Gölü Havzası, İran'dan Akdeniz'e ve Karadeniz'e doğru işleyen ve esasen ipek ile baharat gibi yükte hafif pahada ağır mallar taşıyan önemli ticaret yolları üzerindeydi.^[64]

Maveraünnehir'den Akdeniz ve Bizans'a kadar uzanan "Şahrah" yani "İmparator Yolu" dönemin iktisadi hayatında oldukça önemliydi. Bu yolun "Şahrah-ı Garbi" yani "Batı İmparator Yolu" adı verilen ve 301 fersah uzunluğundaki Tebriz'den başlayıp Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Erzurum üzerinden Konya'ya ulaşıyor ve oradan güneye yönelerek Alanya limanından sona eriyordu.^[65] Diğer bir yol ise yine aynı güzergâhtan (Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Erzurum) Erzincan, Sivas ve Ankara istikametinden Bursa'ya ulaşmaktaydı. Fakat Gazan Han zamanında asıl Tebriz'i Anadolu üzerinden Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş- Adilcevaz ve Ahlat yolu Tebriz'i Trabzon'a dolayısıyla Karadeniz'e bağlayan ker- van yolu önemli bir gelişme göstermişti.^[66] Ceneviz gibi şehir devletleri bu yollar üzerinde yer alan bazı şehirlerde ticari konsolosluklar dahi açmışlardı.^[67] Ticaretteki bu gelişme haliyle sözü edilen Van Gölü Havzası'ndaki şehirlerin de zenginleşmesine sebep olmuştur.

İlhanlılar ticari önem arz eden pek çok şehri "kalan, kopçur" gibi bazı vergilerden muaf tutmuşlardır.^[68] İlhanlı kitabelerinden anlaşıldığı kadar Ani ve Ankara şehirlerinin böyle bir ayrıcalığının olduğu anlaşılmaktadır.^[69] Ani şehri Moğol hükümdarlarının *hususî mülkü* (*hass-ıncü*) konumunda idi.^[70] Dolayısıyla Van Gölü Havzası'nda bulunan Ahlat, Erciş gibi şehirlerin de böyle bir imtiyaza sahip oldukları düşünülebilir. 1302 Erciş'in komşusu olan Ahlat'ta ise 1301 ve 1302 yılında temmuz ile ağustos aylarında muhtemelen Hıristiyanların bir takım dini kutlamaları ya da Hacca gidiş zamanlarına tekabül edecek şekilde darbhane paralar bastırılmıştır.^[71] 1303'ten itibaren bölgede yalnızca Erciş darbhanesinin faaliyet gösterdiği görülmektedir. Zaten kısa zaman sonra yani 1304'ten itibaren bölgede bir ekonomik durgunluk baş gösterecektir.^[72]

60 Beyhan Karamağralı, Ahlat Mezartaşları, Ankara 1992, s.42; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 2010, s.354; N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hatında Ahlat'ın Yeri ve Önemi", II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013), İstanbul 2014, s.282.

61 Bkz., Abdürrahim Şerif, Ahlat Kitabeleri, İstanbul 1932, s.87.

62 Bkz., Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.139, 141,153. 1930'lu yıllarda Ahlat'a gelmiş olan Abdurrahim Şerif, Taht-ı Süleyman civarında Sökmenlilerden kalma bir darbhane gördüğünü, temelden iki metre kalan kesme taşlarla örülü duvarlarının olduğunu belirtmektedir ki bu darbhane daha sonraki dönemlerde de faaliyet göstermiş olabilir. Bkz., A. Şerif Beygu, a.g.e, s.67.

63 Bkz., Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", s.139.

64 Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", s.19vd.

65 Altan Çetin, "Memlukler Devrinde Mısır-Anadolu İktisadiyatında Yollar", Işın Demirkent Anısına, İst. 2008, s.533vd.

66 Bu güzergâhlar hakkında geniş bilgi için bkz., Nuzhat-Al-Qulub, s.173vd; Takvimü'l- s.311; Guy Le Strange, a.g.e, s.197.

67 Bkz., Z. Velidi Togan, "a.g.m", s.16vd.

68 İlhanlılar döneminde toplanan vergiler ve bunların mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz., A. K. S. Lambton, "Mongol Fiscal Administration in Persia", Studia İslamica, No.64 (1986), s.79-99.

69 Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s.302.

70 İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s.236; V. Barthold, "Ani", İA I, s.436.

71 İlhanlılar Hülegü'den itibaren Aladağ yaylağında Temmuz ayının başından Ağustos ayının başlarına kadar sürecek olan bayram merasimi niteliğinde bir kurtlay toplarlardı. Devlet erkânı her gün farklı renkte elbiseler giyerlerdi. İlhanlı devletine bağlı sultanlar, krallar ve prensler getirmiş oldukları hediyeleri burada hükümdara sunarak bağlılıklarını ispat etmiş olurlardı. Bkz., Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi" (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andreasyan), İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2, İstanbul 1937, s.237. Ayrıca bkz., H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, İstanbul 2007, s.174. İlhanlı hakimiyeti altında özellikle Ahlat şehrinin zaman zaman bir dini merkez olarak kullanıldığına şahit olunmaktadır. Nitekim Abaka döneminde, Katolikos Ter-Agop'un başkanlığında Ahlat'ta konseyler toplanarak serbestçe kararlar alabilmekteydiler. A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, İstanbul 2005, s.168.

72 Bkz., J. Kolbas, a.g.e, s.339.

Gazan Han'ın başlatmış olduğu bu para politikasının tam anlamıyla yürütüldüğü ya da darbhanelerin sıkı bir şekilde teftiş edilip, edilmediğini tesbit etme imkânımız yoktur. Ancak Ebu Said döneminde, bu dönem devletin iktisadi manada güç kaybettiği bir devirdir, İlhanlı paralarının vezin ve ayarlarındaki düşüşün baş göstermesi, Gazan Han'ın para politikasının ekonomiyi olumlu etkilediğini göstermektedir. Diğer taraftan Gazan Han döneminde bastırılan dinarın Celayirliler zamanında halen tedavülde olması ve aynı zamanda Anadolu'da basılan paralarda da tesirlerinin görülmesi bunu teyit etmektedir.^[73]

Sonuç olarak, Hülegü ailesinin değil, aynı zamanda Çingiz Oğullarının da en büyük simalarından Gazan Han, ekonomik ve siyasi bakımdan çökmekte olan İlhanlı devletini yaptığı reformlarla derleyip toparlamayı başarmıştı.^[74] Bu dönemde İlhanlı devleti gücünün zirvesine ulaşmış, bilhassa mali sahada almış olduğu tedbirler devletin gelirlerini 1700 tümenden 2100 tümene çıkarmıştır.^[75] Bu bağlamda Bitlis'in de içerisinde bulunduğu Van Eyaleti şehirleri iktisadi ve ticari anlamda büyük bir ilerleme kaydettiği gibi bayındırlık alanında da önemli bir duruma yükselmişlerdir.

---

73 Osman G. Özkuzugüdenli, a.g.e, s.216.

74 Gazan Han o kadar kuvvetli bir kavmi asabiyyete sahipti ki, tüccar tarafından Çağatay ve Cuci ulularından getirilen Moğol çocuklarının, Tacik yani yerlilerin eline düşmemeleri için satın alarak bunlardan bir tümen meydana getirmişti. O basit bir Moğol erini bile seviyordu. Camiu't Tevarih gibi büyük bir eserin yazılması da ondaki güçlü kavmiyet duygusunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu eserde Türkler ve Moğollar kardeş kavimler olarak gösterilmiş ve Türk adı, daha eski İslam müellifleri gibi her ikisini de ifade eden umumi bir isim olarak kullanılmıştır. Bu eser Osmanlılar da dâhil olmak üzere, bütün Türk hanedanları nezdinde önemini devam ettirmiştir. Bkz., F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.71vd.

75 I. P. Petrushevsky, "a.g.m", s.497; W. Barthold, "Gazan", İA IV, s.729.

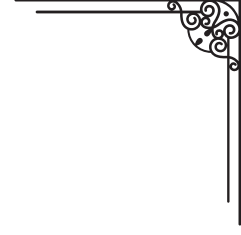
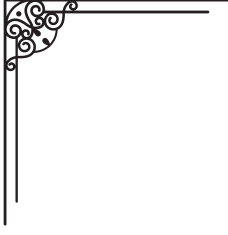
Kaynakça

- AKA, İsmail, "Anadolu'dan İran'a Göçler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu* (16-17 Aralık 2002 Konya), Ankara 2003.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa I*, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 1998.
- AYKUT, Tuncay, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, Tuncay, "Sikkeler (The Coins)", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, Tuncay, "Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- BARTHOLD, V. V., "Ani", İA I.
- _____, V. V., "Gazan", İA IV.
- _____, V.V., "Ani", İA I.
- _____, V.V., "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- BEYGU, A. Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbekir Tarihi I*, Ankara 1987.
- BLAIR, Sheila S., "The Coins of The Later İlkanids: Typological Analysis", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, XXVI/3, (1983).
- BOYLE, J. A., "Dynastic and Political History of the İlkhans", *The Cambridge History of İran V*, (nşr., J. A. Boyle), Cambridge 1968.
- BROSSET, Marie F., *Histoire de la Georgie*, S. Petersbourg 1849.
- CAHEN, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011).
- ÇETİN, Altan, "Memlukler Devrinde Mısır-Anadolu İktisadiyatında Yollar", *Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008.
- DURAK, Neslihan, "İlhanlar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi", *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013)*, İstanbul 2014.
- Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, (S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2010.
- Fazlullah b. Abdullah eş- Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf IV*, (nşr., Abdu'l Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994.
- GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, İstanbul 2005.
- Gregory Ebu'l Faraç, *Ebu'l Faraç Tarihi II*, (nşr., Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.
- Hamd-Allah Mustawfi Kazwini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (nşr., G.Le Strange), London 1919.
- Hamdu'llah Mustawfi-i Kazwini, *The Ta'rikh-i Guzida* (İngilizce trc., E. Browne), London 1913.
- HAYKIRAN, K. Ramazan, *Moğollar ve Mevlana*, İstanbul 2015.
- HEWSEN, Robert H., "Van/Vasपुरagan'ın Tarihsel Coğrafyası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van*, (nşr., Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016.
- Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (nşr., Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983.
- İbnü'l-İbri Ebu'l- Ferec, *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011.
- KARAMAĞRALI, Beyhan, *Ahlat Mezartaşları*, Ankara 1992.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, Ankara 1992.
- KOLBAS, KJudith, *The Mongols in İran (Cingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)*, New York 2006.
- LAMBTON, A. K. S., "Mongol Fiscal Admistration in Persia", *Studia İslamica*, No.64 (1986).
- MORGAN, David, *Medieval Persia (1040-1797)*, New York 1988.

- Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi" (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andreasyan), İÜEFY, *Tarih Semineri Dergisi* I/2, İstanbul 1937.
- OKTAY, Hasan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman G., *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (nşr., Gökhan Aksay), İstanbul 2013.
- PARLAR, Gündegül, "Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu* (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006.
- PETRUSHEVSKY, I. P., "The Socio-Economic Condition of İran Under The İl-Khans", *The Cambridge History of İran V*, (nşr. J.A.Boyle), Cambridge 1968.
- Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek Gazani*, (nşr. Karl Jahn), Prag 1941.
- Reşidüddin, *Mukatebat-ı Reşidi*, (Tashih), (nşr., Muhammed Şefi), Pencab 1364/1945.
- SANJIAN, Avedis K., *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969.
- SPULER, B., *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, (nşr. Cemal Köprülü), Ankara 2011.
- STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İnan ve Orta Asya)*, (nşr. Adnan Eskikurt vd.), İstanbul 2015.
- STRECK, "Ermeniyeye", İA VI.
- SÜMER, Faruk, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Bellekten*, L/297 (1986).
- _____, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Bellekten*, L/297 (1986).
- _____, Faruk, *Kara Koyunlular*, Ankara 1992.
- _____, Faruk, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998.
- TOGAN, Z. Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- _____, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009.
- _____, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2010.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, Ankara 1998.
- Wilhelm von Robruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012.
- YALTKAYA, Şerefeddin, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939.
- YUVALI, Abdulkadir, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi II*, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994.
- _____, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul 2017.
- Zekeriya el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad Ahbarü'l-İbad*, (nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373.
- ZENGİN, Murat, *İlhanlılar- Eratnalılar- Memluklar Dönemi Malatya (1295-1401)*, İstanbul 2017.

AKKOYUNLULAR DEVRİNDE BİTLİS VE YÖRESİ: GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. İlhan ERDEM

Ankara Üniversitesi

Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

Giriş

Yüksek rakımı, geniş ve parçalı platolarıyla Anadolu Coğrafyasının en doğusunda Van Gölü Havzası ile güneyde Kuzey Mezopotamya'nın başlangıç bölümünü oluşturan Diyarbekir bölümü arasında kalan Bitlis, kendine has coğrafi özellikleri bitki örtüsü, insanları ve kültürü ile karşımıza çıkar. Türkiye'nin öne çıkan kültür öbekleri içinde yer alan yöre daha çok Anadolu, Mezopotamya ve Kafkas medeniyetlerinin harmanlandığı geniş koridorun özelliğini taşır.

Yerleşik hayata geçiş açısından M.Ö. 8400 yıllarına kadar uzamış bir maziye sahip yöre, Antik Çağ'da pek çok kavim ve medeniyete tanıklık etmiştir. Daha başlangıçtan itibaren Mezopotamya Uygarlığının etkisi ve nüfus alanına girmiş olan Coğrafya, bu dönemde Avrasya-Bozkır Uygarlığının izlerini taşır. Hurriler bu bağlamda öne çıkan bir kültür yapısı oluşturmuştur. Urartular ile (Mö.9- 7 asırlar arası) kendi özgün uygarlık dönemini yakalayan yöre daha sonra Pers, Helen, Roma, Hristiyan ve İslam Uygarlıklarının nüfus alanına girmiş, M.S. 7. asrın ikinci yarısından itibaren de günümüze kadar gelen süreçte Müslümanların kontrolüne girmiştir.

Emevi ve Abbasi Halifeliği dönemlerinde daha çok özerk bir siyasi-kültürel yapıda yönetilmiş olan Bitlis ve çevresi tarihindeki Urartulardan sonraki ikinci büyük yükselişini M.S. 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin yörede kurduğu Dilmaç Oğulları Beyliği ile yaşamıştır.^[1]

Selçuklular'dan önce XI. asrın başların da, Büveyhiler'in Irak'ta ve el-Cezire'de, Fatimilerin de Suriye ve Mısır'da nisbi istikrar sağlamaları Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu ile birlikte Bitlis'i de olumlu etkilemiş, artan ticaret ve üretim halkın refahını artırmıştır. Ayrıca bu dönemde Bizans'ın da böl-

---

1 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1993, s.111 vd.

geye müdahil olup nüfuzunu kurması bilhassa Trabzon- Bağdat hattının canlanmasına ve yörenin de bundan nasiplenmesine yol açtı. Asrın ortalarına doğru İran'dan yola çıkıp Anadolu önünden Suriye ve Mısır'a giderken Bitlis'e de uğrayan büyük filozof Nasır-ı Hüsrev, "Sefernâme" adlı eserinde kentten az da olsa söz eder. Bal'ın bolluğundan bahisle yolların çetinliğinden dem durur. Ayrıca çevredeki ormanlarda elde edilen katran ile Erran'da yetişen üzümde de söz eder. Ona göre yöre Meyyâfarik'in (Silvan) şehrinin ve Mervanilerin siyasi ve iktisadi nüfusu altındaydı.^[2]

Sultan Melihşah devrinden itibaren yörede Türk hâkimiyeti başlar ve Türkmenlere iskân edilir. Bitlis ve çevresi Alp Arslan'ın komutanlarından Dilmaç oğlu Mehmet Bey'e verilir. Bu tarihten sonra bir asır süren Dilmaç oğulları Beyliği devrinde yöre büyük oranda imar edilir. Camiler, medreseler, yollar ve kültür eserleriyle donattular. Ticaret, bilhassa transit ticaret gelişir. Diğer Müslüman toplulukları, Arap, Kürt, İranlı vs., Hıristiyanlar ile iyi ilişkiler kurmuşlar. Bu dönemde Bitlisliler, Selçuklular ve Atabeylikler liderliğinde ki ordulara katılarak Suriye-Urfa hattındaki mücadelelerde aktif görev alırlar. Ahlat merkezli Sökmenliler ile de sıkı bir işbirliği gelişir. Gürcülere karşı XII. asırda Kafkasya'da mücadelelere de katılırlar. Selçuklular'ın zayıflaması ile de ortaya çıkan Musul Atabegleri, Azarbeycan Atabeglerimizin etkisi altına girmişler. Yüzyılın sonunda da Eyyubiler yöreye hâkim olur. Dönemin tanığı İbn'ül-Ezrak, ünlü tarihçi eserinde Sökmenli II. Sökmen'in eşi Ahlat Hatun'un Bitlis ve çevresinde inşa ettirdiği yollar, köprüler, geçitlerden bahsederken "Köprü'nün yanı başında 300 hayvanın yükleriyle birlikte konaklayabileceği bir han yaptırdı. Ahlat sahibesi bu yolda hiç kimsenin benzerini yapamayacağı bir hayır işlemiş oldu" ifadeleriyle bölgede yapının muazzam imar faaliyetlerinin yanı sıra Ticaret'in ulaştığı gelişmelerle düzeyini de bize yansıtır.^[3]

Eyyubiler devrinde bazı siyasi sıkıntılar yaşansa da genel istikrar sağlanmıştır. Bu dönemde bölgede Harezimli ve Moğollar başta olmak üzere XII. asrın ilk çeyreğinden itibaren yeni siyasi etnik güçleri görüyoruz. Ayrıca Selçuklular'ın da nüfuzu hissedilmeye başlanmıştır. 1225'den itibaren Azarbeycan'a yerleşen Celaleddin Harezmi'nin Anadolu ve Mezapotamya'da söz sahibi olmak için Van Gölü Havzası ile birlikte Bitlis'te ana hedeflerden idi. O, 1226 yılından itibaren bölgede gözüktü ve Ahlat'ı ele geçirdikten sonra Bölgeye hakim oldu. Bitlis'te, bu dönemde Harezimliler hâkim olduğu ve bazı aşiretlerinin yerleştiği mekânlardan oldu.^[4]

Yassı Çemen Savaşı'ndan sonra (Miladi1230) yöreye Selçuklular hâkim oldular. Emir Kemaleddin Kamyar mıntıkayı Sultan I. Alaeddin Keykubad adına fethettiği Selçuklu egemenliği altına soktu. Selçuklularda en önemli tarihsel kaynağımızın yazarı İbn Bibi'ye göre, Sultan Alaeddin yöre fethedildikten sonra Sahip Ziyaeddin Karaoğlan, Müstevefi Sadeddin Erdebili ve Pervane Taceddin'i ihtiyaçların ve durumun tespiti gelir, akçe ve vergilerin belirlenmesi amacıyla gönderdi. İlgili görevliler Ahlat ve Van'da üs kurarak Bitlis ve çevresinin durumunu yazıya geçirdiler. İhtiyaçlarını belirlediler. Teşvikler verdiler. Bu sayede halk bölgelerine, köylerine döndüler. Kaleler onarıldı. Bu bağlamda Adilcevaz'dan zengin kireç ve ağaç ve taş madenleri nedeniyle öne çekmiştir.^[5]

Sosyal ve Ekonomik açıdan hayat yörede normale dönüşürken bilhassa transit ticareti tehdit eden Harezimliler ile temasa geçildi ve onların Selçuklular hizmetine alınmaları sağlandı. Ancak daha ciddi bir tehdit olarak Mugan sahrasına yerleşmiş olan Moğolların varlığı yöre için büyük bir sorun idi. Moğollar 1231'den itibaren sık sık Van Gölü ve Bitlis havalisine gelerek bölgede yağma ve kıtal yaptılar halka büyük bir zarar verdiler. Selçuklu yönetimi ciddi tedbirler almasına karşın Moğollara

2 Nasır-ı Hüsrev, Sefernâme, Çev: Abdülvahap TARZİ, İstanbul, 1988, s. 10-11.

3 İbn'ül-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin ve Amid, Çev: Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s. 144- vd.

4 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.15-113vd.

5 İbn Bibi, s.426-7.

karşı yetersiz kaldı. Her şeye rağmen Bitlis ve yöresinin Selçuklular yönetimine bağlanması Anadolu'nun birliği ve refahı açısından önemli bir hamle olmuştur. Yüzyıllar geçse de halk bu dönemi önemle ve minnetle anmışlardır. Anadolu'da Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'nin kurulmasının ardından Bitlis ve Van Gölü havzasının büyük oranda istikrara kavuştuğunu Trabzon, Tebriz, Bağdat arasında gelişen ticari akımdan oldukça olumlu etkilendiği anlaşılmaktadır. Öyle ki nüfuz etmiş ve çok sayıda Türk ve Moğol kavmi bu coğrafyaya yerleşmişler, konar-göçer sistem ve hayvancılık için geniş meraları, otlakları, sulak alanları ve yaylaları ile çok cazip olan bu yöreyi yurt olarak seçmişlerdir.

Oğuzlar'ın Kayı boyundan olan Osmanlıların atası da bu dönemde yöreyi mekân olarak seçtikleri malumumuzdur. İlhanlı çağında yöre için yaşanan olumlu bir gelişme de hükümdarların yazlık saraylarından birinin yöreye çok yakın olmasının yanında yörenin İlhanlıların onu sahası içine de alarak oldukça iyi korunmasıdır.^[6]

İlhanlı Devletinin çöküşünden sonra yöre çoğunlukla Celayirliler'in kontrolüne girdi. Bağdat merkezli İlhanlı emirlerinden Şeyh Hasan Celayir tarafından kurulan bu devlet zaman içinde Tebriz'i de kontrol ederek bölgenin, Emir Timur gelinceye kadar en güçlü devleti olarak kaldı. Osmanlılar ve Memlûkler zahiren de olsa bağlılık göstermişlerdir. Bu zaman da Bitlis ve yöresinde yerel kuvvetler güç kazandı. Bunlardan Bitlis kentine hakim Kürt beyleri ile çevresinde hakim olan ve İlhanlılar çağında yöreye gelip yerleşmiş olan Kara-Koyunlu Türkmenleri idiler. Ayrıca çoğu Ermeni asıllı rahiplerin liderliğinde Gayri-müslim unsurlar da önemli bir statüde varlıklarını sürdürmüşlerdir. XIV. asrın ikinci yarısı ile XV. asrın ilk çeyreğinde yöre yerel güçler ile Bağdat ve Tebriz mahalli (bölgesel) güçlerinin mücadele alanı oldu. İlk zamanlarda bilhassa Sultan Şeyh Üveys zamanında Celayirli kontrolü ile yörenin huzuru ve refahı devam etti.

Timuriler dönemi de Bitlis ve yöresi için belirleyici olmuştur. Timur coğrafyanın istikrarına önem vermiş, güçlü idareciler tayin etmiştir. Emir Şah bunlardan en önemlisiydi. O sırada yörenin hâkimi Hacı Şeref, Timur'a tam bir itaat halinde idi. Bu sayede hâkimiyetini sürdürdü. Buna karşılık başta Kara Koyunlu olmak üzere Türkmenlerle, Timur'un hedefinde idi ve Çağataylılardan çok zarar görmüşlerdir. Ermeniler de kısmen zarar gördüler.^[7]

Çağatay hükümdarı Timur'un ölümünden sonra bölgede çok hızlı siyasi ve askeri gelişmeler yaşandı. Celayir- Kara Koyunlu ittifakı yöreye hâkim oldular. Bitlis ve çevresi de Kara Koyunluların kontrolüne geçti. Bitlis hâkimleri de bu ittifaka katılarak Türkmenler ile akrabalık kurdu. Kara Koyunlu Kara Yusuf Bey devrinde Van Gölü, Bitlis, Hakkâri bölgesinde genel de barış ve huzur hâkim idi. Kara-Koyunluların göçü bu devirde Bağdat, Musul, el-Cezire, Van Gölü Havzası ve Muş-Bingöl, Güney Kafkasya ve başkent Tebriz olduğu Azerbaycan idi.

Çağataylılar bölgeden kovulmuş, kalanlar da sindirilmişti. Bu dönemde Kara-Koyunlu Devlet'i bölgesel bir güç olarak Memlûklere yakın ve Osmanlı ve Karaman Oğullarında önde idi. Kara Yusuf bilhassa Osmanlılara yakınlık göstermekteydi. Hattı zatında da bölge istikrarı için çok önemli bir konumda bulunan Kara- Koyunlular ticaretinde canlanması ve şehirlerin gelişmesine büyük önem vermekte ve bu yönde büyük çaba harcamaktaydılar.^[8] Bitlis ve çevresindeki siyasi istikrar Timur'un torunu Şah-Ruh'un bölgeye müdahalesiyle bozuldu. Kara Koyunlular 1415'den sonra İran içlerinde Rey-Kazvin hattında Şirvan'da ve Fırat hattındaki ilerlemeleri dengeyi bozmuş ve coğrafya da geniş bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Bundan rahatsız olan yerel bir Türkmen gücü de Ak-Koyunlu-

6 Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, Çev: A. Eskikurt- Cengiz Tomar, İstanbul, 2015, s. 240-vd.

7 Nizâmeddin Şâmi, Zafernâme, Çev: N. Lugal, Ankara, 1977, s.183vd.

8 F. Sümer, Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar), I. Cilt, Ankara, 1992, s.68vd.

lar idi. Kara Yülük Osman Bey liderliğinde Diyarbakır, Malatya, Elazığ (Harput) üçgeninde varlığını sürdürmeye çalışan Timur'un müttefiki bu Türkmen Ulusu, Kara Koyunlulara karşı varlık savaşı veriyor, çoğu zamanda Memlükler'in himayesine girmeye çalışmıyorlardı. Kara Koyunlu tehdidinin büyümesi ile bölgedeki müttefiklerini kaybetmeye başlayan Çağataylı hükümdarı bizzat müdahale ederek Tebriz üzerine yürümüş, Kara-Koyunlu hükümdarı onunla çarpışmak için harekete geçtiği sıra da Kasım 1420 tarihinde Ucan'da vefat etmiştir. Onun ölümü Kara Koyunlular için olduğu kadar bölge içinde büyük kayıptı. Zira yörede tekrar Çağataylı hâkimiyeti başlamış Bitlis hâkimleri de – Emir Şemseddin- hemen bağlılıklarını Timurlu hükümdarına sunmuşlardır.^[9]

Bitlis ve Van Gölü havzasında Çağataylılar'ın yeniden nüfuz kurması Kara Koyunluları kızdırmış ve hükümdarlık tahtına geçen İskender Mirza yerel beyleri cezalandırma siyaseti takip ile Bitlis beylerini de cezalandırmıştır. Bu gelişmeler sonucu Kara Koyunlu hâkimiyetinin önemli bir döneminde Bitlis ve havalisinde belli bir durgunluğun hâkim olduğunu ifade edebiliriz. Yöre adeta Çağatay- Kara Koyunlu rekabeti arasında kalmışlardı. Bu dönemde bölgesel ticaret devam etmiş, iletişim, ulaşım alanında, mimari alanda hanlar, köprüler, türbeler yapmaya devam ettiler. İskender Mirza devrinde Van Gölü Havzası ve Bitlis'in kontrolü kardeşi Cihan-Şah'ın elinde idi. İskender Mirza'dan sonra hükümdar olunca da yöreye gereken değeri vermiş, ticaretin gelişmesi için çalışmıştır.^[10]

İlhanlılara bağlı Memlük-Suriye hattında bir sınır ulusu iken XV. asrın başında Diyarbakır merkezli bir beylik kuran Ak-Koyunlu, Koca Yülük Osman Bey (1403-1438) devrinde güçlenerek sınırları genişletmiş, Güney'de Urfa ve Mardin'den sonra Kuzeyde Erzincan ve Erzuruma da hâkim olmuşlardı. Osman Bey'in ölümünden sonra uzun süre iç savaş yaşayan Ak-Koyunlular da ciddi bir gelişme olmamış Van Gölü ve Bitlis üzerinde ciddi tasarrufları görülmemiştir. Yalnız Kara Koyunlu İskender'in yerel emirleri incittiği bir dönemde Ak-Koyunlular ile temasa geçmiş olmaları ihtimal dâhilindedir. Uzun Hasan'ın 1452 yılında Amid'i ele geçirip Ak-Koyunluların liderliğinde yükselmesinden sonra Van Gölü havzasının önemini kavrayıp Bitlis ve çevresiyle yakından ilgilenmeye başladığı görülüyor. O Kara-Koyunlular ile nihai bir savaşta yörenin konumu ve tarımın önemini kavradığından Hısn-ı Keyfa hâkimleri üzerinden nüfusu kurmaya çalıştığını ve zaman içinde de başarılı olduğunu görüyoruz. 1452-1455 arasında Bitlis ile birlikte Van Gölü havzasının bağlılığını elde ettiğini ifade edebiliriz.^[11] Uzun Hasan Bey, Kara Koyunlular ile giriştiği varlık ve yokluk savaşında Bitlis ve yöresinin Ak- Koyunlular lehine önemli rol oynamaları ve mücadelenin kazanılmasında kritik bir konumda olmuşlardır. En azından Kara Koyunlulara karşı lojistik destek açısından paha biçilmez katkı yapmışlardır. Bununla beraber Kara Koyunlular safında yerleşen bazı Bitlisliler vardı, Hasan Bey onları cezalandırdı. Ak Koyunlu Devleti'nin Tebriz merkezli yeniden kurulduğunda Bitlis ve Van Gölü havzasının yeni dünyayı oluşturan aktörlerinden biri olduğu aşikârdır.

Uzun Hasan bilhassa Akdeniz'e ulaşmada yöreye ayrı bir ehemmiyet veriyordu. Bitlis'in bu ortamdan nemalandığını görüyoruz. İki taraf arsında akrabalık ilişkileri kurulmuş idi. Ancak Otluk-belli Savaş'ının (1473) sonrasında ilişkilerde bozulma ve geriye gidiş yaşandı. Bilhassa Uğurlu Mehmed'in babasına karşı isyanında Bitlisliler annesinin akrabaları olan Uğurlu yanında yer almışlar ve bu yüzden de cezaya uğrayarak, bundan zarar görmüşlerdir.^[12]

9 F. Sümer, Kara Koyunlular, s.116-117.

10 Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye , Çev: M. Öztürk, Ankara, 2014, s.70vd.

11 Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s.150vd.; John E. Woody, Akkoyunlular- 300 Yıllık Türk İmparatorluğu, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul, 1993, s.140vd.

12 Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s.302,350vd.

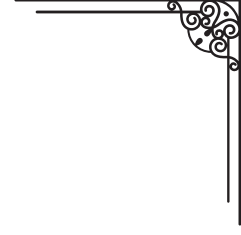
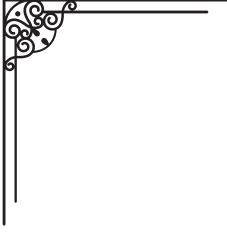
Uzun Hasan Padişahın Ak-Koyunluların en güçlü aşiretlerini Van Gölü havzası ile Bitlis tarafına yerleştirmişti. Bunların başında da Pürnek geliyordu. Nitekim ünlü Türkmen hükümdarının ölümünün ardından Sultan Yakub'un dedesi Halil Mirza ile savaşında bölge Yakub Bey'i destekleyenler Ak-Koyunlu tarihinde çok değerli bir rol --- oynamışlardır. Bununla birlikte XVI. asra girerken Coğrafya 'da yaşanan gelişmelerin, istikrarsızlıklarının etkisiyle siyasi ve sosyal yapı bozulmuş, ekonomi gerilemiştir. . Bu da göçü beraberinde getirmiş, Bitlisliler bilhassa Tebriz, Musul ve Bağdad gibi kentlere göçmüşlerdir. Büyük tarihçi ve devlet adamı İdris-i Bitlisi'nin ailesinin de bu zamanlar da Tebriz'e gidip Ak-Koyunlu hizmetine girmişler ve devlete literatür ve idari anlamda önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onun fikirlerine, eserlerine baktığımız zaman İlhanlı çağının tasavvufu ve eğitim anlayışının devlet görüşünün temsil edildiğini görüyoruz ki bunun Bitlis'e kadar uzanan bir çizgisi olduğundan şüphe yoktur.

Kaynakça

- EBU BEKR-İ TİHRANİ, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev: M. Öztürk, Ankara, 2014.
GUY LE STRANGE, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Çev: A. Eskikurt- Cengiz Tomar, İstanbul, 2015.
NİZÂMEDDİN ŞÂMÎ, *Zafernâme*, Çev: N. Lugal, Ankara, 1977.
İBNÜ'L- EZRAK, *Tarih-i Meyyafarikin ve Amid*, Çev: Ahmet Savran, Erzurum, 1992.
NASIR-I HÜSREV, *Sefernâme*, Çev: Abdülvahap Tarzi, İstanbul, 1988.
SÜMER F., *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, I. Cilt, Ankara, 1992.
TURAN Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993.
WOODY John E., *Akkoyunlular- 300 Yıllık Türk İmparatorluğu*, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul, 1993.

YAVUZ SULTAN SELİM'İN DOĞU ANADOLU SİYASETİ VE İDRİS-İ BİTLİSİ

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Giriş

Safevilerin ortaya çıkışı ile Osmanlılar kendilerini içten sarsan büyük bir tehditle karşı karşıya kaldılar. I. Selim'in tahta geçişi ve bu tehlikeyi bertaraf etmeye yönelik askeri harekatı sonrasında Safevilere tam anlamıyla set çekmek için Doğu Anadolu'da kat'i bir hakimiyet kurma politikası devreye sokuldu. Bu durum sadece Safevilere değil aynı zamanda Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki bir kısım bölgeleri elinde tutan Memlüklere karşı izlenecek strateji açısından da acil bir mahiyet kazanmıştı. I. Selim, bu maksatlarla Doğu Anadolu'daki aşiret yapısını kendisine bağlayacak yeni planlamalar yaptı ve bu anlamda da meşhur tarihçi ve münşi İdris-i Bitlisi'yi görevlendirdi. Bu tebliğde Bitlis'in de içinde bulunduğu bölgedeki Osmanlı siyasi faaliyetleri yanında merkezi devlet anlayışı itibarıyla nasıl bir idari yapılanmanın ortaya konulduğu, bunun o dönemdeki siyasi gerekçelerinin neler olduğu üzerinde durulacaktır.

Yavuz Sultan Selim ve kurmaylarının Safevilere yönelik yeni harekat planları içinde hiç şüphe yok ki Doğu Anadolu'daki mevcut statüko önemli bir yer tutmuştur. Bu bölge ilginç bir şekilde Ortadoğu'daki üç büyük devletin sınır kesimini oluşturması bakımından Osmanlılar, Safeviler ve Memlükler'i yakından ilgilendiren bir özellik göstermekteydi. Safevilerin Akkoyunlu devletini yıkıp onun mirası üzerinde hak sahibi olma iddialarının en etkili bir şekilde görüldüğü kesimi de yine Diyarbakır'den Erzincan'a uzanan hat oluşturuyordu. Safeviler Osmanlıların bu bölgeye olan ilgilerinin stabil olmasına karşı daha atak davranarak Doğu Anadolu'daki Akkoyunlu bölgesinin tamamında kontrol kurmuş bulunuyorlardı. O sırada Osmanlı sınır hattında Amasya, Trabzon sancakları hayati bir önem arz etmeye başlamıştı. Her iki sancaktaki Osmanlı şehzadeleri 1500 yılından itibaren Osmanlıların Batı'daki meşguliyetleri sebebiyle doğu sınırlarını daha etkili şekilde kontrol etme talimatları almış durumdaydılar. Fakat bunlar içinde özellikle Trabzon'daki Şehzade Selim Safevilerin faaliyetlerinin ne derecede tehlikeli olacağına farkına vararak ileride saltanata geçtiğinde nasıl bir siyaset izleye-

ceğinin ilk görüntülerini, bu sıradaki askeri hareketleriyle göstermekte gecikmemiştir^[4]. Osmanlılar için Safevilerin siyasi olduğu kadar dinî /mezhebî tehdidini bertaraf etmek yolunda ilk ciddi adımların I. Selim'in tahta çıkmasıyla atılmış olduğuna şüphe yoktur. Selim muhtemelen Safevilere karşı 1514'te Çaldıran'a kadar ilerlerken geçtiği bölgedeki siyasi yapılar hakkında bilgi sahibi durumundaydı. Bu bakımdan söz konusu kesimdeki Türkmen ve Kürt aşiretlerinin durumunu muhtemelen yakından etüt ettirmişti. Özellikle bölgedeki Safevi baskılarından bunalan Sünni aşiretlerin Osmanlı tarafına çekilmesinin aciliyet kesbettiği açıktı. Bunlar arasında öteden beri belirli bölgelerde küçük idari birimler kurmuş olan Kürt beylerinin durumu öne çıkıyordu^[2].

Diyarbakır bölgesindeki Akkoynlu bakiyyesi kalabalık Türkmen gruplarının Safevilerin ana gücünü oluşturmuş bulunması^[3], Yavuz Sultan Selim'i Safevilere karşı çıkmakta olan Sünni aşiretlere yöneltti. Aslında başlangıçta Maraş merkezli Dulkadiroğulları'nın desteğini arayan Selim, buradan bir karşılık görememişti; bunun üzerine annesinin babası olan yaşlı Alaüddeve'yi devre dışı bırakıp bu kesimde otoritesini kurduktan sonra bu defa sıra kendisine bağlı olan veya Safeviler yanında yer alan diğer aşiretlere gelmişti^[4]. Esas olan durum muhtemelen Çaldıran'dan sonra oluşan yeni statükoyu temin etmek ve Safevi tehdidinin sınırları arasında oluşturacağı tampon bölgeyle engellemek anlayışına dayanıyordu. Selim'in bu kesimdeki siyasi amaçlarının mahiyetini en iyi şekilde, bölgeyi tanıyan vaktiyle Akkoynlu idarecileri zümresine dahil olarak tecrübe kazanmış bulunan İdris-i Bitlisî'yi davet etmesi açıklar.^[5] Nitekim 1512'ye kadar Mekke'de kalan II. Bayezid'e sitem dolu mektuplar gönderen, bu arada Şah İsmail'in davetini alıp ona olumlu bir cevap yazan fakat sonra Selim'in davetine icabet ettiği anlaşılan İdris-i Bitlisî, Çaldıran savaşı sonrasında 1514 yazı ile 1516 baharı arasında Osmanlı siyasetini Doğu Anadolu'da tatbik edip hakimiyeti perçinlemeye çalışma yolunda büyük gayret sarf edecektir. Onun Selim'e yazdığı bir raporundaki ifadeler bir bakıma Osmanlı hükümdarının ana politikasının mahiyeti hakkında belirleyici olmuştur.

İdris-i Bitlisî'ye göre, Diyarbakır kesiminin iltihakı İstanbul'un fethine eşdeğerdir ve bu zaferin tamamlayıcı unsurudur. Bu şekilde "Arap ve Acem memleketlerinin fetih" yolları açılmış olacaktır^[6]. Bu cümleler Sultan Selim'in sonraki adımları ve Sultan Süleyman'ın Doğu'ya yönelik hareketleri düşünüldüğünde, oluşturulan stratejinin ve uzun soluklu planlamaların nasıl bir gerçekçi zemine oturtulduğunu göz önüne sermesi bakımından hayli çarpıcıdır.

Öte yandan İdris-i Bitlisî, Urmiye'den Uşni'ye Diyarbakır'dan Malatya'ya ve Şiraz sınırlarına kadar bütün Kürt beylerinin memleketlerinde söz konusu Osmanlı misyonuna uygun faaliyetlerini sürdürdüğünü de açık şekilde belirtmiştir. Osmanlı sultanının "istimalet-nâmesiyle" Kürt beylerini Os-

1 Bunlar için bk. F.M. Emecen, Yavuz Sultan Selim, İstanbul 2016, s.32 vd.

2 Akkoynluların idari bölgelerindeki Kürt beylerinin durumuyla ilgili bk. S. Erşahin, "Akkoynlu-Kürt İlişkileri". Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu, TTK Bildiriler, Ankara 2014, I, 101-124.

3 Akkoynlular bir nevi Türkmen konfederasyonu şeklinde teşkilatlanmış bir görünüş arz eder: J.Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu, Akkoynlular, trc. S. Özbudun, İstanbul 1995. Türkmenlerin Safevilerin teşekkülünde de önemli rolleri olduğu bilinmektedir: F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976.

4 Selim'in Dulkadiroğulları meselesiyle ilgili siyaseti için bk. F. Emecen, Yavuz Sultan Selim, s. 165-170.

5 İdris-i Bitlisî'nin Osmanlı hizmetine girişi ve faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi: V. Genç, Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihi: İdris-i Bitlisî (1457-1520), TTK'da Basımda.

6 Bu mektubun özenli bir çevirisi için bk. V. Genç, "İdris-i Bitlisî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", Osmanlı Araştırmaları, XLVII (2016),185-190. Bu mektup hatalı ve metinde olmayan ibarelerin eklenmesi suretiyle N. Sevgen tarafından özet halinde tercüme edilmiş ve bu tercümedeki hatalar belgeyi aynen gördüğünü iddia eden A. Akgündüz tarafından da aynen tekrarlanmıştır: bk. Osmanlı Kanunnameleri, 3. Kitap, İstanbul 1991, s. 208 (Mesela burada "bilad-ı Ektrat'ın Osmanlı Devletine iltihakı İstanbul'un fethi zaferini tamamlayacak derecede ehemmiyetlidir. Zira bu bölgenin ilhakıyla bir taraftan Irak yani Bağdad ve Basra'nın yolları diğer taraftan Azerbaycan yolları ve bir taraftan da Halep ve Şam yolları açılmış olacaktır" şeklinde çevrilen cümle, "Diyarbakır memleketleri arasındaki o ülke [yani Amid-i Mahrûsa] yakın zamanda gerçekleşecek fethinin ardından hassa-i şerîfeye mensup olması layık olacaktır. Buranın fethi İstanbul'un fethini tamamlayacak, Arap ve Acem memleketlerinin başlangıcını teşkil edecektir..." şeklindedir (V. Genç, "İdris-i Bitlisî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s. 190).

manlı tarafına çekmeye çalışan İdris^[7], eserinde yazdığına göre, İmadiye, Cizre, Hısnkeyf, Siird, Hizan ve Bitlis bölgesini öncelikle dolaştı ve bu beylere tebligatı iletti. Ona göre uğradığı yerlerdeki 25 Kürt beyinin itaatini sağlamış bulunuyordu. Bunlar arasında Bitlis hakimi Şeref Han, Sason Hakimi Ali Bey, Namran hakimi Abdül/Abdal Bey, Hısnkeyf hakimi olup Çaldıran savaşından sonra onun elinden kurtulup kaçan Eyyübi Melik Halil, Hizan Hakimi Davud ve daha birkaç beyin adını özellikle anmıştır. Söz konusu beylerin kat'i desteğini alıp onlarla mutabık kalmıştı. Yine ona göre bu beyler kendilerini idare edebilecek bir Osmanlı idarecisi de istemekten geri durmamışlardı^[8]. En erken davranıp memleketinden Safevileri kovan bey ise Bitlis hâkimi Şeref Han olmuştu. Onu diğer beyler izlemekte gecikmemişti. Kürt beyleri Siirt, Hısnkeyf, Erzen, Vestan/Ahtamar, Atak, Meyyafarikin, Eğil, Hani, Palu, Musul, Erbil, Kerkük gibi yerlerden Safevileri çıkarmışlardı^[9].

İdris-i Bitlisî'ye dayalı bu bilgilere dair onun mektuplarındaki temaslardan özellikle Bitlis'in önemli bir yeri haiz olduğu açık şekilde anlaşılır. Zira Bitlisli Şeref Han'ın casuslarından aldığı haberler raporlarındaki başlıca me hazlar olarak karşımıza çıkar. Söz konusu mektuplardan anlaşılacağı üzere, Osmanlıların doğu Anadolu kesiminde hakimiyet tesisinin kırılma noktası merkezi Amid şehri olan "Diyar-ı Bekr"dir. İdris-i Bitlisî, Diyarbakır kesiminin öneminden söz ederken bölgenin önemli bir kısmının Osmanlı kontrolü altına girdiğini, söz konusu kesimin bir yanının Arap bir yanının "Ektrat" ümerasıyla çevrili olduğunu, Ektrat ümerasından 40 kişinin Osmanlı beylerbeyinin hizmetinde, padişaha bağlı bulunduğunu, Irak-ı Arap ile Diyarbakır arasındaki Dicle ile Fırat'ın ortasına düşen Beriyye sahrasında sakin olan Arap ümerası ve ileri gelenlerinin tamamının da ittifak halinde Osmanlı tarafını desteklediklerini belirtir. Kendisinin büyük gayretiyle Amid'den Musul'a kadar olan bölgede yaşayan Ektrat topluluğu ile Azerbaycan ile Irak arasındaki itaatlerinin sağlandığını, Musul'dan Luristan ve Kürdistan memleketlerine, Şiraz yakınlarına kadar haberler yolladığını ve bunları Safevilerden ayırdığını da eklemiştir. Düşünülen Diyarbakır hareketi öncesinde bütün bu toplulukların Safevilerin yardım için geliş yollarını ve derbentleri kontrol altına aldıklarını dahi bildirmiştir^[10].

Bütün bu bilgilerden anlaşılan husus, İdris-i Bitlisî'nin daha 1515 sonbaharında bu bölgenin askeri açıdan kontrolü için görevlendirilen Bıyıklı Mehmed Paşa ile organize şekilde hareket ettiği. Diyarbakır şehrinin kuşatılması amacıyla bütün Kürt beylerinin gaza için davet edildiği, bunların Osmanlı birlikleriyle birlikte toplandığı mektuplarındaki bilgilerden açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Onun Diyarbakır kalesinin fethinden sonra da bu bölgelerde faal olarak görevini sürdürdüğü bilinmektedir. İdris özellikle bu kesimdeki hakimiyetin tesisinde ve Kürt beylerinin Osmanlı hakimiyetine girmesinde Bitlis Hanı Şeref Han'ın etkili rolünü ortaya koymaktan çekinmez^[11]. Bu anlamda bizzat Şeref Han'ın I. Selim'e yolladığı mektupların da önemli olduğunu belirtmekte fayda vardır. Şeref Han casuslarının aldığı bilgeleri I. Selim'e raporlar halinde ulaştırmıştır^[12]. Üstelik Şeref Han'ın daha İdris bölgeye gönderilmeden önce, Selim'in Çaldıran sonrası Kemah kalesine yürümesi esnasında Safevilere karşı başkaldırdığı, Şah İsmail'in emri altındaki Kürt beylerinin Erciş'in Sarısu mevkiinde Bitlis, Sason ve Hizan beylerinin 4000 kişilik kuvveti karşısında yenilgiye uğratıldığı bilinmekte-

-
- 7 Bu siyaset için ayrıca bk. M. Ali Ünal, "İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Politikası", Tarih ve Türkler ve Kürdler Sempozyumu Bildirileri, I (Ankara 2014), s. 141-159. Ayrıca Palu hakimlerine verilen beratlar bu anlamda değerlendirilebilir. Bir Münşeat Mecmuası'nda (Bayezid-Veliyüddin Efendi, nr.1969) yer alan I. Selim'in üç mektubu üzerinde M. Alanoğlu tarafından bir çalışma yapılmaktadır ("Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu Politikasına Dair Üç Belge", TTK, XVIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler).
  - 8 Selimşahname, trc. H. Kırangaç, Ankara 2001, s.287; F.M. Emecen, Yavuz Sultan Selim, s. 171.
  - 9 Selimşahname, s. 288-305.
  - 10 TSMA. Nr. E. 6610'daki bu mektupta geçen bilgiler için bk. V. Genç, "İdris-i Bitlisî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s. 190-196.
  - 11 Bu mektupların çevirisi için bk. V. Genç, "İdris-i Bitlisî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", Osmanlı Araştırmaları, XLVII (2016), 147-208.
  - 12 J.L. Bacque Grammont – Charyar Adle, "Quarre lettres de Teref Beg de Bitlis (1516-1520)", Der Islam, 63/1 (1986), 90-118'de dört mektup üzerinde durulur.

dir^[13]. İdris-i Bitlisî işte daha çok bu Osmanlı tarafına geçmesi kuvvetle muhtemel olan beyleri bir araya getirme yolunda önemli çabalar sarf edecektir. Sultan Selim hattı zatında Diyarbakir, Mardin gibi önemli kentleri elde etmek, bölgedeki aşiret yapılarını kendi idari kontrolü altına almak ve böylece Safevileri geriye itip onların Anadolu içlerine yönelik siyasi olduğu kadar mezhebi açıdan da fiiliyata geçirilmiş olan ihtiraslarını engellemek istiyordu. Bu amaçla giriştiği ikinci Doğu seferinde amacı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki güç ve nüfuzunun tam anlamıyla kuvvetlendirilmesiydi. Fakat sınır hatlarındaki ani siyasi gelişmeler onu Mercidabık'da Memlük Sultan Kaşav Gavri ile karşı karşıya getirecek ve bu defa Osmanlılar önlerinde belki de o vakte kadar tam olarak tahayyül bile edemedikleri yeni bir dünyanın kapılarını aralayabilecekleri önemli bir fırsat bulacaklardı. Selim'in 1516'daki sefere arkadaki topraklardan emin olarak çıkması, Doğu Anadolu hakimiyetinin sağlanmasıyla da irtibatlı bir durum arz etmektedir.

İşte bütün bu tarihi süreç içerisinde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun kontrolü noktasında Diyarbakir'in Safevilerin elinden alınmasının ne kadar önemli bir stratejik hedef halinde bulunduğu açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Sultan Selim ikinci Doğu seferine hareket ettiğinde bir ölçüde bu kesimlerde Osmanlı hakimiyeti zor da sağlanmış görünüyordu.

Bu sırada cereyan eden olayları hatırlayacak olursak şöyle bir manzara ile karşı karşıya kalırız. Selim yeni bir sefer kararını tartışırken Doğu cephesinden pek de iyi haberler gelmiyordu. Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbakir'de kontrolü kaybetmişti, Birliklerinin bir bölümü bölgeye gelen Safevi takviye gücü karşısında tutunamamıştı. Bu haber İstanbul'a ulaştığında Sultan Selim çok kızdı hemen bir askeri birliği önden yardım için yolladı, kendisi de sefer hazırlıklarını tamamladı. Önden hareket eden Veziriazam Sinan Paşa ve yollanan Osmanlı birliği Kayseri'ye ulaştıklarında Bıyıklı Mehmed Bey'in Diyarbakir kalesine kapandığını öğrenmişlerdi. 2000 kişilik kapıkulu birliği Malatya yoluyla Diyarbakir'e geldi, Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın birlikleri de Diyarbakir'e hareket etmişti. Bunlar önce Harput'u aldılar ve arkada Safevi gücü bırakmadılar.

Sonra Bıyıklı Mehmed Paşa ile birleşen bu güçler Safevilerin üzerine yürüdü. Safevilerin başında bulunan Karahan ile Dede Kargın ovasında karşı karşıya geldiler. Osmanlı ordusunun sol kolunda Karaçinoğlu Ahmed Bey, İdris-i Bitlisî ve onunla birlikte Kürt beyleri yer aldı. Bu kritik savaşta İdris-i Bitlisî Kürt beylerini kendi sistemine göre düzenlediğini, kendisinin sağ yanına Hasankeyf, Sason, Bohti, Eğil, Zirki, Merdisi beylerini; sol yanına ise Bitlis hakimi Şeref Bey, Hizan hakimi, Ataki, Hacuki, Çemişgezek, Arapkir beylerini aldığını ifade etmektedir. Burada belki de ilk defa bu beyler toplu olarak Osmanlı ordusunun yanında bir meydan savaşına katılmış oluyorlardı. İdris-i Bitlisî kendi kanadının önemli işler başararak vuku bulan bozulma emarelerini önlediğini belirtirken, diğer Osmanlı tarihçileri ilk bozgun emarelerinin aslında bu kolda görüldüğünü ve buraya kapıkulu askerlerinin başındaki Silahdar Ağası Bali Bey'in yetişip bozgunu önlediğini yazarlar^[14]. Her ne olursa olsun bu kritik savaş Karahan'ın harp meydanında öldürülmesi ve Safevilerin ağır mağlubiyeti ile sonuçlandı. Bu başarı haberi Selim'e Akşehir'e geldiği sırada iletilmişti.

13 İdris-i Bitlisî, Selimşahnâme, s. 257, 259; F.M. Emecen, s.174.

14 İdris, Karahan'ın öldürülmesinden sonra savaşın sürdüğünü belirtirken kendi kolundaki Kürt beylerinin cansiparane savaşıklarını hatta bu sırada bir bozgunluk yaşandığını da eklemiştir. Bunun Dulkadrlı gruplarının hatasından kaynaklandığını söyleyen İdris, Karaçinoğlu Ahmed Bey ile Çavuş Ahmed Bey'in durumu gördüklerini ve onların kahramanlıklarına şahit olduklarını da yazar. Ayrıca savaşın sonrasındaki gelişmelere de temas eder. Bu mektupta bazı takdim tehirler vardır, bu bakımdan metnin dikkatli mütalaası gerekir. İdris Karahan'ın imdadına yetişmek için Tebriz'den çıkan birliklerin haberini verdikten sonra Şeref Bey, Davud Bey, Sason hakimi Mir Muhammed ve Zirki hakimi Mir Muhammed'in askerleriyle Eyyübi Melik Halil'e yoldaş olup Hisnkeyfi ele geçirmek için harekete geçtiklerini, on altı gün sonra burayı aldıklarını, fakat içerdeki Safevi askerlerinin üst kaleye sığındıklarını, buranın fethi için çalışıldığını, Ergani kalesinin ise tamamen teslim alındığını, Mardin'de de Safevilerin yine iç kalede direnişlerini sürdürdüklerini ifade eder (İdris-i Bitlisî'nin bu savaş ve hemen sonrasını tasvir ettiği mektubu TSMA, E. nr. 8333/1'de yer alır ve V. Genç tarafından tercüme edilmiştir: "İdris-i Bitlisî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s. 163-165).

Bu arada İdris-i Bitlisî'nin çabalarıyla oluşturulan Osmanlı nüfuzunun bölgedeki idari yapılanmada da etkili olduğuna şüphe yoktur. Mısır seferi sırasında ve sonrasında bu kesimdeki ilk idari teşkilatın mahiyeti I. Selim'in uyguladığı siyaseti açık şekilde ortaya koymaktadır. Palu hakimleri gibi bazı beylere önemli yetkiler verdiği anlaşılan Sultan Selim, bölgenin idari düzenlemeleri sırasında bu imtiyazları merkezi idarenin genel anlayışıyla imtizaç ettirebilecek bir yapılanmaya tahvil etmiş gözükmektedir^[5]. Osmanlı merkezi idaresi bu yeni ilhak edilen topraklar üzerinde alışılmış teşkilatlarını oluştururken bölgedeki Kürt beylerini özel bir idare altında tutmayı tercih etmiştir. Muhtemelen Mısır seferi tamamlanmadan önce 1516 sonlarında, vaktiyle İdris-i Bitlisî'nin dağıtılmasının istendiğini belirttiği 22 berata göre düzenlenmiş listelerde Kürt aşiretleri sıralanmış, bu aşiret yapısı bir nevi sancak statüsü gibi kaydedilmiştir. Bu sırada Diyarbakir'e ait yerleşik Osmanlı idari sistemini gösteren sancaklara da ayrıca yer verilmiştir. 1522'de "Elviye-i Vilâyet-i Diyarbakir" 12 livaya, "Elviye-i Diyarbakir ma'a Kürdistan" ise 18 sancağa ayrılmıştı. Bu ikinci grubun içinde Bitlis de yerini almıştı. Bunlar birer sancak olarak daha sonraki dönemlerde de varlığını sürdürdü. Söz konusu ilk tanımlamalar, açık şekilde sancak sisteminin bütünlüğünü, ama aşiret bölgelerinin bunların içinde dağılık şekilde yer edinmiş bulunduğunu gösterir.

İdarenin sabitleşme sürecinde bu kesimle ilgili yeni düzenlemeler de yapılmıştır. 1526'da aşiretlerin bu kez "eyalet" lafzı ile anıldığı dikkati çeker. İlgili kanunname metnine göre bunlardan ilk grup Cezire, Bitlis, Hısnkeyf, Soran, Hakkari, İmadiye, Çemişkezek olup beyleri "ümera'-i i'zamdan" olduğu için kendilerine hükümlerde "alâmet-i şerife itimat edesiz" diye bir ifade kullanılmaz; ikinci grup olan Hizan, Sason, Palu Çapakçur, Eğil, Sincar, Atak, Çermik ve Hazzo'nun hitabı ise diğer sancakbeylerine benzer şekilde olmalıdır^[6]. Bütün bu ilk idari teşkilatlanma aslında Sultan Selim döneminin bir yansıması olup Kanuni zamanında yeniden eski statüleri nazarı itibara alınarak yeni bir çerçeveye kavuşturmuştu. Söz konusu düzenlemelerle sekiz Kürt aşiret beyi irsi olarak hem kendi aşiretleri hem de bulunduğu bölgede bir nevi sancakbeyi tayin edildi. Bunların dışındaki küçük yapıdaki beyler, Osmanlı timar sistemi içindeki orta ölçekte bir yeri olan "zeamet" statüsünü haiz oldular.

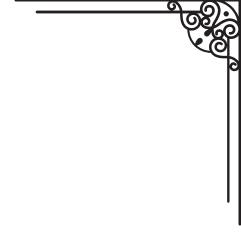
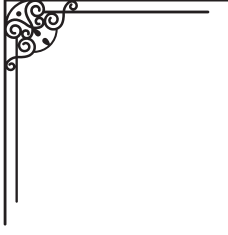
Kabile aristokrasisine olan bağlılık sebebiyle beylerin irsi hakları babadan oğula devredilecek bir statüyü haliyle öngörüyordu. Bu sistem Osmanlı genel idari yapılanmasına ait yeni ve alışılmadık bir özellik değildi ve zaten taşra teşkilatının yapılanmasında buna benzer tatbikatlar başka yerlerde de gerçekleştirilmişti. Yurtluk ve Ocaklık statüsü bu anlamda önemlidir. İlk teşkilatlanmada beş büyük Kürt beyi hükümet (Cizre, Eğil, Genç, Hazzo, Palu) adı altında örgütlenmişti. Bu hükümetlerin sonraki kayıtlarda "eyalet" tarzında anılmaları tamamen terminoloji ile alakalı bir göstergedir. Aslında hükümet, eyalet, sancak olsun bütün bu yapı Diyarbakir beylerbeyliğinin yetki alanı içinde yerini almıştı. Üstelik eyalet lafzı altında zikredilen alanların birbiriyle coğrafi bütünlüğü hiç yoktu. Osmanlı kayıtlarında bu eyaletler bir araya getirilip defterde sıralanırken konulan "Eyalet-i Kürdistan" başlığı, tamamen bu durumu anlatan yani coğrafi bütünlük arz etmeyen, dağılık halde buldukları kesimde özel statüyle aşiretlerini/bölgelerini idare eden Kürt beylerini bir arada tanımlamak üzere kullanılmıştı. İdari yapının esası Diyarbakir beylerbeyliği idi ve bu dağılık aşiret bölgeleri bu beylerbeyliğin bünyesi içinde yerini bulmuştu^[7]. Bundan dolayı bu Osmanlı dönemi terimlerinin ne olduğunu ve ne anlam ifade ettiğini bilmeden zamanımıza yansıtmak suretiyle yapılan indî değerlendirmelerin hiçbir tarihi kıymeti olmadığını önemle hatırlatmalıyız.

15 Palu hakimleri ve statüleri ile ilgili bk. M. Alanoğlu, Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti, İ.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

16 Bu ilk döneme ait bilgiler sancak tevcih defterlerinde bulunur. Bunlarla ilgili olarak bk. O. Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tesbitler", OTAM, sy.10 (1999), 119-137; M. Alanoğlu, Palu Hükümeti, s. 74-81.

17 F.M. Emecen-İ. Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", Belgeler, Ankara 1999, s. 56, 85. Buradaki yorumlarımız daha sonraki bir araştırmada da geliştirilmiştir: bk. O. Kılıç, "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tesbitler (16-18. Yüzyıllar)", Tarihte Kürtler ve Türkler, I, 167-212.

OSMANLI-SAFEVÎ GERİLİMİNDE DOĞU ANADOLU BEYLERİ

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Pamukkale Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, maunal@pau.edu.tr

Giriş

VII. yüzyılda Arap-İran mücadelesi sırasında kaynaklarda Kürtlerden bahsedilmektedir. Bunların bir kısmının Hıristiyanlığı benimsediği büyük kısmının ise Müslüman olduğu bilinmektedir. Selçuklular bölgeye hâkim oldukları sıralarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlü aşiretlere dayanan mahalli Kürt beyleri vardı. Bunlar Selçukluların sükûtundan sonra bölgeye hâkim olan, Timurular, Eyyübîler, Memluklar Karakoyunlular, Akkoyunlular gibi büyük siyasi güçlere tâbi olarak mevcudiyetlerini sürdürdüler. 16. yüzyılın başlarında bölgede büyük bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Safevî hâkimiyetine girdiler. Safevîlerin topyekûn Anadolu'yu ele geçirmeye çalışmaları Osmanlı-Safevi mücadelesini başlatmış oldu. İki büyük devlet arasındaki siyasi ve askeri rekabet bölgede büyük bir gerilim yarattı. Mahalli Kürd beyleri Osmanlı ya da Safevî tarafından birini tercih etmek mecburiyetinde kaldı. Bazıları Timur gibi Şah İsmail'in kazanacağını düşünerek Safevî saflarına katıldı. Bazıları ise Osmanlı tarafını tercih etti.

Kürd beylerinin Sünnî mezhepten olması Osmanlıları tercih için önemli bir faktördü. Ancak bu bazen ikinci planda kalıyordu. Meselâ Çemişgezek hâkimi Hacı Rüstem Bey Çaldıran'da Safevî saflarında bulunuyordu. Bitlis hanları da Sünnî olmasına rağmen zaman zaman Safevî tarafına geçebiliyorlardı. 1514 Çaldıran savaşı ile başlayan Osmanlı-Safevi mücadelesi 16. ve 17. yüzyıl boyunca aralıklarla devam etti. Kanuni Süleyman döneminde İran'a üç sefer yapıldı ve sonunda 1555 yılındaki Amasya antlaşması ile barış yapıldı. Fakat İran taht mücadelelerinin başlaması ile III. Murad döneminde tekrar Osmanlı-Safevi mücadelesi başladı. Bu dönemde her iki taraf da karşı taraftan kendi tarafına ümera celb etmek için uğraştılar. Safeviler Osmanlı ümerasından İran'a iltica edenlere askeri ve idari makamlar verdikleri gibi Osmanlılar da İran'dan Osmanlılara sığınanlara idari görevler verdiler.

Bildirimizde XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevi mücadelesinin bölgede yarattığı gerilim karşısında mahalli beylerin tavır ve tercihleri üzerinde durulacak ve iki tarafın birbirinden ümera celbi konusundaki teşebbüsleri incelenecek ve bu çerçevedeki siyasi ve askeri rekabeti değerlendirilecektir.

Osmanlı-Safevî Mücadelesi Öncesinde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu

Anadolu'nun birçok yöresi gibi, Doğu Anadolu da en eski devirlerinden beri iskân sahası olmuştur. Çevrede yapılan kazılar ilk yerleşme tarihinin M. Ö. 11000 yıl öncesine uzandığını ortaya koymuştur. Bölgenin Hurri-Mitanni, Asur, Urartu, Pers, Makedonyalılar hâkimiyetlerine sahne olduğunu biliyoruz. Yine bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu uzun süre Sâsânîler ile Bizans arasında mücadele alanı olmuştur. VII. yüzyılın ortalarına doğru Doğu ve Güneydoğu Anadolu Müslüman Arapların istilasına uğradı. Emeviler zamanında fütihat daha da genişleyerek *Fırat* ile *Ceyhan* ırmakları arası da İslam dünyasına dâhil oldu. *Malatya* ve *Tarsus* şehirleri uzun süre *Elcezire* valiliğine bağlı hudut (Sugur) komutanlıklarının iki önemli merkezi durumundaydı.

Abbasiler zamanında *Malatya*'dan *Tarsus*'a uzanan hattın doğusunda kalan *sugur* bölgesinde pek çok sayıda Türk de *gâzâ* ve *cihâd*'a katıldı. Bizans-İslam mücadelesi iki yüzyıldan fazla sürdü. Bu zaman zarfında Müslüman ordular Anadolu'nun dört bir yanına yaptıkları akınlarda çok defa zaferler kazandılar. Bir kaç defa Bizans'ın baş şehri de kuşatıldıysa da muvaffak olunamadı. Fakat X. yüzyılın başlarından itibaren Bizans, savunmadan saldırıya geçti. Bir süre *Hamdanoğulları*, özellikle *Seyfûddeve* zamanında Bizans taarruzlarına mukabele edildiyse de onun ölümü ile İslam dünyasını müdafaa edecek bir güç kalmadı. Nitekim Bizans, Anadolu'daki Müslüman varlığına son verdiği gibi bununla yetinmeyerek Suriye'yi de istilaya başladı. Güneydoğu Anadolu'daki Müslüman beyliklerden *Mervanoğulları* (*Diyârbekir*), *Mirdasoğulları* (*Halep*) ve *Numayroğulları* (*Harran*) gibi Arap asıllı beylikler Bizans'a vergi vermek şartıyla varlıklarını devam ettirebildiler^[1].

İslam dünyası sadece askeri ve siyasi bakımdan değil, fikri ve manevi yönden de kargaşa içerisinde bulunuyordu. Mezhep mücadeleleri almış yürümüş, İsmailîler, *Karmatîler* gibi ehl-i sünnet haricinde kalan mezhepler, İslam dinini tahribe yönelmişlerdi. Kısacası Türk istilası başladığı sırada İslam dünyası siyasi, sosyal ve askeri cihetlerden derin bir buhran geçiriyordu. Türklerin İslam dünyasına hâkim olmalarıyla siyasi ve sosyal yapı köklü değişikliklere uğradı^[2].

XI. yüzyılın ortalarında bölgeye Türkmen akınları başladı. Malazgirt zaferinden bir süre sonra, 1085 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun idaresine girdi. Selçuklulara tâbi olarak Erzurum ve çevresinde *Saltukoğulları*, Mardin ve çevresinde *Artukoğulları*, Diyarbakir çevresinde *İnaloğulları* ve *Nisanoğulları* gibi Türk hanedanları bölgeyi uzun süre ellerinde tuttular. XII. yüzyılın sonlarına doğru ise Artuklular, Diyarbakir'e hâkim oldular. İlerleyen tarihlerde Eyyubiler, İlhanlı, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî hanedanları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hâkimiyet kurdular.

VII. yüzyılda Arap-İran mücadelesi sırasında kaynaklarda Kürtlerden bahsedilmektedir. Bunların bir kısmının Hıristiyanlığı benimsediği büyük kısmının ise Müslüman olduğu bilinmektedir. Selçuklular bölgeye hâkim oldukları sıralarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlü aşiretlere dayanan mahalli Kürt beyleri vardı. Bunlar kendi aralarında sürekli çatışma halindeydiler.

Siyasi bir birlik teşkil edememişlerdi. Tarihin eski devirlerinden beri bölgeye hâkim olan büyük siyasi oluşumların yüksek hâkimiyetini kabul ederek varlıklarını sürdürmüşlerdi. Meselâ Hakkari beyleri vilayetlerinin ömür boyu kendilerine ait olduğu konusunda Cengizogulları'ndan Uygurca bir

1 M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s.19-32.

2 Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971, s.14-15.

emirnâme almışlardı³. Selçukluların sükûtundan sonra bölgeye hâkim olan Timurlular, Eyyubîler, Memlukler, Karakoyunlular, Akkoyunlular gibi askeri kudreti yüksek siyasi teşekküller zamanında da bir nevi vasal beylikler olarak mevcudiyetlerini sürdürdüler.

Bölgeye hâkim olan büyük güçler zaman zaman buradaki küçük beyliklere son veriyor ve topraklarına el koyuyorlardı. Ancak bir müddet sonra mücadeleyi mahalli Kürd beyleri kazanıyor, metbu devlet bölgeyi idare etmek için yerli hanedanlarla anlaşmak zorunda kalıyordu. Zira yerli hanedanlar bölgede kalabalık ve güçlü aşiretlere dayanıyorlardı. Meselâ, *Mutahharten*, 1379 yılında Erzincan Emîri olur olmaz *Erzurum*, *Çemişgezek*, *İspir*, *Bayburd*, *Tercan*, *Kemah* ve *Şebinkarahisar*'ı idaresi altına almıştı⁴. Kezâ XV. yüzyılın başlarında Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu olan *Kara Yülük Osman Bey*, *Çemişgezek*'i *Emir Yelmân oğlu Şeyh Hasan*'dan almıştı. Karakoyunlu hükümdarı *İskender Mirzâ*, babası *Kara Yûsuf*'un ölümünden sonra, mücadeleye atıldığı zaman, 1422 yılında *Sökmenâbâd*'a geldiğinde, yanında *Çemişgezek* hâkimi *Şeyh Hasan* da bulunuyordu. *Şeyh Hasan*, *İskender Mirzâ*'dan Akkoyunlu Beyi *Kara Yülük* tarafından elinden alınmış olan topraklarının geri alınmasını istemekteydi⁵. *Şeref Han* da *Uzun Hasan*'ın Karakoyunlular ile işbirliği yapmış olan *Kürdistan Beyleri* meyanında *Çemişgezek* Beyi *Şeyh Hasan*'ı da ortadan kaldırmaya çalıştığını kaydetmektedir. Nitekim bunun için *Uzun Hasan*, Karakoyunlu aşiretinin güçlü kollarından biri olan *Harbendelü* aşiretini *Şeyh Hasan*'ın üzerine yollamıştır. *Harbendelüler*, *Çemişgezek* ve çevresini işgal etmişlerse de bir süre sonra *Şeyh Hasan*, beyliği topraklarını geri almayı başarmış ve *Harbendelüler*'i *Çemişgezek*'ten kovmuştur⁶.

Bütün bu istilalar ve mücadelelerden bölgede pek çok kültür mirası kalmıştır. Nitekim Osmanlı dönemindeki kanunnâmelerde bu bölgede hüküm süren Akkoyunlu ve Memlûk devletlerinin kanunlarından alınan, sosyal ve iktisâdî hayatı düzenleyen pek çok hükmün bulunması bu iki devletin bölgenin sosyal ve ekonomik yapısında ve kültürel hayatında oynadıkları rolü göstermesi bakımından önemlidir.

Bölgede Büyük Gerilim: Çaldıran Seferi

Osmanlıların Doğu Anadolu ile ilgilenmeleri *Yıldırım Bayezid* zamanına kadar uzanır. Ancak XVI. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı hâkimiyeti Fırat'ın doğusuna geçememişti. Bu yüzyılın başlarında Safevî hükümdarı *Şah İsmail*'in Doğu Anadolu'yu ele geçirip, yolladığı propagandacılarla Anadolu'da Şii isyanları çıkartması, Osmanlıları Doğu Anadolu ile daha yakından ilgilenmeye mecbur etti. Çünkü jeopolitik olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya sahip olmadan Orta ve Batı Anadolu'da devlet güvenliğinin sağlanması imkânsızdı. Hâlbuki Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı hâkimiyeti Safevîlerin sürekli tehdidi altında idi.

Öte yandan Osmanlı sistemi yerleşik hayata geçmiş halka dayanıyordu. Devlet ve toplum nizamını sağlayan kanunnâmeler ve diğer hukukî düzenlemelerde esas alınan unsur reâyâ yani tarımla uğraşan köylüler ile şehir ve kasabalarda sanayi ve ticaretle uğraşan halk idi. Göçebeler için de muhtelif kanunnâmeler tertip edilmiş ve hukukî durumları belirlenmiş olmakla beraber devlet, esas itiba-

3 Şeref Han, bu Uygurca emirnameyi görmüştür, bkz. Şerefnâme, Kürt Tarihi, (Çev. M. Emin Bozarlan), İst. 1990, s. 109.

4 Ebu Bekr-i Tihranî, Kitâb-ı Diyarbakriyya, (N.Lugal-F.Sümer neşri), Ankara 1969, I, s. 35.

5 Faruk Sümer, Karakoyunlular, I, Ankara 1967, s.124; bir başka kaynakta *Kara Yülük Osman Bey*'in *Çemişgezek*'i *Pîr Hüseyin Bey*'den aldığı kaydedilmektedir (M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular", İA, I, s.258). Bu bilgiyi doğrulayacak başka bir veriye sahip değiliz. *Şeyh Hasan* adı *Hüseyin*'le karıştırılmış olabileceği gibi, XVI. yüzyılda hüküm süren bir *Pîr Hüseyin Bey*'in bulunduğu ve Türklerdeki isim verme geleneği göz önüne alınırsa, böyle bir şahsın XV. yüzyılın başlarında yaşamış olması zayıf da olsa bir ihtimaldir.

6 Şeref Han, Şerefnâme, s.190.

riyle zirâatla meşgul olanları göçebelere karşı koruyordu. Kısacası Osmanlı, yerleşik hayata geçmiş, zirâat, sanayi ve ticaretle uğraşan toplumu temsil ediyordu. Oysa Doğu Anadolu, İran, Irak ve Horasan'ı eline geçirmiş olan Safevîler, daha çok göçebe geleneklerine göre kurulmuştu ve göçebeliliği temsil ediyordu. Nitekim Şah İsmail'in Şiî propagandacıları, Osmanlı hâkimiyeti altındaki göçebeliliği devam ettiren Türkmenler arasında fikirlerini yayma imkânı bulabilmişlerdi. Çünkü göçebe halk, yerleşik düzeni temsil eden Osmanlı yönetimine karşı psikolojik olarak pek sıcak bakmıyordu. Bu yüzden Anadolu Türkmenleri arasında Alevîlik de yayılmaya başlamıştı. Safevî devletinin kurucusu Şah İsmail Anadolu'ya sahip olmak istiyordu. Orta Asya'dayken göçlerle Anadolu'ya gelen ve Anadolu'da da konar-göçerliliği devam ettiren Türkmenler arasında ustaca propaganda yöntemleri ile Şiî mezhebini yaymayı başardı. Osmanlı idaresinin vergi talebi ve zirâatle uğraşan toplumu korumak gayesiyle konar-geçerlerin hayatını tahdid edici politikası Safevî propagandası için uygun bir psikolojik ortam yarattı. Şah İsmail'in halife denilen propagandacıları bu kesime müreffeh bir hayat vaat ediyordu. Onun Hatayî mahlasıyla yazdığı nefes'ler Alevî ozanlar tarafından bestelenerek Türkmenler arasında sazla çalınıp söyleniyordu. Bu nefeslerde Şah İsmail kendini "Hz. Ali'nin mazharı, yani Allah'ın Hz. Ali bedenine girmiş şekli", olarak sunuyordu. Şah İsmail böylece Şiîliğin temel inançlarını değişik bir yorum ile Anadolu Türkmenleri arasında yaymayı başardı⁷⁾.

Şah İsmail'in halife denilen temsilcilerinin Anadolu'da Türkmenler arasında yaptıkları propagandalar sonuç vermekte gecikmedi. 1507 yılında Teke yöresinde büyük bir isyan çıktı. Şah Kulu denilen bir Şiî halife etrafına topladığı Türkmenlerle mahalli Osmanlı kuvvetlerini bertaraf ettiği gibi üzerine gönderilen düzenli askerî birlikleri de mağlup etti. Anadolu beylerbeyisi isyancıları bastırmak isterken öldü. Şehzade Ahmed kumandasındaki kuvvetler de isyanı bastırmakta âciz kaldı. İsyân Orta Anadolu'da cereyan eden topyekûn Osmanlı kuvvetlerinin iştirakiyle yapılan savaşla bastırılılabildi. Şah Kulu ve Türkmenler İran'a kaçtılar.

Doğu Anadolu'nun stratejik durumunu ve Safevî tehlikesini ilk sezen Trabzon sancakbeyi Şehzade Selim olmuştu. O, bu durumla ilgili olarak merkezi otoriteyi ikaz etmişse de, zamanında gereken tedbir alınmadığından başarılı olunamamış ve Anadolu'da çıkan Şahkulu isyanı güçlükle bastırılılabilmişti. Sultan Selim tahta geçer geçmez tahtı için tehlike teşkil eden iki kardeşini ortadan kaldırdıktan sonra İran seferine hazırlanmaya başladı. Topladığı 100 bin kişilik bir ordu ile Şah İsmail üzerine hareket etti. Bu durum Doğu ve Güneydoğu'da büyük bir gerilim yarattı. Yüzyıllardır bölgede varlıklarını sürdüren Sünnî-Şâfi Kürd beyleri 10 yılı aşan bir süredir Şiîliğin aşırı bir yorumunu benimsemiş olan Safevî yüksek hâkimiyeti altında yaşıyorlardı ve bu durumdan memnun değillerdi.

Çaldıran seferi arefesinde onlar bir tercihle karşı karşıya idiler. Ya Safevîler ya da Osmanlılar safında yer almaları gerekiyordu. Elbette onların büyük kısmı kazanacak olanın yanında yer almak arzusundaydı. Bu konudaki tahminlerde Şah İsmail ağır basıyordu. Daha çocuk denilebilecek yaşta Safevî tahtına çıkan Şah İsmail'in bütün hayatı zaferlerle doluydu. Akkoyunlu imparatorluğunu tasfiye etmiş, Horasan, Azerbaycan, Irak ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hâkim olmuş; Türkmenlerden müteşekkil süvari ordusuyla girdiği bütün savaşları kazanmıştı. Yavuz Selim ise henüz iki yıl önce Osmanlı tahta oturmuştu. Osmanlılar Şahkulu isyanını güçlükle bastırabilmişlerdi. Ayrıca İran Osmanlı merkezinden çok uzaktı. Dolayısıyla böyle bir mukayese halinde Safevîler daha tercihe şayan görünüyordu. Nitekim Çemişgezek beyi Hacı Rüstem Bey Safevîlerin kendisine yaptıkları kötülöklere rağmen Şah İsmail'in kazanacağı varsayımı ile tercihini Safevîlerden yana kullanmıştı. Şeref Han, Hacı Rüstem Bey zamanında Şah İsmail'in ortaya çıktığını ve Kızılbaş beylerinden Nur Ali Halife'yi Çemişgezek vilâyetini istilaya gönderdiğini, Hacı Rüstem Bey'in çatışmasız topraklarını

7 Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğunda Din, 14-17. Yüzyıllar", Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri, Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar, İstanbul 2011, s. 121-124.

ona terk ederek, Şah İsmail'in sarayına gidip, kendisine itaatini arz ettiğini ve Şah'ın da kendisini Irak'ta bir yere tayin ettiğini kaydetmektedir. Bu arada Nur Ali Halife'nin^[8] Çemişgezek halkına baskı yaptığı ve Melkişî denilen Çemişgezek Beyleri sülalesinden büyük bir topluluğu öldürmeye başladığı görülmektedir. Fakat bu durum derhal halkın tepkisine yol açmış ve Irak'ta bulunan Hacı Rüstem Bey'e haber gönderilerek ayaklanmanın başına geçmesi istenmiştir. Bütün bunlara rağmen Rüstem Bey, topraklarını savunmak yerine, çareyi Şah İsmail'e sığınmakta görmüş ve Çaldıran'da Şah İsmail'in saflarında yer almıştır. Ancak zafer Osmanlılar tarafından kazanılıp, Yavuz, Tebriz üzerine yürüyünce, Rüstem Bey de Yavuz Sultan Selim'e sığınıp, itaatini arz etmekten başka çare bulamamıştır. Tebriz yolundaki Osmanlı ordusuna, Merend'e bağlı Yam denilen yerde ulaşan Rüstem Bey, itaatini arz etmek istemişse de, Yavuz, onun ve ailesi ileri gelenlerinden 40 kişinin öldürülmesi emrini vermiştir^[9]. Hacı Rüstem Bey'in öldürülmesinden sonra oğlu Pîr Hüseyin Bey, ne yapacağı konusunda bir tereddüd geçirdikten sonra Mısır Memluklerine sığınmak üzere hareket etmiş, Malatya'dan geçerken, buranın Memlukler tarafından tayin edilmiş olan valisi Mamay'a ne yapması gerektiği konusunda akıl danışmıştır. Bu sırada Malatya henüz memluklerin elindedir. Mamay, Memlukler'in çöküşü içerisinde bulunduğunu, oysa Osmanlıların kudret ve azametlerinin gün geçtikçe artmakta olduğunu söyleyerek Yavuz Selim'in huzuruna çıkmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Pîr Hüseyin Bey, bu sırada Amasya'da bulunan Sultan Selim'in huzuruna çıkarak itaatini arz etmiştir. Yavuz da rivayete göre, ona babasını öldürten bir hükümdarın karşısına çıkma cesaretini gösterdiğinden dolayı hayran kalmış ve Çemişgezek Bu sırada Çemişgezek Safevi komutanı Nur Ali Halife'nin işgali altındadır. Beyliğini kendisine tevcih etmiştir^[10]. Gerçekte Yavuz Selim'in, Pîr Hüseyin Bey'in itaatini kabul edip, ona Çemişgezek Beyliğini vermesinin sebebi, onun cesaretine olan hayranlığından çok, o sırada Güneydoğu Anadolu'da faaliyet gösteren Safevi komutanı Ustaclu Karahan'a karşı takip edilen ve bölgedeki Kürd Beylerini Osmanlı yönetimine bağlamak amacı taşıyan siyasetinin yürürlüğe konmuş olmasıdır. Bu siyasetin fikir babası ve uygulayıcısı ise İdris-i Bitlisî'dir.

Bıyıklı Mehmed Paşa ile işbirliği yapan Pîr Hüseyin Bey, beyliği topraklarını kurtardıktan sonra Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyetine girmesinde önemli yeri olan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın kumanda ettiği Osmanlı ordusu ile Ustaclu Karahan'ın kumanda ettiği Safevi kuvvetleri arasında cereyan eden Dede-Kargın (Eski Koçhisar yakınlarında) savaşına da katılmıştır^[11]. Bıyıklı Mehmed Paşa'ya katılan diğer mahalli Kürd beylerinin kuvvetleri de Safevilerle savaşa hazırlandılar. Bu sırada Şah İsmail de bölgedeki kuvvetlerini takviye etmeye başlamıştı. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Safeviler üzerine gönderdiği Çerkes Hüseyin Bey kumandasında 2 bin kişilik kuvvet mağlup olduysa da sonunda Mardin'e bağlı Dede-Kargın (Koçhisar-şimdiki Kızıltepe) civarındaki Koruk mevkiinde cereyan eden ve bölgedeki bütün Osmanlı ve Safevi kuvvetlerinin katıldığı savaşta Osmanlı kuvvetleri kesin bir zafer kazandılar. Ölenler arasında Ustaclu Karahan da vardı. Bu savaşta Osmanlı ordusunun sol cenahını bölgedeki Kürd beyleri teşkil ediyordu. Sağ tarafta Hüsrev Paşa kuvvetleri, merkezde ise kapıkulu ordusu vardı. İdris-i Bitlisî zaferden sonra Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği raporda Kürd beylerinin gayret ve fedakârlıklarını bilhassa vurgulamaktadır^[12].

8 Bugün Elazığ'ın köyleri arasında Nur Ali adını taşıyan bir köy bulunmaktadır. Oysa bu adla bir köy XVI. yüzyıldaki Harput tahrirlerinde zikir edilmemektedir, bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s. 232-239.

9 Şeref Han, s.191-192; Şeref Han, Yavuz'un Rüstem Bey'i öldürtmesinin sebebi olarak, Fâtiht Sultan Mehmed'in Otlukbeli seferi sırasında, Kemah üzerine yürüdüğünde, kale muhafızlarının kaleyi teslim etmek istediği halde, Rüstem Bey'in buna engel olmasını gösteriyor. Bu sırada Yavuz'un yanında bulunan Akkoyunlu ümerasından Ferruhşad Bey bu hususu Sultan Selim'e anlatmıştır ki bunda Akkoyunlular ile Çemişgezek Beyleri arasında Kara Yülük Osman Bey zamanlarına kadar uzanan düşmanlığın izlerini bulmak mümkündür. Bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, Ankara 1999, s. 16.

10 Şeref Han, s.192.

11 Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 24 vd.

12 Göyünç, Mardin Sancağı, s.25-29.

İdris-i Bitlisî, adından da anlaşılacağı üzere Bitlisli Şeyh Hüsameddin'in oğlu idi. O, Akkoyunlu Yakup Bey'in hizmetinde bulunduktan sonra Şah İsmail zuhuru ve hâkimiyetini geniş bir alana yayması üzerine Osmanlı Devletine sığınmıştır. Osmanlı Devleti hizmetinde mühim vazifelere getirilen ve aynı zamanda tarihçi olan Heşt-Behişt yazarı babasının bölgedeki nüfuzundan istifade ederek bölgenin Osmanlı hâkimiyetine kazandırılmasında ve idari teşkilatlanmada önemli görevler üstlendi. Çaldıran seferinden dönen Yavuz Sultan Selim Amasya'da kışlamıştı. Beraberinde bulunan İdris-i Bitlisî'yi Güneydoğu Anadolu'ya göndererek bölgeyi Şah İsmail'e karşı ayaklandırması ve Osmanlı hâkimiyetinin tesisi için görevlendirmişti. Çünkü Çaldıran zaferine rağmen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki pek çok kale ve şehir henüz Safevilerin elinde idi. İdris-i Bitlisî derhal bölgeye giderek çalışmalara başlamıştır. 1515 kışı ile ilgili olarak bölgede yaptığı çalışmalara dair Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği raporda mufassal malumat vermektedir^[5].

İdris-i Bitlisî, evvela Urmiye havalisine giderek Emir Sârim'in oğulları ile temas kurmuştur. Daha önce de Osmanlı taraftarı olan Emir Sârim oğulları Safevilere karşı hudut muhafazası ve Safevi taraftarlarının bölgeden kovulması konusunda ikna etmiştir. Ayrıca Soran hâkimi Emir Seyyid Bey'in ve Baban Kürtlerinin Emir Sârim oğullarını himaye etmesini sağlamıştır. Müteakiben Bradost emirlerinden Yusuf İskender ve Sultan Ahmed'in de Osmanlılara iltihakını temin ettiği gibi, İmadiye ve Cizre hâkimlerinin Yavuz Sultan Selim'e biatlerini gerçekleştirmiştir.

Bundan sonra Bitlis ve Hizan giderek bu havalideki Kürt beylerinin de Osmanlılara bağlanmasını sağlamıştır. İdris-i Bitlisî ayrıca Melik Halil Eyyubî, Bitlis hâkimi Emir Şerefeddin, Hizan hâkimi Emir Davud, Sason hâkimi Ali Bey, Namran hâkimi Abdal Bey gibi Kürt emirlerinden 25 kişiyi de Osmanlı hizmetine kazandırmış ve bunları Diyârbekir dolaylarını Safevilerden temizlemek için harekete geçirmiştir^[4]. Bu sırada Safevi taraftarları ile Osmanlılara taraftar olanlar arasında şiddetli bir mücadele yaşanıyordu. Nitekim İdris-i Bitlisî'nin tahrikleri ile harekete geçen Diyârbekir halkı şehirdeki Safevilerin bir kısmını katl etmişler ve bir kısmını da kovarak Yavuz Sultan Selim'e itaatlerini bildirmişler ve yardım istemişlerdir^[5].

İdris-i Bitlisî'nin ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın çalışmaları karşısında Şah İsmail de boş durmamıştır. O da Çaldıran savaşında ölen Ustacalu Mehmed Han'ın kardeşi Karahan'ı bölgeye göndermişti. Osmanlılara karşı mücadele edilmesi için Safevi kuvvetlerinin organizasyonu ile uğraşan Karahan, Urfa hâkimi Durmuş Beyle birlikte 5 bin kişilik bir kuvvetle Diyârbekir'i muhasara etmişti^[6].

Çemişgezek beyi Hacı Rüstem Bey'in hilafına Palu beyi Kara Cemşid Bey Çaldıran savaşı öncesinde Osmanlılar yanında yer almıştı. Akkoyunlu devletinin yıkılmaya yüz tuttuğu sıralarda Palu'ya hâkim olan Cemşid Bey kısa bir süre sonra beyliği topraklarını Safevilere kaptırmıştı. Cemşid Bey'in Çaldıran savaşına giderken Karaman'da Yavuz Sultan Selim'in huzuruna çıkıp itaatini arz ettiği ve bilahare Çaldıran savaşına katıldığını görüyoruz. Onun Çaldıran zaferinden sonra kendi kuvvet ve gayreti ve Karaçin-zâde Ahmed Bey'in yardımlarıyla Palu kalesini Safevilerden aldığı bilinmektedir^[7]. Osmanlı idaresi Palu ve çevresini Cemşid Bey'e itaat ve sadakatinden dolayı hükûmet sancak olarak vermiş, Cemşid Bey de doğudaki bütün Osmanlı seferlerine katılmıştır. 1568 Nisan'ında öl-

13 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E.8333/2 nolu bu belge yayımlanmıştır. Bkz. Nazmi Sevgen, "Kürtler III", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 7, (1968), s.57-61. Ayrıca Nejat Göyünç, Mardin Sancağı, s.15, dipnot 4.

14 Nejat Göyünç, Mardin Sancağı, s.16 vd.

15 Göyünç, aynı eser, s.17.

16 Mehmet Ali Ünal, "Diyârbekir'de Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyliğinin Kurulması", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler, Diyarbakır 2004, s. 567-573.

17 Hoca Sadeddin, Tacüt-Tevârih, c. II, İstanbul 1280, s. 303; "...Cemşid Bey Mirdesi ki, râyet-i zafer-i sirâyet-i padipahî Acem kişverine tevcih buyurulduğu o anda ikbâl gibi istikbâl idüb nevâhi-i Karaman'da atebe-bûs olup itâata müsâra'at göstermekle avâtîf-ı hüsrevânî ile behremend ve inâyet-i ilm-i âlem-ârâ-yı sultanî ile ser-bülend olmuş idi Palu kal'asının darb-i şimşir ile hüsn-i tedbir ile Kızılbaş elinden intizâ' ve tiğ-i berâtle kat' ser-rîşte-i nizâ' idüb..."

düğünde Cemşid Bey'in yaşı 100'ü geçiyordu. Doğu Anadolu'daki beyler arasında oldukça tecrübeli, zeki ve basiretli bir şahsiyet olarak dikkati çeken Cemşid Bey, Kanuni zamanındaki bütün İran seferlerine katılmış ve Kanuni Sultan Süleyman'ın şahsî itimadını kazanmıştır. Ayrıca zamanın ölçüleri dâhilinde son derece dindâr ve hayırsever olduğu dikkati çekmektedir. Onun üç defa hacca gittiğini biliyoruz^[18]. Öte yandan o, Palu'da inşa ettirdiği câmî, medrese ve türbeden oluşan külliyyeden başka, *Demirkapu* denilen derbendde han ve tekke yaptırıp vakfettiği gibi, Diyarbekir şehrinde Dağköyü mahallesinde de bir câmî inşa ettirmek için izin istemiştir^[19]. Yine onun Harput'ta yaptırdığı hamam ise bugün hâlâ ayakta^[20].

Güneydoğu Anadolu'da Osmanlı İdarî Teşkilatlanması

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın beylerbeyiliğine tayini ile Diyârbekir Beylerbeyiliğinin kurulması çalışmaları başlamış oldu. Beylerbeyilik toprakları Musul'a kadar uzanıyordu. 1515 Kasım'ı sonlarına doğru (Evasıt-ı Şevvâl 921) Edirne'den Bıyıklı Mehmed Paşa'ya "nişân-ı şerîfle mu'anven" boş ahkâm kâğıtları gönderildiği ve bunların İdris-i Bitlisî tarafından doldurularak aralarındaki silsile-i merâti-be göre sancak tevcihleri yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar toplam 30 adet olup, 22'si berat, 1'inin beylerbeyi beratı, geri kalanları da *istimaletnâme*'dir^[21]. Bu duruma göre Diyârbekir eyaletinin idari statüsünü tesbit edenin doğrudan doğruya İdris-i Bitlisî olduğu anlaşılır. Onun yaptığı bu düzenlemelere göre Diyârbekir, Diyar-ı Muzar, Diyar-ı rabia, Musul, ve Bitlis kıtalarını içerisine alan geniş bir eyalet haline geliyordu. Bu eyalet içerisinde 3 farklı statüde sancak ortaya çıkmıştır. *Klâsik Osmanlı sancakları, Yurtluk-Ocaklık sancaklar ve Hükûmet sancaklar*^[22].

Yurtluk-ocaklık sancaklar bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancakbeyliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardı. Bunlarda, sancakbeyi, umumiyetle ölüncüye kadar görev yapardı. Fakat bir kusuru veya suçu sabit görüldüğü takdirde yerine kardeşlerinden veya oğullarından biri atanabilirdi. Bu sancaklarda, klâsik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmakta ve timârlı sipâhi bulunmaktaydı. Ancak sancakbeyliğini elinde bulunduran ailenin üyelerine bazı imtiyazlı ze'âmet ve timârlar verilir. Ayrıca sancakbeyleri kendilerine tahsis edilen hasları tasarruf eder ve sefer zamanında sancağı sipâhileriyle ve kendi "kapu halkı" ile beraber savaşa katılırlardı.

Esasen yurtluk-ocaklık deyimi ve uygulaması sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya has yeni bir uygulama değildir. İmparatorluktaki birçok mansıp, yurtluk-ocaklık kapsamına girebilmektedir. Burada esas olan adı geçen mansıbın irs yoluyla intikal etmesidir. Hatta makam ve mevki sahiplerinden biri bir suçtan dolayı ölümlü cezalandırılırsa dahi, yurtluk-ocaklık olarak tasarruf ettiği dirlik oğullarına verilebilmektedir. Bu gibi durumlarda şayet mansıp sahibinin çocuğu küçük ise, büyüncüye kadar kendisine bir vekil tayin edilmekte ve hakları korunmaktadır^[23].

18 Mühimme 2, s. 3, "Palu hâkimi Cemşid Bey mektûb gönderüb üç defa hac etmeye niyyet idüb iki defa varub bir defa dahi varmağa istihcarât idüb oğullarından birini yerine koya diyü buyuruldu".

19 Başbakanlık Arşivi (BA), Rûs 209, s. 47.

20 Bkz. Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", XI. Türk Tarih Kong. Bildirileri (5-9 Eylül 1990), c. III, Ank.1994, s. 1071-1096.

21 Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyiliğinin İlk İdarî Taksimatı", Tarih Dergisi, c. XXIII, (Mart 1969), s. 26.

22 Ünal, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler, 1986, c. V, Ankara 1994, s. 2211-2220.

23 Ocaklık deyimi konusunda geniş bilgi için bkz. N. Göyünç, "Ocaklık Deyimi Hakkında", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 269-278.

Yurtluk-Ocaklık sancakbeyi herhangi bir sebeple padişah emriyle katledilse bile sancağı kardeşi veya oğullarına verilir^[24]. Hükûmet sancaklar ise, aynı yurtluk-ocaklıklar gibi, fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Beylerinin ellerine sancakbeyliğinin "mülkiyet üzere" tevcih edildiğini belirten bir temliknâme verilmiştir^[25]. Yurtluk-ocaklıklardan farklı olarak bu sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. Bu sebeple timâr ve ze'âmet de bulunmamaktadır. Hükûmet sancağın beyine "hâkim" denmekte ve yazışmalarda, ". . . hâkimine hüküm ki," şeklinde hitab edilmektedir. Hâkim, sefer zamanında kendisine bağlı aşiret kuvvetleri ve kapu halkı ile birlikte savaşa katılmaktadır.

Bu arada yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar arasında bazı protokol kaideleri bulunduğu ve belirli bir düzen içerisinde hizmet gördükleri anlaşılmaktadır^[26].

Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet sancaklara klâsik Osmanlı sancaklarına göre bir kısım idarî imtiyazların tanınmasının bir sebebi de, bölgenin coğrafî, sosyal ve ekonomik özellikleri ile o dönemdeki siyasî şartları idi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu arazi yapısının dağlık ve yaylacılığa elverişli oluşu sebebiyle ancak hayvancılıkla geçinen aşiretlerin yerleşim alanı idi. Güçlü ve kalabalık aşiretlere dayanan aşiret reisleri, feodal bir yapı oluşturmuşlardı. Bu yüzden Selçuklular, Timurlular, Akkoyunlular ve Safeviler gibi merkezîyetçi devletler bile mutlak olarak bölgeye hâkim olamamışlar, feodalleri ortadan kaldıramamışlardı. Belli bir kaleyi merkez edinmiş olan beyler siyasî şartların zaruri kıldığı hallerde bölgede kurulan güçlü devletlerin tâbiliğini kabul ederek varlıklarını devam ettirmişlerdi.

Merkezîyetçi bir politika takip ederek Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu mutlak olarak kontrol altına almak mümkün değildi. Bu sebeple, Osmanlı idaresi de bu bölgedeki aşiret hayatının yaygın ve feodalitenin güçlü olduğu sancaklarda askerî, mâlî ve adlî kontrolü sağladıktan sonra, eski hâkimlerine bir takım idarî imtiyazlar tanımak yoluna gitti. Aksi türlü davranışın bölgedeki siyasî ve sosyal istikrarı bozacağı, bunun da devlet için bir sürü gaileye yol açacağı düşünülmüştü.

Osmanlı-Safevî Gerilimi'nin Şiddetlenmesi: XVI. yüzyılın son Çeyreğinde Osmanlıların İran Seferleri

Osmanlı-Safevî mücadelesine 1555'teki Amasya antlaşması ile ara verilmişti. 1576 yılında Safevî hükümdarı Tahmasp'ın ölümü ile oğulları arasında taht mücadelesinin başlaması sebebiyle İranda devlet düzeninin kalmadı. Bu durum Osmanlıları İran seferlerini başlatmak konusunda heveslendirdi. Bu sırada sadrazam olan Sokullu Mehmed Paşa İran'a savaş açılmasına karşıydı. Fakat rakipleri Sokullu'nun karşı çıkmasına rağmen 1578'de İran'a savaş açturdular. Osmanlı devlet adamlarından bazıları ve padişahın musahipleri İran'da taht kavgaları hüküm sürdüğünü bundan istifade edilmesi

-
- 24 Meselâ XVI. yüzyılın ortalarında Mazgird sancağını yurtluk-ocaklık üzere tasarruf etmekte iken katledilen Ferruhsad Bey'in yerine sancakbeyi olarak Kasım Bey adlı birisi tayin edilince, Pîr Hüseyin Bey'in oğullarından Pertek sancağını aynı şekilde tasarruf etmekte olan Rüstem Bey itiraz etmiştir. Rüstem Bey itirazında, Ferruhsad Bey'in öldürülmesinin kendi hatası sonucu olduğunu, sancağın ise, daha önce verilen taahhüdnâme gereğince Pîr Hüseyin Bey'in oğullarından birisine verilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu itirazı haklı bulan divân, Mazgird'i Pîr Hüseyin Bey'in oğullarından Pilten Bey'e yine yurtluk-ocaklık olarak tevcih etmiştir. Bkz. Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri -Pîr Hüseyin Bey Oğulları-", OTAM, Ankara 1991, s. 251.
- 25 Hükûmet sancak konusunda geniş bilgi için bkz. Ünal, «XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti», XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. III, Ankara 1994, s. 1071-1096.
- 26 21 Mayıs 1583/28 Rebiülâhîr 991 tarihli bir Mühimme defteri kaydına göre Pertek sancakbeyi Baysungur Bey, divân'a mektup göndererek, "sahib-i ocak olup ve kadîmden babası ve ammusi, Eğil beyinin üstünde kendi kolunda durup hizmet ide gelmişlerdir diyü kendü dahi mir-i müşârünileyhin üzerinde durmak için emr-i şerîf talep" etmesi üzerine Diyârbekir beylerbeyisine durumu tahkik edip, "kadîmden ne vechile dura gelmişler ise girü olı geldüğü üzere amel" olunması emr edilmiştir. Mühimme 49, s. 60.

gerektiğini düşünüyorlardı. Sadrazam Sokullu ise Süleyman Han zamanında üç İran seferi yapıldığını, pek çok hazine ve asker telef edildiğini ve bunlardan kesin bir sonuç alınmadığını, İran'a karşı açılacak seferde bazı başarılar sağlansa bile bunun geçici olacağını ileri sürüyor, asker sayısının zaruri olarak artacağını ve bunlara ödenecek maaş ve ücret ile savaş masraflarının hazineye sıkıntıya sokacağını ve dolayısıyla reayanın vergi yükünün artacağını ve en önemlisi Acem diyarı feth olursa bile reayasının Osmanlılara raiyyet olmayı kabul etmeyeceğini söylüyordu^[27]. Sokullu sonunda bütün söylediklerinde haklı çıktı ama haklılığını göremedi^[28].

Nihayetinde padişah III. Murad ile veziriazamının arası gün geçtikçe açıldı. Musahiplerinin tesiri altında kalan III. Murad İran'daki taht kavgalarını bir fırsat olarak değerlendirmek gerektiğine inanan devlet adamlarının da telkinleriyle Safevilere karşı savaş ilan edildi. II. Şah İsmail'in bazı tavır ve hareketleri Osmanlılara aradığı fırsatı verdi. II. Şah İsmail İran'ın Sünnî halkına ve bilhassa Şirvanlılara zulmü sebebiyle Şirvanlılar Osmanlılardan yardım istemekteydiler. Nitekim bunun Safevilere karşı açılan seferin sebeplerinden biri olduğu Mühimme defterlerindeki hükümlerde açıkça ifade edilmektedir^[29]. İsmail'in ölümü ve yerine ama olan Mehmed Hudabende'nin tahta geçmesi İran'da iç savaşı şiddetlendirmişti. Van beylerbeyisi Hüsrev Paşa da Divan'a "bu fırsat mahz-ı ganimet ve a'dâdan intikam alacak vakittir" diye yazıyordu^[30].

Divan'ın İran seferi kararından sonra Safevileri yanıltmak için seferin Gürcistan'a yapılacağı propagandası yapıldı. Şark seferi için Erzurum cihetine Lala Mustafa Paşa, Bağdat cihetine de Koca Sinan Paşa serdar tayin olundu (Aralık 1577). Yapılan plana göre Lala Mustafa Paşa Şirvan üzerine yürüyecek, Sinan Paşa da Bağdat ve Şehrizol tarafından İran'a girecekti. Fakat bu iki vezir birbirinin rakibi olmaktan öte amansız can düşmanıydı. Yemen'in geri alınması sırasında da aynı hata yapılmış ve uzun süre netice alınamamıştı. Nitekim çok geçmeden iki vezir birbiri ile rekabet ve birbirlerini Divan'a şikâyet etmekten başka bir şey yapmamaya başladılar. Sonunda veziriazam Sokullu Mehmed Paşa bir cepheye iki serdar tayinin mahzurlarını anladı ve Sinan Paşa'yı azletti.

Lala Mustafa Paşa Şark serdârı atandıktan sonra bir takım siyâsî girişimlerde de bulundu. Erzurum beylerbeyisi Behram Paşa'ya Gürcistan hâkimlerine *istimaletnâme*^[31] gönderip Osmanlı tarafına çekmeye çalışmasını emretti. Şirvan valisi Burhan Ali Sultanoğlu Ebubekir Mirza'ya sefere katılması halinde Şirvan'ın 300 akçalık sancak olarak kendisine tevcih edileceğine dair mektup gönderildi.

Bu dönemde her iki taraf da karşı taraftan kendi tarafına ümera celb etmek için uğraştılar. Safeviler Osmanlı ümerasından İran'a iltica edenlere askeri ve idari makamlar verdikleri gibi Osmanlılar da İran'dan Osmanlılara sığınanlara idari görevler verdiler. Hatta Çıldır zaferinden sonra Serdar Lala Mustafa Paşa Safevi ümerasının önde gelenlerinden Revan hâkimi Tokmak Han'a da mektup yazarak Osmanlıya itaat ettiği takdirde Azerbaycan'ın kendisine babadan oğula tasarruf etmek üzere eyalet olarak verileceğini bildirdi. Fakat Tokmak Han bu teklifi reddetti^[32].

27 Peçoylu İbrahim, Tarih, c. I-II, Enderun Yayınevi, İstanbul 1980, c. II, s. 36-37.

28 Bekir Kütükoğlu, (Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul 1962, s. 27), Peçoylu'da geçen rivayetin sonradan yakıştırıldığı kanaatindedir.

29 Mühimme Defteri 32, s. 47, hüküm 457, "... bundan akdem vilâyet-i Şirvan ehl-i sünnet ve cemâ'at altında iken Şah Tahmasp ile varup ol vilâyete müstevli olup ehl-i İslamdan kimesnenin haşarat itmeğın ol zamanda Şirvanşah evlâdından bazı kimesneler atabe-i aliyeye gelüp iktisâs u ilticâ eyledüklerinde inşaallahu te'âlâ zamânı geldükde mu'avenet ü mazâheret olunur deyü ta'yin olunup ri'âyet olunmuş idi..."; Ayrıca bkz. Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, s. 27-29.

30 Peçoylu, c. II, s. 36.

31 Osmanlı Devleti'nin yeni fethedilen veya Osmanlı'ya tâbi olan yerlerde halkın gönlünü kazanmak, Osmanlı hâkimiyetini ısındırmak için uyguladığı politika. Bu amaçla yazılan mektuplara *istimaletnâme* denirdi. Bkz. Ünal, "İstimâlet", Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul 2011.

32 Reyhan Şahin Allahverdi, Kafkas Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa, İstanbul 2016, s. 109.

Kürd beyleri arasında beylik tahtı için sık sık kardeş kavgaları çıkıyordu. Kaybeden taraf tahtı elde etmek için ya Kazvin'e ya da İstanbul'a gidiyordu. Bazen iki kardeşten biri Kazvin'e diğeri İstanbul'a müracaat edebiliyordu. Gerek Osmanlılar ve gerekse Safevîler bu tür başvuruları pek geri çevirmiyorlar ve kendi imparatorluklarının nüfuz alanlarını genişletmek için taht müddeilerine icabında askerî kuvvetlerle destekleyerek beylik idaresini ele geçirmesine yardım ediyorlardı.

Kanunî'nin zamanında İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey diğer bazı Kürd beyleriyle birlikte Şehrizor vilayetini istila etmekle görevlendirildi. Onlar Erdelan beylerinden Me'mun Bey'i Dalam kalesinde kuşattılar. Barış yoluyla Mem'un Bey'i kaleden çıkararak İstanbul'a Süleyman Han'ın sarayında göndermeyi başardılar. Bunun üzerine Me'mun Bey'in amcası Surhap, Levi, Meşile, Mehran, Tenûre, Kelus ve Neşkaş nahiyelerini kendi topraklarına ilhak edip Şah Tahmasp'ın sarayına itaatini ilan etti. Yeğeni Me'mun Bey Osmanlı idaresi tarafından taltif edilerek kendisine Hille sancağı verildi. Böylece aynı ailenin bir kısmı İstanbul'a bir kısmı ise Kazvin'e bağlı olarak varlıklarını sürdürmeye başladılar. Surhap Bey, Osmanlı'ya iltica eden Şah Tahmasp'ın kardeşi Elkas Mirza'nın yakalanmasında yardım ettiği için İran şahı tarafından ödüllendirildi. Me'mun'un ölümünden sonra oğlu Muhammed Bey babasının hâkim olduğu yerlere sahip olabilmek için İstanbul'a gitti. Veziriazam Rüstem Paşa kendisini destekledi.

Bağdad beylerbeyisi Osman Paşa'ya Erdelan üzerine yürümesi emredildi. Bu vilayetin en sağlam ve en önemli kalesi olan Dalam kalesi kuşatıldı. İki yıl süren bu kuşatma sırasında Muhammed Bey bir tüfek kurşunuyla öldü. Kaledekileri Şah Tahmasp tarafından yardım ediliyordu. Osman Paşa kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Kaleyi savunanlar da kaleyi boşaltıp kaçtılar. Bunu haber alan Baltacı Mehmed Paşa 1562 yılında Dalam kalesini işgal etti. Böylece Şehrizor vilayeti bütünüyle Osmanlı idaresine geçmiş oldu.

Bu arada Erdelan'da Surhap Bey'in ölümünden sonra oğulları ve torunları arasında beylik tahtı için mücadele başlamıştı. Surhap'ın ölümünden sonra yerine oğlu Sultan Ali Bey beylik tahtına geçmiş fakat iki sonra ölümü üzerine kardeşi Besat Bey yönetimi eline almıştı. Buna karşı Ali'nin çocukları amcasına karşı mücadeleye giriştiler. Amcalarının ölümünden sonra Sultan Ali'nin oğlu Teymur Han Erdelan tahtına geçti. Bu sırada Osmanlı-İran savaşları devam ediyordu.

Teymur Han Osmanlıların askeri üstünlüğünü görünce Sultan III. Murad Han'a itaatini arz etti. Bu sırada iki devlet arasında karşılıklı ümerâ celbi siyaseti devam ediyordu. Teymur Han Osmanlı idaresince hüsnü kabul ve iltifat gördü. Erdelan vilayeti beylerbeyilik haline getirilerek kendisine paşa unvanı verildi. Erdelan vilayetinin gelirinden başka 100 bin akçalık haslar tayin edildiği gibi oğullarına da Erdelan sancakları verildi. Teymur Paşa, bazen Safevîlere bazen de Osmanlılara temayül gösterip 1590 yılında ölünceye kadar eyaletini idare etti^[33].

Ümera celbi konusunda tipik bir örnek aslen İran ümerasından olan Murad Han Bey'in Osmanlı sancakbeyi olarak atanmasıdır. 1 Mart 1600 (13 Şaban 1008) tarihli Maliyeden Müdevver defterler tasnifinde yer alan tımar tevcihlerine ait bir tezkere defterinde Harput sancakbeyiliğine Murâd Han Bey adlı Safevî beylerinden birinin atandığı görülmektedir. Sabıka "*Erdebil kulu*" olan Murâd Han Bey, Şah oğlu Haydar Mirza'yı sulh için İstanbul'a getiren Mehmed Kulu Han'ın kardeşidir. "Şah-ı Acem" tarafından dahi Han olan Murâd Han Bey'e, "Âstâne-i sa'âdet'e itâat ve inkıyâd itdikde Tebriz'in defter kethüdâlığı" verilmiş daha sonra Revan'a tâbi bir sancak 200 bin akça haslar ile tevcih edilmiş fakat sancakbeyliği fiilen gerçekleşmemiştir. Kendisi hakkında Tebriz muhafazasında olan Vezir

33 Şeref Han, Şerefname, s. 99-106.

Hasan Paşa, "*hadd-i zâtında emekdârdır*", diye bildirmesi üzerine 1599 Temmuz'u sonlarında (1007 Zilhicesinin sonları) 30 bin akça ile zeâmete berât verildiği ve ayrıca Şah tarafından elçilikle gelen kardeşi Mehmed Kulu Han tarafından mektupla bildirilmesi üzerine "*mezîd-i inâyetten*" bir 30 bin akçalık zeâmete daha "*ahkâm-ı şerîfe*" verilmiştir. Daha sonra kardeşi Mehmed Kulu Han'ın ricası üzerine Murad Han Bey'e Harput sancağı 7 Eylül 1599 (16 Safer 1008) tarihinden geçerli olmak üzere "*kayd-ı hayat*" şartı ve "*hatt-ı hümâyûnla*" verilmiştir. Murâd Han Bey'in 200 bin akçalık hasları ile zeâmetleri toplamı 260 bin akça tutmaktadır. Fakat Harput sancağı icmallü hasları 335.390 akça olduğundan istihkakından fazla olan 75 bin akçalık ziyâde de kendisine tevcih olunmuştur^[34].

Murâd Han Bey'in Harput sancakbeyiliğinin ne kadar sürdüğünü, ölünceye kadar sancakbeyiliği yapıp yapmadığını bilemiyoruz. Ancak Harput sancağının daha sonra da İran kökenli beylere tevcih edildiğini görüyoruz. 5 Mart 1631 (1 Şaban 1040) tarihli bir belgede Harput sancakbeyi olarak Haydar Han Bey'in adı geçmektedir^[35]. Haydar Han Bey hakkında açıklayıcı bilgiyi Harput Şer'iyye Sicillerinde buluyoruz. Şubat sonu 1632 (Evâil-i Razaman 1041) tarihli bir ferman suretine göre, Haydar Han Bey, Safevîler'den yüz çevirip Osmanlı hizmetine girmiş, bunun üzerine Harput sancağı serdâr-ı sâbık^[36] tarafından kendisine tevcih edilmiştir. Ancak bu defa sancak kayd-ı hayat şartı ile tevcih edilmemiştir. Haydar Han Bey de, sancağının başkasına tevcih edileceği ihtimali üzerine^[37] dîvâna adam göndererek durumun açıklığı kavuşturulmasını istemiştir. Dîvân da bu hususta onu teskin etmekte, sancağının alınması ihtimali olmadığını bildirmektedir^[38].

Loristan beylerinden Muhammedî bin Cihangir Safevilere tâbi idi. Fakat bir müddet sonra Safeviler kendisini tutuklayıp Alamut kalesine haps ettiler. On yıl bu kalede mahpus kalan Muhammedî'nin dört oğlu Loristan'da ayaklanmalar çıkardılar. Ayaklanmaları bastırmakta güçlük çeken Şah Tahmasp çocuklarının rehin bırakılmaları ve yılda 30 bin baş kadar at, katır ve koyun vermek şartıyla Loristan'ın Muhammedî Bey'e verileceğini vaad etti. Bu sırada Loristan Muhammedî'nin kardeşi Safeviler'e tâbi olan Şah Rüstem tarafından yönetiliyordu.

Kazvin'de Ustaclu Hüseyin Bey'e teslim edilen Muhammedî Bey, çocuklarına haber göndererek vaad edilen 30 bin baş hayvanların hazırlanması için haber gönderdi. Çocukları 10 bin baş at ve koyun hazırlayıp Kazvin'e hareket ettiler. Muhammedî Bey onların getirdikleri hayvanları muayene etmek bahanesiyle Ustaclu Hüseyin'den izin alıp kaçtı ve Loristan'a geldi. Kardeşi Şah Rüstem kardeşinin geldiği haberini alınca korkup idareyi bırakıp Kazvin'e gitti. Böylece Muhammedî Loristan hâkimi oldu. Safevi idaresi bu oldu bittiği tanımak zorunda kaldı. Muhammedî Bey de Safevi şahları ile iyi geçinme yoluna gitti. Ancak bir müddet sonra Osmanlı-Safevi ilişkileri gerginleşince III. Murad'a bağlılığını bildirdi. Osmanlılar Bağdad'a bağlı bazı nahiyeleri de Muhammedî'nin idaresine bıraktılar. Altın nakışlı kılıçlar gönderdiler. Fakat zamanla Bağdat Paşaları ile Muhammedî arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Bu esnada Safevi Şahı Sultan Muhammed Loristan hâkiminin Osmanlı ümerasıyla arasındaki ihtilafı değerlendirmek istedi ve Muhammedî'nin kızını oğlu Hamza Mirza'ya

34 BOA, MMD 15580, s.110.

35 Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimâtı", Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Erzurum 1962, s. 218.

36 Burada ismi verilmeyen serdâr Hafız Ahmed Paşa'dır. Hafız Ahmed Paşa, Diyarbekir beylerbeyisi iken Bağdad'ın Safevîlerin eline geçmesi üzerine 1625 yılında veziriazamlıkla İran serdârlığına tayin edilmiştir. Fakat Bağdad geri alınamamış bunun üzerine 1626 Aralık'ında azl edilmiştir. Daha sonra 1629 yılı baharında Hüsrev Paşa veziriazam ve İran serdârı tayin edilmiş, fakat o da Bağdad'ı almaya muvaffak olamamış ve 1636 yılında azl edilerek tekrar Hafız Ahmed Paşa veziriazam olmuştur, bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. III, I. kısım, Ankara 1973, s.16-170.

37 Bu sırada serdâr ve veziriazam Hüsrev Paşa'dır ve kendisinden önce serdâr ve veziriazam olan Hafız Ahmed Paşa'nın rakibidir. İhtimal ki, Hafız Paşa'nın tasarruflarını iptal ettirmek için uğraşmaktadır. Belli ki Haydar Han Bey bu durumdan endişelenmiş ve sancağının elinden gideceğinden korkmuştur. Fakat bu sırada Hafız Ahmed Paşa İstanbul'da sadaret kaymakamı ve hanedanın damadıdır. Bu sebeple Haydar Han Bey'e sancağının elinden alınmayacağı hükmünü yazdıran da muhakkak ki, odur.

38 Ünal, "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyileri", Dünü ve Bugünüyle Harput I, Elazığ 1999, s. 93-113.

istedi. Muhammedî Bey bu teklife olumlu cevap verdi ve tekrar Safeviler safına geçti ve ölünceye kadar Safeviler'e bağlı kaldı. Muhammedî'nin oğlu Şahverdi Safevilerle dostluk ve onlara bağlılık siyasetini devam ettirdi. Şah Abbas Hamza Mirza'nın karısı olan Şahverdi'nin ablası ile evlendi. Böylece Safevi hanedanıyla akrabalık bağları güçlendirilmiş oldu. Ancak Hemedan eyaletinin idaresi Bayatlı Uğurlu Bey'e verilince Lorlarla Bayatlılar arasındaki ihtilaf canlanmış oldu. İki taraf arasında çıkan çatışmada Bayatlı Uğur Bey ve adamları öldürüldü.

Uğurlu'nun kardeşi Şah Kulu Bey durumu Şah Abbas'a arz edince Lor üzerine sefer yapılması kararlaştırıldı. Bizzat Şah Abbas'ın idare ettiği seferde Lorlar ağır bir mağlubiyete uğradı. Lor ve başkenti Hürremabad'ın idaresi Mehdi Kulu Sultan Şamlı'ya verildi. Bu vaziyet karşısında Şahverdi Bağdat'a kaçmak ve Osmanlılara sığınmak için harekete geçti. Fakat bu haber Şah Abbas'a ulaşınca Şahverdi'nin Osmanlılara sığınmasının önüne geçmek için siyasetini değiştirdi ve ona hediyeler ve hil'atler göndererek Safeviler'e itaatini devam etmesini sağladı^[39].

---

39 Şeref Han, Şerefnâme, s. 66-68.

Sonuç

Osmanlı ile Safevî İmparatorluklar 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar belirli aralıklarla sürekli çatıştılar. Safevî devletinin konar-göçer zümreler arasında taraftar toplaması ve Osmanlı idaresine karşı ayaklanmalar çıkarması Osmanlıları karşı hamleye sevk etti. Çaldıran seferi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yüzyıllardır feodal bir hayat süren Kürd beylikleri üzerinde büyük bir gerilim yarattı. Geçmişte Moğollar, Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri zamanında onların yüksek hâkimiyetini kabul eden Kürd beylikleri hayatîyetlerini devam ettirmişlerdi. Fakat bu defa 16. yüzyılın iki büyük imparatorluğu karşı karşıya geliyordu ve Kürd beyliklerinin bulunduğu bölge iki imparatorluğun çatışma alanı idi. Kürd beyleri için temel problem bu iki büyük imparatorluktan hangisinin tercih edileceği idi. Çünkü hangisinin kazanacağını kestiremiyorlardı. 16. yüzyılın başlarından itibaren Safevî hâkimiyeti altına giren Kürd beyleri mezhep faktöründen dolayı Safevî idaresinden pek memnun değillerdi. Dolayısıyla Osmanlılar tarafında yer almaları beklenirdi. Ancak Çaldıran'a gelinceye kadar girdiği bütün savaşları kazanmış olan Şah İsmail efsanevi bir hükümdardı. Geçmişte Timur Osmanlıları mağlup etmişti. Gerçi Otlukbeli meydan savaşında Akkoyunluların ağır bir mağlubiyete uğramaları üzerinden daha 41 yıl geçmişti ama bu defa şartlar Safevîlerden yana görünüyordu. Osmanlıların İran' istila etmeleri için kuş uçuşu 1500 km'lik yolu kat etmeleri gerekiyordu. Osmanlıların ateşli silahları kullanarak meydan savaşının kaderini değiştirebileceklerine dair bir bilgi yoktu henüz. Bu yüzden kendi topraklarından uzaklaştırılmış ve aile efradı Şah'ın komutanı Nur Ali Halife tarafından yok edilmeye başlanmış olan Çemişgezek hâkimi Hacı Rüstem Bey bile Şah İsmail'in kazanacağı varsayımıyla Çaldıran'da Safevîlerin safında yer almıştı.

Çaldıran zaferi sonrasında Osmanlılar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu elde tutabilmeleri için mahalli Kürd beylerinin desteğini elde etmenin şart olduğunu fark ettiler. Bu yüzden onlara yurtluk-ocaklı ve hükûmet denilen imtiyazlı sancaklar vererek Osmanlıya olan bağlılıklarını güçlendirmeye çalıştılar ve istimalet siyaseti takip ettiler. Bunda da başarılı oldular zira Kürd beyleri Osmanlı seferlerine katılarak ve merkezi hazineye vergi vererek üzerine düşeni yaptılar.

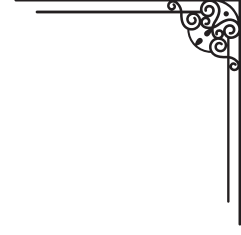
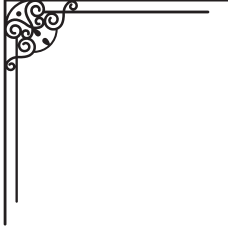
1578'de başlayan Osmanlıların İran seferleri sırasında da bölgede yine büyük bir gerilim meydana geldiyse de Safevîlerin taht kavgaları sebebiyle siyasi birlikten uzak olmaları yüzünden Osmanlıların askerî kudreti karşısında bir varlık gösteremeyeceğini hesap eden Kürd beyleri bu defa hangi safta yer alacaklarına dair bir tereddüd yaşamadılar. Zaten Kürd beyliklerini çoğunluğu Osmanlılara tâbi idiler. Sadece coğrafi konum olarak Safevîler'e çok yakın Kürd beylikleri hem İran'la hem Osmanlılarla iyi geçinme yolları aradılar.

Osmanlılar Kürd beylerini kendi saflarında tutmaya çalışırken ilaveten Safevî ümerasından bir kısmını daha celbetmeye çalıştılar ve onlara imtiyazlı sancaklar verdiler. Bölgedeki gerilim zaman zaman yavaşlasa da 1639'daki Kasr-1 şirin antlaşmasına kadar devam etti.

Şeref Han, Şerefnâme'de Kürd beylerinin Osmanlılar ile Safevîler arasında sık sık saf değiştirmelerine dair pek çok örnek anlatır. Bunlar bazen Kürd beylerinin siyasi hırslarından bazen de Osmanlı veya Safevî bürokrasinin dikkatsizliğinden kaynaklanır. İki büyük devlet arasındaki rekabet bazen Kürd beylerini işine de yarar. Çünkü iki devlet de onları elde tutmak veya karşı tarftaysa kendi tarafına celb etmek için iltifat ederler. Bu da Kürd beylerinin kendi toprakları üzerinde belirli bir ölçüde müstakil hareket etmelerini sağlar.

Kaynakça

- Allahverdi, Reyhan Şahin, *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, İstanbul 2016.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MAD 15580.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 2.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 49.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Rûs 209.
- Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbakriyya*, (N.Lugal-F.Sümer neşri), Ankara 1969.
- Göyünç, Nejat, "Ocaklık Deyimi Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 269-278.
- Göyünç, Nejat, "Diyarbakir Beylerbeyiliğinin İlk İdari Taksimatı", *Tarih Dergisi*, c. XXIII, (Mart 1969), s. 23-34.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.
- Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârîh*, c. II, İstanbul 1280.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1962.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Din, 14-17. Yüzyıllar", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri, Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, İstanbul 2011, s. 84-147.
- Peçoylu İbrahim, *Tarih*, c. I-II, Enderun Yayınevi, İstanbul 1980.
- Sevgen, Nazmi, "Kürtler III", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 7, (1968), s.57-61.
- Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, I, Ankara 1967.
- Şeref Han, *Şerefnâme, Kürt Tarihi*, (Çev. M. Emin Bozarıslan), İstanbul 1990.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971.
- Turan, Şerafettin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimâtı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1962, s. 201-232.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. kısım, Ankara 1973.
- Ünal, Mehmet Ali, "Diyârbekir'de Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyiliğinin Kurulması", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004, s. 567-573.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, 1986, c. V, Ankara 1994, s. 2211-2220.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput I*, Elazığ 1999, s. 93-113.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyleri -Pir Hüseyin Bey Oğulları-", *OTAM*, Ankara 1991, s. 239-265.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (5-9 Eylül 1990)*, c. III, Ankara 1994, s. 1071-1096.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989.
- Yınanç, M. Halil, "Akkoyunlular", *İA*, I, s. 263-267.
- Yınanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN İKİNCİ İRAN SEFERİ VE BİTLİS BÖLGESİNDE MEYDANA GELEN OLAYLAR

Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN
Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, mksahin@erciyes.edu.tr

Giriş

16. yüzyılda, Osmanlı Türk Devleti, farklı coğrafyalardaki ülkelerin fethiyle ele geçirilen ve çok değişik ilişkilerle elde tutulan geniş topraklara hükmediyor, çeşitli halkları yönetiyordu^[1]. Mısır ve Suriye'nin fethi, sultanın, halife olması sonucunu doğurmuştu. Üstelik 16. yüzyılın başından beri Osmanlılarla çatışma halinde bulunan Safevi hükümdarlarının temsil ettiği İran Şii'leri de yenilgiye uğratarak; Sünniliğin zaferi kanıtlanmış oluyordu^[2]. 1520'ye kadar geçen kısa süre içinde Çaldıran'da Şii misyonunun geri püskürtülmesi, Kahire'nin dolayısıyla Arap dünyasının kalbinin idare altına alınmasını gerçekleştirmiş, bütün bu faaliyetler Osmanlı Devleti'ne yeni bir vasıf kazandırmıştı. Bu vasıf ona, Sünni İslam dünyasının tepkisini çeken ve büyük bir tehdit olarak algılanan Safevi dinî düşüncesinin yayılmasını engellemek, Sünni İslam'ı takviye etmek görevini yükledi. Diğer taraftan İslam'ın mukaddes topraklarına yönelik Hristiyanlık tehdidini ortadan kaldırmada aciz kalan Memluk sultanlığına son vererek, bütün İslam dünyasının koruyucusu olma sıfatını da ön plana çıkardı^[3].

Osmanlı memleketlerinde Şii düşmanlığı bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Genel olarak Irakeyn seferinde Azerbaycan'ın istila edilmesi ve Bağdat'ın fethi yeterli görülüyordu^[4]. Bundan dolayı Batı ile bir anlaşma yapan Sultan Süleyman'ın Şark'a bir sefere çıkma niyeti bulunuyordu. Onun asıl maksadı İran Şiiliğini yıkmak ve bu komşu memlekette Sünniliği canlandırarak, Şark tehlikesini ortadan kaldırmaktı^[5].

-
- 1 Albert Howe Lybyer, Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğunun Yönetimi, Çev. Seçkin Cılızoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul 2000, s. 33-34.
  - 2 Robert Mantran, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", Çev. Zeki Arkan, Belleten, Cilt LI, Sayı 201, 1987, s. 1433.
  - 3 Feridun Emecen, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, Cilt 9 s. 501.
  - 4 M. Tayyip Gökbilgin, "Süleyman I" İ.Â., MEB, İstanbul 1979, C.XI, s.132.
  - 5 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I-IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, C.II, s.255.

İran'a karşı yapılacak bu ikinci seferin en mühim sebebi, Osmanlıların Avrupa'da meşgul olmasından istifade eden Safavîlerin Doğu Anadolu'ya yeniden hücum edip; başta Van Kalesi olmak üzere bazı yerleri işgal etmesi,^[6] Şiîliğin Anadolu içerilerinde yayılmasını sağlayacak bir propaganda faaliyetinden geri durmamış olmasıdır. Şah Tahmasb'ın, Kanunî'nin Avrupa'da savaşmasını fırsat bileyerek Kafkaslardaki Sünnî-Türk yurtlarını istila etmesi, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Anadolu'daki göçebe Türkmenlere karşı kuvvetli ve sinsî Şiîlik propagandası yapması, Van, Erciş ve civarındaki kaleleri zorla işgal etmesi, Kars, Erzurum ve Erzincan bölgesinde çevreye büyük tahribatlar vermesi ve Şirvân ülkesine kanlı baskınlar yapması gibi sebepler yeniden İran üzerine sefer yapılmasını kaçınılmaz hale getirmişti^[7].

Kanunî'nin amacı, Doğu Anadolu'da siyasi, dinî-mezhebi birlik ve bütünlüğü sağlamak, Anadolu coğrafyasında Şiîlik görüşünü ortadan kaldırmak, Sünnî anlayışı geliştirmek, kısaca siyasi-dini hâkimiyeti sağlamak ve rakip olan Safevîler'e ağır bir darbe indirmektir^[8].

Elkas Mirza'nın Osmanlıya İltica Etmesi

Sultan Süleyman H. 954 (M. 1547) yılında avlanmak düşüncesiyle Edirne'ye gitmiş ve Edirne Sarayında bazı önemli işleri Veziriazam Rüstem Paşa ile görüşmekteydi. Bu sırada İran Şahı Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın Osmanlıya sığındığı haberi geldi. O sene İran Şahı Tahmasb ile kardeşi Elkas Mirza'nın arası açılmış ve büyük bir düşmanlık baş göstermişti^[9]. Tahmasb çok mağrur bir Şahtı ve kendi tahtına ortak gördüğü kardeşini ortadan kaldırmaya karar vermişti. Elkas Mirza, abisi Şah Tahmasb'a karşı büyük bir ordu toplama imkanına sahip değildi ve bundan dolayı Şirvan tahtını bırakarak, kendisine sadık olan adamlarından birkaç kişi alıp^[10] Osmanlı ülkesine sığınmak için harekete geçti. Uzun bir kara ve deniz yolculuğu yaptıktan sonra Kırım'a, oradan da Kefe'den bindiği bir gemiyle Karadeniz boğazına geldi. Osmanlı toprağına ayak basar basmaz Padişahın eşliğine yüz sürmeye geldiğini bildirdi. Bu haber üzerine Padişah, Edirne'den İstanbul'a geldi^[11].

Padişahın İstanbul'a gelmesi Elkas Mirza'nın umudunu artırarak kırılmış olan ümitlerini yeniden canlandırdı^[12]. İstanbul'da kendisine ve adamlarına cennet gibi yerler gösterilip, hürmet edildi. Kabul ve takdim merasimi bir gün evvel kararlaştırılınca ertesi gün usulüne göre divan kuruldu. Elkas için selamlık askeri çıkarıldı. Devlet erkanı rütbe sırasıyla geçerken, Elkas Mirza her birini padişah zannedip ayağına kalkarak tazimatını gösteriyordu. Osmanlı Padişahının gücü ve debdebesi karşısında adeta kendinden geçmişti^[13]. Tüfekçiler, divan meydanında durduktan sonra teşrifatçı çavuşlar, ağalarıyla birlikte gidip, Elkas Mirza'yı getirdiler. Beraberinde Seyit Azizullah adlı fazilet sahibi yaşlı bir veziri de vardı. Elkas ile veziri ve diğer hususi adamları divan salonuna varınca Padişahın ellerinden öptüler. Padişah da onları kabul ettikten sonra gönüllerini aldı^[14]. Elkas Mirza'nın, Sultanın eşliğini

6 Mehmed Mazhar Fevzi; Haber-i Sahih, Hacı İzzet Efendi Matbaası, İstanbul 1293, Cilt 5, s. 191.

7 Danişmend, C.II, s.255; Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum, Ankara, 1992, s.171; Asrar, a.g.e., s.115; Kırzioğlu, M. Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), T.T.K. Basımevi, Ankara, 1993, s.184.

8 Danişmend, a.g.e., C.II, s.255; Asrar, Ahmet, Kanunî Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi, Büyük Kitaplık, İstanbul 1972, s.14.

9 Celâl-zâde Mustafa Koca Nişancı; Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, Haz. Petra Kappert, Wiesbaden, 1981, v. 381a; Karaçelebi-zâde, Süleyman-nâme, Bulak 1248, s. 147.

10 Celâl-zâde, v. 381a; Solak-zâde, Tarih-i Solak-zâde, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297, 507; Peçevi İbrahim; Tarih-i Peçevi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1283, 267.

11 Celâl-zâde, v. 381b; Gelibolulu Mustafa Âli, Kühü'l-Ahbar, Kayseri Raşid Ef. Küt. No:920, v. 321a-b; Lütü Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osman, Matbaa-i Âmire, Birinci Baskı, İstanbul 1341, s 435; Münecimbaşı, III/498; Eyyubî; Menakıb-ı Sultan Süleyman, Süleymaniye Küt. Esad ef. Koll., No:2422, v.25b.

12 Celâl-zâde, v. 381b.

13 Solak-zâde, 508; Peçevi, 267; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 321b.

14 Celâl-zâde, v. 382a; Solak-zâde, 508; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 321b.

gelip öpmesi menfaati ve maslahatı icabındandı. Hakikate bakılırsa vücudunu ortadan kaldırmak lazımdı. Fakat mülteci olarak geldiği için merhametli Padişah onun kusurlarına bakmadı. Bilakis ona mülteci ve misafir gözüyle bakarak hürmet etti. Üzüntüsünü gidermek için ona içi altınla dolu kemerler hediye etti. Yerli ve Frenk işi sırmalı elbiseler, atlaslar ve bundan başka Şah ve Padişahlara layık değerli hil'atler verdi. Ahır hayvanatından Arap atları, katırlar, develer verdi. Atların eyer takımları gayet kıymetli taştan süslenmiş ve üzengileri altından yapılmıştı. Kendisine bunlar verildiği gibi vezirine, beylerine ve hizmetçilerine de hediyeler verildi^[15].

Ertesi günü Elkas Mirza kurulan divana gelerek kendisine ve maiyetine karşı gösterilen hüsnü kabalıktan ve lütfedilen ihsanlardan son derece minnettar olduğunu bildirdikten sonra Padişahın oturduğu tahtın basamaklarından birine yüz sürüp öptü.

Elkas için yapılan merasim çok debdebeli oldu. Ziyafet ve ikram işleri bittikten sonra Elkas Mirza, kardeşi Tahmasb ile aralarında geçen meseleyi açtı. Onun bu sözlerinden anlaşılıyordu ki, Elkas, Şirvan'ı kaybetmekle itibarını da kaybetmişti. Binaenaleyh Şirvan'ı yeniden almak hususunda Padişah'tan yardım diledi ve Padişahı Tahmasb üzerine tahrik etti^[16].

İran'a Sefer Hazırlığı

Kanunî Sultan Süleyman H. 940 yılının son aylarında Bağdat seferi dolayısıyla İran toprağına girmiş ve H. 941 senesi Rebiülevvel ayında İsfahan hudutlarına kadar ilerlemişti. Fakat İran Şahından gereği gibi öç alamadığı için ona karşı öfkesi geçmemişti. Bundan dolayı Padişahın da İran'a karşı bir sefer açma arzusu vardı. Elkas Mirza'nın iltica ve istirhamı bu sefere bir bahane oldu^[17]. Gerek Elkas Mirza'nın teşviki ve gerek yukarıda anlatılan sebeplerden dolayı Sultan Süleyman, Şahın eline geçen yerleri geri almak için sefere çıkmaya karar verdi^[18]. Bunun üzerine Beylerbeyilerine ulaklar gönderdiler ve ilkbahara hazır olmalarını bildirdiler. Beyler de toplanan Rumeli askerlerini alarak, İpsala'dan Anadolu tarafına geçtiler^[19].

Elkas Mirza ve Ulama Paşa'nın Önden Gönderilmesi

Devletin yüce divanı ordunun hareketinden önce Elkas Mirza'nın doğuya gönderilmesine ve kendisine bir miktar askerle beraber Ulama Paşa'nın da verilmesini kararlaştırdılar^[20]. Ulama Paşa İkinci Bayezid Han'ın son zamanlarında Teke sancağı sipahilerinden idi^[21]. O tarihte devlet kuvvetleri Şeytankulu adlı bir azgını sıkıştırmışlardı. O zaman Ulama da Şeytankulu'na uyararak birlikte Acem diyarına kaçıp, Kızılbaş olmuş ve savaştaki kurnazlığı yüzünden Acemlerin gözüne girerek, o diyarda sultanlık mertebesine kadar yükselmişti. Fakat Şah İsmail'in tahakkümünü çekemediği için İran'ı terk ederek, gelip Padişahın eşiğine yüz sürmüştü. Padişahın bendeleri arasına girdikten sonra birçok defa şarkta Beylerbeyiliği görevinde bulunmuş ve en son Rumeli'ye aldırılarak orada kendisine

15 Celâl-zâde, v. 383a; Solak- zâde, 508; Peçevi, 268.

16 Celâl-zâde, v. 383a; Solak- zâde, 508; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 321b-322a.

17 Celâl-zâde, v. 383b; Solak- zâde, 508; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 322a.

18 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, TTK, Ankara 1998, c. 2, s. 359.

19 Celâl-zâde, v. 383b; Lütüfî Paşa, 435-436.

20 Solak- zâde, 509; Yaşar Yücel, Ali Sevimi, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı; Fatih, Yavuz, Kanunî, TTK, Ankara 1991, s. 180.

21 Celâl-zâde, v. 384a.

sancak inayet olunmuştu^[22]. İran'a sefer yapmaya karar verilince, İranlıları yakından tanıyor diye Ulama Paşa saraya çağırıldı ve kendisine Erzurum vilayeti Beylerbeyliği verildi. Elkas'a da lala tayin olundu. Elkas Mirza'ya saraydan bir bölük asker ile çadır, tuğ, sancak, davul gibi ne lazımsa verildi ve Acem diyarına gönderildi^[23].

Padişah'ın İstanbul'dan Hareketi

Padişahın sefere çıkışı 18 Safer 955 (29 Mart 1548) Perşembe günü oldu^[24]. O gün birçok gemiler Beşiktaş İskeleyi'ne yanaşmıştı. Birkaç gün evvel başlayan nakliyat dolayısıyla hayvanlar, ağırlıklar, askerler Üsküdar'da büyük bir kalabalık teşkil ediyordu. Padişah için de hareketten bir gün evvel İbrahim Ağa çiftliğinde çadırlar kurulmuştu^[25].

Sefere çıkış günü sabah güneşin doğuşuyla birlikte hareket edildi. Sabahın nurlu ve uğurlu saatinde Kanunî ve Şehzade Sultan Cihangir, tavus gibi güzel, hızlı birer ata binerek ve Şehzade Sultan Cihangir önde olduğu halde saray kapısından çıktılar^[26]. Çavuşlar derhal methiyeler söylemeye ve çalgıcılar da çalgı çalmaya başladılar. Yedi tane altın toplu sancakla tuğlar, selam merasiminden sonra Şehzade ile Padişah arasında olmak üzere saf nizamında sıraya kondu. Yürüyüş başlayınca tüfekçiler kurusıkı atışa başladılar. Yollar, çarşılar, iskele tarafları insan topluluklarıyla dolmuştu. Padişah iskeleye geldiğinde orada baştarde denilen otuz oturaklı bir gemi hazır bulunuyordu^[27]. Padişah gemiye girince Tophane'den ve diğer top bulunan yerlerden toplar atıldı. Padişah büyük bir debdebe ile Üsküdar yakasına geçince orada hazırlanan altın eyerli bir ata bindi. Bütün devlet erkanı ve selamlık yerindeki askerler çadır kurulan yere kadar Padişaha refakat ettiler. Orada Padişah atından inip çadırına girdi. Ertesi günü oradan kalktıktan sonra konak konak yürüyüşlere devam edildi^[28].

Şehzadelerin Orduyu ve Padişahı Karşılamaı

Kanunî Sultan Süleyman İstanbul'dan sefere çıkarken, Şehzade Selim Manisa valiliğinde idi. Şehzade, ordunun hareket ettiğini duyunca karşılamaya çıktı. Ordu Rebiülevvel ayının birinci günü Eskişehir'in Seyitgazi kasabasına ulaştı. Babasını burada karşılayan Şehzade Selim'e Padişah, Edirne'yi merkez yapmasını emretti. Genç ve becerikli Şehzade bu buyrukları aldıktan ve hil'atlere nail olduktan sonra yeni memuriyet mahalli olan Edirne'ye hareket etti^[29]. Şehzade Selim ayrıldıktan sonra Padişah devlet erkânıyla kalkarak, Seyit Battalgazi hazretlerinin türbesini ziyarete gitti. Ziyaretlerden sonra oradaki dervişlere ve bekçilere bahşişler verdi^[30].

Ertesi gün ordu buradan yürüyüşe geçerek, Rum vilayetinin merkezi olan Karaman'a geldiler. Burada Şehzade Sultan Bayezid, babasıyla buluştu. Padişah oğlunu görünce çok sevindi. Şehzade babasını geçirmek amacıyla Rum Kayserinin eski hükümet merkezi olan Kayseri'ye kadar orduya

22 Celâl-zâde, v. 384b; Peçevî, 270

23 Celâl-zâde, v. 384b; Peçevî, 270; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 322a; Mehmed Mazhar Fevzi, V/191.

24 Karaçelebi-zâde, 148.

25 Celâl-zâde, v. 384b; Peçevî, 270.

26 Celâl-zâde, v. 385a-b; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 322b.

27 Celâl-zâde, v. 385b.

28 Celâl-zâde, v. 386a.

29 Celâl-zâde, v. 386b; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 322b; Solak-zâde, 509; Peçevî, 270; Karaçelebi-zâde, 149.

30 Celâl-zâde, v. 386b-387b; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 322b; Karaçelebi-zâde, 149.

refakat etti^[31]. Burada her sınıftan halk gelip orduyu karşıladılar. Ordu burada çadırılı ordugâh kurarak konakladı. İki gün sonra Sivas istikametinde yürüyüşe geçildi. Padişah, Şehzade Bayezid'in Karanman'a dönmesine müsaade etti^[32]. Ordu Kayseri'den kalktıktan birkaç gün sonra Sivas'a vardı (16 Rebiülahir 955). Sivas şehri eskiden beri Rumların meşhur bir memleketiydi. Kuzeyden esen rüzgarlar buradan geçtiği için havası gayet güzeldi.

Ordu Sivas'a geldiğinde Amasya valisi olan Şehzade Sultan Mustafa, babasını karşılamaya çıktı^[33]. Buluştuklarında Mustafa Çelebi babasının ellerinden öptü ve onun yüksek iltifatlarına nail oldu. Padişah memleketin muhafazası için ona lazım gelen talimatı verdikten sonra Şehzade Mustafa da babasına veda ederek, memuriyet yeri olan Amasya'ya gitti^[34].

Şirvan Eyaleti ve Burhan Ali Sultan

Şirvan eyaleti bir zamanlar başlı başına sultanlıkla idare olunur bir memleketti. Sonra Safeviler buralara da saldırdılar. Hele Elkas Mirza'nın sultanlığı zamanında Acemler burada binbir türlü ahlaksızlıklarda bulundular. Tahmasb, Elkas'ı kaçırmaya muvaffak olduktan sonra kendi oğullarından birisini Şirvan'a Şah tayin etti. Şirvan'ın Safevilerden önceki son sultanının torunlarından Burhan Ali Sultan, bu ülkenin karmakarışık bir hale geldiğini görünce orada durmadı ve kalkıp Osmanlı ülkesine gelerek Padişaha iltica etti. Padişah da onu kabul ederek kendisine dirlik verdi^[35].

Burhan Ali Sultan esasen aslan yürekli ve becerikli bir zat olduğu için bu sefer sırasında ona bir vazife verildi. Bu vazife ise Şirvanlıların Türklere yardım etmelerini temin etmekten ibaretti. Burhan Ali Sultan bu emri alınca deniz tarafından kalkıp Şirvan'a gitti ve Türklerin Şirvan'a geleceğini Acem idaresinden bezmiş olanlara bildirdi. Bu haber Şirvan'da güzel bir tesir yaptı. Bu fırsattan istifade eden Burhan Ali Sultan Acemlere sezdirmeden bir miktar kuvvet tedarik etti^[36]. Acemler idaresinden hoşlanmayanlarla temasa geçerek, onların desteklerini elde ettikten sonra oradaki Acem taraftarları üzerine saldırıp, Şirvan'ı aldı ve muhafızlarını kılıçtan geçirdi. Bu yüzden Şirvan şehri eskisi gibi Acemlerden temizlendi^[37].

Ordunun Azerbaycan ve Tebriz Yönünde İlerlemesi

Sultan Süleyman, deniz gibi coşkun ordusu ile Sivas'tan kalktıktan sonra Azerbaycan taraflarına gitmek üzere Erzurum yolunu tuttu. Kanuni, 1548 Haziran ayı sonuna doğru Erzurum önlerine ulaşıp, burada sekiz gün konaklamış ve Şah Tahmasb'ı "erlikle cenge" davet eden mektubunu Erzurum'dan göndermiştir^[38]. Elkas ile Ulama Paşa orduya öncülük yapıyorlardı. Osmanlı ordusu Adilcevaz yakınına gelip çadırılı ordugaha geçti. Padişahın asıl maksadı Acemlerin işgallerinde bulunan Van kalesini kurtarmaktı. Bu kale evvelce Türk kuvvetleri tarafından alınmışken; kalede bulunan

31 Celâl-zâde, v. 387a. (5 Rebiülahir 955); Peçevî, 270.

32 Celâl-zâde, v. 387b; Gelibolulu Mustafa Âlî, v. 322b; Karaçelebi-zâde, 149.

33 Celâl-zâde, v. 387b; Karaçelebi-zâde, 149.

34 Celâl-zâde, v. 388a; Peçevî, 270; Münecçimbaşı, III/499.

35 Gelibolulu Mustafa Âlî, v. 323a; Peçevî, 272.

36 Celâl-zâde, v. 388a; Karaçelebi-zâde, 149.

37 Celâl-zâde, v. 388b.

38 Gökbilgin, C.XI, s.132; Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I" İ.A., MEB, İstanbul 1979, C.XI, s.643; Konukcu, a.g.e., s.172; Kırzioğlu, a.g.e., s.184; Asrar, a.g.e., s.114.

bazı garazkar ve ihmalcı adamlar yüzünden tekrar Acemlerin eline geçmişti. Padişah bu kaleyi almak için Karaman askerlerini Erzurum Beylerbeyi Ulama Paşa komutasına vererek Van'a gönderdi^[39]. Kendisi de o tarafa gitmek istiyordu fakat Elkas Mirza ısrarlı istekleri ile padişahı Tebriz taraflarına gitmeye ikna etti. Bu sebeple ordu, bu istikamette yürüyüşe devam etti^[40]. Çünkü Şah Tahmas yine eski taktik üzere Tebriz'e kadar olan sahayı yakıp-yıkarak ve suları zehirleterek geri çekilmiş ve meydan savaşına cesaret edemeyerek, kaçmıştı^[41]. Bu sırada Tahmâsb'ın da Tebriz'de bulunduğu hakkında birtakım haberler alındı. Vaktiyle «İrâkeyn» seferinde Safavî ordusuyla karşılaşmaya muvaffak olamayan Kanunî'nin şimdi bu vaziyetten istifade etmek istemesi de pek tabii idi^[42]. Türk ordusunun ilerlediğini gören Acem casuslarından biri Şaha giderek durumu etraflıca anlattı ve bu haberin duyulması İranlıları ürküttü. Şahın ordusu korkudan dağılmaya başladı.

Nitekim Şah hemen başının çaresine baktı. Acem vali ve komutanları kısmen çadırlara sarılarak ve kısmen de gelin gibi çarşafı bürünerek kaçtılar. Osmanlı ordusu, 20 Cemaziyelahir günü Tebriz'in Şemdigazan adlı yerine gelip çadırı ordugâh kurdu. Tebriz savaşmadan ele geçirildi. Bu bölgenin muhafazası için Elkas Mirza'nın orada kalması uygun görüldü^[43]. Refakatine ordudan okçu, tüfekçi ve topçu kuvvetleri ayrılıp verildi. Bu kuvvetlerin iaşesi için birçok gümüş ve altın para tahsis edildi. Padişah Acem ülkesinin alınmasını istiyor fakat alınacak yerlerin Elkas'a verilmesini uygun görmüyordu. Çünkü Elkas, liyakatsiz, alçak huylu ve alçak ruhlular bir adamdı. Nitekim Tebriz'e vali tayin edildiğinde ahaliden mal ve para toplamakla beraber, işkenceler de yapmaya başlamıştı. Hatta bu kadarla da kalmayıp günün birinde Şahın sarayını bile yağma ederek yakıp yıktı. Elkas taraftarları Tebriz halkından bazı kimselere kin besledikleri için ellerine kazma alarak, gidip o biçarelerin evlerini yıktılar^[44]. Padişah bu haberi duyunca buna razı olmayıp Tebriz halkının her türlü vergi ve tekliflerden affedilmesini ve kimseye zulüm yapılmamasını Elkas Mirza'ya emretti^[45]. Bütün bu süre zarfında Şah Tahmasb ortalarda gözükmedi^[46]. Kanunî Sultan Süleyman Tebriz'de yalnızca beş gün kalarak askerini tam bir intizam altında tutmuş, kimsenin malını yağma ettirmemiştir^[47].

Şah'ın savaşa yanaşmadığını ve ele geçiremeyeceğini anlayan Kanuni, onu saklandığı yerden çıkarmanın mümkün olmadığını gördü. Şiddetini artıran yiyecek ve yem sıkıntısından dolayı binlerce at ve katırın ölümü üzerine Tebriz'den Van üzerine yürüdü^[48].

Padişahın Tebriz'den Van'a Dönmesi ve Van Kalesinin Alınması

Ordu, 25 Cemaziyelahir 955 (1 Ağustos 1548) Çarşamba günü Tebriz'den dönerek Van'a hareket etti. Acemler, Osmanlı ordusunun hayvanlarını aklıktan kırmak maksadıyla Van'a kadar yolun iki tarafındaki ekinleri yakmışlardı. Bu haber Padişaha ulaşınca orduyu dağ yolundan yürütüp, Van sahrasına getirdi ve göl kenarında ordugâh kurdu. Van kalesi Acem memleketinin anahtarı mesabesinde

39 Celâl-zâde, v. 388b; Gelibolulu Mustafa Âlî, v. 322b; Solak-zâde, 509; Peçevî, 271; Karaçelebi-zâde, 150; Mehmed Mazhar Fevzi, V/192.

40 Solak-zâde, 509; Peçevî, 272.

41 Karaçelebi-zâde, s.150; Peçevî, a.g.e., C.I, s.272; Müneccimbaşı, Ahmed b.Lütfullah, Sahaifu'l-Ahbâr fi Vekây-i ü'l-A'sâr, (Terc. Nedim Ahmed), I-III, Süleymaniye Ktb., Hacı Mahmud Kitaplığı, Nr. 4741, İstanbul, 1285 h, C.III, s. 499; Danişmend, a.g.e., C.II, s. 257.

42 Danişmend, C.II, s.257.

43 Celâl-zâde, v. 389a; Peçevî, 272; Eyyubî, 26a; Mehmed Mazhar Fevzi, V/193.

44 Celâl-zâde, v. 389b; Peçevî, 273; Mehmed Mazhar Fevzi, V/194.

45 Celâl-zâde, v. 390a; Gelibolulu Mustafa Âlî, v. 323a; Peçevî, 273.

46 Yücel-Sevim, 180.

47 Baron Joseph Von Hammer Purgstall, Büyük Osmanlı Tarihi, (Çev. Mehmet Ata Bey, Yay. Haz. Mümin Çevik; Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, Cilt 5, s.371.

48 Celâl-zâde, a.g.e., v.316a; Peçevî, a.g.e., C.I, s.273; Danişmend, a.g.e., C.II, s.258.

olup, etrafa hâkim bir durumda idi^[49]. İran Şahı bu kaleyi aldığıında onun sağlamlaştırılmasına önem vermiş ve birçok top ve mühimmatı getirerek, mukavemetini artırmıştı. İkinci olarak kalenin düşmesi halinde ailelerin esaret ve taarruzdan korunması düşüncesiyle kale muhafızlarının ailelerini kalede bırakmayıp; haremının bulunduğu yere göndermişti. Şah Tahmasb, Türklerin gelip bu kaleyi muhasara ettiklerini duydu, lakin müteessir olmadı. Çünkü fikrinde bu kale 12 imama mensup kimselerin elinde buldukça düşmeyecekti^[50].

Padişah bu kalenin daha hızlı alınması için Erzurum Beylerbeyinin emrindeki kuvvetleri yola çıkardı ve arkalarından da bir miktar top gönderdi. Kalenin fethine gayret edilmesi için Veziriazam Rüstem Paşa'ya kati emirler verdi. O da gidip kuşatma hareketini sıklaştırdı ve elde bulunan topları cephelere dağıttı. Vezirleri cephelerin komutanlığına tayin etti ve tüfekçileri topçuların etrafında yerleştirdikten sonra savaşa başladı. Top gülleri kısmen mermerden, kısmen demir ve çelikten idi. Bu mermiler çarptıkları duvarı dağıtıyordu. Bu yüzden kale muhafızları çok zayıf verdiler^[51]. Kalenin kuşatması 10 gün boyunca yoğun ateş altında devam etti^[52].

Sağ kalanlar hayatlarını kurtarmak üzere içlerinden birkaç kişiyi kaleden gönderdiler ve muhafızlarının hayatlarına dokunmamak şartıyla kalenin teslim edileceğini bildirdiler. Onların ilticaları Padişaha arz edilince bu istekleri kabul edildi. Kale teslim olduktan ve askerleri çıkarıldıktan sonra oraya Osmanlı askerleri ve tüfekçiler tayin edildi. Yıkık yerlerin yapılması işlerine nezaret etmek üzere bir vezir ile iki beylerbeyi memur edildi. Ustalar tamiratı az zamanda bitirdiler. Kaleye birçok mühimmatla birlikte kale topları ve muhafız yerleştirdiler^[53]. Bu işler bitince İskender Çelebi, beylerbeyi salahiyetiyle buraya hâkim ve vali tayin edildi ve o bölgenin bütün işleri onun emrine verildi^[54].

Acemlerin Mallara Saldırımları

İran askerleri, Osmanlı korkusundan karınca gibi deliklere kaçarken bu sefer Adilcevaz ve Muş Kaleleri etrafındaki köy ve nahiyeleri basarak ahalinin mal ve davarlarını talan ettiler. Ayrıca mamur yerlerle, zavallı halkın ibadet yerlerini yıktılar ve Ahlat'ta bulunan Müslümanları da katlettiler. Bundan başka Kars Kalesi'nin tamirine memur edilen Kadiroğullarından Pasin Valisi Ali Bey ile usta ve işçilere ansızın hücum ederek zavallı adamları kılıçtan geçirdiler^[55].

Şahın adamlarının bu tecavüzleri Padişaha bildirilince o da askerini alıp Adilcevaz'a hareket etti. İranlılar Osmanlı ordusunun hücumuna uğramaktan korkup, çekilmeye başladılar. Çekilirken o civarda topladıkları ağırlıkları yollarda terk ettiler. Fakat davarları önlerine katıp götürdüler. Sonra Türk kuvvetlerinin yetişeceğine kanaat getirince zavallı hayvanları boğazladılar^[56]. Acemler en çok dana öldürdükleri için Türk çiftçileri işbu Acemlere "Danakıran" adını verdiler. Türkler yetişince İranlılar o günün gecesinde karanlıktan istifade ederek kaçtılar. Fakat yakalananlar birer birer kılıçtan geçirildiler ve o civardan Acemlerin alakasını kestiler^[57].

49 Celâl-zâde, v. 390a; Gelibolulu Mustafa Âlî, v. 323a; Solak- zâde, 510. (Peçevi 10 Recep tarihini veriyor. Peçevî, 273.)

50 Celâl-zâde, v. 390b.

51 Celâl-zâde, v. 391a-b; Peçevî, 274; Eyyubî; 26a-b.

52 Gelibolulu Mustafa Âlî, v. 323b; Solak- zâde, 510.

53 Celâl-zâde, v. 392a. (19 Receb 955)

54 Celâl-zâde, v. 392b; Gelibolulu Mustafa Âlî, v. 323b; Solak- zâde, 510; Münecimbaşî, III/499.

55 Celâl-zâde, v. 392b-393a; Gelibolulu Mustafa Âlî, v. 323b; Peçevî, 274; Karaçelebi-zâde, 150-151.

56 Celâl-zâde, v. 393a; Mehmed Mazhar Fevzi, V/196.

57 Celâl-zâde, v. 393a.

Padişahın Diyarbakır'a Gitmesi ve Şah Tahmasb'ın Faaliyetleri

Kış mevsiminin yaklaşmasıyla havalar soğumuştü. Hem bu yüzden hem de İran seferinin bitmiş olmasından dolayı Padişah, Van'dan Diyarbakır'a hareket emrini verdi. Buraları dağlık olmasından dolayı yürüyüşün sıkıntılı olmaması için tümenlerin ayrı yollardan gitmesi komutanlara bildirildi. Padişah Adilcevaz, Ahlat^[58] ve Bitlis yolu ile Diyarbakır'a gitti. Diyarbakır'ın geniş ovasında Dicle kenarında bulunan Çöllük tarafında ordusuyla çadır kurdu^[59].

Acemlerin Erzincan ve Civarına Saldırmaları ve Padişahın Ahmet Paşa'yı Görevlendirmesi

Şah Tahmasb ve adamları Van'ın kaybedildiğini ve Padişahın da Diyarbakır'a gittiğini duyunca bundan cesaret alarak saklandıkları yerlerden çıkıp Tercan ve Erzincan taraflarına kadar gittiler. Uğradıkları yerleri yağma ettiler ve zavallı çiftçilerin kimini öldürdüler, kimini korkutup kaçırdılar. Çoluk çocukları inletip ağlatarak, esir ettiler ve hiçbir şeye gücü yetmeyen ihtiyar kadın ve erkekleri öldürdüler. Köylerine ziyan ve mallarına zarar vererek, Erzincan'ı yakıp yıktılar. Halk arasında fırsat çevirmeye başladılar^[60]. İranlıların büyük acılar doğuran bu halleri üzerine Padişah, vezirlerden Ahmet Paşa'yı çağırdı. Yeniçerileri emrine verip bunların üzerine gönderdi^[61]. Padişah Diyarbakır'da kalan kuvvetlerle Harput ve Elazığ üzerinden Erzincan'a gitmeyi kararlaştırdı^[62].

Vezir Ahmet Paşa, padişahın aldığı emirle, bölge dağlarından kuzeye giderek Kemah Kalesi'ne ulaştı. Sonra emrinde bulunan Osman Paşa'yı öncü olarak ileriye gönderdi. Osman Paşa araziye tarayarak ve düşmana ait araştırmalarda bulunarak Erzincan'a doğru ilerledi. En son aldığı bir malumatta onların iki üç kilometre ileride bir dere içinde olduklarını öğrendi. Gece olunca onların olduğu yere gitti. Acemlerin çadırlarda uydukları görüldü. Osman Paşa gece vakti bir sürü hergele topladı ve kuyruklarına kazan ve leğenler gibi eşyalar bağladı. Düşman ordugâhına sürdü. Hayvanlar kuyruklarını oynattıkça korkularından bağırıyorlar ve koşuyorlardı. Neye uğradıklarını bilemeyen Acemler birbirlerini kırmağa ve firar etmeğe başladılar. Türkler naralar atarak düşman çadırlarına baskın yaptılar ve Acemleri sersem edip şaşırtdılar. Oklu ve tüfekli askerler düşman çadırlarından çıkanları karşıladılar^[63]. Her iki taraf arasında büyük bir çatışma başladı. Osman Paşa Türk piyadeleri arasında bulunuyordu. Düşmandan birçoğunu telef etti fakat bu sırada kendisi de yaralandı. Mecburen at üzerinde baskını idare etti. Düşmana zayıat verdikten sonra geri çekilmeye başladı. Bu çekişten maksadı düşmanı aldatarak büyük kuvvetlerimize doğru çekmekti. Fakat Acemler Padişahın geldiğini sanarak korkmuşlardı. Öncü komutanın baskını tekmi İnan kuvvetlerine karşı olmayıp; emniyet tertibatına memur bir kısım kuvvete karşı yapılmıştı. Bu baskından haberdar olan Acemlerin büyük kısmı "Türk Padişahı geldi" diye bir çığlık kopardılar ve o gece çadırlarını bomboş bırakıp kaçtılar^[64]. Hiçbir yerde kalmayarak Gürcistan eteklerinden Karabağ'a çekildiler^[65]. Bu başarılarından dolayı Halep eyaletinin yönetimi, Osman Paşa'ya verildi^[66].

58 Solak- zâde, 510.

59 Celâl-zâde, v. 393b; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 324a.

60 Celâl-zâde, v. 394a; Lütfi Paşa, 440; Peçevî, 275; Karaçelebi-zâde, 151.

61 Celâl-zâde, v. 394a; Solak- zâde, 510.

62 Celâl-zâde, v. 394b; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 324a.

63 Celâl-zâde, v. 395a; Peçevî, 275; Hammer, c. 5, s. 371; Mehmed Mazhar Fevzi, V/196-197.

64 Celâl-zâde, v. 395a.

65 Celâl-zâde, v. 395b; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 324a-b.

66 Peçevî, 276.

Ordunun Diyarbakır'a Götmesi ve Bayramı Kutlaması

Erzincan'a kadar gelmiş olan Acemlerin Türk askerleri tarafından kaçırlması haberi orduda büyük bir sevinç meydana getirdi. Mevsimin güz olması ve havaların soğuması üzerine Elazığ ile Erzincan arasında bulunan ordunun Diyarbakır'a dönmesi için buyruk çıktı. Diyarbakır'a geliş Ramazan Bayramı günlerine denk geldi. Bu bayram dolayısıyla bazı hazırlıklar yapıldı.

Yüksek taklar ve gölgelikler kuruldu. Bayram günü tan vaktinden itibaren davullar, nakkareler çalmaya başladı. Padişah bir taht üzerine çıkıp orduya göründü. Mabeynciler, saray ağaları, mutfak ve ahır memurları, saraçlar, Padişahın hademeleri gelip el öptükten sonra vezirler, kazaskerler, defterdarlar, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyleri, ordu komutanları, subaşılar, ağalar, yayabaşıları, zağarcılar, sekbanlar, tüfekçiler, solaklar, silahdarlar, ulufeciler, sağ ve sol garipler, teşrifatçılar, kapıcılar dahi el öpmek suretiyle bayramı kutladılar⁶⁷. Bayram merasimi bittikten sonra ziyafetler başladı. Bayram günleri geçince soğuklar düşünülerek kar korkusundan Rumeli askerleri Beylerbeyleriyle birlikte Mardin'e, Anadolu askerleri Beylerbeyleriyle beraber Hazreti İbrahim'in doğum yeri olan Reha yani Urfa'ya ve bir miktar askerle üçüncü vezir Mehmet Paşa da Bağdat'a hareket ettiler. Bu gruplar gittikleri yerlere kışlamak için gönderildiler⁶⁸.

Elkas'ın İsfahan ve Keşan Taraflarına Yağmaya ve Padişahın Halep'e Götmesi

Kanunî Sultan Süleyman Tahmasb'in Bitlis ve Erzincan taraflarında yaptıkları yağma ve talandan dolayı ortaya çıkan kabul edilemez durumun intikamını almak için Elkas Mirza'yı abisinin üzerine göndermek istedi⁶⁹. Bu sırada ulaklar Elkas Mirza'dan bir tahrirat getirdiler. Elkas; İran askerlerinin Osmanlıdan yıldıklarını yazmakla beraber Şahın, İsfahan, Keşan ve Kum taraflarında olan hazinelerini aldığını ve Kurçî vasıtasıyla ailesi ile varını yoğunu kaçırmak üzere topladığını, bu fırsatı kaçırmamak ve o tarafları talan etmek için kendisine müsaade edilmesini rica etmişti⁷⁰. Elkas, askerler arasında uğursuzlukla şöhret bulduğu için Türk askerleri ondan nefret ederlerdi. Padişah onun ricasını kabul etti. Yalnız Tebriz'i korumak üzere maiyetine verilen askerleri götürmemesini emretti. Kendisine ordudan bir miktar asker göndereceğini ayrıca Kürtlerden ve Diyarbakır ahalisinden gitmek isteyen olursa onları da götürebileceğini yazdı⁷¹.

Padişah H. 955 (M. 1548) senesinde kışı Halep'te geçirmeye karar verdikten sonra Diyarbakır'dan hareket etti. 20 Şevval günü Halep şehrine vardı. Bu şehir Arap diyarının ruhu mesabesindeydi. Halep şehri hem büyük hem de kalabalık bir şehirdi. Halep'in yüksek bir tepe üzerine bina edilmiş müstahkem bir kalesi, bunun gayet yüksek kuleleri, geniş dayanıklı duvarı ve derin bir hendeği vardı. Şehirde birçok camiler, mabetler⁷² ve birçok türbe bulunuyordu. Etrafında akar suları ile burası çok imar görmüş bir şehirdi. Padişah maiyetindeki askerle oraya vardığında şehrin bütün ahalisi tarafından karşılandı. Kaleden toplar atıldı.

67 Celâl-zâde, v. 395b-396a; Peçevi, 278.

68 Celâl-zâde, v. 396a; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 324b; Karaçelebi-zâde, 152.

69 Lütü Paşa, 440.

70 Celâl-zâde, v. 396a; Solak- zâde, 510; Peçevi, 276.

71 Celâl-zâde, v. 396b; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 324b; Solak- zâde, 511; Peçevi, 277; Mehmed Mazhar Fevzi, V/198-199.

72 Celâl-zâde, v. 396b.

Maiyet tüfekçileri de tüfek atarak iade-i selamda bulundular. Oranın valisi Padişah için burada bağ ve bahçeli güzel bir yer hazırlamıştı. Padişah halkı selamladıktan sonra bu hazırlanan yere gidip yerleşti^[73]. Orada bir buçuk ay kadar bir istirahatten sonra Karaman taraflarında bulunan Şehzade Bayezid'i aldirdi. 5 Zilkade günü av maksadıyla Hama taraflarına gitti^[74].

Elkas Mirza'nın Faaliyetleri ve Padişaha Hediyesi

Bu sırada Elkas Mirza emri altındaki adamlarla Hemedan sınırını aşarak gökten inme bir bela gibi İsfahan'a girdi. Kaçak Şahın kardeşleri Sam ve Behram'ın çocuklarıyla eşlerinin buldukları yeri basıp yağma ettikten sonra hazinelerine el koydu. Şahın muhafız, topçu ve cebeci gibi komutanlarının ailelerini tutsak etti. Mallarını yağma ve mülklerini harap etti. Sonra Acemlerce zezem derecesinde mukaddes pınarlarının bulunduğu Kum şehriyle Keşan'ı ve Şiraz'a kadar bütün yerleri yakıp yıktı^[75]. Aldığı mallardan bir kısmını Padişaha takdim etmek için listesiyle beraber veziri bulunan Azizullah'a teslim etti ve bir mektup yazıp verdi. Böylece Muş, Ahlat ve Erzincan fukarasının intikamını aldığı söylüyordu^[76]. Padişah Hama'dan Halep'e döndükten sonra Seyit Azizullah, bu armağanları ve liste ile beraber Elkas'ın mektubunu Padişaha verdi. O gün divan kurulup gelen mallar listeye göre teslim alındı. Listenin baş tarafında gayet güzel yazılarla yazılmış ve süslenmiş Kur'an'lar, ayetlerin tefsiri, hadis vesaire din kitapları ile tarihlerin adları yazılmıştı. Bu kitaplar çeşit çeşit cevahir taşlarla süslü kılıflar içinde bulunuyordu. Bunlardan başka lal ve ateşi renkli yakutlarla güzelce süslenmiş hançerler, kılıçlar ve çok masraflara mal olmuş kalkanlar vardı. Ayrıca uzun sivri mızraklar, yıldızlı nakkareler, gümüş ve altın üzengiler, süslü eyer takımları, kilo kilo inciler, türlü türlü elmaslar, zümrütler ve sedefle süslenmiş yüzükler, miskler, amberler, kese kese feruzeler, bedehşan işleri, nakışlı ipek perdeler, yıldızlı parlak sandalyeler, ipek halılar, keçeler ve daha başka Şahlara, Padişahlara layık kumaşlar geldi. Vezir Seyit Azizullah Padişahın ellerinden öptü. Padişah da ona hil'at giydirdi. Bu hediyeler sayılıp alındıktan sonra Padişah Veziriazamla beraber Gündüzlü civarına ava çıktı^[77].

Van Valisi İskender Paşanın Hoy Şehrini Alması

Van Kalesi'nin tamiratı bitince Van Beylerbeyi İskender Paşa, Acemlerle mücadeleye başladı. Bundan müteessir olan İranlılar hudutlarının muhafazası için birkaç bin kişi ile Dünbürlü Hacı adlı birisini Hoy'a, Han yaptılar. Dünbürlü Hacı vaktiyle Osmanlı Padişahına iltica etmiş ve kendisine sancak bile verilmişti. Sonra her nedense firar ederek, gidip aşiretiyle birlikte İran'a sığınmıştı. Bu adam Hoy'a geldikten sonra Van'a saldırıyı planlıyordu. Fakat mevsim kış olduğu için Türklerin askerî hareket yapmayacağını düşünerek, yan gelip rahata koyulmuştu. İskender Paşa aslan yürekli askerleriyle, ansızın Hoy'a doğru hızlıca hareket edip Hoy Kalesi'ni kuşattı^[78]. Burada bulunan İran askerleriyle çarpışıp, büyük kısmını kılıçtan geçirdi ve Hoy şehriyle kalesini aldı. Bu haberle Padişah çok sevindi^[79]. Bu başarısından dolayı Padişah, İskender Paşa'ya hil'at ve değerli hediyeler verdi^[80].

73 Celâl-zâde, v. 397a.

74 Celâl-zâde, v. 397b; Peçevî, 278.

75 Celâl-zâde, v. 397b; Lütfî Paşa, 441; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 324b; Solak-zâde, 511; Karaçelebi-zâde, 152; Münecceimbaşı, III/499.

76 Peçevî, 279; Hammer, c. 5, 372.

77 Celâl-zâde, v. 398a; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 324b; Solak-zâde, 511; Peçevî, 279.

78 Celâl-zâde, v. 398b; Solak-zâde, 512; Karaçelebi-zâde, 153; Mehmed Mazhar Fevzi, V/199-200.

79 Celâl-zâde, v. 399a; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 325a; Münecceimbaşı, III/500.

80 Peçevî, 280.

Tahmasb'ın Elkas Mirza'yı Esir ve İdam Etmesi

Elkas'ın Zulümleri ve Şiiliğe Dönmesi

Elkas Mirza, İsfahan taraflarını aldıktan sonra o civarda yaşayan halkı bezdirdi. Ele geçirdikleri yerleri kardeşinin inadına yakıp yıktı. Kış olmasıyla Bağdat taraflarına uğradı. O sırada orada vezirlerden Sokullu Mehmet Paşa vardı. Elkas vezirin yanında iki gün kaldı ve Kərbela taraflarına da uğradı^[81]. İmam Hüseyin'i ve daha sonra gidip İmam Ali'yi ziyaret edecekti. Orada Seyit kıyafetinde dolaşan yobaz ve türbedarlar, döneke ruhlu Elkas'a "sen Rûmîlere varıp mürit ve yezit oldun" dediler ve imamları ziyaret etmekten kendisini menetmeye kalktılar. Birkaç gün türbedarlarla gizli oturup kalktı. Yavaş yavaş hakiki İslam çığırından çıkıp tövbe etmeye ve Allah Resulünün arkadaşlarına küfür etmeye başladı. Acemler o velilere küfür etmeyi Şiiliğin icaplarından sayarlardı. Bu halin, cehaletin doğurduğu sapıklıktan başka bir şeye hamledilemeyeceği şüphesizdir. Böyle olmasa kendilerini peygamber evladı sayan türbedarlar, nasıl o büyük atalarının arkadaşlarına söverler^[82].

81 Celâl-zâde, v. 399a.

82 Celâl-zâde, v. 399b; Eyyubi; 26b; "Garip bir hikaye: İran'da Acemler tarafından uydurma şöyle bir hikâye anlatılır: Vaktiyle İran'da azgının biri varmış. Bu adam Allah'ın rahmetinden kovulmuş şeytan mı dersin ne dersin de. Günün birinde Hak-
kın nuru güya bu adamın kalbine girmiş. Herif gözünü açıp kendine gelmiş ve bakmış ki bütün yaptıkları fenalıklardan ibaret. Yaptıklarına pişman olmuş derken başını açarak ve Hakka yüzünü doğrultarak öfkesi geçinceye kadar ağlamıştır. Bunun memleketinde ermişlerden biri varmış. Herkes onun bilgisini, ahlak ve kerametini saya saya bitiremezmiş. Azgın adam düşe kalka ermiş adamın yanına gitmiş ve ona; "Ey kendisini Hakka sevdiren baba! Benim günahım çoktur. Günah bir denize benzetilse ben o denizde boğulmak derecesine varmış bir adamım. Eğer kusur bir ateşe teşbih edilirse ben ateşte yanıp kül olmak derecesine gelmişim."

Herif güya ne gibi günahlar işlemişse onları birer birer ermiş adama anlatmış. Onun bu anlattığı şeyler bir kitaba sığmayacak kadar çokmuş. Sonra adam evliyaya demiş ki "sabah akşam Rabbe varsam, tövbem kabul olunur mu?". O gün günlerden kış günü imiş. Ermiş adam odasının bir köşesinde ateş yakmış ısınıyormuş. Bu ocağın yanı başında odun yığılı imiş. Ermiş adam azgının dediklerini dinleyince elini odunlara uzatarak eline geçen bir incir dalını azgına vermiş ve demiş ki; "bu incir dalıdır, al bunu götür ve bir yerde sakla. Bu ağaç yeşerip incir verene değin sen Allah'a tövbe edip iyiliğe devam et. Ara sıra ağacı da yokla. Ağacın ne zaman incir verdiğini görürsen ve o incirden yersen bil ki, Allah günahlarını bağışlamıştır." Bu zat bu sözlerden başka birçok da öğütlerde bulunmuş ve öğütlerini asla ihmal etmemesini tekrar tekrar tavsiye etmiştir. Günahkar adam, ihtiyar ermişin sözlerini iyice dinlemiş ve dediklerine de devam etmiş ve artık vaktini namazla oruçla geçirmekle beraber bütün varını çoğunu fakirlere dağıtmış.

Sonra bulunduğu memleketi bırakmış, kalkıp başka memleketlere gitmiş. O gittiği memleketin kenarında bir dere ve derenin kenarında münferit bir bina ve bu binanın yanı başında akar bir su varmış. Bu su bazen taşıp etrafı basarmış. Ondan dolayı oraları yemyeşilmiş. Tövbe eden adam bundan iyi bir yer bulamayacağına kanaat getirerek birkaç gün orada kalmış. Bir akşam o münferit evden bir ses duymuş. Tövbekar adam pencerenin bir noktasından içeriye bakmış. Odada bir ışık ve canlı bir adamla cansız birkaç heykel görmüş. Bu heykeller Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'yi temsil ediyormuş. Tövbekar naklederek diyor ki, odada gördüğüm adam elinde kılıç olduğu halde Ebubekir'i temsil eden heykele hitaben, "Ya Ebabekir! Sen meğersem riyakar bir adammışsın. Söyle bakayım ki sen ne hakla halife oldun ve Araplar arasında nasıl başkanlığa kondun, sonra ne yüzle sadakatten dem vurursun. Sen erkeklerin şahı olan Ali'nin yükse bir zat olduğunu bildiğin halde ne diye onun kadrini alçattın. Onun Allah'ın aslanı ve peygamberin damadı olduğunu biliyordun da incir onun önüne geçtin ve o cihan şahına imam oldun?" gibi sözler sarf etmeye başladığını işittim. O heykele birkaç kılıç sallayarak kafasını yere düşürdüğünü gördüm.

İçerdeki adam sonra ikinci heykele doğru yanaştı. Bu heykel, boylu, endamlı bir heykeldi. Adam bu heykele de yüzünü çevirdi ve ona da "sen Ömer, erkek bir aslandı. Adalet gösteren bir Faruk idin. Arapların gözünde aziz idin. Adaletle yakışır mı ki, vilayet şahı senin gününde zecri muamele ve ihanet görsün. Senden sonra halife olsun ve bütün vaktini keder içinde geçirsün?" demekle beraber o heykele de küfrü bastı ve kafasını kesip parça parça ettikten sonra Osman'ı temsil eden heykele çatmaya başladı.

Ve ona da "Ey Affan oğlu Osman! Sana Kur'anı toplayan derler, Peygamberin iki kızını aldığın için sana iki nur sahibi ve edepli derler. Ali'den ne kötülük gördün, ona muarız oluverdin. Ondan evvel halife olmak ve halife olduktan sonra onu mahkum etmeye kalkışmak adaba yakışır mı?" diyerek kılıçla başını uçurdu.

Biraz vakit geçirdikten sonra Ali'yi temsil eden heykelin karşısına geçerek ona "Sen Ali'sin. Allah aslanı ve şüphesiz velisin. Erlik meydanında senden üstün senden başka kimse yok. Sen her hakka razı olduğun için müртеza oldun. Bütün değerli evsaf ve kemalati kendinde topladığın için sana bir de müçteba diyorlar. Sen Hayber kahramanı bir haydarsın. Sen neye hakkını talepten geri kaldın. Bu ettiğin iş sana yakışır mı, sen şu hareketinle arkadaşlarını bile müteessir ettin" diye ağzını Ali'ye karşı bile bozmaya başladı.

Tövbekar adam diyor ki, gözlerim fal taşı gibi açıldı. Yanımdaki incir dalını ve öbür pırtılarımı su kenarındaki otlar arasında sakladım. Yanımda nefsimi müdafaa için sakladığım kılıcı alarak ses gelen eve gidip girdim. O sözleri söyleyen herifi birkaç kılıç darbesiyle yere serdim. Ölen adam haricilerden idi. Hariciler hem Alevileri hem de Emevileri sevmeslerdi. Bunlar imam Ali'yi şehit edinceye kadar uğraştılar. Emevilerle de ufak tefek çarpışmalar yaptılar. Bunlar bir zamanlar İslamiyet'i üçe ayırmışlardı. Tövbekar diyor ki, öldürdüğüm harici softa, İslam birliğinde ayrı gayrılık siyaseti takip ettiği için vicdanım bunu çekemedi. Bu sebeple softayı öldürdüm ve yakayı ele vermemek için savuşup gittim. Bu sefer yeniden katil oldum. Her ne kadar yaptığuma pişman oldumsa da iş isten geçmişti. Bununla beraber yine ermiş adamın öğütlerine devam etmeye başladım.

Günün birinde incir ağacı ile öteberimi hatırladım. Her ne pahasına olursa olsun gidip ağacı aramaya karar verdim. Oraya vardığımda ağacı buldum. Ağaç nemli toprağın tesiriyle filizlenmiş ve dallarında incir yetişmişti. Artık eski günahlarımın bağışlandığına kanaat getirdim." (Celâl-zâde, v. 399b-401a)

Sultan Süleyman H. 956 yılında Haleb'ten Diyarbakır'a giderken ordugaha gelmesi için Elkas'a adam gönderdi. Fakat Elkas içindeki vesvese ve ihtirasından dolayı padişahın bu davetine icabet etmedi. Bazı özürler beyan ederek gelmekten kaçtı^[83]. Elkas Mirza Bağdat'tan bazen Horasan taraflarına bazen İsfahan taraflarına akınlar düzenliyordu^[84]. Elkas iki sefer doğru yoldan ayrılp, Kızılbaşlık yolunu tuttu. Kürdistan dağlarında kürtlerle kalkıp düştü. Kendisini serserilikten Şahlığa kadar çıkaran Osmanlılardan nefret etmeye başladı. Allah'ın nurlu yolundan ve hak dininden uzaklaştı. Kardeşi Şah Tahmasb'dan da çekiniyordu. Kuhistan'dan dolaşp Şehrirus'a bağlı Kesik Çınar adlı yere geldiklerinde konakladılar. Şah Tahmasb'ın adamları gelerek ansızın Elkas Mirza üzerine saldırdılar. Çoğunu kılıçtan geçirip Elkas'ı da ele geçirdiler. Önce Kahkaha Kalesi'ne hapsedilen Elkas sonunda kardeşi Tahmasb'ın pençesine düşerek idam edilmek suretiyle belasını buldu^[85].

İstanbul'a Hareket Hazırlığı ve Gürcistan'ın Tedibi

Gürcü Ülkesi ve Gürcülerin Azgınlıkları

Gürcistan, geniş ve mamur, etrafı dağlık ve ormanlık, içi büyük sularla kaplı bir ülkedir. Bu bölgenin kuzey tarafı Şirvan kaleleriyle, güney tarafı Erzurum vilayetiyle, doğu tarafı Azerbaycan ve batısı Karadeniz'le çevrilmiştir. Bu ülke ahalisi uzun vakitler kargaşalık içinde yaşamıştır. Gürcüler günde birkaç dala konan bir kuşa benzerler. Kah Osmanlı Padişahına kah Acem Şahına meylederler ve ara sıra meylettikleri tarafa isyan edip dururlar. Ahlakları düşük, tuttıkları yol fesat yoludur^[86].

Türk ordusu Avrupa'da savaşla meşgul iken Gürcüler, Erzurum valisi Musa Paşa'yı şehit edecek kadar azıtmışlardı. Padişah tabii bu vakayı unutmadı ve Musa Paşa'nın öcünü almak için fırsat bekliyordu. İran seferi sırasında işin tam vaktinin geldiğini düşünerek; Erzurum Beylerbeyi Mehmet Paşa'yı Gürcistan'ı almaya memur etti^[87].

Padişahın emriyle sefere çıkan Mehmet Paşa, o yılın Recep ayında Gürcülerin Berekana Kalesi üzerine yürüdü^[88]. Gürcüler bu kuvvetleri kale önünde karşılayarak; savaşa giriştiler fakat Türklere karşı mukavemet edemeyeceklerini anlayınca kaleye sığındılar ve kendilerini orada müdafaa etmeye başladılar. Kale yüksek bir yerde yapılmıştı. Duvarları pek sağlam ve muhafızları da çoktu. Kale önünde yapılan muharebede, savaş yeri Gürcü ölüleriyle dolmuştu. Muhasara esnasında Türk tüfekçileri kalenin top bulunan yerlerini ateş altında bulunduracak surette yerleştirdikleri için düşman topçularına göz açtırmadılar. Bu sebeple Türkler bir gece karanlığında kale duvarlarına sokuldular. Sabah gün doğmasıyla hisara üşüştiler. Güneşin doğuşundan ikindiye kadar devam eden pek kanlı bir savaştan sonra kaleyi aldılar^[89].

Berekana Kalesi'nin çok yakınında dayanıklı bir kale daha vardı ki, bu kalenin adına Gömge deniyordu. Bu kalenin muhafızları savaş yapmak için hazırlandılar. Türkler de bu hali görünce kaleyi muhasara ettiler ve oraya ok ve tüfek ateşleri yağdırmaya başladılar. Kaledekiler bu hale uzun müddet dayanamayınca kale Türklerin eline geçti^[90].

83 Peçevi, 282; Hammer, c.5, 373.

84 Gelibolulu Mustafa Âli, v. 324b.

85 Celâl-zâde, v. 401a-b; Solak- zâde, 512; Peçevi, 283; Müneccimbaşı, III/500; Eyyubî; 26b; Mehmed Mazhar Fevzi, V/199.

86 Celâl-zâde, v. 401b; Solak- zâde, 513.

87 Celâl-zâde, v. 402a; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 325a; Solak- zâde, 513; Peçevi, 280; Karaçelebi-zâde, 154-155; Mehmed Mazhar Fevzi, V/200.

88 Solak- zâde, 513.

89 Celâl-zâde, v. 402a.

90 Celâl-zâde, v. 402b; Müneccimbaşı, III/500.

Gürcülerin o civarda Penak adlı bir kaleleri daha vardı. Onların aziz ve mukaddes saydıkları bir adamları bu kalede gömülü olduğu için burası bir ziyaret yeri idi. Bu kalenin yüksek ve büyük kuleleri her zaman buluttan nemli bulunuyordu. Osmanlı askerleri bu kaleyi de muhasara ederek kılıç ve tüfekte ele geçirdiler. Bundan sonra Germek, Samagar kalelerini de ele geçirdiler. Böylece çok sayıda kale kimisi savaşla kimisi eman ile fethedildi. Bu haberler Padişaha bildirildi ve Türk askerleri arasında büyük bir mutluluğa sebep oldu^[91].

Padişahın Şehzade Bayezid ile Halep Civarında Avlanmaları

Padişah ava meraklı olduğundan dolayı Halep'te bir av tertibini arzu etmiş^[92] ve avda bulunmak üzere Şehzade Bayezid'i Karaman'dan getirtmişti. Şehzade Bayezid, babasından aldığı emir üzerine bulunduğu mahalden hareket ederek, Halep'e gelip babasıyla buluştu^[93]. O civarın en meşhur avcıları da bu ava çağırılmışlardı. Padişahın av teşkilatı arasında kuşlardan Akdoğan'la Şahinleri vardı. Bunlar gökte uçan sarı asmalar, çiller, duraçlar, keklıklar, ördekler, kazlar gibi hayvanatı avlarlardı. Bu avcı kuşlar av esnasında gözle görünmeyecek derecede göğe çıkarlardı. Doğanlar bir kuşu yakaladıkları zaman onu çengel gibi gagalarına takarak yere indirirlerdi.

Karaya ait hayvanlardan da hızlı giden tazıları, av köpekleri vardı ki, bunlar da ceylanlar, kurtlar, çakallar, domuzlar, ayılar, tilkiler, tavşanlar, geyikler vesaireyi avlarlardı^[94]. Av günü Padişah ile Şehzade ve ava iştirak eden avcılar ok ve mızraklarla mücehhez oldukları halde Bağdat, Şam ve Meskat hayvanlarına bindiler. Av muntikasının gerekli yerlerinde kordon hattı tesis ettikten sonra av hayvanlarını serbest bıraktılar ve avcılar da gitgide av muntikasını daralttılar. Av hayvanları az zamanda birçok hayvanları yakaladılar. Hayvanların bir kısmı tüfek ve mızrakla vurulmuşlar ve kimisi de diri olarak avcılar ve av hayvanatı tarafından yakalanmışlardı. Bu av kış mevsiminde yapılmış ve Padişah 1 Safer 956 (1 Mart 1549) günü Halep'e gelmiştir^[95].

Padişahın Halep'ten Diyarbakır'a Götmesi

Padişah, 1 Safer 956 (1 Mart 1549 M.) günü avdan döndüğünde devlet adamlarının katılımıyla bir divan kuruldu. Verilen karar ve Padişahın bir buyruğu üzerine harp malzemeleriyle teçhizatının ikmal edilmesine başlandı^[96]. Bu işler bittikten sonra 10 Safer 956 Perşembe günü, güneş doğduğu sırada bütün devlet erkani ve askerler, hareket için toplanarak Padişahın gelişini beklediler. Bu sırada Padişah bir Arap atına binmiş olduğu halde geldi^[97]. Çavuşlar duaya başladılar ve halk da buna iştirak ederek muvaffakiyetler temenni ettiler. Ondan sonra davullar, zurnalar çalındı ve tüfekler atıldı. Halep'teki kale topçuları da toplar atarak Padişahı uğurladılar.

O gün Haylan adlı konak yerine gelip çadırlarını kurdular. İki gün sonra Mercidabık'a gelerek konakladılar ve burada ordunun istirahati için üç gün kaldılar. Ayın 15. günü Dürüşken adlı bir yere gelerek burada da iki gün kaldılar. Şehzade Bayezid babasının müsaadesiyle buradan döndü. Bütün devlet

91 Celâl-zâde, v. 403a; Peçevî, 281.

92 Celâl-zâde, v. 403a.

93 Gelibolulu Mustafa Âli, v. 325a.

94 Celâl-zâde, v. 403b.

95 Celâl-zâde, v. 404a; Peçevî, 281.

96 Celâl-zâde, v. 405a.

97 Celâl-zâde, v. 405a; Solak-zâde, 513.

erkanı Şehzadeyi geçirdiler ve ayın 20. günü Birecik karşısına gelerek çadırılı ordugâh kurdular. Burada kayıklar tedarik ettikten sonra nehirden geçit hareketi yaparak Fırat nehrini geçtiler. Padişahla vezirler ayın 22. günü Birecik yakasına geçip Beştepe denilen yere geldiklerinde ordugâh kurdular. Oradan kalktıktan sonra ayın 27. günü Urfa'ya geldiler^[99]. Şehrin etrafında çadırlar kurdular. Ertesi gün buradan kalkarak birkaç gün yürüyüş yaptıktan sonra 7 Cemaziyelevvel günü Elmalı denilen yere gelerek kondular ve burada birkaç gün kaldılar. Padişah bu yerde hastalandı^[99].

Birkaç gün içinde sağlığına kavuştuktan sonra yürüyüşe geçildi. Ayın 10. günü Karacadağ denilen bir yere vardılar. Karacadağ'ın havası iyi olduğu gibi suyu da zararsızdır. Bu yaylada rüzgarlar tatlı tatlı esmekte ve çiçekler amber gibi kokmaktadır. Burası hem yüksek hem de geniştir. Ordu ayın 10. günü gelip bu yaylada ordugâh kurdu. Burada birkaç gün istirahat edilmesinden dolayı Padişahın hastalığı tamamıyla geçti^[100].

Vezir Ahmet Paşa'nın Gürcistan Üzerine Gönderilmesi

Osmanlı ordusu İran'a gitmek üzere Karacadağ yaylasında iken Gürcülerin azıttıkları duyuldu. İki devlet arasında bulunan Gürcülerin bazen Osmanlılara ve bazen de mevkileri icabı İranlılara meyretmek suretiyle iki yüzlü hareketleri ve hükümetin Avrupa ve Akdeniz'deki meşguliyeti zamanındaki tecavüzleri sebebiyle bunların da bu meyanda haklarından gelinmesi kararlaştırıldı. Bunları tepelemek için Padişah vezir Ahmet Paşa'yı memur etti ve Erzurum, Karaman, Maraş, Rumeli mıntıkalarına ait askerleri toplayıp gitmesini emretti. O da bu Beylerbeyilerine ve sancak beylerine ulaklar gönderip buldukları yerden Erzurum'a hareket etmelerini tebliğ etti. Bundan sonra Padişah kendi maiyetindeki bir miktar tüfekli askerle garipler bölüklerini Ahmet Paşa'nın emrine vererek ona davul, zurna ve sancak ihسان etti^[101].

Ahmet Paşa 1 Şaban günü emrine verilen askerlerle Erzurum yolunu tuttu. Gürcistan'a tertip edilen sefere katılma emri alan kuvvetler peyderpey Erzurum'da birleştiler. Ahmet Paşa Erzurum'a vardığında oranın kalesindeki toplardan lüzumu kadar aldı ve 17 Şaban günü Gürcistan istikametine yürüdü. Hareketinin dördüncü günü Tortum Kalesi'ne geldi. Bu kale gayet müstahkem, içi de asker ve mühimmat ile dolu idi^[102]. Ahmet Paşa kaleyi her taraftan kuşattı. Gereken yerlere toplar yerleştirdi ve bu topların yakınında tüfekçiler için siperler kazdırdı. O gün toplar ateş açarak kaleyi sarstı. Asker ve mühimmatın çokluğundan dolayı oradaki kuvvetin hepsi Tortum Kalesine bağlanmayıp bir kısmı o civarda bulunan Necah ve İmrahor kalelerine gönderildi. Bu kaleler Osmanlı askerini görünce hemen teslim oldular. Ayın yirmi dördüncü günü Tortum Kalesi de alındı. Kale muhafızları gelip kalenin anahtarlarını teslim ettiler^[103].

Türkler işbu üç kalenin kulelerine bayraklar çektikten sonra ilerlediler. Tortum'dan iki konak mesafede Ağçekale dedikleri bir kale vardı ki bunun kuleleri birer dağa benzerdi. Paşa Gürcistan'ın kilidi makamında olan bu kale civarına gelip çadır kurdu ve derhal kaleyi kuşattı. Gerekli yerlere toplarla tüfekçileri yerleştirdikten sonra dehşetli bir ateş açtı. Kale muhafızları göz açamayınca Paşa, topçularının himayesinde kazmacı ve lağımcılarını ileri sürdü. Bunlar top güllerinden açılan gedikleri,

98 Celâl-zâde, v. 405b; Karaçelebi-zâde, 153.

99 Peçevî, 282; Mehmed Mazhar Fevzi, V/201.

100 Celâl-zâde, v. 406b-407a; Peçevî, 283; Karaçelebi-zâde, 154.

101 Celâl-zâde, v. 407b; Peçevî, 283-284; Karaçelebi-zâde, 155; Münecimbaşı, III/500; Uzunçarşılı, c.2, s. 360.

102 Celâl-zâde, v. 407b.

103 Celâl-zâde, v. 408a; Peçevî, 284.

tahrip alet ve edevatıyla genişlettiler^[104]. Hücüm müfrezeleri buralardan kalenin içine hücumla kalktılar. Düşman bir müddet şiddetli mukavemette bulundu ve Türklerden şehit düşenler oldu. Hücüm kıtaları bu şehitlerin öclerini almak için saldırılarına devam ettiler ve kale komutanını yakalayıp kuleden aşağıya attılar. Sonunda kalede ne kadar muhafız varsa hepsini öldürdüler ve çoluk çocuklarını esir edip mallarını yağma ettiler.

Kale düştükten sonra ayın 29. günü bu kaleye bağlı ne kadar yer varsa hepsi Türklerin eline geçti. Bundan Gürcülerin gözleri yıldığı için Eşkisu Hisarı'yla buna bağlı iki kale mukavemet etmeden kalenin anahtarlarını getirip teslim ettiler^[105].

Osmanlı ordusu 2 Ramazan günü buradan kalkıp Kamhıs Kalesi istikametinde yürüyüşe geçtiler^[106]. 8 Ramazan günü Kamhıs Kalesi civarına gelip çadır kurdular. Burası müdafaa etmeksizin teslim oldu. Bundan sonra Ağçe, Tisgert ve Anjo hisarlarıyla bunlara bağlı bulunan 15 kale halkı Türklerin el ve ayağına düştüler ve bu suretle canlarını kurtardılar.

Ramazan ayının 9. günü Türkler Gürcistan beylerinden Radik adlı bir sergedenin kalesine vardılar. Radik, korkusundan mukavemet göstermeden kaleyi teslim etti. Türkler bu kaleye sancak çektiler ve asker yerleştirdiler. Ahmet Paşa Gürcistan'dan yalnız kaleler değil birçok da şehirler aldı.

Bu esnada havalarda bir değişiklik hasıl oldu. Soğuk dolayısıyla ordu Ramazan'ın 15. günü Erzurum istikametine hareket etti. Erzurum hudutlarına yakın Yuvana Deresi'nde Türk akıncı askerlerinin Gürcülerden mukavemet gördükleri duyulunca Ahmet Paşa kuvvetini o tarafa çevirdi. Gürcülerin o civarda Pertekrek ve Nabağ adlı iki kalesi vardı. Bunlar Türk akıncılarıyla şiddetli savaş ediyorlardı. Paşa bunların üzerlerine vararak kalelerini aldı^[107]. Civarda bulunan Dadaylı demekle meşhur kaleyi ve ona bağlı yerleri de aldılar.

Ahmet Paşa, işbu Gürcistan seferinde 15 kadar kale fethedip bir kısmını yıktırdı. Tortum, Kamhıs, Ağçekale, Yuvana ve Derezin kaleleri ehemmiyetli birer istinat noktası olduklarından dolayı buralara muhafızlar koyup sancak beyleri tayin ettikten sonra Diyarbakır yolunu tuttu^[108].

Padişah da 1 Şaban günü Ahmet Paşa'yı Gürcistan'a gönderdikten sonra birkaç gün daha Karacadağ'da kaldı. Bu dinlenmeden sonra Diyarbakır'a doğru hareket etti ve 21 Şaban günü oraya vararak Çolluk mevkiinde kurulan çadırı ordugaha indirdi. Ahmet Paşa dönünceye kadar burada bekledi. Paşa 2 Şevval günü gelip orduya iltihak etti^[109].

Padişahın İstanbul'a Dönmesi

Padişah, karşısına çıkamayan Şah Tahmasb'a yeterli darbeyi vurduğunu ve sınırları güvenceye aldığı düşünerek; ayrıca Gürcistan bölgesindeki fütuhattı da yeterli görerek dönmeye karar verdi^[110]. Ordunun savaşlara nihayet vermesi ve kış mevsiminin şiddetlenmesi üzerine Padişah İstanbul'a dönmek için emir verdi. 13 Şevval günü bütün kıtalar Diyarbakır'dan çekildiler. Padişah Şevval'in

104 Celâl-zâde, v. 408b.

105 Celâl-zâde, v. 409a.

106 Celâl-zâde, v. 409a.

107 Celâl-zâde, v. 409b.

108 Peçevî, 284; Karaçelebi-zâde, 155; Mehmed Mazhar Fevzi, V/202.

109 Celâl-zâde, v. 410a; Gelibolulu Mustafa Âli, v. 325a; Peçevî, 284.

110 Mehmed Mazhar Fevzi, V/202.

yirmi yedisinde Birecik'e gelerek Fırat'ın karşı yakasına geçti. Şevval'in sonuncu günü Antep'e geldi ve burada orduyu terhis etti^[111]. Yani seferberliğe nihayet verdi. Oradan Sofdağı yolu ile hareket ederek Zilkade'nin 6. günü Adana'ya ve 11. günü Ulukışla'ya vardı. Şehzade Bayezid burada babasını karşıladı. Ayın 15. günü Konya'ya geldiler ve o gece orada kar yağdı^[112]. Padişah buradan da kalktı ve her gün birer konak gitmek suretiyle 1 Zilhicce 956 (21 Aralık 1549) Cumartesi günü İstanbul'a vardı. Her sınıf halk tarafından karşılandı. Devletin devamı için bütün alem dua etti. Birçok şairler Padişahın muvaffakiyetine dair methiyeler yazdılar^[113].

Sonuç

Kanuni, Doğu Anadolu'da çok akılcı ve gerçekçi bir yol izlemiştir. Kızılbaş-Türkmenlere açıkça devlet aleyhinde bulunmadıkları takdirde hiçbir baskı yapılmamasını sağlamıştır. Erzurum Şehri'nin Doğusunda Kars Beylerbeyliği'ni Diyarbakır'ın Doğusunda ise Van Beylerbeyliği'ni kurmuş; bugünkü, Türkiye-İran sınırına yakın yerleri aşağı-yukarı 1548'de birlik beraberliği sağlayarak güvenlik altına almıştır. Bu durum Tebriz Seferi olarak bilinen 2. İran seferinin önemli bir sonucudur.

---

111 Solak- zâde, 514.

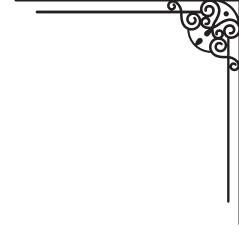
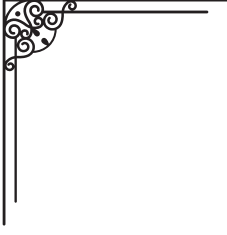
112 Celâl-zâde, v. 410b.

113 Celâl-zâde, v. 411a; Peçevî, 285; Karaçelebi-zâde, 155.

Kaynakça

- Âlî, Gelibolulu Mustafa, Künhü'l-Ahbar, Kayseri Raşid Ef. Küt., No:920.
- Asrar, Ahmet, Kanunî Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi, Büyük Kitaplık, İstanbul 1972.
- Celâl-zâde Mustafa Koca Nişancı, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, Haz. Petra Kappert, Wiesbaden, 1981.
- Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I-IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Emecen, Feridun, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", Türkler, Yeni Türkiye Yay., Cilt 9, Ankara 2002.
- Eyyubî, Menakıb-ı Sultan Süleyman, Süleymaniye Küt. Esad Ef. Koll. No: 2422.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Süleyman I" İ.A., MEB, C.XI, İstanbul 1979.
- Hammer, Baron Joseph Von Purgstall, Büyük Osmanlı Tarihi, (Çev. Mehmet Ata Bey, Yay. Haz. Mümin Çevik; Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.
- Karaçelebi-zâde, Abdülaziz, Süleyman-nâme, Bulak 1248.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590), T.T.K. Basımevi, Ankara 1993.
- Konukçu, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum, Ankara, 1992.
- Kütükoğlu, Bekir, "Tahmasp I" İ.A., MEB, C.XI, İstanbul 1979.
- Lütü Paşa, Tevârih-i Âl-i Osman, Matbaa-i Amire, Birinci Baskı, İstanbul 1341.
- Lybyer Albert Howe, Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğunun Yönetimi, Çev. Seçkin Cılızoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul 2000.
- Mantran Robert, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", Çev. Zeki Arıkan, Belleten, Cilt LI, Sayı 201, 1987.
- Mehmed Mazhar Efendi, Haber-i Sahih, Hacı İzzet Efendi Matbaası, İstanbul 1293.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, Sahaifu'l-Ahbâr fi Vekây-i ü'l-A'sâr, (Terc. Nedim Ahmed), I-III, Süleymaniye Ktb., Hacı Mahmud Kitaplığı, Nr. 4741, İstanbul, 1285 h, C.III
- Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, Cilt 1-2.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, Solakzâde Tarihi, (Haz. Vahid Çubuk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Cilt 1-10, TTK, Ankara 1998.
- Yücel Yaşar, Sevim Ali, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı; Fatih, Yavuz, Kanunî, TTK, Ankara 1991.

DEVLET VE EMARET: BİTLİS VE ÇEVRESİNDE OSMANLI HÂKİMİYETİNİ DOĞRU OKUMAK

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Mardin Artuklu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, iozcosar@yahoo.com

Giriş

Bitlis ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle ilgili genel yaklaşımların kendi içinde bazı sorunlar taşıdığı varsayımı bu bildirinin temel dayanak noktasıdır. Bu varsayım, bir üst sorunun, Osmanlı Devleti ve Bitlis özelindeki bir alt sorunu olarak değerlendirilebilir. Daha açık bir ifadeyle modern dönem ve sonrası tarih yazımıyla ilgili daha geniş alanlarda benzeri eleştirilerden/varsayımlardan bahsetmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin, Bitlis ve çevresindeki hâkimiyetinin ve sonraki süreçte izlediği politikanın, modern siyasi örüntüler ve baskılamalarla açıklanmaya çalışılması konunun anakronik düzleme hap-solmasıyla sonuçlanmıştır. 'Normal' yaklaşımlar, meselenin her şey kadar genel ve her şey kadar kendine özgü yanları olduğunu ortaya koysa da, tarih yazımına dair bilinçli veya bilinçsiz çarpıt-maların fütursuzluğu bu 'normal'liğin gözardı edilmesine yol açmaktadır. Osmanlı Devleti ve Bitlis ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde çarpıtmanın ortaya çıktığı iki noktadan bahsedilebilir. Bun-ların ilki bir devlet/imparatorluk olarak Osmanlı Devleti'ne dair yaklaşımların diğeri ise bölgenin temel politik yapısı olarak emirliklere yaklaşımın çarpıklığıdır.

Bu konudaki ilk eleştiri Osmanlı Devleti'nin kendini oluşturan köklerinden bağımsız değerlendirildi-ği yaklaşımlara yöneliktir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ni modern sömürge politikalarıyla özdeş-leştirme veya İslamî baskıcılıkla nitelendirme gibi indirgemeci yaklaşımların sorgulanmaya ihtiyacı vardır. Bu yaklaşıma bir örnek olarak, Hassanpour'un, Mustafa Âlî'nin Nushatü's-Selâtin adlı ese-rinde "*selâtin-i sâbika zamânlarında Ekrâd ü Etrâke beglerbegilik virilmezdi*"^[1] şeklindeki ifadesini

---

1 Gelibolulu Mustafa Âlî, Nushetü's-Selâtin, Haz: Faris Çerçi, İstanbul, 2015, s. 340

bir Osmanlı yöneticisinin Kürtlerin yönetme becerisini küçümsemesi olarak algılaması verilebilir^[2]. Bu örnekte olduğu gibi, belgeleri kendi bağlamından kopararak yapılan değerlendirmeler, kuşkusuz dönemin politik pratiğini yansıtmamaktadır. Benzeri bir şekilde Osmanlı Devleti'nde dinin oynadığı rol vurgulanarak, dinî kimlikleri milliyetçilik karşısında güçlendirme politikası izlendiği şeklindeki yaklaşımlar üzerinden yapılan yersiz sorgulamalar da kendi içinde anakronik problemler taşımaktadırlar^[3]. İkinci eleştiri, modern dönem ve sonrasında Kürtlere dair araştırmaların "aşiret" üzerine odaklanması ve bu araştırmaların saplanıp kaldıkları kavram kargaşasıdır.

Konuyla ilgili ilk çalışmaları yapanlardan Ziya Gökalp'in, Kürtlerin biricik sosyo-politik yapısı olarak sunduğu aşireti, Durkheimci yaklaşımla ele alması ve "iptidailik" etrafında tanımlaması; sonrasında bu yaklaşımın başka çalışmaları da etkilemesi, yakın zamana kadar konunun önemli çıkmazlarından birini oluşturmaktaydı^[4]. Bu çıkmazın vardığı nihai nokta bazı akademisyenlerin 21. yüzyılın başlarında bile etik sınırları zorlayan bir yaklaşımla aşiretle birlikte oldukça kolonyal bir kavram olarak "kabile"yi kullanma cüretleridir. Ciddi bir kavram karmaşası içindeki bu tanımlamalarda aşiret, oldukça oryantalist, bazen de Gökalp'in yaklaşımındaki gibi iç oryantalizm olarak niteleyebileceğimiz, bir yaklaşımla siyasi iradedden yoksun, sömürülmeye hazır sosyal yapılar olarak sunuldu. Sonraki süreçte, antropoloji-tarih sentezi çalışmaları Kürt aşiretleri, sosyo-politik bir konfederasyon olarak tanımlanmaya başlandı ve Abdulla'nın yaptığı gibi aşiret İngilizce'deki "tribe" ile değil de, Moğol-Türk kavramı olan ve aşiret konfederasyonu anlamına gelen "il" ile karşılaştırıldı^[5]. Buna rağmen, bölgedeki politik hayatın biricik belirleyicisi olarak aşiretin sunulması, aşiret üstü Kürt politik yapılarının ıskalanmasına sebep oldu.

Olağan dönemlerde bölgedeki politik örgütlenmenin en üst noktasını temsil etmemesine rağmen, kriz dönemlerinde ön plana çıkması ve sosyal bilimcilerin kriz dönemlerine odaklanan çalışmaları aşireti ön plana çıkaran sebeplerdi. Oysa bölgenin politik yapısının asıl belirleyicisi Brunniessen'in bir kısmının neredeyse antik çağdan kalma olduğunu belirttiği "emirlikler" di^[6]. Aşiret ile devlet arasında "ara politik form"lar olarak nitelendirilecek "emirlikler" bölgeye hâkim olma çabasındaki imparatorlukların, çatışma ve ittifak bağlamında ilk elden muhataplarıydı. Bu yaklaşımın önemli bir sebebi kuşkusuz emirliklere dair bilgi ve kaynak yetersizliğidir. Bu emirliklerin özellikle iç işleyişine ve yönetici hanedanlarına dair bilgilerimiz o kadar azdır ki; bu konuyla ilgili bilgilerimiz, kaynakların bize sundukları oldukça kısıtlı veriler ile 19.yüzyılda Cizre ve Mir Bedirhan vb. emirlik ve mirlere dair çalışmalardan yola çıkarak yaptığımız değerlendirme ve genellemelere dayanmaktadır. Kürt emirliklerinin geleneksel yapılarını, kendi dönemlerdeki devlet örgütlenmelerinin bir alt yapısı veya şehir devletleri modelleri üzerinden anlamaya çalışmak gibi derinlikli karşılaştırmalar yapacak özel çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kürt emirliklerini aşiretle devlet arasında bir ara form olarak tanımlamak kendi içinde bazı sıkıntıları getirir de, Bitlis, Cizre, Hasankeyf ve İmadiye gibi kendine has bir şehir kültürü oluşturmuş emirlikler ile Eyyubi, Hasanveyhi ve Mervani ilişkisinin tarihi ve coğrafi süreklilik bağlamında, modern takıntılar aşılarak, incelenmesinin ortaya çıkaracağı sonuçlar daha belirgin bir tablo oluşmasını sağlayabilir. Bu çalışmada yukarıda bahsedilen çarpıklıklar aşılmaya çalışılarak, Osmanlı Devleti'nin Bitlis emirliği ile ilişkileri 16. yüzyıl merkeze alınarak incelenecektir.

2 Amir Hassanpour, "Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar", Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri içinde, Ed: Abbas Vali, İstanbul, 2005, s. 140. Hassanpour, bu değerlendirmesinde Mustafa Âlî'nin "Ekrâd ü Etrâke" ifadesindeki Türkleri görmezden gelir, cümle sadece Kürtler için kullanılmış gibi davranır.

3 Danise Natalia, Kürtler ve Devlet Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi, çev: İbrahim Bingöl, İst., 2009, s. 37.

4 Bkz., Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Haz: Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1992.

5 Nejat Abdulla, İmparatorluk Sınır ve Aşiret, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması, Çev: Mustafa Aslan, İstanbul, 2009, s.77.

6 Martin Van Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, Çev: Nevzat Kıracı vd., İstanbul, 1993, s.207.

İlk İrtibatlar ve Osmanlı Hâkimiyeti

Bölgede Osmanlı hâkimiyetinin 16. yüzyılda başlaması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin Bitlis emirliği ile ilişkilerine dair araştırmaların odak noktasının bu yüzyıl ve sonrası oluşturmuştur. Dehqan ve Genç'in henüz (2017) yayınlanan bir çalışmaları bize bu ilişkiyi 16. yüzyılın öncesine götürme fırsatı vermektedir. 15. yüzyılda Bitlis Emiri Şeref b. Şah Muhammed'in Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmed'e yazdığı bir mektup Dehqan ve Genç'in ifadesiyle "... eğer doğru açıdan bakılacak olursa 15. yüzyıla ait bu belge, geçici ve değişken ittifakların temel sorun olduğu istikrarsız Kürt sınır bölgelerinin erken tarihi hakkında bize daha fazla şeyler anlatabilir" niteliktedir. Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonraki yıllarda yazıldığı belli olan mektubun üslubu dil, belagat ve diplomatik açıdan İran-İslam entelektüel ortamının izleri taşır^[7]. Bu mektuba dair çalışma bir bütün olarak değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti ile Bitlis emirliği arasındaki ilişki, yoğunluk açısından olmasa bile hiyerarşik açıdan Anadolu'daki diğer beyliklerle kıyaslanabilir.

Yukarıda bahsedilen mektup örneğinde olduğu gibi 16. yüzyıl öncesinde rastladığımız irtibat kırıntılarına karşın, Osmanlı Devleti ile Bitlis Emirliği veya bölgedeki diğer politik oluşumlar arasındaki ilişki ağı asıl itibarıyla Yavuz Sultan Selim dönemindeki siyasi faaliyetler sonrasında oluştu. Bu ilişki ağının oluşumunda Osmanlı Devleti'nin izlediği politika kadar bölgedeki sosyo-politik yapıların içinde bulunduğu durum da etkili oldu. Yavuz'un doğu seferi öncesinde bölgedeki politik durumu şöyle özetlemek mümkündür: Yüzyıllardır yerel hanedanlara dayanan ve genellikle "Emirlik" olarak adlandırılan geleneksel Kürt siyasi örgütlenmeleri, 13. yüzyılda Moğol saldırılarının ardından bir kriz yaşamaktaydı. Tüm bu kriz sürecinde geleneksel emirlikler bölgedeki iktidar boşluğunu dolduracak bir varlık gösteremedi^[8]. Osmanlı-Safevi çatışması, Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında, kısa süreli rahatlama dönemleri haricinde, devam eden bu krizden kurtulmak için emirliklere önemli fırsatlar sundu.

16. yüzyılın hemen başında şahlığını ilan ederek bölgedeki hâkimiyet mücadelesine katılan Şah İsmail'in, Akkoyunluların varlığına son vermesinin ardından, Akkoyunlu baskısından kurtulan Kürt hanedanları, Şah İsmail'le anlaşarak bölgede tekrar etkin olabileceklerini düşünmüşlerdi. Bu düşünceyle Şah İsmail'le görüşmek için Tebriz'e giden 12 Kürt miri, tutuklanıp hapse atılıp yerlerine de Şii emirler atanınca yeni bir baskı döneminin başladığı anlaşılmıştır^[9]. Şah İsmail, mirleri tutuklayarak, otoritesini Kürt hanedanlarla paylaşma niyetinin olmadığını açıkça ortaya koymuştu.

Safevilerin geleneksel Kürt yönetimlerine yönelik izlediği baskı politikasının bir başka boyutunu "Şiiilik" dayatması oluşturmuştur. Her ne kadar, mezhep unsuru Kürt emirliklerinin politikalarını etkileyen başat faktör olmasa da, Safevi iktidarının uygulamalarıyla bunu bir baskı unsuruna dönüştürmüş olması, Kürtlerde Safevilere karşı önemli ölçüde tepkiye yol açmış olmalıdır. 16. yüzyılın başlarında Safevi hâkimiyetindeki Hasankeyf ve Bitlis'i ziyaret eden Venedikli bir tacirin anlatılarında Şiiilik baskısı bariz olarak göze çarpmaktadır. Venedikli tacirin anlatılarına göre, her iki şehrin de halkı, Şii olmamalarına rağmen Kızılbaş gibi giyinip, öyle görünmeye çalışmaktadırlar^[10]. İdris-i Bidlisi de, Osmanlı'ya tabi olmaları için davette bulunduğu Kürt emirlikleri Safevilerle ilişkilerine göre tasnif ederken, Safevilerin hem Kürtlerin geleneksel yönetimlerine yönelik baskılarının hem de Şiiilik dayatmasının üzerinde durur. İdris-i Bidlisi'nin bu değerlendirmesine göre Safevilerle ilişkileri

7 Mustafa Dehqan-Vural Genç, "Şeref b. Şah Muhammed'ten Fatih Sultan Mehmed'e Mektup", Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, İstanbul 2017, s. 39.

8 Hakan Özöglü, Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği, Çev: Nilay Özok-Gündoğan -Azat Zana Gündoğan, İst. 2009, s. 64.

9 Şeref Han, Şerefname, Çev: M.Emin Bozarslan, İstanbul 2009, s.102.

10 Tufan Gündüz, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, İstanbul, 2012, s. 137-143.

bağlamında Kürtler 3 gruba ayrılmıştır: (I) Bredost Kürtleri, Soran Miri Seyyid bin Şah Ali, İmadiye hâkimi Mir Seyfeddin ve halefi Mir Sultan Hüseyin gibi Kızılbaş ilhat ve sapıklığından fiil ve itikat olarak yüz çevirenler; (II) Safevilere tabi olmayı reddeden ama bununla birlikte onlarla mücadele etmeye güç yetiremeyen önemli bir kısmı Şah İsmail tarafından hapsedilen isimlerden oluşan Hasankeyf Miri Melik Halil Eyyubi, Bitlis Miri Şerefhan, Hizan Miri Davud, Sason hâkimi Ali Bey ve Nemran hâkimi Abdül Bey ve İzzeddin Şir Bey gibi muhtemelen bir kısmı şeklen de olsa Şii görünenler; (III) Safevi hâkimiyetine karşı baştan beri bir mücadele içinde bulunan Buhti emirliği^[11].

Safevilerin bölgede oluşturduğu baskının üçüncü ayağı, Alevi Türkmenlerin desteklenmesidir. Bu destek bölgenin sosyo-ekonomik yapısında ciddi bir kargaşaya yol açmıştı. 12. yüzyıldan itibaren bölgeye gelmeye başlayan Türkmenler^[12], Safevilerle birlikte yoğun bir mezhepsel motivasyon kazanmışlar ve daha etkin olmuşlardır. Bu süreçte bölgenin sosyo-ekonomik hayatını felç eden ve adeta bir istilaya dönüşen Safevi destekli Alevi Türkmenlerin faaliyetleri, onların bölgedeki etkilerinin kırılmasını Kürtler için hayati bir meseleye dönüştürmüştür.

Emirliklerin kendi politik güçlerini tekrar elde etmek istemeleri, Şiilik ve Alevi Türkmenlerin sosyo-ekonomik baskısı, Kürtlerin Safevilere karşı, Bidlisi'nin ifadesiyle "mübalaga"^[13] derecesindeki tepkilerinin en önemli sebepleri olmuş, Safevilere karşı müttefik arayışına itmiştir. Sultan Selim'in, Safevi politikasının azımsanmayacak sayıda Kürt destekçisini bu arayışla açıklamak mümkündür. Yine Bidlisi'nin ifadesiyle, Şiiilerin bir kısmının Safevilere karşı Osmanlı'yı bölgeye davet eden esas amilin Kürtler olduğunu düşünmesi^[14], Kürt hanedanların Safevilere karşı müttefik arayışının boyutunu göstermesi açısından önemlidir^[15].

Bu ortamda muhtemelen Bitlis emirliğinin menfaatleri de, Safevilere karşı denge oluşturabilecek bir gücün bölgede etkin olmasını desteklemeyi gerektirmiş ve buna uygun politik bir tavır geliştirilmiştir. Sevgen, bir mektuba dayanarak Şerefhan ile Sultan Selim arasında Çaldıran Savaşı öncesinde ilişkilerin başladığını, Şerefhan'ın casusları aracılığıyla Safeviler hakkında elde ettiği bazı bilgileri Osmanlı sarayıyla mektuplar aracılığıyla paylaştığını iddia etmektedir^[16].

Bununla birlikte emirliklerin Osmanlı'ya tüm yönlü destekleri için belli bir güven ortamı oluşması ve Osmanlı'nın Safevilere karşı başarılı olabileceğinin anlaşılması gerekecekti. İdris-i Bidlisi'nin aracılığı ve muhtemelen hanedan ailelerine geleneksel haklarının korunacağına dair verdiği teminatlarla oluşan güven ortamı ile Çaldıran Savaşı'nın Osmanlı'nın zaferiyle sonuçlanması ve Yavuz'un Tebriz'e girmesinin ardından Osmanlı Devleti'nin Safevilere karşı ittifak kurulabilecek bir güce sahip olduğunun anlaşılması, Kürt hanedanların Osmanlı'yla ittifak kararı vermeleri için gerekli şartları oluşturmuş görünmektedir.

Osmanlı ordusunun Çaldıran Savaşı'ndan sonra bölgeden ayrılmasının ardından Safevilerin tekrar hâkimiyet kurma girişimleri emirlikleri, bölgede Osmanlı hâkimiyetini tesis konusunda ısrarcı olmaya itmiştir. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinde Kürtlerin rolü ve ısrarcılığı Diyarbakir ve Mardin'in Safevi kuvvetlerinden temizlenmesi esnasında oldukça belirgin şekilde görülmektedir. Yavuz Sultan Selim'in, Çaldıran zaferinden sonra bölgeyi Osmanlı hâkimiyetine alma konusunda

11 İdris-i Bidlisi, Selim Şah-nâme, Haz: Hicabi Kırılancık, Ankara, 2001, 237-239.

12 Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, c.2, Çev: Ömer Doğrul, Ankara, 1999, s.440.

13 Bidlisi, s. 274.

14 Bidlisi, s. 261.

15 1890'larda İranlı Tarihçi Muhamed Arif Mütercim tarafından kaleme alınan "Tarix-i İnkilabê İslam Beyne'l-Xasa ve'l-Am" adlı eserde İdris-i Bidlisi, Sultan Selim'i İran'a karşı kıstırtan kişi olarak tanıtır. Murad Civan, Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler, İlk Kürt Osmanlı İttifakı, İstanbul, 2015, s.186.

16 Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Ankara 1982, s.28.

çok da istekli olmadığı anlaşılmaktadır. Bir yandan merkez ordusunun isteksiz tavırları, diğer yandan Batıya yapılacak seferlerin daha cazip olması gibi hususlarla açıklanabilecek bu durumun tersine dönmesinde Kürtlerin ısrarlarının da etkisi olmuştur.

Safevilerin bölgedeki yönetim merkezi olan Diyarbakir, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Safevi valilerinden Karahan tarafından kuşatılmış, şehir halkı bir yılı aşkın bir süre, Osmanlı yardımı gelmeden eşraftan Ahmed Çelebi'nin liderliği, İdris-i Bidlisi'nin yönlendirmeleri ve aşiretlerin desteğiyle Safevilere karşı direnmiştir¹⁷. Bu esnada Dulkadiroğulları ile ilgilenen Sultan Selim, şehir halkının uzun süre devam eden ısrarı ve İdris-i Bidlisi'nin aracılığıyla sonunda Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görevlendirmiş ve ancak bu görevlendirmeye Osmanlı Devleti, bölgede hâkimiyet tesis etme iradesi ortaya koymuştur. Bu gelişmenin ardından, Osmanlı ordusunun yola çıktığı ve bölgedeki Kürt emirlerinin askerleriyle orduya katılma hazırlığı içinde olduğu haberini alan Safevi valisi Karahan kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Bu süreçte bazı Kürt hanedanların Safevileri desteklediklerini belirtmek gerekir. Nitekim Karahan'ın Diyarbakir kuşatmasına destek için Şah İsmail tarafından eski Hizan miri ile Adilceviz ve Erciş mirileri yardım için gönderilir. Ahlat üzerinden Diyarbakir'e yürümek isteyen bu güçleri, Sason, Hizan ve Bitlis mirleri 4.000 kişilik bir kuvvetle yenilgiye uğratırlar¹⁸. Tüm bu süreç Mardin yakınlarında Dede Kargın denen mevkiye Safevi ordusu ve Alevi Türkmen ittifakına karşı Osmanlı ordusu ve Kürt ittifakının başarı kazanması ile sona erer. Hammer, döneme dair birçok kaynaktan Bitlis beylerinin bu savaşta ne kadar etkili olduklarına dair bilgileri toplamıştır¹⁹.

İttifak ve Tabiiyet Arasında Osmanlı Devleti-Bitlis Emirliği

Osmanlı Devleti'nin bölge hâkimiyetiyle sonuçlanan bu süreç, Osmanlı-Kürt ilişkisinin karşılıklı bir ihtiyaca dayandığını göstermektedir. Kürt mirleri, hanedanlık haklarını yeniden kazanmak için Safevilere karşı tek başlarına mücadele etmelerinin imkânsız olduğunu farkındaydılar. Safevilere karşı bölgedeki tek dayanak Osmanlı ordusuydu. Buna karşılık, Yavuz Sultan Selim'in İran içlerine ilerleyip Safevi tehlikesini tamamen bertaraf etme düşüncesi karşısında yeniçerilerin birkaç kez isyana yeltenmeleri bölge hâkimiyetinin sadece merkez ordularıyla sağlanamayacağını göstermiş olmalıdır. Bu da bölgede güçlü yerel kuvvetlere ihtiyacı artırıyordu.

Osmanlı Devleti ile Bitlis emirliğinin ilişki ağlarının oluştuğu bu süreç, aralarındaki fark oldukça ince bir çizgiden ibaret olan "ittifak-tabiiyet" kavramları çerçevesinde incelenebilir. Tarafların birbirlerine ihtiyaç düzeyleri aynı zamanda ilişki düzeylerini de belirleyen temel unsur olmuştur. Benzer şekilde tarafların ilişkiyi tanımlama ve içeriğine dair yaklaşımları ve beklentileri de farklıdır. Açık bir ifadeyle söyleyecek olursak Osmanlı "tabiiyet" temelli bir ilişki düzeyine, emirlikler ise "ittifak" temelli bir ilişki düzeyine yakın durmaktadırlar.²⁰ Padişah ve hanedandan başlayıp taşraya uzanan bir silsile ile kendi otoritesini kuran Osmanlı iktidarı, bölgede ilk bakışta merkezi yapısıyla çelişir görünen birçok uygulamayla, bölgesel güçlere de iktidar alanları açmıştır. Bunun bir tercihten çok şartların sürüklediği bir zorunluluğa hatta bölgenin Osmanlı hâkimiyetine alınması sürecinde böl-

17 Bidlisi, s. 279; Hoca Sâdeddin, Tâcüt-Tevârîh,c.II, İstanbul 1280, s. 299-303; Nejat Göyünç,"Diyarbakır" maddesi, DİA, 1994, c. 9, s.466 .

18 Hoca Sâdeddin, c:2, s.308.

19 Joseph von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, Haz: Mümin Çevik, İstanbul, Tarih Yok, c.4, s177 vd.

20 Detaylı bir değerlendirme için bkz; İbrahim Özcoşar, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş" Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, İstanbul 2017.

gesel güçlerle yapıldığı söylenen, ama yazılı belgelerle henüz ispatlanamamış anlaşmalara dayandığı açıktır^[21]. Öz'ün de belirttiği gibi Osmanlıların hakim oldukları bölgelerde esnek ve pragmatik yaklaşım sergilemeleri örneğine Bitlis ve çevresindeki Osmanlı hâkimiyetinde rastlamaktayız^[22]. Özellikle Safevilere tehlikesinin tamamen bertaraf edilmediği ilk dönemlerde bu esneklik daha belirgindir. Osmanlı Devleti'nin bu İran politikasının devamlılığı, Kürtlerle doğru ilişki kurmasıyla alakalıydı. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin bölgede denetim kurmak ve hâkimiyetini sürdürmek için uyguladığı strateji "*toplumsal grupların feda edilmesiyle değil, devletin bu grupları kendisiyle bütünleştirmesi ya da meşrulaştırması ve kendine bağlaması...*"^[23] olarak tanımlanabilir.

Osmanlı belgelerinde "*istimalet*"^[24] olarak isimlendirilen, Bajalan'ın oldukça isabetli bir şekilde İngilizce karşılığını "*soft power*"^[25] olarak verdiği bu strateji, Kürt hanedanların geleneksel haklarını devam ettirmeleri karşılığında Osmanlı hâkimiyetini tanımaları olarak özetlenebilir. İstimalet politikası çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin bölgede karşılaştığı iki sosyo-politik yapıyla, aşiret ve emirliklerle, kurduğu ilişki düzeyi bölgede hâkimiyetini kalıcı kılacak ve aynı zamanda uzun vadede merkezîyetçiliği tesis edebileceği ara formlarla şekillendi. Emirliklere tanınan statüler ile bir yandan yerel güçler ile "örfi" veya "*Kanun-i Kadim*" olarak isimlendirilen geleneksel yapılar devam ettirilmiş diğer yandan Kürt aşiretlerini kontrol gibi oldukça zor bir iş emirliklere ihale edilerek İran'a karşı tampon olabilecek bir güç kazanılmıştır. Ama bu strateji uygun şartlar oluştuğunda Osmanlı merkezîyetçiliğinin bütün ağırlığıyla ortaya konulmasının önünde engel değildi.

Bu süreçte Bitlis emirliğinin yaklaşımı, bölgede Osmanlı hâkimiyetine nasıl bakıldığının örneği olarak sunulabilir. Bitlis miri Şerefhan 1514'te Tebriz'de Sultan Selim'e bağlılığını bildirdikten sonra^[26], Bitlis kalesi ve kendi hanedanına bağlı diğer yerleri Safevilerden temizlemiş ardından, Safevilere bağlı emirliklerle, muhtemelen stratejisini kendisinin belirlediği, bir mücadeleye girişmişti^[27]. Burada altını çizerek belirtmek gerekir ki, Şerefhan bu süreçte sadece Safevilere karşı değil aynı zamanda Safevilerce desteklenen kendi hanedan üyelerine karşı da Osmanlı'nın desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Nitekim Safevi desteğiyle Bitlis'te hüküm süren kardeşi Halid'e karşı giriştiği mücadele, Halid'in Osmanlı padişahınca idamıyla sonuçlanmıştı^[28]. Henüz Bıyıklı Mehmed Paşa'nın atanmadığı ve bölgede Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmediği bu dönemde Şerefhan, muhtemelen kendini Osmanlı Devleti'nin bir müttefiki kabul ediyordu. Mir Şerefhan'ın bu tutumu, Osmanlı'nın bölgeye gelmesinden beklentisinin kendi geleneksel coğrafyasındaki hanedan haklarını korumak olduğunu göstermektedir. Bunun ötesinde bir beklentinin ne Bitlis emirliğinde ne de bölgedeki diğer hanedanlarda mevcut olduğunu söylemek zordur. Bunun en belirgin göstergelerinden biri de, Çaldıran Savaşı'ndan sonra İdris-i Bidlisi'nin Sultan Selim'den Beylerbeyi rütbesinden birini bölgeye yönetici olarak ataması talebi sonrasındaki gelişmelerdir. Sultan Selim, bu talebe Kürt mirleri kendi aralarından birini seçsinler şeklinde karşılık vermesine rağmen, Bidlisi bütün mirlerin "*yalnız ben olayım, benden başkası olmasın*" yaklaşımında olduğunu bundan dolayı Kürtlerin kendi arasında böyle birini seçmelerinin mümkün olmadığını ifade eder^[29]. Hatta Selimname'de bu durum, Kürtlerin kendi aralarında uzlaştıkları tek konunun "*tevhid ve peygamberin ümmeti olmak*" olduğu bunun dışında

21 Bkz. İbrahim Özcoşar, "Şehir ve İktidar: Tanzimat Öncesinde Osmanlı Mardin'inde İktidar", Mukaddime 9 (2018), 4.

22 Mehmet Öz, XVI.Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", IX th International Congress of Economic and Social History of Turkey, (Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002), Ankara 2005, s. 31.

23 Karen Barkley, Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev: Zeynep Altok, İstanbul 2011, s. 1.

24 59 Numaralı Mühimme Defteri 114 Nolu Hüküm; Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, İstanbul 1991, s. 211.

25 Djene Bajalan, "Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefhan'ın Şerefname'si ve Kürt Beyleri", Tarih Toplum Kuram, S. 1, İstanbul, 2009, s.241.

26 Bkz. Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Ankara 1982, s.28.

27 Bidlisi, s 238, 253-254.

28 Hammer, c.4, 166.

29 Şeref Han, s.320.

hiçbir şey üzerinde ittifak edemedikleri şeklinde çarpıcı bir dille anlatılır^[30]. Bidlisi'nin bu açıklamalarına sebep olan talep, henüz Diyarbekir alınmadan önce İdris-i Bidlisi'nin başkanlığında Hasankeyf Miri Melik Halil Eyyubi, Bitlis Miri Şerefhan, Hizan Miri Davud ve Sason Miri Ali Bey, Nemran Miri Abdül Bey'in ve İzzeddin Şir Bey'in oğlu Mir Melik Abbas'ın katıldığı bir toplantıda Kürt mirlerinden bölgedeki Safevi bakiyesiyle mücadele için yapılmıştı^[31]. Kürtlerin kendi aralarında birini beylerbeyi olarak kabul etmeyecekleri anlaşılınca, Bıyıklı Mehmed Paşa bölgeye vali olarak atanmıştı. Belirtmek gerekir ki, Kürt mirlerinin bu talepleri geleneksel haklarından vazgeçmeyi düşündükleri anlamına gelmiyor, Safevilere ve Alevi Türkmenlere yönelik Osmanlı'nın desteğini almak istediklerini gösteriyordu. Bu gelişmelerin tarihsel önemi bir araya gelmeleri oldukça ender olan Kürt mirlerinin, Osmanlı'yla ittifak konusunda bu denli geniş birliktelik sağlamış olmalarıydı. Muhammed Emin Zeki Bey, bu hususa dikkat çekerek Osmanlı'nın Kürt mirleriyle anlaşarak ve Kürtlerle savaşmadan bölgede hâkimiyetini tesis etmesini tarih içinde bir istisna olarak değerlendirir^[32]. Bu gelişmelerden 80 yıl sonra yazılan Şerefname'de hanedanların Osmanlı, Safevi gibi devletlerle ilişkilerine yaklaşım tarzını gösteren bir ifadeyle, bölgeye hâkim olmak isteyen sultanların Kürtlerin ülkesine göz dikmedikleri ve istila etmedikleri; yalnız Kürtlerin vergi ve sembolik bağlılıklarıyla yetindikleri ifade edilir^[33]. Bu bir tespitten çok beklentiyi ifade etmektedir.

16. yüzyıl boyunca yaşananlar Osmanlı Devleti ile Bitlis emirliği arasında oldukça problemli bir ilişki ağı oluştuğunu, tarafların ister ittifak ister tabiiyet bağlamında olsun beklentilerinin karşılanmadığını göstermektedir. İnalçık kaynak belirtmeden, Bitlis miri Şerefhan'ın İstanbul'a gidip, Sultan Selim'in elini öperek itaatini sunduğunu belirtir. Bu iddia başka kaynaklarca desteklenmediği için zayıf görünse de, Şerefhan'ın bir emirlik olarak kendi hanedan haklarını devam ettirmek hususunda Osmanlı ile Safevi arasında oldukça pragmatist bir tavır içinde olduğunu söyleyebiliriz. 1533'te Osmanlı Devleti ile Şerefhan arasında yaşananlar, tarafların pragmatist ilişkilerine örnek olarak sunulabilir. Şah İsmail'den sonra, Osmanlıyla savaşlarda Kürtlerin rolünü fark eden Safeviler, Kürtlere yönelik politikalarında değişikliğe gitmişlerdi. Osmanlı'nın "istimalet" politikasının bir taklidinden ibaret bu stratejiyi uygulayan Şah Tahmasb, babası Şah İsmail'in aksine, Kürt emirleriyle iyi ilişkiler kurmaya başlamıştı^[34]. Muhtemelen İstanbul'dan beklediği desteği/ilgiyi göremeyen veya bir paşayla anlaşamaması gibi sebeplerle Osmanlı'yla arası açılan Şerefhan için Safevilerin bu yeni politikası cazip gelmiş olmalıdır. Anlaşılan o ki, ortam tarafların müttefik bulmasına oldukça uygundur.

Bayezid döneminde Şah-kulu isyanı, Hammer'in ifadesiyle Şeytan-Kulu isyanı, sırasında Teke'den Safevilere iltica eden Ulama Han da, Safevileri karşı tavrı almış ve "yeni vatanının hakkını Süleyman'a satmıştı."^[35] Ulama Han'a Sultan Süleyman tarafından Hasankeyf ve Bitlis verilmiş, Diyarbekir beylerbeyine de bu bölgeleri tasarruf edebilmesi için kendisine yardımcı olunması emri verilmişti. Ulama Han'a ve Osmanlı kuvvetlerine karşı Şerefhan ve Safevi kuvvetleri arasındaki mücadele Şerefhan'ın öldürülmesiyle sonuçlandı. İlginç bir şekilde Şerefhan'ın öldürülmesinin ardından Bitlis Ulama Han'dan alındı ve Şerefhan'ın oğlu Şemseddin'e verildi. Görünen o ki, Bağdat seferindeki Sultan Süleyman bölgenin güç unsurlarının desteğine ihtiyaç duyuyordu ve Bitlis hanedanı çok uyumlu olmasa da bölgede önemli bir güç unsuruydu. Sonraki gelişmeler ilişkilerin düzelmediğini göstermektedir. Nitekim Mir Şemseddin'in 2 yıl sonra, 1535'te, görevden alındı ve Bitlis klasik sancak statüsünde yönetilmeye başlandı. Hanedan ailesi ise yeniden Safevilere sığınmak zorunda kaldı^[36]. Yüzyılın ortalarında, 1552'de Osmanlı'nın Nahçıvan seferi esnasında Mir Şemseddin Safeviler lehine

30 Bidlisi, s. 262.

31 Bidlisi, s. 239.

32 Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, Çev: Vahdettin İnce vd., İstanbul 2010, s. 171.

33 Şeref Han, s. 24.

34 Bajalan, s. 242.

35 Hammer, c.5, s. 156. Ayrıca bkz Şeref Han, s. 313 vd; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s.349; Özoğlu, s.68

36 Metin Kunt, Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, İstanbul 1978, s.31; Öz, 34.

bölgeye akınlar düzenliyordu. Ancak sonraki yıllarda Safeviler ile de sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır³⁷⁾. Muhtemelen 1555 Amasya anlaşması sonrasında İran'ın hanedan olan ihtiyacı azalmıştı. 1561'de Şehzade Bayezid'in öldürülmesi karşılığında Osmanlı'dan bazı taleplerde bulunan Safevilerin, isteklerinden biri de "Bitlis Hanı'nın, Şâh'ın hükmü altından kaçarak Bağdâd'a sığınmış olan beş oğlunun teslimi" idi³⁸⁾. Diğer talepler reddedilmesine rağmen bu talebin yerine getirilmiş olması konjonktürün Bitlis hanedanını oldukça önemsizleştirdiğine işaret etmektedir.

1578'de Osmanlı paşası Hüsrev Paşa ile Mir Şemseddin'in oğlu Şerefhan'ın (şerefnamenin yazarı) görüşmeleri sonrasında Şerefhan, Bitlis emiri oldu. Bu dönemde Gürcistan ve İran seferlerinde Bitlis emirliğinin Osmanlı ordusuna desteği, hanedan üyelerine yapılan tevcihler³⁹⁾ Şerefhan'ın mirliğinin ilk dönemleri tarafların oldukça uyumlu olduklarına işaret etmektedir. Ancak sonraki yıllarda sorunlar yaşanması üzerine, 1596'da Hazzo beyliği verilerek Şerefhan'ın Bitlis mirliği sonlandırılmak istendi. Tüm bu süreçte Şerefhan ile Van valisi Ahmed Paşa arasında yaşananlar, Şerefhan'ın katledilmesiyle sonuçlanmış gibi görünmektedir⁴⁰⁾. Yerine önce oğlu Diyadin sonra kardeşi Halef atandı.

Yukarıda özetlediğimiz 16. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Bitlis Emirliği arasındaki ilişki ağının anlaşılması, Bitlis'in resmi statüsünün de incelenmesini gerektirir. Osmanlı hâkimiyetinin ardından bölgedeki yeni idari yapılanmanın merkezinde Osmanlı idaresinin yapı taşı olarak eyalet yer almaktaydı. Osmanlı'nın yeni hâkim olduğu, Erzurum ve Sivas'ın güneyinde kalan yerler, Diyarbekir eyaleti olarak teşkilatlandırıldı. Bu yeni eyalet, tarafsız kalmayı seçen ya da Safeviler ile ittifaka devam eden Kelhur, Erdalan, Baban, Şehrizar ve Mukri hariç tüm Kürt emirliklerini de içine alıyordu⁴¹⁾. Eyalet üst çatısı altında Kürt hanedanların geleneksel yönetimlerini devam ettirebilecekleri alt sistemler oluşturuldu. "Yurtluk-Ocaklık" ve "Hükümet" sancakları olarak isimlendirilen bu alt sistemler ile Kürtlerin geleneksel yapıları Osmanlı idari yapısına, gevşek bir yapılanmayla da olsa, entegre edilmiş oluyordu. Bu ilk yapılanmada Bitlis, Diyarbekir eyaletine bağlı bir "hükümet" olarak teşkilatlandırılmış ve bununla Bitlis hanedanının geleneksel hakları korunmuş/tanınmıştır. Ancak Mir Şemseddin'in görevden alınmasıyla birlikte 1535'ten itibaren Bitlis klasik sancak statüsüne alınmıştır. Böylelikle "deftere yazılmış" ve Osmanlı merkezi sistemine dahil edilmiştir. Osmanlı taşra yönetiminde merkeze bağımlılık düzeyinin temel göstergesi "deftere yazılmak"tı.

Devletin kayda geçirmesi aynı zamanda bir temellük göstergesi olarak iktidar alanının tesciliydi. Hükümet, yurtluk-ocaklık, mîr-i aşiret ve eyalet-sancak sistemleri arasındaki temel farklardan biri de deftere yazılmaktı. Hükümetler, tımar sistemine tabi olmadıkları için tahrir yapılmadığından başka bir ifade ile deftere yazılmadığından, merkezi iktidar ile ilişkilerinde bağımlılık düzeyi daha azdı⁴²⁾. 1548'de Van eyaletine bağlanan Bitlis'in bu statüsü 1578'e kadar devam etmiştir. 1578'de Şerefhan'a ocaklık tarikiyle verilmiş olması hükümet sisteminde tahrirden muaf olma ayrıcalığını kaybettiğini göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde de hükümet olarak kayıtlara geçmesine rağmen, bir kere deftere yazılmış olmak, eyaletin gelirleri arasına kaydedilmiş olmak gelen valilerin bu gelirlerden mahrum olmak istememeleri valiler ve mirler arasında çatışmalara sebep olmuş olmalıdır.

37 Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990, 62 vd.; Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 33 Erzurum 2007, s. 244.

38 Hammer, c.6, s.111-112.

39 Öz, s. 35

40 Bkz.; Mustafa Dehqan-Vural Genç, "Why was Sheref Khan Killed?", Manuscripta Orientalia 21/2, 2015.

41 Özoğlu, s.67.

42 Özcoşar, Şehir ve İktidar, s.4-5.

Sonuç

Osmanlı Devleti ile Bitlis emirliği arasındaki ilişki ağının ortaya çıkardığı politik örüntü, müttefiklik ile tabilik arasında "imparatorluk-emirlik ilişki düzlemi" olarak tanımlayabileceğimiz bir sistemdir. Bu sistemin başlangıç noktası tek taraflı bir iradeye, çoğunlukla da öne sürüldüğü gibi sadece Osmanlı Devleti'nin iradesine dayanmaz. Osmanlı'nın bölge hâkimiyetinde bölge yüzyıllardır varlıklarını sürdüren hanedanlarının talep ve iradelerinin de etkisi olmuştur.

Bu tespit, Osmanlı Devleti ile Kürt emirlikleri arasında tüm yönlü bir uzlaşa olduğu anlamına gelmemekteydi. Osmanlı açısından da, önce doğu sınırını güvenceye alma ardından Bağdat-Basra hattına ayrı bir önem atfedilmesiyle oluşan konjonktür bölge hâkimiyetini ve Kürtlerle ittifakı bir ihtiyaca dönüştürmüştü. Sonraki yüzyıllarda, değişen koşullar merkezîyetçilik lehine fırsatlara dönüştürülüp geleneksel yapılar merkezîyetçiliğe feda edilse de, 16. yüzyılda Osmanlı henüz yeni hâkim olduğu bölgede kalıcı olmanın ön koşulunun yerel güçlere dayanmak olduğunun farkındadır. Barkley'in yerinde tespitiyle ; "devletler hâkim olmaya çalıştıkları toplumun yapısını, bu toplumla aralarındaki tahakküm ilişkisini içinde buldukları bağlamın gerektirdiklerini hesaba katarak hareket eden aktörlerdi"^[43] ve Osmanlı Devleti de, Kürtlerle ilişkilerinde içinde bulunduğu bağlamın gereklerini hesaba katıyordu.

Kürt emirlikleri de, ayrıcalıklarının tehlikede gördüklerinde veya konumlarına yönelik bir tehdit hissettiklerinde Osmanlı Devleti'yle çatışmaktan çekinmedikleri gibi, İran'la ittifak kurma veya İran'a sığınma seçeneklerine de başvurabiliyorlardı. Sonuçta; Kürtler için Osmanlı Devleti iki müttefik adayından biriydi. 1532'de Şerefhan'ın İran'a sığınması bu durumun 16. yüzyıldaki ilk örneğidir. Sonuçta, Safevi seçeneği 16. yüzyıl boyunca Bitlis hanedanı için Osmanlı Devleti'nde daha himaye edici bir tavır takınmıştı. Tüm bu süreçte taraflar için Sünnilik-Şiilik ayrımı bile günümüzde iddia edildiği kadar derin değildi ve Bitlis hanedanı Şii Safevilere sığınmakta, Osmanlı da Bitlis'e Şii bir yönetici tayin etmede bir sıkıntı görmüyordu.

Kaynakça

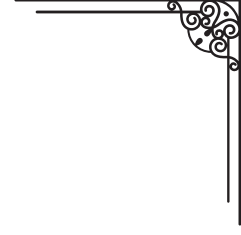
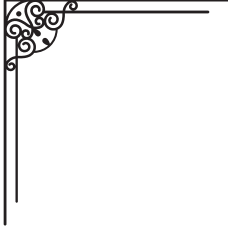
- ABDULLA Nejat, İmparatorluk Sınır ve Aşiret, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- AKGÜNDÜZ Ahmed, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, c.3-4, İstanbul 1991-1992.
- AYN-I ALİ EFENDİ, Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân, İstanbul 1280.
- BAJALAN Djene, "Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefhan'ın Şerefname'si ve Kürt Beyleri", Tarih Toplum Kuram, S. 1, İstanbul, 2009.
- BARKLEY Karen, Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- BİTLÎSİ Şükri, Selim-nâme, Haz: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İsis Yay., İst.,1995.

---

43 Barkley, s.11.

- BRUINESSEN Martin Van, Kürdistan Üzerine Yazılar, Çev: Nevzat Kırac vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- CELALZADE Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, Haz: Ayhan Yılmaz, Kariyer Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- CİWAN Murad, Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Safeviler ve Kürtler, İlk Kürt Osmanlı İttifakı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015.
- DEHQAN Mustafa - GENÇ Vural, "Şeref b. Şah Muhammed'ten Fatih Sultan Mehmed'e Mektup", Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- DEHQAN Mustafa - GENÇ Vural, "Why was Sheref Khan Killed?", Manuscripta Orientalia 21/2, 2015.
- GELİBOLULU Mustafa Âlî, Nushetü's-Selâtin, Haz: Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İst., 2015.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ, Nusret-Nâme, Haz: H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- GÖKALP Ziya, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Haz: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1992.
- GÖYÜNÇ Nejat, "Diyarbakır" maddesi, DİA, c.9, İstanbul, 1994.
- GÖYÜNÇ, Nejat XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- GÜNDÜZ Tufan, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.
- HAMMER Joseph von, Büyük Osmanlı Tarihi, Haz: Mümin Çevik, İstanbul, Tarih Yok.
- HASSANPOUR Amir, "Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar", Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri içinde, Ed: Abbas Vali, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.
- Hoca Sâdeddin, Tâcû't-Tevârih, c.II, İstanbul, 1280.
- İDRÎS-İ Bidlîsî, Selim Şah-nâme, Haz: Hicabi Kırangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- İNALCIK Halil, Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- KUNT, Metin, Sancaktan Eyaletle 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, Osmanlı-İran Münâsebetleri, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- MURPHEY, Rhoads, Kanûn-nâme-i Sultânî li' Aziz Efendi, Harvard Üniversitesi Basımevi, Harvard, 1985.
- NATALIA Danise, Kürtler ve Devlet Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi, Çev: İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009
- ÖZ, Mehmet, "XVI.Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", IX th International Congress of Economic and Social History of Turkey, (Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002), Ankara 2005.
- ÖZCOŞAR, İbrahim, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş" Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, İstanbul 2017.
- ÖZCOŞAR, İbrahim, "Şehir ve İktidar: Tanzimat Öncesinde Osmanlı Mardin'inde İktidar", Mukad-dime 9 (2018).
- ÖZOĞLU Hakan, Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği, Çev: Nilay Özok-Gündoğan -Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- SEVGEN Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Haz: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.
- SÜMER, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK Yayınları, Ank. 1990.
- ŞEREF HAN, Şerefname, Çev: M.Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul, 2009.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, c. II, MEB Yayınları, tarih yok.

علاقات إمارة هكاري مع إمارة بدليس حتى عام 1665

د. نزار ايوب گولي

جامعه زاخو - قسم التاريخ

HAKKARİ AND BEDLİS EMIRATES RELATIONS UNTIL 1665

1665 YILINA KADAR HAĞKARİ VE BİTLİS EMİRLİKLERİNİN İLİŞKİLERİ

Nizar GULİ

guli_nizar@yahoo.com

Abstract

The country of the Kurdish (i.e. Kurdistan) before the Ottoman rule did not enjoy a unified system of government. The political map of Kurdistan was distributed among a number of local Kurdish emirates, presenting a kind of political system and independent diplomatic relations with their neighbors. These emirates composed the political, economic, social and even cultural structure of Kurdistan. This situation continued until after the Ottoman control of the region in 1515, where the Ottoman State did not deliberately impose its system on the Kurdish Emirates. That is why; these emirates maintained an independent system of government.

The Hakkari and Bedlis are two of the largest, most powerful and oldest among the Kurdish Emirates. Because of their common borders, their relations have witnessed many cases of political coordination, dissonance and sometimes wars. Based on available references and documents, the current study highlights the political relations between the two emirates from the beginning of their establishment after the fall of the Abbasid State (1258) until the Ottoman dominance.

Such a situation remained developing until 1665. This last year witnessed a shift in the Bedlis Emirate, where its military and political status had been destroyed by a large Ottoman campaign, resulting into being a tribal leadership. This study is based on a number of original Persian, Arabic and Turkish references, and some of Ottoman documents classified in Muhimma Defters.

Key words: Bedlis Emirates, Hakkari Emirates, Ottoman Empire, relations

Özet

Kürtlerin ülkesi Kürdistan Osmanlı devleti kontrolü altına girmeden önce birleşik ve yerleşik bir sistem biçimine sahip değildi, bu ülke yerli bazı Kürt emirlikleri arasında dağılmış-bölünmüş durumundaydı, ve bu emirliklerin kendilerine has ve özgü siyasi çıkarları vardı, komşu Kürt emirlikleri ile bağımsız diplomatik ilişkilere sahiptiler, bu emirlikler Osmanlı devletinden önce Kürdistanın sosyal, ekonomik, siyasi ve hatta kültürel yapısını oluştururdu, ve bu düzen 1515 Osmanlı devleti Kürdistanı kontrol altına aldıktan sonra devam etmekteydi, zira Osmanlı devleti bu topraklarda kontrol sağladıktan sonra doğrudan doğruya merkezi bir anlayışla yönetmedi, bu sayede Kürt emirlikleri özgür bir biçimde kendi hukukunu siyasi ekonomik kültürel yaşantısını kurdular

Bu emirliklerin en büyükleri, güçlüsü ve köklüsü olan Hakkari ve Bitlisi emirlikleri idi, bunun en büyük nedenlerinden bu iki emirliklerin birbirlerine komşu ve siyasi ilişkilerinin var olmasındır, ama bazen ikili çıkarları sekteğe öğradında savaşımlardır, çünkü çıkarlar her şeyin önündedir

Bu çalışmanın en büyük dayanağın eski kaynaklar ve belgelerdir, bu kaynaklar ışığında bu iki emirliklerin siyasi yaşamını merkez altına aldık ilk kuruluşundan 1258 abası devletinin yıkılışına kadar, ve sonrası taki Osmanlı bu toprakları kontrol altına alana kadar bu iki emirlikler ilişkilerini geliştirdiler günden güne daha siki ve ileriye gürmüşler taki 1665 senesine gelinde, bu seneden sonra hiç bir şey eskisi gibi olmadı, zira Bitlis emirliği büyük bir değişime uğradı çünkü Osmanlı devleti bu emirliğe karşı büyük bir saldırı düzenledi ve acımasız bir biçimde üstünden geçti, bu saldırıdan sonra bu emirliğin ne siyasi nede askeri gücü kaldı direnci kırıldı ve zayıf düştü, en büyük değişimde Bitlis emirliği emirlikten aşiret reğisine-liderliğine çevirmiş oldu.

Bu çalışmada en iyi ve en eski Türkçe Arapça ve Farsça kaynaklar kendi dillerinden çevirerek yazıldı, ayrıca çalışmamızı dahada zenginleştirebilmek için Osmanlı Arşivinde Muhimme Defterlerin kayıtları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis Emirliği, Hakkari Emirliği, Osmanlı devleti, ilişkiler.

تمهيد: لم تكن بلاد الكورد (كوردستان) قبل السيطرة العثمانية تتمتع بنظام حكم موحد انما كانت الخريطة السياسية تتوزع بين من عدد من الامارات الكوردية المحلية لها نظامها السياسي و علاقاتها الدبلوماسية المستقلة عن جاراتها. وكانت هذه الامارات تشكل التركيبة السياسية والاقتصادية والاجتماعية وحتى الثقافية لكوردستان قبل السيطرة العثمانية. واستمرت هذه الحالة بعد السيطرة العثمانية على المنطقة في 1515، حيث لم تعتمد الدولة على فرض نظام حكمها المباشر على الامارات الكوردية وبذلك حافظت هذه الامارات على انظمة حكمها المستقلة

تشكل امارتا هكاري و بدليس اثنتين من اكبر و اقوى و اعرق الامارات الكوردية و نظراً لوجود حدود مشتركة بينهما فقد شهدت علاقاتهما حالات كثيرة من التنسيق السياسي و التنافر و الحروب احياناً

تلقي هذه الدراسة – بالاستناد على المصادر و الوثائق المتوفرة- الضوء على العلاقات السياسية بين الامارتين منذ بدايات تأسيسهما عقب سقوط الدولة العباسية في 1258 لغاية السيطرة العثمانية ثم تتابع تطور علاقاتهما خلال الفترة التالية لغاية عام 1665. و شهدت السنة الاخيرة تحولاً في امارا بدليس حيث تعرضت الى حملة عثمانية كبيرة قضت بشكل كبير على مكائنها العسكرية و السياسية و تحولت عملياً الى زعامة عشائرية

علاقات بين امارتي هكاري و بدليس قبل السيطرة العثمانية-

تجاور امارا هكاري من جهتها الشمالية الغربية امارا بدليس و هي ايضاً امارا نشأت في السواحل الغربية و الشمالية من بحيرة وان في القرن الذي تلى سقوط الدولة العباسية في 1258م^[1]. وان اول اشارة الى العلاقات بين امارتي هكاري و بدليس تعود الى عام 1406م، ففي هذه السنة توجه الامير قره يوسف القره قوينلو من الشام الى بدليس و التقى هناك بالامير شمس الدين الروزيكي أمير بدليس، و قد تزوج الأخير من ابنة قره يوسف^[2]، وفي نفس السنة جرد الاميران حملة على القرى العائدة الى الامير عز الدين شير الهكاري و نهبوا المواشي و الممتلكات هناك. و يظهر من هنا ان العلاقات بين امارتي بدليس و هكاري ربما كانت متوترة قبل حدوث التحالف بين الاميرين شمس الدين و قره يوسف، كما ان الامير عز الدين شير كان معيماً من قبل الدولة التيمورية بوصفه ملكاً على كوردستان و هذا يعني انه ينتمي الى الجهة المعادية لقره يوسف

وفي 813هـ/1410م استغل السلطان احمد الجلائري (1410-1382م) فرصة انشغال قره يوسف بالحرب مع قوات الاق قوينلو في ارزنجان و سيطر على تبريز، لذا عاد قره يوسف مسرعاً و التقى بالسلطان احمد بالقرب من تبريز، وكان الملك عز الدين و ابنه الملك محمد ضمن المشاركين في هذه المعركة الى جانب قره يوسف، و التي انتهت بهزيمة السلطان احمد و أسرته و من ثم مقتله بأمر من الامير قره يوسف^[3]. و لا يعرف موقف الملك عز الدين شير من التطورات اللاحقة في المنطقة الا ان المصادر الامنية تشير الى انه في عام 1419م اغار عز الدين على بدليس و احرق خمسة من قرىها^[4]، و يستنتج من هذه الرواية ان العلاقات بين الامير الهكاري و قره يوسف كانت متوترة لان شمس الدين البدليسي كان حليفاً و نسبياً لقره يوسف^[5]

وبعد وفاة قره يوسف تولى ابنه اسكندر ميرزا الحكم اصطف كل من الامير الهكاري الملك محمد ابن عز الدين شير و أمير بدليس شمس الدين الى جانب الامير شاهرخ ابن تيمور لئلا يكون في حالة الصراع مع اسكندر ميرزا ابن قره يوسف (1438-1420م)، فققول المصادر انه في اواخر شهر محرم 824هـ/ شباط 1421م ذهب الملك عز الدين شير «الذي تتخطى عظمة أسرته من كل شرح»^[6] الى تبريز و أعلن ولاءه لشاهرخ، ثم توجه شاهرخ الى بلدة بايزيد فهرب حاكمها اسبند ميرزا ابن قره يوسف و عندما وصل شاهرخ الى وان و اخلاط استقبله «صاحب الاختيار في تلك الديار»^[7] الملك محمد ابن الملك عز الدين شير و أمير بدليس شمس الدين و عدد آخر من الامراء الكورد

1 ينكر البدليسي ان اول امير من هذه الامارة هو (الملك الاشرف) الذي كان قبل ذلك قائداً من قادة الايوبيين في الشام و الذي حارب السلطان جلال الدين خوارزمشاه و تمكن من اخراجه من بلاده. و ينتقد الاستاذ محمد امين زكي هذه الرواية بقوله ان الامير الذي حارب خوارزمشاه في منطقة بدليس هو نفسه الملك الاشرف بن الملك العادل الايوبي، وكان قد ارسل جيشاً يقوده الامير عز الدين عمر الهكاري و نازل به خوارزمشاه و الحق به هزيمة منكرة على مقربة من ارزنجان في 627هـ/ 1230م و «يؤخذ من هذا ان الامير عز الدين عمر الهكاري هو اول حاكم على بدليس». و مما يؤيد رأي محمد امين زكي هو ان البدليسي نفسه ينكر ان اصل امراء بدليس يصل الى شخص اسمه (عز الدين) «الذي كان يمت بصلة النسب الى الملوك الاكسرة [الساسانيين]»، و يبين مما سبق ان اصل هذه الاسرة تنتهي اما بالايوبيين او الهكاريين و لا اساس للزعم القائل بأنهم من اصول ساسانية. ينظر: البدليسي، شرفخان، شرفنامه، ترجمة: محمد جميل الملا احمد الروزيبياني، ط2، دار موكرياتي، (اربيل: 2001)، ص 600؛ زكي، محمد امين، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان، ترجمة: محمد علي عوني، (بغداد: 1961)، ص 369

2 ظهراني، ابوبكر، كتاب الديار بكرية، بتصحيح و اهتمام: نجاتي لوغال، فاروق سومر، انجم تاريخ ترك، (انقره: 1963)، ج 1، ص 32؛ تنوي، احمد بن نصر الله، تاريخ الفتي، تحقيق: غلامرضا طباطبائي مجد، انتشارات علمي و فرهنگي، (تهران: 1382)، ج 7، ص 5023.

3 حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله، زبدة التواريخ، تحقيق: كمال حاج سيد جوادى، وزارت فرهنگ، (تهران: 1380 هـ.ش)، ج 3، ص 401؛ شيخ محمد، رابعه فتح، كوردستان له سدهى نويمى كوچى/ يازدى زاييندا، و هزارتى روشنييرى، (هولير: 2005)، ل 252.

4 Khachatryan, Alexander, The kurdish principality of Hakkariya (14th-15th centuries), Iran and caucasus, vol.7, no.1, - Brill, 2009, pp 49.

5 يقول البدليسي ان العلاقات الجيدة بينهما استمرت حتى وفاة الامير قره يوسف في عام 1420م. ينظر: المصدر السابق، ص 622.

6 حافظ ابرو، مصدر بيشتين، ج 4، ص 775؛ سمرقندي، عبدالرزاق بن اسحاق، مطلع السعدين و مجمع البحرين، تحقيق: عبدالحسين نوائى، و پژوهشگاه علوم انساني، (تهران: 1372)، ج 3، ص 298؛ سمرقندي، همان مصدر، همان صفحة.

وقدموا الهدايا والمعروضات¹⁸

من جهة أخرى خرج شاهروخ من تبريز إلى خراسان من دون ان يعين حاكماً عليها لان احداً من ابائنه وامراء جيشه لم يتجرأ على تولى زمام الإدارة فيها خوفاً من اسكندر ميرزا الذي اصبح أميراً على الإمارة بعد وفاة والده¹⁹، وبذلك فتح الطريق امام اسكندر ميرزا للسيطرة على تبريز في 824هـ/1421م¹¹⁰. وبدأ اسكندر بعد استيلائه على تبريز بالانتقام من الامراء الذين أعلنوا ولائهم للدولة التيمورية، فلقى القبض على الأمير شمس الدين البديسي¹¹¹ وأمير هكاري الملك¹¹² محمد بالقرب من بلدة (بينكول) بواسطة أمير إمارة جمشكزك شيخ حسن بك¹¹³

يذكر ابوبكر الطهراني قصة القاء القبض على الملك محمد والأمير شمس الدين على النحو التالي: «كان عثمان بك الأقي قوينلو (-1389/1435) قد اخرج امير جمشكزك شيخ حسن بك عن امارته ولجا الأخير الى اسكندر بك، فاقترح الأخير توجيه حملة الى ديار بكر للقضاء على الأقي قوينلو وتعهدهد بارجاع إمارة جمشكزك الى الامير شيخ حسن بشرط ان يقنع امير بدليس و امير وان و سلطان بالالتحاق بجيشه، وقال له «انك كوردي مثلهم و من بني قومهم»، فتمكّن شيخ حسن من اقناع الاميرين الذين بدؤوا بارسال قواتهم تبعاً الى جيش اسكندر بك، ثم توجه الاميران بنفسهما الى معسكر اسكندر والتحقوا به في منطقة تسمى (احولش) الواقعة في مصافي بينكول وهناك «قام اسكندر بصيد عظيم وفي ذلك الصيد لقي القبض على امراء بدليس واخلطو وان ووسطان»¹⁴. وقد قضى اسكندر على الإمارات الكوردية الواقعة حول¹⁵ (بحيرة وان وعهد بإدارة هذه النواحي الى ابنه (يار علي

في عام 1470 ارسل الامير اوزون حسن الأقي قوينلو قائديه سلطان حمزة ابن جهانكير و سليمان بيژن اوغلي للسيطرة على امارتي بدليس و بوتان و بعد حصار دام لعدة اشهر طلب امير بدليس ابراهيم بك الامان و سيطرت الاقي قوينلو على بدليس، وقد عين سليمان بيژن اوغلي اميراً على بدليس و ابعدهد امير ابراهيم مع اسرته الى مدينة (قم) الايرانية، و لكن في عام 1473 امر اوزون حسن بقتل الامير ابراهيم بك، و من جانبه قام احد وجهاء بدليس يدعى (محمد أغى كلهوكي) بجلب اثنين من ابنا امير بدليس المقتول ابراهيم بك من مدينة قم الى هكاري ليقوم بترتيب حركة لاعادة حكم بدليس الى الاسرة الشرعية، الا ان الابنين المذكورين قتلوا خلال معركة نشبت بين امير هكاري عز الدين شير و النساطرة. و لكن بحلول عام 1474 تمكنت الاسرة الاميرية من استعادة الحكم في الامارة¹⁶

يقول البديسي ان الأمير (حسين بك المحمودي) اغار على إمارة هكاري وانتزع ناحية الباق منهم، ثم تمكن بمساعدة «التر اكمة-الأقي قوينلو» من دحر جيوش عز الدين شير الهكاري غير ما مرة «حتى انه انتزع منهم ولاية شنوب [هكاري]، فارسل عز الدين شير من يستنجد «بحكام بدليس» الذين انجدوه بجيش كبير قاده (الشيخ أمير البلباسي) وتمكن من دحر القوات المحمودية وقتل أميرهم حسين بك. و لكن يعود البديسي ليذكر في مكان آخر بان أمير بدليس الذي انجد عز الدين شير الهكاري كان الأمير شرف (1503-1533م) وتمكن من دحر القوات المحمودية التي تمكنت «بمدد من القزلباش [الصفويين]»! من الهيمنة على ولايتهم¹⁷. وما يؤخذ على الرواية الأخيرة ان الأمير عز الدين شير كان قد قتل في عام 1491م¹⁸ وان الإمارة في فترة السيطرة الصفوية كانت في يد الأمير زاهد بك، كما ان البديسي ذكر في الرواية الاولى ان الواقعة حدثت في عهد الأقي قوينلو اما في الرواية الثانية تحدث عن وقوعها في عهد القزلباش. والمرجح ان هذه الحادثة وقعت أثناء سيطرة الأقي قوينلو على كوردستان لان كل من الأميرين حسين بك المحمودي و عز الدين شير الهكاري توفيا خلال هذه الفترة

العلاقات بين الامارتين في فترة السيطرة العثمانية 1515-1665

كان الصراع العثماني-الصفوي الذي بدأت بوادره منذ تأسيس الدولة الصفوية في 1501م فاتحة عهد جديد في تاريخ الإمارات الكوردية بشكل عام، فقد توغلت القوات الصفوية منذ عام 1507م في مناطق كوردستان الشمالية واحتالت عدداً كبيراً من الإمارات و الزعامات الكوردية التي

8 خواندمير. غياث الدين بن همام الدين، حبيب السير في اخبار افراد البشر، تحقيق: محمد دبیر سیاقی، انتشارات خيام، (تهران: 1380 هـ.ش)، ج3، ص 610؛ مير خواند، محمد بن خاوند شاه، روضة الصفا، تحقيق: جمشید کبایر، (تهران: 1380 هـ.ش)، ج10، ص 5349

9 اضطر شاهروخ على تعيين علي بك ابن فره عثمان اق قوينلو حاكماً على تبريز بعد ان رفض رجاله تولى الحكم في المدينة. فهرب هو الآخر خوفاً على حياته قبل ان يدخل اسكندر الى المدينة، و يستخدم ابوبكر الطهراني عبارة «الفرار مما لا يطاق من سنن المرسلين»! للدلالة على مبلغ الرعب الذي يثقه اسكندر ميرزا في نفوس الامراء، وقد وصف شاعر فارسي الموقف الغريب لشاهروخ حول ترك المدينة بعد ان هرب العدو منها قائلاً: «سكندر لشكر ما ازد و جست شه ما مملكت بكرفت و بكرخت» اي ان اسكندر ضرب جيشنا و اقلت منه، اما ملكنا فقد استولى على المملكة ثم هرب! ينظر: طهراني، مصدر: پيشين، ج1، ص 89؛ خواجه محمد الكجاني، مجموعة تحفة اهل البدايات وهدية اهل النهايات (مخطوط)، نسخة مكتبة مجلس شوراي ملي، رقم: 10546؛ ورقة: 91؛ مير جعفرى حسين، تاريخ تحولات سياسى و اقتصادى و فرهنگى ايران در دوره تيموريان و تركمانان، سازمان مطالعه و تدوين، (تهران: 1385 هـ.ش)، ص 250

10 مير جعفرى، مصدر: پيشين، ص 251-252.

11 طهراني، مصدر: پيشين، ج1، ص 98؛ البديسي، المصدر السابق، ص 624-623.

12 يقول مصدر آخر بان اسكندر تمكن من أسر «عز الدين شير ملك الكردستاني». و الواضح انه ندمج اسمه مع اسم والده. ينظر: الكجاني، مصدر: پيشين، ورقة: 91.

13 ينظر: طهراني، مصدر: پيشين، ج1، ص 95-96.

14 ينظر: طهراني، مصدر: پيشين، ج1، ص 95-96.

15 شيخ محمد، ژندمرى بهرى، ل 255.

16 للتفصيل ينظر: ماجد محمد يونس، امارة بدليس في العهد العثماني، أطروحة دكتوراه، فاكولتي العلوم الانسانية، جامعة زاخو، ٧١٠٢، ص ٤٠٣-٤٠٤.

17 قارن بين الروايتين في: المصدر السابق، ص 504-503 و ص 685.

18 روزبهان خنجي، فضل الله، تاريخ عالم آراى امينى، تحقيق: محمد اكبر عشيق، ميراث مكتوب، (تهران: 1382 هـ.ش)، ص 60.

كانت تدين بولاء إسمي لدولة الآق قوينلو، ووزعت حكامها ونوابها على المدن الرئيسية فيها¹⁹

كانت بدليس في بداية السيطرة الصفوية تحت حكم الأمير شرف ابن الأمير شمس الدين الذي التقى في 1508م بالشاه اسماعيل وقدم ولاءه له، كما حاول ان يبني جسراً للتواصل بين الأمراء الكورد والدولة الصفوية. فقد ذكر الأمير شرف للشاه أثناء لقائه به بأن «الكورد يريدون تقديم الطاعة وانهم يريدون زيارة المرشد الكامل [اي الشاه اسماعيل]»²⁰، وبالفعل تمكن الأمير شرف من اقتناع إحدى عشر أميراً كوردياً بالتوجه إلى بلدة خوي للقاء الشاه اسماعيل، الا ان التطور المفاجئ كان قيام الشاه اسماعيل بلقاء القبض عليهم وايداعهم السجن اثر تقرير أرسله حاكم ديار بكر الصفوي محمد خان استاجلو. كما انه أرسل حملات إلى عدد من الإمارات الكوردية لاختضاعها للحكم المباشر، اذ ستر جابان سلطان إلى بدليس، وديو سلطان روملو إلى هكاري، ويكان بك تكلو إلى جزيرة بوتان²¹

من جهة اخرى تولى في 1512م السلطان سليم الأول العرش في الدولة العثمانية واستمر حكمه لغاية 1520م، وقد وضع نصب عينيه وضع حد للتوسع الصفوي في الاناضول، وبدأ منذ تلك المدة بالاستعداد لتجهيز حملة ضد الدولة الصفوية وتمكن من توجيه ضربة قوية لها في معركة چالديران (23 آب 1514م)²² وكان ذلك فاتحة مرحلة من الصراع بين الدولة العثمانية ويران لغاية منتصف القرن التاسع عشر. ولما كانت كوردستان الساحة الرئيسية لذلك الصراع فقد بدأ الطرفان بحسبان حساباً لموقف الإمارات الكوردية من الصراع الدائر بينهما. وقد كلف السلطان سليم مولانا ادريس البديليسي بالاتصال بالأمراء الكورد وارسال رسائل اليهم يحثهم فيها على الانتفاضة على السلطات الصفوية واطلاق البيعة للدولة العثمانية

وفي هذا الصدد دعى البديليسي إلى «مجلس» في مدينة (بدليس) حضره عدد من الأمراء الكورد «أو من ينوب عنهم»²³ في بينهم «الأمير ملك بك بن عز الدين شير العباسي!!»²⁴! وهو ابن زاهد بك، ويبدو انهم قرروا في هذا الاجتماع ان يقوم كل أمير بالسيطرة على منطقته أولاً وتطهيرها من الوجود الصفوي، وعلى الرغم من عدم إشارة اي مصدر إلى هذه النقطة الا ان قيام الأمراء بحركات عسكرية ضد الصفويين داخل حدود امارتهم يدل على ذلك، كما اتفق الحاضرون على الاستناد بالدولة العثمانية وتعيين قائد عثماني يقودهم في العمليات الحربية²⁵. «وذلك» لأن النزاع سائئ بينهم بسبب الحسد، ولا ياتمر ادهم بأمر الآخر

تطبيقاً لمقررات اجتماع الأمراء المشار اليه سابقاً، قام اولئك الأمراء بالسيطرة على اماراتهم وطرد القوات الصفوية منها²⁶، وما ان فرغ السلطان سليم من القضاء على إمارة ذو القدر حتى أرسل حاكم ارزنجان (بيقلو محمد باشا) ووالي سيواس (شادي باشا) لنجدة القوات الكوردية في ديار بكر ومع اقتراب هذه القوات ادرك قره خان عجزه عن الوقوف في وجهها، لذلك ترك محاصرة المدينة وهرب بجيشه إلى ماردين²⁷، وبعد تأمين ديار بكر توجهت القوات المشتركة العثمانية-الكوردية صوب ماردين، وأمام هذه الحالة انسحب قره خان من ماردين إلى سهل سنجار بعد ان نصب اخاه سليمان بك قائداً عليها²⁸، وفي 4 أيار 1516م وفي سهل قره غين دده القريبة من قوچ حصار [قرزل تبة] الواقعة بين نصيبين واورفة وقعت معركة فاصلة اسفرت عن اندحار الجيش الصفوي ومقتل قائدها قره خان²⁹

كانت معركة (قره غين دده) من المواقع التاريخية المهمة في تاريخ كوردستان ويمكن ان تعد مكملة لمعركة چالديران لانها قضت فعلياً على التواجد الصفوي في القسم الأعظم منها، وأصبحت جزءاً من الدولة العثمانية بشكل نهائي، وأخذت الحاميات الصفوية في المدن والمناطق

- 19 للتحصيل ينظر: نزار ايوب گولي، امارة هكاري في العهد العثماني 1849-1514، سبيريز، (دهوك: 2017)، ص 64-63
- 20 مؤلف مجهول، تاريخ عالم آراء صفوي، به كوشش: يداالله شكري، بنيد فر هنگ ايران (دم: 1350 هـ.ش)، ص 121.
- 21 البديليسي، المصدر السابق، ص ٧٥٦.
- 22 للمزيد حول معركة چالديران ينظر: پارسالوست، منوچهر، شاه اسماعيل اول، ج2، شركت سهامی انتشار، (تهران: 1381 هـ.ش)، ص 418-432؛ Uzunçarıklı, İsmail Hakki, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu, (Ankara:1988), Cilt.1, s. 255-257
- 23 ورد ذلك في رسالة كتبها وزير الامير شرف البديليسي المدعو (محمد) إلى السلطان سليم الاول. ينظر نصها في
- 24 Abdullah Demir,Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devletine İltihakı, Köprü Dergisi, No.98, Bahar 2007,s.173-174. كذا في المصادر والصحیح هو ما ضبطناه سابقاً. ينظر: جزیه دار زاده، تارخ آل عثمان، نسخة مكتبة على اميرى في استانبول، رقم: 206، ورقة 283؛ خوجه سعدالدين، تاج التواريخ، طبعخانه عمره، (استانبول: 1279)، ج2، ص 302؛ منجم باشي، احمد بن لطف الله، جامع الدول، نسخة مكتبة نور عثمانية، رقم: 3172، ج3، ورقة: 317. ورغم تأكيد المصادر على ان 25 اميراً كوردياً حضر الاجتماع الا انه ومن خلال نفس المصادر يتبين ان عدد المشاركين في تلك الاحداث كان اكثر من هذا الرقم. فعلى سبيل المثال تشير بعض المصادر اثناء حديثها عن هذه الاحداث إلى امراء موکس، شيروان، سليمان، مهراني و جباقور ايضاً. وقد تمكن الباحث من العثور على اسماء 31 امارة شاركت في تلك الاحداث مع ايجاد اسماء قسم من امرائها وهم: 1- امير بدليس الامير شرف، 2- الامير داوود امير خيزان، 3- الملك خليل امير حصن كيفا، 4- امير بهدينان الامير حسن بك وابنه الامير سلطان حسين، 5- امير بوتان شاه علي بك، 6- ملك بك ابن زاهد بك امير هكاري، 7- حاكم جمشيزك بير حسين بك، 8- سيدي بك امير سوران، 9- امير بريك قاسم بك، 10- غازي قران ابن السلطان احمد امير بردوست في اورمية، 11- احمد بك الزرقي امير آقق، 12- قاسم بك المرادسي امير اكيل، 13- احمد بك امير غرزان، 14- امير يلو جمشيد بك المرادسي، 15- امير سعرد، 16- امير مياقارقين، 17- محمد بك ابن علي بك امير ساسون، 18- امير سنجان، 19- محمد بك امير جرمك، 20- امير ملاطية، 21- عبدال بك امير نمران في اورفا، 22- قاسم بك امير بهنسي، 23- امير خربوط، 24- امير ماردين، 25- شاه ولد بك امير سليمان، 26- ابدال بك امير موکس، 27- محمد بك ابن ابدال بك امير شيروان، 28- سلطان احمد بك خاجوكي واخيه اصبهان بك من جباقور [بينكول]، 29- دلو بك المهراني، 30- قاسم بك ابن صارم بك امير مكري، 31- امير سالهور! حول هؤلاء الأمراء و اسمائهم ينظر: خوجه، المصدر السابق، ص 313-299؛ جزيدار زاده، المصدر السابق، ورقة 284؛ صولاق زاده، محمد هدمي، صولاق زاده تاريخي، مطبعة محمود بك، (استانبول: 1286)، ص 380. البديليسي، المصدر السابق، ص 275، 300، 354، 360، 363، 406، 446، 487.
- 25 جزيدار زاده، المصدر السابق، ورقة: 283؛ خوجه، المصدر السابق، ج2، ص 305
- 26 للتحصيل حول هذا الموضوع ينظر: خوجه، المصدر السابق، ج2، ص 314-305.
- 27 محمد بن محمد، نخبة التواريخ والخبار، تقيمخانه عمره، (استانبول: 1276)، ص 50
- 28 المصدر نفسه، ص 311.
- 29 منجم باشي، المصدر السابق، ورقة 317؛ محمد بن محمد، المصدر السابق، ص 50؛ E.G.A, rimeD, s.861.

الكوردية تسقط واحدة تلو الأخرى^[30]

وفيما يتعلق بالعلاقات الهكارية-البديسية في الحقبة الجديدة، يلاحظ خلال عهد حكم الأمير شرف وجود علاقات متباينة مع أمراء الهكاريين، ففي الوقت الذي كان يشارك الأمير سيد محمد الهكاري في مجالسه^[31] نراه يرسل قوات في 939هـ/1533-1532م لاحتلال قلعة اختمار الواقعة في جنوب بحيرة وان والتي كانت من أعمال إمارة بديس وتمكن من السيطرة عليها وقتل أميرها رستم بك ابن الأمير ملك بك الهكاري^[32]، وكانت بلدة اختمار قد وقعت تحت سيطرة الهكارية في 1515م عندما سيطر ملك بك الهكاري عليها وطرده الحامية الصفوية منها^[33].

لا توجد علاقات بين الإمارات بعد مقتل الأمير شرف في 1533م لغاية عام 1578م وذلك بسبب خروج إمارة بديس من أيدي الأسرة الحاكمة فيها في تلك المدة، حيث خضعت إلى الحكم العثماني المباشر وفوضت إدارتها إلى عدد من الموظفين العثمانيين أو أمراء الإمارات الكوردية القريبة منها، كما أن الإمارات أصبحت أجزاءً من معسكرين معادين، فقد التجأ أمراء بديس إلى الدولة الصفوية وشاركوا في حملاتها العسكرية ضد الدولة العثمانية. فمثلاً في شعبان 959هـ/تموز-أب 1552م عندما بدأت الحملة الصفوية الكبيرة التي كانت تستهدف القضاء على قوة الإمارات الكوردية والاستيلاء على مدينتي وان وارضروم الأستر اتيجيين، أرسل الشاه طهماسب قوات بقيادة معصوم بك الصفوي وشمس الدين البديسي و عدد آخر من كبار قادته على رأس 10 آلاف مقاتل لاحتلال مدينة ار جيش وتمكنت هذه القوات في 17 شعبان 959هـ/أب 1552م من الحاق الهزيمة بالقوات العثمانية المرابطة في المدينة وقتل حاكمها العثماني (قره بيري بك). ورغم فرض الصفويين الحصار الشديد على قلعتها إلا أن المحاصرين بقيادة أمير غورگیل ابراهيم بك البختي رفضوا الاستسلام^[34]، كما اغار شمس الدين البديسي على اخلاط و« قتل فيها 100 رومي [=عثماني] ونهب 30 ألف رأس من الاغنام و 10 الاف رأس من الجواميس والابقار و 3 آلاف حصان واحرق تلك البلاد»^[35]. ولكن في 1578م تمكنت الدولة العثمانية من كسب الأمير شرفخان ابن شمس الدين البديسي الذي كان حاكماً صفوياً على ولاية نخجوان بعد ان وعدته بارجاع بديس و توابعها بطريقة الحكم الوراثي^[36]. وقد صدر الأمر بأعطاء بديس إلى الأمير شرفخان ونقل حكم بديس السابق إلى مدينة عادلجواز^[37]. وفي 8 محرم 986هـ/17 آذار 1578م صدر الأمر إلى الأمير شرفخان بقطع جميع علاقاته مع الدولة الصفوية والتوجه إلى بديس مع «اولاده واهله واتباعه»^[38]. وبناءً على طلب الأمير شرفخان تم تكليف الأمير الهكاري زينل بك وحسن بك المحمودي بالتوجه إلى نخجوان، ورغم المقاومة الصفوية إلا انهما تمكنا من نقل شرفخان ورجاله إلى الأراضي العثمانية^[39]، وفي 10 شوال 986هـ/9 كانون الأول 1578م دخل الأمير شرفخان مدينة وان واستقبل من قبل واليها خسرو باشا وبعد مدة حصل على براءة وسيف مذهب، وبعد حوله في بديس كلف مع 400 من رجال العشيرة الروزكية بحراسة الحدود^[40].

وفي عهد الأمير زكريا بك وابنه يحيى بك يمكن ان نشير إلى وجود نوع آخر من العلاقات مع إمارة بديس وذلك بتوحيد وتنسيق المواقف تجاه الصراع العثماني-الصفوي، ففي عام 1605م وبعد الهزيمة المنكرة للجيش العثماني بقيادة الوزير سنان باشا جعلته زاده توجه كل من الأمير زكريا بك و ضياء الدين ابن الأمير شرفخان البديسي إلى الشاه عباس الصفوي وقدمًا و لائهما له^[41] وفي 1617م قام الأمير يحيى بك الهكاري بالتنسيق مع الأمير ضياء الدين البديسي بسحب قواتهما من المعسكر العثماني، الأمر الذي اتاح الفرصة للقوات الصفوية بقيادة قره جقاي خان بتسجيل انتصار كبير على القوات العثمانية^[42].

30 علي، شاکر، ولاية الموصل في القرن السادس عشر، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة الموصل، (الموصل: 1992)، ص 51.
31 البديسي، المصدر السابق، ص 683.
32 المصدر نفسه، ص 684.
33 جزيتار زاده، المصدر السابق، ورقة: 283؛ صولاق زاده، المصدر السابق، ص 380.
34 روملو، حسن، احسن التواريخ، باهتمام: عبدالحسين نواني، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، (تهران: 1349 هـ ش)، ج 3، ص 1351؛ مؤلف مجهول، تاريخ عالم آرای شاه طهماسب، بکوشش: ایرج افشار سيستاني، دنیای کتاب، (تهران: 1370 هـ ش)، ص 200.
35 منشی قمی، قاضی احمد، خلاصة التواريخ، تحقيق: احسان اشراقی، دانشگاه تهران، (تهران: 1383 هـ ش)، ج 1، ص 354؛ روملو، مصدر پیشین، ج 3، ص 1351.
36 Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-Iran Siyasi Munesibetleri 1578-1612, Istanbul Fetiḥ Cemiyeti, (Istanbul: 2003), s. 22.
37 Kiliç, Orhan, XVI. Ve XVII yüzyıllarda Van 1548- 1648, Van: 1997 s. 73.
38 منشی شرفخان [کنا] في 8 محرم 986هـ/17 آذار 1578م. دفتر مهمة: 32، حکم رقم: 185. نقلًا عن 38.
Kütükoğlu, A.G.E, s. 69.
39 البديسي، المصدر السابق، ص 701.
40 Kiliç, XVI ve XVII yüzyıllarında Van, s. 74.
41 ينظر: كولي، المصدر السابق، ص 148-15.
42 منشی اسکندر بک، تاريخ عالم آرای عباسی، تحقيق: ایرج افشار، انتشارات امیر کبیر، (تهران: 1382)، ج 3، ص 933؛ وحید قر وینی، محمد طاهر بن حسین، تاریخ جهان آرای عباسی، تحقيق: میر محمد صادق سعید، پژوهشگاه علوم انسانی، (تهران: 1383 هـ ش)، ص 194.

ففي عام 1015هـ/1606م عندما اغار القائد الصفوي (گونه خان) على منطقة وان وعالجوا اتصل به زكريا بك وعدد آخر من الأمراء الكورد وطلبوا منه ان يتوسط لهم لكي يحضروا إلى خدمة الشاه، وكان من بين هؤلاء كل من عبدالله بك حاكم خوشاب، زينل بك حاكم (قره حصار)، مصطفى بك حاكم ماكو وزينل بك حاكم چورس، كذلك بعض أمراء السناجق لاسيما مير شرف أمير بوتان وضياء الدين ابن شرفخان البديليسي، و«قد رافق هؤلاء الأمراء گونه خان والتقوا بالشاه عباس في نخجوان وحصل زكريا بك على خلع فاخرة ومنشوراً يعترف^[43] فيها بحكمه على ولايته»

استمرت العلاقات بين الإماراتين خلال عهد الأمير عمادالدين الهكاري، وفي 1637م عندما نشب النزاع بين أمير موكس سيدخان بك وقريبه قورجي بك أمير كركر من جهة وأمير خيزان عبدال بك، ومن جهته قام الأمير عمادالدين بدعم الأميرين ضد أمير خيزان وتمكننا، بفضل مساعدة الأمير عمادالدين، ليس من اعادة السيطرة على إمارتيهما فحسب بل اغارا على الاراضي التابعة لإمارة خيزان أيضاً^[44]. وعلى هذا الاساس صدرت أوامر مشددة في 13 شعبان 1046هـ/ 10 كانون الثاني 1637م إلى أمير بدليس ابدال خان بضرورة التدخل في الأمر و «حل الفتنة بأحسن وجه» و اذا اصّر أمير موكس سيدخان على تصرفاته فيجب مساعدة أمير خيزان و اخراجه من الاراضي التي احتلها^[45]. وفي رسالة اخرى إلى أمير خيزان عبدال بك ذكر السلطان بانه كلف أمراء بدليس وزرقي وشيروان بأن يستخدموا القوة لطرد أمير موكس و كركر من الاراضي المغتصبه^[46]. وبذلك وقفت إمارة بدليس في موقف معادي لإمارة هكاري

من جهة اخرى قام الأمير عمادالدين الهكاري بارسال قوات إلى موكس وسيطر عليها وطرد حليفه الأمير سيدخان منها، ورفض الأوامر العثمانية بالخروج منها، وعلى هذا الاساس شكلت الدولة العثمانية في 1639م قوات بقيادة والي وان حسن باشا «وعدد من الأمراء الاكرا»^[47]، ورغم عدم ذكر اسم أمير بدليس بشكل صريح من بين هؤلاء الأمراء الا ان الراجح هو ان أمير بدليس كان من ضمنهم بدليل .-ارسال أوامر اليه بوجوب المشاركة في الحملة العثمانية لاستعادة إمارة موكس -كما اشرنا

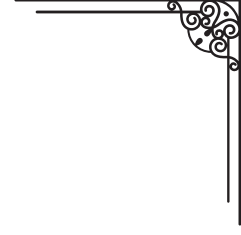
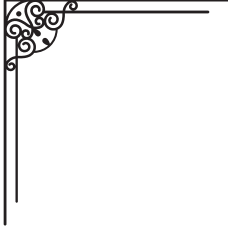
وفي 1065هـ/ 1655م عندما وجهت الدولة العثمانية حملة بقيادة الوزير احمد باشا إلى بدليس للقضاء على حكم الأمير ابدال خان شارك أمير هكاري عز الدين شير على رأس قوة قوامها 12 الف مقاتل في تلك الحملة، وشكلت قواته «طلیعة الجيش العثماني»^[48] في حين رفضت العديد من الإمارات والنزعات الكوردية المشاركة في تلك الحملة^[49]، وكانت للقوات الهكارية دور كبير في القضاء على حكم الأمير ابدال خان ونهب وحرقت ممتلكاته^[50]. ولايستبعد ان يكون هذا الموقف من هكاري بمثابة رد على مشاركة بدليس في القضاء على حكم الأمير عمادالدين الهكاري

لاتشير المصادر إلى وجود علاقات اخرى بين الإماراتين بعد هذه الحادثة ولعل السبب الابرز وراء ذلك يعود إلى الضربة الموجهة التي تلقتها إمارة بدليس بعد حملة الوزير احمد باشا حيث تحولت عملياً من إمارة قوية إلى زعامة عشائرية ضعيفة لغاية سقوطها في منتصف القرن التاسع عشر^[51]

43. همان مصدر، ج 2، ص 720-721.
44. گولی، المصدر السابق، ص 207-206.
45. امر الى امير بدليس ابدال خان في 13 شعبان 1046هـ/ 10 كانون الثاني 1637م. دفتر مهمة رقم: 86، حكم رقم: 138، ص 80.
46. امر الى امير خيزان عبدال بك في 13 شعبان 1046هـ/ 10 كانون الثاني 1637م. دفتر مهمة رقم: 86، حكم رقم 136، ص 79.
47. Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ayyıldız Matbaasi, (Ankara:1982), s.157.
48. رحلة اوليا جلبي في كوردستان، ترجمة: رشيد فندي، ط2، مطبعة محافظة دهوك، (دهوك:2014)، ص 287.
49. المصدر نفسه، ص 284. لقد رفض عدد كبير من الأمراء الكورد المشاركة في الحملة العثمانية ضد امير بدليس لانهم رأوا فيها ظلماً واحقاداً كبيراً. وقد تم القبض فيما بعد على هؤلاء الامراء و قيّدوا بالاعلال والسلاسل وتلقوا الاهانت وكلمات نابيه من قائد الحملة العثمانية. ويقول اوليا جلبي الذي كان حاضراً في ذلك المجلس بان قائد الحملة الوزير الملك احمد باشا لما فرغ من توجيه الاهانت لهم قال: «هيا خذوا هؤلاء الكفار!»، ولكنه لم يشر الى مصير هؤلاء الامراء
50. 302-304 ص: «قباسنا رصصملا، يجلج ايلوا: رظني ليصفتلل
اهضرو روهندو افعض يل ع لذي امم! رقم 32 (م 1756-1809/ 1224- 1169) قرنتف لال خ سي لذب تراما يف بك حل لوانت جت
51. BOA, A.DVNS.NŞT.d:16, s. 178- 182. رظني. يل خ لدا
Inbaşı, Mehmet, Van valileri 1755-1835, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 29 (Erzurum: 2006), s.205-207.

ERKEN DÖNEM OSMANLI MALİYE DEFTERLERİNDE YER ALAN; BİTLİS VE HAVALİSİNİN EKONOMİK, SİYASİ VE SOSYAL TARİHİNE AİT BELGELER

Prof. Dr. Rifat GÜNALAN

İstanbul Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, rifatgunalan@gmail.com

Giriş

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, 16. yüzyıla ait muhtelif türde ahkâm defterleri bulunmakta olup bunlardan bir gurubunu da maliye ahkâm defterleri oluşturmaktadır^[1]. Bu çalışmada izlenen metodolojide öncelikle maliye ahkam defterlerinin kronolojik olarak ortaya çıkış süreçleri değerlendirilmiştir. Daha sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin çeşitli tasniflerinde yer alan 16. Yüzyıla ait tespit edilen maliye ahkam defterlerinin fiziki ve diplomatik özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak bu konunun temel kısmını oluşturan maliye ahkam defterlerinde bulunan Üsküdar ile ilgili kayıtların belirlenebilmesi için, her bir maliye ahkam defterindeki hükümler, belge türlerine göre ayrılıp ve konusal olarak tasnif edilerek Bitlis ve havalisinin 16. yüzyıldaki idari, ekonomik, sosyal ve askeri yapısına dair belgeler tarih araştırmacılarına kaynaklık etmesi için belirlenmeye çalışılmıştır.

Maliye ahkâm defterleri baş defterdarlara verilen yetkiler neticesinde maliye ile ilgili konularda, defterdarların, padişah adına verdikleri hükümleri ihtiva etmektedir^[2]. Ahkâm, hükmün çoğulu olup "padişah buyruğu" anlamına gelmektedir. Osmanlılarda hükümler bizzat padişah tarafından ısdar edilmez; Padişahın yetki verdiği makam veya bu makama bağlı daireler, onun adına hüküm verebilirdi. Bu bakımdan hükümler sadrazam veya defterdarlar tarafından sadır olurdu. Defterdarlar tarafından yazılan hükümlerin toplandığı defterlere ise ahkâm-ı maliye denilirdi^[3].

-
- 1 Bilgin Aydın-Rifat Günalan, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008, s. 225-232.
  - 2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara, 1984, s.83.
  - 3 Halil Sahillioğlu, Ahkâm Defteri, DİA, c. 6, s. 40-46; İdris Bostan, "Kuyud-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilat Tarihi Bakımından Önemi, Osmanlı Türk-Diplomatiği Semineri (30-31 Mayıs 1994, İstanbul) Edebiyat Fakültesi Basmevi, İstanbul 1995, s. 145.

Maliye ahkâm defterlerinin hangi tarihten itibaren tutulmaya başlandığına dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 15. yüzyıla ait bazı belgeler bu defter türünün mevcudiyetini göstermektedir^[4]. Bu konuda ilk belge Fatih Kanunnamesi'dir. Maliye ahkâm defterlerinin mevcudiyeti ile ilgili olarak değerlendirebileceğimiz diğer bir belge Darphane mukataalarına ait bir muamelat kaydı olup 15 Şevval 887/27 Kasım 1482 tarihli bu kayıta "hüküm verildi ki teftiş oluna, ahkâmda mezkûrdur" şeklindeki ibare önemli bir delil teşkil etmektedir.^[5]

Maliye ahkâm defterlerinin varlığına işaret eden diğer bir kayıt ise 16. yüzyılın başlarına ait olup bu kayıta defterin Anadolu'ya ait olduğunun belirtilmesi bu döneme ait maliye ahkâm defterlerinin coğrafi bölge esasına göre tutulduğunu göstermektedir. II. Bayezid dönemine ait 916/1510 tarihli belgede Anadolu ahkâm defterine kaydolunan pencik kanunnamesinden bahsedilmektedir^[6].

Maliye ahkâm defterlerinin mevcudiyetini gösteren bu tür kayıtlara rağmen Fatih, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinden günümüze herhangi bir maliye ahkâm defteri ulaşmamıştır. Elimizdeki ilk maliye ahkâm defteri Kanuni dönemi başlarına ait olup 927/1521 tarihlidir.^[7]

Maliye ahkâm defterleri defterdarlar tarafından tutulduğu halde bu defterler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yürütülen tasnif çalışmaları esnasında Divan-ı Hümayun tarafından tutulan diğer ahkâm ve mühimme defterleri arasında tasnif edilmiş ve dolayısıyla bu defterlerin müstakil bir defter serisi teşkil edip etmediği anlaşılamamış ve bu konuda herhangi bir çalışmanın da yapılmadığı görülmektedir. 16. yüzyıl maliye ahkâm defterleri, dağılmış olduğu tasniflerde farklı bir seri adı altında ve farklı bir isimle kaydedilmiştir. Defterdarlar tarafından tutulması ve maliye hükümlerinin suretlerini ihtiva etmesi sebebiyle maliye ahkâm defterleri ismi ile anılacak olan bu defter serisi, ilk kez Kamil Kepeci tarafından tasnif edilmeye çalışılmıştır. Kepeci, içerisinde muhtelif türde hükümlerin kaydedildiği on iki defteri, defterlerin tutulduğu müesseseyi dikkate almaksızın "Ahkâm Defterleri" şeklinde genel bir başlık altında tasnif etmiştir.

Bu tasnifteki 61, 62, 63 ve 67 numaralı defterler maliye ahkâm defteridir. Kepeci tasnifinde yer alan bu serideki diğer sekiz ahkâm defteri ise tahvil ahkâm defteridir. Bir grup maliye ahkâm defteri de Maliyeden Müdevver Defterler tasnifi içerisinde dağılmış halde bulunmaktadır. Bu serideki 19322, 15367, 233, 2775 ve 7534 numaralı defterler maliye ahkâm defteridir. Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defter serilerinin dışında da bazı maliye ahkâm defterlerine tesadüf edilmektedir. Bunlardan biri Mühimme defterleri arasında tasnif edilen 41 numaralı defter olup Anadolu Defterdarlığı'ndan çıkan ahkâmı toplamaktadır^[8]. Diğer bir maliye ahkâmı yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Devâir-i Evâmir-i Maliye tasnifi serisinde (D.EVM) 26278 numarada kayıtlı olup, bu defterde birbirinden farklı tarihlere ait üç defter parçası bir arada ciltlenmiştir.

İbnü'l-Emin Dahiliye evrakı içerisinde de bir adet maliye ahkâm defter parçasına rastlanmıştır. Bu defter MAD serisinde bulunan 19322 no da kayıtlı maliye ahkâm defteriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Bu iki defter parçası aynı defterden kopmuş parçalar olmalıdır.

4 Detaylı bilgi için bkz. Rifat Günalan, Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi, İstanbul, Kayıhan, 2009, s. 102-105.

5 Feridun Emecen- İlhan Şahin, II. Bayezid Dönemine Ait Bir Ahkâm Defteri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. XIII.

6 Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, II. Bayezid Devri Kanunnameleri, Fey Vakfı, İstanbul 1990, s. 131.

7 Kepeci 61 numaralı defter bir maliye ahkâm defteri olup formaları tam ve ciltli olarak günümüze ulaşmıştır. Fakat tam bir yılı ihtiva etmemektedir. Defter Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarına aittir.

8 Sahillioğlu, aynı yer.

Önceki sayfada açıklanan serilerdeki maliye ahkâm defterlerinin birbirleriyle mukayesesi XVI. yüzyılda bu defterlerin diğer divan defterlerinden bağımsız bir seri oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Kamil Kepeci, Maliyeden Müdevver Defterler ve Mühimme Defterleri kataloglarında XVI. yüzyıla ait 12 adet maliye ahkâm defteri bulunmaktadır. Bu defterler sayfa sayısı bakımından Divan-ı Hümayun tarafından tutulan diğer ahkâm defterlerinden çok daha hacimlidir. Her bir defterde bir yıllık mali hükümler kayıtlı bulunmaktadır. Ancak bu döneme ait bazı defterler tam bir yılın hükümlerini ihtiva etmeyip parça defterler olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Tablo 1: XVI. Yüzyıl Maliye Ahkam Defterleri

Seri	No	Tarih	Sayfa Sayısı	Hüküm Sayısı
KK	61	927	436	1092
İE.DH	20	934	118	276
MAD	19322	934-954	28	62
MAD	15367	943-960	18	40
KK	62	951	915	1640
KK	63	960	938	1515
MAD	233	960	138	256
MAD	2775	973-974	1984	4314
D.EVM	26278	976-987	235	673
KK	67	980	1362	4604
MAD	7534	984	1848	4256
MM	41	987	504	1076

Maliye Ahkam Defterindeki Belgelerin Türleri

XVI. yüzyıl maliye ahkam defterlerinde çeşitli belge türleri mevcuttur. 16. yüzyıl Bitlis ve Havâlisi hakkında yapılan bu çalışmada defter analizleri belge türlerine göre yapılmıştır. Böylece Bitlis ve Havâlisi'nin idari, sosyal ve ekonomik açılardan durumu tam olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. 16. Yüzyıl Maliye Ahkam Defterlerinde; hüküm, berat, sebab-i tahrir beratı ve hükümleri, adet ve kanun hükümleri ile tezkireler bulunmaktadır^[9].

XVI. Yüzyıl Maliye Ahkam Defterlerinde Bitlis ve Havalisi

Bitlis şehrinin tarihinin oldukça eski dönemlere kadar gittiği, tarihçilerin yaptığı çalışmalardan anlaşılmaktadır. Bitlis tarihi hakkında gerek ülkemiz, gerekse yabancı tarihçiler önemli eserler vermişlerdir^[10]. Tarihçilerin verdiği bilgilerden, bugünkü Bitlis şehrinin tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişim ve gelişimin başlangıç tarihi olarak Büyük İskender'in komutanlarından Badlis'in kendi adına yaptırdığı kale ile başlayıp, Osmanlı Devletinin hakimiyetine geçişine kadar sürede birçok devlet

9 Geniş bilgi için bkz. Rifat Günalan, a.g.e. s. 121-195.

10 Belazuri, Fütuhu'l-Büldan, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 252; Darkot, Besim-Yınanç, Mukrimin Halil; Bitlis, İA II, S. 657-664; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, s. 90-91.; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, s. 90-91. Bosworth; İslam Devletleri Tarihi, Çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 195, s. 271-275.; Ahmet Uğur, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bazı Yerlerin Osmanlı İmparatorluğuna Katılması, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 5, Kayseri 1988, s. 43-57.; Feridun Emecen, Kanuni Devri, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, c.10, s. 330-331, 341.; İlhan Şahin - Feridun Emecen, Amasya Antlaşması, DİA, C. 3, s. 4-5.

tarafından zabt olunup el değiştirdiği anlaşılmaktadır^[11]. Bu durum Bitlis'in ekonomik ve siyasi açıdan ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır. Bitlis Osmanlı hakimiyetine Yavuz Sultan Selim'in 1514 tarihinde Çaldıran seferi dönüşünde İdris-i Bitlisi'nin de gayretleri neticesinde girmiştir. Bitlis'in mahalli idarecileri Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişler ancak bu bağlılık sürekli olmamıştır. Merkezi hükümetin bu bölgede idareyi tam olarak ele alamaması sebebiyle mahalli idarecilerin İran'a meylettikleri görülmektedir. Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı'ya bağlılığını bildiren Bitlis Emiri Dördüncü Şeref Han, Kanuni Sultan Süleyman zamanında İran himayesine sığınması buna örnek olarak gösterilebilir. Bitlis'in tekrar Osmanlı'ya bağlanması Kanuni'nin emriyle 1534 tarihinde Ulama Han eliyle olmuş ve 1 Haziran 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması ile de Osmanlı hakimiyeti Safivelerce tanınmıştır^[12].

Bu tebliğ genel itibarıyla 16. yüzyılda Bitlis ve Havalisinin, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan Maliye Ahkam Defterlerinde kayda geçen maliye ile ilgili belgelerin değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Bitlisin 16. Yüzyılın ikinci yarısında Amasya Antlaşması ile Osmanlı devletine bağlanması defter ve belgelere de yansımış olup ilk maliye ahkam defterlerinde Bitlis ve Havalisine dair oldukça önemli belgeler bulunmamaktadır. İlk belgeler 955 tarihli maliye ahkam defterinde sadece Van'a aittir. Bu tarihten sonraki maliye ahkam defterlerinden Anadolu'ya ait maliye ahkam defterlerinde Bitlis, Ahlat, Adilcevaz ve Erciş'e dair önemli kayıtlar tespit edilmiştir. 16. Yüzyıl mâliye ahkam defterlerinde bulunan belgeler kronolojik bir sıra takibiyle değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Öncelikle belgelerdeki konu başlıkları sırasıyla Bitlis, Ahlat, Erciş, Adilcevaz ve Van şeklinde tespit edilmiş sonra bulunan belgelerin konuları kendi içerisinde özet konular olarak verilmeye çalışılmıştır.

XVI. yüzyıla ait ilk maliye ahkam defteri Kamil Kepeci tasnifindeki 61 numaralı defterdir. 927/1520 tarihli olan defterin ilk beş sayfası boş olup toplam 426 sayfadır. Defter, Rumeli bölgesine ait mali hükümleri içermektedir. 1 Muharrem-29 Zilhicce 927/12Aralık1520 – 30 Kasım1521 tarihleri arasında ihtiva eden ve 12 x 35 ebadındaki defterde Bitlis, Ahlat, Erciş, Adilcevaz ve Van'a ait belgeler bulunmamaktadır. Maliye ahkâm defterlerinden ikincisi İbnü'l-Emin Dahiliye serisinde 20 numaralı ve Gurre-i Muharrem 934 - 9 Rebiulahir 934/27 Eylül 1527 – 2 Ocak 1528 tarihleri arasındaki mali hükümleri ihtiva eden parça defterdir. 11 x 25 cm. ebatlarındaki defter 118 sayfa olup Anadolu ve Rumeli maliye ahkâmını ihtiva etmektedir. Bu defterde Bitlis, Erciş, Ahlat, Adilcevaz ve Van'a dair belge tespit edilememiştir. Bu yüzyılın üçüncü defteri Maliyeden Müdevver Defterler serisinde 19322 numaralı defter olup farklı tarihlere ait iki parça defterin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Dış cildin ebadı 11.8 x 35.3 cm, ilk yirmi beş sayfanın ebadı 10.5 x 30.5 cm, son üç sayfanın ebadı ise 10.5 x 34.1 cm'dir. Defterde Bitlis Erciş, Ahlat, Adilcevaz ve Van'a ait herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Dördüncü defter yine MAD serisine ait 15367 numaralı ve 943-960/1536-1552 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva etmekte olup, 18 sayfalık maliye ahkâm defteri parçasıdır. Bu defterde de Bitlis, Erciş, Ahlat, Adilcevaz ve Van'la ilgili kayıt bulunmamaktadır.

Beşinci defter Kamil Kepeci tasnifinde 62 numarada yer alıp 1 Muharrem 951 - 29 Zilhicce 951/25 Mart 1544 - 13 Mart 1545 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva etmektedir. 13 x 34,3 cm ebadındaki defter 915 sayfadan müteşekkildir. Rumeli bölgesine ait mali hükümleri ihtiva eden defterde Bitlis, Erciş, Ahlat, Adilcevaz ve Van'la ilgili kayıt bulunmamaktadır. Maliye Ahkam Defterlerinin altıncısı Kamil Kepeci Tasnifi 63 numarada kayıtlı olup 960/1552 tarihlidir. Defter 938 sayfadan müteşekkildir. Defterdeki maliye hükümleri Anadolu bölgesine aittir. Hükümler Ramazan ayında sona ermektedir. 13 x 35,5 cm ebadındaki defter aynı serideki 61 ve 62 numaralı defterlerle aynı diplomatik hu-

11 Metin Tuncel, "Kuruluşunda Günümüze Kadar Bitlis Şehri", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006, Bitlis Kültür Merkezi, Ankara, 2007, s. 78-80.

12 T, Metin, a.g.t., s. 80.

susiyetlere sahiptir. Defterde Bitlis, Erciş, Ahlat ve Adilcevaz'la ilgili kayıt bulunmamaktadır. Ancak Van'a ait üç belge tespit edilmiştir. Bunlardan ilk ikisi belge Konya kadısına hitaben yazılmış olup Van seferinde bulunmayan sipahilerin tumarları mahsulünden iltizam eden mültezimlerin tahvilinden Hazîne-i Amire'ye akçe gelmediği için teftiş edilmesi hakkındadır^[13].

Son hüküm de aynı konu da olup İçel Sancağı kadılarına hitaben yazılmış olup hükmün içeriğinde 955 yılında Van Seferinde bulunmayanların üç yıllık 957 yılında birer yıllık tumarların hasılatının mevkûfât için tahsili emredilmektedir^[14]. 7. defter Maliyeden Müdevver Defterler serisi içinde yer alan 233 numaralı defter olup 23 Ramazan 960-29 Zilhicce 960/2 Eylül 1553-6 Aralık 1553 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eder. 12,5 x 36 cm ebadında ve 138 sayfadan ibaret olan defter eksik olup Anadolu ve Rumeli'ye ait hükümleri ihtiva eder. Defterde Bitlis, Erciş, Ahlat, Adilcevaz ve Van 'la ilgili kayıt bulunmamaktadır.

Sekizinci defter Kamil Kepeci tasnifi 2775 numarada kayıtlı olup selh-i Muharrem 973 - 29 Zilhicce 973/27 Ağustos 1565 - 17 Temmuz 1566 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva etmektedir. 14 x 36 cm ebadındaki defter Anadolu ve Rumeli bölgesine ait mali hükümleri ihtiva etmektedir.

1984 sayfa olan defter XVI. Yüzyıla ait defterlerin sayfa ve hüküm sayısı açısından en kapsamlısı olup defterin son kısmında bir de fihrist bulunmaktadır. Bu fihristin başlığı "Defter-i fihrist-i ah-kâm-ı şerif-i maliye el vaki' fi sene 973 yevmü's-sebt" şeklindedir^[15]. Fihrist kısmı 46 sayfadır. Defterde Erciş'e ait 6 hüküm yer almaktadır. Bu hükümlerden 3 tanesi Van Beylerbeyi'ne hitabe yazılmış olup 2 tanesinin konusunu Erciş ve Ahlat kalelerinin ihtiyaçları olan top dökümü için gerekli olan bakır^[16] ve top ustalarının gönderilmesi^[17] son hüküm ise Erciş'te bulunan gönüllülerin ulufelerinin ödenmesine dairdir^[18]. Diğer üç belgenin ise iki tanesi Diyarbakır Beylerbeyine biri ise Küre kadısına hitaben yazılmış olup konularını Erciş kaleleri için lazım olan bakır^[19], demir^[20] ve diğer ihtiyaçların gönderilmesi oluşturmaktadır^[21]. Defterde Ahlat'a dair bir hüküm bulunmakta olup bunun konusunu Ahlat kalesinin yeniden inşası için Mustafa Paşa'ya hazineden 750 bin akçe verilmesi hakkındadır^[22]. Maliyeden Müdevver Defterlerden 2775 nolu defterde Adilcevaz'a dair 5 hüküm tespit edilmiştir. Bu hükümlerin konuları; Adilcevaz kalesinde görev yapan yeniçerileri ve gönüllülerin ulufelerinin İstanbul'dan gönderilmesi, gönderilen ulufelerin yol boyunca korunması^[23] ve Adilcevaz'da yeni bir kale yapımı için Mustafa Paşa'ya Hazine-i âmire'den para gönderilmesi hakkındadır^[24].

Defterde yer alan hükümlerden son bölümünü Van şehrine ait olanlar oluşturmaktadır. Bu şehre dair 4 hüküm ve 2 adet Sebeb-i tahrir tespit edilmiştir. Sebeb-i tahrirlerin ilki Van Beylerbeyi Merhum Kayad Paşa tahvilinden Van hazinesinden alınan borcun Hazine-i Amire'ye teslimi^[25] diğeri ise Van Beylerbeyi Hüseyin tahvilinden Hazine-i âmire'ye teslim edilen akçeler hakkındadır^[26]. Hükümlerden ilki Van ve Adilcevaz kalelerinde nöbet tutan yeniçerilerin ulufelerinin ödenmesi^[27], ikincisi Van kalesinde ve Van Beylerbeyliğine ait olan kalelerdeki silah miktarının bildirilmesine

13 KK. nr. 63, s. 786, 820.

14 KK. nr. 63, s. 888.

15 MAD. nr. 2275, s. 1937

16 MAD. nr. 2275, s. 715.

17 MAD. nr. 2275, s. 748.

18 MAD. nr. 2775, s. 1195.

19 MAD. nr. 2775, s. 693.

20 MAD. nr. 2775, s. 709.

21 MAD. nr. 2775, s. 709.

22 MAD. nr. 2775, s. 763.

23 MAD. nr. 2775, s. 58, 1165, 1195.

24 MAD. nr. 2775, s. 763.

25 MAD. nr. 2775, s. 485.

26 MAD. nr. 2775, s. 806.

27 MAD. nr. 2775, s. 58.

dairdir^[28]. Üçüncü hüküm Diyarbakır Beylerbeyi ve Diyarbakır Defterdarına hitaben yazılmış olup merhum Rüstem Paşa'nın Van'daki han, hamam ve dükkanlara nazır olduğu ve devlet tarafından mültezimleri için borç akçe alınıp gönderilmesi hakkındadır^[29]. Dördüncü ve son hükümde ise; Van gönüllülerinin ulufelerinin ödenmesi emredilmektedir^[30]. Dokuzuncu defter ise Devâir-i Evâmîr-i Mâlîye tasnifinde (D.EVM) 26278 numarada kayıtlı olup 976-987/1568-1579 tarihleri arasını ihtiva etmektedir. 236 sayfa olan bu defter, üç adet maliye ahkâm defter parçasının biraya getirilmesi ile oluşturulmuştur. İlk parça 976/1568 tarihli olup 176 sayfa, ikinci parça 981/1573 tarihli olup 43 sayfa, son parça ise 987/1579 tarihli olup 16 sayfadır. 14,5 x 43,5 cm ebatlarındadır.

Mâlîye Ahkam Defterleri arasında bulunan D.EVM. 26278 numaralı defterde Bitlis, Adilcevaz ve Van hakkında birer hüküm olmak üzere 3 belge bulunmaktadır. İlk hüküm Diyarbakır Defterdarı, Hasankeyf ve Bitlis kadılarına hitaben yazılmıştır. Konusu Hasankeyf kadısı ve naibinin topladığı avarız vergilerini saklamamaları ve bunların teftişi hakkındadır^[31]. İkinci hüküm Bitlis ve Adilcevaz kadılarına hitaben yazılmıştır. Hükümde, Bitlis ve Adilcevaz'ın haslarına ve bâc-ı uyur mukataasına ber-vech-i iltizam emin olan eski emînlerin yaptıkları bel'iyat ve ketmiyatın teftişi emredilmektedir^[32]. Son hüküm ise Van Beylerbeyine hitaben yazılmış olup Van taraflarındaki gümüş madeninin ihya edilmesi emredilmektedir^[33].

Onuncu defter Kamil Kepeci tasnifinde 67 numarada kayıtlı olup 980/1572 tarihlidir. 43,5 x 15,5 cm ebadındaki defter 1362 sayfa olup Anadolu ve Rumeli bölgelerine ait mali hükümleri içermektedir.

Kamil Kepeci 67 numaralı Maliye Ahkam Defterinde Bitlis'e ait 8 hüküm ve 1 tezkire olmak üzere toplam 9 adet belge bulunmaktadır. Hükümler genel itibarıyla Bitlis sancakbeyine, Bitlis kadısına, Diyarbakır Beylerbeyi ve defterdarına, Van Beylerbeyine hitaben yazılmıştır. Bu hükümlerden 7 tanesinin konusunu; Bitlis ve Bitlis'e bağlı nahiyelerdeki âdet-i ağnam^[34], resm-i yaylak mukataalarının iltizama verilmesi^[35], iltizamla mukataaya verilen arazilere aharın dahl etmesinin engellenmesi^[36], mültezim ve mukataa amillerinin zimmetlerindeki bakilerinin tahsili^[37] ve haraç vergisinin tahsil edilmesi oluşturmaktadır^[38]. Bir hükümde ise Bitlis'teki hassa araziden bir kıta bağın tapuyla satılması ve bağın sınırlarına dışarıdan müdahalenin engellenmesi emredilmektedir^[39]. Tezkire ise Üsküdar kadısına hitaben yazılmış olup Bitlis yaylaklarının rüsumu mukataasına amil olan Hüseyin'in zimmetindeki mal-ı mirinin tahsiline dairdir^[40].

Kamil Kepeci tasnifinde yer alan 67 numaralı Maliye Ahkam Defterinde Bitlis havalisinden Erciş'e dair 3 adet hüküm ve bir tane sebep-i tahrir kaydı yer almaktadır. Hükümlerin iki tanesi Van Beylerbeyi'ne biri ise Pertek kadısına hitaben yazılmıştır. Konularını Erciş kalesi azabları ve hisar erenlerinin mevaciclerinin ödenmesi^[41], Erciş kalesi mustahfızlarının işledikleri güherçile^[42] ve Erciş kalesi hisarlerinden hâne-i avarız talep edilmemesi oluşturmaktadır^[43]. Sebeb-i Tahririn konusunu ise;

28 MAD. nr. 2775, s. 639.

29 KK. nr. 2775, s. 899.

30 KK. nr. 2775, s. 1267.

31 D.EVM. nr. 26278, s. 91.

32 D.EVM. nr. 26278, s. 14.

33 D.EVM. nr. 26278, s. 6.

34 KK. nr. 67, s. 668.

35 KK. nr. 67, s. 157, 173, 670.

36 KK. nr. 67, s. 157, 399.

37 KK. nr. 67, s. 674.

38 KK. nr. 67, s. 522.

39 KK. nr. 67, s. 399.

40 KK. nr. 67, s. 720.

41 KK. nr. 67, s. 744.

42 KK. nr. 67, s. 1143.

43 KK. nr. 67, s. 268.

Vezir-i azam Mehmed Paşa ve Merhum Pertev Paşa tahvillerinden önceden Rumeli Beylerbeyi iken Nahcıvan seferinde Erçiş sancakbeyi Ferruh Beyoğlu Ali Bey'in hazine-i amireden borç olarak aldığı akçelerin tekrar Hazine-i âmire'ye teslimi hakkındadır^[44]. Bitlis havâlisinden Ahlat'a dair adı geçen defterde üç adet hüküm yer almaktadır. Hükümler Van Beylerbeyi, Adilcevaz, Ahlat ve Bitlis kadılarına hitaben yazılmıştır. Hükümlerden ilk ikisinin konusunu; Ahlat haslarının iltizama verilmesi^[45] sonuncusunun konusunu ise; Ahlat kazasında havâss-ı hümâyuna müteallik yerlerin hiraset ve zirâatlerinden elde edilen öşür vergisini zamanında almayıp sonradan fazlasıyla talep eden has eminlerinin engellenmesi oluşturmaktadır^[46].

Aynı defterde Bitlis havalisinden Van'a dair iki belgenin kaydedildiği görülmektedir. Bunlardan ilki genel bir emri içermekte olup Diyarbakır, Van Beylerbeylerine, Diyarbakır Defterdarına ve Harameyn-i Şerifeyn Evkaflı olan yerlerin kadılarına hitaben bir hükümdür. Hükümde; Evkâf-ı mezbûre reayasının cürm-ı cinayet, bad-ı hevâ, resp-i arûsâne, mâl-ı gâib, mâl-ı mefkûd, yava ve kaçgun, âdet-i ağnâm, ispençe gibi hukûk-ı şer'iyeleri ve rûsûm-ı örfiyyelerinin Harameyn-i Şerifeyn Evkâfına hasıl kaydedildiği ahardan eminler, amiller, sancakbeyi adamları, subaşılardan, zuema, erbâb-ı timâr ve gayrılarının karışmalarının engellenmesi emredilmektedir^[47]. İkinci belge ise bir sebebi tahrir olup konusunu Van'da bulunan gayr-ı Müslimlerin haraçlarının toplanarak Hazine-i âmire'ye teslimi oluşturmaktadır^[48]. On birinci defter Maliyeden Müdevver Defterler serisinde 7534 numaralı ve 984/1576 tarihli defterdir. Defterin ilk sayfasının baş kısmında "Haraca Müteallik Ahkâm-ı Şerifedir sene 984" şeklinde bir başlığın altında haraçla ilgili bazı hükümler kaydedilmiştir. 16 x 44cm ebadındaki defter 1848 sayfa olup Anadolu ve Rumeli bölgelerine ait mali hükümleri ihtiva etmektedir. Defterin arka kısmında 1817. sayfada "Fihrist-i Ahkâm-ı şerif-i mâliye tâbî' -i Şikk-ı Evvel el-vâki' fi 25 Muharremü'l-Haram sene 984, bu bendenin mübâşeretini tarihidir." şeklinde bir başlık altında 31 sayfalık bir defter fihristi yer almaktadır.

Maliyeden Müdevver Defter Tasnifi içerisinde yer alan 7534 numaralı maliye ahkam defterinde Bitlis'e ait 2 hüküm yer almaktadır. İlk hüküm Erzurum Beylerbeyi ve Bitlis kadısına hitâben yazılmıştır. Hükümün konusunu; Bitlis ile Van arasındaki Rehva adlı mevzinin hali sahra olması ve burayı haramilerin tutup gelen geçene reaya ve tüccara saldırmaları birçoklarını katl ve telef etmeleri sebebiyle buralara birkaç kefare köyü ve Kürdistan sancaklarından ve kızılbaş vilayetinden bazı reaya yerleştirilmesi ve bunların hizmetleri karşılığı muafiyetleri oluşturmaktadır^[49].

İkinci hüküm ise Van Beylerbeyi ve Diyarbakır Defterdarına hitaben yazılıp Bitlis mukataasının iltizama verilmesi hakkındadır^[50]. Bitlis havalisinden Erciş'e ait MAD 7534 nolu defterde 3 hüküm bulunmaktadır. İlk hüküm Adilcevaz, Malazgird, Erciş sancakbeylerine ve kadılarına hitaben yazılmış olup hükümde daha önce Hasankeyf'de oturup daha sonra perakende olup Adilcevaz, Malazgirt ve Erciş'e giden reayanın geri yurtlarına dönmelerine mani olunmaması ve avarız vergilerine karışılmaması emredilmektedir^[51]. İkinci Belge Bitlis, Adilcevaz ve Erciş kadılarına hitaben yazılmıştır. Bu hüküm de Havâss-ı hümâyûndan olan göçer taifesinin cürm-ı cinayet ve bâd-ı hevâ vergisinin yılda on bin akçe maktu kaydolunup serbestlik üzere zabt olunduğu ahardan sancakbeyi ve subaşılardan dahl etmesinin engellenmesi emredilmektedir^[52]. Son hüküm Van Beylerbeyine hitaben yazılmış

44 KK. nr. 67, s. 675.

45 KK. nr. 67, s. 631, 978.

46 KK. nr. 67, s. 961.

47 KK. nr. 67, s. 17.

48 KK. nr. 67, s. 808.

49 MAD. nr. 7534, s. 139.

50 MAD. nr. 7534, s. 379.

51 MAD. nr. 7534, s. 428.

52 MAD. nr. 7534, s. 469.

olup Bitlis sancağına tabi Erciş kullarına katip tayin edilmesi hakkındadır^[53]. Defterde Bitlis havâlisinden Adilcevaz kazâsına dair 3 adet hüküm ve 1 adet berat kaydı bulunmaktadır. İlk hüküm Erzurum Beylerbeyine hitaben yazılmıştır. Bu hükmün konusunu Vilâyet-i Van'a tabi Bitlis, Adilcevaz, Muşek haraç güzarlarından bazılarının Erzurum'a tabi Hınıs, (...?) ve Malazgirt sancaklarına varıp sakın olmaları, on yıldan fazla firar edenlerin haraç vergilerinin oradaki kadılar tarafından alınması, on yıldan az sakın olanların eski yurtlarına gönderilmesi hakkındadır^[54]. İkinci hüküm Adilcevaz sancakbeyi ve kadısına hitaben yazılmış olup has reayası ve sipahi karyeleri arasındaki sınır anlaşmazlıklarının giderilmesine dairdir^[55]. Son hüküm ise; Adilcevaz, Malazgirt ve Erciş sancakbeyleri ve kadılarına hitaben yazılmış olup daha önce Hasankeyf'te mütemekkin reayanın perakende olup Adilcevaz, Malazgirt ve Erciş'e gittikleri bunların geri yurtlarına dönmelerine mani olunmaması ve avarız vergilerinin tahsili hakkındadır^[56]. Berat kaydının konusunu ise Adilcevaz (Müslim-Gayrimüslim) halkının bütün vergilerden muaf oldukları hakkındadır^[57].

MAD tasnifi içerisinde yer alan 7534 numaralı defterde Van'a dair 4 hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerden ilki Diyarbakır defterdarına hitaben yazılmış olup Van kalesine tayin olunan topçular ve bunlara verilecek mevacibleri hakkındadır^[58]. İkinci hüküm Van Beylerbeyine hitaben yazılmıştır. Hükümde Van güherçilesi mülteziminin zimmetinde kalan güherçilenin alınıp Erciş kalesine gönderilmesi emredilmektedir^[59]. Üçüncü belgede Mısır Beylerbeyi ve defterdârına hitaben sadır olmuştur. Belgede daha önceden Van Beylerbeyisi olup vefat eden Kayyad? Paşa'nın zimmetindeki mâl-ı mîrînin tahsili emredilmektedir^[60]. Son hüküm ise Bağdat Beylerbeyine hitaben yazılmış olup önceki Van Beylerbeyi'nin Van hazinesinden aldığı borcun tahsil edilerek tekrar Van hazinesine teslimi hakkındadır^[61]. 16. yüzyıla ait 12. ve son defter Mühime Defterleri serisinde 41 numaralı ve 987/1579 tarihli maliye ahkâm defteridir. 504 sayfadan müteşekkil bu defterde Anadolu maliye ahkâmına ait hükümler bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mühimme serisi içinde tasnif edilen ve 15.1 x 44 cm ebadındaki bu defter 29 Receb 987 – Selh-i Z 987/21 Eylül 1579 - 16 Şubat 1580 tarihlerini kapsamaktadır. Defterde Bitlis ve havâlisine dair hüküm bulunmamaktadır.

Sonuç

16. Yüzyıl maliye ahkam defterlerinin incelenmesi sonucunda Bitlis ve havâlisine ait 60 hüküm, 1 tezkire, 1 nişan, 3 sebep-i tahrir olmak üzere toplam 65 belge tespit edilmiştir. Bu belgeler konusal olarak kendi içerisinde aşağıdaki şekilde değerlendirilerek sonuçlandırılmıştır.

Maliye ahkam defterlerinden Bitlis'e ait 13 kayda rastlanmıştır. Bu kayıtların 12 tanesi hüküm bir tanesi ise tezkire şeklinde kayda geçirilmiştir. Tespit edilen belgelerin konuları; Bitlis ile Van arasındaki Rehva adlı mevzinin hali sahra olması ve burayı haramilerin tutup gelen geçen reaya ve tüccara saldırmaları birçoklarını katl ve telef etmeleri sebebiyle buralara birkaç kefare köyü ve Kürdistan sancaklarından ve kızılbaş vilayetinden bazı reaya yerleştirilmesi ve bunların hizmetleri karşılığı muafiyetleri, Bitlis mukataasının iltizama verilmesi, Bitlis ve Bitlis'e bağlı nahiyelerdeki âdet-i ağ-

---

53 MAD. nr. 7534, s. 1331.
54 MAD. nr. 7534, s. 110.
55 MAD. nr. 7534, s. 414.
56 MAD. nr. 7534, s. 428.
57 MAD. nr. 7534, s. 443.
58 MAD. nr. 7534, s. 759.
59 MAD. nr. 7534, s. 834.
60 MAD. nr. 7534, s. 1027.
61 MAD. nr. 7534, s. 1688.

nam, resm-i yaylak mukataalarının iltizama verilmesi, iltizamla mukataaya verilen arazilere aharın dahl etmesinin engellenmesi, mültezim ve mukataa amillerinin zimmetlerindeki bakilerinin tahsili ve haraç vergisinin tahsili, Bitlis'teki hassa araziden bir kıta bağın tapuyla satılması ve bağın sınırlarına dışarıdan müdahalenin engellenmesi, Vilâyet-i Van'a tabi Bitlis, Adilceviz, Muşek haraç güzârlarından bazılarının Erzurum'a tabi Hınıs, (...?) ve Malazgirt sancaklarına varıp sakin olmaları, on yıldan fazla fîrar edenlerin haraç vergilerinin oradaki kadılar tarafından alınması, on yıldan az sakin olanların eski yurtlarına gönderilmesi ile has reayası ve sipahi karyeleri arasındaki sınır anlaşmazlıklarının giderilmesi, Hasankeyf kadısı ve naibinin topladığı avarız vergilerini saklamamaları ve bunların teftişi ile Bitlis ve Adilceviz'in haslarına ve bâc-ı uyur mukataasına ber-vech-i iltizam emin olan eski eminlerin yaptıkları bel'iyat ve ketmiyatın teftişi hakkındadır. Tezkire ise Üsküdar kadısına hitaben yazılmış olup Bitlis yaylaklarının rûsumu mukataasına amil olan Hüseyin'in zimmetindeki mal-ı mirinin tahsiline dairdir.

Maliye Ahkam Defterlerinde Erciş'e ait 13 hüküm bir Sebeb-i tahrir olmak üzere 14 belge tespit edilmiştir. Bu hükümlerin konuları; Erciş ve Ahlat kalelerinin ihtiyaçları olan top dökümü için gerekli olan bakır ve top ustalarının gönderilmesi, Erciş'te bulunan gönüllülerin ulufelerinin ödenmesi, Erciş kaleleri için lazım olan bakır, demir ve diğer ihtiyaçların gönderilmesi, daha önce Hasankeyf'de oturup daha sonra perakende olup Adilceviz, Malazgirt ve Erciş'e giden reayanın geri yurtlarına dönmelerine mani olunmaması ve avarız vergilerine karışılmaması, Havâss-ı hümâyûndan olan göçer taifesinin cürm-ı cinayet ve bâd-ı hevâsın yılda on bin akçe maktu' kaydolunup serbestlik üzere zabt olunduğu ahardan sancakbeyi ve subaşlıların dahl etmesinin engellenmesi, Erciş kalesi azabları ve hisar erenlerinin mevaciclerinin ödenmesi, Erciş kalesi mustahfızlarının işledikleri güherçile ve Erciş kalesi hisar erelerinden hâne-i avarız talep edilmemesi, Vezir-i azam Mehmed Paşa ve Merhum Pertev Paşa tahvillerinden önceden Rumeli Beylerbeyi iken Nahcıvan seferinde Erciş sancakbeyi Ferruh Bey oğlu Ali Bey'in hazine-i amireden borç olarak aldığı akçelerin tekrar hazine-i amireye teslimi ve Erciş kullarına katip tayini oluşturmaktadır.

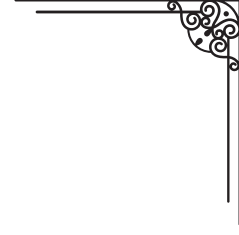
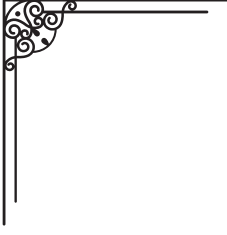
Maliye Ahkam Defterlerinde Bitlis havalisinden Ahlat'a dair dört adet hüküm tespit edilmiştir. Hükümler; Ahlat haslarının iltizama verilmesi, Ahlat kazasında havâss-ı hümâyuna müteallik yerlerin hiraset ve zirâatlerinden elde edilen öşür vergisini zamanında almayıp sonradan fazlasıyla talep eden has eminlerinin engellenmesi ve Ahlat kalesinin yeniden inşası için Mustafa Paşa'ya hazineden 750 bin akçe verilmesi hakkındadır.

Maliye Ahkam Defterlerinde Bitlis havalisinden Adilceviz'la alakalı 12 hüküm 1 Nişan-ı hümayun kaydı olmak üzere 13 belge tespit edilmiştir. Bu hükümlerin konuları; Adilceviz kalesinde görev yapan yeniçerileri ve gönüllülerin ulufelerinin İstanbul'dan gönderilmesi, yol boyunca korunması ve Adilceviz'da yeni bir kale yapımı için Mustafa Paşa'ya hazine-i amireden para gönderilmesi, Van'a tabi Bitlis, Adilceviz, Muşek haraç güzârlarından bazılarının Erzurum'a tabi Hınıs, (...?) ve Malazgirt sancaklarına varıp sakin olmaları, on yıldan fazla fîrar edenlerin haraç vergilerinin oradaki kadılar tarafından alınması, on yıldan az sakin olanların eski yurtlarına gönderilmesi, has reayası ve sipahi karyeleri arasındaki sınır anlaşmazlıklarının giderilmesi, Hasankeyf'te mütemekkin reayanın perakende olup Adilceviz, Malazgirt ve Erciş'e gittikleri bunların geri yurtlarına dönmelerine mani olunmaması ve avarız vergilerinin tahsili, Berat kaydının konusunu ise Adilceviz (Müslim-Gayrimüslim) halkının bütün vergilerden muaf oldukları hakkındadır.

Bitlis havalisinden olan Van'a ait 19 hüküm 2 sebab-i tahrir olmak üzere 21 belgeye rastlanılmıştır. Belgelerin konuları: Van seferinde bulunmayan sipahilerin tımarları mahsulünden ve mültezimlerin tahvilinden Hazîne-i Amire'ye akçe gelmediği için teftiş edilmesi, 955 yılında Van Seferinde bulunmayanların üç yıllık 957 yılında birer yıllık tımarların hasılatının mevkûfât için tahsili, Van Beylerbeyi Merhum Kayad Paşa tahvilinden Van hazinesinden alınan borcun Hazine-i Amire'ye teslimi, Van ve Adilcevaz kalelerinde nöbet tutan yeniçerilerin ulufelerinin ödenmesi, Van kalesinde ve Van Beylerbeyliğine ait olan kalelerdeki silah miktarının bildirilmesi, merhum Rüstem Paşa'nın Van'daki han, hamam ve dükkanlara nazır olduğu ve devlet tarafından mültezimleri için borç akçe alınıp gönderilmesi, Van gönüllülerinin ulufelerinin ödenmesi, Evkâf-ı mezbûre reayasının cürm-ı cina-yet, bad-ı hevâ, resm-i arûsâne, mâl-ı gâib, mâl-ı mefkûd, yava ve kaçgun, âdet-i ağnâm, ispençe gibi hukûk-ı şer'iyeleri ve rûsûm-ı örfiyyelerinin Harameyn-i Şerîfeyn Evkâfına hasıl kaydedildiği ahardan eminler, amiller, sancakbeyi adamları, subaşılar, zuema, erbâb-ı timâr ve gayrılarının karışmalarının engellenmesi, Van'da bulunan gayr-ı Müslimlerin haraçlarının toplanarak hazîne-i âmireye teslimi, Van kalesine tayin olunan topçular ve bunlara verilecek mevacicler, Van güherçilesi mülteziminin zimmetinde kalan güherçilenin alınıp Erciş kalesine gönderilmesi, Van Beylerbeyisi olup vefat eden Kayyad Paşa'nın zimmetindeki mâl-ı mîrînin tahsili ve önceki Van Beylerbeyi'nin Van hazînesinden aldığı borcun alınarak tekrar Van hazinesine teslimi şeklinde sıralanmaktadır.

Ek.1: 16. Yüzyıl Maliye Ahkam Defterlerinde Bulunan Bitlis ve Havalisine Ait Belgeler

Defterler	Bitlis	Ahlat	Erciş	Adilcevaz	Van	Toplam
KK. 61	-	-	-	-	-	-
İE. DH. 20	-	-	-	-	-	-
MAD. 19322	-	-	-	-	-	-
MAD. 15367						
KK.62	-	-	-	-	-	-
KK.63	-	-	-	-	3 Hüküm	3
MAD. 233	-	-	-	-	-	-
MAD. 2775	-	1 Hüküm	6 Hüküm	5 Hüküm	4 Hüküm 2 Sebeb-i Tahrir 6	18
D.EVM. 26278	2 Hüküm	-	-	2 Hüküm	1 Hüküm	5
KK. 67	8 Hüküm 1 Tezkire 9	3 Hüküm	4 Hüküm 1 Sebeb-i Tahrir 5	2 Hüküm	5 Hüküm	24
MAD. 7534	2 Hüküm		3 Hüküm	3 Hüküm 1 Nişan 4	6 Hüküm	15
MD. 41	-	-	-	-	-	-
D.BŞM. 36806	-	-	-	-	-	-
Toplam	12 Hüküm 1 Tezkire 13	4 Hüküm	13 Hüküm 1 Sebeb-i Tahrir 14	12 Hüküm 1 Nişan 13	19 Hüküm 2 Sebeb-i Tahrir 21	65

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA ŞARK SEFERLERİNDE BİTLİS VE ÇEVRESİNİN ROLÜ

Dr. Bekir GÖKPINAR

Yıldız Teknik Üniversitesi, bgokpinar@gmail.com

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu Anadolu coğrafyasından başlayarak XVI.-XVII. yüzyıllarda Doğu-Orta Avrupa, Kuzey Afrika, Kafkaslar ve Ortadoğu'da farklı ırkların ve iklimlerin bulunduğu geniş sahada hakimiyetini sürdürmüştü. Bu durum bulunduğu jeopolitik konumu, geniş ve verimli toprakları, bol insan gücü, potansiyel ekonomik kaynakları, kurduğu devlet idare tarzı ve şüphesiz güçlü ve dinamik bir ordusunun varlığı imparatorluğu dönemin bir dünya gücü haline getirmişti.^[1] Bu denli geniş coğrafyadaki toprakları koruyabilmek için kurduğu askeri savunma sisteminin gelişimini ve sürdürülebilmesini etkileyen faktörler her zaman önemini korumuştur. Bunların bir kısmı faaliyetleri daha az etkilemekle birlikte hiçbir zaman tamamıyla ihmal edilemeyecek unsurlardandı. Bu unsurlar devletin varlığını korumakla görevli ordunun faaliyet alanını etkileyen sınırlamalar olduğu, seferle ilgili değerlendirmelerin bunlar dikkate alınarak yapılması gerektiği açıktır. Her ne kadar Osmanlı doğuda ve batıda bir savaş için büyük çaplı ordular hazırlayıp sefere çıkarabiliyorsa da sadece asker sayısının çokluğu hiçbir zaman zaferi garanti etmediği bilinen bir durumdur. İşte ordunun gücünü farklı ölçeklerde etkileyen faktörleri; maliyet, fiziki ve coğrafi engeller, askerin motivasyon durumu, devletin gücü şeklinde sıralamak mümkündür. Aslında bu durum sadece Osmanlı için değil doğu ve batıda mücadele halinde olduğu devletlerin orduları için de geçerliydi.^[2] İşte Osmanlı İmparatorluğu sefere çıkan bir ordunun yukarıda sayılan sınırlamaların etkisini asgari düzeye indirecek şekilde ülkenin muhtelif kaynaklarını savaş gereklerini karşılayacak biçimde organizasyonu konusunda ciddi bir tecrübe ve sisteme sahipti. Öyle ki merkezden hayli uzak yerlerde sayısı çoğu zaman yüzbinleri aşan hareket halindeki bir ordunun her türlü ihtiyacının teminin planlaması yüzyılların birikiminin sonucu olduğundan şüphe yoktur. Osmanlı coğrafyasının her yerinde sefer organizasyonu gayet mükemmel işlemekte, duruma göre gerekli değişiklik süratle yapılabilmekteydi.^[3]

---

1 Gábor Ágoston, Osmanlı'da Savaş ve Serhad, (Çev. Kahraman Şakul), İstanbul 2013, s. 111.
2 Rhoads Murphey, Osmanlı'da Ordu ve Savaş, (Çev. Tanju Akad), İstanbul 2007, s. 35.
3 Bekir Kütüköçlü, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul 1993, s. 32.

Osmanlı Devletinde seferde bulunan bir ordunun ihtiyaçlarından sadece biri olan iâşeyi temin konusunda bir çok verimli topraklar olmasına rağmen çeşitli zorluklarla karşılaşılabilirdi. İşte çeşitli sebeplerle ekilebilen toprakların darlığı ve coğrafi şartlardan kaynaklanan sık sık meydana gelen kuraklık, ani mevsimsel ortalamanın üstünde yağışlar ve bunların oluşturduğu su baskınları, hayvanların sürüler halinde yaylak ve kışlaklara gidiş-dönüş zamanlarında ekili alanların tahrip olmasına sebep oluyordu. Yine XVI. yüzyıl sonunda başlayıp XVII. yüzyılda IV. Murad döneminde kontrol altına alınabilen isyanlar sonunda köylünün ekip biçtiği toprakları terk edip daha güvenli buldukları şehirlere göç etmesi, uzun süren İran ve Avusturya savaşlarında merkezi otoritenin zayıflaması sonucu devlet görevlilerinin halka yaptığı zulümler zirai üretimin düşmesiyle sonuçlanmıştır.^[4]

Yukarıda ifade edilen olumsuz durumları manî olup piyasada istikrarın oluşması, zirai üretimin yüksek tutulması, etrafındaki devletlerle sürekli savaş halinde olan devletin ordusunun savaş gücünü koruyabilmesi için hububat ziraat ve ticaretini çok sıkı kontrol altında tutmaktaydı.^[5] Bunun sonucu olarak da sefere çıkan bir ordunun iâşesi toplumsal ve zirai üretime mümkün olduğunca en az müdahale amacı göz önünde tutularak organize edilmeye çalışılıyordu. Bu sebeple Osmanlı ordusu iâşesini taşıyabildiği kadarını yanında bulundurmakta, yanında getiremediğini mahalli kaynaklardan temin ederken muhtemel savaş bölgesine en yakın sancaklardan düzenli mübayaalar yoluyla sevkiyat yapmaktaydı. Seferlerde iâşenin büyük kısmı askere taze olarak verilmesi hedeflendiğinden savaş mahalline yakın alanlardan satın alınarak nakl edilmesi daha kolay olmaktaydı.^[6]

Seferlerin başarısı, büyük oranda ordunun ve sınır garnizonlarının iâşe ve ikmalinin durumu ile yakından ilgilidir. Osmanlı'da savaş kararı alınmasında kimi yıllarda zirai üretimin kifayet durumu etkili olmuştur. Sefere çıkan bir ordunun iâşe ve ikmalini temin açısından Osmanlı'nın kurduğu lojistik sistem yukarıda da ifade edildiği gibi yüzyılların tecrübelerine bağlıdır. Osmanlı ordunun iâşesini temin konusunda üç yöntemi kullanmaktaydı.

Birincisi, avarız hanesi denilen hane halkı vergi birimlerine "nüzül" denilen dolaysız vergiler salınıyor, yani bir miktar zahire teslim etmeleri isteniyordu. İkinci yöntem olarak; önceden belirlenen menzil noktalarına erzak getirip devletin belirlediği fiyatlar üzerinden satma yükümlülüğü getiriliyordu ki bu tahsil şekline "sürsat" denilmekteydi. Üçüncü olarak devlet, sabit mahalli piyasa fiyatları üzerinden zahire alımı yapıyordu ki buna "iştirâ" denilirdi.^[7]

Burada Osmanlı sefer organizasyonlarında ordunun iâşesinin temininde önemli yeri olan nüzül ve sürsatın biraz daha izahı gerekmektedir. Nüzül; olağanüstü hallerde ordunun ihtiyacı olan mal ve hizmet taleplerinin karşılanması için konulmuş olan avarız vergisinin XVII. yüzyılda nakden alınan vergiye dönüşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Avarız her ne kadar savaş zamanında nakden alınan bir vergi olmakla birlikte mal ve hizmete de ihtiyaç olmaktadır. Böylelikle aynı ve nakdi olarak alınan vergi haline gelmiştir.^[8] Nüzül vergisi tahsil edilip ordunun geçeceği yere önceden getirilip hazır edilmesi gerekiyordu. Nüzül emirleri maliyeye bağlı mevkufat kaleminde muhafaza edilmekte olan defterlerden suretler çıkararak kadılara nüzül emirleri gönderilmekteydi. Tekalif emrini alan kadı merkez kazası için mahallede kayıtlı ve avarız-hanesine dahil olan şahısları "alâ, evsat ve ednâ" olmak üzere imkanlarına göre tevzi edip toplamakta idi. Köylerde ise köy imamı, kethüdası ve sair

4 Lütü Güçer, XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 1-26.

5 Ömer İşbilir, XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 9-10.

6 Murphey, Ordu ve Savaş, s. 109.

7 Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.I, 1300-1600, İstanbul 1997, s. 139.

8 Mehmet İnbaşı, Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu(1672), İstanbul 2004, s. 219.

ihtiyarları tarafından aynı usule uyularak tevziat yapılıyordu.^[9] Gerek Anadolu ve gerekse Rumeli'de ordunun geçeceği yollar önceden belirlendiği için, nüzül zahiresi tahsiline memur kişiler tarafından emredilen menzile getirilerek orduda bulunan nüzül eminine teslim edilir ya da ordunun geçeceği yollarda askeri maksatla yapılmış zahire ambarlarında depolanırdı. Genellikle sefer güzergahına yakın yerlerden toplanan nüzül vergisinin sınırları asker sayısı ve seferin büyüklüğüne göre bazen genişletilebilirdi.^[10] Nüzül zahiresinin oranı duruma göre değişmekle birlikte büyük kısmı arpadan oluşmaktaydı. Arpadan sonra genellikle un önemli yer tutmakta olup bazen bunun yerine buğday da istenebilirdi. Nüzül zahiresinin menzil anbarına taşınması reaya sorumluluğunda idi.^[11]

Sürsat ise ordunun geçeceği yollar üzerinde konaklama yerleri önceden belirleniyor ve bu sırada gerek askerin gerek yanında bulunan hayvanların iye ve yem ihtiyaçları tesbit edilerek bunların temini isteniyordu. Bunlar hayvan yemi, saman, ot, odun, kömür yanında un, ekmek, arpa, buğday, yağ, bal vs olabiliyordu. Yürüyüş halinde bulunan ordunun yol boyunca iyesini sağlamak üzere halktan alınan bu aynı vergiye "sürsat" adı verilmekteydi. Sürsat olarak menzile götürülecek zahirenin satılacağı, zahire sahibine kar, ordunun da iyesini sağlamakta kolaylık sağlanmaktadır. Sürsat mükellefiyeti nüzülün aksine mutlak bir mükellefiyet olmayıp, bedeli olan bir yükümlülüktür.^[12] Nüzül münhasıran un ve arpa olarak tahsil edilmesine karşılık, sürsat un, arpa yanında yağ, bal, koyun, ekmek, saman, odun vs maddeleri ihtiva etmektedir. Sürsatın mükellefiyet haline gelmesi, fiyatının devlet tarafından serbest piyasa altında belirlenmesi ve halkın bunu temin ederek satmak zorunda olmasından kaynaklanmaktadır. XVII.yüzyıldan itibaren bir çok verginin bedeli alınmaya başlamıştır. Ordu güzergahına uzak olan yerlerden nakliyedeki zorluklar dikkate alınarak bedel olarak tahsil edilip ordu hazinesine teslim edilmektedir. Yine sürsatın da bedel olarak tahsil edilmesi genellikle vaktin darlığı ve mesafenin uzaklığı ile ilgilidir.^[13]

XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şark Seferleri

Şark seferleri XVI. yüzyılın son çeyreğinde başlamış, karşılıklı mücadele aralıklarıyla devam etmiş ve 1590 yılında İstanbul Antlaşması ile neticelenmişti. Şah Abbas, 1593 yılında başlayıp 10 yıldır devam eden Avusturya savaşı ve bunun Anadolu'da oluşturduğu asayişsizlik ortamında ortaya çıkan Celali isyanları sebebi ile öteden beri Osmanlı üzerine düşündüğü hareket planları için önemli fırsat teşkil ediyordu. 1603 yılında Nihavend şehri Şah Abbas tarafına geçmiş, Selmas'taki Kürd Beylerinden Gazi Bey'in Tebriz Beylerbeyi Sarhoş Ali Paşa ile arasının açılması sonucu isyan edip Şah Abbas'tan yardım istemesi ile Osmanlı-İran savaşı yeniden başlamış oldu. Ali Paşa'nın Gazi Bey isyanını bastırmakla meşgul olurken Şah Abbas süratle gelerek Ali Paşa'yı esir alıp Tebriz şehrini ve kaleyi almıştır (1603). Hemen sonra Revan'da düşmüştür. Öbür tarafta Avusturya savaşı devam etmekte olup bundan başka Anadolu'da Celalilerin yayılan isyanlarından dolayı Osmanlı doğu tarafı ile ilgilenecek durumda değildi. Cağalzade Sinan Paşa, emrindeki kuvvetlerle doğu seferine çıkıp Revan'ı almak istemiş ancak Şah Abbas'ın yol üzerindeki yiyecek şeyleri tahrip ettirmesi ve yenicilerin Van'a dönmek için çadırını taşıyarak ısrar etmeleri üzerine Revan işini çözmeden dönmek zorunda kalmıştı (1604). Cağalzade Sinan Paşa, kışı Van'da geçirip Tebriz'e yürüdü. Galibiyetle başlayan savaş, Erzurum Beylerbeyi'nin düşmanı fazla takip etmesi Şah Abbas'ın ordu merkezine yaptığı ani bir hareketle mağlup oldu, önce Van'a ve sonra Diyarbakır'a çekilip orada vefat etti

9 Güçer, Hububat Meselesi, s. 75.

10 Ömer İşbilir, "Nüzül", DİA, C.33, İstanbul 2007, s. 311.

11 Mehmet Yaşar Ertaş, Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716), İstanbul 2007, s. 120.

12 İnbaşı, Ukrayna'da Osmanlılar, s. 221-222.

13 İşbilir, Şark Seferlerinde iye ve İkmal ve Lojistik Meseleleri, s. 17.20.

(1605). Şirvan ve Gence tarafları Osmanlı'nın elinden çıktı.^[14] Sadrazam Kuyucu Murad Paşa 29 Nisan 1610'da yeni bir İran seferi için yola çıktı. Tebriz yakınlarında karşılaştıkları iki ordu sulh meselesi ön plana çıkarıldığından dolayı savaş olmadı. Murad Paşa bir müddet burada bekledikten sonra kışı geçirmek üzere Diyarbakır'a döndü ve burada vefat etti (5 Ağustos 1611). Diyarbakır Beylerbeyi Nasuh Paşa'ya Sadrazamlık mührü verildi. İran'la sulh meselesi kararlaştırıldığından sefer iptal olup, Nasuh Paşa Safevi elçileri ile İstanbul'a gelmiştir (27 Eylül 1611). Safeviler teminat olarak 200 yük ipek haraç vermeyi kabul etti. Her iki taraf Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki sınırlara dönecekti. Dağıstan ve Şemahı Osmanlı'da kalacaktı (20 Kasım 1612).^[15] Bu defa Kara Mehmed Paşa Şark seferi için serdar tayin edildi. Safevi tarafından anlaşma şartları yerine getireceği haberi gelmesine rağmen sefer hazırlıkları tamamlandığı için Sadrazam Kara Mehmed Paşa sefere çıktı. Ancak Revan seferinden istenilen sonuç alınamayınca muhasara kaldırıldı(1616).^[16]

IV.Murad'ın tahta çıkması ile önce dahilde bazı idari tedbirler alarak ülkeyi nizama soktu. Akabinde Revan ve Bağdat seferlerine çıktı. 21 Şubat 1635'te Üsküdar'dan çıktığı Revan seferi 28 Temmuz 1635'te Revan kalesinin fethi ile sonuçlanmıştır. Revan kalesi kuşatması onbir gün sürmüş ve kale muhafızı Emirgüneoğlu'nun padişahla görüşerek kaleyi teslim etmiştir. IV.Murad Van ve Diyarbakır üzerinden İstanbul'a dönmüştür.^[17] IV.Murad 8 Mayıs 1639 'da bu defa yeni bir sefer için çıkıp 197 günde Bağdat'a ulaşmıştır. 40 günlük kuşatma sonucu Bağdat tekrar alınmıştır. Bu savaş sonucu Kasr-ı Şirin Antlaşması yapılmıştır (17 Mayıs 1639). Böylece 1623 yılında başlayıp 16 yıl süren Osmanlı-İran savaşı 1639 yılında sonuçlanmıştır.^[18]

Şark Seferlerinde Bitlis ve Çevresinin Rolü

Osmanlı seferleri batıda bahar aylarında başlayıp sonbaharda tamamlanabilirken doğuda ordunun yürüyüşü bazen altı aydan fazla sürmekteydi. 1638-39 Bağdat seferi için 197 gün yürüyüş yapılmıştı. Bunda hava durumu, arazi ve yol şartları, yanında taşımak zorunda oldukları iaşe ve mühimmat da etkilemekteydi. Yollarda istirahat, zahire ve mühimmatın menzillere ve sıcak savaş alanına sevkiyatı da hesaba katılmaktaydı.^[19] Bütün bunların ötesinde XVII. yüzyıl başlarında Avusturya ve İran seferleri bir sezon içinde tamamlanamamış, uzun savaşlar dönemine girilmiştir. Avusturya ile 1593-1606, İran ile 1603-1618 ve 1623-1639 yılları arasında aralıklara devam eden mücadele ordunun sürekli cepheye yakın bölgelerde kışlaklarda hazır bulunmasını gerektiriyordu. Bunun getirdiği önemli bir zorluk da; askerler ve orduda bulunan hayvanlar için yiyecek ve yem temini, savaş gücünü sürdürebilmek için cephe ve harp mühimmatının sürekli takviyesi olarak ortaya çıkmaktaydı.^[20] Bu sebeple Osmanlı Devletinde zahirenin toplanıp sınır kalelerine veya savaş mahalline sevki gerekiyordu. Bunun nakliye masrafı yüksek olduğu için uzak mahallerden aynı olan vergiyi nakdiye dönüştürerek işi kolaylaştırma yolunu tercih ediyordu. Böylece Osmanlı yönetimi toplanan para ile cepheye yakın yerlerden alım yapmak, yakın kalelere erzak depolamak sureti ile bu problemi çözmeye çalışıyorlardı.^[21]

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III/1, Ankara 1983, s. 64-66.

15 Feridun M. Emecen, İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II, Ankara 2016, s. 160-161.

16 Emecen, Osmanlı Sultanları-II, s. 168-169.

17 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s. 194-198.

18 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s. 202-206.

19 Murphey, Ordu ve Savaş, s. 90.

20 Ömer İşbilir, "Trabzon-Erzurum Arasında Savaş Malzemesi Taşımacılığı Örneğinde İran Seferlerinin Doğu Karadeniz Bölgesine Ekonomik Olarak Katkıları", Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9-11 Ekim 2008), Ankara 2009, s. 162-163.

21 Murphey, Ordu ve Savaş, s. 109-110.

Devletin belli başlı yolları boyunca kurulan menzilhanelerde, kadı gözetim ve denetiminde getirilen zahirenin depolanacağı anbarlar vardı. Bu erzak gerekli olmadığı takdirde satılır veya halka daha sonra yenisi alınmak üzere dağıtılabirdi. Büyük seferler olduğunda hareket alanı civarındaki stratejik kalelere muazzam stoklar yapılırdı. İran seferleri için Erzurum ve Van kalelerine yapılan stoklardan ordunun iâşesi sağlanırdı.^[22] Van kalesine yapılacak stoklar da yine Erzurum ve Diyarbakır üzerinden yapılmaktaydı. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Van'a ulaşmak için birinci alternatif menzil yolu Anadolu sol koldan ayrılan Erzurum-Van arasında İran sınırında bulunan ve Van kalesinde son bulan tali yoldur. Diğeri ise Anadolu orta kol üzerinde Diyarbakır'dan Ergani'ye uzanan tali yoldur.^[23] Katip Çelebi'de Diyarbakır-Van arasında 20 konak yeri olan yol olduğunu belirtmektedir. Bu yol Bitlis, Tatvan, Adilcevaz ve Erciş'ten geçmekteydi.^[24] Osmanlı tarihinde Diyarbakır-Van arasında bulunan yolun da bazen ordunun yürüyüşü bazen de zahire nakli için kullanıldığı bilinmektedir. 1577 yılında İran seferi hazırlıkları yapılırken serhat kalesi olan Van kalesine çok miktarda çok miktarda zahire tedarik edilmesi gerekmiştir. Bu zahirenin önemli bir kısmı Hatay, Adana, Antep, Malatya taraflarından alınarak Diyarbakır'da toplanmış ve buradan Van kalesine nakl edilmiştir.^[25]

Diyarbakır-Van arasındaki yol IV.Murad'ın Revan seferinde de kullanılmıştır. IV.Murad'ın 1635 Revan Seferi dönüşünde Van-Erciş-Adilcevaz-Tatvan üzerinden Bitlis'e gelmiştir. Buradan Diyarbakır'a geçerek İstanbul'a dönmüştür. Adilcevaz-Bitlis arasındaki Osmanlı ordusu 10 Ekim 1635 tarihinde Adilcevaz'a gelmiş ve burada bir gün konaklamıştır. Adilcevaz menziline konaklama esnasında Beşir Ağa, Kapıcılar Kethüdası Salih Ağa ve Mir İmad Bey birlikte Rumiyye tarafındaki savaşta elde ettikleri esirlerle dönmüşler ve hilat giydirilerek ödüllendirilmiştir. Aynı olarak alınan nüzül vergisi bu menzilde ordunun iâşesi için kullanılmıştır.

Buradan sonra 12 Ekim 1635 tarihinde ordu Tatvan'a gelerek yine burada bir gün konaklamıştır. Burada ordunun iâşesi daha önceden hazır olmakla birlikte buna ilave olarak Cizre hakimi 1.000 İstanbul kilesi arpayı Tatvan menziline nakl etmişti. Bu konaklama esnasında Tatvan Beyi IV.Murad'a 2.000 kile arpa, 500 kile un yanında balmumu ve diğeri bazı yiyecek-içecekler hediye olarak sunmuşlardır. Yine ertesi günü Osmanlı ordusu Bitlis'e gelip bir gün konaklamıştır (13 Ekim 1635. Sultan IV.Murad burada Bitlis Hanı Abdal Han'ın sarayına da uğramış ve sonra otağ-ı hümayuna geri dönmüştür. Padişah Abdal Han'a 3.000 sikke-i hasene ihsan etmiştir.^[26]

Safevilerin 14 Ağustos 1633'te Van'ı kuşatması üzerine Erzurum muhafızı Halil Paşa'nın emrindeki asker ile birlikte oraya gitmesi istendi. Halil Paşa, önce Bitlis'e ulaşmış, burada beş gün kadar bekledikten sonra Adilcevaz'a geçmiştir. Burada da onbeş gün kadar kalmıştır. Halil Paşa, Van'ı kurtarmak için kendisine verilen görevi gayet ağırdan almış, hatta Adilcevaz'da onyediy gün daha beklemiş, yeni bir emir gelince Erciş'e geçmiştir.^[27] Bunu müteakip Şark seferi için Anadolu Beylerbeyi Mehmed Paşa serdar tayin edilerek Van'a gönderilmiş fakat daha o gitmeden Murtaza Paşa'nın gayreti ile İran tarafı mağlup edilerek geri çekilmişti^[28]. XVII. yüzyıl ilk yarısında Şark seferleri Osmanlı'yı sürekli meşgul eden hadiselerden biridir. Cigalazâde Sinan Paşa'nın Safevilere karşı çıktığı Şark seferinde Anadolu'nun her yerinden olduğu gibi Bitlis taraflarından da asker hazırlanıp gönderilmesi istenmiştir. 1605 bahar aylarında Şark seferi için Cezire, İmadiye, Palu, Bitlis hakimlerine ferman

22 İnalçık, Ekonomik ve Sosyal Tarih, C.I, s. 140-141.

23 Yusuf Halaçoğlu, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller), Ankara 2002, s. 81, 94.

24 Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, (Ed. Said Öztürk), İstanbul 2010, s. 531.

25 Güçer, Hububat Meselesi, s. 29.

26 MÂD. 3458, s. 138; Yunus Zeyrek, IV.Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi, Ankara 1999, s. 108-111; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), C.III, Haz. Ş.Nezihî Aykut, Ankara 2004, s. 1081; Süleyman Polat, IV.Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi, Ankara 2015, s. 185-187.

27 Hasan Bey-Zâde Târîhi, s. 1039.

28 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s. 192; Emecen, Osmanlı Sultanları, II, s. 286.

gönderilmiştir. Bu fermanlarda Şark seferine karar verildiği, emrindeki hükümet askeri ile birlikte serdara dahil olmaları emredilmiştir. Sefer için tayin olunacak kişilerin işe yarar, sadakat sahibi, tüfenk-endaz olmaları, ok atabilmeleri, yanlarında silahları olduğu halde acele olarak ordu-yu hümayuna dahil olmaları gerektiği bildirilmiştir.^[29]

Bitlis ve civarındaki kazalar Kuyucu Murad Paşa'nın 1610 yılında çıktığı İran seferinde de yine yakın bölge olması ciheti ile asker ve iaşe tedarik alanı içerisindeydi. Seferlerde iaşe tedarik yollarından biri olan sürsat uygulamasını burada görmekteyiz. Bunu, 1610 yılında Kuyucu Murad Paşa'nın İran seferi esnasında dönemin Bitlis hakimi Ziyaeddin Bey'e gönderilen hükümde açıkça yer almaktadır. Söz konusu hükümde Veziriazam Davud Paşa'nın asker üzerinde serdar olarak 16 Eylül 1610 tarihinde Erzurum'da olacağı ve burada askere ihtiyaç olabilecek iaşenin temin edilmesi istenmiştir. Bu iaşelerin bir kısmının Bitlis, Muş ve civar nahiyelerden bal, yağ, sirke vesair zahire değerinde olan her ne olursa Erzurum'a getirilip askere satmaları emredilmiştir.^[30]

Osmanlı seferlerinde askeri kuvvetler ya sultanın merkez ordusu ya da eyaletlerden gelen tımarlı sipahilerden oluşmaktaydı. Bunların sayıları savaşın koşulları ve taktik ihtiyaçlara göre farklılık göstermekteydi. Herhangi bir seferde bunlardan azami ölçüde yararlanmak devletin temel hedefi idi.^[31] Sultan IV.Murad'ın Revan seferi hazırlıkları yaparken Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki beylerbeyi ve sancakbeylerine fermanlar gönderilip emrindeki kuvvetlerle birlikte Şark seferine katılmaları emredilmiştir. Bu minvalde Bitlis hakimine, Erciş, Adilcevaz sancakbeylerinin kapı halkı yanında başkaca savaşabilecek niteliklere sahip askerler hazırlamaları, bunların da techizatlarının tam olması hususunda emirler gönderilmiştir.

Bu şekilde Erciş'ten 150 nefer, Adilcevaz'dan ise sancakbeyi, alaybeyi, zeamet ve tımar sahipleri dahil 200 neferin Şark seferi için Serdar Mehmed Paşa'nın yanına gitmeleri istenmiştir. Yine aynı şekilde Bitlis hakiminin de Şark seferine kuvvet göndererek destek vermesi, bunların aşiret ve kabilelerden savaşabilecek 100 piyade ve süvari asker ile birlikte daha önceden belirlenen noktada orduya katılacak şekilde hazırlanmaları gerektiği belirtilmiştir.^[32]

Osmanlı İmparatorluğunda sefer kararı alındığı zaman sıcak savaş mahalline yakın stratejik kalelerin öncelikle tamiri, bakımı yapılır, buralara zahire ve mühimmat stokları arttırılırdı. Hatta kalede mevcut olan asker sayısı da birkaç misline çıkarılırdı.^[33] İşte bu sebeptir ki uzun süren İran seferleri sırasında Van kalesine etraftaki sancak ve kazalardan sürekli asker, mühimmat ve iaşe tedariki yapılmıştır. Buraya yakınlığından dolayı da Bitlis, Tatvan ve Adilcevaz gibi sancak ve kazalar Van kalesine gerekli tedariki yaparak muhtelif yükümlülüklerini ifa etmişlerdir. Nitekim Kuyucu Murad Paşa'nın çıktığı İran seferi esnasında Bitlis'ten Van kalesine 1400 kile arpa istenmiş, ancak bu talep zamanında yerine getirilememiş, bunun üzerine söz konusu arpa yerine 1400 kile buğday tedarik edilerek Van kalesine gönderilmesi emredilmiştir.^[34]

Sultan IV.Murad döneminde düzenlenen Revan ve Bağdat seferleri öncesinde de Bitlis ve etrafındaki kazalardan serhat özelliğinden dolayı Van kalesine zahire ve mühimmat sevkiyatı yapıldığı görülmektedir. Ayrıca Van kalesinin muhafazasına destek amacıyla da asker de gönderilmiştir. Bunun için Bitlis Hakimi Abdal'dan 50 nefer talep edilmiş, bunların nitelikleri de gönderilen fermanlarda

29 A.DVNS.MHM.d . 77, s. 11 (10 Za.1013/30 Mart 1605).

30 A.DVNS.MHM.d. 79, s.422.

31 Murphey, Ordu ve Savaş, s. 59-60.

32 A.DVNS.MHM.d. ZYL. 09, s. 114-115.

33 Bekir Gökpınar, Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik (1716), Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 96.

34 A.DVNS.MHM.d. 79, s.466.

belirtilmiştir. Öncelikle bunların işe yarar olması, savaş kabiliyetine sahip, genç, yiğit olmaları ayrıca hepsinin tüfekleri, mühimmatları ve zahirelerinin yanlarında olması istenmiştir.^[35] Yine Van kalesi muhafazasında Bitlis hakimi kabile ve aşiretleri ile birlikte öteden beri destek verildiği bilinmektedir. Bu defa yine aynı şekilde Bitlis'te bulunan aşiret ve kabileleri ile teçhizatlı şekilde Van muhafazasına gitmeleri ve görev süreleri boyunca orada kalmaları konusunda hüküm gönderilmiştir.^[36] Bu sırada Revan seferi hazırlıkları devam etmekte olup, serhat kalesi olan Van kalesinin Kızılbaş tehdidi altında olmasından dolayı buraya muhafaza için gönderilen aşiret ve kabileler de Van Beylerbeyi Dilaver Paşa'nın komutasında vazife yapacaklardı.^[37] İlerleyen tarihlerde ise Bitlis hakiminden Van kalesi muhafazası için istenen 50 nefere ilave olarak 150 nefer daha gönderilmesi konusunda yeni bir emir hazırlanarak taraflara ulaştığı görülmektedir. Yine bunların da silahlı, savaş kabiliyetine sahip, zahirelerinin yanlarında olması istenmiştir.^[38]

Şark seferleri için Van kalesi her zaman stratejik bir konumda olmuş ve burada çok miktarda cephane ve zahire hazır bulundurulmuştur. Van kalesine gönderilecek cephane ve zahire ise Mardin ve Diyarbakır taraflarından tedarik edilmiş, Bitlis, Tatvan, Ahlat, Adilcevaz, Erciş'ten Van'a ulaştırılmıştır. Özellikle Erciş'te cephane ve zahireyi nakl edecek yeterli miktarda deve olmakla birlikte bunların taşınmasında muhafaza görevi yapacak 600-700 kadar donanımlı atlı asker gerekmektedir. Bunlar Erciş'te bulunmadığı için Van kalesi muhafazasında görevli askerlerden gönderilmesi istenmiştir.^[39] Söz konusu cephane ve zahirenin yukarıda belirtilen güzergahlar üzerinden geçişi sırasında emniyetli bir şekilde sevkiyatı için sancakbeyleri ve kul ağaları görevlendirilmiştir.^[40]

1633 yılında Şark seferine çıkan Serdar Mehmed Paşa döneminde de Van kalesinde zahire sıkıntısı olduğu görülmektedir. Padişah Diyarbakır Muhafızı Ahmed Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümayunda burası için gerekli zahirenin Diyarbakır ve yakın bölgelerden yeterli miktarda tedarik edilerek gönderilmesini emretmiştir.^[41] Van kalesi muhafazasında görevli askerlerin ulufeleri hazineden nakit olarak gönderilmiştir. Askerin iaşesi öncelikle 30 bin kile zahire temin edilip Tatvan iskelesine develerle nakl edilmiş, burada bulunan gemilere yüklenerek Van kalesine sevk edilmiştir.^[42]

Bu zahire yeterli gelmemiş Mardin'den 18 bin kile buğday ve 10 bin kile arpa satın alınarak Bitlis'ten Tatvan iskelesine getirilmiştir. Burada bu kadar zahireyi alabilecek kapasitede anbarın bulunmaması ve mevsim şartlarının da uygun olmaması sebebiyle gemiler ile Van kalesine gönderilmesi gerekmiştir. Bu zahireyi nakl etmek için Van'dan yeterli miktarda geminin Tatvan iskelesine gönderilmesi, her gemiye 12'şer maslahatgüzar adamlar görevlendirilerek kış gelmeden bu işlemin ikmal edilmesi istenmiştir.^[43] Van kalesine gönderilecek hazine, zahire ve cephanenin güvenli bir şekilde ulaştırılması için Adilcevaz Sancağibeyi ve kul ağası tayin edilmişti. Ancak söz konusu zahirenin Tebriz kalesine sevkiyatı ihtiyacı hasıl olmuş, bundan dolayı yine gerekli güvenliği sağlayacak yeterli kadar askeri neferat ile birlikte mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde Tebriz kalesine nakli emredilmiştir.^[44] 1637 yılında Van kalesinde görevli askerlerin iaşesi için yeniden zahire talebi yapılmıştır.

35 A.DVNS.MHM.d. ZYL. 09, s. 68.

36 A.DVNS.MHM.d. ZYL. 09, s. 82.

37 A.DVNS.MHM.d. ZYL. 09, s. 103

38 A.DVNS.MHM.d. ZYL. 09, s. 26.

39 A.DVNS.MHM.d. 86, s. 33.

40 A.DVNS.MHM.d. 86, s. 33.

41 Önder Bayır, IV.Murad'ın Hatt-ı Hümayunları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 95.

42 A.DVNS.MHM.d. ZYL. 09, s. 61.

43 A.DVNS.MHM.d. ZYL. 09, s. 68.

44 A.DVNS.MHM.d. 86, s. 34.

Bu defa 10.000 kile arpa ve 10.00 kile buğday tedariki için Bitlis hakimine hüküm gönderilmiştir. Bu zahirenin Van kalesine nakli için ise tımar erbabı görevlendirilmiş olup, ücretinin ise Mardin Sancağı gümrük malından ödenmesi istenmiştir.^[45] İlerleyen günlerde Bitlis hakimi Abdal Han'a yeni bir hüküm gönderilerek bunlara ilave olarak Mardin anbarında olan miri zahireden 5.000 kile arpanın satın alınarak Serdar-ı Ekrem Bayram Paşa'nın Kapıcıbaşı İsmail tarafından Van kalesine teslim edilmesi emredilmiştir. Nakliye masrafı olarak da hazine-i amireden gönderilen 1.250 kuruştan alınması gerektiği belirtilmiştir. Böylece Van kalesinde olan askerin iaşe ihtiyaçları titizlikle zamanında tedariki konusunda hassas davranıldığı ve genellikle yakın bölgelerden temin edilmesine özen gösterildiği anlaşılmaktadır.^[46] Osmanlı uzun süren seferlerde askeri dağıtmayarak sınıra veya savaş alanına yakın bölgelerde kış mevsimini geçirmektedir.

Burada temel hedef hazır toparlanmış bir ordu yanında zahire ve mühimmatının da nakliye masrafını asgariye indirmiş olmaktaydı. Ancak çok sayıdaki askerin yerleşim merkezlerine yakın yerlerde konaklama ve beslenme ihtiyacının karşılanması ciddi bir organizasyonu beraberinde getirmektedir. Kışlaklarda bulunan ordunun iaşesi etrafta bulunan kaza ve sancaklardan temin edilmektedir. Bu genellikle bölgenin insanını güç durumda bırakabilmektedir. Bunun yanında askerin ve onların hayvanlarının barınabileceği yer mekan problemi de ortaya çıkabilmektedir.^[47] Sultan IV.Murad Revan seferine çıkmadan önce Veziriazam Mehmed Paşa'yı Şark seferine göndermişti (1633). Veziriazama Şark seferi dönüşünde Van taraflarındaki Kızılbaş tehlikesini dikkate alarak ordunun bir kısmının Bitlis'te kışlamasını emretmiştir. Sadece Bitlis kışlamak için yetersiz geleceğinden etrafındaki kazalarda da kışlak olarak kullanılabilir yerlerde kışı geçirmeleri, herhangi olumsuz bir duruma karşı hazırlıklı olunması gerekmiştir.^[48]

Bitlis kışlağında olan asker sayısı hakkında bilgi olmamakla beraber padişah düşman tehdidine karşı bu sayının mümkün olduğunca yüksek olmasını istemiştir.^[49] Kışlak olarak tayin edilen Bitlis'in köy ve mezralarına başka yerlerden reaya gelip ihtilaf çıkması üzerine Bitlis Hakimi Abdal ve kadıya hüküm gönderilerek asayişin temini konusunda gerekli hassasiyet gösterilmesi emredilmiştir. Nitekim Bitlis cebecilere ve davarlarına kışlak olarak tayin olunmuştur. Bu davarlara Bitlis hükümetinin sınırları dahilinde bulunan köy ve mezralara dağılım yapıp, bunlara başka yerden müdahale edilmesi yasaklanmıştır.^[50] Yine padişah tarafından Veziriazama gönderilen bir hatt-ı hümayunda kışlakta olan askerin halkı zulm etmemesi konusunda ikaz edilmiştir.

Sınırdaki olabilecek gelişmeler karşısında hemen tedbir alması, yeniçeri taifesinin zahirelerinin halktan değil devlet tarafından temin edilmesi istenmiştir.^[51] Osmanlı İmparatorluğunda tımar sahiplerinin seferlere getirmekle yükümlü olduğu tam teçhizatlı atlar ve asker sayısı kanunnamelerde belirlenmiştir. Eyaletin beylerbeyi tarafından seferde yoklama yapılır, katılmayanların kaydı devlet merkezine gönderilirdi. Seferde katılmadığı tesbit edilen bir kişinin tımarı elinden alınırdı. Tımar hakkı elinden alınan bir kişi aynı hakka sahip olabilmek için mülazemet maksadıyla beylerbeyi ile sefer katılmak zorundaydı. Eğer yedi yıl içinde seferde katılmazsa sipahiliği kaybeder, reaya haline gelirdi. Azil devlet tarafından, bekleyenlere yer açmak ve tımar sahiplerini seferlere katılmaya teşvik için sıkça uygulanan bir yoldur.^[52]

45 MAD. 3443, s. 3.

46 MAD. 3443, s.116,123.

47 Mehmet Yaşar Ertaş, Osmanlı Seferlerinde Olağandışı Bir Kışlak: Kastamonu, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı: 18, Ankara 2015, 137.

48 Önder Bayır, IV.Murad'ın Hatt-ı Hümayunları, s. 143.

49 "ve işitdim, askere kışla vermişsin; hiç olmazsa on bin yirmi bin âdem ol arada dursa olmaz mı idi? ", Bayır, IV.Murad'ın Hatt-ı Hümayunları, s. 144.

50 A.DVNS.MHM.d. ZYL.09, s. 35.

51 Bayır, IV.Murad'ın Hatt-ı Hümayunları, s. 144-145.

52 Halil İnalçuk, "Tımar", DİA, C.41, İstanbul 2012, s. 171-172.

Şark seferlerinde de bu yükümlülüklerini yerine getirmeyenlerden timarlarının elinden alındığını görmekteyiz. Adilcevaz kazası Manuk karyesinden 1000 akçe tımara mutasarrıf olan Mehmed memur olduğu Tebriz seferine katılmadığı için tımarı elinden alınmıştır. Ancak Adilcevaz Alaybeyi söz konusu tımar sahibinin serhat emekdarlarından olduğu ve Tebriz seferinde de top nakliye hizmetinde olduğunu belirtmiş ve bu durumda kendisine merkezden tımar beratı gelinceye kadar zabt için kadı tarafından bir mektup verilmiştir.^[53]

Sonuç

XVII. yüzyılda yapılan Şark seferlerinde Bitlis ve civarındaki kazalar gerek İran sınırına yakınlığı ve gerekse sefer güzergahlarına yakınlığı sebebiyle önemli rol oynamıştır. Şark seferlerinde askerler için iaşe tedariki yapıldığı gibi insan gücü temini imkanlar ölçüsünde yapılmıştır. Yine buna ilave olarak bölgeden mühimmat da alındığı görülmektedir. Bitlis Osmanlı'nın ana kol menzili üzerinde bulunmamaktadır. Bununla birlikte tali yol olarak seferlerde bazen yürüyüş güzergahı üzerinde yer almıştır. Van istikametine mühimmat ve zahire nakliyatı için de Bitlis'ten geçen tali yol kullanılmıştır. Özellikle Van kalesinin serhat kalesi olması ve bundan dolayı stratejik önemi civardaki yerleşim yerlerinden buraya sürekli sevkiyat yapılma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

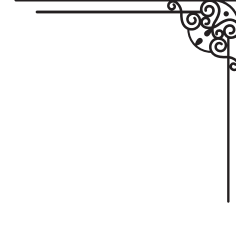
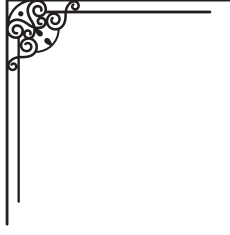
Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babı Asafi Mühimme Defterleri (MHM.d); nr. 77, 79, 86,
Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babı Asafi Mühimme Defterleri Zeyli (MHM.d. ZYL), nr. 09.
Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri (AE). Ahmed-I (SAMD-I), nr. 8/747.
Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 3443, 3458.

Yazma, Araştırma ve İncelemeler

- Ágoston, Gábor, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, (Çev. Kahraman Şakul), İstanbul 2013.
Bayır, Önder, *IV.Murad'ın Hatt-ı Hümayunları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.
Emecen, Feridun M., *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*, Ankara 2016.
Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, İstanbul 2007.
-----, "Osmanlı Seferlerinde Olağandışı Bir Kışlak: Kastamonu", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 18, Ankara 2015, 137-149.
Gökpınar, Bekir, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik (1716)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 96.
Güçer, Lütfi, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.
Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002.
Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), C.III, Haz. Ş.Nezihî Aykut, Ankara 2004, s. 1081;
İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, 1300-1600, İst. 1997.
-----, "Timar", *DİA*, C.41, İstanbul 2012, s. 168-173.
İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu(1672)*, İstanbul 2004.
İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
-----, "Nüzül", *DİA*, C.33, İstanbul 2007, s. 311-312.
-----, "Trabzon-Erzurum Arasında Savaş Malzemesi Taşımacılığı Örneğinde İran Seferlerinin Doğu Karadeniz Bölgesine Ekonomik Olarak Katkıları", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9-11 Ekim 2008)*, Ankara 2009, s. 162-171.
Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, (Ed. Said Öztürk), İstanbul 2010.
Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.
Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, (Çev. Tanju Akad), İstanbul 2007.
Polat, Süleyman, *IV.Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Ankara 2015.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/I, Ankara 1983.
Zeyrek, Yunus, *IV.Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi*, Ankara 1999.

SAFEVİLERDEN OSMANLIYA İLTİCA EDEN ULAMA PAŞA VE ŞEREF HAN İLE GİRİŞTİĞİ BİTLİS HAKİMİYETİ MÜCADELESİ

Dr. Öğr. Üyesi Veysel GÜRHAN
Mardin Artuklu Üniversitesi
Tarih Bölümü, veyselgurhan@artuklu.edu.tr

Giriş

Bilindiği üzere 16 ve 17. yüzyıllar Osmanlı'nın batıdaki fetih politikasını doğuyu da ihmal etmeyecek şekilde güncellediği yıllardır. Bu uzun yıllar, hanedanın/devletin kendisine rakip olarak gördüğü Safevi varlığına karşı hakimiyet mücadelesini zirveye taşıdığı dönemler olarak da kayda geçirilebilir. Osmanlı doğusu olarak kavramsallaştırılabilecek bir bölgede 14. yüzyılın başından itibaren hem tarikata hem de daha sonra kurulacak olan devlete ismini veren Şeyh Safiyüddin adlı bir şeyh, Erdebil'de kendisine ait bir tekke kurmuştu. Bu tekke Safevi Tarikatı'nın ilk nüvesini oluşturmuş ve büyük bir hızla devletleşme yolunda ilerleme kaydetmiştir.^[1] Şeyh Safiyüddin'in torunları olarak bilinen Hoca Ali ile Şeyh Cüneyd dedelerinden sonra büyük başarılar göstererek tarikatın gelişim ivmesini hızlandırıp kurumsallaşmasını sağladılar. Bütün bunlar yaşanırken Osmanlı Devleti Timur'un tüm yakın doğuyu istilasına karşı koymaya çalışıyor, bir taraftan da Safevilerin Anadolu'da taraftar bulmasını sessiz bir şekilde izlemekle yetiniyordu.^[2] Timur'un koruması altında faaliyetlerini yürüten Safevi şeyhleri ile gerek Anadolu'da, gerekse tüm Azerbaycan, İran Irak, Gürcistan ve Musul bölgelerinde sayıları gittikçe artış gösteren tarikat üyelerinin etkinlikleri sıradan bir tarikat pratiği-

- 1 Safevi Devleti'nin kurulduğu sırada İslam dünyasının merkezi olan Ortadoğu'da Osmanlılarla birlikte Akkoyunlu ve Memlüklü Devletleri boy gösteriyordu. Bu devletlerden Akkoyunlular, Karakoyunlulardan farklı bağımsız bir teşkilat kurarak, "Diyarbakir" merkezli tüm İran'ı ve Doğu Anadolu'yu içerisine alan bir imparatorluk kurma çabası hevesindedilerdi. Ancak bu emelleri Otlukbeli Savaşı'nda (1473) Fatih Sultan Mehmed'e takılmıştı. Bkz. Adel Allouche, Osmanlı-Safevi ilişkileri, Kökenleri ve Gelişimi, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 10. Memlüklüler ise Abbasi halifesinin desteğine rağmen giderek zayıflamaya başlamış ve İslam alemindeki prestijini kaybetmişti.
- 2 1365 yılında Timur, doğuda birçok yeri fethederek Osmanlılara doğru hızla ilerlemekteydi. Timur, Semerkant'dan başladığı istila hareketine Horasan, Irak, İran ve Azerbaycan'ı alarak devam etti. Osmanlılar ile miadını doldurmuş gibi duran Memlüklülerin Timur'un hedefi haline gelmesi kaçınılmazdı. Bkz. Mustafa Kafalı, "Timur", İA, C. XII/1, s. 339-344. Gerçekten de Timur, Rusya'ya düzenlediği seferinden sonra yönünü Yakın Doğu'ya çevirdi ve Halep, Humus, Hama, Dimeşk'i kuşatarak buradaki alimlerden fetihlerine dair fetva isteyip Bağdat'a girdi. Bkz. İsmail Aka, "Timurlular Devleti", DGBİT, C. IX, s. 193-202. Osmanlılarla karşılaştığı Ankara Savaşı ise Anadolu'da büyük bir sarsıntıya sebep oldu. Ankara Savaşı'ndan sonra parçalanmakla yüz yüze kalan Osmanlılar ancak I. Mehmet'in çabalarıyla tekrardan toparlanabildi. Bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I-VII, T.T.K., Ankara 1994, C. I, s. 309-315.

ni aşarak devletleşme emareleri gösterince, buldukları ülkelerden tepkiler yükselmeye başlamış, birçok ülkeden kovulan ya da sürülen Safevi taraftarları girdikleri mücadelelerde başarısız olarak hayatlarını kaybetmişlerdi. Şah İsmail ile devletleşme sürecini başarıya ulaştıran Safeviler, 1501 yılından itibaren güçlerini hissettirmeye başlayıp Osmanlılar için ciddi bir tehlike ve sıkı bir rakip olduklarını göstermişlerdi.^[3] Anadolu'ya halifeler gönderip Türkmen halk arasında geniş nüfuz sahaları edinmeleri onların en büyük avantajıydı. II. Bayezid'in yumuşak tavırları ise onlara çok sayıda taraftar toplama fırsatı verdi. Ancak I. Selim'in iktidarı Osmanlı-Safevi çatışmasını da beraberinde getirdi. Selim'in özellikle Anadolu'da Kızılbaş olarak bilinen tarikat mensuplarına yönelik keskin tavırları hem ülke içinde istenmeyen durumların ortaya çıkmasına yol açtı, hem de iki devleti karşı karşıya getirdi. Çaldıran Muharebesi (1514) Osmanlıların hakimiyetiyle sonuçlansa da iki devlet arasındaki sular bir türlü durulmadı ve gerginlikler yaşanmaya devam etti.

Kanuni Sultan Süleyman dönemi Osmanlı-Safevi ilişkileri açısından ikinci önemli dönemdir. Bu dönem Sultan Selim devrine nazaran İran'la ilişkilerin arttırılmaya çalışıldığı bir zaman dilimi olarak göze çarpmaktadır. Sultan Süleyman amacı Avrupa'ya karşı çıkacağı yoğun ve zorlu seferler öncesi arkasını güvenceye almaktı. Bu nedenle Selim zamanında İran'la kesilen tüm ticari ilişkiler tekrar başlatıldı.^[4] Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen iki devlet arasında dostluk bir türlü inşa edilemedi ve sonuç olarak Kanuni dönemde de İran seferleri vuku buldu.

Birbirine komşu olup aynı sahada hakimiyet kurmak isteyen bu iki devlet arasındaki ilişkiler şüphesiz sadece savaşlarla geçmemiştir. Yaşanan birçok vakayla birlikte özellikle iki devlet arasında gerginliklere yol açan ve zaman zaman hükümdarların hayal kırıklıklarına sebep olan karşılıklı iltica hareketleri de dikkat çekmektedir. Bunlardan biri de Ulama Paşa olarak bilinen bir Safevi mensubunun Van'a kaçarak bir mektupla Sultan Süleyman'a itaatini bildirip Osmanlıya sığınması ile buna mukabil Osmanlılara tabi Bitlis beyi olan Şeref Han'ın Ulama ile yaşadığı sıkıntılardan dolayı Safevilerle iltica etmesi vakasıdır. İkisi de önemli ailelere mensup bu iki beyin en önemli ortak özelliği daha önce kaçarak sığındıkları devletlerden tekrar geri dönüş yaparak iltica talebinde bulunmak zorunda kalmalarıdır. İki büyük devletin bölgede uyguladığı stratejinin yerel güç odakları üzerinde yarattığı etkiyi göstermesi açısından ilginçlikler barındıran bu olay tebliğimizin ana konusunu oluşturmaktadır. Ulama Paşa, Safevi Devleti'ni oluşturan unsurlardan biri olan Tekelü Oymağı'na mensuptur.^[5] Osmanlı Devleti'nde birçok Kızılbaş isyanına katılan bu oymak, II. Bayezid'e karşı 1492'de düzenlenen bir suikasta karıştıkları şüphesiyle Rumeli'ye sürülmüştür.^[6] Anadolu'da kalan kısımları ise faaliyetlerine devam etmiş ve Şahkulu olarak bilinen isyanda önemli roller üstlenmişlerdir.^[7] Ulama Paşa Şahkulu isyanına katılan bu aşiret üyelerinden biri olarak bilinir. İsyanın başarısızlıkla sonuç-

3 Safevilerin kurucusu Şah İsmail, soyunu on iki imama dayandırarak dünyadaki tüm Şiiileri etrafında toplamayı ve böylelikle Türkleri, Farsları ve Arapları içerisine alan büyük bir imparatorluk kurmayı düşünüyordu. (Bkz. Vecih Kevserâni, El-Fakih Ve's-Sultân, Osmanlı ve Safevilerde Din Devlet İlişkisi, Çev. Muhlis Canyürek, İstanbul 1992, s. 59). İslam dünyası içerisinde mezhebe dayalı olarak politika geliştiren devletlerden biri de Memlûklülüdür. Sünni Abbasi halifesini koruma altına alarak tüm Sünnileri etrafında toplayabileceklerini düşünmüşler ancak işler planladıkları gitmemiştir.

4 Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. I, Ankara 1982, s. 6.

5 "Tekelü" ismi "Teke İli" adı verilen Antalya yöresi Türklerine verilmektedir. Safevi Devleti'nin kurulmasına önemli katkılar sunan bu oymağın adı Hamitoğulları içerisindeki bir subaşından geldiği tahmin edilmektedir. Faruk Sümer, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 32.

6 Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993, s. 3.

7 Şahkulu veya Şeytan kulu adı verilen isyan II. Bayezid zamanında gerçekleşen ve devleti uzun süre uğraştırmış bir isyandır. Şahkulu, Şah İsmail'in babası olan Şeyh Haydar'ın halifelerinden Hasan Halife'nin oğludur. Hasan Halife, Şeyh Haydar'ın yanına gelerek bir süre hizmetinde çalışmış, daha sonra Teke ili olarak bilinen Antalya'ya halife olarak gönderilmiştir. İlk başlarda hem kendisi hem de oğlu Şahkulu, yaşadıkları zühd hayatıyla etraflarına birçok kişiyi toplamış, hatta Osmanlı Padişahı Sultan Bayezid her sene 6-7 bin civarında para yollayarak dualarını almaya çalışmıştır. Şahkulu bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durumu da fırsat bilerek isyan etmiştir. İsyanı önlemekle görevli Anadolu Beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa, Şah kulu tarafından Kütahya Kalesi önünde öldürülmüştür. Şahkulu bundan sonra Osmanlı Şehzadelerinin aralarındaki saltanat kavgasından yararlanıp faaliyetlerini daha da arttırmıştır. Son olarak Hadım Ali Paşa tarafından öldürülünce yandaşları dağılmış ve birçoğu İran'a kaçmışlardır. Şah kulu isyanı hakkında daha fazla bilgi için bkz., Müneccimbaşı Ahmed Dede, Müneccimbaşı Tarihi, C. I-II, s. 427; Çağtay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?", Tarih Dergisi, S. 9, s. 61, İstanbul 1954.

lanmasıyla 917 (1511)'de İran'a doğru harekete geçen Tekelü gurubunun içerisinde olduğu kaynaklara yansımıştır.^[8] Zorunlu olarak göçen yaklaşık 10-15 bin kişi arasında başlayan serüveni büyük emirlerin arasına girene kadar sürmüştür. Şah İsmail'in teveccühüyle Tekelüler devlet içerisinde parlak bir dönem yaşamış, Ulama Paşa da bu dönemde önce *yasavul*, sonra da *eşik ağası* olmuştur. Şah Tahmasb tarafından *emirü'l ümeralığa* getirilen Çuha Sultan devrinde ise *emirliğe* yükselmiştir.^[9] Tekelüler açısından parlak geçen bu dönem entrikalar nedeniyle son bulunca,^[10] Ulama ve birliktekiler Şah'a isyan etmiş, Tebriz'i ele geçirerek hazineye el koymuşlardır. Şah'ın üzerine yürüdüğünü öğrenince de haklarındaki katledilmeleri emirinden kaçarak Van'a geçmişlerdir.^[11]

Bu hareketleri bir zamanlar yine kaçarak sığındıkları Safevilerden tekrar aynı yere, Osmanlılara iltica etmeleri anlamına gelmekteydi. Van'da güvendiği bir adamıyla Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği mektup itaat isteğini bildirmekle birlikte aslında önceki vatanının artık yeni, sonraki vatanın ise artık eski olduğunun ilanıydı. Sultan, Şah'a karşı beklediği fırsatı elde ettiğini düşünerek Ulama'nın mektup ile bildirdiği itaati kabul edip Bitlis hâkimi olan Şeref Han'ı Ulama Paşa'yı karşılamak üzere görevlendirmişti.

Şeref Han (yada Emir Şeref), Bitlis'te hüküm süren "Rojeki Aşireti" reisidir. Ailesi Şerefoğulları olarak bilinir ve önce Karakoyunlulara sonra da Akkoyunlulara tabi bir şekilde Bitlis'te hükümdarlıklarını sürdürmüşlerdir. Şeref Han, Şah İsmail'in Dulkadiroğulları üzerine düzenlediği seferden sonra diğer Kürt beyleriyle birlikte Şah İsmail'e itaatini sunarak Safevi hizmetine girmiştir. Ancak sonraları, özellikle Safevilerin Diyarbekir valisi olan Muhammed Ustacalu'nun şikâyetleri üzerine, Şah İsmail tarafından yakalanarak hapsedilmiş, bu durum bazı Kürt beylerinin Safevilerden yüz çevirmelerine sebep olurken birçoğunun da Osmanlıların tarafına geçmesine sebep olmuştur.^[12] Şerefoğulları ile birlikte birçok Kürt beyinin Osmanlı hakimiyetine geçmesinde İdris-i Bitlisi'nin rolü olduğu tarihi bir gerçekliktir. Mevlâna lakaplı olan İdris-i Bitlisi Osmanlı'nın bölgedeki uzlaşmacı politikasının temsilcisi olarak görev yapmış ve bir çok Kürt Beyliği'nin Safeviler'den yüz çevirerek Osmanlı tabiiyetini kabul etmesine ön ayak olmuştur.

Diğer Kürt Emirlikleri gibi Şeref Han da Osmanlı yönetim sistemi içerisinde *hükümet* olarak bilinen farklı bir yönetim modelini kabul ederek Bitlis'te hakimiyetini sürdürmüştür. Bölgedeki aşiret yapısından kaynaklı olarak yürütülen bu yönetim modeline daha çok Diyarbekir, Van ve Bağdat eyaletlerinde rastlamak mümkündür.^[13] Klasik sancaklardan farklı olarak mahalli beylere ocaklık vermek suretiyle tevcih edilen bu sancaklar, özellikle hudut bölgelerinde bulunan yerel güç odaklarının devletin resmi görevlisi olarak sisteme katılımını ve merkezi otoriteyle ilişkilerini tabiiyet üzere düzenlemeyi amaçlamaktaydı.^[14] Böylelikle yerel beylerin nüfuzundan faydalanılırken aynı zamanda devletin otoritesinin korunması ve yayılması da sağlanmaktaydı. Bitlis de bu statüde bir sancak olup 1527 yılında Diyarbekir Eyaletine bağlı olarak kaydedilerek Şeref Han'ın idaresine verilmiş-

8 Sümer, a.g.e, s. 59.

9 Şah Tahmasb-ı Safevi, Tezkire, (Haz. Hicabi Kırılancık), Anka Yay., İstanbul 2001.

10 Çuha Sultan'ın emirü'l ümeralığı ele geçmesi ile birlikte Tekelüler, Safevi Devleti'nde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Birçok önemli mevkie kendi adamlarını getirmeye başlamış, böylece devlet içerisindeki diğer oymaklara karşı kadrolaşma yoluyla üstünlük sağlamayı amaçlamışlardır. Çuha Sultan'ın ve Tekelülerin bu faaliyetleri Safevi Devleti'ni oluşturan diğer oymaklar tarafından pek de hoş karşılanmamış, hatta Tekelülere karşı, diğer oymaklar Ustacalu, Rumlu, Zu'l kadir ve Afşarlar' dan meydana gelen ortak bir muhalefetin oluşmasına sebep olmuştur. Şah Tahmasb'ın da Çuha Sultan'a yüz çevirmesi ile birlikte, Tekelüler devlet kademesinde yalnız kalarak olumsuzlukların yaşandığı döneme girmişlerdir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz Şah Tahmasb, a.g.e, s. 29.

11 Sümer, a.g.e, s. 60

12 Şeref Han, a.g.e, s. 473-75.

13 Örfhan Kılıç, "Yurtluk Ocaklık ve Hükümet Sancakları üzerine Tespitler", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM) 10, Ankara 1999, s. 121-122; 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimâtı, Eyalet ve Sancak Tevcihati, Elazığ 1997, s.7.

14 Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 33, Erzurum 2007, s. 245.

tir.^[15] Şeref Han, kendisine Sultan tarafından kendisine verilen görev gereği Ulama'yı karşılamaya Van'a doğru hareket ettiğinde sadece ikisi arasında cereyan eden bir gerginlik olarak kalmayacak, iki büyük devleti de karşı karşıya getirecek olan ilk karşılaşma gerçekleşti. Şeref Han'ın torunu olan ve Şerefname adlı eseri kaleme alan Şeref Han'ın anlattıklarına bakılırsa daha ilk karşılaşmada aralarında bir güvensizliğin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Van halkından bazılarının Ulema ile ilgili olarak Şeref Han'a verdikleri bilgilerin ikili arasında bir güvensizliğe sebep olduğu söylenebilir. Şerefname'de Van halkının Ulama ile ilgili Şeref Han'a anlattıkları şöyle ifade edilmektedir:

"Ulama Sultan barış olanaklarını hazırlamaları, onun Şah'a bağlılığını yenilemeleri ve sadakatini pekiştirmeleri için Şah Tahmasb'in mürebbiyesi olan karısını kardeşiyle birlikte Şah'ın sarayına göndermiştir. Bu Ulama Sultan son derece hileci, kurnaz ve habis bir adam olduğu için Şah'a yaklaşmak ve yeniden güvenini kazanmak amacıyla seni kalenin içine çekmesi ve orada sahtekâr adamlarıyla birlik olup sana bir eziyet vermesi mümkündür."^[16]

Yukardaki ifadelerden anlaşılacağı üzere daha ilk karşılaşmadan aralarında ortaya çıkan güvensizliğe bir de Ulama'nın yakınlarının isyan ederek Van'da bulunan kaleyi ele geçirmesi eklenince Şeref Han'ın durumdan bir an evvel kurtulma isteğinin oluştuğunu tahmin etmek zor değildir. İsyancılar karşısında yardım isteyen ve kaleyi kuşatmayı teklif eden Ulama'ya Şeref Han'ın olumsuz cevap vermesi aradaki husumeti arttıran sebeplerden olmuştur.^[17]

Ulama Paşa'nın sağ salim bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi sağlansa bile geçen bu süre zarfında aralarında birtakım ihtilaf ve düşmanlıklar oluştuğu açıktı. Ulama Paşa, İstanbul'a ulaşır ulaşmaz ilk işi kendisi gibi daha önce Safevilerden yüz çevirerek Osmanlılara tabi olan Şeref Han hakkında kötü konuşmak ve padişahın Şeref Han'dan yüz çevirmesini sağlamak oldu.^[18] Ulama'nın bu davranışının arka planında Şeref Han ile yaşadığı kişisel sorunlar olsa da onun asıl planı Bitlis ve çevresinin hâkimi olarak Osmanlıların desteğini almak ve Şah Tahmasb ile karşılaşmaktı. Her ne kadar intikam almak istediği kişi Şeref Han gibi gözükse de asıl hedef Sah Tahmasb'ı mağlup etmek ve bütün İran'a hakimiyet kurup Tekülülerin intikamını almaktı.

Ulama'nın Şeref Han'a karşı kullandığı en büyük argümanı Sultandan yüz çevirdiği ve emirlerini dinlemeyerek kendisine kötülük ettiğine dair yapmış olduğu suçlamalardı. Şeref Han'ın Şah Tahmasb'in güvenini kazanmak için kendisini öldürmeye bile teşebbüs ettiğini iddia ediyordu.^[19] Bu iddialarından akabinde Azerbaycan diyarlarının en kısa sürede fethedileceği garantisini vererek, Şeref Han'ın Bitlis'ten uzaklaştırılmasını ve yerine kendisinin getirilmesini talep ediyordu. Bunun üzerine, daha önce Safevilerden yüz çevirerek Osmanlılara tabi olan Şeref Han'ı, yine Safevilerden kaçarak kendisine sığınan Ulama Paşa'ya tercih eden Sultan Süleyman, Bitlis emirliğinin Ulama Paşa'ya verilmesini ve kendisine yardım için bir ordunun hazırlanmasını, bu ordunun başına da Diyarbakır

15 İnbaşı, a.g.e., s. 247. Emirliklerin Kürtlerin toplumsal ve siyasal yaşamında ulaştıkları en önemli siyasal örgüt olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Moğol istilası ile Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Doğu Anadolu'ya yönelik merkezileştirme politikaları sonucunda, bölgedeki emirliklerin büyük bir kısmı gücünü yitirmiştir. Aralarındaki husumetlerin ön plana çıkmasıyla da Doğu Anadolu'da hiçbir Kürt Emirliği bir devlet kurabilecek siyasal güce erişememiştir. 10. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi fethetmesi sonrasında buranın özel konumu gereği emirlikler korunmuş ve yönetici durumundaki emirin konumu sağlamlaştırılmıştır. 11. Osmanlı öncesinde, bölgede kurulmuş olan önemli Kürt emirliklerinin bazılarının isimleri şunlardır: Hakkâri Emirliği, Cizre Emirliği, Bitlis Emirliği, İmadiye Emirliği. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cabir Doğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", SDU, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2011, S. 23, s. 32

16 Şerefname Bitlisi, Şerefname, Kürt Tarihi, Çev. Abdullah Yeğin, Nübihar Yay., İstanbul 2013, C. 1. s. 449.

17 Şeref Han-ı Bitlisi, a.g.e., s. 449.

18 Şeref Han ile Ulama Paşa arasında geçen olaylar Şeref Han'ın anlatıldığı bölümde ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Şeref Han, a.g.e. s.485-499; Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara 1998, s. 128-129.

19 Şeref Han, a.g.e. 487.

Beylerbeyi Fil Yakub'un getirilmesini emreden bir ferman yayınladı.^[20] Yine bu orduya takviye olarak çevredeki emirlere 30.000 kişilik kuvvet göndermeleri emredildi. Ulama sultan Süleyman'ın bu lütfu karşısında senelik 2 milyon akçe vergi ödeyecekti.^[21] Sultan Süleyman'ın Şeref Han'dan bu kadar çabuk vazgeçmesinde Ulama'nın İran ve Azerbaycan'ın kolayca fethedileceğine dair söylemlerinin etkisi kadar vezir-i azam İbrahim Paşa'nın Ulama ile yakın münasebeti de etkili olmuştur. Zira Ulama, bir taraftan Sultan'ı kendisine meylettirmeye çalışırken diğer taraftan da dönemin veziri azamı olan İbrahim Paşa ile iyi ilişkiler kurmuştu. Tıpkı sultan Süleyman gibi İbrahim Paşa'ya da Azerbaycan dolaylarının kendisinin yardımıyla çok kolay alınacağını söyleyerek kendisine bu diyarların sultanlığını teklif etmişti. Ulama, İran ve Azerbaycan'da kendisinin sözünü dinleyecek birçok adamı olduğunu iddia ederek İbrahim Paşa'yı İran'a sefere çıkmaya teşvik ediyordu. Şah Tahmasb, Ulama'nın İbrahim Paşa ile olan ilişkisi hakkında tezkiresinde şunları söylemektedir:

"İbrahim Paşa ile oldukça samimi olduklarını söylerlerdi. Öyle ki İbrahim Paşa, Sultan Mustafa'dan çok korkuyorum diye içini dökermiş. Ulama'da cevap olarak ona, Şark diyarı boş olup Kızılbaş beylerinin çoğu benimle müttefiktir. Eğer Paşa o tarafa yönelirse o toprakları ele geçirmeyi taahhüt ederim."^[22]

Ulama Paşa'nın bu gayretleri boşuna gitmedi ve 938 (1532)'de, artık düşmanı olarak gördüğü Şeref Han üzerine yürüdü. Yanına kendisine yardım için hazırlanan Fil Yakup komutasındaki orduyu da alarak Bitlis önlerine kadar gitti. Şeref Han ise olanlar karşısında dayanamayarak Safevilerden yardım talep etti. Üç ay süren kuşatma nedeniyle Bitlis Kalesi'ndekilerin zor anlar yaşadıkları bilinmektedir. Şerefname'de bu kuşatma ile ilgili şu bilgiler verilmektedir:

"Fil Yakup ve Ulama büyük bir orduyla Bitlis Kalesi'ni kuşattılar. İki taraf arasında çıkan savaş 3 ay sürdü. Her gün güneşin doğmasıyla birlikte çarpışmaya başlıyorlar ve akşama kadar çarpışıyorlardı. Akşam olunca askerler barınaklarına çekilip dinleniyorlardı. Nöbetçilerde büyük bir dikkatle nöbetini devralıyordu. Ağır topların ve büyük mancınıkların şiddetli darbeleriyle burçlar ve surlar yıkılıp neredeyse yerle bir oldular. Kuşatma altındakilerin durumu ise yok olmaya, helake, umutsuzluğa, savunmadan aciz kalmaya vardı."^[23]

Kuşatma altındaki umutların yitirilmesine yakın Şah Tahmasb'ın büyük bir orduyla Bitlis'e doğru geldiği haberi ulaştınca Ulama ve yanındaki Fil Yakup ellerindeki kuvvetlerin Şah'a karşı başarı kazanmasının zor olduğunu düşünerek, bütün yüklerini (çadırlarını, silahlarını, toplarını) bırakıp kuşatmayı kaldırdılar.^[24] Şeref Han bu olaydan sonra Şah Tahmasb'a büyük bir ziyafet düzenleyerek çok sayıda eşsiz hediye sunup teşekkür etmiştir. Aslında Şah Tahmasb, Sultan Süleyman ile çatışmayı ve sorunun büyümesini istemiyordu. Bu yöndeki niyetini belirtmek üzere sık sık elçiler göndermesine rağmen çabaları karşılıksız kaldı. Sultan ısrarla Şeref Han'ın iadesini istedi ve bunun karşılığında Ulama'yı vermeyi reddetti.^[25]

Tahmasb, Şeref Han'a yardım etmek amacıyla sefere çıktığı Bitlis'ten Ulama ve yanındakilerin kaçması üzerine yönünü Horasan'a çevirerek burayı istila eden Özbek Ubeyd Han'ın üzerine yürümeye karar verince bu durumu fırsat bilen Ulama Paşa tekrar Bitlis'i kuşattı ve Şeref Han'ı mağlup ederek öldürdü (940/1533). Bu durumu anlatan bir mektup ile birlikte Şeref Han'ın kesik başını da sefer için

20 Joseph Von Hammer; Büyük Osmanlı Tarihi, I-II-III, s. 121

21 Müneccimbaşı, a.g.e, s. 539; Allouche, a.g.e, s.150.

22 Şah Tahmasb, a.g.e, 30.

23 Şeref Han-ı Bitlisi, a.g.e., s. 455.

24 Kırcioğlu, a.g.e, s. 129.

25 Bu dönemde karşılıklı olarak gönderilen elçilerin niteliği ve taşıdıkları mesajlarla ilgili Şah Tahmasb'ın tezkiresine bakılabilir. Şah Tahmasb, a.g.e, s. 31.

yola çıkmış olan İbrahim Paşa'ya gönderdi.^[26] Şeref Han'ın Ulama'ya yenilmesinde bazı Kürt beylerinin kendisinden yüz çevirip Ulama tarafına geçmesi de önemli rol oynamıştır.^[27] İlk kuşatmadan sonra yeterli yararlılık göstermeyen beylerin Şeref Han tarafından cezalandırılmaya kalkılması, bu beylerin yüz çevirmesine yol açmıştı. İkinci kuşatmada, Şeref Han'a gücenen bu beylerin sayısı oldukça artmış, bu kişilere son olarak ordunun sağ kanat komutanı Emire Bey Mahmudi de eklenince Şeref Han için kaçınılmaz son gelmişti.^[28]

Ulama Paşa'nın kışkırtmaları sonucunda sefere çıkan İbrahim Paşa, Şeref Han'ın öldürülmesi haberi üzerine, Bitlis'in yönetimini Şeref Han'ın oğlu olan Emir Şemseddin'e bıraktı.^[29] Ulama Paşa'ya da Azerbaycan Beylerbeyliği verildi.^[30] İbrahim Paşa'nın Bitlis'i daha önce söz verildiği gibi Ulama Paşa'ya değil de Emir Şemseddin'e bırakması bölge halkından gelebilecek tepkilere karşı alınmış bir önlem niteliğindeydi. Nitekim bölgede Şeref Han'ın aşireti olan Rojeki Aşireti'nin etkisi oldukça fazlaydı. Bu aşiretin dışından bir yöneticinin oraya atanması tehlikeli olabilirdi. Aynı zamanda bölgedeki Kürt aşiretlerin Osmanlı Devleti'ne bağlılığının ve güveninin artması açısından Emir Şemseddin'in atanması kararı oldukça isabetliydi. Aksi takdirde diğer Kürt aşiretleri de sonlarının Şeref Han gibi olacağını düşünerek Osmanlı Devleti'nden yüz çevirebilirdi.

Ulama Paşa, daha sonra İbrahim Paşa ile İran seferine katılmış ve bu seferde birçok yararlılık göstermiştir. 941/1534 de İbrahim Paşa Tebriz'i ele geçirincede buranın beylerbeyliğine Ulama Paşa'yı atamıştır. Kardeşi Veli Beğ'e de Nahçıvan Sancağı verilmiştir.^[31] Aslında Şah Tahmasb, Osmanlı devleti ile bir savaşa girmemek için elinden geleni yapmıştı. Ulama'nın kışkırtmalarına kulak veren İbrahim Paşa ve Sultan Süleyman'a birkaç kez elçiler göndererek durumu anlatmaya çalışmış ve savaşı engellemek istemişti. Bu elçilerle gönderdiği mesajlardan birinde, "*Ulama bizim yanımızdan kaçarak sizin yanınıza geldi. Siz Ulama'yı gönderinki biz de Şeref Beğ'i gönderelim. Neden Ulama ve Şeref Beğ yüzünden İslam padişahları arasında niza çıksın*"^[32] diyerek asıl meselenin Ulama Paşa ile olduğunu, Osmanlı Devleti ile bir problemin olmadığını vurgulamak istemişti. Ancak bütün bu girişimlere Osmanlı Devleti tarafından hep olumsuz yanıtlar geldi.

Ulama Paşa, kendisinin kışkırtmalarına inanarak sefer çıkan ve her türlü desteği veren İbrahim Paşa'nın da sonunu hazırlamıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İbrahim Paşa'ya Azerbaycan diyarlarının sultanlığını vadeden Ulama Paşa, sefer esnasında İbrahim Paşa'yı şevklendirerek Padişah adına yayınlanan ferman ve menşurlara "Serasker Sultan" unvanını kullanmasını sağlamıştır.^[33] Bu durum Sultanın İbrahim Paşa'dan şüphelenmesine ve İbrahim Paşa ile defterdar İskender Çelebi'nin arasının bozulmasına sebep olmuştur. Ulama Paşa sadece İrakeyn seferinde değil, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki seferlerinde de yararlılık göstermiştir. Alman Seferi'ne katılarak önemli görevler almıştır. Azerbaycan Beylerbeyliği'nin yanı sıra, Bosna Valiliği ve Erzurum Beylerbeyliği de yapan Ulama Paşa,^[34] birçok seferde Osmanlı kuvvetlerinin içerisinde önemli roller üstlenmiştir.

26 Peçevi, a.g.e, c I, s. 129; Uzunçarşılı, a.g.e, s. 349.

27 Şeref Han, a.g.e, s.496.

28 Tayyip Gökbilgin, Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütühatı, Belleten XXI/83, s. 454, Ankara 1957. Emire Bey, bu olayda Osmanlılara sığınmışsa da daha sonra orada kendisine yer edine-meyince tekrardan Şah Tahmasb'a yöneldi. Bu durum sultanın kulağına gidince yakalatıldı ve divan da verilen kararlar idam edildi. Emire Bey hakkında daha fazla bilgi için bkz. Şeref Han, a.g.e., s. 339.

29 Peçevi, a.g.e, s. 129; Uzunçarşılı, a.g.e, s. 349.

30 Gökbilgin, a.g.e, s. 453.

31 Sümer, a.g.e, s. 62.

32 Şah Tahmasb, a.g.e, s. 31.

33 Peçevi, a.g.e, s. 139.

34 Hammer, a.g.e, c. III, s. 370.

Ulama Paşa'nın Bitlis üzerine yürümesi ve Şeref Han'ı yakalayarak öldürmesi Şeref Han ve ailesinin Bitlis'teki hakimiyetlerini bir süreliğine kesintiye uğratmıştır.^[35] Şeref Han'ın yerine oğlu Şemseddin Han geçmiş ve Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurarak Bitlis'i tekrar Rojeki Aşireti'nin hâkimiyeti altına almaya çalışmıştır. Sultan Süleyman buna rağmen, Şemseddin Han'a Bitlis'i vermemiş, kendisine Malatya ve çevresini tevcih etmiştir. Bu durumu kabullenmeyen Şemseddin Han babası gibi Safevilere sığınmış ve Tahmasb'ın büyük ilgi ve alâkasıyla karşılaşmıştır. Kendisine ilk etapta "Hanlık Payesi" ile Sarav ve çevresi, sonra da ek olarak Merağa, Demavend ve Darülmerz verilmiştir. Bu süre içerisinde Safevilere bağlı bir bey olarak hayatını sürdürmüştür.^[36]

Şerefnamenin yazarı Şeref Han ise Şemseddin Bey'in Musullu Türkmen Emir Han'ın kızı olan eşinden, Irak'ın Kum kentinin Kerherud kasabasında dünyaya gelmiştir (25 Şubat 1543).^[37] Şah Tahmasb'ın sarayında şehzadeler gibi eğitim alarak saray hayatına aşina hale gelmiştir. Şah Tahmasb, kendisine bağlı beylerin çocuklarını da yanına alarak kendi sarayında eğitim gördürürdü. Bundaki amacı bu çocukların da şehzadeler ile aynı eğitimi alarak yetişmelerini sağlamaktı. Şeref Han daha dokuz yaşında Şah Tahmasb'ın sarayında şehzadeler ile birlikte Kur'an, fıkıh ve şeri'at dersleri görmüş, dindarlığa, beden ve ruh temizliğine sarılmayı, günahlardan sakınan adamlarla oturup kalkmayı öğrenmiştir. Buna ek olarak askerlik bilgileri de almış ve iyi bir at binicisi ve iyi bir atıcı haline gelmiştir.^[38] 1555 yılında babası Şemseddin Han'ın Safevi Devleti'ndeki görevinden kendi isteği ile ayrılması üzerine, Rojkan Aşiretinin ittifakıyla daha 12 yaşında babasından boşalan Şirvan'a bağlı Salyan ile Mahmudabad bölgelerinin başına geçmiştir.^[39] Bu görevde üç yıl kaldıktan sonra dayısı Hemedan Valisi Mahmudi Bey'in yanına giden Şeref Han, babasının tekrardan önemli görevlere gelmesi üzerine üç yıl kadar kaldığı Hemedan'dan ayrılarak Kazvin'e geçmiş, babasının kendi isteğiyle bir kez daha görevinden ayrılması üzerine Şah tarafından babasının görevleri Şeref Han'a tevcih edilmiştir.^[40] Şeref Han bu görevinde iken halk arasında adaleti sağlamış ve Şah'ın her istediğini yerine getirerek rızasını kazanmıştır. Şeref Han, "Şerefname" adlı eserinde Şah'ın kendisi hakkındaki düşüncelerini bazı elçiler aracılığıyla şu şekilde belirttiğini yazmaktadır:

"Senin mutlak adaletin, nadir görülebilen alicenaplığın, üstün cesaretin, vatandaşlara ve bütün insanlara olan sevgin, memleketin her tarafındaki adamlarım ve temsilcilerim nezdinde kendini göstermiştir; bu nedenle, Allah her iki dünyada da senin yüzünü ağartsın."

35 Şeref Han ve Ulama Paşa hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Sayfa 46.

36 Şeref Han, a.g.e, s. 509.

37 Bekir Kütükoğlu, Vekayi'nüvis Makaleler, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay. , İstanbul 1994, s. 363; Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, s. 68.

38 Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, s. 68.

39 Şeref Han, a.g.e, s. 516.

40 Şeref Han, a.g.e, s. 518.

Sonuç

Görüldüğü üzere bu isyan, Safevi Devleti için o dönemin en önemli olaylarından biridir. Belli dönemlerde İran'dan Osmanlılara doğru gerçekleşen iltica olayları, bu iki devlet arasındaki savaşların sebepleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Devlet içerisindeki hakimiyet mücadelesi nedeniyle ortaya çıkan bu isyan, daha sonra dönemin iki önemli devleti olan Osmanlılar ile Safevileri savaşa sürüklemiştir. Şeref Han'ın da Ulama gibi Osmanlılara karşı Safevilere sığınması, iki taraf arasında zaten gergin olan ortamı daha da kızdırmış ve tarafların bu kişileri iade etmemeleri savaşı kaçınılmaz kılmıştır. Burada dikkati çeken diğer bir konu, dönemin kahramanları olan Ulama Paşa ile Şeref Han'ın daha önceki yaşamlarıdır.

Her ikisinin de sığındıkları devletler daha önce kaçıttıkları devletlerdi. Şeref Han, Safevilerden kaçarak Osmanlılara sığınmış, Ulama Paşa ise Şah Kulu İsyanı'nda Osmanlılar dan kaçarak Safevilere sığınmıştı. Ancak her ikisi de daha sonra aynı yerlere geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bu olay Osmanlıların Kürt beyliklerinin var olduğu yerlerde uygulamış olduğu siyasetin yereldeki etkilerini göstermesi açısından kayda değerdir. Her iki devlet de taraftarlarından sadakat beklese de bunun siyaseten mümkün olmadığı açık bir şekilde görülmektedir.

Kaynakça

- ABBASLI, Mirza; "Safevilerin Kökenine Dair", Belleten, Sayı 158, Ankara 1976.
- AKA, İsmail; "Timurlular Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. IX, Esra Yay., Konya 1994.
- ALLOUCHE Adel; *Osmanlı Safevi İlişkileri, Kökeni ve Gelişimi*, (Çev. Ahmet Emin DAĞ), Anka Yay., İstanbul 2001.
- ALTUNDAĞ Şinasi; "Selim I", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, Eskişehir 1997.
- AŞIKPAŞAOĞLU; *Tevarih-i Al-i Osman, Osmanlı Tarihleri*, Düzenleyen: Nihal Atsız, İstanbul 1947.
- BAŞAR, Fahamettin; "Safeviler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. IX, Konya 1994.
- DOĞAN, Cabir; "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *SDU Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, S. 23, s. 32
- GÖKBİLGİN, Tayip; "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütühatı", *Belleten XXI/83*, Ankara 1957.
- "Süleyman I", *İslam Ansiklopedisi*, C. XI, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Eskişehir 1997, s. 99-155.
- HAMMER, Joseph Von; *Büyük Osmanlı Tarihi*, I-II-III.
- HINZ, Walter; *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, X. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, (Çev. Tefik BIYIKLIOĞLU), TTK, Ankara 1992.
- KAFALI, Mustafa; "Timur", *İslam Ansiklopedisi*, C. XII/I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Eskişehir 1997.
- KEVSERÂNÎ, Vecih; *El-Fakih Ve's-Sultân, (Osmanlı ve Safevilerde Din Devlet İlişkisi)*, (Çev. Muhlis CANYÜREK), İstanbul 1992.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin; *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi(1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.
- KILIÇ, Remzi; *XVI. ve XVII. Yüzyılda Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları*, İstanbul 2001.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir; *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993.
- Vekay'i-nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1994.

- MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. I-II, Tercüman Yay.
- PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Peçevi Tarihi*, (Haz. Bekir Sıtkı BAYKAL), C. I, Kültür ve Turizm. Bakanlığı yayınları, Ankara 1982.
- SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ ÇELEBÎ, *Solak-zade Tarihi*, (Haz. Vahid ÇABUK), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- ŞAH TAHMASB-I SAFEVÎ, *Tezkire*, (Haz. Hicabi KIRLANGIÇ), Anka Yay., İstanbul 2001.
- ŞEREF HAN, *Şerefname*, (Çev. M.Emin BOZARSLAN), Hasat Yay., İstanbul 1990.
- TEKİNDAĞ Şehabeddin, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, C. XVII/22, İstanbul 1968.
- ULUÇAY, Çağatay, "Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?", *Tarih Dergisi*, sayı 9-12, İstanbul 1954-1956.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Bayezid II", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.
- Osmanlı Tarihi*, I-VII, T.T.K., Ankara 1994.
- YINANÇ, M. Halil, "Cüneyd", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 242-244.

امارة بدليس بعد مقتل الامير شرفخان الخامس
1601-1617

د. ماجد زاخوي
ماموستال بشكا ديروك/فاكولتيا زانستين مروفايه تي
زانينكه هازاخو

Dr. Macid ZAXOY

Mamosta li fakultiya zanisten mirovayeti

Zaningeha ZAXO

majid_zaxoy@yahoo.com

0750 45 734 96

امارة بدليس بعد مقتل الامير شرفخان الخامس
1601-1617

: المقدمة

يكاد يكون الفترة الأخيرة من حكم الأمير شرفخان الخامس (1601-1579) الذي يعتبر من أشهر أمراء الإمارة والفترة التي تلي عهده من أكثر الفترات التي مرت بها الإمارة ضبابية، من حيث طبيعة العلاقة مع العثمانيين من جهة، وتشخيص خلفائه من الأمراء الشرفخانيين من بعده من جهة ثانية، فالمعروف أن شرفخان الخامس تنازل عن السلطة والإمارة لإبنة شمس الدين الرابع سنة 1597، وهذا ما يؤكد عليه الأمير المؤرخ نفسه في شرفنامته بوضوح، لكن المثير في الأمر هو إنعدام ذكر الأمير المذكور في المصادر التاريخية، وهناك غموض كبير يكتنف فترة تواجد هذا الأمير في إدارة إمارة بدليس والأوضاع العامة فيها في عهده.

أما بخصوص طبيعة العلاقة مع العثمانيين فعلى الرغم من أن المتواتر بين العاملين في حقل التاريخ أن شرفخان الخامس هو من أكثر الامراء البدليسين قرباً من العثمانيين، وأنه المحبوب الذي لا يضاھيه حياً لدى آل عثمان، لا بل كُنّا نحبذ أن نسميه قبل الآن بسنوات بأنه كان (الأمير المدلل) للعثمانيين، لأنه جاء الى الحكم في إمارته الوراثة بطلب وتقويض وجهود وحماية العثمانيين، لكن الحقيقة لا تبدو كذلك وخاصة في الفترة الاخيرة من حكم هذا الأمير.

أما المسألة الاخرى الهامة التي تستدعي الانتباه والوقوف عليها فهي سنة وتاريخ مقتل الأمير شرفخان، فقد كان ثابتاً الى الآن لدى المؤرخين أن شرفخان قضى أجله في سنة 1603، وقد تناقل عشرات المؤرخين غير أن الوثائق الأرشيفية، (Osmanlı Muellifleri) هذا الخطأ من (محمد طاهر بورسلي) في مؤلفه

صححت هذا الخطأ

كما هناك مسألة أخرى جديرة بالاهتمام أيضاً، وهي خليفة الأمير شرفخان الخامس ومصير السلطة في الإمارة بعده، وهو في الحقيقة أمر ضبابي أيضاً رغم البحث المضني فيها والمحاولات الجادة للخروج من ضغط تساؤلات كثيرة وكبيرة تطرح في الأذهان، وسنحاول قدر المستطاع الوصول الى مخرج لهذا الموضوع بالإعتماد على وثائق عثمانية فقيرة جداً من حيث رفق المعلومات التي تقضي على النقاط المبهمة والمهمة هذا

ولا يجوز نسيان موضوع ما حدث في إمارة بدليس من أعمال قتل وسلب ونهب وفوضى بعد مقتل الأمير شرفخان الخامس وما خلفه ذلك الاعمال الوحشية الانتقامية العثمانية من اثار سلبية ومدمرة على بدليس والبديليين

في البحث هذا سيتم التركيز بالدرجة الاساس على المواضيع الالفة ذكرها، في محاولة لكشف الستار على الكثير من المسائل الشائكة والعالقة والمبهمة والوصول الى استنتاجات تخدم تاريخ البديليين وما ادوها من ادوار مميزة في تاريخ المنطقة

: أولاً : سنة مقتل الأمير شرفخان الخامس

جاء في وثيقة عثمانية طلباً للامير شرفخان الخامس طالب فيها في رسالة الى المركز سنة 1601 تعيين شخص اسمه (علي بك) رئيساً لعشائر (بيلان وخنداقي) ( )، وهذا يعني أنه كان حياً في جزء من العام المذكور. وفي وثيقة أخرى أرسل شقيق شرفخان (خلف خان) رسالة الى السلطان محمد الثالث في سنة 1601 يشتكى فيها للسلطان من أن "الظالم والقاسي أحمد باشا" ( )، قد أخذ ابن الخالد المرحوم شرفخان (تتر) والبالغ من العمر ثمان سنوات فقط الى استانبول " ( )، وهذه إشارة واضحة على إستشهاده أو مقتله و إنتهاء دوره كأمر في بدليس في السنة نفسها، كما تنفي الوثيقة أي ضلوع لأخيه خلف خان في القضاء عليه طمعاً في السلطة، فكلمات "القاسي والظالم أحمد باشا، والمرحوم شرفخان" توحى بتعاطف جدي لخلف خان مع أخيه عن مصادر أرمنية أن العثمانيون (M.Dehqan, V.Genç) المقتول والمأساة التي حصل، وينقل الباحث قتلوا حاكم بدليس سنة 1601-1600 دون أن تشير تلك المصادر الى اسم الأمير المقتول ( )، ولا شك أن المقصود هو الأمير شرفخان الخامس، وعليه تم قطع الشك باليقين، وظهر بشكل لا يقبل التخمين أن الامير شرفخان قتل في السنة ذاتها وأن قاتله كان والي وان آنذاك أحمد باشا

: ثانياً : خليفة الامير شرفخان الخامس

وليس بعيداً عن الموضوع يبرز مسألة شائكة أخرى ومهمة أيضاً وهو مسألة خليفة الأمير شرفخان في حكم إمارة بدليس ومصير السلطة في الإمارة بعده، وهو في الحقيقة أمر ضبابي أيضاً رغم البحث المضني فيها والمحاولات الجادة للخروج من ضغط تساؤلات كثيرة وكبيرة تطرح في الأذهان، وسنحاول قدر المستطاع الوصول الى مخرج لهذا الموضوع بالإعتماد على وثائق عثمانية فقيرة جداً من حيث رفق المعلومات التي تقضي على النقاط المبهمة والمهمة هذا، فالمعروف والمتواتر أن شرفخان الخامس تنازل عن السلطة لإبنه شمس الدين الرابع سنة 1597 وهذا ما لا شك فيه، ولكن المثير هنا هو إنعدام ذكر هذا الامير في المصادر التاريخية بشكل نهائي، إذ من المفروض ان يكون شمس الدين الرابع هو من يدير السلطة في إمارة بدليس ابتداء من سنة 1597، ويحتمل أن يكون ذلك الضبابية في عهد هذا الأمير بسبب عدم قيامه بأدوار يستحق ذكرها من قبل كتبة التاريخ، كما يحتمل أن يكون ذلك بسبب وقوفه بعيداً عن الصراع العثماني- الصفوي، أو لامبالاته بالسلطة والحكم والإدارة، أو لربما كان شخصاً زاهداً متصوفاً غير آبه بالدنيا، وتقضيله للعيش بعيداً عن الحياة السياسية والأعيابها، أو لأسباب أخرى نجهلها على الأقل لحد الان وفي الوقت الحاضر، لكن يبدو أن الاقرب للصحة والحقيقة هو عدم فسح المجال له من قبل أبيه شرفخان الخامس بسبب حدوث مشاكل بينه وبين العثمانيين كما سيتضح ذلك لاحقاً، وتمسك شرفخان

وإستمراره في إدارة الحكم في بدليس للخروج ببديس الى شاطئ الأمان

في الأرشيف العثماني (Maliye Mudevver) ومن جانب آخر وجدنا في أحد دفاتر المالية العثمانية إشارة مؤكدة الى أن (ضياء الدين ابن شرفخان) كان حاكماً لبديس، وقد تم تأريخ الوثيقة من قبل كتبتها في 20

رجب سنة 1009 للهجرة, وهو ما يعادل يوم 25 من كانون الثاني سنة 1601 ( ), وجاء في وثائق عثمانية أخرى أن السلطان نفسه عين شخصاً باسم (فرهاد بك) حاكماً على بدليس في أيار سنة 1601, إلا أنه قتل من قبل الجالبيين ( ), وقد يكون لمقتله علاقة مباشرة بمقتل الأمير شرفخان

الخامس, بل من الوارد أن يكون قتل فرهاد بك ثأراً لمقتل الأمير البدليسي هنا نستذكر ما ذكرناه آنفاً من أن شرفخان الخامس كان قد طلب من إستانبول تعيين علي بك رئيساً لعشائر بيلان وخذناقي وذلك في سنة 1601, أي أنه كان في السلطة أيضاً في السنة المذكورة, هنا لا يُستبعد أن يكون الطلب تلك الذي رفعه شرفخان الخامس في الأيام الأولى من كانون الثاني, كما لا يستبعد أن يكون قتله في التاريخ الذي سبق 24 من كانون الثاني, كما يجب الإشارة هنا إلى ان (خلف خان) شقيق شرفخان أصبح اميراً للامارة في نفس السنة, والدليل هو ما جاء في رسالة أرسلها قائد قوات بدليس إلى السلطان محمد الثالث (1595-1603), جاء في أعلى الرسالة ”رسالة قائد قوات حاكم بدليس خلف خان”, وذلك في أواخر أيلول سنة 1601 ( ), وبعد فترة أعطى خلف خان الحكم مرة أخرى لابن أخيه ضياء الدين في سنة 1603 ( ), ومما سبق يظهر أن شرفخان كان في السلطة في بداية سنة 1601, أتى من بعده ابنه ضياء الدين في بداية السنة المذكورة أيضاً, ثم فرهاد بك المعين من قبل السلطان, ثم أصبح خلف خان حاكماً لبديليس في الثالث الاخير من السنة نفسها إلى أن سلمها لضياء الدين مرة أخرى

وبفرضية أن الأمير شرفخان الخامس لم يتخلى عن السلطة في بدليس بسبب سوء العلاقة مع العثمانيين, فان مطالبته من العثمانيين الموافقة على تعيين علي بك رئيساً لعشائر بيلان وخذناقي تشير إلى تهدة الأوضاع ربما بين الطرفين في أواخر سنة 1600, لانه لا يعقل ان يرفع شرفخان مطالبته وهو في عداة مع العثمانيين, لكن هذا لا ينفي مروره بسوء العلاقة مع العثمانيين في السابق

لكن ما يثير الجدل هنا هو لماذا شغل الأمير ضياء الدين مكان أبيه في السلطة علماً أن شرفخان كان قد فوض ابنه شمس الدين الرابع بذلك؟ وللإجابة على هذا السؤال وغيره من التساؤلات لا بُد من القيام بتحليل المعطيات والوقائع التاريخية وتأويلها في محاولة للإجابة عن تلك الاسئلة أو التقرب من الإجابة على الأقل, إذ لا وجود لأجوبة قاطعة على ذلك, فمن جهة كان شمس الدين الابن الاكبر للامير شرفخان الخامس, وحسب التقاليد الموروثة والمعروفة من المفروض أن يحتل هو مكان أبيه بدلاً من أخيه ضياء الدين, لكن ضياء الدين أخذ بزمام المبادرة وأصبح أميراً, هنا لا يُستبعد أن يكون ضياء الدين قد شعر بأحقية بالحكم من أخيه, ومن جهة أخرى لا يستبعد أن يكون شمس الدين الرابع قد تنازل عن حقه طواعية لأخيه ضياء الدين, وقد يكون لمقتل أبيه اثر في ذلك فأراد العزوف عن السلطة والإبتعاد من قتلة أبيه من العثمانيين, كما من الوارد جداً أن يكون شمس الدين الرابع قد قتل مع أبيه, أو أنه رُبما أُجبر على التنازل من قبل أخيه ضياء الدين! وفي الحقيقة قد نجد إجابات حقيقية لهذه الاسئلة في المستقبل وقد يبقى دون إجابات إلى الأبد

قد يسأل سائل عن سبب إعطاء شرفخان الخامس للسلطة من بعده لابنه شمس الدين وليس ضياء الدين؟ وهذا من جانبه يحتاج إلى تفسيرات قد يشخص السبب الحقيقي كما هو, فحسب الاعراف الموروثة كانت السلطة تعطى للابن الاكبر للامير, وبمقتضى ذلك من حق شمس الدين إعتلاء عرش الامارة كما أشرنا إلى ذلك سابقاً, ولكن من جانب آخر وكما ذكرنا فيما مضى أن شرفخان كان قد طالب من السلطان مراد الثالث (متفرقة) ( ) لابنه ضياء الدين في سنة 1592-1593, ومن المعلوم أن صاحب المتفرقة يعمل في الديوان الهمايوني وفي الباب العالي في إستانبول, ولا بد أن الهدف من ذلك كان حصول صاحب المتفرقة على الخبرة السياسية في الباب العالي. وقد يكون هدف شرفخان الخامس من ذلك إعداد ضياء الدين للسلطة فإوصى بالسلطة لابنه شمس الدين لحين انتهاء مهمة ابنه الاخر ضياء الدين في إستانبول ولا يُستبعد ان يكون شرفخان قد اتفق مع ابنه شمس الدين بهذا الخصوص واطلعه على سبب توجيهه للسلطة له, أو ربما لغاية مجهولة في نفس شرفخان لم يفصح عنها

: ثالثاً : أسباب تدهور العلاقة بين شرفخان الخامس والعثمانيين

ولعل الأهم فيما يخص الفترة والايام الأخيرة لشرفخان الخامس هو معرفة ماجرى في بدليس من أحداث يصعب تخيلها وأسباب سوء العلاقة لشرفخان الخامس مع العثمانيين صاحب الثقل السياسي والعسكري لدى العثمانيين في كردستان تلك الأيام, ومسببات إنتهاء العصر الذهبي لشرفخان مع العثمانيين, والأسباب التي أدت إلى إتخاذ العثمانيين لقرارهم الخطير بقتل أحد أهم الشخصيات الفاعلة إعتباراً لدى الكرد, وتداعيات

الفعل هذا على الطرفين, لأنه في الحقيقة كانت السنوات التي تلت كتابة شرفخان لشرفنامته لحين الوصول الى سنة 1601 حافلة باحداث ساخنة لم تكن بدليس تحن إليها ولا لتستوعبها بسهولة, حيث لم تكن في خدمة أمن وإستقرار بدليس ولا لصالح شرفخان الخامس ولا العائلة الشرفخانية, أما سبب عدم ذكر شرفخان الخامس للأحداث المتسارعة تلك في شرفنامته فلا بد أنه لم يكن يريد إتساع الفجوة أكثر مع العثمانيين إن كتب عن خلافاته معهم, أما الأحداث كتابته للشرفنامة وأنه لم يكن يريد إتساع الفجوة أكثر مع العثمانيين إن كتب عن خلافاته معهم, أما الأحداث التي تلت سنة 1597 وهي سنة إكمال كتابة الشرفنامة فلا بد أنه كان في وضع أغنته عن الكتابة بسبب التطورات السلبية التي حدثت بينه وبين العثمانيين, ولم يسعفه الوقت وأنه كان مشغولاً بأمر أخرى أبعدته عن الكتابة, وخاصة الأحداث التي

ظهرت في سنة 1601 وهو السنة التي قتل فيها

رغم فقر وقلة المعلومات من الأهمية بمكان الخوض في أسباب سوء العلاقة مع العثمانيين, وهناك معطيات لعلها ترشد إلى معرفة ما جرى بين الأمير والعثمانيين, أولها هو البرودة التي حصلت على العلاقات بين شرفخان والسلطان مراد الثالث سنة 1593 إثر قرار السلطان إبعاده عن إدارة امارة بدليس, إذ جاء في وثيقة عثمانية مؤرخة في 10 آب سنة 1593 حكم الى ولاية وان يؤكد أن شرفخان محلول من سنجقه وأن شرفخان طلب إعطاء زعاماته وتيماراته ومناصب أخرى إلى رجاله, لذا طلب السلطان من ولاية وان عدم فسح المجال أمام شرفخان ولا يجوز له أن يتدخل في الأمر هذا, وأن على ولاية وان التصرف في الأمر حسب القانون ( ), وبالتأكيد أن الرد السلطاني هذا جاء ليؤكد رفضه على الطلبات التي طالبها شرفخان منه وتنفيذ جملة من الأمور والتي كانت إعطاء متفرقة لابنه ضياء الدين, وتخصيص (زعامتين) ( ), لابنين آخرين له, (جاويشية) ( ), لأحد رجاله, وترقية عشرة آخرين من رجاله إلى درجة (السباهيين) ( ), في وظائفهم, وإعطاء تيمارات لثلاثة عشر من أصحاب الخدمة في بدليس, ومناصب أخرى لرجال آخرين, وفي نهاية الطلب يشير البدليسي أن طلبه موجه الى "سعادة السلطان" ( ), أما سبب الخلاف فغير معلوم ولا يُعرف منشأها بالضبط, ولكن قد يكون بسبب ما أسماها العثمانيون بالتدخلات في شؤون ولاية وان, لكن ما في الأمر من غرابة هو بقاء شرفخان أميراً في سدة إمارته لعدة سنوات أخرى, وبهذا فقد تحدى الأمير البدليسي إستانبول. ولم ينفذ الطلب السلطاني بحله عن إمارته

كما هناك تماس سلبي آخر في العلاقات بين شرفخان الخامس والعثمانيين إثر الطلب الذي وجهه له السلطان بضرورة تركه لبديليس وإتخاذه من خيزان مقراً جديداً لإمارته في 20 ايار سنة 1596 ( ), دون معرفة السبب وراء الامر السلطاني هذا بالضبط, ولكن بالإمكان تفسير أن ذلك جاء فقط لإلزام شرفخان وإجباره على التقييد بأوامر العثمانيين وإشعاره بأنه تابع للعثمانيين ويعيش ضمن الحدود السياسية للعثمانيين, وأنه أدنى مرتبة من أن يتحدى قرارات الدولة, لكن المثير هو أن الامير شرفخان رفض ذلك القرار أيضاً وبرهن في تحدي آخر, أنه باق ويعيش كما هو يريد

ويحكم في وطن لا يحق للعثمانيين فرض إملاءاتهم عليها

كما هناك إشارات تشير الى أن تخلي الأمير شرفخان عن السلطة بعد ذلك لابنه كان بضغط عثماني أجبره على القيام بذلك, وتعرضه للعتاب من الباب العالي على خلفيته تدخلاته في شؤون ولاية وان الادارية ( ), هذا ويعتقد الباحث (بكر كوتك اوغلو) أن شرفخان تنازل عن السلطة لابنه بسبب تدخلات العثمانيين في شؤون إمارته وخاصة في مسألة قيام شرفخان بتعيينات في بدليس معتبرين ذلك من خصوصيات ولاية وان ( ), كما ان والي وان (احمد باشا) كان قد بدأ بأقصاء من أراد أن يقصيه من عمله في بدليس, كما قام بسلسلة أعمال وحشية من نهب وسلب وحرق وسجن ( ), ولا شك كان ذلك فعلاً نقطة اللاعودة في مسار العلاقات بين الأمير والعثمانيين بعد أن اراد الدولة تحجيم دوره, وإطلاق يد الفوضى في إمارته, والإنتقام من أمير تحدى أكثر من

مرة قرارات إمبراطورية آل عثمان

عن مصادر أرمنية أن أمير بدليس قام بانتفاضة ضد العثمانيين (M.Dehqan, V.Genç) ينقل الباحث سنة 1598 ولهذا السبب قتل العثمانيون ذلك الأمير ( ), وباتأكيد يمكن التكهن بأن إنتفاضة الأمير البدليسي كانت نتيجة حتمية لما قام به والي وان أحمد باشا من أعمال غير انسانية, وإنطلاقاً من ذلك فأن ما أورده المصادر الأرمنية حول قيام أمير بدليسي بانتفاضة ضد العثمانيين أدى بشكل مؤكد إلى

زيادة تدهور علاقة بدليس وأمرائها مع العثمانيين

كما أن هناك احتمالات أخرى قد يكون سبباً لكل ما جرى في بدليس، إذ لا يُستبعد أن يكون شرفخان قد جدد علاقاته مع الصفويين بناءً على إرثه القديم معهم بعد أن شعر بجدية العثمانيين في تأطير دوره وتصغير شخصيته، كما من الوارد جداً شعور العثمانيين بعدم الإرتياح من القوة والنفوذ الكبيرين لشرفخان في المنطقة مع علمهم بأنه كان قد نشأ وتربى وتثقف مع أولاد الشاه طهماسب، وتحكمه بمنطقة حدودية واسعة قريبة من الصفويين، كما يفرض الوقائع التاريخية أنذاك التفكير بجدية أيضاً في احتمالية رفض شرفخان إعطاء الضرائب للعثمانيين باعتبار إمارته (حكومة وراثية) غير مشمولة بدفع الضرائب إلا في أوقات محددة، وما يدعنا لأخذ هذا بنظر الإعتبار هو قيام العثمانيين بعملية التحرير الإقتصادي في بدليس سنة 1603 مباشرة بعد هذه الأحداث الساخنة

ومن جانب آخر قد يكون الأمير البدليسي شارك في إنتفاضة الجالبيين التي إندلعت في تلك الفترة ضد العثمانيين، أو دعم الجالبيين في حركتهم سرياً، أو ربما لم ينفذ طلباً عثمانياً باتخاذ موقف معاد من حركات (M.Dehqan, الجالبيين، وبالتالي إتخاذ العثمانيين لموقفهم هذا وقتلهم للأمير، وبهذا الصدد يذكر الباحث أن الأمير شرفخان كان قد أهدى نسخة أو نسختين من شرفنامه الى أمير اماره (كليس) (حسين (V.Genç جانبولاذ))، سنة 1598-1599، وهو السنة التي إلتقى فيها حسين جانبولاذ مع زعيم الجالبيين (قره يازجي)، ولهذا يحتمل أن يكون الأمير شرفخان على علاقة مع الجالبيين ( )، مع التذكير بما أوردناه سابقاً عن قتل الجالبيين لفرهاد بك ألمعين من قبل العثمانيين ليكون أميراً مكان شرفخان الخامس بعد تصفيتهم له : رابعا : الاحداث العاصفة في بدليس بعد مقتل الامير شرفخان الخامس

كما لا يجوز هنا أن نمر مرور الكرام على تبعات سواء قيام البدليسيين بزعامه أميرهم بانتفاضة ضد العثمانيين أو تبعات مقتل أمير شهير في كردستان من قبل العثمانيين، فقد تفشت وانتشرت القتل والظلم والفوضى والإعتداء والعنف والإنتقام في إمارة بدليس ربما لشهور، وهذا ما يظهر جلياً في وثيقة عثمانية على شكل رسالة شكوى مطولة أرسلها جمع من علماء الدين والوجهاء في بدليس للسلطان محمد الثالث ( )، بعد مقتل شرفخان الخامس ( )، يترجون فيها إنهاء القمع ورفع الظلم والقتل في بدليس، وأن البكرك بك أحمد باشا وجه نيران مدافعه وبنادقه على المدينة وقتل وهلك الناس قائلين للسلطان ” أن ترفعوا هذا الظلم بجاه الله ( )، ” منتظرين رحمتكم

كما أن خلف خان كان قد طالب من السلطان تخلص أهالي بدليس من قوات أحمد باشا، كما طالب من البدليسيين الهدوء والخضوع لحين إنتهاء العاصفة هذا ( )، وما جاء في الوثيقة هذه والمطالبة الموجهة من خلف خان للسلطان من جهة ولأهالي بدليس من جهة أخرى تؤكد في ما بين سطورها على حدوث أمور عظيمة تفاصيلها مجهولة، بين العثمانيين والإمارة وأهاليها، وعاصفة سلبية مؤثرة عصفت بالإمارة كلها وأثرت عليها، ويحتمل كشف وإظهار هذا التعكير ودقائق ما حدث وما وقع في بدليس آنذاك مستقبلاً، أو قد

يبقى في حكم المجهول

ويوحي القبض على الإبن الأصغر لشرفخان (تتر) والبالغ آنذاك ثمان سنوات فقط إلى جملة أمور، منها وقوع العداوة وتجذرها بعد ذلك بين الجانبين لدرجة أن السلطان محمد الثالث لم يبدي عدم رضاه من فعلة أحمد باشا هذا رغم قساوتها، كما يوحي بوقوع حوادث عظيمة بين الطرفين كالمعارك على سبيل المثال لأن سبي الأطفال دائماً يكون بعد المعارك والأشتباكات أو الانتفاضات حسب أعراف الحروب، كما يؤكد على أمرين هما : إما عدم وصول أيادي احمد باشا قاتل شرفخان الى أولاده الاخرين الشبان انذاك اللذين ربما كانوا مشاركين في معركة او انتفاضة الى جانب أبيهم وقد هربوا او اختفوا عن الانظار بعد إنتصار احمد باشا على والدهم، أو ربما تم قتلهم وتصفيتهم أيضاً مع أبيهم في تلك الأحداث وهذا ما نميل الى ترجيحه في الحقيقة، وأن ما أنفذ (تتر) عن سيف أحمد باشا ألبتر قد يكون سنوات عمره الصغيرة ليس إلا

أما بخصوص مسألة عدم العثور على قبر الأمير شرفخان الخامس فقد ظل مكان تواجد رفاتة لغزاً لم نستطع فك خيوطه على الاقل لحد الان، ولعل المخرج من هذه المسألة هو تقديم بعض الاحتمالات والاستنباطات، إذ لا يُستبعد أن يكون جثته قد تم تهريبها من قبل أعوانه أو أقربائه ثم دفنه في إحدى المناطق المحيطة ببديليس، سواءً في قرية أو مدينة، كما ومن الوارد جداً أن يكون العثمانيون قد قاموا بعد قتله بالإستيلاء على جثته ودفنه

( ) في مكان مجهول, ومن المحتمل أن يتم العثور على قبره في بدليس أو مدينة أخرى في المستقبل

: الخلاصة

: تمخضت هذه الدراسة عن وصول الباحث الى استنتاجات, أهمها هي

1. أن الامير الكبير شرفخان الخامس قتل من قبل العثمانيين عن سابق اصرار وترصد, ولم يمت موتة طبيعية كما كان يُعتقد في السابق, وهذا ما أظهرته الوثائق العثمانية بوضوح لا تقبل الشك, وقد كان هذا سابقة خطيرة في تاريخ العلاقات الكردية العثمانية, كما عبر العثمانيون بذلك عن نكرانهم للجميل الذي قدمه الامير شرفخان الخامس من خدمات للدولة العثمانية
2. قتل الامير شرفخان الخامس في سنة 1601, ولم يمت في سنة 1603 كما كان دارجا في السابق, وهذا ما افصح عنه ايضا الوثائق المدفونة في الارشيف العثماني بمدينة استانبول
3. كانت سنة 1601 سنة حزن صعبة جدا للبدليسيين نظرا لما حدث فيها من احداث كانت مأساوية لهم, وعلى رأسها كانت قتل اشهر امرائهم, وتشريد اغلب ابنائه أو ربما مقتلهم ايضا, ثم دخول بدليس في فوضى سياسية, وتعرض بدليس للسلب والنهب والقتل والقصف, ثم سيطرة العثمانيين على زمام الامور فيها لفترة من الزمن
4. حكم بدليس من بعد الامير شرفخان ابنه ضياء الدين في بداية سنة 1601, ثم فرهاد بك المعين من قبل العثمانيين, ثم خلف خان الذي اصبح حاكما لبدليس في الثلث الاخير من السنة نفسها إلى أن سلمها لضياء الدين مرة أخرى
5. كانت هناك اسبابا عديدة لاستياء العلاقة بين الامير شرفخان الخامس والعثمانيين, لكن في الحقيقة كانت مسألة حدود تقرب عثماني صفوي في تلك الفترة والهدوء النسبي في علاقات الطرفين على الحدود, ثم عدم حاجة العثمانيين للامير شرفخان من اهم تلك الاسباب

: المصادر والمراجع والهوامش

راجع الملحق رقم 2

3) BAO. A.DVN. 12/54.

: ينظر دراسته)

Reflections on Sharaf Khan's Autobiography, S 50.

: ينظر الوثيقة في)

MAD-d-nu :07439, S 20.

: نقلا عن

M, Dehqan V. Genc, WHY WAS SHARAF KHĀN KILLED, , İstanbul. Academia.edu/VuralGenç.
أما بخصوص الجلايين فقد استخدم العثمانيون مصطلحات عدة للتعبير عن الذين قاموا بحركات معادية ضدها، منها (أشقياء، و حرام زادة، وجلالي)، وبخصوص المصطلح الأخير فإن إستخدامها جاءت بعد قيام شخص كان يدعى بـ (شيخ جلال) بحركة في مناطق قرب مدينة توقات ادعى فيها انه (المهدي المنتظر)، وذلك في سنة 1519، ما دأب العثمانيون الى تسمية اية حركة مناهضة لهم بعد ذلك بـ(الجلاليين)، ومنها ما حدث من في سنوات 1605-1606 من اضطرابات عدة ضد العثمانيين، من ضمنها ما سمي بانتفاضة العشائر الجلالية، وكذلك الحركة المعادية للعثمانيين والتي سميت بحركة (الامير علي ابن جان بولاذ) اثر قتل سنان باشا لاختيه الامير حسين بك ابن جان بولاذ امير امارة كليس والذي اصبح واليا على حلب سنة 1605 على خلفية اتهامه بعدم المشاركة في حملته في مناطق سلماش وبالتالي إسهم ذلك في خسارة العثمانيين، كما اندلعت حركة باسم حركة الامير فخر الدين الدرزي في لبنان، وبخصوص حركة الامير علي ابن جان بولاذ فان الصدر الاعظم مراد باشا تمكن من اخمادها بالقوة في تشرين الاول سنة 1607، وقد دأب العثمانيون فيما بعد على تسمية اية حركة مناهضة لهم بـ (الجلاليين). للتفصيل حول الحركات الجلالية ينظر

Selcuk demir, 75 Numaralı Mühimme Defter'nin, transkripsiyon ve değerlendirilmesi,(s 1-171), Yuksek lisans tezi,(Erzurum:2008),S 8-25 ; Belleten C. LX,28, prof.dr.Orhan Turkdoğan,Sosyal hareketler olarak celali ayaklanmaları, S 421-442 ; Belleten, Jean Louis bacque- grammont, 1527 Anadolu isyani hakkında yayınlanmamış bir rapor,S 108-117.

.هروتي، المصدر السابق، ص 144-146

(BOA. A.NŞT. 9/26.

وقد نص الوثيقة على : " من قائد قوات حاكم بدليس خلف خان.....ان حيدر الذي يملك زعامه من ستة وعشرون الف اقجة في قرية بولانيك التابعة لناحية موش في بدليس اصبح شقيا ومفسدا، لذا يجب ان ينال جزاءه واخذ زعامته منه وازالته من مكانه وتوجيهه زعامته لشخص اخر، لذا يرجى منكم التفضل باصدار امر بهذا الخصوص ولكم الامر "، وكتب في اعلى الزاوية اليسرى من الوثيقة " نال جزاءه " وهذا توجي ان العبارة هذا كتبت من قبل كتبة السلطان بعد تنفيذ العقوبة بحق المشتكى عليه. ينظر

BOA. A.NŞT. 9/26.

وانظر نص الوثيقة في الملحق رقم 8

(M. Dehqan, V. Genç, WHY WAS SHARAF KHĀN KILLED, İstanbul. Academia.edu/VuralGenç.
المتفرقة : منصب يعادل منصب الوزير وفي احايين امير الامراء في الاعراف العثمانية. للمزيد حول)
: ذلك انظر

Midhat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lügatı,Düzeltilmiş ve ilaveli, ıkıncı baskı,Enderun kütapevi,(İstanbul :
1986), S 234-235.

دقتر المهمة رقم 69, الحكم المرقم 611)
الزعامة : إقطاعات اقل ايرادا من البكر بكية والسنجق بكية, كانت تمنح للضباط وكذلك لاصحاب)
الخدمات. ينظر : خليل علي مراد, المصدر السابق, ص 295
الجاويشي : كانوا موظفين في الديوان الهمايوني مهمتهم تنفيذ الأحكام الصادرة عن الديوان ومرافقة)
السفراء الأجانب عند إستقبالهم في الديوان, وأعمال ومهمات تشريفية أخرى. يراجع : يوسف إحسان كنج
وآخرون, المصدر السابق, ص 334
السباهيين : هم الفرسان من الإنكشاريين, وللتفصيل حولهم راجع : نزار قازان, المصدر السابق, ص)
21-52.

(B.O.A,(Bab-I Asafi,Defterhane-I Amire defterleri,Defter no : A.NŞT.d. 1138),S 5.
(M. Dehqan, V. Genç, WHY WAS SHARAF KHĀN KILLED, İstanbul. Academia.edu/VuralGenç.
مؤسسة دائرة معارف الفقه الاسلامي, دانشنامه جهان اسلام,(ب.ج : ب.م), ج 1, ص 785)
: ينظر)

şerefhan, İslam Ansiklopedisi,cilt 11, (İstanbul :1979),s 427.

(A.NŞT, 9/26 ; BOAA.AMD, 1/4.

: ينظر دراستهما)

Reflections on Sharaf Khan's Autobiography, S 50.

أصبح أمير أمراء حلب سنة 1605. هروتي, المصدر السابق, ص 144)
: ينظر دراسته)

WHY WAS SHARAF KHĀN KILLED, İstanbul. Academia.edu/VuralGenç.

: ينظر الوثيقة في الملحق رقم 8)

كتبت في الجهة العليا من الزاوية اليمنى للوثيقة سنة (986) بالارقام اللاتينية (986), اي ان الوثيقة تعود)
للسنة الهجرية المذكورة والتي تقابلها سنة 1578 الميلادية, ولكن الارقام اللاتينية تعني ان الرقم مكتوب عن
طريق الخطأ من =قبل القائمين على أرشفة وتصنيف الوثائق بالارشيف العثماني, ولا شك ان الوثيقة تعود
لفترة ما بعد شرفخان الخامس مباشرة والدليل على ذلك هو ان العلماء من كتبة الشكوى كتبوا ضمن كلماتهم
في الوثيقة " المرحوم شرف خان " وهذا يؤكد أن تاريخ الوثيقة تعود الى فترة ما بعد مقتل شرفخان, ومن
بين هؤلاء العلماء هو العلامة (أوبكر) الذي وقع في أسفل الوثيقة بهذا الشكل وباللغة العربية " داعبكم على
الإطلاق ابو بكر المدرس بالاخلاصية " ويقصد مدرسة الاخلاصية الشهيرة في بدليس, وكذلك " تراب اقدام
العلماء المولى السابق عبد السلام ", والعبد محمد المولى بقضاء بدليس

(BAO. A.DVN. 3/95.

(M. Dehqan, V. Genç, WHY WAS SHARAF KHĀN KILLED, İstanbul. Academia.edu/VuralGenç.

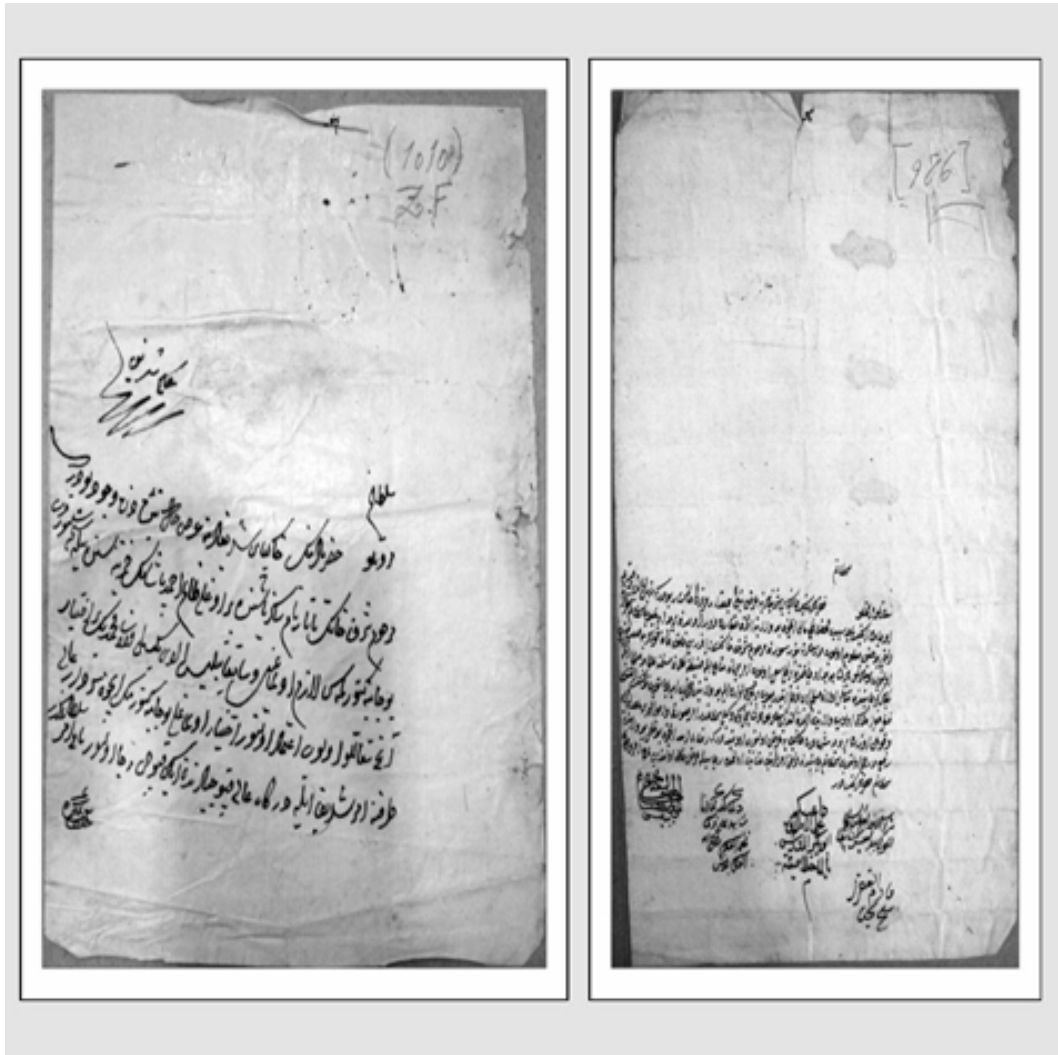
سيحاول الباحث بجد التقصي والبحث أكثر عن مكان تواجد قبر شرفخان الخامس في مركز بدليس)
والقرى والمدن المحيطة بها بعد تهذئة الاوضاع في كردستان الشمالية انشاء الله في سعي للعثور عليه والذي
قد يقود الى معرفة معلومات

الملاحق

الملحق رقم 1

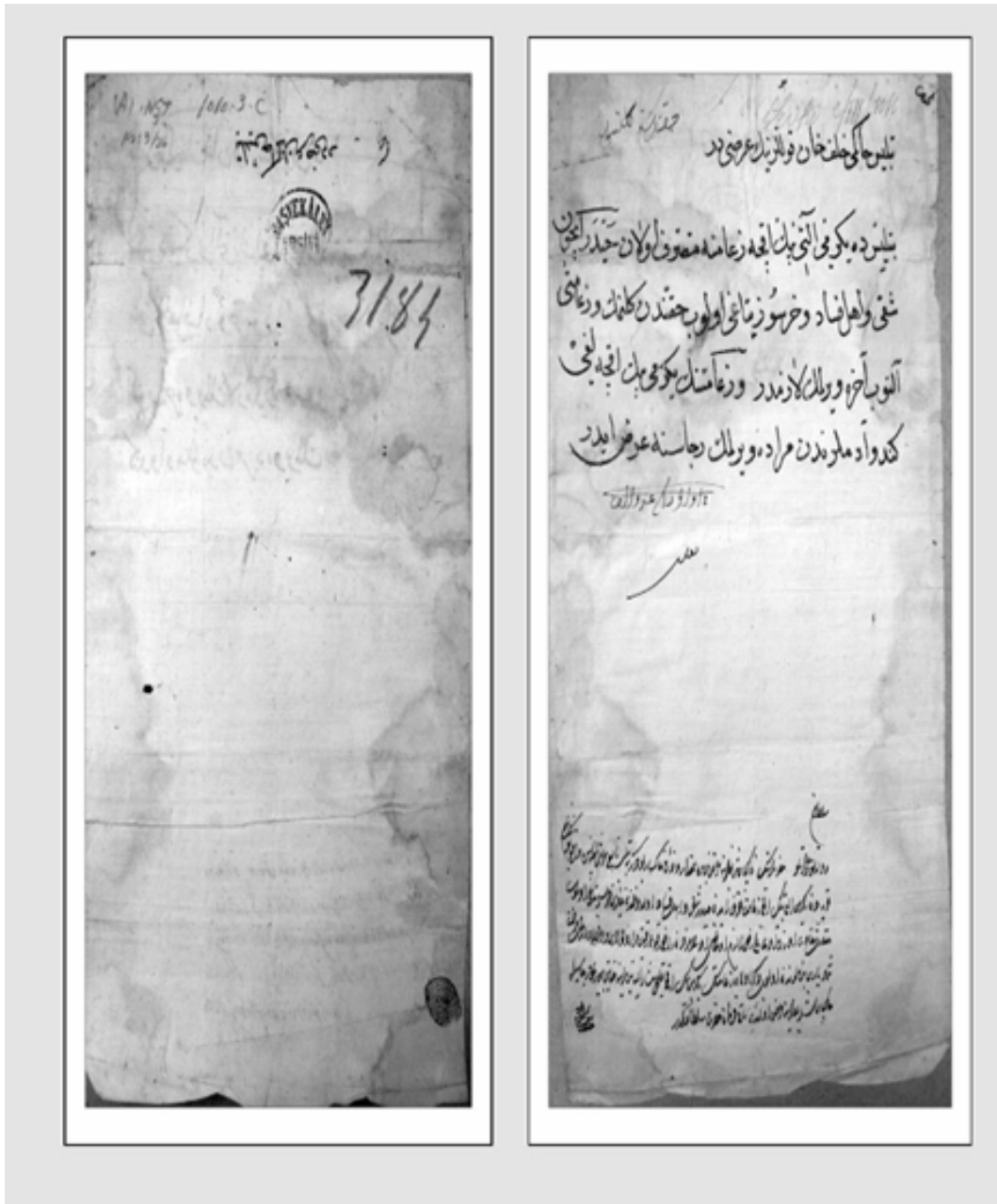
في الجهة اليسرى الرسالة التي أرسلها الأمير شرفخان المؤرخ (الخامس) لأستانبول في بدايات شهر كانون الثاني سنة 1601 قبل أيام من مقتله، يطلب فيها اختيار المسمى علي بك رئيساً لعشائر بيلان وخذاقى

الملحق رقم 2

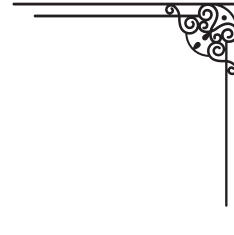
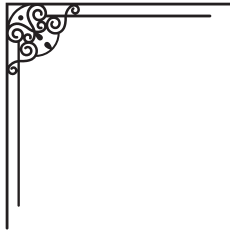
في الجانب الأيمن الرسالة التي أرسلها علماء بدليس الى السلطان محمد الثالث يطلبون منه فيها إنهاء القتل والفوضى في بدليس اثر مقتل الأمير شرفخان المؤرخ (الخامس) سنة 1601، وفي الجانب الأيسر الرسالة التي أرسلها خلف خان شقيق الأمير شرفخان المؤرخ الى السلطان محمد الثالث يشنكي فيها له عن قيام والي وان أحمد باشا بالقبض على (تتر) الأبن الأصغر لشرفخان المؤرخ بعد مقتل الأخير سنة 1601

الملحق رقم 3
الرسالة التي أرسلها قائد قوات الأمير خلف خان حاكم بدليس للسلطان محمد الثالث سنة
1601

THE EMIRATE OF BITLIS IN THE REIGN OF ABDAL KHAN BITLISI 1617-1668

Karwan Salih WAISY

The University of Zakho, Faculty of Human sciences

History Department, salih.waisy@uoz.edu.krd

+964 750 484 22 10

Abstract

The area of Bitlis is one of the most significant areas, which has played a fundamental role in the political and military developments during the Ottoman Empire. This role was widely appeared during the era of emir Abdal Khan Bitlisi. He was the most influential and self-governing Kurdish prince. Hence the Ottoman Empire paid much attention to it. On the ground of that emir Abdal Khan had generated some steps to develop his power in region and Ottoman Empire feared of his steps. Consequently, the Ottoman state carefully and widely paid attention to his planes and agendas. Therefore, this study strives to take this period into account to get a wider knowledge on how the Ottoman authority managed with him. It must be noted that this article endeavors to examine this crucial study according to English references comprehensively.

This study contains an introduction, two sections and results. The introduction clarifies a brief history and sort of Bitlis governing. Additionally, it clears up the Ottoman policy, relations and its attitude toward emir Abdal Khan. Moreover, it illustrates Sultan Murad IV's meeting with emir Abdal Khan. In its endeavors of depicting the power and rule of emir Abdal Khan Bitlis, the first section of this research explores some local dynamic forces of Bitlis. Furthermore, it is in attempts of this section to show the power, capabilities, sources and taxes of emir Abdal Khan's government. In addition this section casts light on the problems emerged between the Ottoman and emir of Bitlis.

The main concentration of this article is being on the second section, which strives to clarify events relating to emir Abdal Khan Bitli's revolution. In its efforts, this section views behavior and attitude of the Ottoman Empire to this revolution and how the Ottoman state struggled to demolish this revolution. This section also sheds light on the suspects and transgression of emir Abdal Khan's in the Ottoman eyes.

In its final efforts, the second section explores how emir Abdal Khan was toppled up from power by the Ottoman court. In the conclusion, it shows the results that the researcher has discovered throughout this study.

Keywords: Abdal Khan, Ottoman Empire, Bitlis, power, military operations, taxes and movement.

Introduction

In the period under discussion the emirate of Bitlis included the districts of Bitlis (center), Khalat, Mush and Khinus. A high proportion of the inhabitants (especially of the fertile plain of Mush) were Armenians. In fact, until quite late on the sole inhabitants of the plains and valleys were Armenians. They had been conquered by the Seljuk Turks, but these had never settled there in any considerable number. Seljuk settlement took place mainly on the northwestern shore of Lake Van, in Khalat, and on a smaller scale in the city of Bitlis.

If there were Kurds here at all in Seljuk times, they stayed in the mountains; the towns and plains remained Armenian. Apparently, Kurdish nomads took possession of the mountains of Bitlis in the twelfth century. Their contacts with the town still consisted mainly of raiding. The Mongol invasions (in 1231 and 1259) resulted in the partial depopulation of Bitlis; this invited new Kurdish invasion from the southeast. Several tribes in Bitlis still retain memories of having come from the southeast.

However, the region including Bitlis during the period under this study, to a great extent, was the homeland of Kurds living in the Ottoman Empire. Some tribes fled to southern or central Anatolia in an effort to avoid becoming caught up in the conflict. The success of the relocation of the tribes, can therefore, partially be attributed to the difficulty of traversing the natural geographic barriers between the northern and southern parts of the frontier.

The provinces of Bitlis, Mush and Bayezid were thus bounded by the mountainous geography of the region, which in the Ottoman sources is at times referred to as the frontier, specifically due to its close proximity to Russian and Iranian lands and for the fact that authority over the area was disputed by these three empires. Furthermore, the natural geographic barriers of north-eastern Ottoman East, led to the development of a markedly different life-style, culinary tradition and culture, then that of its southern neighbor.

The Bitlis emirate was a Prominent Kurdish emirate during the 16th and 17th centuries in what is now southeastern Turkey. Bitlis is the name of the province and its chief city. Although a scenic city long admired by visitors, it has very hot summers and rigorous winters. An ancient legend claims that the city was established by one of Alexander the Great's generals as an impregnable citadel.

It's noteworthy to declare that the Bitlis principality was governed the province of Bitlis and its surrenders from 1182 to 1849. Turkish scholars described as Serazad "totally free" Kurdish emirate. The principality was a small itself and one of the most authoritative Kurdish emirate that was founded by the Rojaki Tribal Federation. This emirate irregularly originated from the leaders of external states, for instance the White Sheep State (Aq Qoyunlu) (1467-1495), and Safavids (1507-1514). After the white Sheep State dismissed, the Rojaki leaders declared their independence.

The political relations between Kurds and Ottoman Empire started out with the invasion of Eastern Anatolia by Sultan Selim I (1512-1520), in 1514 afterwards the decisive defeat of the Shah Ismail of Safavids. The preliminary Ottoman spread into eastern Anatolia in contradiction of the Safavids was conflicted with unlimited collaboration from the Kurdish tribes in this region, who were brought into the Ottoman sphere through the Kurdish religious expert intermediary to the Ottoman Empire, İdris-i Bitlisi, the governor of Bitlis principality and a famous Kurdish historian and scholar (1452- 1520).

Mullah İdris-i Bitlisi sufficiently managed to contact twenty-five Kurdish princes including Soran, Amedi, Jezire, Hasankef, Siirt, Khizan and Bitlis to turn in favor of the Ottomans and drive the Safavid governors out of the Kurdish area. Hence, sixteen Kurdish tribes under İdris-i Bitlisi, made an agreement with Ottomans. They officially agreed that Kurds would be free in their principalities that is in a state of autonomy and would give their taxes. Besides, they would send soldiers in case of war.

As a Turkish expert Hakan Özoğlu (2004) pointed out that rather than the classical tribe institution, emirates or confederations had a heterogeneous structure and had close relations with the state. As a result, it would be better to approach these social constitutions as emirates. Such Kurdish emirates which were built in (1515) under the leadership of Mullah İdrisi Bitlisi began to be limited gradually by the Ottoman authority.

According to foreign scholars such as Martin van Bruinessen, until that time, tribe leaders were the most powerful force throughout Kurdistan namely in Bitlis. These leaders, who had close relations with the state, had a role to bring together the resentful ones and protect the non-tribal ones. Additionally, for the reason that of having a de facto autonomy through the area, they could collect the taxes and, to some extent, move freely. This is because tribes or emirates were the creature of the state with the aim of centralizing itself.

Whatever the case might be, when in 1578, the Ottoman took control of this region, the Ottoman Sultan Murad III (1574-1595), offered Sharefkhan the governorship of the Bitlis Sanjak, a region where his family had ruled for generations. Up until 1596, the eighteen Rojaki leaders (Aghas) governed the Emirate of Bitlis. The Rojaki leaders sustained their relative independence during the long rivalry between Safavids and Ottoman authorities.

Conversely, in the mid-seventeenth century, Abdal Khan (1617-1668), was the head of the Bitlis emirate. When he came to power this principality was insufficient and had limited forces. Hence, at the beginning of his period, he attempted to make friendly relations with the Ottoman authority. Afterwards, Abdal Khand attempted to rebuild his emirate's fundamental structures, such as military forces, economy and standards of living. Consequentially, the Bitlis emirate developed beyond organization. As a result of aforementioned, the foreign travelers such as French traveler (Jean-Baptiste Tavernier), recognized that Abdal Khan was a most strong and influential Kurdish leader of that time. From his perspectives, Abdal Khan did not recognize the Safavids and Ottoman authorities and was an independent. Further Ottoman traveler Evliya Celebi admired Abdal Khan as a revitalization leading figure and a principal of a thousand arts. As Alsancakli (2016) explored Abdal Khan was a powerful, wealthy and independent-minded ruler and his account vividly stresses the enlightened character of the prince in addition to his patronage and practicing of various sciences and political forms.

Alsancakli (2016) stated consequently, Abdal Khan was named as a (Abdal Khan, the Greater) and it explored that is the rule of the occupant of the throne of the spiritual path and traveler of the way of the religious law, meaning Abdal Khan "the glorious Khan, source of generosity and justice, may God Almighty extend the days of his State and Sultanate until the day of Judgment and the coming of the

end of times". It could be showed that Abdal Khan was a wise emir. For the reason of that he knew how to use golden opportunities and play political games in his favor.

The Ottoman authority of that time provided the Kurdish tribes a great account of self-government in internal affairs if they would have linked the Ottoman armed forces to fight against the Safavids in the boundaries. Afterwards, in the sixteen century, the Ottoman authority had safeguarded the region against the Safavids of Iran and sought after decreasing the amount of self-government, which they had provided the Kurdish principalities on the light of that the tribes were not considered as vital to Ottoman Empire conflicts with its competitors such as the Safavids.

This attempted through the Ottomans to curtail Kurdish self-government might have impacted on the Ottoman discriminatory attitudes to the Kurds. In the beginning of the seventeenth century, the Safavids expanded superiority in the region again prompting the Ottomans once more to tolerate Kurdish self-government until the inter empire transformation circumstance changed for a second time in the mid seventeenth century. Hence, the Kurdish self-government was simply guaranteed when the Ottoman rulers demanded their services against the Safavids pressures.

The self-government of the Kurdish emirates namely Bitlis restricted from the Ottoman's practical lack of tolerating local figures on the ground of the Safavids authority's pressures in the frontiers. The local leaders closest to the boundaries with the Iranian Safavids therefore initially contributed some a great amount of self-government. As the sixteenth century advanced, verity prior self-government lands were transported underneath tighter empire's government, including Bitlis, Erzurum as well as Van. In the seventeenth century, the Bitlis principality was the only major self-government entity in Ottoman eastern Anatolia surrounded through empire centers. The rulers of Bitlis and Ottoman authority relations depicts the dynamics of the inter empire borderland of eastern Anatolia. It was that contested and changed relationship that is clarified in here.

As Van Bruinessen (1992), points out that the emirate of Bitlis was a rather highly stratified the general public. Its stratification reflected on a smaller scale, that of the Ottoman Empire.

1. The emir and his family could be founded on top of it;
2. Immediately below him the heads of the tribes and other notable men. Advisers were drawn from this class, as well as some of the higher officials. A number of the tribal elite held fiefs, which gave them independent incomes; many of these lived in town. Others probably had to live on their flocks (herded by shepherds) and on gifts from their tribesmen. Those staying at the court were probably supported financially by the emir.
3. A similar, but non-tribal elite consisted of high officials, men of arts and sciences (in the pay of the emir), and religious dignitaries: Sheikhs, Seyyids, Mullahs, etc.
4. Among the common tribesmen one might distinguish two strata, although the distinction was probably a very fluid one, and mobility may have been high: those with horses and those without. The most excellent of these horsemen were selected as Jebeleus by the fief-holders. Together with the slave-soldiers (Noker), the tribesmen constituted the military class. It is unclear how the Noker were recruited.
5. A considerable number of Kurds lived in towns; Evliya identified these with the Rojeki. They were not warriors like the other Kurds, but rather refined people. Their occupations were unclear.

6. There was a Kurdish peasantry (Re'aya), living in the hills and mountains. There are not any details about them and their relations with the tribes.

7. The motor of Bitlis' economy (beside the nomads' flocks) was formed by the Christian Re'aya (mainly Armenians, also some Jacobite Syrians). The sedentary peasantry was largely Armenian; so was a large proportion of the town's population. Politically they had a low status, but many of them may have been quite well-off: there were excellent craftsmen among them, and big merchants; others had laid out artificial orchards that yielded high incomes.

The political figures of the emirate included not only group (2) but also group (3). This became clear in the political transformation crisis following Abdal Khan's expulsion by Melek Ahmed Pasha. A successor had to be chosen, and three sons of the deposed emir were the obvious candidates. A special assembly was called to elect the successor. Besides the tribal chieftains, scholars, clergymen, sheikhs, 'notables' and sayyids of Bitlis were present. The Christian subjects had no say at all in political matters, and were never, not even in times of crisis, permitted to play a military role. The Sharafname only mentions them as a source of revenue.

Abdal Khan of Bitlis and the Ottoman Authority

The Khans of Bitlis governed the province of Bitlis as a semi-autonomous (Hukumet); this term was used to indicate a self-government authority within the Ottoman Empire. However, the Hukumet contrasted from other provincial structure in which it "neither provided regular military forces nor paid taxes to the Ottoman Empire". Additionally, the Hukumet obligated freedom appearance in its interior affairs; likewise, the Ottoman authority required in return for self-government totality was empire trustworthiness of the regional population in its clash with the Safavids.

In the seventeenth century, the first and foremost episode in imperial relations with the khan of Bitlis happened when the Ottoman Sultan made a visit to Bitlis while on military operation. The Ottoman Sultan Murad IV (1623-1640), personally headed his armed forces on an operation to recapture Baghdad and Yerevan from the Safavids military setting out in 1635 and ending up with the final takeover of Baghdad in 1638. It supposedly suggested that it was in 1635; the minute that the Ottoman Sultan Murad IV paid a visit to Bitlis and arranged a meeting with emir of Bitlis Abdal Khan. This meeting was recorded in passing by the contemporary writer Qara Celebizade Abdul-Aziz Efendi who had written an account on Murad IV's Baghdad and Yerevan operations.

Abdal Khan could take even more than his predecessors; as a young man he had pleased Sultan Murad so much that this ruler granted him for life the abscess of the entire district of Mush. This again was a considerable sum. It could have got an impression of its order of magnitude from a (not strictly comparable) figure in the Sharafname. A census made in the reign of Sultan Sulayman I (1520-1566) established the revenue of Mush at 1.5 million Aqche. This figure included the tribute and abscess of 4,000 Christian Re'aya (at 70 Aqche); excluded were those villages that were endowments or belonged to the crown domains.

The revenue of these lands, or part of the revenue, was to be used for the upkeep of mosques, shrines, water-wells, etc. Another category of abscess consisted of lands originally privately owned; of which part of the revenue had thus been endowed in order to prevent its appropriation by the state Accor-

ding to Van Bruinessen (1992), the emir used the abscess of Mush to pay the salary of the commander of the fortress and the 200 soldiers of its garrison. Finally, the emir received the road tolls from caravans coming into town.

The emir was not the only local man to take revenue. As Van Bruinessen stated, there were 13 zeamets and 124 timars in Bitlis, held by tribal men. Some of these had the military ranks of Alaybegi, Jeribashi and Yuzbashi in the Sipahi army. According to the legal stipulations these fiefs should supply 3,000 jebelus. In case of war these were to join the army of the vali of Van, under the standard of their own emir. These 3,000 men that Bitlis supplied to the Ottoman army were but a fraction of the numbers the emir could bring together for his own purposes.

Scholars of Ottoman-Kurdish relations of that time have pointed out that when the Ottoman Sultan Murad IV was returning from occupying Yerevan. Sultan Murad had stopped in Bitlis and stayed with its ruler Abdal Khan. They had showed that the Sultan was so satisfied with his staying with Abdal Khan of Bitlis. They had discussed many political transformations and other developments that took place in the region. Abdal Khan's functioning in favor of Ottoman Empire. Sultan Murad IV granted Abdal Khan more lands so it enabled Khan of Bitlis to collect more taxes in his own favor. The favor that Ottoman Sultan Murad showed to Abdal Khan stands in stark contrast to later episode between the khan and the sultan.

This moment of their relationship illustrates an image of appreciative patron and a loyal subject; this image corresponds to several depictions to be deliberated moreover in the coming sections. Moreover, the historian explored the amount of self-government that the Khan of Bitlis sustained after the sultan's visit of Bitlis. It stated that the Khan of Bitlis had an "independent governorship" and that "instead of having empire domains granted through the Sultan. The Khan of Bitlis had his own private incomes. Furthermore, historian admitted that for Abdal Khan "is wholly self-government administration and he has an amazingly large territory".

From this time, it's noteworthy to show that these accounts back the assumption that Bitlis was a strong self-government entity during the mid-seventeenth century. Even though, it was ultimately still remaining under the mechanism the Ottoman authority. In principle, the picture painted during that time surrounding Ottoman Sultan Murad IV's operations against the Safavids is one of a harmonious relationship between the Ottoman Empire and self-government region of Khan in Bitlis. As far as this researcher concern, this shows at the beginning the Khan of Bitlis relations with the Ottoman authority was somehow sufficient enough to impress Ottoman empire in favor of his emirate.

The Bitlis Power and Self-Government

After obtaining the Kurdish emirates support in its favor. The Ottoman authorities attempted to make well relations with them. The Ottoman rulers attempted to keep them under their power and encouraged them to struggle against Safavids with them. Hence, the Ottoman Empire generated two unique and separate Sanjak kinds, the semi-autonomous (Hukümet), also family estates. Consequently Bitlis can be held as an instance of a Hukümet Sanjak that was granted a status of autonomy within its borders, yet the emir also his subsequent army were to provide military aids namely soldiers to the prote if it so wished.

As Bitlis was a semi-autonomous region, no registrations were compiled within the Sanjak, as no other taxes as well as duties were assigned to such Sanjaks. Moreover, authority was hereditary, further they were ruled through members of the same family until no heirs remained to inherit the position. Conversely, although tentatively the emirs of Hukümetts ruled the population within their borders autonomously, in practice, the Ottoman central government often intervened in their daily administrative rule. Nonetheless, the Sanjaks were considered less autonomous in status also paid annual taxes to the central government; they sometimes became more powerful than the Hukümet Sanjaks, as evidenced by the Bitlis Sanjak, as compared to the Sanjak of Bayezid. However, in the Bitlis Hukümet, every two or three years a different Khan from the same ruling came to power.

As Kinneir pointed out that this family feud decreased the power of the Khans of Bitlis and the region came to be influenced and dominated by the rulers of Mush that exploited the political turmoil in the Hukümet Sanjak of Bitlis. Disputes among the ruling family members and intervention from the Protes to check and balance the local power within the in the region, were two of the primary reasons for the decline of power in the emirate of Bitlis.

The regions of Bitlis, Mush, and Bayezid were somehow of the hereditary of the Ottoman sanjaks, whose status differentiated from the regular, centrally administered sanjaks. These sanjaks were regarded family estate (yurtluk/ocaklık) or sovereign (Hukümet), and thus were not under the direct control of the central government, particularly as their distance to the center, and their unique geographic environment placed them in a similar position to that of the Arabian Peninsula, the Albanian Mountains and northern Ottoman Africa.

The emirs of these Sanjaks became the primary military force in the region, and they did so by exerting authority over the Kurdish tribes in the region who were the primary military power of the emirs. As being showed previously, the leaders of the Besyan tribe had created the Bayezid Emirate in the sixteenth century by organizing the Suleymani tribes. Similarly, the muhassıl of the Khans of Bitlis, Abdal Khan, received the support of the tribes and separated the Mush district from Bitlis, and declared it as a sovereign administrative entity during the middle of the seventh century.

Henceforth, with the purpose of finding the Khan of Bitlis within historical sociopolitical, cultural and religious framework, it is significant to demonstrate the various local dynamics that empire faced in the seventeenth century. In the Bitlis area, the rojaki Kurdish tribes were the leaders within the city. They were known more for their intellectual capabilities that fore their rivalry as witnessed by historian.

While the Rojeki were not known for their courage and military power, they had a sway over other regional Kurdish tribes. Their authority stretched over other tribes such as the Morki, a tribe that came to constitute the military influence of Bitlis. The multifaceted web of relations in the midst of the tribal federation in control of Bitlis headed to inter-tribal struggles over emirate succession. Nonetheless, this intra-confederation attempt was softened in the mid of seventeenth century by reason of the political enlargement of Abdal Khan who was a fellow of the Rojeki community.

The Khan of Bitlis controlled a large sum of wealth as a result of the various taxes he was capable to collect in his province. These taxes, after the addition of more land granted by Ottoman Sultan Murad IV, amounted to more than the whole tax revenue of the empire province of Van that was near to Bitlis and nominally responsible for Ottoman impact on Bitlis. Obtaining plenty of money owing to these taxes generated a matter that eventually headed to the empire interference later in the seventeenth century. As the Khan functioned such a locally self-government head, it was his stand of

view that he was capable of imposing any taxes he anticipated. Abdal Khan composed the natural head tax from non-Muslim within his emirate; however, he further generated a road tolls from caravans passing through as Bitlis, a major trade corridor. These multiple sources of taxes revenue cause friction in the region specifically through his collection of taxes from regional sheep herders. These acts brought him into conflict with the Ottoman authorities, be it local or empire. This is on the light of many of these pastoral groups with flocks were migrating from Bitlis to the Ottoman empire regions of Erzurum and Van, hence their respective dominions' in questions of taxation turned out to be uncertain. Therefore, Abdal Khan's excessive taxation stood in the face of empire authority.

It's noteworthy to state that the trade allowed the Bitlis principality to become more commercially active than other Ottoman provinces in the northeastern region. Furthermore, Kinneir and Çiftçi share that there was continued commercial circulation between Bitlis, Yerevan, Bagdad, Erzurum and Tabriz, as well as with the local markets in the cities of Erzurum and Bitlis, which were well stocked with numerous products. Other products, such as clothes, were either produced locally in Bitlis or were traded from Damascus, Diyarbakir and Aleppo.

There were internal custom houses that the merchants had to pay taxes to for their commercial products, money which then went to the local governors. As the Khan of Bitlis had supported commercial and professional duties, the trade was developed in Bitlis sharply and many traders of surrendering areas moved to Bitlis for business. Even though the trade routes were not always safe to maneuver trade, this did not prevent trade from continuing in the region. Foreign travelers and traders did however described that trade inside other province of Ottoman such as Van province was not as well-furnished or abundant as compared to Bitlis, and that this was probably due to the fact that the main trade routes did not pass through its nearby provinces such as the city of Van.

Even supposing the available Ottoman sources do not describe such a development, Abdal Khan did successfully resist the dominance of the Porte, and he and his descendants, became the rulers of Bitlis, and later, of Khan of Bitlis as well. In fact, Abdal Khan even managed to increase his power and authority within the region more than his predecessors had. Hence; he was referred as a most powerful emir of Bitlis and under his power Bitlis emirated was developed gradually as well as sufficiently.

Despite so much turbulence in the countryside, many of the cities were apparently flourishing during this period under this study, to judge by Ottoman official descriptions. Where the Ottoman central authority was weak, the town notables or heads often stepped into the breach and asserted a quasi-civic independence. In the Kurdish regions along the border with Safavid Iran, hereditary chieftains or khans maintained loose ties of affiliation with the Ottoman state but were largely independent; one of these, Abdal Khan of Bitlis, sponsored elaborate public entertainments, including tightrope-walking and other acrobatic and magical feats, which Ottoman first-hand sources described in loving detail. It is known that such performers were organized into a kind of guild, at least in the big cities. But Evliya ran into them in the central Anatolian rural area, specifically in Bitlis .

Additionally, with the aim purpose of generating his position more sufficient in Bitlis, Abdal Khan also constructed bridges, mosques and spiritual endowments (waqf) in Bitlis, and ruled the region under the title of the Khan of Bitlis. Continually, he constructed his own palace and bath with enormous gardens. It is a key to state that the Khan would have straightly far ahead clarified that "This is Kurdistan; it is a law of the house of Abbas (the Abbas from which the Khan of Bitlis claimed his consultant) to foray our neighbors".

Abdal Khan a ruler whose political power was certainly limited to a small area, moreover, he was much criticized at the Ottoman court because of his financial exactions. But even so this personage, who had managed to amass a great fortune, impressed even sophisticated visitors from Istanbul by the refinement of his cuisine, the lavishness of his court entertainments and the richness of his library. Porcelain dishes, jeweled spoons and crystal ewers were used to serve food and sherbets, and among the many exotic drinks Evliya enumerated tea, as yet a rarity in the Ottoman lands. Acrobats showed their skills, and as a younger man Abdal Khan seems to have taken a part in such displays him, because he was slightly lame due to a fall from a tightrope.

What is more significant is that with the aim of Abdal Khan of collecting his taxes from these regional patrol groups, he might have them chased through his armed forces even if these chase entered into Ottoman Empire territories. For instance, Conklin (2014) has pointed out how ten thousands of Abdal Khan's forces headed into the region of the Kurdish Emir of Melazgird. This city was controlled by jurisdiction of the Ottoman province in Erzurum, yet Abdal Khan's troops reportedly took forty thousand sheep from the region and killed three hundred of the emir's forces. When Abdal Khan was informed of this by the governor of van, he plainly mentioned that, "he was collecting taxes on flocks". On the one hand, Abdal Khan as the Bitlis Khan's self-government extended moreover humble tax gathering constitutional rights. As the Ottoman Empire similarly ceded to takeover of Islamic judicial questions to the Khan, that was enabled the Khan of Bitlis to personally take on the Qazi (internal Judge) of Bitlis, a highly unusual right for a governor on the light of the Qazi was normally appointed through the empire authorities. On the other hand, in the rest of empire, the internal judge adored a large degree of independence from the internal officials in their policymaking. Conversely, in Bitlis, this was not the case; the Qazi's salary was even controlled through the Khan. This degree of encouragement meant the internal justice was exclusively at the notions of the Khan of Bitlis.

According to O'Shea an important source on geography and perception of Kurdistan, in which she sheds light on seventeenth century Kurdistan, Kurdish towns of that time supported a flourishing number of mosque and primary schools, where the teaching medium had been Kurdish. At that time, the town of Bitlis, which always had a reputation for piety, possessed 110 large and small mosques, five of which had attached important schools.

When it came to how and which religious laws were interpreted in the courts, the Khan of Bitlis further had an impressive degree of autonomy in his relations to the empire at a great amount. The Ottoman authority authorized the understanding of Islamic law according to the Hanafi School, one of the four approved schools of Islamic law that was popular in the Ottoman Balkans and Western Anatolia. In other cities in the empire, where the majority of the population was non-Hanafi, the legal experts could follow the rulings of any of the other three schools in some cases.

This is what generates Bitlis remarkable on the light of that the emir was legalized greater internal autonomy in its legal school and justice authority when compared to other major non-Hanafi internals in the empire as in Syria and Egypt. This was moreover mirrored by the fact that the internal religion expert shadowed the Shafi'i school of Islam. Henceforth, the judicial, the executive and religious issues in Bitlis were under the jurisdiction of the Khan of Bitlis, when the Khan extended these powers external of his domain, he came into conflict with the Ottoman authority.

The strenuous relationship between the Ottoman Empire and the Kurdish emirate of Bitlis highlights two significant matters as follow: Firstly, the collection of Kurdish tribe and the emirate that made up the political and military structure of Bitlis were powerfully enough to sustain large degree of autonomy in the Safavids- Ottoman borderlands by reason of their significance as the bulwark of

Ottoman authority against the Safavids. Secondly, the point that the Ottoman acknowledged and approved this degree of self-government made evidences the level to which they lacked of these internal centers of power to maintain control in the dynamic borderlands with the Safavids. These two mentioned considerations aid to contextualize the elite empire stand of view upon the Kurds who represented both the burgeoning internal supremacy that desired to be stemmed as well as the steadfast co-religionists who were the bulwark against the Safavid state.

The Movement of Abdal Khan 1655-1668

Local use of shifting allegiances was generally supportive of Ottoman rule. The question is less why princes changed sides so as to extract concessions so much as it is a question of why so few took advantage of this opportunity. For all the supposed perspectival differences between Bitlisi and Evliya, both were writing accounts that placed the Kurds within a framework of Ottoman governance. Evliya might have been extolling the flexibility of a system that could impose peace on the 'brave and war-like' Kurds whilst Bitlisi was asserting the independence of princes who willingly allied themselves with 'the foremost among the illustrious khans of Bitlis, yet both broadly had as their object of praise the superstructure of cooperation that existed between Kurdistan and the Porte.

The leader of the movement identical to Abdal Khan of Bitlis, in 1655, seems to confirm the arguments of the likes of Maria O'Shea, who criticizes 'the economic and political patterns that exploit and perpetuate Kurdistan's geopolitical features. Given the Porte's predilection for intervening in Kurdistan, O'Shea presents it as logical that rulers identical to Abdal Khan should seek to lead a movement. Nevertheless, this is an anachronistic misreading. Given Abdal Khan's movement, witnessed by Evliya, the traveler could be expected to old negative views of Bitlis' leader.

As an alternative, scholars presented 'the noble of Khan as a modern and just a prince, made sour by the punishment meted out to him through Melek Ahmed Pasha. The movement represents a failure of rule which turned the ruler of Bitlis into an enemy rather than its necessary consequence. Generally, Kurdistan was loyal. When travelling in formerly Ottoman lands now under Safavid control, Evliya noted the continued Ottoman architectural features of Nakhjevan and that joyfully on the plain by the river Zangi 'all over... the people were yelling "the Ottomans have come!". Commitment to a Sultan who often acted as the guarantor of Kurdish interests outlasted changes in borders. When popular anti-Ottoman sentiment created a toxic atmosphere in Bitlis, Evliya fled to Melek Ahmed Pasha and urged him to avoid Bitlis on the grounds that 'all the Kurdish soldieries are nursing grievances against you'.

Historians see that the Pasha and his notables (Kurdish Aghas) supporters were deeply confused, thinking that they would not challenge to attack a prime minister of the Ottoman Sultan (Vizier). The Ottoman supremacy was generally respected; only something as big as the Ottoman sacking of Bitlis, prompting Abdal Khan's return on an anti-Ottoman platform could turn the citizenry of Bitlis against the Porte. This stands to support the theory of Özoğlu, that fluctuating loyalties were mostly only relevant as signifiers 'indicating that the Kurds were not passive partners in the state-tribe interaction'. The movement should be read in the manner of Barkey, who argues that 'if [elites] had rebelled, they did so to demand that they be incorporated into the state's privilege structure once again', providing a check on a system they still felt served their interests.

In any case, in 1655, Ottoman authority reported that Abdal Khan, Khan of Bitlis forwarded a step for movement and revolted against the Ottoman armed forces in his areas. This rebellion was the watershed moment that transported the previous crimes of Abdal Khan against the Ottoman state to well-lit and graceful. The Ottoman authority had a storyline constructs of an incident against Abdal Khan that lists his past transgressions, culminating in a confrontation between Abdal Khan and the Ottomans in 1655. Abdal Khan's unfaithfulness challenged the empire fiction of the Kurds as the fortification of the Sunni Ottoman state in the east regions.

In reality, the account of Abdal Khan's insubordination and suspect loyalty to the Ottomans begins almost immediately after he is first encountered in the chronicles. After the 1635, where he hosted Sultan Murad IV in Bitlis also was gigantically pleased for his service. However, according to Ottoman witness, he managed to offend the Ottoman Sultan some years to come. Referring to Abdal Khan's attitude to Ottoman power in the region, Ottoman authority explores that while Murad IV was returning from his victory in Baghdad, he stayed in the region of Diyarbakir, a province nearby Bitlis. As, he was close to Bitlis, so the Ottoman Sultan expected emir of Bitlis, Abdal Khan to visit him to pay his respect to the victorious Sultan, conversely, Abdal Khan did not come so. The Ottoman Sultan Murad IV was offended through this snub likewise saw it as a deed of disloyalty. Hence, the Sultan ordered the lately appointed governor Melek Ahmed Pasha, the supporter of Evliya Celebi, to take settling of scores upon Abdal Khan. In this configuration, Abdal Khan sent an outsized payoff of gold to Melek Ahmed Pasha and therefore he "turned a blind eye" to Abdal Khan.

The list of transgression goes moreover as it is requested that Abdal Khan motivated into Erzurum province also raided sheep from a Kurdish pastoral group claiming he was collecting a "tax". In this event, a warning was sent to Abdal Khan of Bitlis by Ottoman authority. Additionally, Abdal Khan severely had responded that, "he was not an Ottoman authority; hence he was free to do as he delighted". For that reason, the abovementioned instance headed Melek Ahmed Pasha, then a director of Erzurum to look forward to challenging against Abdal Khan. Evenhanded as Melek Ahmed Pasha was roughly to conduct the journey towards Bitlis, he was transferred from his governorship. After this second event, the movement of 1655 is depicted by Evliya Celebi. At that point, Melek Ahmed Pasha had been appointed as governor of Van a province so close to Bitlis, which was so significant on the ground of that the province had an official oversight over the emir of Bitlis Abdal Khan and principality of Bitlis itself.

It is within the context of this movement that the Ottoman authority's description of the Kurds begins to modify, just as their reliability to the empire in the narrative begins to change. While talking to Abdal Khan, Ottoman representative exclaims that "This is Kurdistan and your subjects are the movement Rojaki tribe", it was at that time that the, "Movement" conducted. After hearing about several misbehaviors and insult attitudes of Abdal Khan, Melek Ahmed Pasha summon a letter to Abdal Khan informing him that he wished the Khan's "Kurdish obstinacy", would not get the enhanced of him. The Khan of Bitlis answered his response boldly exploring that "Our horses do not drink the water from Van". This is a demonstration of how Ottoman authority relates to symbolic disloyalty of the head of Bitlis. For both of these symbolic actions of faithfulness, consuming the water of Van for their horses also paying respects to a passing Sultan, had movement implications, it was through these symbols of trustworthiness that the empire takeover and observed the boundaries.

Melek Ahmed Pasha decided to consult the notables of Van and other Kurdish figures upon the engagements of Abdal Khan of Bitlis. They complained about Abdal Khan through maintaining "he is a heretic deserving of execution a Horrify and Shiite", in the course of this gathering, a courier from Erzurum region reached in Van province and declared that "The Khan of Bitlis, that Shiite, who is

under your jurisdiction, conducted an astonishment raid... (upon the) emir of Melazgird...ordered an operation against that movement bandit". Suddenly with Abdal Khan's disloyalty on full display, he is labeled as a Shiite and a rebel bandit. It was here, in its clearest form that the connection between loyalty and confession in the Ottoman borderlands becomes apparent. According to Ottoman officials Abdal Khan was disloyal towards the empire authority; moreover he was seen as a disloyal toward the confessional order as such, is a labeled as a Shiite heretic.

These labels of disloyalty went beyond the individual of Abdal Khan, additionally soon the thoughts about loyalty of the Kurds and their associations with Sunni Islam were reviewed. The Ottoman authority in Kurdish areas depicts the Kurds following Abdal Khan as the "impure Yezidi Kurds, stained with movement and corruption... who have exited from the four Sunni schools of thoughts and mingle with the errant sects.

Additionally, it claims the Rojaki were among these tribes of Yezidi Kurds that was contrary to its description of them as pious Sunni Muslim before the movement took place. The use of the label "Yezidi" is significant here as this religious sect was prominent among Kurds and was considered heretical. The Yezidi religion is described as syncretic, incorporating many Christian, Islamic and ancient Persian beliefs that headed their persecution and association with heresy.

Lastly, Melek Ahmed Pasha headed the "Ottoman armed forces of Van", against the, "Rojaki Yezidi crowd". The battle was perplexing as "both the Khan's and the Kurdish crowd wore the same sort of multi-colored headbands also motely jackets, like the red-headed Qizil-Pasha. This is fascinating because it presents local level; the visual distinction between a supposedly heretic Qizil-Pasha and Kurds became almost indecipherable. The confusion highlights how incompatible these strict empire distinctions were however further how flexible these imperial differences could be.

Beyond this misunderstanding, the Ottoman officials recounted how the Khan's armed forces "Fell prey to the sword at the hands of the Hanafi Muslim... (Also) all the Yezidi brigands had their heads cut off". Here it will be seen that the Hanefi Muslim School of Islamic law was used as a loyalty marker; perhaps, this was a hint at how the Ottoman authorities saw the unique self-government Shiite courts in Bitlis pervious to the movement. After this the Ottoman installed Abdal Khan's son (Ziyaeddin), as a Khan of Bitlis. It was the acceptance of Ottoman authority that was at stake; upon Abdal Khan's deposition from Bitlis, his successor Ziyaeddin Khan was resultantly made to pay 'to renew his warrant to rule whilst the Ottoman representative Melek Ahmed Pasha would only punish anyone who disobeys him but those who disobeyed the command of the Padishah, he would either be killed or struck in the face until blood flowed. Thus, the language in which relations between the center and the outside edge was expressed is relevant.

The Ottoman officials assured the khan that Melek Pasha and the other Ottoman governors of provinces along the Safavid border were very solicitous of keeping the truce and maintaining good relations with the frontier tribes and especially with the Iranian provinces of Urmia and Tabriz; the campaign must be directed at the rebellious Kurdish khan of Bitlis, Abdal Khan. The spy, who was present, said that he did see twenty boats being readied at the dock on Lake Van, and this was evidence that Evliya's surmise was correct.

Conversely quickly afterwards, Abdal Khan escaped. And then rapidly after Abdal Khan got back to Bitlis his astonished son begged for forgiveness from his farther, ultimately, allowing his father to resume his position as a Khan. Conversely, ten years later, in 1665, Abdal Khan was removed from office as recorded later in the seventeenth century through Ottoman court chronicler Abdurrahman

Abdi Pasha. He explored that after this new context of movement in 1665, the governor of Van, Seyyid Yusuf Pasha, removed the, "the ruler of Bitlis who is the villain and robber Abdal", also one of Abdal Khan's other sons, named (Bedreddin), was appointed as a Khan of Bitlis.

The skills scholars had acquired at court doubtless stood him in good stead when he accompanied Melek Ahmed Pasha to his various Anatolian postings, and especially when he found himself at the court of the khan of Bitlis. Once more, the work of Robert Dankoff has provided the writer with some access to this facet of Evliya's personality. For he has produced a congenial translation of Evliya's visit to Abdal Khan, a ruler whose political power was certainly limited to a small area and who moreover was much criticized at the Ottoman court because of his financial exactions.

In opposition, as Dankoff has shown in his meaningfully valuable account to Evliya's stay in Bitlis, this enjoyment of courtly elegance and *savoir-vivre* was always fraught with danger. For as Evliya himself noted, Abdal Khan could pass from genial pleasantries to dangerous suspicions within the span of a moment, and his entourage also held some violent and power-hungry men. The Ottoman traveler was himself an involuntary eye-witness to the murder of one of the khan's sons by his own brother, and in the resulting confusion, Evliya escaped across the snowy mountains of eastern Anatolia. Continually, this feat he was able to accomplish only because in previous days and weeks, he had taken the precaution of training his horses every day. Although Evliya when recounting his life as a palace companion to Sultan Murad IV did not dwell on the dangers involved in this proximity to absolute power, it is hard to imagine that he was not aware of them. Presumably he had been trained to be on the alert at an early age.

Similarly, any cooperation between the principalities would have proven immensely hard for the Ottomans to defend against, given the difficulty in suppressing the movement of Abdal Khan without help even with support from other tribes. Nevertheless, the Ottomans succeeded in convincing the principalities to cooperate; given that scholars recognized representatives of the Hakkari prince at the court of Abdal Khan from meeting them in Diyarbakır and explicitly named Sheref Khan of the Mahmudis and the emir of Mush as taking part in the expedition against Abdal Khan, Ottoman cooperation with the various princes was active, regular and enabled Kurdistan to largely police itself. Resultantly, a stable, loyal and military capable Kurdish buffer at the frontier was created and sustained through Ottoman governance.

In short, in 1665, the Ottoman court in order of its authority decided to punish the Khan of Bitlis. According to the Ottoman court, he was struggling against Ottoman interests. Furthermore, had taken taxes and mugged people's privileges illegally, what is more, attempted effectively to separate the province of Bitlis from Ottoman Empire and declared its state in Bitlis province. As result, the independent set of mind eventually brought the same fate upon Abdal Khan as it had upon his grand-father. Abdal Khan himself was eventually dismissed by the Porte in 1665. The Khan was exiled to Istanbul, where it is said that he led a quiet life until he was unexpectedly murdered upon the orders of Sultan Muhammad IV (1648-87) in 1668.

Finally, the detailed account by Ottoman Officials upon the fate of the Khan of Bitlis tells an interesting tale of how the Ottoman state viewed loyalty in Eastern Anatolia also how this concept altered frequently owing to the empire internal relationships at hand. Furthermore, the explicit, relationship between empire faithfulness and recognized labels, showcased in the Ottoman chronicled work, demonstrated the real power of these labels had in society. Overall, these accounts depicts that these markers of loyalty were vital for the legitimization of force and conquest within the Ottoman Empire.

Conclusion

After searching on the principality of Bitlis during the role of emir Abdal Khan from 1617 to 1668, some facts are being discovered as follow:

Even though the emirate of Bitlis was established in a narrowed geographical period and has a limited size. This emirate situated in significantly geostrategic position also preponderant in the eyes of Ottoman authority. As a result, the Ottoman Empire paid scrupulous attention to it likewise captured it gave to the Bitlisi family as a Sanjak, which is belonged to the Ottoman authority. Consequently, it appeared as a free government and slightly also gradually developed. Furthermore, it had played a key role in the political and military development in the region. This principality was recognized as a completely free and independent by the Ottoman authority. It was named the (Hukümet).

Conversely, before taking power of this emirate by Abdal Khan, this emirate was somehow unstable and underdevelopment. As it was always under the threats, risks of military campaigns of the Ottoman and Safavids challenges. As a result when Abdal Khan took power of this principality, he generated some key steps for advancing his emirate. This emir had strived to reconstruct palaces, bridges, bathes and looked forward to collecting taxes. In his endeavors of collecting taxes, many times he took people's household as a fine, in addition to sometimes collected taxes by Ottoman authority's name. The outcome of these stances made Ottoman cynical of his loyalty to Ottoman authority. For that reason, the Ottoman sent him a strong warning to encourage him to suppress these misbehavior attitudes. In response to the Ottoman authority, he declared that this is Kurdistan; he is free what he wants to do so. Accordingly, the Ottoman officials toppled him up from power and installed one of his sons as a Khan of Bitlis.

As a result of the Ottoman Empire misbehavior and inaccurate attitude to Abdal Khan's government, the Khan of Bitlis quickly returned to Bitlis and retook his power through his capabilities. Abdal Khan had strongly efforts to rescue his emirate from the Ottoman authority to maintain this aim; he revolted against the Ottoman rulers in Bitlis region. The outcome of this revolt encouraged the Ottoman authority to attack him and overthrow him from power in Bitlis and installed another son of him named (Berdreddin) as a Khan of Bitlis.

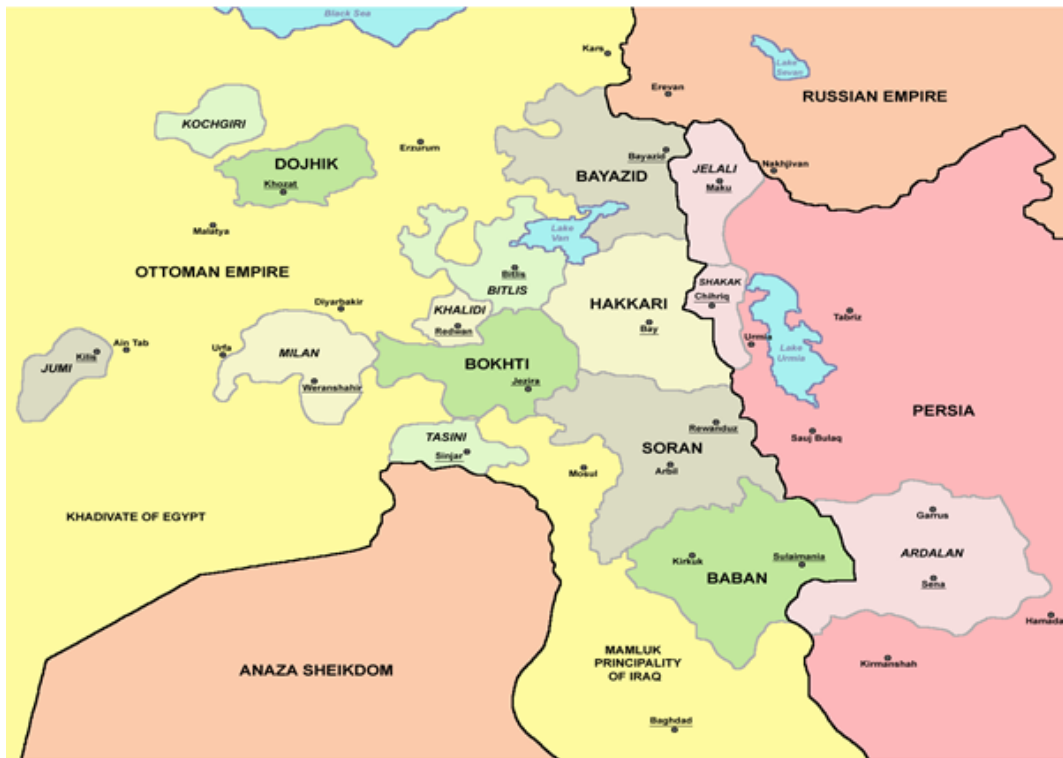
Consequently; the Ottoman military forces took Abdal Khan to Istanbul, where judged and jailed him on his prior attitude to the central authority of Ottoman also internal stances to the civilians of Bitlis and surrounding areas. The Ottoman judge decided to punish him by hanging. Because of that the Ottoman authority to some extent discovered that Abdal Khan was struggling against the Ottoman interests, what is more, effectively had made an effort to liberate his emirate under the control of Ottoman state and governed it as an independent principality. As a result, in 1668, the Ottoman authority fulfilled its decision and hanged emir Abdal Khan of Bitlis.

Notwithstanding the assertion of Ottoman and some of his skin Kurds against Abdal Khan, in which they showed Abdal Khan was a Shiite and Yezidi. He was neither a Shiite nor a Yezidi, but he was a Sunni Muslim adhered Shafi school of Islam in addition to an independent emir of Bitlis, who struggled to liberate his emirate from Ottoman and ruled freely. As a result he revolted against Ottoman authority, however, he did not have supporters even his family was not backing him. In other words, his family regularly collaborated with Ottoman authority for gaining some privileges. Hence, he was frequently toppled up from power.

Finally these verities of instances coverage in the story of Abdal Khan through historians, his tale presents how these confessional accused ethnic labels were more flexible than the other instances depict. The narrative of Abdal Khan illustrates the two sides of the empire relations with eastern Anatolia. It presented how the confessional faithfulness of a specific group originates into matter precisely when they depict their unfaithfulness to the empire. The Ottoman Empire was not disturbed with new ideas of "uniqueness", nonetheless, with the symbols and demarcates of reliability.

Appendixes

Kurdish Kingdoms and Autonomous Principalities circa 1835
(according to Dr Michael Izady)

BABAN - Independent kingdom or principality and its approximate domain

ARDALAN - Autonomous vassal principality or khanate

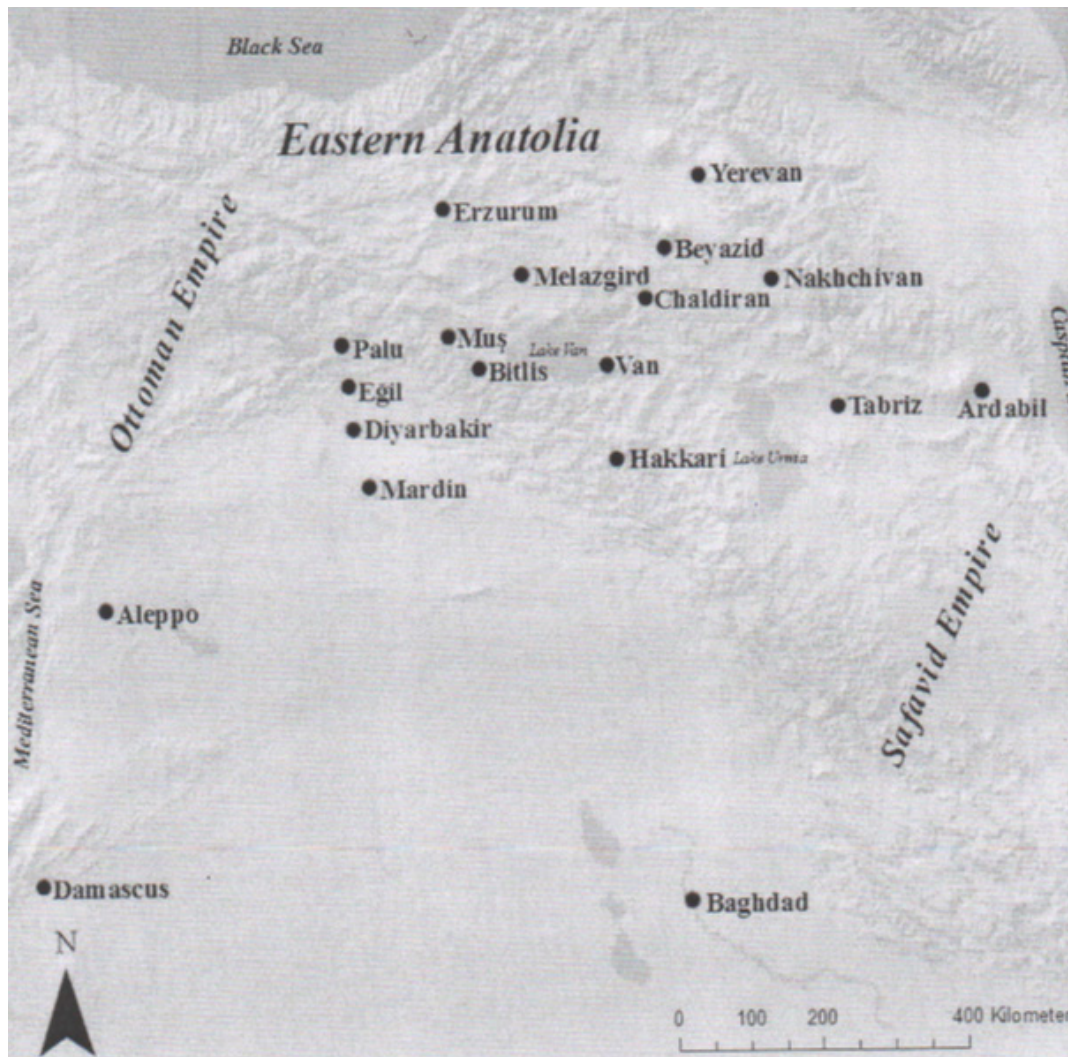
Rawanduz - Capital

Arbil - Major city

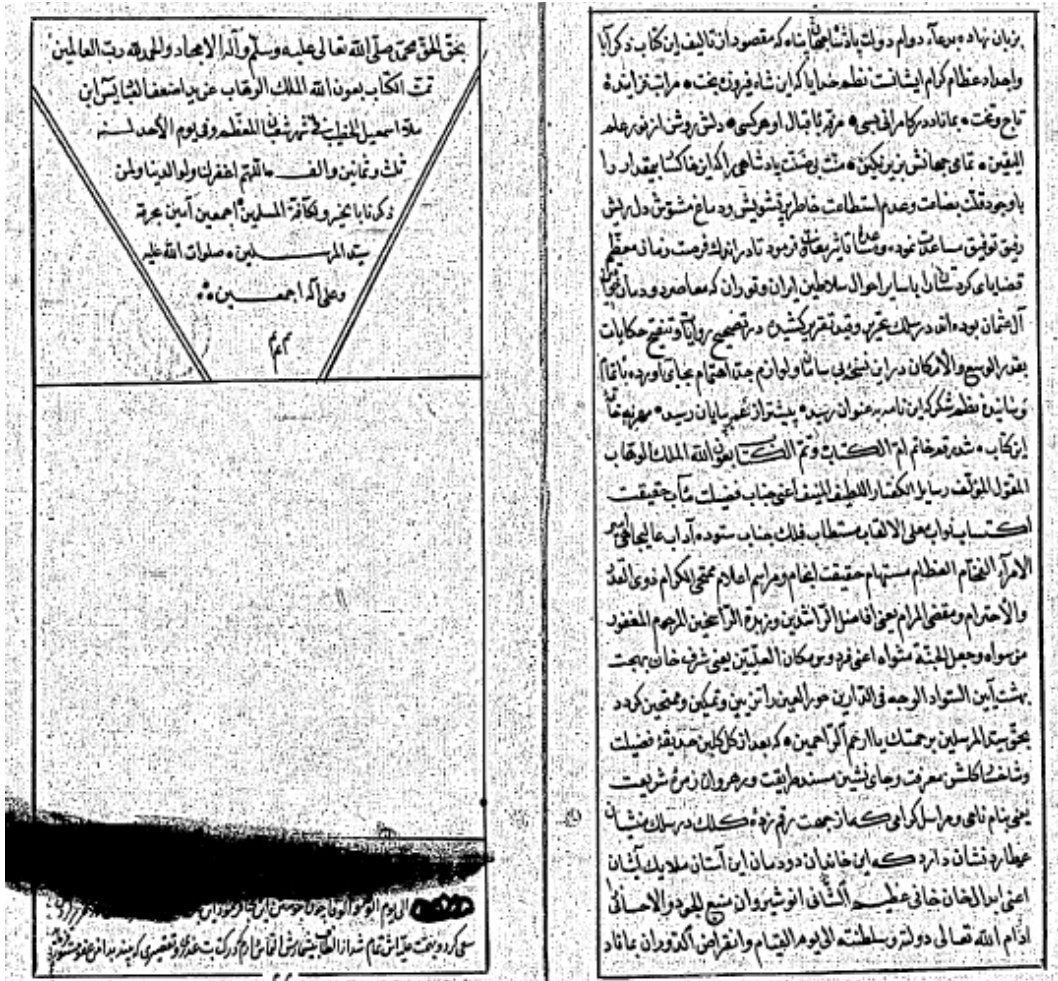
— - International boundaries

— - Boundaries of Kurdish kingdoms and principalities

Resim 1 : Map of Kurdish Emirates include that of Bitlis

Resim 2 : A Map of Eastern Anatolia

Resim 3 : A text about the Glorious Adbal Khan
Reference: Alsancakli. The Šarafnāma and the Rūjiki rulers, p.3

Resim 4 : A Picture of Bitlis

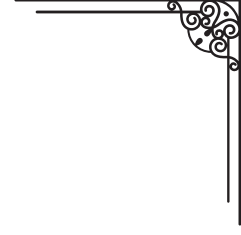
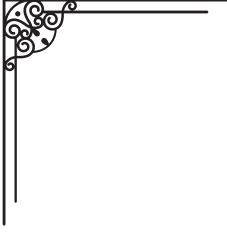
References

1. Van Bruinessen, M. (1992). *Agha, shaikh, and state: the social and political structures of Kurdistan*. Zed books. P.162
2. Ibid, p. 162
3. ÖZTEN, S. (2009). *Early Awakening of The Kurdish National Sentiments in The Ottoman Empire (1880-1914)* (Doctoral dissertation, Middle East Technical University), p. 55.
4. Çiftçi, E. (2018). *Fragile alliances in the Ottoman East: the Heyderan Tribe and the empire, 1820-1929* (Doctoral dissertation, Bilkent University) , p. 97
5. Ibid, p. 97.
6. Gunter, M. M. (2004). *Historical dictionary of the Kurds*. SCARECROW PRESS, INC: Lanham, p.27.
7. Mardin, Ş. (1989). *Religion and social change in modern Turkey: The case of Bediuzzaman Said Nursi*. Suny Press, p48.
8. Van Bruinessen. *Agha, shaikh, and state*, P.137
9. Ghalib, S. A. (2011). *The emergence of Kurdism with special reference to the three Kurdish Emirates within the Ottoman Empire 1800-1850* (Doctoral dissertation, University of Exeter), p. 30.
10. Markiewicz, C. A. (2015). *The crisis of rule in late medieval Islam: A study of Idris Bidlīsī (861-926/1457-1520) and kingship at the turn of the sixteenth century* (Doctoral dissertation, The University of Chicago); Dimitriadou, A. (2001). *Heşt Behişt of Idris Bidlisi: the reign of Bayezid II (1481-1512)* (Doctoral dissertation, University of Edinburgh).
11. Ghalib. *The emergence of Kurdism with special reference*, p. 30.
12. Kaya, Z. (2012). *Maps into nations: Kurdistan, Kurdish Nationalism and international society* (Doctoral dissertation, The London School of Economics and Political Science (LSE), p. 98.
13. Keskin, N. (2015). *How Did the Kurds of Turkey Acted Politically Against the Policies of the Great Powers?* (Doctoral dissertation, Zirve University), p. 20.
14. Akin, A. (2016). *The Possibility of Justice and Peace: The Representation of 1915 and Armenians in Kurdish Literature?* (THE DEGREE OF MASTER OF ARTS, ISTANBUL ŞEHİR UNIVERSITY), p. 15
15. Ibid, p. 16 ; Van Bruinessen. *Agha, shaikh, and state*, P.140.
16. Ozoglu, H. (2004). *Kurdish notables and the Ottoman state: evolving identities, competing loyalties, and shifting boundaries*. Suny press, p. 30.
17. Alsancaklı, S. (2016). *The Şarafnāma and the Rūjikī rulers of Bidlīs in the 11th/17th century*, pp. 1-2
18. Ibid, p. 2.
19. Van Bruinessen. *Agha, shaikh, and state*, p. 169.
20. Conklin, T., & Esmer, T. (2014). *The Politics of Loyalty the confessional and ethnic loyalties of the Kurds in seventeenth-century Eastern Anatolia* (Doctoral dissertation, Central European University), p. 4.
21. Alsancaklı. *the Şarafnāma and the Rūjikī rulers*, pp.2-3.
22. Ibid, p.2-3.
23. Ibid, p. 3.
24. Conklin & Esmer. *The Politics of Loyalty*, p. 20
25. Ibid, p. 20

26. Ibid, p. 20
27. Van Bruinessen, M. M. (2000). Kurdistan in the 16th and 17th centuries, as reflected in Evliya Çelebi's Seyahatname. p. 3
28. Van Bruinessen. Agha, shaikh, and state, pp. 169-170.
29. Ibid, p. 170.
30. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 20
31. Ozoglu. Kurdish notables and the Ottoman state, p. 57
32. Van Bruinessen, M. M. (2000). Kurdistan in the 16th and 17th centuries, p.5
33. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty,, p. 22.
34. Ibid, p. 22
35. Ibid, p. 23
36. Van Bruinessen. Agha, shaikh, and state, pp. 167
37. Ibid, p. 168
38. Ibid, p. 168
39. Ibid, p. 23
40. Ibid, p. 24
41. Ibid, p. 24
42. Çiftçi,. Fragile alliances in the Ottoman East: the Heyderan Tribe and the empire, p. 97
43. Ibid, p. 97
44. Ibid, p. 97
45. Kinneir, J. M. (1818). Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the years 1813 and 1814: With remarks on the marches of Alexander and retreat of the ten thousand. J. Murray, p. 97
46. Ibid, p. 97
47. Ibid, p. 98
48. Ibid, p. 98
49. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 24
50. Van Bruinessen. Agha, shaikh, and state, pp. 164.
51. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 25
52. Ibid, p. 25
53. Van Bruinessen. Agha, shaikh, and state, pp. 167
54. Ibid, p. 167
55. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 25
56. Kinneir,. Journey through Asia Minor, pp. 390-395; Çiftçi,. Fragile alliances in the Ottoman East: the Heyderan Tribe and the empire, p. 97
57. Çiftçi,. Fragile alliances in the Ottoman East: the Heyderan Tribe and the empire, p.85
58. Ibid, pp. 85-87
59. Ibid, pp. 85-87
60. Faroqhi, S., & Inalcık, H. (2003). The Ottoman Empire and its Heritage: Politics, Society and Economy, p.78
61. Ibid, p. 53.
62. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 26
63. Faroqhi, & Inalcık. The Ottoman Empire and its Heritage, p. XIII
64. Van Bruinessen. Agha, shaikh, and state, p. 167
65. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 26
66. Ibid, p. 26

67. Ibid, p. 26
68. O'Shea, M. T. (2004). Trapped between the map and reality: Geography and perceptions of Kurdistan. Routledge, p. 79
69. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 27
70. Ibid, p. 27
71. Ibid , pp. 27-28
72. Ibid , pp. 27-28
73. Ibid , pp. 27-28
74. O'Shea. Trapped between the map and reality, p. 189.
75. 7923G. (2016). Ottoman Kurdistan and its role mediating between two empires (Tripos Examination, Cambridge University) , p. 33
76. Ibid, p. 33
77. Ibid, p. 33
78. Ibid, p. 33
79. Ozoglu. Kurdish notables and the Ottoman state, p. 49
80. 7923G. Ottoman Kurdistan and its role mediating between two empires, p. 32; Barkey, K. (1994). Bandits and bureaucrats: The Ottoman route to state centralization. Cornell University Press, p. 56.
81. Çiftçi, Fragile alliances in the Ottoman East: the Heyderan Tribe and the empire, pp. 86-87
82. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 36
83. Ibid , pp. 36-37
84. Ibid , pp. 36-37
85. Ibid , pp. 36-37
86. Ibid, p. 37
87. Ibid, p. 37
88. Ibid, p. 37
89. Ibid , pp. 37-38
90. Ibid , pp. 37-38
91. Ibid , pp. 38-39
92. Ibid , pp. 38-39
93. Ibid , pp. 38-39
94. Ibid , p.39
95. Van Bruinessen. Agha, shaikh, and state, p.159.
96. 7923G. Ottoman Kurdistan and its role mediating between two empires, p. 14
97. Faroqhi, S., & Inalcık, H. (2003). The Ottoman Empire and its Heritage, p. 101.
98. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, p. 39
99. Faroqhi, & Inalcık. The Ottoman Empire and its Heritage, p. XIII
100. Ibid, p. XIV
101. Ibid, p. XIV
102. Ibid, p. XIV
103. 7923G. Ottoman Kurdistan and its role mediating between two empires, p. 21
104. Alsancakli. The Šaraḫnāma and the Rūjiki rulers, pp.2-3.
105. Conklin & Esmer. The Politics of Loyalty, pp. 39-40

16. YÜZYIL SONLARINDAN, 17. YÜZYILIN ORTALARINA BİTLİS'TE EŞKIYALIK VE ŞİDDET

Tahsin ŞAHİN

Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi

Giriş

Osmanlı tarihinde 17. yüzyıl uzun süre duraklama dönemi olarak adlandırılmıştır. Ancak günümüzde bu isimlendirmenin yanlış olduğu tartışmaları tarihçiler arasında yaygınlaşmıştır. Sınırların genişlemesi ya da askeri başarıları merkeze alan bir tarih yazımının bu dönemi "duraklama" olarak ele alması şaşırtıcı değildir. Ancak 17. yüzyıl boyunca tahta çıkan on padişahın altısı tahttan indirilmiş, bunlardan ikisi katledilmiştir. Yine bu dönemde bir valide sultan ve üç şeyhülislam katli de yaşanmıştır ve gerek dünyada gerek Osmanlı özelinde pek çok yenilikler, değişimler görülmüştür. Bu değişimler ve dönüşümler 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toplumunda farklı şekillerde tezahür etmiş ve Osmanlı Anadolu'sunda kısa sürede Celali İsyanları denilen şiddet sarmalını doğurmuştur. Bu çalışmada söz edilen dönemde Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir merkezi olan Bitlis'te yaşanan eşkiyalık olayları incelenerek, Orta ve Batı Anadolu'yla olan benzerlik ve farklılıkları vurgulanacaktır. Ancak öncelikle 17. yüzyılda yaşanan dönüşümler ve etkilerini görmek Bitlis'te yaşananları anlamakta faydalı olacaktır.

Tarihsel Arka Plan

16. yüzyıla kadar dünyanın en iyi organize olmuş, en etkili ve en güçlü ordulardan biri olan Osmanlı ordusu, yüzyılın sonlarına doğru iki cephede birden savaşılmaya başlamıştı. Bir yandan doğuda Safaviler ile mücadele eden Osmanlı ordusu (1578-1590, 1603- 1639) bir yandan da Habsburglar ile literatürde "uzun savaş" olarak nitelendirilen bir savaşın içine girmişti (1593-1606). Bu savaşlar

Osmanlı maliyesini derinden sarsmıştı.^[4] Savaş maliyetlerinin yanı sıra, bu dönemde ateşli silahların kullanımının artışı^[2], Osmanlı maliyesine baskı yarattığı gibi sosyal hayatı da etkilemişti. Savaş meydanlarının şanlı savaşçıları ve Osmanlı ordusunun bel kemiği olan tımarlı sipahiler ateşli silahlar karşısında yetersiz kalmıştı. Buna karşın Osmanlı merkezi yönetimi çareyi tüfek kullanabilen piyade ordusunun sayısını arttırmakta aramıştı. Bu dönemde yeniçeri sayısı neredeyse üç kat artırılmıştı^[5]. Yani hazinenin askerler için ödediği ücret üç katına çıkmıştı. Artan yeniçeri sayısı yeterli olmamış olacak ki bu dönemde savaşlarda sekban adı verilen ücretli askerlerin kullanımı artmıştır. Genellikle levendât adı verilen genç, bekar, işsiz erkeklerden oluşan bu gruplar savaş zamanı ücretli asker olarak istihdam edilirken, savaş sonrasında terhis ediliyordu. Bu işsiz genç ve bekar kitlenin ya da "artık nüfusun" istihdam sorunu bu dönemde yaşanan pek çok problemin temel sebebi olmuştu. Elleri silahları ile işsiz kalan bu gençlerin çok az kısmı köylere dönmeyi tercih ederken büyük kısmı çareyi bir bey kapısında ya da eşkıyalıkta aramaktaydı^[6], ki çoğu zaman bu iki grup arasında pek fark yoktu. Ayrıca sekbanların savaş için yola çıkıp, yolun yarısına gelmeden savaş mahalline gitmeyip eşkıyalığa kalkıştıkları da görülmekteydi.^[5]

Ordu piyade kanadı büyütülürken artık eskisi kadar işlevsel olmayan sipahi ordusu küçültülmüştür. Basit nedenlerle tımar sahiplerinin ellerinden tımarları alınmaya başlamıştı.^[6] Tımarlılara karşı bu kadar sert uygulamaya gidilmesinin tek sebebi ordudaki işlevsizlikleri değildi. Devlet yeni bir toprak sistemine gidiyordu ve böylelikle artan nakit ihtiyacını karşılayabilecekti. Bu mâzul sipahiler Anadolu'ya dönerek yeni sistem içinde kendilerine yer bulmaya çalıştılar.^[7] Ancak bu arayışta en yaygın ve pratik metotları, hali hazırda var olan Celali ordularına komuta etmek oldu. Devlet ile pazarlık masasına oturarak yeni görevler edinmenin en kestirme yolu da bu idi.^[8] Bu suretle dağlardaki eşkıyalar kasaba ve daha sonra şehir kuşatacak ve hatta Osmanlı ordularını alt edecek kadar büyük güce ulaştılar. Merkezi ordunun büyümesi, savaşların finansmanı, Anadolu'daki kaos ortamı, ve yine bu dönemde yaşanan demografik büyüme ve iklimsel problemler Osmanlı maliyesini yeni kaynaklar bulmaya mecbur etmişti. Yine Amerika kıtasının keşfi, yeni dünyadan Avrupa'ya gelen gümüş ve bu gümüş bolluğunun meydana getirdiği enflasyon, devleti yeni gelir sahaları bulmaya mecbur kılan dış etkenler olarak nitelendirilebilir. Bütün bunlar normalde savaş zamanları toplanan ve olağan üstü

- 1 1578-1590 arasındaki savaşlar sonucu İran'a karşı Osmanlı büyük zaferler elde etmiş ve geniş topraklar kazanmış olsa da hem kazanılan toprakları uzun süre elde tutamamış hem de savaş ekonomisine çok zarar vermişti. Dönemin sadrazamlarından Siyavuş Paşa, 1588'de gelirlerin, harcamaların üçte biri oranında açık verdiğini kaydetmiştir. William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (çev. Ülkün Tansel), İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2011, s. 19-21. Sinan Paşa'nın İran seferinde Trablusşam'ın vergi gelirinin yarısı (takriben 50.000 Flori) doğrudan orduya aktarılmıştır. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993, s. 39.
- 2 Bu dönemde savaş teknolojisinde yaşanan değişim literatüre askeri devrim olarak girmiştir. Askeri devrim tartışması hakkında detaylı bilgi için bkz. Clifford J. Rogers, "The Military Revolution in History and Historiography", in *The Military Revolution Debate*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, 1995, 1-10. Osmanlı tarihi açısından askeri devrim tartışmaları için bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, London, UCL Press, 1999; Gabor Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2005.
- 3 1500'de 13.000 olan yeniçeri sayısı, 1600'de 38.000'e ulaşmıştı. Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, Variorum Reprints, 1985, s. 289.
- 4 Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation" s. 294, Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan*, s. 40.
- 5 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 159.
- 6 Bu durum ise kısa sürede bir takım karışıklıkları doğuracaktır. Haçova Savaşı'ndan hemen sonra Çağalzade Sinan Paşa tarafından yaptırılan ani bir yoklamada o anda orada olmayan tımarlıların hepsi firari kabul edilmiştir. Hatta sefere hiç gelmeyenler dahi bu cezalandırılmadan nasiplenmişlerdir. Firarilerin tımarlarına el konulmuştur. William J. Griswold *Anadolu'da Büyük İsyan*, s. 38-39.
- 7 Aynı sıralarda askerin bir kısmının Macar sınırına gönderilmesinin yanı sıra bir kısmının İran üzerine giden Nasuh Paşa'ya ve diğer bir kısmının da Anadolu'daki kaos ortamının çözülmesi için görevlendirilen Üveys Paşa oğlu Mehmed Paşa emrine verilmesi de başka bir kargaşa yaratmıştır. Her paşa, diğer paşanın yanında sefere giden askerleri kaçak ilan etmiş ve dirliklerini alarak yanında bulunan askerlere vermişti. Bu durum da daha sonra bir hak arayışı mücadelesine dönerek askerler arasında çatışmalara yol açmış ve eşkıyalığın artışında önemli bir rol oynamıştır. M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1944, s. 13.
- 8 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet*, s. 145-148.

hal vergisi olan Avarız vergisinin sürekli hale gelmesine neden olmuştu.^[9] Avarız vergisinin yanında Osmanlı toprak sisteminde de yeni bir uygulama dikkat çekmektedir. Daha önceden özel vergi üniteleri için kullanılan iltizam yöntemi bu dönemde toprak için de kullanılmaya başlanmıştır.

Üç yıllık süre için belirli bir ünitenin vergisini devlete nakit olarak ödeyip, daha sonra bu süre zarfında bu ünitenin vergisini toplama olarak basitçe tanımlanabilecek bu sistemin yarattığı bazı sorunlar vardır. Bunlardan biri eski mültezim ile yenisi arasında yaşanan bir takım problemlerdir. Genellikle toplanacak verginin zamanından önce ya da sonra toplandığından birbiri ardından gelen iki mültezim ya da mütesellim pek çok defa alacak verecek kavgası etmiştir.^[10] İkincisi ve daha önemli olanı ise mültezimlerin kısa sürede kârlarını maksimize edebilme isteğidir ve pek çok problemi de beraberinde getirmiş ve Anadolu'da isyanların ve eşkıyalığın artmasına sebep olmuştur. Usulsüz vergi toplamalardan eşkıyalığa kadar pek çok gayrimeşru faaliyetin altında yatan sebeplerden biri de budur.

16. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan ekonomik sıkıntıların nedenlerinden biri de fiyatlardaki artıştır. 1605'te fiyatların 1555'e göre dört kat arttığı tespit edilmiştir.^[11] Bu anormal görünen artışta yüzyılın sonunda yapılan tağşişler ve enflasyon düşünülünce aslında çok da anormal olmadığı ancak yine de hatırı sayılır oranda fiyat artışı olduğu savunulabilir.^[12]

Enflasyondan etkilenen yerel yöneticiler kendilerine yeni kaynaklar aramışlardır. Fakat bu dönemde yerel yöneticilerin giderleri de artmıştır. Kapılarında sekban olarak pek çok levendâti istihdam eden bu grup, ekonomik buhran ile baş edebilmek ve yereldeki gücünü koruyabilmek için reyadan abartılı vergiler almış, usulsüz yöntemlere hatta eşkıyalığa başvurmaktan çekinmemiştir. Amaçları kendi güçlerini muhafaza eden, kapılarındaki büyük sekban gruplarının sürekliliklerini sağlamaktır. Çünkü kapı ordularını kışla usulü beslemek hayli maliyetli bir iştir.

Bir sekbanın yıllık maliyeti yaklaşık 3.000 akçe civarındaydı. Haliyle kapısında yüzlerce sekban bulunduran bir beyin bunları kendi parasıyla karşılaması pek mümkün değildi. Bu sebeple beyler-gönüllü yahut değil- sekbanlarının eşkıyalık, soygun tarzında faaliyetlerine destek veriyor veya daha iyi bir ihtimalle görmezden geliyorlardı.^[13]

Osmanlı Anadolu'sunda bu dönemde yaşanan diğer bir önemli gelişme de taşrada yeniçeri varlığının artmasıdır. Kanuni'nin oğulları Selim ile Bayezid arasında yaşanan mücadele sonucunda Anadolu'da yeniçeri garnizonları kurulmuş ve uzun süre varlıklarını devam ettirmiştir. Yeniçeriler toplum içinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptiler. Bu ayrıcalıklı konumu sağlayan en önemli faktör onların doğrudan sultanın askeri olmalarıydı. Yeniçerilerin ayrıcalıklı konumuna neden olan diğer bir faktör de düzenli maaşları yani ulufeleri idi. Bu sayede yeniçeriler ticari ortaklıklar yapıyor, hatta askeri güçlerini de kullanarak tefecilik yapmaktan geri durmuyorlardı.^[14] Yeniçerilerin genelden farklı olmalarını

9 Avarız vergisi ve halkın vergi yükü hakkında detaylı bilgi için bkz Linda Darling, Revenue-Raising and Legitimacy; Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660, Leiden, E.J. Brill, 1996 ve Cafer Çiftçi, "Osmanlı -Avusturya Savaşları Esnasında Bursa Halkının Avarız Türü Vergi Yükünden Örnekler", Osmanlı Araştırmaları, İstanbul, 2000, ss. 247-268.

10 Uluçay, XVII. Asırda Saruhan, s.101.

11 Linda Darling, Revenue Raising, s. 37

12 Osmanlı'da görülen fiyat artışları iki temel nedene bağlanmaktadır. Bunlardan ilki literatüre fiyat devrimi olarak giren, Amerika'nın keşfi ile Avrupa'ya akan gümüşün Osmanlı ekonomisine etkisi ile ortaya çıkan enflasyondur. Diğeri ise özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında etkisi artarak hissedilen nüfus artışının (hatta baskısının) neden olduğu arz talep dengesizliğidir. (Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Linda Darling, Revenue Raising, Ömer L. Barkan, XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", Belleten, Cilt: 34, 1970, ss. 557-607 ve "The Price Revolution Of The Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East, International Journal of Middle East Studies, 1975, C. 6, ss. 3-28.

13 Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları, İstanbul, YKY, 2017, s. 337. Ayrıca bu dönemde merkezden yöneticilere usulsüz faaliyetlerinden ötürü yazılan pek çok uyarı metni de bulunmaktadır. Örnekler için bkz Halil İnalcık, Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet, İstanbul, Eren Yayınları, 2005, ss.75-91.

14 Barkey, Eşkıyalar ve Devlet, s. 72-3. Akdağ, Dirlik ve Düzenlik Kavgası, s. 302

sağlayan diğer bir faktör de sahip oldukları yargılanma ayrıcalığıdır. Bir kadı yeniçeri hakkında kesinlikle hüküm veremez, suçlu olduğunu düşünüyorsa ancak onu İstanbul'a yeniçeriler nezaretinde gönderebilirdi. Yeniçerinin cezasını ancak yeniçeri ağası verebilirdi.^[15] Bu dönemde yeniçeri kıyafeti giyerek bu iltimaslardan yararlanmak isteyen gençler olduğu gözlemlenmiştir.^[16]

"16. yüzyılda tüm Akdeniz dünyası gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da nüfus büyük bir artış göstermiştir". Bu iddianın ilk sahibi malum olduğu üzere Fernand Braudel olmuştur.^[17] Daha sonra Ömer Lütfi Barkan bu iddiayı araştırarak Osmanlı Tarihi açısından incelemiş, böyle bir artışın var olduğunu kanısına varmıştır.^[18] Ancak bu konudaki en kapsamlı çalışma Michael A. Cook tarafından yapılmıştır.^[19] Cook eserinde genel olarak Osmanlı'da nüfus artışının nüfus baskısına dönüşecek boyutta olduğunu vurgulamıştır. Nüfus artışının ekilebilir arazi miktarını geçtiğini, bu sebeple gençlerin –en azından bir kısmının- topraksız kalarak şehirlere göç ettiğini ya da başka yollar arayarak hayatlarını sürdürmeye çabaladıklarını vurgulamıştır. Cook'un bu iddiası beğeni topladığı kadar eleştiri de almıştır. Nüfus artışı konusunda Huricihan İslamoğlu, Cook'a katılmamaktadır. Ona göre nüfus artışı, nüfus baskısı olarak değerlendirilecek kadar büyük boyutta değildir. Bu dönemde göçebelerin yoğun bir biçimde yerleştirmesinden dolayı böyle bir izlenim olduğunu, ayrıca büyük çiftliklerin oluşmasının reyanın topraksız kalmış olduğu manasında gelmeyeceğini vurgulamıştır.^[20] Suraiya Faroqhi ise bu dönemde nüfus artışının yaşandığını ancak bununla birlikte bu artışın bir nüfus baskısı boyutuna ulaşacak kadar ileri boyutta olmadığını savunur. Ona göre, köyden kente göç incelenirken köyün itici faktörleri (push factors) yerine, şehrin cazibesine (pull factors) bakmak gereklidir.^[21] Oktay Özel ise nüfus artışı konusunda yaptığı araştırmalarla 17. yüzyılın ikinci yarısında incelediği Amasya bölgesinde %40'lık bir nüfus artışı tespit etmiştir. Özel'in çalışması sonrası vardığı sonuç, Anadolu'nun ekserisinde ortalama %20 ila %40 arasında nüfus artışı olduğudur.^[22] Bu ise nüfusun bir anda fazlaca büyüdüğü ve toplumda muhtelif problemlere yol açacağına delalettir.

Bir şehrin ya da bölgenin nüfus yoğunluğu, tamamen olmasa da büyük ölçüde o bölgenin asayişinin sağlanmasında etkilidir. Kalabalık şehirler ve bölgeler geçmişte de günümüzde de suç oranı en yüksek mahaller olmuştur. Celali İsyanlarının zuhur ettiği geç 16. ve erken 17. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun hızlıca artış gösterdiği zamanlara tekabül eder. Bu sebeple Celali İsyanlarının var oluş ve büyüme sebepleri arasında en çok gösterilen nedenlerden biri de nüfus artışıdır. Öyle ki, bu dönemde artan nüfus demografik kriz ve hatta nüfus baskısı olarak da değerlendirilmiştir.

Söz edilen dönemde Bitlis'te nüfusun ne derecede arttığına dair sağlam verilere maalesef ulaşılamamıştır. Ancak Mehmet Öz'ün tahrir defterlerinden çıkardığı veriler doğrultusunda 16. yüzyılın ortalarında Bitlis, Ahlat, Muş illerinin kırsal ile beraber nüfusunun 50.000 civarlarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun %22'si merkezlerde yaşarken, %75'i kırsalda yaşamaktadır. Kalan %3 ise göçebe cemaat mensuplarıdır.^[23]

15 Akdağ, Dirlik ve Düzenlik Kavgası, s. 119.

16 Akdağ, Dirlik ve Düzenlik Kavgası, 303-4.

17 Fernand Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası: II. Felipe Döneminde, çev: M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi: 1993.

18 Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Çalışmaları ve Osmanlı Tarihi", Türkiyat Mecmuası, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1953.

19 Michael A. Cook, Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600, London: Oxford University Press, 1972.

20 Huricihan İslamoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

21 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, ed: Halil İncalcık ve Donald Quatered, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, s: 435.

22 Oktay Özel, "Population Changes in Otoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered", International Journal of Middle East Studies, Vol: 36 No 2, England: Cambridge University Press, 2004, s: 186-187.

23 Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey, (Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002), Ankara 2005, s. 43.

Öz'ün kullandığı 1540 tarihli deftere göre Bitlis merkezinde bir kale, 26 mahalle, 1 Ulu Cami ve çok sayıda mescit ve medrese bulunmaktadır. Yine bu deftere göre Bitlis şehrinde 365 Müslüman nefer, 1124 gayrimüslim nefer kaydedilmiştir. Yine Öz'ün dikkat çektiği bir husus Osmanlı nüfus hesaplamalarında uygulanan bir genellemeye Bitlis'in istisna oluşturduğuna dairdir.

Deftere yazılmayan vergiden muaf nüfus hesaplanırken genel nüfusun %10'u olarak tahmin edilirken, Bitlis'te bu oranın %30 civarlarında olduğu tahmin edilmiştir. Öz Bitlis şehir merkezinde her neferin gerçekte 3 ya da 4 kişiye eşit olduğu tahmininde bulunarak 1540'ta Bitlis nüfusunun 4.874 ile 6.493 arasında olduğunu belirtmiştir.^[24] Bitlis şehir nüfusu kırsal nüfusunun çok altındadır. Ancak yine de diğer bölgelere göre tarım yapılabilen toprakların az olmasının bir nüfus baskısına neden olduğuna dair herhangi bir ibare bulunamamıştır.

Bütün bu değişimlerin yanında bu dönemde meydana gelen diğer bir önemli değişim de iklimde yaşanmıştır. Küçük Buzul Çağ olarak literatürde değerlendirilen bu dönemde Meksika'dan Çin'e tüm dünyayı derinden etkileyen bir iklim değişimi ve bundan dolayı ortaya çıkan afetler serisi ortaya çıkmıştır. Daha çok bölgesel olan bu afetler, tedarik mekanizması ile yani başka bölgeden muhtaç olan bölgenin ihtiyaçlarını karşılama yöntemi ile giderilmeye çalışılmışsa da bu dönemde gerek iç karışıklıklar^[25] ve gerek daha çok bölgenin ihtiyaç sahibi olması sebebi ile bazı problemler ortaya çıkmıştır. İklimde yaşanan problemler temeli tarıma dayanan Osmanlı maliyesini olumsuz yönde etkilediği gibi aynı zamanda fiyat artışlarına sebep olmuştur.^[26]

Eşkîyalık ve Eşkîyaların Amaçları

Eşkîyalık her dönem ve hemen her şart altında var olan bir olgudur. Osmanlı tarihinin kuruluştan yıkılışa kadar her döneminde doğal olarak gözlemlenmiştir. Ancak devletin denetim mekanizmalarının sekteye uğradığı zamanlarda başka bir ifade ile devlet çarkının doğru işleyemediği dönemlerde eşkîyalıkta artışlar olmuştur. Ayrıca savaş zamanları gibi iç kontrol mekanizmalarının doğru çalışmadığı dönemlerde eşkîyalıkta sürekli artış görülmüştür.^[27] Bu dönemde devletin geçirdiği dönüşümler, içinde bulunduğu uzun süren savaşlar, maruz kaldığı nüfus artışı, iklimsel değişimler gibi problemler, 16. yüzyılın son çeyreğinde artan ve özellikle 17. yüzyıla gelindiğinde inanılmaz derecede büyüyen bir eşkîyalık faaliyetleri zinciri ve daha sistematik ve daha karmaşık bir şiddet sarmalı yaratmıştır. Dolayısıyla bu dönem anlaşılması daha zor bir devir halini almıştır.

Bu dönemde var olan eşkîyalık ikiye ayrılmalıdır. Birincisi her dönemde görülen bir takım kişilerin münferit gasp, tecavüz, yaralama gibi işledikleri adi suçlar neticesinde eşkîya olarak adlandırılan çoğunlukla genç, bekar, işsiz ya da eli silah tutabilen levendât, suhtevât ya da geçimini devam ettirebilmek için bu yolu tercih eden / tercih etmek zorunda kalan artık nüfustur. İkincisi ise incelenen dönemde daha sık görülen, görevinden azlolunmuş halen görevi başında olmasına rağmen daha üst

-
- 24 1540 tarihli deftere göre Bitlis Sancağında 5 zaim, 12 tumarlı ve 130 tumar sahibi cebeli kayıtlıdır. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı" s. 40.
  - 25 Uluçay, XVII. Asırda Saruhan, s.150. Örneğin, Karayazıcı'nın isyanı sırasında Mısır ve Halep Beylerbeylerinin hazine irsaliyelerini göndermedikleri görülmektedir. Bunun gibi pek çok aynı ya da nakdi vergi ya da hububatın Anadolu'da nakliyesi çok zor bir hal almıştı. Meryem Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı İsyanı", Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c:4, s.2, 2003, s. 58.
  - 26 Sam White, Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celali İsyânları, (çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Alfa Yayınları, 2013, s.23.
  - 27 Osmanlı'nın son yıllarında ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde eşkîyalık faaliyetleri yine çoğalmıştı. Ancak yine de Celali İsyânları haline gelmemişti. Bu dönemde yaygınlaşan eşkîyalık faaliyetleri ve devletin aldığı önlemler için bkz. Serdar Öztürk, "Eşkîyalar, Kabadayılar, Külhanbeyiler ve Silah Toplama", Bilgi ve Bellek sayı: 5, İstanbul, 2006, ss. 136-158.

makamlara gelmek isteyen veya sadece mevcut konumlarını korumaya çalışan yönetici grupların yukarıda sayılan ekonomik ve sosyal değişimler sebebiyle yaptıkları faaliyetlerdir^[28]. Bitlis'te yaşanan eşkıyalık vakıalarına geçmeden önce Bitlis'in farklı idare tarzından bahsetmek yerinde olacaktır. Osmanlı'nın geleneksel merkezîyetçi yapısından farklı biçimde idare edilen birkaç bölgeden biri olan Bitlis'in bu yapısı, burada görülen eşkıyalık faaliyetlerini de farklılaştırmıştır. Yönetimi itibarıyla sahip olduğu farklılık, Osmanlı genelinde yaşanan bazı problemlerin burada hiç gözükmemesine sebep olurken, bazen de Osmanlı genelinde görülmeyen bazı vakıaların Bitlis'te ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur.

Bitlis'in Farklı İdaresi

Bitlis'in Osmanlı hâkimiyetine girişi 16. yüzyıl başlarında Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sırasında gerçekleşmiştir. Bundan önce Safevi Devleti'ne tabi olan Bitlis'te Osmanlı hâkimiyetinin sağlanmasında bölgedeki pek çok yerde olduğu gibi İdris Bitlisi'nin rolü büyüktür. Bitlis'in gayretleri ile Bitlis hâkimi Şerafeddin Bey, Osmanlı saflarına geçmeyi kabul etmiştir. Ancak bu tamamen bir ilhak değil, yarı özerk denilebilecek bir yönetim tarzı ile olmuştur. Şerafeddin Bey zaman zaman Safevilere meyletmiş, hatta bu nedenle Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak'ın Seferi başlamıştır (1533-35). Bitlis hâkimlerinin bu türden hareketliliği 1555'te imzalanan Amasya Anlaşması ile biraz olsun dizginlenebilmiştir.^[29]

Bitlis yöneticilerinin bu kadar rahat davranmasına zemin hazırlayan onların Osmanlı'nın bazı bölgelerinde –özellikle sınır bölgelerinde- uyguladığı farklı idare tarzı olmuştur. Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancak Sistemi^[30] olarak bilinen bu sistemde bölgede bir nevi irsi sancakbeylikleri kurulmuştur. Yurtluk Ocaklık ve Hükümet tipinde sancakların genellikle sınır bölgelerinde yer almasının bazı nedenleri vardır. Birincisi savaşılan devlet ile Osmanlı arasında bir nevi tampon bölge oluşturan bu sancaklar sayesinde yine lokalde güçlü olan beylerin Osmanlı saflarında hizmet etmeleri sağlanmaktaydı.^[31] Ayrıca bölgede iç karışıklıklara sebep olan yerli beylere de ocaklıklar verilerek herhangi bir problem çıkarmaları engellenmeye çalışılmıştır.^[32] Özellikle uzun yıllar savaşın yaşandığı Safevi-Osmanlı hududunda bu tarz ayrıcalıklı yönetimlere diğer bölgelerden daha çok rastlanmaktadır.^[33]

Bitlis de hükümet sancak sisteminin görüldüğü bir Osmanlı sancağıdır. Hükümet sancakların kânunnamelere göre temel özellikleri tahrir yapılmaması, tımar ve zeamet tahsisatının bulunmaması ve Osmanlı merkezi idaresinin görevlileri konumunda olan kul taifesinin yer almamasıdır. Beyler

28 Celali isyanları ve celalilerin kim olduğu konusunda gayet ilginç ve önemli bir çalışma için bkz. Sencer Divitçioğlu, "Oyun Teorisi Bağlamında Celali İsyanları (1596-1611), Çoğito (Osmanlılar Özel Sayısı), sayı 19, 1999, s.137-145.

29 Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.33, Erzurum, 2007, ss. 244-245.

30 Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S.10, 1999, ss. 119-137; Orhan Kılıç, "Ocaklık" TDVİA, C.33, Ankara Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, ss. 316-318. ; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 1, 1986, s. 3-20. ; Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", Ziya Gökalp Dergisi, S. 44, Aralık, 1986. ; Nejat Göyünç, "Ocaklık Deyimi Hakkında", (XL. Türk Tarih Kongresi'ne tebliğ olarak sunulmuştur) ; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Gözlemler", Belleten, XXVIII/152, 1974, ss. 657-708. ; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, 1963, ss. 210-227.

31 Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları..." s. 122.

32 Örneğin İmadiye Hakimi Kubad Bey'in kardeşi Behram fesda tevessül etmiştir. Bunun üzerine ağabeyi Divan'a arz göndererek kardeşine bir ocaklık tevcih edilmesini talep etmiş ve netice olarak Korz Sancağı tevcih edilmiştir. Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları..." s. 128.

33 Ocaklık usulü sancak tevcihi sadece Osmanlıların uyguladığı bir yöntem değildir. Safeviler de aynı şekilde Güney Doğu Anadolu'da yerli beylere özerk ya da yarı özerk yönetimler vermektedirler. Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları..." s. 127.

yerel idareden sorumludur ve kendi askerleri vardır. Beylerin temel sorumluluğu savaş zamanı askerleri ile beraber Osmanlı ordusunun yanında bulunmaktır. Beyler herhangi bir sebepten azledilirlerse de yerlerine ailelerinden biri getirilmektedir.^[34] Bütün bunlar akıllara feodal sistemi ya da özerk yönetimi getirirse de Osmanlı her zaman bu imtiyazlı bölgeleri denetlemiş ve yargı erkini kendisi atamıştır. Yine benzer şekilde bağlı buldukları beylerbeyliğinden gelen müdahaleler hükümet yöneticilerini kısıtlamıştır. Öyle ki 17. yüzyıl layihalarından biri olan Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi'de Bağdat'ın kaybının gerekçelerinden biri olarak sınırdaki Ekrad beylerine beylerbeyleri tarafından fazla müdahale edilmesi gösterilmiştir.

Bu durumun onlardan yeterince yararlanamamaya neden olduğu savunulmuştur.^[35] Bu nedenlerle hükümet sancakların özerk olarak nitelendirilmesi yanlıştır. Kanunnamelerde açıkça yer alan bu kanunlara rağmen, Bitlis Hükümeti'nde uygulamada bazı farklılıklara rastlanmıştır. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmasının yasak olmasına rağmen, Bitlis'te defalarca tahrir yapıldığı görülmektedir.^[36] Yine tımar ve zeamet tahsisatının bulunmaması gerekliliğine rağmen Bitlis gelirlerinin yüzde 60'a yakını tımar ve zeamet sahiplerine tahsis edilmiştir. Hatta Bitlis'te önceleri padişah hassı da bulunduğu bilinmektedir. Bitlis'te Hükümet sancaklarda bulunmaması gereken kul taifesinin varlığı da 14 bölük halinde teşkilatlanmış olarak gözlemlenmiştir.^[37]

Kanunnameler ile çelişen uygulamalar, Bitlis'te bazı problemlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle Bitlis Hanı ile Osmanlı görevlileri arasında yaşanan bazı problemler konumuza zemin hazırlayan vakialardır. Örneğin 1580 yılında Bitlis hakimi Şeref Han, sahibi olduğu hasırların verimsizliğinden şikayet ederek tımar arazilerinin hasırlarına eklenmesini rica etmiştir. Van Beylerbeyliği'ne gönderdiği bu arz olumsuz cevaplanarak, tımarlıların hali hazırda seferde oldukları ve bu esnada tımarlarının alınmasının caiz olmadığı söylenmiştir. On yıl sonra Şeref Han Van beylerbeyinin yetkisinde olmasına rağmen, Bitlis'teki tımar ve gediklere kendisi atamalar yapmıştır. Şeref Han bu yasadışı tutumundan dolayı bir hükümlerle uyarılmıştır.^[38]

Bitlis'te Eşkîyalık ve Şiddet

Eşkîyalık tarihin her döneminde görülür. Kimi zaman otoriteye isyan, kimi zaman kanundan kaçma gibi motivasyonların sonucu olarak ortaya çıkan eşkıyalık, kimi zaman da sadece dert-i maişet sebebi ile veya daha basit bir ifade ile karnını doyurabilmek için ortaya çıkmıştır. Ebu-zer Gıffarı'ya atfedilen "Geceyi aç geçirip sabah eline kılıcını almayanın aklından şaşarım", sözü ile eski bir Çin atasözü olan "Açlıktan ölmektense kanunu çiğnemek daha evladır"^[39] sözleri, farklı tarihlerde ve farklı coğrafyalarda eşkıyalığın aynı şekilde tarif edilmesi, eşkıyalığın evrenselliğine işaret etmektedir. Her zaman var olan eşkıyalık, bazı dönemlerde anormal biçimde yaygınlaşmış, bazı dönemlerde de neredeyse ortadan kalkmışçasına silinmiştir. Eşkîyalığın artışı genellikle merkezi otoritenin nis-

34 I. Süleyman döneminde hazırlanan Kanunname-i Hümayun'da hükümet sancaklar hakkında şunlar denilmektedir: "... bunlardan ma'ada dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hîdmet ü ita'atleri mukâbelesinde ashâbına tevfiğ ü temlik olunmuşdur. Mülkiyet tarihi üzere tefrik ederler. Hatta memleketleri mefrûzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dahil-i defter-i sultani olmamışdır. İçlerinde ümera '-yî Osmaniyye'den ve kul taifesinden hiçbir ferd yoktur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların 'ahidnameleri mücibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî-i ferman-ı Hazret-i Sultandır. Sair ümera '-i Osmaniyye gibi kangı eyalette tâbi'ler ise, beğlerbeğleriyle ma' an sefer eşerler. Kavm ü kâbile ve başka asker sahibleridir." Kılıç, "Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancaklar" ss. 120-121.

35 Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı", s. 38.

36 Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı" s. 31.

37 Kılıç, "Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancaklar" s 131.

38 Kılıç, "Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancaklar" s 134.

39 Eric J. Hobsbawm, Eşkîyalar,(çev. Osman Akınhay), İstanbul, Agora Kitaplığı, 2011, s. 12.

peten zayıf olduğu zamanlarda ve özellikle ekonomik sıkıntılar, sel, kuraklık gibi tarımı ve üretimi etkileyen afetler, aşırı vergilendirme gibi olumsuz durumların yaşandığı zamanlara denk gelmektedir. Daha önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın ortalarından itibaren artarak devam eden problemler, 17. yüzyılda eşkıyalığın yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Ancak bu dönemde ilgi çeken hali hazırda devlet görevlisi olanların yaptığı eşkıyalık faaliyetleridir. Devlet görevlileri, devletin değişim içinde olduğu bu dönemde bazen yükselmek için, bazen de azl olundukları görevlerine yeniden dönebilmek için bu yolu tercih etmişlerdir. Amaçlarına ulaşmadaki başarı oranı hiç de küçümsenmeyecek derecede olan bu yasa dışı faaliyetlerin yerel yöneticiler tarafından yapılması Bitlis özelinde de göze çarpmaktadır. İmtiyazlı yapıdan ötürü yöneticinin doğrudan emrinde bulunan askerler de bu işleri kolaylaştırmaktaydı.

Yine bu dönemde yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı ortaya çıkan ekonomik buhran da beylerin usulsüz davranışlarını arttırmalarına neden olmuştur. Örneğin, 12 Mayıs 1560'ta Erciş beyi Hasan Bey ile Amid ve Bitlis kadılarına, Adilcevaz beyi Haydar hakkında bir hüküm gönderilmiştir. Hükümde Haydar Bey'in şer'e mugayir davranışları ve kanuna muhalif zulümleri olduğunun bildirildiğinden bahsedilerek, hüküm gönderilenlerin bu konuda müfettiş tayin olundukları söylenmektedir. Teftiş heyetinden bizzat Adilcevaz'a giderek bu şikayetleri araştırılması, eğer doğru ise insanların hakkını verdikten sonra İstanbul'a bildirmeleri istenmiştir.^[40]

25 Mayıs 1560 yılında Bitlis beyine gönderilen bir hükümde ise kendisinin Acem diyarına giden tüccarların eşyalarına müdahale etmemesi emredilmiştir.^[41] Ekonomik buhran ve yöneticilerin sahip oldukları imtiyaz tüccarlara müdahaleyi, hatta yeniden vergi almalarını daha da kolaylaştırmaktaydı. Neredeyse bir asır sonra Bitlis hanı olan Abdal Han hakkında Melek Ahmet Paşa'ya bölgede ticaret yapan yeniçeriler tarafından gelen bir şikayette Abdal Han'ın sebepsiz yere mallarına el koyduğu ve kendilerine zulm ettiğinden bahsedilmiştir.^[42]

Abdal Han'ın yasadışı faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmamakta bazı yağmalar da göze çarpmaktadır. Ancak Abdal Han bu faaliyetleri kendi topraklarında değil Bitlis dışında yürütmektedir. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, Melek Ahmed Paşa, 1655 yılında Abdal Han'a nasihat ederken, daha önce Bingöl yaylağında Kürt halkının koyunlarını yağmaladığını hatırlatmıştır. Bu hareketini o zaman gençliğine verdiğini söylemiş, ancak hala bu tarz şikayetleri duymaktan teessüf ettiğini belirtmiştir.^[43] Bu uyarıya rağmen Abdal Han hakkındaki şikayetler bitmek bilmemektedir. Abdal Han ile ilgili Melek Ahmed Paşa'ya gelen diğer bir şikayette kendi eyaletindeki Malazgirt Beyi'nin topraklarına saldırması ile alakalıdır. Malazgirt beyi Abdal Han'ın 300 adamını öldürüp 40 bin koyununu gasp ettiğini bildirmiştir.^[44] Bu şikayetler üzerine bir de bölgedeki diğer Kürt beylerinin Abdal Han hakkındaki görüşlerini Melek Ahmed Paşa'ya iletmışler, onun şii, hurufi ve düzenbaz olduğunu söylemişlerdi. Bunun üzerine Melek Ahmed Paşa, Abdal Han üzerine sefere çıkmış ve neticesinde Abdal Han topraklarını bırakıp kaçmak zorunda kalmıştı.

Hükümet sancağı olması sebebiyle Bitlis Abdal Han'ın oğlu Ziyaeddin Bey han olarak atanmışsa da kardeşleri ile giriştiği taht mücadelesinde canını vermiştir. Bu sırada Melek Ahmed Paşa'nın azledilmesi üzerine Abdal Han, Bitlis'e geri dönmüştür. Evliya Çelebiye göre Abdal Han'ın geri dönüşüyle beraber intikam alacağı düşüncesi Bitlis halkının korkmasına neden olmuştu. Bu nedenle halk Ab-

40 3 Nolu Mühimme Defteri, 1095 Nolu Hüküm.

41 3 Nolu Mühimme Defteri, 1117 Nolu Hüküm.

42 Yasemin Beyazıt, "Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre: Bitlis Hanı Abdal Han", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.10, 2011, s. 70.

43 Yasemin Beyazıt, "Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre", s. 69.

44 Yasemin Beyazıt, "Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre", ss. 69-70.

dal Han'a görünmemiş derecede hediyeler getirmekteydi. Buna rağmen Abdal Han, Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis'te kendisini mağlup etmesine neden olduğu gerekçesiyle şehrin ileri gelenleri de aralarında olmak üzere pek çok Bitlisliyi idam ettirmiştir.^[45]

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Abdal Han'dan uzun uzadıya bahsetmiştir. Bu sırada onun gücünden bahsederken savaş zamanı 50 bin asker çıkaracak güçte olduğunu söylemiştir.^[46] Her ne kadar Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlara şüphe ile yaklaşmak gerekirse de maiyette asker beslemek bir bey için hem zorunlu hem de zordur. Yukarıda bahsedildiği gibi beyin maiyetinde bulunan askerlerin kışla usulü yaşadıklarını düşünmek imkansızdır. Bitlis beylerinin de bu genel duruma istisna teşkil ettiklerini iddia etmek mümkün değildir. Kışla usulü beslenmeyen, bey maiyetlerinin Anadolu'da yürüttükleri eşkıyalık faaliyetleri bilinmektedir. Aynı konuda Bitlis'te de şikayetler bulunması şaşırtıcı olmamıştır. 18 Ağustos 1568 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyine gönderilen bir hükümde Bitlis Hanının maiyetindeki askerlerin eşkıyalık faaliyetlerine rastlanmaktadır. Hükümde özetle Van, Adilcevaz ve Bitlis'te bulunması gerektiği halde, Diyarbakır'da mütemekkin olan gönüllülerin kendi bölüklerine gönderilmesi; gitmeyenlerin dirlikleri başkasına verilmek ve haklarından gelmek üzere isim ve bölüklerinin bildirilmesi istenmektedir. Diyarbakır'da bulunan bu taifeden bazılarının fesâd ü şenâ'tden hâlî olmaduklarının haberinin İstanbul'a kadar geldiği belirtilmiş ve bunların haklarından gelmesi emredilmiştir.^[47]

Bey kapısındaki askerlerin yaptıkları eşkıyalıkların yanı sıra Osmanlı'da yaygın olarak görülen yaptıkları yasadışı işlerle meşhur olan diğer bir grup da yeniçerilerdir.^[48] Hükümet sancağı olan Bitlis'in kanunname gereği topraklarında her ne kadar kul taifesi bulunmaması gerekmezse de bulunduğundan yukarıda bahsedilmişti. Bitlis'te kul taifesinden olan Keçel Hüseyin'in halka yaptığı zulüm biraz karmaşık biçimde İstanbul'a ulaşmıştı. 19 Mart 1566 yılında Van beylerbeyine yazılan bir hükümde Van'da on dokuz akçelik kul gediğine mutasarrıf olup Bitlis'te oturan Keçel Hüseyin'in eskiden Erciş kulları kethüdâsı iken fesadından dolayı kethüdâlığının elinden alındığı, ancak hapisten çıkıp hem kendisine, hem de oğullarına tekrar gedikler aldığı, fakat oğullarının hizmete gelmediği, kendisinin de geçimsiz olduğu ve halka zulmettiği bildirilmiştir. Hükümde beylerbeyinden eğer durum arz edildiği gibi ise Keçel Hüseyin ve oğullarının gediklerinin ellerinden alınıp başkalarına tevcih edilmesi istenmiştir.^[49]

Bu hususta Van beylerbeyi Keçel Hüseyin'in ehl-i fesad olduğu, haraç hizmetini havass-ı hümayun emaneti verilen kişilerden satın alarak reayaya zulmettiği söylenmiştir. Defalarca tenbih olunmasına rağmen, uslanmadığı ancak hakkından gelinemediğini yazıp, zulm ve teaddisinin nihayeti olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine 19 Ağustos 1567'de yeniden bir ferman gönderilmiştir. Bu kez Keçel Hüseyin'in hapsedilip, Rodos'a gönderilmesi emredilmiştir. Burada küreğe konulacağı hükümde yer almıştır.^[50] Bunun üzerine Keçel Hüseyin yakalanıp, Van Kalesi'nde hapsedilmiştir. Ancak Keçel Hüseyin'in Rodosa sürülmesini Diyarbakır Hızâne-i Âmire defterdarının bir mektubu erteleyecektir. Defterdar mektubunda Keçel Hüseyin'in zimmetinde haraçtan ve diğer gelirlerden 430 bin akçe

45 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi ss. 43-44.

46 Yasemin Beyazıt, "Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre" s. 75.

47 7 Nolu Mühimme Defteri 1941 Nolu Hüküm.

48 1650 yılında Trabzon şer'îye sicillerine yansıyan bir kayıt bu durumu gözler önüne sermektedir. Kaldıkları kervansarayın sahibinin öldürülmesi üzerinde şüpheli olarak tutuklanan iki kardeş olan Hasan ve Hüseyin birinci odaya bağlı yeniçerilerdir. Ancak torunlarının hakkını savunmak için mahkemeye gelen Halime, torunlarının yeniçeri olduğunu inkar etmemiş, lakin onların aynı zamanda tüccar olduklarını ve bu sebeple kendi işleri ile uğraşan dürüst kişiler olduklarını söylemiştir. İnsanların ve mahkemenin gözünde tüccar olmak dürüstlüğe işaret ederken, yeniçeri olmak bu tarz olayların potansiyel faili olarak görülmesine neden oluyordu. Güçlü Tülüveli, "Mikrotarihçilik ve Kaynak Kullanım Problemi: Kadı Sicilleri Örneği", Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme, İst., Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000, s. 279.

49 5 Numaralı Mühimme Defteri, 1252 Nolu Hüküm.

50 7 Nolu Mühimme Defteri, 85 Nolu Hüküm.

bulduğunu belirtmiş ve bunların tahsil olunmadan Rodos'a sürülmesi halinde mal-ı mirinin zayı olacağını bildirmiştir. Bunun üzerine 30 Aralık 1567'de Van beylerbeyine gönderilen hükümde Keçel Hüseyin'in hapisten çıkarılmaması ancak bu meblağın bir an önce tahsil edilmesi ve bu işlemlerin bitimiyle beraber, eski emir mucibince Rodos'a gönderilmesi emredilmiştir.^[51]

Buraya kadar sıradan bir ehl-i örf eşkıyalığı gibi görünen Keçel Hüseyin'in hikayesi 10 Temmuz 1568 tarihinde gelen bir hükümle karmaşık hale gelecektir. Hüküm Van kadısının İstanbul'a gönderdiği bir mektup üzerine bu hüküm yazılmıştır. Kadı, Bitlis, ve Muş'un ulema ve sülehâsı, kullar ağası, kul taifesi ve dizdarı ve azepleri ağası olup Bitlis'te sakin olan Keçel Hüseyin için, Hüseyin eğer bu diyarın fukarasına yardım etmeseydi cümlesi, ümera subaşlarının zulmünden perakende olurlardı demişti. Sabık mirliya Hüseyin'e gazezinden dolayı "zulm ve teaddisi" vardır diye herkesten habersiz arz sunmuştur diyen kadı, Keçel Hüseyin'in masum olduğunu ve üzerine hukuk-ı nasdan nesne zahir değildir demiş ve cümle vilayet halkının kendisinden razı ve kendisine kefil olduğunu bildirmiştir. Ancak bunun yanı sıra miriye 430 bin akçe borcu olduğunu ve emir üzere Rodos'a gönderilirse bu mablağın zayı olacağını vurgulamıştır. Bunun üzerine merkezden yeni Van beylerbeyine gelen hükümde kadı ile beraber Keçel Hüseyin'in yeniden teftiş edilmesini ve eğer suçlu bulunursa cezasının orada görülmesi emredilmiştir. Ancak Hüseyin'in suçsuz olması durumunda ise serbest bırakılması söylenmiştir. Tüm bunlar yapılırken şer'den şaşmamaları gerektiği vurgulanmıştır.^[52] Keçel Hüseyin'in bir iftiranın muzdaribi mi yoksa, Van beylerbeyi değiştikten sonra kendini aklamaya çalışan görevini suiistimal eden bir yönetici mi olduğu bilinmemektedir. Bundan sonra hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak kadının söylediklerinden bölgede her ne kadar hepsi bugüne yansımamışsa da bölgede bu tarz suiistimallerin ve eşkıyalığın yaygın olduğu manasını çıkarabileceğimiz bir ifade geçmektedir: Hüseyin eğer bu diyarın fukarasına yardım etmeseydi cümlesi, ümera subaşlarının zulmünden perakende olurlardı...

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'nun her yerinde sıradan eşkıyalık vakıalarının arttığı bilinmektedir. Yukarıda bahsedilen ekonomik kriz, nüfus büyümesi ve iklimsel problemlerin yanı sıra ateşli silahların halk arasında kullanımının yaygınlaşması ile bu olaylar doğru orantılı olarak artmıştır. Bitlis'in bu genel duruma bir istisna teşkil ettiğini söylemek mümkün değildir. Fakat Bitlis'te sıradan eşkıyalığa dair bugüne kalan belgeler hayli az miktardadır. Bunun en büyük sebebi Bitlis'te bunların az olması değil, Bitlis şer'îye sicillerinin olmamasıdır. Bilindiği gibi mühimmelere yansıyan olaylar genellikle yerelde çözülemeyen, hallolması için İstanbul'a iletilen vakıalardır. Bu nedenle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bitlis'te sıradan eşkıyalığa dair bilgilerimiz yerelden İstanbul'a yansıyan şikayetler kadardır.

Örneğin 5 Kasım 1565 senesinde Berados beyi Hasan Bey sınırda, eşkıyalık ve hırsızlık yapan, yolları kesen birkaç aşiret bulunduğunu ve bunlardan suçu sabit olanları yakalamak istediğini bildirek bu konuda Van beylerbeyinin yardımını talep etmiştir. Van beylerbeyine gelen hükümde Hasan Bey'e yardımcı olması, suçluların şer'le cezalandırılması, ancak bu yapılırken sınırda kargaşa yaratacak hareketlerden kaçınılması emredilmiştir.^[53]

51 7 Nolu Mühimme Defteri 564 Nolu Hüküm.

52 7 Nolu Mühimme Defteri 1717 Nolu Hüküm.

53 5 Nolu Mühimme Defteri, 479 Nolu Hüküm.

Benzer şekilde Bitlis'te yaşanmış diğer bir sıradan eşkıyalık olayı da 16 Ekim 1568'de yazılmış bir hükümde kendini göstermektedir. İstorki taifesi denilen göçebe grup yaylakdan Ahlat'a geldiğinde burada halka kızılbaş geldi diyerek halkı paniğe sürüklemiş ve bu ortamdan faydalanarak onların mallarını çalmıştır. Ahlat halkı Bitlis'e geldiğinde dahi Bitlis hakimi Haydar Han tarafından teskin edilebilmişlerdir. Bunun üzerine bu işin failleri olan 20 genç tutuklanarak Bitlis kalesinde hapsedilmişlerdi. Van beylerbeyine hitaben gelen hükümde bu ehl-i fesad yirmi gencin siyaset olunması ve emrin uygulandığının yazılarak bildirilmesi emredilmiştir.^[54]

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu 16 yüzyılın ortalarından itibaren bir değişim içine girmiştir. Özellikle yüzyılın sonlarına doğru ekonomik, askeri ve idari değişimler, nüfus artışı ve iklimsel değişim gibi etkenlerle birleşerek Osmanlı genelinde problemlı bir dönem meydana getirmiştir. Bu dönemin Anadolu'daki zuhuru Timur istilasını ile İstiklal Harbi arasında Anadolu'ya en karmaşık zamanını yaşatan Celali İsyandır.

Bu çalışmaya konu olan Bitlis Sancağı büyük Celali liderleri çıkarmamış ya da onlar tarafından kuşatılmamıştır. Ancak örnekler gösteriyor ki, bu dönemde Anadolu'nun her bölgesinde yaşanan yerel yöneticilerin ve askerlerin usulsüz davranışları Bitlis'te de gözlemlenmiştir.

Bitlis'i diğer Anadolu şehirlerinden ayıran bir özelliği de farklı yönetim biçimidir. Hükümet tarzında yönetilmesi, Bitlis'te beylerin eşkıyalık faaliyetlerini kendi topraklarından ziyade dışarıda, başka beylerin topraklarında sürdürmelerine neden olmuştur.

---

54 7 Nolu Mühimme Defteri, 2261 Nolu Hüküm.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

3 Nolu Mühimme Defteri.

7 Nolu Mühimme Defteri.

5 Numaralı Mühimme Defteri.

Araştırma ve İnceleme Eserler

AGOSTON Gabor, *Guns for the Sultan; Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2005.

AKDAĞ Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, İstanbul, YKY, 2017.

BARKAN Ömer L., "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bellekten*,

Cilt: 34, 1970, ss. 557-607.

BARKAN Ömer L., "The Price Revolution Of The Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 1975, C. 6, ss. 3-28.

BARKAN Ömer L., "Tarihi Demografi Çalışmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1953, ss. 1-25.

BARKEY Karen, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok) İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

BEYAZIT Yasemin, "Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre: Bitlis Hanı Abdal Han", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2011, ss. 67-82

BRAUDEL Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası: II. Felipe Döneminde*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi: 1993.

COOK Michael A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London: Oxford University Press, 1972.

ÇİFTÇİ Cafer, "Osmanlı –Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avârız Türü Vergi Yükünden Örnekler", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, 2000, ss. 247-268.

DARLING Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy; Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden, E.J. Brill, 1996.

DİVİTÇİOĞLU Sencer, "Oyun Teorisi Bağlamında Celali İsyanları (1596-1611)", *Cogito (Osmanlılar Özel Sayısı)*, sayı 19, 1999, ss.137-145.

EVLİYA Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonlu-Dizini*, (Haz. Y. Dağlı vd.), 5. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, 2010.

FAROQHI Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed: Halil İnalçık ve Donald Quatered, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, ss. 543-743.

GRISWOLD William J., *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (çev. Ülkün Tansel), İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2011.

HOBBSAWM Eric J., "The Crisis of the 17th Century", *Past & Present* No.6, Oxford University Press, 1954, s. 44-65.

İNALCIK Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, Variorum Reprints, 1985, ss. 283-285.

İNALCIK Halil, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet*, İstanbul, Eren Yayınları, 2005.

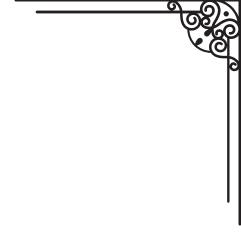
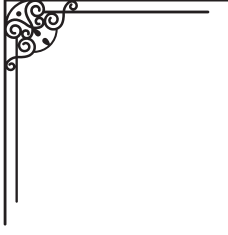
İNBAŞI Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.33, Erzurum, 2007, ss. 243-261.

İSLAMOĞLU Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İst.: İletişim Yayınları, 2010.

KAÇAN ERDOĞAN Meryem, "Karayazıcı İsyanı", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c:4, s.2, 2003, 53-66.

- KILIÇ Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S.10, 1999, ss. 119-137.
- KILIÇ Orhan, "Ocaklık" TDVİA, C. ?? ss. 317-318. ; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", Ondokuzmayıs Üni. Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 1, 1986, s. 3-20.
- KODAMAN Bayram, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 1, 1986, s. 3-20.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.
- MURPHEY Rhoads, Ottoman Warfare, 1500-1700, London, UCL Press, 1999.
- ÖZ Mehmet, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim Nüfus ve Vergilendirme", IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey, (Dubrovnik- Croatia, 20-23 August 2002), Ankara, 2005, ss. 31-54.
- ÖZEL Oktay, "Population Changes in Otoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered", International Journal of Middle East Studies (IJMES), Vol: 36 No 2, England: Cambridge University Press, 2004, 183-205.
- ÖZEL Oktay, "Population Changes in Otoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered", International Journal of Middle East Studies (IJMES), Vol: 36 No 2, England: Cambridge University Press, 2004, 183-205.
- ÖZTÜRK Serdar, "Eşkırıyalar, Kabadayılar, Külhanbeyiler ve Silah Toplama", Bilgi ve Bellek sayı: 5, İstanbul, 2006, ss. 136-158.
- ROGERS Clifford J., "The Military Revolution in History and Historiography", Military Revolution Debate, (ed. Clifford J. Rogers), Westview Press, 1995, ss.1-10.
- TURAN Şerafettin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, 1963, ss. 210-227.
- TÜLÜVELİ Güçlü, "Mikrotarihçilik ve Kaynak Kullanım Problemi: Kadı Sicilleri Örneği", Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, ss. 271-281.
- ULUÇAY M. Çağatay, XVII. Asırda Saruhan'da Eşkırıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1944.
- ÜNAL Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", Ziya Gökalp Dergisi, S. 44, Aralık, 1986, ss. 32-54.
- WHITE Sam, Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celali İsyânları, (çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- YÜCEL Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler", Belleten, XXVIII/152, 1974, ss. 657-708.

OSMANLI-İRAN SAVAŞLARINDA BİTLİS VE KAZALARININ SEFER ORGANİZASYONU AÇISINDAN ROLÜ (1723-1746)

Ömer ÇAĞATAY

Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, ocagatay@bingol.edu.tr

Giriş

Bitlis şehrinin ilk olarak ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte, Büyük İskender'in Badlis adındaki bir komutanının buraya bir kale inşa etmesi sonucunda şehrin meydana geldiği kabul gören bir görüştür.^[1] Coğrafi olarak şehrin önemli bir yerde ve ticaret kervanlarının güzergâhı üzerinde olması tarihsel süreç içerisinde birçok devletin şehre hâkim olmasına neden olmuştur. Büyük İskender döneminden sonra Selefkiler'e geçen Bitlis daha sonraki zamanlarda Bizans ve Sasani mücadelesine de sahne olmuştur.^[2]

Bitlis, Hz. Peygamber'den sonra İslamiyet'in hızla yayılmasıyla birlikte Hz. Ömer döneminde İslamiyet ile tanışmış, Abbasiler döneminde Hamdaniler ve Mervanilere bağlı olarak idare edilen şehir, XI. yüzyılda ortalarında Selçuklu idaresi altına girmiş ve 1085 yılında Sultan Melikşah döneminde fethedilen şehrin idaresi Dilmaçoğlu Mehmed Bey'e ikta olarak verilmiştir. Ancak Dilmaçoğullarının zayıflamasıyla Erzen ve Bitlis olarak ikiye ayrılan Beyliğin Bitlis kolu, kısa bir süre sonra Ahlatşahların ve daha sonra da Artukluların idaresinde kaldıktan sonra 1207'de Eyyübilerin hâkimiyeti altına girmiştir. Celaleddin Harzemşah ile Alaeddin Keykubat arasında 1230'da gerçekleşen Yassıçemen savaşından sonra da şehir, Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine tanık olmuştur.^[3] XIV. yüzyılda Şerefoğulları adlı bir ailenin hüküm sürdüğü Bitlis, Karakoyunlu ve Akkoyunlu hâkimiyetinde kaldıktan sonra, XV. yüzyılın başında bölgeye Safeviler hâkim olmuş ve ardından bölge Yavuz Sultan Selim döneminde İdris-i Bitlis'inin de ciddi gayreti neticesinde Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir.^[4]

-
- 1 Metin Tuncel, "Bitlis", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.6, İstanbul 1992, s. 226; Mükrimin Halil Yinanç, Besim Darkot, "Bitlis", İslam Ansiklopedisi, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 659.
  - 2 Tuncel, a.g.e, s. 226.
  - 3 Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri" A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi, Sayı 33, Erzurum 2007, s. 244; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001, s. 115.
  - 4 İnbaşı, a.g.m., s. 244; Mehmet Demirtaş, Oktay Subaşı, Tatvan Tarihi, Mega Basım Yayın, İstanbul 2015, s. 28.

1718'de Nevşehir Damat İbrahim Paşa'nın sadarete gelmesiyle birlikte savaşıardan ciddi zarar gören Osmanlı Devleti bu politikasından vazgeçerek barış siyasetini takip etmiş ve Avrupalı devletler ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Ancak 1694'ten beri İran tahtında oturan Şah Hüseyin'in idaresinde ülkede karışıklık çıkmış, Üveys oğlu Mahmud Han, Şah Hüseyin'e karşı isyan ederek 1720'de Kirman'ı, Yazd'i, Meşhed'i alarak 1722'de İsfahan'a yürümüştür.^[5] İran'ın düştüğü bu iç karışıklıklar sırasında Rusların, ileri de Osmanlı Devleti'nin zararına olabilecek menfaatler elde etmeleri Osmanlı'nın zararına olacağından, 15 Mayıs 1722'de Nevşehirli Damat İbrahim Paşa nezaretinde yapılan divanda İran üzerine savaşa çıkılmasına karar verildi.^[6] Ayrıca 1723 yılında Mir Mahmud tarafından İsfahan'ın zabtedildiği ve Şah Hüseyin'in esir edildiği haberi İstanbul'a ulaşınca Osmanlı Devleti Kafkas, Azerbaycan ve Irak olmak üzere üç cepheden saldırıya geçti.^[7]

Zahire ve Yük Hayvanlarının Temini

Osmanlı-İran savaşlarında Bitlis ve kazalarının sefer organizasyonu bakımından ciddi bir rol üstlendiğini görmekteyiz. Savaş kararı alındıktan sonra ordunun konaklayacağı menzillerde problem yaşanmaması için Erzurum valisi Mustafa Paşa'ya emir gönderilmiştir.^[8] Ayrıca muhtelif yerlerden mübayaaya edilen zahirenin Bitlis ve Tatvan iskelesine nakli sırasında aksaklık yaşanmaması için emirler de gönderilerek yolların tamiri yapılmıştır.^[9]

Tebriz canibine serasker olan Abdullah Paşa'nın maiyetinde Ankara, İçil, Rakka ve Kayseri mutasarrıflarının yeniçeri ve sipahi bölüklerinin yanında, Bitlis Hakimi Mehmed Abid Han'ın kapusu halkı ve hükümetin süvari ve piyade askerleri de yer alıyordu. Mehmed Abid Han, İranlıların arkadan yapacağı saldırıları engellemek için Tebriz'e yakın dört beş bin haneli olan Tasuc kasabında bekletilmiştir. Ayrıca Tasuc, Hoy, Çors ve Gerger nahiyelerinin yollarının muhafaza görevi de Bitlis Hakimi Mehmed Abid Han'a verilmişti. 17 Zilkade 1137 (28 Temmuz 1725) senesinde Tebriz'in fethedilmesi esnasında da Mehmed Abid Han 400 nefer piyade ile orduda yer almıştır.^[10]

Osmanlı Devleti'nde savaş organizasyonu sırasında belki de en önemli konulardan biri ordu zahiresinin hazırlanması gelmektedir. Bunun için Bitlis Hakimi Mehmed Emin Han'a Osmanlı-İran savaşlarında ordudaki askerlerin zahire ve et ihtiyacının karşılanması için merkezden emirler gönderilmiştir. Tebriz canibi seraskeri Abdullah Paşa'nın arzı üzerine orduda askerlerin et ihtiyacı olduğu bildirilmiş, Tebriz'in İstanbul'dan uzak olması sebebiyle, Tebriz'e yakın olan mahallerde hayvanların tedarik edilmesi istenmiştir. Ayrıca Bitlis ve havalisinde koyunun fazlalığı münasebetiyle 20.000 res ağnamin tedarik edilip, bekletilmeden Tebriz'e irsal olunmuştur. Bu hayvanların mübayaası için ise 20.000 gurus taraf-ı miriden verilmiştir. Yine aynı tarihli belgede Bitlis Hükümeti Hanı Mehmed Emin'in kendi malından 30.000 kile^[11] şair ile 15.000 kile hınta istenmiş olup, bu zahireden 20.000 kile şair ve 5.000 kile hınta temin edilememiştir.

5 M. Münir Aktepe, Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnemesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1585, İstanbul, 1970, s. 9-10; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. IV, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 173.

6 Mithat Sertoğlu, Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı, C. V, TTK Basımevi, Ank., 2011, s. 2436; Aktepe, a.g.e., s. 14.

7 Veysel Göger, Vekâyi'-i Pür-Sanâyi'i Bedâyi' Adlı Eseri (İnceleme ve Metin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. XIV.

8 AE. SAMD III. 12770, 25 Ca. 1136 / 20 Şubat 1724.

9 İE. DH. 2644, 22 Safer 1137/10 Kasım 1724

10 Tarih-i Raşid ve Zeyli Raşid Mehmed Efendi Çelebizade İsmail Asım Efendi, C.III., Haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 1414,1432,1440.

11 Bir cins hububat ölçüsü olup imparatorluğun muhtelif yerlerinde farklı ölçülerde kullanılır. Burada İstanbul kilesi kullanılmış olup 25.659 kg'a denk gelmektedir. Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve sosyal Tarihi 1300-1600, C. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 444.

Temin edilemeyen zahirenin bahası 9.166,5 guruş edip bu meblağ Tebriz defterdarına gönderilmiştir.^[12] Bitlis Hakimi Adil Han'a yazılan bir emirde ise, 8.000 kile hinta, 12.000 kile şair ve 2.500 res ağnamın tedarik edilip Tatvan iskelesiyle yoluyla Van ve Tebriz'e ulaştırılması emrolunmuştur.^[13]

1723-1746 yılları arasında meydana gelen Osmanlı-İran savaşlarında Bitlis kadar kazalarının da zahire ve et ihtiyacının karşılanmasında önemli rolü olmuştur. Adilcevaz sancağından 5.000 kile hinta, 1.000 kile şair ve 800 res ağnam, Ahlat'tan 4.000 kile hinta, 6.000 kile şair ve 400 res ağnam tedarik edilmiş ve Tatvan iskelesi yoluyla Van ve Tebriz'e ulaştırılmıştır. Yine aynı tarihli belgede Adilcevaz sancağından 3.000, hinta, 5.000 kile şair ve 500 res ağnam mübayaa edilip ordu defterdarına teslim edilmiştir.^[14]

Osmanlı-İran savaşları sırasında zahire ve küçük baş hayvan sadece orduda yer alan askerler için tedarik edilmemiştir. İran sınırında yer alan Van kalesindeki askerlerin tayinatları için Bitlis Hükümeti Han'ı olan Mehmed Şerif Han'a gönderilen emirde 3.000 baş koyun temin edilip Van kalesine naklolanması emrolunmuştur.^[15] 11 Safer 1136 tarihli belgede ise, Van kalesinde olan askerlerin tayinatı için Bitlis ve kazalarından 45.000 kile hinta, 50.000 kile şair ve 5.000 kantar peksimet gönderilmiştir.^[16] Mübayaa edilen zahireler için ise 4.6000.000 akçe verilmiştir.

Tablo 1: Bitlis Havalisindeki Ambarlarda Mevcut Olan Zahire

Ambar	Zahire Miktar
Erciş	37.000 kile
Tatvan	44.080 kile
Adilcevaz, Ahlat ve Karmuş	19.954,5 kile
Norşin	12.724,5 kile

Osmanlı-İran savaşlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden ciddi miktarda zahirenin mübayaa edildiğini görmekteyiz. Mübayaa edilen zahire bazen Bitlis ve havalisindeki ambarlara konulmuştur. Tebriz canibinde olan ordu için Erzurum ve Van eyaletlerine tabi sancak ve kazalardan 50.000 kile hinta, 90.000 kile şair ve 20.000 res ağnamın mübayaa edilip, Bitlis, Erciş ve Tatvan iskelesi ve ambarlarına nakl olunmuştur. Mübayaa edilen zahirenin bahası, nakliye ücreti ve sefinceye tevdi için havale olunan 35.000 guruş ise, kapıcı başı Ali yedinden verilmiştir.^[17] Sadece Bitlis ve kazalarından satın alınan zahire nakledilmemiş, aynı zamanda ambarlarda mevcut olan zahire de Van ve Tebriz'e irsal olunmuştur.^[18]

Yukarıda zikri geçen ambarlarda toplam 113.759 kile zahire olup, bu zahire Van ve Edremit'e irsal olunmuştur. Bu zahireler hinta (buğday), Dakik (Un) ve bulgur'dur. Burada Bitlis ve Tatvan'ın hem ambar hem de iskelelerinden faydalanıldığını görmekteyiz. 1723-1746 Osmanlı-İran savaşları sırasında Diyarbakır ve Mardin'den mübayaa edilen zahirenin Tebriz ve Van taraflarına naklinde yine Tatvan iskelesi önemli bir rol oynamıştır. Buralardan mübayaa edilen zahireler Tebriz ve Van taraflarına özellikle Tatvan iskelesinden sefineler ile gönderilmiştir. Diyarbakır kadısı ve Diyarbakır'da zahire mübayaasına memur kapucubaşı Ali'ye yazılan emirde, Diyarbakır'dan mübayaa edilen

12 AE. SAMD. III. 16830, 23 CA 1138/27 Ocak 1726.

13 İE. DH. 2629, 13 Şevval 1136/5 Temmuz 1724

14 İE. DH. 2629, 13 Şevval 1136/5 Temmuz 1724

15 C.DH.3321, 8 Safer 1159/2 Mart 1746.

16 "Baha-i hinta ve şair ve bera-yı lazime-i mevcud-u anbar der kala-i Van ki in kadar zehair kaza-i Ahlat, Adilcevaz, Erciş, Norşin, ve Bitlis ve nahiye-i Tatvan der eyalet-i Van be mübaşir-i mübayaa ve be kala-i Van tahmil ve mevcud-u anbar şode fermude". AE. SAMD. III. 14397, 11 Safer 1136/10 Kasım 1723.

17 AE. SAMD. III. 8242, 12 Şevval 1136/4 Temmuz 1724.

18 "Ücret-i nakliye-i hinta ve şair ve dakik ve bulgur ambar-ı Erciş ve Tatvan ve Adilcevaz ve Ahlat ve Karmuş ve Norşin bera-yı vaz be sefince der hin-i irsal be Van ve Edremit be cihet-i hüccet-i şer'î", D.MKF.D. 28464.

zahirenin Tatvan iskelesine ve daha sonra Tebriz'e nakli için 1.000 res davarın tedarik edilmesi emredilmiştir.^[19] Bazen de zahirenin mübayaa edildiği havalide yük hayvanlarının azlığı nedeniyle başka mahallerden yük hayvanı alınmıştır. 29 zilhicce 1138 tarihli belgede, Diyarbakır'dan mübayaa edilen zahirenin nakli için Bitlis Hâkimine yazılan emirde öküz, katır, merkep ve bargirin hazır ettirilmesi istenmiştir.^[20] Adilcevaz muhafızı ve Tatvan iskelesi ambar eminine gönderilen emirde, Diyarbakır'dan mübayaa edilen 30.000 kile şair,^[21] 30.000 kile hınta ve 10.000 kile şair^[22], 40.000 kile hınta ve 50.000 kile şair^[23], 20.000 kile hınta ve 40.000 kile şairin^[24] İran sınırında olan Van kalesi ve Tebriz'e Tatvan iskelesi yoluyla nakli istenmiştir.

Mübayaa edilip Tatvan iskelesine gönderilen zahirenin mekari ve navl-ı sefine ücretleri, mübayaa edilen havalinin avarız, bedel-i nüzul ve cizye mallarından karşılandığını görmekteyiz. 1136 senesinde Diyarbakır'dan mübayaa edilen ve Tatvan iskelesiyle Van tarafına gönderilen zahirenin 6.000 guruş olan mekari ve navl-ı sefine ücretleri Diyarbakır eyaleti avarız ve bedel-i nüzul malından karşılanmıştır.^[25] 10 safer 1138 tarihli bir belgede, Tebriz canibi için Diyarbakır'dan 80.000 kile şair mübayaa edilmiş olup, Tatvan iskelesine gönderilen şairin beher kilesi için 40'ar sağ akçeden icap eden bahası ise, Diyarbakır avarız ve nüzul malından karşılanmıştır.^[26] Yine Diyarbakır'dan mübayaa edilip Tatvan iskelesi yoluyla gönderilen zahirenin navl-ı sefine ücreti 4.000^[27] ve 1139 senesindekinin ise 25.000 guruş olup Diyarbakır cizye malından verilmiştir.^[28]

Ulaşım, Nakliye ve Gemi Yapımı

1723-1746 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-İran savaşları için mübayaa edilen zahirenin karayolu ile Van ve Tebriz'e nakledilmesinde Bitlis ve kazalarının önemli bir rolü olmuştur. Bitlis ve havalisinden mübayaa edilen zahire buralardaki ambarlarda muhafaza edilmiş ve ihtiyaç halinde cephe ve kalelere sevk edilmiştir. Mübayaa edilen zahirenin Van ve Tebriz'e nakledilmesinde bir kaç yol güzergahı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, Beşiri-Tatvan güzergahı olup, Diyarbakır ve Mardin havalisinden satın alınan zahire bu güzergah üzerinden Van'a nakledilirdi.^[29] İkincisi ise, ya Tatvan-Gevaş üzrerinden, ya da Adilcevaz, Ahlat ve Erciş üzerinden Van ve Tebriz'e ulaştırılması idi. Bazı durumlarda ise nakledilen zahire yol üzerindeki Erçek ve Hoşab adlı köylerde depolanması istenirdi.^[30] Bitlis, Adilcevaz, Ahlat, Tatvan, Norşin, Diyarbakır ve Mardin havalisinden satın alınan zahire öküz, katır, merkep ve bargirler ile nakledilirdi.^[31] Kara yoluyla yapılan sevkiyat kadar göl üzerinden gerçekleştirilen de önemli idi. Van Gölü'ne kıyısı olan yerlerde liman ve iskeleler mevcut olup ilkçağlardan beri kullanılmıştır. Osmanlı'da ilk defa Kanuni döneminde Irakkeyn seferleri sırasında Van Gölü'nde haber alma amaçlı olarak 3 kadirga yapılmıştır. XVII. yüzyılda bu iskele ve limanların kullanımı faal bir şekilde devam etmiştir.^[32]

19 AE. SAMD. III. 20915, 3 Receb 1137/18 Mart 1725

20 İE. BH. 1483, 29 Zilhicce 1138/28 Ağustos 1726

21 C. AS. 40790, 9 Receb 1154/20 Eylül 1741

22 AE. SMD. I. 4893, 6 Muharrem 1155/13 Mart 1742

23 YB 16, 6 Muharrem 1155/13 Mart 1742

24 D.MKF. D. 28716, 25 Cemaziyel evvel 1144/24 Kasım 1731

25 İE. ML. 10197, 6 Rebiül evvel 1139/1 Kasım 1726

26 C.AS. 24549, 10 Safer 1138/18 Ekim 1725

27 YB 43, 23 Safer 1137/11 Kasım 1724

28 YB 16, 6 Muharrem 1155/13 Mart 1742

29 Serdar Genç, Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik, Kitap Yayınevi, s. 33.

30 Orhan Kılıç, "Orta ve Yeniçağlarda Van Gölü'nde Nakliyat ve Ticaret", Uluslararası 9. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, İstanbul 2017, s. 8.

31 İE. BH. 1483, 29 Zilhicce 1138/28 Ağustos 1726

32 Kılıç, a.g.m., s. 4

Gemi ile sevkiyatın daha güvenli ve ucuz olması iskele ve limanlara olan talebi daha da artırmıştır. Ordunun ihtiyacı olan zahirenin Bitlis, Tatvan, Ahlat, Adilcevaz, Norşin, Diyarbakır ve Mardin'den satın alınmasından sonra Tatvan iskelesine yük hayvanlarıyla getirilmiş ve buradan sefineler ile Tebriz'e ulaştırılmıştır. Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlı ordusuna zahire ve mühimmat nakli hem karadan hem de Van Gölü üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Bölgeden toplanan tüm zahirenin neredeyse çoğunluğu Tatvan iskelesi yoluyla Tebriz canibinde bulunan Abdullha Paşa'nın maiyetine sevk ediliyor olmasına rağmen, gemilerin yetersiz kalması sonucu yenilerinin inşa edilmesini zorunlu kılmıştır.^[33] 1723'te sefer dolayısıyla göl üzerinden zahire nakledilmesi için yazılan emir neticesinde, Tatvan iskelesinde 9-10 gemi ve 7 teknenin mevcut olduğu, ancak bunların zahire nakli için elverişsiz olduğu ifade edilmiştir.^[34] Yeni gemiler inşa edilirken de Tatvan iskelesi ambarında mevcut olan zahirenin Bitlis ve kazalarından tedarik edilen öküz, merkep, katır ve bargirler ile Van'a nakledildiğini görmekteyiz.

Tatvan iskelesinde 10 kıta gemi yapımı için Hasan Efendi adında bir kişi asitane'den tayin edilmiştir.^[35] Hasan Efendi'ye tayinat olarak 25 çift nan, 8 kıyye güşt ve 4 kile şair Van defterdarı tarafından verilmiştir. 10 kıta geminin yapımında kullanılmak üzere tersane-i amireden 150 kantar tel, 35 kantar zift ve 35 kantar üstübü gönderilmiştir. Bu malzemelerin Hasan Efendi'ye ulaştırılması için Trabzon'da mühimmat nakline memur Ali Ağa'ya, Trabzon ambar emini Mustafa'ya ve mütesellim Ömer'e emir gönderilmiştir. Ayrıca Van ve havalisinde gemi yapımında çalıştırılmak için marangoz-cununun azlığı ve kalafatçının olmaması hasebiyle asitane'den 20 nefer marangoz ve 10 nefer kalafatçı da irsal olunmuştur.^[36] 10 kıta geminin yapımında çalışan 20 nefer marangoz ve 10 nefer kalafatçı için 1.570 guruş harcırah verilmiştir. Ayrıca 20 nefer marangoza tayinat olarak 20 çift nan ve 4'er kıyye güşt verilirken, 10 nefer kalafatçıya ise 10 çift nan ile 3'er kıyye güşt verilmiştir. Tatvan iskelesinde inşa edilen her bir geminin yapımı için 600 guruş olmak üzere toplam 6.000 guruş hazine-i amireden verilmiştir.^[37] Ancak verilen meblağın kifayet etmemesi üzerine kereste ve masarîf-ı saire için taraf-ı miriden 2.000 guruş daha verilmiştir.^[38]

33 C. AS. 46106, 14 Cemaziyel evvel 1137/29 Ocak 1725

34 Serdar Genç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", Ciepö 6. Ara Dönem Sempozyumu", Nisan 2011 Uşak, s. 1408.

35 "Mezbur Hasan Efendi Tatvan iskelesine cem olunan zehairi Van'a nakl için 10 kıta sefainin Van denizinde inşa eylemek üzere memur olup". MAD 3375, s. 266.

36 MAD 3375, s. 267.

37 "Masarîf-ı inşa-i sefain-i miri bera-yı nakl-i zehair-i iskele-i Tatvan ile Van be marîfet-i asitane-i saadet mübaşir tayin ve vezir-i mükerrerrem Abdullah Paşa muhafaza-i Van ve ser askeri an canib-i Tebriz irsal şode". MAD 3375, s. 267.

38 MAD 3375, s. 267.

Sonuç

1723-1746 Osmanlı-İran savaşlarında Bitlis ve kazalarının Osmanlı ordusuna sefer organizasyonu bakımından önemli desteği olmuştur. Bu kapsam da, Bitlis hakiminin kapusu halkıyla birlikte katılımı ve yolların muhafaza görevinde bulunması, Bitlis ve kazalarından ordunun beslenmesi için zahirenin tedarik edilmesi ve temin edilen zahirenin ambarlarda muhafazası ya da yük hayvanlarıyla cepheye ulaştırılması gelmektedir. Cephede olan Osmanlı ordusuna zahirenin ulaştırılması sadece yük hayvanlarıyla yapılmayıp, Tatvan iskelesindeki gemiler ile de gerçekleştirilmiştir. Bunun için mevcut olan gemilerin yetersiz kalması, Tatvan iskelesinde yeni gemilerin yapımını zorunlu kılmıştır. Bölgeden satın alınan zahire özellikle Tatvan iskelesi yoluyla Van kalesi ve Tebriz taraflarında olan orduya gemiler ile ulaştırılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
Ali Emiri, III. Ahmed:
Nr. 8242, 14397, 16830, 12770, 20915
Ali Emiri, I. Mahmud:
Nr. 4893
Cevdet Tasnifi:
Askeriye:
Nr. 24549, 40790, 46106
Dahiliye:
Nr. 3321
İbnül Emin Tasnifi:
Bahriye:
Nr. 1483
Dahiliye:
Nr. 2629, 2644
Maliye:
Nr. 10197
Maliyeden Müdevver:
Nr. 3375
Mevkufat Kalemî:
Nr. 28464, 28716
Yabancı Arşiv:
Nr. 16, 43

Kaynak Eserler

Tarih-i Raşid ve Zeyli Raşid Mehmed Efendi Çelebizade İsmail Asım Efendi, C.III., Haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

Araştırma ve İnceleme Eserler

AKTEPE M. Münir, Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1585, İstanbul, 1970.

DEMİRTAŞ Mehmet, SUBAŞI Oktay, Tatvan Tarihi, Mega Basım Yayın, İstanbul 2015.

GENÇ Serdar, Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik, Kitap Yayınevi.

GENÇ Serdar, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", Cıepo 6. Ara Dönem Sempozyumu", Nisan 2011 Uşak.

GÖGER Veysel, Vekâyi'-i Pür-Sanâyi'i Bedâyi' Adlı Eseri (İnceleme ve Metin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

İNALCIK Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve sosyal Tarihi 1300-1600, C. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

İNBAŞI Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri" A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi, Sayı 33, Erzurum 2007.

KILIÇ Orhan, "Orta ve Yeniçağlarda Van Gölü'nde Nakliyat ve Ticaret", Uluslararası 9. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, İstanbul 2017.

SERTOĞLU Mithat, Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı, C. V, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

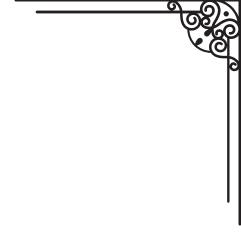
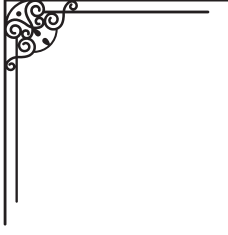
TUNCEL Metin, "Bitlis", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1992.

TURAN Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. IV., TTK Basımevi, Ankara, 2011.

YİNANÇ Mükrimin Halil, DARKOT Besim, "Bitlis", İslam Ansiklopedisi, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.

XVIII. YÜZYILDA ADİLCEVAZ SANCAĞI

Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, minbasi@yahoo.com

Giriş

Adilceviz ve Ahlat'ın ilk sakinleri Urartular olup daha sonra Doğu Roma'nın idaresine giren bölge, Halife Hz. Ömer zamanında 641 yılında Müslüman Araplar tarafından fethedildi^[1]. Bölge Emevî, Abbasî, Süleymanoğulları, Mervâniler, Ahlatşahlar, Eyyübîler, Selçuklular, Moğollar, Bitlis Hanları, Akkoyunlular, Safevîler ve son olarak da Osmanlı idaresi altında kaldı. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'ya Türk akınları neticesinde, Selçuklu uç beyleri Doğu Anadolu başta olmak üzere pek çok yeri fethettiler. Selçuklu vassalı olarak küçük beylikler, buldukları bölgeleri idare ettiler. Ahlatşahlar Beyliği, bölgenin yeni hâkimi olarak 1207 yılına kadar Ahlat merkez olmak üzere Adilceviz, Erciş, Tatvan, Malazgirt, Eleşkirt, Van, Silvan ve Muş'u içine alan bölgede hâkim oldular^[2]. Kısa süre Eyyübîlerin ve Harezmsahların idaresinde kalan bölge, 1232'de Sultan Alaeddin Keykubad zamanında Selçuklu hâkimiyetine girdi. Sultanın emri ile Ahlat ve Adilceviz başta olmak üzere önemli imar faaliyetleri yapıldı. Daha sonra XIV. yüzyılın ilk yarısında İlhanlı idaresi altına giren bölgede iç çekişmeler dolayısıyla bir süre karışıklıklar devam etti. Van Gölü havzası 1387 baharında Timur'un hâkimiyetine girdi. Timur, Adilceviz hâkimi Hakan'a Ahlat ve civarının da idaresini verdi. 1420'de Adilceviz ve Ahlat'ın idaresi Şahruh'un eline geçti. Şahruh'un bölgeden çekilmesi üzerine Karakoyunlu hükümdarı İskender Bey Ahlat ve Adilceviz'a yeniden hâkim oldu. 1467'de Akkoyunlu Uzun Hasan bölgeyi idaresi altına aldı^[3]. Ancak Otlukbeli mağlubiyeti ve Uzun Hasan'ın ölümünden sonra bölgedeki karışıklıklar daha da arttı.

-
- 1 M. Halil Yınanç, Besim Darkot, "Bitlis", İA. II, s. 657-658; Metin Tuncel, "Bitlis", DİA. VI, s. 226; Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey (Dubrovnik-Croatia, 20-25 August 2002), Ankara 2005, s. 31.
  - 2 Orhan Kılıç, XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat (1534-1605), Ankara 1999, s. 1-2; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985, s. 261-267; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1980, s. 111-116; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990, s. 47-54.
  - 3 O Kılıç, Adilceviz ve Ahlat, s. 3-6; Sümer, Doğu Anadolu Türk Beylikleri, s. 57-58.

Şah İsmail 1507'de, Van Gölü havzasını elde ederek Adilceviz ve Ahlat'a da hâkim oldu. 1514 Çaldıran Zaferi'nden sonra özellikle İdris-i Bitlisî'nin de gayreti ile bölgede Osmanlı idaresi başladı. Bitlis emiri IV. Şerefeddin Han da Osmanlı hâkimiyetini tanıdı, ancak zaman zaman Osmanlı Devleti'ne karşı Safevî Devleti'ne meyilli politikalar izleyerek bölgede ihtilafın çıkmasına sebep oldu. Hatta Kanunî Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi'ne (1533–1535) çıkmasının temel sebebi de Bitlis hâkimi Şeref Han'ın İran'a iltica etmesi idi. Onun yerine Azerbaycan hâkimi iken Osmanlılara iltica eden Ulama Han getirilerek bölgede yeniden istikrar sağlandı^[4]. Vezir-i azam İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferi sırasında Haziran 1534'te Ahlat, Adilceviz ve Erciş'in itaat ettiği haberi geldi. Nitekim 1540'ta yapılan tahrirde Ahlat ve Adilceviz Sancaklarının da bulunması ve Adilceviz sancakbeyliğini Bekir Bey'in yapması bu bölgede Osmanlı hakimiyetinin kesin olarak tesis edildiğini de göstermektedir^[5].

Ancak Nahçıvan seferi sırasında 1552'de yeniden harekete geçen eski Bitlis hâkimi Şeref Han'ın oğlu Şemseddin Han, Ahlat ve civarına baskın yaparak Osmanlı askerine zayıf verdi^[6]. Osmanlı ordusunun harekete geçip bölgede yeniden üstünlük sağlamasından sonra, 1555'te yapılan Amasya Antlaşması ile sulh ve sükûn sağlandı.

İdarî Yapı

Adilceviz 1534'te Osmanlı idaresine girdikten sonra 1540'ta tahrir yapılarak Bitlis Sancağı'na bağlı bir nahiye olarak kaydedildi. Van'ın 1548'de kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve beylerbeyliğinin kurulmasına kadar Adilceviz, bir sancak haline getirilip Diyarbekir Eyaleti'ne bağlandı. Van Eyaleti'nin kuruluşuyla birlikte Bitlis, Adilceviz ve Ahlat sancakları başta olmak üzere Van Gölü havzasındaki pek çok idari birim bu yeni kurulan eyaletin sancağı haline getirildi. Adilceviz Sancağı, batıdan Muş ve Bitlis, kuzeyden Malazgirt ve Eleşkirt, doğudan Erciş ve güneyden de Van Gölü ile çevrili idi. Adilceviz Sancağı'nın Adilceviz, Ahlat ve Sarısu adlı üç tane nahiyesi vardı^[7].

Osmanlı Devleti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini hâkimiyeti altına aldıktan sonra, buralarda farklı bir idarî yapılanma gerçekleştirdi. Bunun temel sebebi de bölgedeki aşiret yapısından kaynaklanmaktadır. Bunlardan birisi olan Adilceviz da fetihten sonra başlangıçta normal haslı sancak olarak idare edilirken, incelenen dönemde yurtluk ocaklık sancak adı altında özel bir statü verilerek Osmanlı idaresine bağlandı.

Hükümet sancaklarda olduğu gibi yurtluk ve ocaklık sancakların da idaresinin sadece kuru bir mülkiyet hakkı ile mahalli beylere bırakıldığı ve uygulamada diğer sancaklar gibi muamele gördükleri bilinmektedir. Bunların temelde bazı özellikleri vardır:^[8]

- Hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar, fetih sırasında hizmeti görülen mahalli beylere veya ümeraya verilmektedir.

4 İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi II, Ankara 1998, s. 275–276; M. Tayyib Gökbilgin, Kanunî Sultan Süleyman, İstanbul 1992, s. 69–78; Selahattin Tansel, Yavuz Sultan Selim, Ankara 2016, s. 109–113; Feridun M. Emecen, Yavuz Sultan Selim, İzmir 2012, s. 164–170; F. M. Emecen, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300–1600), İstanbul 2015, s. 215–219.

5 O Kılıç, Adilceviz ve Ahlat, s. 9–10

6 Sümer, Doğu Anadolu Türk Beylikleri, 62–63.

7 O Kılıç, Adilceviz ve Ahlat, s. 18, 22.

8 Orhan Kılıç, 18. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihati, Elazığ 1997, s.7; O. Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, 10, Ankara 1999, s. 121–122; O. Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükümet Sancaklar; Hakkâri Hükümeti Örneği", XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler II/I, (9–13 Eylül 2002, Ankara), Ankara 2005, s. 702–710.

- 2. Hükümet sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancaklar ise arpalık ve sancak hassı olarak tevcih edilmektedir.
- 3. Hükümet sancaklarda kul taifesi olmayıp ve tahrir yapılmayıp timar ve zeamet yok iken, yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapılmakta ve kul taifesi bulunmaktadır.
- 4. Beyleri öldüklerinde veya hizmette kusurları görüldüğünde evladına veya akrabasından kimseye verilir, nadiren de olsa aile dışından başkasına tevcih yapılabilir.
- 5. Seferle çağrıldıkları zaman bağlı buldukları beylerbeyi ile sefere katılmak zorunda idiler.

Hükümet sancaklar özel bir statüye sahip olmakla beraber tamamen muhtar ya da bağımsız hareket edebilecek konumda değildiler. Bu sancakları idare eden beylerin sancak üzerindeki hakkı, sadece görünüşte ortaya çıkan bir mülkiyet hakkı idi. Osmanlı Devleti'nin bunlar üzerinde her türlü tasarruf hakkı her zaman saklı kalmıştı. Nitekim hükümet, yurtluk ve ocaklık sancaklara zaman zaman müdahale edildiği bilinmektedir. Osmanlı idaresinde XVI. yüzyılda Adilceviz Sancağı'nda da tahrir yapıldı. Van bölgesi ve hükümetler konusunda önemli çalışmaları bulunan Orhan Kılıç da kanunnamedeki hükümlere rağmen devletin lüzum görmesi halinde tahrir yaptığını, sancak gelirlerinin önemli bir kısmının da timar ve zeamet gelirlerine ayrıldığını belirtmektedir⁹.

XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar sancak statüsünü devam ettiren Adilceviz başta olmak üzere bölgedeki birçok idari birim, Van'ın fethedilip yeni bir beylerbeylik olarak kurulmasından sonra Van Beylerbeyliği'ne bağlandı¹⁰. Van Gölü havzasında bulunan yerler de durumlarına göre, sancak, hükümet, yurtluk ve ocaklık statüleri altında teşkilatlandırıldı. Bu sancaklardan zaman zaman başka eyaletlere bağlananlar, lağvedilenler veya yeniden kurulanlar olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Van Eyaleti'ne bağlı sancaklardan birisi olan Adilceviz Sancağı'nın idari yapısı ve XIX. yüzyıla kadar ki durum şu şekildedir:

Van Eyaletine Bağlı Sancaklar¹¹

XVI. Yüzyıl	XVII. Yüzyıl	1700–17503	1750–18154
Van (Paşa sancağı)	Van (Paşa Sancağı)	Van (Paşa Sancağı)	Van (Paşa Sancağı)
Adilceviz	Adilceviz	Adilceviz	Adilceviz (yurtluk-ocaklık)
Ağakis	Ağakis	Ağakis	Ağakis (Ocak)
Bargiri	Bargiri (Ocak)	Bargiri	Bargiri (Ocak)
Bidlis	Bidlis Hükümeti (Ocaklık)	Bidlis Hükümeti	Bidlis Hükümeti (Ocak)
Erciş	Erciş (Ocak)	Erciş	Erciş
Espayrid	Espayrit (Ocak)	Espayrid	Espayrid
Hakkâri	Hakkâri Hükümeti (Ocak)	Hakkâri (Ocak)	Hakkâri Hükümeti (Ocak)
Hizan	Hizan Hükümeti (Ocak)	Hizan (Ocak)	Hizan Hükümeti (Ocak)
Hoy			Harun / Heyrûn (?) tabi Şırvi
Mahmûdî	Mahmûdî Hükümeti (Ocak)	Hoşâb/ Mahmûdî (Ocak)	Hoşâb / Mahmûdî Hükümeti (Ocak)
Kesan	Kesan (Ocak)	Kesan	-
Makû	Kotur (Ocak)	-	-
Muş	-	-	Muş
Müküs	Müküs (Ocak)		Müküs
Şırvi	Şırvî (Ocak)	Şırvi	Şırvi
Pesk	Şıtak (Ocak)		Şıtak (Ocak)

9 Kılıç, "Hükümet Sancaklar", s. 705–706.

10 Orhan Kılıç, XVI-XVII. Yüzyıllarda Van (1548–1648), Van 1997, s. 136–137.

11 Sancak isimleri farklı tarihlerde farklı şekillerde yazıldığı için, burada her dönemdeki yazılış şekilleri esas alınmıştır. Alpak / Elbak, Espayrid / Asiyâb-rûd, Kârkâr / Kâkâr, Zeriki / Zırıki / Zeriği vb.

Selmas	-	Somay ma'a Selmas	Somay
Tiso	Diyadin	Diyadin	-
Ovacık	Kârkâr		Kâkâr
-	Zerikî (Ocak)	Zırıkî (Ocak)	Zırığı (Ocak)
Urmi	Alpak (Ocak)		Elbak (Ocak)
Bradost	-	Belican	-
Toplam 22	19	15	20

Görüldüğü üzere, XVI. yüzyılda Van Eyaleti'ne ait sancak listesinde belirtilen sancak ve hükümet sayısı 22 iken XVII. yüzyılda 19, XVIII. yüzyılın ilk yarısında 15, ikinci yarısında ise yeniden 20 olarak kaydedilmiştir. XIX. yüzyılda ise eyalete bağlı 16 sancak vardı. Sancak sayısındaki bu değişmelerin sebebi, bazı sancakların lağvedilmesi, bazılarının da İran harplerinden sonra yeniden kurulmasıdır. Temelde hükümet ve ocaklık statüsü verilenlerin hemen her dönemde aynı statülerini korudukları anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Adilcevaz Sancağı'nın bu durumunu devam ettirdiği görülmektedir. XVII. yüzyılda Ayn Ali Efendi, Van Eyaleti'nin sancaklarını zikrederken Adilcevaz'dan *hass-ı mirlivâ* şeklinde bahsetmektedir^[12]. 1631-32 tarihli tevcihat defterinde yine Van Eyaleti'ne bağlı olan Adilcevaz, *Liva-i Adilcevaz der tasarruf-ı Behaeddin ibn Ali Beğ* şeklinde kayıtlıdır^[13]. Hüseyin Hezarfen'de *Livâ-i Adilcevaz hass-ı mir-livâ dört yüz elli bin üç yüz kırk altı akçadır. Zeamet yirmi dokuz, timar yüz bir* şeklinde belirtilmektedir^[14].

XVIII. yüzyıl başlarında 1702'de yapılan tevcihat kayıtlarında Adilcevaz Sancağı beylerinin Van'da bulunan dergâh-ı âli yeniçerileri için senede 3000 İstanbul kilesi buğday vermesi şart koşulmuştu^[15]. 1723 tarihli tevcihat kaydında daha ilginç bir duruma rastlanmış ve Adilcevaz Beylerinin Van'da görevli olan dergâh-ı âli yeniçerilerine yıllık 3200 İstanbul kilesi buğdayın gönderilmesi, bunun Adilcevaz'ın yıllık mahsulünden verilmesi, bunun yetmemesi durumunda da sancakbeyinin kendi malından ikmal etmesi şartı koşulmuştu^[16]. Dolayısıyla incelenen 1750-1815 yıllarına ait tahvil defterinde de belirtilen 3200 İstanbul kilesi (1 İstanbul kilesi buğday 25,656 kg^[17]) yani yaklaşık 82.100 kg buğday göndermesi şartı aynen devam ettirilmiş ve tayin edilen beylerden bunu yerine getirmesi taahhüdü alınarak tahvil defterine bu şart aynen kaydedilmişti.

1756-1815 yılları arasında Adilcevaz Sancağı'nın idarecileri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Defterleri arasında bulunan ve vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve eyaletin defterdarları gibi yüksek dereceli devlet idarecilerinin isimlerinin kaydedildiği *Tahvil Defterleri*ndeki bilgilerden elde edilmiştir. 1755-1815 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nde eyalet ve sancaklar ile kaptan paşalığa tayinlerin yer aldığı bu defterdeki veriler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısının aydınlatılmasında ve Osmanlı idari mekanizmasının anlaşılmasında çok önemli veriler içermektedir. Bu defter, "*Der zemân-ı sadr-ı sudûr-ü'l-vüzerâ Mustafa Paşa ve Reisü'l-küttâb Seyyid Mehmed Avnî Efendi tâle bekâhümâ fi 8 L sene 1169*" şeklinde bir başlıkla başlamaktadır^[18].

Adilcevaz Sancağı ile ilgili ilk kayıt 30 Ekim 1754 tarihine ait olup bu tarihte Adilcevaz Sancakbeyi olarak Süleyman Paşa-zâde Esseyid Mustafa'ya tevcih edilmiş ve bir yıl dokuz ay bu görevini yürütmüştü^[19]. 13 Haziran 1756 tarihli bir kayıta ise Seyyid Mustafa Paşa'nın kız kardeşinin oğlu Mu-

12 Ayn Ali, s. 33-34.

13 Turan, "İdârî Taksimâtı", s. 220.

14 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân* s. 130.

15 O. Kılıç, *Sancak Eyalet Tevcihati*, s. 195.

16 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı*, s. 124.

17 Bir İstanbul kilesi buğday 25,656 kg idi. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 51.

18 BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s. 1.

19 "Liva-i mezbûr Süleyman Paşa-zâde Es-seyyid Mustafa zîde mecduhuya tevcih", BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s. 189.

rad Bey'e eski şartlar geçerli olmak üzere, Adilcevaz Sancağı'nın idaresi verilmişti^[20]. Adilcevaz Sancağı'nı 18 yıl süre ile aralıksız idare eden Murad Bey ile ilgili Mayıs 1763'te yeniden ibkası yapılırken deftere kaydedilen açıklamada çok önemli ve detaylı bilgiler verilmiştir. Buna göre; Mayıs 1763'te ibkası yapılırken Murad Bey'in aslında yedi yıllık görevden sonra azledildiği ve bu azl konusunda da Van valisi vezir Feyzullah Paşa'nın arzının esas alındığı, kendisi ile evlatlarının ve ailesinin başka bir yere gönderilmesine karar verildiği^[21] anlaşılmaktadır.

Murad Bey'in Adilcevaz beyliğinden azledilmesine karar verildikten sonra aynı aileden gelen başka birisine verilmesi kararlaştırılmış iken tahvil defterinde yer alan kayda göre Murad Bey ilginç bir mazeret ileri sürmüştür. Buna göre Murad Bey, kendisi ve ailesinin Adilcevaz kalesinden çıkıp başka bir yere gitmesi için kendisine gönderilen tahrirat üzerine çok şiddetli olan kış şartlarını ileri sürerek affını isteyip süre talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Murad Bey'in özrü ve talebi kabul edilmiş tekrardan yeni bir tahrirat gönderilerek Adilcevaz ile ünsiyeti olan ve Murad Bey'in yerine tayin edilen Van ağalarından Mustafa Bey, Adilcevaz'a varınca Murad Bey suçlarından dolayı pişmanlık duyup affedilmesi talebini yenilemişti^[22].

Tahvil defterinde yer alan kayda göre Murad Bey'in kış şartlarını bahane edip başka yere gitmek istememesi ve müteakiben de suçlarının affını talep etmesinden sonra Adilcevaz'da bulunan bütün ulema, salihler, imamlar ve hatipler, eşraf ve seyyitler, zaim ve timar sahipleri ile kale muhafızları Murad Bey'in beyliğinden memnun ve razı olduklarını, onun beyliği zamanında şer' ve kanuna uygun hareket edip Adilcevaz'ı koruyup gözettiğini bildirmişlerdi. Bu talep üzerine Van valisi Feyzullah Paşa'nın da yeniden Murad Bey lehine iltimas etmesi üzerine tekrar görevine tayin ve ibka edilmesi kararlaştırılmıştı^[23]. Ancak Murad Bey'in Adilcevaz Sancağı'na yeniden bey olarak atanması kararlaştırılmış iken daha önceki defterlere müracaat olunarak beyliğinin devamı için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Bu şartlara göre Adilcevaz hâkimi Murad Bey'den Van kalesinin muhafazasında görevli olan yeniçerilere yıllık üç bin iki yüz İstanbul kilesi buğday (82.100 kg) vermek şartıyla üzerinde bulunan Adilcevaz sancağının eski şartlar geçerli olmak üzere 21 Mayıs 1763'te Murad Bey yeniden tayin ve ibkası yapılmıştı^[24].

Mayıs 1770 tarihli tahvil kaydına göre Adilcevaz Beyi olan Murad Bey, bu defa deftere *Es-seyyid Muradullah* adıyla kaydedilmiş olup kendisinden övgüyle bahsedilmektedir. Buna göre Adilcevaz mutasarrıfı *Es-seyyid Muradullah Bey'in* sadık, iktidar sahibi, sancağını muhafaza edip koruduğu, padişaha sadakat üzere olduğu Erzurum valisi vezir-i mükerrer Hafız Mustafa Paşa'nın onun lehine

20 "Liva-i mezbûre şurût-ı kadimesiyle Seyyid Mustafa refika-zâde Murad dâme izzuhûya tevcih", BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189.

21 "Hala liva-i mezbûre beyi olan Murad dâme izzuhûnun birkaç seneden berü Van vilayetlerinin neferâtı ve Van ocaklarıyla ülfeti olmaktan naşi keyfiyeti bundan akdem Van ahali mahzar ve hala Van valisi olan vezir-i mükerrer Feyzullah Paşa hazretleri dahi arz u il'lam eylediğine binaen beylikden azl ve evlad ve iyalleriyle diyar-ı ahara nefyi." BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189.

22 "...liva-i mezbûr ahalesinin .... Olan bir kimesnenin bin neseb ve ehlibası için arz olunmasını havi şeref-sudur olan iki kıt'a emr-i âlişân mucibince evlâd-ı iyaliyle Adilcevaz kal'asından çıkup diyar-ı ahara gitmek için muma ileyhe müşarun ileyh tarafından bir kıt'a ... tahrir ve irsal olunduk da şiddet-i şitayı özr iderek ber-vech ile isti'mal etmekle özrüne işga olunub tekraren bir kıt'a sicillatı dahi irsal dahilinde ahali-i Adilcevaz ile ünsiyeti olan Van ağalarının mahzarlarından Mustafa Beğ nasb müteakiben tesyir olunub merkum Mustafa Beğ Adilcevaz'a vusulünde muma ileyh nedamet ve sabıkasından infî'al ve cerayime güzeştenin afvını rica ve niyaz ...", BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189.

23 "...cümle ulema ve süleha ve emimme ve hutebâ ve eşraf ve sadât ve zuemâ ve erbâb-ı timar ve müstahfızân ve azebân vesair ahali ve reaya ve fukara dahi muma ileyhin vücudu ile razı ve şâkirlere olub emaretine icra-yı şer'i ve kavânin .... Olunub hıfz u hıraseti memlekete kemal-i iktidarı olduğunun cümlesi emin u salim ve kesb ü maişetlerine ? Vus'at-ı tam olduğu cümle liva-i mezbûreye muma ileyhe ibka ve tevcih olunması babında cümle ahali mahzar eylediklerin vezir-i müşarun ileyh tahriratıyla lehine iltimas...", BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189.

24 "Defterlerine müracaat olunduk da Van kal'ası muhafazasına me'mur dergâh-ı muallam yeniçerilerine senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta vermek şartıyla liva-i mezbûr hala üzerine olduğunu mestur ve mukayyed bulunmağın zikir olunan Adilcevaz sancağı şurût-ı kadimesi üzere yine muma ileyhe ibka ve mukarrer kılınub emr-i şerif yazılmıştır." BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189.

arzda bulunduğu belirtilmişti^[25]. Muradullah Bey'in daha önceki kayıta olduğu gibi Van kalesinde görevli yeniçerilere yıllık üç bin iki yüz İstanbul kilesi buğday vermek şartıyla görevinde ibka edildiği belirtilmektedir. Murad Bey bu ikinci ibkasından sonra dört yıl daha görev yapmıştı.

Seyyid Muradullah'ın 18 yıl süren Adilcevaz beyliğinden sonra azledildiği ve yerine Teymur-zâde Süleyman Bey'in getirildiği defterdeki kayıtlarda görülmektedir. Seyyid Muradullah Bey'in azledilmesinin sebebi, Tahvil defterinde "havass kurasını zabt eylediğinden maada emval-i cizyenin tahsiline müdahale ve yerlü neferinin mevacibinin te'hirine bâis ve ol-vechile fesad ve ihtilale badi olmakdan nâşi mezkûr azl ile" şeklinde kaydedilmiştir^[26]. Buna göre devlete ait has olarak tahsis edilen köylerin gelirini kendisi aldıktan başka cizyenin tahsiline müdahale etmesi ve Adilcevaz'da görevli neferlerin mevaciblerini ödemekte gecikmesi üzerine azledildiği belirtilmektedir.

Seyyid Muradullah'ın azli üzerine Teymur-zâde Süleyman Bey'in Adilcevaz beyliğine tayin edilmesi için alimler, salihler ve bir kısım askerinin arzda bulunması eski Erzurum valisi halen Van Valisi vezir Ahmed Paşa'nın da onun lehine iltimas etmesi ile daha önceki Seyyid Muradullah'a verilen şartlar aynen geçerli olmak üzere Süleyman Bey'in tayin edildiği bildirilmektedir^[27].

Teymur-zâde Süleyman Bey'in Mart -Aralık 1774 tarihleri arasında on ay kadar görev yaptıktan sonra azledilip yerine Seyyid Muradullah'ın oğlu Süleyman Bey'in tayin edildiği görülmektedir. Bu tayin ile ilgili olarak defterde oldukça ilginç bir kayıt vardır. Buna göre; Seyyid Muradullah Bey'den Adilcevaz ahalisinin hoşnut ve razı oldukları halde Van'da bazı kimselerin muhalefeti üzerine azledilip yerine Teymur-zâde Süleyman Bey'in tayin edildiği, ancak kısa bir süre sonra Seyyid Muradullah'ın vefatı ile bölgede bazı levendat ve ekrad eşkıyasının bölgede büyük sıkıntıya sebep olduğu hatta bazılarının göç etmeye başladıkları bildirilmektedir^[28]. Bu kayıttan muhtemelen uzun süre Adilcevaz beyliği yapan Seyyid Muradullah'ın azlinden dolayı devlet idaresine karşı bir kırgınlığın meydana geldiği, Seyyid Muradullah'ın ölümü ile bölgedeki bazı Kürt eşkıyasının harekete geçip halka zulmetmeye başlaması üzerine halkın, eşraf ve ulemanın Muradullah ve ailesi lehine tavassutta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Muradullah Bey'in ölümü üzerine Adilcevaz beyliği meselesi yeniden gündeme gelmiş bu defa halk, ulema, süleha ve eşraf, onun soyundan gelen oğlu Seyyid Süleyman Bey'in beyliğe tayin edilmesinin gerektiği, bu sayede Adilcevaz sancağında görülen ve halka zarar veren eşkıyanın defedebileceği, Seyyid Süleyman'ın her şekilde Adilcevaz beyliğine müstahak bir kimse olduğu Adilcevaz halkı ile zeamet ve timar sahiplerinin de onun lehine tavassutta bulunduğu, Adilcevaz naibi Yakub, Hınıs naibi Yakub, Ahlat naibi Mehmed'den başka Bayezid sancağı halkının da arzda bulunduğu, Erzurum valisi vezir İzzet Ahmed Paşa'nın da arzının merkeze ulaştığı defterdeki kayıtlardan anlaşılmakta-

25 "Hala liva-i mezbûr mutasarrıfı Es-Seyyid Muradullah beğ sadakat-kâr ve sahib-i iktidar ve muhafaza ve muhasara-i memlekette vücuda ile kudret veliyyü'n-nimeti beher-hal... Ve hidemat-ı padişahiyyeye bezl-i tab ve sadakat eylediğün hala Erzurum valisi vezir-i mükerrerrem saadetlü Hafız Mustafa Paşa hazretleri arz-ı hükm-i şurut-ı sabıkı üzere Van kal'ası muhafazasına me'mur dergâh-ı âli yeniçerilerine senevi üç bin iki yüz kile-i İstanbulî hinta vermek şartıyla kemân ibka", BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189.

26 "Liva-i mezbûr mutasarrıfı Seyyid Muradullah Beğ havass kurasını zabt eylediğinden maada emval-i cizyenin tahsiline müdahale ve yerlü neferinin mevacibinin te'hirine bâis ve ol-vechile fesad ve ihtilale badi olmakdan nâşi mezkûr azl ile yerine Teymur-zâde Süleyman Bey nasb olunması ulema ve süleha ve vesayir zabitan lehine istid'a eylediklerine binaen liva-i mezbûr mezkûrun ref'inde muma ileyh Süleyman Beğ Van muhafızı vezir-i mükerrerrem saadetlü Ahmed Paşa hazretlerinin arz ve iltimasıyla şurut-ı sabıkı üzere..." BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189.

27 "...yerine Teymur-zâde Süleyman Bey nasb olunması ulema ve süleha ve vesayir zabitan lehine istid'a eylediklerine binaen liva-i mezbûr mezkûrun ref'inde muma ileyh Süleyman Beğ Van muhafızı vezir-i mükerrerrem saadetlü Ahmed Paşa hazretlerinin arz ve iltimasıyla şurut-ı sabıkı üzere Van kal'ası muhafazasına dergâh-ı âli yeniçerileri senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta vermek şartıyla tevcih olunmuştur". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189.

28 "Liva-i mezbûr Seyyid Muradullah Beğden liva-i mezbûr ahalisi hoşnud ve razılar iken ahali-i Van'da bazı ashab-ı ağrazın hilaf-ı ihtarıyla Liva-i mezbûr mezkur Muradullah Beğ'in ref'inden Teymur-zâde Süleyman'a tevcih ve mezkur Seyyid Muradullah Beğ dahi fevt olub liva-i mezbûr bundan böyle levendât ve ekrad eşkıyası tasallut ve isal-i hisaret ve şirred-i mazarratları zahir ve ahalisinin perakende ve perişan olacakları..." BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.189-190.

dır^[29]. Bu arzlar ve tavassutlar üzerine Teymur-zâde Süleyman Bey azledilerek Seyyid Muradullah'ın oğlu Seyyid Süleyman, daha önceki Adilcevaz beylerinin yerine getirmesi gereken şartlar geçerli olmak üzere 30 Aralık 1774'te Adilcevaz beyliğine getirilmiştir. Buna göre Seyyid Süleyman Bey'in de önceki Adilcevaz beyleri gibi Van kalesinin muhafazasında bulunan yeniçerilere taahhüt edilen buğdayı vermesi şart koşulmuştur.

Seyyid Süleyman Bey'in beyliği Mayıs 1775'e kadar sadece dört ay kadar sürmüş ve yerine önceki mutasarrıf olan Teymur-zâde Süleyman Bey yeniden tayin edilmişti. Defterde belirtilen kayda göre Seyyid Muradullah'ın azlinden sonra Teymur-zâde Süleyman Bey'in tayin edildiği ancak Seyyid Muradullah'ın vefatı dolayısıyla Adilcevaz'da eşkıya türediği, halkın perişan olduğu belirtilerek bölgenin ileri gelenlerinin de talebi üzerine Seyyid Muradullah'ın oğlu Seyyid Süleyman'ın tayin edildiği belirtilmektedir. Ancak bu açıklama yapıldıktan sonra Seyyid Süleyman Bey'in babası zamanında olduğu gibi Adilcevaz'ı idare etmede sıkıntı yaşadığı, taahhüt ettiği şeyleri yerine getiremediği belirtildikten sonra Van valisi Ahmed Paşa ile Van naibi Seyyid Abdullah, Adilcevaz kazası naibi Yakub ile başka birçok kimsenin arz ve i'lamı üzerine Seyyid Süleyman'ın azledilip yerine önceki mutasarrıf Süleyman Bey'in Mayıs 1775'te tayin edilmesine karar verilmişti^[30]. Adilcevaz Sancağını arpalık ve ocaklık olarak tasarruf eden Süleyman Bey, Adilcevaz beylerinin yükümlülüğü olan Van kalesinde görevli yeniçerilere yıllık üç bin iki yüz İstanbul kilesi buğday vermek şartıyla Adilcevaz beyliğini Mayıs 1775'ten Aralık 1784'e kadar dokuz buçuk yıl sürdürmüştü.

Süleyman Bey'den Adilcevaz halkının hoşnut ve razı olup uzun bir süre görev yaptıktan sonra bu defa yerine Seyyid Ebu Bekir'in onun yerine tayin edilmesinin her şekilde uygun olduğu ifade edilerek yine Van kalesindeki dergâh-ı âli yeniçerilerine taahhüt edilen yıllık buğdayı vermek şartıyla Adilcevaz beyliğine Aralık 1784'te tayin edilmiş ve Ocak 1786 yılına kadar bir yıl kadar bu görevini sürdürmüştü^[31]. 19 Ocak 1786 tarihli tevcihat kaydında Adilcevaz Sancağı'nı yurtluk ve ocaklık üzere tasarruf eden Seyyid Ebu Bekir'in maktulen öldüğü için Adilcevaz beyliği boş kaldığı belirtilerek önceki mutasarrıf Süleyman Bey'den ahalinin memnun ve hoşnut olması, bölgenin emniyet altına alınmasında iktidar sahibi olması sebebiyle Süleyman Bey'in yeniden tayini gündeme gelmişti^[32]. Süleyman Bey'e Adilcevaz'ın yurtluk ve ocaklık olarak tahsisi konusunda Van muhafızı Ahmed Paşa ile Van kazası naibi Mahmud'un arzı, Adilcevaz ahalsinin arzı ve babası Timur Paşa'nın da oğlu le-

29 "... müteveffa-yı merkmur Seyyid Muradullah Beğ'in sahih sulbü oğlu Seyyid Süleyman Bey yarar ve .... Ve zabt u rabta ve mazarrat-ı eşkıyayı def u ref' ve sahib-i iktidar ve her vehçile mahal ve müstahak ve şayeste-i inayet olacağına binaen liva-i mezbûr Teymur-zâde Süleyman'ın ref'inden mumaileyh Seyyid Süleyman'a tevcih olunması babında liva-i mezbûrun ulema sülehâ ve eimme ve hutebâ ve eşraf ve a'yan ve zabitan-ı kal'a ve neferât ve zuemâ ve erbâb-ı timar mahzar ve Bayezid sancağı ahalsi dahi mahzar ve Adilcevaz kazası naibi Yakub ve Hınıs kazası naibi diğer Yakub ve Ahlat kazası naibi Mehmed dahi başka başka i'lam ve Erzurum valisi vezir-i mükerrerem saadetlü İzzet Ahmed Paşa hazretleri dahi tahrir ve iltimas etmekle şurut-ı sâbıkı üzere Van kal'ası muhafazasına me'mur dergâh-ı âli yeniçerilerine senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta vermek şartıyla ref'inden mumaileyh Seyyid Süleyman veled-i Seyyid Muradullah Beğ'e tevcih olunmuştur". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

30 "..... liva-i mezbûr mezkur Seyyid Süleyman veled-i Seyyid Muradullah ref'inden mumaileyh tevcih olunmasını Van muhafızı vezir-i mükerrerem saadetlü Ahmed Paşa hazretleri arz ve Van kazası naibi Seyyid Abdullah ve Adilcevaz kazası naibi Yakub ve başka başka i'lam ve ahalsi dahi mahzar etmeleriyle şurut-ı sâbıkı üzere Van kal'ası muhafazasına me'mur dergâh-ı âli yeniçerilerine senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta verilmek şartıyla liva-i mezbûr mezkur Seyyid Süleyman veled-i Seyyid Muradullah'ın ref'inden mumaileyh Süleyman'a tevcih olunmuştur". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

31 "Liva-i mezbûr ber-vech-i arpalık ve ocaklık mutasarrıf olan Süleyman Beğ'in cümle hükümette ahali ve reaya-yı .... Kendüden cümlesi hoşnud ve razı olmalarını Seyyid Ebu Bekir zide kadruhu her vehçile zabt u rabta sahibü'l-iktidar olduğuna binaen Van kal'ası muhafazasına me'mur olan dergâh-ı âli yeniçerilerine senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta verilmek şartıyla Adilcevaz sancağı ber-vech-i Arpalık ve ocaklık olarak mumaileyh tevcihi babında Adilcevaz kazası naibi i'lam eylediği mucibince tevcih olunub emr-i şerif yazılmıştır". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

32 "Van kal'ası muhafazasına me'mur olan dergâh-ı âli yeniçerilerine senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta verilmek şartıyla liva-i mezbûr ber-vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olan Seyyid Ebu Bekir maktulen fevt olub liva-i mezbûr mahlul ve ve ber-vech-i ocaklık sabıka liva-i mezbûre mutasarrıf Süleyman dâme izzuhudan cümle ahali hoşnud ve razı ve her vehçile zabt u rabta sahib-i iktidarı olduğuna binaen yine mîr-i mumaileyh tevcihi babında hala Van muhafızı Ahmed dâme ikbaluhu arzı ve Van kazası naibi Mahmud zîde ilmuhu i'lam ve ahalsi dahi mahzar ve hala ... valisi olan pederi vezir-i mükerrerem saadetlü Teymur Paşa hazretleri dahi başka arzıyla lehine iltimas eyledikleri ecilden zikir olunan Adilcevaz sancağı şurut-ı mezkure ile ber-vech-i yurtluk ve ocaklık mîr-i mumaileyh Süleyman dâme izzuhuya tevcih olunub emr-i şerif yazılmıştır". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

hine arzda bulunması üzerine Teymur-zâde Süleyman Bey yeniden tayin edilmişti. Yine Adilceviz beylerinin yükümlülüğü olan Van kalesi muhafızlarına senelik 3200 İstanbul kilesi buğday vermesi şartı koşulmuştu. Süleyman Bey, vefatına kadar Adilceviz beyliği 11 yıl 4 ay daha devam ettirmişti.

Tahvil kaydına göre, Teymur-zâde Süleyman Bey'in Nisan 1797 tarihinde vefat etmesi ile Adilceviz Sancağı'nın idaresinin mahlul olması üzerine El-Hac Hamza her yönüyle beyliğe müstahak olduğundan Adilceviz sancağı daha önceki şartlar geçerli olmak üzere yurtluk ve ocaklık olarak kendisine tevcih edilmiş ve haslarını tahsil edebilmesi için de ayrı bir hüküm yazılmıştı^[33]. Yedi ay kadar Adilceviz Sancağı'nın yurtluk ve ocaklık olarak idare eden Hamza Bey, Van kalesinde görevli dergâh-ı âli yeniçerileri için de yıllık 3200 İstanbul kilesi buğdayı vermeyi kendisinden önceki beyler gibi taahhüt etmişti.

Hamza Bey'in yedi aylık görevinden sonra vefat etmesi üzerine 10 Aralık 1797 tarihli tahvil kaydına göre Van kalesindeki yeniçerilere yıllık taahhüt edilen buğdayı vermek, Van valileri maiyetinde sefere katılmak şartlarıyla Hamza Bey'in oğlu Nurullah'ın tayin edilmesi için aşiret ve kabilelerin arzı, Van muhafızı Mehmed Emin Paşa'nın dahi arzı ve onun lehine tavassutta bulunması üzerine Adilceviz Sancağı yurtluk ve ocaklık üzere daha önceki şartlar geçerli olmak üzere tayin edilmişti^[34]. Nurullah Bey'in Adilceviz Beyliği 31 Ocak 1805 yılına kadar 7 yıl sürmüştü.

1 Şubat 1805 tarihli tahvil kaydına göre Van kalesinde görevli yeniçerilere yıllık 3200 İstanbul kilesi buğday vermek, Van valisi maiyetinde sefere katılmak şartıyla, Adilceviz Sancağı'nı da yurtluk ve ocaklık üzere tasarruf etmek üzere vefat eden Hamza Bey'in oğlu Nurullah Bey'in vefat etmesi üzerine Yusuf b. İshak Bey Adilceviz Sancağı'na sancakbeyi olarak tayin edilmişti^[35]. Yusuf Bey'in Adilceviz Sancağı'na tayin edilmesi için Van valisi Feyzullah Paşa'nın da arz ve tavassutta bulunduğu önceki şartlar geçerli olmak üzere tayin edildiği yine tahvil kayıtlarında belirtilmektedir. Yusuf Bey'in Adilceviz beyliği 12 Mart 1807 tarihine kadar iki yıl devam etmiştir. Aynı zamanda kendisine tahsis edilen haslar için de ayrıca hüküm yazılmıştı.

Adilceviz Beyi Yusuf Bey'in Mart 1807'de vefat etmesi üzerine Adilceviz Sancağı mahlul kalmış ve beyliğe bu defa Mir Reşid tayin edilmişti. Bununla ilgili olarak tahvil defterinde; Yusuf Bey'in vefatından sonra Adilceviz Sancağı'na Van kalesi muhafazasında bulunan yeniçerilere yıllık 3200 İstanbul kilesi buğday vermek, Van valisi ile birlikte seferlere katılmak şartıyla Adilceviz Sancağı

33 "Liva-i mezbûr sakinlerinden el-Hac Hamza zîde kadruhu Van kal'ası muhafazasına me'mur dergah-ı âli yeniçerileri neferatına senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta vermek ve ve aşayir ve kabâili rica ile Van valileri maiyyetinde sefere eşmek şartıyla zikr olunan Adilceviz sancağına ber-vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olan Süleyman bilahare fevt olub liva-i mezbûr mahlul ve muma ileyh El-hac Hamza her veçhile mahall ve müstahak ve sezadar ? inayet olduğuna binaen zikr olunan Adilceviz sancağı şurut-ı mezkuresiyle ber-vech-i yurtluk ve ocaklık muma ileyhe tevcih olunub emr-i şerif yazılmıştır. Hasları tedariki için başka tahvil yazılmıştır". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

34 "Van kal'ası muhafazasına me'mur dergâh-ı âli yeniçerileri neferatına senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta vermek ve ve aşayir ve kabâili rica ile Van valileri maiyyetinde sefere eşmek şartıyla zikr olunan Adilceviz sancağına ber-vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olan el-hac Hamza fevt olub liva-i mezbûr mahlul ve Van'a Nurullah mutasarrıf-ı esbakının oğlu olub yarar ve hıdmat-ı aliyyeyi icraya iktidar ve her vechile mahall u müstahak ü sezâvar-ı inayet olduğundan Rum-ili beylerbeyliği payesiyle Van eyaletine mutasarrıf ve Van muhafızı olan Mehmed Emin Paşa'nın arz ve iltiması mucibince zikr olunan Adilceviz sancağı mahlulünden ber-vech-i yurtluk ve ocaklık muma ileyhe tevcih olunub emr-i şerif yazılmıştır". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

35 "Van kal'ası muhafazasına me'mur dergâh-ı âli yeniçerileri neferatına senevi üç bin iki yüz keyl-i İstanbulî hinta vermek ve ve aşayir ve kabâili rica ile Van valileri maiyyetinde sefere eşmek şartıyla zikr olunan Adilceviz sancağına ber-vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olan Nurullah fevt olup liva-i mezbûr mahlulünden Van mir-i sabakı istihkakı dame izzhuya şurût-ı mezkure üzere tevcihini Van muhafızı veziri mükerrem Feyzullah Paşa hazretleri arz etmeleriyle mucibince zikr olunan Adilceviz Sancağı ber-vech-i yurtluk ve ocaklık şurut-ı mezkuru üzere muma ileyhe tevcih olunub emr-i şerif yazılmıştır. Hasları tedariki için başka tahvil yazılmıştır". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

yurtluk ve ocaklık üzere Mir Reşid beye verildiği belirtilmektedir^[56]. Mir Reşid'in yararlı ve şecaat sahibi bir kimse olduğu belirtilerek halen Van Valisi olan Es-seyyid Derviş Mehmed Paşa'nın arz ve iltimas etmesi ile bu göreve tayin edildiği de yine tahvil kayıtları arasında yer almaktadır. Mir Reşid, Adilcevaz Beyliğini 12 Mart 1814 yılına kadar tam yedi yıl devam ettirmişti.

Tahvil defterinde Adilcevaz Sancağı'nın son beyi olarak kaydedilen kişi Mehmed Tahir Bey idi. Yedi yıllık bir idareden sonra Mir Reşid'in Mart 1814'te vefat ettiği ve yerine Van naibi Mevlâna Said ile Van valisi vezir Es-seyyid Derviş Mehmed Paşa'nın arz ve iltimasları üzerine yarar ve şecaatli, avârız ve nüzül vergilerini tahsil etmeğe kudretli bir kimse olduğu belirtilerek Mehmed Tahir Bey'in atanması teklif edildiğinden Adilcevaz Beyliği'ne yurtluk ve ocaklık olarak atanması hususunda hüküm yazılmış ve tahvil defterine de bu açıklama kaydedilmiştir^[57]. Mehmed Tahir Bey, Adilcevaz'a atanırken diğer beylere şart koşulan Van kalesinde görevli yeniçerilere yıllık 3200 İstanbul kilesi buğday teslim etmesi, Van valisi ile birlikte sefere katılması hususları da yine şart koşulmuş ve kendisinden bunları yerine getirmesi için taahhüt alınmıştı.

Mehmed Tahir Bey'in ne kadar daha Adilcevaz beyliğini tasarruf ettiği ne yazık ki tespit edilememiştir. Ancak bilinen şu ki yurtluk ve ocaklık üzere tahsis edilen Adilcevaz Sancağı'nın tayin edilen beyleri çoğu defa aba-an-ced / babadan oğula olduğu, olmayan durumlarda ise şayet herhangi bir suiiistimali yoksa vefat edene kadar beylik yapmasına müsaade edilmişti. Dikkati çeken bir husus da başlangıçta Adilcevaz kazası başta olmak üzere yakın yerlerdeki kaza naiblerinin hatta Erzurum valilerinin arz ve tavassutu etkin iken sonraki tayinlerde Adilcevaz naibi, Van naibi ve Van valilerinin arz ve tavassutları Adilcevaz sancağına yapılan atamalarda büyük rol oynamıştır.

Adilcevaz Sancağı'nda idari yapıda meydana gelen değişikliklere bakıldığı zaman ulemanın, eşrafın, kaza naiblerinin ve Van valilerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Van Eyaleti'ne bağlı sancaklar, sancakların statüleri ve tespit edilen ilk idarecileri ile incelenen Adilcevaz Sancağı'nda görev yapanların isimleri aşağıda gösterilmiştir.

Van Eyaleti'ne bağlı sancaklar ve tespit edilen idarecileri;

Sancak/ Hükümet Adı	İdarecinin Adı	Görev Tarihi	Açıklama
Van (Paşa Sancağı)	Receb Paşa	1756	
Bidlis hükümeti	Adil Han-zâde Mehmed Şeref Han	22 Ağustos 1757	Şerefhanlar sülalesi
Hizan Hükümeti (Ocaklık)	Muhyeddin Bey	9 M. 1158 / 16 Mart 1742	-
Hakkâri Hükümeti (Ocaklık)	İzzeddin Bey	22 Ca. 1155 / 25 Temmuz 1742	İzzeddin Bey 40 yıldan fazla beylik yaptı.

36 "Van kal'ası muhafazasına me'mur dergâh-ı âli yeniçerileri neferatına senevî üç bin iki yüz keyl-i İstanbûlî hinta vermek ve ve aşayir ve kabâili ricasıyla Van valileri maiyyetinde sefere eşmek şartıyla zikr olunan Adilcevaz sancağına ber-vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olan mir Yusuf b İshak fevt olub liva-i mezbûr mahlul ve darende mir-Reşid dâme izzuhu bil-muvacehe yarar ve şeci' ..... Kadir erbab-ı istihkakında olduğu Rum-ili beylerbeyliği payesi olub Van muhafızı olan Es-seyyid Derviş Mehmed Paşa hazretleri arz ve iltimas eylediğine binaen zikr olunan Adilcevaz sancağı mutasarrıfı mahlûlünden ber-vech-i yurtluk ve ocaklık muma ileyhe tevcih olunub emr-i şerif yazılmıştır. Hasları tedariki için başka tahvil yazılmıştır". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

37 "Van kal'ası muhafazasına me'mur dergâh-ı muallam yeniçerileri neferatına senevî üç bin iki yüz keyl-i İstanbûlî hinta vermek ve ve aşayir ve kabâili ricasıyla Van valileri maiyyetinde sefere eşmek şartıyla zikr olunan Adilcevaz sancağına ber-vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olan Mir- Reşid fevt olub liva-i mezbûr mahlul ve darende Mehmed Tahir dame izzuhu yarar ve şeci' virgü ve nüzüle kadir ve her veçhile mahall ve müstahak olduğuna binaen liva-i mezbûr ber-vech-i yurtluk ve ocaklık tevcih olunmasını Van naibi Mevlana Mehmed Said zide ilmuhu ile Rum-ili beğlerbeyliği payesi olub hala Van muhafızı olan Es-seyyid Mehmed Derviş Paşa hazretleri başka başka arzlarıyla iltimas eyledikleri ecilden Adilcevaz Sancağı merkumun mahlûlünden ber-vech-i yurtluk ve ocaklık muma ileyhe tevcih olunub emr-i şerif yazılmıştır. Hasları tedariki için başka tahvil yazılmıştır". BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s.190.

	Mir Seyyid	23 N 1155/30 Temmuz 1785	-
Hoşâb / Mahmûdî Sancağı	Zeynel Bey	5 Ra. 1155 / 10 Mayıs 1742	-
Kâkâr Sancağı	-	-	-
Zirîğî Sanc (Ocaklık)	-	-	-
Şırvî Sancağı	Şerif Süleyman	4 Ca 1147/2 Ekim 1734	-
Mükûs Sancağı	-	-	-
Şıtak Sancağı (Ocaklık)	-	-	-
Elbak Sancağı (Ocaklık)	-	-	-
Espayrid Sancağı	-	-	-
Erciş Sancağı	-	-	-
Kesân Sancağı	-	-	-
Muş Sancağı	Mehmed Mîr Bey	7 Ca 1223 / 1 Temmuz 1808	-
Adilcevaz19 (yurtluk-ocaklık)	Süleyman Paşa-zâde Seyyid Mustafa	13 M. 1168 / 30 Ekim 1754	1 yıl 9 ay
	Seyyid Mustafa refi-ka-zâde Seyyid Murad / Muradullah	15 N. 1168 / 13 Haziran 1756	18 yıl
	Teymur-zâde Süleyman Bey	17 Z 1187/ 1 Mart 1774	10 ay
	Seyyid Muradullah oğlu Seyyid Süleyman		4 ay
	Teymur-zâde Süleyman Bey	8 Ra 1189/ 9 Mayıs 1775	9,5 yıl
	Seyyid Ebu Bekir	9 S 1199/ 22 Aralık 1784	1 yıl
	Teymur-zâde Süleyman Bey	9 S. 1199 / 22 Aralık 1784	11 yıl 4 ay
	El-hac Hamza	27 L 1211/ 25 Nisan 1797	7 ay
	Nurullah veled-i Hamza	20 C 1212/ 10 Aralık 1797	7 yıl
	Yusuî b İshak	1 Za 1219 / 1 Şubat 1805	2 yıl
	Mir Reşid	3 M 1222/ 13 Mart 1807	7 yıl
	Mehmed Tahir	19 Ra 1229/ 11 Mart 1814	1814 devam
Ağakis Sancağı (Ocaklık)	Mehmed ve Ahmed Bey	9 B. 1164 /3 Haziran 1751	-
Bargiri Sancağı (Ocaklık)	Ömer Bey	5 Ca 1144 / 5 Kasım 1731	-
Samay Sancağı	-	-	-
Harun / Heyrûn? Sancağı tabi Hükümet-i Şırvî	-	-	-

Görüldüğü üzere, Van'a bağlı sancaklarda, hükümet ve ocaklık sistemi yaygın olarak uygulanmakta ve idareciler aynı aileden seçilmektedir. Bunlardan bazılarının Seyyid unvanını taşıdığı görülmektedir ki, bu durum bölgede Hazreti Peygamberin soyundan kimselerin bulunduğunu göstermektedir.

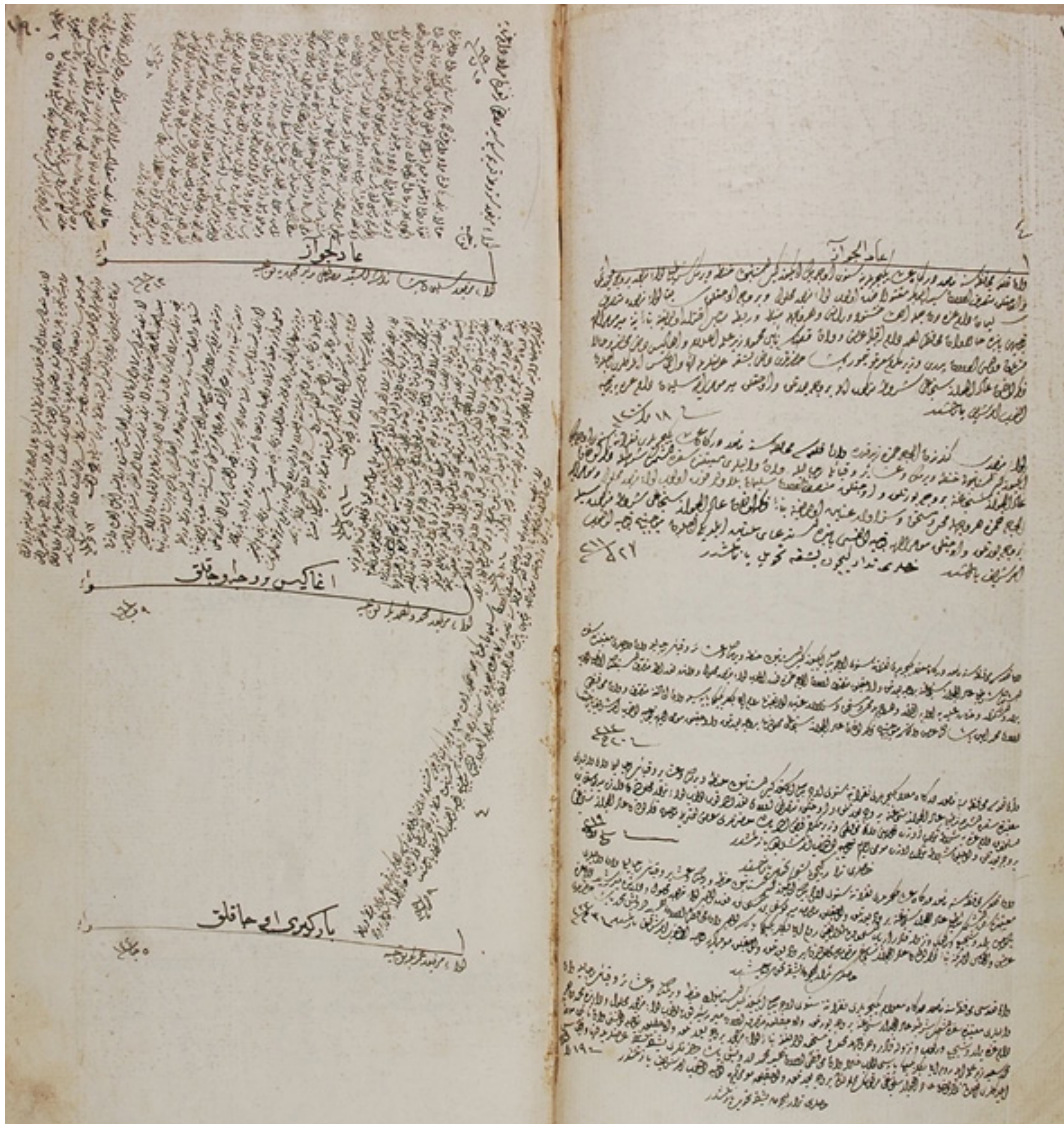
Sonuç

1755-1835 yılları arasındaki dönemde idarecilerini incelediğimiz Van Eyaleti'nde, idari yönden tam bir istikrarın sağlanamadığı ve 4 aydan 18 hatta 20 yıla kadar idarecilik yapan valilerin bulunduğu, adeta bir ocaklık sistemi gibi bazı zamanlarda idarenin bir ailenin elinde olduğu görülmektedir. Bu da Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında görülen idarî zafiyetin Van Eyaleti'ne yansımından başka bir şey olmadığı sonucunu ortaya koymaktadır.

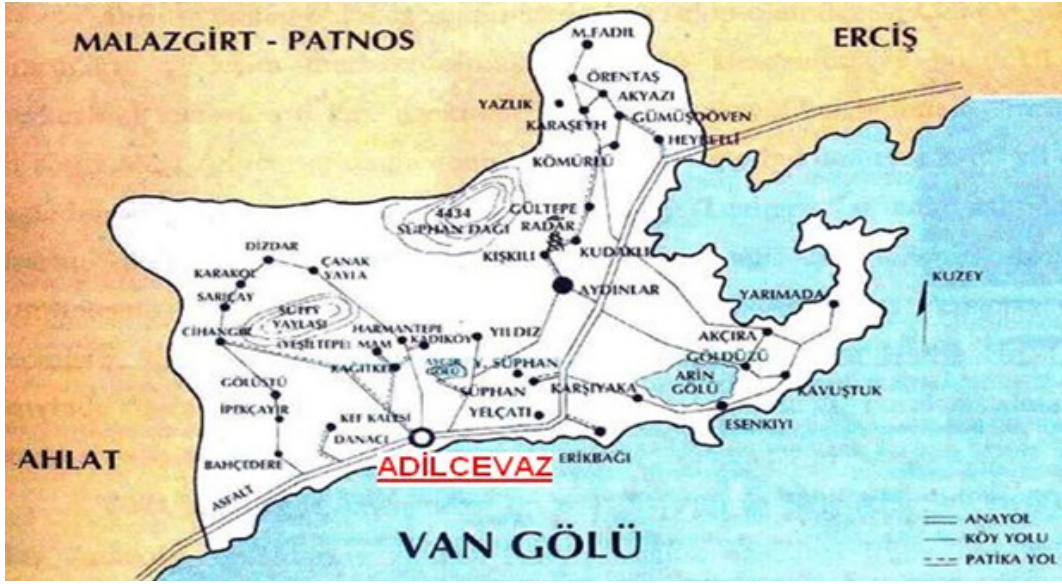

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) *Divan-ı Hümâyûn Tahvil Defteri 16*, s. 178–192.
- BOA. A.DVN. *Tahvil Defteri 16*, s. 1
- Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hülâsâ-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, İstanbul 1280
- Sofyalı Ali Çavuş *Kanunnâmesi*, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, Haz. Sevim İlgürel, Ankara 1988
- Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985.
- Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.
- Fehameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı (1717–1730)*, Ankara 1997.
- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İzmir 2012.
- F. M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300–1600)*, İstanbul 2015
- İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1998
- İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978
- M. Halil Yınanç, Besim Darkot, "Bitlis", İA. II,
- M. Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*, İstanbul 1992.
- Metin Tuncel, "Bitlis", DİA. VI.
- Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey, (Dubrovnik-Croatia, 20–23 August 2002)*, Ankara 2005.
- Orhan Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van (1548–1648)*, Van 1997.
- Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimâtı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997
- Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1999.
- Orhan Kılıç; "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM. 10*, Ankara 1999.
- Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükümet Sancaklar; Hakkâri Hükümeti Örneği", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler II/I, (9–13 Eylül 2002, Ankara)*, Ankara 2005.
- Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980
- Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2016.
- Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimâtı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara 1963.
- Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimâtı*, Ankara 1988.
- Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.

Ek: BOA. A.DVN. Tahvil Defteri 16, s. 189-190

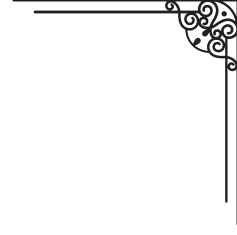
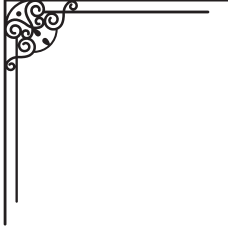

Harita 1 : Adilcevaz Haritası

Fotoğraf 1 : Adilcevaz Zal Paşa Camii

OSMANLI DEVIRLERİNDE ADİLCEVAZ KALESİ'NE DAİR BAZI TESPİTLER

Doç. Dr. Yaşar BAŞ

Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, el-mek.yasarbas2000@hotmail.com

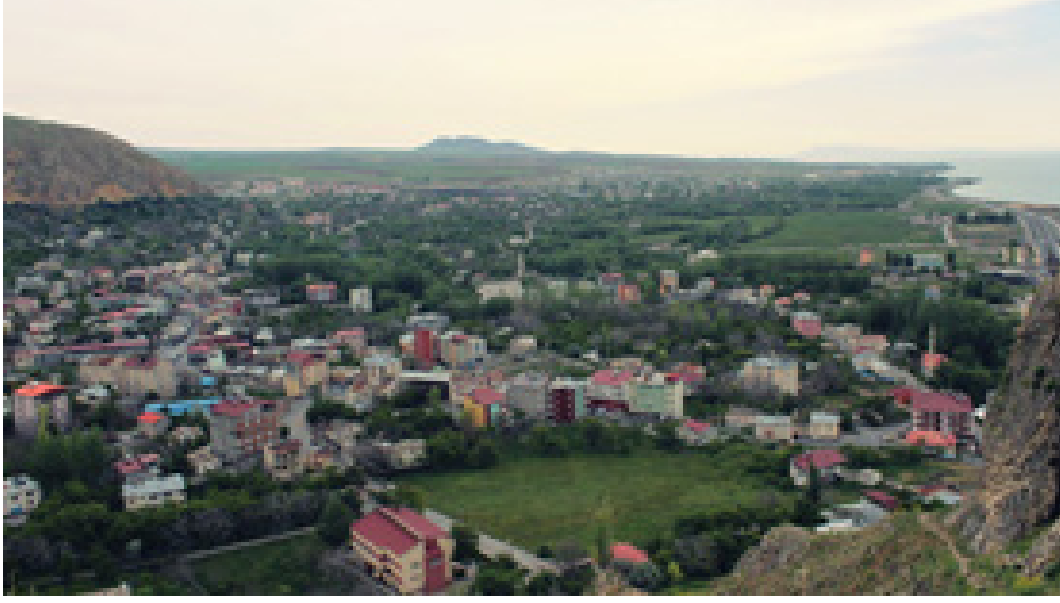
Giriş

XIV. yüzyılda Şerefoğulları hanedanının hüküm sürdüğü Bitlis bölgesi, XV. yüzyılın başında Safeviler'in hâkimiyetine geçmişti. Ancak Yavuz Sultan Selim ve müşaviri İdris-i Bitlisi'nin çalışmalarının da etkisi ile 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran savaşını müteakiben Osmanlı hâkimiyetini benimsemişti.^[1] Bununla beraber, bölgedeki Osmanlı İnan hakimiyet mücadelesi devam etmiştir.

Osmanlılar'ın Van çevresinde etkili biçimde faaliyet göstermeleri İrakeyn Seferi yıllarına (1533-1535) rastlar. İnan seferine tayin edilen İbrâhim Paşa Halep'ten ayrılıp 14 Haziran 1534'te Han Süvarbey menziline geldiğinde Ahlat, Adilceviz, Erciş ve Amuk kalelerinin Osmanlı kuvvetlerine teslim olduğu haberi kendisine ulaşmıştı.^[2] Adilceviz Sancağı, Van Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandı.^[3] Ancak kısa süre sonra Van bölgesi elden çıktı. Kanuni Sultan Süleyman'ın dönüşü üzerine 1536 yılı başlarında İnan Şahı Tahmasb geri dönerek Erciş ve Van'ı geri aldı. Adilceviz Sancağı ise Osmanlı idaresinde kaldı.^[4]

Sancak bu tarihten 1548 yılına kadar Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı idi.^[5] 1540 yılında Adilceviz ve Sarısu nahiyelerinden ibaret olan bu sancak, Bekir Bey'in idaresindeydi.^[6] Osmanlılar 1548'deki İnan seferine kadar Van yöresiyle yeterince ilgilenemedi. İnan şahının bölgedeki faaliyetleri bu ikinci seferi gerekli kılmıştı. Kanuni Sultan Süleyman, ikinci İnan seferi sırasında Sivas'tan sonra Erzincan- Erzurum- Hasan Kale-Eleşkirt üzerinden Van Gölü çevresi ve Adilceviz yakınlarına gelerek

-
- 1 Mehmet İnbacı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri" Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi, Sayı 33, Erzurum 2007, s. 244.
  - 2 Orhan Kılıç, "Van", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 42, İstanbul 2012, s. 507.
  - 3 Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 5, İstanbul 1992, s. 437.
  - 4 Orhan Kılıç, A.g.m., s. 507.
  - 5 Ahmet Akgündüz, A.g.e., s. 437.
  - 6 TT. 208, s. 58-64; Orhan Kılıç, A.g.e., s. 10.

Fotoğraf 1 : Kaleden Adilcevaz'a bakış. Foto. Faysal Özdemir.

Çadırılı Ordugâh'a geçti. Kanununun amacı Van Kalesi'ni tekrar ele geçirmektir.^[7] Erzurum üzerinden Adilcevaz'a varıldığında Ulama Paşa ve Karaman Beylerbeyi Pîrî Paşa Van Kalesi'ni kuşatmakla görevlendirildi.^[8] 25 Ağustos 1548'de Van Kalesi yeniden fethedildi. Adilcevaz Sancağı tekrar Van Beylerbeyliği'ne bağlandı. Ne varki, Kanuni Sultan Süleyman, dönüş yoluna girişini fırsat bilen İran Şahu I. Tahmasb, Van'ın intikamını almak üzere aynı yıl içinde yeniden Adilcevaz Kalesi ile Muş Ovası ve Ahlat dolaylarına saldırarak bölgeyi yakıp yıktı ve ahaliyi kılıçtan geçirdi. Haberi alan padişah hemen kalabalık askerle Adilcevaz yönüne gitti. Fakat Şahın izine rastlamadı.^[9] 1552 yılında gerçekleşen yeni bir taarruza karşı Erciş Beyi İbrahim ve Adilcevaz Beyi Sinan Paşazade Mustafa Bey güçlü bir şekilde karşı koydular. Ancak Rumlar'ın İranlılarla gizli ittifakının ardından Erciş Kalesi Şah Tahmasb'ın eline geçti. Tahkimatı yeterli olmayan Ahlat Kalesi teslim alınarak halkı kılıçtan geçirildi. Adilcevaz ve Bargiri kalelerine saldırı devam etti. Adilcevaz Kalesi'nin şiddetle direnmesi üzerine İran kuvvetleri geri çekildi.^[10] Nihayet 1555 tarihli Amasya Anlaşması ile bölgenin Osmanlıya ait olduğu kabul edildi. Bu tarihten itibaren Van Eyaleti, 1555-1578 arasında bir sınır bölgesi ve beylerbeylik merkezi özelliğini korudu ve pek önemli ve stratejik görevler üstlendi.^[11] Adilcevaz Sancağı ise yüzyıllar boyunca Van, Erciş ve Muş ile birlikte genellikle Osmanlı ümerasası tarafından idare edilen önemli klasik sancaklardan biri olarak kaldı.^[12]

Adilcevaz Sancağı, idari taksimatı itibarıyla 1556 yılında Adilcevaz, Sarısu ve Ahlat nahiyelerinden oluşmakta idi.^[13] Bir kayda göre bu sırada Adilcevaz, Bitlis Livasına bağlıydı.^[14] 1553^[15] ve 1584 ta-

7 Midhat Sertoğlu-Mustafa Cezar, Mufassal Osmanlı Tarihi, C. 2, T.T.K., Ankara 2011, s. 500.

8 Orhan Kılıç, A.g.m., s. 507.

9 Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, C. 1, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1992, s. 196; Nazmi Sevgen, Anadolu Kaleleri, C. 1, Ankara 1960, s. 32; Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbular, Ankara 1960, s. 33.

10 Orhan Kılıç, XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605), Tamga Yayıncılık, Ankara 1999, s. 13-14.

11 Nazmi Sevgen, A.g.e., s. 32; Orhan Kılıç, A.g.m., s. 507.

12 Orhan Kılıç, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", Osmanlı Araştırmaları, XXI, İstanbul 2001, s. 192, 200, 201.

13 TT., 297, 1.

14 KKA, 109, s. 1; Yasin İpek, A.g.e., s. 21.

15 A. DVNSMHM. d. 1/223.

rihlerinde Ahlat nahiyesi yine Adilcevaz Sancağı'nın nahiyelerindendi.^[16] 17 Mart 1578'de Van Beylerbeyine gönderilen fermanda Nahcivan'da sakin olan Şeref Han'a neslen bade nesl Bitlis sancağı yurtluk ve ocaklık olarak verilmiş olduğundan, buranın beyine Adilcevaz Sancağı verilmişti.^[17] Bu durum, III. Murad'ın Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın aracılığıyla kendisine Bitlis hakimliğini vermesi ile gerçekleşmişti. Böylece 3 Aralık 1578'de dört yüz adamı ile birlikte Osmanlı Devleti'ne iltica etti. Şeref Han, 1582 yılında İstanbul'a giderek Sultan III. Murad'ın huzuruna çıktı. 23 Aralık 1592 tarihinde Bitlis, Adilcevaz, Van, Muş sancakları ve oldukça yüksek akçe ve has gelirleriyle ocaklık statüsünde mutasarrıf oldu.^[18]

Van Valisi Melek Ahmed Paşa, Bitlis Hakimi Abdal Han'ın bölge halkına zulmü ve isyanı üzerine 1655 yılında Bitlis üzerine harekete geçmişti. Bu sırada Adilcevaz ve diğer sancakların beyleri askerleriyle birlikte orduya katıldılar.^[19] 1711,^[20] ve 1785 yıllarında Ahlat yine Adilcevaz Sancağı'nın nahiyesiydi.^[21] İran şehzadesi Abbas Mirza, 1822 yılında Van bölgesine hücum etti. Adilcevaz'ı istila edip yakıp yıktı. Adilcevaz Kalesi'ne yapılan saldırıda on İran askerinin kellesi koparıldı. İranlılar muzaffer olamadılar. Ama emniyetin korunması için tedbirlerin arttırılması gerekli görüldü.^[22] 1844 tarihlerinde Ahlat yine Adilcevaz Sancağı'nın bir nahiyesi durumunda idi.^[23]

21 Mart 1914 tarihinde Bitlis, Ahlat, Malazgird ile merkezden Erciş kazasının ilhakıyla merkezi Adilcevaz kazası olmak üzere aynı adlı mühim bir livanın teşekkül olunacağı bildirilmişti.^[24] Ancak bu planlamanın gerçekleşmediği anlaşılıyor.

Adilcevaz Kalesi

Kalenin Konumu ve Fiziki Yapısı

Kasabanın batı kısmında bulunan Adilcevaz Kalesi, Urartular döneminde Van Gölü'nün kenarındaki sarp kayalar üzerine kurulmuştur. Roma, Bizans, İslam devletleri zamanında iskan ve tahkim edilip, onarımdan geçirilmek suretiyle kullanılmıştır. Selçuklular zamanında onarıldığına ve iskan edildiğine dair tarafında bir kitabe mevcuttur. Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'a ait bir kitabesi de Ahlat tarafındaki kapısının sol tarafı üzerinde bulunmakta idi.^[25] Ancak halen bu kitabeden bir iz kalmamıştır. Adilcevaz Kalesi, iç ve dış kale olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Çok sayıda kuleye sahip surlar, doğu tarafındaki göl kenarından başlayarak kademeli bir şekilde güneye doğru yalçın kayalar üzerinde uzanmaktadır. Kuzey ve batı tarafında derin uçurumlar oluşturmuş kayalar üzerinde devam etmektedir. Doğu tarafındaki yıkık surların bir kısmı sular altındadır.^[26] Yaklaşık bir yıl önce yapılan su altı çekimleri ile kalenin binlerce yıl öncesine ait bu uzantıları tespit edilmiş durumdadır. Söz konusu tespitlere göre kalenin surları, burçları ve bunların üzerinde bir aslan veya başka bir figürü gösteren bir taş tespit edilmiştir. Söz konusu dış surların taş yapısı daha çok Urartular döneminde kullanılan kesme taşlardır. Su içinde kalan surlar, çok geniş bir alanı kapsamaktadır.

16 A. DVNSMHH. d. 53/5.

17 A. DVNSMHH. d. 32/168.

18 Osman Gazi Özgüdenli, "Şeref Han", C. 38, 2010, İstanbul, s. 548, 549.

19 Zafer Esin, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Bitlis Bölgesindeki Asayışsizlikler", IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (17-21 Haziran 2008 Ahlat) Ed. Oktay Belli, Ankara 2011, s. 505.

20 A. DVNSMHH. d. 118/34.

21 C. TZ. 122/6097.

22 HAT. 821/37382-D, 826/37442-İ; AE. SAMD III. 159/15576; AE. SMHD I. 128/9395; AE. SMRD IV. 2/133

23 A. MKT. 6/63.

24 DH.İ.UM.EK. 87/24.

25 Orhan Kılıç, XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat, Ankara 1999, s. 86; Yasin İpek, Tarihle Doğanın Buluştuğu Yer Adilcevaz, Kayseri 2004, s. 98.

26 Yasin İpek, A.g.e., s. 98.

Fotoğraf 2 : Adilcevaz Kalesi, Kaynak. Seda Sayıcı, Adilcevaz'ın Tarihi Eserleri, s. 64.

Araştırma ekibinden Tahsin Ceylan'ın ifadesine göre kalenin suyun içinde bazı yerlerde 3-4 metreye kadar yükselen kalıntıları görülebiliyor. Temellerinin ne kadar derinliğe gittiği henüz bilinmiyor. Göl suyunun altındaki buluntular bir kilometrelik karelik alanı kapsıyor." Gölün suyunun sodalı olması dolayısıyla bu yapılarda bir bozulma söz konusu olmamıştır. Diğer taraftan Van YYÜ Su Ürünleri Fakültesi'nden Dr. Mustafa Akkuş'a göre, binlerce yıllık geçmişe sahip olan Van Gölü'nün bu süreç içinde şu anki seviyesinden yüzlerce metre aşağıya inmiştir. Suların çekilmesiyle açılan alanda büyük köyler ve yerleşim birimleri kurulmuştur. Daha sonra sular 150 metre yukarıya çıkmıştır. Böylece gölün etrafında yaşayan insanlar geri çekilmiş, yapılar mevcut kalmıştır.^[27]

Kalenin moloz dolgulu düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş surların kaplama taşları halen büyük oranda dökülmüş ve geriye duvarların moloz dolgulu yıkıntıları kalmıştır.^[28] Fiziki yapı itibarıyla yuvarlaktan kareye doğru bir plana sahip olan yapının dış kale kısmında üç kapısı vardır. Kalenin güneye açılan Ahlat kapısının kuzeyinde siyah bazalt taşı üzerine kazınmış çivi yazılı bir kitabe mevcuttur. Bu kitabeden anlaşıldığına göre, kalenin en eski tarafı burasıdır. Doğuda Erciş kapısı (Karakuş Kapısı) ve kuzeyde Uğur Kapısı adı ile bilinen geçişi bulunmaktadır.^[29]

17. yüzyılda Melek Ahmed Paşa ile gelip kaleyi inceleme imkanı bulan Evliya Çelebi, kalenin fiziki konumunu hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Ona göre kale, Van Gölü kenarında göğe yükselmiş kayalar üzerindedir. Kesme taş ile yapılmış sağlam bir yapıdır. Dayanıklı eski hisarı ve büyük suru ile süslü bir kaledir. En yüksek yerine yarım saatte çıkılır. Doğu ve güneyini kuşatan Van Gölü, buradan küçük bir haliç gibi görünür. Sabah kuşluk vaktine kadar çekilmeyen mavi bulutlar arasından kalenin kapısı görünmez. İç kalenin etrafında hendekler mevcut değildir. Hendek açmak da mümkün değildir. Zira etrafı, yalçın ve yalama kayalardan müteşekkildir ve bunların bir tırnak

27 <http://arkeofili.com/van-golunun-dibinde-urartu-kalesi-bulundu>. Erişim. 22.10.2018.

28 Kadir Pektaş, Gülsen Baş, "Bitlis/Adil Cevaz Çevresi Yüzey Araştırması 2005", 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 1, Ankara 2007, 262.

29 Yasin İpek, A.g.e., s. 98, 99.

Fotoğraf 3 : Van Gölünden Adilcevaz Kalesi,
Foto. Faysal Özdemir

Fotoğraf 4 : Adilcevaz Kalesi'nin Van Gölü'nün
içinde kalan dış kalesi ve surlarının su altı
görüntüleri. Foto. Dalgıç Cumali Birol.

iliştirecek yeri yoktur. Otuz sekiz adet metin kuleleri vardır. Birbiri içinde üç katlı kuvvetli bir demir kapısı bulunmaktadır. Dört bin adımlık kale çevresi, kuzeye doğru yükselen bir daire şeklinde yapılmıştır. Kuzeye doğru, bir top menzili uzakta yüksek bir dağ boşluğu vardır. Boşluğu kapatmak için kaleyi o tarafa doğru yapmışlar. Ancak boşluktan kaleye bir zarar gelmesi ihtimali yoktur. Zira düşman topunun güllesi kaleyi aşır göle düşer. Kalenin daha aşağısında bir kale (dış kale) daha vardır. Burası daha alçak bir tepenin yalçın kayaları üzerinde yapılmıştır. Bir tarafı göl tarafındaki kayalar üzerindedir. Bu aşağıdaki (dış) kalenin üç kapısı vardır. Ahlat kapısı güneye, Erciş kapısı doğuya açılır. Bu aşağı kale dahi gayet sağlam, büyük ve dört köşe kesme taşlardan yapılmıştır ve dörtgen şekildedir. Kayalar üzerinde kurulu kuzey tarafında gizli bir kapısı vardır ve daima kapalıdır. Dış kalenin çevresi altı bin adımdır.^[30]

İç ve Dış Kale ile Şehir Çevresinde Yerleşim

Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre iç kale, cephane mahzenleri, tahıl ambarları, su sarnıçları, mehterhane kulesi ve dizdar hanesine sahipti. Bununla beraber, bir hamam ile 70 bağısız, bahçesiz, daracık ve toprak ile örtülü ev, Süleyman Han'ın yaptırmış olduğu bir cami ve bir han vardı. Çarşısı az ve özdü. Dış kalede ise, bağısız, bahçesiz ve kagir yapı 300 hane vardı. Acemler pek çok defa kaleyi kuşatmışlar, ancak bu yapıları aşamamışlar dolayısıyla bir şey elde edemediler geri dönmüşlerdi. Bu kısımda kayaların içine doğru yerlerde bulunan mağaralar, pusu yerleri olarak kullanılıyordu. Kalenin batısı dağlarla çevriliydi. Buraları tamamen bağılıktı. Havası latif olduğundan halkı sağlam yapılıydı. Kible tarafı Van gölüyle çevriliydi.

Kalenin dışındaki varoшта küçük büyük saraylar, reaya evleri ve bağ evleri ile tamamı 1100 adet güzel ev vardı. Bunların hepsi, sekiz mahalle, yedi mihraba ayrılmıştı. Bu alanda Zal Paşa Camii ve Hamamı vardı. Hamam, o kadar da ferah değildi. Bir hamam daha vardı, ama haraptı. Ayrıca 70 ayana mahsus hamamlar vardı. Yedi bin adet bağ mevcut idi. Şehrin doğu tarafı gayet sulak, havuzlu ve şadırvanlı bahçelerle süslü bir gezinti yeriydi.^[31]

30 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. IV/1, İstanbul 2010, s. 204-205.

31 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 204-206.

Fotoğraf 5 : Kaleden şehre bakış, Foto. Faysal Özdemir

1821-1822 yılında Van Gölü havzasına bir seyahat gerçekleştiren Seyyah Hacı Zeynel Abidin Şirvani de Adilceviz ve kalesi hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Ona göre Adilceviz, Van Gölü'nün kuzeyinde Ahlat'tan bir konak mesafede küçük bir kasaba idi. Üç tarafı yüksek dağlarla çevriliydi. Sayısız bağları ve çeşmeleri vardı. Dağ başında gayet yüksek ve sağlam bir kaleye sahipti. Kalenin içinde bir bilgiye göre 500, diğer bir bilgiye göre 1000 ev^[32] bulunuyordu. Ayrıca kasabanın 12 köyü vardı. Kasaba halkı Hanefi mezhebine mensup Türkler'den oluşmakta idi. Fakat kasabanın etrafı Kürtlerle meskundü. Kuzey ve doğu tarafında konar göçer Yezidi Kürtleri yaşıyordu.^[33]

Tablo 1: 1834 Yılında arasında Adilceviz Kalesi, Çevresi ve Köylerinde Dükkanlar, Değirmenler ve Alınan Vergiler

Bezzaz Dükkanı 10	Terzi Dükkanı 1	Duhancı Dükkanı 2	Berber Dükkanı 2	Demirci Dükkanı 2	Eskici Dükkanı 3
Yevmiye para 4	Yevmiye para 5	Yevmiye para 4	Yevmiye para 3	Yevmiye para 6	Yevmiye para 1
Guruş 30	Guruş 3, para 30	Guruş 6	Guruş 4, para 20	Guruş 9	Guruş 2, para 10
Nalbend Dükkanı 1	Çilingir Dükkanı 1	Kalaycı Dükkanı 3	Dülger neferat 5	Muytab (Kıl do kumacı) neferat 2	Semerci Dükkanı 2
Yevmiye para 4	Yevmiye para 4	Yevmiye para 4	Yevmiye para 3	Yevmiye para 5	Yevmiye para 5
Guruş 3	Guruş 3	Guruş 9	Guruş 11, para 10	Guruş 7, para 20	Guruş 7, para 20
Benna (Mimar) neferat 3	Bakkal Dükkanı 2	Kahvehane 1	Meyhane (İçki üretim Yeri) 1	Koltuk-ı sabuncı 1	Cülha Dezgahı 22
Yevmiye para 3	Yevmiye para 5	Yevmiye para 5	Yevmiye para 8	Yevmiye para 3	Yevmiye para 2
Guruş 6, para 30	Guruş 7, para 20	Guruş 3, para 30	Guruş 6	Guruş 2, para 10	Guruş 33
Yekun					
Hasılat-1	Dekakin		Guruş 240	Hasılat-1 hevai	Guruş 67
Asiyâban 14	Yevmiye	para 8	Guruş 84	Yekün Guruş	307

32 Zeynel Abidin Şirvani'nin gerçek rakamlara ulaşamadığı ve duyuma dayalı tahmini değerler verdiği anlaşılıyor.

33 Namıq Musalı, "Hacı Zeynel Abidin Şirvani Seyahatnamelerinde Van Gölü Havzası", VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (14-17 Ekim 2011), Ed. Oktay Belli, Betav, Bursa 2013, s. 352.

3 Kasım-2 Aralık 1834 tarihleri arasındaki aylık bir cetvele göre Adilcevaz Kalesi ve civarı ile köylerinde mevcut olan dükkanların, bunları işleten esnafın sayıları ve değirmenlerin tespiti yapılmıştır. Köylerde dükkan bulunması ihtimali az olduğu düşünülürse, ilgili kayıtlarda yer verilen dükkanların ve esnafın esas itibarıyla kale içi ve civarında yerleşik olduğu kabul edilebilir. Değirmenlerin ise, kale içi, kasaba ve köylerinde ihtiyacı karşılayacak miktarda bulunacağı muhakkaktır. Ancak çoğunlukla köylerde yer aldığını kaydetmek yanlış olmaz. Söz konusu tarihte verilen bilgilere bakılır ise, bu sırada kale, kale çevresi, kasaba ve köylerinde muhtelif mesleklerin icra edilmekte olduğu 64 dükkandan 156 guruş, 14 değirmenden 84 guruş olmak üzere 240 guruş, hasılat-ı hevai (bad-ı heva vergisi) olarak 67 guruş 25 para vergi geliri tahsil edilmişti. Toplam 307 guruşu bulan tahsilat kasaba müdürünün aylığı olarak ayrılmıştı. Bundan 40 kuruşluk kesinti yapılmış, geri kalan 267 guruşu kendisine teslim edilmişti (Bkz. Tablo 1).^[34]

Kale Görevlileri: Mustahfızlar ve Azablar

Pek çok kalede söz konusu olduğu gibi Adilcevaz Kalesi görevli grupları, genel bir adlandırma ile belgelerde mustahfız, azab, merdan veya gılman isimleri altında kaydedilmişlerdi. Bunların ana unsuru, hem merkezden gönderilen kapıkulu yeniçerileri hem de gönüllü denilen yerli yeniçerilerdi. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri bakımdan önemli sınır kalelerinde yeniçeri ağası bulunurdu. Adilcevaz Sancağı'nın özellikle ilk yüzyılında Adilcevaz gönüllüleri ağası veya yeniçeri ağası olarak adlandırılan bir yeniçeri amiri mevcut idi. Adilcevaz gönüllüleri ağası, sancak beyinden sonra en yetkili makam hüviyetine sahipti. Yeniçeri ağası veya Adilcevaz gönüllüleri ağasının bulunması dolayısıyla burada sipah, kethüda yeri ve yeniçeri serdari bulunmamakta idi.^[35]

Gönüllü ya da yerli kulu taifesi arasında ise kalenin topçu, cebeci gibi meslek ehli, idari hüviyete sahip dizdar ve diğer bazı görevli neferler bulunmakta idi. Dizdarlar, yeniçeri ağasının bulunması durumunda kale komutanı durumunda değillerdi. Buna karşılık, kalenin korunması, neferlerin zaptı, hizmetlerin devamlılığı, mühimmatın durumu, kalenin tamiri gibi sorumlulukları vardı.^[36]

Adilcevaz kulları ağasına gönderilen 9 Mayıs 1560 tarihli hükümde, yeni sancak beyi gelinceye kadar kendisinin sancak idaresine vekalet etmesi istenmişti. Adilcevaz Kalesi Gönüllüleri Ağası Ağası, 21 Ocak 1564 tarihinden itibaren Van gönüllüleri ağalığına tayin edilmişti.^[37]

14 Haziran 1571 tarihli bir hükme göre, Adilcevaz topçularından 8 akçe ulufeli Kılıç'a hizmetinin mukabilinde kendisine Van tarafından bir gönüllü gediği verilmişti.^[38] 12 Mart 1573 tarihinden önce Adilcevaz Kalası'nın dizdarlığı Ali'nin üzerinde idi.^[39] 10 Mayıs 1578 tarihli bir emirde Adilcevaz gılmanları 7 bölük cemaatinden Kaya'nın 7 akçe yevmiyeli ulufeye sahip olduğu kaydedilmişti.^[40] 2 Temmuz 1580 tarihinin öncesi ve devamında Adilcevaz Kalesi gönüllüleri ağalığı Musa Ağa'nın uhdesinde idi.^[41] Ekim 1626 tarihi itibarıyla halen Ahmed'in uhdesinde idi. Bu tarihten itibaren eskiden olduğu gibi aynı şartlarla görevi uzatılmıştı. 1631 Nisanı'nın başlarında görevi 35 akçe yevmiye

---

34 D. BŞM. MKH. d. 43026, s. 2.
35 Orhan Kılıç, A. g. e., s. 56, 57.
36 Orhan Kılıç, A. g. e., s. 63, 64.
37 Orhan Kılıç, A. g. e., s. 57.
38 A. DVNSMHHM. d. 13/1206.
39 Orhan Kılıç, A. g. e., s. 66.
40 A. DVNSMHHM. d. 37/2361.
41 Orhan Kılıç, A. g. e., s. 58.

ile oğlu Mehmed'e tevcih edilmişti.^[42] Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, h. 1041/1632 yılında, Adilceviz Kalesi'nin dizdarı ve gece gündüz hazır bekleyen seçkin askerleri vardı. Altı oda kapılı yeniçeri, iki oda topçu, bir oda cebeci mustahfızları vardı. Sipahı, kethüda yeri, ve yeniçeri serdarı yoktu. Van Kalesi yakın olduğundan yeniçeri ağasına vekaleten bir çavuş gönderilip suçlu yeniçerilerin haklarından gelirdi. İç kalede 70, dış kalede 300 hane mukimdi.^[43]

20 Şubat 1676'da Adilceviz kalesi Gönüllüler Çavuşu Cafer'in hizmeti Nimetullah'a devredilmişti. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere herhalde bu sırada İran baskısı ve dolayısıyla kalenin askeri ehemmiyeti azalmış olduğun kalede yeniçeri gönüllüleri görevlendirilmemiş; onun yerine daha düşük rütbede olan yeniçeri çavuşu ikame edilmişti.^[44] 18 Ekim 1679'da kale camii hitabetinin mahlulundan, görevi Çelebi oğlu Osman'a tevcih edilmişti.^[45] 18 Ekim 1679'da kale camii hitabetinin mahlulundan, görevi Çelebi oğlu Osman'a tevcih edilmişti.^[46] 10 Aralık 1685'de kale azablığı gediklerinden biri Halil Mahmud'a tevcih edilmişti.^[47]

Bir başka hattı hümayunda kaledeki camiin vefat eden hatibine azab ağasının arzıyla sulbi oğlu Seyyid Ömer Halife tayin edilmişti.^[48] Yukarıda kaydedildiği gibi, kalede bir caminin de olduğu düşünülür ise, kale azabından birilerinin cami imamı veya hatibi olarak vazife yapmış oldukları anlaşılacaktır. 29 Nisan 1694 tarihinde Adilceviz Kalesi'nin 117 nefer mustahfızını mevcut idi.^[49] 22 Mart 1712 tarihinde Adilceviz Kalesi Gönüllüleri Ağası Mustafa, kendi rızası ile gönüllü gediğini Ömer Ağa'ya devretmişti.^[50] 25 Ağustos 1722 tarihli bir hükümle Ömer Ağa bu tarihten önce vefat etmiş olduğundan gediği Süleyman Ağa'ya verilmişti.^[51]

6 Ocak 1742 tarihinde halen Diyarbekir tarafında olan Adilceviz Kalesi mustahfızlarının yoklaması yapılmıştı. Bu sırada yapılan tespitlere göre kalenin 117 mustahfızını, 203 azabı mevcut idi.^[52] Bir yıl sonra 26 Aralık 1742 tarihinde yeniden yapılan yoklamada aynı sayıdaki askerin mevcut olduğu görülmüş, bunların mesleki ve idari taksimatı ayrıntılı olarak yeniden tespit edilmişti. Buna göre, iç kale mustahfızlarından kale komutanı (dizdar) Mehmed oğlu Seyyid Ahmed'in yemiyesi 35 akçe idi.

Kendisinin dışında 12, 15 ve 13 akçe yevmiyeli herhalde esas dizdarın yardımcısı konumunda olan üç dizdar daha görevliydi. Bunların yanında 1 kethüda, 1 katib, "fetvacı" unvanı ile bilinen gönüllü Ağası Abdurrahman, 1'i topçu başı olmak üzere 8 topçu, 1 makaracı, muhtemelen iç kalede bulunan camide görevli ve ordunun dini takviyesiyle sorumlu 1 imam, 1 çavuş, 1 ambarcı, 2 sucu ile birlikte iç kalenin idari kısmında görevli toplam 30 mustahfız yer almakta idi. Bunların dışında, iç kalede 13 odaya taksim edilmiş mustahfız neferleri bulunmakta idi. Bu odalardan her birinde 1 odabaşı (bölük başı), 3. ve 4. odaların her birinde 2 saka, 6. 7. 8. ve 13 odaların her birinde 1'er saka olmak üzere toplam 6 saka görevliydi. Bunların dışında iç kalenin idari ekip ve meslek ehlinin yerleşik olduğu kısımda bulunan sucu ya da geri hizmet elemanı anlamına gelen 2 saka da sayılır ise mustahfızlar arasındaki sakaların sayısı 8 idi. Ayrıca 4. odada 1 ser kennas (süpürgeci başı), 8. odada 1 hatib ile 12. odada 1 topçu başı görevliydi. Unvanı olmayan neferlerle birlikte odalardaki mustahfızların toplamı 87 idi. idari bölümdeki 30 mustahfız ile birlikte iç kaledeki toplam mustahfız sayısı 117'ye ulaşmakta

42 Orhan Kılıç, A. g. e., s. 65.

43 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 204-206.

44 AE. SMMD. IV. 17/1912.

45 İE. EV. 21/12507.

46 İE. EV. 21/12507.

47 AE. SMMD IV. 68/8013.

48 HAT. 1449.

49 İE. ML. 40/3842.

50 AE. SAMD III. 123/12083.

51 AE. SAMD III. 28/2643.

52 D. AMH. d. 24933, 4, 5.

idi. Dış kaledeki komuta biriminde 30 akçe yevmiyeli 1 gönüllü yeniçeri ağası, 16 akçe yevmiyeli 1 kethüda, 2 akçe yevmiyeli 1 katib, 12 akçe yevmiyeli 1 dizdar ve 13 akçe yevmiyeli 2 dizdar yerleşikti. Dış kalenin en kıdemlisi yeniçeri ağası idi. Diğer üç dizdarın yevmiyeleri daha düşüktü. Bunların dışında 1'i topçu başı olmak üzere 6 topçu, 1 gönüllü yeniçeri çavuşu, 1 imam, 1 hatib, 2 bevvab (kapıcı), 1 ambar katibi, 1 zimmi ambarcı, 1 zimmi neccar (marangoz), 1 meşaledar (aydınlatma görevlisi), 2 haddad (demirci) ve bu kısımdaki diğer azab neferleri ile birlikte idari ve mesleki grubun toplamı 27 askeri taifesinden oluşmakta idi. Bunların dışındaki azab takımı 6 bölükten oluşmakta idi. Birinci bölükte 1'i reis, 1'i odabaşı, 1'i saka 7 kişi vardı. İkinci bölükte, 1'i reis, 5'i odabaşı, 5'i saka toplam 29 azab bulunuyordu. Üçüncü bölükte, 1'i reis, 5'i odabaşı, 2'si saka toplam 27 azab mevcut idi. Dördüncü bölük 1'i reis, 5'i odabaşı, 5'i saka olmak üzere toplam 30 kişi idi. Beşinci bölükte 1'i reis, 5'i odabaşı, 5'i saka 40; altıncı bölükte 1'i reis 5'i odabaşı, 5'i saka 43 azab bulunmakta idi. Azabların toplam sayısı 203 idi. Bunlar arasında zimmi askeriler de yer almakta idi.

Sayıardan anlaşılacağı üzere birinci bölüğün 1 odası 1 reisi 1 odabaşı vardı. Diğer 5 bölüğün her biri, 1 reis, 5 oda, her odanın hemen hepsi 1 odabaşı kadrosuna sahipti. Böylece 6 bölüğün toplam 6 reisi, 26 odabaşı kadrosu yerleşik idi. Bunların yanında her bölükte saka adı verilen azablar yer alıyordu. Rakamlardan anlaşılacağı gibi 7 kişilik birinci bölükte 1 saka, 3. bölükte 2 saka olmak üzere, diğer dört bölüğün her birinde 5'er saka yer almıştı. Azabların toplam sayılarına dahil olan 23 sakaya, hemen her bölükte belli sayıda yer verilmişti.

Söz konusu kayıtların iç kale ve dış kale toplamına bakılır ise, kalede 1'i mustahfız, 1'i azablardan 2 hatib ve yine 1'i mustahfız, 1'i azablardan olmak üzere 2 imam görevliydi. Aynı şekilde her birinden 1'er olmak üzere 2 topçu başı ile 8 mustahfız topçu ve 4 azab topçu ile birlikte topçuların toplamı 14'e ulaşmıştı. 23 azab sakası ve 8 mustahfız sakası ile birlikte sakaların toplam 31 idi. Her bölükte bir reis olmak üzere 6 azab reisi, 26 azab odabaşı (bölük başı) ve 13 mustahfız bölük başı (oda başı) olmak üzere dış ve iç kalede azab ve mustahfız bölük başlarının toplamı 39 idi. İlgili tablonun incelenmesi suretiyle daha başka ayrıntılı toplamlara ulaşmak da imkan dahilindedir (Bkz. Tablo 2, 3).^[53]

Tablo 2: 1742 Yılında Adilcevaz Kalesi Azabları ve Yevmiyeleri (Guruş)^[54]

Seyyid Mehmed Ağa 30	Mehmed Kethüda 16	Mehmed Katib 2	Ahmed İsmail 9	İbrahim Yusuf 9	Beşir Mehmed Dizdar 12	Mehmed Davud Ser Tobi 14
Abdurrahman Cafer. Dizdar 13	Mansur Veli Dizdar 13	Mehmed Ömer Tobi 9	Yusuf Bekir Tobi 9	Hüseyin veledi 9	Zülfikar İsmail 9	Ahmed Hasan Tobi 9
Ömer Yusuf Tobi 8	Mustafa, Veli veledi. Tobi 9	Osman Hüseyin Çavuş 8	İbrahim Efendi İmam 17	Osman Ahmed 5	Yusuf veledi Bevvab 8	Mustafa veledi Bevvab 7
Hamza, Saka, Katib-i anbari 7	Murad Meşaledar 7	İbrahim Koca 9	Hadim Zimmi Anbari 5	Merd-i Zimmi Neccâr 5	İdris Haddad 5	Bölük (Odayı) 1
Veys Bekir Reis 12	Mustafa İsmail 7 Ser-i oda (1)	Yusuf Abdullah 7	Hüseyin Mustafa 7	Ali, Saka 7	Bağadur Zimmi 7	Emirhan Zimmi 5
Bölük (Odayı) 2	Ahmed, Hasan veledi Reis 12	Süleyman Hasan 9 Ser-i Oda (1)	İsmail, Ali veledi 7	Süleyman, Mahmud veledi 7	İsmail İbrahim 7	Mustafa Süleyman 7
Osman, Saka 7	Obalı Süleyman 7, Ser-i oda (2)	Mehmed Şaban 11	Mustafa Mehmed 5	Osman Halil Ser-i Oda (3) 10	İbrahim İvaz 5	Mustafa, Mehmed veledi 5

53 D. AMH. d. 24949, 2, 3, 6.

54 D. AMH. d. 24933, s. 4, 5; 24949, 2, 3, 6.

İbrahim, Saka 5	Abdurrahman, Saka 7	Ahmed Edhem 5	Mehmed Saka 5	Allahverdi7, Saka, Ser-i Oda (4)	Osman Mustafa 7	Eyüb Ahmed 7
Halil, Osman veledi 7	Hüseyin Hızır 7	Ahmed veledi Ser-i Oda (5) 7	Ali Hüseyin 7	İbrahim Mahmud 7	Ebubekir İsmail 9	Hüseyin Ahmed 7
Hüseyin Musa 7	Cafer Yusuf 7	Bölük (Oda-yı) 3	Mustafa Yusuf, Reis 9	Osman Ramazan 7 Ser-i Oda (1)	Hasan, Mustafa veledi 7	İsmail Abdurrahman 12
Yusuf, Saka 5	Bekir İsmail 7	Ali Hüseyin 5	Ali Sadaka 5	İbrahim Ahmed 7	Hüseyin, Bekir veledi, 8 Ser-i Oda (2)	Mustafa, İbrahim veledi 10
Mahmud Davud 7	Mehmed İbrahim, Saka 5	Ahmed, Mehmed veledi. 10, Ser-i oda (3)	Hasan Mehmed 7	Hüseyin Mustafa 7	Halil İsmail 5	Süleyman İbrahim 10
Merd-i Zimmi 5	Mehmed İsmail 5	Ebulkasım Allahverdi 9, Ser-i Oda (4)	Bali Mahmud 7	Abdal Mustafa 7	Abdal Bayram 5	Mustafa Mehmed 10, Ser-i Oda (5)
Mahmud Halil 5	Bekdaş Hızır 10	Bölük (Oda-yı) 4	İbrahim, Ali veledi Reis 10	Ali, Mustafa veledi 9 Ser-i oda (1)	Hamid, Saka 7	Mustafa, Halil veledi Hatib 11
Budak Şahin 7	İbrahim Osman 7	Ali, Bayezid veledi 7	Ahmed, İsmail veledi 7	Mustafa Hızır 8, Ser-i Oda (2)	Bayezid Abdal 6	Hüseyin, Saka 6
Osman, Saka 6	Ahmed Mehmed 12	Abbas, Saka 6	İdris Ahmed, 8 Ser-i Oda (3)	Kâlo Haddad 6	Abdurrahman Zeyneddin 6	Hasan Himmet 7
Mustafa, Halıkverdi veledi, 7 Ser-i Oda (4)	Bayram, Saka 6	Ali Halıkverdi 7	Abdurrahman İbrahim 7	Davud Mahmud 10	Abdal, Mehmed veledi. 8 Ser-i Oda (5)	Halid Mehmed 7
Abdi Bekir 8	Mahmud Ahmed 7	Mustafa Halıkverdi 7	Mahmud Divane 7	Halil Ömer 7	Bölük (Oda-yı) 5	Hasan, Mahmud biraderes, Reis 12
Ali, Saka, 9 Ser-i Oda (1)	Halil Veli 7	Mehmed Musa 12	Ebubekir, Saka 7	Ali, Saka 7 Ali veledi 7	Mehmed, Allahverdi veledi, 8 Ser-i oda (2)	Cafer Abdullah 7
Yusuf Halil 7	Bekir Mehmed 7	Ali Halil 7	Mehmed Şahin 7	Ebu Bekir, Yusuf veledi, 7 Ser-i oda (3)	Süleyman, Ahmed veledi 8	Osman Ömer 7
Davud Ahmed 6	Ali Mehmed 8	İbrahim Osman 8	Abdullah, İbrahim veledi 5	Abdurrahman Ömer 8	Ömer, Saka 8	Mehmed Hüseyin 7
Zülfikar Veli veledi. 7 Ser-i Oda (4)	Ömer Ahmed 9	Ali Cafer 8	Ömer Hüseyin veledi 9	Osman veledi 8 Ebubekir Ali 8	Mustafa Kasım 8	Ali Ahmed 8
Süleyman Halil 7 Ser-i Oda (5)	Süleyman Ali 8	Ali, Mustafa veledi 7	Ahmed Hüseyin 8	Mahmud İsmail 8	Ali İsmail 9	Mustafa Mehmed veledi 8
Hızır, Saka 8	Mehmed, Saka 14	Bölük (An Oda-yı) 6	Ömer Osman Reis 11	Mehmed, Mustafa veledi 8 Ser-i Oda (1)	Hızır, Saka 8	Hüseyin, Saka 9
Murad Mustafa 9	İvaz Sefer 8	Ebubekir, Ömer veledi 9	Bekdaş, Ahmed veledi 9	Hamza, Ahmed veledi 9	Mustafa Osman. 7 Ser-i Oda (2)	Beşir, Ömer veledi 9
Ahmed, Saka 7	Eyüb 8	Mehmed Mustafa 7	Ali Şaban 7	Ali, Ahmed veledi 7	Mahmud Osman 8, Ser-i Oda (3)	Mehmed Ahmed 8
Murad veledi 9	Süleyman Kaya 9	Halil Ahmed 8	Derviş Süleyman 9	İvaz, Saka 9	Kaya Yusuf 8	İsmail Mahmud 9

Ömer Osman. Ser-i Oda (4) 8	Mehmed Ahmed 9	Selim Hüseyin 10	Abdullah İsmail 9	Mustafa, Süleyman veledi 8	Mustafa Ab- bas 8	Osman Bekir 9
İbrahim Mustafa 8	Haydar, Ali veledi 9	Mehmed Bekir, 9 Ser-i Oda (5)	Abdullah Mustafa 7	Halil Ahmed 9	Halil Mahmud 8	Ebu Bekir, Saka 9
Mehmed Osman 7	Ahmed Hasan 7	Yusuף Sefer 5	Halil İsmail 5	Nefer 203	Yevmiyye 1620	

Tablo 3: 1742 Yılında Adilceviz Kalesi Mustahfızanı ve Yevmiyeleri (Guruş).^[55]

Seyyid Ahmed Dizdar-ı kale 35	Mehmed Haşim Kethüda 15	Davud Mustafa Katib 7	Yusuף Ahmed Dizdar 13	Halil, İsmail vele- di Dizdar 15	Süleyman Mustafa Dizdar 12
Ahmed İsmail Tobi 13	Abdurrahman Ahmed. Tobi 8	Ağa-i Gönüllüyan 31	İbrahim, Mustafa veledi. Tobi 9	Halil, Ebubekir veledi. Tobi 9	Ali Mehmed Tobi 9
Derviş Cafer Tobi 10	Mahmud Halil. Tobi 8	Hamza, Ahmed veledi.Tobi 8	Ali İsmail 8	Mahmud Hüseyin Makaracı 10	Hüseyin, Kasım vel İmam 13
Hasan, Mustafa veledi 8	Ali Ebubekir 7	İbrahim, Mahmud veledi 10	Osman, Mahmud veledi 8	İdris Ahmed Çavuş 8	Ali, Mehmed veledi Anbari 8
Hamza Abdul- lah 8	Manol Zimmi 5	Mustafa Abdul- lah Suci 5	Söhrab, Sultan vel, Zimmi 7	Bayezid Zimmi Suci 5	Arslan, Margros veledi 7
Manukyan Zimmi veledi 8	Bölük 1	Mustafa, Me- hmed vel. Ser-i Bölük 7	Mustafa, Ahmed veledi 8	Mehmed Resul 8	Abbas Alihan 8
Bekir, Ahmed veledi 8	Abdullah Me- hmed 7	İsmail Allahver- di 7	Mustafa İsmail 7	İbrahim Yakub. 6, Ser-i Bölük (2)	Mahmûd, Saka, 9, Ser-i Bölük (3)
Yusuף İsmail 8	Yusuף İsmail 7	Derviş Hasan 6	Süleyman, Saka 6	Osman Hasan 8	Ali Mehmed 7 Ser-i Bölük (4)
Kasım, Saka 7	Abdurrahman, Süleyman vel. 7	Yunus, Ali veledi 7	Mirov Zimmi 6 Ser Kennas	Ahmed, Saka 7	Hüseyin Ebubekir 8
İvaz Sefer 7	Ali Mehmed. 11, Ser-i Bölük (5)	Halil Süleyman 9	Mustafa Hamza. 8n Ser-i Bölük (6)	Mehmed, Mahmud veledi 8	Osman Mehmed 8
Şaban, Ahmed veledi 7	Bali, Saka 7	Abdullah Me- hmed 7	Mehmed, Ahmed veledi 8	İsmail Hamza. 8, Ser-i Bölük (7)	Abdullah, Saka 7
Hüseyin Ebubekir 7	Bekir Mehmed 6	Hiron Zimmi 6	Ali, Yahya veledi 8	Emirhan Zimmi 8	Hüseyin, 9 Saka, Ser-i Bölük (8)
Ali, Mustafa veledi 8	Bekdaş Hızır 8	İbrahim İlyas 7	Ali, Şaban veledi 9	Mehmed, Ömer 7	İbrahim Mahmud Hatib 13
Osman Mahmud 7	Marto, Şahin veledi 6	Yusuף Abdi 9 Ser-i Bölük (9)	Yusuף Mustafa 8	Hüseyin İbrahim 8	Mehmed İvaz 7
Kenan Şahin 6	Süleyman İbra- him 7	Veli Mahmud 7	Yusuף Abdullah 6	Mehmed Mahmud 10 Ser-i Bölük (10)	Mehmed, Hü- seyin veledi 9
Bekir, İbrahim veledi 8	Bali Mehmed 8	Ali İshak 9	Ali Ahmed 7	Mehmed Şahin 7	Yusuף Hüseyin 9 Ser-i Bölük (11)
Ebubekir, Osman veledi 8	Mehmed, Hü- seyin veledi 9	Ahmed Ramazan 8	Ali Mehmed 9	Mikail Halil 9	Ahmed Ömer 8
Mehmed Yusuף 8	Mustafa Hasan 10 Ser-i Bölük (12)	Mehmed İbrahim 10	Mustafa Yusuף 9	Ömer, İsmail veledi 9	Arslan İbrahim 9
Osman, Mustafa veledi 9	Cafer, Hüseyin vel. Ser Tobi 9	Ahmed Maksud 9	İbrahim Şahin 9, Ser-i Bölük (13)	Mustafa, Süley- man veledi 10	Mustafa Ali 9
Yusuף Ahmed 9	Mehmed, Saka 10	Ömer İsmail 9	Mustafa, Habil veledi 9	Nefer 117	Yevmiyye 990

1742'den sonra kale azabları ve mustahfızlarının sayı ve görev olarak muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede olmak üzere, azablar cemaatinden olup vefat eden es-Seyyid Osman'nın mahlulü olan hitabet görevi, 15 Kasım 1768'de sulbi oğlu Seyyid Ömer Reşid Halife'ye tevcih edilmişti. Yani kale azabları Osman ve oğlu, aynı zamanda kalede imam-hatiplik görevi ile de sorumlu idi.^[56] 22 Kasım 1785'de Adilcevaz iç kalesinin (kale-i ulyası) muhafazasında yine 117 nefer mustahfız ve dış kalede (kala-i süfla) muhafazaya memur 203 azab bulunmakta idi.^[57]

5 Mayıs 1797 tarihli bir fermanla Adilcevaz ve Ahlat kalelerinde zabitanıyla birlikte 2515 akçe yevmiyeli 326 nefer mustahfız ve azab taifesinin mevcut olduğu kaydedilmişti.^[58] 28 Temmuz 1799 tarihinde Adilcevaz Kalesi'nde 170'i mustahfız ve 163'ü azab olmak üzere 333 askeri taifesi mevcut idi. Ancak III Selimin cülusu sonrasında bunların beratları yenilenmiş, azablardan 62'si, mustahfızlardan 85'inin beratları mutabık çıkmamıştı. Bu vesileyle yeniden durumlarının gözden geçirilmesi ve defterlerinin hazırlanması talep edilmişti.^[59] Pek tabii olarak kale azablarının görev değişimleri daha sonraları da devam etmişti.^[60] 9 Ocak 1829 tarihli bir hükme göre, kalede toplar bulunmakla beraber bir süreden beri top imal ve atışını bilen topçu ustaları ve neferleri yoktu.

Kale idaresi, Adilcevaz yerlilerinden bir topçu başı, 3 halife ve 30 nefer topçu neferleri tertip edilmesi konusunda Van Muhafızı İshak Paşa'dan destek istemişti. Konu Tophane Nezaretine bildirilmiş, kalenin topçu neferatı kaydı bulunmadığı, ancak topçu başı vekiline 120, 3 nefer top ustalarının beherine 105, ve 30 nefer topçuların her birine 25'er gurus olmak üzere toplam 34 topçu neferinin görevlendirilebileceği kaydedilmişti. Bunların toplam yevmiyeleri 975 akçeye ve senevi ulufeleri 2876 gurus 28 akçeye ulaşacağı beyan edilmişti. Konu nihayet karara bağlanmış söz konusu yevmiyelerin Kişî Mukataası malından karşılanması kararlaştırılmıştı.^[61]

Kale Görevlilerinin Ulufelerinin Karşlanması Meselesi

Adilcevaz Kalesi mustahfızlarının ve azablarının ulufeleri emirlerin ve ummallerin kefaletiyle Diyarbakır hazinesi vergi gelirlerinden karşılanmakta idi. Dört taksitte karşılanan mevaciblerin tahsilinde ciddi sorunlar yaşanıyordu. Yerli kulu kale erleri ulufelerini alamadıklarından geçimlerini yapmakta ve kale hizmetlerini yerine getirmekte güçlük çekmekteydiler. Van beylerbeyine gönderilen bir hükümde konu dile getirilmiş, sancaktaki güherçile işletmesinin kale erleri tarafından işletilmesi yönünde bir çözüm bulunmuştu. Buna göre, işletme karşılığında yıllık olarak miriye ödenmesi gereken 200 kantar güherçilenin karşılığı, ulufeleri karşılığında Diyarbakır hazinesince kale erlerine ödenecekti.^[62] Fakat sonraki tarihlerde yapılan şikayetlere bakılır ise mevaciblerin ödenmesi sorunu devam etmişti. Bir başka hükümde, Adilcevaz Kalesi mevacibinin Erciş Kalesi erlerinin mevacibinin verildiği şekilde ödenmesi bildirilmişti.^[63] 29 Nisan 1694 tarihli bir fermana göre, Osmanlı serhaddinin nihayetinde bulunan Adilcevaz Kalesi'nin mustahfız ve azab neferatının ulufelerinden başka gelirleri yok iken, mevaciblerinin yarısının ödenebileceği kaydedilmiş, ancak bu tutar da ödenememişti. Adilcevaz Kalesi'nin 117 nefer mustahfızan neferatının bu sıradaki yevmiyeleri 986 akçe ve yıllık mevacibleri 3 yük 49.044 akçe idi. 203 azab neferatının ise günlük toplam yevmiyeleri 1653 akçe

56 AE. SMST. III. 86/6408.

57 C. AS. 1147/50973.

58 C. AS. 63/2953.

59 C. AS. 118/5304.

60 AE. SOSM. III. 7/449, 10/697, 18/1220, 19/1264, 20/1328, 81/6172, 95/7248.

61 C. AS. 571/24017.

62 A. DVNSMHM. d. 30/568.

63 A. DVNSMHM. d. 34/559.

yıllık 5 yük 54984 akçe idi. Fermana mevaciblerin aksatılmadan ödenmesi bildirilmişti.^[64] 22 Eylül 1713'de Adilcevaz, Muş, Ahlat ve Bitlis kalelerine ait mevaciblerin Diyarbekir Voyvodalığı malından karşılanması talep edilmişti.^[65] 31 Temmuz 1719 ve 29 Nisan 1750 tarihli iki hükümde yine Ahlat ve Adilcevaz kalesi neferlerine ait mevaciblerin ocaklıkları olan Siverek ve Samsad mukataalarından karşılanması emredilmişti.^[66] Bunların dışında da mevaciblerin Diyarbekir emvalından olan Samsad ve Siverek mukataası veya aynı eyaletin başka gelir kalemlerinden ödenmiş olduğuna dair kayıtlar dikkati çekmektedir.^[67] 23 Aralık 1765'de mevaciblerin Diyarbekir cizyesi malından ödenmiş olduğu ifade edilmiştir.^[68] 13 Ağustos 1811'de mevaciblerin Diyarbekir Voyvodalığı Ceska Mukataası malından karşılanması bildirilmiştir.^[69]

Kale Görevlilerinin Yolsuzlukları

Pek çok yerde görüldüğü üzere Adilcevaz Kalesi erlerinden de bazı yolsuzluklara karışanlar olmuştur. Diyarbekir beylerbeyine gönderilen 16 Ağustos 1568 tarihli bir hükme göre, Adilcevaz Kalesi gönüllü taifesinden bazı kimseler, bölüklerinde hizmeti bırakıp Diyarbekir'de ikametle bir takım gayrimeşru hareketlere girişmişlerdi. Bunların memur oldukları hizmetlerine dönmeleri, emre uymayanların silahlarının alınıp dirliklerinin başkasına verilmesi ve bölükleri ile ilişkileri kesilmesi bildirilmişti.^[70] 16 Ekim 1568'de İran ile yapılan savaşta kaleyi teslim etmiş oldukları için kalelerden ihracı emredilen Çepniler'den halen Erciş, Ahlat, Bitlis ve Adilcevaz kalelerinde mevcut olanların da çıkarılması bildirilmişti.^[71]

7 Mart 1572'de Van beylerbeyine hitaben bir hükme göre Adilcevaz halkı, kale mustahfızlarından Emrullah'ın on beş yıldan beri ehli fesat, şirret ve eşkıyalıkla meşhur olduğunu bildirmişlerdi. Bu şikayete binaen Sancak Beyi İbrahim'in adı geçeni muhakeme etmesi ve suçlu bulunursa cezasının verilmesi için İstanbul'a gönderilmesi talep edilmişti.^[72] Aynı yere yazılan 3 Aralık 1573 tarihli bir başka hükümde ise Adilcevaz ve Erciş kullarından olup şekavet üzere bulunan Kanber, Nur ve arkadaşlarının tedibi istenilmişti.^[73] 8 Aralık 1578 tarihli hükümde şaki taifesinden olup Adilcevaz Kalesi'nde mahpus tutulduğu sırada firar eden on dokuz kişinin sipahi olup olmadıklarının tespiti ve suçlu olanların tedibi emredilmişti.^[74] 24 Mayıs 1579 tarihinde Adilcevaz kulları Ağası Ahmed Ağa'nın kul taifesi ile geçinememesi ve zulmetmesi dolayısıyla durumunun Van beylerbeyince teftişi bildirilmişti.^[75] Van, Adilcevaz, Erciş ve Bitlis civarındaki kalelerde görevli olup muhtelif sebeplerle vilayeti haricinde olan 286 neferin ulufeleri üçte bire indirilmiştir.^[76]

Benzer uygulamaların oldukça yaygın olduğu görülmüştür.^[77] Van Mutasarrıfı Süleyman Paşa'ya 7 Mayıs 1638 'de gönderilen fermana Adilcevaz Kalesi dizdarının eşkıyalık ve bozguncu olduğu, ıslahı için padişahın fermanı ile kaleye gidenlere top ve tüfenk ile karşılık verdiği, dolayısıyla gereğinin

64 İE. ML. 40/3842.

65 AE. SAMD III. d. 189/18242.

66 AE. SMHD I. d. 128/9395.

67 C. AS. 63/2953, 267/11091, 281/11662, 327/13574, 331/13699, 491/20494, 701/29427, 1184/52826, 1189/53087, 1211/54312.; İE. AS. 45/4073, 84/7597.

68 AE. SMST. III. 351/28211.

69 AE. SAMD III. 122/10051.

70 A. DVNSMHH. d. 7/1941.

71 A. DVNSMHH. d. 7/2281/2361.

72 A. DVNSMHH. d. 18/299.

73 A. DVNSMHH. d. 23/450.

74 A. DVNSMHH. d. 35/1009.

75 A. DVNSMHH. d. 37/2590, 33/323.

76 A. DVNSMHH. d. 23/450.

77 A. DVNSMHH. d. 25/1677, 37/2978.

yapılması talep edilmiştir.^[78] 30 Aralık 1713'de Erciş ve Adilcevaz kalelerinin kul taifesine ait mevaciblerini gasb eden Kürt Sarılı ve Çepni taifesinin kalelerden ihracı, cezalandırılmaları ve mevaciblerin geri alınması emredilmiştir.^[79]

Kale Mühimmata

Van Kalesi'ne ulaşmak için kilit noktada ve dört yol ağzında bulunan Adilcevaz Kalesi, benzerleri gibi çeşitli tür ve miktarda mühimmata malik idi. Kalede her türlü tehlikeye karşı yeterli miktarda top ve sair mühimmatı hazır tutulmakta idi. Evliya Çelebi'nin tespitlerine göre, h.1041/1632 yılında iç kalede cephaneye mahzenleri, büyük balyemez topları, dış kalenin limana bakan surlarındaki kulelerinde ise içlerine adam sığar büyük şayka topları,^[80] 76 adet balyemez^[81] topu ve hesapsız cephaneye bulunmakta idi. Bu durum Acemlerin yüreğini sızlatıyordu.^[82] 9 Ocak 1829 tarihli bir hükme göre, Adilcevaz Kalesi, Van Kalesi'nin kilidi mesabesinde idi ve burada toplar mevcut idi.^[83] 20 Şubat 1856 ve 26 Mart 1856 tarihli iki hükümde ise, Adilcevaz Kalesi'nden Van Kalesi'ne nakledilen bir topun kundağının imali ve masraflarının karşılanması talep edilmişti.^[84] Bu tespitler, kalenin sınır hattına yakın önemli kalelerden sayılıp tahkimatına dikkat edilmiş olduğunu göstermektedir.

Kalenin Onarımları

Kalenin onarımı ile ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşamamıştır. Bununla beraber, muhtelif zamanlarda onarımdan geçirilmiş olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır. Ahlat yolu üzerindeki kapısının sol tarafı üzerinde yer alan Cihan Şah'a ait kitabe, kalenin onun zamanında onarılmış olduğunu göstermektedir.^[85] 6 Haziran 1574 tarihli bir hükme göre, bu sırada tahmini 150.000 akçelik bir bütçe ile kalenin tamiri için harekete geçilmiştir.^[86] 16 Ağustos 1825 tarihinden başlamak üzere İstanbul, Midilli, Bergama, Kıbrıs, Bursa vs. bazı mukataalardan elde edilen gelirler, Darphane vasıtasıyla Van, Adilcevaz ve bölgedeki sair bazı kalelerin bakım onarım işlerine tahsis edilmiştir.^[87] 18 Haziran 1828'de ise Van, Ergiri, Erciş ve Adilcevaz kalelerine ait onarım işlerinin yıl sonunda tamamlanacağı bildirilmiştir. Buna göre, çevredeki kalelerin onarımı üç buçuk yıl kadar sürmüştür.^[88]

---

78 A. DVNSMHH. d. 87/573.

79 A. DVNSMHH. d. 80/37.

80 Şayka, ince donanma ve nehir gemilerinin bir türüdür. Altı düz büyük kayık şeklinde olup 20 ila 50 muharip alırdı. Türkler, Karadeniz'de nehir sahillerini vurmak için kullanırlardı. Bu gemilerde küçük çaplı üç top bulunurdu. Bu toplar, şaykalarda kullanılmaları dolayısıyla "şayka topu" adı ile bilinirdi. Bu topların küçük, orta ve büyük olmak üzere üç farklı boyutta türleri vardı. İcabında kale kuşatmaları ve savunmalarında da kullanılırlardı (Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lûgati, Enderun, İstanbul 1986, s. 321).

81 Osmanlıların kullandığı eski topların en büyük çaplı olanıdır. Çoğunlukla kale dövmede kullanılmıştır (Mithat Sertoğlu, A.g.e., s. 33).

82 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 204-205.

83 C. AS. 571/24017.

84 A. MKT. MHM. 84/29, 86/66.

85 Yasin İpek, A.g.e., s. 98.

86 A. DVNSMHH. d. 24/910.

87 MAD. 12184, s 48-53.

88 C. HR. 97/4801.

Sonuç

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran başarısına karşın, bölgedeki İran baskısı devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Van bölgesi Osmanlı İran mücadelesinin çatışma alanlarından biri haline gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ının 1534 yılında yaptığı ilk İran seferi sırasında kesin olarak fethedilen Adilcevaz Kasabası, bir iki farklı uygulama dışında genellikle Van Beylerbeyliğine bağlı bir sancak merkezi olarak kalmıştır. Bu sırada Van Beylerbeyliği'nin paşa sancağı olan Van Şehri, bölgenin merkezi özelliğini kazanmıştır. Civarında yerleşik Adilcevaz, Erciş, Ahlat ve diğer bazı kazalar, Van Beylerbeyliği'nin sancak merkezleri olmuşlardır. Ancak kısa süre sonra Van ve çevresi elden çıkınca, Adilcevaz Sancağı Diyarbekir Sancağı'na bağlanmıştır. 1548 yılında gerçekleşen ikinci Irak seferi sonrasında Van bölgesi fethedilince, yeniden Van Beylerbeyliği'ne tabi olmuştur. Bundan önce olduğu gibi, bundan sonra da Adilcevaz çevresi, Van bölgesinin savunma merkezlerinden biri olmuştur. Adilcevaz Kalesi, bu sebeplerle 19. yüzyıl ortalarına kadar önemini korumuştur. Urartu binası olduğu kabul edilen Adilcevaz Kalesi'nin iç ve dış kale kısmında yeteri kadar askeri mühimmat ile yerli gönüllü yeniçeri taifesinden azablar ve mustahfızlar hazır tutulmuşlardır. Kale sivil yerleşime açık tutulmuş, esnaf takımı kalede yerini almıştır. Kale yakınındaki kasaba da süreç içerisinde canlılığını korumuştur. Görülen eşkıyalık faaliyetleri ve İran saldırılarında, kale idaresi bölgenin güvenlik unsuru olmuştur. Bununla beraber, bazen kale erleri, idarecileri ile sancak beylerinin, güvenliği tehlikeye atan isyan ve eşkıyalık faaliyetlerine giriştikleri görülmüştür.

Kaynaklar

Osmanlı Arşivi Kaynakları (BOA)

- A. DVNSMHM. d. 1/223, 7/1941, 2281, 2361, 13/1206 18/299, 23/450, 24/910, 25/1677, 30/568, 32/168, 33/323, 34/559, 35/1009, 37/2361,2590, 2978, 53/5, 80/37, 87/573, 118/34.
A. MKT. 6/63.
A. MKT. MHM. 84/29, 86/66.
AE. SAMD III. 159/15576.
AE. SAMD III. 28/2643, 122/10051, 123/12083, 189/18242.
AE. SMHD I. 128/9395.
AE. SMHD I. d. 128/9395.
AE. SMMD IV. 17/1912, 68/8013.
AE. SMRD IV. 2/133.
AE. SMST. III. 86/6408, 351/28211.
AE. SOSM. III. 7/449, 10/697, 18/1220, 19/1264, 20/1328, 81/6172, 95/7248.
C. AS. 63/2953, 118/5304, 267/11091, 281/11662, 327/13574, 331/13699, 491/20494, 571/24017, 701/29427, 1147/50973, 1184/52826, 1189/53087, 1211/54312.; İE. AS. 45/4073, 84/7597.
C. HR. 97/4801.
C. TZ. 122/6097.
D. AMH. d. 24933, 24949.
D. BŞM. MKH. d. 43026.
DH.İ. UM. EK. 87/24.
HAT. 1449, 821/37382-D, 826/37442-İ.
İE. EV. 21/12507.
İE. ML. 40/3842.
MAD., 12184.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-1 Kadime Arşivi (KKA), Tapu Defteri, Numara 109

Araştırma Eserleri ve Makaleleri

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 5, İstanbul 1992.
- ESİN, Zafer, " XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Bitlis Bölgesindeki Asayışsızlıklar", IV. Uluslararası Van Gölü havzası Sempozyumu (17-21 Haziran 2008 Ahlat) Ed. Oktay Belli, Ankara 2011, s. 501-506.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. IV/1, İstanbul 2010.
- İNBAŞI, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri" Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi, Sayı 33, Erzurum 2007, s. 243-261.
- İPEK, Yasin, Tarihle Doğanın Buluştuğu Yer Adilceviz, Kayseri 2004.
- KILIÇ, Orhan, "Van", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 42, İstanbul 2012, s. 505-510.
- KILIÇ, Orhan, XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat (1534-1605), Tamga Yayıncılık, Ankara 1999.
- KILIÇ, Orhan, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", Osmanlı Araştırmaları, XXI, İstanbul 2001, s. 189-210.
- MUSALI, Namık, "Hacı Zeynel Abidin Şirvani Seyahatnamelerinde Van Gölü Havzası" , VII. Uluslararası Vam Gölü Havzası Sempozyumu (14-17 Ekim 2011), Ed. Oktay Belli, Betav, Bursa 2013, s. 350-355.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Şeref Han", C. 38, İstanbul 2010, s. 548-550.
- PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, Peçevi Tarihi, C. I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1992.
- PEKTAŞ, Kadir, Gülsen Baş, "Bitlis/Adil Cevaz Çevresi Yüzey Araştırması 2005", 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. 1, Ankara 2007, 261-276.
- SAYICI, Seda, Adilcevazın Tarihi Eserleri, Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bitirme Ödevi, (Bingöl 2013).
- SERTOĞLU, Midhat -Mustafa Cezar, Mufassal Osmanlı Tarihi, T.T.K. C. 2, Ankara 2011.
- SERTOĞLU, Mithat, Osmanlı Tarih Lûgati, Enderun, İstanbul 1986.
- SEVGİN, Nazmi, Anadolu Kaleleri, c. 1, Ankara 1960.
- SÜLEYMAN SABRİ PAŞA, Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbular, Ankara 1960.

Fotoğraf ve Web Sitesi

Faysal Özdemir, Adilceviz Belediyesi.

Cumali Birol (Dalgıç)

<http://arkeofili.com/van-golunun-dibinde-urartu-kalesi-bulundu>. Erişim. 22.10.2

Fotoğraf 6 : İç kaleden yıkık surlar, Fot. Faysal Özdemir.

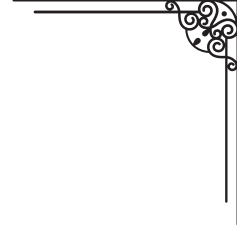
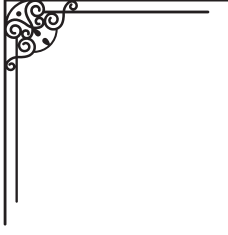

Fotoğraf 7 : Kuzeyden Kalenin görünüşü, Fot. Faysal Özdemir

Fotoğraf 8 : Davullu mağara ve yıkık surlar, Fot. Faysal Özdemir

"BİTLİS'E HAN OLMAK": OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE BİTLİS BEYLİĞİNE ATANMA SÜRECİNE DAİR NOTLAR

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi
Tarih Bölümü, muratalanoglu@gmail.com

Giriş

Bitlis beylerinin atanma süreci, unvan ve statülerini ele alan bu çalışmanın tarihi süreci "klasik dönem" olarak tabir edilen 16. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan geniş bir periyodu kapsamaktadır.^[1] Osmanlı yönetim sisteminde, modern öncesi ya da batılı ifadeyle "erken modern dönem" yani Tanzimat öncesi devir kastedilir.^[2] Zira Osmanlı siyasal sisteminde 19. yüzyıl, Avrupa'nın gücü karşısındaki kırıma, Osmanlı tarihinde de bir kopuşu ifade eder.^[3] Dolayısıyla birçok değişim geçirse de merkezi devlet aygıtının uygulanmaya konulduğu Tanzimat'a kadar devam eden Bitlis hükûmetini inceleyen çalışma, klasik dönemi yani Tanzimat öncesini ele almaktadır.

Çalışmada Bitlis beyliğinin kuruluşu, beyliğin statüsü ve beylerin atamalarının ne şekilde yapıldığı sorularının cevapları aranmıştır. Daha sonra beyler için kullanılan unvanlar ve bunların ne anlam ifade ettikleri dönemin olayları ile bağlantılı olarak izah edilmiştir. Bilhassa 18. yüzyılda, bey atanma sürecinde meydana gelen değişim, tayin sırasında yaşanan tartışmalar ve devlet merkezinin bulunduğu çözüm yöntemine değinilmiştir.

-
- 1 Klasik çağın kapsam alanına dair birçok yorum söz konusudur. O. Özel, dönemlendirme olarak klasik çağın birkaç farklı tarih taşıdığını ifade etmektedir. Bunlardan ilki Fatih'ten Kanunî dönemi sonuna kadar, diğeri de İnalcık'ın eserine isim olan 1300-1600 arası, bir diğeri ise kuruluştan Tanzimat'a kadar uzanan süreçtir. Oktay Özel, "Modern Osmanlı Tarih Yazımında "Klasik Dönem", Dün Sancısı, Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik, Kitap Yayınevi: İstanbul 2009, s. 91, 93-97; Bu dönemin Tanzimat'a kadar uzanan bir süreç olduğunu Mehmet Genç'in çalışmalarına dayandırarak ifade eden bir diğer çalışma ise Erol Özvar, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", Divân, 1999/2, sy. 7, s. 150-151.
  - 2 Virginia H. Aksan-Daniel Goffman, Erken Modern Osmanlılar, İmparatorluğun Yeniden Yazımı, Çev. Onur Güneş Ayas, Timaş: İstanbul 2011, s. 12.
  - 3 Feridun M. Emecen, Osmanlı Klasik Çağında Siyaset, Timaş: İstanbul 2009, s. 15-17; Feridun M. Emecen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2016, s. 3.

Bitlis Beyliği, Osmanlı döneminde olduğu gibi Osmanlı öncesinde de bölgede varlığını sürdüren idarî teşekküllerdendi. Zira Bitlis şehri, İlhanlıların bölgeden çekildiği 14. yüzyıldan itibaren bölgenin yerel güçlerinden olan Kürt Rojeki/Rojki aşiretinden müteşekkil Şerefhanlar tarafından idare edildi.^[4] Kendi adlarına para basıp hutbe okutan Bitlis yöneticisi Şerefhanlar, Osmanlı öncesinde Karakoyunlu, İlhanlı, Timurlu ve Eyyubî yöneticileri ile anlaşmalar yaparak kendi yerel yönetimlerini ve idarî geleneklerini sürdürdüler. Akkoyunlular ve Safeviler ise Şerefhanlar ile anlaşma yoluna gitmeyerek Bitlis'i ele geçirmiş ve başkentlerinden idarecilerini atamışlardı. Nitekim Bitlis'teki yerel idareyi ortadan kaldıran Safeviler, Kızılbaş valileri ile merkezi idare kurmuşlardı. 1514'te Çaldıran'da Safevileri yenilgiye uğratan Osmanlılar, kısa bir sürede bölgedeki Kürt beylerinin de desteğini alarak Safevi kuvvetlerini bölgeden uzaklaştırdılar. Bölgede İdris-i Bidlisi liderliğindeki bu kuvvetlerin en önemli figürlerinden biri Bitlis beyi Şeref ve Rojeki Aşireti'ydi. 1515 Haziran'ında Safevilerin bölgeden tamamen çıkarılması ile Diyarbekir ve çevresi Osmanlı hâkimiyeti altına girdi.

Diyarbekir'de hâkimiyetin tesis edilmesiyle 4 Kasım 1515'te Diyarbekir beylerbeyliği kuruldu.^[5] Sınırları oldukça geniş bir alana yayılan Diyarbekir beylerbeyliğinin sancaklarından biri de Bitlis'ti. Bitlis "eyalet" başlığı taşıyan bir sancak olarak 22 Kasım 1515'te IV. Şeref Bey'e tevcih edildi. Bu sırada Bitlis eyaleti, Bitlis merkez ve çevresiyle birlikte Hınıs, Tekman, Muş ve Hakkâri'ye kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır.^[6] Ancak Bitlis, idari teşkilatta farklı şekilde organize edilen ve yönetilen yerlerdendi. İlk idari taksimatı gösteren Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki belgelerde, Bitlis ve diğer bazı Kürt beylerinin yönetiminde olan sancaklara "eyalet" adı verilmişti. Bu ifade ile buraların yönetim farklılığı belirtilmiştir. Çünkü bu sancaklarda timar sistemi uygulanmamış ve tahrir yapılmamıştır. Dolayısıyla Diyarbekir'in 1518'de yapılan ilk tahririnde, timar sistemi uygulanmayan Bitlis ve diğer bazı sancaklara defterde rastlanmamaktadır.^[7]

Diyarbekir beylerbeyliği kuruluşundan itibaren yönetim şekli olarak iki farklı sancak tarzını ihtiva etmekteydi. Bunlardan ilki, yöneticileri devlet merkezi tarafından atanan klasik Osmanlı sancaklarıydı. İkinci kısım ise yöneticilerinin Kürt beylerinden atandığı "eyalet" denilen sancaklardı.^[8] Bu eyaletler de "Cemaat-i Kürdân" veya "eyalât-ı Kürdistan" şeklinde listelenmiştir.^[9] Bu şekilde eyalet olarak kaydedilen yerlerden biri de Bitlis'ti. 1520 yılına tarihlenen bu tevcihatta Bitlis idarecisi Şeref Bey olarak kayıtlıdır.^[10] 1522'ye tarihlenen Kanunî dönemine ait bir kanunnâme mecmuasında da Diyarbekir'in idarî teşkilatı iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda "Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir" başlığında 12 livâ listelenmiştir. İkinci kısımda "Elviye-i Diyarbekir ma'a Kürdistan" başlığıyla on sekiz sancak kaydedilmiştir. Bitlis ise ikinci kısımda yer alan Kürdistan livalarından biriydi.^[11]

1526 tarihli diğer bir tevcih listesinde Diyarbekir iki kısımdan müteşekkildir. Birinci kısımda "Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir" başlığıyla on sancak kaydedilmiştir. Diğer kısımda ise Kürt beylerinin idâresinde olan sancaklar toplam 18 tane olup 17'si eyalettir.

4 Şerefhanların atası Şerefüddin'in Bitlis'teki yönetimi 1300'li yıllara kadar geriye gitmektedir. Bkz. Fazlullah el-Ömeri, el-Ta'rifü bi'l-Müstalîhi'ş-Şerîf, Tahkik: Hüseyin Şemseddin, Lübnan 1988, s. 54; Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", İA, c. 2, İstanbul 1979, s. 663.

5 Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, c. 23, sy. 23, İst. 1969, ss. 23-34.

6 Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Bitlis Beyleri", I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2008, s. 265-266.

7 BOA, TD, 64. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmaması keyfiyetine dair tartışma için bkz. Murat Alanoğlu, Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 22.

8 Eyalet ve hükümet kavramlarının muhtevası için bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, sy. 10 (1999), ss. 119-137; Murat Alanoğlu, Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti, s. 106-108.

9 Orhan Kılıç, "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)", Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri, c. 1, TTK: Ankara 2014, s. 173-174.

10 TSMA d. 9772, v. 4a-5a.

11 Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 121b.

Bu eyaletlerden biri de Şeref Bey idaresinde olan Bitlis'tir.^[12] Bu listede yer alan bir kayıt dikkat çekmektedir. Çünkü burada Bitlis, Cizre, Hısnıkeyf, Soran, Hakkâri ve Çemişgezek eyaletlerinin idarecilerinin diğer Kürt beylerinden üstün oldukları ve bunlara yazılan ferman ve sair belgelerde elkâb ile dualarının farklı olacağı açıkça belirtilmiştir.^[13] Belirtilen farklılığın bu yedi beyliğin Osmanlı öncüsinden devam edegelen yönetim geleneğine sahip olmasından kaynakladığı şeklinde yorumlanabilir.

1526/7 yılına tarihlenen bir diğer listede de Diyarbekir eyaleti iki kısmı ayrılmıştır. Birinci kısım Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir başlığı taşımakta ve bu listede on sancak yer almaktadır. Burada ilk kez "Vilâyet-i Kürdistan" lafzı tek başına kullanılmıştır. Fakat buradaki ifadeden Kürdistan adıyla müstakil bir vilâyet/beylerbeylik olduğu akla getirilmemelidir. Çünkü eyâlet başlığı ile sıralanan Kürt beylerinin idâresindeki sancaklar, Diyarbekir beylerbeyine tabidirler. Yani Kürdistan adıyla müstakil, başında ayrı bir beylerbeyi bulunan ve paşa sancağı olan bir vilâyet yoktur. Burada vilâyet-i Kürdistan başlığı altında idârî farklılığı olan 16 eyâlet sıralanmıştır. Bu 16 eyaletten biri Bitlis'tir ve Şeref Bey tarafından idare edildiği kayda geçmiştir.^[14] İdari taksimata dair birçok listede adına rastlanan Şeref Bey'in Bitlis hâkimliği 1531 yılına kadar devam etmiştir. Bitlis beylerinin statüsü ve beylerin atanma sürecine geçmeden önce kısaca beyler için kullanılan unvanlara değinilecektir.

Bitlis Yöneticilerinin Unvanları: Hâkim, Han, Sancakbeyi, Mîr

Osmanlı dönemindeki ilk atamalarda Şeref Bey için "hâkim" unvanı kullanılmıştır. Şeref Bey'in 1516 yılında merkeze gönderdiği bir belgenin arkasında "Şeref Bey hâkim-i Bidlis" kaydı yer almaktadır. Bu ve benzeri birkaç belgede Bitlis yöneticileri için hâkim sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Ancak 1535 ila 1578 yılları arasında Bitlis, klasik Osmanlı sancağı olarak merkezden atanan sancakbeyleri eliyle yönetildiğinden burayı yönetenlere "sancakbeyi veya mirliva" denilmekteydi.

Bitlis beyleri için "han" tabirinin ilk defa kullanılması 1531 yılına denk gelmektedir. Bitlis'in Ulama'ya tevcih edilmesinden sonra IV. Şeref Bey, Safevi tarafına geçti. Ulama ve Diyarbekir valisi Fil Yakup Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Bitlis'i kuşatması üzerine yardıma gelen Şah Tahmasb'a Ahlat'ta bir ziyafet veren Şeref Bey'e Şah tarafından bir kılıç, süslü bir kaftan ve "Şeref Han" unvanı verildi.^[15] IV. Şeref'in öldürülmesiyle yerini oğlu Şemseddin aldı. Ancak Şemseddin Bey, Bitlis hükümeti idaresinden uzaklaştırılıp kendisine Malatya sancağının idaresi verilince bundan rahatsız olup Safevi tarafına geçti. Safevi tarafına geçmesinden sonra kendisine de "Han" unvanı ile beylerbeylik görevi verildi. 1578'de Şemseddin Bey'in oğlu Şeref Han'ın Safevilerden yüz çevirerek Osmanlı tarafına geçmesiyle Bitlis tekrar ocaklık bir hükûmet olarak Şeref Han'ın idaresine verildi. Böylece V. Şeref Bey'in İran'da kullandığı "han" lakabı bu tarihten sonra bütün Bitlis beylerine teşmil edildi ve beyliğe atanan kimselere "han" denilmeye başlandı. Nitekim Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde önemli bir figür olarak karşımıza çıkan Abdal Han bu unvanla tanınanlardan biridir.^[16]

12 TSMA d. 10057.

13 "Bu yedi nefer Kürd beyleri Kürdistan'ın ümerâ-i 'izâmından olup bunlara yazılan âhkâm-ı şerîfenin âhîrinde 'alâmet-i şerîfe i'timâd idesiz deyü yazılmaz ve hitâb olundukda siz deyü hitâb olunur ri'âyet olunagelmışlerdir". TSMA d. 10057.

14 TSMA d. 5246

15 Şah tarafından IV. Şeref Han'a verilen "imtiyaz berati" aktarılmıştır. Beratta şu ifadeler kayıtlıdır: "Bu eyâlet sahibine gölgemizin emniyeti altında yer verdik. Kendisini Han rütbesiyle onurlandırarak onu Şeref Han olarak isimlendirdik". Şerefnâme, c. I, s. 457-459.

16 Yasemin Beyazıt, "Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre: Bitlis Hanı Abdal Han", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy. 10 (Ağustos 2011), s. 67-82.

Yukarıda aktarılan hâkim, han ve sancakbeyi tabirleri belgelere yansıyan unvanlardı. Bunların yanı sıra Bitlis halkının yöneticileri için kullandıkları emir veya "mîr" tabirinin de mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Zira Şeref Han, kitabında beylerin unvanını verirken yoğun şekilde mîr ve emir tabirini kullanmaktadır.^[17]

Bitlis Han'ı Nasıl Atanır ve Azledilirdi?

Irakeyn Seferi sonrasında Kanunî Sultan Süleyman tarafından Kürt beylerinin statülerini belirleyen 1535 tarihli bir belge Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMa) evrak kısmında 11696 numara ile kayıtlıdır. Bu belge, hâkim/sancakbeyinin kim olacağı ve nasıl atanacağına dair hükümler içermektedir. Her bir Kürt beyine tuğralı ferman olarak gönderilen belgede yönetim sistemi ve yönetici atama kuralı açık şekilde belirtilmiştir:

"Sancakları oğuldan oğula neslen ba'de neslin mülkiyet üzere idâre edeceklerdir. Sancak beylerinden herhangi birisi öldüğünde eyâleti kaldırılmayıp bütün hududu ile temliknâme-i hümâyûnum gereği sancağın tamamı oğluna verilecektir. Şayet birden fazla oğlu varsa sancakları aralarında eşit bir şekilde paylaşılacaktır. Veyahut kendileri istedikleri şekilde tasarruf edeceklerdir. Sancak beylerinden herhangi birisi kudret-i Rabbani ile vârisiz ve akrabasız vefat ederse o zaman eyâleti hariçten olan yabancılara verilmeyecektir. Kürdistan beylerinin müşavere ve ittifakı sonucu onlar bölge beylerinden veya beyzâdelerinden her kimi layık ve uygun görürlerse ona tevcih edilecektir".^[18]

Kürt beylerine yazılan temliknâmede yer alan bu hüküm, sonraki kanunnâme ve risalelerde de yer alacaktır. Nitekim benzer hüküm Kanunî dönemi kanunnamesinde yer almaktadır. Buna göre sancak idarecisi olan Kürt beylerinden birisi ölürse yerine oğlu atanacaktı. Fakat oğlu yoksa kardeşi veya başka bir akrabası tayin edilecekti. Eğer soyu kesilmişse artık dışardan birisine verilir ki bu durumda sancak ocaklık olmaktan çıkardı.^[19] Bu kanun hükmü aynı şekilde Ayn Ali Efendi ve Sofyalı Ali Çavuş Risalelerinde de yer almaktadır.^[20] Burada görüldüğü üzere sancakların hâkimleri isyan, ihânet ve sefere katılmama gibi nedenler dışında görevden alınmazdı. Görevden alındıklarında beylik ya oğullarına, ya kardeşlerine ya da aileden birine verilebilirdi. Dolayısıyla yönetim dışardan birine verilerek ailenin mülkü ve idârî devamlılığı bozulamazdı. Neticede bu durum diğer sancaklarda olduğu gibi Bitlis'te de yönetimi elinde tutan bir hanedan oluşturmuştur. Bitlis yönetimini elinde tutan bu kişilere "hanzâde" denilmiştir. Bitlis'te herhangi bir nedenle yönetici değiştirmek gerekir ise bu kişi hanzâde denilen yönetici aileden gelmek zorundaydı. Öncelikle ölen veya görevden alınan beyin oğlu, oğlu yok ise torunu, torunu yoksa kardeşi veya kardeşinin oğullarından birisi atanırdı. Bazı durumlarda vefat eden hâkimin yerine torunun atandığı da olmaktadır. Nitekim 21 Ekim 1797'de Bitlis hâkimi Mehmed Şeref Han'ın vefatı üzerine Bitlis kadısının merkeze yazdığı arzda belirttiği üzere; "beyler içinde en müstahak ve halk ile uyumlu olan torunu İbrahim Bey" Bitlis hâkimliğine atanmıştı.^[21]

17 Birkaç örnek için bkz. Şerefnâme, c. I, s. 337, 408.

18 TSMa. e. 11969 (Yeni numara: 1012).

19 "Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet eylese, yurdu ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilü-gelmemiştir. Meğerki evlâd ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dide kimesneye verilür. Amma yurdluk ve ocaklık i'tibâr olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur". Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, s. 469, 476-477.

20 Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 9/1 Kitap, I. Ahmed Dönemi Kanunnâmeleri, 9/II. Kitap II. Osman Dönemi Kanunnâmeleri, Osmanlı Arş. Vakfı: İst. 1996, s. 36-37; Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, s. 32.

21 BOA, C. DH. 63/3145. Atama kaydında "Hükûmet-i Bitlis ber-vech-i yurtluk ocaklık" ibaresi yer almaktadır.

Ocaklık olarak Bitlis beyleri yani Şerefhanlara irsî intikal ile verilen "hanlık" veya hâkimliğin nasıl tevcih edileceğine dair kesin bir kanun yoktu. Ancak genelde sancak babadan oğula geçmekteydi. Bazı durumlarda sancağın kardeşler arasında veya ailenin bir diğer üyesine geçtiği de olurdu. XVII. yüzyıldaki atamalarda beylerbeyinin müdahalesinin olduğu ve karışıklık çıktığı da vakiydi. Özellikle XVIII. yüzyılda Bitlis beylerinin bir yılı bile bulmayan sürelerle değiştirilmesi bölgede siyasal ve ekonomik krizlerin yaşanmasına sebep oldu. Bu nedenle Bitlis beyleri ve halkı merkeze şikâyetle bulunarak yönetime müdahalenin ve Bitlis'in idari düzenin devamının sağlanmasını talep ettiler. Divan'da görüşülen konu için Erzurum, Van ve Diyarbakır beylerbeyine ferman yazılarak Bitlis hanlığına yapılan tevcihlerde bir düzenleme yapıldığı ve buna uyularak irsî intikalde hakkı olan ve halkın uygun gördüğü kişinin atanması emredilmişti.

Bey ataması için arz yazma yetkisi olan kişilerden biri de kadılardı. Örneğin 3 Eylül 1758'de Bitlis kadısı Mustafa ile eski müftü Ahmed ve şehir ileri gelenlerinin imzalarını taşıyan mahzarla Adilhanzâdelerden Mehmed Şeref Han'ın atanmasını istemişlerdi.^[22]

Bazı atamaların Van valisinin iltimasıyla yapıldığı görülmektedir. Örneğin Ağustos 1735'te Van valisi Timur Paşa'ya gönderilen fermanında, Paşa'nın *iltimasıyla* Bitlis hâkimi atanan Selim Han'ın devlet hazinesine vermesi gereken paranın savaş için harcadığı belirtilmişse de bu paranın tam olarak tahsil edilip gönderilmesi emredilmişti.^[23]

Bitlis beylerinin azledilme sebeplerinden biri de ahaliye zulüm yapmaları ve adaletsiz davranmalarıydı. Nitekim 7 Haziran 1739 tarihli yazışmada, Bitlis hâkimi olan Süleyman Bey'in birtakım Kürtleri, kethüdasıyla Hınıs'a gönderdiği ve köyleri yağmalayarak bölge halkına zulüm ettiği için azil edilmesi ve yerine Mehmed Emin Han'ın atanması istenmişti.^[24] Keza 25 Mart 1765'te Bitlis hâkimi Şeref Han, halka yaptığı zulüm ve te'addi sebebiyle görevinden alındı ve yerine hanzâdelerden Haşim Bey atandı.^[25] Görevden alınma sebeplerinden biri de muktedir yönetici vasfının taşınmamasıydı. Bu durum bazen sabilik/çocukluk iken bazen de yaşlı veya piri ihtiyar olmasına bağlanabilirdi. Mesela 3 Şubat 1744 tarihli kayıta, Bitlis hâkimi olarak atanan Şeref Han'ın çocuk yaşta olduğu ve Bitlis'i idareye kadir olmadığı anlaşıldığından yerine Burhan Bey'in tayin edilmesi uygun görülmüştü. Burhan Bey, gerekli görüldüğünde beş bin piyade ve süvari asker ile sefere katılma şartıyla atanmıştı.^[26]

Bitlis beyliğine atanma ve azledilme sürecinin nasıl işlediğine dair bu izahattan sonra şimdi esas konumuz olan Bitlis'in idarecilerinin atamalarına ve meydana gelen statü değişimlerine geçebiliriz.

Eyaletten Klasik Osmanlı Sancağına Bitlis

Yukarıda ifade edildiği üzere Bitlis, Osmanlı idaresinin girdiği ilk yıllarda timar sistemine dâhil olmayan ve yerel beyler tarafından yönetilen bir sancaktı. Ancak 1535'te Bitlis'in bu idari statüsü değişime uğradı. Zira 1515'te eyalet veya hükümet denilen farklı bir idari statü ile Osmanlı idaresine geçen Bitlis, bölgenin yerel idarecileri olan Şerefhanlardan alınarak merkezden atanan sancakbeyleri eliyle yönetilmeye başlandı. Bu değişimin sebebi esasen Kanunî'nin Irakeyn Seferi'ne çıkmasına

22 BOA, AE, SMST, III, 82/6048.

23 BOA, Mühimme Defteri, No: 141, s. 17/48.

24 BOA, C. DH, 187/9349.

25 BOA, C. DH, 229/11446.

26 BOA, C. DH, 76/3779.

sebepler olan olaylar zinciri ile ilgilidir.^[27] Ulama Han ile Şeref Bey arasındaki gerginlik ve mücadeleler devlet merkezinin Bitlis ile ilgili bu kararı almasına neden oldu. Safevilerden yüz çevirerek Osmanlı tarafına geçen Ulama Han'ın padişahın emriyle Van'dan İstanbul'a gönderilmesi görevi Bitlis hâkimi Şeref Bey'e verilmişti. Bu görevin yerine getirilmesi sırasında Ulama Han ile Şeref Bey arasında kimi rahatsızlıklar yaşandı. Neticede Ulama Han'ın başkentte Şeref Bey'in Safeviler ile işbirliği içinde olduğuna dair iddiaları nedeniyle Şeref Bey devlet merkezinin gözünden düştü ve Bitlis'in idaresi Ulama'ya verildi. Büyük bir Osmanlı ordusu Bitlis'i ele geçirmek üzere harekete geçti.^[28] Bunun üzerine Şeref Bey de Safevi tarafını tercih etmek zorunda kaldı ve Tebriz'de bulunan Şah Tahmasb'a bağlılığını bildirdi. Şeref Bey, Bitlis ve çevresindeki kaleleri korumak üzere aşiret kuvvetleri ve ağalarını harekete geçirdi. Oğlu Şemseddin ile diğer aile üyelerini ise Ahtamar Kalesi'ne gönderdi.^[29] Bitlis sancağına beylerbeylik payesi ile atanan Ulama Paşa ve Fil Yakup Paşa, Bitlis'i ele geçirmek üzere 1532'de harekete geçtiler. Yaklaşık üç aylık kuşatmadan sonra şehri ele geçirmeye yakın Şah Tahmasb'ın ordusuyla geldiği haberi üzerine Osmanlı kuvvetleri kuşatmayı yarıda bırakarak geri çekildi. Şah, Ahlat'ta bir süre kaldı ve Şeref Han'ı Kürdistan beylerbeyi atayarak geniş bir alanın hakimiyetini verdi. Böylece Safevilerin sınır hattı biraz daha batıya kaymış oldu. Şah'ın bölgeyi terk etmesiyle Ulama Paşa tekrar harekete geçerek Hizan üzerinden Bitlis'i kuşatmaya başladı. Şeref Han, bunlara karşı koyamayacağını anladığından Safevi ordusundan yardım istedi. Ancak aşiret ağaları yardımı beklemeden karşı koymak üzere mücadeleye başladılar. İlk çarpışmalar Tatik Kalesi'nin güneyinde başladı. Şiddetli mücadelede Şeref Han ile birlikte Rojiki aşiretinden birçok kişi öldürüldü.^[30]

Şeref Han'ın öldürülmesinden sonra Ekim 1533'te Rojiki aşiret ağaları Ahtamar'da bulunan Şemseddin'i Bitlis'e getirerek bey ilan ettiler. Şemseddin Bey, Ulama Paşa'ya karşı koyamayacağını anladığından devlet merkezine başvurarak atalarının yurdunun kendisine verilmesi karşılığında devlete sadakat ile hizmet edeceğini bildirdi. Nitekim 1534 tarihinde Bitlis hâkimi Şemseddin, Veziriazam İbrahim Paşa ile görüştüktan sonra merkeze mektup yazarak "ülkâ ve ocağımız inâyet olunub sâir Ekrad beyleri gibi müreffehü'l-hâl olmak" ricasında bulunmuştu.^[31] Bu istek üzerine İrakeyn Seferi'nin başladığı nazik durum da göz önüne alınarak Bitlis'in yönetimi Şemseddin Bey'e verildi. Bitlis'ten alınan Ulama Paşa ise Azerbaycan beylerbeyi olarak atandı. Böylece İran seferi için hazırlanan diğer Kürt beylerinin de gönlü hoş tutuldu. Bitlis hanı ile diğer Kürt beyleri Serasker İbrahim Paşa ile birlikte Tebriz seferine katıldılar.^[32]

Tebriz dönüşünde Osmanlı ordusunun Ahlat'ta konakladığı sırada Ulama Paşa, Şemseddin Bey'in Bitlis idareciliklerinden alınarak Malatya sancağına, kendisinin de Bitlis yöneticiliğine atanmasını önerdi. Durum padişaha arz edildikten sonra bu yönde bir karar çıktı ve Malatya sancağı malikâne olarak Şemseddin Han'a tevcih edildi. Şerefnâme'deki anlatıya göre Padişah'ın bu emrini kabul eden Şemseddin Bey, Malatya'ya doğru yola çıkmışken Sason hâkimi Süleyman Bey'in "Bitlis'i bırakıp Malatya'ya gitmeleri durumunda bir daha asla Bitlis'e dönemeyeceklerini ve yönetim geleneklerinin sona ereceğini" söylemesi ve Ulama Paşa'nın sebep olduğu bu karara karşı çıkmasını salık vermesiyle geri döndü. Dönüşte maiyetiyle birlikte Şah'a bağlılığını bildirmek üzere Tebriz'e gitti.^[33] Şah tarafından teveccühle karşılanıp "han" unvanıyla onurlandı.^[34] Böylece Bitlis, Ulama Paşa'nın idaresine verildiği 1535'ten 1578'e kadar kırk iki yıl klasik Osmanlı sancağı olarak idarî teşkilattaki yerini

27 Feridun Emecen, "İrakeyn Seferi", DİA, c.19, İstanbul 1999, s.116.

28 Şeref Han Bitlisi, Şerefnâme, Kürt Tarihi, c. 1, Çev. Abdullah Yegin, Nubihar, İstanbul 2013, s. 450-453.

29 Şerefnâme, c. I, s. 454.

30 Şerefnâme, c. I, s. 460-461; Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Bitlis Beyleri", s. 269-270.

31 BOA, A. DVN. (Dosya), No: 1, s. 36.

32 TSMA 4080; M. Tayyip Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", Belleten, 83/XXI, Ankara 1957, s. 466-468.

33 Şerefnâme, c. I, s. 468-469.

34 Şerefnâme, c. I, s. 471.

aldı. Klasik Osmanlı sancağına çevrildikten bir süre sonra timar sistemine dâhil edildi ve tahrir tabi tutuldu. Bitlis'e ait ilk tahrir kayıtları 1537 tarihini taşıyan timar icmal defterinde yer almaktadır.^[35] Bu tarihten sonra birkaç defa daha tahrir yapıldığını elimizdeki mufassal ve icmal defterlerden görebilmekteyiz.^[36] Bitlis sancağı, teşekkülünden 1548 yılına kadar Diyarbekir beylerbeyine bağlı kaldı. Ancak 1548'de Van'ın kesin şekilde Osmanlı hâkimiyetine alınması ve burada beylerbeylik teşkilatının kurulmasıyla Bitlis, klasik Osmanlı sancağı olarak Van beylerbeyliğine tabi kılındı. Bu tarihten sonra Bitlis'in idarî işlemleri Van valileri tarafından yürütüldü. Nitekim 1550-1551'deki kayda göre Bitlis, klasik Osmanlı sancağı olarak Van vilâyetine bağlı görünmektedir.^[37] Bitlis sancağı, 1578'de Şeref Han'ın Safevilerden ayrılarak ata yurdu Bitlis'e dönüşüne kadar klasik Osmanlı sancağı olarak Van beylerbeyliğine dâhildi.^[38] Osmanlı tarafına geçtikten sonra 1578 yılında Şeref Han'a gönderilen mektupta sancağının kendisine *yurtluk-ocaklık* tevcih edileceği bildirilmiştir. Bu tarihten sonra Bitlis hükûmeti, yurtluk-ocaklık olarak Bitlis beylerine verildi.^[39]

V. Şeref Han'ın Bitlis'e Dönüşü ve Ocaklık Hükûmetinin İhyası

1535'te Şemseddin Han, aşireti ile Safevi tarafına geçti ve Şah tarafından kendisine ülkenin farklı yerlerinde görevler verildi. Şemseddin Han'ın oğlu Şeref de İran'da doğdu ve Şah'ın sarayında eğitim alarak büyüdü. Şemseddin Han'ın ölümü üzerine yerine oğlu Şeref Han geçti. Şah'ın hizmetinde iken İran'da birçok yerin yöneticiliğini yaptı. Şah Tahmasb öldükten sonra sarayda gözden düştü ve Nahcivan valiliğine atandı. Bu dönemde İran'a büyük bir sefer hazırlığında olan Osmanlılar, sınır hattında yer alan beyleri istimâlet politikası ile yanına çekme arayışına girdi.^[40] Tam da bu sırada Safevilerden hoşnutsuz olan Şeref Han ile temasa geçildi ve Osmanlı tarafına geçmesi için ikna edildi. Van beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın bu konuda ciddi çabalar sarf ettiği belgelere yansımaktadır. Nitekim Van beylerbeyine 11 Kasım 1577'de yazılan mektupta Kürt beylerine istimâlet verilerek Osmanlı tarafına celp edilmeleri ve Şeref Han'a babasının ülkesi olan Bitlis'in yurtluk-ocaklık verilerek bunun temin edilebileceği bildirilmişti.^[41] Van beylerbeyine 10 Mart 1578'de yazılan fermanında, Nahcivan valiliğinde bulunan Şeref Han'a Bitlis sancağı yurtluk ve ocaklık verilirse Bitlis'e geleceği bildirildiğinden bir mektup ve adam göndererek Bitlis'in kendisine verildiğinin haber verilmesi emredilmişti.^[42] Bunun üzerine bir hafta sonra yazılan diğer bir emirle Bitlis'in Şeref Han'a tevcih edildiği ve zaman geçirmeden ailesi ve aşiretleri ile Bitlis'e gelerek yönetimin başına geçmesi istenmişti.^[43] 20 Ocak 1579'da gönderilen fermanında ise Bitlis'in kayıtlı haslarından toplam 505.164 akçelik gelir ile Bitlis hükûmetinin "ülkelik tarikiyle" kendisine verildiği ve beratının gönderildiği belirtilmektedir. Kendisinin varıp burayı idare etmesi emredilmekteydi.^[44] Beş gün sonra 25 Ocak 1579'da yazılan diğer bir fermanında ise Şeref Han'a Osmanlı'ya itaati sebebiyle bir mektup ile birlikte süslü bir kılıç ve bir hilat gönderilerek Bitlis hâkimliğine atandığı belirtilmekteydi.^[45] Osmanlı merkezi ve Van beylerbeyinin ısrarlı politikası ile Şeref Han, aşiretleri ile birlikte ata yurdu Bitlis'e gelmiş ve yurtluk-ocaklık olarak

35 BOA, TD. 189.

36 BOA, TD. 413, 730; Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM), TT. d. 109, 202, 288, 328, 343.

37 Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tercih Defteri I", Belgeler, c. XIX, sy. 23, Ankara 1998, s. 84.

38 Orhan Kılıç, XVI-XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van 1997, s. 136-141.

39 "Bitlis sancağının yurtluk ve ocaklık tarikle neslen ba'de neslen evlad ve ahfadına kalmak şartıyla kendisine inâyet olunduğu". Bkz. BOA, Mühimme Defteri, No: 32, s. 81/163, 89/185.

40 Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", Osmanlı Araştırmaları, sy. 21 (2001), s. 197.

41 BOA, Mühimme Defteri, No. 32, hk. 659.

42 BOA, Mühimme Defteri, No. 32, hk. 168.

43 BOA, Mühimme Defteri, No. 32, hk. 185.

44 BOA, Mühimme Defteri, No. 32, hk. 506.

45 BOA, Mühimme Defteri, No. 32, hk. 543.

Bitlis'in idaresini ihya etmek üzere devralmıştı.^[46] Böylece Bitlis'te Tanzimat'a kadar devam edecek Şerefhanların idaresi yeniden başlamış oldu. Şeref Han, Bitlis ve çevresini içine alan geniş bir alanı hükümet sancak olarak idaresi altına aldı. İlk dönemde 505.000 akçe olan hasları bir süre sonra yapılan eklemeler ile 1.205.372 akçe gibi dikkat çekici bir miktara ulaşmıştı.^[47] Şeref Han'ın 1578'de başlayan Bitlis hanlığı 1010/1601 yılına kadar devam etti. 1601 yılında Şeref Han, Van beylerbeyi tarafından bilinmeyen bir sebeple idam edildi. Kendisinin bir hayli yekûn tutan muhallefâtı ise birçok tartışmaya sebep oldu.^[48] Bu sırada Bitlis şehrine ve ocaklık yapısına yapılan müdahale belgelere yansımaktadır. Bitlis kadısı, müderris ve sair birkaç ulema bu durumu merkeze arz etmişti. Bitlis halkının ve Müslümanlarının huzur ve refahı için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdi. Belgede durum şu şekilde belirtilmişti: "*Bitlis eyâleti bir kadim ocak iken bilâ-sebebe mahza cem'-i mâl için bu vilayete olan hasarât devr-i âdemden berü olmayub Sultanım hazretlerine dahi bu hayf ma'lum olub*". Bu ifadede görüldüğü üzere sebepsiz yere para ve mal elde etme hırsı dolayısıyla Van idarecisi ile adamları Şeref Han'ı öldürtmüş ve Bitlis şehrini de top ve tüfek saldırıları ile harap etmişlerdi. Şeref Han'ın ölümünden sonra kardeşi Halef Han atanmışsa da beylerbeyinin adamlarının müdahalesi devam ettiğinden halkın huzuru bozulmuştu. Şehrin ileri gelenleri olarak kadı, müderris ve sair ulema merkeze arzda bulunarak bu tarz müdahalenin engellenmesini istemişlerdi.^[49]

1601'de Şeref Han'ın öldürülmesinde sonra malları devlet tarafından müsadere edildi.^[50] Şeref Han'dan sonra Bitlis hükümetinin başına önce kardeşi Halef Han, daha sonra oğlu Ziyaeddin geçti. Ziyaeddin Han'ın yönetimi 1602-1618 yıllar arasındaydı.^[51] Ziyaeddin Bey'den sonra oğlu Abdal Han Bitlis yöneticiliğini almış ve uzun yıllar bu görevi yürütmüştür.^[52] 27 Temmuz 1634'te Bitlis hâkimi olan Han Abdal'a, Van Kalesi'nin muhafazasının öneminden bahsedildikten sonra Kızıldağ'ın Van üzerine geldiği haber alındığından aşiret ve kabileleriyle Van muhafazasına gitmesi emredilmişti.^[53] Keza 1637'de Bayram Paşa komutasında gerçekleşen İran seferinde Abdal Han'ın Van Kalesi'nin muhafazasında görev aldığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı seferlerinde gösterdiği yararlılıklar nedeniyle Bitlis hâkimi Abdal Han'a yazılan hükümde, "hükkam-ı Kürdistan'ın yarar ve namdarı olarak Van muhafazası için aşayir ve kabaili ile harekete geçmesi" bildirilmişti.^[54] Bitlis'e dair önemli bilgiler aktaran Evliya Çelebi'nin 1655'deki Bitlis seyahatinde Abdal Han görevinin başındaydı. Abdal Han, Van beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'ya karşı olumsuz tutumlar içerisine girdiğinden 1655 Temmuz'unda Melek Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Bitlis'i kuşattı. Kuşatmaya bir süre dayanan Abdal Han, yenilginin kaçınılmaz olduğunu anlayınca Mutki'ye doğru kaçtı. Bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri 29 Temmuz'da Bitlis'in kontrolünü ele geçirdi. 31 Temmuz'da Bitlis'te divan kuruldu. Bitlis'in bilgin, şeyh, müderris, ağa, tüccar vs. ileri gelenleri ile Abdal Han'ın oğulları bu toplantıda hazır bulundu. Bitlis halkı ve şehrin ileri gelenleri, Ziyaeddin Bey'in han atanmasını Melek Ahmed Paşa'dan talep ettiler. Paşa, bu teklifi ancak Abdal Han'ın devlette olan borçlarının ödenmesi koşuluyla kabul edeceğini belirtti. Hatta eğer bu borçlar ödenmezse Bitlis'i ocaklıktan çıkarıp normal Osmanlı sancağına çevirmekle tehdit etti. Bu tehdit karşısında hem Bitlis beyleri hem de halkı karşı çıkarak borçları ödeyeceklerine dair söz verdiler. Sözlerini yerine getirmek için de Abdal Han'ın Bitlis Kalesi'ndeki sarayında bulunan malları, kitapları ve diğer değerli eşyalarını mezata

46 Şerefnâme, c. I, s. 482-483.

47 BOA, KK, 262, s. 181.

48 BOA, A. DVN, No: 935, s. 8, 17; BOA, KK, No: 70, s. 370, 409, 490.

49 BOA, A. DVN, 3/95. Bu belge üzerinde herhangi bir tarih kaydı olmadığından yanlışlıkla 986/1578 olarak kaydedilmiş ise de Şeref Han'ın idamı 1601 yılı olduğundan bundan sonraki zamana yani 1602 yılına ait olmalıdır. Bu sırada Şeref Han'ın kardeşi Halef Bey, Bitlis hâkimiydi. Bu konunun ayrıntısı için bkz. M. Dehqan-V. Genç, "Why Was Sharaf Khan Killed?", Manuscripta Orientalia, XXI/2 (2015), pp. 13-19.

50 BOA, A. DVN, MHM, d. 935, s. 8,17.

51 M. Dehqan-V. Genç, "Why Was Sharaf Khan Killed?", s. 13.

52 1631 tarihli sancak tevcih defterinde "hükümet-i Bitlis der tasarruf-u Abdal ibn Ziyaeddin" kaydı mevcuttur. BOA, C. DH, 122/6095, s. 9.

53 BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 103/330.

54 BOA, Mühimme Defteri, No: 87, s. 113/262.

çıkardılar. Borçların ödenmesi üzerine Ziyaeddin Bey, Bitlis hanı ilan edildi.^[55] Ancak Melek Ahmed Paşa'nın dönmesinden bir süre sonra Abdal Han Bitlis'e geri döndü. Dönüşünde hanlığı geri almayı oğlu Ziyaeddin'in yönetime devam etmesini istedi. Ancak Abdal Han'ın oğulları arasında ciddi bir çekişme de mevcuttu. Evliya Çelebi'nin Bitlis sarayında bulunduğu günlerde bizzat tanıklık ettiği üzere Abdal Han'ın oğlu Nuruddehr, kardeşi Ziyaeddin'i Melek Ahmed Paşa ile işbirliği yapmak suçlamasıyla hançerle öldürmüştü.^[56] Daha sonra Ziyaeddin'in kanına karşı Nuruddeh de öldürülmüştü. Oğulları arasındaki bu katliamdan sonra Abdal Han, belki de seksenli yaşlarda Bitlis hâkimliğini tekrar ele geçirmişti. Abdal Han'ın idaresi muhtemelen 1664 yılında kadar devam etmişti. Çünkü 1665 yılında Bitlis hanlık tahtına Han Abdal'ın oğlu Bedreddin'in geçtiği görülmektedir.^[57] Nitekim Temmuz 1665'te merkezden gönderilen hükümde, Bitlis hâkimi iken halka kötü davranması ve sair sebeplerden görevden alınıp yerine oğlu Bedir Han'ın atandığı, Abdal Han'ın Hazzo'ya doğru kaçtığı ve mazul Abdal Han'ın yakalanması için Diyarbekir ve Van beylerbeylerine, Hizan, Hakkâri ve Hoşab hâkimlerine emir yazılmıştı. Abdal Han'a yardım eden kişilerin de cezalandırılacağı belirtilmişti.^[58] Abdal Han'ın görevden alındığını gösteren Ekim 1666 tarihli kayıta, Bitlis eski hâkimi Abdal Han, Şırvi sancakbeyinde 2.500 kuruş alacağı olduğunu ve bunu tahsil edemediğini bildirip mahkemece alınmasını istemişti.^[59] 1667'de Abdal Han öldürüldüğünde Bedreddin de hâkimlik görevinden alındı ve yerine Abdal Han'ın diğer oğlu Şemseddin, Bitlis hanı olarak atandı. Zira Kasım 1667'de Van beylerbeyi ve kadısına yazılan hükümde, Bitlis eski hâkimi Abdal Han'ın, yeni hâkim Şeref Han'da birkaç yıl önceden kalan 8.000 riyal kuruşun mahkeme yoluyla tahsil edilmesi istenmişti.^[60] 1670'te Şeref Han'ın beylik yapmaya devam ettiği görülmektedir.^[61] 1671'de ise Bitlis hanlığına Bedir Bey geçmiştir.^[62] 1672'de görevine devam ettiğini birkaç Ermeni ile borç ilişkine girdiğini gösteren kayıttan anlaşılmaktadır.^[63] 17 Haziran 1680 tarihli bir diğer belgede Bedir Han'ın Bitlis'i idare etmeye devam ettiği kayıtlıdır.^[64]

Bitlis hakimliği için mücadeleye girişen kardeşlerin durumu üzerine 10 Aralık 1687'de Bitlis hâkimi-ne yazılan Nâme-i Hümayûn'da Bitlis'in önemi ve yönetiminin düzeni hakkında devletin tutumu şu şekilde belirtilmektedir: *Cenâb-ı emâret meâb eyâlet-nisâb mîr-i meâli-i intisâb huzurlarına ... itti-haf ile inha olunur ki bundan akdem Murad Han Beg ile mabeyninizde olan ahval bil cümle malumumuz oldu. Ol serhadd-i mansurede fitne vukuuna şevketlü ve kerametlü ve inayetlü padişahımız hazretlerinin rıza-i hümayunları olmayub ahali-i vilayet daima müreffeh ve hoş hal ve reaya ve beraya hamîşe asude ve mutmainü'l-bâl olması her vechile murad-ı hümayûn-ı şehriyâri olub hükümet-i mezbûre sana ihsan olunmasın ahali-i vilayet mahzar ve rica idüb ve senden hün-i sülûk-i me'mul olduğundan inayet-i aliyye-i padişahiden hala Bitlis hükümeti sana tevcih olunub emr-i şerif gönderilmiştir. İmdi inşâ'â'llâhü te'âlâ sen dahi bundan sonra ziyade basiret ve intibah ile alakana hareket idüb gerek Van kullarının mevaciblerine ta'yîn olunan akçenin vakt u zamanıyla tahsil ve tesliminde ve gerek reaya ve beraya fukarasının terfiye ve tanzim-i ahvallerinde fevkal gaye takayyüd ve ihtimam eyleyüb her vechile cümle ile hüsn-i zindegânı ve melâyemet ve melâttıfat rıza-i hümayûn ihtilali muceb-i ahval vukuundan be gayet ihtiraz ve ictinâb eyleyüb ol*

55 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, (Haz: Y. Dağlı vd.), 4. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.131-152

56 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, (Haz: Y. Dağlı vd.), 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 14-25

57 BOA, Mühimme Defteri, No: 95, s. 47/282.

58 1660-1664 Tarihli Ordu Mühimmesi, Sächsische Landesbibliothek-Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB) Eb. 387, vr. 152b-153a.

59 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 5, s. 66/406.

60 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 6, s. 107/466.

61 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 4, s. 429/1780.

62 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 28/115.

63 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 63/271.

64 BOA, MAD d. 9855, s. 72.

tafıların her ahvalini hakikati ve sıhhati üzer tahrir ve i'lâm eylesin.^[65] Van valisi Hasan Paşa'ya Ocak 1689'da gönderilen hükümde, Van ayanı mahzar gönderip Bitlis hükümeti bundan önce Nuh Bey'e tevcih edilmişken kul taifesi kendisinden şikâyet ederek onu istemediklerini bildirmişlerdi. Buna karşılık merkezden yazılan hükümde "ferman-ı sabık üzere Bitlis hâkimi olan Nuh Bey'i iclas ettürüp ahardan bir ferde müdahale ve alaka ettürmeyüp muaraza edenleri men ve def eylemek" ifadesiyle Nuh Bey'in idaresinin tesis edilmesi ve kul taifesi ile diğer muhalefet edenler hakkında gerekli tedbirin alınması emredilmişti.^[66] Şubat 1689'da Van valisi Vezir Hasan Paşa'ya gönderilen diğer bir hükümde, daha önce Van ayanının mahzar göndermesiyle Bitlis'e hâkim olan Nuh Han'a kul taifesinin kıskırtması ile bazı kişiler muhalefet etmekteydi. Bunun üzerine paşaya bu kişileri tedip ve Nuh Han'ın idaresinin tesis etmesi emredilmişti.^[67]

Mayıs 1689'da ise Bitlis hâkimliği Mehmed Said Bey'e, ayan ve eşrafın isteği ile ocaklık olarak verildi ve kendisinin iyi hizmetlerde bulunması istendi.^[68] Birkaç yıl sonra Bitlis hükümetinin yöneticisi olarak tekrar Nuh Han'ı görmekteyiz. Zira 1691'de Bitlis hâkimi Nuh, merkeze gönderdiği arzda kendisi seferde iken, hükümetine tabi bazı aşiretler kendi hallerinde olmayıp eşkıyalık yaptıkları gibi, birini de hâkim nasb ettirdikten sonra kaleyi ele geçirdiklerini bildirmekteydi. Bunun gibi bozgunculuk yapanların ortadan kaldırılması ve Nuh Han'ın idaresinin yeniden tesisi için Bitlis kadısı, kale dizdarı ve azaplar ağasına ferman yazılmıştı.^[69] Ayrıca Şubat 1691'de Erzurum valisi Ömer Paşa'ya yazılan hükümde Bitlis hükümetinin, 17 Şubat 1691'de eski hâkimi olan Nuh Han'a tevcih edildiği bildirilmişti. Van beylerbeyi ile Van'a bağlı Kürdistan beylerinin Nuh Han'ın idaresinin tesisi için yardımcı olmaları belirtilmekteydi.^[70] Nuh Han'a dair bir diğer kayıta ise Bitlis hâkimi Nuh'tan halkın memnun olduğu ancak Adilcevas ve Ahlat tarafında ortaya çıkan eski hakim Mehmed Said Han'ın gelip geçenlerin mallarına ve hayvanlarına el koyup zarar verdiği bildirilmekteydi. 1692'de bu konuda gerekli işlemin yapılması için Van beylerbeyi Dursun Mehmed Paşa'ya emir yazılmıştı.^[71]

Nuh'a dair bir kayıt ise alacak verecek meselesine dairdir. Nisan 1689'da Serkis adındaki Acem tüccarı divana gidip, Bitlis hâkiminde 49.680 kuruş şeri alacağı olduğunu ancak alamadığından şikâyetle bu paranın mübaşir tayin edilen Daraftan Oğan'a aliverilmesi için Van valisine emir yazılmıştı.^[72] Mart 1691'de Van muhafızı vezire ve Van kadısına yazılan hükümde, zımmî tüccarın Bitlis hâkimi Nuh Bey'in zimmetinde olan şer'i alacağı *ocakları borcu* olub kırk dokuz bin kuruş tutan bu paranın senedine istinaden tahsil edilmesi istenmişti.^[73] Keza Haziran 1692'de Bitlis hâkimi Nuh'a yazılan hükümde, daha önce Bitlis hâkimi olan Bedir Han zamanında devlete ödenen atama ücreti için, İran Şah'ının topçubaşısı ve İranlı bir tüccardan doksan sekiz kese akçe borç alınmıştı. Bedir Bey'in ket-hüdası Zülfikar'ın kefil olduğu bu borç sancağın ocaklık deyni olarak kaydedilmişti. Bir süre sonra alacaklılar paralarını istemiş, ancak Bedir Bey vefat ettiğinden borç ödenmemişti. Şeref Han, bu paradan on kese akçe ödemiş, gerisi ise ödenmeden kalmıştı. Kalan bu paranın ödenmesi için Nuh Han'a emir yazılmıştı. Zira bu paranın Bitlis hükümetinin *ocaklık deyni* olduğu belirtilmişti. Aynı konunun takibi ve borcun ödenmesi için Van valisi Vezir Ömer Paşa'ya da hüküm gönderilmişti.^[74] Burada görüldüğü üzere Bitlis beyliğine atanmak için yerel idarecilere ve devlet merkezine ödenmesi gereken bir meblağ vardı. Örnekte görüldüğü üzere Bitlis hâkimliğine atanmak için Bedir Bey, yeterli paraya sahip olmadığından bunu borç ile tedarik yoluna gitmişti.

65 BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, No: 5, s. 5-6. (4 Safer 1099/10 Aralık 1687)

66 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 12, s. 208/933.

67 BOA, Mühimme Defteri, No: 98, s. 308.

68 BOA, Mühimme Defteri, No: 98, s. 221/784.

69 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 102, s. 210/807.

70 BOA, Mühimme Defteri, No: 100, s. 142/540.

71 BOA, Mühimme Defteri, No: 102, s. 46/194.

72 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 12, s. 22/109.

73 BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 15, s. 174/726.

74 BOA, Mühimme Defteri, No: 104, s. 23/111-112-113, 25/119

17. yüzyılın sonlarında Bitlis idaresinde önemli bir figür olan Nuh Han'ın ölümü ve kendisinden sonraki atama prosedürü kayda geçen konulardandır. Bazı atamalarda beylerbeyinin arzı olmadan sancakbeyi veya hâkimin kendi adına arz yazması ve bunun kabul edilerek buyruldu yazılmasıyla neticelenebilmekteydi. Örneğin Bitlis hâkimi Nuh Han'ın vefatı üzerine oğlu merkeze arz yazarak sancağın kendisine verilmesini talep etmişti. Bu arz üzerine 1 Mayıs 1701'de buyruldu yazılarak ataması yapılmıştı.^[75] Nuh Han'dan sonra oğulları arasında Bitlis hâkimliği için kıyasıya bir mücadele yaşanmıştı. Bu durum merkezi devletin kayıtların yansımasıdır. Mesela 3 Haziran 1701'de Nuh Han'ın vefatından sonra yerine oğlu Mehmed Abid atanmışsa da diğer oğlu Mehmed Said muhalefet ederek yönetimine engel olduğu belirtilmekteydi.

Halktan kısmen destek alıp kaleyi ele geçirmişti. Ancak daha sonra merkezden yazılan hükümde Bitlis hâkimliğine Mehmed Said'in atandığı ve Van valisi Mustafa Paşa'ya bunun idaresini tesis ettirip başka kimseye müdahale ettirmemesi bildirilmekteydi.^[76] Yukarıda aktarıldığı üzere Nuh Han'ın vefatının ardından yerine oğlu Mehmed Abid geçmişti. Ancak halk kendisinden memnun olmadığına onun yerine kardeşi Mehmed Said'in geçmesini istiyorlardı. Merkezden yapılan atamada Bitlis hükûmeti Mehmed Abid'e tevcih edildi. Bunun üzerine halk, Mehmed Said'i kaleden çıkardı ve Mehmed Abid'in yanında toplandı. Merkezden emir gelmedikçe herhangi birinin yanında durulmaması emredilmişti. Bu sırada Mehmed Abid'in tevcih beratı da gelmediğinden bir süre halk arasında ihtilale sebep oldu. Ancak ayan, aşiret ve kabileler Mehmed Abid'in yanında yer almaktaydı. Merkezden Mustafa Paşa'ya yazılan emirde bölgedeki hâkimlerin durumunu incelemesi için İstanbul'dan mübaşir gönderilmişti. Konunun yerinde incelenmesi ve Hakkârî, Mahmudi ve Bitlis hâkimlerinden halk memnun değilse ocak beyzadelerinden uygun biriyle değişmesi, değilse mevcut hâkimlerin yerlerinde kalması ve idarelerine devam etmesi emredildi.^[77]

Mehmed Said ile Mehmed Abid Beyler arasındaki çekişme uzunca bir süre devam etmiş görünüyor. Nitekim Erzurum Valisi Ali Paşa'ya 25 Eylül 1715'te gönderilen emirde, yazılan fermana itaat etmeyen Bitlis hâkimi Mehmed Said'i görevden alarak yerine Adil Han'ı ataması istenmişti.^[78]

18. Yüzyılda Bitlis Beyliğine Atanma Süreci

17. yüzyılda, risale yazarı Aziz Efendi'nin dikkat çektiği üzere, yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak idare eden Kürt beylerine, eyâlet valilerinin müdahaleleri neticesinde mevcut sistemleri bozulmuş, bu tarz sancaklardan maddi ve askerî fayda sağlanamaz olmuştu. Sınır vilâyetlerinde özellikle Safevilere karşı başarı elde edilemediğinden başka sınırda türlü problemlere de sebebiyet verilmişti.^[79] Aziz Efendi'nin şikâyetçi olduğu durumlar kendisinden sonra da devam etti.

Devlet merkezi bu duruma bir türlü çözüm bulamadı. Neticede 18. yüzyıl başlarında şikâyetler ay-yuka çıkınca yeniden düzenleme için girişimlere başlandı. Eyâlet valileri uyarılarak sancaklara ve idârecilerine müdahale etmemeleri istendi. Bunun bir örneği 26 Nisan 1740'ta Erzurum valisine ve Erzurum'daki sancak ile hükûmet beylerine gönderilen^[80] fermanla ifadesini bulmuştu. Bu fermanla durum şöyle izah edilmişti:

75 BOA, C. DH. 29/1430.

76 BOA, Mühimme Defteri, No: 112, s. 187/668.

77 BOA, Mühimme Defteri, No: 112, s. 67/210.

78 BOA, AE. SAMD. III 76/7632.

79 Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi, Haz. Rhoads Murphey, Harvard University Press, Cambridge 1985, p. 33-36.

80 Bu fermanın birer sureti Van beylerbeyi ile Van'daki yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakbeylerine de gönderilmişti.

"Ecdâd-ı 'izâmım enârallahu te'âla berâhinihi hazerâtı zamanlarında siz ki mumâ-ileyhsiz aba vü eslâfınız gerek ber-vech-i yurtluk ve ocaklık ihsan olunan ve gerek sancaklık üzre tevcih i'tâ kılınan memleketlerin hâsıl olan menâfi' ve avârızı ile tertib ve dâire-i nizâm ve tensîk-i ahvâl-i intizâmılarına ihtimâm ve müstevfî kapuları halkını ve levendleri ve etbâ'larını tesvîye ve techîze ikdâm idüb virilen serbestiyetlerine ve azl u nasbları keyfiyetine eyâlet valileri tarafından taarruz olunmaktan nâşi ...".

Yukarıda ifade edildiği üzere eski dönemlerde eyâlet valileri yurtluk-ocaklık ve diğer sancakbeylerinin atamalarına karışmazken bütün işlerin yolunda gittiği, bunların devlete malî ve askerî konularda sınırsız hizmet ettikleri belirtilmişti.

Ancak 17. yüzyıldan itibaren eyâlet valilerinin sancakbeylerini atamaları için arz yazma yetkisi almalarıyla sistem değişmişti. Keza aynı belgede durum şöyle ifade edilmişti:

"... Bir müddetden berü azl u nasbları^[81] [sancakbeyleri ve hâkimlerin] eyâlet mutasarrıflarının arzıyla olup umûrlarına anlar tarafından taarruz olmak hasebiyle serbestiyet ve nizâm-ı kâdîmleri kayd ve akd-ı ser-rişte-i intizâmı münhâl olmağla ahd-ı kâribden berü gerek hudud u sunur muhafazasına ve gerek âhar me'mur kılınan mahallerde çendân bir hıdmet vücuda gelmediğin zâhir ve bu halde müceddeden ber-vech-i muharrer za'f-ı halinizden neş'et ettiği vâzih ve bâhir olmağla ...".^[82]

Alıntıda belirtildiği üzere eyâlet valileri, sancakbeyi ve hâkim atamalarında arz yazarak hâkimiyet elde etmeleriyle istedikleri şekilde bu sancakların ve hükûmetlerin idâresine müdahale eder hale geldiler. Hal böyle olunca yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârî ve iktisadî yapısı bozulmuştu. Böylece bu sancakların idârecileri devlet hazinesine para ödeyemedikleri gibi savaşlarda Osmanlı ordusuna asker gönderemez olmuşlardı. Bunun yanı sıra serhad muhafazası zayıf kalmaktaydı.^[83] Bu duruma çözüm arayan devlet merkezi şöyle bir karar almış ve uygulanması için başta Erzurum olmak üzere diğer eyâlet valilerine göndermişti:

"... Fimâ-ba'd sizin eba vü eslâfa sadâkat ittisafânız eserine iktizânınıza vesile olmak için serbestiyet-i kadîmden ibkâ ve nizâm-ı müstelzîminizin tecdîd ve ihyâsına irâde-i câzime-i mülûkânem teâlluk itmeğin ba'de'l-yevm serbestiyetinize ve azl u nasbınız hususlarına eyâlet valileri ta'arruz etmemek üzere müceddeden ahvâlinize nizâm verildiği hâlâ eyâlet-i Erzurum mutasarrıfı vezirim Ahmed Paşa'ya dâhi başka emr-i şerîfîmle tenbîh-i hümâyûnum olmağla ...".^[84] Bu alıntıda ifade edildiği üzere sistemin yozlaşmasının ve istenen faydanın elde edilememesinin sebebi yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların kuruluştan itibaren sahip oldukları "serbestiyetin" ortadan kaldırılmasıydı. Yani eyâlet valileri "kanun-ı kadîm" olan uygulamaları yok sayarak sancak ahvaline müdahale etmekte veya haksız bir şekilde kendilerinden para talep ederek beyleri rahatsız etmekteydiler. Buna önlem olmak üzere divândan çıkan emirde şöyle denilmekteydi:

"... İmdi mâdam ki içlerinizden birinizin hilâf-ı şer'-i şerîf her kangınız ve havzâ-i hükûmetinizde olan fukara-i ra'iyete zulm ve te'addiniz zuhûr etmeye hükûmet ve menâsıbınız inşaallahu teâla üzerinizde ve evlâd ve ahfâdınız üzerlerine karardâr[dade] olup ba'de-zin bir tarikle vali arz ve âhar ve cihle âhara verilmeyeceği ve serbestiyet-i kadîmenize efrâd-ı âhardan bir ferd müdahale ve ta'arruz etmemek üzere müceddeden virilen nizâm-ı müstahak cümleminizin malumunuz oldukda".^[85]

81 Görevden alınma ve göreve atanmaları.

82 BOA, C. DH. 275/13725.

83 BOA, C. DH. 275/13725.

84 BOA, C. DH. 275/13725.

85 BOA, C. DH. 275/13725.

Böylece eyâlet valilerinin bu tür sancakbeylerini ve hâkimleri ağır bir suç işlemedikçe veya halka zulüm etmedikçe görevden alma ve yerlerine başka bir kişiyi göreve atama yetkisi kaldırıldı. Yönetim yine aile içinde kalmaya devam edecek ve yurtluk-ocaklık ile hükümet sancak idârecileri eskisi gibi serbestiyetlerini sürdürecektlerdi. Dolayısıyla beyler eskiden olduğu gibi maddi güçlerini arttırarak savaflara daha fazla adam götürebileceklerdi.^[86]

Mahzarın Gücü: Bitlis Ahalisinin Yönetici Seçiminde Etkisi

Şehir halkından bir grubun veya herhangi bir kurum çalışanlarının toplu imzalar ile devlet merkezine şikâyet veya isteklerine dair gönderdikleri dilekçelere arz-ı mahzar denilir.^[87] Arz-ı mahzarlarda yer alan imzalar şehrin ileri gelenlerini tanımak ve toplumsal grup/tabakalara dair fikir edinmek açısından önem arz ederler. Ayan veya idarecinin görevinde devam edebilmesinin bir yolu da şehrin ileri gelenlerinin devlet merkezine yazdıkları arz-ı mahzarlara bağlıydı. Nitekim yerli halkın şikâyet ettiği bir a'yan, mütegalibe durumuna düşebilirdi. İncalcık, mahzar ile sağlanan bu durumu "halkın idareye katılması" olarak yorumlayarak^[88] birisini şikâyet etmek veya bir kişiyi desteklemek için ya da halk temsilcilerinin kendilerini yönetecek kişinin ataması konusunda yazılan arz-ı mahzarın önemini: "Taşra halkının hayati sorunlarda sözünü duyurmak için belli bir mekanizmayı kullanma haklarına sahip olduğunu göstermektir" cümlesiyle ifade eder.^[89] Genel çerçevesi ifade edilen mahzarın gücü ile 18. yüzyılda Bitlis halkının yönetime katıldığını gösteren birçok örnek mevcuttur. Bu kayıtlar daha ziyade yönetici değişimleri ve atamaları sebebiyle ortaya çıkmıştı.

18. yüzyılda Bitlis beylerinin atamalarına bakıldığında neredeyse bir yılı doldurmayan yöneticilere rastlamak mümkündür. Zira 1755-1800 yılları arasındaki 45 yıllık dönemde 40 tane tayin kaydı işlenmiştir.^[90] Bu duruma bakıldığında yönetim zafiyeti ve istikrarsızlığı olduğu söylenebilir. Ancak bu durumun yöneticilerin beceriksizliğinden kaynaklanmadığı aşikârdır. Zira yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere hem eyalet valilerinin müdahaleleri hem de Bitlis hanzâdelerinin iki fırkaya ayrılmış olması bu durumda müessirdir. Nitekim 24 Nisan 1732'de Van beylerbeyi Timur Paşa'ya yazılan fermanla bu durum ayrıntılı şekilde belirtilmiştir. Metnin hemen başında, eskiden beri "muteber hanlık" olduğundan Bitlis hükümetinin seferlerde çok önemli hizmetleri olduğu ifade edilmiştir. Ancak bir müddetten beri hanları *iki fırka* olarak hanlık için çekişmekteydiler.^[91] Öyle ki bu çekişme nedeniyle "yılda birer ikişer kere" birbirlerini azl ettirmekteydiler. Bu sırada atamalar dolayısıyla devlet merkezine ve eyalet valilerine verdikleri parayı ise halka yüklemektedir. Bu şekilde ağır vergi ve salgın ile karşılaşan halk da rahatsız olup bölgeyi terk etmekteydi. Bunun yanı sıra Bitlis hanları, kimi ağaları yanlarına çekebilmek için bazı köyleri onlara vermişlerdi. Ağalar da beylere verdikleri yüklü miktarları köylülerden çıkarmaya çalışmakta ve neticede köylülere ağır yükler bindirmekteydi. Bu şekilde meydana gelen etkiler bölgenin perişan bir hal almasına neden olmaktadır. Bütün bunlar idarenin yeniden düzenlenmesi gerektiğini göstermekteydi. Aksi halde halkın padişaha ve yönetime olan güveni sarsılmış olacaktı. Bu şekilde Timur Paşa'ya durum bildirildikten

86 BOA, C. DH. 275/13725.

87 Mehmet İpşirli, "Mahzar", DİA, c. 27, İstanbul 2003, s. 398-401.

88 Halil İncalcık, "Adâlet ve Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzarlar", Doğu-Batı Makaleler II, Ankara 2008, s. 178.

89 Halil İncalcık, "Adâlet ve Şikâyet Hakkı", s. 181.

90 18. yüzyılda Bitlis'in idaresi ve idarecilerini inceleyen çalışmasında Mehmet İnbâşi, sancak tevcih ve tahvil defterlerine yansıyan atama kayıtları ile her bir beyin atama yılı, görevde kalma süresi ve görevden alınma sebeplerini ortaya koymuştur. Bkz. Mehmet İnbâşi, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 14 (2010), s. 243-260.

91 Bitlis han ailesi içinde Şeref Han ile Selim Han soyundan gelenler arasında şiddetli bir rekabet geçimsizlik meydana gelmiş. Bitlis yöneticiliğine atanmak için türlü yollara başvurdukları kaynaklara yansımaktadır. Bkz. BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 179; Mehmet İnbâşi, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", s. 251-252.

sonra kendisinin bizzat Bitlis'e gitmesi ve durumu yerinde incelemesi istenmiştir. Bitlis'in uleması, sulehası, ağaları ve memleket ahalisinin sözden anlar kişilerini bir araya toplayarak kendilerine durumu sorması ve bu padişah emrinin okunması emredilmişti. Böylelikle bundan sonra han olarak atanacakların uzun süre görevde kalması ve sık sık görevden alınmamaları için hem hanzâdelerin hem de halkın kötülük ve çekişmeden uzak durmaları temin edilecekti. Ayrıca yeni atanacak beyin ister eski hanlardan isterse ilk defa atanacaklardan olsun layık ve müstahak olandan seçilmesi ve müdahale veya arz ile bir şekilde azlinin önüne geçilmesi gerekmekteydi. Bitlis şehrine gelip giden yolcu ve tüccarların da ortaya çıkacak Kürt eşkıyasından korunması emredilmekteydi.

Bölgenin eşkıyadan korunması ve şenlendirilmesi için uygun kişinin han olarak atanması için valinin arz yazması ve halkın da bir mahzar ile bu kişiyi istediklerini merkeze bildirmesi talep edilmekteydi. Önceden yöneticilik yapmış hanlar ise yönetime müdahale etmeyecek, eskiden kendilerine ne miktar maaş tahsis edilmiş ise yine o miktarda geçimlik verilecekti. Bu hanlar yönetimin ve halkın uygun gördüğü bir mahalde iskân edilecekti. Böylece Bitlis'in idaresi ve idarecilerine karışmayacaklardı. Fakat aksi şekilde davranıp müdahaleye yeltenen olursa derhal şehrin dışına sürgün edilecekti. Bu şekilde verilen emre uygun olarak Bitlis'in nizamını, halkın refah ve güveni temin etmek için bütün düzenlemeler yapılacaktı.^[92]

Bitlis yönetiminde yaşanan problemlere dair bir başka belge ise 14 Temmuz 1760'ta kayda geçmişti. Van Muhafızı Vezir Mustafa Paşa'ya yazılan fermanla, Bitlis hükûmetinin birkaç seneden beri "bazı kimselerin şefaatiyle" hak etmeyen kişilere verildiği ve atamalarda muhafızlar ve kadıların arzları ile ahalinin mahzarlarının dikkate alınmadığı belirtilmekteydi. Ayrıca Bitlis hanları, Van Kalesi yenice-rilerinin mevacipleri olarak toplanan Bitlis gayrimüslimlerinin cizye paralarını "azl oluruz korkusuy-la" Van defterdarına teslim etmemekteydiler. Bunun yanı sıra memleket halkına zulüm ve haksızlık yapıldığından gelirlerde oldukça düşüşe sebep olmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkan problemleri çözmek üzere hem han ailesi içindeki konumu hem de halk nazarındaki imajı nedeniyle Mehmed Selim Han'ın uygun olduğundan Bitlis'in idaresinin kendisine verilmesi Van valisi Şehsuvarzâde Mustafa Paşa ve Bitlis kadı nâibi arz, Van ve Bitlis ahalipleri ise iki mahzar ile merkezden istemişlerdi. Bu istek üzerine atama yöntemi için Divân-ı Hümayûn'daki tevcihat defterleri incelendi. İncelemeye göre Bitlis hâkiminin ataması, Van valilerinin arzı ve Bitlis ahalisinin mahzarı ile şehrin ileri gelenlerinin arzı ile yapılagelmekteydi. Ancak bir süredir Bitlis halkının istekleri dikkate alınmayıp sahte arz ve mahzarla atamalar yapılmaktaydı.

Keza hâkimlerin azline bir sebep yokken görev süreleri bir yılı doldurmadan görevden alınmaları ve göreve atanmalarının uygun olmadığı bildirilmekteydi. 20 Şubat 1758'de "ahali fukarasının istidaları" ile ferman üzerine düşülen şerh ve daha sonra Bitlis hükûmeti kadı arzı ve halkın mahzarı ile eskiden beri yöneticilik yapan beylerden Mehmed Selim Han'a Temmuz 1759'da tevcih edilmişti. Daha sonra Bitlis kadısı Hacı Yusuf'un arzı ve ahalinin mahzarı ile 17 Mayıs 1760'ta Haydar Han refedilerek Adilhanzâde Mehmed Şeref Han'a hâkimlik tevcih edildi. Bu görev han üzerinde bulunup derkenar olmuşken yapılan incelemede bu evrakın eski bey zamanında düzenlendiği ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla hâkimliğe atanması gereken kişi Mehmed Şeref Han olduğu gibi bunun bir yılı dolmadan görevden alınması da kanuna aykırıydı. Bu sırada hâkimliği almak üzere başvuran Mehmed Selim Han, hepsinin mümtazı ve atanmaya layık olanı mıdır? Yoksa layık olmayıp halk tarafından istenmemekte midir? Layık değilse onun yerine kim bu göreve uygundur?

---

92 BOA, AE. SMHD. I. 53/3256.

Yoksa halk hâlâ hanlarından hoşnut mudur? Bu şekilde birçok sorunun yer aldığı ferman ile Van valisi Mustafa Paşa'dan Bitlis halkından gerekli kişilere sorması ve durumun ne şekilde seyrettiği hem kendi hem de Bitlis kadısı ve halkının bir arz ve mahzarla devlet merkezine bildirmesi emredilmiştir.^[93] Bitlis hükûmetinde atamaların nasıl yapılacağına dair bir tartışma 18. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmıştı. 20 Temmuz 1783'te ortaya çıkan karışıklık üzerine merkeze başvurulmuş, divândan çıkan fermana göre eski kayıtların incelenmesi istenmişti. Defterhânedeki eski kayıtlara bakıldığında Van eyâletine bağlı Bitlis hükûmetine yapılacak tevcihin kimin inhâsıyla^[94] yapılacağına dair özel bir kural ve nizâmın olmadığı görülmüştü. Ancak önceki atamalarda şöyle bir yol izleniyordu:

Bitlis kazâsı nâibinin arzı ve inhâsı, Bitlis ahalisinin mahzârı veya arzuhalleriyle yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmekteydi. Bazen de Van ve Kars Muhâfızları ile Erzurum valisinin tahrir ve iltimaslarıyla atama yapıldığı olmuştur. Fakat Erzurum valisinin arzıyla atama yapıldığı vaki değildi.^[95] Bu şekilde bir incelemenin yapılmasının sebebi 18. yüzyıl ortasından itibaren Bitlis hükûmetinin, Gümüşhâne madenleri hizmeti için sorumlu tutulmasıydı. Bu nedenle Erzurum valileri Bitlis hükûmetine ve hâkim atamalarına müdahalede bulunmaktaydı. Zira bu sırada başka bir kayıta Bitlis hâkimlerinin ocaklık olarak atandıkları ve beyzâdelerden seçtikleri belirtildikten sonra eyâlet valileri ve diğer görevliler bu beyleri sık sık görevden alarak onları yüksek meblağlar karşılığında göreve atadıklarından, bu yüksek parayı veren hâkimlerin taahhüt ettikleri miktarı çıkarmak için halktan fazla vergi vs. alıyorlardı. Dolayısıyla bölge halkının bundan olumsuz etkilenecek etrafa dağıldığı ifade edilmişti. Neticede bu sırada atanan hâkimlerin bir yılı doldurmadan görevden alındığı oluyordu. Bu durum hem idârî hem de iktisadî bozulmaya sebebiyet vermekteydi.^[96] Bu noktada hatırlanması gereken husus, merkezi idâre ile yerel idâreciler arasındaki vergi toplama ve haksız menfaat edinme meseleleri itibarıyla sistemde başlayan değişimlerin yol açtığı, sadece bu kesimi değil neredeyse imparatorluk genelini sarıp sarmalayan karışıklıkların zuhur etmiş bulunmasıdır. Konuyu bölge özelinden okumak yanlış kanaate sebep olabilir, başka benzeri örnekler sistemin ortaya çıkardığı problemlerin farklı statüdeki bölgelerde de değişik vesilelerle büyük sosyal olaylara sebebiyet vermiş olduğuna dair bir genel manzara sunar.

Bu başlık altında aktarılan dört belgede ifade edildiği üzere 18. yüzyılda Bitlis hâkimliğine atanacak kişi ve görev süresi birçok defa tartışma konusu olmuş ve devlet merkezinin çözüm aradığı mesele halini almıştı. Bu meseleye getirilen çözüm yöntemi ise Bitlis halkının irade ve onayını dikkate almak şeklinde tezahür etmişti. Bitlis halkından ve görevlilerinden oluşan yaklaşık kırk kişinin imzasını taşıyan mahzar denilen toplu dilekçeler ile Bitlis hâkimliğine atanacak kişinin uygun ve layık olup olmadığı tespit edilmeye çalışılıyordu. Böyle bir yöntem izlenerek han ailesi içerisinde memleket işlerini ve halkın refah ile güvenini temin edecek kişi bulunacaktı. Ancak uygulamaya bakıldığında istenen neticenin elde edilemediği sonucuna varılabilmektedir.

93 BOA, C. DH. 149/7941.

94 Resmî bir dâireden bir üst makama bir tâyin veya terfî için yazı yazma, teklifte bulunma.

95 BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 184/1.

96 BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 189.

Sonuç

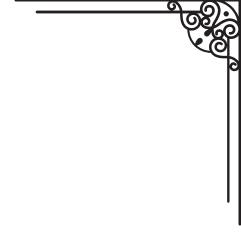
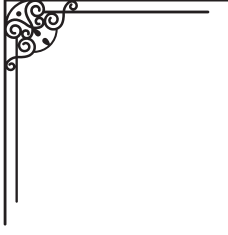
Bitlis ve çevresi, 1515'te Çaldıran Savaşı sonrasında Osmanlı hâkimiyetine girdi. Bu sırada kurulan Diyarbekir beylerbeyliğine bağlandı. Ancak Bitlis, diğer bazı Kürt beylerinin idaresinde olan yerler gibi farklı bir idare tarzıyla yönetildi. Zira Diyarbekir beylerbeyliğinde timar sistemi uygulanan klasik Osmanlı sancakları yanında aşiret yapısının yaygın olduğu ve Osmanlı öncesinde de yönetim geleneği olan bazı Kürt beylerine sancaklarını yönetme hakkı verildi. Bu şekilde timar sistemine dâhil olmayan ve tahrire tabi tutulmayan sancaklar ilk dönemlerde "eyâlet" daha sonra da yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak olarak adlandırıldı.

Eyalet veya hükûmet olan sancaklardan biri de Bitlis'ti. 1515'ten 1531'e kadar Şeref Han idaresinde olan Bitlis eyaleti, Ulama Han ile Şeref Bey arasındaki çekişme ve mücadeleden sonra Ulama Han'a verildi. 1533'te tekrar Şeref Han'ın oğlu Şemseddin'e verildiyse de 1535'te geri alınarak Ulama Paşa'ya tevcih edildi. Bunun üzerine Şemseddin Han aşiretleri ile birlikte Safevi tarafına geçti. Neticede Osmanlılar Bitlis'i alarak burayı merkezden atanan sancakbeyleri ile yönetilen klasik Osmanlı sancağına çevirdiler. Timar sistemine dâhil ederek tahririni yaptırıldılar ve Bitlis Kalesi'ne yeniçeri garnizonları yerleştirdiler. Bitlis'in bu şekilde idaresi 1578 yılına kadar yaklaşık 42 yıl sürdü.

1578'de Osmanlılar İran'a karşı başlattıkları büyük sefer dolayısıyla bölgedeki beyleri istimâlet ile yanlarına çekmeye çalıştılar. Bu minvalde uzun süre önce babasının terk ettiği ata yurdu Bitlis, yurtluk-ocaklık olarak Şeref Han'a teklif edildi. Zaten Safeviler tarafından gözden düşmüş olan Şeref Han, bu teklife sıcak baktı ve 1578'de aşiretleri ile Bitlis'e geri geldi. Böylece Bitlis sancağı yeniden ocaklık hükûmet olarak idarî statü kazandı. Şeref Han yaklaşık 24 yıl hâkimlik yaptı ve yerini önce kardeşine sonra da oğluna bıraktı. Şeref Han'ı önce oğlu Ziyaeddin, sonra torunu Abdal Han takip etti. Abdal Han 1618-1664 yıllarını kapsayan yaklaşık 46 yıllık yöneticiliği ile Bitlis tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Abdal Han'dan sonra oğlu Bedreddin kendisinin halefi olacaktı. Bu şekilde 17. yüzyılda istikrarlı bir yönetimin mevcut olduğu söylenebilir.

18. yüzyılda hanların sıkça değişimi ve aile içi çekişmeler dikkat çekmektedir. Özellikle Şeref Han ile Selim Han soyundan gelenlerin yöneticiliği ele geçirme mücadelesi hem Bitlis hem de çevresinde ciddi rahatsızlıklara yol açtı. Öyle ki Van yeniçerilerinin mevacibleri ödenemez olmuştu. Ayrıca hâkimlik atamaları dolayısıyla devlet hazinesine ödenen paralar, vergi ve sair salmalar şeklinde Bitlis halkının sırtına binince mevcut rahatsızlıklar giderek ciddi bir boyuta taşındı. Yerelden gelen şikâyetlere çözüm arayan devlet merkezi, beylerin atama yöntemini değiştirdi. Atamalarda valinin arzı yanında Bitlis kadısının arzı ve halkın görüşünü yansıtan mahzarların da dikkate alınması ve uygun olan yöneticinin göreve getirilmesi sağlanmaya çalışıldı. Ancak birçok ferman ile önlem alınmaya çalışıldıysa da Bitlis, istikrarlı bir yönetime kavuşturulamadı. Zira 1702-1755 arasında on bir yönetici, bir birlerini izleyecek şekilde bir ya da iki yıl arayla yerlerini değiştirmişlerdi. 1755-1800 tarihleri arasındaki 45 yılda 40 atama kaydı işlenmiş ve bazı beyler üç-beş ay gibi kısa sürelerle görev almışlardı. Birçok yönetici de bir yılı bulmadan yer değiştirmek zorunda kalmıştı. Bunun temel nedeni, han ailesi içindeki çekişmedir denilebilir.

Neticede 1845 yılında Erzurum eyaletinde Tanzimat'ın uygulanması ile Bitlis beylerinin yetkileri ilga edildi. Yerel beylerin yerine merkezden "mektepli müdürler" atanmaya başlandı. Böylece birkaç asır süren Bitlis beyliği son bulmuş oldu.

KURULUŞUNDAN 1864 VİLAYET NİZAMNAMESİ'NE KADAR BİTLİS'İN OSMANLI İDARİ TAKSİMATI İÇERİSİNDEKİ YERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Orhan KILIÇ

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Tarih Bölümü, okilic@firat.edu.tr

Giriş

Bitlis şehrinin tam olarak hangi tarihte kurulduğu yolunda maalesef net bir bilgi mevcut değildir. Bunun en önemli sebebi, bölgenin ve şehrin eskiçağdaki tarihini aydınlatabilecek kazı çalışmaları'nın yeterince yapılmamış olmasıdır. Yeterli olmamakla birlikte, Bitlis ve çevresinde yakın zamana kadar yapılan kazılar çerçevesinde, ilk yerleşimin M.Ö. 4000 yıllarından itibaren Asyalı bir millet olan ve dilleri de Türkçe'nin de içinde bulunduğu Ural-Altay dillerine benzeyen Hurriler'le başladığı ileri sürülmektedir^[1]. Bölgenin Urartu hâkimiyeti dönemi ile ilgili olarak özellikle Adilcevaz Kalesi'nde yapılan kazılar sonucunda somut bilgilere ulaşılmıştır^[2]. Urartular'ın İskitler tarafından bölge üzerindeki hâkimiyeti kaldırıldıktan sonra Medler ve Persler'in Bitlis ve çevresine hâkim oldukları yolunda bilgiler mevcuttur^[3].

Büyük İskender'in M.Ö. 331'de Pers hâkimiyetine son vermesi, Bitlis tarihi için eski kaynakların neredeyse tamamında zikredilen efsanevi bir bilginin de çıkış noktası olmuştur. Bu efsaneye göre Büyük İskender'in emri üzerine kumandanlarından Lis (Badlis/Bedlis) Bitlis Kalesi'ni inşa etmiş ve bir anlamda şehri kurmuştur. Şehrin isminin de bu kumandanın adından geldiği ileri sürülür^[4]. Bitlis'in daha sonraları Selefkiler, Partlar ve Roma hâkimiyetine girdiği görülür^[5]. M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra Doğu Roma'nın etki alanına girmiş ve 591'de yapılan

-
- 1 Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı (XII-XIII. Yüzyıl), Ahlat Kültür Vakfı Yayınları No: 2, Ankara, 1992, s. xii.
  - 2 Bu konuda bkz. Emin Bilgiç-Baki Öğün, "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu)*, S. VII, Ankara, 1966; Emin Bilgiç-Baki Öğün, "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. XXI-I, Ankara, 1974, s. 31-35.
  - 3 R. Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı, s. xii.
  - 4 Metin Tuncel, "Bitlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 226; Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey, 20-23 August 2002 Dubrovnik-Croatia, TTK yay., Ayrıbasım, s. 31.
  - 5 R. Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı, s. xii.

bir barış antlaşması ile içerisinde Bitlis'in de bulunduğu Doğu Anadolu topraklarının büyük bir kısmı Sasaniler tarafından Bizans'a terkedilmiştir^[6]. Bitlis şehri Hz. Ömer'in halifeliği zamanında 641 tarihinde Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Daha sonra Müslüman Araplar ile Bizans arasında birkaç defa el değiştirmiştir. Bitlis, Muhammed b. Mervan tarafından doğrudan El-Cezire valiliği topraklarına dahil edilmiştir^[7].

Bitlis şehri bölgeye ulaşan Türkmen akınları üzerine 1047 yılında Selçuklu etki alanına girmiştir. Ancak kesin olarak Selçuklu hâkimiyetine girişi 1084/1085 yıllarında olmuştur. Şehir Mervaniler'den alınarak Malazgirt Savaşı'na katılmış Dilmaçoğlu Mehmed Bey'e iktâ olarak verilmiş ve böylelikle Bitlis merkez olmak üzere bölgede Dilmaçoğlu Beyliği kurulmuştur. Bitlis ve çevresi 1192'de Dilmaçoğlu Beyliği'nin elinden çıkıp Ahlatşahlar'ın eline geçmiş ve ardından 13. yüzyılın başlarında Eyyubiler yöreye hâkim olmuşlardır^[8].

Bitlis, 1230'da Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. 14. yüzyılda bölgenin Osmanlı dönemindeki siyasi tarihine de damgasını vuracak Rozkan/Rujeki/Ruşeki veya Ruzegiler aşireti mensubu olan Şerefoğulları adlı bir ailenin idaresi ile tanışmıştır. Şerefoğulları, önce Karakoyunlular'a, daha sonra 1467 yılında Akkoyunlular'a tabi olmuştur. 16. yüzyılın hemen başlarında Safevi Devleti'nin kurulmasından sonra da Safeviler'in hâkimiyet alanına dahil olmuşlardır. Şeref Han tarafından ailenin kökeni Eyyubiler'e dayandırılrsa da net değildir^[9].

Bitlis'in Osmanlı Hâkimiyetine Girişi ve İlk İdarî Düzenlemeler

Çaldıran Savaşı öncesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok yer gibi Bitlis de Safeviler'in etki alanı içerisindeydi. Safeviler buradaki önemli merkezleri ya bizzat kendilerinin tayin ettikleri Safevi valileri tarafından yönetiyor ya da kendilerine itaat eden beylerin idaresine veriyorlardı. Bu süreçte, Mardin, Harput, Diyarbakir, Silvan, Hasankeyf, Çemişgezek, Eğil, Palu, Çermik ve Çapakçur Safevi valileri tarafından yönetiliyordu^[10]. Bu sırada Bitlis beyi olan Şeref'in de Safevi üst hâkimiyetini tanıyarak pozisyonunu koruduğunu söyleyebiliriz.

Çaldıran Savaşı öncesi süreçte Safeviler'in kendilerine karşı çıkan bazı nüfuzlu beyleri hapse attıkları ve çoğunlukla Şafii olan bu yerel beyler üzerinde Şiiliğe geçmeleri hususunda bir baskı uyguladıkları da malumdur. Bu baskılar sebebiyle hapse atılan beylerden birisi de Hasankeyf beyi Melik Halil idi^[11]. Palu beyi Cimşid Bey ise Palu Kalesi'ni kısa bir süre Safeviler'e teslim etmiş ancak daha sonra savaşarak kaleyi geri almış ve Çaldıran Savaşı öncesi Karaman'a giderek padişaha bağlılığını sunmuştu^[12]. 24 Ağustos 1514 tarihinde gerçekleşen Çaldıran Savaşı sırasında bölgedeki mahalli beyler; Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi dönemlerinde olduğu gibi yine büyük güce itaat ederek bu güce bağlı kalmayı tercih etmişler ve "bekle gör" şeklinde bir tavır geliştirmişlerdir. Böylece bir tavır gerçekleştiren beyler arasında Şeref Bey de bulunmaktaydı.

-
- 6 Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Türkçeye çev: Fikret Işılta, 9. Baskı (tıpkı basım), TTK yay., Ank., 2017, s. 73.
  - 7 Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis-Tarih", İslam Ansiklopedisi, C. 2, Beşinci baskı, MEB yay., İstanbul, 1979, s. 662; Metin Tuncel, "Bitlis", s. 226.
  - 8 M. Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı", s. 31; M. H. Yinanç, "Bitlis-Tarih", s. 662-663; M. Tuncel, "Bitlis", s. 226; Ayrıca bkz. Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK yay., Ankara, 1990, 47-62.
  - 9 M. Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı", s. 31-32; M. Tuncel, "Bitlis", s. 226; M. H. Yinanç, "Bitlis-Tarih", s. 664.
  - 10 Bekir Biçer, Kürtler, Çizgi yay., Konya, Mayıs 2014, s. 199-200.
  - 11 Feridun M. Emecen, Yavuz Sultan Selim, Kapı yay., İstanbul, Ağustos, 2016, s. 170.
  - 12 Hoca Saadettin Efendi, Tacü't-Tevârih, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı yay., C. IV, Ankara, 1992, s. 250, 257; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, 4. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983, s. 275.

Net olarak Osmanlı safında olduğunu belli eden beyler; hapse atılan Hasankeyf beyi Melik Halil ve Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Ordusu safında yer alan Palu beyi Cimşid Bey idi. Çemişgezek beyi Rüstem ise Safeviler safında yer alarak savaşta bulunmuştu^[13]. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Osmanlı idari sistemi içerisine dahil edilme süreci diğer bölgelerden farklı bir şekilde gelişmiştir. Bunun en önemli sebebi Osmanlı merkezi yönetiminin bölgenin dinamiklerini çok iyi bilmemesi ve bu konuda bilgisine itibar edilen İdris-i Bitlisî'nin bu konudaki yürüttüğü politikadır. Bölgede varlığını hissettiren küçük-büyük aşiret sahibi beylerin sancaklarından müteşekkil yeni bir vilayetin kurulması teşebbüsüne bizatihi ekrâd beyleri sıcak bakmamıştır. İdris-i Bitlisî'nin ekrâd beyleri ile yaptığı toplantılardan da istediği sonuç çıkmamıştır. Ekrâd beyleri, içlerinden birisinin yeni kurulacak bir vilayete beylerbeyi olarak atanmasının kendilerince sakıncasına dikkat çekmişler ve aşiretlerinin yaşadığı alanların birer sancak haline getirilerek, sancak beyliklerinin de ailelerinin tekelinde kalacağı bir statüyü kabullenmişlerdi^[14].

İdris-i Bitlisî, Ekrâd beylerinin içerisinde buldukları durumu kendisine;

Vücudumuzda düşmana karşı savaşacak güç yoktur (...) Ne gücümüz kudretimiz ne de savaşacak hâlimiz var, türlü belalardan ne huzurumuz ne de sabrımız kaldı (...) Nusretin sığınağı olan sancaklarda başımıza koruyucu bir grup göndersin. Eğer sultanın lütfu din ve mülk fırkasının gamını çekmeye yönelmezse düşman bizim kökümüzü temelimizi kazır. Feryadımız ayyuka çıkar (...) şeklinde izah ettiklerini kaydeder^[15]. 1515 yılında yapılan bir dizi harekât sonucunda başını Bıyıklı Mehmed Paşa'nın çektiği bir sefer organizasyonu ve ekrâd beylerinin de kısmî katkısıyla bölgedeki Safevi unsurları temizlenmiştir. Eylül 1515'de Diyarbakir Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakir beylerbeyliğine atanması ile resmen Diyarbakir Vilayeti kurulmuştur^[16]. İdris-i Bitlisî'nin Diyarbakir'in fethini bildiren mektubuna cevaben kendisine gönderilen 18-27 Kasım 1515 (Evasıt-ı Şevvâl 921) tarihli nâme-i hümayunda, Diyarbakir beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'ya nişân-ı şerifle, ünvanlı ancak isimleri belli olmayan boş ahkâm kâğıtları (beyaz) gönderildiği, bunların kendisi tarafından doldurularak aralarındaki mertebeye de dikkat etmek kaydıyla sancak verilmesi uygun görülen beylere göndermesi istenmiştir. Boş ahkâm kâğıtları toplam 30 adet olup 22'si berat, 1'i beylerbeyi beratı, 7 tanesi ise istimalet-nâme idi. Her ne kadar beratlar isimlessiz olarak gönderilmişse de hangi beye berat, hangi beye istimaletnâme verildiği, sancaklarının isimleri, elkabları, inamları ve raiyyetlerinin tafsilatlı bir şekilde yazılıp gönderilmesi de emredilmiş ve bunların kayıtlarının merkezde bulunması gerektiği özellikle vurgulanmıştır^[17].

İsimsiz beratlar, İdris-i Bidlisî ve Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından isimlendirilerek Osmanlı itaatini kabul eden ve Diyarbakir'in ele geçirilmesinde katkıları olduğu kabul edilen mahalli beylere dağıtılmıştır. Yukarıda da dikkat çekildiği üzere bu uygulama ile Osmanlı sancak tevcihi hususunda yeni bir uygulama ile tanışmıştır. Bu tevcih şekli klasik sancak tevcihi ve tasarrufundan farklı olarak sancakbeyliğinin irsi olarak bey ailelerinin tekelinde kalmasını içeriyordu. Bu sistem ileriki tarihlerde sancak tevcih defterlerinde daha net ve kurumsal olarak kendini gösterecek *ocaklık* sistemin ilk uygulaması olarak kabul edilebilir. Beylere irsi olarak tevcih edilen sancaklar temelde iki ayrı gruba ayrılmıştır. İlk idari taksimatı yansıtan belgelere bakıldığında istimalet-nâme suretiyle verilen 7 sancağın hükümet, diğerlerinin ise yurtluk-ocaklık oldukları anlaşılmaktadır. Hükümet sancaklar

13 F. M. Emecen, Yavuz Sultan Selim, s. 154.

14 Çaldıran Savaşı'ndan sonraki idari gelişmeler ve Ekrâd beylerinin tutumu hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlisî ve Kürtler", Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa, Editör: Nilüfer Alkan Günay, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Gaye Kitabevi, Bursa, 2018, s. 195 vd.

15 İdris-i Bidlisî, Selim Şah-Nâme, Hazırlayan: Hicabi Kırilangıç, Hece yay., Ankara, Eylül 2016, s. 316-317.

16 Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. XXIII (Mart 1969), S. 23, s. 24-25.

17 İdris-i Bidlisî, Selim Şah-Nâme, s. 340-341.

ile yurtluk-ocaklık sancaklar arasındaki en belirgin fark ise hükümet sancaklarda tahriri yapılması, yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapılmamasıdır^[18]. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan tarihsiz ancak 1515/1516-1520/1521 yılları arasındaki durumu yansıttığı anlaşılan bir idari taksimat listesinde, Yavuz Sultan Selim tarafından Bıyıklı Mehmed Paşa'ya gönderilen boş beratların İdris-i Bitlisî vasıtasıyla kimlere dağıtıldığını görmek mümkündür. Bu listede Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı Kara Hamid (Paşa sancağı), Kemâh, Harput, Ruha, Arabgir, Ergani, İsbir, Bayburd ve Kiğı (Biğı) sancakları *Vilayet-i Diyarbekir* içerisinde *klasik sancak* statüsünde olan sancaklardır ve sayıları 8'dir. Daha sonra yine Diyarbekir Vilayeti bünyesinde olmak kaydıyla, *Cemaat-i Kürdân* başlığı altında 28 adet *liva* kaydedilmiştir^[19]. Bu sayı sancakbeyliği için gönderilen bahse konu boş berat sayısını tam olarak karşıladığı için ilk durumu net olarak yansıttığını söyleyebiliriz^[20]. Bu sancakların beylerine bakıldığında, yukarıda anlatılan siyasi olaylarda isimleri geçen beyler olduğu görülecektir. Defterdeki bilgilere göre, Bitlis Sancağı Şeref Bey'in idaresinde olup Cemaat-ı Kürdân grubu içindeki 28 sancaktan birisidir. Kanuni devri başlarında hazırlanan bir merkezi kanunnamede de Bitlis, "Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir ma'a Kürdistan" başlığı ile yazılan sancakların içerisinde bulunmaktadır^[21].

Kanuni Sultan devrinin hemen başları ile ilgili hazırlandığını düşündüğümüz bir merkezi kanunnamede Diyarbekir Vilayeti bünyesinde 11 klasik sancak yazılmış, *Ümera-i Kürdistan* başlığı ile de 19 sancak kaydedilmiştir^[22]. Bu sancaklardan birisi de Bitlis (Bidlis)'tir.

1526 tarihli bir başka defterde Diyarbekir Vilayeti içerisinde *Vilayet-i Kürdistan* grubu içerisinde yazılan 17 sancaktan birisi Bitlis'tir. Bu defterde Bitlis, Hısn-ı Keyf, Siverek, Mir Zahid veled-i İzzeddin Şir Eyaleti (Hakkârî), Çemişgezek ve İmadiye için ayrı bir vurgu yapılarak; *Kürdistan beylerinin ümerâ-i i'zâmındandır* denilmiş ve diğer sancaklara göre daha üst mertebede oldukları belirtilmiştir^[23].

Bitlis'in Klasik Sancak Statüsüne Geçışı

1530'lı yılların başlarında Bitlis'in idari durumunda önemli bir gelişme yaşanır. Bu gelişme Diyarbekir Vilayeti içerisinde Kürdistan hükmünde yazılan sancakların statüsüne açıklık getirmesi bakımından da kayda değerdir.

İran beylerinden olup, Teke Sancağı tımarlı sipahlerinden iken Şah İsmail'e sığınan Ulama Han'ın Osmanlılar'a iltica edip Bitlis hâkimi Şeref Han ile 1534 yılı sonbaharında yaptığı mücadelede onun ölümüne sebep olmuştu. Bu muharebede Şeref Han omuzuna aldığı bir kurşun darbesi ile hayatını kaybetmiştir. Daha sonraki süreçte oğlu Şemseddin babasının yerine geçmiştir. Hatta 1535 yılının sonlarında Azerbaycan üzerine hareket eden vezir-i azam İbrahim Paşa'yı Diyarbekir açıklarında

18 Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Science), 11/1 (Ocak 2001), Elazığ, ss. 257-274; Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, 10 (1999), Ankara, ss. 119-137.

19 TS.MA, D. 9772, vr. 4b-5a. Bu defterde Diyarbekir beylerbeyi olarak (Bıyıklı) Mehmed Paşa'nın ismi zikredilmektedir. Mehmed Paşa'nın 24 Aralık 1521 tarihinde vefat ettiği (Bkz. Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1992, s. 117) ve bu tarihe kadar Diyarbekir beylerbeyliğinde kaldığı düşünülürse, defterin tarihi en geç 1521'dir. Bu tür defterlerin birer bilgi notu mahiyetinde olduğu ve adeta yarı resmi bir hüviyet taşımaları sebebiyle, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçmesinden hemen sonra yani 1520 yılında tanzim edildiğini ancak 1515/1516-1520/1521 yılları arası durumu yansıttığını düşünüyoruz.

20 Bu sancakların isimleri ve tasarruf eden beylerin kimler olduğu hakkında bkz. O. Kılıç, Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlisî ve Kürtler, s. 205-206; Orhan Kılıç, "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)", Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler, edi.: Orhan Kılıç, TTK yay., Ank., 2014, s.175-176.

21 Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1969, vr. 118/a.

22 Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1969, vr. 117/b-118/a, 121/a.

23 TS.MA, D. No: 5246, vr. 7a/b.

karşılımış ve ondan kendisinin Bitlis hâkimi olduğu yolunda bir sultanlık emirnâmesini de almıştır. Şemseddin Bey, İbrahim Paşa ile Tebriz'e gitmiş ancak daha sonraki süreçte durum tersine dönmüştür. İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferi sırasında Ulama Han'ın da telkinleri ile Bitlis'in Ulama Han'a, Şeref Han'ın oğlu Şemseddin'e ise Malatya ve Maraş'ın verilmesi hususunda emr-i şerîf çıkmıştır. Şemseddin Bey aşiretindeki bazı kişilerin bu karara itirazlarına rağmen önce Malatya Sancağı'na gitmeye razı olmuş ancak daha sonra Şah Tahmasp'ın da etkisi ile Safeviler'e iltica etmiş ve Şah Tahmasp kendisini "Han" lakabıyla taltif etmiştir^[24].

Şah Tahmasp ve Şemseddin Bey'in birlikte hareket etmesinden endişeye kapılan Ulama Han Tekelü, Bitlis'i boş bırakarak sefere çıkan padişahın arkasından yürümeye devam ederek Diyarbekir taraflarına gitmiştir. Bu durum haliyle Bitlis'in bir süre idarecisiz kalması sonucunu doğurmuştur. Bu gelişme üzerine Amurk (Amûk), Huvit (Huyut), Poğnad (Boğnad) ve Kerenc (Kezenç/Kezinç) nahiyelerinin Bitlis'ten ayrılarak yeni bir sancak haline getirildiği ve Ulama Han'ın teklifi üzerine Şeyh Emir Bıbasî'nin oğlu İbrahim Bey'e verildiği ileri sürülür. Bu gelişme üzerine Bitlis'te kalan Rozkan Aşireti'nden bazı beyler de İran'a gitmeyi tercih etmişlerdir.

İbrahim Bey bölgedeki diğer beylerden destek bulmayınca o da Şah Tahmasp'a sığınmış ancak orada da iltifat görmeyerek yeniden Osmanlı ülkesine dönmüş ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından affedilerek Rumeli'de bir sancak tevcih edilmişti^[25]. 1534 yılına kadar bölgede Safevi etkisinin devam ettiğini ve Osmanlı hâkimiyetinin Bitlis, Adilcevaz ve Ahlat'ta 1534'ten sonra, Van ve çevresinde ise 1548'ten sonra tam olarak tesis edildiğini de ayrıca belirtmekte yarar vardır. Bu cümleden olarak, Bitlis'in Şah Tahmasp tarafından Emir Şeref yerine Şeref Han lakabı verilerek 1533 yılında Kürdistan beylerbeyi olarak atandığı da ileri sürülür^[26].

Bitlis'in Rozkan/Rojiki aşireti üyelerinden alınıp aşiret dışından birilerine tevcih edilmesi 1515'ten itibaren uygulanan ocaklık statüsünün değişmesine yol açmıştır. Ulama Han'ın da Bitlis sancakbeyliği uzun sürmemiştir. Nitekim 1537 yılı civarında hazırlandığı tahmin edilen bir tahrir defterine göre, Bitlis Sancağı Sinan Bey adlı bir sancakbeyinin tasarrufu ve idaresindedir^[27]. 1535 yılından sonra Bitlis tahrir de tabi tutulmuş ve klasik bir Osmanlı Sancağı haline gelmiştir^[28]. Bundan dolayı artık Diyarbekir Vilayeti içindeki Kürdistan hükümündeki sancaklar içerisinde değil, klasik Osmanlı sancakları içerisinde yazılmaya başlanmıştır.

Mesela 1545 yılı başlarında Bitlis Sancağı, Diyarbekir Vilayeti içerisinde klasik sancak statüsündedir ve İbrahim Bey tarafından yönetilmektedir^[29]. 1548 yılında Van'ın fethedilmesi ve Van Vilayeti'nin kurulması ile birlikte^[30] Bitlis Sancağı'nın Diyarbekir Eyaleti'nden ayrılarak Van Vilayeti

24 Şeref Han, Şerefname (Kürt Tarihi), Çeviren: M. Emin Bozarslan, 3. Baskı, Hasat yay., İstanbul, 1990, s. 498-509; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi II, s. 352. Ayrıca bkz. Funda Demirtaş, Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, Ocak 2009, s. 336-338.

25 Şeref Han, Şerefname, s. 508-511.

26 Şeref Han, Şerefname, s. 492-493.

27 M. Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı", s. 34.

28 Bitlis 1537, 1540, 1555-1556, II. Selim, III. Murad, I. Ahmed dönemlerinde tahrirde tabi tutulmuştur. Bu konuda bkz. M. Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı", s. 52; Emine Altunay, 1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, Şubat 1994; Ahmet Yılmaz, 413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (1555-1556), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010; Orhan Kılıç, 730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I. Ahmed Dönemi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1989. BOA, TD 208 (icmal), 328, 730 (icmal), 413 (mufassal); TKGMA, Kuyûd-ı Kadime No: 202 (evkaf), 109 (mufassal-evkaf), 343 (icmal).

29 Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Yayına hazırlayan: Halil Sahillioğlu, IRCİA yay., İstanbul, 2002, s. 155.

30 Van'ın Osmanlılar tarafından fethi için bkz. Orhan Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No. 6, Ankara, Eylül 1997, s. 19-20.

bünyesinde yazılmaya başlandığı bir sürece girilir. Van Vilayeti'nin ilk idari taksimatını yansıtan bir sancak tevcih defterindeki bilgilere göre, Bitlis Sancağı klasik sancak statüsünde olup 17 Eylül 1548 tarihinde 356.000 akçe has ile eski Karahisar-ı Şarkî sancakbeyi olan Davud Bey'in uhdesinde bulunmaktadır. Bitlis Sancağı 4 Kasım 1549'da 381.630 akçe ile Melik Halil Bey'in oğlu eski Ruha sancakbeyi Mehmed Bey'e, 13 Eylül 1550 tarihinde ise 350.500 akçe ile eski Aydın sancakbeyi Mustafa Bey'e tevcih edilmiştir^[31].

Bitlis sancakbeyliğine 16 Eylül 1567 tarihinde eski Dertenk sancakbeyi Haydar Bey 300.850 akçe ile, 20 Ağustos 1569 tarihinde eski Erciş sancakbeyi Müferriş Ali Bey 200.000 akçe ile, 26 Mayıs 1574 tarihinde ise eski Diyarbakir Gönüllüleri ağası Mustafa Bey atanmıştır^[32]. Mustafa Bey'in görev süresi 31 Mart 1576 tarihinde halen devam etmektedir ve has geliri 264.188 akçedir. 16 Şubat 1578 tarihinde görev süresi bir kez daha uzatılmış ve Şeref Han Bitlis'e gelinceye kadar sancakbeyliği devam etmiştir^[33]. Bitlis'in 1535 yılından itibaren klasik bir Osmanlı sancağı statüsüne geçmesi ve Diyarbakir Vilayeti bünyesindeki Kürdistan bağlantılı sancakların içinde yazılmaması, Kürdistan kavramının coğrafya ve onun üzerinde yaşayan nüfusun etnik veya dini durumu ile ilgili olmadığını göstermektedir. Aksi bir durum olsaydı; Bitlis'in coğrafyası değişmediğine göre, klasik sancak statüsündeyken ve Osmanlı ümerası tarafından yönetildiği zamanlarda da Kürdistan lafzı ile ilişkili olarak ifade edilmesi gerekirdi.

Van Vilayeti'nin kurulmasından sonra artık idari taksimat ve tevcihat defterlerinde Diyarbakir Vilayeti bünyesinde Ekrâd beylerinin idaresinde olan ve Kürdistan ile bağlantılı olarak ifade edilen sancaklar için *Kürdistan* vurgusu terk edilip sadece ocaklık (*yurtluk-ocaklık* veya *hükümet*) oldukları belirtilmiştir. Van, Erzurum, Çıldır, Bağdad, Bosna, Adana, Trabzon ve Kafkasya'daki bazı sancaklar ocaklık statü ile tanışan yerler olup, bu durum sadece Doğu ve Güneydoğu'ya has bir uygulama da değildi. 1578 yılında başlayan Osmanlı-Safevi harpleri öncesinde ve sırasında Osmanlı Devleti'nin huduttaki yerel beyleri Osmanlı saflarına çekme siyaseti uyguladığı görülür.

Van beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın istihbaratıyla Eski Bitlis hâkimi Şemseddin Han'ın oğlu olan ve babasının ölümünden sonra Nahcivan hâkimi olan Şeref Han'ın, Bitlis'in *yurtluk* ve *ocaklık* tarikiyle kendisine verilmesi halinde Osmanlı Devleti'ne itaat edeceği öğrenilmiştir. Bu gelişme üzerin Van beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya 10 Mart 1578 tarihli bir hüküm gönderilerek; Bitlis'in Şeref Han'a verildiği, Şeref Han sancağına geldiğinde o sırada Bitlis'i tasarruf eden sancakbeyinin de Adilcevaz Sancağı'na gitmesi emredilmiştir^[34]. Şeref Han'a gönderilen 17 Mart 1578 tarihli bir hükümle de, Bitlis'in kendisine inayet olunduğu, hiç beklemeden Safevilerle ilişkisini kesip *evlâd*, *ahfâd* ve *tevabii* ile sancağına gelmesi istenmiştir^[35]. Şeref Han'ın talebi üzerine Hüsrev Paşa tarafından Hakkâri hâkimi Zeynel ve Mahmûdî Hasan Beyler Nahcivan'a gönderilmiş, İran kuvvetlerinin mukavemetine rağmen Şeref Han ve adamlarını alarak 3 Aralık 1578 tarihinde Nahcivan'dan ayrılmışlardır^[36]. Şeref Han 10 Aralık'ta Van'a gelmiş ve kendisine Bitlis Sancağı'nın 505.564 akçe has ile tevcih edildiği 15 Ocak 1579 tarihli bir hüküm ile bildirilmiştir^[37]. Şeref Han'ın ailesi ve eşyası Bitlis'e gönderilmiş, kendisi ise yanındaki 400 kişilik Rojiki aşiretine mensup adamı ile Van'da kalmış ve hudut muhafazası ile görevlendirilmiştir^[38].

31 BOA, A. RSK d. 1452, s. 264.

32 BOA, MAD 563, s. 95.

33 BOA, Kâmil Kepeci No: 262, s. 181.

34 BOA, MD 32, 81/168.

35 BOA, MD 32, hüküm no: 185; O. Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van, s. 73.

36 Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri I (1578-1590), İstanbul, 1962, s. 65; Şeref Han, Şerefname, s. 521.

37 BOA, MD 32, 276/506.

38 Şeref Han, Şerefname, s. 521-522; B. Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri, s. 75; BOA, MD 32, 352/592.

Yeniden Ocaklık Statüsüne Geçiş

Bitlis'in 1579 yılı başlarında yeniden Rojiki Aşireti idareci ailesi olan Şeref Han ailesinin eline geçmesi, 1535'ten 1579 yılı başlarına kadar süren klasik sancak statüsünü de ortadan kaldırmıştır. Artık Bitlis yeniden *ocaklık* sancak statüsüne girmiş ve *hükümet* bir sancak olarak Van Eyaleti bünyesinde yazılmaya devam etmiştir.

Bitlis'in klasik sancak statüsünde iken birkaç kez tahrire tabi tutulması, mîrî rejim içerisine dahil edildiği ve tımar sisteminin uygulandığı manasına geliyordu. Sancakta tımar ve zeamet üniteleri oluştuğu için Bitlis'in gelirlerinin artık bütünüyle Şeref Han'ın uhdesinde olmayacağı kaçınılmaz olmuştur. Şeref Han'ın hassı, kendisine ilk gönderilen hükümde belirtilen 505.564 akçelik meblağla sabit kalmamış sürekli artış göstermiştir. 3 Ağustos 1579 tarihli bir sancak tevcih kaydı, bu has gelirin önceleri 598.808 akçe olduğu ancak daha sonra artırılarak 1.205.372 akçeye yükseldiğini göstermektedir^[39].

I. Ahmed devrinde hazırlandığı anlaşılan ancak daha önceki durumu da yansıtan bir icmal defterindeki kayıtlara göre, Şeref Han'ın hasları 593.561 akçe iken daha sonra artış göstererek 1.525.180 akçeye yükselmiştir. Bu artış padişah hasları ve Bitlis Sancağı'nda yazılan Muş sancakbeyi has gelirin Şeref Han'ın haslarına ilave edilmesiyle gerçekleşmiştir. Sancaktaki padişah hassı 2.039.359 akçeden 1.430.734 akçeye düşürülmüştür. Muş sancakbeyinin 226.201 akçelik gelirin ise tamamı Şeref Han'ın haslarına ilave edilmiştir. Şeref Han'ın hasları sancak gelirlerinin ancak %46.19'unu, tımar ve zeamet gelirleri ise sancak gelirin % 19.62'sine tekabül etmekteydi.

Bitlis Sancağı'nda I. Ahmed döneminde 647.799 akçelik tımar ve zeamet geliri söz konusu idi. Bu tarihte Bitlis'te 13 zeamet, 89 tımar mevcuttu^[40]. Bunların dışında Bitlis'te 16. yüzyılın sonlarında 14 bölük halinde bir kul taifesinin bulunduğu da tespit edilmektedir^[41]. Bu sebeple, Bitlis'in ikinci kez hükümet statüsüne geçtikten sonraki süreçte, idari, mali ve askeri bakımdan hükümet sancakların kanunnâmelerde belirtilen birçok hükmüne uymayan ve daha merkezîyetçi bir anlayışla yönetildiği anlaşılmaktadır. Bitlis bundan sonraki süreç içerisinde Van Sancağı bünyesinde uzun bir süre hükümet sancak olarak yazılmıştır^[42].

Tanzimat'tan Sonraki Gelişmeler

Tanzimat'a gidilen süreçte Bitlis'in idari durumunda bir değişikliğin söz konusu olmadığına dair bazı bilgiler bulunsa da^[43], bölgede meydana gelen birtakım gelişmeler ve ocaklık sancak sahiplerinin topraklarını genişletme eğiliminin bir sonucu olarak Bitlis'in idari yapısında fiili olarak bazı değişikliklerin olduğu gözlemlenmektedir. 19. yüzyılın başında Muş mutasarrıfı Selim Paşa, Bitlis Beyliği'ni ortadan kaldırmış ve bundan sonra Bitlis, Selim Paşa ailesi tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

39 BOA, Kâmil Kepeci No: 262, s. 181.

40 O. Kılıç, 730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis, s. 232-234.

41 BOA, A. NŞT d. 1328, s. 5-7.

42 Bu konuda bkz. Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", Osmanlı Araştırmaları XXI, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 189-210. Orhan Kılıç, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati, Elazığ, 1997, s. 68-70; Bu konudaki arşiv vesikaları için bkz. BOA, Kâmil Kepeci No: 266, s. 97; BOA, A. RSK d. 1551, s. 47-51; BOA, Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer, s. 76; BOA, A.RSK d. 1572, s. 30-34; BOA, A. DVNSNŞT d. 16, s. 179-181.

43 Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osm. İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", Belleten, XV/60 (Ekim 1951), s. 626.

Selim Paşa'nın topraklarını genişletme faaliyeti sadece Bitlis ile sınırlı kalmamış akrabalarının elinde bulunan Tekman ve Hınıs sancaklarını da zorla alarak üzerine geçirmişti. Bu sırada müdürlükle idare edilen Adilceva ve Ahlat'ı da ele geçirmiş ve Şirvan üzerine yürüyerek köylerini yağmalamıştı^[44]. Bitlis beylerinin Selim Paşa tarafından itaat altına alındığını ve Bitlis'in Muş Sancağı'na bağlandığını devrin seyyahlarından Brant da ifade etmektedir^[45].

Tanzimat'ın ilanından önce Bitlis, Muş Sancağı'na bağlıdır ve Bitlis'teki yaklaşık seksen köy Selim Paşa'nın oğlu Şerif Bey'in idaresi altındadır. Bitlis'in idaresi Tanzimat sürecinde belirsizliğini korur ve bölgedeki beyler ve hanedan iç çekişmelerine sahne olur. Emin Paşa'nın 1844 yılında vefatı ve oğlu Şerif Bey'in boş olan yurtluk-ocaklık gedikleri kendi oğullarına verilmesini talep etmesi merkez nezdinde kabul görmemiştir. Bu durum üzerine itaatsizlikte ve uygunsuz hareketlerde bulunmuş ve bu sebeple mütesellimlikten azl edilmiş ve yerine İstanbul'da bulunan Muşlu Hüseyin Paşa tayin edilmiştir. Diyarbakir ve Erzurum eyaletlerinde Tanzimat'ın uygulanmasına Mart 1845'den itibaren başlanmıştır^[46]. Van Eyaleti'nin Tanzimat'a dahil edilmesi ise bir müddet ertelenmiştir^[47].

Devlet Salnâmesi kayıtlarına göre, Bitlis; Erzurum Eyaleti'ne bağlı Muş Sancağı'nın bir kazasıdır. Bu durumu 1850 yılına kadar devam etmiştir. Muş Sancağı 1850 yılında, 1847 yılında teşekkül ettirilen Kürdistan Eyaleti'ne bağlanınca Bitlis de bu eyaletin bünyesine girmiş oldu^[48]. Kürdistan Eyaleti'nin kurulmasının temel sebepleri arasında bölgedeki yerel beylerin etkisini kırmak, merkezileşmeyi daha etkin kılmak, asker toplamak ve vergileri daha düzenli toplamak gibi gerekçeler vardı^[49]. Bölgede bir Ermenistan kurma emellerinin de bu suretle önüne geçilmeye çalışıldığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin eyalet isimlendirmelerinde etnik ve dini unsura vurgu yapmadığı bilinir. Yavuz Sultan Selim devrinde Suriye coğrafyasına verilen Arab Vilayeti isimlendirmesi de birkaç yıl ancak yürürlükte kalmıştı. Bu uygulama ile bölgede uzun bir süredir ocaklık statü ile sancak tasarruf eden beylerin konuyu etnik boyuta çekerek halk üzerinde yaratacağı menfi propagandayı kırmaya yönelik bir tedbir olarak da düşünülebilir.

Bitlis Kazası'nın ve onun bağlı olduğu Muş Sancağı'nın Kürdistan Eyaleti'ne bağlı olma durumu 1855 yılına kadar yani beş yıl sürmüştür, 1855 yılında Muş Sancağı yeniden Erzurum Vilayeti'ne bağlanmıştır^[50]. Bu durum 1864 yılında yayınlanan Vilayet Nizamnâmesi'nde ve sonrasında da devam etmiştir.

44 Fatih Gencer, "Merkezleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", OTAM, C. 30, s. 49, Ankara, 2011, s. 80.

45 Zikreden: Ömer Toraman, Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s. 108.

46 F. Gencer, "Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", s. 83.

47 Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", History Studies, Volume 3/2, 2011, s. 150.

48 Ela Özkan, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2017, s. 39.

49 Kürdistan Eyaleti'nin kurulmasının sebepleri ve kaldırılmasına kadarki idari süreci hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde Kürdistan Eyaletinin Teşkili ve Kaldırılması (1848-1867). Dünden Bugüne Uluslararası Ortadoğu Sempozyumu (Meseleler-Öngörüler-Tedbirler-Teklifler) Bildiriler, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi yay., Elazığ, 2107, 165-197.

50 E. Özkan, Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, s. 86.

Sonuç

Bitlis, 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiş, 1534 yılına kadar kısa süreli ve belli aralıklarla Safevi hâkimiyetinde de kalmıştır. 1534 yılından sonra ise Bitlis'te kesin olarak Osmanlı idaresinin yerleştiğini söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu'yu idari bakımdan yapılandırması sırasında, bölgedeki aşiret sahibi yerel Ekrâd beylerinin durumunu dikkate alarak daha önce uygulamadığı bir idari modeli hayata geçirdiği görülür. Bu model yerel hanedanların sancaklarının idaresini sürekli ellerinde tutması şeklinde izah edebileceğimiz *ocaklık* uygulamasıdır. Bitlis, *ocaklık* uygulamasının daha fazla serbestiyet içeren çeşidi olan *hükümet* statüsündeki bir sancaktır. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmaz buna karşılık *ocaklık* sancakların bir diğer çeşidi olan *yurtluk-ocaklık* sancaklarda tahrir yapılırdı.

Bitlis'te bulunan ve ağırlıklı olarak Şeref Han ailesi olarak tanınan aile Rojiki Aşireti'ne mensuplardır. Osmanlı Devleti'ne itaatleri karşılığında 1535 yılına kadar Bitlis'i ellerinde tutmuşlar ancak bu yılda Şeref Bey'in oğlu Şemseddin'e Malatya ve Maraş teklif edilince, Şemseddin Han'ın 1579 yılı başarılarına kadar sürecek İran'a ilticası macerası yaşanmıştır. Şemseddin Bey, İran'a iltica etmeden Bitlis Sancağı Diyarbekir Vilayeti içerisinde ayrı bir grup halinde yazılan ve *ocaklık* olarak tasarruf edilen Kürdistan hükümündeki sancaklar içinde yazılmıştır.

1535 yılında Bitlis klasik Osmanlı haline getirilince Kürdistan grubu sancaklar içerisinde yazılmaktan çıkmış ve klasik Osmanlı sancakları içerisinde yazılmaya başlanmıştır. Bitlis'in bu özel durumu, yaklaşık 35-40 yıl arasında idari taksimat belgelerine yansıyan *Kürdistan* kavramının tam olarak neyi karşıladığını da anlamamıza yardımcı olmaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nin Kürdistan'dan kesttiğinin ne coğrafya ne de idari bir ünite ile ilgili olmadığı anlaşılmıştır. Bitlis'in coğrafyası değişmediğine göre, Kürdistan lafzının, ilgili sancağın idaresinin güçlü bir aşirete sahip bir Ekrâd beyinin idaresinde olması ile doğrudan ilgili olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bitlis Sancağı'nın benzeri bir durumu Çemişgezek Sancağı için de geçerlidir.

Şemseddin Han'ın oğlu Şeref Han'ın 1579 yılı başlarında Osmanlı itaatine girmesi ile Bitlis Sancağı eskiden olduğu gibi yine *hükümet* olarak kaydedilmiş ve bu durumunu 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirmiştir. Rojiki mensuplarının Bitlis'teki etkinlikleri ve varlıklarına da 19. yüzyılın başlarında Muş'u elinde tutan bir başka yerel bey tarafından son verilmiştir.

19. yüzyılın ortalarında Muş Sancağına bağlı bir kaza olan Bitlis, bu idari durumunu 1864 Vilayet Nizamnamesi ve sonrasında da devam ettirmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Divân-ı Hümâyûn Tahvil (A. DVNSNŞT d.)

No: 16

Bâb-ı Asaî Nişan (Tahvil) Kalemî Defterleri (A. NŞT d.)

No: 1328

Bâb-ı Asaî Ruûs Kalemî Defterleri (A. RSK d.)

No: 1452, 1551, 1572

Kâmil Kepeci Tasnifi

No: 262, 266, 523 (Mükerrer)

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

No: 563

Mühimme Defterleri (MD)

No: 32

Tapu-Tahrir Defterleri (TD)

No: 208, 328, 413, 730

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA)

Kuyûd-ı Kadime

No: 109, 202, 343.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA D.)

No: 5246, 9772.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Yayına hazırlayan: Halil Sahillioğlu, IRCICA yay., İstanbul, 2002.

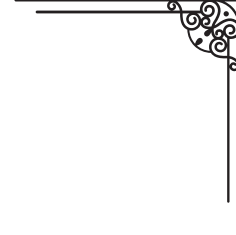
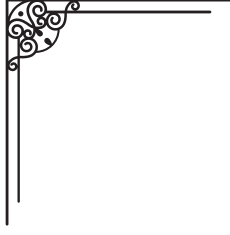
Kaynak Eserler

- Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1969*.
- Demirtaş, Funda; *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, Ocak 2009.
- HOCA SAADETTİN EFENDİ, *Tacü't-Tevârih*, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı yay., C. IV, Ankara, 1992.
- İDRİS-İ BİDLİSÎ, *Selim Şah-Nâme*, Hazırlayan: Hicabi Kırılancı, Hece yay., Ankara, Eylül 2016.
- ŞEREF HAN, *Şerefname (Kürt Tarihi)*, Çeviren: M. Emin Bozarslan, 3. Baskı, Hasat yay., İstanbul, 1990.

Araştırma/İnceleme Eserler

- Akbal, Fazıla; "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", *Bellekten*, XV/60 (Ekim 1951).
- Altunay, Emine; *1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, Şubat 1994;
- Biçer, Bekir; *Kürtler*, Çizgi yay., Konya, Mayıs 2014.
- Bilgiç, Emin -Baki Ögün, "Adilcevas Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu)*, S. VII, Ankara, 1966;
- Emin Bilgiç-Baki Ögün, "Adilcevas Kef Kalesi Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. XXI-I, Ankara, 1974, s. 31-35.
- Doğan, Cabir; "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies*, Volume 3/2, 2011, ss. 147-162.
- Emecen, Feridun M.; *Yavuz Sultan Selim*, Kapı yay., İstanbul, Ağustos, 2016.
- Gencer, Fatih; "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *OTAM*, C. 30, s. 49, Ankara, 2011, ss. 75-96.
- Göyünç, Nejat; "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. XXIII (Mart 1969), S. 23, ss. 23-34..
- İlhan, Mehdi; "Bıyıklı Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992.
- Kılıç, Orhan; "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirler*, Editör: Orhan Kılıç, TTK yay., Ankara, 2014, ss. 167-212, dipnotlar, ss. 295-302.
- _____ ; "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Science)*, 11/1 (Ocak 2001), Elazığ, ss. 257-274.
- _____ ; "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları XXI*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 189-210.
- _____ ; "Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlisî ve Kürtler", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, Editör: Nilüfer Alkan Günay, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Gaye Kitabevi, Bursa, 2018, ss. 195-222.
- _____ ; "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), Ankara, s. 119-137.
- _____ ; *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997, s. 68-70;

- _____; 730 Numaralı Van, Adilceviz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I. Ahmed Dönemi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1989.
- _____; XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No. 6, Ankara, Eylül 1997.
- Kütükoğlu, Bekir; *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri I (1578-1590)*, İstanbul, 1962.
- Ostrogorsky, Georg; *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye çeviren: Fikret Işıltan, 9. Baskı (tıpkı basım), TTK yay., Ankara, 2017.
- Öz, Mehmet; "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey, 20-23 August 2002 Dubrovnik-Croatia*, TTK yay., Ayrıbasım, ss. 31-54.
- Özkan, Ela; *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2017.
- Sümer, Faruk; *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK yay., Ankara, 1990.
- Toraman, Ömer; *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010.
- Tuncel, Metin; "Bitlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, ss. 225-228.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, C. II, 4. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983.
- Yaşa, Recep; *Bitlis'te Türk İskânı (XII-XIII. Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları No: 2, Ankara, 1992.
- Yılmaz, Ahmet; *413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (1555-1556)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010.
- Yılmazçelik, İbrahim; "Osmanlı Döneminde Kürdistan Eyaletinin Teşkili ve Kaldırılması (1848-1867). *Dünden Bugüne Uluslararası Ortadoğu Sempozyumu (Meseleler-Öngörüler-Tedbirler-Teklifler) Bildiriler*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi yay., Elazığ, 2107, ss. 165-197.
- Yinanç, Mükrimin Halil; "Bitlis-Tarih", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Beşinci baskı, MEB yay., İstanbul, 1979, ss.661-664.

OSMANLIDAN CUMHURİYETE TATVAN İSKELESİNİN ULAŞIM VE TİCARET FAALİYETLERİ BAKIMINDAN ÖNEMİ^[1]

Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, demirtasm@gmail.com

Van Gölü'ndeki denizcilik faaliyetlerinin en iyi bilinen kısımlarından biri Osmanlı Dönemine ait olanıdır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinin sağlanması ile birlikte Tatvan-Van bağlantılı denizcilik çalışmalarının öneminin daha da artmış olduğu, bundan sonraki gelişmelerden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu önem askeri, ticari ve siyasi özellikler göstermektedir.^[2] Kanuni döneminde, Zal Paşa tarafından Tatvan'da, Tatvan Limanı yakınında (bugünkü işletme parkının bulunduğu yerde) müfid ve muhtasar bir kale inşa edilmişti. Bu kalenin inşasındaki temel maksat Van Gölü'ndeki faaliyetleri kontrol altına alarak daha güvenli bir hale getirmek ve göldeki ulaşım ve taşımacılık işlerinden gelir etmektir. Taht-ı Van kalesi uzun bir süre derbend olarak hizmet vermiş, Acemler Adilcevaz ve Ahlat kalelerini istila ettikten sonra Van'a imdat gitmemesi için burayı da tahrir etmişlerdir.^[3]

Van Gölü'nde faaliyet gösteren çeşitli deniz araçlarının varlığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti bölgeye hâkim olduktan sonra gölde çeşitli amaçlarla çalıştırmak üzere deniz araçları inşa etmişti. Öncelikle devleti tehdit eden unsurların varlığını tespit etmek üzere göl yoluyla keşif çalışmaları yapılmış, İran taraflarından gelebilecek tehlikeleri tespit ederek ona göre önlem alınmak istenmişti.^[4] Bu amaçla Kanuni döneminde, Irak seferine de katılmış olan Mimar Sinan'a Van Gölü'nde işletilmek üzere gemilerin inşası görevi verilmiş, Mimar Sinan bu görev kapsamında üç adet kadirga yapmıştır. Kanuni'nin Irak seferi esnasında orduda görevli bulunan Mimar Sinan'ın bu kadirgaları inşasına dair bilgilerin de bulunduğu ve Sâî Mustafa Çelebi tarafından kaleme alınan ve Süleymaniye Kütüphanesindeki yazmalar arasında kayıtlı bulunan Tezkiretü'l Bünyan isimli eserde, Tatvan Denizi ve Derya-yı Tatvan olarak bilinen gölde yapılan çalışmalar anlatılmaktadır. Mimar Sinan'ın yakın dostu ve arkadaşı olan Mustafa Çelebi, Sinan'ın hatıraları mahiyetindeki eserinde kadirga inşasını Sinan'ın ağzından vermektedir. Buna göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın Acem diyarına sefere karar

---

1 Bu makale Mehmet Demirtaş, Oktay Subaşı, Osmanlıdan Cumhuriyete Vangölü Denizcilik Tarihi, (Mega Basım yayın, Ankara 2015) isimli eserden yararlanılarak hazırlanmıştır.
2 Mehmet Demirtaş, Oktay Subaşı, Osmanlıdan Cumhuriyete Vangölü Denizcilik Tarihi, Mega Basım Yayın, Ank. 2015, s. 16.
3 Evliya Çelebi, Seyahatname-IV, Dersadet İkdam Matbaası, İstanbul 1314, s. 129.
4 Demirtaş, Subaşı, Vangölü Denizcilik Tarihi, s. 19.

vermesi üzerine vezir Lütfi Paşa, Van Kalesi yakınlarındaki Tatvan Denizi adıyla bilinen denizin öbür kenarındaki kızılbaşların durumunu öğrenmek istemiş ve bunun üzerine kendisine gemiler inşa etmesi emrini vermişti. Kendisi ve arkadaşları, şartlar elverişli olmamasına rağmen kısa süre içinde üç kadirge yapmışlar, bunlar için yelken, demir ve kürekler temin etmişler, kadirgaları top ve tüfeklerle donatmışlardı. Lütfi Paşa'nın emri üzerine kaptanlığı kendisinin üstlenerek sefere çıktıklarını ve bir süre sonra kızılbaş askerlerinin durumunu öğrenerek paşaya bildirdiklerini söyleyen Mimar Sinan, bunun üzerine paşanın kendisini taltif ettiğini ilave etmektedir.^[5]

Kanuni döneminde yapılan İrakeyn seferlerinde Tatvan ve Van iskeleleri ciddi bir fonksiyon icra ederken İran tehdidine karşı da Van Gölü'nden önemli oranda yararlanmışlardır. Doğu'ya yapılan seferler esnasında, bilhassa zahire sevkiyatında Van Gölü'nden faydalanılmaktaydı. Zahire karayolu ile Tatvan'a getirilmekte, buradan gemilerle Van'a ulaştırılarak orduya teslim edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin İran üzerine yapılan seferleri neticesinde Tebriz Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilmişti (Zilkade 1137). Tebriz'deki Osmanlı askerleri için bir süre sonra zahire ihtiyacı hâsıl olmuş, Anadolu'dan temin edilen zahirenin Tatvan İskelesi'ne süratle nakledilmesi için ilgililere emirler verilmişti.

Bu dönemde Van Kalesi'ni Van Gölü'ne bağlayan yol üzerinden iskeleye ulaşılabilirdi. İskeleden de Erciş, Ahlat ve Adilcevaz arasında işleyen gemiler mevcuttu. Van Gölü'nde yapılacak gemilerin masrafları ve bu gemilerde çalışacak olan tayfanın giderlerinin bazı durumlarda Diyarbakır hazinesinden karşılandığı görülmektedir. Genellikle odun nakliyatında kullanılan bu gemilerin tamamına yakını devlete aitti.^[6] XVI. yüzyılın sonlarına doğru göldeki deniz araçlarının sayısının artırılması için gayret gösterilmiştir. Bu kapsamda 1582'de gemi sayısının yediye çıkarılması için çalışmalar yapılmıştır. Odun nakliyatında devlete ait gemilerin sayısı yeterli gelmediğinden halkın bu amaçla gemi yapmasına izin verilmişti.^[7]

Osmanlı dönemindeki en önemli iskelelerden biri Tatvan İskelesiydi. Bu iskele Van Gölü'nü bölge ticaretinin gelişmesi için önemli bir yer haline getirmişti. Bazı önemli kaynaklarda Van Gölü'nün adının Tatvan Denizi ve Derya-yı Tatvan olarak geçmesi^[8] Tatvan'ın su yolu taşımacılığı ve ticaretindeki ağırlığına işaret etmektedir. XVI. yüzyıl ortalarında Tatvan Limanı ve göl doğuya yapılan seferlerin çoğunda önemli bir fonksiyon icra etmekteydi. Özellikle İran ile bu dönemde çeşitli savaşlar yapıldığı ve bu ülkeye birçok seferler yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda Tatvan İskelesinin doğu seferleri bakımından önemi daha iyi kavranacaktır.

XVII. yüzyılda da Van Gölü kıyısındaki önemli iskelelerden olan Tatvan İskelesi Van Gölü yoluyla yapılmakta olan ticari faaliyetler bakımından önemini muhafaza etmişti. Tatvan, iskelesiyle birlikte Van Eyaleti'nin sınırı olup Van Paşasının hassıydı. Subaşının hâkimiyetinde bulunan Tatvan'da limana yakın bir yerde Kanuni döneminde inşa edilmiş olan kale bu dönemde sağlamlığını önemli oranda muhafaza etmekteydi. Evliya Çelebi'ye göre bu kale aynı zamanda han görevi görmek ve Van Paşasının bir ağası iki yüz adamıyla buradan bu çevreyi idare etmekteydi. Burada görevli bir ağa da Van Gölü'nden gelip geçen ticaret gemilerinden bac, gümrük ve öşr-i sultani adı altında vergiler almaktaydı. Fakat çok güzel bir liman vardı. Bu nedenle burada bir bender inşa edilmesi mecburiyeti ortaya çıkmıştı. Tatvan Limanında ticari faaliyetlerin canlılığı Van Beylerbeyi'nin buraya bir gümrük görevlisi göndermesini gerekli kılmış olmalıdır.^[9] Bu yüzyılda Van-Tatvan ve diğer iskeleler arasında sefer yapan çok sayıda ticaret gemisi mevcuttu. Bunlardan çeşitli vergiler elde edilmekteydi.

5 Sâî Mustafa Çelebi, Tezkiretü'l-Bünyan, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No. 4911, vr. 3b, 4a.

6 Van Kütüğü, Yayına Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1992, s. 111.

7 Demirtaş, Subaşı, Vangölü Denizcilik Tarihi, s. 22.

8 Demirtaş, Subaşı, Vangölü Denizcilik Tarihi, s. 22.

9 Evliya Çelebi, Seyahatname-IV, s. 129, 130, 132.

Öyle ki XVII. yüzyıl ortalarında Van Gölü'nün önemli iskelelerinden biri olan Tatvan'da bir mahkemenin varlığına Evliya Çelebi Seyahatnamesinde rastlanmaktadır. Melek Ahmet Paşa'nın Bitlis Beyi Abdal Han üzerine yapmış olduğu sefer esnasında hana göndermiş olduğu mektupta O'na hitaben "bu nasihat mektubu sana ulaştığında... yağma ettiğin koyun, mal ve mülk sahiplerine geri vermek için Tatvan'a gelip mahkemede bulunasın..." diyerek Abdal Han'ı ikaz etmektedir.^[10] Buradan da anlaşıldığı kadarıyla, XVII. yüzyıl ortalarında Tatvan'da mahkeme teşkilatı mevcuttu. Bu da Tatvan ve iskelesinde ticari anlamda önemli bir faaliyetin yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi'den yaklaşık on yıl sonra bölgeye gelen ve Tatvan'a da uğrayan Fransız tüccar Tavernier şehirden kısaca bahsetmektedir. Tavernier at yükü başına Bitlis'te beş kuruş, Tatvan'da da iki kuruş ücret ödendiğini söylemektedir.^[11] Bitlis'ten Tatvan'a getirilen malların bir kısmı Van Gölü yoluyla Van'a ulaştırılmaktaydı. Buradan Van Gölü sahillerindeki iskeleler arasında ticari hayatın canlı olduğunu ve göl yoluyla sevkiyatın yapıldığı sonucuna varmak mümkündür. Çünkü kara yolu ulaşımın henüz gelişmediği ve büyük zorluklarla yürütüldüğü söz konusu dönemde gerek askeri gerekse ticari ulaşım göl üzerinden gerçekleşmekteydi.

XVIII. yüzyılda da Tatvan İskelesi yoluyla Van Gölü üzerinden yapılan sevkiyat ticari hayatta olduğu gibi denizcilik faaliyetleri bakımından da önemli bir işlev icra etmekteydi. Öyle ki 1724 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere Tatvan İskelesinde on adet gemi inşa edilerek Van Gölü üzerinden Van'a seferler yapılmıştı. Buna göre Tebriz Seferi için görevlendirilen Abdullah Paşa'nın emrindeki askerler için gerekli olan ve Mardin, Diyarbakır taraflarından temin edilen zahirenin Tatvan İskelesine getirilmesi ve Van'a ulaştırılması ihtiyacı doğmuştu. Ancak Tatvan İskelesinde daha önce inşa edilmiş olan on adet gemi ile zahire sevkinin zor olacağı düşünülmüş, bunun yerine kara yolunun kullanılarak zahirenin sevk edilmesine karar verilmiş ve bu maksatla çeşitli çalışmalar yapılması emredilmişti. Yaklaşık dört ay sonra aynı konu ile alakalı olarak gönderilen bir emirde söz konusu zahirenin bir kısmının daha önce Tatvan İskelesinde inşa edilmiş olan gemilerle, bir kısmının ise kara yolu ile Van'a gönderilmesi istenmişti.^[12]

Van Gölü'nün batı ucundaki en önemli iskele olan Tatvan ile ilgili olarak Fransız tüccar ve gezgin, şehrin Van Gölü'ne uzaklığının bir top atımlığı olduğunu söylemekte ve Tatvan Limanı'nın, her yanında set oluşturan kayalar sayesinde bütün rüzgârlardan korunmuş olduğunu ilave etmektedir. Bu durum yüz yıllar sonra Van Gölü feribot işletmesinin Tatvan'a taşınmasına yol açan en önemli durumdur. Nitekim XVII. Yüzyıl ortalarında yirmi otuz büyük kayığın barınabildiği Tatvan iskelesinde tüccarlar havanın güzel, rüzgârın elverişli olduğu günlerde Van'a götürecekleri mallarını kayıklara yükleyerek yirmi dört saatte bu malları Van'a ulaştırmaktaydılar. Yolculuğun herhangi bir tehlike arz etmediği göl yolu tercih edilmediğinde ise Van'a kara yolu ile ulaşmak da mümkündü. Bu durumda Van'a ulaşmak at sırtında sekiz günde mümkün olabilmekteydi.^[13]

Van Gölü çeşitli açılardan önemli bir fonksiyon icra etmekteydi. Ülkede zaman zaman görülen sosyal sıkıntuların atlatılmasında da gölden yararlanıldığı söylenebilir. Osmanlı memleketinin çeşitli yerlerinde dönem dönem kıtlıklar baş göstermiştir ve bu kıtlıklar ciddi boyutlara ulaşmıştır. Böyle dönemlerde kıtlığın hüküm sürdüğü bölgelere süratle zahire gönderilmesi büyük önem taşımaktaydı. Bilhassa Van taraflarında meydana gelen kıtlıklarda Van Gölü ciddi bir işlev görmüştür. Böyle zamanlarda göl kıyısına getirilen zahire gemilerle Van'a gönderilmekteydi. XVIII. yüzyıl ortalarında

10 Evliya Çelebi, Seyahatname-IV, s. 195.

11 Jean-Baptiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınları, İstanbul 2006, s. 291 Bu konuda ayrıca bkz. Demirtaş, "Tatvan'da Ulaşım Ve Ticaret", Tatvan Sempozyumu Bildirileri, s. 530, 531.

12 Demirtaş, Subaşı, Vangölü Denizcilik Tarihi, s. 25.

13 Tavernier, Seyahatname, s. 291.

Van'da zahire kıtlığı meydana gelmiş, Diyarbakır mübayaasından 30 bin İstanbul kilesi buğdayın mübayaacı Hüseyin tarafından ayrılması ve Tatvan İskeleyine nakledilmesi için merkezden emir gönderilmiştir. Söz konusu buğdayın Van Kalesi'nde toplanması için tedbirler alınmıştır. Bu iş için Van Muhafızı Ali Paşa ile birlikte Tatvan İskele Emini de görevlendirilmişlerdir.^[14] Burada dikkati çeken önemli konu XVIII. yüzyıl ortalarında Tatvan'da bir iskele emininin görev yapmakta oluşudur ki, bu durum Tatvan İskeleyi'nin fonksiyonlarını göstermekte ve işlek bir iskele olmasını gerektirmektedir.

Van Gölü'nde XIX. yüzyılın başlarında, her biri ortalama olarak 20-30 kişi taşıyabilen yetmiş kadar geminin var olduğu bilinmektedir. Bu gemiler Van'ın İskele Köyü, Erciş, Ahlat, Adilcevaz, Tatvan, Reşadiye iskelelerine dağılmış durumdaydılar. Göldeki Akdamar, Ağadır (Gadır), adalarına insan ve eşya taşınması işi yukarıda sözü edilen gemilerle yapılmaktaydı.^[15]

Van Gölü denizcilik tarihi bakımından önemli bir gelişme buharın makinelerde kullanılmaya başlamasıdır. Buharın makine sanayinde kullanılmaya başlaması ile dünyada denizcilik alanında büyük bir değişim yaşanmaya başlamıştır. Bu önemli gelişmeden sonra dünya sularında faaliyet gösteren gemilerde değişiklikler meydana gelmiştir. Buharlı gemilerin sayısı hızla artmaya başlayınca askeri amaçlarla kullanımı dışında da sivil maksatlı olarak limanlar arasında yolcu ve yük taşınmasına yönelik gemi seferleri daha yaygın bir hal almıştır. Bunun bir sonucu olarak Van Gölü'nde de aynı maksatla seferler yapılması için çalışmalar başlatılmıştır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Van Gölü'nde çeşitli işler için çalıştırılan gemiler vardı. Göldeki iş hacmi artış gösterdiğinden dönem dönem bu gemilerin sayılarının artırılmasına çalışılmaktaydı.^[16]

XIX. yüzyılda Van Gölü'nde çalışan kayıkların önemli bir bölümü Bitlis ve bağlı yerlerden odun ve odun kömürü taşımacılığı yapmaktaydı. Yılın bazı dönemlerinde Van'dan Tatvan Limanına çeşitli yükler getirilmekteydi. Bu yükler özellikle Van'dan gönderilen kuru balıklar ve sodaydı. Dönüşte Bitlis'ten gelen ticari mallar ve odunlar yine kayıklar aracılığıyla taşınmaktaydı. Seyyahların belirttiklerine göre bu dönemde Van Gölü'nde taşımacılıkta kullanılan gemiler söğütten veya kavak ağacından kötü bir şekilde yapılmışlardı. Bu gemiler yalnızca iyi havalarda rüzgâr çıktığı zaman çalışabilmekteydiler. Yine bu dönemde Sorp (Reşadiye) Limanında 150-200 ton ağırlığında bir tekne bulunuyordu. Burası yakıt ve kereste taşımacılığında kullanılan bir liman olmakla birlikte limandaki tekne ticaret kervanlarını da taşımaktaydı.^[17]

XX. yüzyıl başlarında da Van Gölü'nde gemi işletmek üzere bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın günlüğünde çeşitli bilgiler yer almaktadır. Buna göre Sadrazamın, 26 Nisan 1913 günü, makamında Van Valisi Tahsin Bey'e, "Van gölünde vapur işletmek ve Van-Diyarbakır-Harput yolunu iyi bir şekilde inşa etmek istiyorum" dediği kayıtlıdır. Van Gölü'nde gemi yapımı ile ilgili olarak 1913 yılında bazı girişimlerde bulunulduğu görülmektedir. Özellikle 1914 tarihinde meydana gelen Bitlis Hadisesi dikkatlerin bir kez daha gemi inşa işine çekilmesine yol açmıştır. Bununla bağlantılı olarak Van Gölü'nde gemi inşa çalışmalarına yeniden girişilmiş olduğu konu ile ilgili bir belgede yer almaktadır.^[18]

14 BOA, C. AS-940/40790, 09 B 1154/20 09 1741.

15 Salih Mercan, "İmparatorluktan Cumhuriyete Van Gölü'nde Ulaşım ve Taşımacılık Çalışmaları", Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 14, Van 2008, s. 12.

16 Demirtaş, Subaşı, Vangölü Denizcilik Tarihi, s. 26, 27.

17 Sorp Limanındaki teknenin yüksekliği 25 fit (1 fit 30,5 cm'dir) eni ise 50 fitten biraz büyük gibiydi. Tekne bulunan tek direk baş kasarasında bulunuyordu. Teknenin orta yerinde güverte yoktu. Teknenin tüm çerçevesi görülebiliyordu. Yapısı son derece ilkel olan tekneye ulaşmanın tek yolu, 30 ya da 40 fit uzunluğundaki bir kalsın üzerinden yürümekten geçiyordu. Tekne deniz seviyesinden oldukça yüksek olduğu için bu iş son derece zahmetliydi. Tekne devlete ait değildi. Sahibi Keleş Bey adındaki birisiydi. Bkz. Major Frederick Millingen, Kürtler Arasında Doğal Yaşam, çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul 1998, s. 74, 75, 77.

18 BOA, DH. İD-25/19, 20 ZA 1332/11 Ekim 1914.

Ruslar, 1915'te bölgeyi işgalleri altına aldıkları dönemde iskeleler ve deniz taşımacılığı için birtakım girişimlerde bulundular; hatta bir ara vapur da çalıştırdılar. Hatta yıllar sonra bile Ruslardan kalan çeşitli araç ve gereçlerden yararlandığı bilinmektedir. Bu çerçevede XX. yüzyıl başlarında Van Gölü'nde su yolu taşımacılığı Ruslar tarafından yapılmaktaydı. Ruslar bölgeyi işgal altında tuttıkları 1915-1917 yıllarında su yolu taşımacılığı için çeşitli yatırımlar yapmış, işlettikleri tekne ve gemilerle Anadolu'yu İran'a bağlamışlardı. Tatvan'ın Osmanlı Devletine yeniden bağlandığı 1917 yılından itibaren bu tesis ve ulaşım araçlarının çalıştırılmasına devam edilmiştir. Kurtuluş savaşı sırasında buraya bölgeye gönderilen Ahmet Reşat, Erciş-Van-Tatvan arasındaki su yolu taşımacılığını yeniden canlandırmıştır. Bu dönemde Van Gölü'nde makineli tüfekle donatılmış ve buharla işleyen İhsanpaşa Gambotu, ikisi yelkenli, üçü motorlu beş tekne ile 300'er ton kapasiteli iki ağaç duba bulunmaktaydı. İran üzerinden gelen silah, mühimmat ve diğer lojistik malzemelerin Doğu Cephesine naklinde kullanılan bu tesisler Cumhuriyet döneminde de kullanılmıştır.^[19]

Nitekim 22 Temmuz 1922 tarihinde çıkarılan 1705 sayılı kararname bölgedeki tesislerin canlandırılması için buraya uzman bir ekip gönderilmiştir.^[20] 1922 tarihli bir arşiv belgesinde Ruslar tarafından getirilen üçü büyük biri küçük motorun faaliyete sokulabilmesi için bir müfettişin gönderilerek rapor düzenlemesi istendiği bilgisi yer almaktadır.^[21] 1923 yılında gölde mevcut olan teknelerle Van, Erciş, Tatvan iskeleleri arasında yolcu ve yük taşımacılığına başlanmıştır.^[22] Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar Van Gölü'nde denizcilik faaliyetlerinin sürdürülmesi için yapılan çalışmalardan verimli bir sonuç elde edilemediği anlaşılmaktadır. Nitekim 19 Temmuz 1923 tarihli bir belgede bu duruma dair bir sitemin varlığına şahit olmak mümkündür.^[23]

Van Gölü ulaşımında dönüm noktası sayılabilecek gelişmelerden biri Van Gölü Feribot İşletmesinin kurulmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar, Van Gölü kıyısındaki yerleşim birimleri arasında yolcu ve yük taşımacılığı, resmi ya da özel kişilerin motorlu ve motorsuz küçük göl taşıtları ile düzensiz bir biçimde yapılmıştır. 1928 yılında merkezi Van'ın Erciş ilçesinde olmak ve Bayındırlık Bakanlığı'na bağlı bulunmak üzere Van Gölü Seyrû Sefain İdaresi kurularak, göldeki trafik belli bir düzene sokulmuştur. Bu kuruluş 1934 tarihinde kaldırılarak, göl trafiğinin yönetimi Van İli Özel İdaresi'ne bırakılmış, daha sonra bu faaliyetler İçişleri Bakanlığı'na bağlı Van Gölü Gemi İşletme İdaresi tarafından yürütülmüştür. İktisat Vekâleti'ne bağlı Van Gölü İşletmesi 1936'da kurulmuş ve işletme merkezi aynı tarihte Erciş'ten Tatvan'a taşınmıştır.

İşletmeye, Etibank ile işbirliği yaparak; bölgedeki madenleri çalıştırmak, göl ürünlerinden yararlanmak, demiryolunun bir yanda Tatvan'a, bir taraftan da Van iline ulaşması üzerine de gölde tren feribotu işleterek vagon, yük ve yolcu taşımacılığı yetki ve görevi verilmiştir.^[24] Tavan'da Feribot inşaa Tersanesi 1945 yılında faaliyetlerine başlamış ve bu maksatla çeşitli şantiye birimleri kurulmuştu. Bunun için öncelikle gerekli malzeme, araç ve gereçler temin edilerek, Haliç Tersanesi'nden vasıflı işçiler getirilmiş ve çalışmalara başlanmıştır.^[25] İnşasına başlanan ilk gemiler Tatvan Feribotu ve Gevaş gemileri olmuş, 1945'te başlayan inşaa çalışmaları 1946 yılının Ağustos ayında sona ermiş ve gemiler yüzdürülmeye başlamıştı.

19 TCDD ve Limancılık, TCDD Genel Müdürlüğü, Limanlar Dairesi Başkanlığı yayınları, Ankara 2011, s. 154.

20 TCDD ve Limancılık, s. 154.

21 BCA. 030. 018. 001. 001. 5. 22. 1, 27.07.1922.

22 TCDD ve Limancılık, s. 154.

23 BCA. 030. 0. 010. 000. 000. 156. 96. 1, 19. 07. 1923. 1935 yılında hazırlanan bir raporda yer alan bilgilere göre Ruslar bölgeyi işgal ettiklerinde on adet makineli ve makinesiz deniz aracı ile bunların tamiri için gerekli bir atölyeden meydana gelen bir tesis kurmuşlardı. Savaşın sona ermesiyle bu tesis 1928 yılına kadar askeriyenin elinde kalmış daha sonra Ulaştırma Bakanlığı'na, 1932'de Genel Müfettişlik kanalıyla İçişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Bkz. BCA. 030. 0. 010. 000. 000. 170. 179. 2, 1935. s. 16.

24 "Bitlis" Yurt Ans-II, s. 1410.

25 Demirtaş, Subaşı, Vangölü Denizcilik Tarihi, s. 55.

Daha sonra Adabağ yük kosteri, Erek mavnası ve Tuğ Römorkörü'nün yapımına başlanarak kısa sürede bitirilmiştir. Bitlis ve Van yolcu-yük gemilerinin de faaliyete başlamasıyla ilk taşıma filosu oluşmuştur. Buna göre Tatvan Feribotu ile gün aşırı olarak Tatvan-Van arasında ekspres seferler, haftada bir kere de Van ve Bitlis gemileri ile karşılıklı tam göl turu (Tatvan-Gevaş-Van-Erciş-Ahlat-Tatvan ve aynı rotanın tersi) düzenlenmeye başlamıştır.^[26]

Van Gölü İşletmesi çalışanlarını dolayısıyla denizcilik faaliyetlerini ilgilendiren bir düzenleme de 1958 yılında yapılmıştır. Van Gölü denizcilik faaliyetleri için oldukça önemli olan demiryolu inşaatının geliştirilmesi için de çalışmalar yapılmaya devam etmiştir. Buna göre Muş-Tatvan demiryolu inşaatına ait iş yerlerinde çalışanların, daha önce 90 güne sınırlı olan fazla mesai yapmaları bütün yıl boyunca ve gece-gündüz şeklinde düzenlenmesi uygun görülerek daha fazla verim elde edilmeye çalışılmıştır.^[27]

Muş-Tatvan Demiryolu projesi aynı zamanda Bağdat Paketi müşterek projelerinden olan Türk-İran Demiryolu inşaatının en önemli parçalarından birini meydana getirmekteydi. CENTO Paketi çerçevesinde planlanıp inşasına karar verilen ve Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına alınan Türk-İran Demiryolu müşterek projesi olarak kabul edilen hattın ilk bölümünü meydana getiren Muş-Tatvan Hattı, 1957 yılı sonlarında müteahhidine ihale edilmiş ve 1958'de fiilen işe başlanmıştır. İnşaat, 1963'te ray döşemeye uygun hale getirilmiştir. 25 Ekim 1963 tarihinde Tuğ (Tatvan) istasyonunda lokomotif sesleri duyulmaya başlamıştır. Ancak gerek yoldaki tamirat işlerinin bitirilememesi gerekse işletme bakımından gerekli görülen noksanlıkların tamamlanmasının beklenmesi, 1964 yılı inşaat mevsiminin çalışma mevsimine dahil edilmesini gerekli kılmış, demir yolu hattı 1963'te Tatvan'a ulaşmış olduğu halde, resmi açılışı 1964 yılına sarkmıştır.^[28] Ancak bu olay Tatvan'ın ve bölgenin tarihinde ve denizcilik faaliyetlerinin gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bugün hala devam eden ve iki büyük feribotun inşa edilmesiyle yeni bir seviyeye çıkan denizcilik faaliyetlerinin bundan sonraki seyrini ve gelişimine etkileyen önemli bir gelişme olmuştur.

---

26 Demirtaş, Subaşı, Vangölü Denizcilik Tarihi, s. 57.

27 BCA. 030. 0. 018. 001. 002. 148. 22. 20, 04.04.1958.

28 BCA. 030. 0. 018. 001. 002. 153. 45. 5, 14.08.1959.

Sonuç

Van Gölünde faaliyetlerin başlaması Van Gölü Havzasında insan yerleşmelerinin başlaması ile yaşıttır. Havzada yaşayan ilk insanlar Van Gölünden çeşitli şekillerde yararlanmışlardır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet tesis etmesi ile sürmüştür. Osmanlı döneminde gölden çeşitli bakımlardan istifade edildiğine dair çok sayıda kayıt mevcuttur. Özellikle Doğu'ya yapılan seferler esnasında, kara yolu alternatifi olmadığından deniz yolu ulaşımı tek seçenek olarak ortaya çıkmıştır. Başta savaş malzemesi ve asker sevkiyatı gibi faaliyetler olmak üzere bütün taşımacılık işlerinde Van Gölü kıyısındaki en önemli doğal liman olan Tatvan ön plana çıkmıştır. Yine göldeki diğer bütün ticari faaliyetlerde Tatvan önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Van taraflarında meydana gelen kıtlıklarda, başta Diyarbakır olmak üzere çeşitli yerlerden temin edilen gıda maddeleri ve diğer yardım malzemeleri Tatvan İskelesinden deniz araçları ile Van'a ulaştırılmıştır. Yine Bitlis ormanlarından elde edilen odun ve odun kömürü Tatvan iskelesinden Tatvan-Van arasında faaliyet gösteren deniz araçları ile Van taraflarına taşınmıştır. Tatvan İskelesi aynı zamanda yolcu taşımacılığında da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Van Gölündeki deniz taşımacılığı Van Gölü Feribot İşletmesinin Tatvan'a taşınması yeni bir boyut kazanmıştır. Van kıyılarındaki en elverişli liman olma özelliği gösteren Tatvan söz konusu işletmenin kurulması ile Tatvan-Van arasındaki yük ve yolcu taşımacılığında vaz geçilmez bir seçenek olmaya başlamıştır. Demir Yolu ağının Tatvan'a ulaşması ve feribotların inşası söz konusu faaliyetlerin zirvesini teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti döneminde olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi boyunca da Tatvan İskelesi ulaşım ve ticari faaliyetler bakımından oldukça önemli bir merkez olarak dikkati çekmektedir. Günümüzde Türkiye'nin en büyük iki feribotu ile Türkiye ve İran arasında yapılmakta olan ticari faaliyetlerin önemli bir kısmı Tatvan İskelesinden gerçekleşmektedir.

Kaynaklar

BOA, C. AS-940/40790.

BOA. DH. İD-25/19.

BCA. 030. 018. 001. 001. 5. 22. 1.

BCA. 030. 0. 018. 001. 002. 148. 22. 20.

BCA. 030. 0. 018. 001. 002. 153. 45. 5.

BCA. 030. 0. 010. 000. 000. 156. 96. 1.

BCA. 030. 0. 010. 000. 000. 170. 179. 2.

Bitlis" Yurt Ans-II.

DEMİRTAŞ, Mehmet, Tatvan'da Ulaşım ve Ticaret, I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri Kitabı, Ed. Mehmet Bilen, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, Beyan yayınları, İstanbul 2008.

DEMİRTAŞ, Mehmet, Oktay Subaşı, Osmanlıdan Cumhuriyete Vangölü Denizcilik Tarihi, Mega Basım Yayın, Ankara 2015.

Evliya Çelebi, Seyahatname-IV, Dersadet İkdam Matbaası, İstanbul 1314.

MERCAN, Salih, "İmparatorluktan Cumhuriyete Van Gölü'nde Ulaşım ve Taşımacılık Çalışmaları", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 14, Van 2008.

MILLINGEN, Major Frederick, Kürtler Arasında Doğal Yaşam, çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul 1998.

Sâî Mustafa Çelebi, Tezkiretü'l-Bünyan, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No. 4911.

TAVERNIER, Jean-Baptiste, Tavernier Seyahatnamesi, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınları, İstanbul 2006.

TCDD ve Limancılık, TCDD Genel Müdürlüğü, Limanlar Dairesi Başkanlığı Yay., Ank. 2011, s. 154. Van Kütüğü, Yayına Haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu, Yüzüncü Yıl Üni. Yayınları, Van 1992.

Ekler

HRT.1228

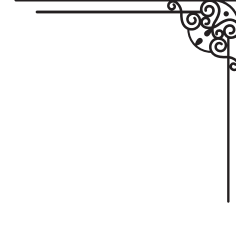
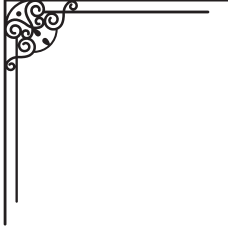

S COSAQUES DU CAUCASE A VAN EN ARMÉNIE

OSMANLI DEVLETİ'NDE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE BİTLİSTEKİ ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Tarih Bölümü, eacikses@firat.edu.tr

Suat ÖZDAĞ

Fırat Üniversitesi, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı
Doktora Öğrencisi, suatozdag09@gmail.com.tr

Giriş

Misyon ve misyoner kelimeleri Latince kökenli olup "misso" kelimesinden alınmış ve diğer dillere uyarlanarak "missionary-missionaire-missionör" şeklinde İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi dillerde de kullanılmış, Türkçeye de o dillerden geçmiştir. Misyonun lügat manası ise yetki, vekalet, özel görev anlamına gelmektedir. Misyoner kelimesi ise görevli kimse, görevli rahip veya papaz manasına gelmektedir. Fakat misyon ve misyoner kelimeleri bugün özel anlamıyla Hristiyanların, Hristiyan olmayan toplumlarda, onları kendi din ve mezheplerine kazandırmak için açılan müesseselere misyon, buralarda açılan özel eğitilmiş kişilere de misyoner denmektedir.

Misyonerliğin özü dindir. Başlıca araçları ise, okul, matbaa, kitap, hastane vb. modern kurumlardır. Misyonerlik, bu modern kurumların içinde derece derece yer alır ve iyi işleyen, etkin sistemin yardımıyla ekonomik, ticarî çıkarlar ve siyasal, kültürel yayılmanın bir aracı olarak kullanılır¹. Misyonerler bu görevlerini, Hz. İsa'nın "Gidiniz ve yeryüzünde her yaratığa İncil'i vaaz ediniz ..." şeklinde bir sözüne istinaden yaptıklarını belirtirler.

Hristiyan misyonerleri, ilkleri ve Öncüleri olarak kabul ettikleri havarilerden itibaren bahse konu edeceğimiz tarihe, hatta günümüze kadar Hristiyan misyonerliği değişimler geçirmiş ve gelişme göstererek oldukça başarı sağlamıştır. Esas olarak misyonerlerin görevi, Hristiyan olmayanları bu

1 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s.14-23.

dine kazandırmaktır. Fakat zaman içerisinde Hristiyan mezhepler arasındaki rekabet sebebiyle, diğer Hristiyan mezheplerden kendi mezheplerine insanları çekebilmek için de faaliyet yürütmüşlerdir. Misyonerlerin, Hz. İsa'nın, kendileri için bir emir olarak kabul ettikleri "işte ben sizi koyunlar gibi kurtlar arasına gönderiyorum, Yılanlar gibi akıllı ve güvercinler gibi sade dil olunuz" (bab 10 ayet 14-15) şeklindeki sözlerine de oldukça dikkat etmiş ve esnek politikaları, kurnaz ve inatçı davranışlarıyla, faaliyet yürüttükleri ülkenin ve toplumların özelliklerine göre strateji değiştirerek başarılarını pekiştirmişlerdir. Misyonerler ilk geldikleri andan itibaren hemen faaliyetlerine başlamaz, yerlerini garanti altına alıncaya kadar sessiz kalır ve ikinci plandaki görevleriyle yetinirlerdi. Daha sonra dini telkine başlarlardı.

Misyoner teşkilatlarının yöneticilerinin belirttiklerine göre, misyoner faaliyetlerinin asıl amacı kendi din ve mezheplerinde yerli din adamlarıyla yerli kiliseler kurarak bit cemaat oluşturmaktır. Diğer bütün faaliyetler (dua, seyahat, tercüme, tıbbi yardım, basın-yayın faaliyetleri vb.) ikinci planda geliyordu. Yerli din adamları ve yerli kiliseler kurduktan sonra ikinci amaç ise bu kiliseler vasıtasıyla Hristiyan olmayanları (özellikle Müslümanlara), Hristiyanlık propagandası yaparak, onları kendi dinine katmaktı. Misyonerlerden istenen şey öncelikle gittikleri ülkenin dilini, dinini ve kültürlerini öğrenip inceleyerek eksiklikleri belirlemek ve ona göre hareket etmektir.

Kendi din, dil ve kültürlerini yayabilmek için okul, matbaa ve hastane gibi kurumları açtıkları görülmüştür. Bu kurumlar arasında en etkili olanları çeşitli seviyelerde açtıkları okul ve kolejlerdir. Misyonerliğin kendisi ekonomik, sosyal, kültürel bir yaşam alanı yaratma çabalarının bir aracıdır. Misyonerliğin aracı ise okuldur. Çünkü okul ideolojinin devamını sağlayan toplumsallaşma sürecinin bir parçasıdır². Kısacası, okul, kolej, yabancı dil kursları, hastane, dispanser, sağlık ocağı, yayınevleri, Kızıllaç vb. kurumlar kanalıyla amaçlarına ulaşmaya çalışmaktadırlar.

Misyonerler, faaliyet için gittikleri bölgedeki halka olan yabancılıklarının da farkındadırlar. Bu sebeple yerli yardımcıları buluncaya kadar oldukça dikkatli hareket etmişlerdir ve hatta kıyafet ve görünüşlerini de değiştirerek, o topluma benzemeye gayret etmişlerdir.

Misyonerler şartlı olarak yetiştirilirlerdi ve bu eğitimleri de oldukça iyi yapıldı. Misyonerler kendi mensup buldukları Hristiyan mezhebinden birini yaymak için tahsil ve terbiye görmüş insanlardır. Bunlar diğer din ve mezheplerin hepsini batıl olarak iddia ederler ve üstünlük anlayışları uygarlıktır ve bu husustaki düşünceleri de, uygarlığın ve gelişmenin kaynağının da kendi din hatta özellikle kendi mezhepleri olduğunu iddia ederlerdi.

Gittikleri bölgede halkın dillerini öğrenmek misyonerler için oldukça önemliydi. Bir kısım merkezler tarafından bölgeye gönderilmeden birçok dil öğretildiği gibi bir kısmını da bölgeye gittikten sonra öğrenmişlerdir. Özellikle misyoner çocukları bölgede doğduğu için bu dilleri ve toplumları iyi tanıdıkları için ikinci kuşaktan itibaren faaliyetleri daha kolay ve verimli olmuştur.

İlk andan itibaren yetiştirecekleri papaz ve öğretmenler için bölge diliyle eğitim veren teoloji ve öğretmen okulu açarak yerli yardımcılarından daha verimli bit şekilde istifade etmişlerdir. Anadolu her dönemde Hristiyan misyonerliğin uğrak yeri olmuştur. Pavlos'tan sonra Gregory, Ermeniler arasında Hristiyanlığı yaymış, Nasturyus'un taraftarlarıyla beraber kiliseden ayrılarak kendi mezhebini yani Nasturi mezhebini kurarak doğuya doğru Hindistan'a kadar giderek taraftar bulmuştur.

---

2 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika..., s.24.

Haçlı savaşlarından itibaren askeri yenilgiyi kabullenemeyen Avrupa (Hristiyanlar) bu yenilginin öcünü almak için, içerden yapılacak propagandalarla iç kısımlarda müttefikler oluşturmaya ve Müslümanları Hristiyan yapmak, ayrıca Müslümanlarla beraber yaşayan Hristiyanların, Müslüman olmalarını engellemek için birçok teşkilat kurarak, maddi yönden de oldukça iyi destekleyerek misyonerleri göndermişlerdir. 19. yüzyıl misyonerliğin altın çağıdır. Çünkü bu çağ kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü çağdır. Bu dönüşümde, misyonerlik, emperyalizmin bir aracı olmuş, önemli ve ulvi bir amaçmış gibi lanse edilmiştir³. Başlangıçta dinî gayelerle Osmanlı topraklarına gelen Katolik ve Protestan misyonerleri azınlıklara tanınan geniş haklar ve yabancılara verilen kapitülasyonlardan da yararlanarak çalışmalarını yoğunlaştırdılar⁴.

Katolikliğin liderliğini üstlenmiş olan Fransa, bu işte öncülük etmiş ve yoğun bir şekilde yıllarca çalışarak bir alt yapı oluşturmuştur. Devletlerin nüfuzlarını yaymak için bir araç olarak görülme-ye başlayan misyonerler, ayrı ayrı her devlet tarafından desteklenmeye başlanınca aralarında bir mücadele de başlamıştır. Fransızlar erken başlamanın verdiği avantajları kaybetmek istemiyordu. Bu sebeple Protestanlarla olduğu kadar kendileri gibi Katolik propagandası yapan diğer devletlerin misyonerleriyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. İngiltere Doğu'da dinin oynadığı politik rolü geç de olsa kavrayarak, Fransa gibi Osmanlı topraklarında siyasi ve idari nüfuzunu artırmak için dini bir araç olarak kullanmaya başladı. XIX. yüzyılın başından itibaren İngiltere, Osmanlı devletine çok sayıda Protestan papaz göndererek, misyonerlik faaliyetlerine ağırlık verdi. İngiltere'nin bu faaliyetlerini başta Amerika olmak üzere Almanya da destekledi⁵.

Bu nüfuz mücadelesi devam ederken Amerika'da hem kendi kıtasında hem de diğer kıtalarda, nüfuzunun adeta öncüleri, temsilcileri durumunda olan misyonerleri daha fazla destekleyerek kurulan cemiyetler yardımıyla bu yarışta ön saflara ulaşmıştır. Amerikalı misyonerler diğer misyonerlerden, çok geç bir tarihte Anadolu'ya gelmiş olmasına rağmen, saha, çeşitlilik ve yoğunluk açısından en başarılı olanlardır. Ayrıca başta Ermeniler olmak üzere, faaliyet yaptıkları bütün toplumlarda oldukça etkili olmuş ve o toplumların geleceğine de yön vermiştir.

Anadolu'da birçok misyoner kuruluşu olmakla beraber en etkili rolü oynayan, Amerikan Board olarak isimlendirdiğimiz "1810 yılında Amerika'nın Boston kentinde kurulmuş olan "American Board of Commisioners for Foreign Mission"dur. Bu kuruluş 1819 yılında Türkiye'yi de programına alarak misyonerlerini buraya göndermeye başlamıştır.

14 Ocak 1820'de İzmir'e varan Board misyonerlerinin Türkiye ve Türkler hakkındaki bilgileri de oldukça kısıtlıydı. Avrupa'daki yanlış ve kindar bilgilerden etkilenen Amerikalı misyonerler de Avrupalılarla aynı düşüncelere sahiplerdi. Board'ın tüzüğüne göre, esas gayeleri "Dinsizler arasında Hristiyanlığı yaymak" olduğu düşünülürse, Osmanlı Devleti'nde herkesin değişik de olsa bir dini vardı ve misyonerler neden geldiler, diye düşünülebilir. Fakat onlar kendi dininden ve mezhebinden olmayanları, din sahibi olarak kabul etmedikleri için, başta Müslümanları Hristiyan yapmayı düşündüler. Fakat kısa zamanda devletin kanunları, dinlerinin kuralları gereği bunun pek kolay olmadığı ve ayrıca Türkleri ve yönetimi de karşılığın almamak için buna ilk andan itibaren açık bir şekilde cesaret edememişlerdir. Amerikalı misyonerler İzmir'e geldikten sonra çevreyi araştırarak çalışmaları için zemin araştırmaları yaptılar. İlk andan itibaren Board misyonerlerinin düşüncesi yerli eğitim kurumlarını oluşturmaktı. Board misyonerleri ilk geldiği andan itibaren, yayın faaliyet-

3 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika..., s.24.

4 Ayten Sezer Arıg, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler, Erciyes Üniversitesi, 2008, C- 1,s.266.

5 Davut Kılıç, "Protestan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri", Ermeni Araşt. Dergisi Sayı.29, Yıl. 2008, s.96.

lerine de başlayarak bazı kitap ve risalelerin dağıtımına da başlamıştı. Çok yönlü çalışmalarına ilaveten Amerikan Board misyoneri maddi yönden de oldukça güçlüydü ve misyoneri de oldukça iyi eğitilmişti. Bu husus yıllardan beri misyonerlerle içi içe yaşayan Osmanlı yetkililerinin de dikkatini çekmiş ve raporlarında buna da geniş bir şekilde yer vermişlerdir.

1830 yılına kadar fizibilite ve hazırlık safhasını oluşturan Board misyoneri 1830 yılında imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşmasıyla resmi hale getirilen Türk-Amerikan münasebetlerinden sonra 1831 yılında, Board'ın merkezi de İzmir'den İstanbul'a taşınarak, misyoner William Goodell'in başkanlığında çalışmalarına başlar. Merkezlerini İstanbul'a taşıyan misyonerler faaliyetlerini de artırarak özellikle de eğitime ağırlık vererek Ermeni ve Rum öğrencileri eğitmeye başlamışlardır.

Osmanlı devletinin müsaadesi olmadan birçok Protestan kilisesi ve okulları açıldı. Babıâli bunları kapatmaya başlayınca misyonerler tarafından Osmanlı topraklarında Hıristiyanlığın taarruza uğradığı feryatları yükseldi. Protestan Amerika bu konuda gayet hassas davranarak, İngiltere ile birlikte hareket ediyordu. Babıâli de bu kez Amerika'nın husumetini ve Ermeniler lehinde müdahalesini önlemek için pasif davranmak zorunda kaldı⁶⁾.

Yunanistan'ın bir devlet olarak kurulması ve Rumların merkezi otoritesi (Patrikhane'nin) ve genellikle belli bölgelerde toplu olarak yaşamaları Rumlar üzerinde pek etkili olamayacağı fikrini ortaya çıkarması üzerine, misyonerler faaliyetlerini Ermeniler üzerine yoğunlaştırmıştır. Fakat Rumlar üzerindeki faaliyetlerini de kesmemişlerdir. Şark kilisesi dedikleri kiliselerle beraber, daha önce bölgede etkili olan Katolik misyonerlerin de etkisiyle Katolikliği kabul edenlerin de Protestanlığa dönmelerini sağlamak için de yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir.

Tepki çekmemek için sadece okur-yazar yetiştiren okullar açarak işe başlayan misyonerler, önce yerli halktan destek görmüş, fakat kısa zaman sonra Protestanlığa dönen cemaat üyelerine duyulan tepkiler misyonerlere de yansımıştır. Bu tepkilere ilk andan itibaren göğüs geren Amerika'dan daha çok Osmanlı Devleti üzerinde etkili bir gücü olan İngiltere olmuştur.

Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Amerikan misyoneri, çalışma bölgelerindeki bütün Ermeni köylerine ulaşmışlar hatta her Ermeni evine girmişlerdi. Bu kadar kapsamlı ve geniş bir çalışmayı Osmanlı topraklarında hiçbir misyoner örgütü başaramamıştır. İngiliz ve Fransız misyonerlerinin çalışmaları belli noktalarda sınırlı kaldı. Amerikan misyonerlerinin çalışmaları yaygınlığı ve derinliği bakımından Osmanlı topraklarındaki diğer misyoner örgütlerin çalışmalarını geride bıraktı. Böylece XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine girilirken Osmanlı Devleti'nde örgütlenerek, faaliyetlerini okul, hastane, matbaa gibi kurumlarla destekleyen güçlü ve etkin bir Amerikan misyoner örgütlenmesi oluştu. Bütün misyonlar; eğitim, sağlık, kadınlar arası Hıristiyanlaştırma programı, erkekler arası Hıristiyanlaştırma programı, yayın ve Ermeni Müslüman ilişkilerini içeren altı dalda görev yapmaktaydılar. Her misyonda halkla ilişkiler farklılık arz ediyordu. Mesela; Batı misyonu olarak anılan İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde ilişkiler daha çok eğitim aracılığıyla gelişti. Orta ve Doğu Anadolu'da ise fakir ve cahil halka ilk başta sağlık kuralları öğretmek, sağlık imkânları götürmek, eğitimde ise ancak okuma-yazma düzeyine getirmek başlangıç hedefi olarak amaçlandı. Öyle ki, Protestan misyonerler kendi mezheplerine Gregoryen Ermenileri çekebilmek için çocuklara şekerle birlikte kitaplar vererek onları ve ailelerini kendi mezheplerine çekmeye çalışıyorlardı⁷⁾.

6 Davut Kılıç, a.g.m., s.98.

7 Davut Kılıç, a.g.m., s.98.

Kurdıkları matbaalarda Ermeni ve Grek harfleriyle yayınlar basmışlardır. Bu yapılan yayınların gayesi, genellikle Türkçe konuşan Ermeni ve Rumlara, Ermeni ve Rum harflerini öğreterek daha sonra Ermenice ve Rumca öğretme gayretidir. Misyonerler bu dilleri kendileri de öğrenerek hem halkla daha kolay anlaşma yoluna gitmişler, hem de o grupları azınlık psikolojisiyle toparlayarak kendilerine daha kolay bağlanması ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak, din ve milliyetlerini daha kolay kullanabilmeleri mümkün olacaktır, denilebilir. Bu dillerin hepsi ne de İncil'i tercüme ederek Protestanlığı daha kolay öğretmişlerdir. Bu sebeple, misyonerlerin yapmış olduğu belki de en hayırlı iş, bu dil çalışmaları ve İngilizce-Türkçe sözlük gibi birçok eserin ortaya çıkmasıdır, diyebiliriz. Kısa zamanda birçok Ermeni harfli Türkçe ve Ermenice yazılmış kitaplar ve gramer kitaplarıyla ders kitapları ve İnciller bastırılarak ücretsiz veya çok az fiyatlarla dağıtımı yapılmıştır.

Bu yayınların yanı sıra Protestan misyonerlerin İstanbul'da haftalık ve aylık birer gazeteleri de vardı. Amerikan İncil kitap evi, bunların başlıca yayın merkezlerinden biriydi. Yine 1893 yılına kadar Osmanlı devletinde 3 milyon İncil dağıtıldı. Bunun dışında dağıtılan öteki kitapların sayısı 4 milyonu aştı. Yani 1893 yılında misyonerlerin Osmanlı topraklarında dağıttıkları İncil ve diğer kitap sayısı 7 milyonun üzerindeydi. Yapılan bu faaliyetleri Ermeniler üzerinde düşündüğümüz zaman, yeni doğan bebekler de dâhil her Ermeni'ye ortalama yedi kitap düşer^{8/9}.

Amerika devlet olarak başta misyonerlerle ilgili hususlarda Osmanlı Devleti'ne pek tepki göstermemişti. Bu hem ticaret ve yeni başlayan resmi ilişkilere zarar vermemek, hem de laik görünümüne leke sürmemek içindi. Fakat ileriki yıllarda misyonerlerin istediği her bölgede konsolosluk açmak dâhil, savaş gemisi gönderme^{9/} tehditline kadar misyonerleri koruma gayreti içerisine girmiştir.

Misyonerlerin İstanbul'a yerleşmesinden sonra başta İstanbul olmak üzere misyonerlerin ulaştığı her yerde halktan bir tepkide gelmeye başlamıştır. Büyük şehirlerde başlayan tepkiler misyonerleri yıllardan beri yaptığı tetkiklerden sonra tespit etmiş oldukları Anadolu'nun iç kısımlarına doğru yönelmiştir. Bu hem daha verimli ve geniş bir sahaya hitap edecekti, hem de cemaat ve devlet yöneticilerinin gözlerinden uzak olacaktı.

Misyonerlerin gittiği her bölgede sesler yükselmeye, tepkiler artmaya başlar. Osmanlı Devleti herhangi bir kimsenin dinine karışmadığı için bu hususu Hristiyanların kendi aralarındaki bir problem olarak görür ve patrikhaneden kendileri tedbir alınmasını isterler. Fakat onlar da Bab-ı Ali'ye bunun engellenmesinin çok zor olduğunu çünkü "Amerikalı misyonerlerin Öğrencilerden eğitim parası almadıkları gibi, üste para vermeleri sebebiyle her gün daha fazla kişiyi celp ettiklerinden dolayı, bunun önlenmesinin pek mümkün olmadığını" dile getirmişlerdir.

Bu tepkiler zamanla artmış ve misyonerlere bir şey yapamayacağını anlayan Ermeniler Protestanlığa dönmüş olanlara karşı fiili hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. Evlerini yakmaktan öldürmeye varıncaya kadar birçok olay meydana gelmiştir. Olayların artması sonunda İngiltere'nin müdahalesi başlamış ve Osmanlı Devleti'nden tedbir alınması istenmiştir. Aslında olayların bu denli artmasının sebebi yıllardan beri bir cemaat olarak mevcudiyetlerini devam ettiren Ermeniler önce Ermeni Katolik olarak bölündükten sonra 1846'dan beri teşkilatlanan Ermeni Protestanların İngiltere Elçisi Lord Stratford Canning'in de himaye ve çalışmalarıyla 1850 yılında Osmanlı Devleti tarafından resmen bir cemaat olarak tanınmasıdır. Protestanların cemaat olarak tanınmasından sonra, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini artırmışlardır. Artık taraftar bulmakta da pek bir zorluk çek-

8 Davut Kılıç, a.g.m., s.98.

9 Bu olay Bitlis Misyoneri George Perkins Knapp'ın 1896 yılında Bitlis'te yargılanması ve sürgün edilmesi üzerine gerçekleşmiş olup, gelişmeler doğrultusunda ABD İskenderun Limanına bir savaş gemisi göndermiştir.

miyorlardı. Amerikan Misyonerlerinin faaliyetleri o kadar arttı ki; 19. yüzyılın sonlarına doğru Amerikan okullarının sayısı diğer devletlerin toplam sayısını geçmişti. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı okulların sayıları; 72 Fransız, 83 İngiliz, 465 Amerikan, 7 Avusturya, 7 Alman, 24 İtalyan, 44 Rus, 2 İran, 3 Yunan olmak üzere 707'yi bulmaktadır.

Amerikan misyonerleri tarafından Ermenilere yönelik faaliyetlerin nasıl sürdürülmesi gerektiği sorusunun cevabını bulmak ve programını yapmak üzere 1860 yılında Harput'ta bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda alınan ve yarım asra yakın bir süre uygulamada kalacak olan karara göre yapılacak çalışmaların öncelikle üç misyon dahilinde olması benimsenmiştir. Buna göre; kabaca Trabzon'dan Mersin'e çekilecek bir çizginin batısında kalan ve diğerlerine nispetle önceliği ve önemli bir yeri olan ve 1832 yılında merkez haline getirilen İstanbul'a ilaveten Merzifon, İzmit, Kayseri, Bursa, Manisa ve Sivas istasyonlarından oluşan bu bölge Batı Türkiye Misyonu olarak adlandırılmıştır. Bu bölge zaman zaman küçük çaplı değişikliklere uğramışsa da genel olarak bütünlüğünü muhafaza etmiştir. Sivas'ın hemen güneyinden Mersin'e, Mersin'den de Halep'e çekilen doğrular içinde kalan ve merkezini Antep'in teşkil ettiği, Halep, Adana, Antakya ve Maraş istasyonlarından meydana gelen üçgen alanı ise Merkezî Türkiye Misyonu oluşturmuştur. Bu iki misyonun dışında ve doğusunda kalan topraklar ise Doğu Türkiye Misyonu olarak benimsenmiştir. Harput merkezli bu misyonun önde gelen istasyonlarını ise Harput, Bitlis, Erzurum ve Mardin teşkil etmiştir¹⁰.

Doğu Türkiye Misyonu, Osmanlı coğrafyasında Ermenilerin en yoğun ve fazla yaşadığı saha olması hasebiyle de Amerikan Board misyonerleri için önemli bir durum teşkil etmiştir. Bölgede bulunan Osmanlı Ermenilerinin gelişmişlik düzeyinin ve ihtiyaçlarının, başka bölgelerde yaşayan soydaşlarına nispeten çok daha az gelişmiş olması, Amerikan Board Protestan misyonerlerinin Doğu Anadolu Ermenileri üzerinde eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda politikalar geliştirmesine kapı aralamıştır. Bölgede meydana gelen birçok olayda Amerikan Misyonerlerinin rolü olduğu görülmüştür. Sason İsyanı, Van İsyanı, Erzurum Olayları ve 1895 Bitlis Cuma Baskını olayları buna birkaç örnektir.

Doğu Türkiye Misyonu içinde yer alan Bitlis İstasyonu geniş vilayet sınırları ve Ermeni nüfusunun yoğunluğu ile Amerikan Protestan Misyonerleri için çok müsait bir çalışma ortamına sahipti. Bu yüzden Amerikan Board Misyonerler tarafından çok önemsenmiş ve Bitlis Vilayetine birçok misyoner gelerek ailesiyle birlikte buraya yerleşmiş ve uzun yıllar hayatlarını burada devam ettirmişlerdir.

Bitlis'e gelen misyonerlerin başında Knapp ailesi gelmektedir. George Cushing Knapp¹¹; 30 Ekim 1823 yılında Amerika'da doğan Knapp, çiftçi bir babanın oğludur. 1856 yılında ABCFM teşkilatının bir mensubu olarak Osmanlı topraklarında misyon faaliyetleri yürütmek üzere Diyarbakır'a gelmiştir. Burada yaklaşık 2 yıl kadar kalan Knapp, 1858 yılında ABCFM'nin Bitlis'te istasyon açmasıyla birlikte bu bölgenin sorumlusu olarak Bitlis'e geçmiştir. 4 çocuğu ve eşiyle birlikte 27 yıl Bitlis'te kalmışlardır. 1895 yılında Bitlis'te vefat etmiştir. George Cushing Knapp'ın vefatından sonra yerine oğlu George Perkins Knapp geçmiştir ve babasının kaldığı yerden misyon faaliyetlerine devam etmiştir. George Perkins Knapp¹²; 13 Haziran 1863 tarihinde Bitlis'te doğan George Perkins Knapp, ABCFM Bitlis Sorumlusu George Cushing Knapp'ın oğludur. Eğitimini 1887 yılında Harvard Üniversitesi'nde tamamlamış ve tekrar Bitlis'e dönmüştür. Bölgedeki Ermeniler ile yakın ilişkiler kurmuştur. 1895 yılında Bitlis bölgesinde patlak veren isyan sonucunda suçlu bulunarak Halep'e sürülmüştür. Halep'ten İstanbul'a gönderilen Perkins Knapp, 1897 yılı başında 2 yıllığına Amerika'ya gitmiştir. Os-

10 Metin Hülagu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör Ve Amerika Çerçevesinde Türkiye", Hoşgörülen Yol Ayırımına Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler, Erciyes Üniversitesi, 2008, C-3, s.105.

11 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/13198> (E. T.; 26/05/2018)

12 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17182> (E.T.;26/05/2018)

manlı topraklarına tekrar döndüğünde, Harput bölgesinde çalışmalarına devam etmiştir. 1899 yılından 1910 yılına kadar Harput'ta kalmış ve tekrar Bitlis'e dönmüştür. Bir süreliğine İngiliz Konsolos Yardımcılığı görevini de yürüten Perkins Knapp, 1915 yılında Diyarbakır'da vefat etmiştir. Alzina M. C. Knapp^[13] ise George Cushing Knapp 'ın eşi olup 20 Ocak 1920 Amerika'da doğmuştur. 6 Eylül 1855'te George Knapp ile evlenen Alzina, eşiyle birlikte Bitlis'e gelmiş ve uzun yıllar burada kalmıştır. Eşinin ölümünden sonra 1896 da Amerika'ya dönen Alzina Knapp, 21 Ağustos 1909 da vefat etmiştir. George Cushing Knapp 'ın kızı olan Grace Higly Knapp^[14], 1870 yılında Bitlis'te doğmuştur. Amerika'daki Holyoke Kolejinden 1893 yılında mezun olduktan sonra O da ailesiyle birlikte uzun yıllar Bitlis'te misyon faaliyetleri yürütmüş ve babasının kurmuş olduğu okulda öğretmenlik vazifesini yürütmüştür. 14 Mart 1953 'te Amerika'da vefat etmiştir. Grace Knapp, soykırım meselesine dair en sık kullanılan ve 1915 olaylarının Avrupa ve ABD vatandaşları tarafından soykırım olarak algılanmasına sebep olan "Tragedy of Bitlis" adlı kitabın yazarıdır. Grace, I. Dünya Savaşı yıllarında Van ve Bitlis'te bulunan Kızıllaç heyetinde hemşire olarak görev yapmıştır^[15].

Knapp ailesinin haricinde Royal Merriman Cole ve Ely kardeşler Bitlis'te faaliyet gösteren önemli misyonerlerdir. 1868 de Erzuruma gelmiş, 1884 yılından itibaren eşiyle birlikte Bitlis'e giden Royal Merriman Cole^[16], bu bölgedeki misyon faaliyetlerini 1907 yılına kadar aralıksız sürdürmüştür. Charlotte E. Ely^[17]; 1839 yılında Philadelphia'da doğan Charlotte Ely, Elmira Kadın Koleji'nde okuduktan sonra Mt.Holyoke Ruhban Okulu'ndan mezun olmuştur. 3 Ekim 1868 tarihinde Bitlis'e gelen Ely, 2 yıl içerisinde Bitlis'te bir Kız Protestan Mektebi inşa ederek faaliyete geçirmiştir. Bölgedeki en eski kız mekteplerinden birisidir. 1868 yılından 1915 yılına kadar istisnasız Bitlis'te kurdukları Kız Protestan Mektebinde faaliyet sürdüren Ely, 11 Temmuz 1915 tarihinde Bitlis'te vefat etmiştir. Mary A.C Ely^[18]; 1840 yılında Amerika'da doğan Mary Ely, o da ablası Charlotte gibi Elmira Kadın Koleji'nde okuduktan sonra Mt.Holyoke Ruhban Okulu'ndan mezun olmuştur ve ablası ile birlikte 1868'de Bitlis'e gelmiştir. Uzun yıllar Bitlis'te misyon faaliyetlerine devam eden Mary Ely, 1913 yılında vefat etmiştir. Amirakan Bord Teşkilatının Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik faaliyetlerine başlamasıyla birlikte çok geçmeden Bitlis'e de gelen Protestan Misyonerler; Bitlis'in kadim ahaliyelerinden olan Gregorjen Ermeni Cemaatini, eğitim, sağlık, sosyal, dini ve ticari başta olmak üzere her konuda desteklediler ve bunları mezhepsel olarak yanlarına çektikleri gibi asıl amaçları olan siyasi yönden de her şekilde kontrol etmeye başladılar.

Amerikan Board tarafından Bitlis'e ilk gönderilen misyoner George Cushing Knapp'tır. Knapp bu şehirdeki ilk misyoner teşkilatını 1858'de kurmuştur. Mr. Knapp 1858'de Bitlis'e gelir gelmez hemen çalışmaya başlamış ve erkekler için kendi evinde bir sınıf oluşturmuştur. Kendi evinde oluşturduğu bu sınıfta her akşam erkek öğrencilere ders vermeye başlamıştır. Aynı şekilde Mrs. Knapp da kadınlar ve kızlar için günlük ders verme sınıfları oluşturdu. İlk yıl onların yardımcısı Ermeni halkından Mr. Trowbridge idi ve onların evinin bitişiğinde kalıyordu. Misyonerler genellikle gittikleri yerde yardımcı olarak orada bulunan yerli Hristiyanları daha çok Ermenileri seçerlerdi. Misyonerlere her yerde olduğu gibi burada da tepkiler vardı ve bu tepkiler yine Gregorian Ermenilerinden geliyordu. Grace H. Knapp yazdığı kitabında; "kıskanç, cahil, bilgisiz bir Gregorian Papazı babama karşı çok şiddetli muhalefet etmiş ve bir gün babama ve yardımcılara bir dükkânda saldırmıştır" şeklinde anlatmaktadır. 1860 yılında yaz aylarında Bitlis'e gelen Diyarbakır İstasyonu Misyoneri Dr. Haskell ile birlikte Mr Knapp, Bitlis bölgesinde yaklaşık 200 köy ve kasaba gezmişlerdir ki bunların 128

13 [http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17180\(E.T.;26/05/2018\)](http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17180(E.T.;26/05/2018))

14 [http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17183\(E.T.;26/05/2018\)](http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17183(E.T.;26/05/2018))

15 Haluk SELVİ, "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893- 1896)", ErmeniAyaklanmaları Sempozyumu (1894-1909), Bildiriler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 202.

16 <https://consecratedeminence.wordpress.com/tag/royal-m-cole/> (E. T.; 26/05/2018)

17 [http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16862\(E.T.;26/05/2018\)](http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16862(E.T.;26/05/2018))

18 [http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16863\(E.T.;26/05/2018\)](http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16863(E.T.;26/05/2018))

Ermenilere aitti. Misyonerlerin amacı bu bölgede hepsi değilse bile en az yarısını Evangelizet (Protestan) yapmaktı ve bu yönde çalışmalara devam ettiler^[19]. Bu faaliyetlerle birlikte Knapp, Sultan Abdülaziz verdiği ruhsatla 1860 yılında Bitlis'te Hersan mahallesi Hristiyan kısmında bir Protestan Kız Rüşdiye Mektebi açmıştır. Bu okul, Osmanlı coğrafyasında açılan en eski Protestan Rüşdiye Mekteplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kurucusu olduğu bu okul Osmanlı'nın ruhsatnamesiyle yarım asırdan fazla bir süre eğitim vermiştir. Kendisi de 1895 yılına kadar açtığı ve kurduğu bu okulun müdürlük vazifesini yapmıştır.

1862 yılında ise bu kız mektebinin yanına bir de erkek misyoner okulu açılmıştır^[20]. 1860 yılında ilk açılan okul Ruhsatlı (Fermanlı) olup bunun haricinde sonradan açılan Bitlis'teki tüm misyoner okulları Ruhsatsız olarak açılmış ve uzun yıllar eğitimine böyle devam etmiştir^[21]. George C. Knapp'ın bu çalışmalarına 1868 yılında Bayan Misyonerler olan Charlotte E. Ely ve Mary A.Ely de katılmıştır. Bitlis'e gelir gelmez iki yıl içinde yani 1870 yılında Bitlis'te bir Kız Protestan Mektebi inşa ederek eğitim faaliyetlerine başlamışlardır. Ely kardeşlerin açtığı bu okul, bölgedeki en eski kız okullarından bir tanesidir. Bölgedeki birçok Ermeni kız çocuğunun eğitim gördüğü bu okuldan mezun olanlar, sonraki yıllarda Amerika'ya giderek orada eğitimine devam etmiştir. 1890 yılında bir geziye çıkan ve Bitlis'e de uğrayıp Misyonerlere misafir olan İngiliz Gezgin Bayan Isabella L. Bird, yazdığı kitapta bayan misyonerler ve okulları hakkında şu bilgileri vermekte^[22];

"Sorumlu oldukları okulun elli yatılı elli de gün içerisinde gelen kız öğrencileri vardı. Ayrıca okula bağlı hemen bitişiğinde bir de anasınıfı mevcuttu."

Eğitim konusunda önemli faaliyetler gösteren misyonerlerden biri de Royal Merriman Cole'dır. 1884 yılında ailesiyle birlikte Bitlis'e gelen Cole, Protestan Rüştüye Mektebi'nde yıllarca öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır. George C. Knapp'ın ölümünden sonra da bu okulda müdürlük vazifesini üstlenmiştir. Bitlis'te yaşayan birçok Ermeni'nin misyoner okullarında eğitim görmelerini sağlamış, buradan mezun olan bir kısım Ermeni'nin, bu okullarda öğretmen olarak görev yapmasına yardımcı olmuştur.

Cole'nin Bitlis'e gelmesiyle birlikte misyonerler çalışmalarını daha da hızlandırmış, Cole ve George Knapp ile birlikte bölgedeki tüm kaza, nahiye ve köyleri tek tek gezerek, buraların sosyal ve eğitim durumuyla ilgili raporlar düzenlemişlerdir. Misyonerler bu doğrultuda, kendi hedeflerini belirleyerek çoğu da ruhsatsız olmak üzere, bölgede birçok eğitim kurumunun açılışında rol oynamışlardır. Bilhassa Gayr-i Müslimlerin yaşadığı köylere yönelindikleri görülen Amerikalı Protestanların, Ermeni gençler üzerinde yoğun tesirleri olduğu açıktır.

1850'li yıllardan başlamak üzere, II. Abdülhamid'in padişahlığı dönemin ortalarına kadar (1890) Bitlis'te çoğu ruhsatsız olmak üzere 50 'ye yakın Protestan Mektebinin açıldığı ve bu mekteplerin yoğun faaliyet gösterdiği görülmektedir. Osmanlı Maarif Nezaretinden yerel Maarif Müdürlükleri'ne gönderilmiş olan yazılarda, bölgede bulunan yabancı okulların faaliyetlerinin denetlenmesi ve ruhsata bağlı olmayan okulların ruhsat işlemleri için başvuru yapması ve bu okullarda buluna öğrenci ve çalışanlarla ilgili ayrıntılı bilgi istenmiştir^[23]. Bu okullarda okutulan kitaplar, genellikle yurt dışında getirilmekte yâda misyonerlerin gizli ve ruhsatsız olarak kurdukları matbaalarda basılmakta ve dağıtılmaktaydı. Bitlis'te okutulan kitaplar Harput Amerikan Kolejine bağlı matbaada basılarak

19 Grace Higly Knapp, The Trajedi Of Bitlis, New York, 1919, s.99-100.

20 Şamil Mutlu, Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları, İstanbul, 2005, s. 341.

21 BOA, DH. TMIK. M, 95 / 31-1

22 Isabella L. Bird, Journeys In Persia And Kurdistan, C.12, London, 1891, s. 354.

23 BOA, MF. MKT. 259/7.

gönderilmekteydi^[24]. Maarif Nezareti, 21 Ağustos 1894 tarihinde yayımlanmış olduğu bir tebliğ ile, Hıristiyan okullarında din dersleri haricindeki tüm derslerin Osmanlı lisanı ile yapılmasına karar vermesine rağmen Amerikan Protestan mekteplerinde bu duruma uyulmadığı; derslerin İngilizce ve Ermenice okutulduğu görülmüştür^[25]. 1903 yılında Bitlis Maarif Müdürü Ali Vefa'nın Maarif Nezareti'ne göndermiş olduğu raporda Amerikan Protestan Mekteplerinde okuyan öğrencilerin tamamının Bitlisli Ermeni vatandaşlardan oluştuğunu, derslerin ekseriyetle Ermenice yapıldığını bildirmişti^[26].

Bitlis Olayları sonrasında (1895 yılından sonra) yapılan denetimler sonucunda, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nün, Bitlis Valiliği'ne sunduğu raporda da dikkat çeken hususlar mevcuttur. Bu raporda, Bitlis vilayeti dâhilinde 50'ye yakın Amerikan Protestan okulu bulunduğu ve bu okullarda okutulan kitapların tamamının ülkeye girmesi yasak olan ve denetimsiz kitaplardan oluştuğu, aynı zamanda okullara devam eden Ermeni vatandaşların ülkeye zarar verecek tarzda eğitildiğinin gözlemlendiği ifade edilmektedir. Raporda, Bitlis'teki Amerikan Protestanlarının bu okulları, kendi konsoloslukları gibi addettikleri, tebliğlerini yapabilmek için okulları gece-gündüz açık tuttukları ve Maarif Nezareti'nin uygun bulduğu müfredat programı yerine, kendi istedikleri müfredatları uyguladıklarından bahsedilmektedir. Okullardan istenen öğrenci listelerinin kendilerine verilmediği ve bu okullara yaptırımlar yapılması konusunda bilgiler yer almaktadır^[27].

II. Abdülhamid döneminin ortalarında Protestan misyonerlerin çabaları artık meyve vermeye başlamıştı. Osmanlı Ermeni toplumu, misyonerlerden Batı kültürü ve düşüncesinden pek çok şey öğrendiler. Bu da Ermeniler arasında bağımsızlık fikrinin gelişmesine sebep oldu. Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerini yakın takibe alan Sultan II. Abdülhamid okulların birçoğunu kapatarak ruhsat vermedi. Bu dönemde Amerikan misyonerleri on kadar okullarına ancak ruhsat çıkarabildiler. II. Abdülhamid'in amacı bu okulları bir nebze de olsa kontrol altına almak istiyordu. Bir müddet etkili olsa da bu durum, sonuç olarak çok başarılı olamadı. Padişahın bu tutumu Bitlis'te de etkisini göstermiş ve Misyoner Okulu Müdürlüğü görevini yürütmekte olan Cole, 1897 yılında Bitlis Valiliği'ne Ruhsat almak için başvuru yapmıştır. Cole'nin yaptığı başvuruda; Bitlis'in merkez Taş Mahallesi'nde kızlar için, Bitlis'in merkez Kızılmescit Mahallesi'nde erkekler için yardımlarla inşa edilen okulların eğitim faaliyeti yürüttüğünü fakat bu okulların ruhsatı olmadığını beyan edilmiştir. Aynı zamanda Cole, Bitlis'in merkez Hersan Mahallesi'nde 30 seneden beri faaliyette olan kiliselerinin avlusunda, yaklaşık 14 sene önce erkek ve kızlara mahsus rüştiye mekteplerinin ise ruhsatsız olduğunu ifade etmiştir. Bitlis merkez Taş Mahallesi'nde erkek ve kızlara mahsus olan mekteplerine, aldıkları emirler doğrultusunda ruhsat talep ettiklerini dile getirmiştir^[28].

Maarif Nezareti ve Dâhiliye Nezareti'nin işi sıkı tutması neticesinde Misyonerler faaliyet gösterdikleri tüm okullar için ruhsat talebinde bulununca olayın geldiği nokta daha net anlaşılmuştur. Çünkü Misyonerler Bitlis'in en ücra köylerine kadar çeşitli okullar açtığı gibi bunu yıllarca devletten gizlemiş ve denetimden uzak istedikleri gibi eğitim verip Ermenileri arzuladıkları amaçlar doğrultusunda yetiştirmişlerdir. 1901 yılında Amerikan Misyoneri Cole'nin, Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne ruhsat talep etme amacıyla sunduğu dilekçe, bu bilgilere örnek teşkil etmektedir. Cole, Bitlis'in Kulk köyünde erkek ve kızlara mahsus olarak faaliyette olan Amerikan İbtidai Mektebi'nin otuz bir, Tatvan karyesinde erkeklere mahsus Amerikan İbtidai Mektebi'nin yirmi beş ve Papşin karyesinde yine erkeklere mahsus Amerikan İbtidai Mektebi'nin on üç yıldan beri eğitim-öğretim faaliyetinde bulunduğunu zikretmektedir. Cole, dilekçesinin devamında bu okullarda yapılan eğitim faaliyetle-

24 BOA, ME. MKT. 529 / 19.

25 BOA, ME. MGM. 5 / 20.

26 BOA, ME. MKT. 635 / 54.

27 BOA, ME. MKT. 259 / 7.

28 BOA, ME. MKT, 385 / 34.

rinin kendi hazırladıkları programlar doğrultusunda yürütüldüğünden bahsederek, kendine bağlı tüm bu okullar için Maarif Nezareti'nden ruhsat talep etmektedir^[29]. Misyonerler nezdinde elbette Hıristiyan/Protestan eğitimi, ilk düşünülen konulardan biriydi. Ancak başlıca hedef, öğretmen ve vaiz olacak gençleri yetiştirmek için içerisinde bir talim sınıfının da (training class) yer aldığı bir yüksekokul açmaktı. 1881 yılında böyle bir yüksekokul da açılmış oldu. Bu okulun 30-40 öğrenci kapasiteli yatılı bir bölümü, bir de ortaokul kısmı vardı. Bu okul, 1882'de Msy. Knapp ile karısının idaresindeydi. Daha sonra Antep'teki Orta Türkiye Koleji mezunlarından Kevork Kuyumcuyan tarafından yönetildiği kaydedilmektedir^[30]. İşin ilginç tarafı bu okulla ilgili devlet kayıtlarında hiçbir bilgi bulunmamakta, ruhsatsız olup ve bu okulun varlığı ile ilgili bilgiler sadece Misyonerlerin bağlı olduğu Amerikan Board arşivlerinde bulunmaktadır^[31].

Bitlis'te açılan Amerikan Protestan Mekteplerinde az da olsa görülen diğer bir durum, Gayr-i Müslüm tebaaya ait öğrenci varlığının yanı sıra, Müslüman çocukların da bu okullara ilgi gösterdiği gerçeğidir. Çünkü bu okulların amacı sadece Hıristiyan çocuklar değil, aynı zamanda Müslüman çocukları da Protestan yapmaktı. Bu konuyla ilgili malumat alan devlet yetkilileri tedbir alma yoluna gitmiştir. Bu konuyla ilgili II. Abdülhamid döneminde 21 Aralık 1899 yılında yayınlanan emirde; Müslüman çocukların, gerek Gayr-i Müslim okullara gerekse de yabancıların açmış oldukları okullara devam edilmesine meydan verilmemesi konusunda açık şekilde belirtilmiştir^[32].

Bitlis'te bulunan Amerikan misyonerlerinin, tüm hedeflerinde ana araç olarak kullandıkları eğitim metodu, vilayet dâhilindeki Ermeni ve Müslüman ahalî üzerinde büyük etki yaratmıştır. Bitlis'te misyonerler tarafından açılan okullarda eğitim gören birçok insan, sonraki dönemlerde o okullarda eğitmen ya da yardımcı eğitmen statüsünde istihdam edilmeye başlamıştır. Sadece uhrevî ihtiyaçlara değil; dünyevî yani seküler bir eğitim metodolojisiyle reel gerçeklere de hitap eden bu eğitim, Osmanlı'da uygulanmakta olan taşra eğitimiyle kıyaslanamayacak ölçüde baskın bir başarı oranına sahiptir. Bitlis'te Amerikan Board Misyoner İstasyonunun teşkili olan 1860 yılından, 1914 yılına kadar geçen sürede, her türden ve seviye yüzlerce okul açılmış ve binlerce öğrenci bu okullarda eğitim görmüştür^[33]. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikan Board misyonerleri, takip ettikleri ders programları ve derslerde okuttukları kitaplar ile öğrencileri hürriyet fikirleri ile besleyerek millî şuurlarını uyandırmayı okullarının temel politikası haline getirmişlerdir. Başka bir ifadeyle azınlık gençlerini zihnen, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmaya ve devlete karşı isyan etmeye hazırlamışlardır. Mezundan sonra kendi mensubu oldukları toplulukların aydın kişileri olarak bağımsızlık fikirlerini halk arasında yaymaya başlayan öğrencilerin faaliyetleri, Board misyonerlerince desteklenmiştir^[34].

Misyonerlerin bölgede eğitim dışında başka bir fonksiyonu da Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderdikleri Ermeni öğrenciler ve göçmenler konusunda olmuştur. Türkiye'den Amerika'ya Ermeni göçlerini Amerikan misyonerleri başlatmıştır. Misyonerler, Ermeniler arasında Yeni Dünya'ya ilgiyi ve merakı arttırmıştır. Ermeniler misyonerlerle tanışmadan önce Amerika'yı tanımıyor ve Amerika'ya göç etmiyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Amerika'da bir Ermeni varlığı yoktu. Misyonerler 1840'lardan başlayarak bazı Ermeni gençlerini seçip yükseköğrenim için Amerika'ya gönderdiler ve onların bir bölümünü Amerikan teoloji fakültelerinde, bir bölümünü de diğer fakültelerde

29 BOA, DH. TMİK. M, 95 / 31.

30 Ayşe Aksu, "Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820- 1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri", Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2010, s. 320.

31 Ayrıntılı bilgi ve her yıl mezun olan öğrenci sayıları için bakınız; Reports of The A.B.C.F.M. "Eastern Turkey Mission, Bitlis", Boston.

32 BOA, DH.MKT. 2302/99.

33 İdris Yücel, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005, s. 153.

34 Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri" İslami Araştırmalar Dergisi, 2007. Sayı:20, s. 465.

okutup yetiştirdiler. Bunlardan geri dönenleri misyoner yardımcısı olarak yanlarına aldılar^[35]. Amerikalı misyoner ve konsoloslukların etkisiyle bu dönemde oldukça yoğun bir Amerika göçü de başlamıştır. Osmanlı Devleti bu göç olayını bir türlü engelleyememiştir. Anadolu'daki misyoner okullarında eğitilirken Müslüman-Hıristiyan ayrımıyla yetiştirilen Ermeni gençlerinin büyük bir kısmı, Avrupa'daki eğitimlerinin ardından Anadolu'ya tekrar dönerek yeni kuşak Ermenilerin eğitiminde rol aldılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'dan dönen eğitilmiş Ermeni gençlerinin faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin içinde yeniden bir yapılanma hareketine dönüştü. Bu hareket, Müslüman-Hıristiyan çatışmasından Türk-Ermeni çatışmasının başlangıcını teşkil etti. Böylece, Tanzimat'a kadar dinî cemaat statüsünde olan Ermeniler, bu okullar ve misyonerler vasıtasıyla Avrupa ile kurulan temas sonucunda vatan, millet, millî kültür, bağımsızlık gibi kavramlardan haberdar ve bunları ideal edinen yeni bir liberal, milliyetçi Ermeni aydın sınıfı ortaya çıktı^[36].

Osmanlı Devleti yetkililerine göre Ermeniler, Amerika vatandaşlığının Osmanlı Devleti'ndeki ayrıcalıklarından faydalanmak amacıyla çeşitli yollarla Amerika'ya giderek tabiiyet değiştirmiş ve tekrar memleketlerine dönmüşlerdir. Bu şekilde her türlü kanunsuz faaliyetlerinin cezalarından Osmanlı kanunlarındaki yaptırımlarından kurtulmaya çalışmışlardır.

Göç ettirme çalışmasının Bitlis'te de çok sistematik ve düzenli yapıldığını görmekteyiz. Amerikan Board Protestan Misyonerlerinin Bitlis'te yürütmüş oldukları faaliyetlerin bölgedeki en büyük sonuçlarından birisi, Bitlis Ermenilerinin, Osmanlı vatandaşlığından ayrılmak isteyerek Amerika'ya gitme gibi bir isteğinin ortaya çıkmış olmasıdır. Hariciye Nezareti kanalıyla 1903, 1905, 1907 yıllarında, Bitlis'ten Amerika'ya gitmek isteyen Osmanlı vatandaşı Ermenilere rastlanmaktadır. Amerikalı Misyonerlerin, Bitlis bölgesinde bulunan Ermenileri teşvik ettiği ve onların Amerika'ya gitmelerine yardımcı oldukları görülmektedir. Bitlis Ermenileri Harput üzerinden Mersin'e oradan da Kıbrıs Adasına geçerek Amerika'ya gitmişler ve orada kendilerine bir ortam hazırlamışlardır. 1885 yılında Bitlisli Vartanian ve kardeşi Reverend Avedis ABD'ye gelmiş ve Yette'm'de "Armenian Library"i kurmuşlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk Ermeni Evangelical Presbyterian Kilisesi 25 Temmuz 1897 tarihinde kurulmuştur. İlk yöneticisi iyi Ermenice bilen eski Bitlis misyoneri L. T. Burbanktır. 1904 yılından sonra Bitlis ve Van'dan ABD'ye Ermenilerin göçü artmıştır. Meşrutiyet ilan edildiğinde ABD'de Bitlis'in iki köyünden 61 aileden 326 kişi yaşıyordu^[37].

Amerikalı Misyonerler, ayrıca bölgede yetim ve yardıma muhtaç birçok Ermeni çocuğa ve gence destek olduğu ve onları himaye ettiği görülmektedir. Bitlis'teki yetim Ermeni çocukları İzmir ve Bursa'daki Amerikan yetimhanelerine gönderilmek istenmiş ve bu konu Bitlis Valiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine sorulmuştur^[38]. Dâhiliye Nezaretinin 3 Eylül 1896 yılında bu kişilere verdiği mürur tezkiresi ile bu yetimler Bursa ve İzmir'e gönderilmiştir^[39]. Bu yetimhanelere daha sonraki yıllarda yine birçok Ermeni yetimin Bitlis'ten gönderildiğini görmekteyiz^[40]. Bitlis vilayeti dâhilinde bulunan Ermeni yetim sayısının azımsanmayacak sayıda olması, uzak illere göndermenin zorluğu ve Dâhiliye Nezaretinin bu konuda göstermiş olduğu olumsuz tutumdan dolayı Misyonerler tarafından geç de olsa Bitlis merkezde bir yetimhane kurma yoluna gitmişlerdir. Bitlis'teki yetimhane 1909 yılında kurulmuştur. Bitlis şehir merkezinde yapılan ve Protestan Misyonerlere ait olan bu yetimhane, ken-

35 Bilal N. Şimşir, "Ermeni Meselesi 1774-2005", Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s.17.

36 Ahmet Halaçoğlu, "XIX.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar Ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri", Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler, Erciyes Üniversitesi, 2008, C-1, s.130-131.

37 Bülent Cırık, II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914) (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens.,2015, s.347.

38 BOA, DH. TMIK. M. 12 /60.

39 BOA, A. MKT. MHM. 702 / 21.

40 BOA, A. MKT. MHM. 702 / 21.

dilerinin Bitlis'te tesis ettikleri misyoner okulunun bitişğinde yapılmıştır⁴⁴¹. Misyonerlerin sosyal hayatta göstermiş oldukları faaliyetler, sadece bunlarla da sınırlı değildir. Şehirde eğitim ve siyasi gibi alanlarda da yoğun faaliyetler yürüten misyonerler, halkla diyalog yöntemini kullanarak, bölgede sürekli seyahat halinde olmuşlardır. Zaman zaman İstanbul'a gidip, diğer Amerikan Misyonerleri ile görüşmeler yaptığı görülen Bitlis Misyoneri Cole, 1902 yılında buradan Bitlis'e doktor getirmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Bitlis'te kendi etki alanlarının genişlemesi için çaba sarf eden misyonerler, bu doktorların bölgede görev yapması, hatta Bitlis'te bölgeye de hizmet edecek bir hastane kurulması gibi girişimler içerisinde olmuşlardır. Bu girişimlerin çoğu, Siirt'te aktif olarak faaliyet yürüten Dominiken Rahipleri ile beraber yapılmıştır. Royal Merriman Cole tarafından İstanbul'dan getirilen Amerikalı Vandırvayet isimli bir doktorun, 1903 yılında bölgede büyük kayıplara neden olan depremde görev yaptığı ve depremin merkez üssü olup o dönemde Bitlis'e bağlı bulunan Malazgirt Kazasına gitmek için yoğun çaba sarf ettiği de bilinmektedir⁴⁴².

Misyonerlerin Anadolu'da başta Ermeniler olmak üzere diğer azınlıklara yaklaşımları sadece okul, yetimhane ve sağlık teşkilâtları vasıtasıyla olmamış Amerika ve İngiltere'de toplanan para erzak değişik yollarla dağıtılmıştır. Yardımların toplanması ve dağıtımında Amerika Kızılhaç Cemiyeti önemli bir rol üstlenmiştir. Bu yardımları Amerika da Osmanlı Ermenilerinin zulme uğradıkları propaganda yapılarak ve mitingler düzenleyerek yani Türk düşmanlığı esasına dayalı olarak toplanılmıştır. Toplanan bu yardımlar Anadolu'da dağıtılmak istenmiş ancak toplanan yardımların ve bunların toplanmasına öncülük edenlerin Osmanlı Devleti aleyhinde bir politika izlemiş olmalarından dolayı zaman zaman mevcut yardımların, devlet tarafından Anadolu'da Ermenilere dağıtılmasına engel olunmuştur⁴⁴³. Bitlis ve havalisinde bulunan halka, misyonerler tarafından yapılan yardımların bir nevi propaganda amaçlı olarak yapıldığı görülmektedir. Misyonerler doğrudan ve dolaylı olarak Bitlis'teki Ermenilere aynı ve nakdi birçok yardımda bulunmuşlardır. Özellikle 1896 yılında Bitlis'te yaşanan isyan olaylarından etkilenen ve mağdur olan ailelere Cole öncülüğünde para yardımı yapılmıştır⁴⁴⁴. Daha sonraki yıllarda da bu yardımlar devam etmiştir. Yapılan bu yardımları hükümet takip etmiş ve birçoğu İane-i Umumiye Komisyonu temsilcileri huzurunda yapılmıştır. Hükümet, yapılan yardımlarla ilgili Bitlis vilayetinden ara ara malumat istemiştir ve bu konuda valilik tarafından yapılan yardımlar konusunda detaylı bilgiler hükümete iletilmiştir⁴⁴⁵.

Hıristiyan misyonerler dinî maksatlı faaliyetlerin gelmelerine rağmen asıl hedefleri o bölgedeki devlet ve milletleri emperyalist amaçlarla kendilerine bağlamak ya da yok etmektir. Milletleri ve devletleri özellikle de İslam devletlerini çökertmek üzere iç isyanlar çıkarmak, kültürlerini yozlaştırmak, faaliyet gösterdikleri yerlerdeki azınlıkları kendi ülkesinin çıkarları için nüfuzu altına almak onların başvurduğu faaliyetlerin ilklerindedir⁴⁴⁶. Bitlis'teki misyonerlerin de her ne kadar dini amaçlı ve insani faaliyetler yapıyormuş gibi görünse de asıl amaçları ve çalışmaları çok farklı boyutlarda olmuştur. Bu doğrultuda faaliyetlerde bulunan misyonerler Bitlis'te yaşanan birçok ayaklanma ve siyasi olayın müsebbibi olmuşlar ve Ermenilerin Osmanlı topraklarında gerçekleştirdiği ayrılıkçı hareketlerin tohumlarını atmış ve desteklemişlerdir. Misyonerlerin ilk yıllarda karıştığı ufak tefek olaylar olsa da asıl önemli olaylar sonradan kendini göstermiştir. 1893-1895 yılları arasında Sasun ve Bitlis'te meydana gelen olaylarda, birçok Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetmiş, Ermeni komitacıların masum halkı ayağa kaldırması ile başlayan bu olaylar Avrupa kamuoyunda masum

41 BOA, ŞD. 1895 / 21.

42 Eralp Yaşar Azap, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayetinde Amerikan Protestan Misyonerleri ve Faaliyetleri" Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2016. s.51; BOA, DH. TMIK. M. 127/23-1,2.

43 Metin Hülagu, a.g.m., s.135.

44 BOA, DH. TMIK. M. 23 / 80.

45 BOA, DH. TMIK. M. 2 / 78.

46 Davut Kılıç, a.g.m., s.99.

Hristiyan Ermenilerin Müslümanlar ve Osmanlı Hükümeti tarafından katli şeklinde duyurulmuştur. Bitlis Valiliği ve bölgedeki Osmanlı ordusuna bağlı birlikler (Sekizinci Fırka Kumandanlığı) olayların nasıl ve kimler tarafından başlatıldığını araştırmış ve Ermeni komitacılarının yanında misyonerlerin de bölge halkını tahrik ettiğini görmüşlerdir. 1893'te gerçekleşen Sason olaylarında P. Knapp'ın da parmağının olduğu ortaya çıkmıştır.

Bitlis'te meydana gelen ikinci önemli olaysa "Bitlis Hadisesi" diye anılan; 13 Teşrin-i evvel 1313 (25 Ekim 1895)' te Bitlis merkezde, bazı Ermenilerin, misyonerlerin teşvikleriyle Cuma vakti Cuma namazından çıkan ahaliye saldırması hatta kendilerine destek vermeyen birçok Ermeni'yi katletmeleriyle sonuçlanan olaydır. Olaylardan önce Ermenileri, Misyoner George Perkins Knapp'ın teşvik ettiği ve Ermenilerin yapacağı her türlü ihtilalde İngiltere'nin onların yanında olduğunun bilinmesi gerektiğinin zikredilmesi, konuyla ilgili önemli bir veriyi yansıtmaktadır. Elde bulunan veriler ışığında Bitlis'te cuma günü Cuma Namazı esnasında, Protestan Mektebi'nden çalınan ilk çanla birlikte Ermenilerin harekete geçtiği, namazdan çıkan Müslümanların üzerine silahlarla ateş açılması şekline meydana gelmiştir^[47]. Bitlis Vilayeti Polis Komiserliğinden 4 Kasım 1895 tarihinde çekilen telgrafta, P. Knapp'ın, Bitlis Ermeni ileri gelenleri ile sürekli görüştüğü ve ihtilal fikrini onlara aşıladığını, İngiltere'nin bu hususta Ermenilerin yanında olduğunu beyan ettiği, olaylar çıkmadan bir gün önce Bitlis'te bulunan Protestan Kilisesi'nde, Müslümanlara saldırmak için planlar yapıldığından bahsedilmektedir^[48]. Bitlis'teki Ermeni memurlar P. Knapp'ın kendilerini hükümeti protesto etmeleri için kışkırttığını ve Knapp'ın bu tavırlarından rahatsız olduklarını beyan eden şikâyetlerde bulunmuşlardır. Dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazmi Paşa, olayların tarihine dair verdiği bilgilerde, Bitlis Komiserliğinin detaylı raporlar halinde Knapp ile ilgili bilgiler gönderdiğine değiniyor, bütün bu delillere rağmen Knapp'ın Bitlis'ten çıkarılmadığını, tutuklanmadığını bunun sebebinin kapitülasyonlar ve Sultan II. Abdülhamid'in çekingenliği olduğunu belirtmiştir^[49].

Olayları çözümlemek adına bölgede bulunan misyonerlerin sorgulanmaya başlanması ve en büyük teşvik edici gücün Misyoner Perkins Knapp olduğunun anlaşılması, kendisiyle ilgili soruşturma sürecinin başlamasına sebep olmuştur. Bitlisli Misyoner Perkins Knapp, ihtilal fikirlerini ve şehirde yaşanan karışıklıklarda rolü olduğu gerçeğiyle ilgili tüm ithamları yapılan sorgularda reddetmiştir^[50]. Sorgular neticesinde olaya karışan Ermenilerin verdiği ifadelerde Perkins Knapp'ın olayların baş sorumlusu olduğu ortaya çıkmıştır. Durum Sadarete bildirilmiş ve olay Hariciye Nezareti aracılığıyla Amerikan elçiliğine iletilmiştir. Amerikan elçiliği bu suçlamayı kabul etmediğini bildirmiş ve bunun üzerine Sadareten P. Knapp'ın sadece sözlü olarak uyarılması istenmiştir^[51].

Bitlis mahallinde soruşturmalar devam etmiş ve çok önemli bilgilere ulaşılmıştır. Hazırlanan raporda, Amerikalı Protestan Misyoner Mister Perkins Knapp'ın, Ermeni Prensliği kurulması yolunda 1894 yılında Sason ve Talori bölgesinde çıkan isyanın reisi Hamparsum ile sürekli irtibat halinde bulunduğu ve Ekim 1895'te Bitlis'te çıkan olaylarda bölgede bulunan Ermenilere madden yardım ettiği, bu Ermenileri isyana teşvik etmek için bölgedeki kiliselerde, murahhasahanelerde ve kendi evinde toplantılar düzenlediği, bazı fesat ehli ile birleşerek Müslümanların mabetlerine saldırılar yaptırdığı, Bitlis'te bulunan memurlardan ve eşraftan devlete sadık olanlara karşı saldırı emri verdiği ifade edilmektedir^[52].

47 Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)", Ermeni Araştırmaları, 2012, Sayı 43, s. 175.

48 BOA, A.MKT. MHM. 694/2-1.

49 Hüseyin Nazım Paşa, "Ermeni Olayları Tarihi", Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yayınları, Ank., 1993, s. 98.

50 BOA, A.MKT. MHM. 694/1.

51 BOA, A.MKT. MHM. 694/1.

52 BOA, A.MKT. MHM. 694 / 8.

Yaşanan bu olaylardan çok rahatsız olan sadık Ermeni ahaliden 94 ileri gelen, yaşanan bu olumsuz olayları protesto etmiş ve Padişaha sadakatlerini belirten bir mektup yazmışlardır. Mektupta "Sason ve Bitlis bölgesinde çıkan olaylardan bir ilgilerinin olmadığı, bazı kötü insanların cahil Ermeni Halklarını kışkırtıp fitne başlattığını ve onları kandırdığını, 600 yıldır Müslümanlarla kardeşçe yaşadıklarını, Bitlis Merkezde bulunan bu kötü niyetli (misyonerler) kişiler sonunda cezalarını buldularsa da Ermeniler üzerinde büyük bir utanç yükü bıraktıkları, her zaman devlete ve padişaha sadık olduklarını" dile getirmişlerdir^[53].

Amerikalı misyon mensuplarının, Misyoner Perkins Knapp önderliğinde olaylar öncesi ve sonrası yaptıklarının bir nevi sabit hale gelmesi, Osmanlı idaresinin misyonerlere karşı bakış açısını büyük ölçüde değiştirmiştir. Bitlis'te Amerikan Konsoloshanesi bulunmaması hasebiyle, muhakemesi yerelde yapılan misyonerlerden Perkins Knapp suçlu bulunmuştur. Bu doğrultuda kendisinin Bitlis'te kalmasının sakıncalı olduğu hatta bir an evvel tevkif edilmesi gerektiği de 1895 Kasım ayında Bitlis Valisi Ömer Sabri Bey tarafından Sadarete iletilmiştir^[54].

Konu hakkında bilgisi olan Hariciye Nezaretinden, Sadarete 25 Kasım 1895 yılında gönderilen yazıda; "Amerika ile daha önce yapılan antlaşmanın dördüncü maddesi gereğince, Osmanlı memleketlerinde bulunan Amerikalı vatandaşların, Osmanlı mahkemelerinde muhakeme edilmeyeceğini" ifade etmiştir. Bu sebeple durumun en yakın konsolosluk yardımıyla çözülmesinin gerektiği fakat en kısa yolun, ilgili şahısların Müslüman ahalیه daha fazla zarar vermesini önlemek amacıyla bölgeden uzaklaştırılması olduğu Hariciye Nezareti tarafından Sadarete telkin edilmiştir. Misyoner Knapp'ın soruşturma süreci ile ilgili uluslararası yazışma süreci devam ederken, Hariciye Nezareti'ne Amerika Hariciyesinden bir yazı gelmiştir. Bu yazıda, bölgedeki misyonerlerin suçlularının sabit olup olmadığının net olmadığı, böyle dahi olsa kendilerinin sadece uyarılmakla yetinilmesi gerektiği ve asla bölgeden uzaklaştırılmaması ifade edilmiştir. Bu ifadeleri içeren bir üst yazı da 9 Şubat 1896 tarihinde Hariciye Nezareti tarafından Sadarete aynen iletilmiştir^[55].

Misyoner P. Kanapp'ın İran'a gitme isteği de Sadaret tarafından kabul edilmemiştir^[56]. Suçu kesin olarak ispatlanmasına rağmen Sadaretin emirleri doğrultusunda P. Knapp Bitlis'ten Halep'e gönderilmiş ve 14 Nisan 1896'da Amerikan Konsolosluğu'na teslim edilmiştir^[57]. Halep'ten İstanbul'a gönderilmiş ve Amerikan Elçiliğine teslim edilmiştir. Bu gönderilme esnasında ABD ve Osmanlı arasında büyük bir siyasi krize sebep olmuş hatta ABD bir savaş gemisini İskenderun Limanına göndermiştir. İstanbul'da, ABD Büyükelçiliği'nde misafir edilen George Perkins Knapp, sadece 20 günlük sembolik bir ceza almış olup, 1897 yılında İstanbul'dan Amerika'ya gönderilmiştir^[58]. Knapp'ın durumu ABD ve İngiliz basını tarafından yakından takip edilmişti. Ermeni sorununun en önemli aşamalarından birisi olan propaganda ayağı bu şekilde inşa ediliyordu. Özellikle New York Times, Misyoner Knapp ile ilgili taraflı haberler yaparak, onun haksız yere itham edildiğinden ve Osmanlı Devleti'nin Ermenilere zulmettiğinden bahsederek, ciddi manada propaganda yürütmüş, Amerikan kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır^[59]. Bu olayların çıkmasında sadece Perkins Knapp değil, diğer misyonerlerinde etkin rol aldığı ve birlikte hareket ettiği ortaya çıkmıştır. Royal Merriman Cole ve ona destek olan Mrs. Charlotte E. Ely 'nin Ermeni Eşkıyalarına yardım yaptığı, Muştaki İngiliz Konsolosuna içeriği devlet aleyhine olan mektuplar yazdıkları ve birçok zararlı çalışmaları devlet tarafından anlaşılınca,

53 BAO, Y. A. HUS, 341/44-1.

54 BOA, A.MKT.MHM. 694 / 2.

55 BOA, A.MKT.MHM. 694 / 3.

56 BOA, A.MKT.MHM. 694 / 5-1.

57 BOA, A.MKT.MHM. 694 / 7.

58 Haluk Selvi, a.g.m., s. 214.

59 "Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri-II, (1896-1919)", Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, s. 84.

Bitlis'ten başka bir bölgeye uzaklaştırılmak istenmiştir ama bu teşebbüsler de akim kalmıştır (30 Mayıs 1895)⁶⁰. Özellikle eğitim faaliyetleri yürüttükleri süsü veren Misyoner Royal Merriman Cole ve Charlotte E. Ely sürekli gizliden Ermenileri desteklemiş ve kışkırtmışlardır. Bunlar sadece bir eğitmen değil çok derin bağlantıları olan insanlardır. Bitlis'te İlane-i Fukara Cemiyeti'nin faaliyetlerini yürüten Amerikalı Cole'n aslında bir kolu İskenderiye'de Bünyamin Helenatyan'a, diğer kolu İzmir'e, bir diğer kolu da Bitlis Hapishanesi'ne uzanan bir Ermeni fesat örgütünün başlıca haberleşme vasıtası olduğu elde edilen mektuplardan anlaşılmıştır (23 Ekim 1905)⁶¹.

Perkins Knapp 1899 yılında Amerika'dan dönerek tekrar Osmanlı coğrafyasının başka bir misyoner şehri olan Harput'a gelmiştir. Burada da birçok misyon faaliyetinde bulunan Knapp, yardımlar ve eğitsel faaliyetler hususunda birçok konuda aktif rol üstlenmiştir⁶². Bir süre Harput'ta kalan P.Knapp, II. Meşrutiyetin ilanından sonra 1910 yılında tekrar Bitlis'e gelmiş ve çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir. Bu sefer Misyonerliğin yanında diplomatik görevler de yürütmüştür. Erzurum'a bağlı Bitlis Konsolos Yardımcılığı görevini yürüten Eşrak Sarfastiyan 11 Aralık 1911 yılında izne ayrıldıktan sonra yerine yeni bir İngiliz Konsolos Yardımcısı görevlendirilmeyince bu iş İngiliz Erzurum Konsolosu Mc Gregor tarafından çözüme kavuşturulmuş ve Amerikalı Misyoner Perkins Knapp 15 Ocak 1912 yılında İngiliz Konsolos yardımcılığı görevine getirilmiş ve 1914 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Bu görevi yürütürken yine Osmanlı devleti aleyhine tavırlar takınmış, Ermenileri her zaman kışkırtmış ve desteklemiş, Bitlis'te yaşanan irili ufaklı tüm olayları Erzurum'daki konsolosluğa rapor etmiş ve Batı kamuoyunu önemli derecede etkilemiştir. Knapp'ın Bitlis ve civarıyla ilgili rapor ettiği olayların çoğu Bitlis'te yayımlanan "Haraç" isimli bir Ermeni gazetesinden iktibas edilmekteydi ve çoğu taraflı haberlerdi. Ayrıca Knapp Bitlis'te yaşanan asiyeş olaylarını, devletin işleyişi ve görevlileri hakkındaki bilgileri, asker sayıları ve istatikleri gibi birçok önemli bilgiyi rapor edip dışarıya iletmekteydi⁶³.

Knapp, Temmuz 1915 yılı itibariyle Bitlis'ten sürgün edilmiştir. Evinde kalan bir Ermeni gencin pencereden bir jandarmaya ateş açarak öldürmesi sonucu bölgeden uzaklaştırılan Knapp, Kasım ayında Diyarbakır'a sürülmüş ve bu sürgün yolcuğunu sırasında sıtma rahatsızlığına müptela olarak Diyarbakır'a ulaşmıştır. Kendisi, Diyarbakır Dağkapı'da Fazlı Efendi Hanı'nda konaklamış, şehre ulaştıktan 2 gün sonra bu Han'da vefat etmiş ve burada bulunan Protestan Mezarlığı'na defnedilmiştir⁶⁴. Misyonerler Bitlis'i terk ettikten sonra vilayetin talebi üzerine burada bulunan misyonerlere ait binalar ve diğer tüm mülkler Dahiliye Nezaretinin izniyle jandarmaya devredilmiştir⁶⁵.

İlk bakışta dini amaçlı bir faaliyet olarak görünen ve gösterilen misyonerlik faaliyetleri zaman geçtikçe işin asıl rengini göstermeye başlamıştır. Osmanlı topraklarında birçok devlet ve misyoner faaliyet göstermiştir. En önemlisi İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerine yönelik faaliyetleridir. Bu iki ülke açmış olduğu birçok kurum aracılığıyla hem Ermenileri Protestan Mezhebine çekmiş hem de Ermeni milliyetçiliğine zemin hazırlamışlardır.

Amerikan hükümetinin korumasında Ermeniler arasında Protestanlığın yayılması yolunda büyük bir mesafe kat eden Amerikan misyonerleri, bir taraftan başta Ermeniler olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı hareketlerin hazırlayıcı bir faktörü olurken, bir taraftan da Amerika'nın emperyalist menfaatlerine hizmet etmişlerdir. Misyonerlerin ülkeye girmesinden sonra yaşanan her Ermeni

60 BAO.MKT.MHM, 694/1.

61 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan..., s. 179.

62 Haluk Selvi, a.g.m, s. 216.

63 Musa Şaşmaz, "İngiliz Konsolosları ve Ermeni Katliam İddiaları (1878-1914)", Atatürk Araştırma Merkezi, s. 324-332.

64 Musa Şaşmaz, a.g.e, s.331.

65 DH. MKT. 2859/92-1

olayının arkasında misyonerlerin olduğu görülmüştür. Osmanlı topraklarında yüzyıllarca huzurlu bir şekilde yaşayan Ermenileri, kendi dini ve siyasi çıkarlarına alet eden büyük devletler, hem Osmanlı Devleti'ne büyük bir zarar vermişlerdir hem de Ermenilerin kaderiyle oynayıp onları telafisi mümkün olmayan maceralara sürüklemişlerdir.

Misyonerlerin faaliyetlerinden en çok Ermeniler zarar görmüştür. İlk zamanlarda bile bunu defalarca dile getiren ve Padişaha bağlılıklarını vurgulayan Ermeni ahali, Misyonerlerin açmış olduğu eğitim kurumlarında ettikleri nifak tohumlarına yenik düşmüş ve ayrılık hareketleriyle Osmanlıdan tamamen yollarını ayırmak zorunda kalmıştır. Büyük devletler yine kendi çıkarları uğruna bir milleti kullanmış, Ermeni Meselesi diye bir argüman geliştirmiş ve bunu yüz yıldan fazladır kullanmaya devam etmektedirler. Bu konuda dini ve kültürel olarak sömürülen Ermeniler çok zarar görmelerine rağmen hala işin farkında olmayıp emperyalist devletlere kendilerini kullanırmaktadırlar.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A. MKT. MHM. 702 / 21.; BOA, A. MKT. MHM. 702 / 21.; BOA, A.MKT. MHM. 694 / 8.; BOA, A.MKT. MHM. 694/1.; BOA, A.MKT. MHM. 694/1.; BOA, A.MKT. MHM. 694/2-1.; BOA, A.MKT. MHM. 694 / 2.; BOA, A.MKT.MHM. 694 / 3.; BOA, A. MKT. MHM. 694 / 5-1.; BOA, A.MKT.MHM. 694 / 7.; BOA, DH. TMİK. M, 95 / 31.; BOA, DH. TMİK. M, 95 / 31-1.; BOA, DH. TMİK. M. 12 /60.; BOA, DH. TMİK. M. 127/23-1,2.; BOA, DH. TMİK. M. 2 / 78.; BOA, DH. TMİK. M. 23 / 80.; BOA. DH. MKT. 2859/92-1; BOA. DH.MKT. 2302/99.; BOA, MF. MGM. 5 / 20.; BOA, MF. MKT, 385 / 34.; BOA, MF. MKT. 259 / 7.; BOA, MF. MKT. 259/7.; BOA, MF. MKT. 529 / 19.; BOA, MF. MKT. 635 / 54.; BAO.MKT. MHM, 694/1.; BOA, ŞD. 1895 / 21.; BAO. Y. A. HUS, 341/44-1.

Araştırma Eserler

AKSU Ayşe, "Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2010.

ALAN Gülbadi, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri" İslami Araştırmalar Dergisi, 2007. Sayı:20.

ARIĞ Ayten Sezer, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler, Erciyes Üniversitesi, 2008, C-1

AZAP Eralp Yaşar, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayetinde Amerikan Protestan Misyonerleri Ve Faaliyetleri" Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2016. s.51.

BİRD Isabella L., *Journeys In Persia And Kurdistan*, C.12, London, 1891.

CIRIK Bülent, *II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914) (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*; Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens.,2015.

HALAÇOĞLU Ahmet, "XIX.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar Ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler, Erciyes Üniversitesi, 2008, C-1.

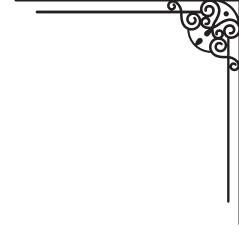
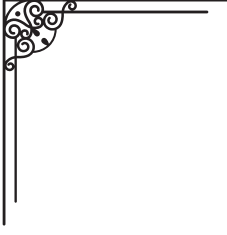
HÜLAGU Metin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör Ve Amerika Çerçevesinde Türkiye", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler, Erciyes Üni., 2008, C-3.

- Hüseyin Nazım Paşa, "Ermeni Olayları Tarihi", Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993.
- KILIÇ Davut, "Protestan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri", Ermeni Araştırmaları Dergisi Sayı.29, Yıl. 2008.
- KNAPP Grace Higly, *The Trajedi Of Bitlis*, New York, 1919.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- MUTLU Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri-II, (1896-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.
- SELVİ Haluk, "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)", Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909), Bildiriler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- ŞAŞMAZ Musa, "İngiliz Konsolosları ve Ermeni Katliam İddiaları (1878-1914)", Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.
- ŞİMŞİR Bilal N., "Ermeni Meselesi 1774-2005", Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.
- YÜCEL İdris, "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması", Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005.
- YÜKSEL Mevlüt, "Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)", Ermeni Araştırmaları, 2012, Sayı 43.

İnternet Siteleri

- <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17182> (E.T.;26/05/2018)
- <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17180>(E.T.;26/05/2018)
- <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17183> (E.T.;26/05/2018)
- <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16862> (E.T.;26/05/2018)
- <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16863>(E.T.;26/05/2018)
- <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/13198> (E. T.; 26/05/2018)
- <https://consecratedeminence.wordpress.com/tag/royal-m-cole/> (E. T.; 26/05/2018)

İNGİLİZ KONSOLOŞ BRANT'IN RAPORLARINA GÖRE 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA BİTLİS

Doç. Dr. Fatih GENCER

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, fgencer@beu.edu.tr.

Giriş

19. yüzyılın ilk yarısında Bitlis Erzurum Eyaleti sınırları içerisinde yer alan ve aynı zamanda Muş Paşalığına bağlı bir sancaktı. Yüzyılın başında şehri Osmanlı hükümetinin onayıyla Bitlis'in kadim beyleri Şerefhanlar idare etmekteydi. Ancak Muşlu Alaaddin Bey ailesine mensup olan Muş Mutasarıfı Selim Paşa Şerefhanlara boyun eğdirmiş ve Bitlis'i kendi idaresi altına almıştı. Osmanlı belgelerinde de durumun böyle olduğu anlaşılrsa da konu ile ilgili detaylı bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Brant bu durumu bir oldubitti olarak gösterse de neticede böyle bir değişimin merkezi hükümetin onayını almaksızın gerçekleşmesi mümkün değildir¹.

Bu dönemde yurtluk-ocaklık statüsünde bulunan Bitlis ve Muş sancaklarında devlet otoritesinin nispeten daha zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu durumu yanlış değerlendirip, bu sancakları özerk veya imtiyazlı yönetim birimleri olarak değerlendirmek yanlış bir yaklaşım olacaktır. Çünkü Bitlis'in yönetimine aday bir beyin meşru idareci olabilmesi için her şeyden önce Erzurum Valisi'nin huzuruna gidip ona bağlılığını bildirmesi gerekmektedir. Ziyaret sonrasında valinin uygun bulması halinde o kişinin ataması yapılabilirdi. Aksi durumda bir bölgenin yönetimini zorla ele alan beyler, isyancı ve işgalci olarak görülür, er veya geç cezalandırılmaktan kendilerini kurtaramazlardı. Bu nedenledir ki yerel beylerin meşru bir yönetici olarak kabul görmeyi önemsediklerini gösteren çok sayıda belge bulunmaktadır. İncelediğimiz dönemin tamamında Muş Beyleri Bitlis'i de yönettiği için bu iki sancağın tarihi bir bütün olarak ele alınmalıdır. Brant göreve başladığı sırada Muş'u Emin Paşa, Bitlis'i kardeşi Şerif Bey, Hınıs'ı ise en küçük kardeşi Kürşat idare etmekteydi. Bu kardeşlerin babası olan Selim Paşa 1829 yılında Erzurum Valisi tarafından idam edilmişti. Cesur ve mahir savaşçı olan kardeşler bölge halkı ve göçebe aşiretler üzerinde etkin bir nüfuza sahiptiler. Muş çok

1 FO, 78/366, Report of a Tour through a Part of Koordistan 1 June 1839.

dağlık olmayan bir bölgede bulunduğu için Muş beyleri devlet otoritesini diğer beylere nazaran daha çok hissetmekteydiler. Bu nedenle Emin Paşa ve kardeşleri diğer beyler gibi devleti uzun süre meşgul edecek ciddi sorunlara yol açmamışlar, olağanüstü durumlarda genellikle Osmanlı yönetiminin yanında yer almışlardı. Örneğin 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'ne diğer beyler kayıtsız kalırken, Emin Paşa komutasındaki süvarilerle birlikte Osmanlı ordusunun yanında yer almıştı. Üstelik Rus komutan Paskeviç Emin Paşa'ya Ruslara hizmet etmesi karşılığında 200.000 duka ile birlikte Muş, Van ve Beyazıt sancaklarının yönetimini teklif etmişti. Emin Paşa bu teklifi reddettiği gibi aşiretlerden topladığı kuvvetlerle Ruslara saldırmış, çatışmalarda çok sayıda adamını kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ancak onur duyduğu bu davranışını sohbetlerinde sürekli dile getirmişti^[2].

Brant 1839 yılında Van Gölü havzasını gezmiş, bu sırada Bitlis'e de uğramıştı. Muş üzerinden Bitlis'e gelirken yol üzerinde bulunan Rahva mevkiindeki hanlara dikkat çekmiş, oldukça sağlam inşa edilmiş hanların bakımsızlıktan harabeye döndüğünü ifade etmişti. Hanlar içerisinde en meşhur olanının yakınında bulunan köyün adıyla anılan Aleman Hanı diğer adıyla Rahva Hanı olduğunu belirtmişti. Oldukça geniş ve sağlam yapılı olan hanın bakımsızlıktan kubbeli çatısı çökmüş, içi çer çöp ile dolmuştu. Kalıntıları yakından inceleyen Brant, Rahva Hanı'nın türünün muhteşem bir örneği olduğuna vurgu yapmıştı. Ona göre hanların kaderlerine terk edilmesinin sebebi ticaretin gerilemesi ve yöneticilerin ihmalkârlığıydı. Burada rüzgâr çok şiddetli esmekte ve özellikle kışın şiddetli kar fırtınaları çıkmaktaydı. Bu nedenle kervanların kötü hava koşullarından korunması için hanlar arasındaki mesafe çok kısa tutulmuştu^[3].

Rahva yoluyla Bitlis'e ulaşan konsolos kuzey-güney yönünde uzayan Bitlis Vadisi'ne ulaşmıştı. Vadinin ayrılan bir kol batıya, diğer bir kol kuzey batıya, üçüncü kol ise doğuya doğru gitmekteydi. Bitlis şehri bu üç vadinin birleştiği asıl vadi üzerine kurulmuştu. Şehrin etrafındaki kireç taşından oluşan dağların yüksekliği bazı yerlerde iki bin fiti aşmaktaydı. Brant'a göre dağların sert görünümü ve yüksekliği, vadilerin keyif veren bitki örtüsü ve şehirdeki yapıların görünümü olağanüstü bir manzara oluşturmaktaydı. Şehrin merkezinde Bitlis'in eski beylerinin ikamet ettiği dik kaya üzerine kurulmuş olan bir kale bulunmaktaydı. Kalenin bulunduğu kaya 50-60 fite kadar yükselmekte, kalenin surları kayayı 30 fit kadar aşmaktaydı. Kalenin mazgallı surları oldukça sağlam yapıydı. Brant kalenin muhkem ve ulaşılmaz görüntüsünden etkilenmiş, toplar kullanılmadan önce buranın ele geçirilmesinin mümkün olmadığı düşüncesine kapılmıştı. Kalenin yolu dar ve dik bir geçitten geçmekteydi. Dış surların için tamamen harabeye dönmüştü. Burada bir iki fakir aile dışında kimse yaşamadığı için neredeyse terk edilmiş bir vaziyetteydi. Derenin konumuna göre şekillenmiş olan sokaklar sebebiyle Bitlis epey düzensiz bir şehir görünümündeydi. Üstelik evlerin arasındaki bahçeler şehri daha da karmaşık bir hale getirmekteydi. Bahçeler çok sayıda küçük dere ve kaynak sular barındıran vadilerin kenarlarında yer almaktaydı^[4].

Bitlis Kalesi'nin doğu yamacında üst üste sıralanan pazarlarda çok sayıda ticari emtia alınıp satılmaktaydı. Dükkânların arasında bulunan yollar o kadar dardı ki bazen iki insan yan yana geçemezdi. Şehirdeki damları insanlar yaya yolu olarak kullanmaktaydılar. Düz damdan yapılan evlerin tamamı kolay işlenebilen volkanik taştan yapılmıştı. Bu taşlar kare şeklinde bloklar halinde çıkarılır, işlendikten sonra inşaatlarda kullanılırdı. Evlerin harcı genellikle çamurdan yapıldı. Bitlis deresi şehri ortadan ikiye ayırdığından, insanlar karşıdan karşıya tek kemerli olarak inşa edilen köprülerin üzerinden geçerdiler. Şehirde yaklaşık 3000 hane ikamet etmekteydi. Bunların 2000'i Müslüman,

2 FO, 78/366, Report of a Tour...

3 FO, 78/366, Report of a Tour...

4 FO, 78/366, Report of a Tour...

1000'i ise Ermeniydi. Şehirde minareli üç cami ve 12 tekke bulunmaktaydı⁵. Bu dönemde Bitlis'e bağlı toplam seksen köy bulunmaktaydı ve Bitlis Muş Paşalığının üçte birini oluşturmaktaydı. Bitlis'in eski beyleri bakırdan paralar kestirmişlerdi ve bunlar 1839 yılında bile hala tedavüldeydi. İlk bakışta şehrin oldukça eski bir tarihe sahip olduğunun hemen anlaşıldığını söyleyen Brant, kent tarihine veya kurucusuna dair kesin bir bilgiye ulaşamamıştı. Bitlisli bir Ermeni okuduğu eski kitaplardan Bitlis'in eski adının Salamsor olduğunu ve kurucusunun da İskender adında bir pagan olduğunu söylemişti⁶. Bitlis Beyi Şerif Bey'in konağı şehrin doğusundaki vadinin girişine kadar uzanan kısa bir dağ kolunun üzerinde inşa edilmişti. Bu konak kaba görünüşlü ve oldukça geniş bir binaydı. Konağın ortasında suyu bol olan dörtgen bir avlu bulunmaktaydı.

Binanın üç tarafı erkeklerin kullanımı için ayrılmıştı. Burada yönetim işlerinin yürütüldüğü kabul odaları ve beyin makamı yer almaktaydı. Konağın dördüncü kısmı ise haremdi. Odalara avluya bakan bir geçitten girilebilirdi. Geniş bir manzarası bulunan pencereler binanın dış tarafındaki duvarlara yapılmıştı. Odaların ortasında basit ve büyük bir yassı taş bulunmakta, her iki tarafında da divanlar yer almaktaydı. Brant'a tahsis edilen odanın içerisinde başka bir oda daha bulunmakta ve burası genellikle beyin kabul odası olarak kullanılmaktaydı⁷.

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce Bitlis, Bağdat-Erzurum arasında yürütülen büyük çaplı ticaretin en önemli geçiş noktası üzerinde bulunmaktaydı. Hindistan'dan getirilen ürünler binlerce hayvanlardan oluşan kervanlarla bu yolla Erzurum'a götürülür, oradan da Anadolu'nun değişik bölgelerine dağıtılırdı. Kervanlar Hindistan getirdikleri ürünlerini boşalttıktan sonra Irak ve Suriye'de ihtiyaç duyulan ticari ürünleri yükler tekrar aynı yoldan geri dönerlerdi. Ancak savaştan sonra Bağdat ile Erzurum arasındaki iletişim kesilmişti. Savaş Osmanlı Devleti'ni epey yıprattığı için yol güvenliği sağlanamamış ve o zamandan beri söz konusu ticari faaliyet canlandırılmamıştı. Sonrasında ortaya çıkan Mısır Bunalımı yine devletin kaynaklarını tükettiğinden merkezi hükümet Bitlis yolunu tam anlamıyla emniyetli hale getirememişti⁸. Tüm bu olumsuzluklara rağmen 1839 yılında doğudaki sancakların önemli bir kısmını gezmiş olan Brant, ziyaret etmiş olduğu yerler arasında en önemli ticari merkezin Bitlis olduğunu ifade etmişti. O tarihte Bitlis'te günlük tüketim maddeleri oldukça bol ve son derece ucuzdu. Sebze ve meyve bakımından zengin olan şehirde, sınırlı miktarda tahıl ekimi yapılır, şehrin ihtiyacı yakında bulunan ovalardan tedarik edilirdi. Bu tarihte emperyalist devletlerin ticari varlığı doğu eyaletlerinde pek de hissedilmemekteydi. Bu nedenle Bitlis'te Avrupa menşeli ürünlere talep yok denecek kadar az, yabancı ülkelerden getirilen malların çeşidi ve tüketimi oldukça sınırlıydı. İngiliz konsolos ziyaret ettiği bölgelerde özellikle İngiliz ürünlerinin satışının ne durumda olduğunu anlamaya çalışmıştı. Onun gözlemlerine göre Bitlis'te İngiliz patiskasının satışı orta halliydi, İngiliz şalının satışı ise oldukça azdı. Anlaşıldığı kadarıyla Bitlis bu dönemde önemli ölçüde kendi kendine yeten bir sancaktı. Bundan dolayı sancak dışından getirilen malların sayısı çok azdı. Bunlar arasında binaların boyatılması için gereken çivit Erzurum ve İran'dan getirilirdi. Ayrıca az miktarda yünlü elbise, baskılı patiska, ipek, saten ve rafine şeker de yine dışarıdan tedarik edilirdi. Giysiler genellikle Halep, Şam ve Diyarbakır ürünleriydi. Bitlis'te kaba pamuklu kumaş üretilip ülkenin değişik bölgelerine satılırdı. Pamuk Şirvan, Garzan ve Hoy bölgesinden tedarik edilirdi. Ham pamuğun pahalı olmasına ve ipliğin elle eğrilmesine rağmen yılda birkaç yüz bin parça üretilen patiskanın fiyatı makul bir seviyedeydi. Bu nedenle İngiliz mallarının Bitlis'te rekabet şansı çok azdı. Dağlardan önemli miktarda kitle sakızı toplanırdı. Sakız biri beyaz, diğer pembe çiçekli iki bitkiden üretilirdi. Beyazdan beyaz sakız üretilir ve Avrupa'ya ihraç edilirdi. Pembeden üretilen ve

5 FO, 78/366, Report of a Tour...

6 FO, 78/366, Report of a Tour...

7 FO, 78/366, Report of a Tour...

8 FO, 195/175, Report on the Trade of Erzeroom for 1840, and on the State of the Pashalik, 21 January 1841.

rengi kahverengi olan sakız düşük kalitede olduğu için tümüyle Bitlis'te tüketilirdi. Sakız toplayanlar bu bitkilerin köküne bir kesik atar, bu kesiklerden çıkan salgı bir iki günde katılaştır ve kullanıma hazır hale gelirdi. Bu işten elde edilen gelir düşük olduğu için genellikle kadınlar ve çocuklar sakız üretimiyle meşgul olurdu. Bitlis bu dönemde parlak renk üretimi ile meşhurdu^[9]. Bitlis'te özellikle kırmızıya boyanan giysiler Osmanlı Devleti'nin uzak vilayetlerine hatta Gürcistan'a bile ihraç edilmekteydi. Mesela Van'da üretilen basmalar sırf kırmızıya boyanması için Bitlis'e gönderilmekte, boyanma işlemi tamamlandıktan sonra tekrar geri götürülmekteydi^[10].

Bitlis'te birkaç gün kalan Brant Tatvan, Ahlat ve Adilcevaz'ı da ziyaret etmişti. 1839 yılında Tatvan, Van Gölü kıyısında bulunan kırk Ermeni hanesinin yaşadığı küçük bir köydü. Burada göle oldukça yakın eski bir kalenin kalıntıları bulunmaktaydı. Sahilden yaklaşık bir mil uzaklıkta Ortap adında bir köy bulunmaktaydı. Bu dönemde yetersiz ve sınırlı da olsa Van Gölü'nden nakliye ve ulaşım yönünden faydalanılabilmekteydi. Tatvan'da bulunan beş altı adet derme çatma tekneler bu iş için kullanılırdı. Bu tekneler genellikle Van'dan Tatvan'a ham pamuk veya pamuklu elbiseler getirirlerdi. Aynı zamanda Van Gölü kıyısında bulunan küçük yerleşimlerden Van'ın ihtiyacı için temin edilen tahıl ve kereste bu teknelere yüklenerek sevk edilirdi^[11].

Van Gölü kıyısında bulunan Ahlat, Şeyh Helvar adlı bir mütesellim tarafından idare edilirdi. Bu mütesellim Muş Beylerine değil doğrudan Erzurum valisine bağlıydı. Esat Paşa Şeyh Helvar'ı zamanında Muşlu Hüseyin Paşa'ya kâhya yapmıştı. Bu kişi şeyh unvanını tarikat önderi olan babasından almıştı. Mütesellim her ne kadar Erzurum valisine bağlıysa da Ahlat'ta Muş beylerinin nüfuzu tam olarak hissedilmekteydi. Muşlu Emin Paşa'nın kuzenleri olup mütesellimin sürekli yanında bulunan Mehmet ve Mustafa Bey belki de Ahlat'ı doğrudan yöneten kişilerdi. Çok geniş toprakları olan kardeşlerin çok sayıda silahlı ve atlı adamları bulunmaktaydı. Kardeşlerin büyüğü olan Mehmet Bey oldukça gaddar biriydi ve yirmi kişiyi öldürdüğü söylenmekteydi. 1835 yılında Mehmet Bey hazine taşıyan bir kervana saldırmış ve kervandakilerin tamamını öldürmüştü. Bu gibi başına buyruk hareketlere daha fazla tahammül edemeyen Erzurum Valisi Esat Paşa, Mehmet Bey'i derdest etmesi için Van Kaymakamı İshak Paşa'ya talimat vermişti. Durumdan haberdar olan Mehmet Bey Bağdat'a kaçmak zorunda kalmış ve İshak Paşa görevden alınıncaya kadar bir daha Ahlat'a dönememişti^[12].

Yine Van Gölü kıyısında yer alan Adilcevaz'ın nüfusu 250 Müslüman ve 30 Ermeni hanesinden oluşmaktaydı. Evleri genellikle geniş bahçeliydi ve burada kayda değer miktarda meyve yetiştirilirdi. Adilcevaz'da ahalinin geçim kaynaklarından birisi de dokumacılıktı. Şehirde hem Müslümanlar hem de Ermeniler dokumacılık yaparlardı. Adilcevaz müteselliminin adı Çalangançoğlu Selim'di. Bu dönemde bölgeden hem Mansure Ordusu hem de Redif Askeri Teşkilatı için asker toplanmaktaydı. Adilcevaz orduya 30 sipahi ve 200 redif askeri verirdi. Mütesellimin damadı Ahmet Şerif Ağa ise redif teşkilatında yüz başıydı^[13].

Bu dönemde Bitlis'in ovalık kesimleri olan Adilcevaz ve Ahlat kesimlerinde bir takım göçebe aşiretler bulunmaktaydı. Bunların en meşhuru Adilcevaz'ın kuzey kesimlerinde yaylamayı adet haline getirmiş olan Haydaranlı Aşireti'ydi. Brant aşiretin reisi olan Sultan Ağa'yı da ziyaret etme fırsatını bulmuştu. Sultan Ağa onu Erzurum valisinin kendisine hediye etmiş olduğu kabul çadırında ağırlamıştı. Pamuktan yapılmış olan bu çadırın tek girişi bulunmaktaydı. Siyah renkli ve keçi kılından

9 FO, 78/366, Report of a Tour...

10 FO, 78/703, Notes on the Topography, Trade and Manufactures, Agriculture, Climate and Natural History of the Pashalik of Erzerum, 30 April 1847.

11 FO, 78/366, Report of a Tour...

12 FO, 78/366, Report of a Tour...

13 FO, 78/366, Report of a Tour...

yapılmış olan harem çadırı diğerlerinden biraz daha uzakta bulunmaktaydı. Sultan Ağa'ya sadece on çadırlık aşiret halkı eşlik etmekteydi. Böyle güçlü bir aşiret reisinin bu kadar az bir maiyet ile doluşması göçebe hayatına yabancı olan Brant'ı şaşırtmıştı. Düşman bir aşiretten saldırı beklenmediği müddetçe aşiret reisinin çadırı yakınlarında korumalar tutması adetten değildi. Göçebeler otlakların hayvanlarına yetmesi için genellikle 5 ile 10 çadırlık gruplar halinde gezerlerdi. Saldırı veya baskın gibi olağan üstü durumlar davullar yoluyla kamptan kampa duyurulurdu. Sultan Ağa bu yolla bir saat içerisinde savaşa hazır mükemmel teçhizatlı 150 süvari toplayabileceğini söylemişti. Haydaranlı Aşireti'nin diğer bir kolu İran'da bulunmakta ve Sultan Ağa'nın kardeşi Kasım Ağa tarafından yönetilmekteydi. Bir aşiret reisinin ölümü durumunda aşiretin önde gelenleri yeni bir reis seçmek için bir araya toplanırlardı. Reisliğe aday gösterilenler genellikle aynı ailenin mensuplarıydı. Bunlar, ölen reisin, amcası, kardeşi, oğlu, kuzeni veya yakınlık derecesi farklı akrabalarından oluşabilirdi. Teoride ailenin en cesur ve adil olanının seçilmesi gerekmekteydi. Seçilen kişi aşiretin yönetim işini üstlenir, kararların alındığı ihtiyar heyetinin başı olur ama gücü tamamen eline aldığı söylenemezdi^[14].

Muş, Ahlat, Adilcevaş gibi bölgelerde havaların soğumasıyla birlikte aşiretlerin köylerde kışlaması adet haline gelmişti. Köylüler genellikle ahırlarını aşiret hanelerine verirler ve onların hayvanlarının yem ihtiyacını ücretsiz karşılamak zorunda kalırlardı. Erzurum valileri Babıâli'nin onayı olmaksızın kışlak için her yıl aşiretlerden bir miktar para almaktaydılar. Köylüler bu durumdan son derece mustaripirse de yapabilecekleri bir şey yoktu. Örneğin Adilcevaş'a yakın Güciye Köyü on Ermeni hanesi barındırmakta ve bunlar 12 aşiret ailesine kışlak vermekteydiler. Brant, Sultan Ağa'ya nasıl olur da kışlak için Ermenilerin kapalı ve kirli ahırlarına kapanmaya tahammül edebildiklerini sormuştu. Sultan Ağa hapislik gibi algıladıkları bu durumdan son derece rahatsız olduklarını ve inşaatlan anlamadıkları için kendilerine ev yapamadıklarını söylemişti^[15].

19. yüzyılın ilk yarısında Muş ve Bitlis'in yönetimini ele geçirmek amacıyla Muş beylerinden Emin Paşa ve kuzeni Hüseyin Paşa arasında sürekli bir mücadele yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu mücadelenin önemli bir parçasını oluşturan Erzurum valileri de duruma göre iki beyden birisini azledip yerine diğerini atamışlardı. Mesela Hüseyin Paşa bir müddet bu bölgeleri idare ettikten sonra kötü yönetimi gerekçe gösterilerek görevden alınmış, yerine Emin Paşa getirilmişti. Hüseyin Paşa ise yılmamış, Nizip Savaşı öncesinde Hafız Paşa'nın karargâhına gidip Emin Paşa ve Muş'un yönetimi ile ilgili yanlış bilgiler vermiş ve bu şekilde rakibini alaşağı etmeye çalışmıştı. Bu durumdan haberdar olan Bitlis Beyi Şerif Bey abisi Emin Paşa'nın azledilmesi durumunda yeni yöneticiyi Muş'a sokmak için Bitlis ve çevresinden adam toplamaya başlamıştı. Şüphesiz böyle bir ihtimalin gerçekleşmesinden en fazla endişelenenler ise Bitlis ahalisiydi. Çünkü merkezi yönetimin emrine karşı direnmek isteyen Şerif Bey şehri yağmalayarak dağlara çekilebilirdi. Bu sırada Bitlis'te bulunan Brant 1833 yılından bu yana devletin merkezileşme politikalarını uygulaması, askeri reformları hayata geçirmesi sonrasında Bitlislilerin endişelerinin çok da gerçekçi olmadığını düşünüyordu. Ona göre özellikle Nizam Ordusu ve Redif Askeri Teşkilatı'nın bölgede varlığını hissettirmesi bu tarz tehlikeleri olabildiğince sınırlandırmıştı^[16].

Nizip Savaşı'ndan önce Emin Paşa ve kardeşleri savaşa katılmak için 2500 süvari, 600 redif askeriyile Hafız Paşa'nın karargâhına gitmişlerdi^[17]. Ancak savaşın hezimetle neticelenmesiyle birlikte Emin Paşa'nın Osmanlı ordusu komutanı Hafız Paşa'ya ihanet ettiği rivayetleri dört bir tarafa yayılmaya başlamış, hatta Emin Paşa ile birlikte kardeşleri Şerif ve Murat Beyler Malatya'da tutuklanmışlardı.

14 FO, 78/366, Report of a Tour...

15 FO, 78/366, Report of a Tour...

16 FO, 78/366, Report of a Tour...

17 FO, 78/366, Brant to Palmerston, 13 May 1839.

Hüseyin Paşa ise entrikaları neticesinde emeline ulaşmış, savaş sonrasında Muş'un yönetimi kendisine verilmişti^[18]. Emin Paşa'nın bölgedeki Osmanlı valilerini küçümsediği anlaşıldığı kadarıyla o dönemde herkesin malumuydu. Paşa kendisi gibi uzun yıllar yöneticilik yapmış bir aileye mensup birisinin küçük bir rütbeyle sınırlandırılmasını doğru bulmuyor, alt sınıftan gelenlerin daha üst mertebelere yükselmesini adaletsizlik olarak görüyordu. Muhtemelen onun bu düşüncelerini kuzeni Hüseyin Paşa çarptırarak Hafız Paşa'ya aktarmış ve onu olabildiğince karalamıştı.

Nitekim Hafız Paşa kendisini ziyarete gelen Brant'a Emin Paşa'nın memleketin sadece padişaha ait olduğunu unutmuş gibi hareket ettiğini ve 6000 kese yaklaşık 30.000 sterlin olarak hesaplanan Muş'un gelirlerini sakladığını söylemişti. Brant bu görüşmeden sonra zamanında Muş'u soyup bölgeyi yıkıma götüren Hüseyin Paşa'nın Hafız Paşa'yı yanlış yönlendirdiğine dair şüphesinin olmadığını söylemişti^[19]. Hüseyin Paşa'nın atanmasını Brant hiç de hoş karşılamamıştı. Ona göre imparatorluğun doğu bölgelerinde huzur sağlanmak isteniyor, ahalinin refah seviyesinin yükseltilmesi hedefleniyorsa yerel beylerin yönetime ortak edilmemesi ve sancakların doğrudan Babıâli tarafından atanan memurlar tarafından idare edilmesi gerekiyordu^[20].

Nizip Savaşı sonrasında Babıâli Erzurum Valiliği'ne Hafız Paşa'yı atamıştı. Hafız Paşa ise Emin Paşa'yı sürgüne göndermiş, Muş ve Bitlis'in yönetimini Hüseyin Paşa'ya vermişti. Hüseyin Paşa geçmişte olduğu gibi yine bu sancakları kötü yönetmiş, üstelik bir takım yolsuzluklara da bulaşmış olduğu için kısa süre içerisinde azledilmişti. Yerine 1840 yılı sonlarına doğru Emin Paşa'nın kardeşi Kürşat Bey getirilmişti^[21]. Anlaşıldığı kadarıyla bu tarihten sonra Emin ve Hüseyin Paşalar dışındaki Muş ve Bitlis sancaklarının idarecilerine vezirlik rütbesi verilmemiş, buraların yöneticileri için paşa unvanı kullanılmamıştı. 1842 yılında kadar sürgünde bulunan Emin Paşa bu tarihte affedilmiş ve Erzurum'a dönmesine müsaade edilmişti. Durumdan haberdar olan Muş'un Ermenileri Emin Paşa'yı yönetici olarak istediklerini belirten bir mazhar hazırlayıp Erzurum'a göndermişlerdi. Bölgedeki Kürt aşiretlerinin de benzer bir talepte bulunması üzerine dönemin Erzurum Valisi Kâmilî Paşa onu tekrar Muş ve Bitlis'e yönetici olarak atamıştı. Ancak paşa birkaç ay sonra ölünce kardeşi Kürşat Bey yeniden göreve getirilmiş, kısa bir süre sonra da bu sancakların yönetimi diğer kardeş Şerif Bey'e verilmişti. Bir müddet sonra Şerif Bey'le ilgili şikâyetler Erzurum'a iletilmiş, bunun üzerine Kâmilî Paşa ahaliye neden kötü muamele ettiğini açıklaması için Şerif Bey'i Erzurum'a çağırmişti. Şerif Bey emre itaat etmeyince Kâmilî Paşa Şerif Bey'i azlederek, yerine Hüseyin Paşa'yı atamıştı. Şerif Bey'in Muş'tan çıkmaması üzerine Kâmilî Paşa Halil Bey ve haznedarını yönetimi ele geçirmeleri için Muş'a sevk etmişti. Neticede üzerine gelen birliklere karşı koyamayan Şerif Bey ve kardeşi Murat Bey kaçmak zorunda kalmışlardı^[22]. Böylece Kâmilî Paşa ilk etapta Bitlis, Muş ve Hınıs'a Kürt beylerini atamamış, görevlendirdiği mütesellimler yoluyla buraları doğrudan kendi yönetimine bağlamıştı. Bu mütesellimlerin her birinin bölgenin meselelerini memleketin önde gelenlerinden oluşan bir meclise sunmalarını kural haline getirmişti. Bu yolla bölge halkının alınan kararlarda etkili olması bekleniyordu^[23]. Aslında bu gelişmeler Bitlis ve Muş'ta devlet otoritesinin her geçen gün biraz daha güçlendiğini göstermekteydi. Bu durum ise doğudaki tüm yerel beyleri son derece rahatsız etmekteydi. Muş'tan kaçan Şerif Bey'in Müküs Beyi Han Mahmut'a sığındığı anlaşılmıştı. Bu dönemde Han Mahmut, Cizre Beyi Bedirhan ve Hakkâri Beyi Nurullah Bey ile oldukça yakın ilişkiler kurmaya başlamıştı. Bunun üzerine Kâmilî Paşa haklı olarak bölgedeki Kürt Beylerinin yani, Bedirhan Bey, Nurullah Bey, Han Mahmut ve Şerif Bey'in bağımsız hareket edebilmek için ittifak kurduklarını dü-

18 FO,78/366, Brant to Palmerston, 20 July 1839.

19 FO, 78/366, Report of a Tour...

20 FO, 78/366, Brant to Palmerston 22 July 1839.

21 FO, 195/175, Report on the Trade of Erzerum for 1840, and on the State of the Pashalik, 21 January 1841.

22 FO, 78/572, Brant to Canning, 29 May 1844.

23 FO, 78/572, Brant to Canning, 10 June 1844.

şünmeye başlamıştı^[24]. Kâmilî Paşa muhtemelen bu ittifaka Muş ve Bitlis'in dâhil olmasını engellemek düşüncesiyle buraların yönetimini yeniden Hüseyin Paşa'ya vermişti. Ancak bu sancakları asıl yöneten kişi Kâmilî Paşa'nın göndermiş olduğu İbrahim Efendi adında bir kâhyadaydı. Bu adam çok zengin ve etkili olan aynı zamanda bölge ahalisi tarafından hiç sevilmeyen biriydi^[25].

Yerli ahalden atamalarla bir türlü istenilen iyi yönetim tesis edilemiyordu. Nitekim Bitlis ve Muş'un idaresinde İbrahim Efendi etkili olduktan kısa bir süre sonra Erzurum'a onunla ilgili çok sayıda şikâyet aktarılmıştı. İbrahim Efendi değişik isimlerle yasal olmayan yollardan sözde vergiler toplamaya başlamış olduğu anlaşılıyordu. Örneğin görünüşte paşanın ihtiyaçlarını karşılamak için aylık her köyden arpa, tereyağı, saman, ot ve koyun toplamaktaydı. Bunların çok az bir kısmı paşanın sarayına gitmekte, geri kalanı İbrahim Efendi veya kadı adına satışa çıkarılmaktaydı. Bunun yanında ilbaşı denen, kırk veya elli çadırılık göçbeleri idare eden kişilerin tamamı İbrahim Efendi'nin yakınları arasından seçilmişti. Bu şefler keyfi olarak köylerden arpa, saman, ot, tereyağı, peynir ve koyun alırlardı. İbrahim Efendi saçma bahanelerle her üç veya dört ayda bir köylerin kâhyalarını değiştirirdi. Köyün büyüklüğüne göre yeni kâhya İbrahim Efendi'ye 500 veya 1500 kuruş değerinde hediye vermek zorundaydı. Bu hediyenin parası da vergilere eklenince ahalinin ödemiş olduğu vergi zamanla tahammül edilemez miktarlara yükseltilmişti. İbrahim Efendi fırıncıları fiyatı 96 kuruş olan unu kendisinden 144 kuruşa almaya zorlamıştı. Bu nedenle fırıncıların temel tüketim maddesi olan ekmeğin fiyatını %60 oranında yükseltmiş olmalarına da ses çıkarmazdı. Hüseyin Paşa'nın Muş'u idare ettiği dönemde İbrahim Efendi zulmün dozunu artırmıştı. Hem Müslümanlar hem de Ermeniler baskıcı rejimden dolayı Muş'tan kaçmaya başlamışlardı. Ancak insanlar maruz kaldıkları haksızlıklardan Hüseyin Paşa'yı sorumlu tutuyorlardı. Bu nedenle kimliği belli olmayan kişiler tarafından Hüseyin Paşa'ya suikast düzenlenmiş, paşa hafifçe yaralanarak kurtulmuştu^[26].

Erzurum'a iletilen yakınmalar sonrasında 1845 yılı başında Muş ve Bitlis'in idaresi Ahmet Kâşif Efendi adından bir mütesellime verilmişti. Ancak yeni mütesellim buraları idare etmekte aciz kalmıştı. Ayrıca yabancı olduğu bölgelerde görev yapmış olması hasebiyle şehirde doğru olan bitenden de haberdar olamamıştı^[27]. Bu sırada Şerif Bey'in taraftarları Kaşif Efendi'nin insanları baskı altına aldığı iddia etmişler ve onun azledilmesi için Erzurum'a dilekçeler göndermişlerdi. Bu sırada Erzurum'da Tanzimat Fermanı hayata geçirilmiş ve eyaletin farklı bölgelerinde Tanzimat'a karşı muhalefet hareketleri belirmeye başlamıştı. Bunun üzerine Muş ve Bitlis'te isyan çıkmasını engeller düşüncesiyle Şerif Bey buralara yeniden yönetici olarak atanmıştı^[28]. Bu değişime rağmen İbrahim Efendi hala Bitlis ve Muş'ta insanlara zulmetmeye devam etmekteydi.

Baskı o denli olmuştu ki daha fazla bu hale dayanamayan Bitlisliler aralarında seçtikleri temsilcilerini durumları ile ilgili bilgi vermek üzere Erzurum'a göndermişlerdi. Erzurum'a ulaşan heyet İbrahim Efendi'nin kendilerinden zorla 70.000 kuruş para aldığını söyleyince İbrahim Efendi hapse atılmış, daha sonra istenilen miktarı on beş gün içerisinde ödeme koşuluyla serbest bırakılmıştı. İbrahim Efendi'ye tanınan süre dolmuş olmasına rağmen kendilerine herhangi bir ödeme yapılmayan Bitlis heyeti sorunlarını burada çözemeyeceklerini anladıklarını söyleyerek, İstanbul'a gitmek için izin istemişler, ancak onlara müsaade edilmemişti^[29]. Bu esnada Bitlis'ten gelen heyetin başkanı sokakta yürürken atlı bir adam tarafından ezilerek öldürülmüştü. İlk etapta bu kişinin İbrahim Efendi'nin adamı olduğu ve heyet başkanının planlanmış bir suikast sonucu öldürüldüğü söylentileri

24 FO, 195/227, Brant to Canning, 17 October 1844.

25 FO, 78/572, Memorandum Regarding the State of Moosh, 9 December 1844.

26 FO, 78/572, Memorandum Regarding the State of Moosh, 9 December 1844.

27 FO, 195/227, Brant to Canning, 8 October 1845.

28 FO, 78/613, Brant to The Earl of Aberdeen, 8 April 1845.

29 FO, 195/227, Brant to Canning, 11 June 1845.

etrafa yayılmıştı. Yakalanan zanlı ifadesinde İbrahim Efendi ile hiçbir bağlantısının bulunmadığını söylemiş, atını kontrol edemediğini, adamın ölümünün tamamen kaza olduğunu ifade etmişti. Daha sonra serbest bırakılan bu kişi gözden kaybolmuş ve mesele tamamen unutulmuştu^[30]. Konu ile ilgili soruşturma yapan ve olaya şahit olanlarla konuşan Brant, olayın önceden İbrahim Efendi tarafından planlandığına ve adamın öldürüldüğüne kanaat getirmişti. Anlaşıldığı kadarıyla İbrahim Efendi özgürlüğü için cömertçe rüşvet dağıtmış ve bu yolla kendisine yönelik suçlamalardan kısa bir süre için kurtulmuştu^[31]. Ancak Erzurum Valiliğine Esat Paşa atandıktan kısa bir süre sonra İbrahim Efendi'yi Bitlis'ten Erzurum'a getirtmiş ve hemen hapse attırmıştı^[32]. Yeniden soruşturma yapılıncaya İbrahim Efendi'nin Erzurum Valisi Bekir Sami Paşa'ya 20.000 kuruş rüşvet vererek cezalandırılmaktan kurtulduğu anlaşılmıştı. Esat Paşa İbrahim Efendi'den 70.000 kuruşu ödemesini istemişti. Borcunu inkâr etmesi üzerine paşa onu zincire vurmuştu. Paşanın bu meselede son derece ciddi olduğunu gören İbrahim Efendi mecburen kendisinden istenilen miktarı ödemek zorunda kalmıştı^[33]. Tanzimat reformları 1845 yılında Erzurum Eyaleti ve ona bağlı olan yerleşim yerlerinde uygulanacağı ilan edilmişti. Bu ferman ile hayata geçirilecek yeni vergi toplama sistemi ve yeni vergilendirme usulü padişahın bir lütfu olarak duyurulmuştu.

Ferman Müslümanlardan ve Ermenilerden eşit oranda vergi alınmasını ön görüyor, köylerdeki kışlak usulünü ve angaryayı ortadan kaldırıyor. Bu sırada oldukça beceriksiz bir idareci olan Bekir Sami Paşa Erzurum valisiydi. Onun kötü yönetimi eyaletin tamamında Tanzimat karşıtlarını cesaretlendirmiş ve reformlara karşı ciddi isyanlar çıkmıştı^[34]. İsyânların ilki Van'da ortaya çıkmış, insanlar Tanzimat'la ilgili talimat almak için Erzurum'a giden Van Kaymakamı Sırrı Paşa'yı dönüşünde şehre sokmamışlardı. Hatta Bekir Sami Paşa'nın ihmalkarlığından cesaretlenen Vanlılar, Erzurum'a bir heyet göndererek; Tanzimat'ı istemediklerini, Sırrı Paşa'yı kaymakam olarak kabul etmeyeceklerini, sadece kendi beylerinden birini yönetici olarak görmek istediklerini, asker vermeye yanaşmayacaklarını ve sancaklarında askerinin konuşlanmasına müsaade etmeyeceklerini söylemişlerdi. Aynı şekilde Kars ve Çıldır'da da ahalinin Tanzimat'tan nefret ettikleri söyleniyor, Muş ve Bitlis'te de durum pek de iç açıcı olmadığı haber veriliyordu. Bölgedeki en güçlü Kürt Beyi olan Bedirhan Bey, Han Mahmut ile birlikte isyanları desteklediği, diğer beylerin de onlarla birlikte hareket ettikleri haber verilmekteydi. Erzincan, Tercan, Acara ve Livane gibi bölgelerde de huzursuzluğun hâkim olduğu bildirilmekteydi. Bekir Sami Paşa gereken tedbirleri zamanında almadığı için eyaletin önemli bir kısmını asiler ele geçirmişlerdi^[35].

Erzurum Eyaleti'nin hızlı bir şekilde kaosa sürüklendiğini gören Babıâli, atandıktan birkaç ay sonra azletmiş, yerine daha önce Erzurum valiliği yapmış, adaleti ve sertliğiyle meşhur olan Esat Paşa'yı atamıştı. Esat Paşa atandıktan hemen sonra Şerif Bey'i Erzurum'a davet etmiş, ona Tanzimat ilkelere göre hareket etmesi ve insanları iyi davranması durumunda görevine devam etmesine müsaade edeceğini söylemişti. Ancak padişahın sadık bir hizmetkârı gibi hareket etmemesi halinde rezil bir halde sürgün edilmekten kendisini kurtaramayacağını tehdidini savurmayı da ihmal etmemişti^[36]. Bu dönemde merkezi hükümetin tüm iyi niyetine rağmen bölge halkı ülkedeki gelişmeleri önemsememişler, sırf almış oldukları hayat tarzını sürdürürebilmek için faydasını gözleriyle gördükleri reformlara bile karşı çıkmışlardı. Halkın bu tavrı bilgisizlikten ileri gelmekle birlikte, yöneticiler arasında da reformlara karşı çıkan bir takım çıkar çevreleri bulunmaktaydı.

30 FO, 195/227, Brant to Canning, 1 July 1845.

31 FO, 195/227, Brant to Canning, 9 July 1845.

32 FO, 78/613, Brant to Canning, 9 September 1845.

33 FO, 195/227, Brant to Canning, 12 December 1845.

34 FO, 78/654, Report on the Trade of Erzeroum for the Year 1845, and on the State of the Pashalik.

35 FO, 78/366, Brant to the Earl of Aberdeen, 13 June 1845.

36 FO, 195/227, Brant to Canning, 12 December 1845.

Bu gibiler için vatandaşın ve devletin bir önemi yoktu, düşündükleri tek şey kendilerini zengin etmektir^[37]. İnsanların genelinin Tanzimat'a karşı çıkmalarının en önemli sebebi fermanın içeriği ile ilgili bilgi sahibi olmamalarıydı. Yetkililer açık ve net bir şekilde Tanzimat'ı anlatmıyorlardı. Bununla birlikte bölge halkının önde gelenleri insanları yanlış bilgilendiriyordu. Bunlardan biri Erzurum Eyaleti önde gelenlerinden Cennetzade Abdullah Efendi'ydı. Üstelik bu kişi bölge halkının refahının nasıl sağlanacağı, Tanzimat'ın nasıl uygulanacağı ile ilgili fikirlerini beyan etmek için İstanbul'a giden heyet arasında yer almıştı. Abdullah Efendi İstanbul'dan dönüşünde yerel beylere Tanzimat'ın çok kötü bir sistem olduğunu anlatmış, onları açıkça isyana teşvik etmişti^[38].

Van isyanı ahali ile yapılan müzakerelere rağmen uzun bir süre çözüme kavuşturulamamıştı. Cizre Beyi Bedirhan Bey'in isyanın gerçek lideri olduğu sanılıyordu. Bu yüzden onun bilgisi olmadan Vanlıların herhangi bir koşul öne sürmeleri veya Tanzimat'ı kabul etmelerinin mümkün olmadığı düşünülüyordu^[39]. Üstelik Şerif Bey'in Bedirhan Bey ile anlaşığı, isyanı gizlice desteklediği haber alınmıştı. Bu durumda Hakkâri, Van, Cizre, Muş ve Bitlis bölgesinin tamamında büyük bir isyan çıkacağı zannedilmekteydi^[40]. Brant konu ile ilgili raporunda Şerif Bey'in asiler ile kesin bir şekilde anlaşığı ve ilk fırsatta isyana destek vereceğinin kesinleştiğini bildirmişti^[41].

Osmanlı yönetimi tüm çabalarına rağmen Van isyanını sonlandıramamış, Bedirhan Bey ve Han Mahmut gibi güçlü Kürt beylerinin isyanın elebaşları olduğu 1846 yılı sonunda tam olarak ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine yetkililer 1847 yılı başlarında askeri harekât için hazırlıklara girişmişti. Bölgedeki yoğun hareketliliği bizzat şahit olan Şerif Bey diğer Kürt beylerinin yanında yer almamıştı. 1847 yılı baharında Anadolu ordusu iki kol halinde ilk önce Cizre ardından Van üzerine yürümüş, isyancı beylerin tamamı yakalanarak sürgün edilmişlerdi.

Askeri harekât tamamlandıktan sonra bölgede yeni bir idari düzenlemeye gidilerek Kürdistan Eyaleti kurulmuştu. Esat Paşa yeni eyaletin valisi olurken, Erzurum'un defterdarı da eyaletin ekonomik işlerini yürütmekle görevlendirilmişti. Yeni eyalet, Muş, Van, Hakkâri, Cizre, Diyarbakır'a bağlı yerleşim yerlerinden oluşmuştu. İsyanı sonlandıran Anadolu Ordusu'nun komutanı Osman Paşa'nın önerisiyle Bitlis geçici bir süre yeni eyaletin merkezi olacaktı. Asıl merkez olarak düşünülen Van Gölü'nün batı sahillerinde yer alan Ahlat'ta yeni bir şehir kurulması planlanmaktaydı. Ahlat'ın pozisyonu büyük bir şehrin kurulması için oldukça elverişliydi ve iklimi insan sağlığı için son derece uygundu. Burada Hamamlar, camiler, kışlalar vali ve ordu komutanı için konaklar inşa edilecek, Anadolu ordusunun karargâhı burada bulunacaktı. Bunun yanında Erzurum'dan Ahlat'a oradan Hakkâri'de işletilen madenlere doğru giden bir yol yapılması planlanmaktaydı. Birliklerin giyim kuşamını tedarik için Ahlat'ta fabrikalar kurulacaktı. Böylece Ahlat doğu eyaletlerinin en önemli merkezlerinden biri haline getirilecekti. Brant'a göre Bitlis, eyaletin yönetim merkezi için daha uygundu. Burada hem ordunun hem de yöneticilerin ihtiyacını karşılayama yetecek hali hazırda binalar mevcuttu. Halbuki Ahlat'a yeni binalar inşası için çok masraf yapmak gerekecekti. Ancak bu planı öneren Anadolu Ordusu Komutanı Osman Paşa'nın 1847 sonunda vefat etmesiyle Ahlat'la ilgili düşünülenlerin hayata geçirilmesi beklenmemekteydi^[42]. Bölgedeki teşkilatlanma tamamlandıktan sonra yetkililer sürgün edilmeyen Kürt beylerine üst düzey idari görev vermemişler, en fazla kaza müdürü olmalarına müsaade etmişlerdi. Zaten devlet otoritesi yeterince güçlendirildikten sonra Babıâli zamanla diğer beyleri de uzaklaştırmayı kafaya koymuştu.

37 FO, 78/653, Report of a Journey to Kars, 12 September 1846

38 FO, 78/653, Brant to Canning, 3 January 1846.

39 FO, 195/227, Brant to Canning, 12 December 1845.

40 FO, 78/653, Brant to the Earl of Aberdeen, 27 February 1846.

41 FO, 78/653, Brant to the Earl of Aberdeen, 10 June 1846

42 FO, 78/752, Report on the Trade of Erzeoom, and on the State of the Pashalik, for the Year 1847.

Bu planını da 1849 yılında hayata geçirmiş, Muş Beylerinden Şerif, Murat ve Kürşat beyler Esat Paşa tarafından tutuklanıp İstanbul'a gönderilmişlerdi. Böylece Bitlis ve Muş bölgesi üzerinde devletin otoritesi dışında başka bir otorite kalmamıştı. Konsolos Brant'a göre beylerin uzaklaştırılması yerinde bir tedbirdi. Çünkü bunlar bölgede bulunduğu müddetçe devletin reform ve merkezileşme politikalarına fırsat buldukça karşı koyacaklardı⁴³.

Sonuç

19. yüzyılın ilk yarısında Erzurum Eyaleti'ne bağlı olan Bitlis'te 16. yüzyılda tesis edilmiş olan idari yapı, yani yurtluk-ocaklık sistemi hala varlığını sürdürmekteydi. Yüzyılın başlarında buranın yönetimini Babiâli'nin onayıyla Muş beyleri ele geçirmişti. Konsolos raporlarına göre bu dönemde Bitlis'te istikrarlı bir idari yapıdan bahsetmek mümkün değildi. Erzurum valilerinin atadığı yöneticiler duruma göre sık sık değiştirilmekteydiler. Yöneticilerin tamamı Bitlis'i iyi idare edememiş, bu nedenle bu sancak günden güne her yönüyle daha kötüye gitmişti. Buna rağmen bizzat Brant'ın ifade ettiği üzere Bitlis doğudaki sancaklar içerisinde en önemli ticari merkez olma konumunu muhafaza etmişti. Bu dönem aynı zamanda idari, ekonomik ve askeri reformların hayata geçirildiği bir süreçti. Bu nedendir ki 16. yüzyılın modası geçmiş ve işlevsiz yönetim sistemi de tasfiye edilmiş, eski idari sistemin ürünleri olan yerel beylerin tamamı bölgeden uzaklaştırılmıştı. Şüphesiz reformların hayata geçirilmesi birçok problemlere yol açmış, merkezi hükümet uzun süre meşgul olacağı büyük sosyal tepkiler ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Söz konusu değişim ve dönüşümün sancılara İngiltere'nin Erzurum konsolosu olan Brant bizzat şahitlik etmişti. Onun kaleminden çıkmış olan raporlarda gelişmeler günü gününe kaydedilmiş, olayların Osmanlı belgelerinde yer almayan ayrıntıları ve perde arkasına yer verilmişti. Bu nedenle onun aktarmış olduğu bilgiler son derece önemlidir ve bölge tarihiyle ilgilenen araştırmacıların başvurmak zorunda olduğu en önemli birinci el kaynaklar arasında yer almaktadır.

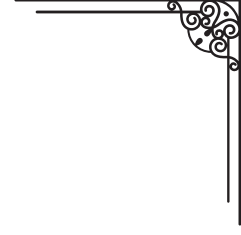
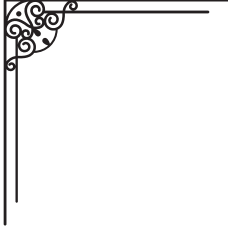
Kaynakça

National Archive, Foreign Office (FO), FO, 78/366, FO, 78/572, FO, 78/613, FO, FO, 78/653, 78/654, FO, 78/703, FO, 78/752, FO, 78/797, FO, 195/227, FO, 195/175.

---

43 FO, 78/797, Brant to Palmerston, 12 Nisan 1849.

19. YÜZYILIN SONLARI İLE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA BITLİS VE ÇEVRESİNDE ASAYİŞ OLAYLARI

AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY WITH THE END OF THE 19TH CENTURY SECURITY CASES IN BITLİS

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü, mustafa.ozturk@idu.ed.u.tr

Giriş

Bitlis Doğu Anadolu'nun önemli vilayetlerinden olup, 19. yüzyılın sonlarında Bitlis merkez sancağı olmak üzere Muş, Siirt, Genç sancaklarından oluşmaktaydı. Bitlis'in kazaları ise Ahlat, Hizan, Mutki'dir. Merkeze bağlı Çukur, Huyut, Hizan kazasına bağlı İspayret nahiyeleri mevcuttur. Siirt sancağının kazaları ise Eruh, Pervari, Şirvan, Garzan kazalarını ihtiva etmektedir. Eruh'un Dirgöl, Şirvan'ın Zirki ve Garzan'ın da Rıdvan nahiyeleri vardır. Genç Sancağı da merkez kaza ile birlikte Çapakçur ve Kulpa kazalarından oluşmaktadır.

Genç kazasının Gönük (Göynük), Zikti ve Piçar nahiyeleri mevcuttur^[1]. Bu haliyle Bitlis'in sınırları Bitlis kazaları ile birlikte Siirt, Muş, Bingöl ve kısmen de Batman'a kadar uzanır. Bu haliyle Bitlis'in siyasî, askerî, iktisadî ve kültürel bakımdan önemli bir mevki olduğu açıktır.

Bitlis'in nüfusu başta Kürt olmak üzere Ermeni, Süryani, Keldani, Katolik ve Protestanlardan oluşmaktadır. Gayr-i müslim ahali, genel nüfusun dörtte biri oranındadır. Hiçbir kaza, nahiyeye ve köy yoktur ki, orada Ermeni meskûn olsun da Kürt olmasın^[2]. 1892-1893 yılları arasında Bitlis sancağının nüfusu; 25.975 erkek, 20.291 kadın olmak üzere 46.266 Müslüman nüfusu vardı. Gayr-i Müslimlerin içinde en kalabalık olan Ermeniler 16.814 erkek, 12.670 kadın olmak üzere 29.484, Katolikler 70 erkek, 60 kadın toplam 130, Protestanlar 424 erkek 357 kadın 781 ve Süryaniler 189 erkek 153

1 Bitlis Salnameleri, Devlet, Vilayet, Maarif, (Yay. Haz.Eralp Yaşar Azap), İstanbul 2017, s. 18

2 Bitlis Salnameleri, s. 38

kadın ki toplam 342 nüfus idiler³⁷. Buna göre gayr-i Müslimlerin toplam nüfusu 30.737 olmaktadır. O halde Müslümanların oranı %60.08, gayr-i Müslimlerin oranı da %39,91 demektir. Ancak Bitlis'in vilayet genelinde bu oran Müslümanlar lehine değişmektedir. Bu kısa idarî taksimat ve nüfus bilgilerinden de anlaşılacağı Bitlis'te asayiş tehdit eden unsurlar, Ermeniler ve Kürt aşiretleridir.

Asayiş olaylarını yakından ilgilendirdiği için önce Bitlis'in nüfus ve sosyal vaziyetine göz atmak yerinde olacaktır. Ocak 1883 (29 Safer 1300) tarihli umumi nüfus defterine göre⁴¹ Bitlis Vilayeti, Bitlis, Siird, Muş ve Genc Sancaklarından oluşmaktaydı. Bitlis Sancağında 44.467 yani %58,69 Müslüman, 30.445 yani %40,18 Ermeni meskûndü. Sancağın genel nüfusu 75.760 idi. Katolik, Protestan, Süryani Kıpti ve Kıpti gayr-i Müslimlerin toplamı 848 nüfustur. Kısaca gayr-i Müslimlerin büyük bölümü Ermeni'dir. Ermenilerin kadın-erkek nüfus olarak vilayete dağılımı da şöyledir: Siirt sancağında 11.971, Muş sancağında 53.776, Genç'te 5.166 Ermeni nüfusu mevcuttu. Vilayet genelinde 167.054 Müslüman, 101.358 Ermeni, 4.848 Katolik, 1498 Protestan, 1981 Süryani Kıpti Gayr-i Müslim ve 159 Kıpti Gayr-i Müslim ki, genel toplam 276.998 nüfus yaşıyordu.

Rakamlardan anlaşılacağı gibi, Bitlis'te Ermeni nüfusun yoğun olduğu, bundan dolayı da Ermeni eşkıyalığının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu da merkezî otoritenin zayıflaması, idarî ve sosyal alandaki yetersizlikler, Ermeni komitalarının faaliyetleri, yabancı devletlerin tahrik ve teşvikleri, misyonerlerin her türlü yardımları ile bölgede Ermeni çetelerinin asayiş nasıl tehdit ettiklerini açıklamaktadır. Karasal iklim ile sıcak deniz kıyılarında yaşayan insanların hayat tarzları tabii olarak birbirinden farklıdır. Karasal ikliminin iktisadî esası, tarım ve hayvancılığa dayanır.

Tarım toplumu özelliklerinin yaşandığı dönemlerde geniş arazileri ekip biçmek, büyük sürüleri korumak, geniş bir nüfusa ihtiyaç gösteriyordu. Böyle bir ortamda insanlar hayatlarını devam ettirmek, tabiatla ve düşmanlarıyla mücadele etmek için, daha çok kol gücüne, insan gücüne ihtiyaçları vardı. Bundan dolayı geniş akraba toplulukları büyük önem arz etmektedir. Hatta bu hayat şartlarında geniş aile tipi de yeterli gelmez, kan ve soy bağı ile birbirlerine bağlı olan daha geniş topluluklara ihtiyaç duyulur, bir soy ve nesep bağlılığı geliştirilerek aşiret kavramı etrafında birleşilir, böylece aşiret-kabile duygu ve düşüncesi gelişir. O halde aşiret-kabilecilik düşünce ve olgusu karasal iklimde, çöl ikliminin hayat şartları karşısında temâyüz etmiştir.

Birlikte yaşama mecburiyetinin esası iktisadîdir. Bu iktisadî hayat tarzı insanları birlikte yaşama-ya mecbur etmekte ve buna bağlı bir sosyal düzeni de beraberinde getirmektedir. Kısacası burada kolektif bir hayat tarzı esastır. Kolektif hayat tarzı şöyle ya da böyle bir lidere ihtiyaç gösterir. Bu lider çeşitli kültürlerde ve dönemlerde, dayandığı temele göre (Feodal bey, Ağa, Aşiret Reisi, Şeyh) isimlendirilir. Böylece feodalizm denen sosyal gerçek ortaya çıkar. Burada toplumsal kontrol daha belirgindir. Gelenekçilik, muhafazakârlık, dindarlık, ananevî değerlere bağlılık daha fazladır. Doğu Anadolu ve özeld konumuz olan Bitlis'te bu sosyal gerçeklik bütün unsurlarıyla vardır. O halde Bitlis'te asayiş tehdit eden ikinci unsur, aşiretlerin yaptıkları eşkıyalık hareketleridir⁵¹.

Coğrafi bakımdan da çoğunlukla dağlık, ulaşımı ve kontrolünün kolay olmadığı özelliklere sahip olan Bitlis'te asayiş temin etmek büyük bir mesele idi. Kısaca özetlediğimiz sebeplerden dolayı, Bitlis ve çevresinde asayişin temini bütün dönemlerde en önemli mesele idi.

3 Bitlis Salnameleri, s. 219

4 BOA NFS,d. 07450, s. 34-35

5 Mustafa Öztürk, Tarih Felsefesi, 3. Baskı, Akçağ yay., Ankara 2014, s. 130-132

Ermeni Eşkîyası

Bilindiği gibi, Bitlis, *Vilâyât-ı Sitte* içinde mütalaa edilmektedir. Bu vilayetler, *Dişarbakır, Bitlis, Van, Erzurum, Mamuratü'l-Aziz* ve *Sivas*'tır. Esasen 1878 Berlin Antlaşmasında ilk defa kullanılan bu tabir, Doğu'da kurulması planlanan bir Ermeni Devletinin sınırlarını teşkil ediyordu. Zaten Antlaşmanın İngilizce suretinde altı Ermeni Vilayeti tabiri kullanılmış ve buralarda ıslahat yapılması, bu ıslahatın takibi için de antlaşmayı imzalayan devletler tarafından kontrol edilmesi hükmüne bağlanmıştı. Aşağıdaki belgelerde görüleceği üzere Bitlis'te İngiliz, Fransız ve Amerikan konsolosları bulunmakta, zaman zaman bölgede incelemelerde yapmaktadırlar. Bu konsolosların tarafsız gözlem yaptıkları ve ülkelerine gerçek raporlar gönderdikleri zannedilmemelidir. Tam aksine, taraflı raporlarıyla ülkelerinin dış siyaseti ve hedeflerine hizmet eden, kamuoylarını Ermeniler lehine yönlendiren raporlar yazıyorlardı.

Her ne kadar tebliğimizin konusu asayiş olayları ve eşkıyalık ise de Ermeni eşkıyalığının temeli, siyasî ve uluslararası mahiyette olup, aşiret veya adi eşkıyalık hareketlerinden ayrılmaktadır. Emperyalizmin bölgeyi kendi siyasî menfaatleri doğrultusunda düzenlemek için bir araç olarak Ermeni Meselesini ortaya çıkardığı ve günümüze kadar devam ettirdiği bir mesele olduğu aşikârdır. Bu konuda uzmanları tarafından sayısız eser verilmiş olup, meseleyi ilgili kaynaklara⁶⁾ havale etmeyi ve asıl konumuz olan Ermenilerin bölgede yaptıkları tedhiş hareketlerini ele almayı uygun gördük. Böylece alana yeni bilgilerle bir katkı sağlanmış olacaktır.

Yerli-yabancı kamuoylarında 1915 Sevk ve İskân konusu ön plana çıkarıldığından dolayı, meselenin bu tarihte başladığı düşüncesi hâkimdir. Oysa Ermenilerin isyan ve yaptıkları katliamlar, 19. yüzyılın sonlarında başlar. Esasen bu dönemde Ermenilerin yaptıkları katliamlar ön plana çıkartılırsa, 1915'e neden ihtiyaç duyulduğu daha açık olarak anlaşılacaktır. Gerek tebliğimizde ve gerekse yayımlanan arşiv belgelerinde yüzlerce belge konuyu aydınlatmaya kâfidir.

26 Ağustos 1895 (14 Ağustos 1311) tarihinde Erzincan'da Dördüncü Ordu'dan gelen şifreli telgraf ile Sason'a taarruzda bulunan eşkıyanın yakalanması ve asayişin temini için Sason'daki askerlerin ikiye ayrılması, bir kısmının kaza merkezinde kalması ve bir kısmının da Sason ve Gevar nahiyelerinde uygun görülecek mevkilere yerleştirilmeleri lüzumu belirtilmiş, komutanlara yetki verilmiştir⁷⁾.

24 Kasım 1896'da (12 Teşrin-i Sani 1312)⁸⁾ Bitlis'ten Dahiliye Nezaretine gönderilen şifre telgrafta; Vilayette Ermeni eşkıyasının silahtan arındırılması ve girişlerinin önlenmesi için Van Gölü civarında şüpheli görülen köyler teftiş edilmiş ve bir evde yeni icat edilmiş Ermeni eşkıyasına mahsus cinsten cephanesiyle beraber üç tüfek bulunmuş, ev sahipleri yakalanmış ve bunların hapsedilmeleri ve soruşturmada Bitlis'te 9 Ermeninin fedailerine mahsus armalarla yakalandığı ve adliyeye sevkedildiği bildirilmektedir⁹⁾. Ayrıca Göle bir saat mesafede bir Ermeniye tesadüf edilmiş, silah gösterme

6 Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayımlanan eserler Ermenilerin yaptıkları katliamlar hakkında birinci elden kaynaklardır. Bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Ankara 1995, Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I: 1906-1918, Ankara 1995, Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II: 1919-1920, Ankara 1995, Arşiv Belgelerine Göre Kafkas'larda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III: 1919-1920, Ankara 1997, Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I-II: (1914-1919), Ankara 2001, Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları I-IV, (1878-1916), Ankara 2008-2009, Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I-III, (Ed. Ertuğrul Zekâi Ökte), İstanbul 1989. Ayrıca Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri I-II-1914-1918, Ankara 2005, Bitlis özelinde Ermeni katliamı hakkında bkz. Mehmet Törehan Serdar, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, Bitlis 1996

7 BOA DH-MKT-00424-00062-001

8 Bundan sonra Rumi tarihlerin Miladi karşılıkları kullanılacaktır.

9 DH.ŞFR.00254.00011.001

cüre'etinde bulunan bu şahsın elinde bir mavzer ile yüz elli kadar kurşun bulunmuş ve *Taşnakyan Bitlis Ermeni Komitesi* ibaresi olan lastik mühür bulunmuştur. Bitlis ve civarında Ermenilerin eşkıyalıkları ve zulümleri yaygındı. 26 Temmuz 1898 tarihinde Bitlis'ten Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta; Ermeni eşkıyası reislerinden ve Sirvik'in arkadaşlarından Bitlisli Hokasoğlu Secun ile refakatinde bulunan Aleksan veled-i Makarma. Merkez hapisanesinden kaçtıkları, bunlara iltihak eden Tatvan köylü Pari veled-i Manuk ve Karçikan kazasının Ovans köyünden Agop veled-i Marat adlı şahısların bir köyde samanlıkta saklandıkları bilgisi üzerine, gönderilen jandarmalara ateş açtıkları, bir neferi katl ve birini de yaraladıkları, teslim olmaları için kendilerine nasihatte bulunan aynı köyden bir Ermeniye de katlettikleri ve sonunda teslim oldukları, üç adet tüfek, bir adet rovelver ve üçer sıralı fişeklik ve çok sayıda cephaneleriyle yakalandıkları bildirilmiştir¹⁰.

Ermeniler o kadar kendilerinden emin ve şımarmışlardı ki, köyelerine gelen tahsildarın davetine rağmen köy muhtarı gelmediği gibi, tahsildarı tehdit etmektedir. Bitlis Vali Vekili ve Muş Mutasarrıfı Mehmet Bey'in 17 Şubat 1904 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta; Kulp kazasının Hayan Nahiyesine bağlı Helit köyüne giden tahsildar ve jandarmanın, köyde bulunmayan muhtarı davet ettikleri halde gelmediği, Hayan Müdürüne Ermeni Komitesinin Marat ve Kiğork imzalı Ermenice olarak bir mektup gönderdiği, mektupta artık hükümet işine karışmaması, aksi takdirde Sasonlu Halil Beşar hakkında yapılan muamelenin ayınsının kendisine de yapılacağını bildirmiştir. Ayrıca Helit köyüne gelen 30 Ermeni eşkıyasının iki evi yakarak, Müslümanlardan bazılarının beslemek üzere aynı köydeki Ermenilere verdikleri 8 baş öküzü kestikleri ve oradaki Ermenileri kendi yanlarına çekmeye zorladıkları, tahsilat için Suvit köyüne gönderilen bir jandarmanın 5 Ermeni eşkıyası tarafından tehdit edildiği, bu durumun tahsilatın yapılmasını engellediği bildirilmiştir¹¹.

Ermeniler, Laçikan köyünde o zamana kadar eşi görülmemiş bir vahşet sergilemişlerdir. Bitlis Valisi Ferit Bey'in mahallinde tutulan ve Nezarete gönderilen 24 Nisan 1904 tarihli rapora göre¹²; Ermeniler köyü tamamen kuşatmışlar, aile ve çocuklarla birlikte bulunan Kürtleri tüfek, hançer ve balta ile insanlığın kabul edemeyeceği vahşi bir şekilde katliam yapmışlardır. 20 erkek öldürülmüş, 1 çocuk yakılmış, 3 erkek ve iki kadını yaralamışlar. Öldürülen Mehmet adındaki birinin kulağını kesip götürmüşler, evini ateşe vermişler, dışarı çıkmaya çalışan çocukların kollarından tutup ateşe atmışlar. Yaralı kadınlardan birinin kucağındaki bir aylık çocuğu annesinin gözleri önünde öldürerek dereye atmışlar. Ölenlere ağlayan kadınları dövdükleri gibi yanlarında getirdikleri rakıyı içerek kadınlara ve çocuklara göstererek gülüp eğlenmişlerdir. (Bkz. Ek 1)

Sadece Bitlis'te değil, bütün bölgede Ermenilerin isyan için büyük bir hazırlık içinde oldukları görülmektedir. Meselâ; 13 Şubat 1899 tarihli Kulp Jandarma Kumandanı ile Kaymakamının bildirdiğine göre; Ermeni fedailerinin reisi şaki Sirob ile 17 kişiden ibaret olan arkadaşlarının, Sason'un muhtelif köy ve mezralarında fedai temin ettikleri, bunların sayılarının 600'ü bulduğu, köylerden erzak aldıkları, kışı buralarda geçirdikleri, baharla birlikte bölgede büyük bir fesada kalkışacakları anlaşılmıştır¹³. Ermenilerle yapılan müsademelerde maalesef büyük kayıplar da verilmiştir. Muş Kumandanı Ferik Salih'ten alınan 27 Nisan 1904 tarihinde Bitlis Vilayetinden Nezarete gönderilen telgrafta göre; 11 Nisan tarihinde Ermeni eşkıyası ile yapılan müsademede 21 asker şehit, 3 kayıp ve 25 de yaralı verilmiştir, buna karşılık eşkıyanın zayıyatının daha fazla olduğu bildirilmiş ve daha fazla takviye kuvvet talep edilmiştir¹⁴.

---

10 DH-TMIK-M.00056.00064.001.001
11 DH.TMIK.M.00163.00028.001.001
12 DH.TMIK.M.00168.00040.001.001
13 DH.TMIK.006700015.001.001
14 DH.TMIK.M.00169.00002.034.001

(Bkz. Ek 2) Vali Ferit Bey'in 2 Mayıs 1904 tarihinde merkeze yazdığı şifreli telgrafta, askerlerin La-çıkân'dan Şenik-Şinik ve Simal köylerine ulaşmadan önce Geligüzan'a doğru dağdan firar ve askerinin üzerine ateş eden eşkıyanın takibi sırasında zikredilen zayıat verilmiştir. Yolun iki tarafından ateş edildiğine bakılırsa askerinin pusuya düşürüldüğü anlaşılmaktadır¹⁵. Ermeniler kendilerine yardım ve yataklık yapmayan, yardım etmeyen Ermenileri de öldürüyorlardı. Bitlis Valisi Ferit Bey'in 30 Nisan 1902 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta; Muş'un Evran-Avrân köyünden Agop adlı Ermeninin ve Peklis köyünden Haro ve oğlu Satlanik'in aynı ay içinde katlolunduğu, bunların kendilerine iltihak etmediklerinden dolayı Ermeni eşkıyası tarafından öldürüldüklerinden şüphe olmadığı, bu hususta yapılacak tahkikatın alelade olmayıp, etraflı bir şekilde yapılması, bir tetkik heyeti tarafından yapılması ve en küçük bir işaretin dahi göz önüne alınması gerektiği bildirilmiştir¹⁶. (Bkz. Ek 3) 14 Ağustos 1904 tarihinde Bitlis Valisi Ferit Bey, Nezarete gönderdiği şifreli telgrafta; Erzurum'a bağlı Eleşkirt, Tutak kazalarıyla civar olan Bitlis'in Malazgirt kazasının Kuton dağında 400 kadar Ermeni eşkıyası bulunduğu, 15 kadar Hazalanın Malazgirt'ten geçerek Bitlis'e bağlı Ahlat kazasına gittiklerinin haber alındığı bildirmektedir.

Bölgede jandarma ve polisin kollar halinde devriyeye çıkması, miktarı bilinmeyen Hazalanın Rusya'dan gelmiş olacağından, bunların eşkıyaya iltihak edeceklerinin bulunduğu, bunların herhangi bir yere zarar vermeden gereğinin yapılması istenmiştir¹⁷.

Bazen askerlerin kanunsuz davranışlarına ve bunun sonunda istenmeyen olayların olmasına rastlanmaktadır. Sason'da bir jandarmanın bir Ermeni kadına tecavüz etmesi üzerine, Ermenilerin fenalık yapacakları ve yeterli asker sevk edilmesini Geliküzan Müdürü talep etmiştir. Bölgeye jandarma takviyesi yapılmasının uygun olacağı ve adı geçen jandarmanın muhakeme edilmesi ve gerekli cezasının verilmesi için Muş'a sevk edilmesi, benzer uygunsuzluklara fırsat verilmemesi için ilgililere gerekli tembihin yapılması kararlaştırılmıştır¹⁸.

Ermeniler, yaptıkları katliamları ve yağmalamaları, Müslümanlara atfetmekte, oysa hakikatin tam tersi olduğu yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır. Bitlis Valisi Ömer Bey'in 14 Kasım 1895 tarihli telgrafına göre; Bitlis Marhasa Vekili Agop, Patrikhaneye çektiği telgrafta, Hıristiyanların Müslümanlar tarafından katledilip mallarının yağma edildiğini bildirdiğini fakat gerçeğin böyle olmadığını bildirmektedir. Ermenilerin özellikle Cuma günü, Müslümanların camide oldukları için hiçbir şeyden haberlerinin olmadığını, bazı dükkânların Ermeniler tarafından ateşe verildiği, tam namaz vaktinde Müslümanları katletmeyi planladıkları kuvvetli delillerle anlaşılmıştır¹⁹.

Birinci Dünya Savaşında Bitlis'in Rus işgaline uğraması ile en feci katliam ve zulme düşer olmuştur. Dönemin şahitlerinin ifadelerinden uzun uzun bahsedilen bu katliamlar, sadece Bitlis'te değil, bütün işgal bölgelerinde yaşanmıştır. Mesela; muhacirlerden Konyalı Hasib, 27 Ekim 1914 tarihinde verdiği ifade "Ruslar tarafından istilâya uğrayan mahaller ahâlî-i İslâmiyyesi hakkında Rus ve Ermeni çetelerinin yekdiğerine müsâbaka edercesine yaptıkları mezâlim öyle bir mezâlim ki, hamlini henüz vaz' etmemiş kadınlara karınlarından çocukları çıkarılmak bu hâle bâ'is Bayezidli Ermeni çete re'îsi Soron, Erzurum meb'ûs-ı sâbıkı Pasdırmacıyan Karkin, başlarında bulunan bin iki yüz kadar Ermeni çete efrâdıyla İslâm köylerini dolaşıyor.

15 DH.TMIK.M.00169.00002.049.001

16 DH.TMIK.M.0169.00002.044.001

17 DH.TMIK.M.00179.00055.001.001

18 DH.TMIK.S.00045.00007.005.001

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları II, (1895-1896), Ankara 2008, s. 103-107

Güzel kadınların nâmûsunu lekedâr etdikden sonra çirkin olanları günâ-gün mezâlim ile öldürüyorlardı. Bu miyânda Kavak karyeli Keleş Ağa'nın gelini öldürüldükden başka, oğulları ve diğer âilesi kazığa çakılmak sûretiyle itlâf olunuyordu. 28 Nisan'da Malazgird'in sukûtunda, âileme merkeze bir buçuk sâ'at mesâfede Yaramış nâmında bir Çerkes karyesinde bulunuyordum. Rusların ânî hücumu üzerine ne karye ahâlîsi ve ne de âilemi halâs etmek müyesser olmadı. Yalnız olarak Ahlat'a tâbî' Hulik nâmında bir Çerkes karyesine firâr edebildim. Âkıbeti orada intizâr ediyordum..." demektedir^[20].

9 Haziran 1916 tarihli Bitlis mültecilerinden Hacı Ahmet oğlu Yunus Çavuş Yunus'un ifadesi şöyledir: "Bu fecâyî' hâtıra geldikce vücûdlar lerze-nâk olur. Şubat on dokuz gecesi, sâ'at on buçukda başlayan top ve tüfenk tarrakaları uykuda bulunan ahâlînin daha ziyâde kuvve-i ma'nevîyeyi kırıyordu. Feryâd u figân âsmâna dayanıyordu. Yunus Çavuş nâmında birisi, hânesinden çıkmış sokakda gezerken birçok Rus ve Ermeni şakîlerine tesâdüf etmiş. Yol bulup firâr edememiş. Van İstînâf a'zâsından Şaban Efendi'nin hânesine giderken yollarda pek müdhiş bir manzara karşısında tesâdüf etmiş ve katlolunanlar hakkında envâ'-i mezâlim icrâ edildiğini re'yü'l-ayn müşâhede eylemiş. Kadın, çoluk ve erkekleri mahalle başına doğru Rus ve Ermeni, Kazak ve saltadları tarafından sevk olunmuş ve bu esnâda binlerce tüfenk sadâsı ve lâ-yu'ad ve lâ-yuhsâ Müslüman cenâzesine rastgelmiş olduğunu ve ikinci vaktinde dört Ermeni iki Rus askeri Şaban Efendi'nin hânesine bi'd-duhûl hânedede bulunan bir Ermeni kadını Şaban Efendi kendi ağası olduğunu ve kendisinin de Ermeni bulunduğunu ifâde etmiş. Gelenler kadınıyla Şaban Efendi'yi Antranik Paşa'ya götürmek lâzım geldiğini, bunlardan ikisi gidip dört neferin hânedede kaldıklarını bi'lâhire avdet eden kadın, Şaban Efendi'nin katlolunduğu ve hânedede kalan bu dört Ermeni ve Rus neferi mûmâ-ileyhin âilesinin ırzına tasallut eylediklerini ve bu hânedede ihtifâ eden diğer âilelerin feryâd u figânları âsmâna çıktığını ve bu hânenin de mahvedildiğini ve mevcûd cenâzeler hâne derûnunda bırakılmayıp taşra atıldıklarını ve bir kadın "Hazret-i İsa'yı severseniz beni öldürmeyiniz" yolundaki ricâsı üzerine mezbûreyi içeri götürüp bi'l-âhire öldürdükden sonra çocuğuyla berâber dışarı atıldığını ve bundan bi'l-istifâde Mutki tarikıyla firâr ettiğini, firârandan evvel aceze çoluk ve kadınların ihtiyârelerini Şeyhu'l-karîb denilen tekyeye doldurup ihrâk olunduklarını, ekser kadınlar memelerinden mecrûh ve memeleri kesilerek salbedildiğini, vâlidesi mecrûh memedeki bir çocuğun, sokakda vâlidesinin memesini emmekte olduğunu re'yü'l-ayn müşâhade eylemiştir. Bu miyânda câmi'lerin tavla hâline ifrâgâ ve tekyelerin ve ale'l-husûs Küfrevî hazretlerinin merkad-i mübâreki ber-hevâ olunmuş, ulemâdan Şeyh Abdül-gaffar Efendi'nin kafasının derisi soyulmuş, Bedi'ü-z-zaman Said-i Kürdî ve rüfekâ-yı muhteremesi birer sûretle gayet fecî'âne bir tarzda şehîd edilmişler^[21] ve Ser-tabîb Mustafa Bey'i on beş yirmi nefer kadar Ermeni kadınları teğannî ile mûmâ-ileyhi askerle berâber götürmekte olduklarını ve bu kadınların gâyet süslü bir tarzda, asker ön[ün]de raks eylemekte olduklarını ve Kömüs cihetine doğru giden Amdol kilisesinin yanında, işe yaramayan kadın ve çocukları pek acıklı bir sûretde katli'âmle kan deryâsına boyadıklarını ve huzûzât-ı nefsanîyelerini teskîn için genç kadınları envâ'-i mezâlim icrâ eylediklerini Arab köprüsünden Dikilitaş'a kadar binlerce zükûr ve inâs cenâzesi mevcûd olduğunu ve bu cenâzelerin kısım-ı a'zamının müte'addid mahallerinden pek müdhiş ve fecî'âne kılınç ve kurşun yaralarıyla mecrûh ve maktûl düşdüklerini görmüşdür"^[22].

Ermeni ve Rus katliamları bütün şiddetiyle sürerken, halkı Ruslara meylettirmek ihanetinde bulunanlar da vardır. Her yerde her zaman işbirlikçileri bulunur. 24 Mayıs 1916 tarihinde Bitlis'ten alınan bir telgrafta, Kürtleri Ruslara ısındırmak denaetinde kullanılan Bedirhanî Kâmil'in Çukur'da,

20 Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları I, (1895-1896), Ankara 2001, s. 28

21 Burada Bediüzzaman Said-i Kürdînin ve eşinin şehit edildiği görülmektedir. Bu Said-i Kürdî, meşhur ve malûm olan Said-i Kürdî değildir, zira o hiç evlenmemiştir. Bu husus isim benzerliğinden ibarettir.

22 Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları I, (1895-1896), Ankara 2001, s. 32-33. Bölgenin diğer kaza ve köylerinde Ermeni ve Rusların yaptıkları katliamlar hakkında daha geniş bilgi için bu eserlerde bu eserlere müracaat edilmelidir.

Gölbaşı, Ağaçur Kotni, Pan/Pav, Çapkis, Meşkan, Kakito, Müştak, Siz, Zurnaçur/Zirnaçur, Kisham, Morh-i Ulyâ, Müsürüp/Müsürü, Bizatum/Bizatun, Tahtalı-yı Boyran, Muş'un Martektuk (Mongok) ve civâr köylerinin yakılması ve ahalisinin Ermenilerle birlikte Ruslar tarafından imhasını, nüfuzu ve teşebbüsüne mani olduğu şarlatanlığıyla Prens Şahofski ile Rus kumandanına bildirmesi üzerine ele geçen halkı Bitlis'e yakın bir köyde ikâmet ettirmişler ancak açlıktan büyük kısmının öldüğünü ve birkaçının da Mutki'ye kaçtıklarını bildirmektedir^[23]. Ermeni isyanlarında yabancı devletlerin konsolosları ile misyoner mekteplerinin^[24] rolü bilinmektedir. Burada da konsolosların faaliyetlerine rastlanmaktadır. Zaten 1878 Berlin Antlaşması ile altı vilayette ıslahat yapılması ve ıslahatın taraf devletlerin müfettişleri vasıtasıyla takip edilmesi hükme bağlanmıştı. Buna dayanarak konsoloslar istedikleri mahallere gidip her türlü faaliyette bulunabiliyorlardı.

13 Eylül 1894 tarihinde Van'dan Dahiliye Nezaretine çekilen şifreli bir telgraftan^[25]; İngiltere'nin Van Konsolosunun seyahat bahanesiyle Bitlis'e hareket etmiş ve oradan da Muş'a gideceği ifade edilmektedir. Konsolosun şimdiye kadar tetkik edilen hareketlerinden, kendisinin Ermenileri mazlum göstermek fikrine hizmet edenler zümresinden olduğu anlaşılmıştır. Şimdi de Bitlis'e ve oradan Muş'a gitmesi, Taluri meselesinin araştırılmasına yönelik olduğu anlaşıldığından yol boyunca hareketlerinin tecessüs etmek üzere yanına bir zaptiye verilmesinin uygun olacağı bildirilmektedir.

Bitlis Valisi Ferit Bey'in 14 Mayıs 1904 tarihinde Nezarete gönderdiği şifre telgrafta^[26]; Bitlis'teki İngiliz Konsolosunun Muş'a hareket ettiği, her ne kadar seyahat maksadı meçhul ise de eşkıyayı tenkil hakkında yakından bilgi almak düşüncesinde olacağı ve hatta dağa geleceği, şimdiye kadar uzaması asla uygun olmayan askerî harekâtın acil olarak bitirilmesi hususunun kumandana yazıldığı ifade edilmektedir. (Bkz. Ek 4) Bitlis'in Hizan kazasında bulunan Ermeni eşkıyasından ikisinin yabancı olmak üzere 11 kişinin Muş'tan döndüğü, Fransız Konsolosu ile görüşmek üzere Gevaş'taki Tarik Kilisesine geldikleri hakkında akşam haber alınması üzerine, jandarmaya önemli noktalar tutularak sabah baskın verilerek ele geçirilmeleri talimatı verildiği ancak bir şekilde haber alan eşkıya, müsademeye girişerek karanlıktan istifade ile kaçtıkları, Tarik köyü ve civarındaki Ermeni köyleri halkı korkuya kapılarak etrafa dağıldıkları ve saklandıkları, fakat kimseye dokunulmaması üzerine herkesin evlerine döndüğü, bu müsademede şehit olan jandarma onbaşısının eşi ile üç çocuğuna jandarma maaşı bağlanması ve buna ilave olarak 500 kuruş verilmesi arz edildiği, Van Valisi Tahir Bey'in 8 Ağustos 1904 tarihli şifre telgrafından anlaşılmaktadır^[27].

Bitlis'teki Amerikan Konsolosu da boş durmuyordu. Konsolos Mister Cool, birkaç Ermeniye İngilizce mektuplar vermiş, mektupların siyasi içerikli olduğu anlaşılmış, bunun için postada tutulmuştur. İngilizce tercümeleri için Bitlis'te ikamete memur edilen Maarif Müfettişi Şefik Bey'in bulunduğu, ancak durumun Mr. Cool'a aksedeceği, tercüme ettirilmesinin mahzurlu olacağı düşüncesiyle, mektupların gönderildiği kimselere ulaşılamayacağı endişesiyle, ne suretle hareket edilmesi hakkında Vali Ferit Bey, 28 Nisan 1904 tarihinde emir talep edilmektedir^[28]. Yurt dışındaki gazeteler de meselelerin aslına vakıf olmadan taraflı yayınlarıyla Ermenilere destek olmaktaydılar. Hariciye Nezaretinin Londra Sefaretinden alınan 2 Mayıs 1904 tarihli telgraflı 3 Mayıs 1904'te Sadrazamlığa gönderilen arzda; Nisan ayında Londra'da yayımlanan bir gazetede, Antonik adlı müfsidin tahriki neticesinde

23 Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları I, (1895-1896), s. 5

24 Amerikan Misyonu 1858'de Bitlis ve Mardin'de 1872'de de Van'da kuruldu. Bitlis'te Amerikan Misyoner Mektebi de vardı. Bkz. Celal Öney, II. Abdülhamit Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyancılarında Amerikan Misyonerlerinin Rolü, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2010, s. 66, 128, 132, 133

25 DH.ŞFR.00168.00133.001.001

26 DH.TMIK.M.00169.00002.144.001

27 DH.TMIK.M.00179.00029.001.001

28 DH.TMIK.M.00169.00002.032.001

Sason kazasında asker ile birçoğu Rusya ve İran'dan gelen 2000 Ermeni arasında şiddetli mücadele ve müsademeler olduğu, Taluri havalisinde 12 köyün tahrip edildiği, bunu yapanların meçhul olduğu şeklinde yayın yapıldığı bildirilmiştir^[29]. Halbuki bu köyleri yakanların Ermeniler olduğu açık iken, gazete faillerini meçhul olarak vermektedir. Tebliğimizin sınırları içinde Ermeni eşkıyasının yaptıkları katliamları özetlemeye çalıştık. Bölgede asayiş tehdit eden ikinci husus aşiret ve ferdi eşkıyalıklardır.

Aşiret Eşkivalıkları

Bölgenin coğrafi ve sosyal vaziyetinden dolayı aşiret eşkıyalıkları da yaygındı. Aşiretin gücünü arkasına alan eşkıyalar her türlü kanunsuz harekette bulunabiliyor, askerlerle müsademeye girişebiliyordu. Mamuratü'l-Aziz'de 11. Kolordu Kumandanı Vekili Hakkı Bey'den gelen 24 Haziran 1914 tarihli şifrede; Garzan mıntıkasında Makri ve Tapas köylerinde Pinciyyar/Penciyyar aşiretine mensup eşkıya ile jandarma arasında 8-9 Haziran'da meydana gelen müsademelerde jandarmalardan iki neferin yaralı ve birinin kaybolduğu, Siirt Jandarma Tabur Kumandanı Yüzbaşı Hacı Kâzım Efendi'nin yaralı olarak Kürtlerin eline düştüğü ve Kürtlerin savuştukları ve akabinde Garzan, Siirt ve Eyvan'dan sevkedilen jandarma müfrezeleriyle, Siirt'ten gönderilen Nizamiye müfrezesinin Tapas köyünde toplandıkları ve bir hareket yapamamış oldukları bildirilmektedir. Bu hadisenin Pincar aşireti tarafından çıkarıldığı, hadisenin daha da yayılmaması için gerekli tedbirlerin alınması, bazı askerî kuvvetlerin bölgeye kaydırılması talep edilmiştir^[30].

Pincarcı aşireti eşkıyalarının başında Beşar Çeto ile kardeşi Cemil Çeto bulunmaktadır. Zikredilen müsademeyi de onlar yönetmiştir. Bu hadiseden kısa bir süre önce eşkıya Alikânlı'ya saldırmak niyetindedir. Pincarcı aşiretinin eşkıyalığının önlenmesi çok önemlidir. Bunların şiddetle ve kesin olarak tedip edilmeleri, Beşar ve Cemil Çeto'nun mutlaka tedip edilmeleri için Harbiye Nezaretine de emir verilmesi Bitlis Valisi Mustafa Bey'in 23 Haziran 1914 tarihli şifre telgrafından anlaşılmaktadır^[31]. Kâğâ Kâkân Reisi Bastırmacıyan'ın 19 Haziran 1914 tarihinde İstanbul Ermeni Patrikliğine gönderdiği telgrafta^[32]; Garzan'ın meşhur eşkıyalarından Beşar ve Cemil Çeto'nun, Bedirhanî Kâmil'in ricası ile eski vali tarafından tecil edildiği, fakat onların bundan şumararak Ermeni köylerini talan etmek üzere iken kendilerine karşı koyan Alikân aşiretinden 4 kişiyi öldürdükleri, kardeşleri de olduğu halde kaymakamın himayesiyle olunmadıkları ifade edilmektedir.

İslam ve Ermeni halk hakkında pervasızca zulüm ve baskı yaptıkları, bu yüzden ziraatin mahvolduğu, kazada emniyet ve huzurun kalmadığı, ayrıca hükümet aleyhinde haince telkinlerde buldukları, Bitlis olaylarında Ermenilerin Kürtlere yardım etmemesine kızarak, Ermeni öldürmekle tehdit ettikleri, Ermenilerin korkularından köylerini terk ederek ailelerini mezralara kaçırdıkları dile getirilmektedir. Bastırmacıyan'ın son sözleri; "bu ağalar aleyhinde şikâyet ahali için ölüm davetidir, bunlar hapis ya teb'id edilmedikçe kaza yıkılacak fesaddan hâli kalmayacaktır, çare" dilemek olmuştur ki, bu sözler dönemin ağaların halk üzerindeki tasallut ve zulmünü en güzel şekilde ifade etmektedir. Bastırmacıyan 21 Haziran 1914 tarihinde Patrikhaneye yazdığı başka bir telgrafında "Güzeldere Ermenilerinin şikâyetlerinden Cemil Çeto şedîden gazablanarak kardeşi Beşar'ın talimatıyla Ermeniler ailelerini hisar altına alub merkez kazaya öteye beruye kaçabilenleri müsellağ gulamları vasıtasıyla bi't-ta'kîb döğe döğe çevirüb hesabsız işkenceler yapıyorlar. Kaza Kayma-

29 DH.TMIK.M.00169.00002.108.001

30 DH.EUM.EMN.0087.00035.017, ayrıca DH.EUM.EMN.00087.00035.019

31 DH.EUM.EMN.00087.00035.035

32 DH.EUM.EMN.00087.00035.041

kamı bu zalimleri muhafaza ediyor. Ermeniler altı bin *keyl esnane ekinlerden arazilerinden vazgeçtiler, bari ailelerini esaretten katilden heman kurtarılması için çarenize emrinize manzurdur*" diyerek kendilerine yardım edilmesini istemektedir^[33]. Eşkîyaların askere saldırdıkları da görülmektedir. Van Valisi Bahri Bey'in 20 Temmuz 1893 tarihinde, Bitlis'te sakin Şırnaklı Mehmet Ağa ile Batuvanlı Mehmet ve Mustafa Ağalar başlarına topladıkları eşkıya ile vilayet dahilinde bulunan Mala Mirik-Meyrik denilen yerde bulunan Hamidiye Süvari askerine hücum ettikleri, askerinin tabii olarak mukabele ettiği, Girivan aşiretinde yeterli kuvvet bulunması dolayısıyla sahip çıkılması lüzumu, Miran aşireti Reisi Mustafa Paşa tarafından Çatak Kaymakamlığına yazıldığı haberi alınmış, Van vilayeti dahilinde bulunan aşiretlerden hiçbir ferdin bile muhasım taraflara iştirak etmemeleri ve onların da tecavüzlerine dair fesadın büyümemesi için gerekli askerî nasihat ve tembihte bulunması ve tedbirlerin alınması istenmiştir^[34].

Bitlis'in Hizan Kazası Kürtlerinden 300'den fazla silahlı eşkıyanın Gevaş Kazasına bağlı Müküs Nahiyesi hududuna giderek eşkıyalıkta bulunacakları haber alınmış, Nahiye Müdürü nasihat için yanlarına gitmiş fakat Kürtler tarafından şehit edilmiştir. Müdür Mutiullah Bey, oranın en nüfuzlu kişisi olduğu için şehadeti bölge halkını yaralamıştır. Olayların büyümesi ihtimali karşı Gevaş Kaymakamı yeterli kuvvet ile bölgeye gitmiş, Van'a dönmesi üzerine Nizamiye Fırka Kumandanı Vekili Hüseyin Bey gitmiştir. Bölgede herhangi bir hareketin olmaması için kuvvet kaydırılması gibi bazı askerî tedbirler alınmıştır. Öte yandan Abdurrahman Bey'in Rusya'dan çok miktarda mavzer ve mühimmat getirdiği, Rus kuvvetlerinin Mahmudi Kazası sınırında toplandıkları ve yer yer görüldükleri, buna göre de tedbir alınması istenmiştir^[35]. (Bkz. Ek 5)

Alınan Tedbirler

Asayişin temini için her türlü eşkıyalığın tenkili şarttı idi. Bunun için ilk olarak bölgenin askerî güc bakımından tahkim edilmesi lazımdı. Ama belgelerden anlaşıldığına göre, elde yeterli kuvvet bulunmamaktadır^[36]. Bölge çok geniş olduğu için bazen Bitlis merkezindeki 200 askerden 8'er askerini kazalara görevlendirilmesi gerekmiştir. Her şeye rağmen Jandarma, Nizamiye, Zabtiye ve Hamidiye Alayları kumandan ve askerleri canla başla eşkıya ile çarpışıyorlardı. Meselâ bu tedbirlerden olmak üzere, Hasananlı aşireti eşkıyasından Poşo, Sıtkı, Yusuf, Hüseyin Arşo, Alo İbrahim, Hüseyin ve Çıbık Hüseyin adlı eşkıyalar 28 Aralık 1887'de yakalanarak adliyeye sevk edilmişlerdir^[37].

Eşkîyalığa karşı alınan önemli bir tedbir de af müessesesidir. Siirt'in Pervari Kazasından olup bir müddetten beri oralarda asayiş ve emniyeti ihlal eden Edyan Aşireti reislerinden 17 kişinin avâneleleriyle beraber vilayet merkezine gelerek *arz-ı dehalet* etmişler, yani teslim olmuşlardır. Şahsi hukuk davaları baki kalmak üzere dehaletleri kabul edilmiştir. Kendilerine verilen tahrirat Şurâ-yı Devlete havale olunarak Dahiliye Nezaretine oradan da Sadrazamlığa sunulmuştur. Bu kişilerin şahsi davaları baki kalmış, yani işledikleri şahsi suçlar hariç, hukuk-ı umumiye yani amme davasından muaf olmaları kabul edilmiştir^[38].

33 DH.EUM.EMN.00087.00035.043

34 DH.MKT.00093.00016.002.001

35 DH.SYS.00121.00004.003.001 Van Valisi Tahsin Bey'in Dahiliye Nezaretine yazdığı 15 Eylül 1913 tarihli arzı.

36 Meselâ; Bitlis Valisi Ferit Bey, Dahiliye Nezaretine yazdığı 30 Haziran 1903 tarihli arzında, Ahlat ve Bulanık Kazalarının bazı köylerinde hayvan hırsızlığının arttığını, askerinin yetersiz olmasından dolayı asker sevk edilemediğini bildirmektedir. DH.TMIK.00045.0007.001

37 DH.MKT.01473.00094.001.001

38 DH.MKT.00301.0048.001.001

Ermeni eşkıyasının tenkilinde başvurulmuş önemli bir husus da nasihat heyetleriydi. Nasihate gidenlerin bazılarının öldürüldüğüne yukarıda değinildi. Ermenilere nasihat heyeti üyeleri Bitlis ve Muş Ermeni Marhasaları ile Bitlis İdare ve Muş Cismani ve Ruhani Meclisi üyeleridir^[39].

26 Eylül 1903'te Taluri ve Sason'da bulunan Ermeni eşkıyanın daha çok taraftar buldukları ve silahlandıkları anlaşıldığından, bunların zararlarının önlenmesi için öncelikle haklarında *aff-ı âli* ilan edilmesi, itaat etmez şekavette ısrar ederlerse yeterli miktarda jandarma ve iki tabur asker ile takip edilip yakalanması emredilmiştir. Ancak Ermenilerin buldukları bölge çok sar olduğundan ve en az 6 tabur askere ihtiyaç bulunduğundan, kışın gelmesi sebebiyle de bu harekâtın tehir edilmesinin daha münasip olacağı, Dördüncü Ordu tarafından beyan edilmiştir^[40]. Keza Muş'ta eşkıyalık yapan 300'dan fazla Müslüman ve Ermeni teslim olmuşlardır^[41].

Özellikle Ermeni çeteleriyle mücadelede başvurulmuş başka bir usul de hafıye istihdamı idi. Bitlis'ten Maliye Nezaretine 8 Mart 1902 tarihinde çekilen bir telgrafta "*Bitlis Vilâyeti dâhilinde muhtefi Ermeni eşkıyasının takib ve teşhisi emrinde emrinde istihdâm edilmekde olan me'mûrîn-i hafıyeye akçe i'tâsı lâzımeden olub Vilâyetin hafıye tertibi ise kâmilten sarf edilerek mevcûdu kalmamış olduğundan*" yıl sonuna kadar 5.000 kuruş harcama yetkisi verilmesi talep edilmiş ve talep yerinde görülerek Vilayete havale edilmiştir^[42]. (Bkz. Ek 6)

Eşkıyalar daimî surette hareket halinde bulduklarından, vilayetteki askerin ihtiyaca cevap vermediği anlaşıldığından Seyyar Jandarma birliklerinin kurulması uygun bulunmuş, Miranlı Mustafa aşiretinden kuvvetli bir jandarma müfrezesi teşkil edilerek Bohtan bölgesine gönderilmesi Dördüncü Ordu Müşirliğinden teklif edilmiş, Seyyar Jandarmasının hemen tahrir ve istihdamına başlanması arzedilmiştir^[43]. Bu dönemde Ermeni ve aşiret eşkıyaları ile mücadele eden, şehit veren askerilerin iktisadî durumları nasıldı? Daha fazla teferruata girmeden bir fikir vermesi bakımından asker maaşlarına dair birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Dönem içinde Binbaşının aylığı 800 Tabur Kâtibi ile Yüzbaşının 500'er, Çavuşun 165, Onbaşının 155, neferin 150 kuruş idi^[44] (Bkz. Ek 7).

Sonuç

Karasal iklim veya daha genel bir ifade ile insanların birlikte yaşamak mecburiyetinde oldukları iklim şartlarının (bu iklim çöl iklimi de olabilir) sosyal hayata olan tesirleri daha farklıdır. Böyle iklim şartlarında kişi tek başına yaşayamaz. En azından bu iklimdeki iktisadî faaliyetleri tek başına sürdüremez. Burada insan tek başına geniş arazilerini ekip-biçemez, geniş yaylalarda veya çöllerde kendi varlığını ve sürülerini yalnız başına koruyamaz. Bundan dolayı karasal iklimde birlikte yaşamak mecburiyeti vardır. Bu mecburiyetin esası iktisadîdir. Bu iktisadî hayat tarzı insanları birlikte yaşamaya mecbur etmekte ve buna bağlı bir sosyal düzeni de beraberinde getirmektedir. Kısacası burada *kolektif bir hayat tarzı* esastır. Kolektif hayat tarzı şöyle ya da böyle bir *lidere* ihtiyaç gösterir. Bu lider çeşitli kültürlerde ve dönemlerde, dayandığı temele göre (Feodal bey, Ağa, Aşiret Reisi, Şeyh) isimlendirilir. Böylece feodalizm denen sosyal gerçek ortaya çıkar. Burada *toplumsal kontrol daha belirgindir. Gelenekçilik, muhafazakârlık, dindarlık, ananevî değerlere bağlılık daha fazla-*

39 DH.TMIK.M.00169.0002.062.001

40 Bitlis Valisi Ferit Bey'in arzı DH.TMIK.M.00164.0023.0006.001

41 Vali Mustafa Bey'in 25 Mayıs 1914 tarihli telgrafta, DH.EUM.EMN.00104.0026.001

42 DH.MKT.02596.00103.001.001

43 Bitlis Valisi Hüsnü Bey'in 22 Nisan 1903 tarihli telgrafta, DH.TMIK.S.00045.0007.002.001.

44 DH.TMIK.0045.007.012.01

dır. Örnek olarak Anadolu'yu ele aldığımızda, bu sosyal gerçeklik görülecektir. Kıyı kesimlerde daha rahat bir hayat tarzı hüküm sürerken ve feodal kalıntılar görülmezken, Orta ve Doğu Anadolu'da kolektif bir hayat tarzının varlığı, muhafazakârlık ve feodal kalıntılar görülmektedir.

Karasal iklim kuşağında yaşayan insanların, varlıklarını devam ettirmek, tabiatla ve düşmanlarıyla mücadele etmek için, daha çok kol gücüne, insan gücüne ihtiyaçları vardı. Bundan dolayı geniş akraba toplulukları büyük önem arz etmektedir. Hatta bu hayat şartlarında geniş aile tipi de yeterli gelmez, kan ve soy bağı ile birbirlerine bağlı olan daha geniş topluluklara ihtiyaç duyulur, bir soy ve nesep bağlılığı geliştirilerek aşiret kavramı etrafında birleşilir, böylece aşiret-kabile duygu ve düşüncesi gelişir. O halde aşiret-kabilecilik düşünce ve olgusu karasal iklimde, çöl ikliminin hayat şartları karşısında temâyüz etmiştir. Öyleyse asabiye'nin temeli iktisadî şartların doğurduğu hayat tarzıdır. Oysa sıcak iklim kuşağının rahat hayat şartlarında insanlar hayatlarını tek başlarına sürdürebilirler, geniş bir akraba, boy-soy topluluğuna ve aşiret yapılanmasına ihtiyaç duymazlar, bundan dolayıdır ki, bu bölgelerde aşiret geleneği görülmemektedir. Hemen şunu belirtelim ki, bu husus, bu bölge insanların bir övünç kaynağı veya zaafı olarak değerlendirilmemelidir. Bu, tamamıyla coğrafyadan kaynaklanan bir hayat tarzıdır.

Konumuz olan Doğu Anadolu, tam olarak bu özellikleri taşımaktadır. Aşiret-soy-sop şuurunu, muhafazakârlık, dindarlık, töre ve geleneklere bağlılık, Doğu Anadolu'nun sosyal karakteridir. Doğu Anadolu'nun coğrafî vaziyeti ve geleneksel sosyal yapısı, merkezden uzak ve ulaşılmasının çok zor olduğu dönemlerde, mahallî güçler başına buyruk hareket etmişlerdir. Bölgedeki yaygın aşiret yapısı, her türlü eşkıyalığı hem kolaylaştırıyor, hem de teşvik ediyordu. Aşiretin gücünü arkasına alan ve şımaran eşkıyalar bölgede asayiş tehdit ediyorlardı.

Bölgedeki eşkıyalık hareketleri, iktisadî ve sosyal hayatı da olumsuz yönde etkiliyordu. Posta arabalarının soyulması, telgraf tellerinin kesilerek haberleşmenin aksatılması, köylere baskın verilerek hayvanların alınması, hayvanların gaspedilmesi, ziraatın yapılamaması, iktisadî ve ticarî hayatın kesintiye, dolayısıyla halkın tabii ihtiyaçlarını bile karşılamamasına sebep olmuştur. Elbette özellikle Ermeniler tarafından katledilen binlerce insanın bedeli ifade edilemez. Yerinden yurdundan göç ettirilen insanların yaşadıklarını burada ifade edebilecek kelimeler bulmakta aciz kalmaktayız.

Aşiret ve adî eşkıyalıktan daha yıkıcı olan Ermenilerin eşkıyalıkları ve yaptıkları katliamlardır. Malûm olan uluslararası siyasî sebeplerle tahrik ve teşvik edilen her türlü yardım yapılarak isyan ettirilen Ermenilerin katliamları, zannedildiği gibi, 1915'te başlamamıştır. Ermeni İsyancıları 1880'lerde başlar, ilk isyanları 1895'te Sason'da görülür. Arkasından, Urfa, Bitlis, Van, Zeytin, Adana isyanları halinde devam eder. Bu meyanda en çok zarar gören, katliama uğrayan şehirlerimizden birisi Bitlis'tir. 1915'te Bitlis'in Ruslar tarafından işgali, Ermenilere büyük bir fırsat vermiş ve Bitlis yakılmıştır. Bu itibarla Erzurum ve Van gibi Bitlis de mazlum şehirlerimizdendir. Ama her nedense, Ermeni meselesinin yerli işbirlikçileri, Van, Erzurum ve Bitlis'in kimler tarafından yakıldığını, burada nasıl katliamlar yapıldığını görmemektedirler. Çünkü kalpleri mühürlü ve gözleri kördür, kendilerini besleyen ağalarının emrinden çıkamamaktadırlar.

Adi eşkıyalık olayları Cumhuriyet döneminde de 1980'lere kadar devam etti. Bölgede sıkça görülen kan davalarından dolayı dağa çıkmak bir moda haline gelmişti. Dağa çıkanlar etraflarına topladıkları kimselerle, köylere baskınlar vererek mal gaspetmek, yolcu otobüslerini soymak gibi eşkıyalık hareketlerinde bulunuyorlardı. Bu dönemlerde dillerde dolaşan *mahkûm* efsaneleri, halk muhayyilesinde birer kahramana dönüşüyordu. Hamido, Davudo, Yado, Koçero gibi eşkıyalarla dönemin gazeteleri mülakatlar yapıyorlardı. Bu hareketler 1980'lerin ortalarından itibaren bitti.

Fakat emperyalizmin Ermeni eşkıyası üzerinden yürütülen siyasî hedefleri, metot ve taktikleri bitmedi. Uluslararası emperyalizmin bölgemizdeki nihaî hedefleri gerçekleşmediği için günümüzde aynı hedefler, aynı taktiklerle devam etmektedir. Geçmişte Ermeniler vasıtasıyla yürütülen bu faaliyetler, günümüzde PKK ile yürütülmektedir. Geçmişte ABD, İngiliz, Fransız, Rus, Alman konsolosları ve misyoner mektepleri, Ermenilere her türlü askerî, lojistik, idarî ve siyasî korunma desteği veriyorlar, iddialarını dünya kamuoyuna taşıma vazifesi yürütüyorlardı. Günümüzde aynı emperyalist devletler, sözde Kürtlerin siyasî ve kültürel hakları adına terör örgütü PKK'ya her türlü yardım ve desteği daha geniş bir şekilde vermektedirler.

Tarih süreklilik arzeden canlı bir vakıdır. Bizim yanılığımız, tarihte meydana gelen olayların bittiğini zannetmemizdir. Bugün yaşadığımız bütün olaylar, en az 19. yüzyıldan beri devam edegelen hadiselerin günümüze yansımalarıdır. Şark Meselesi, Türkiye'nin parçalanması hedefi, borçlandırma, teknoloji transferi hep geçmiş yüzyıldan gelen hadiselerdir. Emperyalizmin hedefleri olan Büyük Ermenistan ve Büyük Kürdistan kurulamamıştır, hedeflerine ulaşamamışlardır ama vazgeçmemişlerdir. Emperyalizmin nihaî hedefi Şark Meselesini kendi politikaları doğrultusunda gerçekleştirmektir. O da Anadolu'da eski Bizans'ı ihya etmek, Türkleri geldikleri Asya bozkırlarına sürmektir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
NFS.d. 07450, s. 34-35
DH.MKT0042400062001
DH.MKT.00093.00016.002.001
DH.MKT.01473.00094.001.001
DH.MKT.00301.0048.001.001
DH.MKT.02596.00103.001.001
DH-TMIK-M.00056.00064.001.001
DH.TMIK.M.00163.00028.001.001
DH.TMIK.M.00168.00040.001.001
DH.TMIK.0067.00015.001.001
DH.TMIK.M.00169.00002.034.001
DH.TMIK.M.00169.00002.049.001
DH.TMIK.M.0169.00002.044.001
DH.TMIK.M.00179.00055.001.001
DH.TMIK.S.00045.00007.005.001
DH.TMIK.M.00169.00002.144.001
DH.TMIK.M.00179.00029.001.001
DH.TMIK.M..00169.00002.032.001
DH.TMIK.M.00169.00002.108.001
DH.TMIK.00045.0007.001
DH.TMIK.M.00169.0002.062.001
DH.TMIK.M.00164.0023.0006.001
DH.TMIK.S.00045.0007.002.001
DH.TMIK.S. 00045.007.0012.001
DH.SYS.00121.00004.003.001
DH.ŞFR.00254.00011.001
DH.ŞFR.00168.00133.001.001

DH.EUM.EMN.0087.00035.017
DH.EUM.EMN.00087.00035.019
DH.EUM.EMN.00087.00035.035
DH.EUM.EMN.00087.00035.041
DH.EUM.EMN.00087.00035.043
DH.EUM.EMN.00104.0026.001

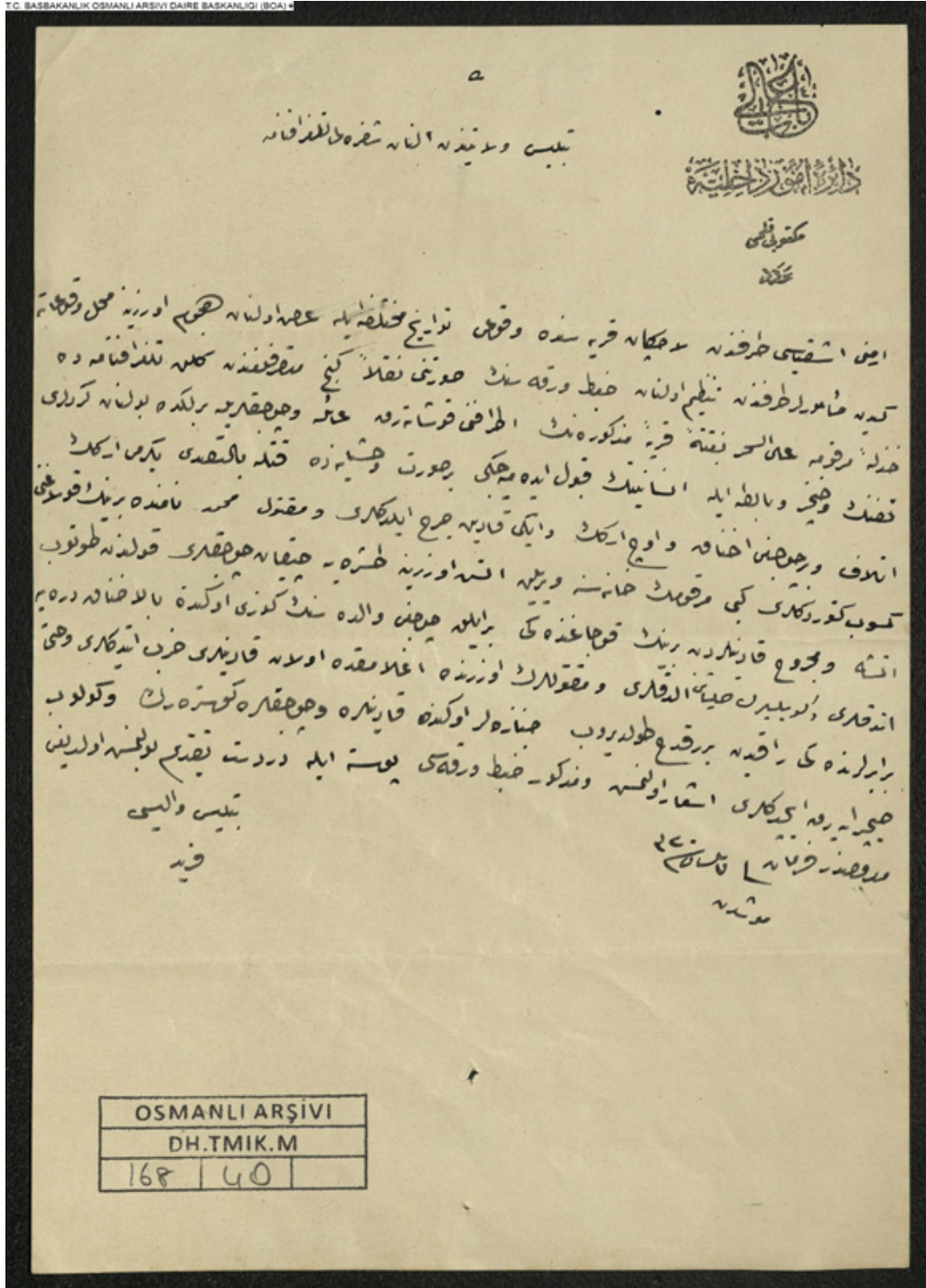
Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994
Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Ankara 1995,
Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I: 1906-1918, Ankara 1995
Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi II: 1919-1920, Ankara 1995
Arşiv Belgelerine Göre Kafkas'larda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi III: 1919-1920, Ankara 1997
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I-II: (1914-1919), Ankara 2001
Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları I-IV, (1878-1916), Ankara 2008-2009
Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I-III, (Ed. Ertuğrul Zekâi Ökte), İstanbul 1989
Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri I-II (1914-1918)*, Ankara 2005

Tetkikler

Bitlis Salnameleri, Devlet, Vilayet, Maarif, (Yay. Haz. Eralp Yaşar Azap), İstanbul 2017
Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Bitlis 1996
Öney, Celal II. Abdülhamit Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyânlarında Amerikan Misyonerlerinin Rolü, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2010
Öztürk Mustafa, *Tarih Felsefesi*, 3. Baskı, Akçağ yay., Ankara 2014

Ekler

DH.TMIK.M.00168.00040.001

Ek 1: Ermenilerin Yaptıkları Vahşet

دَارُ الْمَوْلَانَا

تیمس در ارتشانه مورد شرف و تقاضا

کسروی
عکس

این شیخ تقاضای زبرد روی کوه ساحت یکی بجهت اورد به قد استقبالی تقاضای در وقت و در
حکایتها در بزم به نفسیه در وقت تقاضای دیگر به نقد مردم و در حد تقاضای ضمیمه استقبالی تقاضا
در باره هر چه در بود قضا استقبالی در وقت تقاضای در وقت تقاضای در وقت تقاضای در وقت تقاضای
تذیبات کسبیت مرشد و طبع استقبالی در وقت تقاضای در وقت تقاضای در وقت تقاضای در وقت تقاضای

تیمس در
تیمس در
تیمس در

OSMANLI ARŞİVİ		
DH.TMIK.M		
769	2	34

DH.TMIK.M.00169.00002.034

Ek 2: Ermenilerle Yapılan Müsademede Şehit ve Yaralılar

تیلیس ولایتیلا مور ودرشفه نعلو افسانه

مکتوب نامی
عدد

موشك اوراه قریبی اغویب نام ارینك ماه حالك اوبه برنجی ویکلیس قریبی هارو واولی
طینك دهن اوبه بشیخی کیمس قتل اولندیمن موسه تفرطلقه اشعار اولنسه و بوندك کندیله الحاق
ایتمکله رنه لولای ارمین اشقباس طرفه اندول ایلنه اولر قدرت سته اولمسه و بوباریکی
تحقیقات علی العالم اجرا انجوب سالی مدعی عمود معاوی و باخود سنظف حاضر اولدیجه حال برکتی
مدققه معرفتله واک کوهك انا- و علائک بیسه نظره وضع صورتیله فعبود تحقیقات اولدین
تقدیر مجرمدك فته همه افراجن طبعین بولمنه بن الماکوره ایجابله اجراس و هر طرفه نضایته احتقا
ایله خذله و سائر نه بوکی اصول ایضاح ایه مامدی اسبابله اشکال ایجابیلا تبلیغ اولنسه اولدین
معرضه فرطاه
۱۸ صول
۱۷ سائتجه
موسه
والی
فریه

OSMANLI ARŞİVİ		
DH.TMIK.M		
169	2	44

دائرة امور خارجة

مكتب تلغراف

علاوة

تبلیس ولایتیہ النامہ صفحہ تلفظنامہ

تبلیس انگریز فونلو سنک موٹہ کلموں اور نہ تبلیغ حرکت ابلدیکی موسسہ تلفظنامہ برصباغ
 عت ابکیہ النامہ ۲۰ سانچے نارنجی نمبرانچہ اکلا شامہ و مفیدی مجموعہ ایسے وہ تکلیفات
 حقہ بقضہ معلومات المعرفہ فکریہ سند اولہ جیف و منی جبیلہ دفن کلمہ جکی جزیلہ سدیہ قدر اور اسکا
 اصلا جابر اولیایہ صرطان عکدبہ نہ نمجیلی بوکوبہ دفن قوماندانہ یا شایہ بائیسہ اولدین موقوفہ

والی
 فریبہ

۱۰ ہارسنچ
 موٹہ

فناہ

OSMANLI ARŞİVİ		
DH.TMIK.M		
189	2	144

DH.TMIK.M.00169.00002.144

دولت عثمانیه
وزارت عدلیه
شماره ۱۲۱

وادی ولایتیه آنه سینه مقدسه

توقه نظامیه

نیکی ولایتیک فیانه قضاس کرد لرله اویوزده بغداد مع ایضاً کلسه نفا
مربطه کلسه نیکی مدونه کچرک حکات نفاذ کالامه موله بقدر ضابطه مدعی
برای نصیحت باندره کتبه و کرد لرله نفاذ سینه اید لند - مطبوعه ایله اولان ان پاره حکم
نقوض اولونجه شریکی احوال معینی کتبه وار ایتسه و هر اصقاله فایده کولسه قلم
مقدار کاتی قومه محض انجاء قلمیش کی طام عورت اید اوزده لقمه قلمه قلمه و کیف
سینه یکله م محله عیقت در فائده کی ضایع کچرک ایله اولاره تفریح لرده کتبه
یلدر لند - کینت بیکی ولایتیه و فیانه قضا کتبه نفعتم یار لیدن کی بی انصار
ایضاً فاده مبداه و بیطلس لرده مکتفاته ییلدر لند - بردهی دسه چه لرله مدوری
نخاوزه کوار موله ورد و حکای نفع اولری نعلین خطو انجیره فیانه نرب انصار
دفاع اید ن سنده کولدر کرد لرله نعلین اید نربیات اولدر کالامه بهیالیست
عبارت اوله رویه و نه کولدریک معاذت و معات و بلا لاه ایل کولره ایله یار لیدن وجه مهم بر
سکی قوتله معمولی قضاس مدونه سوه ایطس جا با کولدریکه شایه احویت و دفاع
مکر و دست ایدر اداره عیقه اعلیایه مجیدیت هو ایضاً دار فزوده بر سوار
اولره ایضاً طاهها یقیه بر لره سوتی لرده اکتبه محله و سوه

دیک
تجه

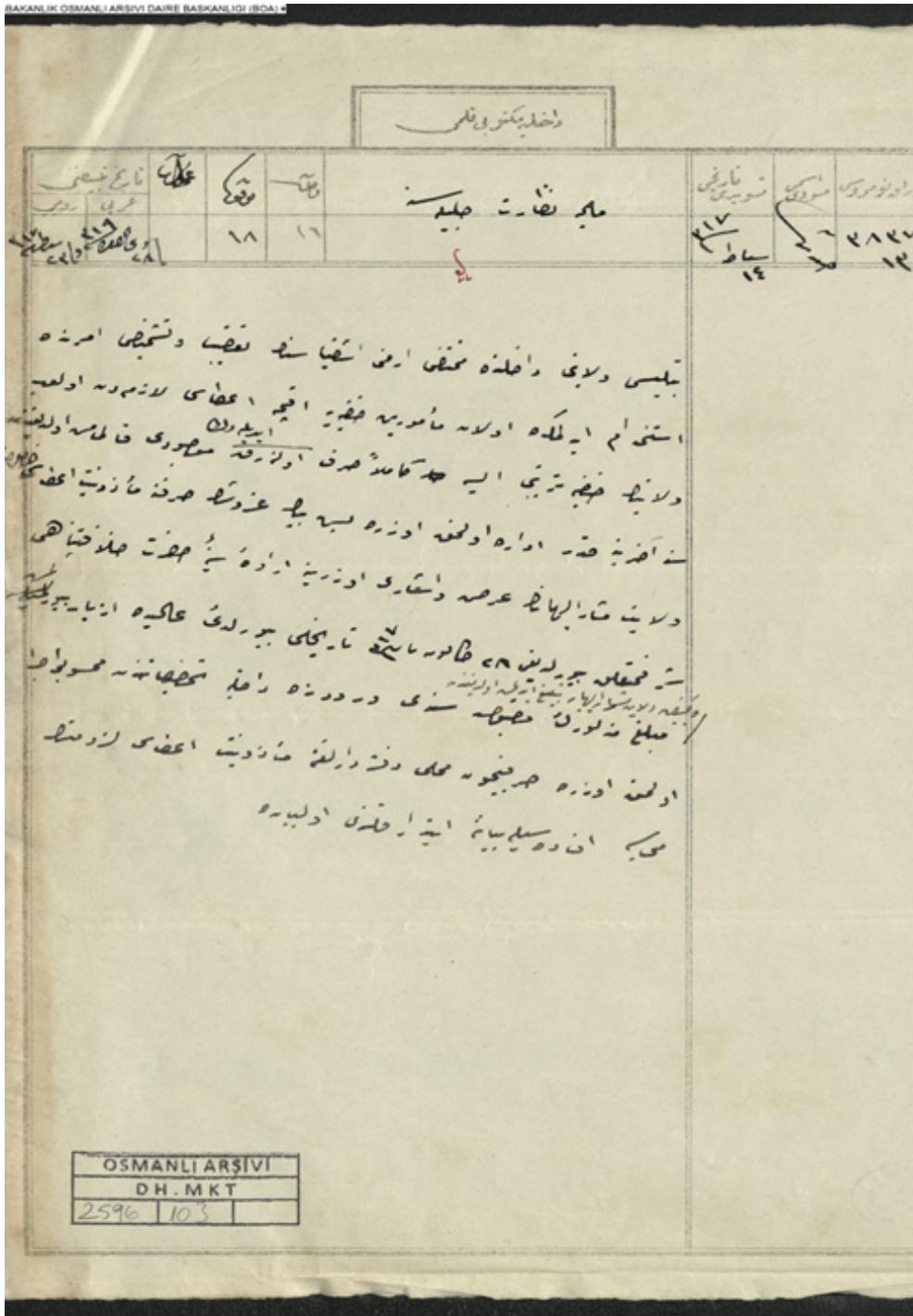
مکتوبه

سینه بلبله ولایتیه تنفان
لریم کرد دیک آنه در حال اولره
عقده اعلیایه ایسه و سوار
اولره ایله ایله ایله ایله ایله
ایله ایله ایله ایله ایله

OSMANLI ARŞIVI		
DH.SYS		
121	4	3

DH.SYS.00121.00004.003

Ek 5: Hizan Kürtlerinin Eşkıyalıkları

DH.MKT.02596.00103.001

Ek 6: Hafiyeler İçin Tahsisat Talebi

۴

 تکرر قایم
 ع

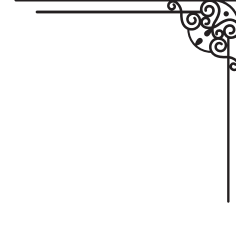
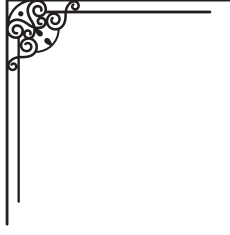
بنس ویدی تکرر آیدیه عدوده اتخامی مقضای ارده سیه ده بولما ن
 سبانه ازم ده بولینه تخصیصات سنویکن جبهه بولمه صورتید-

ردیف	مقدار	نوع	توضیحات
۱	۹۰۰	۱۰۸۰۰	یکباش
۱	۵۰۰	۶۰۰۰	بکوبه قاج
۴	۵۰۰	۱۸۰۰۰	یوزباش
۴	۴۵۰	۱۶۲۰۰	مؤدیلم ده
۴	۴۰۰	۱۰۸۰۰	مؤدیلم کاف
۴	۱۷۰	۶۱۰	سجده
۱۶	۱۴۵	۴۴۷۸۰	چاره
۴	۱۲۰	۵۷۲۰	بوله امین
۴۰	۱۵۵	۵۵۸۰۰	ارده باش
۱۵۰	۱۵۰	۴۷۰۰۰۰	نقدانه
۶۰۹		۴۱۸۴۴۰	یکویه سات
		۴۷۶۶۱۸	تخصیصات
		۴۷۰۷۹	البه
		۱۸۰	قرطاس
		۴۹۸	غذای
		۷۵۰	تفرقه
		۱۵۰۰	احاطیه
		۸۰۰	اجایات
		۴۰۰۰	جبهه تفریقیه
		۴۱۹۸۴۰	مکونه مصارفات
		۷۴۹۴۴۵	مکونه محاسبات

OSMANLI ARŞİVİ
 DH.TMIK.S
 45 | 7 | 12

DH.TMIK.S.00045.00007.012

Ek 7: Jandarma Efradının Maaş ve Tahsisatı

XIX. VE XX. YY. DA BİTLİS VE ÇEVRESİ'NDE HAMİDİYELİ AŞİRETLERİN ASAYİŞ VE İNZİBÂT MESELELERİNDEKİ ROLÜ VE MESELEYE DAİR KONSOLOSLUK RAPORLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Rezan EKİNCİ

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, merekinci@gmail.com

Bitlis ve Çevresi'nde Hamidiye Alayları

1878 Berlin Antlaşması'nı müteakib Şarkî Anadolu'da ve özellikle Vilayat-ı Sitte'de var olan siyasal-toplumsal hassasiyet, Avrupalıların Ermeniler üzerinden geliştirdikleri yoğun ilgiyle beraber artmaya başlamıştır. Antlaşma'nın hükümetin *Ermenilerin haklarının tanınması, bu halkın ve haklarının Kürd ve Çerkeslere karşı korunmasına dair alınmış olan altmış birinci maddesinin, mevcut durumu daha da hassas hale getirdiği* anlaşılmaktadır^[1]. Ayrıca bu haliyle uluslar arası devletler, Ermenilerin meskun olduğu Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'muretü'l-Aziz (Harput-Elazığ) ve Sivas olarak belirtilen Vilayât-ı Sitte'de haklarının garantörlüğünü elde ederek inisiyatif almaya çalışmışlardır. Burada bir şekilde yüzyıllardır var olan Müslim-Gayr-i Müslim toplumsal yaşamının siyasallaşarak uluslar arası bir çekişme zemini bulmasının bundan sonraki olaylara etkisi irdelenecektir. Osmanlı vesikalarında ve bu vesikalara akseden konsolosluk raporlarında yer aldığı üzere merkezi/mahalli bürokrasi ile toplumsal katmanlardaki algı aksettirilmeye çalışılacaktır. Ermeni haklarının korunmasına yönelik uluslar arası arenada gelişen etkiye yönelik girişimlerin Osmanlı'da da tepkisel bir refleks oluşturduğu görülmektedir.

Aralarında Bitlis'in de bulunduğu "*memalik-i mahruse-i şahaneleri dahilinde bulunan aşair-i Ek-rad ve Urban'dan süvari-i Hamidiye Alayları'nın teşkil ve tertibi ile...*" Osmanlı kuvvetlerinin artacağı ve böylece binlerce hayırlar ve muvaffakiyetlerin elde edileceği ifade edilmiştir^[2].

1 Berlin Kongresi, Matbaa-yı Amire, H. 1298, s. 282.

2 BOA., Y.PRK.MYD. (Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Yaverân ve Ma'îyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi), 12/36, 10 B 1310/28.01.1893.

Elde edileceği tasavvur edilen binlerce hayır ve muvaffakiyetler içerisinde, Ermeni milliyetçiliği ve ayrılıkçı hareketlerin engellenmesi ile Avrupalı devletlerin desteğine karşı yerli muhalif bir zemin oluşturulması yer almıştır. Bu noktada dış destekli Ermeni milliyetçiliği önünde geliştirilen formülde Kürdlerin-Kürd aşiretlerinin başat rol oynayacağı vurgulanmıştır.

Yaver Vehbi Bey'in Kürd Aşiretleri Üzerine Raporu 1893

1892 senesinde Padişah yaveri olan Vehbi isimindeki askeri bir danışman, Osmanlı ordusuna / güçlerine kuvvet katması düşünülen Hamidiye Alayları'na dahil olabilecek olan Kürd Aşiretleri'nin tesbiti için bölgeye gönderilir. Yaver Vehbi, 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa ile beraber *Erzincan'dan başlayarak Kemah, Eğin, Arabkir, Mamuretü'l-aziz, Ergani Madeni, Diyarbekir, Mardin, Nusaybin, Cizre, Siird, Bitlis, Van, Erciş merkez ve çevresini dolaşarak Erzurum'a ve oradan da tekrar Erzincan'a döner*⁵¹. Burada Vehbi Bey'in bizzat yaverliğini üstlendiği Padişah tarafından vazifelendirildiği vurgulanmalıdır. Bu durum Padişah'ın meseleye olan yakın ilgisinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Yaver Vehbi Bey, ikinci kez yine Erzincan'dan hareketle Kiğı, Muş, Malazgird, Karakilise, Ahlat, Bitlis, Diyarbekir, Harput ve oradan Sivas'a uğrayarak "Anadolu ve Kürdistan'ı" gezmiş; zafer ayetleriyle bezeli 50 kıtanın belirlenmiş olan aşiret reislerine teslim törenine tanıklık etmiştir. Ardından bu gezilerinden aşiretlere dair elde ettiği bulguları eldeki vesikaya göre ayrıntılı olarak hazırladığı tablolarla raporlaştırmıştır⁵². Raporun Bitlis Vilayeti dahilindeki aşiretlerle ilgili kısmı şöyledir:

"Bitlis Vilayeti'ne tabi *Mutkî ve Huyut (Khuyut) kazalarıyla Muş, Genc, Siird sancaklarının nefsi-i Muş, Bulanık, Malazgird, Varto, Sason, Genc, Eruh, Bervari-i Süfla kazaları ve Göynik, Dêrgul nahiyelerinde meskun Hasenanlı, Cibranlı aşiretleri ve Khuyut, Mutkî, Bilikî, Sason, Şırnak, Dêrgul, Bervari-i Süfla ahali ve Ekradı da birçok kabilelere ayrılmış olub bunlardan yalnız Hasenanlı ve Cibranlı ve Şırnak aşiretlerinin erkek nüfusu 13 bin 5 yüz raddesinde olarak sırf aşiret olan Hasenanlı ve Cibranlıdan 8 alay süvari teşkil etmiş ve diğerleri ile Bitlis Vilayeti dahilinde bulunan Silafi (Silavi), Atmankî, Dimilî, Poran ve emsali aşair ve kabail-i sağire piyadeye elverişli bulunmuştur*⁵³."

1890'larda Siird, Muş ve Şırnak'ın Bitlis'e bağlı olduğu ve bu aşiretlerden hem süvari alaylarında hem de piyade olarak yararlanmaya elverişli aşiret ve kabilelerin var olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan bazılarında süvari alayları oluşturulmaya başlanmıştır. Yaver Vehbi Bey raporunun devamında unvan, mevki ve nüfusları belirlenmiş olan Arab, Kürd ve müsta'reb aşiretlerden çoğunluğundan Hamidiye Süvari Alayları'nın oluşturulduğunu belirtmiştir⁵⁴. Bunların dışında kalan aşiret ve kabilelerin de özel bir komisyon tarafından peyderpey bu çalışma içerisinde değerlendirmeye tabi tutulduğunu açıklamıştır. Ayrıca bölgede kendilerinden yararlanılması düşünülen Kürdlerle ilgili özel birtakım tahlillere de girişmiştir:

"Kürdler ekseriyetle hayvan beslemek ve ziraatle iştiğal idüb umumen saltanat-ı seniye ve zat-ı kudsiyyet-ayat hilafetpenahilerine muti' ve sadık oldukları gibi .... nimetşinas ... ve terbiyeye müstaid, zeki, vefakar, şeci', gayûr, misafirperver, cündilik ve silahşörlükle hareket-ı hafife ve seferi-

3 1893 itibarıyla bitirilmiş olan raporun vesikadaki geçen sene ibaresinden bu çalışmaların 1892 senesinde yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. "...memuriyet-i abidanem üzerine geçen sene 4. Orduyı hümayunları müşir-i Mehmed Zeki Paşa kullarıyla beraber Erzincan'dan hareketle..." Y.PRK.MYD., 12/3610 B 1310/28.01.1893.

4 Vesikada mevcut rapora ekli olduğu belirtilen aşiret tabloları bulunmamaktadır. Tablolar farklı bir kanaldan padişaha aktarılmış olabilir. "...bâläda ve merbüt cedvel-i mahsusda nam ve unvan ve mikdar-ı nüfus ve mevkileri arz ve tafsil kılınan Arab ve Kürd ve müsta'reb aşairin kısm-ı küllisinden saye-i maa livaye-i cenab-ı tacdarilerinde Hamidiye Süvari alayları teşkil edildiği..."Bkz. Y.PRK.MYD., 12/36.

5 Y.PRK.MYD., 12/36.

6 Müsta'reb: Arablaşmış. Bkz. Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, Çağrı yay., İstanbul 1995, s. 1338.

yede mahir adamlardır. Kendüleri derece-i nahiyede kanaatkar oldukları gibi ... icabınca fukara ve biçaregane imdad ve muaveneti severler. Bunlardan başka ... ta'b-i meşakkate mütahhamil, sala-bet-i diniye ve ... ahlak ile muttasıf olub hile ile desaisten müctenib, hasıl bir askere lazım olacak her dürlü evsaf-ı memduhayı haizdirler⁷¹."

Vehbi Bey, Kürdler üzerine yaptığı tahlilde, geçim kaynaklarının ne olduğunun yanısıra sosyo-kültürel birtakım olumlu özellik ve sıfatları sıralamıştır. Son tahlilde bütün bu hususların onların askerlik yapmaları konusunda gerek/yeter-şart ve imkanları oluşturduğunu ifade ettiği görülmektedir.

Bununla birlikte bazı kötü düşüncelilerin, zararlı fikirlere sahip ecnebilerin, Kürdler hakkında ara sıra maksatlı biçimde olağanüstü abartılara varan şikayetlerde bulduklarını ve yayınlar yaptıklarını belirtmiştir. Kürdlerin bir kısmının cehaletten kaynaklı küçük münakaşalar ve anlaşmazlıklar yaşadığını, bu tür tutum ve davranışların icab eden mahallerde کافی miktarda mekteblerin açılarak ilim ve fen tahsili edinmeleriyle çağın anlayışını yakalayabileceklerini vurgulamaktadır. Vehbi Bey, Kürdlerin yaratılış olarak zeki olduklarını, bu kavrayışla medeniyetin ilerleyişini yakalayabileceklerini ve uyguladıkları ziraatin de bu ölçüde geliştireceğini, böylece hazineye de yarar sağlanacağını belirtmiştir.

Vehbi Bey'in Raporu'nun Ermenilerle İlgili Kısmı

Yaver Vehbi Bey, Bitlis Vilayeti'nde Kürdler ve aşiretlerinin şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğu tesbitinde bulunduktan sonra, bir hayli de Ermeni ahalisinin bulunduğunu belirterek bu halklar arasında maksatlı biçimde huzursuzluk çıkaran kişilerin olduğunu belirtir.

Vehbi Bey'e göre, Bitlis dahilindeki Kürdlere karşı maksatlı olarak yapılan kusur ve müfteriyane isnadlar, bazı Ermenilerin ve yabancı seyyahlarla Ermeni mekteb muallimlerinin bilinçli tahrik ve uydurmalarından başka bir şey değildir⁸¹:

"Aşair ve Ekrad'ın kesretiyle beraber bir hayli de Ermeni ahalisi bulunmak sebebiyle mevken en ziyade mühim ve mu'tena olan Bitlis Vilayeti'nde aşair ve Ekrad ve hatta nik ve bedi (iyi ve güzel, benzersiz) fark eden bazı erbab-ı fikr ve terbiye ve sadakat her ne emele mebni ise Ermeniler tarafından pek çok defalar isnad-ı kusur ve şakavetle müfteriyane hedef olmakda iselerde bu babdaki şikayetler sarf-ı mübalağadan ve arasına aralarda geşt ü gūzar eden ecnebi seyyahlar veya bazı Ermeni mekteb muallimlerinin eser-i tahrik ve tasni'inden (uydurma) başka bir şey değildir. Aralıkda birkere rü-nüma olan Ermeni karışıklığı mahza bazı ecanibin ilgaat ve tesvilat makarasından neş'et etmekde ve bunları yola getirmek asakir-i şahane sevkine ve rûz ü şeb mahalli hükümetlerin müteyakkız tedbirli bulunmasına tavakkuf eylemekde idi. Bundan sonra ise memalik-i şahanelerinin her tarafına ibraz-ı satvet (kuvvet) eyleyecek olan Hamidiye Alayları işbu gaile-i azimeyi kamilen ber-teraf ettiği gibi saye-i .... cenab-ı cihandarilerinde bundan böyle de asayiş-i ihlal ve tehdid idecek o gibi ahval eylemenin men-i vukuunu temin etmiştir. Şark ve Garbın mağbut (gıpta edilmiş) ve mahsudu (kıskanılan) olan böyle muntazam bir sınıf-ı askere malikiyet-i şahanelerinden dolayı zat-ı kudsiyyet-ayat-ı hilafetpenahilerini min gayr-i haddin ve kemal-i ihlas-ı kalb ile tebrike cesaret eylerim⁹¹."

7 Y.PRK.MYD., 12/36.

8 Y.PRK.MYD., 12/36.

9 Y.PRK.MYD., 12/36.

Vilayât-ı Şarkıyye’de Osmanlı kuvvetlerinin Kürd ve Urban aşiretlerinden oluşturulacak destek kuvvetlerle artırılmasıyla Hamidiye Süvari Alayları’nın teşkilatlandırılmasına yönelik bu girişim, doğrudan uluslar arası destekli Ermeni meselesinin önünün alınmasına çalışılan bir tedbir olduğu açıklanmıştır. Vehbi Bey’in ise, kendisini bölgeye Kürdlerin bu işe ehil ya da talip olup olmadığıyla ilgili bir ön rapor hazırlamasını isteyen padişaha karşı vazifesini yaptığı görülmektedir. Yukarıdaki ifadelere göre, Vehbi Bey’in Kürdler’den askeri alaylar oluşturma projesinden dolayı padişahı/halifeyi tebrik ederek cesaretlendirmeye çalışması, kendisine verilen rapor hazırlama görevinde bu fikri açıkça desteklediğini göstermiştir.

Sadeddin Paşa’nın Anılarında Bitlis ve Çevresi’nde Kürd-Ermeni İlişkileri

Yaver Vehbi Bey’in 1893’te tamamlanmış gözükten raporu, Bitlis ve çevresi ile ilgili olarak 1892 senesinden bu yana yaşananlarla ilgili meselenin Osmanlı cenahından nasıl görüldüğünün aksettirilmesi açısından önemi tartışılmazdır. Zira vesika türünden buna benzer başkaca örneğe rastlamak güçtür. Ancak bu noktada 1892’den elimizdeki 1907 konsolosluk raporlarına kadar Ermenilere ilişkin Osmanlı cenahından olayın nasıl görüldüğünü anlatan bölgede vazifelendirilmiş başka bir üst düzey Osmanlı askeri bürokratu Sadeddin Paşa’nın aktarımlarına başvurmak mümkündür. Sadeddin Paşa’nın tesbitleri, 1895 olaylarının tesiriyle uluslar arası baskının sonucunda doğuda Ermenilere ilişkin Anadolu’da yapılması düşünülen ıslahat ile ilgili inceleme ve rapor hazırlamakla görevli teftiş heyetlerinden birinin başkanı olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir^[10].

Sadeddin Paşa’nın Ahlat’tan başlayarak yazdığı 1896 tarihli anılarında, gerek Ermenilerin gerekse Hamidiye alay mensubu Kürd aşiretlerin birbirlerinin haklarına karşı karşılıklı suistimallerine dair birçok örnek mevcuttur. Bu örneklerden biri paşanın teftişinden pek de uzak olmayan 1901 senesinde bir Osmanlı vesikasına aksetmiştir. Bu tarihte Bayezid Mutasarrıflığı’nda Müşir Paşa’nın kardeşi bulunmaktadır. Buradaki Müşir Paşa’dan kasıt muhtemelen IV. Ordu kumandanı Hamidiye sorumlusu Müşir Zeki Paşa olmalıdır. Zira o dönemde Müşir sıfatıyla ilk akla gelen Erzincan merkezde bulunan ve Hamidiye Genel Kumandanı Zeki Paşa’dır^[11]. Müşir Paşa’nın Bayezid Mutasarrıfı olan kardeşinin aktardığına göre, “*Tutak’da Hamidiye kaimmakamı Yusuf Binbaşı Ahmed Beğler adamlarıyla Kaimmakam Hasan Beğ’in mahdumlarından Bahri ve Ali ve Taşdan Beğlerin ve adamlarının beyninde tahaddüs eden ve 2 adamın katli, birtakım adamların, hayvanların*” yaralanması ile sonuçlanan Hamidiye alaylarına bağlı iki aşiret arasında çarpışmalar yaşanmıştır. Emniyetin sağlanması vazifesine kaymakamlık makamına vekaleten tayin olunan Hamidiye alay kumandanıyla kaymakam Halil Beğ de bu işte çaresiz kalmıştır. Jandarmanın bile köylere gidememekte oldukları belirtilen bu ortamda “...Ermeniler para vesair vesaitle taaruzat-ı aşairden bir dereceye kadar masun oluyorlar ise de fakat teb’a-i müslime pek ziyade ve mağdur olmakda bulundukları...” ifade edilmiştir^[12]. Görüldüğü üzere Hamidiyeli aşiret mensuplarının aralarındaki husumetler sebebiyle yaşanan çatışmalarda Müslüman ahali daha fazla zarar görmüştür. Yöredeki aşiret çatışmalarından Ermenilerin de mağdur olduğu ancak bu gadrin özellikle Ermenilere yönelik olmadığı anlaşılmaktadır^[13].

10 Sadettin Paşa, 17 Mart 1895 senesinde Trabzon’dan başlayan resmi gezisini Gümüşhane, Erzurum, Bitlis ve Van incelemeleriyle 21 Kasım 1896’da bitirir. Sami Önal, Sadettin Paşa’nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896), Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 7.

11 Mehmet Rezan Ekinci, “1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı”, e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/ Journal of Oriental Scientific Research (JOSR), DOI: 10.26791/sarkiat.339530, 9 (2), (2017), s. 703-724.

12 Erzurum Vilayeti’nden Dahiliye Nezareti Celilesine Mevrud Telgraftname Halli, Bab-ı Ali Daire-i Umur-ı Dahiliye Mektubi Kalemi, BOA., D.H.TMİK.M., (Dahiliye Nezareti Tesri’i Mu’âmelât ve Islahat Komisyonu Müteferrik), 91/34, 25 Temmuz 1317/0708.1901.

13 Bayezid Sancağı’nda yaşanmış bu münferit olaylardan bölge üzerinde bir genellemeye varılamayacağı, bununla birlikte, örneklerin daha fazla veriyle desteklenmesinin daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasının önünü açacaktır.

Sadettin Paşa'nın Ermeni komitacılarıyla Ermeni köylülerinin aralarına mesafe koymalarına dair Ermeni ileri gelenleri ve köylüleri ile görüşmelerinde, onlara nasihatlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.^[14] Aynı şekilde Hamidiye Alay mensubu aşiretlerin Ermeni köylerini yağmalamayı bırakmalarına ilişkin görüşmelerini de ayrıntılı olarak aktarmaktadır.^[15] Burada önemle belirtilmesi gereken bir husus da Hamidiyeli Kürd aşiretlerinin Kürd köylerine de yağma yaptıklarıdır.^[16] Bu da Hamidiyeli aşiretlerin ve bölgedeki aşiretlerin birbirlerine karşı yaptıkları yağmakarlıkların sadece belirli bir etnik gruba munhasır olmadığına bir örnek teşkil eder.

Bölgede oluşan hassasiyetin had safhaya ulaştığı Saadettin Paşa'nın Hamidiye subaylarından bazı Kürd aşiret reisleri ile olan görüşmelerinde ortaya çıkmaktadır. Aşiret reisleri, Ermenilerin kendilerine devletin imtiyaz vereceğinden bahsettiklerini, kendilerinin ise bu haberler doğru ise bundan böyle rençberlerine karşı mahkum olmayı kabul edemeyeceklerini, "Eğer bu yıl buraya gelmeseydin fena olacaktı. Fakat bizi aldatıyorsan Allahını seversen bırak aldatma" diyerek bu ifadelerin aslını kendinden sorarlar. Paşa, "Sizin kadrinizi bilenlerdenim. Velinimet efendimizin bunlara imtiyaz vermeye katiyen rızası yoktur. Eğer öyle bir şey olursa sizin önünüze düşerek ilk önce ölecek olan benim. Bunu böyle bilin." diyerek onları yatıştırılmaya çalışmıştır.^[17] Öte yandan Sadettin Paşa'nın 1896 senesinde Van gezisinde Ermenilere ilişkin tesbitleri Vehbi Bey'inkilerden farklı değildir. Zira o da Ermenileri, "Küld aşiretlerini düşmanlığa sevk etmekten ve kışkırtmaktan geri kalmazlar" şeklinde tasvir eder. Ancak yöredeki askeri, sivil bürokratların da gafletle ve bazılarının ise maddi beklentilerle Ermeni çıkarına hizmet ettiğini belirtir. Aynı maddi çıkar için Müslüman halkın da Ermenilerden para karşılığında İran'daki komitelere evrak taşıdıklarını anlatır.^[18] Hem Yaver Vehbi Bey hem de Sadettin Paşa gibi iki üst düzey askeri bürokratin görüşleriyle şekillenen raporlar, devlet aygıtının resmi siyasetini belirlemek açısından önem taşımaktadır.

Konsolosluk Raporlarında Hamidiye Alayları (1907)

Hamidiye Süvari Alayları'nın teşkilatlandırılması sürecinin ön hazırlık ve ilk uygulamalarının başladığı 1890'lı yıllardan itibaren bölgede birçok gelişme yaşanır. Ermeni hadiselerinin ilk geniş çaplı 1895 hadiseleri ve 1908'de yaşanacak olan olayların hazırlayıcısı olarak hem bölgede hem de yurtdışında pek çok olay belirir.^[19] Bilindiği üzere olaylar yurtdışında da tartışılmış ve İngiltere, Rusya ve Fransa başta olmak üzere birçok devletin konsoloslukları ve temsilcilikleri aracılığıyla Osmanlı merkez ve mahalli bürokrasisiyle etkileşime girmişlerdir. Burada İngiliz, Rus, Fransız sefaret ve konsolosluklarının Diyarbakır, Bitlis ve çevresinde yaşanan olayları rapor halinde nasıl gündemleştirdikleri ve bunların Osmanlı vesikalarına aksettığı yönleri ele alınacaktır. Sadeddin Paşa, Berlin Antlaşması'nda belirlenen Avrupalı devletlerin Ermenilere hak verilmesi için ıslahat girişimlerine yönelik 1896'da Vilayat-ı Sitte üzerine teftişlerini yaparken birçok kesimle bir araya gelir.

14 Önal, a.g.e., s. 31-36, 42-44, 59, 79-82.

15 Hamidiyeli aşiret mensupları, olayları kendilerinin değil; çevre köylülerin yaptığını iddia ederler. Öte yandan İran'dan gelen Ermeni komitacılarının birçok Kürdün ölümüne yol açan saldırılarına ve padişah sarayının basılması ile Trabzon'da iki paşanın vurulmasına sessiz kalıp seyretmeleri mi gerektiği şeklinde imada bulunurlar. "Ermeni mallarının helal olduğuna dair ferman çıktı"ğını işittiklerini eklerler. Buna mukabil Paşa, böyle bir padişah fermanının asılsız olduğunu izah eder. Önal, a.g.e., s. 19-25, 44-50.

16 Sadettin Paşa, 28 Ocak 1896'da Ahlat'ta Kırklar mahallesine vardığında buranın İslam halkını yanına çağırarak mahallerindeki 5-6 Ermeni hanesi için onlara nasihatte bulunur. Onlar da kendilerinin zalim değil, mazlum olduklarını hatta Hüseyin Paşa taraftarlarının birçok sığır ve koyunlarını götürmüş olduklarını nakleder. Burada adı geçen Hamidiye alaylarına mensup Heyderan aşireti reisi Hüseyin Paşa'dır. Önal, a.g.e., s. 13-14; Erdal Çiftçi, "Bir Hamidiye Aşiret Alayı Örneği: II. Abdülhamid Devrinde Heyderan Aşireti, Osmanlı Devleti ve Kürtler, ed. İbrahim Özcoşar ve Şahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s. 155-178.

17 Önal, a.g.e., s. 98-99.

18 Önal, a.g.e., s. 72-75, 104, 148-156.

19 Bkz. İkinci, a.g.m. s. 703-724.

Bunlar içerisinde Ermeni, Kürd ve Nasturî olmak üzere yerli halktan insanlar, sivil-askeri bürokratlar, Hamidiye aşiretleri ve reisleri, Ermeni dini temsilcileri, okul yetkilileri olduğu gibi İngiliz ve Rus konsolosları, Fransız ve Amerikan misyonerleri ile İran şebkeleri gibi birçok yetkili vardır ve bunlarla bir araya gelerek görüşme fırsatı bulmuştur^[20]. Paşa, eserinde ifade ettiği gibi birçok kesimden sivil, idari, askeri, idari yetkililerin de bakış açılarını aksettiren ayrı ayrı örneklere yer verir. Bir yetkilinin resmi ağızdan bölgedeki havayı tasvir etmesi açısından, kaleme almış olduğu eseri ayrı bir önem taşır. Mesele ile ilgili Sadeddin Paşa'nın anılarından aktarımları dışında bölgede konsoloslukların hazırladıkları ve hükümete gönderdikleri şikayet raporları da bulunmaktadır. Burada belirtilmesi gereken husus, bu raporların doğrudan uluslar arası arşivlerden alınmadığı, sadece Osmanlı vesikalarına yansıyan yönüyle ele alınacak olmasıdır. Raporlardan parçalar vererek bölgede yapılacakları ve yapılanları anlatan vesikada, bu raporların Osmanlı bürokrasisinde şikayet, beyanat ve bir nota şeklinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple raporların cevaplanmasında belirli bir savunma refleksi çabası göze çarpar. Yanısıra ele alınan vesika Osmanlı'nın mesele hakkındaki değerlendirmesi şeklinde görünmektedir. Ancak Avrupalı devletlerin görüşlerinin de yer almasıyla iki tür bakışın aynı anda izlenebilmesi mevcut vesikanın önemini ortaya koyar.

Bahse konu edilen vesikada doğrudan Sadrazam imzası bulunmaktadır. Rusya ve İngiltere seferleriyle olan bir görüşmelerindeki konunun Ermeni hakları olduğu ve her iki ülkenin de Hamidiye Alayları'nın varlığına karşı açıklamalarda buldukları belirtilir. Sadrazam ise meseleyle ilgili hükümetçe tedbirlerin alındığını, dışardan tavsiye ve ihtara gerek olmadığı cevabını verir ve böylece muhtemel bir "nota"nın önüne geçildiğini ifade eder. Aynı zamanda padişah da alayların bulunduğu mahallerde asayiş ve inzibatın temin edilmesi, aksi halde Rusya ve İngiltere'den "nota" verilmesine bahane edilmemesi ile ilgili bizzat ikazda bulunmuştur. Bunun üzerine şikayetlerin olduğu mahallere teftiş heyeti gönderilerek sorumluların ortaya çıkarılması ile ilgili tedbirler alınır^[21].

Aynı dönemde Fransız Sefareti'nin de Cizre Kazası'nda Keldanilere ait bazı köylerin aşiret reisi Abdülkerim Bey tarafından zarara uğratıldığı şikayeti olmuş^[22]; bu durum Diyarbakir Vilayeti tarafından da tesbit edilmiştir. Ayrıca Bitlis, Siirt cihetinde Ömer Bey ismindeki aşiret reisinin de ahaliye karşı benzer uygunsuz hareketleri şikayete konu olmuş, bu durum da yine mahalli idarece Bitlis Vilayeti vekili tarafından tesbit edilmiştir^[23]. Uluslar arası bir temsilciliğin raporunun derhal mahalli idarece tasdik edilmek üzere teyidi yoluna gidilme çabaları göze çarpar. Bu durum yerelden merkeze akan bilgilere ve uluslar arası temsilcilere olan güvensizliğin had safhada olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Konsolosluklar, olay mahallerine yakın buldukları ya da buralarda yaşananları hemen kayıt altına alarak raporlarını sefaretlerine iletilmişlerdir. Konsoloslukların Vilayet-ı Sitte başta olmak üzere çevresinde de yaşananlarla oldukça ilgili oldukları gözükümlüdür. Sefaretler de konsoloslukların ilettikleri bilgiler üzerinden hükümeti meseleye eğilmek için zorlamışlardır. Kimi zaman verdikleri notalarla Bab-ı Ali'yi sıkıştırmışlar, hatta bunu diplomatik notalara sebep oluşturulmaması yönündeki padişahın ikazları takip etmiştir.

20 Önal, a.g.e., s. 24, 25, 37, 38, 42, 43, 79

21 Sadrazam imzalı belge, Bab-ı Ali Daire-i Sadaret Amedi Divan-ı Humayun no. 2058, BOA., Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 516/135, 1325 L 13/19.11.1907; Rusların bölge üzerinde kendi tasavvurları için yeni filizlenen milliyetçi reflekse sahip Ermenilerle ilişki geliştirmişlerdir. Osmanlı'nın örgütlediği Hamidiye Alayları Ermeni milliyetçiliğinin yayılışını geciktirdiği gibi Rusya'nın bu hamlesine karşı da atılmış bir adım olmasıyla alaylar haliyle Rus muhalefetine üzerine çekmiştir. Bkz. Janet Klein, "Devlet, Aşiret, Sülale ve 20. Yüzyıl Başında Diyarbakir'i Ele Geçirme Yarışı", Der. Joost Jongerden-Jelle Verheij, Osmanlı Döneminde Diyarbakir'de Toplumsal İlişkiler (1875-1915), İstanbul Bilgi Üniv. yay., İstanbul 2015, s. 153-154.

22 Abdülkerim Bey, Miran Aşireti reisi Mustafa Paşa'nın oğlu olup, babası döneminden miras kalan şiddet yöntemlerini izleyerek çevre ve aşiretler üzerindeki hâkimiyetini arttırmaya çalışmıştır. Bkz. Janet Klein, Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, İletişim yay., İstanbul 2013, s.172.

23 Y.A.HUS., 516/135.

Sonuç

Ermeniler ve tebaa olarak haklarının Berlin Antlaşması ile Avrupalı devletlerin garantörlüğüne alınması meseleyi siyasallaştırmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın temsilcilikleri aracılığıyla Vilayât-ı Sitte'de Ermeniler ve hakları üzerinden araştırma ve soruşturma ile elde ettikleri bulguları Bab-ı Ali ile paylaşarak meseleyi yakından takip etmişlerdir. Aynı çerçevede hükümet de kendilerine iletilen bilgilerin söylenildiği gibi cereyan edip etmediğini yerel idareden sorgulatmışlardır.

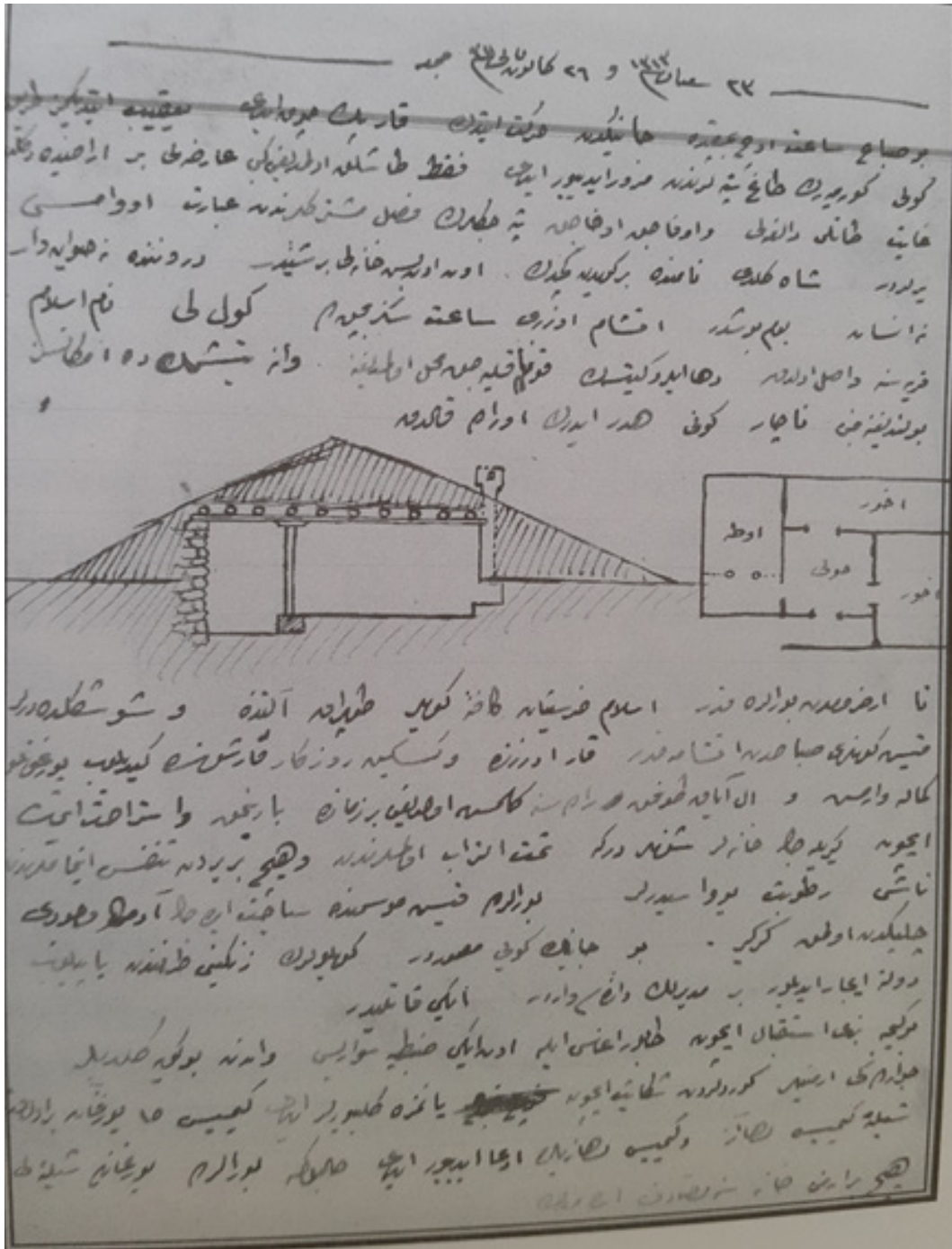
İlgili mahallerde Tahkikat komisyonlarının kurdurulmasından idarecilerin sorunlara çözüm bulmaya çabaladıkları sonucuna varılmaktadır. Ancak her durumda uluslar arası temsilcilerin merkeze olan şikayetlerine göre tavır alınmamıştır. Bunun yerine iletilen olaya ilişkin mahalli idarece ayrıca bir sorguya ve teyide başvurulmuştur. Bu da hem bölgeden gelen haberlerin niteliğine hem de uluslar arası temsilcilere olan temkinin had safhada olduğunu göstermektedir. Bu temkinde, merkezin yabancıların Ermeni meselesindeki maksatlı davrandığı ön kabulüne dayanır. Bu sebeple uluslar arası misyonların yerel temsilcilerinden gelen bilgilerin merkezde oldukça güvensiz bir hale dönüşmesi anlaşılır görünmektedir.

Hükümet, Vilayât-ı Sitte'de olup bitenler ve geliştirilecek politikalarla ilgili birçok yetkiliye raporlar düzenlemiştir. Yaver Vehbi Bey ile Sadettin Paşa bu amaçla bölgeye gönderilmiş üst düzey bürokratlardandır. Yaver Vehbi Bey'in 1892 senesine dair raporunda Ermenilere yönelik tatmin edici bilgi olmamasına karşın bu rapor daha çok bölgede Hamidiye ağının yerleştirilmesi için bir nevi zemin etüdü niteliği taşır. Buna rağmen bölgede Ermeni huzursuzluğuna yönelik edindiği izlenimleri kısa da olsa aktarmaktan geri durmamıştır. Bunlar ise Ermenilerin rahat durmadıkları ve çevrede huzursuzluk oluşturmada maksatlı davrandıklarına dair nisbeten taraflı değerlendirmelerdir. Bu noktada belirtilmesi gereken bir eksik-kusur, Ermenilerin çevreleri ile ilişkilerine dair neden böyle bir tutum izlediklerinin açıklayıcı tasvirlerle anlatılmamasıdır.

Sadettin Paşa'nın anılarında belirttiği birçok olay ve durumdan Müslim-Gayr-i Müslim, aşiretler, mahalli idare, emniyet güçleri ilişkilerine ve bölge coğrafyasına dair birçok açıdan döneminin fotoğrafini aksettirdiği görülmektedir. Yaptığı çalışmalarda yerelde yetkili bürokratlar, dini kanaat önderleri, Hamidiye Alay mensubu olan ve olmayan aşiret reisleri ve uluslar arası temsilciliklerin yerel yetkilileri gibi birçok kişiyle görüşmeler yapmıştır. Paşa'nın aktarımlarında bölgede yerel bürokrasinin, güvenlik görevlilerinin usulsüzlükleri dahil Müslim-Gayr-i Müslim halkın birbirleriyle olan güvensizliklerinin temellerine dair birçok olay nakledilir. Paşa'nın eserinde, ağır bir şekilde siyasallaşmış ortamda toplumsal aktörlere sükunet tavsiyesi dikkate değerdir. Gerek Yaver Vehbi Bey'in raporu gerekse Sadettin Paşa'nın hatıratı resmi yetkililerin ağzından bölgedeki havayı tasvir etmesi açısından oldukça önemlidir. Berlin Antlaşması'nı müteakib dönemde Osmanlı bürokratlarının Vilayât-ı Sitte etrafında yoğun gezi, gözlem ve raporları konsolosluklarına benzer şekilde eşzamanlıdır. Bu dönemde karşıt bürokrat raporları üzerinden adeta diplomatik ve psikolojik bir harb yaşanmıştır. Yanısıra bu durum aslında Vilayât-ı Sitte'den gelen haberlerin oldukça farklı cephelerden ve adeta toplumun Ermeni meselesi üzerinden birbirine muhalif bir kompartımanlar düzeyinde ayrıştığını ortaya koyan flu, gri ve belli belirsiz haberlerin dolaştığı bir ortamı tasvir eder. Zira Hükümetin de konsolosluk raporlarındaki bilgileri mahalli idarelerce teyid etme yoluna gittiği görülmektedir. Bunun da karşılıklı bir güvensizliğe tekabül ettiği ortadadır. Bu güvensizlik adiline çözümler üretmek yerine sorunları daha çetrefilleştirmiştir.

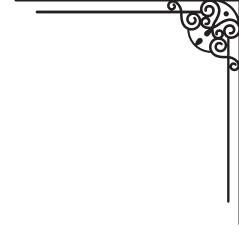
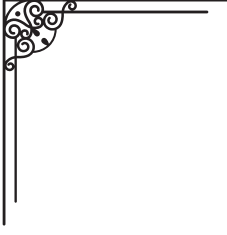
بولیون جزیله بعد ما عسار و قبای منکوره افرا نیک سلطت سیران اخدرنه جانسوارانه کیمسری طبعیعد -
کردر اگر تیله حیوانیسیمک در اعلی استکان ایدوب عمرنا سلطت سینه دولت تسیب آیات خود قیاسا لیدی طبع و صادره اولدیکی
مدرین ، نغماس ، تمیزه و تیز به مستعد ، زکی ، و ناکار ، بیج ، غیور ، صافخبره ، جیدیک رسد و سحر لغو کلمات خفیض
و سفیره ماهر ایدور . کدولری درجه نایزه قنا عسکار اولدیکی سفارت جیدلری ایجابی فقره و مجامع امانه در سعادت سوره .
بیتد و حقیقی البینه و شب و سفته سخن و صوبت برین دی سسه اخدرنه بدو نصف اولوب جیل در ساسدن کجب ، خاص و عسکره اولدی ایدوب
لقد لرو اوصاف محمود صوبی هائز در .
بعضه بر خواهانک در بگه مضر و مضره تعقیب ایدره اجانبک بولر عقده آره حیره فو اولر مبالند و دولوری کلمات و نسایبه بولدی
و انفا عصبه و قده اینه جرات ایزیک صفات مقبولین و حست و خور نریک سوزده کور سوری صف مقاصد مقصودین تریج اینه جتی در .
بر زمان سوره جراتند بیدر نه کزک کزک مناسات و ضارعات و قور کویکی رولیت اولمعه ایسه ره و آنا اولدر الهی اولیایه جملک
سایه خنا تریه حضرت طلی الی بیزنه بوند بر بولر اوق اولدی جتی مکتفه . حکومات محمدیک مرضی عالی و آره سده کی غیث و فایض بر درینی
عسار و قبایک کزک بولدی مکلون بر حال کمالیت و انظام افراخ ایسی قولاً امید اولور . آنچه ایجابات جزیلی اجبار اولدی
تخصیل عاریم و فو نه توقف بولدیقدند انوار معارفند محرم اولون قولم مذکوره نیک حسی تعلیم و تمیزی ایچونه ایجاب ایدره مکلده نقل کانی
مکتب کسار و صاحب مکتف و اقدارون مسلمه تعیین ایدیکی صورتده کدولک مظهر اولدیون و کاد و فطانته سایه سده تمدن ایدر چکلون و خصصت
نر فکرت و حی بولر برابر تخی ایدیکی قولاً مکلون بولدیقدند به سایره وارلات حاضره امیر تری ایدره جتک و نیاز عمیه کجکودت
واقعده خیره جیلد و حی حساب منفعت اولدی جقده .
عسار و کزولک کزک بولر بر خیرین ده این الفایسی بولور سید موقنا ال نایره ملام و مقنا اولون تلیس ولدیقه عسار و کزولدی
نیک و بی و فیه ایدن بعضه ارباب فکر و تزیه و حدائق لهنه ایدینی ایسه ایدر لکنند بیک حیره و فو لسانا و فو و سفارده نظریات
الفه اولمعه ایسه ره بولایه کی گکاندر صرف مبالندون و آره حیره اولارده کسنت و کزول این اجنبی سیاحدن و با بعضی این کت
مسلمینک ارتخیت و تصنیفده بشقه بیک کدور . آرا فقه برکه روزما اولون اینی قانیسی قطنی کفصا بعضه اجانبک الفات
و تویجوت مضره سزک سات ایلکده و بونون بولر کتیک عسار کاهانه سوزده در دوز سب مملی حکم تدرک میفظ و تزیی بوننه
توقف ایلکده و ایدن بوند صدقه ایسه سالک کاهانه نریک لهر طرفه ابرانه سطن ایچولک اولون حمیده اولدی اسبوعا و نظریین
کامنه طرف ایچکی کی سایه صلوا ای جنبه جرات ایدر نه بوند بر بولر آسایس اخدرن و تزییه ایدره جتک ایزیک اصول اولونک مع و تری
نامیه ایدنه . سوره و فیه مینظر و کسور اولون بولر مطلق بر صفت عسکره مالکینه کاهانه نریک کولوری ولت تسیب آیات
خود قیاسا لیدی سه غیره و کون اخدرن جنبه ایدر بیکه جساته ایدرم اولیایه و قابل اولر اولده ارادین و لطف و عنایت واحسان
بوسه کلام کتاه افتره حقیق کیدس . ۸۰ سلسله و ایچ اولور شیخ
مور و جوی سر بولر درده
اولدی

Ek 1: Yaver Vehbi Bey'in Raporu'ndan, Y.PRK.MYD., 12/36.

Ek 2: Sadeddin Paşa Hatratı'ndan.

AMERİKAN BOARD VE BİTLİS'TEKİ ÇALIŞMALARI (AMERİKAN BOARD BELGELERİ İŞİĞİNDA)

Prof. Dr. Gülbadi ALAN

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
gulbadi@erciyes.edu.tr.

Giriş

Amerikan Board, Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini, o zamanki siyasi şartlar nedeniyle bu toprakların herhangi bir noktasında teşkilatlanma gerçekleştirmeleri mümkün olmadığından 1819 yılında Malta'da matbaa çalışmaları yürütmek için bir merkez oluşturarak başlatmıştır. Ancak çok geçmeden Osmanlı ülkesinde ilk istasyonlarını Beyrut'ta kurmuş, bunu daha sonra, ilerleyen dönemlerde Türkiye'de yürütülecek olan çalışmaların merkezi olan ve 1831'de İstanbul'da kurulan istasyon takip etmiştir. Osmanlı ülkesindeki çalışmalar ilerledikçe Suriye Misyonu, Ermeni Misyonu, Türkiye Misyonu, Nasturi Misyonu, Asur Misyonu gibi farklı isimlerde, farklı tarihlerde, farklı misyon bölgeleri oluşturulmuştur. İlerleyen dönemlerde, Osmanlı ülkesindeki çalışmaların daha sistematik hale getirilmesi amacıyla bu misyon bölgelerinin hepsi oluşturulan 4 misyon bölgesi içerisinde birleştirilmiştir: merkezi İstanbul olan Batı Türkiye Misyonu, merkezi kurumları Harput'ta bulunan Doğu Türkiye Misyonu, merkezi kurumları Antep ve Maraş'ta olan Merkezi Türkiye Misyonu ve merkezi kurumları Samokov'da faaliyet gösteren Avrupa Türkiye Misyonu.

Bitlis bu teşkilatlanma yapısında önce Asur Misyonu¹⁾ ardından da Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisinde uzun bir dönem merkez istasyon, kısa bir süre de Van'a bağlı dış istasyon olarak yer almıştır. Dolayısıyla Bitlis, Amerikan Board belgelerinde, örgüte mensup misyonerlerin doğrudan çalışmalar yürüttükleri ve ikamet ettikleri bir yerleşim yeri olarak kaydedilmiştir. Bu durum bize göstermektedir ki Bitlis Amerikan Board örgütünün Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri çerçevesinde önemli bir yerleşim merkezidir.

---

1 Asur Misyonu hakkında bkz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)", IX. Uluslararası Canik Sempozyumu – Medeniyetler Merkezi ve Büyük Güçlerin Hedefi Ortadoğu, 6-8 Nisan 2018, Bildiriler, (Yayında)

Bu bilgiler ışığında çalışmada, özellikle örgütün düzenli bir şekilde arşivlediği ve ağırlıklı olarak Boston'da Harvard Üniversitesi'ndeki Houghton Kütüphanesi'nde bulunan ve PABCFM kısaltmasıyla kaydedilen belgeler, <https://catalog.hathitrust.org/> adresinden hizmet veren örgüte ait yıllık raporlar, www.dlir.org/ adresinden hizmet veren Digital Library for International Research (DLIR) adresinde yer alan Board Personnel başlığı altındaki Amerikan Board misyonerlerine ait kimlik belgeleri ve The Missionary Herald süreli yayını esas alınarak Bitlis istasyonunun, Asur Misyonu sınırları içerisinde kuruluşundan itibaren, 1920'ye kadar Amerikan Board örgütünün Osmanlı ülkesindeki çalışmaları içindeki yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Bitlis, Amerikan Board resmi kayıtlarında ilk olarak 1841'de kaydedilmiştir. Mr. John B. Adger^[2] ve Harrison G. O. Dwight^[3] tarafından, bölgeye yaptıkları gezi hakkında bilgi vermek için 20 Mayıs 1841'de kaleme alınan ve yine aynı yıl The Missionary Herald'da yayınlanan mektupta, Erzurum'un güney doğusunda 54, Van'a 30 saatlik mesafede, Mr. Jackson^[4] ve diğerlerine göre 1000 Ermeni hanesinin yer yer aldığı, aynı zamanda etrafında da birçok Ermeni yerleşim yerinin bulunduğu, Ermenistan'da en keyifli şehirlerden biri^[5] şeklinde ifade edilmektedir. Aynı ifadeler daha sonra Amerikan Board Yıllık Raporları'nda, Erzurum ile etrafındaki yerleşim yerleri arasındaki mesafenin verildiği bölümde kullanılmıştır^[6].

Bu tarihten sonra Bitlis, bir merkez istasyon şeklinde teşkilatlandırılmaya kadar gerek bölgede bulunan misyonerler gerekse onların yerli yardımcılarını tarafından, bölgede yapılan geziler esnasında önemli uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bu ziyaretlerden biri 1844'te Amerikan Board misyoneri Josiah Peabody^[7] tarafından gerçekleştirilmiş ve ziyaret esnasında şehirde aydınlanmış yani Hıristiyanlığı kabul etmiş bir kişiye ulaşıldığı kaydedilmiştir^[8]. Bu ziyaretten sonra Peabody, burayla olan münasebetini kesmemiş ve 26 Ağustos'ta Ermeni asıllı yerli yardımcılarını üç ay sürecek olan, Muş, Bitlis ve Van'ı kapsayan bir bölge gezisi ile görevlendirmiştir^[9]. Yine Peabody, Van-Bayazid-Kars bölgesine yaptığı bir gezi esnasında Bitlis'ten geçmiş ve özellikle şehirde yaşayan 1200 Ermeni ailesinin varlığı üzerine özel bir vurgu yapmıştır^[10].

Bitlis'e bir başka ziyaret, Amerikan Board misyonerlerinin yerli yardımcılarından ve bölgede hizmet veren papaz Hohannes ve öğretmen Simon tarafından gerçekleştirilmiştir. İki kişi önce İzmir, Beyrut, Kessab, Halep, Kilis, Antep, Maraş, Urfa, Elbistan, Yarpuz, Kayseri, Merzifon ve Samsun'u gezmişler, daha sonra bir buharlı gemiyle Trabzon'a geçmişler ve buradan Erzurum, Hınıs, Muş, Van ve Bitlis'i ziyaret etmişlerdir. Daha sonra Diyarbakır, Harput, Arapkir, Eğin, Divriği, Sivas, Tokat, Amasya, Merzifon ve Samsun üzerinden İstanbul'a dönmüşlerdir^[11].

Bitlis bir istasyon haline getirilmeden önce şehre misyoner gönderilmesi ilk olarak 1850'li yılların başlarından itibaren gündeme getirilmeye başlanmıştır. Bitlis'te etkili bir şekilde faaliyet yürütmek için öncelikle bölgede konuşulan dilleri bilen veya bilmese de öğrenecek olan birkaç misyonerin

-
- 2 1834-1846 yılları arasında Amerikan Board adına İzmir'de görev yapmış bir misyonerdir.
  - 3 1830-1861 yılları arasında Amerikan Board adına İstanbul'da görev yapan ve özellikle Anadolu'da birçok keşif gezisi yapan misyonerdir.
  - 4 William C. Jackson. Ocak 1836'da İzmir'e gelen, buradan görevlendirildiği Trabzon'a giden, 1839'da Erzurum'a nakledilen Amerikan Board misyoneridir.
  - 5 The Missionary Herald, 1841, s.462-463, 484.
  - 6 Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1842, s.116. Amerikan Board Yıllık Raporları genelde künye olarak bu şekilde yer aldığı için bundan sonraki dipnotlarda (Report of the American Board, Yıl, sayfa) şeklinde verilecektir.
  - 7 1841-1864 yılları arasında önce Erzurum, ardından da İstanbul'da görev yapan bir Amerikan Board misyoneridir.
  - 8 The Missionary Herald, 1844, s.236.
  - 9 Report of the American Board, 1846, s.107, 117. Bu geziyle ilgili bilgi Mr. Peabody tarafından 2 Aralık 1845'te kaleme alınan mektupta yer almaktadır.
  - 10 The Missionary Herald, 1853, s.52.
  - 11 Report of the American Board, 1853, s.65.

gönderilmesi gündeme getirilmiştir. Bu misyonerlerden ikisinin 20.000 nüfuslu Erzincan, ikisinin 100.000 nüfuslu Harput, ikisinin 25.000 nüfuslu Muş, ikisinin 160.000 nüfuslu Van ve ikisinin 20.000 nüfuslu Bitlis'e, geri kalan ikisinin de 8.000 Ermeni nüfusu barındıran Erzurum ile onun yakınında 16.000 nüfusu barındıran Pasin için gönderilmesi gerektiği vurgulanmıştır^[12]. Ancak Bitlis'te bir Amerikalı misyonerin daimi olarak yerleşimi, şehrin örgüt adına bir istasyon haline getirilmesiyle mümkün olmuştur.

Bitlis'te Amerikan Board Örgütü'nün Teşkilatlanması

Amerikan Board'un Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanmasında Bitlis, bir istasyon veya dış istasyon olmasa da, ilk olarak 1850 itibariyle Arapkir, Harput, Muş ve Van ile birlikte Fırat bölgesinde yer alan Erzurum istasyonunun sorumluluğunda bir şehir olarak verilmektedir^[13]. Ancak ilerleyen tarihlerde Bitlis, Amerikan Board teşkilatlanmasında doğrudan bir istasyon olarak yer almıştır. 17 Eylül 1858'de Tillman C. Trowbridge^[14] tarafından Van'dan yazılan mektupta, Bitlis'te neden bir istasyon kurulması gerektiği ile ilgili olarak; Muş ve Van ile kıyaslandığında sağlıklı bir iklime, rahat evlere ve büyük bir Ermeni nüfusa sahip olması burada bir istasyon açılması için ilk gerekçeler olarak gösterilmiştir. Trowbridge Bitlis'e kalıcı olarak yerleşmek amacıyla şahsi eşyalarını almak için Diyarbakır'a giden Knapp ve eşine yolculuk boyunca eşlik etmiş ve burada da Van'da kaleme aldığı mektuba ilaveler yapmıştır. İlavelerde Bitlis'in misyonerler açısından önemine vurgu yaparak George C. Knapp ve ailesine eşlik edecek başka misyonerlerin de şehre gönderilmesini tavsiye etmiştir^[15].

Ayrıca bir istasyon açılması noktasında neden Muş değil de Bitlis'in seçilmesi gerektiği ile ilgili olarak da birçok gerekçe gösterilmiştir. Bunlardan birincisi Bitlis'in, iklim noktasında sağlık açısından çok meşhur olmasına rağmen Muş'un bunun aksine sağlıksız bir iklim yapısına sahip olmasıdır. İkincisi, Bitlis'te ikamet edilecek olan evler son derece muazzam olarak gösterilirken, Muş'ta bulunanların oldukça kötü durumda olduğu, bundan dolayı misyonerler için yenilerinin inşa edilmesi gerektiğidir. Üçüncü olarak Bitlis'ten bir misyoner veya yerli yardımcının sorunsuz şekilde sadece bir günlük sürüş mesafesinde ulaşabileceği Muş ve köylerinin, buradan çok rahat bir şekilde denetlenebilir olmasıdır. Hatta bir binek hayvanıyla, üzerinde yük olmadan Bitlis'ten Muş merkeze dokuz buçuk saatte ulaşıldığı, Muş ovasında Bitlis'e en yakın köye dört saatte ulaşılabilirdiği kaydedilmektedir. Dördüncüsü de Bitlis'in, Van Gölü'ne sadece dört saat mesafede, Van şehir merkezine ise iki günlük mesafede olmasından dolayı, Van'a kadar uzanan alandaki faaliyetler için Muş'tan daha elverişli/operasyonel bir konumda olmasıdır^[16]. Şehrin bir istasyon merkezi seçilmesinin en önemli sebeplerinden biri olarak gösterilen iklim ve coğrafyası hakkında 19 Kasım 1859'da Dr. Nutting tarafından yazılan mektupta da benzer bilgiler bulmak mümkündür^[17].

12 Report of the American Board, 1854, s.80, 269. Aynı yıl için Bitlis'in nüfusu The Missionary Herald'da da 20.000 olarak verilmektedir.

13 Anadolu'da ayrıca Kayseri ve Tarsus'tan İstanbul ve İzmir; Diyarbakır'ın doğusuna kadar uzanan bölgeden Antep; Tokat, Sivas, Amasya ve Merzifon'u içine alan bölgeden Trabzon sorumlu olarak gösterilmiştir. Report of the American Board, 1850, s.100-102.

14 1855'te Osmanlı ülkesinde çalışmak için Amerikan Board tarafından görevlendirilen ve bu yıldan itibaren 1888'de Maraş'ta ölümüne kadar sırasıyla İstanbul, Erzurum, Maraş ve Antep'te görev yapan bir misyonerdir. 1858-1859 yılları arasında Erzurum, Van ve Bitlis'i içine alan bir araştırma gezisi yapmıştır.

15 The Missionary Herald, 1859, s.47, 49.

16 Bu sebepler, Mr. Dwight tarafından 2-8 Temmuz 1861'de kaleme aldığı ve Harput'tan Bitlis'e yaptığı 10 günlük gezi hakkında bilgi veren kısımda belirtilmektedir. The Missionary Herald, 1861, s.342-344.

17 The Missionary Herald, 1860, s.70.

Bitlis'e, Amerikan Board çalışanı olarak ilk görevlendirme Asur Misyonu'nun^[18] Kasım ayında Diyarbakır'da yapılan 4. Yıllık Toplantısı'nda yapılmıştır. Toplantıda iki yerli yardımcının mümkün olan en kısa zamanda büyük bir Ermeni nüfusuna sahip olan Bitlis'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Amerikan Board misyoneri olarak da ilk görevlendirme yine 1858 yılı Nisan ayında yapılan Asur Misyonu yıllık toplantısında gerçekleştirilmiştir. 1858 yazında George C. Knapp ve Dr. Henri B. Haskell'in^[19] eşleriyle birlikte Siirt ve Bitlis'e gitmeleri kabul edilmiştir^[20].

Bitlis'te görevlendirilmek için özellikle Knapp ailesinin seçilmesinin nedeni, George Knapp'ın sağlığı sorunlarıdır. Knapp'ın 1857 yılı sonbaharında sık sık ateşlenmesi neticesinde doktorlar, önce bahar aylarında bir geziye çıkmasını, sonra da Diyarbakır ovasından uzakta tepelerde bir yazlık konutta ikamet etmesini önermişlerdir. Bu tavsiye üzerine Knapp eşiyile birlikte önce Asur Misyonu yıllık toplantısına katılmak için Musul'a, buradan 30 Nisan'da Siirt'e gitmiş ve Bitlis'e gitmek için 25 Mayıs'ta buradan ayrılmıştır. Bitlis'te Amerikan Board adına görevli yerli yardımcı Shemmas, onlara şehirde bir ev ayarlamıştır. Siirt'ten üç gün süren bir yolculuktan sonra şehre gelen Knapp, Bitlis'i dağların arasında, deniz seviyesinden 450-600 metre yükseklikte, halkı hamarat ve Ermenice konuşulan şirin bir yer olarak tanımlamaktadır. Şehir nüfusunu ise 50'si Yakubi, 150'si Ermeni ve geri kalanı Müslüman olmak üzere 4.000 hane olarak vermektedir^[21].

Bölgede inceleme yapan misyonerler Bitlis'i önemli bir çalışma merkezi olarak görmüşler ve yürütülecek çalışmalar için bir misyoner ailesinin yeterli olmayacağı kanaatini sürekli olarak dile getirmişlerdir. Bu noktada görüş beyan eden ilk misyoner Trowbridge olmuştur. Trowbridge Bitlis'e kalıcı olarak yerleşmek amacıyla şahsi eşyalarını almak için Diyarbakır'a giden Knapp ve eşine yolculuk boyunca eşlik etmiş ve burada da –yukarıda bahsedilen- Van'da kaleme aldığı mektuba ilaveler yapmıştır. İlavelerde Bitlis'in misyonerler açısından önemine vurgu yaparak George C. Knapp ve ailesine eşlik edecek başka misyonerlerin de şehre gönderilmesini tavsiye etmiştir^[22]. Bitlis'te çalışmalara başladıktan sonra, yeni misyonerler gönderilmesi gerektiğini belirten bir başka misyoner de G. Knapp olmuştur. Knapp, kendisine çalışmalarda yardımcı olmak için örgüt merkezinden şehre yeni misyonerler gönderilmesini talep etmiş ve bu talip üzerine Lysander Tower Burbank ve eşi Sarah S. Burbank Bitlis'e görevlendirilmiş ve gönderilmiştir^[23].

Ancak, Amerikan Board örgütü Bitlis'e yeni misyonerler göndermeden önce de Knapp ve ailesi, şehirde yürüttüğü faaliyetlerinde çevre bölgelerde bulunan misyonerler tarafından yalnız bırakılmamıştır. Mesela Musul istasyonunda görev yapan Dr. Haskell ve eşi Sarah J. Brewster 1858 yılı yaz ayının yarısını Bitlis'te geçirmişler ve burada kaldıkları süre içerisinde her Pazar günü kiralanmış bir odada, sayıları 15 ile 50 arasında değişen dinleyici kitlesine hitap etmişlerdir. Hatta kış ayları boyunca Knapp'a, Trowbridge eşlik etmiştir^[24]. Yine şehirdeki misyonerlerin yalnızlığını gideren bir başka misyoner ailesi de Dr. David H. Nutting ve eşi olmuştur. Bu misyoner ailesi 1860 öncesi son iki yazı Bitlis'te geçirmişlerdir^[25].

18 1851-1860 yılları arasında faaliyet gösteren bir misyon bölgesidir. Rufus Anderson, Report of the American Board and The Missionary Herald'dan derlediği bilgilerle Asur Misyonu hakkında ayrıntılı bilgi verdiği bölümde, misyonun faaliyette olduğu yıl aralığını 1849-1860 olarak göstermektedir. Asur Misyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rufus Anderson, History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Vol.II, Boston 1872, s.78-106; Alan, "Asur Misyonu..."

19 1855-1861 yılları arasında Diyarbakır, Musul ve Mardin'de görev yapan bir Amerikan Board misyoneridir.

20 The Missionary Herald, 1858, s.123, 218.

21 Report of the American Board, 1859, s.74-75; The Missionary Herald, 1858, s.313.

22 The Missionary Herald, 1859, s.47, 49. Mr. Knapp ve ailesinin eşyalarının Diyarbakır'dan taşınması hakkında bilgi için bkz. The Missionary Herald, 1859, s.173.

23 The Missionary Herald, 1860, s.199, 252.

24 Birkaç kez şehirdeki dini yetkililer tarafından insanların bu toplantılara katılmasının yasaklandığı, ancak Haskell'in doktor olmasından dolayı her geçen gün birçok hasta tarafından bizzat evlere çağırıldığı ve Dr. Haskell'in gittiği yerlerde dini metinler okuduğu belirtilmektedir. Report of the American Board, 1859, s.75.

25 Report of the American Board, 1860, s.80-81.

Bu gelişmeler çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin en dağlık ve etrafındaki bölgeden kopuk halde bulunan bir bölgesinde yer alan Bitlis^[26], 1858'de Asur Misyonu'nun bir merkez istasyonu haline getirilerek Amerikan Board örgütünün Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanmasında yerini almıştır. Ancak bu teşkilatlanmadaki yolculuğu dönem dönem aşağıda tespit edildiği şekilde bazı değişikliklere uğramıştır:

- 1858-1860 Asur Misyonu istasyonu
- 1860-1874 Doğu Türkiye Misyonu istasyonu
- 1875-1885 Doğu Türkiye Misyonu dış istasyonu
- 1886-1920 Doğu Türkiye Misyonu istasyonu

Bitlis'in bir merkez istasyon olarak bünyesinde yer aldığı Asur Misyonu, Amerikan Board'un 1851'de Mezopotamya bölgesindeki misyonerlik çalışmalarını, Suriye Misyonu'ndan ayırarak Asur Misyonu adıyla yeniden yapılandırma kararı alması neticesinde teşkil edilmiştir. Kurulduğu andan itibaren Musul ve Diyarbakır olmak üzere iki istasyon etrafında çalışmalar başlatılmıştır. Bu durum 1858'e kadar devam etmiş, bu yıl istasyon sayısı, Bitlis ve Mardin'in de ilave edilmesiyle dörde çıkmıştır. 1860'a kadar devam edecek olan bu yapı, aynı yıl Harput'ta yapılan toplantı sonucu Amerikan Board teşkilatlanmasına son şekil verilip, Asur Misyonu yeni kurulan Doğu Türkiye Misyonu sınırları içine dâhil edilinceye kadar devam etmiştir.

Bu tarihten itibaren Suriye, Batı Türkiye, Doğu Türkiye ve Merkezi Türkiye Misyonu olarak şekillenen yeni teşkilatlanma içinde Asur Misyonu'na ait 4 istasyon -Musul, Diyarbakır, Mardin, Bitlis- ve çalışma bölgeleri Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde yer almıştır^[27]. Bu durum 1874'e kadar devam etmiş, aynı yıl Bitlis ve Van istasyonlarındaki çalışmalar birleştirilmiş^[28] ve örgütün bölgeyle ilgili bütün çalışma verileri 1885 yılına kadar Van istasyonu altında verilmiştir.

1886'dan itibaren yeniden Bitlis merkez istasyon haline getirilmiş ve veriler yeniden istasyon verileri şeklinde verilmeye başlanmıştır. Ancak 1875-1885 döneminde Bitlis merkez istasyon olmamasına rağmen daima Amerikalı misyoner çalışanlar burada bulunmuşlar ve ikamet etmişlerdir.

Belgelerden tespit edilebildiği kadarıyla Bitlis'e bağlı ilk dış istasyon 1860'da Muş olarak kaydedilmiştir^[29]. Muş birkaç yıl şehrin tek dış istasyonu olarak kalmış ancak 1863'te Yoncalı ve Van^[30] Bitlis'in dış istasyonuna dâhil edilmiştir. Amerikan Board kayıtlarından Bitlis istasyonuna bağlı dış istasyonların yıllara göre sayısı ve kuruluş tarihleri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir^{[31],[32]}

Yıl	Dış İstasyon Sayı	Dış İstasyonlar	Kuruluş Tarihleri ³²
1860	1	Muş	1860
1861	1	Yoncalı	1862

26 Report of the American Board, 1910, s.120.

27 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Report of the American Board, 1861, s.5; The Missionary Herald, 1860, s.345, 347, 349; 1861, s.5.

28 Report of the American Board, 1874, s.28.

29 Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Reel 552, No:14; Reel 676, No:24; Report of the American Board, 1861, s.57.

30 Van 1872'de aynı bir istasyon haline getirilecek, hatta 1875-1885 yılları arasında Bitlis'teki çalışmalar burada yürütülen çalışmalar ile birleştirilecek ve Van merkez istasyon haline getirilecektir. Report of the American Board, 1863, s.82-83.

31 PABCFM, Reel 676, No:5, 14, 17, 21, 24, 30, 33, 36, 39, 54, 58, 62, 68, 73, 79, 85, 92, 100, 108, 114, 120; Reel 680, No:7, 16, 25, 32; Reel 685, No:245, 251, 252, 256, 258, 273, 275, 279, 296, 316; Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 155, 157, 300; Reel 703, No:327, 330, 334, 344, 352; Reel 712, No: 652, 653, 655, 656; Report of the American Board, 1861, s.57; 1862, s.93, 96; 1963, s.75, 76; 1864, s.82; 1865, s.81, 86-87; 1866, s.87, 91-92; 1867, s.76, 77; 1868, s.36, 38; 1869, s.27, 29; 1870, s.29, 30; 1871, s.41, 1872, s.33, 34; 1873, s.27, 28, 29; 1874, s.29; 1886, s.44; 1887, s.86; 1888, s.41; 1889, s.40; 1900, s.60; 1909, s.72.

32 Bazı istasyonların kuruluşları ile ilgili Amerikan Board belgelerinde farklı tarihler verilmiştir. Bu durumda dış istasyonların kayıtlarda ilk geçtiği tarih esas alınmıştır.

1862	1	Havadorik ³⁵	1862
1863	3	Van	1863
1864	3	Pakhaut	1866
1865	3	Pırhus ³⁴	1868
1866	4	Şeyhyakub ³⁵	1869
1867	4	Hasköy	1869
1868	4	Derkevank ³⁶	1869
1869	15	Dsaghag ³⁷	1869
1870	10	Mogonk ³⁸	1869
1871	12	Garmen	1869
1872	11	Argends	1869
1873 ³⁹	13	Sinemerg ⁴⁰	1869
1885	18	Aghagh	1869
1886	18	Sak	1869
1887	15	Kultik ⁴¹	1869
1888	15	Tadvan	1870
1889	16	Gop/Kop	1870
1890	17	Arınçvank (Arunjvank) ⁴²	1871
1891	16	Khundsorkin (Hunthsarkin)	1872
1892	21	Şirvanşeyh ⁴³	1873
1893	21	Kartsor ⁴⁴	1876
1894	22	Tuğ14	1878
1899	21	Hant	1880
1900	20	Papshen	1882
1902	22	Shemeram	1884
1903	21	Garmouri	1885
1908	11	Leez	1888
1909	8	Sak	1889
1910	15	Tsogonk15	1889
1911	6	Tsorgonk16	1890
1912	10	Dzuvar	1902
1913	12		

- 33 Havadarig, Havadorig, Havadrık olarak kaydedilen yerleşim yeri bugün Muş iline bağlı Derecik köyüdür. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesimbirimi/mushdemography.html>. (13.07.2018)
- 34 Amerikan Board kayıtlarında Pulkhus, Perkhoos Perkhoos gibi farklı şekillerde kaddedilmiş olan yerleşim yeri bugün Ahlat'a bağlı Ovakişla köyüdür. Necmettin Elmastaş, M.Sait Şahinalp-Veysi Günel, "Bitlis İli Köy Adlarına Coğrafi Açından Bir Yaklaşım", VII. Uluslararası Van Gökü Havzası Sempozyumu (04-07 Ekim 2011), Editör Oktay Belli-Vedat Evren Belli, Bursa 2013, s.579-580.
- 35 Amerikan Board kayıtlarında bazen Şeyhagob olarak verilmiş.
- 36 Silvan'a bağlı Derik köyüdür. <https://www.facebook.com/AnatolianArmenians/posts/1128965703865146:0>. (13.07.2018)
- 37 Amerikan Board kayıtlarında Dsaag, Dsunghag, Isavank, Dzağgavank, Dsughag gibi farklı şekillerde kaydedilen ve Dziğag, Zağat veya Zigak olarak tarihi kayıtlarda yer alan, bugün Karakütük ismi verilen yerleşim yeri olduğu tahmin edilmektedir. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. (13.07.2018)
- 38 Amerikan Board kayıtlarında Mogoönk, Magoönk şekillerinde geçen, tarihi kayıtlarda Mogonk, Magonk, Mogonk olarak yer alan bugünkü Soğucak'tır. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlisvilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. (13.07.2018)
- 39 1874'ten itibaren Bitlis ve Van'daki çalışmalar birleştirilerek, şehir Van istasyonunun altında bir dış istasyon olarak kaydedilmeye başlanmıştır. PABCFM, Reel 680, No: 45, 54, 58, 69, 80, 88-89, 105, 107, 129, 130, 152, 155; Reel 685, No:115, 120, 138, 205.
- 40 Amerikan Board kayıtlarında farklı kuruluş tarihleri ile (1869, 1885, 1891) Senemerk, Sinamerg, Sinermerg olarak kaydedilen ve tarihi metinlerde Simanerg, Sinemerk şeklinde yer alan bugünkü Darboğaz'dır. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>
- 41 Bugün Bitlis merkeze bağlı Arıdağ köyüdür.
- 42 Amerikan Board kayıtları ve halk dilinde Aroonchank, Arunjvank, Arunçovank, Arçavank, Arçevank olarak geçen yerleşim yeri bugün Yeşilce olarak anılmaktadır. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. Bugün Ağrı ile sınırları içinde yer almaktadır.
- 43 Bugün Ağrı ile sınırları içinde yer almaktadır.

Tabloda Bitlis istasyonuna bağılı dış istasyonların isimleri, Amerikan Board kayıtlarında kaydedildiği şekilde verilmiştir. Bu yüzden birçoğu misyonerler tarafından telaffuz edildiği biçimde olduğu için Türkçe ile uygunluk göstermemektedir. Tablo incelendiği zaman Bitlis'in dış istasyon sayısının her geçen yıl düzenli bir şekilde arttığı görülmektedir. Zirveye ulaştığı dönem ise 1890'lı yıllardır ve 22 kayıtlarda tespit edilen en yüksek rakamdır.

Bitlis'te Görev Yapan Amerikalı Misyonerler ve Yerli Yardımcılar

Bitlis, bir merkez istasyon haline getirildiği andan itibaren şehirde daima en az bir misyoner ailesi bulundurulmuştur. Hatta 1874-1884 yıllarında yürütülen çalışmaların Van istasyonu ile birleştirilerek, Bitlis'in sorumluluğunun buraya verildiği dönemde bile şehir merkezindeki Amerikalı misyonerler burada ikametlerine devam ederek çalışmalarını aksatmamışlardır.

Bitlis, iki yıl Asur ve ardından Doğu Türkiye Misyonu'na bağılı bir istasyon iken hem istasyon merkezi hem de dış istasyonlarındaki Amerikalı ve yerli çalışanlar hakkındaki istatistiki bilgiler, yıllara göre Amerikan Board belgelerinden şöyle tespit edilmiştir⁴⁴.

Yıl	Amerikalı Çalışanlar		Yerli Çalışanlar		Papaz	Vaiz	Öğretmen	Diğer	Toplam
	Erkek	Bayan	Toplam						
1859	1	1	2	-	1	-	1	2	
1860	2	2	4	-	1	-	1	2	
1861	2	2	4	-	1	1	-	2	
1862	2	2	4	-	1	2	-	3	
1863	2	2	4	-	317	1	4	8	
1864	2	2	4	-	1	2	2	5	
1865	2	2	4	-	1	2	4	7	
1866	2	2	4	-	2	3	4	9	
186718	-	-	-	1	-	4	5	10	
1868	2	4	6	1	2	4	1	8	
1869	2	4	6	1	3	20	5	29	
1870	1	3	4	2	2	8	7	19	
1871	1	3	4	2	2	14	-	18	
1872	1	3	4	2	3	15	1	21	
1873	1	3	4	2	3	21	-	26	
187419	1	3	4	1	1	5	-	7	
1875	1	3	4	1	1	1	-	7	
1876	1	3	4	1	1	6	-	8	
1877	1	3	4	1	1	3	-	5	
1878	1	1	2	1	1	4	-	6	
1879	1	3	4	1	1	4	1	7	
1880	1	3	4	1	1	7	-	9	
1881	1	3	4	1	1	7	-	9	
188220	3	7	10	1	2	10	-	13	
1883	1	2	3	1	1	12	-	14	
1884	1	2	3	1	1	10	-	12	
1885	1	3	4	2	1	26	3	32	

44 Rakamlar Bitlis istasyon merkezi ve dış istasyonların toplam rakamları şeklinde verilmiştir. PABCFM, Reel 552, No:14; Reel 676, No:4, 13, 17, 24, 30, 36, 54, 68, 73, 92, 100, 114; Reel 680, No:7, 25, 45, 58-59, 79, 105, 129, 152; Reel 685, No:117-118, 147-148, 205, 214, 218-219, 251-253, 275, 279, 296, 316; Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 155, 157, 236, 277, 300; Reel 703, No:327, 330, 334, 339, 341, 344, 350-351, 352, 358; Reel 712, No:651, 652-653, 655, 656.

1886	1	3	4	1	1	17	4	23
1887	2	4	6	-	2	25	4	31
1888	2	4	6	-	3	27	2	32
1889	2	4	6	1	1	30	2	35
1890	3	5	8	1	6	26	-	33
1891	3	5	8	1	4	29	2	36
1892	3	5	8	1	4	31	3	39
1893	3	5	8	1	4	31	3	39
1894	2	6	8	2	5	24	3	32
1897	2	3	5	-	7	24	3	34
1898	2	6	8	-	7	24	3	34
189921	1	4	5	-	3	23	2ik	28
1900	1	4	5	-	3	23	2	28
1902	2	5	7	-	3	27	2ik	32
1903	2	5	7	-	2	24	2ik	28
1904	2	5	7	-	2	23	2ik	27
1908	1	3	4	-	7	22	4ik+1	34
1909	1	3	4	-	7	22	4ik+1	34
1910	1	3	4	-	8	16	5ik+1	30
1911	2	3	5+122	-	7	15	5ik	27
1913	2	3	5+1	-	8	16	4ik	28
1914	1	4	5	-	5	20	2ik	27

Doğrudan Bitlis istasyonuna atanarak burada çalışan veya civar bölgelerdeki bir istasyonda görevli iken bir süre Bitlis'te görev yapan Amerikalı misyonerlerin isimleri ve belli bir süre buldukları ve görev yaptıkları şehirler ve yıllar şöyle tespit edilmiştir:

Görev Süresi	İsim-Soyisim	Görev Yerleri
1858-1895	George Cushing Knapp	İzmir, Diyarbakır, Bitlis
	Alzina M. Churchill Knapp	
1860-1870	Lysander T. Burbank	İzmir, Bitlis
	Sarah S. Burbank	
1868-1915	Charlotte E. Ely	Bitlis, Erzurum
1868-1913	Mary A. C. Ely	Bitlis
1868-1907	Royal M. Cole	Erzurum, Bitlis
	Lizzie Cole	
1890-1915	George Perkins Knapp	Bitlis, İstanbul, Harput, Diyarbakır
	Anna J. Hunt Knapp	
1893-1915	Grace H. Knapp	İstanbul, Bitlis
1897-1898	Charles R. Ashdown	Bitlis, Erzurum
	Jane D. Ashdown	
1902-1904	Herbert L. Underwood (Dr.)	Bitlis, Erzurum
	Dora E. Judson Underwood	
1908-1915	Harrison A. Maynard	Bitlis, Tiflis, Erivan, Gümrü23, İzmir, Beyrut
	Mary E. White Maynard	
1910-1915	Mary D. U. Dunlap	Erzurum, Bitlis
1913-1915	Myrtle O. Shane	Bitlis, İstanbul, Beyrut, Harput, Atina
1854-1875	David H. Nutting	İzmir, Diyarbakır, Bitlis, Urfa, Antep, Halep, Antakya
1910-1925	Grisell M. McLaren	Van, Bitlis, Harput, İstanbul, Konya

Bitlis'te göreve başladıkları yıl esasına göre hayatlarına kısaca bakacak olursak, bunların başında Knapp ailesi gelir. Knapp ailesinin neredeyse tamamı Amerikan Board çalışma merkezlerinden biri

olan Bitlis'te birer misyoner olarak faaliyetlerde bulunmuştur⁴⁵. Bunlardan en önemlisi ailenin öncüsü olan baba Rev. George Cushing Knapp'tır. Baba Knapp, 30 Ekim 1823 tarihinde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak Lyndon'da doğmuştur. 21 yaşına kadar herhangi bir eğitim alma konusunda girişimleri olmamış, bu yüzden ancak 31 yaşında ilahiyat eğitimini tamamlamış, 1852'de Middlebury College'den, 1855'te Andover Seminary'den mezun olmuştur.

Andover'da iken misyoner olmaya karar vermiştir. 5 Eylül 1855'te, 30 Ocak 1820 tarihinde Pittsford'da dünyaya gelen Miss Alzina M. Churchill ile evlenmiştir. Düğünden iki gün sonra 7 Eylül 1855'te Diyarbakır'da, misyoner olarak çalışmak için atanmışlar ve 27 Ekim 1855'te Boston'dan Mr. ve Mrs. Orson P. Allen ile aynı gemide karı-koca yola çıkmışlar ve 9 Aralık 1855'te İzmir'e gelmişlerdir. Misyonerlik çalışmalarına ilk önce 5 Nisan 1856'dan itibaren Diyarbakır'da başlamışlar, ancak buranın havasının sağlık durumlarına elverişli olmamasından dolayı, çalışma yerlerini değiştirmeye karar vermişler ve 1858'de 37 yıl boyunca onların evi olacak olan Bitlis'e gitmişler ve burada Amerikan Board adına yeni bir istasyon açmışlardır. Mr. Knapp burada çok iyi derecede Ermenice öğrenmiş ve bu dilde vaaz veren bir din adamı olmuştur. 1864'te şehirde önce bir kilise, ardından okullar açmışlardır. 1868'de Bitlis'te aralarına katılan ve Bitlis Kız Okulu'nda başarılı çalışmalar yapan Ely kardeşler ile tanışmışlardır. Knapp ailesi burada daha sonra misyoner olacak olan bir erkek ve bir kız çocuğu sahibi olmuşlardır.

Mr. Knapp, 1883'te, Van'da misyoner olarak görev yapan G. C. Reynolds ile birlikte bir gezinti sırasında, bölgede bir Kürt aşiret reisi olan Musa Bey ve adamları tarafından saldırıya uğramıştır. Knapp ailesi sağlık durumundan dolayı Bitlis'te görev yaptıkları süre içerisinde birincisi 1867-1868, ikincisi 1885-1887 yılları arasında olmak üzere iki defa ülkelerinde izin kullanmışlardır. George C. Knapp'ın 12 Mart 1895'te ölümünden sonra 18 Temmuz 1896'da Mrs. Knapp Amerika'ya dönünceye kadar burada hizmet vermiştir.

Mr. Knapp, Bitlis'te görev yaptığı süre içerisinde istasyon içerisinde 21 dış istasyon açmış ve dönem dönem buralara ziyaretlerde bulunmuştur. Ölümüyle birlikte eşi çalışmalara yalnız devam etmiştir. Ancak ölümüne kadar bütün buralarda yürüttükleri çalışmaları sadakatle ve etkili bir şekilde yerine getiren bir misyoner çift olmuşlardır.

Rev. ve Mrs. Knapp'ın; Arthur Churchill (D.1859-Ö.23 Ekim 1862), Elizabeth (D.9 Şubat 1861-9 Ekim 1863), George P. (D.13 Haziran 1863-Ö.Ağustos 1915), John Herbert (24 Ekim 1865), Grace Higley (D.21 Kasım 1870) ve Edith L. Melvin (D.2 Kasım 1874) adlarında 6 çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlardan George Perkins ve Grace H. de anne ve babası gibi misyoner olarak görev yapmışlardır. Mr. Knapp'ın ölümünden bir yıl sonra Mrs. Knapp Amerika'ya dönmüş ve sağlık durumunun çalışmaya elvermemesinden dolayı emekliye ayrılmış ve uzun süren bir hastalık döneminden sonra 21 Ağustos 1909'da Colorado Springs'te hayatını kaybetmiştir. Rev. ve Mrs. Knapp'ın oğullarından ve Bitlis'te dünyaya gelen George Perkins de -eğitimi ülkesinde tamamladıktan sonra eşi Anna ile birlikte- anne ve babası gibi Doğu Türkiye Misyonu'nda 1890'dan itibaren Amerikan Board'a bağlı bir misyoner olarak çalışmış, çalışmalarının uzun bir dönemini Harput ve Bitlis istasyonlarında geçirmiş, ancak 1915'te Diyarbakır'da görevlendirilmiş, buradaki çalışmaları uzun sürmemiş ve 10 Ağustos 1915'te hayatını kaybetmiş ve buraya gömülmüştür.

45 Bkz. Gülbadi Alan, Gülbadi Alan, "Amerikan Board Misyonerlerinin Diyarbakır'daki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri", Uluslararası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu, 2-3 Kasım 2017 Diyarbakır (Yayın aşamasındadır); Alan, "Asur Misyonu...".

Yine 21 Kasım 1870'te Bitlis'te dünyaya gelen aynı ailenin kızı Grace H. Knapp, ülkesinde Mount Holyoke kolejinden mezun olduktan sonra, mezun olduğu okulla aynı adı taşıyan Bitlis'teki Mount Holyoke Kız Okulu'nda görev yapmak için 1893'te Bitlis'e gelmiş ve 1896'ya kadar okulda öğretmenlik yapmıştır. 1896-1897 döneminde Erzurum Kız Okulu'nda görev yapan Grace, sağlık nedenlerinden dolayı 1902'de ülkesine dönmüş, ancak 1910'da yeniden Bitlis'e gelerek çalışmalara katılmıştır. 1915'te tekrar ülkesine dönmek zorunda kalmış ve 14 Mart 1953'te hayatını kaybetmiştir^[46].

Knapp ailesinin talebi üzerine Bitlis'e görevlendirilen bir başka misyoner ailesi Burbanklar olmuştur. Lysander Tower Burbank, 24 Kasım 1828'de doğmuş, 1857'de Williams ve 1860'ta Union kolejlerinden mezun olduktan sonra 14 Haziran 1860'ta Amerikan Board adına misyoner olarak Osmanlı toprakları için görevlendirilmiş ve 1838'de New York'ta dünyaya gelen eşi Sarah S. ile birlikte 3 Temmuz 1860'ta Boston'dan yola çıkmış, 23 Ağustos'ta İzmir'e, 13 Ekim'de Bitlis'e gelmiştir. 1866-11 Temmuz 1868 tarihleri arasında ailesiyle birlikte ülkesinde izinde geçirdikten sonra 3 Ekim 1868'de yeniden Bitlis'e gelmiştir. 1870'te ailesiyle ülkesine dönerek Amerikan Board örgütündeki görevinden ayrılmış, 12 Mayıs 1912'de hayatını kaybetmiştir. 29 Ekim 1918'de de eşi ölmüştür. Ailenin 7 çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlardan John Henry 7 aylıkken Bitlis'te hayatını kaybetmiştir^[47].

Bitlis'te yürütülen misyonerlik faaliyetlerinde Charlotte E. ve Mary A.C. Ely kardeşler de oldukça etkili olmuşlardır. Ülkelerinde Mount Holyoke Kız Ruhban Okulu'ndan mezun olan iki kız kardeş, Bitlis'te çalışmak için görevlendirilmişler ve 11 Temmuz günü New York'tan yola çıkmış ve 3 Ekim 1868'de şehre gelmişlerdir. Çalışmalarda Knapp ailesi tarafından özellikle şehirdeki Ermeni kadınlarının eğitimi için görevlendirilmişlerdir. Bazı engellerle karşılaşsalar da Bitlis'te Mount Holyoke Kız Okulu'nu resmen açmayı başarmışlardır. Her iki kız kardeş de çalışmalarında özverili olmasına rağmen, abla Charlotte 47 yıl boyunca aralıksız okulda hizmet vermiş, bu süre içinde 1878-23 Ağustos 1879 ve 1896-11 Eylül 1897 tarihleri olmak üzere sadece iki defa ülkesine izinli olarak gitmiştir. Mary ise 1878-1879, 1888-1889 1896-1897 ve 1909-1910 olmak üzere dört defa ülkesinde izin kullanmıştır. İki kız kardeş zamanlarının büyük bir kısmını okuldaki faaliyetler için harcarken, bir yandan da yardım işleriyle meşgul olmuşlardır. Mesela 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan kıtlıkta, 30 kadar erkek yetim çocuk Bitlis'e gelmiş ve iki kız kardeş bu yetimleri şehirde fakirleri için açtıkları aşevlerinde doyururlar ve şehirde henüz açılmış olan George C. Knapp Okulu'nda barındırırlar^[48]. Kız kardeşlerden Mary Ely, 1912'de Beyrut'taki bir hastanede çalışmak için Bitlis'ten ayrılır ve bir yıl sonra burada vefat eder. Charlotte ise 1915 yılı Ekim ayında Bitlis'te 76 yaşında hayatını kaybeder ve şehirdeki Amerikan misyoner kurumlarının bulunduğu alana defnedilir^[49]. Onun ölümü Bitlis'teki Mount Holyoke Kız Okulu'nun da sonu olur^[50].

Amerikan Board bünyesinde bölgede uzun süre görev yapan bir başka misyoner çifti Royal M. ve Lizzie Cole'dur. Royal Merriman Cole 12 Şubat 1839'da Stark'ta çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, 1866'da Amherst College'den mezun olmuş, 1 Temmuz 1868'de Lizzie Cobleigh ile evlenmiştir. Mrs. Lizzie Cole 6 Mayıs 1848'de Littleton'da dünyaya gelmiş, Kimball Union Academy ve Mt. Holyoke Semenary'den mezun olmuştur. Çift evliliklerinin ardından birbuçuk ay sonra 15 Ağustos 1868'de New York'tan Osmanlı topraklarına doğru yola çıkmış ve 30 Eylül 1868'de Erzurum'a

46 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17183>. (13.07.2018)

47 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16754>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16755> (13.07.2018); Report of the American Board, 1860, s.81; The Missionary Herald, 1861, s.60.

48 <http://bantuhd.blogspot.com/2016/10/bitlis.html>. (13.07.2018)

49 Harput'ta bulunan Amerikan konsolosluğu tarafından 15 Aralık 1915'te tutulan Charlotte E. Ely'nin ölüm raporu için bkz. PABCFM, Reel 712, No:1078. Bu raporda ölüm sebebi olarak muhtemelen Türkiye'deki genel duruma bağlı olarak ağır zihinsel zorlama gösterilmiştir. Burada bahsedilen durum 1915 Ermeni tehciridir.

50 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16862>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16863>; <http://bantuhd.blogspot.com/2016/10/bitlis.html>. (13.07.2018)

ulaşmışlardır. 1884'te, arkalarında dört çocuklarının mezarını bırakarak Bitlis istasyonuna nakle-tilmişlerdir. Şehirde 1907'ye kadar Amerikan Board misyoneri olarak faaliyet yürüttükten sonra 29 Ağustos 1907'den ayrılmışlardır. Çiftin bölgede misyoner olarak görev yaptıkları sırada 9 çocukları dünyaya gelmiş, bunlardan ancak dördü yaşayabilmiştir. Hayatını kaybeden çocuklarının dördünün mezarı Erzurum'da biri Bitlis'tedir. Yaşayan dört çocuklarından biri yine anne babası gibi misyoner olan Nellie Alice'dir^[51]. Mrs. Cole 25 Aralık 1924'te, Mr. Royal Cole eşinin ölümünün ardından yaklaşık üç ay sonra 12 Mart 1925'te ölmüştür. Doğrudan Bitlis'te görevlendirilen misyonerler içinde şehirde en kısa süre kalan misyonerler karı-koca Charles R. ve Jane D. Ashdown olmuştur.

Charles R. 8 Haziran 1897'de Montreal'den yola çıkarak 10 Eylül 1897'de Bitlis'e gelirken, eşi Jane Dickie 9 Ekim 1897'de yine Montreal'den yola çıkmış ve 26 Kasım 1897'de Erzurum'a ulaşmıştır. Karı-koca Ashdown 14 Aralık 1897'de Erzurum'da evlenmişler ve Aralık 1897'de Bitlis'e gitmişlerdir. Ancak 1898'de misyonerlikten istifa etmişlerdir^[52].

Bitlis'te görev yapan karı-koca doktor ailesi Underwoodlar da şehre tıbbi anlamda önemli katkılarda bulunmuşlardır. Mr. Herbert L. Underwood hakkında fazla bilgi yoktur. San Francisco'da dünyaya gelen, Denver ve Cripple Creek'te eğitim görmüş, Gross Medical College'de tıp eğitimi almış olan Dora E. Judson ile evlenmiş ve eşiyle birlikte 18 Eylül 1901'de Boston'dan Osmanlı ülkesine gelmek için yola çıkmışlar, önce İstanbul'a buradan da 24 Mayıs 1902'de Bitlis'e ulaşmışlardır. Burada günlerini bir yandan tıp mesleğini icra ederek, diğer yandan da Türkçe öğrenerek geçirmişlerdir. 1903'te şehirde küçük çaplı bir hastane ve bir dispensar açmışlar ve altı ay içinde 1300 hasta tedavi etmişlerdir. Hatta bu dönem içinde hastanenin dört tane de yatılı hastası olmuştur. Şehirde yürütülen tıbbi çalışmaların masraflarının beşte dördü hastalardan alınan ücretlerle karşılanmıştır.

Aile, Şubat 1905'te Bayan Underwood ve küçük kızı Evelyn'in sağlık durumundan dolayı Erzurum'un havasının daha uygun olacağı düşüncesiyle buraya nakledilmiş ve tıbbi çalışmalarını Erzurum'da yürütmüşlerdir. Bitlis ve Erzurum'da görev yaptıkları süre içinde ailenin ikisi Bitlis ve ikisi Erzurum'da olmak üzere dört çocuğu dünyaya gelmiştir: Evelyn Hope (10 Aralık 1902) ve Ernest Arthur (4 Ocak 1904) Bitlis'te, Irene Victoria (6 Temmuz 1907) ve Franklin Judson (12 Aralık 1908) Erzurum. Aile 1909 baharında ülkesine dönme kararı almış ve 15 Nisan 1909'da ülkelerine dönerek Amerikan Board'dan ayrılmışlardır. 1947 yılının Ocak ayının henüz başlarında Mrs. Underwood hayatını kaybetmiştir. Mr. Underwood eşinin ölümünden sonra ziyaret amaçlı olarak 1948'de İstanbul ve Bitlis'i ziyaret etmiştir^[53].

Bitlis'de görev yapan bir başka misyoner ailesi Harrison Alberto Maynard ve eşi Mary White Maynard'dır. Harrison A. Maynard, 24 Kasım 1878'de Muscotah'ta doğmuş, 1904'te Washburn College ve 1908'de Union Seminary'den mezun olmuştur. 25 Mayıs 1908'de Mary White ile evlenmiştir. Mrs. Mary White Maynard, 9 Ocak 1883'te Charlottesville'de dünyaya gelmiş, 1905'de Washburn College'den mezun olmuştur. Çift evlendikleri yılın 1 Ağustosunda New York'tan yola çıkmış ve 12 Eylül'de Bitlis'e gelmişlerdir. 1915'e kadar Bitlis'te görev yaptıktan sonra 1916'da Erivan'da Yakın Doğu Muavenet Heyeti'nin bünyesinde Rus Ermenileri arasında çalışmaya başlamışlar, ancak şartların çok ağır olmasından dolayı Mrs. Maynard çocuklarla birlikte buradaki görevinden ayrılarak Amerika'ya dönmüştür. 1920'de yeniden eşinin yanına gelen Mrs. Maynard 1921'den itibaren Gümrü'de

51 8 Aralık 1882'de Erzincan'da dünyaya gelmiş, ailesiyle birlikte uzun süre Bitlis'te yaşamış, ancak eğitimini Amerika'da almış ve misyoner olarak 19 Ekim 1911'de Trabzon'a gelmiş ve Öğretmen Okulu'nu (Teacher Training School) kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11989>.

52 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11573>;

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11574>. (13.07.2018)

53 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17472>. (13.07.2018)

Muavenet Heyeti'ndeki çalışmalarını sürdürmüştür. Çift burada 1924'e kadar süren hizmetlerinden sonra aynı yıl İzmir Enternasyonal Kolej'de göreve başlamışlar ve buradaki çalışmaları 1936'da kolejin kapanmasına kadar devam etmiştir. Bir süre ülkesinde tatil yapan çift Beyrut'ta görevlendirilmiş ve 1937-1946 yılları arası da da Beyrut Enternasyonal Kolej'de çalışmışlardır. 1946'da Mr. Maynard'ın emekliye ayrılmasından sonra Amerika'ya dönmüşler ve Mr. Maynard 1952'de, Mrs. Maynard ise 20 Ekim 1967'de ülkesinde ölmüştür^[54].

Çiftin oğullarından Robert (1909) ve Richard E. (1912) Türkiye'de dünyaya gelmiştir. Hatta Robert'in doğumu, Van'daki hastanede Dr. Clarence Douglass Ussher'in^[55] denetiminde gerçekleşmiştir. Üçüncü oğulları John 1917'de Erivan'da, en küçük oğulları Edward 1920'de İstanbul'da doğmuştur^[56].

Mrs. Mary Desiree Uline Dunlap, 27 Kasım 1882'de Güney Dakota'da dünyaya gelmiş, Oberlin Koleji'nden 1906'da mezun olduktan sonra, 31 Ağustos 1910'da New York'tan beş yıllığına Erzurum'da görev yapmak için yola çıkmış ve 21 Ekim 1910'da şehre gelmiştir. Ancak burada öngörülen süreyi doldurmadan geçici olarak 1912'de Bitlis'e nakledilmiştir. Burada da uzun süre kalamamış ve 26 Temmuz 1915'te Woman's Board of Missions of the Interior (WBMI)^[57] bünyesinde çalışmak için New York'a dönmüş, 1943'de Dr. Maurice Pratt Dunlap ile evlenmiş ve 13 Temmuz 1970'te hayatını kaybetmiştir^[58]. 16 Ağustos 1880'de dünyaya gelen Miss Myrtle Olive Shane de, Bitlis'te görev yapan bir başka misyonerdir. Kansas State University'yi 1904'te bitirdikten sonra, 8 yıl öğretmenlik yapmıştır. Amerikan Board tarafından 22 Temmuz 1913'te Bitlis'te görevlendirilmesinin ardından aynı yılın 6 Eylülünde Boston'dan yola çıkmış ve 21 Ekim günü Bitlis'e ulaşmıştır. 1916'da Harput'a nakledilmiş, bir yıl sonra da özel sebeplerden dolayı ülkesine dönmüştür. 1919'a kadar bir Amerikan Board çalışanı olarak çalışmalarına devam eden Miss Shane, bu yıl Yakın Doğu Muavenet Heyeti'nde görev almış ve aynı yıl Gümrü'ye gelerek, 1923'e kadar heyetin Kafkas bölgesindeki çalışmalarına yardım etmiştir. 1923-1927 yılları arasında Atina'da göçmen çalışmalarında yer almış, ardından Beyrut Kız Okulu'nda görev yapmak için Beyrut'a gitmiş, 1 Temmuz 1929'da örgüt bünyesindeki görevinden ayrılarak ülkesine dönmüş ve 28 Haziran 1953'te ölmüştür^[59].

Doğrudan Bitlis istasyonunda görevlendirilen bu misyonerler haricinde başka istasyonlarda görevli oldukları halde görev sürelerinin belli bir kısmını Bitlis'te geçiren misyonerler de vardır. Bunlardan en önemlisi Dr. David H. Nutting'dir. 1829'da Randolph Centre'de doğan Rev. David Hubbard Nutting, mesleki hayatı için kendini Ohio, Philadelphia ve New York'ta hazırlamıştır. 1854 yazında Mary Elizabeth Nichols ile evlenerek, bölgenin duyduğu tıbbi misyoner ihtiyacından dolayı Amerikan Board tarafından eşiyile birlikte Diyarbakır'a görevlendirilmiştir. 8 Ağustos 1854'te 3 aile ile birlikte Boston'dan yola çıkarak 25 Eylül 1854'te İzmir'e, 30 Kasım 1854'te Diyarbakır'a ulaşmıştır^[60]. Burada yürüttüğü çalışmaların haricinde, en yararlı çalışmalarından biri Antep, Urfa, Harput, Arapkir gibi çevre istasyonlardaki diğer misyonerlerin yardım çağrısına cevap vermek olmuştur. Böyle bir talep yüzünden 1859'dan itibaren bir buçuk yıl Bitlis'te yeni bir istasyon kurma çalışması yürüten Mr. G. C. Knapp'a yardım ederek, birkaç yıl sonra yine birkaç ayını Urfa ve çevresinde geçirmiştir^[61].

54 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17257>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17258>. (13.07.2018)

55 1898-1915 yılları arasında Van'da doktor olarak görev yapan Amerikan Board misyoneridir.

56 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17258>. (13.07.2018)

57 Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, "Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları", V. Uluslararası Canik Sempozyumu - Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı (1-3 Nisan 2016), C.I, Samsun 2016, s.711-751.

58 Amerikan Board kayıtlarında hakkındaki bilgi hem Uline hem de Dunlap soyisimleri ile ayrı ayrı verilmiştir. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16843>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15734> (13.07.2018)

59 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17445>. (13.07.2018)

60 Report of the American Board, 1854, s.99; The Missionary Herald, 1854, s.389; 1855, s.233.

61 Nutting ve ailesi bir buçuk yıl Bitlis'te kaldıktan sonra 31 Ekim'de Diyarbakır'a döndü. PABCFM, Reel 676, No:302. Ayrıca hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alan, "Asur Misyonu ...".

Grisell M. McLaren de bir süre Bitlis'te bulunan misyonerlerdendir. Ancak bu durum kendi iradesinden ya da örgütün görevlendirmesinden değil, dönemin siyasi olaylarından kaynaklanmıştır. McLaren, 24 Kasım 1874'te İskoçya-Glasgow'da dünyaya gelmiş, eğitimini Ohia ve Mount Holyoke okullarında 1898'te tamamladıktan sonra misyoner olarak Van'da çalışmak üzere 18 Ağustos 1900'de New York'tan yola çıkmış ve 3 Kasım 1900'de Van'a ulaşmıştır. 1909-1910 yılları arasında Antep'te dil çalışmalarının ardından yeniden Van'a gitmiştir. 1915 olaylarında Osmanlı hükümeti yetkilileri tarafından Bitlis'e gönderilmiş, bir süre burada kaldıktan sonra aynı yılın sonlarında Harput'a geçmiştir. 10 Ekim 1917'de ülkesine gitmiştir ^[62].

Bitlis'te Yürütülen Dini Çalışmalar

Bitlis, Asur Misyonu'nun bir merkez istasyonu haline getirildiği andan itibaren şehirde 1859'da teşkil edilen bir ibadet yerinde ^[63] dini çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar üzerinden çok geçmeden 1864'te de bir kilise açılmıştır ^[64].

Kilisede yürütülen faaliyetlerde her geçen yıl üye sayısı düzenli olarak artmıştır. Bitlis'te yürütülen dini çalışmalar çerçevesinde oluşturulan dini mekânlar ve bu mekânlarda hizmet verilen cemaatlerin sayısı Amerikan Board belgelerinden aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir ^[65]:

Yıl	İbadet Yeri	Ortalama Cemaat	Pazar Okulu	Öğrenci	Kilise	Üye
1859	1	20	-	-	-	-
1860	2	15	-	-	-	-
1861	2	30	-	-	-	-
1862	3	52	-	-	-	-
1863	3	59	1	44	-	-
1864	3	65	1	70	1	5
1865	5	105	2	93	1	7
1866	5	161	3	112	1	7
1867	3	175	1	70	1	7
1868	5	193	3	143	1	13
1869	15	478	13	385	1	33
1870	5	360	4	260	2	84
1871	7	310	5	265	2	92
1872	14	420	11	390	2	100
1873	15	410	7	315	2	123
1874	4	200	1	150	1	105
1875	4	220	1	150	1	125
1876	1	210	1	150	1	142
1877	1	200	1	120	1	143
1878	1	210	1	210	1	152
1879	1	220	1	200	1	170
1880	1	225	1	200	1	183

62 <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15239>. (13.07.2018)

63 Kayıtlarda şapel olarak belirtilmektedir. The Missionary Herald, 1860, s.71.

64 Tabloda da görüleceği gibi Amerikan Board belgelerinde, Bitlis'te kilise verileri 1864'ten itibaren verilmeye başlanmış olmasına rağmen, yıllık raporlar kilisenin kuruluş tarihini 1865 olarak vermektedir. Report of the American Board, 1874, s.28.

65 Tabloda verilen rakamlar Bitlis merkez istasyonu ve ona bağlı dış istasyonlara aittir. PABCFM, Reel 552, No:14, Reel 676, No: 4, 13, 17, 24, 30, 36, 54, 68, 73, 92, 100, 114; Reel 680, No:7, 25, 45, 58, 79-80, 105, 129, 152; Reel 685, No: 117-118, 147-148, 205, 214, 218-219, 251-253, 275, 277, 279, 296, 316; Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 155, 157, 236, 277, 300; Reel 703, No:327, 330, 334, 339, 341, 344, 350-351, 352, 358; Reel 712, No:652-653, 655, 656.

1881	2	230	1	120	1	185
1882	4	300	4	170	2	219
1883	2	300	2	140	1	160
1884	2	300	2	140	1	160
1885	17	876	8	445	2	232
1886	19	973	7	359	1	160
1887	17	1055	-	359	2	275
1888	15	1055	-	-	2	247
1889	17	1145	-	407	2	236
1890	19	1235	-	215	2	260
1891	11	928	-	447	2	273
1892	18	1095	-	295	2	250
1893	18	1095	-	295	2	250
1894	13	1135	-	180	2	277
1897	13	1135	2	180	2	277
1898	13	1135	-	-	2	277
1899	12	1014	3	445	2	244
1900	12	1014	3	445	2	244
1902	16	1242	5	500	2	213
1903	15	1191	5	425	2	213
1904	15	1200	-	-	2	223
1908	11	797	4	295	1	117
1909	11	797	4	295	1	107
1910	9	702	4	325	1	131
1911	7	640	4	325	1	137
1913	10	745	8	490	1	128
1914	7	425	3	168	1	132

Tablodan görülebildiği kadarıyla dini çalışmalar, Bitlis bir merkez istasyon olduğu anda itibaren -araştırma kapsamındaki dönemde- düzenli ve istikrarlı bir şekilde yürütülmüştür. Bu çalışmaların temelini kilise oluşturmuştur. Tabloda Bitlis istasyonu çerçevesinde iki kilisenin faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kiliselerden birincisi 1864'te Bitlis merkezde açılmış ve herhangi bir aksama olmadan yıllar itibareyle hizmetini devam ettirmiştir. İkinci kilise ise 1870'te Bitlis'in önemli bir dış istasyonu olan Havadorik'te açılmıştır. Ancak bu kilisedeki çalışmalar fazla istikrarlı olmamıştır. Kayıtlar incelendiğinde kilisenin bazı yıllar çalışmalarını aksattığı görülmektedir.

Dini çalışmaların diğer bir önemli unsuru ibadet yerleridir. Yine tablo incelendiğinde görülmektedir ki neredeyse istasyona bağlı teşkil edilen dış istasyonların her birinde birer ibadet yeri olacak şekilde sayıları artmıştır. Aynı şekilde buralarda hizmet verilen cemaatin de sayısı istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir. Pazar Okulu da Bitlis'te yürütülen dini çalışmalarda önemlidir.

Genelde Cumartesi sabahları, kilise olan yerlerde, kilise hizmetinden yetişkinler için önce ilahiler söylenmesi ardından da dini okumaların yapıldığı ve Şabat Okulu olarak geçen bu uygulama, Amerikan Board misyonerlerinin hizmet verdikleri yerlerde Pazar günleri gerçekleştirildiği için çalışmada Pazar Okulu olarak kaydedilmiştir. Tablo incelendiğinde düzenli olarak bu okullarda dini hizmet alan cemaat sayısı verilmiş olmasına rağmen okul sayıları tespit edilemediği için verilememiştir. Ancak bu uygulamanın Bitlis istasyonu ve bazı dış istasyonlarında hizmete dâhil edildiği görülmektedir.

Bitlis'te Yürütülen Eğitim Çalışmaları

Dini çalışmalardan sonra Amerikan Board'ın üzerinde en fazla durduğu ve önem verdiği bir diğer çalışma alanı eğitim olmuştur. Bu alanda ilkokul seviyesinden başlayarak yüksek okul seviyesine kadar laik eğitim kurumları açmaya önem vermişlerdir. İlk başlarda dini çalışmalara önem verilip ilk misyonerlik çalışmalarının bu alanda başlatılmasına rağmen ilerleyen dönemlerde eğitim alanında-ki çalışmalar dini alandaki çalışmaları geçmiş ve halkın çocuklarının göndermek için rağbet ettiği okullar eğitim çalışmalarının temelini oluşturmuştur.

Zaten ilerleyen dönemlerde Amerikan Board misyonerlerinin asıl önemli adımlar attığı ve bölgede etkisini en fazla hissettirdiği çalışmalar bu alanda gerçekleştirilmiştir. Eğitim alanında yürütülen çalışmalar neticesinde Bitlis'te yürütülen laik eğitim faaliyetlerinin 1861-1914 yılları arasındaki tablosal verileri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir⁶⁶:

Yıl	Yüksek Okul	Öğrenci Sayısı		İlkokul	Öğrenci Sayısı		Diğer	Toplam
		Erkek	Kız		Erkek	Kız		
1863	-	-	-	2	30	-	15	45
1864	-	-	-	2	50	-	62	112
1865	-	-	-	2	38	-	79	117
1866	1	-	12	3	31	4	6	53
1867	1	-	12	3	37	1	8	58
1868	-	-	-	3	41	32	25	98
186927	2	15	20	19	169	158	37	389
1870	1	-	20	11	101	66	44	231
1871	1	-	32	10	147	34	30	243
1872	1	-	17	13	-	-	30	444
1873	1	-	2228	17	-	-	34	449
187429	1	-	21	4	45	67	23	156
1875	1	-	24	4	20	70	11	125
1876	1	-	20	4	40	45	-	105
1877	1	-	21	3	30	40	17	108
1878	1	-	33	4	106	34	8	181
1879	1	-	32	4	75	40	8	155
1880	1	-	24	6	95	60	-	179
1881	2	42	38	3	60	40	-	180
188230	2+2	66	58	7	154	45	8	331
1883	2	60	35	9	120	40	-	255
1884	2	50	38	9	131	50	-	269
1885	2	45	35	24	454	157	48	739
1886	2	40	40	21	491	179	52	802
1887	2	75	40	23	385	215	-	715
1888	2	75	40	23	-	-	-	855
1889	2	83	40	24	610	216	78	1027
1890	2	100	44	29	557	235	42	982
1891	2	100	45	22	487	247	50	784
1892	2	35	40	27	660	340	32	1107
1893	2	35	40	27	660	340	32	1107

66 Verilen rakamlar Bitlis merkez istasyonu ve ona bağlı dış istasyonlara aittir. PABCFM, Reel 676, No:27, 33, 39, 58, 62, 79, 85, 108, 120; Reel 680, No:16, 32, 54, 69, 88-89, 107, 130, 155; Reel 685, No:120, 138, 204, 222-223, 245-246, 258, 273, 277, 279, 296, 316; Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 155, 157, 236-237, 277-278, 300-301; Reel 703, No:327, 330, 334, 339, 341, 344, 350-351, 352, 358; Reel 712, No:652-653, 655, 656.

1894	2	33	25	19	604	262	9	94231
1897	2	33	25	19	604	262	-	94232
1898	2	33	25	19	604	262	-	933
1899	2	20	34	19	406	306	-	766
1900	2	20	34	19	406	306	-	766
1902	2	30	34	19	413	246	-	666
1903	2	29	37	15	386	272		658
1904	2	25	35	15	375	260		695
1908	2	32	58	14	303	135	25	553
1909	2	32	58	14	303	135	25	553
1910	2	36	48	10	316	127	-	527
1911	2	31	47	9	288	92	-	458
1913	2	12233	71	13	300	98		591
1914	2	31	41	6	286	139		489

Tablo incelendiğinde görülmektedir ki Bitlis'te ilk eğitim kurumu ilkokul seviyesinde sadece erkek öğrencilerle 1863'te faaliyetine başlamıştır. Bitlis'te kızlar bu okullara ancak 1866'dan itibaren rağbet göstermeye başlamışlar ve bu yıldan sonra da aksatmadan Amerikan Board örgütünün eğitim faaliyetlerinden nasiplerini almışlardır. Hatta aynı yıl Bitlis'te yüksekokul seviyesinde açılan ilk eğitim kurumu da kızlar için açılmıştır. Erkekler için yüksekokul ancak 1881'de açılmıştır.

Tablo incelendiğinde erkekler için 1869'da açılmış ve 15 öğrenciye eğitim veren bir okul gösterilse de bu durumun ya verileri kaydetme sırasında bir hatadan kaynaklandığı ya da okulun sadece bir yıl eğitim verirdikten sonra kapatıldığı düşünülmektedir. Ancak büyük bir ihtimalla bu durumun kayıt hatasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü ilk açıldığı yıl 15 öğrenci bulabilen bir eğitim kurumunun Amerikan Board misyonerlerince kapatılması sergilenebilecek bir davranış olarak görülmemektedir. Kızlar için açılan yüksekokul, 1866'da iki katlı güzel bir binada hizmet vermeye başlamıştır. İlk mezununu dört kişi olarak 1876'da veren okul, 1914'e kadar 50'ye yakın kız öğrenci mezun etmiştir. Okul faaliyete geçirildiği andan itibaren paralı eğitim vermiştir. Kabul edilen öğrenciler aldıkları eğitim hizmetinin bedeli bir şekilde ödemişlerdir. Parası olanlar para ile parası olmayanlar da buğday, sabun, süt, taze meyve ve çıra ile veya okulda ütü, dikiş, nakış yaparak, halı ve kilim dokuyarak, misyonerlerin evlerinde ve okulun sınıflarında temizlik işleri yaparak ödemişlerdir^[67].

İlkokul seviyesinde yürütülen eğitim çalışmaları genelde Bitlis merkez olmak üzere bütün dış istasyonlara yayılmaya çalışılmıştır. Okul açılmayan yerleşim yerlerindeki öğrencilerin de mevcut okullarda eğitim görmesi sağlanmıştır. Bu durumu, Amerikan Board belgelerinde bazı dış istasyonlarda faaliyet gösteren herhangi bir okul kaydedilmemesine rağmen eğitim gören öğrenci sayıları verilmesinden anlamak mümkündür. 31 Aralık 1911 itibarıyla Doğu Türkiye Misyonu'nun mevcut beş istasyonunun (Bitlis, Erzurum, Harput, Mardin, Van) dördünde birer hastane ve Erzurum hariç geri kalan 3'ünde Harput'ta 2, Mardin ve Van'da birer dispanser olmasına rağmen, Bitlis'te hastane ve dispanser yoktur. Yani Bitlis'te tıbbi alanda bir çalışma yürütülmemektedir^[68].

67 <http://bantuhd.blogspot.com/2016/10/bitlis.html>. (13.07.2018)

68 PABCFM, Reel 712, No:652.

Ancak Bitlis, Doğu Türkiye Misyonu içerisinde yer alan istasyonlarda tıbbi alanda çalışmalar yapılmayan tek merkez olmasına rağmen, 1859'da Dr. Nutting tarafından şehirde bir dispensar açılmış ve hastalar tedavi edilmiştir/bakılmıştır⁶⁹. Yine Bitlis'te 1902-1904 yılları arasında her ikisi de doktor olan karı-koca Underwood ailesi, 1903'te Bitlis'te küçük çaplı bir hastane ve bir dispensar açarak altı aylık bir sürede 1300 hasta tedavi etmişlerdir. Ailenin sağlık nedenlerinden dolayı şehirden ayrılmasıyla bu çalışmalar durdurulmuştur.

Bitlis'te Amerikan Board Tarafından Yapılan Harcamalar

Amerikan Board, Bitlis'te -gerek merkez istasyon gerekse bir dış istasyon olarak- yürüttüğü faaliyetler için çok ciddi bir mali kaynak ayırmıştır. Yapılacak harcama kalemleri ve ne kadar olması gerektiği, misyon bölgeleri ve buralara bağlı istasyonlardan gelen raporlar çerçevesinde belirlenmiş ve çok fazla farklılık göstermemek kaydıyla uygulanmıştır. Harcama kalemleri genel olarak misyonerler ve onlara yardım eden yerli yardımcılarının maaşları, yerli kurumlar, eğitim ve kadın çalışmalarından oluşmaktadır⁷⁰. Bir dönem dolar (\$) bir dönem Osmanlı lirası (£-LT) üzerinden Amerikan Board kayıtlarında verilmiş olan harcamalar yıl yıl tespit edilmiş olmasına rağmen, özellikle Doğu Türkiye Misyonu içerisinde kurulan istasyonlar dönem dönem değişiklik göstermiştir.

Mesela 1860-1870 yılları arasında Diyarbakır, Mardin ve Musul verileri birlikte verilmiştir⁷¹. Ya da bir dönem Doğu Türkiye Misyonu istasyonu iken 1862-1866 yılları arasında bir istasyon olarak verilen Arapkir, daha sonra bir dış istasyon haline getirilmiş veya Batı Türkiye Misyonu içerisinde bir dönem merkez istasyon, bir dönem dış istasyon olarak verilen Trabzon, 1882'de Doğu Türkiye Misyonu'nun bir istasyonu olarak verilmiştir⁷². Bu değişiklikleri tablo üzerinden düzenli olarak göstermek karışıklıkları sebep olduğu için, yapılan harcamaların miktarının ne olduğunu, Bitlis'in aynı dönemde faaliyet yürütülen istasyon merkezlerine göre durumunu gösterebilmek amacıyla sadece belli dönemlerin kayıtlarının verilmesi uygun görülmüştür. Bu çerçevede 1860-1867 yılları arasında Bitlis ve diğer istasyonlara yapılan harcamalar dolar (\$) olarak aşağıdaki gibi tespit edilmiştir⁷³:

Yıl	İstasyonlar									Toplam
	Arapkir	Bitlis	Diyarbakır	Mardin	Musul	Erzurum	Harput	Van		
1860	-	2.356	3.277	2.030	3.715	-	-	-	-	11.878
1861	-	2.025	3.833	1.475	2.286	-	-	-	-	9.869
1862	2.857	2.247	3.474	2.427	2.327	2.382	5.371	-	-	21.515
1863	1.843	2.532	3.546	2.365	1.137	2.237	5.271	1.839	-	21.150
1865	2.064	2.444	1.221	2.284	300	2.909	5.858	-	-	17.710
1866	863	2.568	2.050	1.668	300	3.206	7.787	675	-	20.047
1867	-	2.531	2.177	1.943	-	3.172	8.215	-	-	18.868

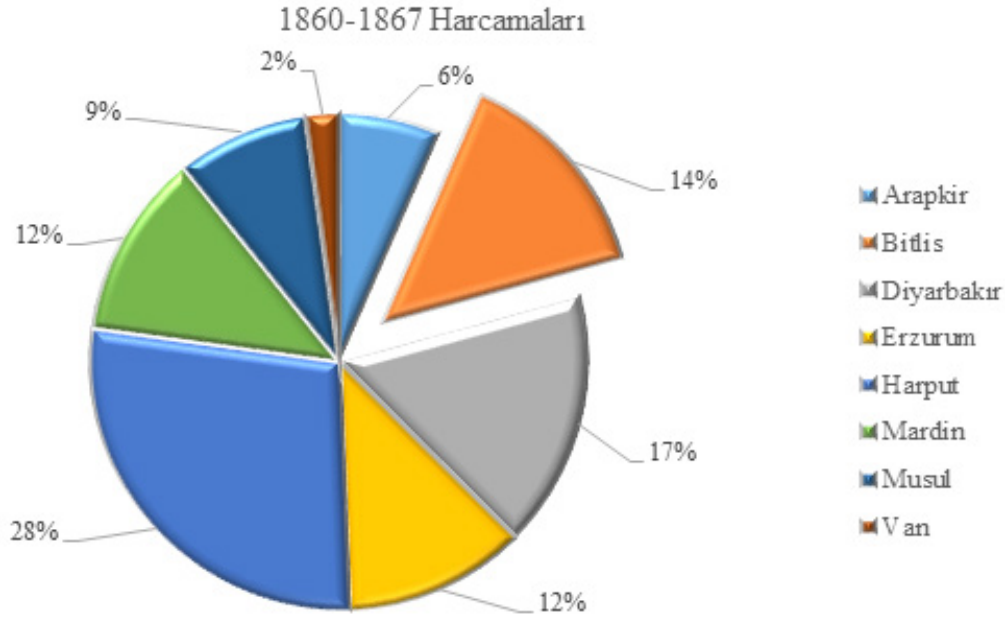
69 The Missionary Herald, 1860, s.70.

70 Ayrıntılı bir şekilde sınıflandırıldığında bu harcamalar; istasyonda görevli Amerikalı misyonerlerin maaşları, eğitim için yapılan harcamalar, dış istasyonlarda yürütülen faaliyetler için yapılan harcamalar, kira ve onarım harcamaları, inceleme gezileri için yapılan harcamalar ile posta ücreti, tıbbi alanda yapılan harcamalar, kütüphaneler için kitap alımı gibi kalemlerden oluşmaktadır.

71 PABCFM, Reel 676, No:130-146. Ayrıca bu yıllar arasında Bitlis istasyonu için yapılan harcamalar için bkz. Alan, "Amerikan Board'ın Diyarbakır'daki Çalışmaları..."; Alan, "Asur Misyonu ...".

72 Report of the American Board, 1883, s.49.

73 PABCFM, Reel 676, No:129, 130-143, 187.

Grafik incelendiği zaman görülmektedir ki, Doğu Türkiye Misyonu içerisinde yer alan sekiz istasyon merkezi içerisinde %14'lük bir harcama oranı ile Harput ve Diyarbakır'ın ardından Bitlis üçüncü sırada yer almaktadır.

1880'li yılların ortalarından itibaren Bitlis ile birlikte Erzurum, Harput, Mardin ve Van Doğu Türkiye Misyonu'nun düzenli istasyonları haline gelmiş ve ilerleyen dönemlerde de bu durum değişmemiştir. Bu istasyonlar içerisinde Bitlis'in önemini anlayabilmek/görebilmek amacıyla Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde Amerikan Board'ın genel çalışmalar ve kadınlar arasında yürütülen faaliyetler için ödeneklerinin^[74] düzenli beş istasyon arasındaki 15 yıllık verileri ve kıyaslanması aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir^[75].

Genel Çalışmalar	İlk 10 Yıl		3 Yıl		2 Yıl	
	1860-1870	%	1888-1890	%	1893-1894	%
Bitlis	58.805	18 ¼	55.433	17 ¾	63.949	19 ¾
Erzurum	72.239	23	66.789	21 ½	80.915	25 ¼
Harput	75.621	23 ½	78.427	25	71.413	22 ½
Mardin	77.648	24 ½	82.768	26 ½	69.968	21 ½
Van	31.903	10 ¼	28.985	9 ¼	36.280	11
Toplam	316.216	100	312.402	100	322.525	100
Kadın Çalışmaları						
Bitlis	12.676	14	10.770	13 ½	15.535	15
Erzurum	21.390	24	18.683	23 ½	25.450	25
Harput	27.929	32	25.453	32	31.642	31
Mardin	17.038	19	17.966	22 ½	15.645	15
Van	9.561	11	6.527	8 ½	14.613	14
Toplam	88.594	100	79.399	100	102.885	100

74 Misyonerlere yapılan harcamaların bütün istasyonlarda aynı miktarda olmasından ve misyoner sayısına göre miktarın artması veya azalmasının, istasyon merkezlerinde yürütülen faaliyete yapılan harcama oranlarını ciddi şekilde etkilememesinden dolayı, istasyonlarda yürütülen faaliyetlerin önemini anlama noktasında bu durum yanıltıcı olduğu için bu harcama kaleme dikkate alınmamıştır.

75 PABCFM, Reel 694, No:142.

Tablo incelendiğinde görülecektir ki Bitlis, beş istasyon içerisinde verilen bütün yıl aralıklarında hem genel çalışmalar hem de kadın çalışmaları için yapılan harcamalarda dördüncü sırada yer almıştır. Bu durum 20. Yüzyılda da değişmemiştir. Sıralamada Bitlis yerini korumuştur. Bu durumu 1912'de genel çalışmalar için yapılan 7.300 \$- 1.659 liralık harcamaların istasyonlara göre taksimatına baktığımızda görmek mümkündür^[76]:

1912 Yılı Doğu Türkiye Misyonu Genel Çalışma Harcamaları		
İstasyon	%	Harcama (TL)
Bitlis	16	265.44
Erzurum	18	298.62
Harpur	25	414.75
Mardin	23	381.57
Van	18	298.62

Sonuç

Sonuç olarak Anadolu coğrafyası ve Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde en dağlık bölgede yer alan Bitlis, Amerikan Board'un Anadolu'da yürüttüğü faaliyetler içinde ağırlıklı olarak bir merkez istasyon olarak yer almıştır. 1820'de Osmanlı ülkesine gelen örgütün ancak 1850'li yılların sonunda çalışma başlattığı şehir, bölgede yer alan diğer çalışma alanları ile kıyaslandığında ise göz ardı edilemeyecek bir öneme sahip olmuştur.

Amerikan Board, faaliyet yürüttüğü bütün alanlarda öncelikle bir araştırma yaparak, buraların kendi çalışma amaçlarına uygun bir yer olup olmadığını tespit ettirmeye büyük önem vermiştir. Bu noktada Bitlis, öncelikle sahip olduğu nüfusun özelliği açısından örgütün dikkatini çekmiştir. 18. Yüzyılın ortalarında barındırdığı Ermeni nüfusu, 20. Yüzyılın başlarında buna ilave olarak çevre bölgelerinde bulunan Kürt nüfusu burada yürütülen çalışmaların başlatılma ve devam ettirilme sebebi olmuştur. Çalışmalar esnasında da temasa geçilen ve hizmet verilen kitleler ağırlıklı olarak hep bu azınlık grubu mensupları olmuştur. Şehir ve çevresinde yürütülen çalışmaların verileri incelendiğinde de anlaşılmaktadır ki 1860'lı yıllarda Bitlis önemli bir çalışma merkezidir. Ancak 1870'ten sonra yakınında yer alan Van'a önem verilmeye başlanmış, hatta 1874'ten itibaren on yıllık süre boyunca bu iki şehirdeki çalışmalar birleştirilerek Van merkez istasyon haline getirilmiştir. Bu dönemde bile Bitlis'te her alanda yürütülen çalışmalar devam ettirilmiş, burada ikamet eden misyonerler yine şehirden ayrılmamışlardır. On yılın sonunda yine iki şehirdeki çalışmalar birbirinden ayrılmış ve Bitlis ve Van ayrı ayrı iki istasyon olarak yoluna devam etmiştir.

Sadece Bitlis şehir merkezi değil, etrafında bulunan yerleşim yerleri de Amerikan Board çalışmaları açısından çok önemli olmuştur. Bölgedeki yerleşim yerleri birer dış istasyon olarak buraya bağlanmışlardır. Sayıları her geçen gün artarak devam eden bu dış istasyonların en fazla olduğu dörek 22 ile 1890'lı yıllardır. Bu da göstermektedir ki Bitlis istasyonuna bağlı dış istasyonlar vasıtasıyla geniş bir bölge Amerikan Board'ın hizmet ve etki alanına girmiştir. Bölgedeki bu durum örgüt tarafından görevlendirilen misyonerler aracılığıyla devam ettirilmiştir. Genelde şehirde daima bir misyoner ailesinin bulunmasına önem verilmiş, bu aileler görevlendirilen bekâr misyonerler ile desteklenmiştir. Ancak burada da ilginç bir durum ortaya çıkmıştır. Bitlis'te hizmet veren misyonerler gerek birer misyoner eşi gerek bekâr bayanlar olmak üzere ağırlıklı olarak bayanlardan oluşmuştur.

76 PABCFM, Reel 712, No:32.

Zaman zaman bunlara çevre istasyonlarda görev yapan diğer misyonerler de yardımcı olmuşlardır. Bitlis'te faaliyet alanı olarak çalışmalar önce ibadet yerleri, ardından kiliselerin açılmasıyla dini alanda başlatılmış ve ilerleyen yıllarda ilkokul ve yüksekokul seviyesinde başlatılan eğitim çalışmalarıyla desteklenmiştir. Bir dönem geçici olarak, bir dönemde kalıcı olarak şehirde görevlendirilen misyonerler tarafından sağlık alanında da çalışmalar başlatılmasına, hatta bir hastane kurulmasına rağmen, Doğu Türkiye Misyonu içinde yer alan istasyonlar içinde sağlık alanındaki çalışmalarda istikrar sağlanamayan tek istasyon Bitlis olmuştur.

Yürütülen bütün bu faaliyetlerin Amerikan Board'a maddi bir yükü olmuştur. Bitlis istasyonu için örgüt hatırı sayılır bir harcama yapmıştır. Bu harcamalar, bölgedeki diğer istasyonlara yapılan harcamalarla kıyaslandığında Bitlis genelde hep son sıralarda yer almıştır. Bu durum Bitlis istasyonunda yürütülen faaliyet alanlarının -ağırlıklı olarak din ve eğitim- diğer istasyonlarda yürütülen faaliyet alanlarına göre daha sınırlı olmasından kaynaklanmıştır. En azından diğer istasyonlarda her dönem sağlık alanındaki çalışmalar devam ettirilmiş, bu çerçevede gönderilen misyonerler içinde daima sağlık personeli bulundurulmuş ve her dönem ya bir dispanser ya da teşkilatlı bir hastane bünyesinde çalışmalar sürdürülmüştür. Netice itibarıyla bu alanda yürütülen faaliyetler bu istasyon merkezlerine yapılan harcama kalemlerinde Bitlis'e göre fazla bir alan olarak yer almıştır.

Netice itibarıyla bir istasyon merkezi olarak Bitlis'te ve ona bağlı dış istasyonlar olarak bölgede Amerikan Board'un varlığı ve yürüttüğü faaliyetler göstermektedir ki örgüt Osmanlı Devleti bünyesindeki -başta Ermeniler olmak üzere- azınlık unsurlara dini ve eğitim alanında verdiği hizmetlerle farklı bir dünya görüşü kazandırmak istemiştir. Bu çerçevede Bitlis, bölgede Amerikan Board'ın her şeyiyle belli bir dönem çalışmalar yürüttüğü ve varlığını hissettirdiği bir şehir olarak Osmanlı ülkesinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri tarihinde yerini almıştır.

Kaynakça

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM)
Reel 552, No:14,
Reel 676, No:4, 5, 13, 14, 17, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 39, 54, 58, 62, 68, 73, 79, 85, 92, 100, 108, 114
Reel 680, No:7, 16, 25, 32, 45, 54, 58, 59, 69, 79-80, 88-89, 105, 107, 129, 130, 152, 155, 180,
Reel 685, No: 115, 117-118, 120, 138, 147-148, 180, 185, 204, 205, 214, 218-219, 222-223, 245-246, 251-253, 256, 258, 273, 275, 277, 279, 296, 316;
Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 142, 155, 157, 236-237, 277-278, 300-301;
Reel 703, No:327, 330, 334, 339, 341, 344, 350-351, 352, 358;
Reel 712, No:32, 651, 652-653, 655, 656, 1078.

Amerikan Board Yıllık Raporları

Report of the American Board, 1846.
Report of the American Board, 1850.
Report of the American Board, 1853.
Report of the American Board, 1854.
Report of the American Board, 1859.
Report of the American Board, 1860.
Report of the American Board, 1861.
Report of the American Board, 1862.

Report of the American Board, 1963.
Report of the American Board, 1864.
Report of the American Board, 1865.
Report of the American Board, 1866.
Report of the American Board, 1867.
Report of the American Board, 1868.
Report of the American Board, 1869.
Report of the American Board, 1870.
Report of the American Board, 1871.
Report of the American Board, 1872.
Report of the American Board, 1873.
Report of the American Board, 1874.
Report of the American Board, 1883.
Report of the American Board, 1886.
Report of the American Board, 1887.
Report of the American Board, 1888.
Report of the American Board, 1889.
Report of the American Board, 1900.
Report of the American Board, 1909.
Report of the American Board, 1910.

Sürelî Yayınlar

The Missionary Herald, 1841, 1844, 1853, 1854, 1858, 1859, 1860, 1861.

Tetkik Eserler

Alan, Gülbadi, "Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları", V. Uluslararası Canik Sempozyumu – Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı (1-3 Nisan 2016), C.I, Samsun 2016, s.711-751.

_____, "Amerikan Board Misyonerlerinin Diyarbakır'daki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri", Uluslararası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu, 2-3 Kasım 2017 Diyarbakır (Yayın aşamasındadır);

_____, "Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)", IX. Uluslararası Canik Sempozyumu –Medeniyetler Merkezi ve Büyük Güçlerin Hedefi Ortadoğu-, 6-8 Nisan 2018 Samsun (Yayında).

Anderson, Rufus, History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Vol.II, Boston 1872.

Elmastaş, Necmettin, M.Sait Şahinalp-Veysi Günel, "Bitlis İli Köy Adlarına Coğrafi Açıdan Bir Yaklaşım", VII. Uluslararası Van Gökü Havzası Sempozyumu (04-07 Ekim 2011), Editör Oktay Belli-Vedat Evren Belli, Bursa 2013, s.576-593.

İnternet Siteleri

<https://catalog.hathitrust.org/>

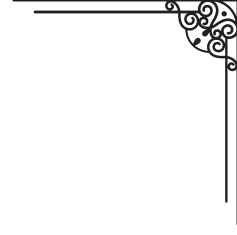
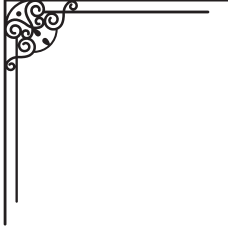
www.dlir.org/ Digital Library for International Research (DLIR)

<https://www.houshamadyan.org/>

<https://www.facebook.com/AnatolianArmenians/posts/1128965703865146:0>

<http://bantuhd.blogspot.com/2016/10/bitlis.html>.

AMERİKAN BOARD'UN BİTLİS'TEKİ VARLIĞI ÇERÇEVESİNDE BİTLİSLİ PROTETAN KADIN MIŞYONER GRACE HIGHLEY KNAPP'IN FAALİYETLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, c.oney@alparslan.edu.tr

Giriş

Bitlis, stratejik konumu sayesinde bulunduğu coğrafyaya ve çevresine hâkim olmak ve kontrol etmek isteyen siyasi güçlerin değil aynı zamanda Hristiyan misyoner örgütlerin de konuşlanmak istediği bir şehirdi. Başta Katolik olmak üzere Protestan ve Rus işgali ile birlikte Rus Ortodoks misyoner örgüt ağının gündeminde olan Bitlis, Osmanlı başkenti İstanbul'dan uzak olması ve kendine has korunaklı ve ulaşımı oldukça zor bir coğrafyada kurulmuş olmasına rağmen doğu ile batıyı, güney ile kuzeyi birbirine bağlayan yolların kesiştiği bir noktada bulunması özellikle Hristiyan misyonlar için merkez haline gelmesinde önemli bir rol oynamaktaydı.

Batı ülkelerinden gelen Protestan ve Katolik misyonerlerin Kafkasya, İran, Nasturi, Kürt, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu misyonlarına nakledilmesinde Bitlis şehri her ne kadar misyoner dağıtım merkezi rolü üstlense de şehre intikal eden misyonerlerin dil öğrenme, araziyi tanıma, iklime alışma ve bölgedeki yerel halklar hakkında bilgi edinme konularında da misyonerlere sunduğu staj olanağı ile de sahip olduğu değeri artırmaktaydı.^[1]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'nun en ücra köşelerine bile yayılmaya başlayan ABD'li bir Protestan örgüt olan ABCFM (American Board of Commisioners for Foreing Missions)'nin misyonerleri, rakipleri Katolik misyonerlerin Anadolu coğrafyasındaki dört yüzyıllık tecrübelerine rağmen onları da hayret içinde bırakan bir hızla kısa sürede okul, hastane ve yetimhane ağını örme-

---

1 David Brever Eddy, What Next in Turkey: Glimpse of the American Board's Work in the Near East (Boston: Taylor Press, 1913), 122-23

ye başlamışlardı.^[2] Okyanus ötesinden kalkıp aylarca süren yolculuklara katlanarak Anadolu'nun en ücra köylerine ulaşım kısa sürede misyon teşkilatını konuşlandırmanın gerisinde mutlaka bir tecrübe ve yerel bilgileri sağlayacak bir veri kaynağı olmalıydı. ABD'li misyonerlerin Protestanlığı yaymak amacıyla Anadolu'daki faaliyetleri gelişi güzel olmayıp belli bir sistematığe dayandırılmakta ve örgütün yayılım yönü kasten doğuya ve Osmanlı Ermenilerine doğru kaydırılmaktaydı. H. O. Dwight, Eli Smith^[3], Pliny Fisk ve Levy Parsonsgibi öncü misyonerler, örgütün ihtiyaç duyduğu yerel demografik ve coğrafi bilgileri Osmanlı coğrafyasına yaptıkları seyahatler sırasında elde ederek kitaplaştırmışlardı.^[4] Fizibilite dönemi olarak adlandırılan süreçte ABCFM örgütünün Osmanlı topraklarında kimi, nasıl, neden ve nerede etki altına alacağını tartışması yapılarak örgütün geleceğinin ne yönde şekilleneceğine karar verilmişti.

Anadolu'dan ibaret olmayan Osmanlı topraklarının tümünü misyonerlik faaliyetleri için uygun bir saha olarak gören ABCFM örgütü, imparatorluğun sahip olduğu demografik yapının dünyanın bu bölgesinde Protestanlığın yayılması için bir şans olarak kabul etmekteydi.^[5] 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun Bilad-ı Şam bölgesinde etkili olmaya çalışan ABCFM örgütü yüz yılın ikinci yarısında ise özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarındaki Protestan azınlığı 1850'de Millet olarak kabul etmesi ve Hristiyanlar arasında din değişimini bir nebze serbest bırakması ile Anadolu coğrafyasında ağırlığını hissettirmesine neden olmuştu. Anadolu'da yerleşik Yahudileri, Rumları, Müslümanları ve Ermenileri hedef alan örgüt, farklı nedenlerden dolayı sadece Osmanlı Ermenileri arasında kendisine başarı şansı görerek Ermenilerin yaşadığı coğrafyaya paralel bir yapılanma içerisine girmeye çalışmıştı.^[6] Misyoner eşlerinin sahada erkek eşlerine yardımcı olmak için misyona katılması ile önemli bir ivme kazanan Anadolu'daki Protestan hareket, her ne kadar asli görevi sadece Protestanlığa insan kazandırmak olsa da bu görevin sadece dualar ile gerçekleştirilemeyeceğinin farkına kısa sürede vararak okullaşma ve sağlık ağı kurmanın yanında yetimhane inşa etme çalışmalarına hız vermişti. ABD'den gelen eğitimli bekâr bayan misyonerlerin de ABCFM'nin Anadolu'daki misyonlarına katılması ile birlikte Protestan propagandası yeni bir boyut kazanarak toplumun temeli olan aileye, kız çocuklarının eğitimi ile ulaşmayı başarmıştı.^[7]

-
- 2 Amerikan Board adlı Protestan misyoner örgütün özellikle Anadolu coğrafyasındaki örgütlenmesi ve meydana getirdiği okul, hastane ve yetimhane ağı hakkında daha fazla bilgi için bkz:Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, 3.baskı (İstanbul: İmge Kitabevi, 2000)
  - 3 Eli Smith ve Harison Otis Dwight adlı misyonerler Anadolu coğrafyasına ayak basan ABD'li ilk misyonerlerdendi. Bu misyonerlerin görevi Anadolu'da yaşayan halkların kimler olduğunu öğrenmek ve misyonun nerede nasıl ve kimler için kurulacağına yardımcı olmak amacıyla bilgi toplamaktı. İzmir'den başlayan seyahat Tebriz kadar uzanmış ve elde edilen bilgiler kendilerinden sonra bu topraklara gelecek misyonerler için adeta bir kılavuz kitabı şeklinde hazırlanarak *Researches in Armenia* adı altında iki cilt şeklinde yayınlanmıştı.Eli Smith and H. G. O. Dwight, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, Elibron Classics series (Chestnut Hill, MA): Elibron Classics, 2005)
  - 4 Pliny Fisk ve Levy Parsons adlı misyonerler ise Osmanlı topraklarındaki seyahatlerini Kudüs'e doğru gerçekleştirmişlerdi. Misyonerlerin gezi esansında karşılaştıklarını Amerika ile kıyas etmesi ortaya bir hayli ilginç bir eserin çıkmasına neden olmuştur. Ayşe Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs seyahat raporları, 1819-1825*, *Batı'nın gözüyle Türkler 14* (İstanbul: Dergâh, 2015)
  - 5 Gerald H. Anderson, *Biographical Dictionary of Christian Missions* (New York: Macmillan Reference USA, 1998)
  - 6 Cemal Yetkiner, "American Missionaries, Armenian Community, and the Making of Protestantism in the Ottoman Empire, 1820-1860" (Unpublished PhD Thesis, City University of New York, Graduate Faculty, 2010), 52
  - 7 Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri," *Jouranal of Islamic Research* 4, no. 20 (2007): 466

Yapılan yıllık toplantılarda ABCFM'nin Anadolu'daki geleceği hakkında misyonerler arasında süren tartışmalar Türkiye Misyonu'nun batı, doğu ve merkezi olmak üzere üç bölgeye^[8] ayrılması üzerinde uzlaşarak misyonerlerin mntıkları belirlendi. Her bölgenin merkezi bir istasyonu ve bu merkez istasyona bağlı dış istasyonlar şeklinde örgütlenme yapısına giden ABCFM örgütü^[9] misyonerlerine devamlı telkinlerde bulunarak yeni dış istasyonların tespit edilmesi ve misyon sahasının genişletilmesi için çevre köylere seyahat edilmesi talebinde bulunmaktaydı.^[10] Hasta, dul ve yetim tespiti yapılan seyahatler^[11] misyonerler için zorlayıcı olsa da bir hayli verimli geçerken özellikle yüz yılın

-
- 8 ABCFM'nin Anadolu'daki örgütlenmesinin ana yapısını merkez istasyonlar ve bu istasyonlara bağlı dış istasyonlar ve ayrıca dış istasyonlara bağlı uç istasyonlar şeklinde meydana getirilen bir ağ meydana getirmekteydi. Misyon istasyonları arasında bölgesel bir bölünme bu dönemde söz konusu değildi. Fakat misyonun her yıl önceden belirlenmiş farklı merkez istasyonlarda misyonun geleceği için alınması gereken kararların tartışıldığı yıllık toplantılara katılan misyon şeflerinin önemli bir zaman ve maddiyat kaybına yol açması ABCFM örgütünü Anadolu misyonunu 3 ana bölüme ayırmasına neden oldu. Böylelikle 1856 yılında merkezi Antep şehri olmak üzere Maraş, Urfa, Antakya ve Halep şehirleri misyonun Merkezi Türkiye Misyonu (Central Turkey Mission) nu oluşturdu. 1860 yılında ise Erzurum, Harput, Arapkir, Van, Diyarbakır, Mardin ve Musul şehirleri misyonun Doğu Türkiye Misyonu bölümünü oluşturdu. Örgütün batı misyonunu (Western Turkey Mission) ise İstanbul, Edirne, İzmir, Bursa, İznik, Trabzon, Merzifon, Sivas, Tokat ve Kayseri şehirleri meydana getirmekteydi. Üç bölgeye ayrılan Anadolu'daki ABCFM yapılanması yönetsel olarak kolaylık ve maddi olarak da tasarruf elde etmeyi umuyordu. Bu misyon bölgeleri merkezi Boston'da bulunan örgütün sekreterliğinin gözetimi altında hareket ederek yeniden yapılanma yoluna girdiler. Daha fazla bilgi için Bknz: American Board, Condensed Sketch of the Mission of the American Board in Asiatic Turkey (Boston: American Board, 1908), 17-19
- 9 ABCFM'nin Anadolu'daki yapılanmasının ilk dönemi veya hazırlık dönemi diye nitelendireceğimiz 1841'den 1846 yılına kadar uzanan süre içerisinde beş önemli misyon istasyonu oluşturulmuştu. Bu istasyonlar 1831'de İstanbul, 1833'de İzmir, 1834 Bursa, 1836'da Trabzon ve 1839'da ise Erzurum olarak belirlenmişti. Misyon merkezleri olarak kabul edilen bu şehirlerde gelen misyonerlerin ilk işi ülkenin dilini öğrenmek, konuşulan yerel dillerden en az birine hâkim olmak, insanların özelliklerini tanımaya çalışmak ve onlar ile iletişim kurmak, okul açmak için eldeki imkânları araştırmak ve misyonerlerin güvenliğini sağlamak için gerekli önlemlerin neler olabileceğini ortaya çıkarmaktı. Misyonerler için en zor aşama olan dil engeli, aşıldıktan sonra çevrelerindeki insanlar ile iletişim kurup onların güvenini kazanmanın yolları aranmaktaydı. Bu sürecin en önemli parçalarından biri de İncil'in hem ülke diline hem de halk arasında konuşulan yerel dillere çevrilmesi ve dağıtılması idi. Matbaa kullanmayı bilen misyonerler bu istasyonlarda açtıkları okullarda ihtiyaç duyulan yazınsal materyalin hazırlanmasının yanında halka dağıtılması planlanan kitap, broşür, afiş ve risalelerin basılması görevini de üstlendiler. Anadolu'daki herkeşe Protestan propagandası yapmayı hedefleyen ABD'li misyonerler Rum, Yahudi ve Müslümanlar arasında başarılı olamayacaklarını kısa sürede anlayarak gelecekteki Ermeni azınlığında görevler bu topluluğa yöneldiler. Amaçları yeni Ermeni kiliseleri meydana getirmek olmayan misyonerlerin, hali hazırda bulunan Ermeni kiliselerini reformla etmek ve bu süreç içerisinde Ermenileri Protestanlığa kazandırarak dini kurtuluşlarını sağlamaktı. Bu dönem sırasında Protestan misyonerlerin karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri de Ermeni kiliselerinin sahip olduğu ruhan sınıfı idi. Bu sınıf her ne kadar Amerika'dan gelen ve kendilerine özellikle eğitim alanından yardım etme niyetinde olduğu görünümünde olan misyonerler ile ilk başlarda iyi ilişkiler kurmuş olsa da ilerleyen zamanlarda misyonerlerin gerçek amaçları öğrenilince misyonerlerin baş düşmanı haline geleceklerdi. Katolik misyonerlik faaliyetleri sonucu önemli bir deneyim yaşamış olup Ermeni milletinin bölünmesine şahit olan Ermeni ruhan sınıfı Protestan misyonerlerin de aynı durumu tekrarlayacağı düşüncesiyle Protestan misyonerlik faaliyetlerine önemli ölçüde engel olmaya başlamıştı. Anadolu'daki Protestan misyonerlik faaliyetlerinin ilk dönemi Ermeni ruhanının etkisini azaltma ve okullaşma yolu ile çeşitli bölgelerde Protestan nüvenin oluşturulması işi ile meşgul olundu. 1846-1866 yılları arasında geçen 20 yıllık bir zaman dilimini ise ABCFM'nin Anadolu'da büyüme ve organize olma sürecini içerdiğinden dolayı misyonun ikinci dönemi olarak adlandırılabilir. Bu süreçte ABCFM'nin merkez istasyon şehri 5'ten 24'e yükseldi. Merkezi Türkiye Misyonu merkezi olarak addedilen Antep 1849 yılında, Musul 1850'de, Dicle üzerinde bulunan Diyarbakır 1850'de, Anadolu'nun merkezinde bulunan Merzifon 1857'de, Doğu Türkiye Misyonunda bulunan Arapkir 1853'de, Tokat, Kayseri şehirleri 1854'de, Maraş, Harput, Sivas, Halep şehirleri 1855'de Urfa, İznik, Antakya şehirleri 1856'da Mardin, Bitlis ve Edirne şehirleri 1858'de ve son olarak 1863'de Adana şehri Amerikan misyonunun Protestan varlığı oluşturmaya çalıştığı önemli merkezlerdi. Üçüncü dönem, 1866-1896 yılları arasında geçen 30 yıllık zaman dilimini kapsayan bu dönemde Anadolu'nun neredeyse her şehrine yayılmış Amerikan varlığı en parlak dönemini yaşamıştı. Eğitim alanında öğrenci sayısını artırmış, Protestan kiliselerinin dağılım alanını genişletmiş ve bu kiliselere üye olan Protestan cemaatlerin sayısını oldukça artırmış gözükmekteydi. Yine bu dönem zarfında Van şehri (1872) doğu misyon bölgesinin önemli bir istasyonu haline getirilmiş, Maraş Teoloji Semineri (1871) ilk mezunlarını vererek Protestan kiliselerinde ilk görevlerine atanmışlardı. 1872 yılında İstanbul'da kurulan İncil Evi (Bible House), misyona hem maddi hem de siyasi destek sunarak misyonun ivmelenmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bu dönem aynı zamanda ABCFM'nin Anadolu'nun önemli stratejik şehirlerinde yüksekokullar, seminerler, kolejler ve tıp okullarını açtığı dönem olarak bilinir. American Board, Condensed Sketch of the Mission of the American Board in Asiatic Turkey, 12-35
- 10 Devrim Ümit, "The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914," International Journal of Humanities and Social Science 4, 6 (1) (April 2014): 38
- 11 Misyonerlerin gerçekleştirdikleri seyahatlerin çeşitli amaçları bulunmaktaydı. Bölgeyi tanımak, bölgenin doğal zenginliklerinin neler olduğunu tespit etmek, bölgenin coğrafi ve demografik haritalarını hazırlamak, konuşulan dillerin neler olduğu hakkında fikir edinmek ve bölgede hâkim kişileri tespit ederek bu kişiler ile iyi ilişkiler geliştirmek bu amaçlardan bazılarıydı. Misyonerler elde ettikleri bu bilgileri düzenli bir şekilde ABCFM örgütünün Boston'daki merkezine ulaştırarak ayrıca bir casus vazifesi de üstlenmekteydiler. Bilgi toplama süreci misyonun genişlemesi veya hangi yöne doğru genişlemesi gerektiği bu bilgiler ışığında gerçekleşeceği için bu süreç misyonerlerce oldukça dikkate alınmaktaydı.

sonlarına doğru artan Ermeni isyanları sonucu oluşan Ermeni ve Müslüman yetimler^[12], ABCFM misyonerlerine misyonun istenilen sahaya doğru genişlemesini mümkün kılmaktaydı. Misyon bölgesinde Protestan varlığının oluşumu ve bu varlığın nesillere aktarılmasını geleceğin anne adayları olan kız çocuklarında gören misyonerler, kız çocuklarının eğitimine büyük önem vererek özellikle yatılı kız okullarının bir çok misyon istasyonda açılmasını sağladılar. Bu tür okullara kaydedilen kız öğrencilerin mümkün derecede okulda misyonerlerin etkisi altında kalması için velilere bile maaş ödenmesi gibi birçok farklı stratejiler izleyen misyonerler, bu okullarda daha çok bayan misyoner görevlendirmek için ABD'deki merkezden bayan misyoner^[13] talebinde bulunurken aynı zamanda kendilerine yardımcı olmaları için eğittikleri yerel yardımcılarını da bu okullarda görevlendirerek yerel halkın bu tür yatılı okullara yabancılaşmasını da engellemeye çalıştılar.^[14]

Anadolu'da Protestanlığı yayma aşkı ile hizmet etmeyi hedefleyen misyonerler, gayretlerinin meyvesini görmek için uzun süre beklemek zorunda olduklarının farkındaydılar fakat hiçbir şeyin bu kutsal görevden daha önemli olamayacağını zihinlerine kazımışlardı. Bazı bekâr erkek misyonerler çalıştıkları sahada misyonerlik faaliyetinde bulunan bekâr bayan misyonerler ile evlenerek bu süreyi böyle geçirmek isterken bazı misyonerler de ailelerini çalıştığı bölgeye getirerek misyonerlik mesleğini bir aile mesleği haline getirerek birkaç nesil çalıştığı sahada hizmetini doldurmaya çalıştı. Anadolu coğrafyasında bu tür misyonerlerin sayısı oldukça fazladır. Bu araştırmamızda incelemeye çalışacağımız Grace H. Knapp adlı Amerikalı bayan yıllarca Bitlis'te Protestanlık propagandası görevinde bulunan Knapp ailesinin Bitlis'te doğmuş bir ferdidir. Çalışmamızı Grace H. Knapp ile sınırlı tutarak bu misyonerin Bitlis'teki ABCFM misyonu içerisindeki görevlerine ve ABD'deki yaşamı süresince yazdığı eserlere değinerek Grace H. Knapp'ın Bitlis'teki ABCFM misyonunun şekillenmesinde nasıl bir katkı yaptığını ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Grace Higley Knapp'ın Kısa Biyografisi

Grace Higley Knapp, 1870 yılının Kasım ayının 21. günü Bitlis'te doğmuştu. Papaz olan babası George Cushing Knapp ile yine bir misyoner olan annesi Alzina Churchill Knapp 1858 yılında Bitlis'e gelmişlerdi. Aslında Knapp ailesi Bitlis'e hareket etmeden önce asıl görev yerleri olan Diyarbakır'da ikamet etmekteydiler. Fakat yaz mevsimlerinde Diyarbakır'ın oldukça sıcak olması sağlıklarını açısından tehlike yaratırken misyoner meslektaşlarından edindikleri bilgiye uyararak yaz mevsimi Diyarbakır'a göre serin geçen Bitlis'e hareket etmeyi seçmişlerdi.^[15] İlerleyen yıllarda ABCFM'nin Bitlis, Erzurum ve Van misyonlarında öğretmen olarak çalışacak olan Grace Higley Knapp, 12 yaşına geldiğinde annesi tarafından tatil ve çocuklarının eğitimi için 1883 yılında Amerika'ya götürüldü.

-
- 12 Amerikalı misyonerlerin uyguladıkları genişleme stratejisinde yetimhane açmanın önemli bir yeri bulunmaktaydı. Misyon, farklı bir coğrafi bölgede veya yerleşim biriminde örgütlenmek istiyorsa farklı alanlarda yetim toplanıp istenilen bölgede yetimhane açılarak yetimlerin bu yetimhanede barındırılmasına çalışılmaktaydı. Bu durum bu alana erkek ve bayan misyonerlerinde intikalini gerekli kıldığı için yetimhanede çalışmak için bölgeye gelen misyonerler ileriki aşamada büyüyen çocuklara farklı derecede okullar açmakta ve bu okullarda çalışan misyonerlerce siyasi koruma sağlamak amacıyla da konsolosluk hizmetlerinin talep edilmesi, farkında olmadan alanda Amerikan varlığının oluşumunu başlatmaktaydı. 1880-1915 yılları arasında Anadolu'nun farklı alanlarında yaşanan Ermeni isyanları sonucu meydana gelen Ermeni dul ve yetimleri, misyonerlere bu imkanı tanımişti. ABD'li misyonerler sadece Ermenilerin barındırıldığı yetimhaneler kurmak istemiyor aynı zamanda Doğu Anadolu'nun Rus işgaline uğraması sonucu hem Rusya'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan Müslüman mültecilere hem de Anadolu'da Rus-Osmanlı savaşı sonucu işgale uğramış şehirlerde ortaya çıkan yetim nüfusuna da hizmet vermek istiyorlardı.
  - 13 Andrea Walton, *Women and Philanthropy in Education, Philanthropic and nonprofit studies* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2005)
  - 14 Dana L. Robert, "The Influence of American Missionary Women on the World Back Home1," *Religion and American Culture: A Journal of Interpretation* 12, no. 01 (2002), <https://doi.org/10.1525/rac.2002.12.1.59> Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler," *Çağdaş Türkiye Tarihi Arşt. Dergisi* 3, no. 10 (2000): 137-40
  - 15 Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis* (New York, Chicago: Fleming H. Revell company, 1919), 96-112

Vermont, Massachusetts, ve Illinois şehirlerinde eğitimine devam eden Grace H. Knapp, 1889 yılında Mount Holyoke Semineri^[16] ve Koleji'ne kayıt yaptırarak eğitimine başladı.^[17] Bu okuldan 1893 yılında mezun olarak Bitlis'te 1868 yılında misyoner kardeşler Bayan Mary A. C. Ely ile Chalotte Ely tarafından açılan ve idare edilen Bitlis Kız Semineri ya da bilinen diğer adıyla Mount Holyoke Bitlis Kız Semineri'nde öğretmenlik görevine başladı. Grace H. Knapp, 1893-1895, 1898-1902, 1910-1913 yılları arasında Bitlis'te misyonerlik görevini öğretmen olarak sürdürürken diğer taraftan da Erzurum'daki Amerikan mektebinde 1896-1898 yılları arası ve Van'daki Amerikan mektebinde ise 1913-1915 yılları arasında da öğretmen olarak görev yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ile misyonerler için oluşan tehlike ve Bitlis'in Ruslar tarafından işgal edilmesi ile gelişen yabancıların sınır dışı edilmesi sürecinde Grace H. Knapp, Ekim 1915 yılında Amerika'ya dönmek zorunda kaldı.^[18] Amerika'ya dönüşünden sonra inzivaya çekilmeyerek aktif misyonerlik yaşamına devam eden Grace H. Knapp, 1915-1919 yılları arasında ABCFM örgütü için hazırladığı broşürleri yayınlarken aynı zamanda başta Bitlis olmak üzere Van ve Erzurum'da görevi esnasında bulunurken edindiği tecrübeleri ve anılarını içeren kitaplar kaleme alarak bu kitapları yayınladı. 1916 yılında yayınladığı *Van'daki Misyon*^[19] (The Mission at Van, in Turkey in War Time) adlı eserinin yanında 1919 yılında yayınladığı *Bitlis'in Trajedisi*^[20] (The Tragedy of Bitlis) ve Van'daki Amerikan Misyonunda görevli Dr. Clarence D. Ussher ile ortak 1917 yılında yazdığı *Türkiye'de Amerikalı Bir Doktor*^[21] (An American Physician in Turkey) adlı kitapları misyoner Grace'in oldukça bilinen eserleridir. Grace H. Knapp, bir yandan anılarında ibaret olan kitaplarını kaleme alırken diğer yandan 1918-1923 yılları arasında Ermeni ve Suriyeliler için Amerikan Hayır Komitesinin (American Committee for Armenian and Syrian Relief) (1919 yılında NER olarak bilenen Yakınoğu Muavenet Örgütü) New York'taki şubesinde kadrolu yazarlık görevinde de bulundu. 1923-1940 yılları arasında ABCFM örgütünün Boston ve Massachusetts'deki merkezlerinde The Missionary Herald adlı süreli yayında editörlük yaptı. 14 Mart 1953 yılında 82 yaşında vefat eden Gracae H. Knapp yaşamı boyunca misyonerlik görevini aktif olarak sürdürmeye çalışmış bir kişiliktir.^[22]

Grace Higley Knapp'ın Mount Holyoke Koleji'ndeki Arşivi Hakkında

Grace H. Knapp, ölmeden önce kişisel arşivini Mount Holyoke Koleji'ne bağışlamıştı. Bugün bu arşive kısmen çevrimiçi şekilde ulaşmak mümkündür. Ancak arşiv kurumunun koyduğu bazı kısıtlamalar -örneğin hazırlanmış olan arşiv sistemine üye olunması gibi- bazı belgelerin çevrimiçi erişimini kısıtlayarak da arşiv sistemi memnuniyet derecedeki evrakı çevrimiçi erişime açmıştır.^[23] Amerika'da bayan misyoner yetiştiren kurumların başında gelen ve oldukça tanınmış olan Mount Holyoke Semineri ve Koleji sadece Osmanlı topraklarında konuşlanmış Protestan Amerikan misyonlarına bayan misyoner göndermeyip dünyanın neredeyse tüm bölgesine yayılmış olan Amerikan misyon

16 South Hadley Mass, History of Mount Holyoke Seminary During Its First Half Century, 1837-1887 (Yayımlanmış Yeri Yok: Springfield, Mass.: Springfield Printing Company, 1887)

17 Wikipedia, "Grace Knapp," accessed July 11, 2018, https://wikivisually.com/wiki/Grace_Knapp

18 Five College Archives and Manuscript, "Biographical Note," accessed July 21, 2018, https://asteria.fivecolleges.edu/findaids/mountholyoke/mshm218_bioghst.html

19 Grace Higley Knapp, The Mission at Van: In Turkey in War Time (New York: Privt. print. [Prospect press], 1915)

20 Knapp, The Tragedy of Bitlis

21 Clarence D. Ussher and Grace H. Knapp, An American physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War (London: Sterndale Classics, 2002)

22 Five College Archives and Manuscript, "Grace Knapp's Archive's Scope and Contents of the Collection," https://asteria.fivecolleges.edu/findaids/mountholyoke/mshm218_scope.html

23 Grace Knapp'ın arşiv evrakının hangi tür belgeleden oluştuğu ve bu belgelerde hangi konuların işlendiğini listeleyen bölüm için Bknz: "Mount Holyoke Archive," <http://asteria.fivecolleges.edu/findaids/mountholyoke/mshm218.html>; Online arşive erişmek ve arşivin arama motoruna "Bitlis" kelimesi yazıldığında Bitlis şehrinde görev yapmış tüm Amerikalı bayan misyonerlerin erişime açık evrakına ulaşılabilir. "Mount Holyoke Archive," accessed July 21, 2018, <https://compass.fivecolleges.edu/collections/archives-and-special-collections>

sahalarına yardımcı bayan misyoner göndermekteydi.^[24] Diğer taraftan Mount Holyoke, Amerika'da bayan misyoner yetiştiren tek merkez de değildi. Amherst, Hampshire, Mount Holyoke ve Smith kolejlerinin yanında Massachusetts'teki Amherst Üniversitesi (University of Massachusetts Amherst) de Amerika'da özellikle İkinci Büyük Dini Aydınlanma (Second Great Awakening) sonrası Protestanlığın Amerika'daki ulusları birbirine bağlayan bir unsur olarak kabul edilmesi ile ortaya çıkan misyoner örgütlere bayan misyoner yetiştiren önemli merkezlerdi.

Bu nedenle bu kurumların arşivi oldukça zengindi. Dünyanın farklı alanlarında görev yapan bu misyoner, kurumla olan ilişkilerini bitirmeyerek tecrübelerini bu okulların yayın organlarına mektup ve resim şeklinde intikal ettirerek diğer misyoner adaylarının da hem bilgilenmesini hem de misyonerlik mesleğine imrendirilmesine yardımcı olmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz beş kurumun sahip olduğu arşiv ortak bir projede (Five College Archives and Manuscript Collections) kullanıcılara açılmış vaziyette bulunmaktadır. Bu arşivlerde misyonerlerin yayınlanmış ve yayınlanmamış evrakı yer almaktadır. Bu evraklar arasında resimler, mektuplar ve broşürler önemli bir yekûn oluşturmakla birlikte özellikle yerel tarih veya şehir tarihi çalışmalarında da kullanılabilir.

Grace H. Knapp'ın Mount Holyoke Koleji'ndeki arşivi ise yayımlanmış ve yayımlanmamış yazıları, misyonerlik görevini yerine getirirken bulunduğu alanlarda elde etmiş olduğu fotoğraflar, misyon merkezi ile olan yazışmalar ve kişisel bilgilerin yer aldığı bazen el yazısı ile bazen de daktilo edilmiş belgelerden meydana gelmektedir. Bu evrakın büyük bir bölümü 1895 ve 1915 yılları arasında Grace H. Knapp'ın Bitlis, Erzurum ve Van şehirlerinde genellikle öğretmen misyoner olarak görevleri ve bu görevlerin icrası sürecinde edindiği tecrübeler ile ilgilidir. Grace H. Knapp'ın evrakında yer alan mektuplardan bazılarını özetlemeye çalıştığımızda özellikle 1915 yılının Haziran ve Temmuz aylarında James L. Barton'a yazdığı iki mektupta 1915 Van Ermeni isyanı sonrasında yaşananları tasvir ederek şehirde taze yiyecek ve zahire kıtlığı hakkında bilgi vermektedir.^[25] Ayrıca Osmanlı Devleti'nin dâhil olduğu Birinci Dünya Savaşı'nın Van'da nasıl cereyan ettiği Türk, Alman ve Rus ordularının nasıl bir düzende hareket ettiğini açıklayarak Rus ordusunun Van'a girerken önüne kattığı Müslüman mültecilerin durumlarını ve Müslüman kadın ve çocukların Amerikan misyonuna sığınmalarını tasvir ederken meşhur yazar Leo Tolstoy'un kızı Alexandra Tolstoy'un şehirdeki Amerikan misyonuna gelerek Müslüman mültecilere yardım ettiğini mektupta belirtmektedir.^[26] Mektuplarda değinilen bir diğer konu da Van'daki Amerikan misyonunu önemli ölçüde kötü etkileyen tifüs salgını ve verdiği zarar hakkındaydı. Salgının Amerikan Hastanesi'nde sadece tedavi edilmekte olan hastaları etkilemediğini hastanede görevli personeli ve hatta hastanenin doktoru olan Bay Ussher'i de fena şekilde hasta ettiğine değinilmektedir.^[27]

Arşivde yer alan bir diğer evrak ise dönemin Yakınoğu Yardım Cemiyeti (Near East Relief) direktörü olan Bay Ernest A. Yarrow tarafından 15 Şubat 1915 tarihinde daktilo edilerek kaleme alınan bir mektupta ise misyon okulu hakkında bilgi verilirken siyasi durum hakkında da bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Grace H. Knapp'ın arşivinde bulunan 1915 yılı öncesi tarihli mektupların çoğu sınıf arkadaşları ve öğretmenlerine yazdığı mektuplar olması hasebiyle mezun olduğu okul olan Mount Holyoke Koleji'ne gönderilmiş olanlardır.^[28] Bu mektuplarda Bitlis'te Mount Holyoke Kız Semineri'nde birlikte çalıştığı ikiz kız kardeşler olan Charlotte E. ve Mary A. C. Ely ile yaşadığı tecrübeleri anlatırken aynı zamanda Erzurum ve Van'daki Amerikan mekteplerindeki görevi esna-

24 Gökhan M. Dalayan, "Women and Women's Role in American Missionary (A Sample of Middle East)," *Journal of Turkish Studies* Volume 6 Issue 2, no. 6 (2011): 343–44, <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.2252>

25 Grace Higley Knapp, Letter from Grace H. Knapp '93 to Dr. James L. Barton; written in Van, Turkey, ms0809-s01-b01-f01-i011 in Mount Holyoke College Archives and Special Collections

26 Grace Higley Knapp in Mount Holyoke College Archives and Special Collections

27 Grace Higley Knapp in Mount Holyoke College Archives and Special Collections

28 Grace Higley Knapp in Mount Holyoke College Archives and Special Collections

sında karşılaştığı ve ilginç bulduğu anılarını örneğin düğün adetleri, tatil dönemlerinde insanların alışkanlıkları gibi konularda bilgi paylaşmaktadır. Grace H. Knapp, mektuplarında Bitlis'te meydana gelen depremlerden ve bölgeye hâkim olan kış ve yaz mevsimine de değinmektedir. Arşivde Grace Ely adlı misyonere yazılmış iki mektup yer almakla birlikte bu mektuplarda bahsedilen konu da genellikle Bitlis'teki Amerikan mektebinde görev yapan misyoner iki kız kardeşten biri olan Mary Ely adlı misyonerin 1913 yılındaki vefatına değinilmektedir. Grace Knapp'ın Mount Holyoke Koleji arşivinde bulunan evrakların büyük bölümü belirttiğimiz gibi kısa hikâyeler, misyonun tanıtımı için hazırlanmış broşürler, denemeler ve şiirlerden oluşmaktadır.^[29]

Grace H. Knapp'ın Kaleme Aldığı Kitaplar Hakkında

1916 yılında yayınladığı *Tragedy of Bitlis* ile 1919 yılında yayınladığı *The Mission At Van* adlı kitaplarının yanında ikinci yazar olarak yer aldığı ve meslektaşı Doktor Claarence D. Ussher tarafından 1917 yılında yayınlanan *An American Physician in Turkey* adlı kitapta Grace H. Knapp, genellikle Bitlis, Van ve Erzurum misyon istasyonlarında yaşadığı anıları dile getirmektedir. Bitlis Amerikan misyonunda görevli diğer misyonerlerin kitaplarına araştırmamız sürecinde rastlayamadık. Fakat Grace H. Knapp, ABCFM'nin Bitlis istasyonunda görevli olan tek bayan misyoner olmayıp bölgedeki yaşamı süresince Bitlis istasyonuna farklı zamanlarda Amerikalı, Alman ve bazen de İskandinav ülkelerinden gelen bayan misyonerler belirli süre aralıklarında görev üstlenmişlerdir.^[30] Bitlis'te Knapp ailesi dışında en uzun görev yapan bayan misyonerler Ely kardeşlerdir. Bu kardeşlerin ürettiği arşiv ise özellikle fotoğraf ve mektuplar açısından oldukça zengin olup Grace H. Knapp'ın arşivinin bulunduğu Mount Holyoke Koleji arşivinde yer almaktadır. Araştırmamızda bu misyoner kardeşlerin elde ettiği resimleri kullanmayıp daha çok Grace H. Knapp arşivine değinerek bu misyonerin yazdığı kitaplar hakkında bilgi toplamaya çalıştık.

Eserlerinde anılarına sıkça değinen Grace H. Knapp, görev yaptığı şehirler olan Bitlis, Van ve Erzurum'da halkın yaşam standardı, örf ve kültürleri hakkında bilgi verirken aynı zamanda bu şehirlerin coğrafik özelliklerine de değinmektedir. Bu özellikleri sadece kitaplarına yansıtmayıp aynı zamanda Amerika'da yaşayan eski okul arkadaşları ve öğretmenlerine gönderdiği mektuplarda da dile getirmeye özen göstermekteydi. Eserlerinde, görev yaptığı şehirlerden biri olan Bitlis üzerinde oldukça fazla durmakta ve bu durumu da bu şehirde doğması ve en sevdiği misyoner meslektaşları olan Charlotte E. ve Mary A. C. Ely'nin^[31] bu şehirde Knapp ailesiyle birlikte çalışıyor olmalarına bağlamaktaydı. Bitlis ve Van şehirlerinin tasvirine kitaplarında önem veren Grace H. Knapp, konu Türklere veya Müslümanlara gelince aynı özeni göstermeyip daha çok bu şehirlerde yaşayan Ermeni azınlık üzerinde durarak bu azınlığın özellikle de Türkler tarafından uğratıldığı kötü durumlar hakkında kendi kişisel gözlemleriyle bilgi vermekteydi. Yazdığı eserlerde Türklerin veya Müslümanların hiç bir iyi haline hiçbir iyi özelliğine değinmeyen Grace H. Knapp anlattığı olayları genellikle üçüncü şahıstan elde ettiği bilgilere göre yazdığı veya abarttığı tarafımızca tespit edilen bir unsurdur. Bu tespit misyonerin kaleme aldığı eserlerde kullandığı iddiaları doğrulayacak veya destek sunacak referanslar ortaya kaymamasından dolayı elde edilmiştir. Bitlis'in Rus işgaline uğraması ile birlikte şehri terk edip Amerika'ya dönen Grace H. Knapp'ın kısa süre içerisinde yukarıda belirttiğimiz eserleri kaleme almasının nedeni ABCFM örgütünün propaganda çalışmalarına katkı veya bu dönemde

29 Grace Higley Knapp in Mount Holyoke College Archives and Special Collections

30 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 74–93

31 Bitlis misyonu ile ilgili resimlerin büyük bir bölümü bu misyonerlerin arşivine aittir Charlotte and Mary Ely, Charlotte and Mary Ely Papers, Mount Holyoke College Archives and Special Collections in Mount Holyoke College Archives and Special Collections, <https://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:40228>

mali sıkıntı içerisinde olan örgütün, kiliselerden gelen bağışların artırılması yönünde kullanılabilir bir propaganda malzemesi hazırlama faaliyeti olarak kabul edilebilir. Osmanlı topraklarına misyonerlik görevi için gelen her Protestan misyonerin, Amerika'da aldığı eğitim sürecinde Müslümanlara ve İslam dinine olan yaklaşımlarının, üyesi olduğu Protestan misyoner örgütün normlarına göre şekillendiğini söylemek pek yanlış olmaz. Bu nedenle Osmanlı topraklarında çalışan Protestan erkek ve bayan misyonerlerin Müslümanlara ve İslam dinine olan ön yargıları, kendilerini ki özellikle Hristiyanlığı din olarak kabul eden ilk topluluklardan biri olduğunu iddia eden Ermenilere daha fazla samimi duygular beslemesine neden olduğunu iddia edebiliriz.

Bu iddia sadece Grace H. Knapp'ın kitap ve mektuplarının incelenmesi ile değil imparatorluğun birçok farklı bölgesinde görev yapan ABCFM misyonerlerinin görev sırasında ürettiği evrakların incelenmesiyle de kanıtlanabilir. Yeri geldiğinde Osmanlı Devleti'nin misyonerlere sağladığı seyahat serbestliğini Avrupa'da hiçbir devletin sağlamadığını, misyonerleri seyahatleri sırasında korumak için yerel koruyucu kullanmayı zorunlu kılması ve mürür tezkeresinin isteyen yabancıya verilmesinde pek fazla zorluk çıkartılmamasını öven misyonerler, görev sahalarında çalışmaya başladıktan sonra ürettikleri evraklarda Müslümanlar hakkında iyi düşüncelerde olmadıklarını sıklıkla dile getirmişlerdi. Bu durumun nedeni belki misyonun finansal açıdan güçlenmesi ve misyonerlere gerekli yardımın yapılması için örgütün kiliselerinde toplanan cemaatten bağış elde etmek amacıyla propaganda çalışmalarına yönelik olduğu söylenebilir. Ancak misyonerlerin bu tür söylemlerinde bir kesinti yaşanmadan sanki ağızbirliği edercesine Amerika'daki cemaatlerine Osmanlı İmparatorluğu'nu, Müslümanları ve İslam dinini karalamaya yönelik her zaman bir söylem içerisinde olmaları oldukça şaşırtıcı bir tespitti. Misyoner yazının bu şekilde gelişmesinin önemli nedeni ise kendilerini doğrulama gereği duymadan, yazarken kaynak gösterme zorunda olmadan ve hatta üçüncü şahıs ağzıyla olaylara bile tanık olmadan istediğini yazabilmesi ve sorgusuz sualsiz Amerika'daki misyoner yayın organlarında yayınlatabilmesinden ileri gelmekteydi. Misyoner edebiyatının ve literatürünün tek yanlı bir şekilde gelişmesi ve bunun örgüte yardım olarak dönmesi her ne kadar örgüt için maddi bir başarı sağlasa da bu misyonerlerin görev yaptığı toprakları idare eden Osmanlı Devleti'nin batı dünyasındaki vizyonuna oldukça zarar vermekteydi.

Grace H. Knapp'ın eserlerinde de Müslüman imgesi iyi bir şekilde tasvir edilmemekle birlikte Osmanlı Ermenilerinin durumu hakkında oldukça bilgi verilmeye çalışarak durumlarının iç açıcı olmadığı Amerikan misyonunun şehirde kurulması ile birlikte Osmanlı Ermenilerinin daha iyi bir duruma ulaştığı iddia edilmektedir. Bitlis misyonunun Amerika'daki Mount Holyoke Koleji'nde yer alan evrakları arasındaki fotoğraflarda misyonerlerin oldukça muntazam oldukları, misyon kurumlarının planlı bir şekilde olduğu ve misyon okul ve yetimhanelerinde bulunan öğrencilerin gayet muntazam olduğu gözlenebilmektedir. Elbette bu konuda misyonerlerin çabası göz ardı edilemez ancak kendilerini himaye eden Osmanlı Devleti'nin o misyonu orada yaşatma gayreti de göz ardı edilemez. Gereken güvenliğin sağlanması, belli bir döneme kadar misyon işlerine karışılmaması, ruhsatsız kurumların varlığından haberdar olunmasına rağmen milletin sağlık ve eğitim ihtiyaçlarını giderdiği sürece Osmanlı Devleti misyoner kurumlarına pek fazla müdahalede bulunmamaya özen göstermişti. Ne zaman ki bu kurumlar millet birliğini tehdit eder bir duruma geldiyse ancak o zaman müdahale etmiştir ki o da dönemin içinde bulunduğu konjonktürün izin verdiği seviye kadar. II. Abdülhamid

döneminde hâkim olan siyasal konjonktür bu duruma örnek gösterilebilir^[32]. Osmanlı arşivinde de misyonerler hakkında belge bulunmadığı söylenemez. Özellikle Ermeni isyanlarının yoğun olduğu dönemde devlet yetkilileri tarafından üretilen evrakların bir kısmına konu olan misyonerler, genellikle muzır evrak taşımak, Müslüman ahali arasında gezinerek din değişimini önermek, Ermenilerin tabiiyet değişimi konusunda rol oynamak, ruhsatsız okul veya hastane açmak, Ermenilerin göçüne yardımcı olmak ve Ermenileri devlete karşı isyana teşvik etmek gibi konularda haklarında evrak üretilmiştir. Haklarında en fazla evrak üretilen misyoner gurubu da Amerikalı Protestan misyonerlerdir.^[33] Bu tür belgeleri özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşiv dairesinin son yıllarda yayınladığı eserlerde görebiliriz. Fakat bu belgeler incelendiğinde görülecektir ki Osmanlı yetkilileri misyonerleri ülkeye girer girmez takibata aldıkları, faaliyetlerinin her aşamasını ayrıntılı bir şekilde incelediği ve sonuç olarak hemen haklarında belge üretmeye başladıkları gerçek değildir.

Her ne zamanki misyonerler kendi halinde yaşamakta olan ve devlet tarafından sunulan güvenlikten ve hürriyetten memnun olan toplulukların huzurunu kaçırmaya başladığı zaman devlet tarafından takibata uğramıştır. Eğer ki böyle bir durum söz konusu olmasa misyonerler istedikleri dereceye kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir ki bu duruma ruhsatsız bir şekilde açılan ve devamlı olarak fiziksel büyümesini sürdüren okul, yetimhane ve hastane^[34] gibi misyoner kurumları varlıklarını uzun süre sürdürebilmişlerdi. Bu durum imparatorluğun sadece Anadolu coğrafyasında değil Balkanlar ve Suriye coğrafyasında faaliyet gösteren misyonerler için de geçerliydi.

Grace H. Knapp'ın babası olan Goerge Knapp da Osmanlı belgelerinde yerini almış Amerikalı misyonerlerden biriydi. Görev yaptığı Bitlis'teki Ermenileri Erzurum'daki Ermeniler gibi devlete karşı gelmelerini öğütlemekle suçlanmış ve Bitlis'ten Halep'e sürülmüştü. Devlete misyonerler hakkında şikâyetleri yapan sadece Müslüman ahali olmayıp aynı zamanda Ermeniler de şikâyette bulunmaktaydı.^[35] Anadolu'daki Ermeniler arasında hâkim olan Gregoryen mezhebine bağlı Ermeni kiliselerinde görevli ruhban sınıfı da misyonerler ile iyi ilişki içerisinde olmayıp hatta Gregoryen Ermeni milletinin parçalanmasında suçlu olanın özellikle Protestan misyonerler olduğunu iddia ederek bu konuda hem devlete şikâyetlerde bulunmuşlardı hem de cemaatlerinin misyonerler ile iletişim kurmalarını yasaklamıştı.

-
- 32 Sultan II. Abdülhamid döneminde özellikle Protestan Amerikan okullarının Osmanlı topraklarındaki sayısı bir hayli artmış ve oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmışlardı. Osmanlı Devleti'nin yabancı misyonerler ile olan mücadelesinin II. Abdülhamid döneminde bir hayli fazla olmasına rağmen yabancı okulların bu derece artmasının nedeni ne olabilir? Bu sorunun cevabı II. Abdülhamid döneminde izlenen siyasi anlayışta aranabilir. Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerde yalnız kalmak istememesi, güçlü bir şekilde dünya siyasetinde yer almaya başlayan ABD'ye yakınlaşma ihtiyacı, Osmanlı Devleti'nin özellikle sağlık alanında yeterli hizmet sunamaması gibi nedenler II. Abdülhamid'i misyoner okullarını kapatmaktan alıkoyan nedenler arasındaydı. Yabancı okulları kapatmaktansa bu okulların verdiği hizmetleri verebilecek kalitede okul açmak ve halkın bu okulları tercih etmesini sağlamak ve böylelikle yabancı okulların kendiliğinden kapanmasını sağlayacak bir strateji izleyecek olan II. Abdülhamid, döneminde en fazla okul açan padişah olmuştur. Stratejisinde oldukça başarılı olan II. Abdülhamid, İttihat Terakki döneminin başlamasıyla bu projesini tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir.
- 33 Karacakaya, Recep. ed. et al., eds., Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:58 (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007)
- 34 İdris Yücel, "An Overview of Religious Medicine in the Near East: Mission Hospitals of the American Board in Asia Minor," *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 14, no. 40 (Spring 2015)
- 35 Amerikalı Misyoner Goerge Knapp'ın Bitlis Ermenilerini Kışkırttığı İddiasının Araştırılması, A.MKT.MHM, 694/2, Başbakanlık Osmanlı Arşivi in Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri, ed. Karacakaya, Recep. ed. et al., 13–19, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:58 (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007)

Sonuç

Grace H. Knapp'ın ürettiği yazınsal evrak arasında yer alan kitaplarda kullanılan bilgi ve yorumlar doğrulanmaya muhtaç olup kritiklerinin yapılması gerekir. ABCFM örgütüne maddi destek sağlamak ve örgütün içinden çıktığı Kongregesyonalist cemaatin her ferdini kiliseye bağış yapabilecek oranda etkilemek için misyonerler tarafından üretilen broşür, mektup, resimli mektup, köşe yazısı, anı, biyografi ve otobiyografi gibi yazınsal materyal birer propaganda aracı olarak başarılı bir şekilde kullanıldı. Her ne kadar misyoner örgüt ABCFM'nin giderleri bu malzemelerin propaganda aracı olarak kullanılması ile belli bir ölçüde karşılandıysa da özellikle Osmanlı Devleti, 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren misyonerlerin bu tür propaganda çalışmalarından dolayı büyük zarar gördü. Osmanlı Devleti, başta Amerika'da olmak üzere Avrupa'nın önemli şehirlerinde aleyhine yapılan karalamalara ses çıkaramadı ve tezkiz ettiremedi.

Günümüzde de Ermeni iddialarını ortaya atanlar haklılıklarını bu misyoner yazısına yaptıkları atıflar ile kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Bu konu hakkında yazılan kitap ve makalelerde sıklıkla başvuru misyoner yazını, kritiği yapılmadan doğru olarak kabul edilerek kullanılmakta ve batılı toplumun samimi ve saf duygularını kendi yanlarına çekerek Müslüman ve Türk dünyasına Hristiyan düşmanı ve kana susamış, cahil bir toplum gözüyle bakmalarını sağlamaya çalışmaktadırlar. Geçmişte yapılan hataya düşmemek için misyoner yazınının araştırmacılar tarafından ele alınması ve farklı yönlerden incelenerek bu yayınlarda ortaya konan iddialar bilimsel bir süzgeçten geçirilmeli ve aynı ciddiyetle doğru olmadıkları kanıtlanabilmelidir.

Kanıtlama yolunda ilerlerken sadece yerel yetkililerin ürettiği belgeleri kullanarak tek yanlı olma hatasına düşülmeden imparatorlukta misyonerlik görevinde bulunan Hristiyan dininin farklı mezheplerine bağlı misyonerlerin ürettiği evraklar da incelenmeli. Bu tür analizleri yapabilecek akademisyenlerin yetiştirilmesinde kullanılacak enstitülerin veya araştırma merkezlerinin açılmasına önem verilmeli keza misyoner yazınının büyük bir bölümü el yazısından meydana gelmekte bu nedenle kaligrafiye hâkim olarak doğru bilgilere bu şekilde ulaşılabileceği unutulmamalıdır.

Diğer taraftan Osmanlı topraklarında misyonerlik görevinde bulunan misyonerlerin sahip oldukları evrakları kime veya hangi kurumlara miras olarak bırakmışlarsa bunlar ile iletişime geçilip bu evrakların en azından bir kopyasının bu araştırma merkezlerine nakledilmesine önem verilmeli ve araştırmacıya sunulmalıdır. Son söz olarak, misyoner Grace Knapp örneğinde olduğu gibi asılsız ve abartılı bilgiler üretilerek farklı amaçlarda kullanımının ne kadar kolay olduğunu göstermeye çalışarak özellikle Osmanlı Devleti'nin bu tür propaganda faaliyetlerinden çok çektiğini ve aksini ispatlamakta oldukça zorlandığını belirttik. 19. yüzyıla ait özellikle dış ilişkiler ile ilgili Osmanlı belgelerinin incelenmesi ile görülecektir ki devlet bu tür sorunlarla uğraşmaktan girdiği dünya savaşına yeterince konsantre olamamıştır. Bu nedenden ötürü günümüz Türkiye'si halen devam etmekte olan iddiaları dikkate alarak bunların bilimsel olarak çürütülmesinde rol oynayacak akademisyenleri misyoner yazınına incelemeye sevk ederek bu konuda akademisyenlere maddi destek ve teşvik sunmaya devam etmelidir. Diğer taraftan ülkede farklı etnik guruplar arasında Hristiyan misyonerlik faaliyetinde halen bulunmaya çalışan misyoner örgütler izlenmeli bu örgütlere bağlı misyonerlerin özellikle sanal dünyada yer alan web sitesi, blog ve diğer sosyal medya hesaplarında ülke hakkındaki yazıları izlenmeye çalışılmalı yalan ve abartılı bilgilerin üretilmesine izin vermemelidir.

Bibliografya

- Aksu, Ayşe. *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs seyahat raporları, 1819-1825*. Batı'nın gözüyle Türkler 14. İstanbul: Dergâh, 2015.
- Alan, Gülbadi. "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri." *Journal of Islamic Research* 4, no. 20 (2007): 464–75.
- American Board. *Condensed Sketch of the Mission of the American Board in Asiatic Turkey*. Boston: American Board, 1908.
- Amerikalı Misyoner Goerge Knapp'ın Bitlis Ermenilerini Kışkırttığı İddiasının Araştırılması, A.M-KT.MHM, 694/2, Başbakanlık Osmanlı Arşivi In *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri*. Edited by Karacakaya, Recep. edt et al., 13–19. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:58. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007.
- Anderson, Gerald H. *Biographical Dictionary of Christian Missions*. New York: Macmillan Reference USA, 1998.
- Charlotte and Mary Ely, Charlotte and Mary Ely Papers, Mount Holyoke College Archives and Special Collections In *Mount Holyoke College Archives and Special Collections*. <https://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:40228>.
- Dalyan, Gökhan Murat. "Women and Women's Role in American Missionary (A Sample of Middle East)." *Journal of Turkish Studies* Volume 6 Issue 2, no. 6 (2011): 341–58. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.2252>.
- Danacıoğlu, Esra. "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, no. 10 (2000): 131–45.
- Eddy, David Brever. *What Next in Turkey: Glimpse of the American Board's Work in the Near East*. Boston: Taylor Press, 1913.
- Five College Archives and Manuscript. "Biographical Note." Accessed July 21, 2018. https://asteria.fivecolleges.edu/findaids/mountholyoke/mshm218_bioghist.html.
- Five College Archives and Manuscript. "Grace Knapp's Archive's Scope and Contents of the Collection." https://asteria.fivecolleges.edu/findaids/mountholyoke/mshm218_scope.html.
- Grace Higley Knapp. Letter from Grace H. Knapp '93 to Dr. James L. Barton; written in Van, Turkey, ms0809-s01-b01-f01-i011 In *Mount Holyoke College Archives and Special Collections*.
- Karacakaya, Recep. edt, Özdemir, Hüseyin. edt, Ünemlioğlu, Ümmihani. edt, Uygun, Aziz Mahmut. edt, Kahriman, Salih. edt, Yekeler, Numan. edt, and Dilber, Seher. edt et al., eds. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:58. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007.
- Knapp, Grace H. *The Tragedy of Bitlis*. New York, Chicago: Fleming H. Revell company, 1919.
- Knapp, Grace Higley. *The Mission at Van: In Turkey in War Time*. New York: Privt. print. [Prospect press], 1915.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. 3.baskı. İstanbul: İmge Kitabevi, 2000.
- Mass, South Hadley. *History of Mount Holyoke Seminary During Its First Half Century, 1837-1887*. Yayın Yeri Yok: Springfield, Mass.: Springfield Printing Company, 1887.
- "Mount Holyoke Archive." Accessed July 21, 2018. <https://compass.fivecolleges.edu/collections/archives-and-special-collections>.
- "Mount Holyoke Archive." <http://asteria.fivecolleges.edu/findaids/mountholyoke/mshm218.html>. *Mount Holyoke College Archives and Special Collections*.
- Robert, Dana L. "The Influence of American Missionary Women on the World Back Home1."

- Religion and American Culture: A Journal of Interpretation* 12, no. 01 (2002): 59–89. <https://doi.org/10.1525/rac.2002.12.1.59>.
- Smith, Eli, and H. G. O. Dwight. *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*. Elibron Classics series. [Chestnut Hill, MA]: Elibron Classics, 2005.
- Ussher, Clarence D., and Grace H. Knapp. *An American physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War*. London: Sterndale Classics, 2002.
- Ümit, Devrim. "The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914." *International Journal of Humanities and Social Science* 4, 6 (1) (April 2014): 16–51.
- Walton, Andrea. *Women and Philanthropy in Education*. Philanthropic and nonprofit studies. Bloomington, IN: Indiana University Press, 2005.
- Wikipedia. "Grace Knapp." Accessed July 11, 2018. https://wikivisually.com/wiki/Grace_Knapp.
- Yetkiner, Cemal. "American Missionaries, Armenian Community, and the Making of Protestantism in the Ottoman Empire, 1820-1860." Unpublished PhD Thesis, City University of New York, Graduate Faculty, 2010.
- Yücel, İdris. "An Overview of Religious Medicine in the Near East: Mission Hospitals of the American Board in Asia Minor." *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 14, no. 40 (Spring 2015): 47–71.

Resim 1 : Grace H. Knapp'ın kişisel portresi, Mount Holyoke Koleji'nden mezun olurken çekilmiş olmalı.
Kaynak : Grace Higley Knapp Papers, Mount Holyoke College Archives and Special Collections

<https://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:39657>

Resim 2: Soldan sağa Grace H. Knapp, Mary Annie Ely ve Charlotte Ely, Bitlis'teki misyon odasının okuma salonunda. Kaynak: Grace Higley Knapp Papers, Mount Holyoke College Archives and Special Collections

<https://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:39660>

See DS601-K72 [14177]
Now Ready AT ALL BOOKSELLERS
ILLUSTRATED \$1.00 Net

A New Chapter in Armenia's Martyrdom

THE TRAGEDY OF BITLIS

By **GRACE H. KNAPP**

Missionary of the American Board in Armenia

*Including the Narratives of
GRISELL M. McLAREN
and MYRTLE O. SHANE*

¶The tragedy of Bitlis, in Armenia, stands out as one of the cruelest of the whole war. The story of the almost indescribable suffering imposed upon the inhabitants by the fiendish Turks is here related by Grace H. Knapp, of the American Board, from accounts furnished her by Miss Myrtle Shane and her associate, Miss McLaren, who were stationed in Bitlis at the time of the massacres. Miss Knapp was, herself, once missionary in Bitlis, but during the period covered by her book, resided in Van, some ninety miles distant from the ravaged town. Miss Knapp's volume tells also of the dramatic rescue of the few survivors of Bitlis, by the Russian army, their escape to the Caucasus, the turn in their fortunes brought about by Russia's capitulation to the Germans and their condition since the signing of the armistice.

FLEMING H. REVELL COMPANY, Publishers

New York, 158 Fifth Avenue.

Chicago, 17 N. Wabash Avenue

Gentlemen: Enclosed please find _____ for which send me _____ cop. _____
THE TRAGEDY OF BITLIS, by Grace H. Knapp.

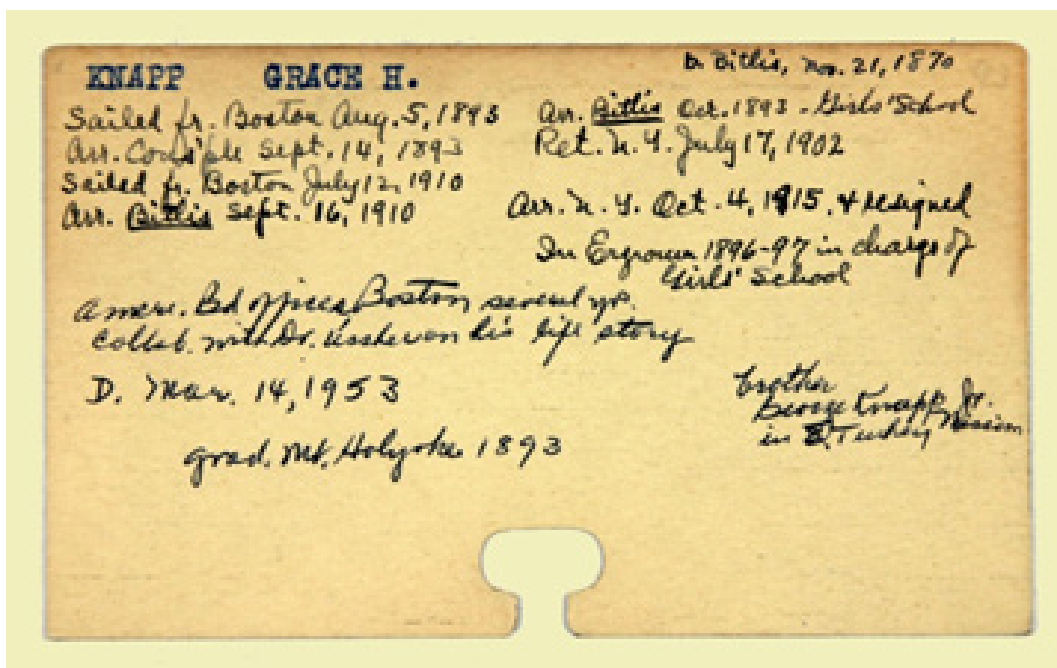
Name _____

Address _____

Cloth Binding **\$1.00** Net

Resim 3: Grace H. Knapp tarafından kaleme alınan "The Tragedy of Bitlis" adlı eserin tanıtımı için hazırlanmış olan ilan 1883. Kaynak: Grace Higley Knapp Papers, Mount Holyoke College Archives and Special Collections,

<https://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:24588>

Resim 4: Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Grace H. Knapp," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #13200,

<http://www.dlir.org/archive/items/show/13200> (accessed July 19, 2018).

Resim 5: Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for George P. Knapp," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #13199

<http://www.dlir.org/archive/items/show/13199> (accessed July 19, 2018).

**THE
MISSION AT VAN**

In Turkey in War Time

BY
GRACE HIGLEY KNAPP

WITH A CHAPTER BY
CLARENCE D. USSHER, M.D.
ON THE FUTURE OF THE MISSION AT VAN

**PRIVATELY PRINTED
1916**

Resim 6: Grace H. Knapp'ın kaleme aldığı ve Van'daki görevi esnasında edindiği izlenimleri içeren kitap

The Tragedy of Bitlis

By
GRACE H. KNAPP

Being Mainly the Narratives of
GRISELL M. McLAREN
AND
MYRTLE O. SHANE

ILLUSTRATED

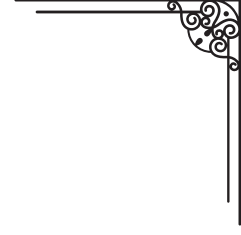
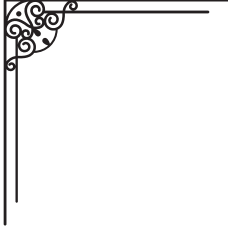

NEW YORK
Fleming H. Revell Company
LONDON AND EDINBURGH

Resim 7: Grace Knapp'ın yazdığı bir diğer kitap

PROTESTAN MİSYONERİ CORÇ (GEORGE)'UN BITLİS'TEKİ KOMİTE FAALİYETLERİ (1896)

Prof. Dr. Mehmet Salih MERCAN

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, msmercan@beu.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son elli yılına damgasını vuran en önemli sorunlardan biri olan Ermeni meselesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında İngiltere ile Rusya arasındaki rekabetin yarattığı bir emperyalizm sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Ermeniler bundan sonra Osmanlı Devleti'nin bütün Hıristiyan unsurları gibi bağımsız bir devlet kurma çabasına girmişlerdir. Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında yenilgiye uğradıktan sonra, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesiyle ve daha sonra onun yerini alan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ermenilerle ilgili ıslahat yapmayı kabul etmişti. Böylece Ermeni sorunu uluslararası antlaşmalara girmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin kendi egemenlik hakları çerçevesinde çözebileceği bir iç sorun olmaktan çıkmış, Rusya ve İngiltere'nin müdahale aracı olarak kullanacakları bir emperyalizm sorunu haline dönüşmüştür. Aslında asırlardır Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında yaşayan Ermeniler imparatorluğun her tarafına dağılmışlar, korkusuzca, asayiş içinde, mal, can, ırz ve namusları emniyet altında, mezhep açısından da tamamen serbest, huzurlu ve mesut, ekonomik açıdan ise Müslüman tebaadan daha rahat içinde yaşamışlardır. Ticaret ve sanatla uğraşmışlar, sarraflık ve kuyumculuk yapmışlar, öteden beri Osmanlı Devleti'nce özel hizmetlerde ve emniyet gerektirecek işlerde kullanılmışlardır. Devletin Darphane ve Baruthane gibi önemli müesseselerinin başına geçmişler ve "millet-i sâdıka" olarak adlandırılmışlardır. Osmanlı Devleti Hıristiyan tebaasına karşı eşit muamele etmiş, bunlardan birini diğerine tercih etmemiş ve birbirlerinin işlerine karıştırmamıştır. Büyük devletlerin kendi hesaplarını gizlemek için sorunu bir insanlık ve Hıristiyanlık sorunuymuş gibi göstermeleri Ermeni kilisesini de etkilemiştir. Başta Ermeni Patrikhanesi olmak üzere nüfus ve toprak şartlarına bakmaksızın bağımsızlık ve muhtariyet hayali peşinde koşan Ermeniler kendileri üzerinde oynanan oyunları görememişlerdir.^[1]

1 Ermeni Komiteleri, Ankara, 2001, s. VI--VII

Ermeniler, 1880'li yılların sonlarına doğru teşkilatlanmalarını tamamlamışlar, komiteler kurmuşlar, Anadolu'da isyanlar çıkararak Avrupa'nın dikkatini çekmek istemişler ve olası bir Avrupa müdahalesi ile Bulgaristan gibi özerk bir yönetime kavuşmanın hayallerini kurmuşlardır.^[2]

Osmanlı-Rus Harbi'nden önce bir Ermeni meselesi yoktur. Bu mesele Rusya'nın, bazı Türk şehirlerini işgal ettikten sonra, buradaki Ermenileri kendi emellerine âlet ederek istiklâl amacı ile Bâbiâli'ye karşı kışkırtmasıyla başlamıştır. Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına, Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapılmasına dair hükümler konulmasından sonra, bu hükümlere dayanılarak büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalelerde bulunmasıyla Ermeni meselesi ortaya çıkmıştır. Ermeniler çeşitli vaatlerle tahrik edildiklerinden, bir takım kanlı olaylar meydana gelmiştir. Bu olayları hazırlayan sebeplerin arasında, Protestan misyonerlerin faaliyetleri de etkili olmuştur.

Sözde, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan azınlıkların haklarını koruma amacı güden Amerika, İngiltere ve Rusya gibi devletler; kendi menfaatleri uğruna Ermenileri kışkırtma yoluna gitmişler, gerek Osmanlı Hükümetinin, gerekse yabancı temsilcilerin, Ermenilerin durumu ve onlara yapılan muameleler hakkındaki gerçekleri ifade eden yazı ve mektupları, menfaatlerine ve politikalarına ters düştüğü için kamuoylarına duyurma gereği bile duymamışlardır.^[3]

İtilaf Devletleri Gelibolu'ya asker çıkardıkları günlerde, Doğu Anadolu'da Ermenilerin ayaklanması başlamıştı. Bu bir rastlantı mıdır? Yoksa İngiltere'nin ve Rusya'nın ustaca bir tertibi mi?

Bilindiği gibi, Ermeni sorunu "Şark meselesinin bir bölümüdür. Çeşitli aşamaları vardır. Birinci Dünya Savaşında bu durum yeni bir boyut kazanmıştır. Ermeniler için Osmanlı egemenliğinden kurtulma anlamını taşır. İtilaf Devletleri için Ermenileri kullanarak bir savaş meydana getirmek ve Türkleri arkadan vurmaktan başka bir anlam taşımaz. Türklere göre ise Ermeni ayaklanmaları devletin varlığını tehlikeye düşüren, bastırılması, bir nefis savunması zorunluluğu meydana getirir niteliktedir.

Birinci Dünya Savaşının başlaması üzerine Rus çarı Rus Ermenilerine hitaplı bir bildiri yayınlamıştı. Bu bildiride harekete geçme zamanının gelmiş olduğunu işaret eden Çar, şöyle demektedir: "Gelecekteki bağılıklar bu önemli günlerde de üzerinize düşen görevi yerine getireceğinizin garantisidir."^[4] Bu sırada Ermeni ihtilal komiteleri de savaş amaçlarını açığa vuruyordu. Taşnaksutyun Komitesi, Rusya Ermenilerinin Osmanlı Ermenileri için savaşacaklarını açıklıyordu. Hınçak Komitesi'nin Paris Merkezi, Osmanlı Ermenileri ile ilgili karar suretini "Yaşasın Ermenistan" diye bitiriyordu.^[5] Ermeni Komiteleri yurdun çeşitli bölgelerinde ufak çapta çete olayları düzenlemekle işe başladılar. Büyük ve sistemli hareketler için ise İngiltere ve Rusya'nın emrini beklemekteydiler. Nisan ortalarında (1915) Gelibolu'ya asker çıkartılmasından on gün önce bu emir verildi. Nisan'ın 15'inde Van'da, ayrıca 17'inde Sason'da, 18'inde Bitlis'te Ermeniler ayaklandılar.^[6] Bitlis Rus Konsolosunun İstanbul'daki Rus Büyük Elçisine göndermiş olduğu 6 Ocak 1913 tarihli raporunda şu ifadeler yer almaktadır:

"Balkan Harbinin Bitlis Müslümanlarında yalnız Sılav veya umum Hıristiyanlara karşı değil, belki bütün dünyaya karşı bir infial husule getirmiştir. Ermenilerin efkârını da heyecana getirerek onların daha mesut ve daha münevver bir istikbal ümitleri olduğu da tabiatıyla ret ve inkar edilemez"

2 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915 – 1920), Ankara, 1995, s. XI

3 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, I, 1906-1918, Ankara 1995, s. X

4 Enver Ziya Kral, Osmanlı Tarihi, IX. Cilt Birinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908- 1918) Ank., 1999, IX, , s. 452

5 Karal, a.g.e. Gös. yer

6 Karal. Gös. yer

"Ermeniler geceleri hanelerinde müzakerat tertip etmekte ve Bitlis Müslümanlarının hane ve arazilerini kendi aralarında taksim eylemektedirler. Zira Ermenilerin intizar ettikleri Rus askerinin gelmesi üzerine Müslümanlar eşya, gayrimenkullerini ve memleketlerini terk ederek güneye doğru çekileceklerdir"^[7] "Tehevüre gelmiş bir halde bulunan Ermenilerin ve memurin-i ruhaniyelerin Müslümanlarla bir arada yaşayamamalarından ve Türklerinde Ermenilere tahammül edemeyeceklerinden valiye şikayet ettiklerini ben kendim bizzat gördüm ve işittim"^[8]

Bitlis Rus Konsolosunun bu raporunda ve 6 Ocak 1913 tarihli raporlarında Bitlis'le ilgili çok detaylı bilgiler içermesi, Bitlis'te Müslüman ve Ermeni çatışmasının kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Bitlis ili öteden beri Ermeni Komitecilerinin faaliyetine sahne olmuş ve en çok olaylar bu bölgede meydana gelmiştir. Çünkü Van Milletvekili Vahan Papasyan'ın sorumluluğu altında bulunan ve kurulacak olan Ermeni Devleti'nin merkez topraklarını teşkil eden bu yerlerdeki Ermeniler, diğer bölgelerden farklı bir surette yetiştirilmiş ve silahlandırılmıştı. Onun için seferberliğin ilanıyla birlikte olaylar hemen başladı ve bir köyde askere gitmemek için, jandarmaya ateş açıldı. Yörede olaylara organize bir şekilde gelişti^[9].

İşte bu durum ve hava içerisinde gelişen bir Bitlis olayı:

Ermeni sorunu Ermenilerin kendi içinden ve ihtiyaçlarından değil, büyük devletlerin bölge üzerindeki çıkar hesaplarından kaynaklandığını yukarıda belirtmiştik.

Ermeni komitelerinin Van'dan sonra en çok önem verdikleri bölge Bitlis ve Muş çevreleri idi. Burası özellikle yılın her mevsiminde işlek bulunan ve ulaşım için en elverişli durumdaki Van-Diyarbakır-Halep-İskenderun yolu üzerinde olduğu ve Muş_Telori gibi eskiden beri Ermeni ayaklanmalarında ün yapmış yerleri içerdiği için değerlidir. Onun için komiteler bu bölgeye pek çok önem vermişler, örgütlerin tertiplenmelerini düzenlemek ve yönetmek için en yetenekli adamlarını, delegelerini buralara atamışlardır. Patrikhane, Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra ve daha önce Bitlis bölgesine en seçkin papazlarını, dini başkanlarını gönderiyordu.^[10]

Gerek Van gerek Bitlis ili, öteden beri komite hareketlerine ve eylemlerine, Ermeni ayaklanmalarına pek elverişli bir çevre olmuş, en büyük kanlı olaylar bu yörelerde çıkmış, Ermenilerin büyük bir saygı gösterdikleri yerli, Kafkasyalı çete başları bu bölgede gruplarını örgütleyerek en korkunç ayaklanmaları bu yörelerde çıkarmışlardır. Patrikhanenin, komitelerin Osmanlı yönetimine karşı, Avrupa'ya yaptıkları yakınma ve başvurularında da hep bu ildeki talanlardan katliamlardan söz edilmiş, ıslahat sorununda yine bu iller öne sürülmüştür. Ermenilerin hükümete Osmanlı Devleti'ne karşı olan tutumlarını anlamak için yalnız bu bölgeyi incelemek yeterlidir. Bu bölgeler hemen denilebilir ki, bir gün bile ayaklanmalardan, Ermenilerin taarruzlarından kurtulamıyordu. En ünlü komite başkanları bu bölgede dolaşarak, halkı ayaklanmalar için maddi ve manevi yönlerden hazırlamışlar, memleketi düzenlikten, güvenden yoksun göstermek için kendilerine eylem bölgesi olarak bu illeri seçmişlerdi.

Buralarda komite örgütleri aslında vardı, Meşrutiyet'in ilânından sonra bu örgütler daha çok geliştirildi. Köyler varıncaya kadar çete ve fedai örgütleri, komite merkezleri kuruldu. Ermeniler tamamıyla komitelerin verdiği direktifle harekete başladı: Her köyü genç okul öğretmenleri, papazlar yönetiyor, komite müfettişleri, sürekli olarak denetleme bölgelerini dolaşarak silah ve başka sorunlara ilişkin

7 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi II, Ankara, 1991, s. 27

8 Bayur, gös. yer

9 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara, 1977, I, s. 114

10 Ermeni Komitelerinin Amaçları Ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve sonra), Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s.148

komite kararlarını bildiriyor, köylüler arasındaki anlaşmazlıkları, komite yönergesine uygun olarak çözümlüyor, halkın hükümete yaklaşmasını, resmi dairelere başvurmasını yasaklıyor, silah bulma işi sürüncemeye bırakanları, hükümete başvuranları cezalandırıyor ve gereğinde ölüm cezası bile veriyordu^[11]. Hınçak komitesinin Bitlis'te eli, ayağı ve hatta bölge bakanı durumunda olan Amerikalı Misyoner Corc, Bitlis ve Çevresinde ihtilal olaylarını düzenlemekle görevlidir.

Misyoner Corc, Bitlis'te ayaklanma başlatmak amacıyla, Ermeni ileri gelenlerini ve Ermenileri kilisede toplantıya çağırır; Corc ve Ermeni ileri gelenleri "İngilizler her zaman Ermenileri himaye ettiklerini, her vilayette ihtilâl çıkarılacağını, burada bugün camilerin basılıp bir ayaklanma çıkarılmasının lüzumlu olduğu, beylik verilmesinin böyle bir ayaklanmanın çıkmasına bağlı olduğunu" söyleyerek Ermenileri kışkırttıkları bir sırada Ermeni ileri gelenlerinden Basmacıyan Manuk ayağı kalkarak: "Her kim millet için canını feda ederse şehit olur. Bu yolda can verenlerin aileleri hiçbir vakit darlık çekmeyeceklerdir. Millet onları mükâfatlandıracaktır" şeklindeki konuşma üzerine Cuma günü olay, bunların kışkırtmalarından ileri geldiği birkaç Ermeni tarafından ihbar edilmiştir. İşte bu toplantı sırasında gelişen olaylar:

13 Teşrinievvel 1311 (25 Ekim 1895) Cuma günü sabahı Bitlis'teki Karmerak Ermeni kilisesi hınca hınç dolmuştu. Bu toplantıda her zamankine benzemeyen bir fevkaladelik vardı. Bütün Ermeni ileri gelenlerinde başka çevre köylerden ve kazalardan Ermeniler gelmişti. Biraz sonra içeriye kara sakallı, hafifçe esmer birisi girdi, herkes hürmetle ayağı kalktı. Bu gelen, Protestan misyonerlerinden Corc idi. Corc, Hınçak komitesinin eli, ayağı ve ihtilalın o taraflarda bakanı idi. Corc etrafına vakurla selam verdikten sonra hitabet kürsüsüne çıktı, bir iki kez öksürdükten ve insanları manyetizma eder gibi herkesi şöyle bir süzdükten sonra başladı:

- Biliyor musunuz? Bu sıralarda Ermeni Milletinin tarihi yazılıyor! Bu tarihi şöyle veya böyle yazmak, şerefle açıp, şerefle bitirmek sizin Ermeni kavmi necibinin elindedir. Anadolu'nun her tarafında isyan başlamıştır. Payitahttaki ihtilaller yeniden canlanmıştır. Ermenistan bayrağı her tarafta dalgalanıyor, bu bayrağın üzerinde istiklal, hürriyet ve barbar Türklere lanet yazılıdır. Bütün düveli muazzama sizinle beraberdir. İngiltere sizlere en yeni silahlardan göndermiştir. Bu silahları ben pekâlâ biliyorsunuz ki davaya hizmet edenlere verdim. Silahı olmayan bana müracaat etsin vereyim^[12]

Hınçak komitemiz, kahraman sedasını bütün âlemi medeniyete duyurmuştur ve size lâzım olan silahlarla beraber para da temin etmiştir. Bu gün barbar Müslümanların Cuma günüdür. Vahşilere bugün kendi köhne ve bayağı dinlerince camilere dolarlar. Bugün Ermenistan'daki bütün memleketlerin camilerine kahramanlarımız hücum edecektir. Komitenin bana verdiği emir ve talimat mucibince bende işte Allah'ın evinde ve Allah'la İsa'nın huzurunda size emrediyorum. Bugün burada da camiler basılacak ve barbarlar itlaf edilecektir. Bugün siz de camileri basıp kan dökmelisiniz ki beylik ve istiklâl alacaksınız.^[13] Bugün öğle ezanı okunmadan evvel vahşiler dükkânlarını kapatıp camilere dolacaktır. siz de silahlarınızı alacaksınız dükkânlarınızı kapatacaksınız, bugün daha gecedem hem namaz kılmak, hem de alış veriş etmek için şehre biriken Kürtler ve aşiret auyarı da gelmişlerdir. Bunların gelmesi planımızın tatbiki için hayırlı olmuştur. Evlerinizde ve dükkânlarınızda bulunan eşyanın bir kısmını, bu Kürtlerin ve aşiretlerin çadır kurdukları hanların yakınına koyacaksınız. Bir kısım da Türk mahallerinin münasip mahallelerine atıp saçacaksınız. Kadınlarınızın bir takımı Türk mahallelerine gidip Kürtlerin ve aşiretlerin Türk dükkânlarını yağma ettiklerini söyleyecektir.

11 A.g.e. s. 149-150

12 Hüseyin Nazım Paşa, Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç yüzü, İstanbul, 2003, s. 127

13 BOA. Y.P.U.M. Dosya: 5/55,1

Bu suretle Türklerle Kürtlerin arası açılmalıdır. Hükümet memurlarına da Türklerin ve Kürtlerin Ermeni mallarını yağma ettiklerini iddia eyleyeceksiniz. Anlıyor musunuz? Bir taraftan bu propaganda yapılırken barbarlar Cuma namazından çıkmadan hücum edip katliam edeceksiniz. Bugün bir Türk öldüren, Ermeni tarihinin parlak bir sayfasını yazmış ve cennette Allah'ın en güzel bir meleği olarak kendisine yer hazırlamış olacaktır. Gaziler ölünceye kadar medeniyet âleminin takdirini kazanacak, şehitler İsa peygamberin havarileri gibi şöhret ve şan alacaktır.^[14]

Size söyleyeceklerim bunlardan ibarettir. Allah ve İsa peygamber yardımcınız olsun”.

Bu nutku Ermeniler derin bir huşuu ve dini bir atmosfer içersinde dinlediler, Hıncakyanın emrini harfiyen tatbik edeceklerini söylediler.

Kiliseden çıkmadan evvel birisi bağırdı:

- Hey kardeşler! Bugün barbarlar Cuma namazında iken pis kanlarını akıtacağımıza şurada İsa Peygamber namına yemin edelim.

Bütün cemaat hep bir ağızdan cevap verdi.

Barbarları Cuma namazında tepeleyeceğimize İsa Peygamber adına yemin ederiz!

Cemaat gitmeye hazırlanıyordu; Corc tekrar seslendi:

Hepinizin silahı var mı? Olmayanlar Hınkhoren kilisesine gelsinler, silah verelim.

Birçok sesler işitiliyordu; soruyorlardı:

Şimdi girsek silâh alabilir miyiz?

Hay hay vakit geçirmeyiniz.

Bitlis Ermeni ileri gelenlerinden Basmacıyan Hacı Manok ayağa kalktı; heyecanlı bir sesle bağırdı:

“Yaşasın Ermeni milleti! Kardeşler; bu gün her kim millet için canını feda ederse şehit olacaktır. Şehit olanların ailesi de hiçbir vakit idaresiz, ekmeksiz, parasız kalmayacaktır. Vakit geçiyor; şimdi hepimiz gidip bize burada verilen talimat doğrultusunda işe başlayalım: Allah yardımcımız olsun. Hepimiz kanımızın son damlasına kadar uğraşacağımıza yemin ederiz.” Cemaat dağıldı.

25 Ekim 1895 (13 teşrinievvel 1311) Cuma günü Bitlis Müslüman mahallelerinin sokaklarında oynayan çocuklar ve su taşıyan kadınlardan başka kimse görünmüyordu. Vakit öğleye yaklaşmıştı, her kes abdest alıp Cuma namazına koşuyordu.^[15]

Ezanlar okundu halk huşu ile camilere dolarak ibadet koyuldu. Şehir sessiz ve sakin, sanki uykuya dalmıştı. Bu sırada Ermeni mahallesinde her zamankinden farklı bir telaş ve heyecan dikkati çekiyordu. Ermeniler bütün dükkânlarını kapatmışlardı. Bitlis camileri hınca hınç dolduğundan cemaatin büyük bir bölümü dışarıda namaz kılmak zorunda kalmıştı. Çünkü hariçten bir çok aşiret, alış veriş yapmak ve Cuma namazını eda etmek için Bitlis'e gelmişlerdi. Ermeni mahallesinde telaş ve heyecan arttı; komiteciler silahlandılar ve kalabalık bir halde, askeri intizam ile hareket ederek camilere doğru yöneldiler. Bir kısmı da dükkânlarındaki kıymetli mallarını evlerine taşıyıp ehemmiyetsiz kısımlarını sokaklara yığıdılar ve Müslüman mahallesinin ötesine berisine dağıttılar.^[16]

Müslümanlar Cuma namazını ikinci rekâtında iken, Ermeni kiliselerinden çan çalmaya başladı ve akabinde de üç el silah sesi işitildi. Bu, hücum emri idi Bütün Ermeniler silahlarını çekerek camilere

14 Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarih, I, Ankara, 1994, s. 174

15 BOA. HR. SYS. Dosya: 2857/85,3

16 Nazım Paşa, a.g.e. s.130; Ahmed Hocaoglu, Arşiv ve Vesikalarıyla Tarihte Ermeni mezalimi ve Ermeniler, s. 272

hücum ettiler. Aslında çoktan beri Ermenilerin bir karışıklık çıkaracağını sezmiş olan Müslümanlar, çan ve silah sesleri, işitince namazlarını bozarak camilerden çıkmaya ve canlarını müdafaaya hazırlanmışlardı. Kürtlerle aşiretlerin hepsi silahlıydı; Ermeniler, camilerden boşalan ahalinin üzerine kurşun yağdırmaya başlayınca ahali de mukabeleye mecbur oldu.

Mücadele tam bir ölüm kalım savaşı haline dönüştüğü sırada asker ve jandarma kuvvetleri yetiştirilerek olayları bastırdı; taraflardan birçok ölü ve yaralı vardı. Camilerde bu kavgalar böyle başlayıp kanlar dökülürken şehrin çeşitli noktalarından koşup gelen kadınlar ve çocuklar yetişen yangın var! Bitlis yanıyor diye feryat ediyorlardı.^[17] Asker ve Jandarmanın yetişmesiyle mahallelerine çekilen Ermeniler bir taraftan kundak atarak şehrin her tarafında yangın çıkarıyor, bir taraftan da dükkânlarına ve evlerine dönen Türklerin üzerine saldırarak rast geldiklerini öldürüyorlardı Asker ve zabita kuvvetleri bir taraftan yangın söndürmeye, diğer taraftan Ermeni ihtilalcılarını dağıtmaya çalışıyorlardı.

Komitecilerin maksadı her ne olursa olsun bu gün kati bir sonuç elde etmekte; onun için yangın söndürmekle meşgul olan zabitanın dalgınlığından istifade ederek Müslüman mahallesine taarruzlarını artırdılar. Kürtler ve aşiretler, jandarma ve asker kuvveti müdahale etmeseydi daha ilk hamlede bu komitecilerin üzerine hücum edeceklerdi. Müslüman mahallelerine Ermenilerin hücumunu gördükçe sınırları pek gergin bir hale gelmişti. Nihayet zabita ve asker şehrin her iki tarafını kuşatma altına alan yangınla uğraşırken iki taraf birbirlerine girdi. Silah sesleri, kadın ve çocuk çığlıkları, Bitlis'in üzerine çöken yangını kızıl karanlığı altında yankı bulurken, her iki taraf insanlıktan çıkmış canavar haline gelmişti;^[18] artık silahlarını yere attılar iki taraf yumruklarıyla, dişleriyle ve tırnaklarıyla dövüyor ve boğuşuyordu. Asker ve jandarma büyük bir metanet ve itidal sarfıyla yangınları söndürmüş, muharebe meydanına gelmişti. Genç teğmen gür sesi ile bağırarak; Müslüman kardeşler! Dağın evlerinize dönün! Komitecileri bulmak, terbiye etmek bizim hakkımızdır.^[19]

Türkler, bu sese uyararak dağıldılar; Ermeniler silahlarını çekerek askere de hücum etmek istediler. Genç subay Ermenilere, eğer şimdi dağılmazsanız ateş açacağım! Ve bu sözlere Nişan al kumandasında ilave etti. Kumandanın şakası olmadığını anlayan Ermeniler çil yavrusu gibi dağıldılar.^[20]

Mahalle cesetlerle dolmuştu; Müslümanlardan birisi kadın olmak üzere 38 ölü ve 35 yaralı vardı. Ermenilerden 139 kişi ölmüş ve kırk kişi yaralanmıştı.^[21] Ölümler ve yaralıları kaldırıldı, komitecilerden bir kısmı yakalandı, diğerleri mahallelerine ve kiliselerine kaçıp ikinci bir isyan ve ihtilale hazırlanmaya başladılar. Bu olayda on gün sonra Bitlis'teki bir polis karakolu komiserinin odasına bir kadın girdi; Vartuhi isimli bu kadın Bitlis Ermeni tüccarlarından Kiğork Ağanın zevcesiydi. Ağlıyordu, heyecandan konuşamıyordu. Komiser babacan bir adamdı. Onu bütün Bitlis ahali severdi.

Şefkatle kadına sordu:

Ne istiyorsun madam? Ne oldu? Madam, şu suyu iç, sakinleş anlat bakayım.

Komiser baba! Ben Kiğork Ağa'nın hanımıyım; kocam kan revan içersinde yatıyor; devletine, padişahına ne kadar sadakatlidir kocacığım siz bilirsiniz? O hiç komitelerle düşüp kalkmamıştır. Hiçbir gün onların müzevirlıklarına karışmamıştır. Rica ediyor ki siz gidesiniz. Beraber gitsek olur mu? İsterseniz ben önce gideyim, siz gelirsiniz.

17 BOA. A.MKT. MHM. Dosya: 619/73

18 Nazım Paşa, a.g.e. s.129; Hocaoğlu, a.g.e. s.273

19 BOA. .A.MKT. MHM. Dosya: 619/13; Ermeni Olayları Tarihi, I, Ankara, 1994, 1175

20 BOA. Y.PRK. UM. Dosya: 33/75, 2

21 BOA. Y.A.HUS. Dosya: 33860, 2

Siz gidiniz, ağlamayınız, Saye-i şahanede o fesatların hepsi terbiye olur.

Kadın çıktı gitti; komiser yarım saat sonra Kiğork Ağanın hanesinde bulunuyordu. Kiğork Ağa kırk beş yaşlarında sevimli iyi huylu bir adamdır. Bitlis'in Yel meydan mahallesindeki hanesinde karı ve çocuklarıyla mesudane bir ömür sürmektedir. Komiser odadan içeriye girince zayı ettiği fazla kan hesabıyla siması balmumu gibi sararan Kiğork Ağanın dudaklarında hazin bir tebessüm canlandı; gözleri parladı ve hafif bir sesle: Ne iyi etmişsiniz komiser baba geldiğinize çok teşekkür ederim dedi.

Komiser her zamanki babacan tavrıyla hal ve hatır sordu:

- Geçmiş olsun Kiğork ağa; adam aldırma sende geçer! Yaran ağır mı be Kiğork Ağa?
- Ağır da söz mü? Az kaldı postu bırakacaktım. Kurşun kulağımdan girdi ensemden çıktı.
- Kiğork ağa kim vurdu seni, nasıl oldu bu iş?
- Avadik oğlu Nazar isimli bir müfsit vardır, bilir misin?
- Nasıl bilmem? Komitecileri sağ eli.

- Bu adam gece gündüz ev ev gezer, herkesi komiteye aza yapmak ister; para toplar, aza yazılmak istemeyeni ölümle korkutur. Bana da birkaç sefer geldi, ben kendisini evime bile kabul etmek istemedim, geçen gün çağırdım. Nazar, kardeşim, bu sevdadan vazgeç! Bu yaptığın iş değildir, şimdiye kadar Türklerden ne kötülük gördün; kiliselerimize, mekteplerimize mi karıştılar? Dilimize, mi bir şey söylediler? Şurada başımız ağrısa Türklere koşarız. Derdimiz olsa deva ararız. Bize her vakit iyilik ederler. Allah devlet millete zeval vermesin. Rahat- rahat yaşıyoruz." dedim, o dinlemiyordu. Ertesi günü gene evine gittim; nasihat ettim dedim ki:

- Nazar; meşhur meseledir, su testis su yolunda kırılır, bir gün yakayı ele verirsin, seni hükümet asar, yahut ölünceye kadar kürek cezasına çarptırılır, çoluğuna çocuğuna bari acı!

Nazar sözlerime gülüyordu; rovelverini çekti.

- Seni şimdi burada gebertirim; demek ki hem kendi milletine hizmet etmek istemiyorsun, hem de hafiyelik edeceksin de hükümete beni haber vereceksin ha! Öyle ise şimdi evimden çık git; fakat ayırın sabaha kadar Corc'un yanına gidip komiteye kayıt edilmezsen ve aidatını vermezsen akşama öldürürüm, dedi.

Ben tabii gitmedim; adam palavra atıyor öldürecek adam öldürür, fazla söylemez; ısıracak köpek dişini göstermez, dedim. Dün akşam dükkânımı geç kapadım. Ahbaplarla biraz laf attık, bir iki tane de yuvarladık, bilirsin ben rakı içmesini sevmem. İki üç tek attım, Allah'a ısmarladık, dedim, ayrıldım. Tam bizim mahalleye yaklaştığım zaman karşıdan Hamazasapap göründü, arkasında da birisi vardı tanıyamadım. Hamazasapap Nazarın kayınbiraderidir. Bunlar beni görünce iki el silah atıldı. Kurşunlardan birisi sağ kulağıma isabet etti; bereket versin bizim iki Müslüman almış beni getirmişler. Onlar olmasaydı muhakkak öldürürlerdi.

- Geçmiş olsun Kiğork Ağa! Büyük kaza atlatmışsın; doktorlar ne diyorlar?

- Tehlikeyi geçirdin dediler. Komiser biraz daha oturduktan sonra kalktı; makamına geldi Hamazapı aramaya başladı; fakat bu adamın bir daha izi bulunamadı.

Bu olayı müteakip eden günlerde komite faaliyetlerini daha ziyade kabul etmeyenleri yaralayıp katlediyordu. Protestan misyoneri Corc ise teşkilatına devam etmekten çekinmiyordu. Kiğork Ağa'nın yaralanmasını ve Hamazap'ın kaybından sonra Ermeni'lerden kadın, erkek beş kişi daha gelerek önümüzdeki Cuma günü de camilerin basılacağını ve komitenin faal azasından bir takım adamların isimlerini haber verdiler. Bunların yanında Corc'un hizmetçisi Sürüpe de vardı; tevkif edilenler adliyeye verildi. Yalnız mel'aneti, hıyaneti bütün komite azalarından fazla olan Corc hapsedilemedi. Çünkü Protestan misyoneri idi. Kapitülasyonlarla onlara bin kat daha kuvvet ve dokunulmazlık hediye edilmişti. Misyoner Corc'un hizmetçisi Sürüpe tevkif edilince komiserlik odasına getirildi, komiser kendisini sorgulamaya başladı.

- Söyle bakalım Sürüpe Efendi! Burada doğru söz söyleyen kazanır, cezası af edilir yahut hafifler, yalan söyleyen yakasını kurtaramaz; zira hükümet doğru ile yalanı tefrik eder.

- Efendim, ben böyle işlere karışmak istemezdim; fakat beni mister Corc ile Basmacıyan Hacı Manok kandırdılar: Bir taraftan komiteciler;

- Eğer bizimle beraber olmazsan seni öldüreceğiz, diyorlardı.

Diğer taraftan mister Corc ile Basmacıyan

- Şu Kiğork Ağa'yı öldürürsen sana yüz altın vereceğiz; bu Kiğork ağa ile ailesi milletimizin düşmanı, barbarların sadık köpeğidir. Hem bunu öldürürsen gazi olursun, ahrette de doğru cennete gidersin, diyorlardı. Gaziliği, cenneti, cehennemi bir tarafa bırak komiser babacığım ah! Şu yüz altın mükâfat yok mu? İnsanın aklını, fikrini alıyor. Ben çileden çıktım, şeytana uydum. Geçen gün Nazar'ın kayınbiraderi Hamazasap bana geldi; Sürüpe dedi, gel benimle beraber Kiğork'u ahrete gönderelim. Kiğork ağanın dükkânı geç vakte kadar açtı. Köşede onun çıkmasını bekledik. Arkadaşları vardı dükkânda rakı içiyorlardı, nihayet dükkân kapandı. Kiğork ağa mahallesine yaklaştı. Biz öbür sokaktan önüne geçtik, ben Hamazasap'ın arkasında idim, roververimi çıkardım; ateş ettim. İkinci kurşunda Kiğork:

- Oof anam yandım! Diye yere yuvarlandı, öte taraftan iki kişi koştu. Biz Kiğork'u öldü diye bıraktık. Hamazasap'la beraber kaçtık. Bu işte Hamazasap'ın kabahati yoktur, kurşunu atan benim.

Sürüpe, ifadesinde Corc'un İngiltere'den silah getirttiğini ve ikinci bir ihtilal hazırlığını bildirdi. Diğer tevkif edilenlerin ifadeleri de bunu teyit ediyordu.

Hapsedilen Ermenilerin ve misyoner Corc'un evlerinde aramalar yapıldı. Birçok silah, cephane, evrak bulundu, evrak arasında komitenin talimatnameleri, tedhiş mektupları, Avrupa'dan, Amerika'dan ve Türkiye'nin muhtelif mıntıklarındaki komitelerden gelen emir ve uygulama talimatnameler ile patlayıcı maddelerle yaralayıcı aletler ele geçirilmiştir. Misyoner Corc'dan başka Ermeni ileri gelenleri ve olayda ilişkileri bulunanlar göz altına alınarak, tahkikat evrakları Adliyeye verilmiştir. Adliyede bunlar hakkında tutuklama kararı verdiğiinden tutuklanmışlardır.

Cinayetini itiraf eden Sürüpe'nin, komite hakkında hükümete daha ziyade izahat vereceği ve hazırlanacak olayları önceden bildireceği anlaşıldı, zaten Kiğork ağa da iyileşmiş ve şahsi hukuk iddiasından feragat etmişti. Sürüpe'nin tahlisiyle hakkında takibat yapılmaması kararı, komiser kendisine bildirir ve komiser kendisine bir takım nasihatlerde bulundu. Sürüpe ayrılırken, komisere, yalnız sizden şunu rica ediyorum ki Hamazasap'ı takip etmeyiniz. Onun kabahati yoktur; hep kabahat o mel'un eniştesi Nazar'dadır. Nazarı ne yaparsanız yapınız. Bilirsiniz?

Hamazap da Corc'un hizmetçisidir. On seneden beri ona hizmet etmekteydi, devletine ve milletine hainlik etmeği kabul etmediğinden Corc kendisini kovdu; şimdi biz Vali Paşa'ya bir arzihal vereceğiz, Corc'u ihbar edeceğiz. Hakikati söyleyeceğiz. Bu olay sonrası ikin bir isyan Cami baskını önlenmiş oldu. Bitlis olayları sırasında, Ermenileri tahrik edenler ve kilise de Müslümanlara saldırı kararını alan komite ve içersinde olan Bitlis Piskopos vekili hakkında mahkemeye aleyhte ifade verecek ve hükümete ihbarda bulunacağı düşünülen, Haçık'ın susturulması için, yüz altın lira karşılığında Ovadis'in Osep ve arkadaşları tarafından öldürülmesine karar verilmiş, içki içme bahanesiyle tenha bir yere götürülen Haçık, içki alemleri sonrasında öldürülmüştür. Haçık'ın öldürülmesi olayını, Bitlis Polis Komiserliğini 18 Ağustos 1896 tarihli şifreli telgraf ile hükümete bildirerek olaylar hakkında bilgi verilmiştir.

Polis Komiserliğinin 18 Ağustos 1312 (1896) Tarihli Şifreli Raporu

17 Ağustos gecesi saat bir sıralarında Bitlis Ermenilerinden Haçık'ın (piskopos vekili hakkında bazı ihbarlarda bulunulmasından ötürü) Sapkar denilen yerde tabanca ile Ermeniler tarafından yaralandığı haber alınması üzerine derhal olay yerine gidilmiş yaralının ifadesi alınmıştır.

Yaralı Haçık ifadesinde: Piskopos vekili aleyhinde mahkemede şahitlik ettiğinden bütün Ermenilerin kendisine düşman olduklarını, Ermeni ileri gelenlerinden Havakyan Ovadis efendinin adamı, kızılmescit mahallesinden Osep ve altı arkadaşı kendisini kandırıp Sapkar denilen yere götürdükleri, orada içki içtiklerini, dönüşte üzerine iki el silah atıp yaraladıklarını söylemiştir. Yapılan muayenesinde Haçık'ın karnından yaralandığı, kurşunlardan birinin karnından girip sağ taraftan çıktığı görülmüştür. Yaralı beş saat sonra ölmüştür.

Yukarıda adı geçen Haçık, Ovadis efendinin adamı Osep ve arkadaşları tarafından öldürülmüştür. Ovadis efendinin Ermeni ayaklanmaları hakkında hükümete her hangi bir ihbarda bulunacağı düşünülerek, adı geçen şahıs planlı olarak öldürülmüştür. Öldürme olayını gerçekleştirmek amacıyla yüz lira (altın lira) Osep ve arkadaşlarına verilmiş olduğu, yapılan tahkikat sonucu anlaşılmıştır. Katil Osep ile Ovadis Efendi yakalanarak göz altına alınacağı ve tahkikat evrakının verildiği arz olunur.^[22]

Müfsitlerin Mahkemeleri ve Olaylar Hakkında Tahkikat Raporları

Bitlis Vuku bulan Hadiselerle İlgili Sadettin Paşa ile İbrahim ve Cermal Beylerden Teşekkül Tahkikat Komisyonu Raporu^[23]

Bitlis Ermenilerini Diyarbakır, Erzurum, Van komitecileri ihtilâl ve isyana sürüklemişlerdir. Bitlis'teki Amerikan kolejinin de ihtilâl tahrik ve teşvikte önemli yeri vardır. Bu kolejli Bitlis'te Amerika'ya gitmiş bir Ermeni açmıştır., Bitlis Koleji bu Amerikalının Bitlis'te doğmuş ve çocukluğunu orada geçirmiş olan oğlu Corc'un idaresindedir. Bitlis'e on beş yirmi saat uzaktaki köylerden gelen Ermeni çocukları burada yatılı olarak okutmaktadırlar. Misyoner Corc Ermeni çocuklarının kafalarını hükümet aleyhine ihtilâl ve isyan düşünceleriyle doldurup köylerine göndermektedir. Buradan mezun olanlar yakınlarına, kavuşmalarına da ihtilâl ve isyan fikrini aşılamışlar, Ermenileri bağımsızlık hayaline sürüklemiş, Osmanlı Devleti ve Türk Milleti'ne düşman etmişlerdir.

22 Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, Ankara, 1994, s. 175 Hocaoglu, a.g.e., s.277

23 BOA. HR. SYS. Dosya: 2791/46; Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e. Gös. Yer; Hocaoglu, a.g.e. s. 275-276

Misyoner Corc ile piskopos vekili Ermenilerin ileri gelenlerine, onlarda Ermeni halkına Hınçak komitesinin programını telkin ederek ayaklanma düşüncesini zihinlerine yerleştirdikten sonra fedai kaydına başlamışlardır. Bundan sonra her taraftan fedailer Bitlis'e dolmuşlar; hayali vaatlerle cesaretlenmişler; devlet memuru Ermeniler istifa edip vazifelerinden ayrılmışlardır.

Gümüşhane olayının çıktığı 13 Ekim Cuma günü Müslümanlar camilerde hutbe dinlerken Protestan kilisesindeki kilise çanının ilk kez çalınmasında, Ermenilerin ileri gelenleri görünürlerden çekilip şuraya buraya gizlenmişler, eşyalarını öteye beriye dökerek yangın çıkarmaya kalkışmışlardır. Bir taraftan da evlerine silahlarını alarak camilerin kapılarına doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bu sırada Ermenilerin her taraftan birden hücumla geçmelerinin işareti olan kilisenin çanlarının üçüncü kez çalınmasından önce pencerelerden durumu gören İslâm kadınları çocuklarını camilere göndermişler, Ermenilerin hücumla geçmek üzere oldukları haberini vermişlerdir.

Bu haber üzerine Müslümanlar Ermenileri kapı önünde silahlı ve hücumla hazır görünce çatışma başlamıştır. Ermenilerin silah kullanmaktaki korkaklığı, Müslümanların ise; iyi silah kullanmaları sonucu, Ermenilerin tasarladıklarını yapmasına imkan bırakmamıştır. Müslümanlar böyle bir durumla karşılaşacaklarını akıllarına getirmediklerinden yanlarında bıçak, sopa ve değnekten başka silah olmadığı halde çarpışmışlardır.

Memurlar, komutan ve askerlerin aldıkları tedbirlerle, ayaklanma iki saat sürmüştür.

Bu kargaşalıkta Müslümanlardan 38 ölü 135 yaralı, Ermenilerden 136 ölü, 40 yaralı olmuştur. Yanmaya başlayan dükkanlar, kısa zamanda söndürülmüş, yayılmasına meydan verilmemişti. Hanlardaki eşyalardan kayıp olan yoktur, ancak dükkanlardaki eşyadan ufak tefek kayıplar olmuştur.

Olaydan bir gün sonra hükümete sadakatinden dolayı, komite tarafından idama mahkum edilmiş olan idare meclisi üyesi Ağaçyan efendinin yerine kardeşi Kiğork'a misyoner Corc'un hizmetçisi tabanca ile ateş ederek yaralanmıştır. Corc'un hizmetçisinin elinden tabanca alınarak yakalanmıştır. Kiğork'un yarası da iyileşmiştir. Bitlis'teki olay çevreye de sıçramış, Bitlis'in kaza ve köylerinde de ayaklanmalar başlamış ve bu ayaklanmalarda, İslamlardan 88 ölü, 38 yaralı, Ermenilerden 171 ölü, 49 yaralı olduğu, alınan tahkikat raporlarından anlaşılmıştır.

Ermeni ayaklanmasının önlenmesi elbette hükümetin vazifesidir. İslâmların bu işe karışması, hükümetin vazifesi olan önleme işini kendilerinin yapmak istemelerinden ileri gelmemiştir. Bunun asıl sebebi; Ermenilerin olaylardan önce tenhalarında rast geldikleri İslamları öldürmeleri, Müslüman kızlarını kaçırpıp ırzlarına tecavüz etmeleri; en son Müslümanların Cuma Namazı kılmak için camilerde toplandıkları bir sırada tecavüze kalkışmaları ve nihayet züht ve takvasıyla İslamların büyük saygı duydukları Şeyh Haydar Efendinin Ermeniler tarafından korkunç bir şekilde vahşice şehit edilmesi, bardağı taşıran son damla olmuş İslamları nefis müdafaasına zorlamıştır.

Bu düşüncelerin doğruluğunu İslam ölü ve yaralıları arasında birçok kadın ve çocuğun bulunması ispat edecek maddelerden olmaktadır.^[24] Sorgu Hakimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz, Beyoğlu Sorgu Hakimi Ohennes Torosyan'dan kurulu tahkikat heyetinin 22 Eylül 1312 (1896) tarihli raporun, araştırma hakkında şu bilgileri vermektedir:

---

24 BOA. Y.A.HUS. Dosya: 338/60, Hocaoğlu, a.g.e., s. 217; Ermeni olayları Tarihi, s. 175

Diğer yerlerde olduğu gibi, Bitlis'te de İslamlarla Ermeniler birbirleri ile hoşça geçinmekte ve tabiiyete aykırı hiçbir tutum ve davranışları görülmemek iken bazı kötü niyetli ve karıştıracı Ermenilerin, aldatma ve kandırmaları sonucu olarak, Bitlis Ermenilerinden bir takım akli yufkaları fikirlerini zehirleyerek karışıklık ve kargaşalık çıkarmak ve sorumluluğu Müslümanlar yüklemek için gereken yerlere fedailer ve cani serseriler gönderip ihtilal komiteleri ve çeteler teşkil etmiş, cinayetler düzenleyerek ayaklanma çıkarmak istemişlerdir.

Ermeniler, zaptiye erlerinden Osman'ı sebepsiz yere öldürmüşlerdir. Persah köyü civarında bir İslam tacirin üzerine hücum ederek malını gasp etmişlerdir. Ermeniler Ahlat kasabesindeki hapishanenin kapısını kırıp mahkumları kaçırdıkları gibi Bitlis'in Hesan mahallesinde babası ile yolculuk eden bir İslam kadını zor kullanarak kaçırmışlardır. Ermeniler bir taraftan da umumi efkarı heyecanlandıracak söylentiler yayarak asayiş ve emniyeti bozacak davranışlara girmişlerdir.

İslamları tahkir edici bir dil kullanmaya başlamışlardır. Ermeniler, mahkeme mübaşiri Recep ağa ile zaptiye erlerinden Şaban'ı vazifeleri başında iken sövüp sayarak tahkir etmişlerdir. Ermeniler Bitlis postanesi kapısında zaptiye erlerinden Musa ile kanun askerini (inzibat eri) ağza alınmayacak küfürlerle tahkir etmişlerdir. Liz, Karavi, Sakavi adındaki Ermeni köylerine vergi tahsili için giden zaptiye erlerini sövüp sayarak köylerinden kovmuşlardır. Ermeniler Kelerlu köyünde ezan okunmasına engel olmuşlardır.^[25] Bitlislilerin üstün saygı gösterdikleri Şeyh Haydar Efendi de Ermeniler tarafından şehit edilmiştir. Karaağıl köyü civarında iki İslam da yine Ermeniler şehit etmişlerdir. İdare Meclis ve mahkeme üyeliklerine seçilmiş Ermenileri tehdit ederek istifa ettirmişler, yeniden devlet memurluğuna girmek isteyenlere zor kullanarak engel olmuşlardır. Ermeniler İslamlarla olaylar çıkarmaya, asayiş ve emniyeti bozacak davranışların her gün biraz daha artırmaya çabalamışlardır. Ermeniler, birbirlerine yazdıkları mektuplarda dahi ihtilalcı fikirler aşılayarak yeni yeni olaylar çıkarmaya çalışmışlardır.^[26]

Bitlis olaylarını araştırmak üzere görevlendirilen tahkikat heyeti, olayları yerinde inceleyerek, görgü tanıklarını dinlemiş, sanık ifadeleri ile karşılaştırmıştır. Yapılan tutuklamalardan bazılarının yersiz olduğu görülerek, bu durumda olanların serbest bırakılması temin edilmiştir. Bitlis'te meydana gelen bu olayın yatıştırılması ve çevreye yayılmasını önlemek amacıyla af çıkarılmış ve olaya karışan altmış kişi serbest bırakılmıştır. Cmilere hücum edenlerden elinde silahla yakalananlar ile bu olay öncesi diğer bazı olaylara karıştıkları tespit edilenler tutuklanmıştır.

Merkeze 11 Teşrini evvel 312 No:22

Bitlis vilayeti makamı Adliyesinde icra kılınan genel teftiş sırasında hazırlanan rapor derdest takdim bulunmuş ise de dairei istintakiye'ce taht tevkifte tutulan zirde muharrerul esami altı nefer hakkında icra edilen tahkikatın, emniyetine binaen şimdiden arzına muşaraat kılındı şöyle ki: Bitlis hadisesi ehiresinden dolayı tevarihü nuhtetife ile tevkife aldırılmış olan Bakalıyan Serkis, Varbeyan Espator ve terzi Ohniyokoğlu Nazar ve Bakalıyan Sirop ve Haçmanokyan Karapıt ve Avadisyon Nazar, isimli şahıslar hakkında müddeti medideden beri icra edilmiş olan tahkikat evrakı ladet tetkik, Makomond Serkis ve Erbeyan Nazar'ın yevmi vakada camii kebir üzerine müsallahan hücum etmiş olan yüzden fazla mütecaviz Ermeniler meyânında Makomon'un dahi silahlı bıdest olarak mevcut bulunması ve diğer üç neferle beraber hareketi ihtilaliye ve fesadiyenin mürettip ve müşevviklerinden bulunduk da aledderecat ihbarat vuku bulmuş olduğu anlaşılması ise de vakiayı mebus anhadan dolayı derdest bulunmasından Ermenilerden katıl ve silah bıdest olanlar müstesna olmak ve yine muhakeme-

25 BOA. Y.MTV. Dosya: 117/22; Hocaoglu, a.g.e., s. 275

26 BOA. Y.MTV. Dosya: 130/97; Mehmed Hocaoglu, Arşiv vesikalarıyla Tarihte Ermenilerin Mezalimi, İstanbul 1976, s. 279

lerine bakılmak üzere teşvikat ve tefevvuhatta bulunanların müekkatlen ve mükeffelen ihlayı sebilin müvafıki meslahat olacağı hakkında Bitlis vilayeti aliyesinin işarı üzerine, Meclis Mahsusa Vükela kararıyla, bilistizan iradei seniyei hazreti hilafetpenahi şeref mütaalluk buyurulduğu, Dahiliye Nezareti celilesinden vilayeti müşarunileyhaya varıd olup bir sureti Zeylen İstinaf Müddei Umumiliğine tebliğ olunmuş olan tahriratı aliye de izbar buyurulmuş ve eşhası mevkafei merkumeden Bakalyan Sirop ve Hacımanokyan Karapıt ve Avadisyan Ebğiyazar'ın fiil ve hareket, teşvikat ve tefevvuhattan ibaret bulunması olduğu gibi yevmi vakiada ve aynı zamanda camii kebir üzerine müsallahan hücum edip, ehz ve girift ile tevkife aldırılmış olan altmış nefer raddesindeki mevkufinin ber veçhi maruzu iradei merhameti adeti hazreti hilafetpenahinin şeref sudurunun müteakip tahlilyeleri icra kılınmış olduğu halde, sebilleri ihla kılınmış olan Ermeniler müsallahan, camii üzerine hücum etmiş bulunan üç neferle teşkifat ve tefevvuhatta bulunan diğer üç kişinin ahiren celp ile tevkiflerini icap ettiren esbabı müstantikliğinden istizah olundukta, merkumun iradesi seniyenin şeref zuhuri tarihinden sonra tevkif olunmuş olduklarından, hükmü iradenin bunlara şamil olamayacağı beyanı, takibatı kanuniye ye devam olmaktadır ki cevabı verilmiş ve silah bidest olarak camii kebir üzerine hücum etmiş olan cümlesi hakkında, bir siyakta ihbarat vukuuyla cerayımı müşterekeden ad olunması lazım gelen maznunların kaffesi bittahliye yalnız üç neferin fiil ve hareketleri dahi, istinaf ve tevkif muamelesinin icrasında nispet ve adalet görülmemiş olduğu gibi kusur üç neferin fiil ve hareketleri dahi teşvikat ve tefevvuhatt derecesinde olup ahkam iradei seniyeden istifade hakları derkar bulunmasıyla bunlarla guya marrularz müsallahhan camii kapısına hücum etmiş oldukları iddia olunan üç neferin, evvelce emsalleri misillü muekkaten ve mükeffelen ihlayı sebilleri müvafık adl ve hikmet olacağı mütalaasında bulunmakta ise de, her halde emir ve ferman hazreti veliyulemridir.^[27]

Olayla İlgili Alınan İfade Tutanakları

Kondoktorliyos Veleği Avadis

Vakadan bir gün evvelki Perşembe günü Karmerak kilisesine giderek murahhashane odasında bil müşavere; yarın Cuma'dır. Camilerin kapısına gidelim. İslamları keselim. Her yerde Camilerin kapılarına gidip İslamları kesecekler, biz de burada keselim diye söyleyenlerin bulunduğu, Tüccaryan Ekoyık, cami kapısına ve doğrudan camiye hücum eden bazılarında Rolor ve tüfek ve bazılarının da aleti cariha bulunduğu, İslamları vurun öldürün diyerek ve kurşun attırdığı, Avadis'inde bulunanlardan olduğu, camii Kebir cemaatinin ve kızıl mescit mahalleli bev vap İbrahim Efendi ve kahveci Recep ve Tanlı mumcu Abdullah ve Abdülmecit Efendi ve zeydanlı Bakkal Veli ile maznunlardan Hemzak'ın, ifadelerinden de anlaşılmiştir. Ancak adı geçen şahıs olay sırasında evinde olduğunu iddia ederek suçlamaları ret etmiştir.^[28]

Bitlis'in Hersan Mahallesi ahalisinden ve Ermeni milletinden Osıp oğlu Hamazap veleği Vartanın ber vechi alınan ifadesidir. 1 teşrinisani 311

- İsmi ve pederin ismi nedir. Nerelisin ve ne işle meşgulsün, kaç yaşındasın, okuma, yazmak bilirmisin?;
- İsmi Hamazap, pederim ismi Vartandır. Bitlis'in Heresan mahallesinden ve Ermeni milletindeyim, sanatım, dülgerliktir. 22 yaşındayım, Ermenice okuryazarım.
- Mahallenizde sakin, bakalyan Kiğork ağanın ne suretle cerh olduğunu bilirmisin?
- Evet bilirim.

27 BOA. (başbakanlık Osmanlı Arşivi) Y.PRK. AZN, Dosya: 16/54, s. 1-2-3
28 BOA. Y.PRK. AZN, Dosya: 16/54, s. 2

- Ne suretle cerh olmuş ise tarif et:
- Ben ve Sirop veledi Münas ve Mamiri veledi Ohanıs ve Sıtrak Bedikyan Martos veledi Makdisazi-miyan cümlemiz Mardirosun kapısı önündeydik Kiğork ağa Cercis Kerkorbey hanesinden çıktı bize selam verdi ve Mardiros ile konuştu, bizden ayrıldı. Merkurum Kiğork ağa, Kakonun hanesi kurbuna vardığında, bizden Mamiri işte gidiyor, ben de gidip vuracağım dedi, ve arkasından giderek roluru Kiğork ağanın üzerine endahat ederek yere düşürdü ,biz cümlemiz firar ettik.
- Siz orada yani Mardrosun kapısı önünde niçin durmuştunuz?
- Ben söyleyiş için duruyordum, lakin diğerleri Kiğork ağayı vurmak için bekliyorlardı.
- Mabri ve diğerleri, merkurum Kiğork ağa'yımı bekliyorlardı?:
- Evet, öldürmek için idi.
- Öldürmek için olduğunı nerden biliyorsun?
- Bundan iki gün önce mistir Corc beni ve Mabri ile Siropu ve zozanyan oğlu Straki ve Mardrosu hanesine çağırdı, Obdis efendi Şuhkiyan Sirop ve Bakaliyen Serkiz orada idiler. .mistir Corc bize hitaben işte biz sizi fedai yazdık, size maaş tertip ettik, sizden her kim Bakalyan kirok ağayı öldürürse dinimizce gazi olur ve kendisine yüz lira para verilir dedi. Bizde o vakitten beri takibatta idik.
- Mistir Corc ve tadat ettiğim eşhaslar daha size başka bir talimat verdimi?
- Evet biz fedai olduğumuz için İslam büyüklerinden veyahut memurlardan her hangisini tenhada gördüysen öldürmemiz içinde talimat almıştık. Ve hatta bundan beş altı ay öncesi büyük bir ihtilal çıkacak idi. Hükümet tedbir etti bir şey çıkmadı.
- O ihtilal neden çıkacak idi ve nasıl olmuştur?
- Bu talimatı mistir Corc vermiştir; mahalleden ve sair yerden geçen İslam kadınlarına taarruz ediniz, belki bir ihtilal çıkarırsınız ve beylik olursunuz diye talimat vermişti.^[29]
- Sizi ve bu fedailer kimler pazar etti ve ne talimat verirdiler?
- Bu fedailer mistir Corc ve Ermeni büyükleri belirleri idi, ve mistir Corc'un yanına giderek isimlerimizi deftere kayıt ediyoruz, ve hatta bize mükâfat olarak para vereceklerini ve bunları beylik olduğunda her birimizi memur tayin edeceklerini vaat ederdiler.^[30]
- Sen bunların fedai olduğunı nereden biliyorsun?
- Bunlar deftere kayıtlıdır, kayıt defterini gördüğüm gibi, kendileri de bana söylediler, daha çokları var ama isimlerini bilmiyorum.
- Bu fedai kaydı için kimler reis, kimler azadır?
- Reis mistir Corc idi ve azaları, Avadis efendi ve biraderi Agop ve Şekliyan Sirop ve Bakkalyan Serkis ve Basmacılı Hacı Manok, bunlar aza idiler.
- Bunlar nerede ve ne vakit tecemmu ederlerdi?
- Bunlar mitir Corc'un hanesinde tecemmu ederlerdi ve ayda bir veya iki kere, lüzumuna göre tecemmu ederlerdi.
- Pekala, bu Kiğork ağa'yı katletmek kastıyla macera olsun diye vurduğunu beyan etmişsin, şayet adam ölseydi ne diyecek idiniz?
- Şayet Kiğork ağa ölseydi, İslamlar mahalleye hücum ettiler, Kiğork ağayı öldürdüler diye şayia çıkaracaktık. Çünkü böyle talimat almıştık, hatta Kiğork ağa yere düştüğünde biz öldü zannettik ve mahallede İslamlar mahalleyi bastı Kiğork ağa'yı öldürdüler biz kaçtık diye söylemiştik.
- Yeni Bakkalyan Kiğork ağayı ne için Ermeniler öldürmek istiyor idi, mistir corc'un bunda fikri neydi?
- Ermeni efkârı fesadiyesine devlet ve milleti İslami'ye aleyhinde bulunmadığı ve taloriye (Telori olayları için) toplanan yardıma para vermediği için kendisini ve yahut ailesinin kâffesini öldürmek istiyorlar idi.
- Pek ala bu mistir Corc ile Ermeniler ne fikirdeydiler ve devlet aleyhinde ne gibi bulundular?:

29 BOA. Y.PRK. AZN. Dosya: 1654, s. 3-2

30 BOA. Y.PRK. AZN. Dosya: 1654, s. 3-3

- Bunlar umumen bir gaile çıkarmak için daima ifsadatla bulunurlar idi ve telori vukuatına, bunlar meydana koydular ve hatta telori'de bulunan reis ve eşkıya, Hambarsun ile beraber çok muhabere-leri vuku bulmuş idi, ve bu Telori vukuatında kendileri ve merkum Hambarsun tertip ettiler, olay oldu kan döküldü, baktılar ki bu meskur vukuatta buraları beylik olmadı, Ermeni büyükleri daima mistir Corcun un yanına gelip başka olaylar tertibi için konuşurlar ve mistir Corc dahi onların hanelerine gider gelirdi. Nihayet İslamlar Cuma günü camide iken, birden kilisesinden çalınacak birinci çanın tecemmu etmesi, ve ikincisinde Ermeniler dükkanları kapatmalarına, ve üçüncüsünde de camilere hücum etmelerine işaret koydular; ve her cami için mahsus adamlar tayin ettiler, ve çoktan beri fedai yazmakta idiler. Cuma günü işte gördünüz Ermeniler camileri basarak ihtilalı meydana koydular ve her kim Ermeni'den ölür ise şehit olacağını ve olmadıysa gazi olacağını ve onların ailesine idare ve yardım etmek için para, vesaire verileceğini ve 6 vilayet beylik olacağını ve İngiliz Ermenilerle beraber olduğunu söyleyerek milleti tahrik ve teşvik ederlerdi.

- Merkum mistir Corc'tan başka beyan ettiğin muharrik ve münşevvik Ermeniler kimlerdir?

-Merkum mistir Corc ve Abdis efendi ve Şahkiyan Sirop ve Bakkalyan Basmacıyat Maktis Hacmanok, Kakosyan Hacik ve biraderi Abdis Mekçıyan, Muşih Kağniyan, Vartan ve oğulları Moşih ve Baron Emedyan Osıp ve biraderi Ohanis ve Mehnosliyon ve Bakmiyan Sızak ve Çakçıyan Vartan bile bunları tanırım, daha çokları vardır, velhasıl bütün Ermeni milleti bu fikirdedir. Onları da büyükler yani Ermeni büyükleri ile mistir Corc tahrik etti ve hatta Evadis efendinin biraderi Karapıt, karşılaştıkları vakit, Ermenilerin yüzlerine tükürüp her yerde ihtilal çıktı siz daha burada duruyorsunuz yine bir vukuat çıkarmıyorsunuz diye söyledi; onlarda dediler sen merak etme işte yarın cumadır camileri basacağız, olayı öyle güzel tertip ettiklerini söylediler; velhasıl daima bunların yani Ermeni milletinin efkarı fesat edip vukuat çıkararak beylik kendilerine verilsin ve altı vilayette Ermenistan olsun diye sai ederler idi.

- Sizden başka fedai kimlerdi?

- Ben ve tadat ettiğim adamlardan başka çok fedai vardır cümlesini tanımlamam. Ancak Emedyan Osıp ve Terzi Erzurumlu Patros ve biraderi ismini bilmem ve Asar Karıcıyan ve Rabağyan Ertin ve Tağniyan Vartanın oğulları Moşin ve Baron ve Timurcu kakonun oğulları Ertin ve Kerikor ve Asar Kostin ve biraderi Simsun ve terzi Eğbabiyan Liyon ve Vanlı dülger Haçik'te fedai oldular; bunları tanırım ve mistir Corcun hanesinde isimlerini bilmediğim dört kişi köylü fedai vardır, ve mistir Corc Mambri ve diğer fedailere birer Roler vermiştir ve Umumu fedailerde de silah vardır.^[31]

- Ermeni karyelerine fesat vermek veyahut fedai yazdırmak için kimler oralara yani Ermeni köylerine gidiyorlardı?

- Mistir Corc, Hazhazyan Makreviç Hını'sa, Bakkalyan Sirop Bulanık cihetine, Haçerli oğlu Ohanis Muş ovasına, Makçıyan Moşik, Ahlât cihetlerine gönderildi. Bunlar oralarda bir karışıklık çıksın diye gönderilmiştir.

- Senin beyan ettiğin mistir Corc tarafından verilen silah nerededir?

- Ben mezkûr silahı hanemde sakladım, gidip gösterebilirim. Kiğork ağanın cerh olduğu gün firar ederken düştüm, çakmağı kırıldı.

- Burada menfi bulunan Rumları bilirmisin?

- Evet, bilirim ve onlarda fedaidirler; bunlardan birisi Yorgi'dir, halen mistir corc'un yanındadır; mistir Corc onlara da silah vermiştir.

- Mistir Corc'un hanesinde kimler fedaidirler?

- Merkumun hanesinde, Muş ovasında, Sason, Ekber ve Yoncalı dolaylarında bir çok fedai vardır, Petros, Bitlis'li Ohanis, Yorgi, Hazhazyan Nazar, bildiklerim fedaidirler.

- Düşün fesat ve fedai meselesine dâhil olanlar kimlerdir?

- Tadat etmiştim, Hazhazyan Nazar ve Sırtak, fesat ve olaylara sebebiyet verenlerdir.

---

31 BOA. Y.PRK. AZN. Dosya: 1654, s. 4

- Başkalarını biliyormusun?
- İş bu ifadeleri alınan kıraat oldu muvafık ise tasdik edermisin?
- Okuduğunuzu dinledim ifademdir, taktiken imza ederim.

Hemzasp veledı Vartan

İş bu ifade huzurunuzda zapt olunduğu tasdik olunur.^[52]

3 Teşrinievvel 1312

Birerman Muradman Murat Polis Polis Komiser Naibi Komiser

Makreviç Murad Haki, Tevfik Muhittin Medat Hilmi

Meclis idare azasından, Vasfi

İş bu suret aslına mutabıktır, 3 Teşrini evvel 311

Maznun Bakalyan Serkis

Yanında birkaç garip müsellaah Ermeni olduğu halde, üç yüz on bir senesi Teşrini evvelin on üçüncü günü Hanghoren kilisesinde mistir Corc, millete hitaben; İngiltere bizimle beraberdir. Bunca gaille çıkardılar. Henüz beylik olmadı; bu gün her yerde camileri basıp İslamları katledeceklerdir, siz de camileri basıp kan dökmelisiniz ki burası beylik olsun. Hak kazansın, dediğinde hazır bulunanlardan, camii basıp kan dökenlere bir zara geldiği takdirde, çocuk ve aileleri besleyeceklerini kararlaştırdıklarını söyleyenlerin bulunduğu, muhbir Hacığın ve fesat çıkaranlardan ve vakayı maluniyeye ön ayak olanlardan olduğunu, muhbire Nakşu namı Ermeni karısının ve müsellaah olduğu halde Cami kapısına hücum edenlerden ve camiden çıkanı öldürünüz diyenlerden olduğu; Zeydanlı kadının ve camii kebir kapısı önünde refikleriyle beraber müsallahen, İslamları vurun diyerekten vurmakta olduğu; kantarcı Receb'in ve müsellaah olduğu halde vurun sizi görelim; bu gün bizim günümüzdür ölüm her yerde birdir, diye hem teşvik ve hem de silah istimal ettiği, kahveci Recebin olay günü ifsadatta bulunduğunu; Osman efendinin; mistir Corc tarafından ahaliye bir takım ifsadat vermek üzere kiliseye davet edilmesini ve zaten Avadis efendinin biraderi Karapıt der saadetten buraya geldiğinde almış olduğu emirde, bir ihtilal çıkarmadıkça bu işin önü alınamayacağı, kendisine sefa geldin için gidenlere söylemesine binaen, vakıayı malumenin evvelki Perşembe günü Karmerak kilisesinde toplanma gününde, Cuma günü camilerin üzerine hücumla, diğer vilayetlerde olduğu gibi buraca da bir ifsadat çıkarmağa karar vermiş olanlardan olduğu; beş kişiyi ve benimle beraber bazı köylüleri çağırıp karyenizde fedai olarak kaç kişi varsınız? Hükümet tarafından istenen vergilerinizi vermeyiniz ve gelen zaptiyelere karşı geliniz. Zira bu civarlar Ermenistan olmakta ve bunun için İngiltere devleti her surette bizi himaye etmekte olduğunu, beyan edenlerden olduğu; Sak karyeli Avadis ve Melkomun.ve mürettep ihtilal ve teşvikçisi, fesat olduğu, Mutkili Eylonun perşembe günü Karmerak kilisesine giderek murahhashane odasında bil müşavere; yarın cumadır camilerin kapısına biz de gidelim; İslamları keselim, her yerde camilerin kapılarına gidilip İslamları kesecekler; biz de burada keselim, diye söyleyenlerden olduğu; Necaryan Teğo bey ve diğerleri murahhashane odasında müşaverei fesadiyle de bulunduğu; kunduracı Avinin ve Haremüre'nin, murahhashane odasında müşaverei fesadiye toplantılarına katıldıkları, ayrıca sairei fesadiye olayını planlayanlar: Taştoylu Sağo ve Ahlatlı Karip ve Muradiyan Murad efendi ve komisyoncu Musa ve Saklı Melkuk ve Kızıl mescit mahalleli Nakşon ve Hirolu Vartan ve Taşlıkasap İsmail ve Osman efendi, ve maznunlardan Mambiri ve Hezasık, cümlesindedir. Merkurum vakianın zuhurunda eski handaki odasında bulunduğunu bilbeyan inkarı cürüm etmiştir. Merkurumun silahla yakalananlardan olduğu; polis komiserliğinin ol bapta ki 22 teşrini evvel 312 tarihli jurnalı işle müeyyittir.

Bakalyan Sirop: Daima milletin tahrik ve teşvik ederek korkmayın, İngiliz bize yardımcıdır. İslamları camilerde basınız kan dökünüz ki beylik alalım, telkininde bulunulduğu, Misak veledi Avadis ve Arcan Ebdop beylik için, canlarını feda edeceklerini ve Bitlis'te vukuat çıkarılacağını ve İngilizlerin kendileri ile beraber olup, kendilerini de fedai yazılacaklarını; asker miktarının kendilerinden sual edildiği; ve martını tüfeği celp ve tedarikinde bulduklarına dair, Basmaçıyan Hacımanuk ve Bakalyan Serkis ve mistir Corc ve saire taraftarlarından memur olan bir kıta mükellef; merkurum Nazardan Naktan, Taş mahalleli Osman efendinin altı vilayet kendilerine verilerek beylik olacaklarını, beylik için padişah tarafından ferman verildiğine dair Emedyan Osıp ve Şohkiyan Servik yazmış olduğu mektubun irsal ve tebliğince tevessut ettiğini; Binali'nin Bulanık cihetinin ifsadatına memur edildiği ve her vakit müsallahan toplayıp İslamları keselim kan dökelim İngiliz bizimle beraberdi, beylik olsun diye tembihat ve nasihat icar ettiği; ve bizler burada durumu umumi köylülere tenbihati icra etmişiz. Umumu köylü Ermeniler dahi, köy üzerine hücum götürüp İslamları keseceklerine daha sair ifsadatda bulunanlardan, Basmaçıyan Haçmanuk, Karmerak kilisesinde ve mürahashaneesinde okunan mektup münderecatlarında, oralarca bir karşılık ve fesat çıkarmak gerektiği beyan edilerek, Bulanık cihetine mistir Corc tarafından memur edildiği, adı geçen kişinin yaptığı çalışma ve ifsadatı müsbet olduğunu söylemekte idiler.

Maznun merkurum üç yüz on bir senesi Ağustos evasatında, Bulanık cihetine gidip alış verişiyle meşgul olduğunu bilbeyan inkarı cürüm etmiştir.^[33]

Maznun Terzi Ohkiyan Nazar

Mistir Corc'un davet vakiası ve Obdis efendinin biraderi Karapıt dersadetten buraya gelişi sırasında almış olduğu emre göre, ihtilal çıkarmadıkça bu işin önünü alnamayacağını, kendisine sefa geldiğine gidenlere söylemesine binaen, vakıayı malumenin evvelki perşembe günü Karmerak kilisesinde toplanarak camilerin üzerine hücumla; diğer vilayetlerde olduğu gibi buraca da bir ifsadat çıkarmağa karar vermiş olanlardan olduğu; Eşeryan İskenderin kendisini çağırıp karyenizde fedai olarak kaç kişi varsınız? Hükümet tarafından istenilen vergileri vermeyiniz ve gelen zaptiyelere karşı geliniz; zira bu civarlar Ermenistan olmakla, ve bunun için İngiliz devleti her suretle bizi himaye etmekte olduğunu açıkça beyan edenlerden olduğu; Sak karyeli Ovidis ve Melkonun; ve vakıayı malumeye sebebiyet verenlerden ver her vakit milleti toplayıp İslamları keselim ve kan dökelim, İngiliz bizimle beraberdir ve sözde beylik için ifsadatı saire de bulunduğ; bakırcı İkon ve harekatı sairei ihtilaliyesi, Nil karyeli kahya Hacikin ve Kaştoylu Sağo ve Hersan mahalleli komisyoncu Musa ve Sak karyeli Melkon ve Hartlı Vartan ve Hersan mahalleli Seviş ve Hatuniye cami cemaati ve Hersan mahalleli bakkal Yusuf ve mecruh Kiğork ve manzumlardan Mamiri ve Karapıt'ın ifadatı mazbutalariyle müspettir. Maznun merkurum Nazar, olay günü hasta olduğunu ve evinde bulunduğunu beyan ederek hanesinde keyifsiz olduğunu beyanla inkarı cürüm etmiş olduğu maruzdur.^[34]

Esbitoryan erbiyan : Her vakit milleti toplayıp İslamları keselim ve kan dökelim ve İngiliz bizimle beraberdir. Beylik olsun diyenlerden olduğu ifsadatı saire de bulunduğ, bakırcı İkonun ve diğer refikleriyle beraber müsallahan camii kebirin kapısına doğru gidenlerden ve katl ve ihtilala tahrik edenlerden olduğu, taş mahalleli Abdullah bin Abdülaziz'in ve harekatı sairei ihtilaliyesi hacedi camii şerifi cemaatinden malumu esami zevatın ihbaratı mazbutlarından anlatılmıştır.

33 BOA: Y.PRK. AZN. Dosya: 16/54, s.96, S. 5

34 BOA: Y.PRK. AZN. Dosya: 1654, s. 6-1

Merkum vakanın zuhurunda eski handaki odasında olduğunu beyanla inkarı cürüm etmiştir. Mer-
kumun silahlı olarak yakalananlardan olduğu, dahi Polis Komiserliğinin 22 teşrin evvel 311 tarihli
muamelei jurnalinden dahi anlaşılmalakta bulunduğu mağruzdur, ferman^[35]

Hacı nokyan karapet: İstanbul'dan geldiğinde uğradığı Ermeni köylerinde, her yerde gaile ve ihtilal
çıkarılıyor, kendilerinde onlar gibi kan dökmeleri için tahrik ve teşvikte bulunmuş ve beylik olma-
ları mutlaka kan dökülmesine bağlı olup bu bapta örgütten emir getirmiş olduğunu ve İngilizlerin
kendilerini himaye ettiğini ve her taraf Ermeniler ihtilal de olup kendilerini de ihtilal çıkarmaları,
biraderleri marifetiyle millete tebliğ eylediğini iştmiş olduğunu; Kızıl Mescit mahalleli Hacik veledi
Abrik Avadis efendinin biraderi Karapıt efendiye karşılama için gidenlerin, çifte kavak namı mevkia
gittiğinde Karapet efendi biraderlerine bu beyanlarda bulundu: Ermeniler, siz peyade boş yere vakit
geçirmişsiniz, İstanbul da vesaire vilayetlerde bu kadar adam öldürdüler, vukuat çıkardılar, siz ise
burada bir vukuat çıkarmadınız diye oradaki Ermenilerin yüzüne tükürdüğünü; Ermeniler camilere
hücum ve İslamları darp ve cerh eylemelerine asıl sebebiyet verenler, Ümidiyan Osıp ve Timura, Ka-
konun oğlu Ertin ve Basmaçıyan Makdis Haçmanuk ve terzi Ohik oğlu nazar ve Esvaduryan Misak
ve Erbiyan ve Avadis efendiyle biraderi Karapıt ve Ağup ve Evakim ve Şohkiyan Sirop ve Kandiban
Ağup ve Murat ve Tashazyan Misak ve pederi Makreviç ve Makciyan Moşih ve Bakalyan Sirop ve
Kondoktur livan namlı eşhas olup her ne kadar bu adamlar memleket içinde olsalar bu fesadın
nihayeti gelmeyeceğini ve kendileri gibi fakirlerin ayak altında kalacağı, ve isimlerini tatad eyledi-
ğim adamlar Hakhoran- Karmerak kilisesinde bil içtima, İslamları keselim ve kan dökelim şeklinde
konuşmalarda buldukları; Hersanlı İğa veledi Aspatorun ve Avadis efendinin biraderi Karapıt der
saadetten geldiği vakit karşılama için giden Ermenilerin yüzlerine tükürüp, her yerde ihtilal çıktı siz
daha burada neye duruyorsunuz bir vukuat çıkarmıyorsunuz diye söylemiş, ve onlarda sen merak
etme işte yarın cumadır camileri basacağız öyle güzel bir tertip ettik ifadatta bulunmuş oldukları
Hemzasp veledi Vartanın ifadati vakialarından anlaşılmiştir.^[36]

Nacaryan Agop veledi Ovidisin zapt edilen ifadesidir. 25 teşrin evvel 311

-İsmin ve pederin ismi nedir? Nerelisin? Hangi devlet tebaasından olup kaç yaşındasın ve sanatın
nedir okur- yazarmısın? Sen buraya ne için geldin ise beyan eyle ihbaratından ibaret ise bir tafsil
beyan eyle?

-İsmim Agop, pederimin ismi Avadistir. Bitlis'in taş mahallesinden ve Ermeni milletinden devleti
Aliye tebaasındanım. Yirmi beş yaşındayım, sanatım tüccarlıktır, okuryazarım, sadakatım hasebiyle
ihbar için buraya geldim. Geçen perşembe günü vakiadan bir gün evvel Karmerak kilisesine bir ta-
kım Ermeniler geldiler ben de oraya gittim. Murahhashane odasında Ovidis efendinin biraderi Agop
ve Evakim şohkiyan, Serup ve oğlu Livan Bakalyan Serkiz ve Kenderyan Artin ve Ağup ve Mağçıyan
Serkis ve Hazhazyan Sıtrak ve Nazar Basmaçıyan, Makdis Haçmanok ve Zozaniyan Murad ve Kon-
doktor Bovan, Vanlı Kiğork ve oğlu Makreviç, Beşiryan Obdis ve Murad Kakosyan Hacik ve Ovidis
Kağniyan, Makdis Vartan, oğlu Baruk ve Rolger Hacik ve pek çok Ermeniler orada var idiler. İsimle-
rini tatad eylediğim adamlar birbirleriyle müşavere ediyor idiler.

Yarın cumadır camilerin kapısına gidelim İslamları keselim. Her yerde camilerin kapısına gidilip İsl-
amları kesecekler Biz de burada keselim diye söyler idiler; bende orada idim iştimm, asıl Ermenilere
fesat veren onların büyüğü mistir Corc ile isimlerini beyan eylemiş olduğum adamlardır ve perşembe
günü mistir Corc dahi merkumlarla beraber mürahhashane de idiler.

35 BOA.Y.PRK.AZN. Dosya: 1654, s. 6 -2

36 BOA.Y.PRK.AZN. Dosya: 16/54, s. 7

Ermenileri tahrik ve teşvik ediyor idi. İslamları öldürün ki size beylik verile; İngiliz bizimle beraberdir diye söyler idi. İsimlerini beyan etmiş olduğum Ermeniler dahi tasdik eder idiler; bunlar çoktan beri işbu fesatta idiler. Hatta Hazhazyan Makreviç dahi burada iken merkulmlarla beraber cemiyetle birlikte çalışırdı.

-Hazhazyan Makreviç şimdi nerededir ve ne gibi cemiyet yapar idi?

-Hazhazyan Makreviç şimdi Hınıs kazasındadır. Orada fesad icra etmek için gitmiştir ve cemiyetleri dahi beyan eylemiş olduğum ifsadatındandır.

-İş bu ifadelerin alenen kıraat edildi kendi ifadelerin olduğuna tastikan imza edermisin daha bir diyeceğin var mıdır?

-İş bu ifadeler, kendi ifadelerim olduğunu daha bir diyeceğinin kalmadığını tastikan imza ederim. Taş mahallesinden Gargan Ağup veledi Avadis.^[57]

Maznun Avadis efendinin oğlu İğazar:

Bir hesap meselesi nedeniyle Bulanık kazasına gittiğinde, Yoncalı karyesinde Vilayet meclisi azası Nazar namı şahısla karşılaştığımda "bu günler Bitlis'te ne havadis vardı" diye sordu. Bilmediği cevabını verdiğimde, merkur hayır biliyorsunuz ama şimdilik Ermeni milletinden iktiza ediyorsunuz; lakin umumu havadisler bizim meselemiz olmuştur" cümlesinden birisi budur ki, Devleti Ali'nin gazap yüzüyle bir takım guyan müfsit Ermeniler müeyyet kalebentliğe hasp ve menfi ettiyse de icrasına muvaffak olamayıp bizi af etti; hâlbuki af etmeseydi bile yine biz kendi fikrimizden bir dakika bile geri kalmayacağımız meydandadır. İnşallah yakın zamanda altı vilayette olduğu gibi bizim bu havalıye güneş yakında doğacaktır. Zira bu kadar servetimiz var iken Müslümanların boyunduruğu altında bundan böyle yaşamak istemeyiz, çünkü İngiliz devleti, bizim gibi büyüklerle kati bir surette yazmış ki; hemen her tarafta isyana başlayınız ki beylik kararı verilsin, beylik kararı bu sırada arza gitmiştir, isyanınız görüldüğünde tasdik olacağı şüphesizdir. Bununla beraber bu isyanların bedeli olarak şayet bize beylik verilmezse, cümleten isyanlar canlanacaktır. Bu bapta her şeyimizi feda edeceğimiz dahi şüphesizdir ve bir de üç senelik erzak tedarik etmişiz ki şayet bir felakete duçar olduğumuzda onunla idare edelim. Bizim bu fedakârlığımız bilinir ki bu kış zarfında hıntanın (arpa) her kilo iki yüz kuruşa çıktıysa da tedarik ettiğimiz parayla zahire tedarik ettik. Mevcut zahiremizin mescitli karyeli İğan Tağ tarafından depolanmıştır. Bu hafta cumasında Bitlis'çe vukuat çıkacağı, Basılmaçıyan Hacımanuk, Bakalyan Serkis ve Protestan ileri gelenlerinden mistir Corc teşvik ve Dabağyan Ertin ve Sohkiyan Sirop ve Kerkoban Ebkişa ve bıraderi Cercis ve Timurcu oğlu Kakonik, oğulları Ertin ve Kerikor ve Atar vartan ve Pedram Obdis efendi tarafından tanzim ve memhur olan bir kıta mektup Bakalyan Sirop ağa vasıtasıyla tarafıma takdim kılınmış, yapılan mutalalar aşikar olarak gerçekleşmektedir. Artık bizim bir gizli işimiz kalmadı, aleni surette uğraşıyoruz, uğraştığımızın birisi bu dur ki, İslamları çoluk çocuklarını yollarda gördüğümüz sırada darp ediyoruz ise de ne hükümetçe ve nede kendi taraftarlarından sual olunmuyor. Bu ise konsolosların baskısındanandır. Böyle gördüğümüz sırada bizim boş durmamız adeta edepsizliktir. Hemen Mescitli karyeli İğan ağa ile görüşün, kendi karyesi ahalisinin sayımını yaparak bize bildirin, Ermeni nüfusu İngiliz devletinden sual olunmuştur. Balon vasıtasıyla esliha gönderecektir. Ona göre malumat verelim ve hatta sürmeli atılması pek ağır olduğu için onun yerine martini tüfeği gönderilmesini isteyelim,

37 BOA. Y.PRK. AZN. Dosya: 16/54, s. 7

Erzurum'da ki Kağniyan Enuş'a tahriren beyan eyledik ve tahriratın yerine teslim eylediğini bize malumat vermiştir. Böyle olduğu surette; sen nasıl dersin Bitlis'te bir havadisat yoktur, gördüm ki bizden ihtifa ediyorsun, halbuki sizin içtima ettiğiniz her sözü derhal işitiyoruz diye kendisine ifade eylediğini; Osman efendiyle beraber yoncalı karyesinde Nazar ile görüştüklerinden (Bitlis'te yeni havadis nedir demesiyle," kendileri bir şey işitmedim" cevabını vermeleriyle merkum (nasıl bir şey yoktur bize altı vilayet verildi beylik oldu, niçin saklıyorsunuz yarın öbür gün ilan olunur ve hatta bana Sirop Bakalyan vasıtasıyla Bitlis'ten Basmaçıyan Haçmanok, Vamdiyan, ve Şokliyan Siroptan kağıt geldi bu çıkmış olan vukuat yüzünden bize beylik verildi ve altı vilayet bizim oldu. Bizde Bitlis'te bir vukuat çıkarmak için İslamları ara sıra darp ve tahrik ediyoruz, ancak mukabele edemiyorlar, çünkü devletleri mahf olduğunu ve altı devlet, İslam devleti (Osmanlı Devleti) üzerine hücum etmekte olduğunu bildiklerinden bir şey demiyorlar ve Mescitli karyesinde bulunan İğan isimli şahısla görüşüp mezkur karye bizimle beraber olduğu için İngiltere'den esliha celbi zümnünde karye ahalisi kaç neferden ibaret olduğunu bildir) diye yazmış oldukları ifade ettiğini İsmail bin Ali'ye söylemişlerdir.

İfadei müktezasına himmet buyrulması babında.^[38]

Bitlis Komiserliği'nin 7 Kasım 1311 (1895) Tarihli Telgrafı:

Bitlis'li Ermenilerinden Serabp, Hamzazp, ve Mampiri tarafından vilayete yapılan ihbar:

Bitlis Vilayeti Celilesine:

Üç yıldan beri Protestan misyoneri Corc'un hizmetindeyiz. Son olaydan üç gün önce, Corc Piskopos Agop'a yazdığı mektup'ta "İslahat yapılacağına dair İstanbul'dan vilayete telgraf geldiğini yadı" Mektubu Piskopos Agop'a verdik, Piskopos'ta "Ermenistan'ı müjdeleyen mektubu aldım" diye yazılı karşılığı bize verdi. Biz de Misyoner Corc'a teslim ettik.^[39]

Bu ihbarnameyi verenler daha sonra komite tarafından idam edilmişlerdir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi bütün Ermeni murahhaslarına gönderdiği talimatta, komitenin emrine tam olarak uyulmasını emretmiş ve bu emir hilafında hareket edecekleri aforozla tehdit ettiği gibi, esasen bu gibilerin komite tarafından idam edileceklerini de bildirmişti. Papazların katli patrikhanenin bu yoldaki tammimine tamamen mutabakat sağlıyordu.^[40]

Hemrasp ve Ersin imzalı muhavvel arzuhalde mevkuף oldukları beyan olunanlardan Bakalyan Serkis yanında birkaç garip müsallaha Ermeni olduğu halde üç yüz on bir senesi Teşrinievvelin on üçüncü günü Hankhoren Kilisesinde gelmiştir. Corc'un millete hitaben İngiltere bizimle beraberdir. Bunca gaile çıkardılar Henüz beylik olmadı. Bu gün her yerde camileri basıp İslamları katledeceklerdir, siz de camileri basıp kan dökmelisiniz ki burası beylik olsun, hak kazanasınız; dediğinde hazır bulunanlardan, kan dökenlerden zarar göreceğ olanların, çocuk ve ailelerini besleyeceklerini kararlaştırdıklarını söyleyenler bulunduğu, muhbir Haçık'ın ve fesat çıkaranlardan ve vakayı malumeye ön ayak olanlardan olduğunu muhbire Nakşo namı Ermeni karısının da cami kapısına hücum edenlerden ve camide çıkanı öldürünüz diyenlerden olduğu; ve Gaydalı Ferlik, camii Kebir kapısı önünde refikalarıyla beraber müsellehan İslamları vurun diyerekten vurmakta olduğu; Kantarcı Receb'in vurun sizi görelim. Bu gün bizim günümüzdür ölüm her yerde birdir diye hem teşvik ve hem de silah istimal ettiği; Kahveci Recebin ve saire güne ifsadatta bulunduğu; Osman efendinin mistir Corc tarafından

38 BOA. Y.PRK. AZN. Dosya: 16/54, s. 8

39 Hocaoğlu, a.g.e., s. 274-275

40 BOA. Y.PRK. AZN. Dosya: 16/54, s. 9/1

ahaliye bir takım ifsadat vermek üzere kiliseye davet edilmesi ve zaten Avadisi efendinin biraderi karabet der saadetten buraya gelmesinde almış olduğu emir yeni bir ihtilal çıkarmadıkça bu işin önü alınamayacağı, kendisine sığa gelen ve gidenlere söylemesine binaen, vakayı malumenin evvelki Perşembe günü Karmerak Kilisesinde tahminen Cuma günü camilerin üzerine hücum ettiler. Diğer vilayetlerde olduğu gibi buraca bir ifsadat çıkarmağa karar vermiş olanlardan olduğu; Bişiryan İskenderin, kendisini çağırıp karyenizde fedai olarak kaç kişi varsınız. Hükümet tarafından matlup olunan tekalifi (vergiyi) vermeyiniz ve zaptiyelere karşı geliniz. Zira bu civarlar artık Ermenistan olacaktır ve bunun için İngiltere Devleti her surette bizi himaye etmekte olduğunu beyan edenlerden olduğu; Sak karyeli Evadis ve Melhon'un da mürettep ihtilal muharriki ve fesatçısı olduğu; Mutkili Eylonun da Perşembe günü Karmerak Kilisesine giderek murehhashane odasında bil müşavere, yarın Cuma' dır. Camilerin kapısına gidelim, İslamları keselim, her yerde camilerin kapılarına gidilip İslamların kesecekler biz de burada keselim, ve bunu söyleyenlerden olduğu ,Necaryan Ağugün ve yevmi mezkurde muraahashane odasında devamlı müşaverede bulunduğu; kunduracı Obinin ve harekatı sairei fesadiyesi ve hatta Taştoylu Saço ve Ahlatlı Karip ve Muradyan Murad efendi, ve komisyoncu Musa ve Saklı Melkom ve Kızıl mecitli Nakşo ve zoravlı Vartan ve Taşlı kasap İsmail ve Osman efendi ve maznunlardan macera ve ihbarat vakaları cümlesindedir. Bu vakanın zuhurunda, eski hanedeki odasında bulunduğunu, söyleyerek inkârı cürüm etmiştir. Merkurumun silah perest olanlardan olduğu, polis komiserliğini ol baptaki 22 teşirini evvel 311 tarihli jurnalile de müeyyettir.

3 Eylül 312/1916^[41]

Olayla İlgili Tutuklanan ve Oğlu Tarafından Af Talebinde Bulanan Dilekçe.

Fehametli Efendim Hazretleri

Devleti Aliyei Osmaniye tebaasından ve Ermeni milletinden pedram ohikyan nazarı bendeleri hiçbir vakit Ubudiyet ve sadakat noktasından ayrılmayarak iş ile meşgul iken vukuatı müteallimeyi müteakip tahtı tevkife alınmıştı Umumi mahbusinin iradei seniyei hazreti tacidari, tahliye olunduklarından pederim kulları da tahliye edilmiş ise de on beş gün sonra tekrar celp ve tevkif edilip şimdiye kadar mevkuftur. Meni ihtilal devam eylesmesinden kendisiyle görüşüp hiç olmasa umuru heyetiniz için sual cevap mümkün olmuyor. En kebiri hane de kulunuz bulunmaktayım, iş ve gücünüz yüz üstüne kalıp mağduriyet ve perişaniyet derecesini tecavüz etmiştir. Nan parasına muhtacım. Aman efendim, elaman pedram kölelerinin tahliyesi sebiline ferman buyrulmasıyla, hanemiz halkını bir sebafiye bir sebatıye bir netice verilmesi ve kullarını hasret ve iştiyaktan vürut ile kederden tahlisi ve ihya buyrulması babında, Padişahı âlem penahı şevketmaap efendimiz hazretlerinin adalet ve merhametine sığınarak arz, keyfiyet ve nigahı daveri eframilerine yüz sürmeye içtizar eyledim.^[42]

Ol bapta ve her halde emir ve ferman zatı hazreti menhul emridir. Eylül 1312

41 BOA. Y.PRK.AZN. Dosya: 16/54, s. 10

42 BOA. Y.PRK. AZN. Dosya: 16/54, s. 9-/2

Sonuç

Yukarıda belirtilen olayların meydana gelmesinde Bitlis'teki Amerikan kolejlinin de önemli yeri vardır. Bu kolej Bitlis'ten Amerika'ya gitmiş bir Ermeni açmıştır. Bitlis kolejli bu Amerikalının Bitlis'te doğmuş ve çocukluğunu orada geçirmiş olan oğlu Corc'un idaresindedir. Bitlis'ten on beş, yirmi saat uzaktaki köylerden gelen Ermeni çocukları burada yatılı olarak okumaktadır.. Misyoner Corc Ermeni çocuklarının kafalarını hükümet aleyhine ihtilal ve isyan düşünceleriyle doldurup köylerine göndermektedir. Buradan mezun olanlar yakınlarına, komşularına da ihtilal ve isyan fikrini aşılamışlar, Ermenileri bağımsızlık fikrine sürüklemiş, Osmanlı Devleti ve Türk Milletine düşman etmişlerdir.^[43]

Misyoner Corc ile piskopos Vekili Ermenilerin ileri gelenlerine, onlarda Ermeni halkına Hınçak komitesinin programını telkin ederek ayaklanma düşüncesini zihinlerine yerleştirdikten sonra fedai kaydına başlamışlardır. Bundan sonra her taraftan fedailer Bitlis'e dolmuşlar; hayali vaatlerle cesaretlenmişler; devlet memuru Ermeniler istifa edip vazifelerinden ayrılmışlardır.^[44] Bitlis'te meydana gelen bu olay sonucu Müslümanlardan seksen altı ölü ve otuz sekiz yaralı; Ermenilerden yüz yetmiş bir ölü, kırk dokuz yaralı vukua gelmiştir.^[45]

Bitlis'te meydana gelebilecek yeni olayların önlenmesi için, o sırada Anadolu Islahatı Müfettişi Şakir Paşa, tarafından gönderilen askeri birlikler çıkabilecek olayları önlemiş, ancak Bitlis çevresinde bazı olaylar devam etmiştir. Şakir Paşa, buradaki müftü, ulema ve ayanlar ile nahiyet müdürleri ve bazı mahallelerin muhtarlarını vilayet merkezinde topladı. Geliş gayesini anlattıktan sonra, Devlet'in isyanı bastırmaya gücünün yettiğini, bu maksatla rediflerin silah altına alındığını, isyanı bastırma işinin devlete olduğunu özellikle belirtti. Dolayısıyla isyana kimsenin karışmamasını isteyen Şakir Paşa, bu hususu bütün Müslüman ahaliye duyurulmasını emretti.

Ayrıca Ermeni ileri gelenleri ile de bir toplantı yaptı.^[46] Bu arada, Bitlis olaylarının çıkmasına sebep olan başta misyoner Corc, piskopos vekili ve diğerleri tutuklanmıştı. Ancak Misyoner Corc, hakkında verilecek karar için tahkikat sonucunun beklenmesi ve tahkikat sonucunda işlem yapılmak üzere misyoner Corc'un İstanbul'da yargılanacağı bildirilmiştir.

Bu gelişmeler üzerine, Amerikan Büyükelçiliği, Bitlis'te karışıklık çıkardığı için Diyarbakır üzerinden sevk edilecek olan Misyoner Corc'a, yapılan uygulamayı protesto ederek kendisinin konsolosluk görevlilerine teslim edilmesi istenir,^[47]bu ilk talep savuşturulur. Ancak, Amerikan Maslahatgüzaranından, İskenderun'da Amerikan ajan konsolos Valke'a 24.4. 1896 tarihinde çekilen telgrafta; "Corc'un teslimini tekrar talep ediniz ve durumu bana derhal telgrafla bildiriniz emri üzerine", Corc'un tekrar teslimi istenir. Hariciye Nezareti, Halep valiliğine çektiği 24 Nisan 1896 tarihli telgrafta, Misyoner Corc'un İskenderun Amerikan Konsolos Memuru Warkel'e teslim edilmesi istenir. Halep Valisi Raif beyin Hariciye Nezareti'ne çektiği telgrafta; verilen emir üzerine, misyoner Coc'un, 25 Nisan 1896 tarihinde Amerikan konsolosluğuna teslim edildiği bildirilir. Bitlis olaylarının müsebbibi misyoner Corc'a, hiçbir ceza uygulanmaz, sadece Bitlis'ten uzaklaştırılmış olur.

43 Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, Ankara, 1994, Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayını, No: 15, s.174

44 A.g.e. Göz. yer; Hocaoğlu, s.276

45 Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e. s175

46 Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838- 1899),İst., 1993, s.67, (Eren Yayıncılık ver Kitapçılık Ltd. Şti.)

47 BOA, A.MKT.MHM, Dosya: 536/14

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Yararlanılan Kaynaklar:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Y.PRK. AZN. Dosya: 16/54-1 , BOA. Y.PRK. AZN. Dosya: 16/54-2

Y.A.HUS. Dosya: 338/60

Y.MTV. Dosya: 117/22

Y.PRK. AZN. Dosya: 1654

A.MKT. MHM. Dosya: 619/13

HR. SYS. Dosya: 2791/46

Diğer Kaynaklar

Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838- 1899),İstanbul, 1993,, (Eren Yayıncılık ver Kitapçılık Ltd. Şti.)

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, I, 1906-1918, Ankara 1995 (Başbakanlık Basımevi)

Enver Ziya Kral, Osmanlı Tarihi, IX. Cilt Birinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908- 1918) Ankara, 1999, IX,(Türk Tarih Kurumu Basımevi

Ermeni Komiteleri, (Yayına hazırlayanlar: Necati Aktaş vd.), Ankara, 2001, (Başbakanlık Basımevi)

Ermeni Komitelerinin Amaçları Ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve sonra), Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003 (Başbakanlık Basımevi)

Hüseyin Nazım Paşa, Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç yüzü, İstanbul, 2003, (Selis Kitapları)

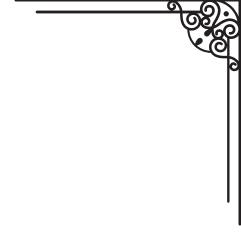
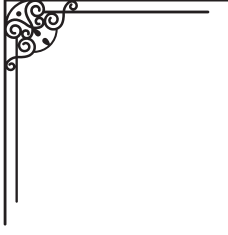
Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, Ankara, 1994, (Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayını, No: 15)

Mehmed Hocaoğlu, arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul, 1976, (Anda Dağıtım)

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915 – 1920), Ankara, 1995, (Başbakanlık Basım Evi)

Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I, Ankara, 1977,(Başbakanlık Basımevi)

Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi II, Ankara, 1991 (Türk Tarih Kurumu Basımevi)

RUS GENERALİ Y. V. MASLOVSKİ'NİN HATIRATINDA BİTLİS

Doç. Dr. Cavid QASIMOV

Azerbaycan Bilimler Akademisi
Şarkiyat Enstitüsü (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet PINAR

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Giriş

I.Dünya Savaşı Rus askeri tarihçilerin daha çok ilgilendiği alanlardan biridir. Özellikle, I. Dünya Savaşı'nın başlanmasından hemen sonra Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında kanlı harp meydanına çevrilen Kafkas Cephesi Rus askeri tarihçiler tarafından araştırılan alanların başında gelmektedir. Sovyetler Birliği döneminde Rus Askeri Akademilerinde okutulan derslerde Kafkas Cephesi'nde vuku bulan savaşlar sürekli olarak anlatılmıştır. Bunun ana nedenleri Çarlık Rusya'nın I. Dünya Savaşı sırasında yalnız Kafkas Cephesi'nde başarılı olmasıdır.

Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını işkâl eden Çarlık Rusya 1917 Şubat Devriminden sonra bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da bulunan askeri birliklerde görev yapan Rus subayları ve karargâh çalışanları tarafından çeşitli günlükler ve hatıratlar kaleme alınmıştır. Bu hatıratlar içerisinde, Y.V. Maslovski, ve F.İ.Yelisev'in kayıtları çok önemlidir. Y.V. Maslovski, ve F.İ.Yelisev'in hatıratları Doğu Anadolu'daki Rus işkâli ile ilgili verdiği bilgiler dolayısıyla oldukça geniş ve ciddi bir birinci elden kaynak niteliğindedir. Bu hatıratlar sonraki yıllarda Rus askeri tarih çalışmaları için öncelik kaynaklar olmuştur. Özellikle Sovyetler Birliği'nin önemli askeri tarihçileri H.G. Korsun, A.A. Kersnovski, ;V. Kozmenko, İ.İ. Rostunova, A.O. Artutyunyan, O.P. Ayranetov ve başkaları Rus subaylarının hatıratlarını çok önemsemişlerdir. I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'daki Rus işkâli ile beraber ermeni çeteleri tarafından Müslüman ahaliye karşı yapılan soykırım hareketlerinin araştırılmasında Rus subaylarının hatıratları ile beraber Tiflis'te bulunan Rus askeri karargâha sunulan raporlar da çok önemlidir.

Bu raporlar Doğu Anadolu'daki Rus işkâli ve bundan güç alan ermeni çetelerinin utanıverici soykırım hareketlerinin araştırılması için önemli kaynaklardan biridir. Zikredilen konu çok geniş olduğundan dolayı bildiride sınırlandırmaya gitmek zorunda kaldık. Bildiride, Y.V. Maslovski'nin hatıratının ışığında Bitlis ve onun civarının Rus ordusu tarafından işgal edilmesi ve bundan cesaretleterek Müslüman ahaliye karşı soykırım yapan ermeni çeteleri ile ilgili bilgi verilmiştir

Kafkas Cephesi

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya farklı askeri bloklarda yer alıyorlardı. Almanya tarafında yer alan Osmanlı Devleti alman gemilerinin boğazları kullanarak 29 Ekim 1914 yılında Karadeniz'e açılmasına ve buradaki Rus limanlarının bombardıman edilmesine ortam hazırladı. Bu olaydan derhal sonra Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkilerini derhal kesti. Rus Kafkas Ordularının bir bölümüne sınıra gidilmesi ve Türk birliklerine saldırılması emri verildi. Bu gelişmeleri 2 Kasım 1914 yılında II. Nikola'nın manifestosu takip etti. Kafkas Cephesi'ndeki ilk çarpışmalar 10 Kasım 1914 tarihinde başladı^[1].

Rus ordusunun Osmanlı sınırlarına saldırması sonucunda oluşan Kafkas Cephesi, kuzeyde Kafkas Dağları ve Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan'a kadar olan sahayı kapsamaktaydı. Fakat Savaş sırasında Kafkasya Cephesi, Doğu Anadolu içlerine kadar genişlemiş, Trabzon, Bitlis, Muş ve Van şehirlerine kadar yayılmıştır.^[2] Kafkas Cephesi'nin kurulmasında hem Osmanlı Devleti'nin, hem de Çarlık Rusya'nın strateji hedefleri vardı. Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde başarılı olmakla şu maksatlara ulaşmak istiyordu:

- Kafkaslar vasıtasıyla Hazar denizi kıyılarına ulaşmak ve Hazar Denizi'nden başlayarak Orta Asya'da yaşayan, Türklerle temasa geçerek Turancılık planını gerçekleştirmek;
- 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen Rus-Osmanlı savaşı sonucunda Rusya'ya bırakılan Kars, Ardahan, Artvin ve Batum'u geri almak;
- Rusya'nın kontrolü altında olan Kafkasya Müslümanlarının ayaklanarak kendi topraklarını kurtarmasına yardım etmek;
- Çarlık Rusya'nın Kafkas Cephesi'ne güç transferi yapmak zorunda bırakarak Almanların Doğu Cephesi'ndeki hareketlerini hafifletmek^[3].
- Kesin bir zaferle Rusya savaş dışına itilecekti. Böylece asırlardan beri süre gelen mağlubiyet sürecine son verilecek ve Türk Milleti'nin kendine olan güveni yeniden tesis edilecekti;
- Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya üzerinde kaybettiği nüfuzu tekrar kazanacaktı;
- Rusya savaş dışına itildikten sonra Irak ve Suriye Cephesi'nde İngiltere ile daha rahat mücadele edilebilecekti^[4];

Rusya'nın yenilmesi aynı zamanda yıllardır Türk devletinin başına bela olan Ermeni komiteleri ve çetelerinin susturulmasına imkân verecekti;

1 Şahin Doğan, Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2007, s.19

2 https://tr.wikipedia.org/wiki/Kafkasya_Cephesi

3 Gökhan Durak, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti Ve Sarıkamış Harekâtı, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 9, Mart 2015, s. 507

4 Selçuk Ural, 1914-1915 yıllarında Kafkas Cephesi'nde yaşanan askeri olayların Türk basınındaki yankıları, Atatürk Dergisi, Cilt 4, Sayı 4 (2005), s.67

Çarlık Rusya'nın Kafkas Cephesi'ndeki strateji hedeflerini ise şu şekilde özetleyebiliriz:

- Doğu Anadolu'yu istila ederek Güneyde İskenderun'dan Akdeniz'e ulaşmak^[5];
- Trabzon'u aldıktan sonra kıyı yolu ile İstanbul'a kadar uzanmak^[6];
- Doğu Anadolu yönünden ve Dicle-Fırat havzasından Basra Körfezi'ne çıkmak^[7];

Kafkas Cephesi'nin açılmasından önce hem Osmanlı Devleti, hem de Çarlık Rusya askeri kurumları tarafından çeşitli planları yapılmıştı. Osmanlı askeri kurmaylarının planına göre Kafkas Cephesinde başarılı olmak için ilk önce aşağıdakiler yapılmalı idi:

- Sarıkamış'ta bulunan Rus birliklerinin yok edilmesi;
- Ardahan ve Batum'un ele geçirilerek daha sonra bu istikametten Tiflis'e ulaşmak;
- İran Azerbeycanı'nı, Culfa ve Nahçıvan'ı ele geçirerek bu istikametten Bakü, Yelizavetpol ve Kuzey Kafkasya'ya ulaşmak^[8];

Çarlık Rusya askeri kurmayları tarafından İstanbul ve Boğazların alınması için bir çıkarma harekâtı düzenlemeyi planlamıştı. Rusların Kafkasya'daki askeri birlikleri bu planın gerçekleşmesi için yardımcı olacaktı. Fakat Çarlık Rusya'nın tasarlanan bu askeri harekâtı gerçekleştirecek ne ulaşım araçlarına ne de yeterli sayıda çıkarma birliklerine sahip olamadı için bu plân sadece kâğıt üzerinde kaldı. Bu bakımdan Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da bulunan askeri birlikleri tarafından yapılan askeri harekât planına göre Rus Ordusu Kars – Sarıkamış – Erzurum istikametinde ilerleyecek ve böylece Türk mevzilerinin içlerine girerek mevziler dağıtılacaktı. Ayrıca, Türk Ordusu'nun kanatlardan yapabileceği saldırıları hesap eden Rus komutanlığı Rus birliklerinin Oltu ve Kağızman istikametinde hareket etmesini de bu plâna dâhil etmişlerdi. Anadolu'nun içlerine doğru yapılacak bu hareket eğer başarıya ulaşırsa Rus Ordusu, geniş bir hareket sahasına kavuşacak aynı zamanda ele geçirilecek bu bölge daha sonra Mezopotamya ve diğer önemli noktalara yapılacak saldırılar için bir temel oluşturacaktı.

Kafkas Cephesi ile İlgili Rus askeri Tarih Araştırmaları

Sovyetler Birliği'nin çeşitli askeri akademilerinde çalışma yapan Rus askeri tarihçiler tarafından Kafkas Cephesi ile ilgili çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Bildiride, Y.V. Maslovski, H.G. Korsun ve F.İ.Yelisev tarafından yapılan çalışmaların değerlendirilmesi yapılacaktır.

N. G. Korsun'un Kafkas Cephesi ile İlgili Çalışmaları

Nikolay Georgiyeviç Korsun'un Sovyetler Birliğinin yetiştirdiği en önemli askeri tarihçilerden biridir. Kendisi 1877. yılında Çarlık Rusya'sına bağlı olan Kars vilayetinde askeri kazak ailesinde doğdu^[9]. 1895. yılında Voronej şehrinde bulunan Mihayilovski Kadet askeri okulunda askeri eğitime başladı. 1897.yılında topçu subay olarak okuldan mezun olduktan sonra Çarlık Rusya'nın Kuban vilaye-

5 Gökhan Durak, a.g.m. s.508

6 Gökhan Durak, a.g.m. s.508

7 Gökhan Durak, a.g.m. s.508

8 Şahin Doğan, Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2007, s.19

9 П. Сидоров, Н. Г. Корсун // Военно-исторический журнал. 1977. №2. С. 116.

tinde bulunan atlı-kazak askeri birliğinde göreve başlar. Daha sonra eğitimini Askeri Akademide devam ettirerek, 1905 yılında birinci kategoride Genelkurmay Akademisi'nden mezun oldu. N.G. Korsun 1905-1907. yıllarında Kuzey Kafkasya'da bulunan 252. Piyade Anapa Rezerv Taburunda görev yaptı^[10]. Daha sonra 1907.yılında Kafkas Askeri Bölge Karargâhına kıdemli yardımcısı olarak atanır. N.G. Korsun 1914-1918. yıllarında Kafkas Cephesinde önemli görevler yapmış ve Çarlık Rusya'nın yıkılmasından sonra 1919. yılından itibaren Bolşevik Rusya'nın askeri hizmetine geçmiştir. Kendisi 1922.yılından 1954.yılına kadar Sovyetler Birliği'nin önemli askeri eğitim birimi olan M.V. Frunze adına Askeri Akademide dersler vermiştir^[11]. N.G. Korsun 1958.yılında vefat etmiştir. N.G. Korsun'un Kafkas Cephesi ile ilgili yayınladığı eserler:

- Sarıkamış Harekâtı (Сарыкамьшская операция)-1937^[12];
- Erzurum Harekâtı (Эрзерумская операция)-1938^[13];
- Eleşkirt ve Nemedan Harekâtı (Алашкертская и Хамаданская операции)-1940^[14];
- 1. Dünya Savaşı Kafkas Cephesi üzerine (Первая мировая война на Кавказском фронте)-1946^[15]

N.G. Korsun'un iki önemli çalışmasında(Erzurum Harekâtı ve Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi üzerine) Rus ordusunun Doğu Anadolu'daki işgallerinin genel olarak değerlendirilmesi yapılmaktadır. Özellikle, bu çalışmalarda Rus ordusu tarafından Erzurum, Muş, Van, Bitlis ve Bayburt'un istila edilmesi askeri strateji olarak anlatılmaktadır. Aynı zamanda müellif bu çalışmalarda Rus ordusuna askeri istihbarat sağlayan ermeni çetelerinden de bahsediyor. Fakat yazar Ermenilerden çete olarak değil, Rus ordusunun yardımcı kuvvetleri olarak bahseder.

Fyodor İvanoviç Yelisev'in Kafkas Cephesi ile İlgili Çalışmaları

Fyodor İvanoviç Yelisev 1892'de Çarlık Rusya'nın Kuban vilayetinde kazak ailesinde doğdu. 1910. yılından itibaren Yekaterinodar'da bulunan Birinci atlı Çepengi alayında gönüllü olarak askeri görev başlar^[16]. Fakat kısa bir zamanda Orenburg'da bulunan Birinci atlı Kazak askeri okulunun sınavlarını kazanarak iyi bir eğitim almıştır. Askeri okulu bitirdikten sonra Fyodor İvanoviç Yelisev Türküstan'da bulunan Merv şehrine gönderilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlanmasından sonra Hazar denizi vasıtasıyla Bakü şehrine gelerek bir dönem burada bulunmuş ve daha sonra Tiflis şehrinde bulunan askeri karargâhta göreve başlamıştır^[17]. Birinci Dünya savaşı sırasında askeri karargâhta görev yapmasından dolayı tüm olayları inceleme fırsatında bulunmasına fırsat oluşturmuştur. Diğer meslektaşları gibi 15 Aralık 1917'de Erzincan Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından sonra Rusya'ya dönmüş ve 1918'de Rusya'da patlak veren iç savaşta Bolşeviklere karşı savaşan Beyazların yanında yer almıştır. Fakat Beyazların yenilmesi sonucunda Fyodor İvanoviç Yelisev Rusya'ni terk ederek Fransa'ya yerleşmiştir^[18]. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'ni terk ederek çeşitli Avrupa ülkesinde muhacir hayatı yaşamıştır. Daha sonra Amerika Birleşik Devletlerine yerleşmiştir. 1987.yılında Nyu

10 П. Сидоров, а.г.м. s.117

11 П. Сидоров, а.г.м. s.117

12 Н. Г. Корсун, Сарыкамьшская операция. — М.: Воениздат НКО СССР, 1937. — 164 с.

13 Н. Г. Корсун, Эрзерумская операция. — М.: Воениздат НКО СССР, 1938.

14 Н. Г. Корсун, Алашкертская и хамаданская операция, РККА им. М.В. Фрунзе. - М. : Воениздат, 1940. - 200 с., 11

15 Н. Г. Корсун, Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк. — М.: Военное издательство Министерства Вооруженных Сил Союза ССР, 1946. — 98 с.

16 К. К. Семенов. Серия: Военные мемуары. Москва: Издательство «Вече», 2015, 541 стр.

17 Ф. И. Елисеев. Казаки на Кавказском фронте 1914-1917: Записки полковника Кубан. казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах. — М.: Воениздат, 2001. — 308 с

18 К. К. Семенов. Серия: Военные мемуары. Москва: Издательство «Вече», 2015, 541 стр.

К. К. Семенов, г.а. е, s.76

York şehrinde vefat etmiştir^[19]. Fyodor İvanoviç Yelisev tarafından askeri tarihle ilgili çeşitli kitaplar yayınlanmıştır. Kafkas Cephesi ile ilgili yazmış olduğu " Kazaklar ve Kafkas Cephesi" isimli eseri Fransa'da yayınlanmıştır. Eser dört bölüm, kayıtlar ve illüstrasyonlardan oluşuyor^[20]. " Kazaklar ve Kafkas Cephesi" eserinin içerik kısımları:

- **Birinci bölüm:** Savaşın başlanması, Türkiye'de ilk askeri operasyonlar ve Bayezid'in ele geçirilmesi;
- **İkinci Bölüm:** Van şehrinin işgali ve Van katliamı, Erzurum operasyonu;
- **Üçüncü Bölüm:** Nenehatu'nun istila edilmesi(1916);
- **Dördüncü Bölüm:** Kafkasya'da sonuncu zafer(1917)

Y. V. Maslovski'nin Kafkas Cephesi ile İlgili Çalışmaları

Yevgeni Vasileviç Maslovski 4 Ekim 1876.yılında Çarlık Rusya'da doğdu. Askeri eğitimini Tiflis Kadet Kolordusu ve Mikhailovsky Topçu Okulu'nda (1898) aldı. İlk görevine Kars arazi topçu tugayında başlamış ve daha sonra Kafkas Rezerv Topçu Tugayı'nda görevine devam etmiştir. Y.V. Maslovski daha sonra eğitimini Askeri Akademide devam ettirmiş ve 1906'da Nikolayev Genelkurmay Akademisi'nden mezun olmuştur^[21]. Mezun olduktan sonra Kafkas Askeri Bölgesi'nde bulunan çeşitli askeri birliklerde görev yapmıştır. Daha sonra Birinci Dünya savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nin komutanı General Yudin'iç'in Tiflis'deki karargâhında çok önemli görevlerde bulunmuştur.

Yevgeni Vasileviç Maslovski 15 Aralık 1917'de Erzincan Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından sonra Rusya'ya dönmüş ve 1918'de Rusya'da patlak veren iç savaşta yer almıştır. İç savaşın Bolşevikler tarafından kazanılmasından sonra Rusya'nı terk etmek zorunda kalmıştır ve muhacir olarak Fransa'ya yerleşmiştir^[22]. 24 Ocak 1971'de Fransa'nın Mentona şehrinde vefat etmiştir^[23]. Yevgeni Vasileviç Maslovski tarafından 1933.yılında kaleme alınan "I. Dünya Savaşı Kafkas Cephesini konu eden Kafkas Cephesindeki Büyük Savaş(1914-1917 yıllarında)" isimli eserde Kafkas Cephesi'ndeki olaylar irdelenmiştir^[24]. Yevgeni Vasileviç Maslovski, "I. Dünya Savaşı Kafkas Cephesini konu eden Kafkas Cephesindeki Büyük Savaş(1914-1917 yıllarında " isimli kitabını Rusya'da değil, Avrupa'da mühacir hayatı yaşadığı dönemde yayınlamıştır. Dört bölümden oluşan kitabda Rus askerlerinin Doğu Anadolu'daki ışkalleri ve özellikle Van şehrinin istila edilmesinden sonra yaşanan katliamın boyutu ile ilgili tavsilatlı bilgi vermiştir. Yevgeni Vasileviç Maslovski kendi kitabında Kafkas Cephesinde tarafların güç dengesi ile ilgili de bilgi vermiştir. Yevgeni Vasileviç Maslovski'nin bilgilerine dayanarak Kafkas Cephesinde Rusların askeri durumunu şu şekilde özetleyebiliriz: Kafkas ordusu (I. Kafkas Kolordusu, 66. Yedek Tümeni, 1. 2. ve 3. Plaston Tugayları, 1. ve 2. Kazak Tümenleri ve bir Sibirya Süvari Tugayı olarak ayrılmıştı. Bu güçlerin gerisinde de Tiflis'te 2. Türkistan Kolordusu vardı. Genel olarak 160 binlik Rus ordusu 100 tabur ile 117 bölük ve 250 toptan ibarettir. Genel olarak bu tabur ve bölükler 100.000 asker ve 15.000 atlı birliklerden ibaretti. Rusların geri hizmetlere ayırdığı 150.000 kişilik bir kuvvet bulunmaktaydı.)^[25];

19 K. K. Семенов, г.а. е, s.76

20 Ф.И.Елисеев. Казаки на Кавказском фронте 1914-1917: Записки полковника Кубан. казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах. — М.: Воениздат, 2001. — 308 с

21 Николай Рутыч, Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения М., 2002, s.56

22 Николай Рутыч, г.а. е s 60

23 К. К. Семенов. Серия: Военные мемуары. Москва: Издательство «Вече», 2015, 541 стр.

24 Евгений Васильевич Масловский, Мировая война на Кавказском фронте 1914—1917 г. Париж, 1933.

25 Евгений Васильевич Масловский, Мировая война на Кавказском фронте 1914—1917 г. Париж, 1933.

- Ermeni Gönüllü Tugayları (4 Ermeni taburundan oluşmaklaydı);
- Gürcü gönüllüleri (2 Gürcü taburdan oluşmaklaydı);
- Ermeni milisleri;

Savaş sırasında Kafkasya'daki Rus ordusu Kafkasya'nın genel valisi Vorontsov Daşkov'un komutasında bulunmaktadır. Fakat aslında Kafkasya'daki askeri birlikler General Nikolay Nikolayeviç Yudinç tarafından komuta ediliyordu^[26]. Fyodor İvanoviç Yelisev Kafkas Cephesinde bulunan Osmanlı ordusu ile ilgili bilgiler vermiştir. Verilen bilgilere göre Kafkas Cephesinde Osmanlı ordusunun durumu:

- Üçüncü Ordu
- İkinci Ordu
- Kafkas Ordular Grubu
- Kafkas İslam Ordusu

Kafkas Cephesinde Osmanlı ordusu 190 bin askerden, 60.000 hayvan, 168 top ve 44 makineli tüfekten oluşan bir güce sahipti.

Ermeni Çetelerinin Bitlis ve Civarındaki Soykırım Faaliyetleri

Yevgeni Vasileviç Maslovski, "I. Dünya Savaşı Kafkas Cephesini konu eden Kafkas Cephesindeki Büyük Savaş(1914-1917 yıllarında " isimli kitabında Ermeni çeteleri tarafından Van, Muş ve Bitlis'de müslüman ahaliye karşı yapılan katliam faaliyetleri ile ilgili bilgi yer almaktadır. Müellife göre I. Dünya Savaşı'nın başlanmasından hemen sonra Ermeni komiteleri tarafından Rusya'dan getirilen silahlarla Van, Muş ve Bitlis'de isyan hazırlığı içerisine girmişler. Ermeni komiteleri tarafından istisnasız her köyde isyan çıkarmışlar, Müslümanları katletmeye başlamışlardı. Yevgeni Vasileviç Maslovski'e göre Ermeni çeteleri tarafından genel olarak özellikle de Bitlis ve civarındaki Müslüman ahaliye karşı şu şekilde katliam uygulanmıştır:

- Çocukların kafalarının kesilmesi;
- Hamile kadınların karınlarının deşilerek çocukların öldürülmesi;
- Yaşlı ve genç farka etmeden kadınlara tecavüz edilmesi;
- İnsanların kafalarının, burunlarının, kulaklarının kesilmesi, gözlerini çıkarılması, derilerinin yüzülmesi ve üzerlerine gazyağı döküleler yapılması^[27];

Yevgeni Vasileviç Maslovski'e göre Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni çeteleri tarafından Muş Sancağı'nda Müslüman halka karşı uygulanan soykırım faaliyetleri başta Çarlık Rusya olmakla İngiltere, Fransa ve ABD tarafından sürekli olarak desteklenmiştir. Ermeni çeteleri Muş Sancağı'nda Müslüman halka karşı soykırım faaliyetlerinde bulunduğu sırada^[28]:

- İngiliz, Rus, Amerikan ve Fransız subayları tarafından askeri bakımdan eğitilmişler;
- Bölgedeki Ermeni kilise ve manastırları üs olarak kullanmışlar;
- Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgalinden cesaret almışlar;

26 Евгений Васильевич Масловский, Мировая война на Кавказском фронте 1914—1917 г. Париж, 1933.

27 Евгений Васильевич Масловский, Мировая война на Кавказском фронте 1914—1917 г. Париж, 1933.

28 Евгений Васильевич Масловский, Мировая война на Кавказском фронте 1914—1917 г. Париж, 1933.

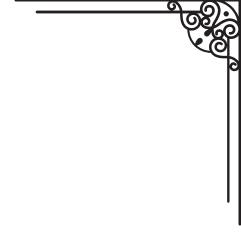
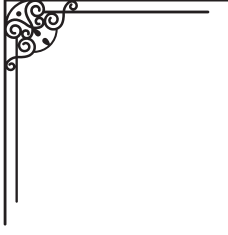
Sonuç

Rus askeri tarihçileri tarafından Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi ile ilgili çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar Sovyetler Birliği'nin çeşitli askeri Akademilerinde görevde bulunan askeri tarihçilerle beraber, çeşitli siyasi nedenlerden dolayı Avrupa'ya muhaceret etmek zorunda kalan Çarlık Rusya subayları tarafından da yapılmıştır. Sovyetler Birliği'nde yapılan çalışmalarda dönemin siyasi şartlarından dolayı taraf tutulmuş ve önemli gerçeklikler göz ardı edilmiştir. Fakat Avrupa'da bulunan Çarlık Rusya subayları ise Doğu Anadolu'da ermeni çeteleri tarafından Müslüman ahaliye karşı uğrulan mezalimin esas destekçisinin Rus askeri birlikleri olduğunu kendi hatıratlarında ve çalışmalarında önemle arz etmişlerdi.

Kaynakça

- DOĞAN Şahin, Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2007
- DURAK Gökhan, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti Ve Sarıkamış Harekâtı, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 9, Mart 2015, s. 507
- URAL Selçuk, 1914-1915 yıllarında Kafkas Cephesi'nde yaşanan askeri olayların Türk basınındaki yankıları, Atatürk Dergisi, Cilt 4, Sayı 4 (2005), s,67
- Сидоров П. Н, Г. Корсун // Военно-исторический журнал. 1977. №2. С. 116
- РУТЫЧ Николай, Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения М., 2002, s.56
- СЕМЕНОВ К. К, Серия: Военные мемуары. Москва: Издательство «Вече», 2015, 541 стр.
- Масловский Евгений Васильевич, Мировая война на Кавказском фронте 1914—1917 г. Париж, 1933.
- ЕЛИСЕЕВ Ф. И, Казаки на Кавказском фронте 1914-1917: Записки полковника Кубан. казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах. — М.: Воениздат, 2001. — 308 с
- КОРСУН Н. Г. Сарыкамышская операция. — М.: Воениздат НКО СССР, 1937. — 164 с.
- КОРСУН Н, Г. Эрзерумская операция. — М.: Воениздат НКО СССР, 1938.
- КОРСУН Н, Г. Алашкертская и хамаданская операция, РККА им. М.В. Фрунзе. - М. : Воениздат, 1940. - 200 с., 11
- КОРСУН Н. Г. , Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк. — М.: Военное издательство Министерства Вооруженных Сил Союза ССР, 1946. — 98 с.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Kafkasya_Cephesi

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ BİTLİŞ VİLAYETİNDE İSLAHAT ÇALIŞMALARI VE NAHİYE TEŞKİLATI

Dr. Danyal TEKDAL

Pamukkale Üniversitesi, tekdaldanyal@gmail.com

Giriş

Osmanlı Devleti'nde ıslahat kavramı, devlet erkânı için değişik zaman dilimlerinde farklı beklentileri karşılamıştır. Devlet, her dönem ihtiyaç duyduğu kadar değişikliği hayat geçirmiştir. Klasik dönemde de ihtiyaç duyuldukça devlet kurumlarında yenilik yapılmış olmakla beraber bu kavram, Osmanlının son dönemi kadar devlet erkânının gündemini işgal etmemiştir. Özellikle savaş meydanlarında alınan askerî başarısızlıklardan sonra ıslahat kavramı daha sık gündeme gelir olmuştur. Askerî başarısızlıkların temelinde gerekli modernizasyonun yapılmadığı kanısına varıldıktan sonra ilk ıslah hareketlerine de askerî kurumlardan başlanılmıştır. Zamanla askerî ıslahatların tek başına yetersiz kaldığı anlaşılacak toplumsal alanda da bazı değişikliklerin yapılması için girişimler olmuştur. Özellikle II. Mahmud dönemi bu açıdan kırılma noktası olarak kabul edilebilir. Tanzimat Fermanı ve ıslahat Fermanı ile yasal bir çerçeveye oturtulmaya çalışılan yenilikler, I. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-ı Esasî'nin kabulü ile anayasal bir güvenceye kavuşmuştur. Böylece toplumun tamamına teşmil edilen hukukî eşitlik kavramı ile milliyetçi hareketlerin önü alınıp, devlet yıkılmaktan kurtarılacaktı. Lakin durum bu minvalde gelişmedi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde yaşanan hezimet ve kayıplar, Osmanlı Devleti vatandaşı olup, azınlık olarak tanımlanan birçok milletin arasında bağımsızlık sevdasını filizlendirdi. Savaştan sonra Balkanlardaki bazı milletlerin bağımsızlığını kazanması ve bazılarının ise özerk bir statüye kavuşması, Anadolu'daki Ermenilerin de bu düşünceye kapılmasında önemli bir etken oldu. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının ilgili maddeleri (16. ve 61.madde) ile Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı korunması yükümlülüğünü Osmanlı Devleti üzerine almıştır. Bu konudaki gelişmelerin takipçiliğini de anlaşmaya imza atan diğer ülkeler yapmıştır. Bu maddelerin hayata geçirilmesi konusunda dış ülkelerin müdahaleleri, Ermenilerin bağımsızlık hedefine ulaşılacağına olan inançlarını perçinlemiş ve buldukları yerlerde yüzyıllardır süregelen dengeleri bozmalarına sebep olmuştur. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı ve Vilayet-i Sitte olarak isimlendirilen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki altı vilayette (Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Van, Mamuratülaziz/Elazığ ve Bitlis) reform yapılması için dış ülkelerin baskısı sonucu ıslahat Lâyihası hazırlanarak belli bir plan dâhilinde hayata geçirilmiştir.

Lâyihanın en önemli ve maliyetli kısmını oluşturan nahiyeler konusu, 1871 tarihli vilayet nizamnamesindeki idarî yapılanmada da yer aldığından, bu konuda daha hızlı mesafe alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra idaresi konusunda değişim sürecinde olduğu bir zaman diliminde lâyihanın hayata geçmesi, devletin genelinde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de bir süredir yürüttüğü merkezileşme gayretlerini –Balkanların aksine- olumlu etkilemiştir.

Vilayet-i Sitte ıslahatı konusunda yapılan çalışmalar sınırlıdır. Konu ile ilgili çalışmalardan ilki Bayram Kodaman'ın Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası isimli eserdir. Eserde Doğu Anadolu Bölgesi'nin Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki idaresi ve II. Abdülhamid dönemindeki konumu ile Ermeni meselesinin arka planı ele alınmıştır. Bölgede hayata geçirilen ıslahat Lâyihası da Ermeni meselesi ile irtibatlı olarak ele alınmıştır. Bu konu ile ilgili ilk çalışma olması açısından oldukça önemli olan bu eser, daha sonra yapılan çalışmaların büyük bir kısmına ilham kaynağı olmuştur. Konu ile ilgili yapılmış diğer bir çalışma olan Zekeriya Türkmen'in Vilayât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) ıslahat Müfettişliği (1913-1914) isimli çalışması, Doğu Anadolu'daki ıslahat faaliyetlerini Ermeni meselesi odağında ele almış ve bu kapsamda ıslahat Lâyihası'na da değinmiştir. Fakat yazar, eserin ana temasını 1913-1914 tarihlerindeki ıslahat müfettişliğine yoğunlaştırmasından dolayı, çalışmamıza referans olan tarih aralığındaki gelişmelere pek değinmemiştir. ıslahat Lâyihası'nın içeriği ve uygulanması konusunda yapılmış en kapsamlı çalışma hiç kuşkusuz Ali Karaca'nın Anadolu ıslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899) isimli çalışmadır. Söz konusu çalışmada, Ahmet Şâkir Paşa'nın müfettişliğe getirilmesi süreci ifade edildikten sonra lâyihanın 32 maddesi paylaşılmış ve bu maddelerin Erzurum, Sivas ve Van vilayetlerinde hayata geçiş süreci detaylarıyla aktarılmıştır. Karaca, her ne kadar çalışmasını bu üç vilayet üzerine yoğunlaştırmış ise de konu içinde gerektiğçe diğer üç vilayetten de bahsetmiştir. Bahse konu olan üç vilayetin dışında kalan Diyarbakır, Mamuratülaziz ve Bitlis vilayetleri ile ilgili –diğerleri için yaptığı gibi- ayrı bir konu başlığı açmamış olması ve çok detaya girmemiş olması, bizi Bitlis vilayeti için bu çalışmayı inşa etmeye yönlendirmiştir. Bu açıdan bakıldığında yaptığımız çalışma, Karaca'nın değinmediği birçok detayı da gün yüzüne çıkarmayı hedeflemiştir. Aynı zamanda bu çalışmanın, lâyihanın Mamuratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerindeki uygulanma süreci ile ilgili yapılacak çalışmalar için de ilham kaynağı olması umulmaktadır.

Osmanlı Taşra İdaresinde Değişim ve Nahiyeye Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nin klasik yönetim biçiminde ülke, bir takım eyaletlere bölünmüştür. Birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle oluşan eyaletlerin başına beylerbeyi/vali tayin edilmiştir^[1]. Bu dönemde taşra teşkilatı idarî yönden, eyalet, sancak ve kaza esasına göre oluşturulmuştur. Bunların her birinde yürütme ve yargı kurumunun temsilcileri görev yapmıştır^[2]. Eyalet ve vilayet kavramları yer yer birbirinin yerine kullanılabilmiştir. Ama vilayet kavramının idare literatüründe eyalet kavramının yerini tam olarak alması 8 Ekim 1864'de ilan edilen Tuna Vilayeti Nizâmname'siyle^[3] gerçekleşmiştir^[4]. 1864 yılındaki bu düzenlemeyle vilayet sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar köylere bölünmüştür. Sırasıyla vali, mutasarrıf, kaymakam ve muhtarlarla buraların idaresi sağlanmıştır. Vali

- 1 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları, Ankara 1997, s.10.
- 2 Halime Doğu, XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1995, s.192.
- 3 Bu nizâmname 4 bölümden müteşekkildir. Nizâmnamenin tam metni için bkz. Düstür, Tertip I, C.I, Defa-i Sâniye, İstanbul Matbaa-i Amire, H.1282 (M.1865), s.517-536; Nizâmname, daha önce Niş, Silistre ve Vidin'den oluşmuş Tuna vilayetinde uygulamaya konulmuştur. Bu nizâmname ile eyalet yerine artık vilayet kavramı idarî bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Abdülhamit Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri-Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s.26; Nizâmname ile ilgili detay ve değerlendirme için bkz. Selda Kaya Kılıç, "1864 Vilayet Nizâmname'sinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", Tarih Araştırmaları Dergisi, C.24, S.37, 2005, s.99-111.
- 4 Kırmızı, a.g.e., s. 26.

kendi altındaki bütün idarî birimlerden sorumlu kişilerin başı olarak konumlanmıştır^[5]. Bu nizâm-nâmelerde belirtilen sistem, Fransız departman sistemine^[6] çok benzemektedir. Nizâmnâme ile birlikte vilayetler bu sisteme dâhil olmaya başlamıştır.

İlk olarak Bosna, Erzurum ve Şam vilayetlerindeki başarılı örnek uygulamalarını müteakip bütün vilayetleri kapsayacak şekilde bazı değişikliklere gidilmiş ve 1867'de "Vilâyet Nizâmnâmesi" adı altında yeni bir metin oluşturularak uygulama safhasına taşınmıştır^[7]. 1864 yılından itibaren, Rumeli'de 10 vilayet (44 sancak), Osmanlı Asya'sında 16 vilayet (74 sancak) ve Osmanlı Afrika'sında 1 vilayet (5 sancak) bu sisteme dâhil olmuştur^[8]. Nizâmnâmeye, ilerleyen zamanda ihtiyaç duyuldukları talimatlar eklenmiştir. Özellikle 1868'de hazırlanan Girid Nizâmnâmesi'nden sonra 1867 Nizâmnâmesi'nde de bazı değişiklikler hâsıl olmuştur. Nihayetinde gerekli değişiklikler yapılarak 22 Ocak 1871'de "İdâre-i Umûmîyye-i Vilâyat Nizâmnâmesi" adıyla yayımlanmıştır^[9]. Bu nizâmnâme ile vilayet idarî yapısı büyükten küçüğe doğru vilayet (vali), sancak (mutasarrıf), kaza (kaymakam), nahiye (müdür) ve köy (muhtar) olarak sınıflandırılmıştır^[10]. İhtiyaca binaen bu nizâmnâmeye ek olarak 21 Şubat 1876 tarihinde kırk maddelik bir metin "İdâre-i Umûmîyye-i Vilâyatlar Hakkında Talimat" adıyla vilayetlere gönderilmiştir^[11]. 1871 tarihli nizâmnâme ile 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar, yaklaşık kırk iki yıl sürecek yeni bir döneme girilmiştir^[12].

Nahiye, idarî ve coğrafi anlamda küçük veya büyük bir çevreyi/bölgeyi, bazen de çok geniş bir alanı ifade eden bir terimdir^[13]. Tanzimat öncesinde sancaklar, idarî-askerî bakımdan tımar nahiyelerine ayrılmıştır. Bunun yanında kadı nâiblerinin yetki alanı anlamında adlî-kazaî nahiyelerin varlığından da bahsedilebilir. Böylece Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı taşra idaresinde idarî-askerî ve adlî-idarî-kazaî bakımlardan iki tür nahiyenin olduğu ifade edilebilir. Bundan maksat, askeri kökenli bey ile ulemâ kökenli kadı ikilisi ile taşra idaresinde dengeyi sağlamaktır^[14]. Modern anlamda nahiye teşkilatı ise 1871'de kabul edilen "İdâre-i Umûmîyye-i Vilâyat Nizâmnâmesi" ile ilk defa Osmanlı idarî yapısına yönetim birimi olarak girmiştir. Söz konusu nizâmnâme ile hayata geçirilen yeni idarî birim tamamen mahalli bir yapıyı esas alıyordu. Nahiye müdürü olmak için mahallin yerlisi, 25 yaşını doldurmuş okur-yazar bir Osmanlı vatandaşı olmak ön şarttı. Müdür olacaklar, mahallin valisi tarafından atanmak üzere Dâhiliye Nezareti'ne sunulur ve buradan onay alındıktan sonra asaleten tayini gerçekleştirilirdi. Nahiyelerin köyler üzerinde herhangi bir denetim ve yönetim yetkisi yoktu. Nahiye müdürü yerelde devletin temsilcisi olarak görev almıştır. Nahiye müdürüne yardımcı olması için yerelden seçilen azalar ile yılda dört defa toplanacak bir de nahiye meclisi kurulmuştur^[15]. Nahiye meclisi ve azaların seçimi ile ilgili yetkili komisyonca zamanla nizamnameyi tamamlayıcı bazı kararlar alınmıştır. 1880 yılında Hariciye Nezareti bünyesinde teşkil edilen komisyonca alınan karar gereği, nahiye meclisine yerelden seçilecek üye sayısının 4-6 arasında olması uygun görülmüştür. Bunun yanında adı geçen meclisin haftada bir kere toplanması ve nahiyelerde jandarma

5 Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s.185; Kırmızı, a.g.e., s.32.

6 III. Napolyon'un Fransa'sı vilayet idare sistemine verilen isim olup, beş aşamalı bir idarî yapılanmayı esas almıştır. Bu sistemin Osmanlı Devleti'ndeki karşılığı vilayet, sancak, kaza, nahiye ve karye olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar şekilsel olarak benzeşiyor ise de Osmanlı Devleti'nin coğrafi birimlerinin genişliği ve idarî olarak alt birimlere kadar nüfuz edememesi noktasında Fransa'daki uygulamadan ayrılmaktadır. Kırmızı, a.g.e., s. 32.

7 Düstûr, Tertip I, C.I., s.608-624.

8 İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s.430

9 Düstûr, Tertip I, C.I., s.625-651; 1864 yılındaki nizâmnâme ile birlikte Tuna (Bulgaristan) vilayetinde uygulama safhasında elde edilen başarılı neticeler 1871 Nizâmnâmesi'nin teşekkülünü ve uygulama alanının genişlemesini sağlamıştır. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.175.

10 Kırmızı, a.g.e., s. 31.

11 Kırmızı, a.g.e., s. 34.

12 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilayet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri", Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Eylül 1996, S.5/5, s.90

13 M.Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, MEB Basımevi, İstanbul, 1964, s. 37.

14 Biray Çakmak, "Osmanlı Taşrasında Yönetilme Kaygıları: Karahallı Mülki Nahiyesi'nin Kuruluşu", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 10 Sayı 19 (Bahar 2014), s.6.

15 Ortaylı, Türkiye Teşkilât ..., s.432.

istihdamının sağlanması yönünde de karar alınmıştır^[16]. Zamanla yapılan eklemeler ile birlikte değişikliğe uğrayan nahiye teşkilatının yapısı ile ilgili düzenlemeler Islahat Lâyihası'nın 7.maddesinden 16.maddesine kadar olan kısımda detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Nahiyeye heyetlerinin nasıl teşkil edileceği, nahiyeye müdür ve muavinin seçiminde nelere dikkat edileceği, nahiyeye meclisi azalarının seçimi ve sayısı gibi hususlar hakkında gerekli içerik düzenlenerek bu konuda standart bir idarî yapının inşa edilmesi amaçlanmıştır. Böylece devlet sathındaki idarî uygulamalarda birliktelik sağlanması yolunda önemli bir adım daha atılmıştır.

Bitlis Vilayeti'nin Teşekkülü

Bitlis'te vilayet teşkilatının oluşumunda bazı gelişmelerin süreci hızlandırdığı söylenebilir. Bunlardan birisi, 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı (93 Harbi) neticesinde imzalanan Ayestefanos ve Berlin Anlaşmaları ile toprak kayıplarının yaşanması; diğeri savaş neticesinde Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermenilerin can ve mal güvenliğinin devletin garantisine altına alınmasıyla buradaki idarî yapının olması Ermeni olayları karşısında seri bir şekilde müdahale edebilecek bir statüde yeniden teşkil edilme-yi zorunlu kılmasıdır^[17]. Öte taraftan Bitlis vilayeti'nin teşekkülünün sağlayacağı faydalar konusunda vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan raporda^[18] Bitlis'in civardaki diğer yerleşim birimlerindeki asayiş sorunlarının çözümü noktasında –bulduğu konum itibarıyla- önemli bir görev yükleneceği ifade edilmiştir. Bu zorunluluklar ve askerî/siyasî gelişmelerin akabinde Bitlis vilayeti'nin teşekkülüne hız verilmiştir. Bitlis'in vilayet merkezi olarak belirlenmesinde merkez sancak nüfus miktarının da etkili olduğu hususu gözden kaçırılmamalıdır. Zira sancak merkezi nüfus oranlarına bakıldığında büyükten küçüğe doğru Bitlis (46.075), Muş (37.325), Genç (22.700) ve Siirt (19.860) nüfusa sahiptir. Bu oranlara kaza ve nahiyeye ile köy nüfusu da eklendiğinde nüfus Bitlis'te (109.655), Siirt'te (106.115), Muş'ta (81.325) ve Genç'te (52.898) olmaktadır. Vilayet toplam nüfusu ise 349.992'dir. 1881 yılı itibarıyla Bitlis'e komşu diğer vilayetlerin nüfus oranlarına bakıldığında Erzurum'un 559.025, Mamuratülaziz'in (Elazığ) 381.346, Diyarbakır'ın 369.030 ve Van'ın 119.860 olduğu görülmektedir^[19]. Bu değerlere bakıldığında, Bitlis'in nüfus oranı açısından orta ölçekte bir vilayet olarak planlandığı ifade edilebilir. Yeni bir vilayetin teşekkülünde, idarî, malî, sosyal vs. açıdan çok ince hesaplamaların yapılması zorunluydu. Söz konusu hususlar dikkate alınarak uzun bir çalışma neticesinde "Teşkilat Defteri" olarak isim bulmuş ve bu haliyle Şûrâ-yı Devlet'e takdim edilmiştir^[20]. Bitlis vilayeti'nin kuruluş çalışmaları, 30 Kasım 1879 tarihinde tamamlanmıştır^[21]. Fakat vilayetin bir bütün olarak teşekkülü ve kurumsallaşması daha sonraki yıllara sarkmıştır. Bundan dolayı devlet salnamelerine de ancak 1880 yılında bağımsız vilayet olarak yansımaya başlamıştır^[22]. Devlet salnamelerini esas alan yabancı kaynaklarda da 1880 yılı kabul edilmiştir^[23]. Yeni kurulan Bitlis vilayeti, doğu, kuzeydoğu ve güney yönünden Van vilayetine, kuzeyde Erzurum, batı ve kuzetbatıda Diyarbakır ve Mamuratülaziz ve güneyde Musul vilayetleri ve Mardin sancağı ile komşu olmuştur^[24]. Bitlis ile birlikte Rumeli'de

16 Komisyon ayrıca müdür tayini, nahiyelerin nüfusu ve bağlı bulunduğu kaza/sancağa uzaklığı gibi birçok konuda karar almıştır. Kararın tam metni için bkz. BOA. DH. MKT. (Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi Belgeleri) 1333/17, 27 N 1297 (2 Eylül 1880), BOA. DH. MKT. 1333/34, 29 N 1297 (4 Eylül 1880).

17 Bitlis İl Yıllığı 1967, s.12; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. I-VIII, TTK Yayınları, Ankara 1983, s.331.

18 BOA. ŞD. (Şûrâ-yı Devlet) 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).

19 Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.310-313.

20 BOA. ŞD.284/46, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880); BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).

21 BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881); Darkot ise 1879 tarihini teyit etmekle beraber Aralık ayında kurulduğunu aktarmıştır. Besim Darkot, "Bitlis", İA, C.2, İstanbul 1979, s. 659; Bu tespitler ile paralel olarak başka kaynaklarda da 1879 tarihi geçmektedir. Vatan Memleket İlaveleri "1952-1953 Bitlis İlavesi", 1953, s.11; Osman Yalçın, Siirt-Bitlis, Özyürek Yayınları, İstanbul 1952, s.19.

22 SDA (Salnâme-i Devlet-i Aliye) H. 1297 (1880), s. 237.

23 Richard G. Hovannisian, Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, Mazda Publisher, California, 1980, s.3.

24 SVB (Salnâme-i Vilayet-i Bitlis), H.1310 (M.1892), s. 132.

Kosova ve Arap Yarımadası'nda Musul ile Beyrut vilayetleri kurulmuştur^[25]. Bitlis vilayetini oluşturan sancak, kaza ve nahiyelerine bir bütün olarak bakıldığında, 4 sancak, 15 kaza, 5 nahiyeye, 2.167 köy ve 76.551 haneden müteşekkil bir vilayetin oluştuğu ifade edilebilir.

Sancak düzeyinde dağılıma bakıldığında ise Bitlis merkez sancağının, Karçıkan, Hizan, Ahlât ve Mutki kazalarıyla Çukur nahiyesinden; Siirt sancağının, Rıdvan, Eruh, Pervari, Şirvan ve Garzan kazalarıyla Beşiri ve Zerki nahiyelerinden; Muş sancağının, Malazgirt, Bulanık, Varto kazalarıyla Kesur ve Handeris nahiyelerinden; Genç sancağının ise, Kulp, Sason ve Çabakçur kazalarından oluştuğu görülmektedir^[26]. Bitlis, bağımsız bir vilayet olarak bilinmesinden sonra bile kendisine bağlanan kaza/nahiyeye/köylerin idari ve malî açıdan daha önce bağlı oldukları yerlerden ayrılma süreci aşamalı olarak tamamlanabilmiştir^[27]. Hatta bazı yerler daha sonra tekrar eski konumuna geri dönerek ayrılmıştır^[28]. Bu durum, vilayet sathında bazen nahiyeye bazen de köy statüsünde Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir^[29].

Islahat Lâyihasının Bitlis'te Hayata Geçmesi

3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın 16.maddesi ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 61.maddesi gereği Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması ve onların Kürtler ile Çerkezlerle karşı korunması taahhüt edilmiştir. Bu maddelerin gereği olarak anlaşmaya imza atan ülkelerin işin takipçisi olması üzerine ıslahat konusunun bir an önce uygulanması için baskılar yapılmaya başlanmıştır. Islahattan beklentinin Ermenilere bağımsız bir devlet kurmak olduğu algısı, devlet ricalinin genelinde hâkimdi^[30]. Bundan dolayı ıslahat işleri zamana yayılmak istenmiştir. 1879 yılında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne verdiği dokuz maddelik Islahat Lâyihası'nda yer alan hususların uygulanması için yaptığı baskılar neticesinde Anadolu'ya ve özellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde görev yapacak yabancı bir genel valinin tayini gündeme gelmiştir^[31]. Böylece Vilayet-i Sitte'deki Ermenilerin İngiltere'nin etkisi altına alınması planlanmıştır. 1880 yılında baskılar netice vermiştir. İngiliz generallerinden birisinin de içinde bulunduğu bir teftiş heyeti Anadolu'yu teftiş için gönderilmiştir. İngiltere'nin ıslahat konusundaki ısrarı ve baskısı bu tarihten sonra da devam etmiştir. 28 Ekim 1892 tarihli Sadaret tezkiresinde de açıkça ifade edildiği

25 Vecihi Tönük, Türkiye'de İdari Teşkilatın Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu, İçişleri Bakanlığı Yay., Ank. 1945, s. 128, 129.

26 Yerleşim yerleri ile ilgili diğer detaylar için bkz. BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).

27 Örneğin, Diyarbakır vilayetine bağlı Beşiri, Hevidan ve Bicar nahiyeleri, Teşkilat Defteri'nde Bitlis'e bağlı olduğu ifade edilmesine rağmen ancak 1880 yılının ilk aylarında Bitlis vilayetine bağlanabilmiştir. BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).

28 Bunu örnekleyecek olan yerleşim birimi Bitlis merkez sancağına bağlı Karçıkan kazasıdır. Vilayet teşkilat defterinde Bitlis'e bağlı görünen Karçıkan kazası, bir süre sonra Van'a bağlanmıştır. Bitlis vilayeti, bu kazayı çalışılan dönemin sonuna kadar bir daha kendine bağlayamamıştır. BOA. ŞD. 1874/24, 28 Ra 1298 (28 Nisan 1881); BOA. ŞD. 1875/38, 24 N 1301 (18 Temmuz 1884); BOA. ŞD. 1877/26, 25 L 1305 (5 Temmuz 1888).

29 Bitlis vilayeti teşekkül ederken Diyarbakır vilayetinden alınarak Bitlis'e bağlanan Beşiri nahiyesine tabi dört köy, 1884 tarihinde tekrar Diyarbakır vilayetine iade edilmiştir. BOA. ŞD. 1463/18, 16 S 1307 (12 Ekim 1889).

30 Bu konuda 27 Ekim 1879 tarihinde Tevfik Paşa'nın Paris Seferetine hitaben kaleme aldığı yazıda, özetle ıslahattan maksadın Bulgaristan'da olduğu gibi Doğu vilayetlerinin Osmanlı Devleti'nden ayırmak olduğu ve ilerde Ermenilere bağımsız bir devlet kurdurmak amaçlandığı açıkça ifade edilmiştir. Tevfik Paşa ayrıca yapılması düşünülen ıslahatın sadece bu bölgeler için değil, devletin tamamı için yapılmasının daha uygun olacağını dile getirmiştir. Yazının tamamı için bkz. BOA. Y.PRK.EŞA. (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Maruzâtı) 22/76, 14 R 1313 (4 Ekim 1895); Kodaman'da benzer düşünceler paylaşılmıştır. Ona göre yapılacak ıslahatlar ile Ermeni cemaatine muhtariyet verilerek güçlenmesi sağlanacak ve Osmanlı Devleti parçalanma sürecine girdiği gibi İngiltere'nin güdümünde bağımsız bir Ermeni devleti kurulacaktır. Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Ankara 1987, s.137.

31 Yabancı ülkeler, Doğu Anadolu'da 1913-1914 tarihlerinde hayata geçirilen ıslahat çalışmalarında bu amaçlarına ulaşmışlardır. Zira Van-Bitlis-Harpur ve Diyarbakır bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff; Trabzon-Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollandalı Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Westenenk 28 Nisan 1914 tarihinde genel müfettiş olarak atanmıştır. Zekeriyâ Türkmen, Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği (1913-1914), TTK. Yayınları, Ankara 2006, s.58.

üzere merkezî hükûmet, Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat gibi bir niyete sahip değildir. Fakat İngiltere'nin ısrarından dolayı bu konuda –niyetleri olduğuna dair- bazı cevaplar vermek zorunda kalmıştır³². 1895 yılına gelindiğinde ise İngiltere, Anadolu vilayetleri için bir genel komiserin görevlendirilmesi için Bâbîâlî'ye baskı kurmaya başlamıştır. 40 maddelik bir proje üzerinde çalışmalar yürütülürken genel komiser yetkisine sahip olacak Anadolu Islahatı Umûmi Müfettişliği kurularak müfettişliğine Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa 27 Haziran 1895 tarihinde tayin edilmiştir³³. Şâkir Paşa'ya, uygulanmak üzere bir de "Islahat Lâyihası" ve talimatname verilmiştir. Şâkir Paşa'ya verilen görevde ona yardımcı olmak ve onun denetim görevini icra etmesini kolaylaştırmak amacıyla bazı komisyonlar da kurulmuştur.

Yapılacak ıslahat çalışmalarını Şâkir Paşa başkanlığındaki Islahat Teftiş Heyeti denetlemiş, heyetin belirttiği hususları Islahat Teftiş Komisyonu incelemiş ve işlerin hızla yürütülebilmesi için de Tesri-i Muamelât Komisyonu faaliyette bulunmuştur. Bu komisyonların yanında ilk teftiş, adliye, sıhhiye, mülkiye ve askeriye gibi değişik birçok konuda görev yürütmek üzere heyetler de faaliyette bulunmuştur³⁴. Heyet ve komisyonların istekleri doğrultusunda yereldeki meclis ve görevliler de gerektiğince görev icra etmiştir. Vilayetlerde görevli bu görevli ve heyetler Islahat Lâyihası'nın ne ölçüde uygulanıp/uygulanmadığına dair her ayın başında merkeze rapor göndermekle görevli kılınmıştır³⁵. Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın yayımlanmasından sonra gayrimüslimlerin devlet dairelerinde istihdamları –bir önceki yüzyıla göre- hız kazanmıştır.

1878 Berlin Antlaşması'nı müteakip Vilayet-i Sitte'de yapılacak reform kapsamında, nüfus nispetinde gayrimüslimlerin devlet kurumlarında istihdamı için çabalar yoğunlaşmıştır. Fakat bu alanda yapılan çalışmalar yavaş ilerlediğinden 1895 yılında Vilayet-i Sitte için Islahat Lâyihası yayımlanmıştır. Lâyihanın 16 fasıl ve 32 maddeden oluşan maddeleri istihdam ile birlikte başka konularda da düzenleme yapmıştır³⁶. Bunlar tablo halinde şöyle gösterilebilir:

Tablo 1: 20 Ekim 1895 Tarihli Islahat Lâyihası İle İlgili Fasıl, Konu ve Maddeler

Fasıl No	Konusu	İlgili Maddeler
1.	Vilayetler ve mutasarrıflar	1. ve 2.madde
2.	Kaymakamlıklar	3. ve 4.madde
3.	Vilayetlerde istihdam olunacak Müslim ve gayrimüslim memurların miktarı	5.madde
4.	Sancak ve kaza meclisi	6.madde
5.	Nahiyeler	7, 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14, 15. ve 16.maddeler
6.	Adliye	17, 18. ve 19.maddeler
7.	Polis	20. ve 21.madde
8.	Jandarma	22. ve 23.madde
9.	Köy bekçileri	24.madde
10.	Hapishaneler ve tahkikât-ı evveliyeye heyeti	25. ve 26.madde

32 BOA. Y.PRK. BŞK. (Yıldız Perakende Mabeyn Başkıtabeti Evrakı) 28/11, 06 R 1310 (28 Ekim 1892).

33 Şâkir Paşa'ya yetkilerini kullanırken gerektiğinde şiddete başvurma yetkisi de verilmiştir. II. Abdülhamid'in Şâkir Paşa'ya olan güveni ve işin nezaketi, kendisine olağanüstü bir güven ile birlikte çok geniş yetkilerin de verilmesini sağlamıştır. BOA. Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı) 81/6, 1 Ca 1313 (20 Ekim 1895); Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899), Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.54-61.

34 Karaca, a.g.e, s.58.

35 Raporların düzenli gönderilmediği anlaşılmaktadır. Zira bu konuda yoğun bir yazışma cereyan etmiştir. Yazışmalarda çoğunlukla aylık gönderilmesi gereken raporların ya gönderilmediği ya da geç gönderildiğine vurgu yapılmıştır. Bu uyarılar işe yarayacak ki Bitlis vilayeti hakkında daha sonra kaleme alınan bazı raporlarda bu işin düzene girdiği ifade edilmiştir. BOA. Y.PRK.BŞK. 16/46, 11 Z 1306 (9 Temmuz 1889); BOA. DH. MKT. 1700/25, 27 C 1307 (18 Şubat 1890); BOA. DH. MKT. 1700/91, 28 C 1307 (19 Şubat 1890); BOA. DH. TMIK.S. (Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islâhat Komisyonu) 9/26, 16 Z 1314 (18 Nisan 1897).

36 Lâyihanın içeriği hakkında daha detaylı bilgi için bkz. BOA. Y.PRK.BŞK. 41/28, 16 Za 1312 (11 Mayıs 1895); BOA. Y.PRK.A.(Yıldız Perakende Sadâret Evrakı) 10/101, 29 Z 1313 (12 Mayıs 1896); Karaca, a.g.e, s.217-222.

11.	Aşâir ve ekrâdın teftişi	27.madde
12.	Hamidiye Süvari Alayları	28.madde
13.	Emlak senedâtı	29.madde
14.	Vergi tahsilâtı	30.madde
15.	Aşar	31.madde
16.	Teftiş komisyon-ı dâimisi	32.madde

Lâyihanın maddelerini uygulamak üzere görevlendirilen Şâkir Paşa'nın 24 Ağustos 1895'te bölgeye gelmesiyle çalışmalar ivme kazanmıştır. İlk olarak Erzurum vilayetinde başlatılan ıslahat çalışmaları kısa zaman içinde birçok vilayeti kapsar hale gelmiştir. Bu kapsamda Bitlis vilayetinde -diğer vilayetlerde olduğu gibi- idarî, beledî, adlî ve askerî alanlarda gayrimüslim istihdamı hızlı bir şekilde yapılmıştır. Ağustos ayından Kasım ayına kadar geçen üç ay zarfında lâyhada belirtilen hususların hemen hemen tamamı ile ilgili vilayet genelinde düzenlemelerin yapılmaya başlandığı görülmektedir. Düzenlemelerin ne kadarının hayata geçirildiği ve ne kadarının bekletildiği gibi konularda Tesri-i Muamelat Komisyonu, Şâkir Paşa'dan ve Bitlis valisinden düzenli olarak rapor talep etmiştir^[37]. Bu kapsamda 20 Ekim ve 1 Kasım 1896 tarihlerinde Şâkir Paşa ile 16 Ekim ve 13 Kasım 1896 tarihlerinde Bitlis Valisi Ömer tarafından gönderilen rapor ve şifreli telgraflarda lâyiha maddelerinden hangisinin ne şekilde hayata geçirildiği, bu konuda ne ölçüde mesafe alındığı gibi konularda detaylı bilgiler paylaşılmıştır^[38]. Şâkir Paşa'nın gönderdiği raporda ayrıca hedeflenen ıslahatın hayata geçirilmesinde gerekli olan ödeneğin temini için -vilayet idaresindeki idarî değişiklik dâhil- birçok konuda yapılması gerekenler detaylarıyla aktarılmıştır^[39]. Tavsiye edilen değişiklik ve ortaya konan gayret, lâyihanın hayata geçirilmesi hususunda Şâkir Paşa'nın ne kadar samimi olduğunu göstermektedir. Lâyihanın yürürlüğe girdiği yıl olan 1895 yılı itibariyle gayrimüslim nüfusun vilayet genelindeki oranına bakıldığında % 29.5 olduğu görülmektedir^[40].

İlerleyen yıllarda bu oran azalarak 1904 yılında % 26'ya düşmüştür. Vilayet sathında yapılan gayrimüslim tayinlerinde de genel itibariyle bu oran dikkate alınmıştır^[41]. Nüfus oranı nispetinde temsiliyet için kadrolar boşaldıkça gayrimüslimler istihdam edilmiştir^[42]. Lâyihanın ilgili maddeleri gereği -Vilayet-i Sitte'nin genelinde olduğu gibi- Bitlis vilayetinde şu çalışmalar yapılmıştır:

Lâyihanın birinci maddesine istinaden Bitlis'te vali muavinliği için gayrimüslimlerden birisinin tayin edilmesiyle ilgili hazırlıklar yapılmış ve vali vekilliğine 31 Kasım 1896 yılında Ankara Valisi Eski Muavini Rum-Katolik Andon Efendi tayin edilmiştir^[43]. Sancak merkezlerine ise -ikinci madde gereği- gayrimüslim mutasarrıf vekili tayini yapılmıştır. 1896 yılının Mart ayında Muş'a bir gayrimüslim mutasarrıf vekili tayini için tavsiyede bulunulmuştur^[44]. 1899 yılında Muş sancağı mutasarrıf vekili olarak Agob Efendi'nin adı zikrolunurken Genç sancağında ise Cercis Efendi'nin bu görevi yürüttüğü görülmektedir^[45]. Lâyihanın üç ve dördüncü maddesine istinaden 1896'da Vilayet-i Sitte dâhilindeki

-
- 37 BOA. DH. TMIK.S. 1/65, 11 Ca 1314 (18 Ekim 1896); Başkente gönderilen raporlar birleştirilerek genel itibariyle Vilayet-i Sitte'de bu konuda alınan mesafe tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmadan amaçlanan hem yapılan yatırımların dönütünü almak hem de yabancı ülkelere bu konuda verilecek raporlar için veri sağlamaktır. Bu konu hakkında 12 Mart 1896 tarihinde düzenlenen rapor için bkz. BOA. Y.PRK.A. 10/104, 29 Z 1313 (12 Mart 1896).
- 38 BOA. DH. TMIK.S. 1/57, 11 Ca 1314 (18 Ekim 1896); BOA. DH.TMIK.S. 1/71, 13 Ca 1314 (20 Ekim 1896); BOA. Y.PRK. ASK. (Yıldız Perakende Askerî Maruzâtı) 116/21, 11 C 1314 (17 Kasım 1896); Söz konusu olan raporlar ilerleyen yıllarda gönderilmeye devam edilmiştir. 24 Ocak 1904 tarihinde Bitlis Vali Vekili Mehmed adına gönderilen şifreli yazıda, lâyiha maddeleri ile ilgili gelişmeler madde madde ifade edilmiştir. BOA. DH.TMIK.S. 51/7, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).
- 39 Rapordeki diğer detaylar için bkz. BOA. DH. TMIK.S. 3/9, 16 C 1314 (22 Kasım 1896).
- 40 Karpat, a.g.e., s.322, 323; Bitlis'in 1814-1914 yılları arasındaki gayrimüslim nüfus oranı için bkz. Danyal Tekdal, II.Ab-dülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2018, s. 162.
- 41 BOA. DH. UMVM. (Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti) 83/1, 24 Za 1321 (11 Şubat 1904).
- 42 Bu konuda kati bir şekilde hakkaniyet çizgisinin aşılmasına imtina edilmesi hususunda Şâkir Paşa'ya talimat verilmiştir. Kadroları işgal edenlerden hak etmeyenlerin hemen işden el çektilmesi ve yerlerine gayrimüslimlerin istihdamının sağlanması istenmiştir. BOA. İ.DUİT (İrâde Tasnifi Dosya Usulü) 146/26, 19 S 1313 (11 Ağustos 1895).
- 43 Karaca, a.g.e., s.163,164; SDA, H.1314 (M.1896), s. 760.
- 44 BOA. Y.PRK.A. 10/104, 29 Z 1313 (12 Mart 1896).
- 45 SVB, H.1317 (M.1899), s.156, 218.

15 kazaya, gayrimüslim kaymakam vekili tayin için onay çıkmıştır^[46]. Aynı yıl içinde Şirvan kazasının kaymakamı Müslüman, vekili ise gayrimüslimlerden seçilmiştir^[47]. Lâyihanın sekizinci maddesi gereği 1896'nın Mart ayında Eruh'a gayrimüslim bir kaymakam vekili tayini için gerekli düzenlemelere başlanmıştır^[48]. Aynı yılın Aralık ayında ise Eruh'un üç nahiyesine gayrimüslim müdür muavini tayin edilmiştir^[49]. 1897 Ocak ayında Genç'e tâbi Oğnut nahiyesi müdür muavinliğine Hristiyan Avak Ağa seçilmiştir^[50]. Vilayet genelinde gayrimüslim istihdamı konusundaki çabalar sonucunda lâyihanın beşinci maddesi gereği meclislerde de temsiliyetin sağlanmasına gayret edilmiştir. Buna göre (Ortodoks) Ermeni murahhası, vilayet idare meclisinin doğal/daimi üyesi olarak görevlidir^[51]. Aynı mecliste sayıları bazen iki bazen de üç olan Ermeni azalar görev yapmıştır^[52].

Sancak idare meclislerindeki durum da aynıdır. Mahkemelerde de en az iki gayrimüslim azanın bulundurulmasına dikkat edilmiştir^[53]. 1896 yılı itibarıyla Bitlis vilayetindeki toplam memur sayısı 513'tür. Bu memur sayısının gayrimüslim nüfus oranına (% 26) göre karşılığı 133'tür. 133 kişinin 19'u polis ve diğer 114'ü de diğer dairelere pay edilmiştir^[54]. Belediye meclisinde de en az iki gayrimüslim aza bulunmuştur^[55]. Her nahiyede lâyihanın on yedinci maddesi gereğince ahalinin arasındaki sorunları barış ile çözümlenmek üzere muhtarın başkanlığında bir İhtiyar Meclisi kurulmuştur. On sekizinci madde ile de Nevahi Meclisleri nahiyede, İhtiyar Meclisleri de köylerde sulh hâkimliği görevini icra etmeye başlamışlardır.

Lâyihanın on dokuzuncu maddesi gereği adli teşkilatın iş ve işleyişinin teftişi için ihdas edilen adliye müfettişliği, Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Bitlis'te de oluşturulmuştur. Bitlis'e görevlendirilen bütün müfettişler Van ve Bitlis vilayetlerinin ikisi için tayin edilmiştir. 1896 yılında bu makamda Ahmed Zühdü Bey varken bir yıl sonrasında yerine Van İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi Halil Hulusi Efendi tayin edilmiştir^[56].

Lâyihanın yirmi ve yirmi birinci maddesi gereği polis teşkilatına gayrimüslimlerin istihdamına hız verilmiştir. 1896'da vilayet genelindeki 82 polisten 21'i gayrimüslimlerdenidir^[57]. 1898'de boş olan komiser ve polis kadrolarına Bitlis'teki gayrimüslimlerin tayin edilmesi çalışmaları, talep eden olmadığından neticesiz kalmıştır. Bu yüzden vilayet, İstanbul'dan boş kalan kadroların doldurulmasını istemiştir^[58]. 1904 yılı itibarıyla vilayet polis teşkilatının toplam mevcudu 106'dır. Bunların 17'si gayrimüslimdir^[59]. Yirmi birinci madde ayrıca her nahiyeye yeterli miktarda polis memurunun

-
- 46 Gayrimüslim nüfusu yaklaşık olarak 1/3 oranında olan Ovacık, Hınıs, Gürün, Suşehri, Adilcevaz, Gevaş, Şatak, Gevad, Ahlât, Hizan, Bulanık, Silvan, Palu, Arabgir ve Çarsancak kazalarına gayrimüslim kaymakam vekili tayini için onay çıkmıştır. Daha sonra yapılan düzenleme ile Şirvan'da bu listeye eklenmiştir. BOA. DH. TMK.S. 4/30, 05 B 1314 (20 Aralık 1896).
- 47 Serkez Efendi, 750 kuruş maaş ile bu göreve tayin edilmiştir. Aynı tarihte Diyarbakır vilayetinde Silvan ve Palu; Mamuratülaziz'de Arabkir ve Çarsancak; Erzurum'da Kığı ve Bayburd; Van'da Gevaş ve Şatak kazalarına da kaymakam vekili tayin edilmiştir. BOA. DH. TIMIK.S. 2/92, 10 C 1314 (16 Kasım 1896).
- 48 BOA. Y.PRK.A. 10/104, 29 Z 1313 (12 Mart 1896).
- 49 Medro, Şamas İsa ve Moşe Ağalar tayin edilmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 3/101, 28 C 1314 (4 Aralık 1896).
- 50 BOA. DH. TMIK.S. 6/82, 23 Ş 1314 (27 Ocak 1897).
- 51 Ermeni Murahhas Vekili Rahip Horan 1889'da, Eğişe Efendi ise 1898-1900 yıllarında zikrolunan meclisteki çalışmalara katılmıştır. BOA. DH. ŞFR. (Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Belgeleri) 140/40, 24 H 1305 (6 Temmuz 1889); SVB, H.1316 (M.1898), s. 103; H.1317 (M.1899), s.107; H.1318 (M.1900), s. 107.
- 52 İdare meclisinde azalık yapanlar ise şunlardır: Haçik Ağa, Avidis Efendi, Kigork Efendi, Ağacan Efendi. SVB, H.1310 (M.1892), s.107; H.1316 (M.1898), s.103; H.1317 (M.1899), s.107; H.1318 (M.1900), s. 107.
- 53 1898 yılında İstinaf Mahkemesinin gayrimüslim azaları Karabet Efendi ile Agob Efendi; Bidayet Mahkemesinin ise Miğirdic Efendi ile Apot Efendi'dir. SVB, H.1316 (M.1898), s.111.
- 54 Kadrolar tespit edildikten sonra başvurular alınmaya başlanmış ve tayin süreci başlatılmıştır. Vilayet mektubî kalemine Agob Efendi alınmıştır. BOA. DH. TMIK.S. 4/32, 5 B 1314 (10 Aralık 1896).
- 55 1898 yılında belediye dairesinde Başeryan Murad Ağa ile Kakosyan Haçik Efendi aza olarak görev yapmışlardır. SVB, H.1316 (M.1898), s.116.
- 56 Halil Hulusi Efendi'nin bu göreve getirilirken 43 yaşında olduğu, Arapça, Farsça ve Fransızca bildiği, Hukuk Mektebinden çok iyi bir derece ile mezun olduğu ifade edilmiştir. BOA. İ.AZN. (İrâde Azınlık). 27/9, 09 Ra 1315 (8 Ağustos 1897)
- 57 BOA. DH. TMIK.S. 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896).
- 58 BOA. DH. TMIK.S. 21/20, 17 Ca 1316 (3 Ekim 1898).
- 59 BOA. DH. TMIK.S. 51/1, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

istihdamını da ön görmektedir. Bu maddenin gereği olarak nahiyelere kısa zamanda polis istihdamı sağlanmıştı^[60]. Bitlis'te ıslahat lâyhâsının yirmi ikinci ve yirmi üçüncü maddeleri gereği 1896 yılının Nisan'ında jandarma teşkilatında önce durum tespiti yapılmıştır. Yapılan tespite göre toplam jandarma sayısı 1.054'tür. Bunun 684'ü Müslüman ve 370'inin de gayrimüslimlerden olması gerektiği belirlenmiştir. Buna göre istihdamı fazla yapılmış olan Müslümanlardan 264 kişinin meslekten çıkarılıp, yerine gayrimüslimlerin istihdamının gerektiği ifade edilmiştir^[61]. Daha sonra jandarma sayısında yapılan düzenleme ile gayrimüslimler için ayrılan kadro sayısı 295 olmuştur^[62]. Bu kontenjanlar için başvurular alınmış ve ilk etapta 1896 yılının Kasım ayında 50, Aralık ayında 22 olmak üzere toplam 72 gayrimüslim askerinin kaydı yapılmıştır^[63]. 1896 yılının Aralık ayında merkez jandarma alayına Hristiyanlardan 4 kişinin daha istihdam edildiği raporlanmıştır^[64].

1897 yılının Ocak ayına kadar Bitlis'te jandarma için ayrılan kontenjanlara kaydını yapan gayrimüslim vatandaş sayısı 162 olmuştur. Aynı tarihte Mamuratülaziz vilayetine 83, Diyarbakır'a 144, Sivas'a 162 ve Erzurum'a 60 kişinin başvuru yaptığı bildirilmiştir^[65]. Her köyde masrafları kendilerince karşılanan yerelden bir bekçinin görevlendirilmesi lâyhâsının yirmi dördüncü maddesi gereği zarurî kılınmıştır. Böylece küçük çaptaki adli olaylara yerinden çözüm üretilmiş olacaktır^[66]. Görevlendirilecek bekçilerin nüfus nispetinde ve teftiş komisyonunca tayinlerine karar verilmiştir^[67]. 1896 yılının Ekim ayı itibarıyla vilayet genelindeki 2.167 köyden ancak 142 köye bekçi tayin edildiği ve bunlardan 31'nin gayrimüslimlerden seçildiği bildirilmiştir^[68]. Aralık ayında Siirt sancağında 167 köy bekçisinin tayin edildiğini ve bunlardan 11 kişinin gayrimüslim olduğu bildirilmiştir^[69]. Aynı şekilde Genç sancağında ise 21'i Hristiyan olmak üzere toplam 137 köy bekçisi tayin edilmiştir^[70].

Lâyhânın yirmi altıncı maddesi gereği kısa zamanda Tahkikât-ı Evveliyeye Heyeti kurulmuş ve görevine başlamıştır^[71]. 1897 yılı itibarıyla Bitlis vilayeti genelinde 16'sı erkek ve 8'i kadın olmak üzere toplam 24 adet hapisane vardır^[72]. Yirmi beşinci maddede belirtildiği üzere hapisane ve tevkifhaneler denetlenmiş ve bu konuda gerekli düzenlemelerin yapılması için raporlar düzenlenmiştir. 1902 yılında Osmanlı Devleti'nin geneli için vilayetlerden hapisane ve mahkûmların durumu ile ilgili rapor talep edilmiştir. Bu talebe Bitlis Valisi Hüseyin Hüsnü adıyla kaleme alınan raporda yapılması gerekenler maddeler halinde arz edilmiştir^[73].

60 BOA. DH. ŞFR. 210/66, 31 My 1313 (12 Haziran 1896); 1892, 1897, 1898 ve 1900 yıllarında nahiye bazındaki polis istihdamı için son kısımdaki tablolara bakınız.

61 Meclis-i Vükelâ'da alınan karar gereği Müslümanlardan daha önce suça karışmış olanlar ile jandarma mesleğini icra edemeyenlerden gerektiği kadar kişinin isminin gönderilmesi ve bu suretle gayrimüslimlere yer açılması uygun görülmüştür. BOA. MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları) 87/14, 17 L 1313 (1 Nisan 1896).

62 BOA. DH. TMIK.S. 4/84, 16 B 1314 (21 Aralık 1896).

63 BOA. DH. TMIK.S. 4/39, 07 B 1314 (12 Aralık 1896).

64 Alınanların isimleri Artin, Kirkor, Arpeyan ve Agob'dur. BOA. DH. TMIK.S. 3/101, 28 C 1314 (4 Aralık 1896).

65 BOA. DH. UMVM. 83/1, 24 Za 1321 (11 Şubat 1904).

66 Sivas vilayetinden, bütün kaçakçılarının verdiği zarar ve kaçakçılığın önlenememesi hakkında iletilen malumata binaen, Dâhiliye Nezareti köy bekçiliğinin halen teşkil edilmemesinden dolayı bu sorunun devam ettiğini bildirerek derhal bekçilerin istihdamını istemiştir. Yani yereldeki bazı sorunların çözüm mercii olarak köy bekçileri gösterilmiştir. Bu örnek bekçilerden beklentilerin neler olduğunu da ortaya koymaktadır. Konu ile ilgili diğer detaylar için bkz. BOA. DH. TMIK.S. 25/46, 5 S 1317 (15 Haziran 1899).

67 Bekçi isimleri, köyün bağlı bulunduğu nahiye müdürünün teklifi ve vilayet valisinin uygun görüşü ile teftiş komisyonuna arz edildikten sonra komisyonca uygun görülenler sadaretin onayına sunulurdu. Buradan çıkan karar ile tayin süreci tamamlanmış olurdu. Eğer köy doğrudan kaza ya da sancağa bağlıysa buradaki idare meclisinin alacağı karar teftiş komisyonuna sunulurdu. 1897 yılı itibarıyla Bitlis'te nahiye teşkilatının tamamlanmaya ve köy bekçilerinin tayinlerine başlandığı bildirilmiştir. BOA. Y.PRK.UM. (Yıldız Perakende Umûm Vilayetler Tahrirâtı) 36/37, 08 Ca 1314 (15 Ekim 1896); BOA. DH. TMIK.S. 2/2, 27 Ca 1314 (3 Kasım 1896); BOA. DH. TMIK.S. 5/59, 1 Ş 1314 (5 Ocak 1897).

68 BOA. DH. TMIK.S. 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896).

69 BOA. DH. TMIK.S. 3/101, 28 C 1314 (4 Aralık 1896).

70 BOA. DH. TMIK.S. 4/97, 16 B 1314 (21 Aralık 1896).

71 BOA. DH.TMIK.S. 1/57, 11 Ca 1314 (18 Ekim1896); BOA. DH. TMIK.S. 2/128, 13 C 1314 (19 Kasım 1896); Tahkikat-ı Evveliyeye Heyetlerinin görev ve yetkilerine dair bir de talimat hazırlanarak vilayetlere gönderilmiştir. Talimatın bir sureti için bkz. BOA. DH. TMIK.S. 35/34, 16 C 1319 (30 Eylül 1901).

72 Tevfik Güran, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılı 1897, T.C.B.D.İ.E., Ankara, s.90.

73 BOA. DH. TMIK.S. 37/56, 28 M 1320 (7 Mayıs 1902).

Lâyihanın yirmi yedinci maddesi gereği aşiretlerin yaylak ve kışlaklara çıkarken meydana getirdikleri asayiş sorunlarına çözüm üretileceği ifade edilmiştir. Göçebe aşiretlere, geçecekleri resmi güzergâhlar belirlenmesine rağmen birçok aşiret buna uymayarak alışageldikleri güzergâhları kullanmayı tercih etmişlerdir. Sorunların çoğu da zaten bundan kaynaklanmıştır. Şikâyetlerin önemli bir kısmı Ermeni köylülerden gelmiştir. Öyle ki Ermeni Patrikhanesi, bu konu ile ilgili 13 Temmuz 1895'te Adliye ve Mezahib Nezaretine yazdığı yazıda, sebep oldukları asayiş olayları ve ahaliye verdikleri zarardan dolayı göçebe aşiretlerin bu işten vazgeçirilmesini talep etmiştir. Talep yerinde görülmemiştir. Buna mukabil bazı tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir⁷⁴. Bu minvalde aşiretlerin iskân için nahiye statüsü verilmesi ve aşiret liderlerine de müdürlük payesinin verilerek yerleşik düzene geçmesi hususunda onlara kolaylık sağlanmıştır⁷⁵. Bu statüde bedava arazi verilerek yerleşik hayata geçirilen Muş sancağı dâhilindeki Hasananlı ve Ciranlı Aşiretleri, eski alışkanlıklarını bırakıp ziraatle uğraşmaya başlamışlardır⁷⁶. Ayrıca Hamidiye Alayları kapsamında bazı aşiretlerin değerlendirildiği ve bu sayede aşiretlerin denetim altına alındığı da ifade edilebilir. Devletin göçebe aşiretler konusunda yaşadığı diğer sıkıntılar ise nüfus sayımı ve vergi toplama işi olmuştur. Aşiretlerin iskân edilmesi bu konularda da mesafe alınmasını sağlamıştır. Aşiretlerin iskân edilmesi konusundaki çabalar, devletin yıkılışına değin devam etmiş fakat bu alışkanlık tamamen sonlandırılmamıştır.

Lâyihanın yirmi sekizinci maddesi gereği Hamidiye Süvari Alayları hakkında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bölgedeki yerel idareci ve Müslüman köylülerden gelen şikâyetlere ek olarak bir de Ermenilerin ve konsoloslukların şikâyetleri gelince, Şâkir Paşa, Hamidiye Alayları ile ilgili üç ay süren bir tahkikat yapmış ve sorunları çözümüyle birlikte lâyiha olarak hazırlamıştır⁷⁷. Lâyihadaki öneriler ve artan şikâyetler neticesinde 1896'da 121 maddeden oluşan yeni bir nizâmname hazırlanarak, bu alaylar yeniden düzenlenmiştir⁷⁸.

Lâyihanın yirmi dokuzuncu maddesi gereği Bitlis merkez sancak ve bağlı sancaklarda emlak sene-dâtını tetkik etmek üzere defter-i hâkani müdürü başkanlığında ikisi Müslim ve ikisi gayrimüslim olmak üzere tedkik-i emlak komisyonu kurulmuştur⁷⁹. Lâyihanın otuzuncu maddesi çerçevesinde gayrimüslimlerden vergi tahsildarı sınıfına da alımlara başlanmıştır. Bu kapsamda 1896 yılının Ekim ayında vilayet genelinde çalışan toplam 82 tahsildardan 21'inin gayrimüslimlerden seçilmesine karar verilmiştir. Aynı ay içinde 19'u işe alınmıştır⁸⁰. Aralık ayında ise 2 kişi daha alınarak kadro tamamlanmıştır⁸¹. Lâyihanın otuz birinci maddesi uyarınca aşar vergisinin iltizam usulüne toplanması istenmiştir. Bu konuda Müslim/gayrimüslim tebaanın nüfus yoğunluğu da dikkate alınarak mültezimlere aşarlar ihale edilmiştir. Bu konuda her ne kadar zaman zaman şikâyetler söz konusu olmuşsa da sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır⁸². Yukarıda bahse konu olan maddeler dışında, başkentte Teftiş Komisyon-ı Daimisi kurulmuştur⁸³. Gayrimüslimlerin istihdamları ile ilgili ortaya konan çalışmalar ve neticelerine toplu olarak bakıldığında, her ne kadar Islahat Lâyihası ile hedefle-

74 BOA. A.MKT. MHM. (Sadaret Mektûbî Kâlemi Mühimme Evrakı) 723/15, 24 Za 1312 (18 Haziran 1895).

75 David Mc Dowel, Modern Kürt Tarihi, Doruk Yayınları, İstanbul 2004, s.364.

76 Daha önce Diyarbakır vilayeti dâhilindeki bazı küçük aşiretlerin de iskân edildiği ve bundan beklenen neticenin alınmasına dayanılarak Bitlis vilayetindeki aşiretlerin de iskân edilmesinin gerekliliği dile getirilmiştir. BOA. DH. MKT. 1742/25, 27 Za 1307 (15 Temmuz 1890).

77 Karaca, a.g.e., s.178.

78 Lâyiha 88 ve zeyli 41 olmak üzere toplam 121 madde ve 18 kısımdan oluşmuştur. Lâyiha hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.32, İstanbul 1979, s.452-453.

79 BOA. Y.PRK. ASK. 116/21, 11 C 1314 (17 Kasım 1896). 1896 tarihinde bu komisyonun kurulmuş olduğu bilgisi paylaşılmıştır; BOA. DH. UMVM. 83/1, 24 Za 1321 (11 Şubat 1904).

80 BOA. DH. TMIK.S. 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896).

81 BOA. DH. TMIK.S. 3/105, 28 C 1314 (4 Aralık 1896).

82 Aşar ihalelerinin köy köy yapılmaya başlandığı raporlanmıştır. BOA. Y.PRK.UM. 36/37, 08 Ca 1314 (15 Ekim 1896); BOA. DH. UMVM. 83/1, 24 Za 1321 (11 Şubat 1904).

83 Komisyon önceleri altı kişi ile kurulmuş iken daha sonra üç kişi ile çalışmalarına devam etmiştir. BOA. DH. UMVM. 83/1, 24 Za 1321 (11 Şubat 1904).

nen istihdam tam olarak gerçekleşmemiş ise de bu konuda ciddi bir mesafe alındığı ifade edilebilir. İstihdam noktasında yetkililerce ortaya konan gayret, yereldeki bazı engellerin aşılmasına yetmemiştir. Zira bu konudaki en başta gelen engel, gayrimüslimlerin gönüllü olmamasıdır. Söz konusu olan isteksizlik merkezî hükûmetin dikkatinden kaçmamıştır. Gayrimüslim vatandaşların jandarma ve polislik mesleğine gönüllü olmamalarının altında yatan sebepler Bitlis vilayetinden sorulmuştur. Cevaben gayrimüslimlerin sanat ehli olmaları ve maaşlarının zamanında ödenmemesinden kaynaklı bir isteksizliğin olduğu bilgisi paylaşılmıştır^[84].

Maaş sorununun çözülmesi halinde, jandarma ve polisliğe gayrimüslimlerin rağbetinin artacağı Şâkir Paşa tarafından özellikle vurgulanmıştır^[85]. Burada gayrimüslimlerin isteksizliğinin bir sebebi daha vardır. O da komiteci Ermenilerin devlet kapısında istihdam edilen memurları hoş görmediğidir. Bu sebeptendir ki kamu kuruluşlarında görev yapan Ermeniler, tehditle görevi bırakmaya zorlanmıştır. Bitlis'te söz konusu olan şartlarda bir yandan boşalan kadrolara gayrimüslimler yerleştirilmeye çalışılırken öte taraftan ise maaşların zamanında ödenebilmesi için ödenek aktarımına çalışılmıştır. Böylece soruna kalıcı çözümler üretilmeye çabalanmıştır. Devlet kadrolarında görev yapan gayrimüslimlerin yıldan yıla sayısının artış kaydetmiş olması bu çabaların karşılık bulduğunu göstermektedir. Yukarıda made madde açıklandığı üzere İslahat Lâyihası büyük oranda vilayet sathında uygulamaya alınmıştır. Lâyihanın uygulanmaya başlanmasıyla gayrimüslimlere idarî makam ve meclislerin büyük oranda açılmış olması Müslüman ahali tarafından çok da hoş karşılanmamıştır. Zira birçok kadrodaki Müslüman görevden alınarak yerine gayrimüslim olanlar yerleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin biraz da mecburiyetten hayata geçirmek zorunda kaldığı lâyiha taşra idaresinde ciddi bir değişim dönüşüm sağlamıştır. Lâyiha, bir yandan yeni idarî düzenin teşekkülüne katkı sağlamayı öte taraftan da gayrimüslimlerin istihdamıyla onların devletle olan bağlarını güçlendirmeyi hedeflemiştir. İslahat Lâyihası'nın bir diğer hedef kitlesi olan köylerdeki ahaliyi tekrar devlet denetimine alma çabası ise lâyihanın 7.maddesinden 16.maddesine kadar olan kısmı ile teşkili planlanan nahiye teşkilatı sayesinde sağlanmıştır.

Bitlis'te Nahiye Teşkilatının Yaygınlaşması ve Bunun İdarî Yapıya Etkisi

Nahiye teşkilatı, kısmen özerk bir idareyi esas almasından dolayı Balkanlardaki milliyetçi kışkırtmaların artmasına sebep olabileceği endişesiyle Osmanlı Devleti yetkililerince aslında sıcak karşılanmamıştır. Balkanlarda hâkimiyet tesis etmek isteyen ülkelerce bu idarî yapının teşekkülü noktasında Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapılmış olması, işin politik kısmının daha baskın olduğu algısını güçlendirmektedir. Nahiye konusunda Osmanlı Devleti'nin Balkanlar için sergilediği çekimser tavrın aksine, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki –özellikle göçebe- aşiretlerin kontrol altına alınması amacıyla planlı ve istekli bir surette yeni nahiyelerin kurulması sağlanmıştır. Göçebe aşiretlerin ciddi bir nüfus oranını oluşturduğu Bitlis vilayetinde nahiye sayısının zamanla büyük bir artış sağlamış olması, merkezî hükûmetin bu konuda istekli olduğu tezini doğrulamaktadır. Merkezileşme gayretlerinin olgunlaşma evresini yaşadığı II. Abdülhamid döneminde Doğu Anadolu Bölgesi ve dolayısıyla Bitlis'te sancak ve kazalarda uygulanagelen reform çabalarının kırsal kesime nüfuz etmesinin en önemli yolu nahiye teşkilatının tesis edilmesinden geçmekteydi. Nahiye sayısının artırılmasında merkezileşme gayretlerine katkı sağlayacak olan yönetme ve güvenlik kaygısının ön

84 Durum Sadaret ve Dâhiliye Nezareti'nce bilinmektedir. Sadaret, duruma çare bulması için meseleyi Dâhiliye Nezareti'ne aktarmıştır. Detaylar için bkz. BOA. DH. TMIK.S. 24/75, 20 Z 1316 (1 Mayıs 1899).

85 BOA. DH. TMIK.S. 24/2, 4 Za 1316 (16 Mart 1899).

planda olduğu ifade edilebilir. Zira nahiye müdürlerinin büyük oranda aşiret liderleri veya o bölgedeki nüfuzlu beylerden seçilmiş olması, bir yönüyle yarı federatif bir geleneğe alışmış olan bu kişiler ile devlet arasında yeniden resmi bir bağın kurulmasına vesile olmuştur. Öte taraftan ise bunların, kendilerini devletin bir unsuru olarak görmeleri ve dolayısıyla yasalara uyma ve düzenli vergi verme yönündeki iradelerinin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, vilayet sathında kısa zamanda nahiye sayısının bu denli artış göstermesinin önemli bir sebebi de açıklanmış olmaktadır. Bitlis'te nahiye yönetim merkezleri seçilirken bazı hususlara dikkat edilmiştir. Bunlar, vilayet, liva ve kaza merkezlerine üç saat mesafeden daha uzakta olması⁸⁶, idare merkezi olarak seçilen köylerin bulunduğu jeopolitik konum, civardaki aşiret nüfusunun hacimce fazla olması ve askeri birliklerin ulaşılabilirliğinin –güvenliğinin- kolay olmasıdır⁸⁷. Bu şartları haiz olan köylerin nahiye statüsüne alınması daha kolay olmuştur.

1871'den itibaren Bitlis'te nahiye isimleri resmi kayıtlara yansımaya başlamıştır. Aynı yıl Bitlis kazasına bağlı tek nahiye olan Mutki'den bahsedilmektedir. Bu nahiyenin başında müdür olarak Emrullah Ağa ve mal kâtabi olarak da Kasım Efendi'nin ismi zikrolunmuştur⁸⁸. Bitlis'in vilayet olduğu 1879 yılından 1909 yılına kadar neredeyse her seneye ait nahiye sayısı bilgisine ulaşılabilmektedir. Nahiye sayısındaki değişim seyrinin takibi için vilayetin idarî yapısındaki değişimin bilinmesi önemlidir. Zira Bitlis, II. Abdülhamid döneminde ciddi bir idarî değişim yaşamıştır. Bu kapsamda kazadan vilayete geçişin sağlandığı 1879 yılından Islahat Lâyiha'sının hayata geçtiği 1895 yılına kadar vilayete bağlı nahiyeler ile ilgili şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 2: 1879-1895 Yılları Arasında Bitlis Vilâyetindeki Nahiye Sayısı Değişim Tablosu

Sancak	1879-80	1881	1882-86	1887	1888	1889	1890	1892-93	1894-95
	Nahiye	Nahiye	Nahiye	Nahiye	Nahiye	Nahiye	Nahiye	Nahiye	Nahiye
Bitlis	Çukur	Çukur	Çukur	Çukur	Çukur	Çukur	Çukur	Çukur	Çukur
	--	--	--	Huyut	Huyut	Huyut	Huyut	Huyut	Huyut
	--	--	--	--	--	--	--	İspayirt	--
Muş	Kesur	Kesur	Kesur	Kesur	Kesur	Kesur	--	Kesur	--
	Handeris	Handeris	Handeris	Handeris	Handeris	Handeris	--	Handeris	--
	--	--	Dergül	--	--	--	--	Elmalı	--
Siirt	--	--	--	--	--	--	Rıdvan	Rıdvan	Rıdvan
	Zerki	Zerki	Zerki	Zerki	Zerki	Zerki	Zerki	Zerki	Zerki
	Beşiri	Beşiri	Beşiri	--	Beşiri	--	--	--	--
	--	Pervari	Pervari	Dergül	Dergül	Dergül	Dergül	Dergül	Dergül
	--	Haban	Haban	Reşkotan	Reşkotan	Reşkotan	--	--	--
Genç	--	--	--	Pencinar	--	Bicar	--	Bicar	--
	--	--	--	Zekti	--	Zekti	Zekti	Zekti	Zekti
	--	--	--	Göynük	--	Göynük	Göynük	Göynük	Göynük
Toplam	5	7	8	10	8	10	7	12	7

1879-1895 yılları arası idarî yapıdaki gelişmelere bakıldığında, nahiye sayısında ciddi bir artışın olduğu ifade edilebilir. 1879 yılında 5 olan nahiye sayısı, yıldan yıla artış göstererek 1887'de 10'a ulaşmıştır. Nahiye sayısındaki değişikliğin bir sebebi, Reşkotan, Badigan ve Pencinar gibi yarı göçe-

86 BOA. DH. TMIK.S. 2/94, 10 C 1314 (16 Kasım 1896).

87 Hizan kazasına tabi Uçum nahiyesi merkezi güvenlik kaygılarıyla 1902'de Bandır köyüne taşınmıştır. BOA. DH. ŞFR. 283/127, 30 Ni 1318 (13 Mayıs 1902); BOA. DH. ŞFR. 286/12, 25 My 1318 (7 Haziran 1902).

88 SVE (Salnâme-i Vilayet-i Erzurum) H. 1288 (M. 1871), s. 76.; Bir sonraki sene müdürlüğe Mustafa Efendi getirilmiştir. Kasım Efendi ise yerinde kalmıştır. Salnâmeler takip edildiğinde 1872'den 1877 yılına kadar Bitlis kazasının idarî yapısında nahiye isminin zikrolunmadığı görülmektedir.

be aşiretlerin nahiye statüsüne alınmasıdır^[89]. Böylelikle asayiş sorunlarına sürekli sebebiyet veren aşiretlerin kontrol altına alınması amaçlanmıştır^[90]. Nahiye sayısındaki değişikliğin bir diğer sebebi ise komşu vilayetlerin mülkî sınırlarındaki değişikliklerdir. Vilayetin teşekkülünden 1888 yılına kadar Siirt sancağına bağlı olan Rıdvan kazasının Beşiri nahiyesi, 1889 yılında Diyarbakır vilayetine bağlanarak Bitlis'ten ayrılmıştır^[91]. Yukarıdaki tabloya girmediği halde varlığı yazışmalara yansımış olan Kulp kazasına bağlı Badıgan nahiyesi, daha önce Diyarbakır'a bağlı Silvan kazasından alınmıştır^[92]. Buradaki Badıgan Aşiretinin sebep olduğu asayiş sorunlarının bir türlü önü alınamayınca nahiye tekrar Silvan'a bağlanarak Bitlis'ten ayrılmıştır^[93]. Bu örnekten yola çıkarak mülkî sınırların değişimini etkileyen en önemli etmen olan asayiş ile ilgili düzenlemelerin, nahiyelerin bağlanacağı kaza/sancak merkezinin tayininde de etkili olduğu ifade edilebilir.

1895 yılının ortalarından itibaren uygulamaya konulan Islahat Lâyihası ile birlikte nahiye teşkilatının yaygınlaştırılması çabalarının yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu kapsamda önceki tarihler ile kıyaslanmayacak düzeyde sayısal bir artışın kaydedildiği ifade edilebilir. Bitlis vilayetinde 1896 yılından 1910 yılına kadar nahiye sayısındaki sayısal artış tablo olarak şöyle gösterilebilir:

Tablo 3: 1896-1910 Yılları Arasında Bitlis Vilayeti Dâhilindeki Nahiye Sayısı

		1896	1897	1898-1903	1904	1905-1909	1910
Sıra No	Sancak İsmi	Nahiye Sayısı	Nahiye Sayısı	Nahiye Sayısı	Nahiye Sayısı	Nahiye Sayısı	Nahiye Sayısı
1	Bitlis	3	4	7	7	8	7
2	Muş	3	8	8	10	8	10
3	Siirt	3	10	10	10	10	10
4	Genç	3	5	5	5	5	5
Toplam		12	27	30	32	31	32

Tablo 3'e bakıldığında, Islahat Lâyihası'nın hayata geçirilmesinden bir süre sonra nahiye sayısında ciddi anlamda bir artışın kaydedildiği görülmektedir. Bu kapsamda özellikle 1897 yılındaki artış göze çarpmaktadır. Bu yıl 12 olan nahiye sayısı, 27'ye çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak sıkıntıda ve Yunanistan ile savaşta olduğu bir zaman diliminde ciddi bir maliyet getiren nahiye teşkilatının yaygınlaştırılması için ortaya konan çabalar, bölgedeki merkezileşme politikasının uygulanması konusunda merkezî hükûmetin kararlılığını ortaya koymaktadır.

1894'te Mutki'ye bağlı Huyut ve Çukur nahiyeleri 1896'da Bitlis merkez sancağına bağlanmıştır. 1897 yılında ise Çukur nahiyesinin Nurşin olarak isim değiştirdiği ve onunla beraber Simek, Şatak ve Rabat nahiyelerinin merkez sancağına bağlı olduğu görülmektedir. Siirt merkez sancağına tâbi Rıdvan nahiyesi, 1896 yılında Garzan'a bağlanmıştır. Genç sancağına tâbi Göynük nahiyesinin ismi karışıklığa sebebiyet verdiği gerekçesiyle Oğnut olarak değiştirilmiştir^[94].

89 Bu aşiretler, Bitlis'te Ermeni köylerinin yoğun olduğu Sason, Siyan ve Kulp civarındaki yaylaklara gelirlerdi. Buradaki meskûn halkın bağ, bahçe ve ziraatına verdikleri zararlardan dolayı huzursuzluklar çıkardı. Mayevsriy, a.g.e., s.213.

90 Reşkotan'da nahiye tesis edilmeden önce askerî hazırlıkların yapıldığı görülmektedir. Burada aşiretler yüzünden meydana gelen olaylara yerinde müdahale edebilmek için 1883 yılında 1.000 askerinin barınabileceği ve içinde fırın, hapishane gibi birçok müstemilatın olduğu bir kışla yapılmıştır. Bu girişimle, bölgede sürekli asayiş sorunları üreten ve bir kısmı göçebe olan Bekran, Reşkotan ve Badıgan Aşiretlerinin durdurulması amaçlanmıştır. Kışlanın tamamlanmasından sonra buranın müstakil bir müdürlük haline getirilmesi talepleri gelmeye başlamıştır. Nihayetinde 1887 yılından sonraki kayıtlara Reşkotan artık bir nahiye merkezi olarak geçmeye başlamıştır. BOA. ŞD. 2464/20, 08 Ca 1300 (17 Mart 1883).

91 Beşiri'nin bu konumu Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. BOA. ŞD. 1463/18, 16 S 1307 (12 Ekim 1889).

92 Bu gelişme, Meclis-i Vükelâ'nın kararıyla gerçekleşmiştir. Karar için bkz. BOA. MV. 54/28, 10 L 1307 (30 Mayıs 1890).

93 Öte taraftan başka bir arşiv vesikasında ise bu idarî değişikliğin bizzat aşiret reislerinin talebiyle gerçekleştiği ifade edilmiştir. BOA. MV. 54/28, 10 L 1307 (30 Mayıs 1890); Bu aşiret mensupları Silvan Kaymakamının evini soymakla da suçlanmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz. BOA. ŞD. 1460/30, 09 L 1312 (5 Nisan 1895).

94 Söz konusu değişiklik, Erzurum ve Antep'te de aynı isimde yerleşim yeri olduğu ve bundan dolayı sıkıntılıların yaşadığı konusunda Telgraf ve Posta Nazırlığının ifadesiyle gerçekleşmiştir. Değişiklik kararı her ne kadar 1894 yılında alınmış ise de bunun resmi kayıtlara geçmesi ileriki yıllarda gerçekleşebilmiştir. BOA. ŞD. 2636/37, 05 S 1312 (8 Ağustos 1894).

Bitlis'te nahiye teşkilatının tamamlanmasını müteakip kurumların inşa süreci başlamıştır. Bu kapsamda her nahiyede birer hükûmet konağının inşası ya da geçici merkezlerin kiralanarak biran önce hizmete sokulması için hazırlıklara başlanmıştır⁹⁵. Zira devlet hâkimiyetinin yerelde görünen yüzü hükûmet konaklarıdır. 1898 yılı itibariyle Siirt sancağı ve ona bağlı Şirvan ile Garzan kazalarındaki toplam 10 nahiyede hükûmet konağının hizmette olduğu ifade edilmiştir⁹⁶. 1908 yılı içindeki yazışmalar takip edildiğinde Rabat nahiyesinde de hükûmet konağı olduğu anlaşılmaktadır⁹⁷.

İlerleyen yıllarda nahiyelerin tamamına hükûmet konakları açılmıştır⁹⁸. Nahiyelerin tamamında bu hizmetin kiralık binalarda yürütüldüğü görülmektedir. Bu noktada devletin, yeni bina inşa etmekten kiralık binalar ile daha düşük maliyetle bu işi sürdürmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Her nahiyede bir de belediye teşkilatının kurulması ve belediye binasının inşası yönünde yapılan girişimler 1901 yılı itibariyle boşa çıkmıştır. Aynı yıl içinde Vilayet-i Sitte içindeki nahiyelerin hangilerinde belediye dairesi ve binası olduğuna dair Dâhiliye Nezaretî'nin yazısına Bitlis vilayeti, hiçbir nahiyede henüz teşkilatın tesis edilmediği cevabını vermiştir⁹⁹. Çalışılan dönemin sonuna kadar nahiyelerde belediye teşkilatının tesis edildiğine dair bir kayda rastlanılmamıştır.

Nahiye sayısındaki artış ve buralarda devlet kurumlarının ihdas edilmesi ile devletin yereldeki gücü görünür olmaya başlamıştır. Aynı zamanda devletin idaresinden umudunu kesip yerel aşiret beylerinin tahakkümü altında yaşamaya alışmış bölgedeki halkın tekrar devletin hukukuna güven duymaya başladığı ifade edilebilir. Zira devletin hâkimiyeti tesis edildikçe, halkın şikâyet telgrafları sayısı ve mahkemelere müracaat sayısı artış göstermiştir.

Bununla beraber halkın kurulu nizama tekrar rücu' etmeye başladığı ve bu kapsamda devletin ilgili meclislerinde yer edinmeyi imtiyaz olarak gördüğü tespit edilmiştir. Bahse konu olan gelişmeler, bir süredir devletin genelinde yürütülen merkezileşme gayretlerinin Bitlis taşrasında da olumlu sonuç vermeye başladığını göstermektedir. Devlet hâkimiyetinin tesisi ise buraların idarî anlamda usulünce yönetilmesini ve vergilerin düzenli olarak toplanmasını sağlamıştır.

Taşradaki bu gelişmeler, kaza, sancak ve vilayet yöneticilerinin başını en çok ağrıtan nahiye ve köylerdeki asayiş olaylarının önünün alınmasına ciddi anlamda katkı sunmuştur.

95 1897 yılında bu konuda somut adımlar atılmaya başlanmıştır. 1897 yılının Ekim ayında Tesri-i Muamelat Komisyonu'ndan Şâkir Paşa'ya Erzurum, Mamuratülaziz ve Bitlis vilayetlerinde hükûmet konaklarının inşası konusunda tereddüte mahal olmadığı yönünde bilgi ulaştırılmıştır. Bunun üzerine Şâkir Paşa'da Dâhiliye Nezaretî'ne Bitlis'teki her nahiyeye birer hükûmet konağının inşası için 12 Kasım 1897 tarihinde yazı yazmıştır. BOA. DH. TMIK.S. 15/46, 7 C 1315 (4 Ekim 1897); BOA. DH. TMIK.S. 15/67, 20 C 1315 (16 Kasım 1897).

96 BOA. DH. TMIK.S. 18/41, 20 Za 1315 (12 Nisan 1898).

97 Rabat nahiyesindeki hükûmet konağının tamire ihtiyaç duyması üzerine yazışmaya konu olmuştur. Tamirat için gerekli olan 4.568 kuruşluk ödenek Maliye Nezaretî'nden talep edilmiştir. Bina tamirat gerektirdiğine göre bu tarihten daha eski bir tarihte hizmete açılmış olmalıdır. BOA. DH. MKT. 1277/55, 12 B 1326 (10 Ağustos 1908).

98 1914 yılı itibariyle mevcut 32 nahiyenin tamamına aylık 40 kuruştan yıllık 480 kuruşluk kira bedeli ile hükûmet konakları kiralık binalarda hizmet yürütmektedir. Nahiyelerin isimleri ve hükûmet konaklarının kiralanmaya başlandığı tarih ile ilgili kayıtlar için bkz. BOA. DH.MB.HPS. (Dâhiliye Nezaretî Mebânî-i Emiriye ve Hapishâneler Müdüriyeti) 29/36, 28 Ş 1333 (11 Temmuz 1915).

99 BOA. DH. MKT. 2452/19, 24 L 1318 (14 Şubat 1901); BOA. ŞD. 1889/5, 26 L 1318 (16 Şubat 1901).

Nahiyelerde Heyetlerin Seçimi ve Diğer Görevliler

Islahat Lâyihası'nın 8.maddesi gereği nahiyelerin sevk ve idaresi için yereldeki nevahi meclisi azalarının içinden müdür ve muavini tayin edilmiştir. Seçilen müdürün asaletinin tasdiki için vilayetin onayı gerekirdi^[100]. Müdüre yardımcı olması için yine azaları orada mütemekkin olan halktan nahiyeye meclisi oluşturulmuştur. Lâyihanın 13.maddesi uyarınca nahiyeye meclisi azalarının yarısı her sene yenilenecektir. Müdür, muavin ve nevahi meclisindeki azaların seçimi noktasında Şâkir Paşa, işin teftiş kısmını yerine getirmekle görevlendirilmiştir^[101]. Yani yapılan işlemlerin nizamname ve lâyiha-ya uygun olup olmadığı denetlenmiştir. Müdürün yanında resmi yazışmaların takibi ve diğer işler için bir de kâtip görev icra etmiştir. Nahiyenin güvenlik işine önceleri sadece jandarma bakarken daha sonra polisler de istihdam edilmiştir.

Nahiye müdürlerinin seçimi ile ilgili her ne kadar yerelden tayin yapılması gerektiği ile ilgili lâyiha maddesi var ise de uygulamada bazı istisnai durumların yaşandığı kayıtlara geçmiştir. Bu konuda nahiyeye defteri tanzim edilirken yerelden tayini düşünülen Rabat nahiyesi müdürünün uygun olmayacağına dair Bitlis idare meclisinin kararı ve ıslahat komisyonunun onayı ile merkezden tayini kararlaştırılmıştır. Buna gerekçe olarak da nüfusunun dörtte üçünü Müslüman aşiretlerin oluşturduğu Rabat nahiyesinin dağılık olması ve aşiretlerin içinde bu makamı temsil edebilecek donanımda bir müdürü çıkarabilecek potansiyelinin olmamasıdır^[102]. 1899'da Rabat nahiyesi gibi yeni teşkil edilmiş olan Malazgirt kazasına tabi Nureddin ve Sultantemur nahiyesi müdürlerinin de aynı gerekçelerle merkezden tayin edilmesine karar verilmiştir^[103].

Alınan karar kısa zamanda hayata geçirilmiştir. Böylece üç nahiyeye müdürü de merkezden tayin edilmiştir. 1902 yılı itibariyle teşkil edilmiş olan 30 nahiyeden 3'ünün müdürü merkezden 27'si ise yerelden tayin edilmiştir^[104]. Bu örneklerden yola çıkılırsa gerektiğinde lâyiha maddelerinin yereldeki şartlar dikkate alınarak esnetilebileceği görülmektedir.

1895 yılında hayata geçen Islahat Lâyihası ile yeni oluşturulacak ve mevcut nahiyelere görevlendirilecek müdür, müdür muavini ve azalardan oluşan nahiyeye heyetlerinin isimlerinin kayıtlı olduğu nahiyeye defterlerinin tanzim edilmesi istenmiştir. Defterlerin biran önce düzenlenip gönderilmesi isteğine binaen Bitlis vilayeti de hazırlıklara başlamıştır. Bu defterin oluşturulması süreci ciddi bir hazırlık gerektirdiğinden 20 Ekim 1896 tarihinde ancak tamamlanabilmiş ve onay için Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir^[105]. Dâhiliye Nezareti ise onay sürecinin tamamlanabilmesi için Sadarete havale etmiştir. Buradaki incelemede, düzenlenen defterin bazı hususlarının lâyihaya aykırı olduğu tespit edilmiş ve düzeltilmesi için 25 Kasım 1897 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne iade edilmiştir. Sadaretin düzeltilmesini istediği husus nüfus nispetinde aza tayinidir.

100 BOA. DH. TMIK.S. 14/52, 12 Ca 1315 (9 Ekim 1897).

101 BOA. DH. TMIK.S. 8/80, 25 Za 1314 (27 Nisan 1897).

102 BOA. A.MKT.MHM. 678/23, 30 M 1314 (11 Temmuz 1896); BOA. DH. TMIK.S. 28/79, 29 Ş 1317 (2 Ocak 1900);

BOA. DH. TMIK.S. 32/22, 08 B 1318 (1 Kasım 1900).

103 Nüfusun büyük bir kısmının Müslüman olmasından dolayı müdürün de Müslüman olması gerektiği ifade edilmiştir.

BOA. DH. TMIK.S. 25/22, 17 M 1317 (28 Mayıs 1899); BOA. DH. TMIK.S. 27/46, 16 C 1317 (22 Ekim 1899).

104 BOA. DH. ŞFR. 273/73, 27 Ke 1317 (9 Ocak 1902); Bir önceki yıl Tesri-i Muamelat Komisyonu'ndan da geçerek Sadarete iletilen bir öneriye bakıldığında, merkezî hükümetçe tayin edilen müdürlerin halka tarafsız davrandığı ve görevini hakkıyla yerine getirmeye gayret ettikleri anlaşılmaktadır. Zira Rıdvan nahiyesi ve Siirt sancağına tabi dokuz nahiyeye müdürünün yerelden seçilmesinden vazgeçilerek merkezden tayin edilmesinin Islahat Lâyihası'nın uygulanması ve hizmetin gereğince yerine getirilmesi noktasında önem arz edeceği ifade edilmiştir. Ayrıca bu öneriye gerekçe olarak mevcut müdürlerin hem cahil hem de tarafgir oldukları dile getirilmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 35/68, 1 Ş 1319 (13 Kasım 1901).

105 Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerinden adı geçen defterlerin gönderildiği lakin diğer vilayetlerden bu yönde bir gelişmenin olmadığı ifade edilerek onların da biran önce defterleri göndermesi talep edilmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 2/45, 04 C 1314 (10 Kasım 1896).

Nahiyelere seçilen azaların yarısının Müslim diğer yarısının ise gayrimüslim olmasının lâyihanın dokuzuncu maddesine aykırı olduğu ifade edilerek aza sayısının dörtten üçe indirilmesi, nüfusun çoğunluğunu oluşturan kesimin iki, diğerinin ise bir aza seçmesinin sağlanması gerektiği bildirilerek defterin tekrar düzenlenmesi istenmiştir¹⁰⁶. Yazışmalar takip edildiğinde 1898 yılının Kasım ayına kadar halen yeni defterin düzenlenip gönderilmediği görülmektedir¹⁰⁷. 1899 yılının Şubat ayında vilayetçe düzenlenip gönderilen defterin, onaylanma süreci uzadığından tasdiki için Bitlis'ten telgraflar gönderilmeye başlanmıştır¹⁰⁸. Zira defter Mayıs ayına kadar halen onaylanmamış olduğundan görevlilere maaşları ödenememiş ve bu durum da şikâyetlere sebebiyet vermiştir¹⁰⁹. Nihayet 12 Mayıs'ta defterin onaylandığına dair cevap yazılarak maaşların ödenmesine izin verilmiştir¹¹⁰.

Bitlis'teki nahije sayısında meydana gelen sayısal artışın yanında, personel bakımından da iyi ikmal edildiği görülmektedir. Personel arasında gayrimüslimlere ayrılan kontenjanların ise peyder peydoldurulmaya başlandığı görülmektedir. 1896 yılının Kasım ayı itibarıyla teşkilatı tamamlanmış 13 nahiyeden birisine müdür olarak Boğos isminde birisi, diğerlerine muavin olarak da Humi, İdhan, Yedu, Halu, Milo ve Hokas isimli kişiler tayin edilmiştir¹¹¹. Aralık ayında ise Huyut nahiyesi müdür muavinliğine Temed Ağa tayin olmuştur¹¹². Aynı şekilde teşkilatı kurulması planlanan nahiyelerin güvenliği için 1897'de 30 polis istihdamı için hazırlıklar yapılmıştır. Alımı planlanan polislere aylık 150 kuruşluk bir ödeme yapılması için ödenek teminine çalışılmıştır¹¹³. Yapılan icraata bakılırsa zaman kaybedilmeden lâyihanın uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. İlerleyen zaman diliminde nahije teşkilatları ihtiyaç duyduğu personeli hızlı bir şekilde istihdam etmiştir. Bu açıdan düşünüldüğünde 1899 yılına ait nahije, müdür ve diğer personel isimleri ile meclis azaları hakkında şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Tablo 4: 1899 Yılı İtibarıyla Bitlis Vilayetindeki Nahiyelerde Görevli Personel ve Nahije Meclisi Üyeleri

Nahije İsmi	Müdür	Müdür Vekili	Nahije Meclisi Azaları	Kâtip	Polis
Nurşin	Zaman Han Ağa	Kaspar Efendi	Abdülmeccid Ağa-Abdülaziz Ağa-Faki İsmail Efendi	Yasin Efendi	--
Rabat	Abdürrezzak Efendi (V)	Temo Ağa	Mehmed Ağa- Mehmed Ağa-Hüseyn Ağa	Abdürrezzak Efendi	--
Simek	Yakub Ağa	Bedros Ağa	Hasan Çavuş-Şeyh Nadir Efendi-Mosis Ağa	Zeyneddin Efendi	--

106 BOA. DH. TMIK.S. 16/71, 7 Ş 1315 (1 Ocak 1898); Burada kanaatimizce müdür muavininin seçilen dört azanın içinden olması gerektiği hususunda bir karışıklık yaşanmıştır. Zira müdür ve seçilen dört aza ile birlikte toplam beş olan nahije heyetine müdür muavinin dışarıdan seçilmesi ile bu sayı altı olmuştur. Oysa muavin azaların içinden seçilseydi böyle bir sıkıntı yaşanmayacaktır. Muavin seçiminde bazı sıkıntıların yaşandığı yazışmalara konu olmuştur. Bunlardan birisi de azaların içinden muavinlik için istekli çıkmazsa nasıl bir yol izleneceğidir. Bu konu ile ilgili Şâkir Paşa'ya 20 Nisan 1897 tarihinde görüşü sorulmuş, kendisi de lâyihanın ilgili maddesine göre bir yol izlenmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Yazışma ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. BOA. DH.TMIK.S. 8/107, 4 Z 1314 (6 Nisan 1897).

107 BOA. DH. TMIK.S. 22/2, 01 B 1316 (15 Kasım 1898).

108 Nahije görevlilerinin vilayetten sürekli maaşlarını talep etmesi üzerine, vilayet valisi adına Dâhiliye Nezaretine telgrafla durum arz edilip, biran önce defterin tasdiki talep edilmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 23/42, 08 L 1316 (19 Şubat 1899).

109 BOA. DH. TMIK.S. 25/57, 10 S 1317 (20 Haziran 1899).

110 Verilen cevapta defterin usulünce doldurulduğu lakin bir hususun lâyihaya uymadığı ifade edilmiştir. Söz konusu olan husus Rıdvan nahiyesi hakkındadır. Garzan kazasına tabi Rıdvan nahiyesinin gayrimüslim nüfusu Müslim nüfustan fazla olduğu halde müdürü Müslim ve muavini gayrimüslimlerden tayin edilmiştir. Ayarica iki azanın Müslim ve bir azanın ise gayrimüslimlerden tayin edildiği ifade edildikten sonra mevcut durumun tam tersine düzeltilmesi istenmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 25/22, 17 M 1317 (28 Mayıs 1899).

111 BOA. DH. TMIK.S. 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896).

112 Aynı tarihte Huyut nahiyesine bağlı beş köye de Hristiyan bekçi görevlendirilmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 4/25, 04 B 1314 (9 Aralık 1896).

113 Polislerin maaşı için 150 kuruş x 30 kişi x 12 ay = 54.000 kuruş ve diğer masraflar için 27.400 kuruş olmak üzere yıllık toplam 81.400 kuruşluk ödenek Dâhiliye Nezaretince talep edilmiştir. Polislerin tayinlerine kısa zaman içinde başlandığına göre ödenek ile ilgili talebin olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. BOA. DH. TMIK.S. 11/97 17 S 1315 (18 Temmuz 1897); BOA. DH. TMIK.S. 29/32, 9 Za 1317 (11 Mart 1900).

Şatak	Münhal	Ömer Ağa	Receb Ağa-Faki Musa Efendi-Hasan Efendi-Şeyh Bayezid Efendi	Münhal	--
Misik	Münhal	--	Hüseyin Efendi-Hurşid Ağa-Murat Ağa	Münhal	--
Hakif	Ohannes Ağa	Şahin Ağa	Mahmud Ağa-Agob Ağa-Murad Ağa	Münhal	--
Uçum	Sadullah Bey	İğö Ağa	Faki Yusuf Efendi-Boğos Ağa	Nezir Efendi	--
İzakpor	Hüseyin Ağa (V)	Kaspar Ağa	Faris Ağa-Hacı Faris Ağa-Murat Ağa	Ali Efendi	--
Akcan	Yusuf Ağa	Karabet Ağa	Faki Mehmed Efendi-Arslan Bey-Nado Ağa	Said Efendi	--
Ziyaret	Molla Cümdi Efendi	Kigork Ağa	Ahmed Ağa-Faki Nadir Efendi-Kerbo Ağa	İbrahim Efendi	--
Liz	Halef Efendi	Hurşid Ağa	Abdullah Ağa-Ali Ağa-Bağö Ağa	Münhal	Ahmed Bey
Karaköy	Said Ağa	Yusuf Ağa	Derviş Ağa-Resul Ağa-Said Ağa-Mehmed Ağa	Münhal	--
Üstükran-1 Ulya	Mustafa Ağa	Süleyman Ağa	Mustafa Ağa-Süleyman Ağa-Mehmed Ağa-Mehmed Ağa	Münhal	Halid Efendi
Sultantemur	Münhal	--	--	Münhal	--
Nureddin	Münhal	--	--	Münhal	--
Hüseyini	Hasan Ağa	Somi Ağa	Ömer Ağa-Hasan Ağa-Mahmud Ağa	Ömer Efendi	--
Rıdvan	Hacı Abdullah Ağa	Melkon Efendi	Arif Ağa-Ahmed Ağa-Mirzo Ağa	Ahmed Efendi	--
Barih	Şeyh Mehmed Efendi	Ohan Efendi	Hatib Ağa-Sado Ağa-Abdo Ağa	Münhal	--
Malafan	Reşi Ağa	Beydo Ağa	Şeyh Seyfeddin Efendi-Ömer Ağa-Ferho Ağa	Münhal	--
Dergül	Abdürrahman Ağa	Moşö Ağa	İsmail Ağa-Hüseyin Keleş Ağa-Yağmur Ağa	Yusuf Efendi	--
Fındık	Hacı Reşid Ağa	Muro Ağa	Mahmud Ali Ağa-Faki Ahmed Efendi-Süleyman Ferho Ağa	Münhal	--
Lodi	Abdullah Ağa	Şemas İsa Ağa	Teymur Ağa-Hasan Ağa-İbrahim Ağa	Münhal	--
Hasras	Haco Ağa	Münhal	Hamid Ağa-Derviş Ağa-Ali Ağa	Münhal	--
İskanbo	Münhal	Milo Ağa	Molla Mustafa Efendi-Hüseyin Ağa-Derviş Ağa	Münhal	--
Menar	Kasım Ağa	Hokas Ağa	Hamo Ağa-Yasin-Hacı Ali Efendi	Mehmed Efendi	--
Oğnut	Keko Ağa	Avak Ağa	Ahmed Efendi-Hüseyin Ağa-Mehmed Ağa	Ahmed Efendi	--
Valir	Hüseyin Bey	Şerif Ağa	Mansur Ağa-İskender Ağa-Ferho Ağa	Abdullah Efendi	--
Mizan	Faki Ali Efendi	Ohannes Ağa	İsa Ağa-Hasan Ağa-Ahmed Bey	Mehmed Efendi	--
Farki	Süleyman Ağa	Şemas Artin Ağa	Bedirhan Ağa-Ömer Keko Ağa-Ömer Ağa	Vasfi Efendi	--
Pirhankök	Şeyh Hasan Efendi	Mahmud Ağa	Ahmed Ağa-Molla Mehmed Efendi-Selim Ağa	İbrahim Efendi	--

Tablo 4'e bakıldığında nahiyelerin büyük bir kısmında meclislerin oluşturulmuş olduğu ve muavinlerin tayin edilmiş olduğu görülmektedir. Bunun yanında kâtip ve polisler de görevlendirilmiştir. Bir önceki yıldan farklı olarak iki yeni nahiye isminin kayıtlara geçtiği görülmektedir. Bunlar Sultantemur ve Nureddin nahiyeleridir. Bu nahiyelerin ismi kayıtlara geçmesine rağmen müdür, müdür vekili, kâtip, polis ve meclis azası gibi herhangi birisinin görev yaptığına dair bir kayda rastlanmamıştır.

Simek, Hakif ve Uçum nahiye meclisleri dışındaki diğer yerlerde gayrimüslim üyenin bulunmadığı, adı geçen bu nahiye meclislerindeki gayrimüslim sayısının ise bir olduğu anlaşılmaktadır. Bir önceki yıl Misik ve Hakif nahiyeleri müdürleri gayrimüslim iken bu yıl Misik nahiyesinin münhal olduğu Hakif nahiyesinin ise konumunu devam ettirdiği görülmektedir. Bunların dışındaki nahiyelerin tamamının müdürü Müslüman'dır. Müdür vekili olarak ise 17 gayrimüslim vazife almıştır. Bir önceki yıl nahiye meclisi azası dört olan Karaköy ve Üstükran-1 Ulya nahiyelerine ek olarak Şatak nahiye meclisi üye sayısının da dörde çıktığı görülmektedir. Bunların dışındaki nahiyelerin aza sayısı üçtür. Rabat ve İzakpor nahiyelerinin müdürlükleri vekâletle yürütülmektedir. Diğer nahiyelerin hiçbirinde olmayan tek vergi kâtibi Rıdvan nahiyesinde bulunmaktadır.

Bir önceki yıl görevlendirilen polis sayısı dokuz iken bu yıl içinde sayının ikiye düştüğü anlaşılmaktadır. Yeni teşkil edilen nahiyeler ile birlikte 5 nahiyede müdür olmadığı, önceki yıl 28 nahiyede 18 kâtip ve 9 polis görev yaparken, bu sene nahiye sayısı 30'a çıktığı halde kâtip sayısı 16'ya ve polis sayısının da 2'ye düştüğü görülmektedir. Polis sayısındaki düşüşte maaş ödenememesinin etkili olduğu ifade edilebilir. Zira 1898 ve 1899 yıllarında tayini yapılan komiser ve polislerin iki yıldır maaş alamadıkları ve bundan dolayı mağduriyetlerin yaşandığına dair yazışmalar olmuştur^[114]. Aylık aldıkları maaşlar ile geçinen ve başka iş ile meşgul olmaları yasak olan bu meslek grubunun iki yıl gibi uzun bir süre maaş almaması büyük oranda başka iş alanlarına yönelmelerine sebep olmuş olabilir. Maaşların düzenli ödenebilmesi için yapılan müdahalelere rağmen 1903'de Muş'a bağlı Üstükran-1 Ulya nahiyesi polisi olan Musa isimli kişi yedi ay maaş almadığını beyanla şikâyetçi olmuştur^[115].

Bu tablo, ödenek konusunun kalıcı olarak çözüme kavuşturulamadığını ortaya koymuştur. Nahiyelere polis istihdamında yaşanan ödenek sorunları hemen çözüme kavuşturulamamıştır. Zira 1905 Mayıs'ında ilave olarak alınan altı nahiye ve dokuz kaza polisinin istihdamı için lüzum görülen ödenek tedarik edilemediğinden bütçeye ilave ödenek talep edilmiş ve 1907 yılının Haziran ayı itibarıyla bu konuda henüz bir netice alınmadığı bildirilmiştir^[116]. İki yılı aşkın bir süre ödenek ile ilgili sorun çözüme kavuşturulamıyor ve polisler maaşları ödenemiyorsa polis istihdamında istikrardan bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Müdürlük makamında bulunanların içinde ulema sınıfının kullandığı bazı unvanları taşıyanların olması dikkati çekmektedir. Bunlardan 2'si şeyh, 1 molla, 2'si hacı ve 1'si fakı^[117] unvanlıdır. Aynı şekilde meclis üyeliği yapan kişilerin arasında ise 3 şeyh, 2 molla ve 5 fakı unvanı taşıyan vardır. Devletin onayı ile ulema sınıfı veya bu sınıfla iltisaklı kişilerin müdürlük ve azalık görevini icra ediyor olması, bunların toplum içindeki statülerini ortaya koymaktadır. Bu kişilerin nüfuzundan dolayı taşrada yürütülmekte olan bir düzenlemede daha hızlı sonuç alınmasına sunacakları katkı, belli ki devlet yetkililerinin dikkatinden kaçmamıştır. Bunların dışında kalıp, Müslim ve gayrimüslimlerin içinden seçilen müdür, muavin ve meclis üyelerinin büyük çoğunlukla "ağa" ve "efendi" unvanını kullandıkları görülmektedir. Ağa unvanlı kişilerin büyük bir kısmının buldukları çevrede nüfuzlu kişiler olduğu ifade edilebilir. Zira bölgedeki aşiret beylerinin büyük çoğunluğunun "ağa" unvanlı olduğu bilinmektedir. Nahiyelere görevlendirilen müdür ve muavinlerinin Müslim/gayrimüslim olmalarını belirleyen temel etmen olan nüfus oranları ile ilgili verilere bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

114 Islahat Lâyhâsı gereği istihdamları sağlanan polislerin (nahiye polisleri dâhil) maaşları ve diğer masrafları için yıllık 376.220 kuruşluk bir ödeneye ihtiyaç hâsıl olmuştur. Bu ödeneğin bir an önce vilayete aktarılması için Zabtiye Nezareti ile Dâhiliye Nezareti arasında yazışmalar olmuştur. Bu yazışmalarda özetle iki yıldır maaşların ödenemediği ve biran önce mağduriyetin giderilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 28/81, 09 N 1317 (11 Ocak 1900).

115 Dâhiliye Nezareti, konunun çözümü için durumu Bitlis vilayetine havale etmiştir. BOA. DH. MKT. 773/38, 13 B 1321 (5 Ekim 1903).

116 BOA. DH. TMIK.S. 69/47, 11 B 1325 (20 Ağustos 1907).

117 Fakı, medreselerde müderristen ders alan kişilere denir. Bu kişiler okuyacağı kitapları tamamlayıncaya kadar bu unvanla çağrılır ve halk arasında isimleri bu unvanla birlikte zikrolunurdu. Kişi, eğitimini tamamlamadan medreseden ayrılmış ise toplum, kişinin bu unvanını ilerleyen yaşlarında da kullanmaya devam ederdi.

Tablo 5: 1896-1900 Yılları Arasında Bitlis Vilayeti Nahiyelerinin Nüfus Miktarı ile Müdür ve Müdür Vekillerinin İsimleri

Sıra No	Bağlı Olduğu Sancak/ Kaza	Nahiye İsmi	Müslim Nüfus	Gay-rimüslim Nüfus	Toplam Nüfus	Nahiye Müdürü (1898-1899-1900)	Müdür Vekili (1898-1899-1900)
1	Bitlis	Simek	233	0	233	Yakub Ağa- Yakub Ağa- Yakub Ağa	Bedros Ağa- Bedros Ağa- Bedros Ağa
2	Bitlis	Şatak	69	0	69	Münhal- Münhal-Ömer Ağa	Ömer Ağa- Ömer Ağa-Hasan Ağa
3	Bitlis	Nurşin	707	0	707	Zaman Han Ağa- Zaman Han Ağa- Zaman Han Ağa	Kaspar Efendi- Kaspar Efendi- Kaspar Efendi
4	Bitlis	Rabat	146	0	146	Beşar Ağa- Abdürrezzak Efendi- İbrahim Efendi	Temo Ağa- Temo Ağa- Temo Ağa
5	Hizan	Uçum	41	157	198	Sadullah Bey- Sadullah Bey- Sadullah Bey	İgo Ağa- İgo Ağa- İgo Ağa
6	Hizan	Hakif	41	177	218	Ohannes Ağa- Ohannes Ağa- Ohannes Ağa	Şahin Ağa- Şahin Ağa- Şahin Ağa
7	Ahlât	Misik	41	186	227	Haçador Ağa- Münhal- Münhal	İslam Bey- Münhal- Münhal
8	Eruh	Lodi	443	26	469	Abdullah Ağa- Abdullah Ağa- Abdullah Ağa	Şemas İsa Ağa- Şemas İsa Ağa- Şemas İsa Ağa
9	Eruh	Fındık	379	131	510	Hacı Reşid Ağa- Hacı Reşid Ağa- Münhal	Malon Muro Ağa- Muro Ağa- Muro Ağa-
10	Eruh	Dergül	2.175	0	2175	Abdurrahman Ağa- Abdurrahman Ağa- Abdurrahman Ağa	Muşo Ağa- Muşo Ağa- Muşo Ağa
11	Garzan	Malafan	536	183	719	Münhal-Raşi Ağa- Raşi Ağa	Beydo Ağa- Beydo Ağa- Beydo Ağa
12	Garzan	Barih	0	80	80	Şeyh Muhammed Efendi- Şeyh Muhammed Efendi- Şeyh Muhammed Efendi	Ohan Efendi- Ohan Efendi- Ohan Efendi
13	Garzan	Rıdvan	123	824	947	Şâkir Efendi- Hacı Abdullah Ağa- Münhal	Melkon Efendi- Melkon Efendi- Melkon Efendi
14	Şirvan	Hasras	567	0	567	Haco Ağa- Haco Ağa- Haco Ağa	Münhal- Münhal- Münhal
15	Şirvan	İskanbo	862	0	862	Hacı Resul Efendi- Münhal- Münhal	Milo Ağa- Milo Ağa- Milo Ağa
16	Şirvan	Menar	340	281	621	Kasım Ağa- Kasım Ağa- Kasım Ağa	Hokas Ağa- Hokas Ağa- Hokas Ağa
17	Siird	Hüseyini	37	37	74	Hasso Ağa- Hasan Ağa- Hasan Ağa	Münhal-Sumi Ağa- Sumi Ağa

18	Genç	Oğnut	53	170	223	Keko Ağa- Keko Ağa- Keko Ağa	Avak Ağa- Avak Ağa- Avak Ağa
19	Genç	Valir	104	19	123	Hüseyin Bey- Hüseyin Bey- Hüseyin Bey	Şerif Ağa- Şerif Ağa- Şerif Ağa
20	Genç	Mizan	25	61	86	İsa Ağa-Faki Ali Efendi- Faki Ali Efendi	Ohannes Ağa- Ohannes Ağa- Ohannes Ağa
21	Çabakçur	Pirhankök	323	0	323	Şeyh Hasan Efendi- Şeyh Hasan Efendi- Şeyh Hasan Efendi	Mahmud Ağa- Mahmud Ağa- Mahmud Ağa
22	Kulb	Farki	0	220	220	Süleyman Ağa- Süleyman Ağa- Süleyman Ağa	Münhal-Şemas Artin Ağa- Şemas Artin Ağa
23	Muş	Ziyaret	0	597	597	Molla Cümdi Efendi- Molla Cümdi Efendi- Molla Cümdi Efendi	Münhal-Kigork Ağa- Kigork Ağa
24	Muş	Akcan	22	423	445	Yusuf Ağa- Yusuf Ağa- Yusuf Ağa	Münhal-Karabet Ağa- Karabet Ağa
25	Muş	İzakpor	15	388	403	Mehmed Emin Efendi-Hüseyin Ağa (V)-Fethullah Efendi (V)	Münhal-Kaspar Ağa- Kaspar Ağa
26	Bulanık	Liz	29	1.589	1.618	Kasım Ağa-Halef Efendi-Halef Efendi	Hurşid Ağa- Hurşid Ağa
27	Varto	Üstükran-1 Ulya	213	0	213	Süleyman Ağa-Mustafa Ağa-Mustafa Ağa	Süleyman Ağa- Süleyman Ağa-İsmail Ağa
29	Varto	Karaköy	320	0	320	Said Ağa- Said Ağa- Said Ağa	Yusuf Ağa- Yusuf Ağa- Yusuf Ağa
29	Malazgirt	Sultante-mur	343	0	343	---Münhal-Münhal	---Münhal-Münhal
30	Malazgirt	Nureddin	52	590	642	---Münhal-Esad Bey (V)	---Münhal-Münhal
Top.	8.239	6.139	14.378				

Nahiye nüfusları ile ilgili veriler 1896 yılına aittir. Aynı yıla ait vilayetin toplam nüfusu ile ilgili Karpat'ın paylaştığı rakam 465.568'dir^[118]. Bu oranlara göre nahiye nüfusunun, vilayetin genel nüfusuna göre oranı % 3.1 olarak hesaplanmıştır. Nahiye nüfuslarının tamamının ulaştığı rakama bakıldığında genel nüfus içinde çok küçük bir yerde olduğu görülmektedir. Fakat nahiye merkezlerinin etkisindeki köy ve mezralar da hesaba katıldığında bahsedilen oranın çok üzerine çıkılacaktır. Nahiye merkezlerinin seçiminde etki alanı ve jeopolitik konumun dikkate alındığı daha önce zikrolunmuştu. Bu çerçeveden bakıldığında nahiyelerde hedeflenen reformun etki alanının genişliği daha iyi anlaşılacaktır. Tablo 5'e bakıldığında nahiye müdürü, vekili ve meclis üyelerinin belirlenmesinde en önemli faktörün nüfus yapısı olduğu görülmektedir. Lâyihanın 9.maddesi gereği yapılan tayinlerin her nahiyede aynı şekilde uygulanmadığı ifade edilebilir. Nüfusunun tamamının gayrimüslim olduğu Simek, Şatak, Nursin, Rabat^[119], Dergül, Hasras, İskanbo, Pirhankök, Üstükran-1 Ulya, Karaköy ve

118 Karpat, a.g.e, s.326, 327; Aynı yıla ait başka bir arşiv belgesinde ise toplam nüfus 310.000 olarak paylaşılmıştır. Yalnız arşiv belgesinde bazı yerlerdeki tahririn halen tamamlanamadığı detayı da paylaşıldığından bu rakamın eksik olduğu anlaşılmaktadır. BOA. Y. EE. 81/22, 25 Ş 1313 (10 Şubat 1896).

119 1 Ocak 1900 tarihinde bu nahiye ile ilgili yanlışlığın düzeltilmesi için merkezdeki teftiş komisyonundan Bitlis vilayetine yazı gönderilmiştir. BOA. DH. TMİK.S. 28/79, 29 Ş 1317 (2 Ocak 1900).

Sultantemur^[120] nahiyelerine tayin edilen müdür, muavin ve meclis azaları isimlerine bakıldığında lâ-yihada belirtilen hususların her nahiyede aynı şekilde uygulanmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Zira adı geçen nahiyelerin hiçbirinin müdürü gayrimüslim değildir. Müdürlüğüne gayrimüslim tayin edilmeyen Simek, Nurşin, Rabat, İskanbo nahiyelerinin müdür vekilliğine gayrimüslim tayin edilmiştir.

Nahiye müdürlerinin çeşitli sebeplerle sık sık değiştirilmeleri bu makamların çoğunlukla vekâletle idare edilmesine sebep olmuştur. 8 Temmuz 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne Bitlis vilayetinden yazılan telgrafta, nahiyelerin büyük bir kısmının vekâletle idare edilmesinden dolayı beklenen güzel neticelerin elde edilemediği ifade edilerek gönderilen nahiye müdürleri defterinin bir an önce onaylanması talep edilmiştir^[121]. Nahiye müdürleri hakkında da şikâyetler olmuştur. Genç sancağına tabi Oğnut Nahiyesi Müdürü Halilan Aşiretinden Halil Ağa'nın adamlarıyla ahaliye zulüm ettiği hakkında başkente şikâyet ulaştırılmıştır^[122].

Nahiye müdürlerinin diğer devlet memurları gibi daimi bir kadro ile tahsisatının yapılmış olması, aynı şekilde özlük haklarına da sahip olmasını sağlamıştır. Bu kapsamda dönem içinde yaygın olarak kullanılan bir tayin çeşidi olan becayiş uygulamasının onlar için de uygulandığı görülmektedir. 1894 yılının Ağustos ayında Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis vilayetine yazılan yazıda Huyut Nahiyesi Müdürü Mehmed Sabri Efendi ile Göynük Nahiyesi Müdürü Ahmed Fuad Efendi'nin becayişi uygun görülmüştür^[123]. Nahiye müdürlerinden buldukları yörede asayişin sağlanabilmesi hususunda yardımcı olması istenmiştir. Nihayetinde görevli oldukları muhitte asayiş olaylarının önü alınmadığı durumlarda nahiye müdürü görevden alınabilmiştir. Nahiye müdürlerinin ehliyetsiz olması da görevden alınmasına sebep olmuştur^[124]. Müdürlerin görevden alınmasının diğer sebeplerine bakıldığında kaza kaymakamı ile geçinememe, şikâyet, görevi kötüye kullanma ve aşar ihalesine hile karıştırmak gibi gerekçeler sayılabilir^[125]. 1890'da Huyut nahiyesindeki asayiş olaylarının önü alınmıyınca Bitlis Valisi Rauf tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazılan şifreli telgrafla nahiye müdürünün görevden alınması istenmiştir^[126]. Yazışmalar takip edildiğinde Huyut Nahiye Müdürü Hüseyin Hüs-nü Efendi'nin kısa bir süre sonra istifa ettiği görülmektedir^[127]. Yerine tayin edilen Hamdullah Efendi'nin de bu görevde uzun süre kalamadığı tespit edilmiştir. Zira göreve başlamasının üzerinden bir yıl geçmeden o da görevden alınmış ve yerine Mehmed Sabri Bey tayin edilmiştir^[128]. Huyut nahiyesi üzerinden verilen bu örnek başka nahiyeler için de geçerlidir^[129].

120 Bu nahiye ile ilgili yanlışlığın düzeltilmesi için 12 Mayıs 1899 tarihinde Bitlis vilayetine merkezden yazı yazılmıştır. Yanlışlığın merkezi teftiş kurullarınca anlaşılacak düzeltilmesi yoluna gidilmiştir. Lakin bürokrasinin hantallığı bazı şeylerin düzeltilmesi için daha uzun bir zaman dilimini zorunlu kılmıştır. BOA. DH. TMIK.S. 25/22, 17 M 1317 (28 Mayıs 1899).

121 BOA. DH. MKT. 2898/6, 25 B 1327 (12 Ağustos 1909).

122 Vilayet, müdür hakkında soruşturma başlatmıştır. BOA. DH. MKT. 699/6, 01 S 1321 (29 Nisan 1903).

123 BOA. DH. MKT. 269/52, 06 S 1312 (9 Ağustos 1894).

124 Ehliyetsizlik gerekçesiyle merkeze bağlı Çukur Nahiyesi Müdürü Mehmet Ali Efendi ve Rabat Nahiyesi Müdürü Mustafa Efendi görevden alınmış ve yerlerine Said Efendi ile Derviş Efendi tayin edilmiştir.

BOA. DH. MKT. 1804/37, 18 C 1308 (29 Ocak 1891); BOA. DH. TMIK.S. 72/81, 28 S 1326 (1 Nisan 1908).

125 Garzan kaymakamı ile aralarında sorun yaşandığından Rıdvan Nahiyesi Müdürü Mehmet Şâkir görevden alınmıştır. Yapılan soruşturma neticesinde nahiye müdürünün haksız yere görevden alındığı ortaya çıkmıştır. Haksız yere görevden alınan bir diğer nahiye müdürü ise İspayirt Nahiyesi Müdürü İbrahim Edhem Efendi'dir. Müdürlerin ikisi de göreve iade talebinde bulunmuştur. BOA. DH. MKT. 2084/108, 23 Ca 1315 (20 Ekim 1897); BOA. DH. MKT. 615/39, 19 Ş 1320 (21 Kasım 1902); Vilayet dâhilindeki nahiyelerden birisine müdür olarak tayin edilen Tahir Bey'in görevi kötüye kullanma suçundan dolayı mahkeme kararıyla 75.600 kuruş tazmini ve bir yıl hapis yatmasına karar verilmesinden dolayı atamasının iptali yoluna gidilmiştir. BOA. A.MKT.MHM. 681/14, 17 Za 1314 (19 Nisan 1897); İspayirt Nahiye Müdürü Kerim Han, şikâyet üzerine görevinden alınmıştır. BOA. DH. TMIK.S. 36/111, 29 Z 1319 (9 Mart 1902).

126 BOA. DH. ŞFR. 147/49, 11 Ka 1306 (23 Aralık 1890).

127 Yerine Hamdullah Efendi 500 kuruş maaş ile tayin edilmiştir. BOA. DH. MKT. 1754/22, 07 M 1308 (23 Ağustos 1890).

128 500 kuruş maaş ile tayin edilmiştir. BOA. DH. MKT. 1816/91, 27 B 1308 (8 Mart 1891).

129 Yukarıda 1898, 1899 ve 1900 yıllarına ait nahiyelerde görev yapan personel listeleri kıyaslandığında İzakpor, Rabat, Liz ve Üstükran-ı Ulya nahiye müdürlerinin benzer şekilde sıklıkla değişime uğradığı görülmektedir. Sıklıkla değişen nahiye müdürlerinin aksine –az da olsa- uzun süre görev yapan nahiye müdürleri de vardır. Nurşin nahiyesi müdürlüğünü –tespit edebildiğimiz kadarıyla- 1898'dan 1906 yılına kadar Zaman Han Ağa yürütmüştür. BOA. DH. MKT. 1090/43, 23 R 1324 (16 Haziran 1906).

Sonuç olarak vilayet valilerinin bile muayyen sürelerini doldurmadan görev değiştirdikleri bir durumda sancak mutasarrıfları, kaza kaymakamları ve dolayısıyla nahiy müdürlerinin de aynı şekilde sık sık değişikliğe uğraması olağan karşılanmalıdır. Bu tablo, genel itibarıyla II. Abdülhamid döneminin taşra idarî yapısında sıklıkla karşılaşılan bir durumdur^[130]. Nahiyelerde görevli personelin aldığı maaşlara bakıldığında aynı görevi yaptığı halde nahiy personelinin eşit maaş almadığı görülmektedir. 1887 yılı itibarıyla Çukur, Huyut, Kesur, Handeris, Zerki, Reşkotan ve Göynük nahiyelerinin müdürlerine 500 kuruş maaş verilirken Vergül ve Zekti nahiyesi müdürüne 344 ve Pencinar nahiyesi müdürüne ise 296 kuruş maaş ödenmiştir^[131]. Nahiyelerin büyük bir kısmında sadece müdür varken Huyut nahiyesinde ise müdür, kâtip ve odacı ile birlikte toplam üç kişinin görev yaptığı görülmektedir. Nahiy müdürlerine verilen maaşlar ile ilgili 1900 yılı itibarıyla paylaşılan bilgiye göre Bitlis vilayeti dâhilindeki Hazzo, Geligüzan ve Talori nahiy müdürlerine 250 kuruş maaş verilirken, Vilayet-i Sitte dâhilindeki diğer nahiy müdürlerine ise 190 ile 700 kuruş arasında değişen bir maaş ödenmiştir^[132]. Yani nahiy müdür maaşları konusunda sadece Bitlis'te değil Vilayet-i Sitte'deki diğer yerleşim birimleri arasında da uygulama birliği yoktur. Daha sonra 1910 yılı için vilayetlerin sınıf düzeyine göre maaşlara standart getirilmiştir. Buna göre; birinci sınıf bir vilayet ise nahiy müdürüne 800 kuruş, ikinci sınıf ise 700 ve son olarak üçüncü sınıf ise 600 kuruş maaş ödenecektir^[133]. Bitlis vilayetinde 1909 yılının Şubatı'na kadar nahiy müdürlerinin aldığı maaşlar aylık 250 kuruştur. 2 Mart 1909'da merkezî hükümetin aldığı karar gereği 1910 yılı için maaşlar 600 kuruşa çıkarılmıştır^[134]. Nahiy müdürlerine ödenecek maaşlar ile ilgili sıkıntılar yaşanabilmiştir. Zira nahiy teşekkülü sürecinde sürekli yeni nahiyelerin oluşumu yıllık düzenlenen bütçelerde sürekli açıkların oluşmasına sebep olmuştur. Bütçenin gelir-gider dengesinin bozulmaması adına maaş ödemelerinin yer yer bir yıl yapılmadığı, bu konuda yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır^[135]. Nahiy meclisinin seçtiği nahiy müdürlerinin vilayetçe tasdik-i memuriyetlerine kadar maaşlarının yarısını ödenmesi uygulaması, mağduriyetlere sebebiyet verdiğinden değiştirilmesi yoluna gidilmiştir^[136].

İslahatın bir unsuru olarak görülen eğitim konusunda, bölgeye ciddi yatırımların yapıldığı görülmektedir. Hedeflendiği üzere, vilayet sathındaki nahiyelerin tamamına okul açılmıştır^[137]. Okulların iş ve işlemleri takip edilerek, bu konuda başkente sıklıkla raporlar gönderilmiştir^[138]. Nahiyelerde yaşayan nüfusun eğitilmesi ve devletin resmi tedrisatından geçirilmesi, merkezileşme gayretlerinin bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Zira gelecek nesillerin devletin istediği şekilde yaşam

130 II.Abdülhamid dönemi Bitlis'te yaklaşık 30 yıllık bir sürede 15 defa vali değişikliği yaşanmış ve 14 vali görev yapmıştır. Bir vali 3-5 yıl arası görev yapabiliyorken bu süre Bitlis'te 2 yıl civarında olmuştur. Tekdal, a.g.t., s. 46.

131 BOA. ŞD. 2523/1, 27 M 1305 (15 Ekim 1887); 1894 yılındaki başka bir kayıta Huyut ve Göynük nahiyelerinin müdürlerine 500 kuruş ödendiği geçmektedir. BOA. DH. MKT. 269/52, 06 S 1312 (9 Ağustos 1894); 1895 yılına ait başka bir belgede Bicar nahiyesi müdürü için de 296 kuruş maaş ödendiği kaydedilmiştir. BOA. DH. MKT. 396/63, 20 M 1313 (13 Temmuz 1895)

132 BOA. DH. MKT. 2381/143, 03 R 1318 (31 Temmuz 1900); 1902'de Bitlis'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafa göre ise Bitlis vilayeti dâhilindeki nahiy müdürlerinin tamamı 250 kuruş maaş almaktadır. Yukarıdaki tablo, 1900 ve 1902'deki veriler birlikte değerlendirildiğinde yıldan yıla ödenen maaşlar oranlarının değiştiği tespiti yapılabilmektedir. BOA. DH. ŞFR. 273/73, 27 Ke 1317 (9 Ocak 1902).

133 Aynı kararda nahiy kâtiplerine de aylık 200 kuruş maaş ödenmesi uygun görülmüştür. BOA. DH. MUİ. (Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi) 2/27, 17 Ş 1327 (3 Eylül 1909).

134 Karar, 6 Mart'ta Bitlis'e yazılmıştır. BOA. DH. MKT. 2759/85, 14 S 1327 (7 Mart 1909).

135 1898 yılı itibarıyla nahiy müdürlerine bir yıldır maaş ödenemediği ifade edilmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 17/17, 6 L 1315 (28 Şubat 1898).

136 Maaş olarak 260 kuruşluk miktar belirlenmiş olup, bunun yarısı asaletleri tasdik oluncaya kadar ödenmiştir. BOA. DH. TMIK.S. 9/7, 08 Z 1314 (10 Mayıs 1897); BOA. A.MKT.MHM. 681/32, 21 M 1315 (2 Haziran 1897).

137 Nevahi teşkilatının kurulmasından ve buralara müdürler atanmasından sonra Şâkir Paşa'nın ıslahat lâyhalarında da geçtiği üzere vilayete tabi bütün nahiyelere birer ibtidâi okulu ve yanında mescid açılması ve bu okullara da 100 kuruş maaşla birer öğretmen tayin edilmesi (ayrıca 100 kuruş da diğer masraflar için olmak üzere aylık 200 kuruş bütçeyle açılması) için yoğun çalışmalar yürütülmüştür. Bu konuda dönem içinde valilerin raporlarında da bu konuya yer verildiğine şahit oluyoruz. Bitlis Valisi Mehmed Rauf Şerif Efendi'nin 3 Eylül 1890 tarihli raporunda "İslâhâtdan maksad her nahiyeye birer mescid ile mekteb-i ibtidâ'iyenin bi't-teşkil şâkirdânı tedris etmek ve ahâliye şe'â'ir ve şerâ'it-i İslâmiye telkin ile lâzıme-i hâl ve itâ'atkâriyeye taksim etmek üzere erbâb-ı liyâkât ve iktidârdan birer mu'allim tevzîf ve ta'yini..." denilerek buraya tayin edilecek öğretmenlerin özelliklerini ve eğitimden beklentisini de ifade etmiştir. BOA. A. MKT. MHM. 752/5, 17 L 1312 (13 Nisan 1895).

138 BOA. DH. TMIK.S. 10/94, 14 M 1315 (15 Haziran 1897).

inşa etmesinin yolu bu yönde planlanmış eğitim sisteminden geçmektedir. Bu açıdan bakıldığında merkezi hükûmetin, nahiyelerdeki eğitim yatırımlarının arka planı da anlaşılabilir olacaktır. Açılan her nahiye okulunun ihtiyaçları giderilerek buraya öğretmen tayin edilmeye gayret edilmiştir. 1901 yılı itibarıyla mevcut 30 nahiyenin tamamına okul açılarak, 18'ine öğretmen görevlendirilmiştir^[139]. 1905 yılına gelindiğinde ise Bitlis merkeze bağlı bütün nahiyelerde ve 41 köyde birer sıbyan/ibtidai okulu mevcut olup, bunlardan da 10'u usûl-i cedide ve 29'u usûl-i atika üzere eğitim vermektedir^[140].

Bütün yetersizliklerine rağmen en ücra nahiye ve köylere kadar okul açılmış olması, devletin bu konudaki kararlılığını ortaya koymaktadır. Okullar ile hedeflenen en önemli amaçlardan birisi olan devletin hâkimiyetinin yerelde hissedilmesinin büyük ölçüde sağlandığı ifade edilebilir. Bununla beraber gelecek neslin devletin tedrisatından geçirilmesi –dolayısıyla bölgede yürütülen politika çerçevesinde yetiştirilmesi-, gelecekte bölgedeki değişim dönüşümü sağlayacak olan kadrolar ile devlet arasındaki iletişimin daha kolay sağlanmasına ciddi katkı sağlamıştır.

Sonuç

Vilayet-i Sitte'nin tamamında olduğu gibi Bitlis'te de Islahat Lâyihası uygulanmıştır. Uygulama esnasında gelenekten gelen bazı sıkıntılarla karşılaşmıştır. Bölgede yürütülmekte olan merkezileşme politikalarının önündeki en önemli engel, hiç şüphesiz yüzyılların birikimi olarak toplumda yer edinmiş –örf/gelenek olarak da bilinen- uygulamalardır. Bunların değiştirilmesi amacıyla taşrada nahiye teşkilatını tesis etmek ve bunu mümkün olduğu kadar yaymak hedeflenmiştir. Merkezi hükûmetin vilayetin idare merkezi, bağlı sancak ve kazalarda hedeflediği reformların hayata geçirilmesinin taşra ayağını, nahiye ve köyler oluşturmuştur. Bu kapsamda nahiyelerin teşekkülüne hız verilmiştir. Nahiye sayısının artmasında dinamo etkisini gösteren bir diğer husus ise 1895 yılında kabul edilen Islahat Lâyihası'nın uygulanma safhasına alınmasıdır. Lâyihanın ilgili maddeleri (8-16 arasındaki maddeler) gereği mevcut nahiyelerin sorunlarına çözüm bulunmaya çalışılırken öte taraftan ise neredeyse her sancak ve kaza dâhilinde yeni nahiye merkezlerinin kurulmasına hız verilmiştir. Ortaya konan çabanın merkezi hükûmet ve yabancı devletlerce sürekli denetleniyor olması, bu konuda kısa zamanda sonuç alınmasını sağlamıştır.

Nahiye teşkili noktasında verilen bütün çabalara rağmen bazı hususların lâyiha maddelerine göre sahada yürütülemediği görülmüştür. Bunların başında müdür tayini ve nahiye meclisine seçilecek azaların etnik ve dini yapıya göre tayini hususudur. Bu hususta yerelden seçilmesi gereken müdürlerin bazılarının merkezden tayin edildiği, meclislerdeki aza dağılımının nüfus nispetinde olması gerekirken bazı nahiyelerde bu şekilde olmadığı tespit edilmiştir.

Devletin bu dönemde dışarıda maruz kaldığı savaşlar ve toprak kayıpları, içerde ekonomik anlamda sıkıntıların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Yaşanan sorunlar, nahiye görevlilerine yapılması gereken ödemeler konusunda da ciddi sıkıntılar yaşatmıştır. Devlet yetkililerinin sıkıntıların çözümünü noktasında gayretleri yeterli olmamıştır. Bütün aksaklık ve yetersizliklerine rağmen nahiye teşkilatının Bitlis'teki her sancak ve kaza dâhilinde teşkil edilmiş olması, merkezi hükûmetin denetim ve yönetiminden uzak bir yaşama alışmış olan taşra ahalisinin itaat altına alınmasına ve vergilerin düzenli olarak toplanmasına katkı sağlamıştır.

139 BOA. DH. TMIK.S. 51/3, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

140 BOA. MF. MKT. 86/8, 02 R 1323 (6 Haziran 1905).

Bazı nahiye merkezlerine hacimli asker barındırabilecek kışlaların yapımı ile yereldeki asayiş sorunlarına çözüm üretilmiştir. Aynı şekilde daha güçlü bir yönetim için nahiyelerde hizmete konan hükümet konakları ise devletin taşradaki hâkimiyetinin sembolü olmuştur. Sonuç olarak nahiye teşkili ile hedeflenen kırsal alandaki merkezileşme ve dolayısıyla denetimi sağlama çabaları büyük oranda başarıya ulaşmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi- BOA)

Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUI) 2/27.
Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti (DH. MB.HPS.) 29/36.
Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islâhat Komisyonu (DH. TMİK.S) 1/57; 1/65; 1/71; 2/2; 2/45; 2/92; 2/94; 2/128; 3/9; 3/83; 3/101; 3/105; 4/25; 4/30; 4/32; 4/39; 4/84; 4/97; 5/59; 6/82; 8/80; 8/107; 9/7; 9/26; 10/94; 11/97; 14/52; 15/46; 15/67; 16/71; 17/17; 18/41; 21/20; 22/2; 23/42; 24/2; 24/75; 25/22; 25/46; 25/57; 27/46; 28/79; 28/81; 29/32; 32/22; 35/34; 35/68; 36/111; 37/56; 51/1; 51/3; 51/7; 69/47; 72/81.
Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR) 140/40; 147/49; 210/66; 273/73; 283/127; 286/12.
Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Umûm Vilayât (DH.UMVM) 83/1.
Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi Belgeleri (DH.MKT) 269/52; 396/63; 615/39; 699/6; 773/38; 1090/43; 1277/55; 1333/17; 1333/34; 1700/25; 1700/91; 1742/25; 1754/22; 1804/37; 1816/91; 2084/108; 2381/143; 2452/19; 2759/85; 2898/6.
İrâde Azınlık (İ.AZN) 27/9.
İrâde Tasnifi Dosya Usulü (İ..DUİT)146/26.
Sadaret Mektûbî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT. MHM) 681/32; 723/15; 752/5.
Şûrâ-yı Devlet (ŞD) 284/46; 1460/30; 1463/18; 1874/23; 1874/24; 1875/38; 1877/26; 1889/5; 2464/20; 2523/1; 2636/37.
Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF.MKT) 86/8; 302/15.
Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) 54/28; 87/14.
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 81/6; 81/22.
Yıldız Esas Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE.KP) 4/398.
Yıldız Perakende Sadâret Evrakı (Y.PRK.A) 10/101; 10/104.
Yıldız Perakende Askerî Maruzâtı (Y.PRK.ASK.) 116/21.
Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı (Y.PRK.BŞK) 16/46; 28/11; 41/28.
Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Maruzâtı (Y.PRK.EŞA) 22/76.
Yıldız Perakende Umûm Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM) 36/37.
Salnâme-i Vilayet-i Erzurum (SVE) Sene H. 1288 (M. 1871).
Salnâme-i Vilayet-i Bitlis (SVB) Sene H.1310 (M.1892); H.1316 (M.1898), H.1317 (M.1899), H.1318 (M.1900).
Salnâme-i Devlet-i Aliye (SDA) Sene H. 1297 (M.1880); H.1298 (M.1881); H.1302 (M.1885); H.1305 (M.1888); H.1306 (M.1889); H.1307 (M.1890); H.1312 (M.1894); H.1313 (M.1895); H.1314 (M.1896); H.1315 (M.1897); H.1316 (M.1898); H.1317 (M.1899); H.1318 (M.1900); H.1319 (M.1901); H.1320 (M.1902); H.1321 (M.1903); H.1322 (M.1904); H.1323 (M.1905); H.1324 (M.1906); H.1325 (M.1907); 1326 (M.1908); H.1328 (M.1910).

Araştırma ve Kaynak Eserler

Bitlis İl Yıllığı 1967.

Çadircı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Çakmak, Biray, "Osmanlı Taşrasında Yönetilme Kaygıları: Karahallı Mülki Nahiyesi'nin Kuruluşu", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 10 Sayı 19 (Bahar 2014), s.3-25.

Darkot, Besim, "Bitlis", İA., C.2, İstanbul 1993, s.657-661.

Düstür, Tertip I, C.I, Defa-i Sâniye, İstanbul Matbaa-i Amire, H.1282 (M.1865).

Doğru, Halime, XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1995.

Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Güran, Tevfik, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, T.C.B.D.İ.E., Ankara.

Gökbilgin, M.Tayyib "Nahiye", İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, MEB Basımevi, İstanbul, 1964, s. 37-39.

Hovannisian, Richard G., Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, Mazda Publisher, California 1980.

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. I-VIII, TTK Yayınları, Ankara 1983.

Karaca, Ali, Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899), Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Karpat, Kemal H., Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kodaman, Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.32, İstanbul 1979, s.427-480.

....., Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Ankara 1987.

Kılıç, Selda Kaya, "1864 Vilayet Nizâmnamesi'nin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", Tarih Araştırmaları Dergisi, C.24, S.37, 2005, s.99-111.

Kırmızı, Abdülhamit, Abdülhamid'in Valileri-Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

Mc Dowel, David, Modern Kürt Tarihi, Doruk Yayınları, İstanbul 2004.

Ortaylı, İlber, Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

....., İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilayet Nizâmnamesi ve Getirdikleri", Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Eylül 1996, S.5/5, s.89-103.

Tekdal, Danyal, II.Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2018.

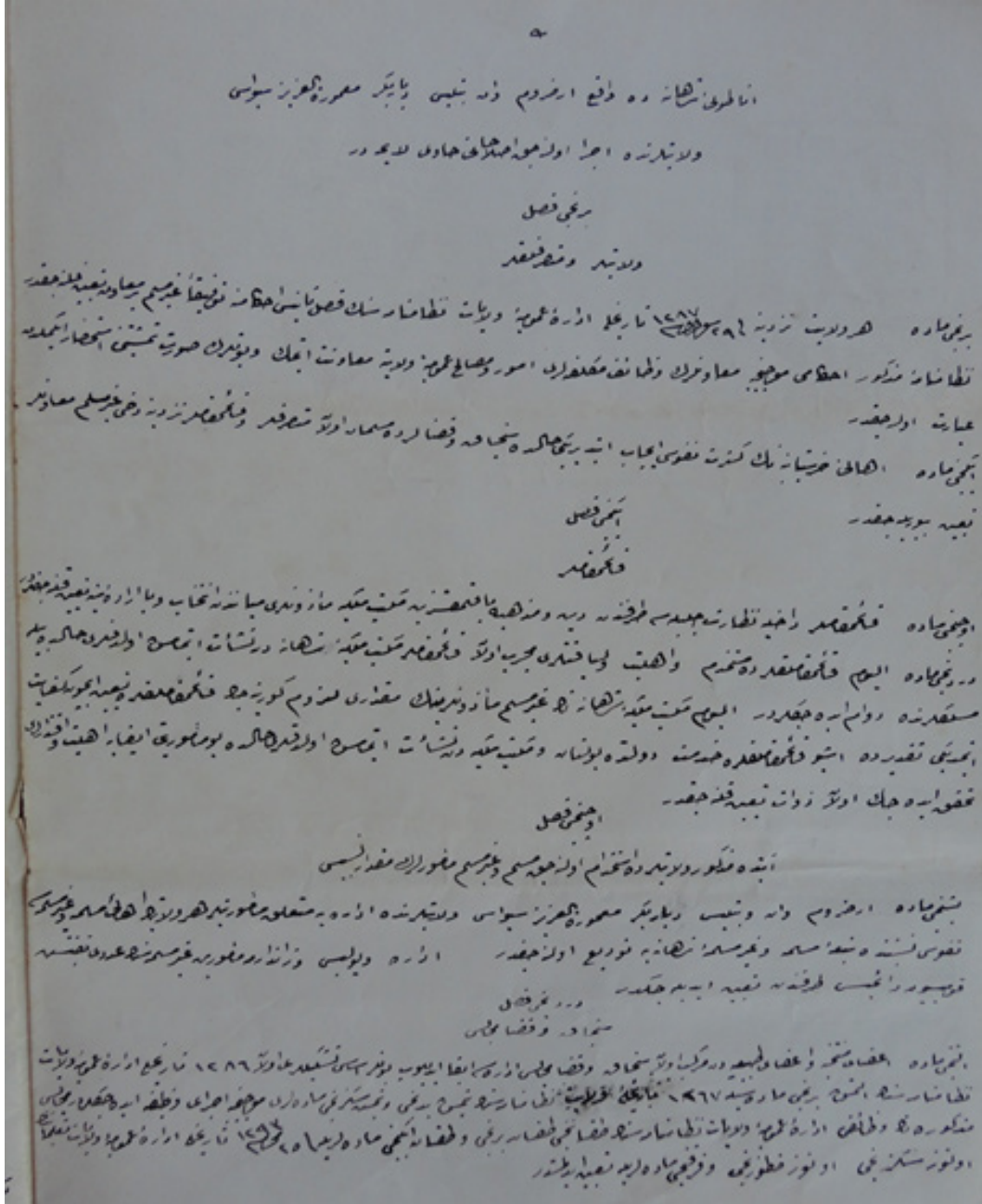
Tönük, Vecihi, Türkiye'de İdari Teşkilatın Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1945.

Türkmen, Zekeriya, Vilayât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği (1913-1914), TTK. Yayınları, Ankara 2006.

Vatan Memleket İlaveleri "1952-1953 Bitlis İlavesi", 1953.

Yalçın, Osman, Siirt-Bitlis, Özyürek Yayınları, İstanbul 1952.

Ekler

Ek 1: BOA. Y.PRK.A. 10/101 29 Z 1313 (12 Mayıs 1896) Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamur-
ratülazir ve Sivas vilayetlerinde uygulanmak üzere hazırlanan Islahat Lâyihası'nın ilk sayfası.

Ek 2: BOA. A.DVN. MKL. 13/27, 29 Ra 1293 (24 Nisan 1876) Matbu İdare-i Nevahi Nizamnamesi. (Belge orijinal tarihi 30 Ra 1293).

۱۹۱۰ لریه ایچله سوار اهلجه جهنده ارونه والی و مشرف وقت تقام معاونترینک تئیین کی
 اب عیالیه عائد اولان ایجابات بیدری ایجرا بیلر بقده اولدیغی مشلو ولایته متعلقه مواد و بیلر
 و بیلر لرین سلیح و غیره ایجابات و تقیمه ایله موافقه تقسیم و تحویل وظیفه سونره حصر و
 تدریج ایدر لیک و ولایت داخلده که شانداره طابور لرینک موجودی جمعا میسه اولان بقده
 موافقه و تحویل اولوب سه و عمل مانده اولدینک بالمعنیه اخراج ویرلریه فرستیانده طلب
 بیده بولور که تئیین عائد معامله و در دسته ایجرا بولور و تحقیقات لازمه اولوب و اعلان
 تئیین قومیوه قشکی ایدر لک ایفای وظایف باشلور بیلر و کار و عیار له یا بیلر و سکنه
 زحمت و عورتلریه اتخادی میسه ارونه ایجاب و معامله بولورده اعتباراً ایجرا و اعتراف
 تئیین بقیه مزایده واحدا معالی ایفا اولورده بجا لک ایفایس نظاشام مخصوص بولور و اتا
 حجب و مستخدم و مرور تذکره س نظاشام سید سلاج طایفه بقده که اصول اکر بقده ده تئیین
 یا موریه اداره ب معمل و قوجولور بولور اهل و فاسد لریه طلب کور لیک فیت و اتش
 تئیین طبیعیه استخام مقفیل بولور لئین انتخاب و قدری مقدر با ب عالی ب تقسیم اولورده
 مرکز و لولورجه بیه ماهدندی مستخدم اولوب قضا لره انعام و اتش اولورده با ب عالی ب تقیمه
 ز تبلیغ بولور جه تیجه متوقف و صبییه سولر لریه متعلقه بکس اوچون ماده اصلاحیهک تطبیقانه
 حیثت عکریه عائد و صیخان لرن تقسیم و تئیین اسبابی مقفیل طر قنده و صی کلک
 معامله عائد ایجابات بیدری ایجرا و واقعه و عدله نظاره جلیه لرینه انبار اولورده و
 بقده اصلاحیه ده نظر لره ال زیاده کور بولور ماده ناهیه تکلیک اولوب بونکره قدری با ب
 تقسیم قلمقه بر اولورنده ارا نانه و بیدر ای لکره بولورده انتخاباتک فئانده سنا جلیک و ضد
 نه جه امره کوره بوکا و کوی بکبیر بلم قریه هشت اختیار بینه ناهیه بولورنده ایجاب
 تئیین عائد مقضیاتک ایفا قنده جفن و بنا و عدله تطبیقه واقعه معروفه کجه کونه نزه جار کوی کلک
 و بده انگیز قونلوس و کینه بالمعنیه ایفای قلمقین معروفه قلمقه لریه بالکلیک بولور لریه
 عر

Ek 3: BOA. Y.PRK. ASK. 116/21, 11 C 1314 (17 Kasım 1896). Bitlis'te İslahat Lâyihası gereği yapılan çalışmaların konu konu aktarıldığı Bitlis Valisi Ömer tarafından gönderilmiş 13 Kasım 1896 tarihli şifreli telgraf sureti.

نقشه شکر با شاره کلا نظیفه صورتی

ع. ۱۱ سره ایلی فونوسون اصلاحات تطبیقه ضرور ایدلری فقره کی ولایه سه ری
تلیغ جویره اولمغه طرف فکرانه مده برکی با لری خیروت وانه دنیس و برطه انکله فونوسون
اجزانه واقعه لرلی دهج شفاها معلوله و برلکجهکی و بارکده ری اولوج معلوله و برلک
مفرد در مفردات اصلاحیه تک برسی موقع تطبیقه فونوسه و برضمت ری تطبیقه با شاره اولمغه
سفارتک معلولان ارماری تطبیقات واقعه تک وجودی لقبه فانی اولوج معلوله و بریانه
فونوسون تصوریه عطف اولمغه ده طوعی اولور سفایرجه برولک وقوع اولور بیانیه قنی
ماد تک تطبیق اولمغه سوا ای بر اولور جواب تک مردد قالمه فقره کی در کاردر راندره تطبیقات
تطبیقات اولوریه معلولان اولوج ساموریزه سغه غیر مسلم ره ساموراز نییه و اتکلی و لایحه اولور
و برلیس و خصم اولور تربیت ری قریباً اراده سینی شرفوع ایده ری واقعه فونوسون نظیفه ایله
ولایه سه ری جیدرله مواد اصلاحیه تک رونجه ان زیاده موصیانه اولور بودره فقره کی بودره
قراری اولمجه کی فونوسه باقی سنده لهری ری ایلی کی کدی که نمید موقع تطبیقه فونوسه طبی بولمغه
سفارتک بیانیه واقعه عهه دستاره ساموریزه فکرانم دهج معلولان صحیح سنده اولور لایحه کل صفا
صوباً عهه اولور ایلی | سره ایلی
یاد اکر مضمونه
ساکر

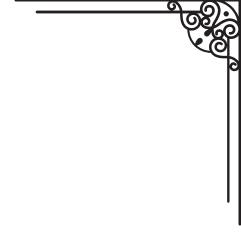
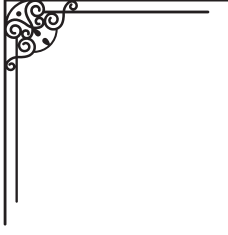
Ek 4: BOA. Y.PRK.UM. 36/37, 08 Ca 1314 (15 Ekim 1896). Müfettiş Şâkir Paşa'nın, Bitlis vilayetinde Islahat Lâyihası'nın tatbikine başlandığına dair gönderdiği telgraf sureti.

نہیس و لوہی راضفہ نشہ ایدر نواع					
مردود صفت	راضفہ و بلتانی قسم	اختلاف	نہیس و لوہی	نہیس و لوہی	
	نہیس	سبک	سبک فریبی	۴۴۴	.
	"	تھلک	تھلک	۶۹	.
	"	نوشبہ	نوشبہ	۷۰۷	.
	"	ریط	ریط	۱۶۶	.
	جڑا	کواہ رنگبہ	فروصو	۹۱	۷۷
	"	اورجوم	اورجوم	.	۱۵۸
	"	خاکیف	خاکیف	.	۱۷۷
	اصطوط	سبک	سبک	۱۱۰	۱۸۶
	اروہ	لورہ	لورہ	۴۴۴	۴۶
	"	ضنک	ضنک	۴۷۹	۱۴۱
	"	دریکولہ	دریکولہ	۴۱۷۵	.
	خزانت	مغفانہ	مغفانہ	۵۴۶	۱۸۴
	"	بارنج	بارنج	.	۸۰
	"	رضوانہ	رضوانہ	۱۴۴	۸۴۹
	سرواہ	صراہ	صراہ	۵۶۷	.
	"	انقند	انقند	۸۶۴	.
	"	شاہ	شاہ	۴۹۰	۴۸۱
	سجود	صینی	صینی	۴۷	۴۷
	کچی	اورغول	اورغول	۵۴	۱۷۰
	"	واہر	واہر	۱۰۴	۱۹
	"	بزان	بزان	۴۵	۶۱
	چچوز	یرضون	یرضون	۴۴۴	.
	قہ	فرقی	فرقی	.	۴۴۰
	سارہ	زیارتہ	زیارتہ	.	۵۹۷
	"	انجامہ	انجامہ	۴۴	۴۴۴
	"	انقود	انقود	۱۵	۴۸۸
	بولوغتہ	بز	بز	۴۹	۱۵۸۹
	والیو	انگراہیا	انگراہیا	۴۱۴	.
	"	فرہ کون	فرہ کون	۴۴۰	.
	عدوگرہ	سعد نور	سعد نور	۴۴۴	.
	"	نورالسیہ	نورالسیہ	۵۴	۵۹۰

Ek 6: BOA. MF. MKT. 302/15, 29 B 1313 (15 Ocak 1896) 1896 yılı itibariyle Bitlis vilayetinde irade gereğince yeni teşkil edilen nahiye isimleri ile nüfus miktarları.

BİTLİS'TEN AMERİKA'YA ERMENİ GÖÇÜ VE AMERİKA'DA ERMENİ DİASPORASININ FAALİYETLERİ (1878-1915)

ARMENIAN MIGRATION FROM BİTLİS TO THE UNITED STATES OF AMERICA AND ACTIVITIES OF THE ARMENIAN DİASPORA IN THE UNITED STATES OF AMERICA (1878-1915)

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Yıldız Teknik Üniversitesi
Eğitim Fakültesi, shilmi@yildiz.edu.tr

Giriş

Ermeniler tarihi süreç içerisinde Kafkaslar, İran ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde dağınık şekilde yaşamışlardır. Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine şahit olan Ermeniler, bu süreçte en rahat ettikleri dönem Selçuklu ve Osmanlı hakimiyeti dönemleridir. Bilhassa Osmanlı hâkimiyetinde yaşadıkları dönemde hem dini hem de siyasi özerkliğe sahip olmuşlardır. Bunda Osmanlı devletinin takip ettiği "millet sistemi" politikasının payı büyüktür. Fakat zaman içerisinde Papalık ve Fener Rum Patrikliği Ermeni kilisesi üzerinde tahakküm kurmak istedi. Bilhassa Fransa ve İngiltere'nin çalışmaları sonucu bir kısım Ermeni Protestan ve Katolik mezhebine geçti. Bu durum karşısında Ermeni Patrikliği Ermenilerin daha önce olduğu gibi kendi mezhebi üzerine kalması için direndi. Osmanlı yönetim de patriklik gibi düşünüyordu. Hem Patrikhane hem Osmanlı yönetimi bu alanda çalışma yaptıysa da bunda tam anlamı ile muvaffak olamadılar.

Netice itibarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni toplumu kendi benliklerini korumak için milliyetçilik ipine sarıldı¹. Bu durum beraberinde başka sorunları getirdi. Şimdilik konumuz sınırları dışında kalan bu alana girmeyeceğiz. Osmanlı toplumu ile Ermenilerin arasına giren üçüncü şahıslar iki toplum arasındaki büyünlük bozulmasına neden oldu. Dış baskıların artması, huzur ortamının ortadan kalkması ve iki toplumun birbirine olan güvenlerinin sarsılması sonucu Ermeniler

1 Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM), S. 6, Ankara, 1995, s. 257.

başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere yurtdışına göç etmeye başladılar. Yapılan araştırmalara göre Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısının 50.000'e kadar ulaştığı ifade edilmektedir. Mesela Çiçek'in tespitlerine göre 1899-1914 yılları arasında 51.950 Ermeni, Amerika'ya göç etmiştir. 1899 öncesi ve 1914 sonrası göç edenleri de dikkate aldığımız zaman Amerika'ya göç eden Ermeni sayısının 70.000'e ulaştığını ifade edebiliriz^[2].

Bu çalışmada genel bir göç olgusundan daha çok, Ermenilerin genelde yurtdışına özelde ise Amerika Birleşik Devletlerine göç etme nedenleri birinci elden kaynaklara dayalı olarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Siyasi olaylara girmeden Arşiv kaynaklarına yansıdığı şekli ile göçün nedenleri ve sonuçları tartışılacaktır. Arşiv belgelerindeki bilgiler dönemin kaynakları, seyahatnameler ve hatıralara yansımaları ile birlikte daha sonra ortaya konan çalışmalardaki bilgiler ışığında karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Konunun sınırları ise XIX. yüzyıldaki Bitlis vilayet sınırlarını kapsamaktadır. Bu bağlamda Bitlis'in 1879 yılında Vilayet merkezi olması ile birlikte merkez kaza olan Bitlis ile birlikte Siirt, Muş ve Genç sancakları, sancağın kazaları olan Ahlat, Hizan ve Mutki'de konumuzun sınırları kapsamındadır. Fakat daha çok Bitlis şehir merkezi konunun çekirdeğini oluşturacaktır. Bitlis şehri, Bitlis sancağı ve vilayetin yönetim merkezidir. Bu dönemde Bitlis Sancağı; merkez kaza, Ahlat, Hizan ve Mutki kazalarından, Muş Sancağı; merkez kaza, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason kazalarından, Siirt Sancağı; merkez kaza, Eruh, Pervari, Şirvan ve Garzan kazalarından, bir diğer sancak olan Genç ise merkez kaza, Capakcur ve Kulp kazalarından oluşmaktadır. Ermeniler, Bitlis vilayetinin yukarıda zikrettiğimiz yerleşim birimleri ile köylerin hemen hemen tamamına dağılmış bir şekilde yaşamaktaydılar^[3]. Bitlis'ten Amerika'ya Ermeni göç olgusu işenirken daha önceki yapılan birçok göç çalışmaları incelenmiştir. Tekrara düşmemek için bu çalışmada daha önceki araştırmalarda ele alınan konulara fazla girilmemiştir. Sadece Bitlis özelinde Ermeni göçü ve bazı münferit konular üzerinde durulmuştur.

Bitlis'in Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi: Bitlis'in İdari ve Toplumsal Yapısı

Bitlis şehri miladi 641 yılında Hz. Ömer döneminde İslam egemenliğine girmiştir. Selçukluların bölgeye egemen olması ise 1047 yıllarındadır. 1071 Malazgirt savaşı sonrası Anadolu'da ilerleyen Selçuklu Türkleri 1085 yıllarında Bitlis ve çevresinde tam hâkimiyeti kurmuşlardır. Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferi dönüşünde bölgeye gelerek bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağladı. Bunda İdris-i Bitlis'inin de gayretleri vardır. Osmanlıların bölgede tam egemenlik kurması Kanuni'nin 1534 Irak seferi sırasında gerçekleşmiştir. Bitlis bu tarihten sonra Erzurum Eyaleti Muş sancağına bağlı bir kaza statüsünde idare edilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı idari yapısındaki değişiklikler ile birlikte Bitlis 1879 yılında Siirt, Muş ve Genç sancakları ile birlikte Vilayet hüviyetine kavuşmuştur. Vilayet merkezi olan Bitlis sancağı merkez kaza, Ahlat, Hizan ve Mutki kazalarından meydana gelmekteydi^[4]. Osmanlı Devleti egemen olduğu coğrafyanın etnik, dini, kültürel ve sosyolojik yapısının her zaman korunmasından yana olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti Bitlis ve çevresine de egemen olduktan sonra bölgenin toplumsal yapısı üzerinde oynama yapmamıştır. Bunun doğal bir sonucu XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ermenilerin yoğun şekilde yaşadıkları yerlerin başında da

-
- 2 Ahmet Akter, Tehcir Öncesinde Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 24vd; Kemal Çiçek, "Türk- Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Önemi", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale63.html>. Erişim: 24 Mayıs 2010.
  - 3 Kasım Ertuş, "1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konuları", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. VIII, S. 16, (2017/1), s. 79.
  - 4 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310, s. 133.

Bitlis ve çevresi gelmekteydi. Fakat 19. yüzyıla gelindiğinde Bitlis şehir merkezinin hem mahalle sayısında hem de mahallelerin demografik yapısında büyük bir değişiklik söz konusudur. 16. yüzyılın ortalarında 26 olan mahalle sayısının 4'e düştüğü görülmektedir. Bunlar; Hersan, Kızıl Mescid, Taş ve Zeydan mahalleleridir. Mahallelerin demografik yapısındaki değişime gelince, 16. ve 17. yüzyılda Müslümanlar ile Ermeniler farklı mahallelerde ikamet ederken 19. yüzyılda Müslümanlar ile Ermenilerin aynı mahallelerde ikamet ettikleri görülmektedir. Bitlis merkez kazasındaki Ermenilerin şehir merkezinin dışında, merkez kazaya bağlı Güzeldere ve Tatik nahiyeleri ile bu nahiyelere bağlı köylerde yoğun olarak yaşadıklarını ifade edebiliriz⁵. Müslümanlar ile aynı mekânı kullanan Ermeniler, Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi Bitlis ve çevresinin de iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunmuşlardır.

Bitlis Ermenileri ve Amerika'ya Göç Etme Nedenleri

XIX. yüzyılın sonlarında resmi kayıtlara göre Bitlis'in toplam nüfusu 351.640 kişidir. Bu konuda çok fazla rakamlar olmakla birlikte konumuzun sınırlılığı açısından en genel çizgileri ile nüfus durumunu vermekle yetineceğiz. Bu nüfustan 237.392'si Müslüman, 103.715'i Ermeni, 10.533'ü de diğer olarak kayda geçmiştir. 1895 tarihli bir arşiv kaydına göre, tahriri yapılamayan aşiretlerin ve kabilelerin nüfusu hariç, Osmanlı Devleti'nin nüfusu 17.704.984'dür. Bunun 13.000.000 (% 75.12)'u Müslüman, 873.693 (% 4.93)'ü Ermeni'dir. Ülke nüfusuna oranla %5 civarında olan Ermeni nüfusu vilâyet-i sitte kapsamında bölgesel olarak ise %17 civarındadır. Yer yer bu rakam %25-30'lara kadar çıkmaktadır. Bitlis vilayet genelinde ise %35-40 civarındadır. Ermeni kaynakların verdiği bilgilere göre 20. yüzyılın başında Bitlis vilayeti 681 yerleşim birimine dağılmış, 510 kilise, 161 manastır ve 207 eğitim kurumuna sahip, yoğun bir Ermeni nüfusunu barındırmaktadır⁶. Fakat Ermeniler Osmanlı coğrafyasının hiç bir yerinde çoğunluğu oluşturmamaktadırlar. Bu tarihi gerçeğe rağmen Ermeniler çoğunlukta yaşadıkları yerlerde hâkimiyeti ellerinde bulundurmak için çeşitli faaliyetlere giriştiler. İsteklerini elde edemeyeceğini anlayınca da yurt dışına göç etmeyi en kısa yol olarak görmüşlerdir. Ermenilerin başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere yurt dışına gitmek istemelerinde birçok neden vardır. İpek'e göre ise Ermenilerin Amerika'ya göç etmeleri üç grupta toplanmaktadır.

Birincisi Amerikalı misyonerlerin çalışmaları sonucu 1840'lı yıllardan sonra göç edenler. Bu gruptan bir kısmı tekrar geri gelerek Ermeniler arasında milliyetçilik fikirlerinin yayılmasında etkili olmuşlardır. İkincisi ise küçük tüccar ve esnaflar. Bunlarda yeni kıtadaki insan gücüne olan ihtiyaç sonrası misyonerlerin tazyiki ve daha önce buralara gidenlerin anlatımları sonucu yeni bir hayat kurma amacıyla göç etmişlerdir. Üçüncü grupta ise isyanlar sonrası istediğini elde edemeyen çete liderleri ve isyanlara katılanlardır⁷. Bu gruptakilerin göç etme nedenlerinin en temel argümanı ise Hamidiye Alaylarının kurulması ve II. Abdülhamit'in çalışmalarının etkisidir. Çünkü bölge üzerinde oynanmak istenen oyunları zamanında fark eden II. Abdülhamit, muhtemel bir isyan sırasında bölgenin Müslüman halkını Ermeni çetelerinden korumak amacı ile Hamidiye Alayları'nı kurdu. Hamidiye Alaylarının kurulmuş olması uzun süredir hazırlık içerisinde olan Ermenilerin planlarını alt üst etti. Çünkü Ermeniler Doğu Anadolu'da bir isyan yapmak için uzun süredir bir hazırlık içerisinde idiler. Bunun için de Ermeniler 1891 tarihinden itibaren Hamidiye Alaylarının kaldırılması için istekte bulunmuşlardır⁸.

5 Kasım Ertaş, "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 16, S. 60, s. 221.

6 Ertaş, a.g.m., s. 79.

7 İpek, a.g.m., s. 260.

8 BOA, DH.TMIK.M., 143/15-18; Hasan Babacan, Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyonkarahisar, 2007, s. 24.

Bitlis Ermenileri de yukarıda saymış olduğumuz gerekçeler çerçevesinde Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmişlerdir. Bitlis Ermenilerinin bir kısmının firaren yurtdışı ve Amerika'ya göç ettiklerini görüyoruz. Firaren ve pasaportsuz olarak yurtdışına ve Amerika Birleşik Devletlerin giden Ermenilerin dışında birçok Ermeni de kendi istekleri ile Amerika'ya göç etmek için müracaatta bulunmuştur. Tabii ki araştırmamızın çeşitli yerlerinde ifade ettiğimiz gibi misyonerlerin faaliyetleri de Ermenilerin göç etme istekleri üzerine etkili olmuştur. İncelemiş olduğumuz bazı belgelerden anlıyoruz ki misyonerlerin çalışmalarından Ermeni ileri gelenleri rahatsız olmuşlardır. Çünkü bu kim-seler -ileride ortaya çıkabilecek olumsuzlukları sezmiş olmalı ki- daha Ermeni isyanının başlangıç aşamasında darsaadete gönderdikleri telgraflar ile rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir^[9].

Başta Amerikalı misyonerler olmak üzere Katolik ve Protestan misyonerler bölgede yaşayan Ermeniler ile her zaman yakından ilgilenme ihtiyacı duymuşlardır. Mesela İstanbul Ermeni patrikhanesi 12 Nisan 1897 tarihinde Bitlis Ermeni murahhasahanesine teslim edilmek ve Bitlis'te yaşayan fakir Hristiyanlara dağıtılmak üzere Amerikalı misyonerlere çeşitli elbiseler göndermişlerdir (Bkz. Tablo 1)^[10]. Bu elbiselerin bir kısmı Amerikan misyonerleri tarafından özellikle Bitlis Taş ve Hersan Mahallesi ile Gölyanı ve Ahlat kazası yetimlerinden olup İzmir Alman yetimhanesinde yaşayan Protestan Ermenilere dağıtılmak üzere İzmir'e gönderilmiştir^[11]. Mesela bu ilginin bir tezahürü olarak İngiltere'nin Bitlis viskonsolu 1903 yılı içerisinde Bitlis'te bulunan Ermeni manastırına defaatle gelerek buradaki çocuklara verilmek üzere 15 lira yardımda bulunmuştur^[12]. Benzer şekilde 19 Eylül 1904 tarihinde Muş'a giden Amerikan konsolosu buradan Diyarbakır'a geçmiş buradan da Bitlis Amerikan mektebi muallimi Kolber ile tekrar Bitlis'e dönmüştür^[13].

Osmanlı yönetimi Amerikalı misyonerlerden rahatsızlığını çoğu zaman dile getirmiştir. Bunlardan bir kısmı da sınır dışı edilmişlerdir. Bitlis'te misyoner olarak görev yapan Knapp ailesi fertlerinden^[14] George Perkins Knapp tehcir edilmeden önce Ağustos 1915 tarihinde sorgu sırasında öldüğü iddiası ile Amerika ile Osmanlı yönetimi arasında sorun olmuştur. Knapp Diyarbakır'a götürülürken bölgede yaygın olana salgın hastalık sonuzu ölmüştür. Fakat Amerikan yönetimi Osmanlı yönetimine 15 Eylül 1915 tarihinde sözlü nota vererek Osmanlı yönetimini bu ölümden sorumlu tutmuştur. Daha sonraki yazışmalardan da anlıyoruz ki Amerikalılarca Knapp'ın ölümü salgın hastalık sonucu değil, jandarmaların işkencesi veya zor şartlar altında seyahet ettirmeleri sonucu gerçekleşmiştir. Çünkü Osmanlı yönetiminin gerekli adımları atmadığı iddiasındadır. Bunun için de bu kişilerin sorgulanması ve cezalandırılması için defaatle girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı hükümetinin bu işin üzerine gitmediği gerekçesiyle 7 Nisan 1920 tarihinde tekrar sözlü bir nota vermiştir^[15].

Tablo 1: Darsaadette Ermeni Patrikhanesinden Bitlis'teki Hristiyanlara dağıtılmak üzere Amerikalı misyonerlere gönderilen elbiseleri gösteren cetvel^[16]

Nazuş	Gömlek	Don	İçlik	Gecelik	Salta	Yelek	Çocuk Elbisesi	Sagu	Pantolon	Bulga
581	466	297	325	46	44	296	309	92	77	98

Misyonerlerin çalışmalarının göç üzerinde etkisi ile birlikte Amerika Birleşik Devletlerine göç eden Ermenilerin temel argümanı buralarda daha rahat bir yaşam sürebileceklerine olan inançlarıdır.

9 BOA, HR.SFR.1..., 112/4.

10 BOA, DH.TMIK.M., 31/63-1, 2.

11 BOA, DH.TMIK.M., 40/20.

12 BOA, DH.TMIK.M., 148/8 (11 Ağustos 1903).

13 BOA, Y.PRK.UM., 71/9.

14 Merrill D. Peterson, "Starving Armenians": America and the Armenian Genocide, 1915-1930 and after, Univesity of Virginia Press, USA, 2004, s. 21.

15 BOA, HR.ID., 1666/64, 65, 66, 67, 68.

16 BOA, DH.TMIK.M., 31/63-1.

Bazı Ermenilerin ise eşlerinin daha önce Amerika'ya göç etmelerinden dolayı eşinin yanına gitmek arzusuyla bilhassa Ermeni kadınların göç için başvurduklarını görüyoruz. Bunlara da zorluk çıkarılmadan izin verilmiştir¹⁷⁾. Amerika'ya göç etmek için müracaat eden Ermenilerin bazen hangi mezhebe mensup oldukları da not olarak düşülmüştür. Kadim Ermeni mezhebine mensup olanlar ise sadece Ermeni cemaatinden falan kişi şeklinde belgelerde zikredilmiştir. Belgelere yansıdığı kadarıyla Bitlis'te yaşayan Ermenilerden kendi kadim cemaatleri dışında daha çok Proteston ve Katolik cemaatine mensup olanların göç etmek için müracaatta bulduklarını görüyoruz. Amerika'ya göç etmek için müracaat eden Ermenilerin yurtdışına çıkışlarına, üzerlerinde herhangi bir emlak ve göçlerine mani bir durumları yoksa fotoğrafları alındıktan ve ülkeye tekrar dönmeyeceklerine dair mukavelename imzalatıldıktan sonra genelde izin verilmiştir. Göç etmek için müracaat edenlerin Osmanlı tabiiyetinden de çıkacakları da kendilerine ifade edilmiştir.

Amerika'ya göç etmek isteyenlerin daha çok ailesi ile birlikte gitmek istediklerini görüyoruz. Bundan şunu anlıyoruz ki ailesi ile gitmek isteyenlerin bir daha Osmanlı sınırlarına dönmek üzere gitmek istemektelerdir. Çünkü 12 Ekim 1896 tarihinde Ermenilerin yurtdışına gitme sebeplerini araştırmak üzere kurulan komisyonun kararı ve 18 Ekim 1896 tarihinde Meclis-i Vükelâda Ermenilerin çeşitli nedenlerle yurt dışına göç etmelerinin sebepleri üzerine yapılan araştırma sonucu; Ermenilerin yurt dışına göç ettikten sonra bir daha Osmanlı sınırların dönmeyeceklerine dair kefil bırakmak şartı ve patrikhaneden alacakları bir belgeye göre göçlerine müsaade edileceği, bunun dışında ticaret maksadı ile ailesiz gidenlerin bu uygulamanın dışında tutulacağı ve gidecek Ermenilerin fotoğraf ve eşkâlleri de kayıt altına alınacağı kararlaştırılmıştır¹⁸⁾.

Bazı belgelerde aileden kaç fert ile gideceklerine dair bilgiler de mevcuttur. Mesele Bitlis Zeydan mahallesinden Avakim veled-i Serkis¹⁹⁾ ile Kızıl Mescid mahallesi ahalisinden İsrail veled-i Begos'un²⁰⁾ ailelerinden yedi kişi ile birlikte Amerika'ya göç etmek için müracaatta bulunduğu ve bunların da göçüne mani bir durum olmadığı için Amerika'ya göçlerine izin verildiği bilgisi mevcuttur. Amerika'ya gitmek için müracaat edenlerin bir kısmının bu fikirlerinden daha gitmeden vazgeçtiklerini görüyoruz. Mesela bunlardan Siron veled-i Ağaçan Amerika'ya gitmekten vaz geçmiş ve pişmanlığını ifade ederek 13 Ocak 1903 tarihli arzuhalı ile tekrar Osmanlı tabiiyetine dönmek için müracaatta bulunmuştur. Yapılan tahkikat sonrası bu ve buna benzer olanların tekrar Osmanlı tabiiyetine kabul edildiklerini görüyoruz. Çünkü göç edeceklerin Osmanlı tabiiyetini terk etmeleri mecbur olmayıp bunun idari bir tedbir olarak uygulandığını anlıyoruz²¹⁾.

Göç eden Ermenilerin geride bıraktıkları emlak ve mülkleri büyük sorun teşkil etmiştir. İzinle terk-i tabiiyet ile gidenlerin gitmeden önce üzerlerinde mal ve arazi olmadığı tespit edilmiştir. Fakat kaçak(firaren) yollardan Amerika'ya gidenlerin durumları daha sonraki yıllarda sorun teşkil etmiştir. Mesela 13 Mayıs 1903 tarihinde dokuz sene önce kaçak yollardan Amerika'ya giden Agop veled-i Bidros'un yeğeni amcasının validesinin vefatı sonrası evindeki 240 şamdan, 175 mum ve özel eşyaların kendisine verilmesi ile müracaatta bulunmuştur. Fakat bu şekilde ülkeyi terk edenlerin Osmanlı vatandaşlığından çıkıp çıkmayacağı konusu netlik kazanmadığı için bu konuda tereddütte düşülmüştür. Bu eşyaların ne olacağı konusunda dâhiliye nezaretinden görüş istenmiştir. Osmanlı yönetimi Osmanlı tabiiyetinden çıkanların veya kaçak yollardan gidenlerin emlak-ı metrukelerini muhafaza altına almıştır. Terk-i tabiiyet ile gideceklerin üzerlerindeki mal durumlarını sorgulama amacı da daha sonra çikabilecek sorunları önlemek içindir. Bunu vilayetler ile dâhiliye nezareti ara-

17 BOA, DH.TMIK.M., 252/8-3; BOA, DH.TMIK.M., 255/32-5; BOA, DH.TMIK.M., 255/32-3; BOA, DH.TMIK.M., 255/32-6.

18 BOA, Y.PRK.BŞK., 48/27; BOA, İ.DH, 1340/1314/Ca-46; BOA, Y.PRK.TKM, 48/48; BOA, MV, 89/61.

19 BOA, DH.TMIK.M., 205/8.

20 BOA, HR.TH., 301/73.

21 BOA, DH.TMIK.M., 137/35.

sındaki yazışmalardan anlıyoruz. Buna rağmen kaçak yollardan gidenlerin malları daha sonraki dönemlerde sorun olmaya devam edecektir^[22]. Bu durumu göze alan hükümet 13 Mayıs 1903 tarihinde Erzurum, Bitlis, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Van, Ankara, Adana, Halep ve Hüdavendigar vilayetlerine yazmış olduğu bir yazıda Amerika ve diğer ülkelere firaren giden Ermenilerin mallarının tespitini istemektedir^[23]. Aslında 31 Aralık 1896 tarihinden itibaren Amerika ve diğer ülkeler gidenlerin iki ay içerisinde dönmedikleri takdirde Osmanlı tabiiyetinden çıkacaklarına dair kanun olsa da bunun uygulanması konusunda tereddütler ortaya çıkmıştır^[24]. Defter-i Hakan-i nezareti tarafından dâhiliye nezaretine yazılan 20 Aralık 1904 tarihli yazıdan anlıyoruz ki Amerika'ya gittikten sonra kendine tanınan süre içerisinde dönmeyip Osmanlı vatandaşlığından çıkarılan Ermenilerin mallarının veresesine intikali boşa kalan arazisinin de devlete geçeceği ifade edilmiştir^[25].

Tablo 2: Bitlis'ten Amerika'ya Göç Etmek İçin Müracaat Eden Ermeniler

Adı ve Lakabı	Mezhebi	Yıl	Kazası/Mahallesi
Siron veled-i Ağaçan1		31 Ağustos 1902	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Karakin veled-i Serkis2	Protestan	22 Haziran 1902	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Vartan veled-i Ağaçan3	Protestan	11 Haziran 1903	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Haçik veled-i Hakop4		9 Şubat 1904	Hersan M. (Bitlis)
Haçik veled-i Hakop b.Kelos		9 Şubat 1904	Hersan M. (Bitlis)
Haçik veled-i Hakop b. Vertan		9 Şubat 1904	Hersan M. (Bitlis)
İsraîl veled-i Begos5		14 Nisan 1904	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Arşak veled-i Manuk6	Protestan	17 Nisan 1904	Hersan M. (Bitlis)
Sine Kerim veled-i Mayak7	Protestan	14 Haziran 1904	Hersan M. (Bitlis)
Nubar bint-i Ohannes ve Kızı Hay- akanos bint-i Aleksan8		14 Haziran 1904	Hersan M. (Bitlis)
Dikran veled-i Ağyab9		25 Aralık 1904	Zeydan M. (Bitlis)
Georges veled-i İsrail10	Protestan	26 Aralık 1904	Hersn M. (Bitlis)
Ariş veled-i Mosis11	Protestan	31 Aralık 1904	Zeydan M. (Bitlis)
Osib veled-i Karican12	Protestan	1 Ocak 1905	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Moşih veled-i Haçik13	Katolik	6 Mayıs 1905	Hersan M. (Bitlis)
Haruf veled-i Karabet14		18 Temmuz 1905	Hersan M. (Bitlis)
Selvi bint-i Isbator (Oğlu Dikran ve kızı Paşva ile birlikte) 15		19 Ağustos 1905	Hersn M. (Bitlis)
Avakim veled-i Serkis16		3 Eylül 1905	Zeydan M. (Bitlis)
Apriyan veled-i Kariçan17		8 Ocak 1906	Hersan M. (Bitlis)
Karabet veled-i Tevrik18		8 Ocak 1906	Taş M. (Bitlis)
Fıstık bint-i Parsih19		26 Nisan 1906	Hersan M. (Bitlis)
Oseb veled-i Karabet20	Protestan	13 Ekim 1906	Zeydan M. (Bitlis)
Mıgırdıç veled-i Melik21		26 Ekim 1906	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Dikran veled-i Simon22	Protestan	9 Aralık 1906	Hersan M. (Bitlis)
Miran veled-i Bagdasar23		12 Ağustos 1907	Baş M. (Muş Sancağı)
Armı ve Ailesi24		12 Ağustos 1907	Çakar M. (Muş Sancağı)
Marta bint-i Vartan25		12 Ağustos 1907	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Ağvati bint-i Vartan26		28 Kasım 1907	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Tekvan ile Mahdumu Bidros27		28 Kasım 1907	Gölyanı K28. (Bitlis)
Simon veled-i Vartan29		28 Kasım 1907	Kızıl Mescid M. (Bitlis)
Yaldız bint-i Melkon30		28 Kasım 1907	Hakif K. (Bitlis)
Manoşak bint-i İbratan31		28 Kasım 1907	Gölyanı K. (Bitlis)

22 BOA, DH.TMIK.M., 143/15-1, 4.

23 BOA, DH.TMIK.M., 143/15-5.

24 BOA, DH.TMIK.M., 143/15-13.

25 BOA, DH.TMIK.M., 143/15-15, 17.

Osmanlı Yönetimi'nin Göçü Önleme Çabaları

Ermenilerin yurt dışına gitmeye başlamaları Osmanlı Devletini endişelendirmiştir. Bu endişenin nedeni göç eden Ermenilerin tekrar Amerikan pasaportu ile geri döneceği ve yurt dışında Osmanlı imajını sarsacağı düşüncesidir. Tabii ki Anadolu'dan göçen nüfusun meydana getireceği üretim ve vergi kaybını da buna eklemek gerekir^[26]. Bunun için de yurt dışına giden Ermenilerin gitme nedenlerini araştırmak için bir komisyon kuruldu. Bu komisyon başkanlığına da 12 Ekim 1896 tarihinde İntihab-ı Memurîn Komisyonu Reisi Hüseyin Hamdi Bey iki bin kuruş maaş ile atanmıştır^[27]. Ermenilerin çeşitli nedenlerle yurt dışına göç etmeleri 18 Ekim 1896 tarihinde Meclis-i Vükelâda da görülmüştür. Buna göre Ermenilerin yurt dışına göç ettikten sonra bir daha Osmanlı sınırların dönmeyeceklerine dair kefil bırakmak şartı ve patrikhaneden alacakları belgeye göre göçlerine müsaade edileceği ifade edilmiştir. Bunun dışında ticaret maksadı ile ailesiz gidenler bu uygulamanın dışında tutulmuş ve gidecek Ermenilerin fotoğraf ve eşkâlleri de kayıt altına alınması kararlaştırılmıştır^[28]. Kaçak olarak gidenlerin ise 31 Aralık 1896 tarihinden itibaren iki ay içerisinde dönmedikleri takdirde Osmanlı tabiiyetinden çıkacaklarına dair bir de kanun çıkarılmıştır^[29].

Yurtdışına göç eden Ermenilerin çeşitli şekilde propaganda faaliyetlerinde bulunacağını veya çeşitli nedenlerle tekrar Osmanlı topraklarına gelerek tedhiş faaliyetlerine katılacağını fark eden Osmanlı yöneticileri, başta İstanbul olmak üzere çeşitli yerlerde çıkabilecek isyan hareketleri karşısında, tedbir olarak Erzurum, Diyarbakır, Van, Bitlis, Trabzon ve Sivas gibi vilayetlere çekmiş olduğu telgraflar ile Ermenilerin yurtdışına göç edenlerin miktarlarını bildirmesi^[30] ve çıkaracakları isyanlar konusunda da tedbirli olmalarını istemiştir. Tüm bu tedbirlere rağmen yurtdışına Ermeni göçü önlenememiştir. Ermenilerin yurtdışına göç etmelerinin önlenememesinin nedenleri arasında Osmanlı Devleti'nin tavizkar ve ihmalkâr tutumunu da sayabiliriz. Mesela 2 Şubat 1910 tarihinde Muş mutasarrıflığı, çekmiş olduğu telgrafta bölgedeki jandarma kuvvetlerinin azlığından bahsetmektedir. Çünkü buradaki kuvvetlerden bir kısmı İran hududuna bir kısmı da Diyarbakır'a aktarılmıştır^[31].

Amerika'ya Göç Eden Bitlis Ermenilerinin Buradaki Faaliyetleri ve Geri Dönme Çabaları

Yurt dışına giden diğer Ermeniler gibi Amerika Birleşik Devletleri'ne de giden Ermenilerin bir kısmı geri gelmek için gayret içerisinde girmişlerdir. Amerika'ya gidenlerin bir kısmı Amerikan vatandaşı olur olmaz geri gelme teşebbüsüne girişmişlerdir. Geri gelen Ermenilerin birçoğu geri döndükleri zaman bir takım şekavet ve fesad olaylarına karıştıkları için devlet bunların geri dönmelerine sıcak bakmamıştır. Çünkü 1830 tarihli Türk-Amerikan Ticari Antlaşmasına göre Amerikan vatandaşları Türk mahkemelerinde muhakeme edilemiyorlardı. Osmanlı tabiiyetini terk ettikten sonra Amerikan vatandaşı olan bu Ermeniler de böylece rahatça ülke içerisinde tedhiş olaylarını yönlendirebileceklerdi^[32]. Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler, Marsilya konsolosluğundan veya İskenderiye yerel idaresinden aldıkları vize ile bir Amerikalı sıfatıyla Osmanlı sınırlarına rahatça girebiliyorlardı. Bunlardan bir kısmının da İran üzerinden Osmanlı sınırlarına girmek için teşebbüste bulundukla-

26 BOA, HR.SYS, 2860/80 (5 Kasım 1896).

27 BOA, Y.PRK.BŞK., 48/27; BOA, İ.DH, 1340/1314/Ca-46; BOA, Y.PRK.TKM, 48/48.

28 BOA, MV, 89/61.

29 BOA, DH.TMIK.M., 143/15-13.

30 BOA, Y.PRK.BŞK, 56/106.

31 BOA, DH.MÜİ, 44/-2/20.

32 İpek, a.g.m. s. 264.

rını görmekteyiz^[33]. Mesela 26 Temmuz ve 24 Ağustos 1894 tarihlerinde Trabzon, Van, Bitlis, Erzurum, Musul, Bağdat, Diyarbakır, Sivas, Ankara, Aydın ve Mamuratülaziz(Elazığ) vilayetlerine çekilen bir telgrafta birçok Ermeni'nin İran ve Rusya hududundan Osmanlı topraklarına girdikleri ifade ile bunların girişlerine müsaade edilmemesi ve girenlerin sayılarının bildirilmesi istenmektedir. Fakat sınırdan girenler hakkında belgelerde net bir rakam bulunmamaktadır^[34]. Mesela 3 Ağustos 1894 tarihinden önce Erzurum vilayetine çekilen bir telgraf ile daha önce Rusya'ya göç eden 3900 Ermeni'nin Rusya ve İran üzerinden Van ve Trabzon yolu aracılığı ile tekrar Osmanlı sınırlarına girecekleri tespit edildiği için bunların girişlerine asla izin verilmemesi istenmektedir^[35]. 30 Temmuz 1894 tarihinde Trabzon, Van ve Erzurum vilayetlerine çekilen telgraf ile daha önce yurt dışına göçen Ermenilerin Rusya ve İran hudutlarından Osmanlı sınırlarına girmek istemeleri üzerine Ermenilerin sınırdan kesinlikle içeri alınmaması ve pasaport verilmemesi emredilmektedir^[36]. Devlet yurt dışına çıktıktan sonra ticaret gibi çeşitli bahaneler ile geri gelmek isteyenlerin ancak kendi işleri ile iştiğal edeceklerini teminat altına aldıktan sonra müsaade etmiştir^[37].

Amerikan vatandaşı olarak geri dönen Ermeniler rahat bir şekilde ülkenin güven ve asayişini sarsıcı ve yıkıcı faaliyetlere iştirak ediyorlardı. Dolayısıyla, Osmanlı yönetimi bunlardan tabii olarak kaygılanmakta ve kuşulanmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, tabiiyet değiştirenleri yeniden tebaalığa kabul etmek suretiyle sorunu çözmeye çalışmıştır. Söz konusu tehlikeyi önlemek isteyen Osmanlı hükümeti, ABD Hariciye Nezaretine verdiği notayla, ABD pasaportlu Ermenilerin geri dönüşlerinin Montroe doktrinine aykırı olduğunu ve bunların Türkiye'ye sokulmayacaklarını bildirdi. Fakat buna rağmen ABD Hariciye Nazırı, 24 Ağustos 1893 tarihli cevabı notasında Montroe doktrininin yalnız Güney Amerika'yı ABD aleyhine vuku bulacak bir Avrupa nüfuzundan korumak maksadıyla olduğu, Ermeni göçü meselesinde aynı kanunun tatbikinin söz konusu olmadığı, ABD uyrukları arasında fark bulunmadığı, bir Amerikan vatandaşının Osmanlı topraklarında ikamet etmek hakkından yoksun bırakılmayacağını bildirmiştir^[38]. Bu cevap her zaman olduğu gibi ABD'nin çifte standart uygulamalarına da güzel bir örnektir.

Sonuç ve Değerlendirme

Ermenilerin Bitlis şehrinin kurulduğu yıllardan itibaren burada yaşadıkları kaynaklarda geçmektedir. Bölgenin Osmanlı egemenliğine geçmesinden sonra Ermenilerin sosyal, iktisadi, siyasi, dini ve diğer yaşam alanlarında çok fazla bir değişiklik yaşanmamıştır. Tam aksine Ermeniler toplumsal alanda Müslümanlar ile birlikte şehrin iktisadi, idari, siyasi ve sosyal kalkınmasına katkı sağlamışlardır. Fakat 19. yüzyılın sonlarına doğru artan misyonerlik çalışmaları sonucu Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermeniler ile Müslümanların arasına husumet girmiştir. Bazı devletler ileri giderek Ermenileri Osmanlı Devleti ve toplumuna karşı kışkırtmışlardır. Bu kışkırtmalar sonrası Osmanlı egemenliğinde yaşayan Ermenilerden bir kısmı başta Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya olmak üzere yabancı ülkelere göç etmişlerdir. Amerika Birleşik Devletlerine göç edenlerden bir kısmının Amerikan vatandaşlığını kazandıktan sonra tekrar yaşadıkları coğrafyaya bir Amerikalı gibi gelerek kanunsuz işlere bulaştıklarına şahit oluyoruz. Bu kişiler şekavet olaylarına bilerek karıştıktan sonra da Amerikan vatandaşlarına tanınan ayrıcalıklardan yararlanmak için çaba içerisine girmişleridir.

33 BOA, İ.HUS, 1326/R-20.

34 BOA, A.MKT.MHM, 532/29; BOA, DH.MKT, 274/73.

35 BOA, A.MKT.MHM, 532/29.

36 BOA, A.MKT.MHM, 532/29 (3 Ağustos 1894).

37 BOA, A.MKT.MHM, 532/29 (7 Aralık 1894).

38 İpek, a.g.m., s. 265.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

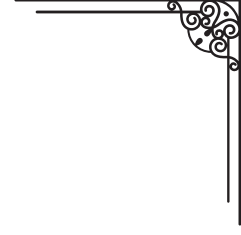
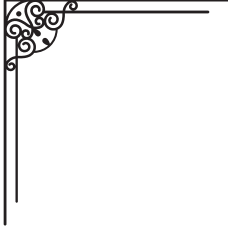
- Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310.
BOA, A.MKT.MHM, 532/29.
BOA, DH.MKT, 274/73.
BOA, DH.MUİ, 44/-2/20.
BOA, DH.TMIK.M., 31/63, 40/20, 128/14, 132/48, 137/35, 143/15, 147/74, 148/8, 162/31; 168/20, 188/37; 189/19; 200/81, 204/8, 205/8, 213/42, 213/43, 223/5, 232/19, 233/47, 252/8, 255/32.
BOA, HR.İD., 1666/64, 65, 66, 67, 68.
BOA, HR.SFR.1..., 112/4.
BOA, HR.SYS, 2860/80.
BOA, HR.TH., 298/45, 301/73, 304/41, 312/78, 92, 115, 322/105, 339/116.
BOA, İ..HUS, 1326/R-20.
BOA, İ.DH, 1340/1314/Ca-46.
BOA, MV, 89/61.
BOA, Y..PRK.BŞK, 48/27; 56/106.
BOA, Y..PRK.TKM, 48/48.
BOA, Y..PRK.UM., 71/9.

Diğer Kaynaklar

- Akter, Ahmet, Tehcir Öncesinde Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.
Babacan, Hasan, Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon-karahisar, 2007.
Çiçek, Kemal, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Önemi", <http://www.ermenisoru-nu.gen.tr/turkce/makaleler/makale63.html>. Erişim: 24 Mayıs 2010.
Ertaş, Kasım, "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 16, S. 60, ss. 217-233.
Ertaş, Kasım, "1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. VIII, S. 16, (2017/1), ss. 77-99.
Peterson, Merril D., "Starving Armenians": America and the Armenian Genocide, 1915-1930 and after, Univesity of Virginia Press, USA, 2004.
İpek, Nedim, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM), S. 6, Ankara, 1995, ss. 257-280.

ERMENİLERCE BİTLİS VİLAYETİNDE YAPILAN ZULÜM VE KATLIAMLARIN ŞEKİL VE YÖNTEMLERİ

Prof. Dr. Osman AKANDERE
Necmettin Erbakan Üniversitesi
oakandere@konya.edu.tr

Giriş

Türk tarihinin önemli meselelerinden birisi yakın dönemdeki Türk-Ermeni ilişkileridir. Bilindiği üzere Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne tabii olarak asırlarca huzur içerisinde yaşamışlar, pek çok önemli mevkilerde de görevler ifa etmişlerdir. Hatta Osmanlı'ya sadakatlerinden dolayıdır ki kendilerine *Millet-i Sadıka* da denilmiştir. Fakat sadık millet diye tanımlanan Ermeniler¹, XVIII ve XIX. yüzyıllarda dünyada meydana gelen köklü değişikliklerinde etkisiyle bağımsız bir devlet olma yolunda faaliyetlere başlamışlar, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketlerine girişmişlerdir. Özellikle Fransız İhtilâliyle ortaya çıkan milliyetçilik akımı Osmanlı gayrimüslim tebaasında bağımsızlık yönünde fikirlerin oluşumunda oldukça etkili olmuştur. Ermeniler Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma yönünde çalışmalar başlatmışlardır. Bundan sonraki süreçte Ermeni meselesi Rusya tarafından 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması ile siyasî gündeme sokulmuştur. Rusya'nın Ermenilerin hamiliğine soyunması İngiltere ve Fransa gibi devletleri de harekete geçirmiş ve nihayetinde 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması ile Ermeni meselesi uluslararası bir hüviyet kazanmıştır. Böylece Rusya'nın yanında İngiltere ve Fransa gibi devletlerde Ermenilerin hamiliğini elde etmiş, bu durum ilgili devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma noktasında bir fırsat olarak telakki edilmiştir. Nitekim bir takım gerekçeler ileri sürülerek her fırsatta Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmıştır. Ayrıca bu devletler, Ermenileri, para ve silah noktasında da destekleyerek

1 Ermeniler ifadesi bundan sonrada sık sık kullanılacaktır. Burada belirtmelidir ki Ermeniler denilirken bütün bir millet değil, devlet aleyhine faaliyet yürütüp isyana kalkışanlar, çetecilik faaliyetlerinde bulunanlar kastedilmektedir. Bütün bir milleti katliamların sorumlusu olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım tarzı değildir; suçun şahsiliği ilkesine de uygun düşmez. O sebepledir ki aşağıda sık sık kullanılacak olan Ermeniler ifadesinden çetecilik faaliyetlerinde bulunanlar anlaşılmalıdır. Zira Osmanlı'ya bağlı ya da Ermenilerin faaliyetlerini onaylamayan da pek çok Ermeni vardı.

kışkırtmışlar, Osmanlı'ya karşı isyan etmeleri hususunda cesaretlendirmişlerdir^[2]. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletler tarafından desteklenen Ermeniler, *Vilayet-i Sitte* de bir *Büyük Ermenistan* oluşturma yönündeki çabalarını hızlandırmışlar, bu maksatla da cemiyet, teşkilat ve çeteler vücuda getirmişlerdir. Ermeniler, Hınçak, Ramgavar ve Taşnak Sütyun gibi komiteler teşkil etmek suretiyle *Büyük Ermenistan* idealine ulaşmak için Osmanlı Devleti hudutları içerisinde katliamlara başlamışlardır. Özellikle de I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde Anadolu'nun pek çok yerinde masum Müslüman-Türk halkını katletmişlerdir. Bu çalışmada Bitlis vilayetine bağlı Muş Sancağı ve kazalarında Ermenilerin Türklere uyguladıkları katliamların yöntemleri üzerinde durulacaktır.

Zulüm ve Katliamların Şekil ve Yöntemleri

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya'nın Doğu vilayetlerimizden bir kısmını işgal ettiği bilinmektedir. Bitlis vilayeti ve bu vilayete bağlı Muş Sancağı da Rus işgaline maruz kalmıştır. Nitekim bu işgal sürecinde Ermeni ve Rusların Muş sancağı merkezi başta olmak üzere, Malazgirt, Bulanık, Hizan gibi kazalarında ve bu kazalara bağlı köy ve mahallelerde Türk ve Müslüman ahaliyi yok etmek amacıyla yağma ve katliamlara girişmişlerdir.

Rus işgalleri ile hızla artan ve işgal altındaki yerlerde yaşanan bu zulüm ve katliamlar sürecinde Ermeniler ve Rus askerleri, akla gelebilecek insanlık dışı bütün zulüm ve katliam yöntemlerini denemişlerdir. Nitekim köyleri ateşe vererek insanları samanlığa doldurup canlı canlı yakmışlar, bazı çocuk ve erkeklerin kol ve bacaklarını kesip canlı ateşe atmışlar, kız çocukları ve kadınlara tecavüz etmişler, hastaları dipçiklerle öldürmüşler, insanların üzerinden atla geçip kılıçtan geçirmişler, muhacirlerin üzerinde şarapnel patlatmışlar, mal sahiplerinin mallarını ellerinden zorla alıp, veremeyenleri ölünceye kadar dövmüşler ve hapse mahkûm etmişler, ayrıca bazı yerlerdeki camileri kiliseye çevirmişlerdir^[3]. Yine Ermeniler Taşnaksutyun, Hınçakyan ve Arminak cemiyetlerince kurdukları birçok çeteyle Bitlis ve civarında zulüm ve katliamlar yapmışlardır.

Bölgede Müslüman kızların bekâretlerini izale etmişler, birçok hamile kadınların karınlarını bıçakla yırtarak yavrularını çıkarıp öldürmüşler; birçok kadınların memelerini, dudaklarını burun ve kulaklarını kesip öldürmüşler, ahalinin gözlerini kızmış şişlerle çıkarıp, bir hayli işkenceden sonra öldürmüşler, küçük küçük çocukları anne ve babalarının gözleri önünde sıcak su içinde kaynatıp anne ve babalarına yedirdikten sonra onları da öldürmüşler, yer altında İslam hanelerine açtıkları lağımalar vasıtasıyla İslam hanelerini bombalamışlardır^[4].

Bir Kurban Bayramı günü Müslüman ahalinin camide ve bayramlaşmada buldukları sırada, ahaliyi esir almışlar, görülmemiş vahşet ve katliam yapmışlar, üç yaşından on yaşına kadar olan çocukları kolları bağlı olarak beraberlerinde gezdirdikten sonra ot yığını üzerine oturtup üzerlerine gazyağı döküp yakmışlardır. Ermenilerce Bitlis vilayetinde yapılan zulüm ve katliamlar envai şekilde gerçekleştirilmiştir. Nitekim Bitlis ve civarında birçok kadınların derisi yüzülerek ağaçlara asılmış, erkeklerin diri diri, gözleri oyulup ağaçlara bağlanarak nişan alınmış, çocuklar yarılarında kesilmiş, bütün kadın ve kızlara tecavüzle, erkek, kadın, çocuk tek nüfus kalmayınca kadar herkes katle-

2 Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. XV; Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S:14, Güz-2004, s. 144-151; Özcan Mert, "Osmanlı İdaresinde Ermeniler", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Y: 2/2003, S: 3, s. 150-154.

3 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1916-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, Ankara 1995, s belge No: 11, s. 118-119

4 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s.199.

dilmiş, başları kesilmiş, memeleri kopartılmış, yarı kesilmiş çocuklar analarının kucaklarına uzatılmıştır. Rus askerleri ve Ermeni çetecilerin Bitlis merkezinde ve civarında gerçekleştirdiği zulüm ve katliamlardan bir kısmı da şöyle gerçekleştirilmiştir: Ermeniler ve Rus askerleri girdikleri köyleri servetinden, canından, malından, ırzından ve mukaddesatından mahrum olarak harabe bir halde bırakmışlar, her şeyi yağmalamış, ziraat aletlerini bile imha etmişler, kuru araziden başka bir şey bırakmamışlardı. Ele geçirdikleri erkekleri katletmişler, süngü ile gözlerini parçalamışlar, insanları koyun boğazlar gibi kesmişler, cesetleri kuyulamışlar, tüyler ürperten eza, cefa ve işkence yapmışlardı. Yedi yaşından başlayarak kız ve kadınların namusuna ilişilmemiş kimse bırakmamışlar ve bu kadınların çoğu korkudan vefat etmişlerdir.

Köylerin kabristanlarını yıkmışlar, camilerini tahrip etmişler, minberi yıktıktan sonra ahır yapmışlar, pislik içinde bırakmışlar, yine camilerin minberlerini yıkarak kiliseye çevirmişler ve minareye çan takmışlardır. Yine Ermeni çetecileri ile Rus askerlerinin Bitlis vilayeti havalisinde yaptıkları mezalimleri, bu katliam ve mezalimden kurtulanların anlattıklarına göre şöyleydi:

Rus kuvvetleriyle birleşen "insan kasabı" Ermeniler, girdikleri yerleri "selhane gibi cesetlerden geçilmez halde" bırakmışlar; paraları, kıymetli şeyleri tamamen işkenceyle yağmalamış, bütün varlıkları talan etmişlerdi. İslamiyet'e yaptıkları küfürlerle, hakaretlerle camii ve medreseleri ateşlemiş, İslâmları katletmekten büyük zevk almışlardı. Ahalinin silahlarını toplayıp, burun ve kulaklarını, bacaklarını, kafalarını kesmiş, karınlarını yarmış, kılıçtan geçirmişler, hayvan biçimi parçalamış, çocukları diri diri ateşe atmış, kılıçlarını daha dilleri dönmeyen çocuklarla, ayak atamayan ihtiyarlara indirip kaldırmaktan pek zevk almışlardı.

Bazılarının derilerini tulum çıkarmışlar, kesik kafaları süngülere takmışlar, bazılarını da kütük üstünde doğramışlardı. İnsanları kuyulara doldurmuşlar, kadınları ve çocukları tandır damlarına doldurup yakmışlar, enkazın altında kalanlar günlerce inleyerek telef olmuşlardır. Gene kadın ve çocukları damlara doldurup yakmışlardır. Kadınlara lisana gelmeyecek tecavüzlerde bulunmuşlar, zorla götürmek istedikleri kız ve kadınlardan gitmemek için direnenleri vahşi surette katletmişlerdir. Kimisinin butlarını yarıp içine pislik doldurmuşlar; memeleri, burunları kesilmiş ve her nasılsa kurtulmayı başarmış kadınlar çırılçıplak edilmişlerdi ve gelinceye kadar telef oluyorlardı. Çocuklar karlar üzerinde ölüme terk edilmiş insanlar aklıktan ölmüşlerdi."^[5]

Yaşadıkları topraklarda Müslümanlardan asırlarca iyilik ve insaniyet gören Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusların işgal ettiği bütün vilayetlerde onlarla birlikte Müslüman halkı yok etme kararı alarak insanlık dışı zulüm, mezalim ve katliamlarda bulunmuşlardı. Ermeni mezalim ve katliamlarının yoğun olarak yaşandığı vilayetlerden birisi de Bitlis'ti. Gerek Bitlis 'te ve gerekse bu vilayetin bir sancağı olan Muş'ta Ermeniler akla hayale gelmeyecek yöntemlerle masum ve günahsız kadın, çoluk, çocuk ve ihtiyarları katletmişlerdir.

Ermenilerin o kadar kin ve nefret dolu olarak hareket ettiklerini Bitlis ve Muş civarında bulunan Mübarek İslâm büyüklerinin mezarlarını, camileri ve tekkeleri tahrip etmelerinden anlamaktayız. Camilerimiz, mescit ve türbeler yakılmış, yıkılmış ve pisletilmiştir. Katlettikleri masum ahalinin malını ve değerli ziynet eşyaları ve paralarını da işkencelerle almışlardır. Milyonlarla ifade edilen nakit paranın yanı sıra onca değerli ziynet eşyalarını da almışlardı. Bilhassa ele geçirdikleri köy, kasaba ve hatta Bitlis ve Muş gibi şehir merkezlerinde Müslüman kadın ve kızlara tecavüz ederek onları kirletmişler, büyük bir kısmını yanlarında götürmüşler, götüremedikleri kadın ve kızların da

5 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s.199.

kafalarını keserek, saçlarından hanelerin önüne asmışlardı. Akla hayale gelmedik ve anlatılmayacak yöntemlerle tecavüze maruz kalan kadın ve kızlarımız hatta yedi sekiz yaşlarındaki kız çocukları tecavüzlerin tesiriyle ölmüşlerdi. Neredeyse namusuna ilişilmeyen kadın kalmamıştı⁶.

Ermenilerin uyguladıkları korkunç vahşete dayanamayan çocuklu ve ihtiyar kadınlardan aklını kaybeden ve intihara mecbur olanların sayısı hayli fazladır. Çok sayıda çocuk kırbaçların ve çizmelerin altında ezilerek ölmüştür. Ermeni çetecileri ve Rus askerleri tarafından öldürülen Müslüman ahali adeta ot öbekleri misali üst üste yığılarak yakılmış, hatta diri diri yakılmışlardır. Yine birçok yerde kadın ve kızları ayırarak, erkek ve çocukları tezek yığınları içinde yakmışlardır.

Çocukları süngü uçlarına takarak öldürmüşlerdir. Esir aldıkları asker ve ahaliyi aç ve susuz bırakmışlardır. Açlığa ve susuzluğa dayanamayan başta hasta ve yaralı olmak üzere çocuk, kadın, ihtiyarlar adeta kurumuş ağaç dallarına dönerek susuzluktan ve açlıktan ölmüşlerdir. Ermeni zulüm ve katliamlarını yaşamak zorunda kalmış olan pek çok çocuk korkudan yürekleri patlayıp ölmüştür. Öyle ki bir yaşındaki bir çocuğun parmağındaki altın yüzüğü almak için, kız çocuğunun parmaklarını kesip götürece kadar insanlıktan çıkmışlardır.

Ermeni zulüm ve katliamlarından kadın ve kızlarını korumak isteyen Müslüman halk, bacalarda, zemin altındaki zahire kuyularında, dağlardaki mağaralarda ve dere içlerinde, kuyularda gizlenmişlerdir. Yine Ermeniler yakıp yıktıkları pek çok köyün kabristanlarını yıkmışlar, mezarları tahrip etmişlerdir. Ermeniler Bitlis ve Muş civarındaki katliamlarında girdikleri her köy ve mahallelerde yaşayan Müslüman ahalinin büyük bir kısmını kılıçtan geçirmişlerdi. Özellikle din adamlarını buldurarak envai işkence ve zulümlerle katlediyorlardı. Din adamlarını öldürmelerindeki maksatlar Müslüman halkı tahrik ederek ülke içinde bir ihtilale, kargaşaya sebep olmaktı.

Yaptıkları her vahşette İslamiyet'e küfürler ediyorlar, Yaşasın Ermenistan, kahrolsun Osmanlılar diyerek katliamlar yapıyorlardı⁷. Ermeniler ve Ruslar tarafından Bitlis ve Muş havalisinde çok sayıda camii, tekke, medrese ve mektep yakılıp yıkılarak tahrip edilmiştir. Bu çerçevede de 16 civarında camii tahrip edilerek, yakılmış yıkılmıştır. Hatuniyye Camii gibi camilerde minareleri yıkılarak tavla yani ahır yapılmıştır. Ayrıca 3 tekke, 4 ziyaretgâh, 4 medrese, 5 mektep, 2 han, 4 resmi daire binası 6 Polis karakolu, 6 depo, 3 hamam ve 2 depoyu yakıp, yıkarak tahrik etmişlerdir⁸.

Katliamlarında sık sık başvurdukları bir yöntem de seçtikleri hamile kadınların karınlarını delerek, çocuklarını çıkarıyorlar ve onları havalara atarak nişan alıyorlardı. Bütün insanların hatta hayvanların bile hayâ edeceği bir şekilde kız ve kadınları erkeklerin önünde soyarak tecavüz ediyorlar ve sonra da karınlarını yırtıyorlar, mahrem yerlerine tüfeklerini sokuyorlardı. Henüz çocuk yaşlarındaki kız çocuklarına da tasallut ediyorlar, onların namuslarını kirletiyorlardı.

Bu tecavüz edilen ve katledilen çocuklar arasında on yaşına gelmemiş yüzlerce kız çocuğu bulunuyordu. Irza tecavüz ve çocukları öldürme ve parçalama konusunda Ermeniler Ruslardan daha fazla kötülük yapıyorlardı. Rus askerleri de Ermenilerden geri durmayarak, göz oymak, burun kesmek, kadınların memelerini süngülemek gibi vahşetler sergilemişlerdir.

6 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s.238.

7 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s.254-255.

8 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s.230-231.

Bitlis Vilayet'inde Ermenilerce Yapılan Katliam Çeşitleri

Yakmak Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermeniler, *Büyük Ermenistan* hayali ile gerek I. Dünya Savaşı gerekse de Millî Mücadele döneminde Anadolu'nun pek çok yerinde büyük bir vahşete sebep olmuşlar, masum Müslüman-Türk halkını tandırlara atmak ve gazyağı ile yakmak suretiyle şehit etmişlerdir. Örneğin 25 Ekim 1914 tarihinde Ruslar ve Ermeni çeteciler "Saray kazasının Mirkeho karyesi ahalisini ya'ni zükur ve inâs ve çocukları bütün tezek içerisine gaz dökerek bunları kâmilen ihrâk emişler ve yine 7 Ocak 1915 tarihinde Yamanyurd karyesiyle, Heretil ve Bilecik karyesinde zükûr ve inâsı kâmilan hanelerinde yakmışlardır. Ve yine 31 Aralık 1915'de Muş'un tahliyesi esnasında Azakiplur nahiyesinin Örü-ma(n) karyesindeki zükur, inas ve çocuklar ihrak edilmiş"tir.

Ermenilerin masum Türk ve Müslüman halkını yakarak öldürmelerine dair 4 Mart 1915 tarihli bir belgede de şunlar anlatılmaktadır^[9]:

"Van ve Bitlis'in işgali esnasında Ermeni çeteciler tarafından İslâm ahaliye yapılan zulümler hakkında Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikata göre mezâlîmenden kurtulanların ifadelerinde , Ermeni ve Rus çetelerinin, teslim olmak isteyen ahali, çoluk ve çocukları feci surette kesip parçaladıkları, teslim olmuş olan köylerdeki ahaliyi katlettikleri, çocuklar da dahil ahâliyi ekmek yapımında kullanılan ve tandır tâbir olunan fırınlarda yaktıkları ve Vanlı komiteci Aramek'in çetesi tarafından, yetmiş seksen hanelik bir köy ahalisinin teslim olmalarına rağmen tamamen katlettikleri.."

Hizan kazasının Horos karyesi, Uçum nahiyesine bağlı Nurs ve Avnik, End mezra-i End yaylası, Hirit karyesi, Kulpik(Gülpik) karyesi, Hakif nahiyesine bağlı Korsu(h) ve Sükur karyeleri ve Hizan'ın merkezi Karasu'da Ermeni ve Rusların yaptıkları dehşetli mezalimden kurtulabilenlerin ifadelerine göre:

"Ermeniler tarafından birçok kadınların derisi yüzülerek ağaçlara asılmış, erkeklerin diri diri gözleri oyulup ağaçlara bağlanarak nişan alınmış, çocuklar yarılardan kesilmiş, bütün kadın ve kızlara tecavüzle, erkek, kadın, çocuk tek nüfus kalmayınca kadar herkes katledilmiş, başlar kesilmiş memeleri koparılmış, yarı kesilmiş çocuklar analarının kucaklarına uzatılmıştı. Aralarında Bedü'z-zaman Said-i Kürdî'nin de bulunduğu Uçum nahiyesi köyleri reislerinden teslim olmalarını istemişlerdi. Cemhanı ve Gayda tekkeleri, içlerinde ne kadar aceze-i nisvan ve çoluk çocuk ve ihtiyarlar var ise cümlesi yakılmış, Karasu Hükümet Konağı yakılmış, Kürt mezaliminden şikâyet eden Ermeniler, emsalleriyle kıyaslanmayacak vahşetde bulunmuşlar, girdikleri köylerde emval ve eşya namına bir şey koymamışlar, öldürdüklerinin insan şeklinden çıkarılmış naşlarını bırakmışlardı ve köyler adeta insan naşından yapılmıştı."^[10]

Yine Dâhiliye Nezareti Emniyyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen bir yazıda Ermenilerin zulüm ve katliamları şöyle anlatılıyor:

"Hizan kazâsının Hirit İslâm karyesi ahalisindeniz. Bitlis'in Simek nahiyesinden ilerleyen düşman, sabahın sâ-at üç dört raddelerinde karyemize hücum etdi. Kuvvetin altmış kadarı Rus Kazakı, mütebâkisi piyâde ile civar köylerden iltihâk etmiş Ermeniler idi. Karyeye girer girmez evlere ateş verdiler. Biz köyden kaçmış idik. Tutabildikleri erkekleri katlettiler. Kadın, kız ve çoluk-çocukları

9 İsmet Binark, Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, Ankara 2007, s. 52.

10 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s.188-189.

bir mahalle doldurdular. Akşama doğru düşman girdiği Simek nahiyesine doğru çekiliyordu. Kalan Ermeni ve Rus piyadelerinden bir kısmı ateş etmeğe başladılar ve ancak bir çocuk kurtulabildi. Mütebâkilerin kâffesini mah u telef ettiler. Emval ve eşya namına hiç bir şey bırakmayarak cümlesi alıp gittiler. İşte uzaktan gördüklerimiz bunlar olduğunu ve gelen çocuğu istiçvâb ederek bu surette işittiğimizi ma'a'l- kasen arz eyleriz."^[11]

Rusların Bitlis ve Muş'u işgal etmelerinden sonra bu iki şehir arasında ikamet etmekte olan aşiretler de Ermeni katliamına maruz kalmışlardır. Huyut Aşireti reisi Nuh Bey'in ifadesinden anlaşıldığına göre katliam sırasında Dirhas, Kolusık (Kilisik), Tehsmir, Zigak, Varişhah (Varthah), Üçtav, Zirket, Nok, Marnik, Kürd, Habuban (Habiban), Avzit (Avzut), Kotni, Pav, Çapkis, Ağdad, Sipannan (Sipanuk), Sospert, Til, Yekmal, Norgah köyleri Ermeniler tarafından yakılmıştır. Aynı şekilde Adilcevaz'ın Armudlu Köyü'nden Haydaranlı aşireti reisi Hüseyin bin Süleyman ile Asyak kabilesi reisi Yüzbaşı Hamza Ağa'nın ifadelerinden, Haydaranlı aşiretinin bulunduğu altı yüz köyün Ermenilerce harabeye çevrildiği anlaşılmıştır. Adilcevaz'ın Kalaicî Mahallesi'nden Ali bin Derviş, Sadık Çavuş ve Mahmud, verdikleri ifadelerde Ermenilerin Rus Kazak askerleri ile birlikte mahalleyi ateşe verdiklerini anlatmışlardır^[12]. Bitlis Vilayeti Muş Sancağı Azakpur Nahiyesi'ne tâbi Bardik karyesinden Abdullah bin Şebab'ın verdiği ifâdesi şöyle kayıtlara geçmiştir;

"18 Şubat 1916" da Rusların köyümüze yaklaştığı gelen muhâcirlerin ve askerlerin ifâdelerinden anlaşıldı. Herkes canını kurtarmak için köyden kaçdı. Köyümüzden benimle berâber Ömer bin Şebab, Tâhir, Memi bin Cevher, Şeyh Mehmed ve birâderi Molla Yusuf, kâin birâderi Molla Ahmed, ailelerimizi çıkardıkdan sonra biraz eşya alıp sabaha yakın çıkmak istedikse de sabahleyin elli altmış Kazak, köyümüze girdiler. Bizim teslim feryâdlarımıza kulak virmeyerek ateş etmeğe başladılar. Ben köyün yanında bulunan ağaçlar ve çalılıklar arasına gizlenerek ölümümü bekledim. Göremediler. Köyde hicret idemeyen aceze ile berâber arkadaşlarımı öldürdüler.

Berâberlerinde bir kaç yük de gaz yağı var idi. Bir kaç saat içerisinde köyü yakarak def, olup gittiler. Ben ertesi gece ağaçlıktan çıktım ve kendimi Huyut'a attım. Çoluk çocuğumu bitab-ı gâib etdim. İki ay aradıktan sonra bulabildimse de sekiz nüfûsdan ancak üç kişi kalmışdı. İki küçük çocuğumu yollarda terketmişlerdi. Diğer ihtiyâr vâlidem ve bir birâderimle birâderimin çocuğu açlıktan, sefâletten, hastalıktan ölmüşlerdi."^[13]

Ermenilerin Müslüman ahaliyi cami ve tekkelere doldurarak yaktıklarına ilişkin Bitlis vilayeti bünyesinde cereyan etmiş olan facialar da mevcuttur. Nitekim konuyla ilgili bir anlatımda şunlar dile getirilmekteydi: "Bunların hepsi Bitlis vak'ası karşısında ve bu manzara önünde hepsini unuttur. Bu fecayi' hâtıra geldikçe vücûdlar lerze-nâk olur.Şubat on dokuz gecesi, sâat on buçuk'da başlayıp top, tüfenk tarakaları uykuda bulunan ahalinin daha ziyade kuvve-i ma'neviyye-yi kırıyordu. Feryâd u figan âsmâna dayanıyordu(...) bundan bi'l-istifâde Mutki tarikiyle firâr ettiğini, firarından evvel aceze çoluk ve kadınların ihtiyarelerini Şeyh'ulkarîb denilen tekyeye doldurup ihrak olunduklarını ekser kadınlar memelerinden mecruh ve memeleri kesilerek salbedildiğini, vâlidesi mecruh memedeki bir çocuğun, sokakda validesinin memesini emmekte olduğunu re'yü'lan müşâhede eylemiştir. Bu miyânda câmi'lerin tavla halinde ifrâğâ ve tekyelerin ele'l-husûs Küfrevi hazretlerinin merkad-i mübareki ber-heva olunmuş, ulemadan Şeyh Abdülğaffar Efendi'nin kafasının derisi soyulmuş..."^[14]

11 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s.192.

12 Yılmaz Karadeniz, Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi(1913-1919), Yeni Türkiye, Sayı: 60, Yıl 2014, s. 11.

13 Yılmaz Karadeniz, "Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi(1915-1918), History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, İst. 2010, s.193.

14 Binark, Ermenilerin Türklere Yaptıkları mezalim ve Soykırım'ın Arşiv Belgeleri, s. 157-158.

Ermeniler Müslüman ahaliyi katletmekle kalmayıp işgal ettikleri, yakıp yıktıkları köy ve mahalleler de bulunan cami ve tekkeleri de yakmışlardır. Nitekim Hizan'da bulunan Cemhanı Tekkesi ile bölgede çok bilinen ve tanınan Gayda Tekkesini yakmışlardır. Gayda Tekkesinin yakılması ilgili Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne yazılan bir şikâyet dilekçesinde şöyle anlatılmaktaydı:

"Gayda tekkesi, bir düzün ortasında olan ufacık bir tepenin üzerindedir. Tekkenin yüz kadar odası bulunuyordu. Burada akşam ve sabahları yüzlerce, binlerce fukara ve gelip geçen misafir bu odalarda ağırılarak ihtiyaçları giderilirdi. Tahminen Mart başları idi Bitlis'in Simek köyünden gelen kuvvetlerle Reşadiye'den gelen Van kuvveti Hizan sınırındaki Cemhanı tekkesini alt üst etmiş, yaktıktan sonra birleşerek Gayda üzerine geliyorlardı. Akşam olduğundan ortalık kararmıştı. Saat tahminen akşam sekiz civarında idi. Gayda'ya hücum ettiler(...)Tekkeye ilk hücumu yapan asıl kuvvet altmış kişiydi. Bu kuvvetler ermeni ve Rus piyadelerinden oluşmuş, Aram Paşa komutasında bulunuyorlardı. Orada bulunan ikmal jandarmaları biraz silahla karşılık verdilerse de başarı elde edemediklerinden oradan ayrıldılar. Bu canavarlar tekkeye girdiler. Ne kadar çaresiz insan, çoluk çocuk, ihtiyar var ise hepsini bir araya topladılar. Saat yirmi otuz civarlarında idi. Büyük bir ateşin yükselmekte olduğu görüldü. Tekke içerisindeki bütün adamlar uyuyorlardı. Bizler de bir saat mesafedeki tepelerde bulunuyorduk. Tekke yanarken düşman kuvvetleri o civarlarda bulunan bütün köylere yayılarak ne kadar insan ellerine geçirdilerse hepsini kılıçtan geçirdiler, İşte Ermenilerin ve Rusların sergiledikleri mezalim. Bunlar insanı parçalamaktan, çoluk çocuk öldürmekten, diri diri gözlerini oymaktan ve ateşte yakmaktan utanmadıkları gibi, din uğruna da her türlü hakareti yapıyorlardı. Gayda tekkesini ve tekkede bulunanları bu şekilde yakmışlardı"^[15].

Bitlis Vilayeti ve Muş Sancağı'nda Ermenilerin Müslüman halka karşı yaptıkları katliamlar sırasında tahrip edilerek kullanılamaz hale getirilen cami sayısı on altı olarak kayıtlara geçmiştir. Bazı camiler ise hayvan barınağına çevrilmiştir. Gökmeydan, Kirafiye, Gazi Bekye ve Şerifiyye medreseleri tahrip edilmiştir. Tüccar Han'ı ve Aşağı Kal'a Hamza Han'ı tamamıyla tahrip edilmiştir. Şeyh Emin Efendi ve Şeyh İbadullah Bedehşani tekkeleri harabeye çevrilmiştir. Gökmeydan, Kızılmescid, Çarşubaşı ve Hersan İbtidai mektepleri ile Marmut Sultani mektebi harap edilerek kullanılamaz hale getirilmiştir. Arap, Alemdar, Safer Bey, Diyadin, Şorpinar ve Hatuniyye köprüleri tahrip edilmiştir. Zeydan, Çarşı, Kurupınar, Saparkur, Kömüs ve Zeydan Karakolhaneleri yakılarak tahrip edilmiştir.

Süngü, Bıçak, Balta vb. Kesici Aletler Kullanmak Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermenilerin katliam girişimleri I. Dünya Savaşı esnasında hız kazanmıştır; fakat öncesinde de Anadolu'da pek çok katliam girişiminde bulunmuşlardır. Ermeniler, büyük devletlerinde yardımıyla bağımsız devletlerini ortaya çıkarabilmek için Osmanlı'nın ortadan kalkması gerektiği fikri üzerinde yoğunlaşmışlar, bunu gerçekleştirmek için de Osmanlı'nın öz unsuru olan Müslüman-Türk nüfus üzerinde planlı bir şekilde katliam hareketlerine girişmişlerdir. Pek çok Müslüman-Türk'ü süngü, bıçak, balta ve benzeri kesici aletlerle hunharca katletmişler, akla gelmeyecek işkence metotlarını Müslüman-Türkler üzerinde uygulamışlardır. Aşağıda verilen örnekler, Ermeni vahşetinin hangi boyutlarda olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

"Muş halkından Mehmet Resül'ün yeminle zapt olunan ifadesidir: Ben asker olarak harpte bulunuyordum. Aldığım yaralardan dolayı, Bitlis cihetine doğru çekilen müfrezeyi takip edemeyerek benim gibi yaralı ve sakat olan diğer üç askerle birlikte geri kaldık. Bir müddet sonra Rus kazaklarının

15 Mehmet Törehan Serdar, Gazilerin Dilinden Bitlis'te Ermeni Mezalimi, Bitlis Valiliği Yayınları, Bitlis 2005, s. 63.

rehberi olan Ermeni çeteleri yanımıza geldiler. Arkadaşlarımızdan Harput'lu Hüseyin isimli askerin gözlerini çıkararak "kalk bak Osmanlı askeri geliyor mu? Dediler; sonra zavallıyı kurşunla şehid ettiler. Diğer askerin de sağ yanından derisinin bir kısmını yüzerek çanta şekline koydular. Bu biçareye de "elini sok, bu çantada padişahınızın parası var mı? Diye bir takım işkenceler yaparak şehit ettiler.

Üçüncü arkadaşımızı da yere yatırarak tenasül uzvunu kestiler ve ağzına koyarak "bu boruyu çal size Osmanlı askerinden imdat gelsin "yollu hakaretleri müteakip onu da şehid ettiler. Beni alarak, bir dereye götürdüler, yaktıkları ateşle tüfeklerin şişlerini iyice kızdırdıktan sonra yirmi dört yerimden dağladılar. Feryat ve yalvarmalarına katiyen ehemmiyet vermiyorlardı. Rus kazakları ve ermeni çeteleri ile birlikte Bitlis'e doğru yola çıktık. Yolda firari kafilelerine tesadüf ettik. Ermeniler bu müdafaasız kadın ve çocuklarla ihtiyarlara şiddetle saldırıyor, yürekleri parçalayacak bir vahşetle şehid ediyorlardı...^[16] Ermeni katliamları ve zulümlerinden kurtulmak amacıyla yaşadıkları Bitlis'i terk etmek zorunda kalan Ali bin Süleyman'ın 28 Mayıs 1916'da verdiği ifadesinde gerek kendisinin ve gerek çevresinin uğradığı zulüm ve katliamları şöyle anlatmıştır:

"Bitlis'in esnâ-yı istilâsında ale's-sabah düşmanın takarrübünden vaktiyle haberdar olan gerek Van Ermenileri ve gerekse Bitlis Ermenileri Ruslarla beraber memleketimiz üzerine hücum ederek katli'âm gibi vakşiyâne surette ahali-i İslamiyye sabî ve sıbyanlarını kesmeye başladılar. Fırsat bularak firar edeceğimiz bir noktadan Ermeniler karşımıza çıkarak kimisini öldürüp,, kimisini mecruh ederk men' ettiler. O sırada o hainler tarafından kâ'im biraderim on yaşındaki ali vâlidisi Rebişe Hatun'u ve Mazaran Şeyhi Şeyh Ahmed ve haremimi ve hizmetkârını ve komşumuzdan Ahmed oğlu Receb'i ve yetmiş-seksen yaşlarında mahalleimiz ahalisinden Hasan ile mahdumu ve hastane perakendelerinden iki asker efradını bunların cümlesini gözümün önünde et parçası gibi doğradılar. Hatta canımı kurtarmak havliyle firâr ettiğim zaman âgûşumda bulunan yeğenim süt emziren çocuğu çekip havaya attığı zaman bir iki kılıç hamlesiyle iki pâre eylediler. Kardeşimle beraber onyedî nüfus idik. Beş kişi can kurtarabildik. Ma-bâkisi telef edilip Ermeniler elinde esir kaldılar. Bakire kızların beş-on kişi tarafından iffet ve ismetlerini paymal ederek, ağızlarından, burunlarından ve bacaklarından kanlar akararak yerlerde süründürdüler. Ve mâ-hâsılı ta'dâda gelmez zulümleri irtikâp ederek, üç-beş kişi Müslümanları bir ipe bağlayarak nişân usulü ittihâz etmek suretiyle kurşunla telef ettiler"^[17]

Hani kasabasında sakin Bitlis mültecilerinden Mehmed Resul'ün 5 Haziran 1916 tarihli ifadesinde Ermenilerin yaptıkları katliamlar şöyle anlatılmaktadır: "Oradan geçip akşam Til karyesine vâsıl olduk. Evvelce durmuş oldukları Muş sancağının Akçan nâhiyesine merbût Karameşe karyesi ahâlîsinden iki İslam kadını Ermeniler berâber getirmişlerdi. Bu kadınları ortaya getirdiler. Her ikisi dahi hâmil idiler. İki Rus neferiyle iki Ermeni geldiler. Kadınların karınlarındaki çocukların oğlan veya kız olduğuna dâ'ir iki mecidiye üzerine bahsetdiler. Kadınların karınlarını fecî' bir sûretde kama ile yarıdılar. Birisinin karnından bir oğlan çocuğu çıktı. Diğerinin karnındaki "mudga" olduğu için anlaşılmadı ve bunun üzerine birçok da münâkaşa etdile"^[18] Muş Jandarma efrâdından ve Muş'un Kala Mahallesi ahalisinden Mevlüd oğlu Mahmud'un 6 Haziran 1916 tarihli ifadesine baktığımızda da Ermenilerin bölgedeki katliamları şöyledir: "...Kazanan karyesine girdik. Orada ahâlî-i İslâmiyyenin hemen kâffesi duruyordu ve ahâlî-i merkûmenin erkeklerini cem' ile bir hâneye ve kadınlarını toplayıp diğer bir hâneye doldurdular. Beni de yine bir eve koydular. Ben pencereden

16 Bu anlatımlar için bkz. Ermeni Kümitelerinin A'mal ve Harekât-I İhtilaliyyes-I İ'lân-I Meşrutşyet Evvel ve Sonra, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s.393-394. İsmet Binark, Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırım'ın Arşiv Belgeleri,TBMM yayını, Ankara 2007, s.53-53; Mehmet Törehan Serdar, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, Bitlis 1996, s.319-320.

17 İsmet Binark, Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlîm, Türkün Mavi Kitabı, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara 2005, s.138.

18 Katliam Belgeleri, C.: I, s. 104.

temâşâ etdim. Rus ve Ermeniler birlikde olduğu halde bir yere toplandılar. Habsetdikleri İslâm erkeklerini birer birer çağırdılar. Birçoğundan para aldıktan sonra, her birini bir türlü işkence ile öldürdüler. İşkenceyi de şu suretle yaptılar. Bir kısmının gözlerini oyduklar, bir kısmının derisini yüzdüler, bir kısmının kollarını kesip karınlarına takıp oynatdılar. El-hâsıl her birisine bir sûretle icrâ-yı azâb ve vahşet ederek kemâl-i hakâretle ve beşeriyetin kabûl edemeyeceği bir tarz-ı hûn-rizânede umûmunu katlettiler^[19]."

Ermenilerin 1915-1916 tarihleri arasında Bitlis'te yaptıkları katliamdan kurtulabilenlerin ifadelerine göre katliam yöntemleri insanlık sınırlarını aşmıştır. "Yırtıcı canavar ve zincirden boşanmış ayılar gibi köylere saldırıp bir anda ortalığı kan deryasına döndüren Rus ve Ermenilerin kadın ve erkek dinlemeyerek önlerine gelen çaresizleri parçaladıkları, bütün işe yarar gelin ve kadınlarımızın hukuklarına taarruz ettikleri görülmüştür. Molla Kulaç Köyü'nde yirmiyi mütecaviz çocuklarımızı ilk önce kuzu keser gibi zebh edip hamile kadınlarımızdan bir ikisini karınlarını kama ile sökerek ceninleri süngü üzerinde pederlerine (papaz) gösterdikleri, Müslüman ahaliden kimisinin kafasını, kollarını, burunlarını, kulaklarını kestikleri, gözlerini çıkardıkları, derilerini yüzdükleri ve üzerlerine gazyağı dökerek yaktıkları kaydedilmiştir. Bölgede cereyan eden katliamlarla ilgili olarak bir belgede bu vahşeti görmek mümkündür. Ermenilerin 1916'da iki hamile Müslüman kadını köye getirdikleri, iki Rus ve iki Ermeni'nin gelerek kadınların karınlarındaki çocukların oğlan veya kız olduğuna dair iki mecidiye üzerine bahse girdikleri anlatılmıştır. Kadınların karınlarını feci bir surette kama ile yarıdıkları, birisinin karnından bir oğlan çocuğu ve diğerinin karnında mudga olmuş bir çocuk çıktığı için münakaşa ettikleri kaydedilmiştir."^[20]

Bitlis'in Taş Mahallesi'nden Müntheha binti Monla Abdullah şöyle ifade vermiştir; "Oğlu Fâris cebren hânedan alınıp götürülmüş, hayat ve memâtı mechûldür. Fâris'in on yaşındaki oğlu Kadir ve on iki yaşındaki Tevfik, kurşunla katl ve on yaşındaki Şerif, Ermeniler tarafından duvara vurulup kafası çizmelerle, tüfenk dipçikleriyle ezilmek sûretiyle vahşiyâne bir şekilde katledilmiştir. Dayısı Tâhir'in oğlu Dursun'un zevcesi Mintan ve Zinet nâm kadınların ırzına taarruz edilmiş ve Zinet nâm kadın, defâatle cebren götürülüp fiili şenî icrâ edilmiş ve amcazâdesi Esad dahi kılıçla parça edilmiştir. Ve hânesi eşyası kâmilen yağma edilmiş ve her türlü vahşetler bu hâne hakkında irtikâb olunmuştur."^[21]

Muş'lu Sofî Mehmed Efendi'nin ifâdesinden Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları vahşetin boyutlarını anlamak mümkündür. İfade aynen şöyledir;

"Ruslar Muş'a civâr olan ve hicret idemeyen karyelerdeki Müslüman ahâlîyi de Muş'un bir mahallesi demek olan Çiriş Karyesi'nde toplamışlardır. Mikdârları binlere bâliğ olan bu zavallıların çekmediği eziyet, görmediği zulm kalmamıştır. Bunların burada ictimalarından maksad, muhâfaza-i nâmûs ve hayatları için değil, çalırdırılmaları içündür. Bir de şehevât-ı nefsâniyyelerini söndürmek içündür. Sekiz yaşından yukarı hiç bir kız çocuğu birkini muhâfaza idememiştir. Ben firâr itmezden mukaddem, bir kız meselesinden dolayı bunlar müdhiş bir felâkete dûçâr oldular. Masûm, güzel bir kız çocuğu için muhâfızlardan bir Rus ile bir Ermeni kavga itmişler. Ermeni bir gece bu Rus neferini öldürmüş; diğer arkadaşlarıyla berâber bunu İslâmların üzerine atmışlar.

Kumandan birkaç adam gönderip mes'eleyi tedkik etmek istemiş, meselenin ne mâhiyyetde bulunduğu anlamaması için Ermeni muhâfızları ertesi gice köyün muhtelif cihetlerinden ate-

19 Katliam Belgeleri, C.: I, s. 107.

20 Karadeniz, Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi, s.192.

21 Karadeniz, Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi, s. 13.

şe başlamışlardı. Rus neferlerinden bir kaçı da bu ateşle vurulmuş, İslâmlar isyân itdi diye civârda bulunan Muşlu Sinbat'ın kumandası altında olan Ermeni taburu köye girmiş, çocukların ve kadınların feryâdlarına kulak asmayarak ve cins ve sinn tanımayarak beş yüz kadar İslâm öldürülmüşdür. Birçok da mecrûh vardır."^[22]

Yine Rus askerleri ve Ermeni çetecilerinin Bitlis ve civarında yaptıkları katliamlardan yaşları küçük olan ve savunmasız durumda olan çocuklar da nasiplerini almışlardır. Nitekim konuyla ilgili bir anlatımda şunlar dile getirilmektedir: "Rus kıta'âtının mağlûben hezimetini üzerine Bitlis'e duhulümüzde şehrin he'yet-i mecrûhası yok-nazarda bir levhâ-i hûnîn-i fecâ'at arzettiği. Öyle bir levha ki:

...Ahlatlı Kasab oğlu Ahmed'in on altı yaşındaki kızı Aslı'nın bıkırını izale etmek, ismetini yırtmak istedikleri halde nâmûsunu kemâl-i selâbet ve celâletle müdâfa'a gazâp-nâk olan cellatlar bir kolunu kılıçla vücudundan ayırmış iseler de sebâtını ihlâl etmeyerek firara başladığı sırada Arap köprüsü civârında kurşunlarla o iffet mücessimini öldürmüşlerdir ve hiçbir surette müdafâ'a kudretine mâlik olmayan ma'sûm bir çok insan yavrularının kafalarını duvarlara çarpıp çizmelerle ezerek katletmeleri levâyih-ı fecâ'tın en kanlı, en şeni' en nefret-âver, en müessir numunelerindedir. Hânelerde, bağçeler arasında parçalanmış ve vücûdlarından ayrılmış, kafalar, kollar, bacaklar, kadın saçları, pek küçük çocuk cenâzeleri, kanlı gömlekler, elbise parçaları yatak bozuntuları ve şehirden firârları günü katlettikleri yirmi kadar erkek Müslümanın kanlar içerisindeki cesedleri târih-i beşerin eşk-i te'essürle tahrîr ve tersim edeceği muvahhaş mü'ssif işkâl irae ediyor..."^[23]

Bitlis Vilayetine bağlı Muş ve Bulanık çevresinde 20. yüzyılın başlarında yaşanan Ermeni vakalarından bir diğeri ise Muş'tan kaçıp Diyarbakır'ın Hani kasabasına mülteci olarak gelen Muş jandarma efradından ve Kale Mahallesi sakinlerinden 37 yaşındaki Mevlüd oğlu Mahmut'un anlattıklarıdır. Rus esaretinden kurtularak geldiğini ifade eder. Devamla esaretten kurtuluşundan ve yol boyunca başına gelenleri Hani Müdürü İsmail'e şu ifadelerle aktarmıştır; "Ermeniler on nefer kadar var idi. Hatta bunlardan Bulanıklı Keşiş oğlu Kinyaz ve Abri karyeli Gazar ve Gülan karyeli Bedo ve Muşlu Melkon oğlu Vano'yu tanıdım. Ermeniler beni öldürmek istediler.

Asker olduğum için Rus neferleri bırakmadılar. Fakat fenâ hâlde beni darp ve tahkir ettiler. Oradan beni aldılar, Molla Davud karyesine gittik. Beni zâbitâna gösterdikten sonra bir hânede habs ettiler ve üzerime altı nefer nöbetçi diktiler. Gece oldu mu bir nefer beni bekler, beşi köyün içine giderlerdi. İslâm gelin ve kızları toplayıp getirir, bunları cebren oynatır. Ve şarap içirdikten sonra muâmele-i nâ-meşrûa yaparlardı ve bana hitaben, bak işte Müslümanların hâli hep böyle olacak der, kemâl-i hiddet ve şiddetle din ve imanımızı seb ve şetm ederlerdi. O geceyi bu suretle geçirdik. Sabahleyin oradan çıkacağımız sırada zaten pek az olarak gidememiş, kalmış bulunan köy halkını hep kestiler ve birçok işkencelerle öldürdüler."^[24]

Bitlis vilayeti ahalisinden Molla Hasan Batuki efradından Şeyh Yusuf Efendi'nin hizmetinde bulunan Sofi Mehmet Efendi'nin 25 Mayıs 1916'da verdiği ifade aynen şöyledir;

"Bu zât, Rusların elinde bulunan Muş'dan firâra muvaffak olmuş ve Muş ahvâ- line dâir en sahîh malûmâtı virmişdir. Rusların Muş istilâsında Kal'a Mahallesi ahâlisi hicrete muvaffak olmuşlarsa da Kotanlı Mahallesi Süflâ Mahallesi hicret idememişlerdir.

22 Yılmaz Karadeniz, Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi,(1915-1918), History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 195.

23 Binark, Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim, Türkün Mavi Kitabı, s.161.

24 İrşat Sami Yuca, Eda Yuca, 20. Yüzyılda Muş Bulanıkta Ermeni Olayları, İçtimaiyat, Cilt 1, sayı 1, Kasım 2017, s. 77-78.

Sâir mahalleler kısmen hicret idebilmişlerdir. Ruslar, İslâm unsurunu Kotanlı ve Süflâ mahallesine doldurmuşlardır ve gûyâ bu sûretle Ermeni çetelerinin tecâvüzlerinden kurtarmak istemişlerdir. Bunlar için bir mikdâr muhâfız efrâd tefrîk itmişlerse de muhâfızların esâslı bir terbiyeye mâlik olmamaları ve işin içine menfaat meselesi girdiği için, zulm ve tecâvüzün arkası alınamamıştır. Giceleri bir takım evlerin soyulması bir takım nâmûsların pây-mâl idilmesi tevâlî idüb gitmekde, hiç bir genç kadın muhâfaza-i nâmûsa muvaffak olamamaktadır. Ermeni çete rü'esâsından Muşlu Sinbat, bir Ermeni taburu kumandanıdır. Rus kumandanını tanımayacak kadar nüfûza mâlikdir. Bunun maiyyetinde Muşlu Kasab oğlu Aram, Muşlu Mercanyan Hayk, Muşlu Kunduracı Arslan'ın kardaşı Kigork, Süronk karyeli Misak, vaktiyle mebûsluğa namzedliğini vaz iden Muşlu Keşiş oğlu Agop bulunmaktadırlar. Bunların yapmadığı zulm ve rezâlet kalmamıştır.

Hükûmete mürâcaat idulub bunlardan şikâyetin hiç bir tesîri yokdur. Bilakis bu cânîlerin küçük bir ihbârıyla derhâl bir âile söndürülmekdedir. Zâten Rus kumandanı bütün ehl-i servetden olanları habsetmiştir. Paralarını dayak altında tamamen teslim itmeyenler, ölüncüye kadar dayak ve hapse mahkûmdur. Bunlardan Minâre mahalleli Sâdık Efendi ile Kal'a mahallesinden Muhâsebe İkinci Kâtibi Abdal Efendi dayakla öldürülmüşlerdir. Servetleri bunlar için büyük bir belâ olmuştur. Tamamen paralarını ve zî-kıymet eşyalarını teslim itdikden sonra habsden çıkan bir zavallı için bir Ermeninin küçük bir ihbârıyla tekrâr hapse sokulmak, dayak yemek umûr-ı âdiyye ve mü- kerreredendir. Sonra her gün ihtiyâr, genç bütün Müslümanlar toplandırılarak sırtlarına askere erzâk taşındırılmaktadır. Ve'l-hâsıl Muş'dan çıkamamak felâketine dûçâr olanlar için, Muş hakîki bir cehennem olmuştur"^[25].

Ermenilerin Bitlis ve civarında yaptıkları katliamlarda o kadar acımasızlık göstermişlerdir ki henüz üç aylık olan bebekleri bile öldürmüşlerdir. Nitekim Bitlis'in Taş mahallesinde yapılan Müslüman ahali katliamlarında böyle bir hadise vukuu bulmuştur. Buna göre;

"İsmail oğlu Mehmed'in 90 yaşındaki babası şehit edilmiş, hanesi Ermeniler tarafından yağma edilmiştir. Yine bu mahalleden Kamil Efendi evinden alınarak kurşunla öldürülmüştür. Zavallının kayınvalidesi ve biraderi ile 3 aylık çocuğu ve hanesinde çalışan Rukiye aynı canilerin vahşetine kurban olmuşlardır. Taş mahallesinde oturmakta olan Faris, evinden alınıp götürülmüş ve yaşayıp yaşamadığı meçhul kalmıştır. Faris'in 10 yaşındaki oğlu kadir ve diğer oğulları Tevfik ve Şerif'in başlarını tüfeğin dipçikleriyle ezmek ve çizmeleriyle çiğnemek suretiyle vahşi bir şekilde katletmişlerdir. Yine Faris'in dayısı Tahir oğlu Dursun'un karıları Mentan, Kışniş ve Ziyet namlarındaki kadınların defalarca namuslarına tecavüz edilmiş, amcazadesi Esad kılıçla parçalanmıştır."^[26]

Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliyi çaktıkları demir kazıklar üzerine oturtarak öldürdüklerine ilişkin bilgileri Bitlis'in Zeydan mahallesinde oturan Faris Sürüm'ün ifadelerinde bulmaktayız. İfade de geçen bu hadise şöyle cereyan etmiştir"^[27] :

"Bitlis'in Ruslardan kurtulma günleriydi. Sürekli olarak çarpışıyorduk. Bizler çarpışmadayken Ruslar ve Ermeniler şehirde rastladıklarını kesiyorlardı. Mermutlu Mahallesinde Sütlu Bulağın yanında iki katlı bir ev vardı. Müslümanlar korkularından oraya sığınmışlardı. O vahşi Ermeniler, oradaki korumasız insanların hepsini kestiler. Kesin sayılarını bilmiyorum ama kesilen Müslümanlar o kadar çoktu ki, kapının eşiğinden kan akıyordu. Alt katta cesetleri koyacak yer kalmadığından üst kata taşımışlardı.

25 Karadeniz, "Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi, s. 22.

26 Serdar, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, s.311.

27 M. Törehan Serdar, Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., Bitlis 1995, s.98-99.

Daha sonra Bitlis'i Ruslardan geri aldıktan sonra Rus birliklerini takibe başladık. Düşman Ahlat'a çekiliyordu. Tatvan'la Ahlat arasında Zığak(Sarıkum) köyüne vardığımızda gördüğümüz vahşet karşısında göz yaşlarımızı tutamadık. Ermeniler tarafından yerlere ucu sivri demir kazıklar çakılmış, başta hamileler olmak üzere kadınlar karın üstü kazıklara oturtulmuştu. Kazıklar kimilerinin karnından girmiş, sırtlarından dışarı çıkmıştı. Bu vahşeti ölene kadar unutmayacağım"

Suda Boğmak Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermenilerin Muş'ta icra ettikleri katliamların bir diğer şekli de onları suda boğmak şeklinde olmuştur. Nitekim binden fazla Müslüman ahaliyi sözde iskân ettirmek amacıyla götürdükleri Murat Nehrinde tamamen öldürmüşlerdir. Nitekim bu facia şöyle anlatılmaktadır²⁸:

"Üç Şubat tarihinde Muş Sükût etdi. Muş, Ermeni şakilerinin bir cevelângahı olmuş, kanına susamış canavar gibi etrafa saldırıyor, "Hani İslâmlar nerededir diyerek" bir gazapla arıyorlardı. Rast geldikleri İslâmları tutuyorlar meclis ittihâz ettikleri bir mahalde topluyor. "Hiss-i intikâm" deyu bağıyorlardı. Gerek kadın ve gerek tesadüf ettikleri bi-çarelere "Bakınız burada da bir İslâm var. Geliniz bunu da öldürünüz" yolunda arkadaşlarını çağırıyorlardı. Muhadderâtından güzel kadınların namusları pâ-y-mâl olunuyor. İhtiyareleri, ihrâk bi'n-nâr ederek diyar-ı ademe gönderiliyordu.(...) Muş ovasının Akcan nahiyesinde mürurlarında Çeharincûr tarikiyle Muş'un Sekâvi karyesine muvâsalat eden Rus ve Ermeni çeteleriyle üç sâ'at miyânelerinde vukû'a gelen müsâdeme esnâsında kafileden tefrik ettikleri bini mütecâviz erkek ve kadın ve çocukların Bazen karyesinde iskân etmek iğfaliyle götürdükleri Murat nehrinde Gölhazar denilen ma'rûf göle kamilen ilkâ .."

Bitlis merkezi ve Muş civarındaki köylerde vahşice katliamlar ve zulümler yapan Ermeniler masum ve günahsız çocukları bile öldürmekten çekinmemişle, hatta öldürdükten sonra cesetleri sokaklara atılarak köpeklere yedirmişlerdir. Bitlis'in Hesan mahallesinde cereyan eden bir olay Ermenilerin bu vahşetini anlatmaktadır. Şöyle ki:

"Hurlulu Reşit oğlu Mehmet'in annesi Nigar isminde kadın Ermeniler tarafından kama ile kesilerek şehit edilmiş, bu adamın hanesinde bulunan Ahmet Ağâ'nın masum kız çocuğu da aynı akibete uğradıktan sonra cesedi sokağa atılarak köpeklere yedirilmiştir.

Hülafa'yı Nakşibendiyeden haydar Efendi, Medine kadın, damadı Halid ve oğlu Ali, Molla Mehmed, İbrahim ve Osman'ın hanesine iltica eden Reşit ve karısı ile üç kız, üç erkekten ibaret olan çocukları, yine bu mahalleden Yusuf be karısıyla altı çocuğu, 14 yaşındaki Hasan, Hasan oğlu Ahmet, Salih oğlu İbrahim, Haydar oğlu Abdülmecit ve Abdülaziz, Molla Ali oğlu Mehmed, Fakih Mehmed ve iki oğlu, kızı ile karısı, Molla Resul, Yusuf, Mehmed, Tevfik, Aziz ve Şefik namlarındaki şahıslar kılıç ve balta ile Ermeni komitecileri tarafından feci bir şekilde parçalanmışlardır.²⁹"

Ermenilerin yaptıkları zulüm ve katliamların boyutu ve bu katliamları yaparken uyguladıkları yöntemler o kadar büyük ve acımasız ki, adeta taş üstünde taş, baş üstünde baş bırakmamışlardır. Özellikle küçük yaştaki çocukların bile akla hayale gelmeyecek yöntemlerle öldürüldüklerini görmekteyiz. Nitekim Bitlis'in Taş mahallesinde yapılan katliamlarda çocuklar acımasızca katledilmiştir.

28 Binark, Ermenilerin Türklere yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri s.157.

29 Mehmet Törehan Serdar, Bitlis'te Ermeni Mezalimi, Bitlis Valiliği yay., Bitlis 2001, s.12-13.; Ayrıca bkz. Hüdavendigâr Onur, Millet-i Sadık'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler, Kitabevi yay., İstanbul 1999, s.145.

Nitekim Taş mahallesinden Recep oğlu Sufi Veli şunları anlatmaktadır^[30]:

"Taş mahallesinden recep oğlu Sufi Veli'nin Amcası Keşiş, kızları Hediye ve Cemile, küçük kardeşleri on beş yaşındaki Said, on üç yaşındaki Hanid, yedi yaşındaki Cemil ve beş yaşındaki Darip, Rus ve Ermeniler tarafından kılıç ve kamalarla kesilmişlerdir. Evi yağma edilmiş ve eşi Cemile'nin altmış lirası alınmıştır. Aynı mahallede oturan Binacı Mahmud'un karısı Nesibe'nin kafası Ermeniler tarafından kesilmiştir. Bu kadının beş yaşındaki oğlu Şükrü kılıçla kesildikten sonra tenasül aleli kesilerek bu zavallı çocuğun ağzına sokulmuştur. Yine bu kadının on yaşındaki kızı Cemile'nin gözleri oyulmuş ve kafası kesilmiştir."

Silahla Öldürmek Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermeniler I. Dünya Savaşı esnasında Rus kuvvetlerini takviye etmişler, onların safında Türklere karşı çarpışmışlar, pek çok köyde silahla öldürmek suretiyle katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Ermenilerin Müslüman ahaliyi silahla, kurşunlayarak öldürmeleri konusunda Bitlis Polis Memuru Hacı Mehmet oğlu Hasan Efendi, ifadesinde şu bilgileri vermektedir^[31]:

"Bitlis işgal edildiğinde gece vazife de idim. Kız kardeşim gelip, şehrin düşmanlar tarafından basıldığını söyledi. Arkadaşlarla sokağa çıktığımızda, kaçışan halkı gördük. Binlerce tüfek ve mitralyöz patlaması duyuluyordu. Ailemi kurtarmak için Bitlis'ten yarım saat mesafede olan Arap Köprüsü denilen yere gitmeye mecbur kaldım. Arkamızda Rus birlikleri ve Ermeni çeteleri, kendilerinden kurtulmak için kaçışan bütün Müslümanları kuvvetli bir ateş ile durdurup, öldürüyorlardı. Diğer taraftan Rus askerleri istisnasız herkesi atları ile çığnıyorlardı. Rus süvarilerinin haykırışları ile karışan ümitsizlik çığlıkları ve çocukların feryatları her köşeden yükseliyordu."

Taş Mahallesi'nden Münteha binti Monla Abdullah da verdiği ifadesinde kurşunlanarak öldürülenleri anlattığı ifadesinde şunları dile getirmiştir; "Oğlu Fâris cebren hânedan alınıp götürülmüş, hayat ve memâti mechûldür. Fâris'in on yaşındaki oğlu Kadir ve on iki yaşındaki Tefvik, kurşunla katil ve on yaşındaki Şerif, Ermeniler tarafından duvara vurulup kafası çizmelerle, tüfenk dipçikleriyle ezilmek sûretiyle vahşiyâne bir şekilde katledilmiştir. Dayısı Tâhir'in oğlu Dursun'un zevcesi Mintan ve Zinet nâm kadınların ırzına taarruz edilmiş ve Zinet nâm kadın, defâatle cebren götürülüp fiili şeni icrâ edilmiş ve amcazâdesi Esad dahi kılıçla parça parça edilmiştir. Ve hânesi eşyası kâmilan yağma edilmiş ve her türlü vahşetler bu hâne hakkında irtikâb olunmuştur".

Irza Geçip Öldürmek Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermeniler Müslüman-Türklere katliam uygularken Müslüman kadınlarının da ırzlarına tasallut etmişler, pek çok kadının ırzına geçmişler ve türlü eziyetler neticesinde onları şehit etmişlerdir. Örneğin Muş'lu Hacı Ali Abdülbaki, Hacı Ahmetoğlu Yunus Çavuş ve Arkadaşlarının Yeminli ifadelerinde şunlar anlatılıyordu:

"Muş'un düşüşünü müteakip Ermeni Eşkırıyası, sanki kana susamış vahşi hayvanlar gibi şehrin etrafını "İntikamımızı aldık" diyerek dolaştılar ve rastladıkları her Müslüman'ı merhametsizce katlettiler, Kadınların ırzına geçip diri diri yakıldı. Muş'un eşrafından Hacı Murad ve Reşid'le birlikte Yunay'lı Hacı Mehmed ve Cafer, Timur, Abdullah, Yusuf Mehmed Han ve Nadir Han koyunlar gibi boğazlandılar... Ermeniler ayrıca Mevkelli yoluyla İç Anadolu'ya doğru göçe mecbur kalan Müslü-

30 Serdar, Gazilerin Dilin'den Bitlis'te Ermeni Mezalimi, 2005,83.

31 Serdar, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, s.322.

manlara da saldırdılar. Hastalar, çocuklar ve yaşlı kadınların yığıldığı tekke Manastırı'nda diri diri yakıldılar. Göğüsleri kesilen genç kızlar, daha sonra idam edildiler. Yaralı yatan bir çocuğun ağzına Ermeniler tarafından kesilip getirilen annesinin memesi koyuldu.

Şeyh Abdülgaflar Efendi adındaki bir din adamı, işkenceler içerisinde kafa derisi yüzülürken öldü. Doktor Mustafa Bey, Yirmi kadar Ermeni eşkiyasının yüze yakın çocuğu önünde şarkı söyleyip dans eden kadınlarla birlikte gördüklerini ve batı köprüsüyle Dikili Taş arasında birçoğu boğazlanmış binlerce erkek, kadın cesetlerini gördüğünü yeminle beyan etti^[32] 4 Mart 1915 tarihli Kaymakam Kemal Bey imzalı bir belgeye göre Mergehu köyünden; Süviş eşi Hacı kızı Nadire, Zerko eşi Kulu kızı Hani ve Silo eşi Telli kızı Zaliha'nın ırzlarına geçilmiş ve şehit edilmişlerdir.^[33]

1914'te Bitlis'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, jandarma efrâdından Haydar'ın Ermenilerce katledildiği bildirilmiştir. 1916'da Hani kasabasında sakin Muş mültecilerinden Abdurrahman Çavuş oğlu Mehmet Resul isimli şahsın anlattıkları tüyler ürpertici olarak kayıtlara geçmiştir. Muş'un Süfla Mahallesinden olduğunu söyleyen Mehmet Resul, on iki gün önce Muş'un Çakar Mahallesi'nden Keşiş oğlu Aram, Baş Mahallesi'nden Bağdasar Gürüp oğlu Aleksan ve Avukat Hırant Efendi oğlu Hırant'ın kendisini bir dereye götürdüklerini, yolda rastladıkları sekiz yüz Müslüman muhacirin (Rus işgali sebebiyle Muş'u terk etmişlerdir) Ermeni ve Ruslarca doğrandığını anlatmıştır. Bu olayda, Muş'un Ziyaret karyesinde olan Ermeni'yi tanıdığını ve bunların kadın ve kızlara her türlü zulmü yaptıklarını gözleriyle gördüğünü anlatmıştır.

Ermenilerin Rus askerleriyle birlikte kızların üstlerini çıkartıp zorla rükûa gitmelerini emrettikleri, daha sonra fiil-i şenide buldukları, içlerinde bulunan Müslüman Kazan Türklerinden Abdülmelik tarafından sağ kurtulduğunu anlatmıştır.^[34] Eski polis memuru Hasan Çubuk tarafından verilen ifade de Ermenilerin camide bile kadın ve kızlara tecavüz ettikleri anlatılmaktadır. Nitekim polis memuru Hasan Çubuk ifadesinde şunları söylemiştir:

"Ermeniler Bitlis'te büyük bir mezalime başladılar. Ben o tarihlerde Bitlis'te bulunuyordum. Ben Bitlis'teki Sultaniyeden mezun olmuştum. Savaş çıktığı zaman beni askere aldılar. Erzurum ve Pasinler'de savaştıktan sonra Bağdat'a giderken Bitlis'te suya düştüm. Hastalandığım için Bitlis'te kalmıştım. Onun için mezalime bizzat şahit oldum. Zaten işgalden evvel halkın bir kısmı göç etmişti. Geri kalanlar ise katliama tabi tutuldular. Polat Efendi ve ailesi Ermeniler tarafından katlettiler. Polat Efendinin evindeki bütün erkekler Ermeniler tarafından kesildi. Kadın ve kızlar Ermeniler tarafından toplanarak Aynelnarut Camisine götürüldüler. Orada onlara günlerce tecavüz ettikten sonra öldürüldüler."^[35]

Ermeniler Bitlis'te kadın ve genç kızların yanında henüz çocuk yaşta olan kızlara da tecavüz edip, öldürmüşlerdir. Nitekim Bitlis'li Hacı Said Aldanmaz'ın ifadesinden Ermenilerin henüz çok küçük kız çocuklarına tecavüz ettikleri anlaşılmaktadır. İfadesinde Hacı Said Aldanmaz bu olayı şöyle anlatmaktadır:

"Ruslar Bitlis'i işgal etmeden evvel bizler şehirden ayrılmıştık. O sıralarda ben 13 yaşındaydım. Arap Köprüsünden Dulhan'a(Sarıkonak) kadar yol üzerinde bırakılmış bir ila beş yaşları arasında 1000 kadar çocuk vardı. Şehirde kalanlar ise korkunç bir katliama maruz kalmışlardı. Bilhassa Er-

32 Serdar, Gazilerin Dilinden Bitlis'te Ermeni Mezalimi, s. 46-47.

33 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Y: 31, S: 81, 1982, Belge Nu: 1819, s. 85-91; Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, C.: 1, s. 61-64.

34 Karadeniz, "Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi, s. 192. ; Ayrıca bkz. Binark, Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırım'ın Arşiv Belgeleri, s.52.

35 Serdar, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, s. 325.

meni komutanı Antranik, kendi elleriyle 16 tane çocuk ve kadın süngülemişti. Rus işgalinden evvel de Ermeniler köylerde katliamlar yapmaktaydılar. İşgalden sonra bu katliamlara daha fazla hız verdiler. Benim hatırlayabildiğim kadarıyla Hersan Mahallesinde ikamet etmekte olan 9 yaşındaki Hatice adındaki çocuk annesinin kucağından alıp götürülmüş, Ermeniler tarafından çocuk olduğuna bakılmaksızın alçakça tecavüz edilmiştir. Bu çocuğu annesinin kucağından alıp götürerek tecavüz eden Ermeninin ismi Hako'ydu. Celkanlı Hako olarak bilinirdi." [36]

Zehirlemek Suretiyle Yapılan Öldürmeler

Ermenilerin katliam yöntemleri değişik şekillerde olmuştur. 1916'da Muş mutasarrıfı Servet Bey'in kahvesine konulan zehir ile öldürülmek istenmesi bu olaylardan sadece bir tanesini oluşturmaktadır. "Ermenilerin bu ay içerisinde bir yevm-i mahsûsları oluyordu. Bu münâsebetle Mutasarrıf Servet Bey Ermeni murahhassını ale'l-usûl ziyârete gitti. Hiyânet ve hîlelerini her türlü vesâ'itde icrâdan utanmayan ve fikr-i habâsetlerini akılları kesmedikce kahpecesine îkâ'dan çekinmeyen Ermeniler, Servet gibi dâhî-i idâreyi de kahve ile zehirlemek yolunu tutmuşlardı. Ârzû ve niyyât-larını derhâl fi'ile koydular. Sâf ve zavallı Servet zehirden bî-haber kahveyi içti. Avdetinde bütün bütün değişmiş idi. Bir sâ'at evvel insanlara telkînâtda bulunan zavallı şimdi herkesden imdâd bekler bir vaz'iyette yatağında kıvranıyor ve istimdâd uman gözleriyle etrâfını süzüyordu. Derhâl doktora ihbâr ve mes'elenin ifşâ idilmemesi emrolunuyordu. O zaman serbest yanına giden jandarma kumandanı Behcet Efendi ile ahz-ı asker şube reisi Nizâ- miye Yüzbaşısı İsmâil Efendi'ye her hâlde bu meselenin ketmolunmasını ve ifşâ idilmemesini tenbîh etmiş idi. Doktor tedâvîye devam ediyor ise de tesîr pek yolunda olmuyordu." [37]

Ermeni çetecilerin ve Rus askerlerinin önünden kaçan bazı Müslüman ahali kendi bölgelerinde bulunan ve muhtemelen Amerikan Board olarak bilinen Protestan okullarına sığınmışlar, burada kendilerine ikram edilen ekmek ve yemekleri(Yahni) yemişler ve yemekten sonra hemen hemen tamamı ağızlarından kanlar gelmek suretiyle ölmüşlerdi. Bu sığınmacı Müslümanlar bu Amerikan müessesesinde bilerek ve kasıtlı olarak zehirlenmişlerdi [38].

Sonuç

Yakın dönem Türk tarihinin önemli meselelerinden birisi olan Ermeni meselesinin önemli bir boyutu da, iddialar üzerine şekillenen *katliam* mevzusudur. Yukarıda vermiş olduğumuz örnekler açıkça göstermektedir ki Ermeniler, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerinde kıskırtmaları neticesinde Doğu Anadolu'da *Büyük Ermenistan* kurma gayreti içerisinde olmuşlar, *Büyük Ermenistan*'ı kurma noktasında bölgenin Müslüman-Türk ahalisini kendilerine tehdit olarak görmüşlerdir. İşte bu sebeptendir ki bölge nüfusu üzerinde planlı bir şekilde katliam hareketlerine girişmişlerdir. Ermeniler, Bitlis merkezinde ve Bitlis vilayetine bağlı kaza, nahiye ve köylerinde Müslüman-Türk ahaliyi toplu olarak yakmışlardır. Pek çok Müslüman-Türk'ü süngü, balta, bıçak ve benzeri kesici aletlerle hunharca katletmişlerdir. Pek çok Müslüman kadınının ırzına geçmişler, çocukları katletmişler, her türlü fenalığı yapmışlardır. Yukarıdaki örnekler Ermeni katliamının boyutlarını gözler önüne sermektedir.

36 Serdar, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, s. 326.

37 Karadeniz, Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi, 193.

38 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s.199.

Kaynakça

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1916-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, Ankara 1995, s belge No: 11.
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), Cilt:I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:49, Ankara 2001.
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), Cilt:II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:50, Ankara 2001.

Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)

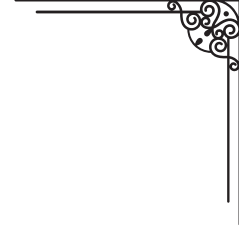
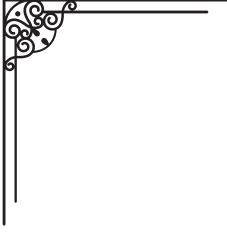
Kitaplar

AKÇORA, Ergünöz, Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1994.
BİNARK, İsmet, Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim, Türkün Mavi Kitabı, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara 2005.
BİNARK, İsmet, Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, Ankara 2007.
Ermeni Kümütelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyes-ı İ'lân-ı Meşrutşyet Evvel ve Sonra, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
ONUR, Hüdavendigar, Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler, Kitabevi Yay., İst. 1999.
SERDAR, M. Törehan, Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., Bitlis 1995.
SERDAR, Mehmet Törehan, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, Bitlis 1996.
SERDAR, Mehmet Törehan, Bitlis'te Ermeni Mezalimi, Bitlis Valiliği Yay., Bitlis 2001.
SERDAR, Mehmet Törehan, Gazilerin Dilinden Bitlis'te Ermeni Mezalimi, Bitlis Valiliği Yay., Bitlis 2005, s.63.

Makaleler

KARADENİZ, Yılmaz, "Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi(1915-1918), History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, İstanbul 2010.
KARADENİZ, Yılmaz, Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi(1913-1919), Yeni Türkiye, Sayı: 60, Yıl 2014.
MERT, Özcan, "Osmanlı İdaresinde Ermeniler", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Y: 2/2003.
TOSUN, Ramazan, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S:14, Güz-2004.
YUCA, İrşat Sami, Eda Yuca, 20. Yüzyılın Başlarında Muş Bulanıkta Ermeni Olayları, İçtimaiyat, Cilt 1, sayı 1, Kasım 2017.

BITLİS SÜRYANİLERİNİN BÖLGE HALKI VE OSMANLI İDARESİ İLE İLİŞKİLERİ (1889-1920)

Arş. Gör. Muhammed UĞURLU

Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ugurlumuhammed@hotmail.com

Rahmetullah YEŞİLÇAY

Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yakınçağ Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, rhmt-13@hotmail.com

Bitlis Süryanilerinin Bölge Halkı İle İlişkileri

Süryani-Ermeni İlişkileri

Osmanlı imparatorluğu büyük bir coğrafyaya hükmettiği için aynı coğrafyalarda bulunan farklı millet ve dinlere sahip insanlar bir arada yaşamışlardır. Aynı dine mensup insanların kendi içinde farklı mezhepleri benimsemeleriyle farklılıklar çoğalmıştır.^[1] Bitlis vilayetinde bulunan Süryani, Ermeni ve Kürt nüfusunun aynı yerde birlikte yaşamaları da aynı coğrafyada farklı milletlerin yaşadığına örnektir. Aynı coğrafyada farklı unsurlar oldukları için de aralarında anlaşmazlıkların çıkması da kaçınılmaz olmuştur.

Bitlis'te bulunan Süryanilerin, Ermenilerle olan ilişkileri XIX. yüzyıla kadar farklı mezhep ve kültürlerin farklılıklarından ziyade özellikle XIX. yüzyılın sonlarında gelişen Ermeni olayları ile farklı bir boyut kazanmaya başlamıştır. Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğuna karşı isyan hareketlerine başlamaları ile Süryanilerle olan ilişkilerini doğrudan etkilemeye başlamıştır. Nitekim bu karşı ayaklanmalar bölge halkının da Ermenilere karşı farklı bir tavır izlemelerinin önünü açmıştır. Süryaniler bu konuda bölgedeki müslümanlar tarafında durarak Ermenilerin ayaklanmalarına karşı olmuşlardır. Süryanilerin bu tavrına karşılık Ermeniler baskı ile onları kendi taraflarına geçirmek isteseler de bu baskıları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bundaki temel nedenlerden biride Süryani din

1 Ramazan Turgut, "Bir Halkın Göç Hikâyesi: Süryanilerin XX. yüzyılda Türkiye'den Avrupa'ya Göç Süreci", Mukaddime Dergisi, S.7, 2016, s. 280.

adamlarının isyana karşı, ortaya net bir tavır koymaları olmuştur.^[2] I. Dünya savaşı sırasında 1915 senesinde yaşanan Ermeni olaylarında fazlasıyla etkilenen Süryanilerde bu olayların gelişmelerinden etkilenmiş ve büyük kayıplar vermişlerdir. Süryaniler uğradıkları zulüm ve ölümleri ise "Seyfo" olarak adlandırmışlardır. Seyfo kelimesi Süryanilerin kullandıkları dilde kılıç manasındadır.^[3]

Bitlis'te ticaretle uğraşan Süryani halkı ticaret yaparken farklı vilayet ve devletlere seyahat etmişlerdir. Bitlis Süryanilerinden olan Hasro Efendi ticaret dolayısıyla Rusya devletine gidip gelenlerden biridir. Ticaret dolayısıyla vilayet dışına çıkan Hasro Efendi, 1893 yılında Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını göstermek için Rusya'da üç kilise ve İran'daki Ermenilerin haberdar edilerek bir ittifaka davet edildiğini, kurulacak bu ittifakla birlikte belli bir güç oluşturularak Osmanlı Devleti'ne karşı yapılacak bir hareketin haberini vermiştir.

Bu gelişme talimatlarının da İngiltere tarafından yürütüldüğünü, Ermenilerin direk olarak Londra'dan emir alarak hareket ettiğinin bilgisini vermiştir. İngiltere'nin, Ermeniler için on bin silah gibi bir yardımında bulunacağından bahsetmiştir.

Erzurum, Sason ve Van bölgelerinde bulunan casusların olduğunu, casuslar sayesinde bilgi aldıklarının da ihbarını yapmıştır.^[4] Osmanlı Devleti içerisinde gelişen Ermeni hareketlerine kayıtsız kalmayan Süryani halk, devlete olan sadakatinden dolayı devlete zarar verecek faaliyetlerin gün yüzüne çıkmasına yardımcı olmuştur. Ermeni olaylarının hız kazanması ile ilerleyen yıllarda yeni sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bitlis'te bulunan bazı Ermeniler kendilerini Süryani olarak göstermek istemişlerdir. Kendi kimliklerini beyan ederken kendilerini Süryani mezhebine mensup olarak kayıt ettirmek istemişlerdir. Ancak bu durumun fark edilmesinin ardından önüne geçilmiş ve gerekli işlemlerin yapılması için zamanın Bitlis görevlilerine ikazda bulunulmuştur.^[5]

Süryani ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalardan bir diğeri ise bölgedeki ekonomik durum olmuştur. Bölgede çıkan çatışmaların tek nedenini din-mezhep ve millete dayalı olduğunu söyleyenler yabancı konsolosluklar ve casusların bölgeyi karıştırmak istemelerinden kaynaklanmıştır.^[6]

Süryani-Kürt İlişkileri

Bitlis bölgesinde yaşayan Kürtler ve Süryaniler arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu anlaşmazlıklar içerisinde genel itibari ile göçebe Kürtlerin, Süryanilere saldırımları ve gasp etmeleri gibi sorunlar baş göstermiştir. Göçebe Kürtler tarlalarında çalışan Süryanilere saldırılarda bulunmuşlardır. Bu saldırılar arasında iki kişinin tarladaki Süryani erkeklere ve hamile kadına saldırımları gibi şiddetli olaylarda yaşanmıştır. Bu saldırılar neticesinde Süryaniler durumu devlete bildirerek yardım istemişlerdir.^[7] Bitlis'te bulunan Süryani ve Kürtler arasındaki temel anlaşmazlıkların kaynağı ekonomik sorunlardan dolayı gerçekleşmiştir. Dini ve etnik unsurlardan dolayı gerçekleşen anlaşmazlıkların olması gibi durumları temel neden haline getiren kişiler bölgede bulunan dış devletlerin casusluk faaliyetlerini yürütenler olmuştur. Anlaşmazlıkların dini ve etnik olmadığını, temel itibari ile ekonomiden kaynaklandığını, bu anlaşmazlıklarda din ve etnik unsur dikkate alınmadan saldırılar karşısında Süryani ve Kürt aşiretlerinin birbirleriyle başka bir Kürt ya da Süryani aşiretine karşı birleşerek ittifak kurdukları görülmüştür.^[8]

2 Bülent Özdemir, Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler, Türk Tarih Krm., 3. Baskı, Ank. 2014, s. 90.
3 Turgut, a.g.m., s. 277.
4 BOA, Y.A.HUS., Nr. 275/77.
5 BOA, DH. MKT., Nr. 1195/77.
6 Özdemir, a.g.e., s. 50.
7 BOA, DH.TMIK.M., Nr. 73/94.
8 Özdemir, a.g.e., s. 50.

Bitlis Süryanilerinin Osmanlı İdaresi İle İlişkileri

Osmanlı imparatorluğunun yıkılışını hızlandırmak için dış devletler imparatorluk içerisinde olan farklı etnik ve dini unsurları bir koz olarak kullanmış ve durumu yıkılışın tamamlanmasına kadar devam ettirmişlerdir.^[9] Osmanlı Devleti'nde bulunan azınlıklar içerisinde özellikle Ermeniler isyana teşvik edilmiştir. Dış devletler Bitlis'te bulunan Ermenilerin ayaklanması sırasında bölgede yaşayan Süryanilerinde, Ermenilere destek vermeleri için Süryani halka baskı yapmıştır.^[10]

Bitlis Süryani halkından Rusya'da ticaretle uğraşanlar, Bitlis'te bulunan Ermenilerin isyan için İngiltere'den emir aldıklarını, direkt olarak İngiltere'den verilen emirlere uyulduğuna dair Bitlis Valiliğine ihbarda bulunmuşlardır.^[11] Dış devletlerin özellikle Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında azınlıkları isyan etmeye teşvik etmeye çalışmaları Süryaniler üzerinde etkili olmamıştır. Süryaniler devlete sadık kalmışlardır.^[12] Bölgede gelişecek olan isyan ve kışkırtma faaliyetlerini Osmanlı Devleti'ne ihbar etmeleri bunu destekler niteliktedir.

Bitlis'te yaşayan Süryaniler kendilerinden zorla bölgede para alındığını, gasp edildiklerini ve bölgedeki görevli askerlerinde saf dışı bırakıldığını, zor durumda olduklarını belirtmiş, kendi din adamları vesilesiyle devletten yardım talebinde bulunmuşlardır.^[13] Süryani hanelerine de taarruzun olduğu belirtilmiştir.^[14] Osmanlı Devleti, Süryanilere yapılan bu usulsüzlükler nedeniyle Bitlis Valiliği'ne gereğinin yapılmasını ve gerekirse asker yardımının da yapılacağını belirtmiştir.^[15] Süryanileri katleden katillerin bulunmasında Osmanlı Devleti gerekli takibatı uygulamıştır.^[16] Bitlis bölgesinde Süryanilere zarar verecek bir gücün olmasına izin verilmemiştir.

Süryani inancı kendi içinde mezheplere bölünmüştür.^[17] Katolik mezhebine mensup olan Midyatlı Rahip Cercis'in, Bitlis'teki Süryanileri de Katolik yapmak istemesi üzerine devlet bu duruma müdahil olarak Rahip Cercis'in tekrar memleketi olan Midyat'a gönderilmesine karar verilmiştir. Bölgede mezhepsel baskıların önüne geçilmiştir.^[18] Osmanlı Devleti, Süryani Patriğine para yardımında bulunmuştur.^[19] Bölgedeki dini inançların yaşatılmasına destek vermiştir.

Bitlis dışında Süryanilere ve Ermenilere karşı gerçekleştirilen tecavüz saldırılarına karşılık Osmanlı Devleti bölgeye asker sevk ederek güvenliği sağlamıştır.^[20] Osmanlı Devleti; Bitlis, Mameratülaziz ve Diyarbakır bölgelerinden daha önce firar eden Süryanilerden geri dönenlere yardım etmiştir.^[21] Mameratülaziz, Diyarbakır ve Bitlis'ten yaklaşık olarak 4.000 Süryani yurt değiştirmiştir. Bunlardan bir kısmı İstanbul Beyoğlu'nda bulunan Süryani Kilisesinin yanına iskân ettirilmiştir. Yurt değiştirenler arasında bulunan bir kısım tekrar eski yerine geri dönmüştür. 4.000 kişilik grup içinden Marsilya'ya giden bir grup ise yolda paraları bittiği için muhtaç duruma düşmüşlerdir. Kendilerini bu durumdan kurtarması için Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir.^[22]

9 Deniz Bayburt, "Milli Mücadele Dönemi'nde Süryaniler", Akademik Bakış Dergisi, C. 3, S. 6, Yaz 2010, s. 48.

10 BOA, DH. ŞFR., Nr. 553/61.

11 BOA, Y.PRK.DH., Nr. 6/16. BOA, Y.A.HUS., Nr. 275/77.

12 Mehmet Çelik, "Süryaniler", DİA, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 177.

13 BOA, DH.H., Nr. 15/33.

14 BOA, DH. ŞFR., Nr. 267/55.

15 BOA, DH.MKT., Nr. 1293/60.

16 BOA, DH. ŞFR., Nr. 315/102.

17 Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s.90-91.

18 BOA, DH.TMIK.M., Nr. 122/26.

19 BOA, MV., Nr. 214/67.

20 BOA, DH.ŞFR., Nr. 188/90.

21 BOA, MV., Nr. 123/26.

22 BOA, DH.MKT., Nr. 2680/81.

Bitlis, Diyarbakır ve Mameratülaziz bölgesinde yaşayan Süryaniler aynı yerde yaşayan Ermenilerle eşit haklara sahip olmak için Ermenilere verilen mürur tezkiresinin kendilerine de verilmesini istemiş, bu konu hakkında Osmanlı Devleti mürur tezkiresi almak için başvuran ehli namus Süryanilere tezkirenin verilmesini kararlaştırmıştır.^[23] Mürur tezkiresi ile Osmanlı Devleti içerisinde izinli bir şekilde seyahat etmek^[24] ve Ermenilerle de eşit haklara sahip olarak yaşamak istemişlerdir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'ne bağlı Bitlis vilayeti içerisinde bulunan farklı din ve milletlere ev sahipliği yapmıştır. Bitlis vilayetinde bulunan Süryaniler, burada bulunan Kürtler ve Ermeniler olmak üzere farklı milletlerle birlikte yaşamışlardır. Farklı etnik ve kökenden olmaları aralarında anlaşmazlıkların çıkmasını da beraberinde getirmiştir. Osmanlı'nın yıkılış süreci içerisinde olması, aynı zamanda dış devletlerin Osmanlı'yı bir an önce yıkmak istemeleri de Osmanlı'da bulunan farklı etnik ve dini inançlara sahip insanları kullanarak, Osmanlı Devleti toprakları içerisinde isyan faaliyetlerinin çıkmasına teşvikte bulunmuşlardır.

Bitlis'te bulunan Ermeni isyanları sırasında Süryaniler, Ermenilerle ittifak kurmak yerine kendi din adamlarının da ortaya koyduğu net bir tavırla bu isyan hareketleri içerisinde olmayacaklarını söylemişlerdir. İsyân hareketleri sırasında Osmanlı Devleti'ne sadık kalan Süryaniler isyan ile ilgili bazı gizli bilgileri de devlete ihbar etmişlerdir.

Bu bilgiler arasında dış devletlerin Ermenileri kullandığını, özellikle Ermenilerin, İngiltere'nin direktiflerine uyduklarını ihbar etmişlerdir. Bitlis'te bulunan Kürtler ile anlaşmazlıkları ekonomik çatışmalardan meydana gelmiştir. Ayrıca yaşanan bazı ekonomik tehditler karşısında Kürt aşiretleri ile ittifak kurarak başka bir Kürt aşiretiyle de savaştıkları görülmüştür.

Genel olarak tabiiyeti altında bulunduğu Osmanlı Devleti'ne sadık kalmış ve bölgede bulunan farklı millet ve dini inançlara sahip insanlarla barışçıl bir politika izlemişlerdir.

---

23 BOA, DHTMIK.M., Nr. 113/38.

24 Mübahat S.Kütükoğlu, "Mürur Tezkiresi", DİA, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 60.

Kaynakça

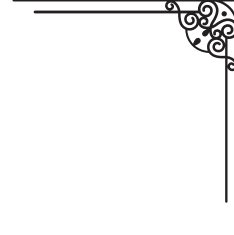
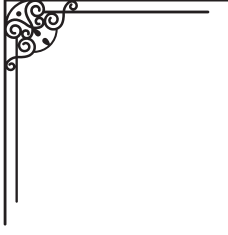
Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, DH.H., Nr. 15/33.
BOA, DH.MKT., Nr. 1195/77.
BOA, DH.MKT., Nr. 1293/60.
BOA, DH.MKT., Nr. 2680/81.
BOA, DH.ŞFR., Nr. 188/90.
BOA, DH.ŞFR., Nr. 267/55.
BOA, DH.ŞFR., Nr. 315/102.
BOA, DH.ŞFR., Nr. 553/61.
BOA, DH.TMIK.M., Nr. 113/38.
BOA, DH.TMIK.M., Nr. 122/26.
BOA, DH.TMIK.M., Nr. 73/94.
BOA, MV., Nr. 123/26.
BOA, MV., Nr. 214/67.
BOA, YA.HUS., Nr. 275/77.
BOA, Y.PRK.DH., Nr. 6/16.

Kitaplar ve Makaleler

- BAYBURT, Deniz, "Milli Mücadele Dönemi'nde Süryaniler", Akademik Bakış Dergisi, C. 3, S. 6, Yaz 2010, ss. 45-72.
ÇELİK, Mehmet, "Süryaniler", DİA, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İst. 2010, ss. 175-178.
KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Mürur Tezkiresi", DİA, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 60-61.
ÖZDEMİR, Bülent, Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2014.
TURGUT, Ramazan "Bir Halkın Göç Hikâyesi: Süryanilerin XX. yüzyılda Türkiye'den Avrupa'ya Göç Süreci", Mukaddime Dergisi, S.7, 2016, ss. 275-294.
ERCAN, Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

İNGİLTERE'NİN BİTLİS YARDIMCI KONSOLOSLUĞU: FRANCIS EDWARD CROW DÖNEMİ

BRITAINS'S BİTLİS PROVINCE VICE-CONSULAR: FRANCIS EDWARD CROW PERIOD

Dr. Emel DEMİR GÖRÜR

Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

emeldemirgorur@gmail.com.

İngiltere'nin Bitlis Yardımcı Konsolosluğu'nun Açılışı

İngiliz Dış İşleri Bakanlığı, 1895 yılında Bitlis Vilayeti'nde yardımcı konsolosluk düzeyinde temsilciliğini bulundurmaya karar vermiştir. Bunun üzerine 1 Haziran 1895'de Bitlis Vilayeti'ne ilk İngiliz Yardımcı Konsolosu olarak Charles Seymour Hampson atanmıştır^[1]. Böylelikle İngiltere, Bitlis Vilayeti'nde Erzurum Genel Konsolosluğu'na bağlı yardımcı konsolosluk düzeyinde konsolosluğu bulundurmaya başlamıştır. Charles Seymour Hampson, görevine hemen başlayamamış, bu süre zarfında Erzurum'da ikamet etmiştir. İngiltere'nin Erzurum Genel Konsolosu John Hicks Graves^[2], Hampson'ın biran evvel görev bölgesine gitmesi için Erzurum Valisine başvurmuş ve seyahati esnasında Hampson'un yanına bir koruma verilmesini talep etmiştir. Erzurum Valisi, bölgede yaşanan olağanüstü durum nedeniyle almış olduğu talimat gereği resmi bir görevli ya da herhangi bir Avrupalının seyahat etmesinin uygun olmadığını belirtmiştir^[3]. Erzurum'da kalmaya devam eden Hampson, bu süre zarfında Bitlis'teki konsolosluğun teşkili için çalışmalar yapmış, Erzurum Konsolosu Graves aracılığıyla Dersaadette'ki İngiliz Büyükelçiliği'nden bazı isteklerde bulunmuştur. Muş'ta

-
- 1 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1897, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Seventieth Publication, London, p. 125; The Edinburgh Gazette, 18 June 1895, Issue 10684, p. 969; The Edinburgh Gazette, 8 September 1896, Issue 10812, p. 865; TNA., F.O. 424/188, No. 262/2, Yardımcı Konsolos Hampson'dan Sir. P. Currie'ye, 6 Eylül 1896, s. 228. Hampson, Bitlis Vilayeti Yardımcı Konsolosluk görevini üstlenmeden önce 1892 yılında Erzurum'da vekil konsolosluk yapmıştır. Hampson'ın bölge ve bölge insanını tanıyan bir kişi olduğu görülmektedir. Bkz; TNA., F.O. 195/1766, No. 1, 2 Ocak 1892, s. 6. Charles S. Hampson'un 1892 yılından İngiltere'nin Erzurum Vekil Konsolosu olarak yazdığı raporlar için bkz; TNA., F.O. 195/1766.
  - 2 18 Aralık 1891 tarihinde Erzurum'a konsolos olarak atanmıştır. Bkz; The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1891, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Seventieth Publication, London, p.113-114.
  - 3 TNA., F.O. 195/1892, 7 Haziran 1895, s. 105-106.

ikamet eden Protestan Ermeni ailelerinden birine mensup ve Harput Amerikan Koleji mezunu Hagop Merzoian (Mırziyan)'ın Bitlis Konsolosluğu'nda dragoman olarak çalışması için izin istemiş, konsolosluğun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması ve kavas atanması için para gönderilmesini talep etmiştir^[4]. Erzurum Valisi kısa süre içinde Muş'a gitmek üzere Erzurum'da bekleyen Hampson'ın görev bölgesine gitmesi için gerekli şartları sağlamış^[5], Hampson, 16 Temmuz 1895'te Erzurum'dan ayrılmıştır^[6]. 20 Temmuz 1895'te Muş'a varmış ve faaliyetlerine başlamıştır. Ancak Hampson'ın elinde atandığına dair berat olmadığı için Muş Mutasarrıfı, Hampson'ı resmi olarak tanımamıştır. Bunun üzerine Hampson, 21 Temmuz'da Büyükelçi Currie'ye telgraf çekerek kısa süre içinde Bab-ı Âli'den berât alınmasını ve Bitlis Valiliği'ne ulaştırılmasını istemiştir^[7]. Büyükelçi Currie, 1895 yılının Ağustos ayında Bab-ı Âli'den berâtı alabilmiştir^[8].

Bitlis Vilayeti İngiliz Konsolosluğu, Bitlis Vilayeti'nin merkezinde değil Muş Sancağı'nda açılmıştır. Erzurum Genel Konsolosu Graves, Sason'da bulunan Amerikan misyonerlerinin bölgede uzun süre kalmamasını beklemediğinden Sason'a yakın bir noktada İngiliz Konsolosluğu'nun bulunmasının daha iyi olacağını Büyükelçi Currie'ye bildirmiştir. Yapılan yazışmalar sonrasında Muş'un Bitlis'e göre daha merkezi bir noktada olması ve konum itibarıyla Muş'un Sason bölgesinde yapılan yardım faaliyetlerini sık denetleneme imkânı sunmasından dolayı konsolosluğun Muş'ta açılmasına, konsolosun Muş'ta ikamet etmesine karar verilmiştir^[9].

Foreign Office List'lere baktığımızda 1903 yılı ile birlikte Bitlis Vilayeti'ne atanan konsolos Walter John Heathcote'in "Bitlis'te ikamet etmek" üzere atandığı ibaresine yer verilmiştir^[10]. Konsolos Heathcote, göreve ilk başladığında Muş'ta ikamet etmiştir^[11]. 1904 yılının sonu itibarıyla Bitlis'e geçmiş ve İngiltere'nin Bitlis Konsolosluğu, Muş Sancağı'ndan merkez sancağa taşınmıştır^[12]. Bitlis Vilayeti'nde İngiliz Konsolosluğu açılmadan önce ise Bitlis Vilayeti ile ilgili bilgiler Bitlis'te ikamet eden Amerikan Misyoneri Knapp tarafından merkeze bildirilmiştir^[13]. Zira bölgedeki Amerikan misyonerlerin, İngilizlerin haber kaynağı olduğunu da görmekteyiz.

İngiltere'nin Bitlis Yardımcı Konsolosları

Charles Seymour Hampson: 1 Haziran 1895'de Muş'ta ikamet etmek üzere Bitlis Vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır. Bitlis'teki görevinden sonra 1 Ağustos 1896'da Manastır'a Yardımcı Konsolos olarak atanmıştır^[4]. Hampson, Manastır'a atanmasına rağmen Eylül 1896 tarihinde hala Bitlis Vilayeti'nde olduğunu görmekteyiz^[14]. **James Henry Monahan:** 1 Ağustos 1896'da Muş Sancağı'nda ikamet etmek üzere İngiltere'nin Bitlis Vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır^[15].

4 TNA., F.O. 195/1892, No. 105, 9 Haziran 1895, s. 150-151.

5 TNA., F.O. 195/1892, 8 Haziran 1895, s. 108.

6 TNA., F.O. 195/1892, 16 Temmuz 1895, s. 232.

7 Bitlis Yardımcı Konsolosu Hampson'un Büyükelçiliğe gönderdiği 24 Temmuz 1895 tarihli ilk gönderisi için bkz; Ek 1.

8 TNA., F.O. 195/1892, No. 157, 18 Ağustos 1895, s. 361; No. 8, 4 Ağustos 1895, s. 362.

9 TNA., F.O. 195/1892, No. 175, 2 Eylül 1895, s. 429-430.

10 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1907, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eightieth Publication, London, p. 256.

11 TNA., F.O. 195/1972, 23 Mayıs 1904, s. 251; 25 Mayıs 1904, 253; 22 Mayıs 1904, 269.

12 TNA., F.O. 195/2173, No. 55, Sir No. O'Conor'dan Walter John Heathcote'a, 21 Aralık 1904, s. 389.

13 TNA., F.O. 78/4332, No.2/1, The Rev G.C. Knapp'ten Yardımcı Konsolos Devey'e 9 Mayıs 1889, s. 152-153.

14 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1897, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Seventieth Publication, London, p. 125; The Edinburgh Gazette, 18 June 1895, Issue 10684, p. 969; The Edinburgh Gazette, 8 September 1896, Issue 10812, p. 865.

15 TNA., F.O. 424/188, No. 262/2, Yardımcı Konsolos Hampson'dan Sir. P. Currie'ye, 6 Eylül 1896, s. 228.

16 TNA., F.O. 78/4741, 6 Aralık 1896, s. 364-365; The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1896, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Sixty-ninth Publication, London, p. 171; The London Gazette, 4 September 1896, Issue: 26774, p. 4987.

Francis Edward Crow: 12 Mayıs 1897'de Bitlis Yardımcı Konsolosluğu'na atanmıştır^[17]. Crow, 22 Şubat 1898'de görevi Yardımcı Konsolos Monahan'a devretmiştir^[18].

James Henry Monahan: Monahan'ın ikinci yardımcı konsolosluk dönemi 22 Şubat 1898 günü Bitlis Vilayeti'ne dönmesiyle başlamış ve konsolosluğun sorumluluğunu Crow'dan devralmıştır^[19]. Monahan 1898 yılı Eylül ayında Hayfa'ya atanmıştır^[20]. 1898 yılı Ekim ayında Bitlis Vilayeti'nden ayrılmıştır^[21].

Hagop Mirzoyan: Monahan'ın Bitlis'ten ayrılması üzerine Monahan'ın tercümanı Hagop Mirzoyan bölgede gelişen olaylarla ilgili Büyükelçiliğe ve Erzurum'daki genel konsolosluğa bilgi vermiştir. İlk gönderisini 8 Kasım 1898'de kaleme almıştır^[22]. 1899 yılında da konsolosluğu Hagop Mirzoyan'ın idare ettiğini görmekteyiz^[23].

Frederick George Freeman: 27 Ekim 1901'de Bitlis Yardımcı Konsolosu olarak atanmış, bu görevini 17 Mayıs 1903 yılına kadar devam ettirmiştir. 5 Eylül 1902'de bölgede Amerikan menfaatlerini korumakla suçlanmıştır. 24 Nisan 1903'de İskenderiye'ye transfer olmuş ve İngiliz delegesi olarak Mısır Karantina Teşkilatı dâhilinde yer almıştır^[24].

Walter John Heathcote: 20 Nisan 1903'de Bitlis'te ikamet etmek üzere Bitlis Vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır^[25]. 1 Eylül 1905'de ise Burgaz, Eski Zağra, Filipe'yi içine bölgede görev yapmak üzere Yardımcı Konsolos olarak atanmıştır^[26].

Arthur Bernard Geary: 1905'de İstanbul'da Yardımcı Konsolos tercümanlığı görevinde bulunmuştur. 26 Kasım 1905'de Bitlis Vilayeti Yardımcı Konsolosluğu'na atanmıştır. Bu görevini 25 Ekim 1906'ya kadar sürdürmüştür. 13 Mayıs 1907'de Çanakkale Yardımcı Konsolosluğu'na atanmıştır^[27]. Arthur Bernard Geary ile Reader William Bullard arasında resmi olarak herhangi bir konsolos atanmamıştır. Arthur Bernard Geary, Bitlis Vilayeti'nden ayrıldıktan sonra görevi dragomanı Erşak Safrastıyan devralmış, Safrastıyan konsolos yetkisiyle çalışmaya başlamıştır. 1907 yılında ise Diyarbakır İngiliz Konsolosu William Beauchamp Herad, Bitlis Vilayeti'ne gelerek bölge hakkında raporlar yazmış, büyükelçiliği bilgilendirmiştir. William Beauchamp Herad, Bitlis Vilayeti'nden ayrıldıktan sonra Safrastıyan, bu görevi devralmış, konsolos yetkisiyle çalışmaya devam etmiştir^[28].

Reader William Bullard: 1 Ocak 1911'de Bitlis Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır^[29]. Bu görevinden sonra 1912'de Trabzon Vilayeti'ne yardımcı konsolos olarak atanmıştır. Kaynak olarak kullandı-

17 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1899, Edited by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-Second Publication, London, p. 93.

18 TNA., F.O. 195/2021, No. 2, 28 Şubat 1898.

19 TNA., F.O. 195/2021, No. 2, 28 Şubat 1898.

20 TNA., F.O. 195/2021, 29 Eylül 1898, s. 210.

21 TNA., F.O. 195/2021, 14 Ekim 1898, s. 213.

22 TNA., F.O. 195/2021, No. 18, 8 Kasım 1898, s. 228.

23 TNA., F.O. 195/2021, No. 3, 22 Ocak 1899, s. 13.

24 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1905, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-eighth Publication, London, p. 123.

25 The London Gazette, 13 May 1904, Issue: 27676, p. 3079; The Edinburgh Gazette, 17 May 1904, Issue 11620, p. 539; The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1907, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eightieth Publication, London, p. 256.

26 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1907, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eightieth Publication, London, p. 256.

27 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1908, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-First Publication, London, p. 234.

28 Musa Şaşmaz, İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s. 317-318.

29 The London Gazette, 24 March 1911, Issue: 28479, p. 2421; The Edinburgh Gazette, 28 March 1911, Issue 12341, p. 332; The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1913, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-Seven Publication, London, p. 203.

ğımız Foreign Office List'te Bullard'ın aynı zamanda 1909, 1910, 1911, 1912 yıllarında İstanbul'daki Büyükelçilikte 3. Büyükelçi Dragomanı olarak görev yaptığı yazmaktadır^[50]. Bu ihtilaflı bilgilerden hareketle Bullard'ın Bitlis'e atanmış ancak Bitlis'te göreve başlamamış olabileceğini düşünmekteyiz.

Foreign Office List'lerde en son Bitlis Yardımcı Konsolosluğu'nda Reader William Bullard'ın adını görmekteyiz^[51]. 1914 ve 1915 yıllarına ait Foreign Office List'lerde Bitlis'te İngiliz Konsolosluğu'nun olduğu belirtilmiş ancak bu görevi kimin yürüttüğüne dair herhangi bir bilgi verilmemiştir^[52]. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında savaş patlak vermeden önce İngiltere Hükümeti, 1 Ekim 1914'de Bitlis Vilayeti Yardımcı Konsolosluğu'na Charles Walter de Bois Maclaren'i atamış ancak bu atama krizin patlak vermesi üzerine gerçekleşmemiştir^[53].

Musa Şaşmaz, "İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)" adlı kitabında Erzurum Konsolosu McGregor'un uzun yıllar Amerikan Misyoneri olarak çalışan George C. Knapp'i 1912'de Bitlis Konsolosluğu'na atadığını ve Knapp'in bu görevini 1915 yılı da dâhil olmak üzere devam ettirdiğini belirtmiştir^[54].

Francis Edward Crow Dönemi

Francis Edward Crow'dan önce Bitlis Vilayeti Yardımcı Konsolosluğu'nda bulunan James Henry Monahan, 6 yıldır izin kullanmadığını belirterek 15 Nisan 1897 tarihi itibarıyla izin kullanmak istediğini Erzurum Konsolosu Graves ve Büyükelçi Currie'ye iletmıştır. Monahan, yerine konsolos olarak birinin atanmasını talep etmiştir. 23 Şubat 1897'de İngiliz Dış İşleri izin isteğini onaylamış, Monahan'ın yerine konsolos olarak Francis Edward Crow'un atanması uygun bulunmuştur^[55]. Crow, 12 Mayıs 1897'de Bitlis Konsolosluğu'na atanmıştır^[56]. Erzurum'da bulunan Crow, 14 Mayıs 1897'de Bitlis'e varmıştır^[57]. Monahan, Crow'un Bitlis'e gelmesinin ardından 15 Mayıs 1897'de Bitlis'ten ayrılmıştır^[58].

Francis Edward Crow'un Bitlis Vilayetine Dair Gözlem, Rapor ve Değerlendirmeleri

Francis Edward Crow, görev yapmış olduğu 1 yıl içinde pek çok telgraf çekmiş^[59], rapor hazırlamış^[40] ve gönderi kaleme almıştır^[41]. Crow, göreve gelir gelmez bölgedeki Kürtler hakkında çalışmalar yapmış, bilgi toplamış Bitlis yakınlarındaki Kürtlerin yağmacılık hareketlerinden özellikle Mutki/Mu-

30 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1913, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-Seven Publication, London, p. 203.

31 The London Gazette, 24 March 1911, Issue: 28479, p. 2421; The Edinburgh Gazette, 28 March 1911, Issue 12341, p. 332; The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1913, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-Seven Publication, London, p. 203.

32 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1914, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-Seventh Publication, London, p. 52; The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1915, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-Eighth Publication, London, p. 52.

33 The London Gazette, 1 Ocak 1915, Issue: 29026, p.47; The Edinburgh Gazette, 5 Ocak 1915, Issue 12758, p. 21.

34 Musa Şaşmaz, a.g.e., s. 323, 236.

35 Musa Şaşmaz, a.g.e., s. 306.

36 The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1899, Edited by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-Second Publication, London, p. 93.

37 TNA., F.O. 195/1981, 14 Mayıs 1897, s. 84.

38 TNA., F.O. 195/1981, 16 Mayıs 1897, s. 83.

39 Crow, ilk telgrafını 14 Mayıs'ta çekmiştir. Bkz; TNA., F.O. 195/1981, 14 Mayıs 1897, s. 84.

Konsolos Crow'un ilk telgrafı için bkz; Ek 2.

40 İlk raporunu Mayıs 1897'de yazmıştır. Bu raporunda Erzurum'dan Bitlis Vilayeti'ne giderken seyahati esnasında karşılaştığı olaylar bölgedeki Kürtler ve Ermeniler hakkında bilgi vermiştir. Bkz; TNA., F.O. 195/1981, No.13, 19 Mayıs 1897, s. 89- 96.

41 15 Mayıs tarihli gönderisi için bkz; TNA., F.O. 195/1981, No.10, 15 Mayıs 1897, s. 74.

diki Kürtleri hakkında ayrıntılı yazılar yazmıştır^[42]. Bölgede yaşanan yağmacılık hareketlerinden bahsetmiştir^[43]. Crow, Temmuz 1897'de İngiltere'nin Van Konsolosu Elliot ile Van sınırında bir araya gelmiş, kışın bölgede yapılacak yardımlar konusunu görüşmüşlerdir^[44]. 15 Temmuz'da Bitlis'e geri dönmüştür^[45]. Crow, görev yaptığı süre dâhilinde toplamda 28 rapor kaleme almıştır. Bu raporlardan özellikle 3'ünü yapmış olduğu teftiş gezileri sonrası hazırlanmıştır. Bu 3 rapor Bitlis Vilayeti hakkında ayrıntılı bilgi vermesi açısından oldukça önemlidir. Bunlar Sason ve Genç; Ahlat, Bulanık ve Malazgirt; Hizan Kazası ile ilgili hazırlanmış olduğu kapsamlı raporlardır. Çalışmamızın bundan sonraki kısmı bu raporlar ışığında ele alınacaktır.

Konsolos Francis Edward Crow'un Genç Sancağı ve Sason Kazası Gezisi

Francis Edward Crow, 7 Haziran 1897'de Sason ve Genç'e gitmek için İstanbul'daki Büyükelçilikten izin almıştır. Crow, bu gezisinde Gregoryan otoritelerinin bölgeye dair verdikleri acıklı raporların doğru olup olmadığını incelemek, 1895 yılında başlayan ve 2 yıldır devam eden yardım faaliyetlerinin sonuçlarını görmek ayrıca bölgede yaşanan din değiştirme olayların gönüllülük esasına göre yapılıp yapılmadığını yerinde incelemek istemiştir. Gerekli izinleri aldıktan hemen sonra Sason ve Genç'e hareket etmiştir. Seyahati esnasında kendisine konsolosluğun Ermeni Dragomanı Hagop (Agop) Efendi eşlik etmiştir. Crow, bu seyahatiyle ilgili Temmuz 1897'de ayrıntılı bir rapor kaleme almıştır. Raporunda Muş Ovası'nın durumu, yapılan yardım faaliyetleri ve bu hususta karşılaşılan problemler, din değiştirme hadiseleri, ziyaret ettiği köylerin nüfusu, geçim kaynakları, bölgede bulunan hayvanların türü ve sayısı da dâhil olmak üzere ayrıntılı istatistiki bilgiler vermiştir^[46].

Crow'un Nahiye ve Köylere Yaptığı Gezi ve Yardım Faaliyetleri

Konsolos Crow, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki en zengin tahıl ambarlarından ve en verimli vergi kaynaklarından biri olan Muş Ovası'ndaki 150 Hıristiyan köyün siyasi ve maddi durumunu incelemiştir. Yolculuğu sırasında Genç Dağlarının güney yamaçlarında ve Sason'un dağlık kısımlarında, Diyarbakır Ovası yakınındaki göçebe ve yerleşik Kürtlerin durumlarını, tutum ve mizaçlarını inceleme fırsatı bulmuştur. 1895 yılında Muş Sancağı'nın dağlık kısımları, Kulp ve Sason (Hazo) Kazaları, Talori bölgesi ve Genç Sancağı'nın bazı yerlerindeki Ermenilere yönelik yardımlar yapılmıştır. Konsolos Crow, Sason'da yardım yapılan Kegashen, Semal, Shenigh (Şenig), Ghelieguan (Geleguzan), Aliantsik (Aliank), Aghpig, Hitengh^[47], Khartk, Ispergank, Purkh, Dowalink, Klovid, Khiloghink köylerini ziyaret etmiştir^[48]. Sason'dan sonra Kulp üzerinden Genç'e geçmiştir. Crow, Genç'te yardım yapılan Ishkhuntsor, Onguznagh, Ardyonk (Ardkhonk), Sevit, Gremoré, Kebgervank köylerini ve Kulp Kazası'nın merkezi Passur'u da ziyaret etmiştir. Crow'un bölgeye gittiğinde de yardım faaliyetlerinin devam ettiği, yardımlar dâhilinde giyecek, hayvan, kalacak yer/barınak ve çeşitli alet tedariki yapılmıştır. İngiliz, Amerikan, Ermeni ve Türk yardım kaynakları bölgeye 17.000 lira para dağıtmışlardır. 14 köy yeniden inşa edilmiş, 35 köy kısmen restore edilmiş, 14.000 kişinin kalması için kalıcı yerler

42 TNA., F.O. 195/1981, No. 47, 28 Haziran 1897, s. 109.

43 TNA., F.O. 195/1981, No. 54, 15 Temmuz 1897, s. 116.

44 TNA., F.O. 195/1981, 14 Temmuz 1897, s. 115; TNA., F.O., 195/1981, No. 56, 21 Temmuz 1897, s. 123.

45 TNA., F.O. 195/1981, No. 55, 16 Temmuz 1897, s. 122.

46 TNA., F.O. 424/192, 35/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 14 Temmuz 1897, s. 49; No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897, s. 49-60.

47 Konsolos Crow, Hitengh, yakınlarındaki Kürt köyleri olan Kodzozvank ve Hargurgh köylerinden bahsetmiş ancak bu köyler hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897, s. 51.

48 İngiltere'nin Bitlis Vilayeti Yardımcı Konsolosu Crow, diğer İngiliz konsoloslarının da yaptığı gibi yer adlarını İngilizce ses yapısına uygun olarak yazmıştır. Bu nedenle Crow'un raporlarında geçen Hıristiyan köy isimlerini tespit etme noktasında zorluklar yaşadık ve bunu mukabil çalışmamızda Crow'un yazdığı özel isimlere riayet ederek, yanlış bilgi vermekten imtina etmeye çalıştık.

oluşturulmuş, yaklaşık 14.000 kişiyi içeren 1.773 aileye öküz, tahıl ve 49 köye para yardımı yapılmıştır. Konsolos Crow, Rev. R. M. Cole (Cool) ve diğer Amerikan misyonerler bölgede yoğun yardım çalışmalarında bulunmuşlardır^[49]. Konsolos yardım faaliyetlerinin uzamasının halkın üzerinde tembellik yaratabileceği, bu durumun da tarımsal üretimi zarara uğratabileceği, hasat zamanının yaklaştığı için yardımlarının bir an evvel azalmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca konsolos bireysel yardımların devam edeceğini, yardım için elde kalan paranın ise Genç ve Sason'daki sakinlerinin refahları arttırmaktansa acil sıkıntıların giderilmesinde ve Ahlat, Hizan ve diğer yerlerde açlık çeken nüfusa verilmesini önermiş bu durumun daha faydalı olacağını belirtmiştir.

Din Değiştirme Olayları

Konsolos Crow'un raporlarında gördüğümüz üzere özellikle 1895 yılında Bitlis Vilayeti'nde pek çok Hıristiyan, Müslüman olmuştur. Genç'in güney dağlarına doğru uzanan Diyarbakır Ovasının yamaçlarında ve Çapakçur istikametinde Arduşin ve Genç'e giden yol üzerindeki, Sarum Su Vadisi'nde ve vadinin yakınındaki dağlık kısımlarda ikamet eden Ermeniler İslamiyet'i benimsemişlerdir. Konsolos bu kişilerin hayatlarını kurtarmak için Müslüman olduklarını ve bu durumun Lice Kaymakamı tarafından da onaylandığını iddia etmiştir. Crow, Peçar Nahiyesinin batı kısmında Müslümanlığı kabul eden köyleri ve ardından Zihtek Nahiyesini ziyaret etmiştir. Hıristiyanlığa geri dönmek isteyenlerin özgürce dinlerine dönebilecekleri yönünde hükümetten gelen emir üzerine Diyarbakır Vilayeti dâhilindeki Lice'ye bağlı yerlerde Müslümanlığı kabul eden Ermeniler ile Genç Sancağı'nda Ahmet Bey'in korumasında^[50] olan Müslümanlığı kabul eden Nurshen (Norşen), Andeo ve Mizagh Köyleri de tekrar Hıristiyanlığa dönmüşlerdir.

Konsolos Crow, raporunda Peçar'la ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Konsolos, bölgede önemli bir şahsiyet olan Ahmed Bey^[51] ile pek çok defa görüşme fırsatı bulmuş ve kendisini beyefendi, aydın ve liberal görüşlü biri olarak tanımlamıştır. Crow, bölgedeki en güçlü Kürt beylerinden Peçar'ın vekil müdürü ve Ahmed Bey'in kuzeni Dahar Bey'le ilgili de bilgiler vermiştir. Konsolos, Dahar Bey'in bölgedeki diğer Kürtlerin ve Genç Mutasarrıfı üzerinde etkisinin olduğunu ve yağmacı, saldırgan ve ölüm tehdidi ile Riz, Murdarik, Izmough, Hagenchur ve Peçar köylerindeki halkı dinlerini değiştirmeye zorladığını ve tekrar Hıristiyanlığa dönerlerse öldüreceği yönünde tehditler savurduğunu iddia etmiştir. Konsolos, Peçar Nahiyesi'ndeki bazı köylerin 18 ay içinde Hıristiyanlığa döndüklerini, Dahar Bey'in koruması altında olanların ise Müslüman kaldıklarını belirtmiştir. Hükümet tarafından ise 7 kişinin din değişikliği dışındakilerin din değişiklikleri kabul edilmemiştir^[52]. Mutasarrıf, din değiştirmenin gönüllü olup olmadığını sorgulamak için bölgeye gitmiş, 7 kişi isteyerek Müslüman olduklarını mutasarrıfa bildirmişler ve mutasarrıf bu kişilerin adlarını kaydetmiştir. Konsolos aslında bu kişilerin Dahar Ağa'dan korktukları için bu şekilde cevap verdiklerini, 7 din değiştirmenin de problemlili olduğunu iddia etmiştir.

Fırat nehrinin güney sınırında Genç'in batısında yer alan Zihten Nahiyesi, Konsolos Crow'un ziyaret ettiği yerlerden biridir. Konsolosun belirttiği üzere nahiyeye 40 aileyi içeren 6 köyden oluşmaktadır ve nahiyenin büyük bir kısmı Kürtlerden müteşekkildir. Konsolos Zihten'deki din değiştirme hadisele-

49 Konsolos Dragomanı Hagop Efendi ile Amerikalı Misyoner Mr. Cole'un Şubat 1313 (Şubat-Mart 1897)'de Bitlis'teki Hıristiyan muhtacine yönelik yaptıkları yardımların türü ve miktarı için bkz; Ek 3.

50 Crow, Ermenilerin, Kürtlerden para karşılığında "hafirlik" adı altında koruma satın aldıklarını belirtmiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897, s. 53.

51 Konsolos Crow, Kürt olan Ahmed Bey'in Türkçe bildiğini ve hizmetinde 45 adamı olduğu belirtmiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897, s. 54.

52 Bedros Mirzonian (Riz'in Headman-Müdür), Dono Tamoyan, Tomas Guendjoyan, Bado Maradyan, Boghos Harchjan, Tomas Vartanyan ve Bedros Hassoyan. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897, s. 55.

rine değinmiş, bölgede ikamet eden Ermenilerin hemen hemen tamamının Müslüman olduklarını, Valer köyünde ikamet eden 6 ailenin ise tekrar Hıristiyanlığa döndüğünü belirtmiştir. Crow, Zih-ten'de herhangi bir yağma ve katliam olmadığını, Zih-ten'deki Ermeni nüfusunun bölgedeki en güçlü Kürt güçleri olan Valer'in Müdürü Hüseyin Bey'in, Gırnos'un Ağası Şerif'in ve Valer'in Muhtarı Monah Elias'ın etkisi altında olduklarını belirtmiştir. Konsolos, Müslümanlığı benimseyen bölge halkının Hıristiyanlığa dönmeyi arzu ettiklerini ancak bir papazı görmelerine ve dinlerine dönmelerine izin verilmediğini, çocukların vaftiz edilmediğini evlilik ve cenaze törenlerinin Müslüman ritüellerine göre yapıldığını iddia etmiştir. Ancak konsolos, Müslüman olan bu kişilerin hükümet tarafından Müslümanlıklarının resmi olarak kabul edilmediğini, sünnet edilmediklerini bilgisini de vermiştir.

Konsolos, raporunda din değiştirme hadiselerine dair pek çok örnek olay yazmıştır. Bizde makalemiz dahilinde bazı örnekler yer vermeye çalıştık. Bunlardan bazıları şöyledir; hükümet bölgede nüfuslarını gizleyerek vergi kaçıran Ermenilerin nüfuslarını tespit etmek ve askeri muafiyet vergisini kaydetmek (bedel-i askeriye) için Sicil Memuru Haydar Efendi'yi görevlendirmiştir. Haydar Efendi, Ermeni nüfusunu tespit etmek amacıyla Ermenilere, hükümetin kişi başına 1 liralık yardım yapacağını söylemiş ve böylelikle doğru erkek nüfusunu tespit etmiş, vergi borçlarını hesaplanmıştır. Bu olay sonrasında Ermeni köylüler Müslüman olmuş ve Müslüman oldukları için ödenmemiş vergi borçları silinmiştir. Konsolos Crow ise, bu uygulamanın Ermenilere yüklü bir borç çıkarmak suretiyle onları zor duruma düşürmek için yapıldığını ve böylelikle Müslüman olmalarının sağlanmaya çalışıldığını iddia etmiştir. Kısa süre sonra Müslüman olan ve borçtan kurtulan bazı Ermeniler tekrar Hıristiyanlığa dönmüşlerdir. Ermenilerin tekrar eski dinlerine dönmeleri üzerine bu ailelerin kayıtlarda sahtecilik yaptıkları belirtilmiş ve ailelerden 8.600 kuruş ödeme yapmaları istenmiştir.

Konsolos Crow, Gırnos'da^[53] Müslüman olan Ermenileri ziyaret etmek istemiş, ancak Crow, bölgede ikamet eden Şerif Ağa'nın köydeki Ermenileri görmesini engellediğini belirtmiştir. Konsolos, Ermenilerle görüşmek isteyince Şerif Ağa'nın kendi çadırına Ermeni kılığına girmiş 5 Kürt'ü gönderdiğini ve bu kişilerin doğru düzgün Ermenice bile bilmediklerini belirtmiştir. Bu kişilerin Hagop Efendi'yi evlerine davet etmeleri üzerine Hagop Efendi, evleri ziyaret etmiş, ancak ziyaret ettikleri evlerin Ermenilere ait olmadığını evlerin Kürt evleri olduğunu iddia etmiştir. Konsolos, Gırnos'taki Ermenilerin kendisi ile görüştürülmek istenmediğini iddia etmiştir.

Konsolos Genç'te İslamiyet'i kabul eden aileleri sıralamış, Genç Sancağı'na bağlı Peçar Nahiyesi'ndeki Peçar Köyü'nde 10, Riz'de 50, Murdarik'te 9, İzmongh'da 3, Hergençur'da 1 aile; Genç Sancağı Zih-ten Nahiyesi'nde Diaribogh'ta 7, Daregeni'de 7, Kupar'da 5, Chimaynih'e 6, Valer'de 8, Gırnos 5 aile ve toplamda 900 kişinin Müslüman olduğunu ve bu istatistiklere Çapakçur'un dâhil edilmediğini belirtmiştir. Konsolos, bölgedeki sükûnetin sağlanması için Kürt Ağalarına cezalar verilirse istenilen sonuçlar elde edilebileceğini Peçar'daki Dahar Bey'in ve Gırnos'daki Serif Ağa'nın şiddetli bir cezaya çarptırılmasının gerekli olduğunu, her ikisinin de bölgeden uzaklaştırılmasını, nahiye müdürlüğünün Ahmed Bey'e verilmesinin daha uygun olacağını, Hıristiyanların dinlerini özgürce yaşamaları için önde gelen Kürtlerden güvence alınmasının şart olduğunu belirtmiştir^[54]. Konsolos Dahar Ağa ve Reis Şerif Bey hakkında şikâyetleri Osmanlı makamlarına iletmiş ve bu hususun incelenmesini istemiştir. Ancak yapılan tahkikat neticesinde konsolosun ifade ettiği vakıaların herhangi bir hakikati olmadığı, İslam'ı seçen Ermenilerin sonra yine Hıristiyanlara döndükleri, dinlerini serbestçe icra ettikleri tespit edilmiştir^[55].

53 Konsolos Crow'un belirtmiş olduğu üzere köyde 25 Kürt ve 5 Ermeni aile ikamet etmektedir. TNA., F.O. 424/192, No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897, s. 56.

54 TNA., F.O. 424/192, 35/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 14 Temmuz 1897, s. 49; No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897, s. 49-60.

55 BOA., A.MKT.MHM., 620/49, 1 Teşrin-i Sani 1313/ 13 Kasım 1897.

Kürtler

Konsolos Crow bölgedeki Kürt aşiretleri hakkında bilgi vermiştir⁵⁶. Konsolos, Muş Sancağı'nda ve Genç'te Badıkanlı (Badıgan) ya da Khilanlı Aşireti, Diyarbakır ve Sason arasında Bakıranlı ve Rashkotanlı (Reşkotan); Muş Ovası'nın güney kısmında Khouit Dağından Kürt Sasonu'ndaki Surb Mars-tover dağına kadar olan bölgede Balaklı Aşireti; Zihten, Petchar ve Çapakçur'da Dimli Aşireti; Lice sınırında Haverdanlı Aşireti, Haverdanlıların bulunduğunu belirtmiştir. Bölgedeki Koçerlerin Sarum Su Vadisine evler inşa ederek yerleşik hayata geçmeye başladıkları bilgisini vermiştir. Konsolos, Sason ve Genç'teki Kürt Aşiretlerin oldukça sessiz olduklarını, bu aşiretler hakkında herhangi olumsuz bir şey duymadığını, Sason'daki Aghpig ve Hitengh, Kulp'taki Jigsi Ermenilerinin, Kürt komşularıyla dostça yaşadıklarını, Sason ve Genç'in diğer kısımlarında yaşam biçimleri makul olduğunu belirtmiştir. Ağaların bölgelere göre dağılımını yazan konsolos, Kulp Su Vadisi'nde Yusuf Ağa ve Hüseyin Ağa, Kulp'ta Ardgonk ve Talori arasında iyi karakterde olduğunu belirttiği Süleyman Ağa'nın ikamet ettiğini belirtmiştir. Bazı etkili Kürtlerin Pasur yakınlarında yaşadıklarını ve bu Kürtlerin Hıristiyanlara koruma sağladıklarını ve yerleşik Kürtlerin kanunsuzluğunu kontrol ettiklerini, Sasonlu Kürtlerin vahşi olduklarını ancak Talori'deki Ermenilere koruma sağladıklarını iddia etmiştir.

Konsolos, yılın belli mevsimlerinde özellikle kıştan yaza geçerken göçebelerin meralara doğru hareket ettiğinde sorunlar yaşandığını ve bölgeyi ziyareti sırasında birçok göçebenin hareket halinde olduğunu ancak şiddet ya da hırsızlık olduğuna dair herhangi bir şikâyet duymadığını, Sasunlu ve Mudikiler haricindeki Kürtlerin kontrol altında olduğunu ve hükümetten gelen emirleri dinlediklerini belirtmiştir. Ayrıca konsolos, Kürtler ve Ermenilerin bağlı olduğu dövüş içgüdülerinin aralarında bir sempati bağı oluşturduğu çıkarımında bulunmuştur.

Konsolos Crow'un Sorunların Çözümüne Yönelik Yaptığı Öneriler

Konsolos, tarımın çöküşünü ve Ermenilerin mevcut durumunun 5 ana bozukluktan kaynaklandığını, sorunların çözümünün ise çok zor olmadığını belirtmiştir. Beş sorun ve çözüm önerisi sıralamıştır;

1. Vergi Sistemi: *"Vergiler yıllık açık arttırmaya çıkarılır. Vergi toplama görevi köylülerin kendisi ya da vicdanı elvermeyen bir mültezim tarafından alınırsa herhangi bir problem olmaz. Ama eğer mültezim çoğu olayda olduğu gibi maddi çıkarları ön planda, köyle kişisel bağı bulunmuyor ise vurgunculuk yapar ve sonuç felakettir."* Konsolos, mültezimlerin hizmetlileri ve atlarıyla birlikte köye gittiğini ve yaklaşık 4 ay ücretsiz bir şekilde köyde ikamet ettiklerini bunların dışında yasal vergi, üretimin yaklaşık yüzde 11 $\frac{3}{4}$ 'ü iken mültezimlerin köylülerden üretimin %25 civarında vergi aldıklarını iddia etmiştir. Konsolos Crow, köylüler ve köylülerin mallarını sadece bir kişinin tekeline bırakan bu sistemin mültezimi bir yıl için köyün diktatörü yaptığını, eğer yeni bir vergi sistemi oluşturulacaksa köy ve yerel yönetim arasında bu konunun müzakere edilmesini, üretimin hasat zamanında hükümet memurları tarafından doğru bir şekilde ölçülmesini ve bu miktarın genel kabul görmesini önermiştir.

2. Vergi İhlali: Konsolos alınan vergilerin çok fazla olmadığını, uygun bir şekilde alınması durumunda kimsenin zorlanmayacağını belirtmiştir. Bir daireden gelen görevlilerin vergi talep ettiklerini ve aynı zamanda başka bir görevlilerinde tüm erkek nüfusu yollarda çalıştırdığını, sonuç olarak köylülerin tefecilerin pençesine düştüklerini ya da malları 4/1'i değerlerine tahsildarlar tarafından Kürtlere ıskartaya çıkarıldığını iddia etmiştir. Konsolos, daha varlıklı kişilerin kendilerine ek olarak fakir komşularının ve bölgede bulunmayan eşhasında vergilerini ödediğini iddia etmiştir.

56 Bitlis Vilayeti dâhilindeki aşiretlerin isimlerini gösteren harita için bkz; Ek 4.

3. Angarya Suistimali: "Bu vergi yolların inşası için tamamen belediye reisinin kontrolündedir. Bir köyde iş yapabilecek adamlar kaydedilmiştir ve kaydedilen kişiler 3 de 1 oranında çağrılarak kısım kısım çalışmaktadırlar. Her kişi 4 gün çalışmalı ya da 12 kuruş para vermelidir." Konsolos, bu durumun kanunlara uygun olduğunu ancak bu uygulamanın çeşitli su istimallere neden olduğunu ifade etmiştir. Konsolos Crow, bir köyde kaydedilen sayının yaklaşık yarısı ya da 3/1'i arasındaki kişinin çağırıldığını ödeme yapmazlar diye 10/15 gün çalıştırıldığını ve sonucunda firarlar yaşandığını, bu durumun nüfus üzerinde önemli bir kayba neden olduğunu belirtmiştir.

4. Jandarmalar ve memurların yaptığı suiistimaller: Crow, jandarma ve devlet memurlarının devlet hizmeti için Ermeni köylerine gittiklerinde bölgede masrafsız yaşadıklarını, en iyi şeyleri aldıkları halde hiç para ödemediklerini ve halka kötü davrandıklarını, az görülmekle birlikte kadınlara karşı saldırganlık yaptıkları iddia etmiştir. Crow, bu durumun çaresinin çok zor olmadığını, Muş'ta yaklaşık 80 Hıristiyan jandarmanın bulunduğunu, bunların sayısının arttırılmasını ve Hıristiyan köylerinde Hıristiyan jandarmaların görev yapmasının daha uygun olacağını önermiş ve bu uygulamanın köylüler için büyük bir şans olacağını belirtmiştir.

5. Genel Güvensizlik: Konsolos, Kürtler nedeniyle Ermeni köylerinde güvenlik olmadığını, korumasız bir şekilde ticaret yapmanın, herhangi bir nedenle seyahat etmenin güvenli olmadığını belirtmiştir. Özellikle göçebe Kürtlerin dağlardan ovalara indikleri yaz aylarında yapılan seyahatlerde malların kaybolma, çalınma riskinin olduğunu iddia etmiştir. Zaptiyelerin güvenliği sağlama hususunda etkisiz olduklarını belirten konsolos, yerel hükümetin de bu duruma bir çare bulamadığını, Van ticaret kervanlarının ise rotalarını değiştirdiklerini, gölü botlarla geçerek kuzeydoğudaki tehlikelerden kurtulduklarını belirtmiştir. Yerel hükümet çalıntı malları kurtarmak için girişimlerde bulunmuş, kaymakama malları kurtarmaları için emirler vermiştir.

Konsolos kaymakamın bunu yapma gücene sahip olmadığını, göçebe ve yerleşik Kürtlerin ancak bir beye, bir ağaya, bir paşaya doğrudan itaat edebileceklerini belirtmiştir. Konsolos hükümetin, paşaları, beyleri ve ağaları kendi aşiretlerinin yaptıklarından sorumlu tutmasını ve emirlerin doğrudan Rezah Ağa, Hüseyin Paşa ve diğerlerine gönderilmesini önermiştir. Konsolos bu şekilde yağmacılığın biteceğini ve çalınan malların bulunacağını ve güvensiz ortamın anında son bulacağını belirtmiştir^[57]. Konsolos Crow, Haziran 1897 tarihli bu raporuna ek olarak aynı yılın Ağustos ayında Muş Sancağı'ndaki halkın, gezdiği köylerin durumu, vergi toplama sorunu, bölgedeki yöneticilerin liyakatsizliği hakkında ek bir gönderi daha kaleme almıştır. Bu gönderisinde Muş'ta bulunan Khasskeui, Sagdun, Pergevan, Mogunk, Khavadorik, Pertagh, Arenj, Ziarat, Hebian, Ardyouk, Sokhum, Alizolum, Hogunk, Nurshen, Vartims köylerinde özellikle vergi toplama hususunda karşılaşılan zorluklar, yapılan baskıları kaleme almıştır^[58].

Edward Crow'un Ahlat, Bulanık ve Malazgirt Gezisi

Francis Edward Crow, 1897 yılının Ağustos ayında Ahlat, Bulanık ve Malazgirt Kazalarını ziyaret etmiş ve yapmış olduğu gezi ile ilgili Eylül 1897'de ayrıntılı bir rapor kaleme almıştır^[59].

57 TNA., F.O. 424/192, 35/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 14 Temmuz 1897, s. 49; No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897, s. 49-60.

58 TNA., F.O. 195/1981, No. 22, 22/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 14 Ağustos 1897, s. 150-153.

59 TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 198-204.

Ahlat Kazası

Konsolos Ahlat'ta Kidzvagh^[60], Zaghag^[61], Aghag^[62], Teont (Teğüt-Taşharman)^[63], Subrasor (Sıfrasor-Kınalıkoc)^[64], Koshtian (Kuştiyan-Alakır)^[65], Madnavank^[66], Hersonk (Hersonk-Tuvadamı), Akrag, Jemaldin (Cemaleddin), Gerkhoos^[67], Zaghque (Zağği-Seyrantepe), Aghaz adlı Ermeni köylerinin her birini ziyaret etmiştir^[68]. Konsolos Crow, Ahlat Kazası ile ilgili istatistiki bilgiler verdikten sonra Ahlat'ta yürütülen yardım faaliyetlerine değinmiştir^[69]. Yardım komitesi bölgede yaklaşık 700 lira harcamış, bu paranın 200'ü arpa ve maddi yardımlar için kullanılmış geri kalan 500 lirasına öküz alınmıştır. Konsolos yardım fonuyla alınan sığırların ise Haydaranlı Kürtler tarafından çalındığını iddia etmiştir. Konsolos, bazı Kürt ağaların ve hizmetlilerin yıllardır para karşılığında Ermenileri koruduklarını, ancak kazanın tamamında güvensizlik hâkim olduğunu, pek çok köyde Ermenilerin evlerinde kalmaktan korktuklarını ve kendilerine kalmak için barınak araştırdıklarını ve sığırlarını bırakıp, yerlerini terk ettiğini yazmıştır^[70].

Konsolos Crow, Hasenanlı Hamidiye Kürtlerinin Ahlat Kazası'na bağlı Zağaç Karyesi ahalisinin hayvanlarını gasp ettikleri, kadınların ırzlarına tasallut ettikleri, Ayas Bey ve diğerlerinin Erzurum kervanıyla Bitlis'e zahire nakledenlere tecavüz ettikleri suçlamalarını içeren bir muhtıra hazırlamış ve ne suretle bunları yaptıkların izahını istemiştir. Bu muhtıranın üzerine Bitlis Valiliğince soruşturma başlatılmıştır. Erzurum kervanıyla Bitlis'e zahire nakledenlere Ayas Bey ve diğerleri tarafından yapıldığı iddia edilen tecavüz olayına dair herhangi bir malumat ile Bulanık civarında herhangi bir vukuat olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca fesat olaylarında teşebbüsleri olduğu anlaşılan Ermenilerden 2'sinin katil ve 27'sinin ise siyasi suçlardan dolayı tutuklu buldukları görülmüş, yapılan incelemeler sonucu suçlamaların asılsız olduğu tespit edilmiştir.

1897 yılının Haziran ayında Zağan Karyesi'nde Hasenanlı Rıza Ağa ile Süleyman Ağa'nın adamlarından 21 süvarinin hayvan gasp etmeleri üzerine takibat yapılmıştır. Yapılan takibat neticesinde, gasp ettikleri kısmen geri alınmış, çıkan çatışmada reis ve yardımcısı yaralanmıştır^[71].

-
- 60 Konsolos gezdiği köyler hakkında bazı önemli bilgiler vermiştir. Bu hususta, Kidzvag'da 70 Ermeni'nin bulunduğunu, köyün Haydaranlı Kürtlerinin lideri Hüseyin Paşa tarafından yağmalandığını bölge halkının Van'da bulunan Kürtlerden para, koyun ve buğday karşılığında koruma satın aldıklarını, köyde herhangi bir okulun bulunmadığı ve halkın kedi aşarını hesaplayamayacak kadar cahil olduğunu yazmıştır. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 199.
  - 61 Konsolosun raporunda belirtmiş olduğu üzere Zaghag 200 evden oluşan bir Ermeni köyüdür. İçinde bir Protestan öğretmenin de yer aldığı bazı Ermeniler siyasi suçtan dolayı tutuklanmışlardır. Mahkemeye çıkarılmak üzere Ahlat'taki diğer siyasi mahkumlarla birlikte Bitlis Hapishanesine transfer edilmişlerdir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 199.
  - 62 Konsolosun belirttiği üzere 25 haneli Ermeni köyü olan Aghag, birkaç kez yağmalanmış, jandarmalar yağma esnasında çalınan öküzleri kısa süre içinde yakalamışlardır. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 199.
  - 63 Konsolosun raporunda belirtmiş olduğu üzere Teont, 100 evden oluşan bir Ermeni köyüdür. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 200.
  - 64 Crow, Subrasor'u yaklaşık 40-50 evden oluşan bir Ermeni Köyü olarak tanımlamıştır. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 200.
  - 65 Konsolosun belirttiği üzere 40 haneli Ermeni köyü olan Koshtian, 21 Ağustos 1897'de saldırıya uğramış, tüm koyunlar ve 40 öküz çalınmıştır. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 200.
  - 66 Konsolosun belirttiği üzere Madnavank, eski bir manastırın olduğu ve uçurumun yüzünde 20 kayadan kazılmış ev bulunan Ermeni köyüdür. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 200.
  - 67 Konsolos, Hersonk'da 30, Akrag'da 6, Jemaldin'de 20, Gerhood'de 100 Ermeni hanenin bulunduğunu yazmıştır. Crow, Zaghque ve Aghaz'ın hane sayısına dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 200-201.
  - 68 TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 198-204.
  - 69 Crow'un belirttiği üzere Kaymakamlığını Fuad Bey'in yaptığı Ahlat Kazası'nda yaklaşık 8.000 Hristiyan ve 6.000 Kürt yaşamakta, kazada 19 Ermeni köyü ve 14 Kürt Köyü bulunmaktadır. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 198.
  - 70 TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 198-199.
  - 71 BOA., HR.SYS., 2792/59, 23 Eylül 1897.

Bulanık Kazası

Konsolos Bulanık'ta^[72] Piran, Khrabsekir, Latar, Nirbar, Machithi, Yunjalon, Hanzavheikh, Karakiss, Teghad, Goyahh, Khoshgeldi, Liz köylerini^[73] ziyaret etmiş, bölgenin 1895-1896'da yaşanan olaylardan çok etkilenmediğini, Hıristiyan köylerinin Hasenanlı Kürtlerinin tekelinde olduğunu belirtmiştir.

Konsolos, Bulanık'ta güvenlik konusuna odaklanmış, Hakkari'de yaşanan olaylardan dolayı askeri birliklerin geri çekildiğini, bölgede jandarmanın dışında toplam düzenlilerin sayısının 25 olduğunu, herhangi ciddi problemin çıkması durumunda bu sayının yetersiz kalacağını belirtmiştir. Emrinde bir hayli kişi bulunan Malazgirt'te konuşlanan Bahaddin Paşa'nın da kaymakamı desteklediğini, birliklerin hareketinin Erzincan'da bulunan Müşir Zeki Paşa'nın emirlerine bağlı olduğunu belirtmiştir. Konsolos, bölgedeki güvenlik zafiyetine rağmen Zeki Paşa'nın herhangi bir problem vuku bulduğunda birlikleri bölgeye göndereceğinin iyi bilindiğini raporunda yazmıştır.

Malazgirt Kazası

Konsolos, Bulanık'ın doğusunda yer alan hemen hemen tamamı Kürtlerden oluşan Malazgirt Kazasını ziyaret etmiştir^[74]. Konsolos, Malazgirt'in asayiş durumuyla ilgili bilgi vermiş, Muş tahrirat müdürü ve Malazgirt'in vekil kaymakamı Nuri Bey'in görevli olduğu dönemde bölgenin tamamen kontrolden çıktığını, Nuri Bey'in bölgenin yönetimini mutasarrıflığa yani Bahaddin Paşa'ya bırakarak Malazgirt'ten ayrıldığını belirtmiştir. Bunun üzerine Bahaddin Paşa geniş çalışma grubuyla birlikte Ahlat, Bulanık ve Malazgirt'te sükûneti sağlamak, bozukluğu gidermek amacıyla Malazgirt'e geçmiştir. Malazgirt'teki problem bölgedeki iki önemli aşiret olan Haydaranlı ve Hasenanlı Kürtlerinin arasındaki dostane ilişkilerin askıya alınmasından kaynaklanmış, iki aşiret arasındaki sorun ise Hamidiye Alaylarındaki rütbe ve üstünlük mücadelesinden kaynaklanmıştır. Konsolos bu nedenlerden dolayı iki aşiretin sürekli çatışma halinde olduklarını ve birbirlerini öldürdüklerini belirtmiştir. Bitlis Valisi tekrarlanan bu olaylar sonucunda iki önemli Hamidiye kumandanı olan Süleyman ve Beşar (Beshar) Ağa'yı onlara karşı yapılan suçlamalarla ilgili bilgi almak için Erzincan'a göndermiştir, Fetullah Bey'de aynı amaç için telgraf celbi alıştır. Adı Ahlat, Bulanık ve Malazgirt'te terör faaliyetlerine karışan Reza Ağa, suçlamalara cevap verilmesi için Bitlis'e çağrılmıştır. Bahaddin Paşa'nın Malazgirt'teki görevi iki aşiretin disiplinsizliğini geçici olarak kontrol etmiş, 1896 baharı itibariyle aşiretlerin arasındaki savaş hali durmuştur.

Konsolos Crow, Erzincan'daki müşirin Hamidiyelerin silahlarının toplatılması için emirler verdiğini, Bahaddin Paşa'nın da bu durumu kabul ettiğini belirtmiştir. Bu olayların üzerine Hamidiye Komutanı Fetullah Bey, askerlerine birliklerinden ayrılmalarını tek kalmalarını, eğer paşanın talimatlarını uygularlarsa onları cezalandıracağı tehdidinde bulunmuştur. Bunun üzerine jandarmalar sorunu askeri komutanlığa yönlendirmiş, konsolosun deyişiyle bu emir uygulanmadan rafa kaldırılmıştır. Crow, Malazgirt'teki pek çok memurun, Hamidiyelerin ve diğer Kürtlerin başıbozukluğundan ve bunlara ceza verilmemesinden ötürü öfkelendiklerini ve bu nedenden dolayı da istifa ettiklerini

72 Konsolos Bulanık'ta 25 Ermeni ve 21 Kürt köyü bulunduğunu, Hıristiyan nüfusunun yaklaşık 18.000 ve Kürt nüfusunun 8.500 kişi olduğunu iddia etmiştir. Hasenanlı Aşireti ile Hamidiyelerin Bulanık sınırında ve Malazgirt civarında, Bulanık Kazası Kaymakamı Bilal Bey'in de kazanın kuzeyinde Gop'ta ikamet ettiği bilgisini raporunu vermiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 201.

73 Konsolosun belirttiği üzere Khrabsekir'de 50 Ermeni, Nirbar'da 20 Ermeni, Machithi'de 80 Ermeni, Karakiss 70 Ermeni, Teghad'da 150 Ermeni, Goyahh'da 50 Kürt-20 Ermeni, Khoshgeldi'de 70 Ermeni, Liz'de 300 Ermeni hane bulunduğunu Latar'ın nüfusunun ise yarısının Kürt yarısının Ermeni olduğunu belirtmiştir. Konsolos Piran'da 1891 yılında 50 handeden oluşan Ermeni nüfusunun bulunduğunu ancak 1897 yılı itibariyle 5 Ermeni aile kaldığını yazmıştır. Konsolos, Yunjalon ve Hanzavheikh köylerinin hane sayılarına dair herhangi bir bilgi vermemiştir. TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s.202.

74 Konsolosun belirtmiş olduğu üzere kazada 17 Hıristiyan köyü, 80 Kürt köyü, yaklaşık 4.500 Ermeni, 20.000 kadar Kürt nüfus bulunmaktadır. Malazgirt'te bulunan Haydaranlıların 6.000, Hasenanlıların 3.000 kişiye sahip olduğunu belirtmiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 200/2, 30 Eylül 1897, s. 203.

belirtmiştir. Konunun çözüme kavuşturulması için konu müşire yönlendirilmiştir. Nihayetinde Hamidiyelere karşı yapılan şikâyetler asılsız bulunmuş ve memurların istifalarını geri çekmeleri istenmiştir. Ardından Kaymakam Bilal Bey'in başkanlığında Bulanık'ın sivil yetkilileri ile memurlar Kürt soyluların ve Hamidiye Alaylarının denetimden uzak aşırılıkları ve cezalardan muaf tutulmaları hakkında şikâyetleri içeren bir mazbata yazmışlardır. Konsolos bu olay ile ilgili herhangi bir önlem alındığına dair bir şey duymadığını ancak mazbatanın İstanbul'a gönderileceğini belirtmiştir. Bu olay mukabilinde konsolos, Bab-ı Âli'nin Hamidiyelere Egho Köyü'nün aşarını para vermeksizin verdiğini, haydut, zalim ve kötü huylu olduğu yönünde söylentiler olduğunu iddia ettiği Hamidiye Komutanı Fetullah Bey'in, 1897 yılı içinde pek çok köyün çiftçisi olduğunu bu durumun Bab-ı Âli'nin emirlerine ve reform projesine taban tabana zıt bir uygulama olduğunu belirtmiştir.

Konsolos Crow ise, Osmanlı Hükümeti'nin bölgede sıkıyönetim oluşturmazsa ya da eşkıyaların hareketlerini askeri birliklerle bastırmazsa bölgede beklenen hiçbir gelişmenin kaydedilemeyeceğini, mahkemelerin prosedürlerden dolayı engellendiğini ve bu durumda Reza Ağa gibi suçluların mahkûmiyetlerinin sıkıntıya girdiğini belirtmiştir. Ayrıca konsolos, Türk kaynaklarından aldığı bilgiye göre Malazgirt bölgesinde Reza Ağa ve onun kardeşi Fetullah Bey'in bölgenin "kralı" olarak görüldüğünü yazmıştır. Ayrıca konsolos, 1896'da Van'da yaşanan huzursuzluklarda Ahlat ve Bulanık'taki köylerin yok edilmemesinin nedeninin Kürtlerin Rus askerlerinin yaklaşımlarından korkmalarından, bölgenin işgal edilebileceği düşüncesinden kaynaklandığını ve Kürtlerin bu fırsatı kaçırdıkları için pişmanlık duyduklarını, Ermenilerin ise Kürtlerin ilk fırsatta başladıkları işi bitireceklerini söylediklerini iddia etmiştir.

Hizan Kazası Gezisi

Francis Edward Crow, Eylül ayında Hizan Kazasını ziyaret etmiş ve Ekim 1897'de ayrıntılı bir rapor kaleme almıştır^[75].

Hizan

Konsolos 5 nahiyeden müteşekkil Hizan Kazası'nı gezmiş, kazada 7.000 Ermeni olduğunu ve Ermenilerin 1895'de İslamiyet'i kabul ettiklerini ancak kısa süre içinde birkaç istisna dışında tamamının Hıristiyanlığa geri döndüklerini belirtmiştir. Konsolos bu din değişikliğinin Kürtler arasında büyük kızgınlığa neden olduğunu ve büyük köylerdeki Ermenilerin vilayetin başka yerlerine göç ettiklerini rapor etmiştir. Hizan'daki Kürt Aşiretlerinden bahseden konsolos, kazada Hizanlı, Saidanlı ve Alikanlı adlarında 3 Kürt aşiretinin olduğunu belirtmiştir. Konsolos, Celalaetin zümresine ait bölgenin yerlileri olan Hizanlıların yerleşik olduğunu ve Hıristiyanların Müslüman olmasının esas unsurları olduklarını belirtmiştir. Göçebe olan Alikanlı ve Saidanlı (Saidanlı) Aşiretlerinin ise 1895'den önce hükümet tarafından diğer Kürt ve Ermeni sakinlerin şikâyetleri üzerine Cizre'ye sürgün edildiklerini ve 1895 yılında bu grupların Hamidiye Alaylarına alındıklarını ve Teghenis, Shinetsor (Şinitzor) ve Mamerdan vadilerine saldırıda bulduklarını iddia etmiştir. Konsolos raporunda bölgenin ileri gelenleri ve aileleri hakkında bilgi vermiştir. Hizan'da ünlü bir isim olan Şeyh Celaleddin ve ailesinden bahsetmiştir.

"Hizan Kürtleri, Şeyh Celaleddin torunları olduklarını kabul etmektedirler. Şeyh Celaleddin'in türbesi Hizan ovasındadır ve bölge halkı mezarına büyük saygı duymaktadırlar. Uzak vilayetlerden insanlar türbeyi ziyaret etmektedirler. Şeyhin kemiklerine mucizeler atfedilmektedir. Türbenin yakınından geçen Müslüman ve Hıristiyan yolculara ekmek dağıtılmaktadır. Şeyh, Türk- Rus Savaşı'na (93.

75 TNA., F.O. 424/192, No. 203/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 18 Ekim 1897, s. 206-213.

Harbi) yakın 70'li yıllarda ünlemiştir. Aşiretin lideri Celalattin'in 30 yaşındaki kuzeni Muhammed Reşittir. Ancak Kürtler şeyhin en küçük oğluna büyük saygı duymaktadırlar. Bu aile Hizan'da tüm gücünü korumaktadır. Bunlar kendi bölgelerinde yağmacılık faaliyetinde bulunmamaktadırlar."

Konsolos Crow, Mamerdan'da Aşiret Lideri Celalettin'in oğlu Seyh Said Ali'yi ziyaret etmiştir^[76]. Konsolos, Şeyh Said Ali'yi 20 yaşlarında, eğitimsiz ve kaba, tembel ve duygusal biri olarak tanımlamıştır. Konsolos, şeyhin çok zengin olduğunu, komşu aşiretler ve kendi üyeleri arasında kendisine genel bir saygı duyulduğunu belirtmiştir. Konsolos, Hizan Nahiyesi'ndeki Ermeni Ov Köyü'nden bahsetmiş 1895 yılında yerle bir edildiğini yazmıştır.

Yeghehis Nahiyesi

Konsolos Crow'un belirttiği üzere 11 Hristiyan köyün bulunduğu Yeghehis Nahiyesi'ndeki Hristiyanların tamamı 1895'de Müslüman olmuş, Müslüman olan köylüler 1896'da hükümetin önceki dinlerine dönebilecekleri yönünde emir vermesi üzerine Ermeniler Hristiyanlığa geri dönmüşlerdir.

Shinetsor (Şinitzor) Nahiyesi

Konsolos Crow'un belirttiği üzere Shinetsor ya da Dur-i Mervan vadisinde yer alan nahiyede 16 Ermeni köyü bulunmaktadır. Nahiyede din değiştirme hadiseleri vuku bulmuş, bölge halkı 1895'de İslamiyet'i benimsemiş bir yıl sonra ise tekrar Hristiyanlığa dönmüşlerdir. Crow'un raporunda Hristiyanlığa tekrar dönen Ermenilerin, dinlerini yaşama noktasında özgür oldukları, bu hususta Kürt komşularının herhangi bir müdahalelerine maruz kalmadıklarını görmekteyiz. Konsolos, Hizan Kazası kaymakamlığını yürüten Nuri Bey'in iyi icraatlarından bahsetmiştir. Nuri Bey'in Kürtler tarafından yağmalanan yerleri iyileştirdiğini, ardından Siirt'e vekil mutasarrıf olarak atandığını Siirt'te de önemli işler yaptığını ve mutasarrıfın her şeyi düzenleyeceğini inandığını yazmıştır.

Konsolos, Celaledin Kürtlerinin, Ermeni köylerini Müslümanlığı benisedikleri için koruduklarını, Alıkanlıların ise sınırsız eylem özgürlüğüne sahip olduklarını iddia etmiştir. Konsolos Shinetsor'daki Ermenilerin, Hizan'daki diğer dindaşları ile karşılaştırıldığında maddi durumlarının çok kötü olduğunu, Shinetsor'dakilerin Hizandaki diğer dindaşlarından çok fakir olduklarını ve derhal bölgeye yardım yapılmasının gerekliliğini raporunda yazmıştır.

İsparit (Spiert) Nahiyesi

Konsolos raporunda nahiyeye hakkında istatistiki bilgiler verdikten sonra din değişikliği meselesine odaklanmıştır^[77]. Bölgede din değiştirme hadiselerini diğer yerler ile kıyaslandığında oldukça az olduğunu 25 Hristiyan köyden yalnızca 11 kişinin Müslüman olduğunu, bu kişilerinde kısa süre içinde tekrar eski dinlerine döndükleri belirtmiştir. Bölgenin coğrafi özelliklerinden bahseden konsolos, doğal yapısından dolayı bölgenin tarıma uygun olmadığını, bu nedenle bölgedeki Hristiyanların birçoğunun çalışmak için İstanbul'a gittiklerini, ancak 1895'deki olaylar nedeniyle bu kişilerin evlerine geri döndüklerini belirtmiştir.

Konsolos sadece Hizan'da değil bütün Ermeni köylerinde dikkate değer bir fakirlik olduğunu ve zor

76 Konsolos, Şeyh Said Ali'nin yazları Alıkanlı Koçer Kürtlerin çadırlarında geçirdiğini, kaldığı yerin Ov kalıntılarının arasında İsparit Vadilerini Mamerdan'dan ayıran yüksek bir platoda olduğunu belirtmiştir. TNA., F.O. 424/192, No. 203/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 18 Ekim 1897, s. 208.

77 Konsolos Crow'un belirttiği üzere nahiyede 25 Ermeni, 20 Kürt köyü bulunmaktadır. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 203/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 18 Ekim 1897, s. 209.

şartlar nedeniyle genç ve güçlü, eli ayağı sağlam olan Ermenilerin “Gurbet” adı verilen ülkenin başka kısımlarına göç ettiklerini, para kazanmak ve gelir elde etmek amacıyla topraklarından uzaklaştıklarını belirtmiştir. Konsolos, raporunda yerel hükümet ile Ermeniler arasında vuku bulan bazı olaylara yer vermiştir. İsparit'teki devlet yetkililerinin, bölge halkının Ermeni İhtilal Partisiyle (Hınçak) ilişki içinde olduğu zannına kapıldıklarını bu bilginin yanlış olduğunu ve hükümetin tahsildarlar vasıtasıyla halka ceza verdiğini iddia etmiştir. Konsolos, bir Ermeni'nin de 1896'da Van'da Kürtlere karşı savaşırken öldüğünü, tahsildarların adamın evinin kapısını kırdığını ve adamın tüm tahıllarını sattığını ve ödenmemiş vergi borçlarını bu şekilde aldıklarını raporunda kaleme almıştır. Ayrıca raporunda vergi tahsilinde yaşanan sorunları sıralamaya devam etmiş, Eylül ayında tahsildarların, Voruk'da yaşlı bir rahibi, Ermeni ihtilalcilere destek verdiği gerekçesiyle dövdüklerini, rahibin 70 kuruş için koyunlarının 6'sını, buğdayında 43 gode'sini (koyunun pazar değeri 240 ve buğdayın pazar değeri ise 301 kuruştur) sattığını iddia etmiştir. Olayı tam araştırmayan konsolos rahibin zararsız görüldüğünü, ihtilalcilerle ilişkisi olmadığını iddia etmiştir. Konsolos, yine İsparit Nahitesi'yle ilgili olarak duymuş olduğu bir bilgiyi aktarmış, Van'daki Müküs Kürtlerinin 1897 Temmuz ayında Godentz'deki koyunları çaldığı ve bu kişilerin yakalanmadığını belirtmiştir. İsparit'teki din değiştirme olayları hakkında da bilgi veren konsolos, Hıristiyanlıktan Müslümanlığa dönen ailelerden sadece birinin tekrar Hıristiyanlığa döndüğünü, yaklaşık 30 kişinin Müslüman kaldığını ve bu durumun onların özgür iradelerinden kaynaklandığını belirtmiştir.

Mamerdan Nahiyesi

Konsolos, Mamerdan'daki din değişikliği meselesi üzerine odaklanmıştır⁷⁸⁾. duymuş olduğu bir bilgiyi aktararak 1895'den önce Mamerdan'da 163 ailenin olduğunu, huzursuzluklar nedeniyle 100 ailenin bölgeyi terk ettiğini, 3 ailenin Müslüman olduğunu, bölgede 60 Hıristiyan ailenin kaldığını yazmıştır. Müslüman olan ailelerinde Celaleddin'in en küçük kuzeni Şehmuz'un baskıları altında İslam'ı kabul ettiklerini iddia etmiştir. Bu kişilerin bazı istisnalar haricinde Mayıs 1897'de Hıristiyanlığa döndüklerini, Mamerdan'da hiçbir kilise ve papaz bulunmadığını belirtmiştir.

Konsolos Crow, Mamerdan da vergilerin miktarı, vergi toplama sistemi ve alınan gayr-ı resmi vergi türlerinden bahsetmiştir. Konsolos, vergilerin Ermenilerin istediği gibi düşük olduğunu ve 1897 yılının ilk döneminde vergilerin oldukça rahat bir şekilde toplandığını belirtmiştir. Konsolos 1897 yılının ilk döneminde rahat bir şekilde toplandığını, Ermenilerin istedikleri gibi hafif vergi ödediklerini, durumlarının oldukça iyi olduğunu belirtmiştir. Ancak konsolos, vergi toplama işinin Kürtlere bırakıldığından beri uygulamalarda zorlukların yaşandığını ifade etmiştir. Konsolosun iddia ettiği üzere Alikanlı Ağalar tarafından her Ermeni ailesinden yıllık düzenli olarak alınan vergiler şöyledir:

Alınan vergi türü	Gümüş Kuruş Değeri
1 Koyun	50
3 gümüş mecdi	60
5 çift çorap	15
1 balya beyaz bez	30
Yünlü Eşyalar	25
Buğdayın 3 godes	10
10 koyun ve kış ayları boyunca 1 katır	150
1 load of pears	20
30 gün işçilik	90
Toplam	450

78 Konsolos Crow'un belirttiği üzere Mamerdan'da 12 Ermeni köyü bulunmaktadır. TNA, F.O. 424/192, No. 203/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 18 Ekim 1897, s. 210.

Konsolos, yukardaki vergilere ek olarak gayr-ı resmi bir şekilde vergi alındığını, ağanın, ölüm, evlilik, doğum olaylarında ailelerden para aldığını, ailelerin ödeme yaptıklarını iddia etmiştir. Ayrıca konsolos, Ermenilerin kız evlatları evlendiğinde 20 kuruş, bir Ermeni ailesinin iki üyesi ayrıldığında her biri 50 kuruş ağaya ödeme yaptıklarını ve ölüm olaylarında ölen kişinin varisi yoksa mirasın ağaya kaldığını eğer varis varsa yarısının ağaya kaldığını iddia etmiştir. Ayrıca konsolos ağaların, hükümetin Mamerdan'daki Ermeni köylerine muhtar atama hakkını kabul etmediklerini, hükümetin adaylarını kabul etme ve reddetme ayrıcalığının kendilerinde olduğunu savunmuşlardır. Konsolos, ağaların önemli bir hediye almalarıyla birlikte adayları destekleyebileceklerini de belirtmiştir.

Konsolos 23 Eylül 1897'de Surp Haç Manastırını ziyaret etmiştir. Manastırın önemi, tarihi ve bölge halkı ile ilgili bazı önemli bilgiler vermiştir.

"Güney Doğu Hizan'ın uzak köşesinde Botan Dağlarının (Doğruyol Dağı, Kapılı Dağı) sınırında Botan Çayı tarafından çevrili yerde eski Ermeni Manastırı Surb Hateh ya da Holy Cross (Surp Haç Manastırı) yer almaktadır. Manastır, Vanhier (Panor) Dağının yamaçlarında önemli mevkide yer almaktadır. Manastırın tarihi 12. yüzyıla ulaşmaktadır. Manastır zengin ekilebilir ve mera arazilerine sahiptir. Mısır tarlaları ve çayırları vardır. Dağ tarafındaki dağın dibinde dere kenarına kadar uzanan birkaç dönümünde güzel bir ormanlık alan bulunmaktadır. Yoksulluk ve ülkenin düzensizliği nedeniyle altı yıl önce (1891) dini görevliler manastırı terk etmiş, Ermeni bekçi ve ailesi ise manastırı korumakla, ayrıca manastırın yakınındaki Abarantz Köyündeki Ermeni köylülere yardım etme ve toprakları hasat etme ile sorumlu tutulmuşlardır. Gregoryan topluluğu, manastır ve manastırın kilisesine çok saygı duymaktadırlar. Manastır'ın önemi Muş Ovası'nın batı ucunda yer alan Surb Garabet Manastırı ile aynı derecededir."

Konsolos, 1895'de Alikanlı Aşireti'nden 200 takipçisi olan Koçer Kürdü Dahar Ağa'nın manastırın bulunduğu Abaranzt'ı kuşattığını, hem manastır hem de manastırın toprakları işgal ettiğini, Manastırın bekçisi ve ailesinin Müslüman olduğunu ve hükümetin bu din değişikliğini resmi olarak tanıdığını yazmıştır. Konsolos, benzer uygulamaların Hıristiyanların ikamet ettiği köylerde ve kiliselerde yapıldığını 500'ü aşkın kişinin barınabileceği iyi binaların ağla dönüştürüldüğünü yazmıştır. Konsolos, köyü ve manastırı ziyaret ettiğinde Dahar Ağa ile karşılaşmıştır⁷⁹.

Konsolos, kilisenin Dahar Ağa'nın ağlına dönüştüğünü belirtmiştir⁸⁰. Konsolos köyde din değiştirme hadiselerin yaşandığını, Müslüman olan 14 ailenin tekrar Hıristiyanlığa döndüklerini ve bu ailelerin ise bölgede kalmayıp vilayetin diğer bölgelerine göç ettiklerini, Hıristiyanlığa dönen 6 Hıristiyan ailenin köylerinde kaldıklarını yazmıştır.

79 Konsolos, Dahar Ağa ile ilgili ayrıntılı malumat vermiştir. Konsolos, Dahar Ağa'nın Ermeniler tarafından terk edilen manastır ve toprakları Koçer Kürtlerinin akınlarından koruyan koruyucu olarak hareket ettiğini, yaptıklarını haklı göstermeye çalıştığını belirtmiştir. Dahar Ağa ve bazı aile üyelerinin kendisini ziyaret ettiğini ve Dahar Ağa'nın iğrenç görümlü biri olduğunu, Bitlis'te yetkililer tarafından diğer Kürtlerle kavga ettiği için hapsedildiğini 1895'de hapisten kaçmış ya da serbest bırakılmış olabileceğini, 1895'de yaşanan problemin en büyük müsebbibi olduğunu iddia etmiştir. Konsolos, Dahar Ağa'nın köylerdeki kiliselere yaptığından dolayı özür dilemeye niyetinin olmadığını, Hıristiyanların kendi dini törenlerini evlerinde yapmaya zorlandıklarını, İspari'teki bir papazın Dahar Ağa ve ailesini ziyaret ettiğini ancak Dahar Ağa'nın kiliseleri kullanmalarına izin vermediğini belirtmiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 203/2, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 18 Ekim 1897, s. 207-213.

80 "Kilise mihrabı ve şapel kısmı yakıt olacak kullanılacak tezeklerle doldurulmuştur. Manastır ise Müslüman olan bekçi ve Kürt aileler tarafından işgal edilmiştir. Kilise ve çevresi Dahar Ağa'nın buğday ve saman deposuna dönüşmüştür. Mihrap mutfak eşyalarının konulduğu büfeye dönüşmüştür. Mihrap yerinin ve nefin zemini buğday ve arpa ile kaplıdır. Yan koridorlar samanlar ile kapanmıştır. Papaz elbiseleri, kaplar ve diğer aksesuarlar Kürtler tarafından el konulmuştur. Kutsal kitaplar ve arşivler kısmen telef olmuştur. Geri kalanlar-kalıntılar Kürt çocuklarına oyun oynamaları için verilmiştir." Konsolos, kilisenin durumuyla ilgili ayrıntılı malumat vermiştir. Bkz; TNA., F.O. 424/192, No. 203/2, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 18 Ekim 1897, s. 211.

Hizan Nahiyesi

Konsolos Crow, Hizan Kazasını bizzat gezmiş, kazaya dair raporunda Hizan Nahiyesi'nde yaşanan din değişikliği hadiselerine odaklanmış, Hegon, Andentz, Hobantz köylerinde yaşanan din değiştirme hadiselerine dair örnekler vermiş, Ermenilerin evlerinden ayrılıp başka yerlere yerleştirilmesine olanak sağlanmasını önermiş, bu değişikliğin onlar için faydalı olabileceğini belirtmiştir^[81]. Konsolos duyduğu şikâyetlere de raporunda yer vermiş, 6 Ermeni köyündeki halkın "Şeyh Hasan'ın baskısı altında" Müslüman olduklarını, kısa süre içinde ise birkaç aile haricinde, diğerlerinin Hıristiyanlığa döndüklerini belirtmiştir. İngiliz Dış İşleri Bakanlığı, Crow'a Hizan Kazası'na dair hazırlamış olduğu rapor nedeniyle teşekkürlerini iletmiştir^[82]. Yaklaşık 1 yıl Bitlis Vilayeti'nde görev yapan Crow, 22 Şubat 1898'de Bitlis Vilayeti'nden en son gönderisini yazmış ve ardından görevi Yardımcı Konsolos Monahan'a devretmiştir^[83].

Sonuç

Francis Edward Crow, görev yaptığı süre dâhilinde ayrıntılı istatistiki bilgiler içeren pek çok gönderi ve rapor kaleme almış, Dersaadet'teki Büyükelçilik ve Erzurum'daki Genel Konsolosluğa yüzlerce telgraf göndermiştir. Özellikle Sason ve Genç; Ahlat, Bulanık ve Malazgirt; Hizan Kazası gezileri ve ardından hazırlamış olduğu raporlar bölge tarihi açısından oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Konsolos Crow, Haziran 1897'de Genç Sancağı ve Sason'da yaptığı gezi hatta kendine görev addettiği teftiş neticesinde Muş Ovası'nın durumu, yapılan yardım faaliyetleri ve bu hususta karşılaşılan problemler, din değiştirme hadiseleri, ziyaret ettiği köylerin nüfusu, geçim kaynakları, hayvanların türü ve sayısı da dâhil olmak üzere ayrıntılı istatistiki bilgiler vermiştir. Ancak Genç Sancağı ve Sason gezisinde sadece Ermeni köylerini gezmiş, Müslüman köylerini gezmemiş, köylerle ilgili herhangi bilgi vermemiştir. Crow, Haziran ayındaki gezisinin ardından 1897 yılının Ağustos'unda Ahlat, Bulanık ve Malazgirt Kazalarını ziyaret etmiştir. Özellikle Ahlat ve Bulanık'taki pek çok Ermeni köyüne gitmiş, köyler ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Crow, hemen hemen tamamı Kürtlerden oluşan Malazgirt Kazası'ndaki köyler ile ilgili bilgi vermemiş, Hasenanlı ve Haydaranlı Aşiretleri arasındaki husumet ve aşiretlerin faaliyetlerine yer vermekle yetinmiştir. Crow, 1897 yılının Eylül ayında Hizan Kazası'nı gezmiştir. Bölgedeki Ermeni köyleri ve Kürt aşiretleri olan Hizanlı, Saidanlı ve Alikanlı aşiretleri ile ilgili malumat vermiştir.

İngiliz Konsolosluk belgeleri, genel anlamda sosyo-ekonomik tarih ve şehir tarihi araştırmaları açısından oldukça külliyatlı ve kıymetli bilgiler içermektedir. Bu minvalde Bitlis konsolosluk belgeleri de Bitlis Vilayeti'nin sosyo-ekonomik tarihi açısından önemli bir kaynak konumundadır. Ancak özellikle Ermenilerle meskûn olan vilayetlerde İngiliz Konsoloslarının dragomanları ekseriyetle Ermeni idi ve bu kişilerin beyanları çoğu zaman örneklerini gördüğümüz üzere İngiliz diplomasisinde güvenli bilgi kaynağı olarak addediliyorlardı. Bu durumu Bitlis Vilayeti konsolosluk belgelerinde gördüğümüz gibi, Crow'un yaptığı teftişlerde daha çok Ermeni köylerini gezdiği ve Ermeni dragomanı sayesinde Ermenilerle daha çok iletişime geçtiği, dragomanının beyanlarına birebir inandığı, tek taraflı bir bakış açısıyla olayları yazdığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu nedenle önemli bir kaynak konumunda olan İngiliz Konsolosluk belgelerini okurken, değerlendirirken, yazarken dikkat etmemiz gereken en önemli husus belgelerde yazan bilgilerin tenkit süzgecinden geçirilmesi ve bu bilgilere ihtiyatlı yaklaşılmasıdır.

81 TNA., F.O. 424/192, No. 203/2, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 18 Ekim 1897, s. 207-213.

82 TNA., F.O. 424/192, No.218, Salisbury Markisi'nden Sir P. Currie'ye, 30 Kasım 1897, s. 226.

83 TNA., F.O. 195/2021, No. 2, 28 Şubat 1898.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM., 620/49, 1 Teşrin-i Sani 1313/ 13 Kasım 1897.

HR.TH 190/27, Lef 3, 2 Mart 1312/ 14 Mart 1896.

Y.PRK.UM., 19/64, Lef 2, Teşrin-i Sani 1306/ Kasım-Aralık 1890.

The National Archives-İngiliz Milli Arşivi (TNA)

F.O. 78/4741, 6 Aralık 1896.

F.O. 195/1766, No. 1, 2 Ocak 1892.

F.O. 195/1892, No. 1, 24 Temmuz 1895; No. 8, 4 Ağustos 1895; No. 105, 9 Haziran 1895; 7 Haziran 1895; 8 Haziran 1895; 16 Temmuz 1895; No. 157, 18 Ağustos 1895, s. 361; No. 175, 2 Eylül 1895.

F.O. 195/1972, 23 Mayıs 1904; 25 Mayıs 1904, 22 Mayıs 1904.

F.O. 195/1981, No.10, 15 Mayıs 1897; No.13, 19 Mayıs 1897; No. 22, 22/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 14 Ağustos 1897; No. 47, 28 Haziran 1897; No. 54, 15 Temmuz 1897; No. 55, 16 Temmuz 1897; No. 56, 21 Temmuz 1897; 14 Mayıs 1897; 16 Mayıs 1897; 14 Temmuz 1897.

F.O. 195/2021, No. 2, 28 Şubat 1898; No. 3, 22 Ocak 1899; No. 18, 8 Kasım 1898; 29 Eylül 1898; 14 Ekim 1898.

F.O. 195/2173, No. 55, Sir No. O'Conor'dan Walter John Heathcote'a, 21 Aralık 1904.

F.O. 424/188, No. 262/2, Yardımcı Konsolos Hampson'dan Sir. P. Currie'ye, 6 Eylül 1896.

F.O. 424/192, 35/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 14 Temmuz 1897; No.35/2, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 10 Temmuz 1897; No. 54, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 2 Ağustos 1897; No. 200/2, 30 Eylül 1897; No. 203/1, Yardımcı Konsolos Crow'dan Sir P. Currie'ye, 18 Ekim 1897; No. 218, Salisbury Markisi'nden Sir P. Currie'ye, 30 Kasım 1897.

F.O. 78/4332, No. 2/1, The Rev G.C. Knapp'ten Yardımcı Konsolos Devey'e 9 Mayıs 1889.

Gazete

The Edinburgh Gazette, 18 June 1895, Issue 10684; 8 September 1896, Issue 10812; 17 May 1904, Issue 11620, p. 539; 28 March 1911, Issue 12341; 5 Ocak 1915, Issue 12758.

The London Gazette, 4 September 1896, Issue: 26774; 13 May 1904, Issue: 27676, p. 3079; 24 March 1911, Issue: 28479; 1 Ocak 1915, Issue: 29026.

Kitaplar

Şaşmaz, Musa, İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1891, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Seventieth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1896, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Sixty-ninth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1897, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Seventieth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1899, Edited

by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-Second Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1905, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-eighth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1907, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eightieth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1908, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-First Publication, London.

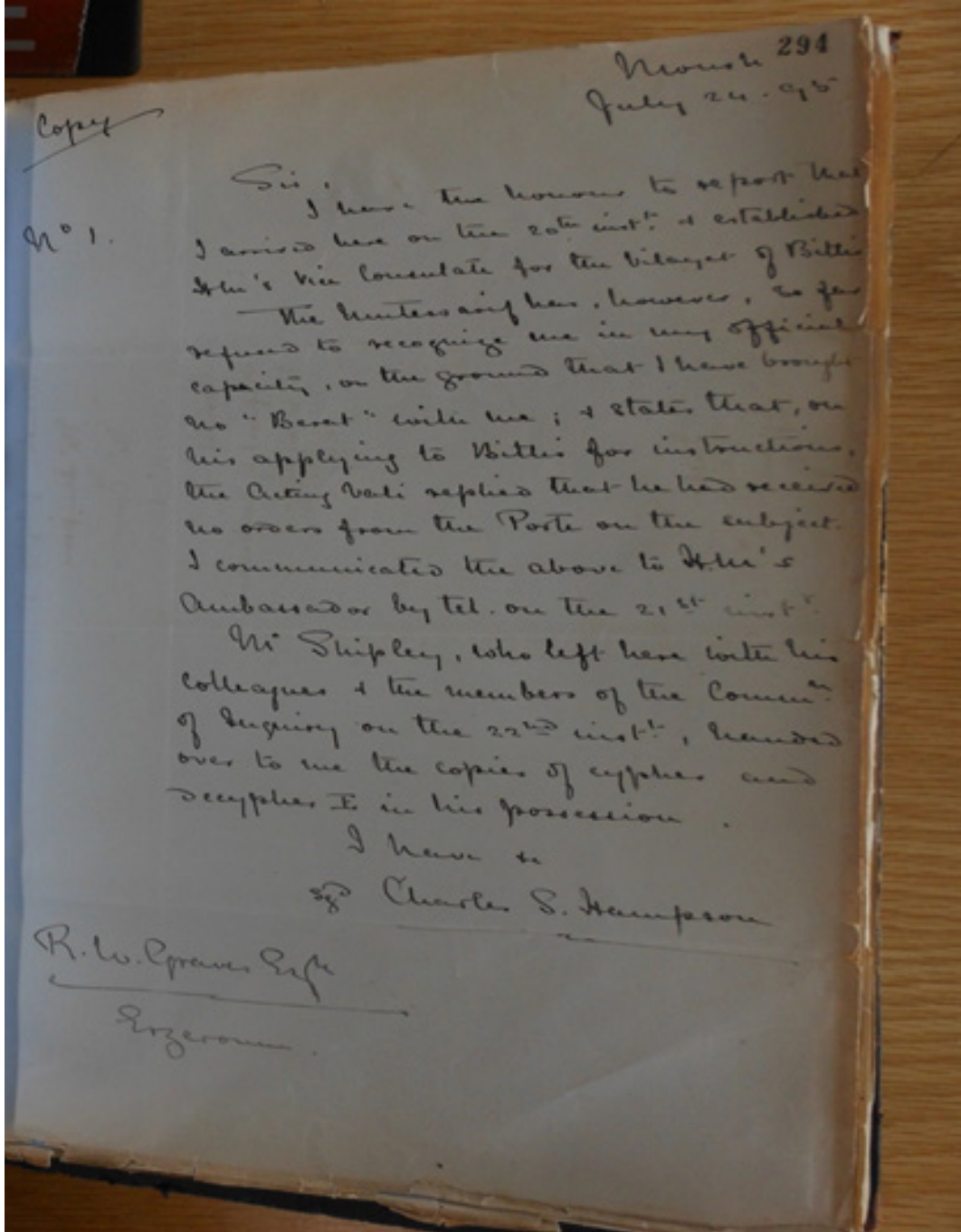
The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1913, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-Seven Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1914, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-Seventh Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1915, Edited by Godfrey E. P. Hertslet, Eighty-Eighth Publication, London.

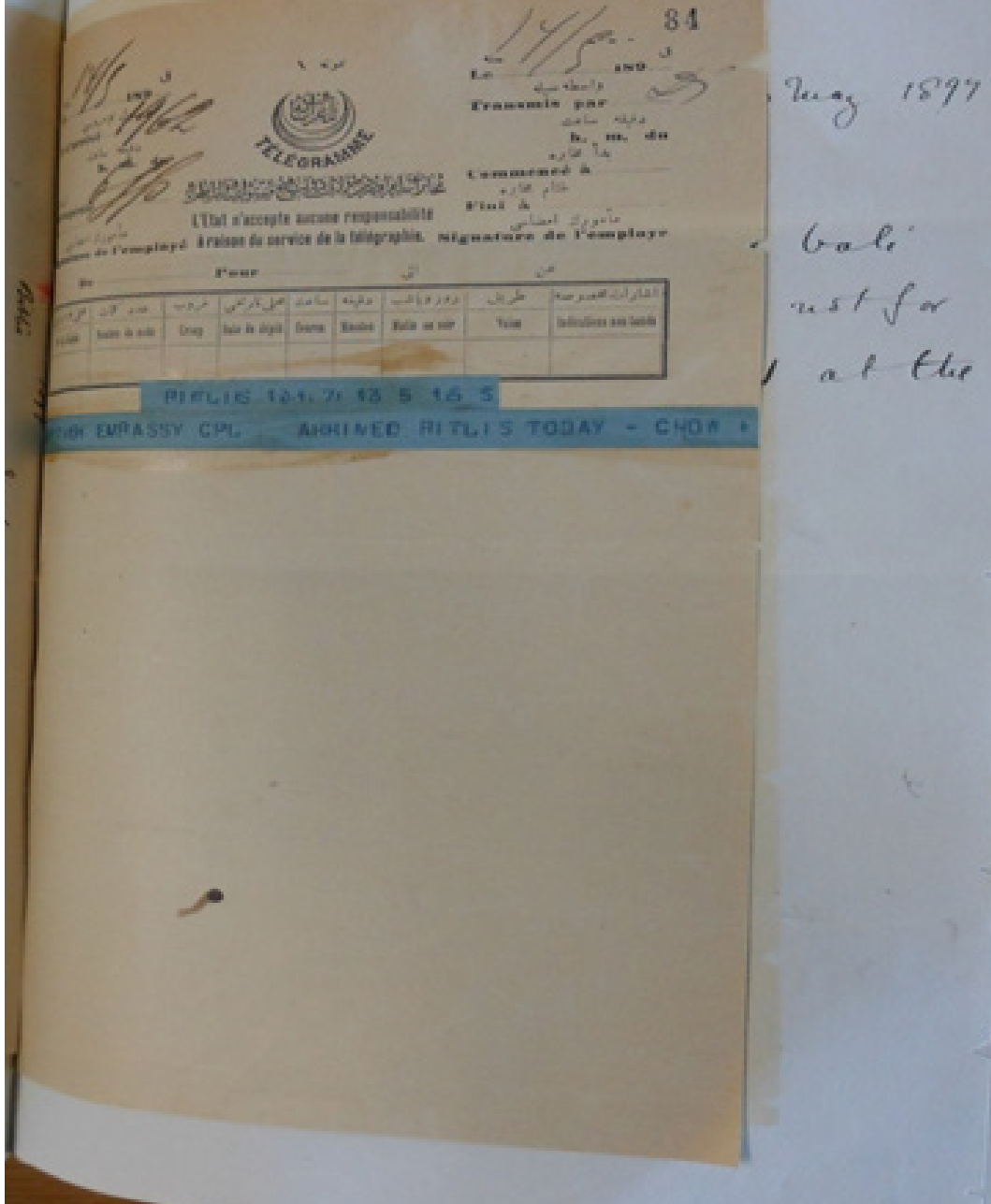

Ekler

Ek 1: İngiltere'nin Bitlis Yardımcı Konsolosu Hampson'un Büyükelçiliğe gönderdiği 24 Temmuz 1895 tarihli ilk gönderisi

Kaynak: TNA., F.O. 195/1892, No. 1, 24 Temmuz 1895, s. 294

Ek 2: Francis Edward Crow'un 14 Mayıs 1897 Tarihli İlk Telgrafı

Kaynak: TNA., F.O. 195/1981, 14 Mayıs 1897, s. 84.

بسم الله الرحمن الرحيم الخليفة فوسلوس وكيل طرفة ترحمنا آغوب مراد فاضلا مستقول طرفة اوجوب اولاد كيكسي سبط طرفة مختاصه خستاييم اعانة فوسلوس ايبلده فغور وخره وساره يا ميه جدول -

نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه
نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه	نقصه
٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧
٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧
٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧
٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧	٤١١٧

Ek 3: Bitlis Valisi Ömer Sabri Bey'in İngiltere'nin Konsolos Dragomanı Hagop (Agop) Efendi ile Misyoner Mr. Cole (Cool)'un Bitlis Vilayeti'nde Hıristiyan Muhtacine Yönelik Yaptıkları Yardımları Gösterir Tesri-i Muamelat Komisyonu'na Gönderdiği Cetvel

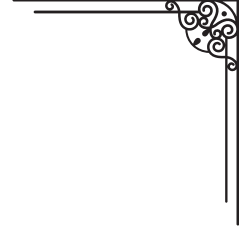
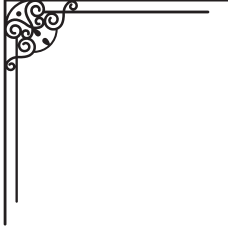
Kaynak: BOA., HR.TH., 190/27, Lef 3, 2 Mart 1313/ 14 Mart 1897.

Ek 4: Bitlis Vilayeti dâhilindeki aşiretlerin isimlerini gösteren harita

Kaynak: BOA., Y.PRK.UM., 19/64, Lef 2, Teşrin-i Sani 1306/ Kasım-Aralık 1890.

ADANA VALİSİ İSMAİL HAKKI BEY'İN "RAPORLARIM" ADLI ESERİNDE BİTLİS KAZASI İLE İLGİLİ BULGULAR (1912)

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı

Kerim TIRYAKI

Gaziantep Üniversitesi, Tarih Bölümü
Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi

Giriş

Doğu Anadolu'nun tarihî kentlerinden biri olan Bitlis, Dicle nehrinin bir kolu olan Botan suyuna karışan Bitlis çayının Güney Doğu Toroslar arasında açtığı bir vadi üzerinde, denizden 1400-1500 metre yükseklikte konumlanmıştır. Kent, coğrafi yapısı itibarıyla bulunduğu bölgenin komşu bölgeler olan İran ve Kafkasya ile bağlantısını kolaylaştırmıştır. Ayrıca bu vadi yapısı ticari bir güzergâhın oluşumuna da zemin hazırlayarak, zaman içerisinde çevre bölgelerle ticaretin gelişimine de katkı sağlamıştır^[1]. Kentin bu coğrafi özelliği tarihte birçok uygarlığın ilgi odağı olmasına yol açmıştır.

Bu araştırmada ise XIX. yüzyılın getirdiği siyasi ve sosyal koşullar nihayetinde 1912 yılında bölgeye müfettiş vali olarak gönderilen Babanzâde İsmail Hakkı'nın hazırlamış olduğu rapor çerçevesinde, Bitlis ve havalisinin barındırdığı toplumsal yapı, eğitim durumu, demografik durum, konuşulan diller, üretim faaliyetleri, ormancılık, madencilik ve zirai faaliyetler, ulaşım, eğitim kurumları ve bölgenin ekonomik durumu hakkında bilgi verilecektir.

---

1 Metin Tuncel, "Bitlis", DİA, C.6, İstanbul 1992, s. 225./M.Halil Yinanç-Besim Darkot, "Bitlis", İA, C.2, MEB Yayınevi, İstanbul 1979, s.658.

Osmanlı Döneminde Bitlis ve Havalisinde Merkezi Otoriteyi Sağlama Çabaları

Tanzimat öncesinde uygulanan yurtluk- ocaklık sistemine yoğun olarak sarp dağlık bölgeler olan Palu'dan başlayıp Diyarbakır'ın önemli dağlık kısımlarına kadar olan bölge ile Bitlis, Muş, Van, Hakkâri, Bayezid ve Çıldır gibi bölgeler dahil edilmiştir. Bu bölgelerdeki yerel Kürt beylerine tanınan imtiyaz dönemin şartları içerisinde sınır güvenliğinin sağlanması konusunda devlete fayda sağlamıştır. Ancak devletin merkezi otoritesi zayıflayınca bölgedeki beyler başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardır ve devletin düzenlediği seferlere katılmaları gerektiği halde katılmamışlardır. Örneğin 1828-1829 Osmanlı- Rus savaşına Bohtan, Revanduz, Baban ve Hakkâri beyleri katılmamıştır. Böylece Sivas'tan, İran ve Arabistan sınırlarına kadar bölgenin denetimi Kürt beylerinin denetimine geçmiştir^[2]. Yurtluk-Ocaklık sisteminin idari ve ekonomik açıdan bölgedeki yerel beylere sağladığı ayrıcalıklar devlet kaynaklarının da israfına yol açmaya başlamıştır. Dolayısıyla yerel beylerin yerine bu bölgelere merkezden memurların atanması, devlet gelirlerinin doğrudan hazineye aktarılmasını sağlayacağından devlet bölgede merkezileşme çabasına girişmiştir^[3]. II. Mahmut dönemi(1808-1839) itibarıyla başlayan merkezileşme faaliyeti ülkenin her bölgesinde olduğu gibi doğu vilayetlerinde de kendini hissettirmeye başlamıştır. II. Mahmut, 1833'de Reşit Paşa'yı Sivas valiliğine tayin ederek, paşaya, Sivas'tan Van'a, Hakkâri'nin batsından Musul'un kuzeyine kadar olan bölgenin denetimi verilmiştir. Yapılacak olan bu bölgedeki yerel güçleri merkezi denetime tâbi hale getirmektedir^[4]. Yapılan idari düzenlemeler sırasında pek çok isyanlar meydana gelmiştir. Bu isyanlar içerisinde en önemlileri; Bedirhan Bey, Said Bey, Revanduzlu Kör Mehmet Paşa ve Soran aşireti reisi Mir Muhammet isyanlarıdır^[5].

Reşit Paşadan sonra Hafız Paşa bu bölgede göreve getirilmiştir^[6]. Amaç yine Doğu Anadolu'daki yapıyı, merkezi yapı içerisine dâhil etmektir. Fakat bu dönemde de yine isyanlar yaşanmıştır. Dolayısıyla Tanzimat döneminin Doğu Anadolu kentlerine yönelik sağlamaya çalıştığı merkezileştirme çalışmasının pek olumlu sonuç vermediği gözlenmiştir. Bu dönemde merkezileştirme politikasına karşı yaşanan en önemli isyanlardan biri de İmadiyeli İsmail Paşanın isyanı olmuştur^[7]. II. Abdülhamit dönemi, kendinden önceki dönemden gelen azınlık konuları, Doğu Anadolu'daki merkezileşmeye karşı takınılan tutumlar ve özellikle 1878 Berlin Antlaşmasının "Ermenilerin yaşadığı doğu vilayetlerinde ("Vilayet-i sitte" olarak adlandırılan Erzurum, Van, Ma'mûrat'ül- aziz, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis) Ermeniler konusunda ıslahat yapılması" meselesinin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmuştur^[8]. Dolayısıyla bu dönemde doğu politikasında; misyoner ve siyonist faaliyetlerle mücadele, Kürt ve Arap topluluklarının sorunlarını çözme, merkezi yapıyı koruma, İngiltere ve Rusya'nın bölgeye yönelik politikalarını engelleme ve bunların kıskırttığı Ermeni faaliyetlerini engelleme çalışmaları yer almıştır^[9]. II. Abdülhamit, Ermeni faaliyetlerini takip etmenin dışında Doğu Anadolu'da karışık-

2 Fatih Gencer, "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk- Ocaklık Sisteminin Değişimi" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S.49, 2011, s. 78.

3 Fatih Gencer, a.g.m., s. 81-82.

4 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 105./ Fatih Gencer, "Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2010, s. 19-20.

5 İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri", Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, Eser Ofset Matbaacılık, Şamsun 1993, s. 387./ Hakan Sinan, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri 1817-1867, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 68./ V. Minorsky, Kürtler – Kürdistan, (Çev.: Kamuran Fıratlı), Doz Yayınları, İstanbul 2004, s. 99.

6 Fatih Gencer, a.g.t, s.48.

7 Cabir Doğan, "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", Turkish Studies, Volume 6/4 fall 2011, s. 516.

8 İ.Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye Yayınları, İstanbul 1972,C.4, s.318./ Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.2, E Yayınları, İstanbul 2000, s. 238-239.

9 M. Latif Salihoglu, Türk- Kürt Kardeşliği, Gençlik Yayınları, İstanbul 1992, s. 22.

lığı engellemek için Ermeni Kilise ve okullarından yayılan ayrılıkçı akımları kontrol altına alabilecek tedbirler üretmeye çalışmıştır. 1890'lı yıllarda "aşiret alayları" adı verilen yerel birlikler oluşturarak, Doğu Anadolu'daki Ermeni faaliyetlerini önlemeye çalışmıştır^[10]. II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu'ya yönelik halifelik makamını da kullanarak, bölge halkından oluşturduğu hamidiye alayları bölgedeki Ermeni faaliyetlerinin önlenmesinde ve Rusya'nın doğuyu ilhak etme girişimine önemli bir engel oluşturmuştur. Fakat bu etkinin 1909 yılında II. Abdülhamit döneminin sona ermesiyle azalmaya başladığı görülmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyetinin aşiret alayları politikası eskiye oranla verimin düşmesine yol açmaya başlamıştır^[11]. Bu politika değişiminde İttihat ve Terakki Cemiyetinin Ermeni faaliyetlerine karşı Doğu Anadolu'da merkezi yapıyı güçlendirici politika benimsemesinin etkisi bulunmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti doğu illerinde öncelikle hamidiye alaylarını, "Aşiret Hafif Süvari Alayları" şekline dönüştürmeye çalışmıştır. Bu dönüşüm bu bölgedeki aşiretlerin meşrutiyet yeniliklerine karşı tutum sergilemelerine yol açmıştır^[12]. Dolayısıyla bu durum asayiş sorununu ortaya çıkarmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti doğuda hem asayişi sağlamak hem de halkın sosyal ve ekonomik problemlerini çözmek için idari reformlar yapmaya çalışmıştır.

İlk olarak bölgedeki mutasarrıf, kaymakam vb. memur sınıfını yenileme programını başlatmıştır. Böylece halkın bürokratik işleyişten kaynaklanan sorunlarını çözmek istemiştir. Bunun yanı sıra bölgedeki Ermeni faaliyetlerine karşı da etkili tedbirlerin alınması yönünde faaliyetlere girilmiştir ve özellikle Van, Bitlis ve Erzurum'a tayin olunacak memurların tecrübeli, bilgili, siyasi konulara vakıf, millî çıkarlar konusunda duyarlı kişilerden olmasına özen göstermişlerdir^[13]. Buna ilaveten Jandarma birliklerinin günün koşullarına göre yeniden yapılandırılması ve bölgede ıslahatları gerçekleştirmek için müfettişlik teşkilatı faaliyete geçirilmiştir^[14]. Bu teşkilat bünyesinde İttihat Terakki hükümetine bağlı birçok kişinin müfettişlik görevi üstlendiği ve farklı bölgelerde ıslahat programı için teftiş yaptığı muhtemeldir. Bu bağlamda çalışmaya esas aldığımız "Raporlarım" adlı eserin yazarı olan Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in de 1912'de İttihat ve Terakki hükümeti tarafından Bitlis ve çevresini teftiş amaçlı görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Babanzâde İsmail Hakkı Bey

Babanzâde İsmail Hakkı Bey, Süleymaniye'de Babanzâde Mustafa Zihni Paşa'nın oğlu olup, babasının Bağdat'ta memuriyeti sırasında 1876 yılında doğmuştur. Lise öğrenimini Galatasaray Sultanisinde tamamlamıştır. Bir süre Mekteb-i Mülkiye'de okuyup, daha sonra Mekteb-i Hukuka geçerek buradan mezun olmuştur^[15]. Mezuniyetinden sonra önce İkdâm Gazetesi yazarlığı, daha sonra II. Meşrutiyet itibarıyla 1908 seçimlerinde Bağdat mebusu seçilerek^[16] politikayla birlikte Hüseyin Cahit'in kurduğu Tanin gazetesinde yazarlık yapmıştır^[17]. Politik yaşamında özellikle dış politika alanında yazdığı makalelerle önemli bir isim haline gelen Babanzâde İsmail Hakkı 1910 yılında Hakkı Paşa

10 Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları, II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri", Tarih Dergisi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, S. 32, s.453.

11 M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s. 151-152.

12 Fahrettin Altay, 10 Yıl Savaşı, (1912-1922) ve Sonrası, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s.53-65.

13 Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918), Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s.55-66.

14 Zekeriyâ Türkmen, Vilayat-ı Şarkıyye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914, TTK Yayınları, Ankara 2006, s.15-16.

15 Ali Çankaya Mücellidoğlu, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Mars Matbaası, C.1, Ankara 1968, s. 996./ Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Gazetesi Yayını, C.3, İstanbul 1993, s.1162.

16 Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.346.

17 Ali Çankaya Mücellidoğlu, a.g.e. , s.996./ Babanzâde İsmail Hakkı, Beyrut'tan Kuveyt'e Irak Mektupları, (yayına Haz: Murat Çulçu), Büke Yayınları, İstanbul 2002, s.11

kabinesinde Maarif nazırlığı görevine getirilmiştir^[18]. 1911'de meclis feshedildikten sonra, 1912'deki seçimler sonucunda Divaniye mebusu olarak meclise tekrar girmiştir^[19]. Gazeteci, yazar, politikacı, düşünür kimliğiyle çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Babanzâde İsmail Hakkı 1913 yılında ders vermekte iken kalp krizi sonucunda vefat etmiştir^[20].

Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in Bitlis Kazası ile İlgili Tespitleri

Nüfus

Bitlis kazası dahilinde 4113 hane var olup^[21], İslam ve Hristiyan olmak üzere nüfus 53580 kadar olduğu ifade edilmiştir. Nüfusla ilgili araştırmalara bakılacak olursa; 1912'den önce 1892-93 genel nüfus sayımına göre Bitlis vilayetinin genel toplamı 276.998'dir. Bu nüfusun 167.054'ü Müslüman, 101.358'i Ortodoks Ermeni, 4.945'i Katolik, 1.498'i Protestan, 1981'i Süryani 159'u da Çingene olarak verilmektedir^[22]. 1911'de Müslüman nüfus 402.013, 1911-12 yıllarında 408.703, 1912-13 yıllarında 415.504 olarak verilmiştir^[23]. Ermeni nüfusu ise 1893'te 101.358, 1910-11 yıllarında 90.219 olarak verilirken,^[24] 1912'de patrikhane kayıtlarına göre ermeni nüfusunun 180.000 olduğu dile getirilmiştir. Patrikhane verilerinin siyasi amaçla abartılı olduğu ifade edilmiştir^[25]. Konunun sınırı bakımından nüfus konusunda dar kapsamlı olarak verilen değerlerdeki farklılıkların dönem itibarıyla Ermeni faaliyetlerinin yarattığı olumsuzlukların bir sonucu olması muhtemeldir.

Coğrafi Durumu

Arazi yapısı genelde dağlık ve engebeli olup, bu dağ ve tepeliklerde çoğunlukla değerli maden yataklarının olduğunu gösteren bulgular bulunmaktadır. Çukur nahiyesinin bir kısım arazisi olan "Çukurova" denilen yer ve Güzeldere'ye yayılan vadi bölümleri ise düzlüktür^[26].

Etrafı gayet yüksek dağlarla çevrili olup, üç koldan gelen kaynak sularının^[27] birleştiği dar bir vadide bulunmaktadır. Su ve havası hoş ve sağlıklı olup, manzarası güzeldir. Kasabadan akan Bitlis çayı ve onun kolları olan Hersan, Rahva, Altunkalbur ve Kömüs dereleri kentin önemli su kaynaklarıdır^[28] ve Dicle nehrine karışmaktadırlar. Dicle nehrine akan bu suların akış yolunda çok çeşitli maden sularının da yoğun bir şekilde var olduğu gözlenmektedir.

18 Faysal Mayak, " Babanzâde İsmail Hakkı'nın Tanin'de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)", The Journal of International Social Research, Volume 3/11 Spring 2010, s. 422.

19 Babanzâde İsmail Hakkı, a.g.e., s.12.

20 Ali Çankaya Mücellidoğlu, a.g.e., s. 997.

21 Adana Valisi İsmail Hakkı Bey, Raporlarım, Adana Osmanlı Matbaası, (tarihisiz), s.19

22 Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu(1830-1914), (çev: Bahar Tırnakçı),Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.274-275.

23 Justin Mccarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar,(çev: Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, s.43.

24 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çelik, Yusuf Halaçoğlu, Ermeniler Sürgün ve Göç, TTK Yayınları, Ankara 2005, s.15-16.

25 J. Mccarthy, a.g.e.s. 47-49.

26 Süphan dağının batısında yer alan süte depresyonu, Nemrut Dağının kuzeyinde uzanan Ahlat Ovası ve Bitlis masifi ile Nemrut Dağı arasındaki Rahva düzlüğü ilin başlıca düzlük alanlarıdır; Necmettin Elmastaş, " Bitlis İli Jeotermal Su Kaynakları", Doğu Coğrafya Dergisi, C.13, S.19, Ocak 2008, s.92.

27 Bitlis'te yer alan kaynak suları şunlardır; Çukur, Nemrut, Ilıcaköy, Alemdar, Köprüaltı, Değirmen, Şölüm, Tatvan, Alpit, Antalan, Kindik, Soğaz, Gülçindağ, Kadıköy, Yıldızköy bu kaynaklar düşük sıcaklıkta olduğu için ısıtma ve kaplıca turizminde kullanılmaktadır; Necmettin Elmastaş, a.g.m, s. 93.

28 Adnan Alkan, "Bitlis Şehrinin Çevre Sorunları ve Alınması Gereken Önlemler", Doğu Coğrafya Dergisi, C.20, S.33, Ocak 2015, s.28

İdari Durum

Bitlis dahil olmak üzere, Osmanlı vilayetlerinin idari yapılanmasının 1842'den itibaren şekillendirilmeye çalışıldığı bilinmektedir. 1858 talimatnamesi, 1864 vilayet nizamnamesi ve 1871 vilayet nizamnamesiyle ülke idaresi daha sistemli bir hale getirilerek; vilayetlerin livalara, livaların kazalara, kazaların nahiyelere, nahiyelerin ise köylere ayrılması şeklinde bir idari sınıflandırma yapılmıştır.^[29] Buna ilaveten 1820'lerden sonra Bitlis'in Muş vilayetine bağlı bir sancak konumunda olduğu bilinmektedir. 1864'ten itibaren ise Çıldır, Kars, Beyazid, Van, Bitlis, Muş ve Erzincan sancakları Erzurum vilayetini oluşturmuşlardır^[30]. 1879 yılında Bitlis merkez durumuna getirilerek, Muş, Siirt, Çapakçur (Bingöl) sancakları Bitlis'e bağlanmıştır. 1908'de Bitlis vilayeti 4 sancak (Merkez, Muş, Siirt, Genç), 17 kaza, 48 nahiye ve 2.040 köyden oluştuğu bilinmektedir. 1911 yılında ise 4 sancak, 17 kaza, 49 nahiye, 2.030 köyden meydana gelmiştir^[31].

Araştırmaya esas alınan eserde Bitlis kazasının, merkeze bağlı Çukur, Şetek, Simek nahiyeleriyle birlikte 519 adet köyden oluştuğu dile getirilmiştir. Görüldüğü gibi idari yapılanmada sınırların değişmesi nedeniyle zamanla köy sayısında farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Kentin Mimarisi

Şehrin ortasında Büyük İskender'in komutanlarından "Limak" isminde bir generale atfen yapıldığı rivayet edilen harap bir kale bulunmaktadır. Bu kalenin yansıra Adilceviz Sahil Kalesi, Adilceviz Kef Kalesi, Ahlat Sahil Kalesi, Eski Kale, Tatvan Kalesi de şehrin önemli kaleleri arasında yer almaktadır^[32]. Kasabanın engebeli, gayet meyilli yamaçlar üzerinde pek dağınık ve düzensiz bir şekilde inşa edilmiş olması ve şimdiye kadar hiçbir yardım görmemiş bulunmasından dolayı sokakları pek düzensiz dar bir halde kalmıştır. Kasabanın dâhilinde Hazo (Hatuniye), Şerefiye (Tüccarlar), Arasa, Yusufiye, Şeyh Garip, Baş, Karahan, Mütavlar, Duhan, Küfündür, Zal Paşa, Koğol Zal Paşa, Gökay Köyü hanları, Han, Hüsrev Paşa, Han Sarayı, Saray hamamları Ulu cami, Kızıl, Alemdar, Dört Sandık, Aynel Barut, Şerefiye, Gökmevdan, Kureyşi, Sultanıye, Hatuniye, Nuhiye, Emir Bayındır, İskender Paşa, Kadı Mahmut ve Hizan Camileri ve tekke ile adını burada sayamayacağımız kadar önemli kervansaray, mescid, külliye, kümbet gibi diğer yapılar yer almaktadır^[33].

Ziraat-Ticaret- Sanayi

Arazisi dağlık ve engebeli olan bu kazanın yalnız Çukur ve Güzeldere denilen bölgelerinde biraz ziraata uygun yerler bulunmaktadır. Diğer kısımlarının ise bölge halkının zirai ihtiyacını temin edecek bir yapıya sahip olmadığı belirtilmiştir.

29 Van sancağı kazaları; Erciş, Adilceviz, Mekin, Karcikan, Vusgan, Gevaş..., Muş sancağı kazaları; Çukur, Mutki, Varto, Bulanık... şeklinde tasnif edilmiştir. Bitlis'e ait ilçelerin Muş dahilinde olduğu görülmektedir. Sadık Fatih Torun, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s.42 vd.

30 M. Salih San, a.g.e , s.152.

31 Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, C. 12, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1979, s.65-66, 84-93.

32 Bitlis İl Yıllığı, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Bitlis 2007, s.63-66.

33 Bitlis İl Yıllığı, s.79-115.

Bu vilayette ilgili dönem içinde yaklaşık bir buçuk yıla yakın bir zamandan beri bir ziraat müdürünün, fen memurlarının ve bir öğretmenin görev yaptığı dile getirilmektedir. Buna ilaveten fen memurlarının yeni zirai yöntemleri yapacak araçlara sahip olmaması, bölge halkına yeni yöntemlere göre ziraat uygulamalarını öğretememesine yol açtığı görülmüştür. Dolayısıyla bu memurların bölge halkına faydası olmadığı ifade edilmiştir. Böyle eksikliklerin bulunduğu bu gibi yerlerde ziraat memurlarının bulundurulmasının dayandığı etkenleri ve bu memurları burada bulunduran hükümete akıl erdirmenin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda burada bulunan memurlara verilen maaş ve harcırahların külfete yol açtığı gibi memurların burada atıl bırakılması da kendilerinden beklenen istifadeyi engellemektedir. Dolayısıyla bu memurların, kendilerinden istifade edilebilecek bölgelere gönderilmesinin daha iyi olacağı belirtilmiştir. Nezaretin bölge için yapmayı planladığı faaliyetleri vakit geçirmeden yapması gerekliliği dile getirilmiştir. İlgili dönemde yapılması düşünülen ziraat deposunun da hızlı bir şekilde oluşturulmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Kasabada anılmaya değer belli başlı bir sanat dalının olmadığı belirtilmiştir. Küçük ölçekli kuyumculuk, doğramacılık^[34], taşçılık^[35] vb. sanat dalları var olduğu dile getirilmektedir. Fakat bu alanlarla meşgul olan kişilerin kendi geçimlerini dahi zor sağladıkları ifade edilmiştir.

Bölgenin ziraata olan uygunsuzluğu nedeniyle kasabaya münhasır olmak üzere vilayet halkında ticaret fikrinin oluşması durumu ortaya çıksa dahi öyle büyük ölçekli iş yapabilecek, fazla paralı ve o nispette karlı işlere girişebilecek derecede kişiler olmadığı dile getirilmiştir. Dolayısıyla ticaretin gelişmesi için bir zeminin de oluşmadığı ifade edilmiştir.

İlgili dönemden yirmi otuz sene önce Bitlis'te boyacılık, dokumacılık^[36] sanatlarının oldukça ileri bir seviyede olduğu ve bu durumun hem kasabada hem de memlekette önemli ölçüde bir zenginliğin oluşmasını sağladığı belirtilmiştir. Ancak daha sonra Avrupa üretimi olan bezlerin ve boyaların buralara girmesiyle bu sanat dallarında gerilemenin olduğu ifade edilmiştir. 1900'lü yıllarda ise bu sanat dallarının tamamen ortadan kalktığı dile getirilmiştir. Dolayısıyla bu sanatlarla geçinen binlerce ailenin önemli ölçüde sefaletle düştüğü, işsizliğin arttığı, huzur ve asayişin bozulduğu belirtilmiştir.

Sosyal ve Ekonomik Durum

Kazadaki genel anlamda zenginlik durumunun kötü bir durumda olduğu ifade edilmiştir. Kasaba halkı içinde ihtiyacını temin edebilecek kişilerin pek az olduğu dile getirilmiştir. Halkın çoğunluğunun büyük bir mahrumiyet içinde yaşadığı bilinmektedir. Kasabadaki evlerin yapılarının elverişli olmasına rağmen köylerdeki yapıların büyücek birer köstebek yuvası gibi çok düzensiz olduğu belirtilmiştir. Kasabada iş ihtiyacı fazla olmasına rağmen iş imkanının çok düşük düzeyde olduğu ifade edilmiştir. Kasaba ve köylerde bulaşıcı ve tehlikeli hastalıkların, sarhoşluğun, hatta kumarbazlığın yok denecek kadar az düzeyde olduğu dile getirilmiştir. Fakat genel olarak sağlık kurallarına uymama, yetersiz beslenme gibi etkenlerin günden güne insanların zayıflamalarına, fiziki yetersizlikleri-

34 Doğramacılık alanında özellikle baston yapımı gelişmiştir. Ceviz, kiraz ve vişne ağaçlarının işlenmesiyle meşhur Ahlat bastonları üretilmektedir. Sultan Sökmen, Bitlis El Sanatları, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, Bitlis 2016, s. 227-231.

35 Taş işlemeciliğinde kullanılan yörede " kırmızı taş" olarak adlandırılan Ahlat taşı magmatik bir taş olup, kırmızı, siyah, kül, gri, açık sarı, beyaz, koyu kestane ve açık kahverengi renklerde bulunan taşlardır. Bitlis'te cami, medrese, han, hamam vb. yapıların mimarisinde kullanılmaktadır. Sultan Sökmen, a.g.e, s.215.

36 Dokumacılıkta halı ve kilim dokumacılığı ön plandadır. Ayrıca bölgeye has olan " Cicim" dokumacılığı gelişmiştir. Cicimler yüzü ve tersi ayrı görüntü veren, atkı ve çözgü ipliği dışında yüzeyde süsleme yapmak amacıyla ya bir ya da birden fazla sayıda desen ipliği kullanılarak dikey tezgahlarda yapılan dokumalardır. H.Ö. Barişta, Türk El Sanatları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 119.

nin oluşmasına yol açtığı dile getirilmiştir. Özetle insanlarda şeklen değişiklikler oluşmaya başlamıştır. Bu durum insanların hayat ve faaliyetlerine de pek etkili bir surette olumsuz etki göstermiştir. Memuriyet ve diğer medeni insanlarla ilgili hiçbir tarafta bir eser ve hayat bulunmadığı belirtilmiştir. Bölgede birinci derecede ziraat, hayvancılık, arıcılık daha sonra dokumacılık ve madencilik gibi birkaç kaynağa dayalı olarak ekonomik seviyenin gelişebilme ihtimalinin olduğu dile getirilmiştir. Fakat halkın mahrumiyet içerisinde olmasından dolayı gelişimin yavaş olacağı ifade edilmiştir.

Konuşulan Diller

Bölgenin genel lisanı olarak Kürtçenin yoğunlukta olduğu, Ermenicenin de hemen hemen genel anlamda kullanılan diller arasında olduğu ifade edilmiştir. Kasabada kısmen de olsa Türkçenin de konuşulduğu dile getirilmiştir. Konu sınırı bakımından konuşulan diller hakkında sayısal veriler üzerinden hareket etmek mümkün görünmemektedir. Konu bağlamında Ermenice, Kürtçe ve Türkçenin varlığının, Ermeni, Kürt ve Türklerin tarihi süreçte bölgede yaşamış olmasının bir sonucu olduğu zikredilebilir^[37]. Buna ilaveten bölgede Ermenicenin yoğun kullanılmasının 19. Yüzyıl ve öncesinde bölgede Ermenilerin yoğun olarak bulunmasıyla ilgili olduğu iddia edilmiştir^[38].

Türklerin de Anadolu'ya girişinin Doğu Anadolu'dan olması ve ilk Türk yerleşiminin buradan başlaması nedeniyle Türkçenin kullanımı da tarihsel olarak bu bölgede köklü bir geçmişe sahiptir.

Ulaşım

Bu bölgede arıcılık, hayvancılık için geniş bir uygulama alanı bulunmaktadır. Dokumacılık, madencilik için de her türlü araç ve gerecin bolca olduğu dile getirilmiştir. Yalnız bunlardan tam anlamıyla faydalanmak için birçok eksik bulunduğu, en önemlisinin de ulaşım elverişli yolların eksik olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu vilayetin en fazla muhtaç olduğu ve en çabuk yapılmasına ihtiyaç duyduğu şeyin yol olduğu belirtilmiştir. Şimdiye kadar bu vilayet dâhilinde inceleme yapılan dönemden on beş sene önce açılan ve uzunlukları fazla olmayan yolların bulunduğu dile getirilmiştir. Bu yollar geçen zaman içerisinde atıl bir şekilde kalmış ve yıpranmışlardır. Bu eski yollardan başka yol namına herhangi bir çalışmanın yapılmadığı dile getirilmiştir. Bu bağlamda bölgenin yol ihtiyacı önemli ölçüde kendini göstermiştir. Dolayısıyla bu vilayet dâhilinde ne oranda ehemmiyet ve süratle ve ne kadar fazla olmak üzere yol inşa edilir ise buradaki yaşamın ve faaliyetlerin o oranda ehemmiyet ve süratle gelişmeye başlayacağı ifade edilmiştir.

Rusya hududu gerisinde, "Kürdistan'ın" merkezi hükmünde bulunan ve ilk olarak müdafaa ve taarruz vasıtalarını hazırlayacak olan bu vilayeti bir an önce ihya etmenin, canlandırmanın, memleketin ve halkın geleceğinin selameti için zorunlu olduğu belirtilmiştir. Hükümetin "kuvvetli, haşmetli ve muhterem" olabilmesi için ona destek olan ellerin, onu müdafaa edecek kuvvetlerin kuvvetli ve faal olması gerekliliği ifade edilmiştir. Böyle olmaz ise kuşatılma durumlarında ufak bir çarpışmanın adı bir rüzgârının dahi memleketi derhal zayıflığa düşüreceği ve keşmekeş edeceği belirtilmiştir. Bu duruma mani olunması için çalışmanın zorunluluğu dile getirilmiştir. Bu vazife hakkında yerine ge-

37 Melek SarıGüven, "19. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı İçinde Ermeni- Kürt İlişkilerine Genel Bir Bakış", The Journal of Academic Social Science Studies, Aralık 2017, s. 341-358.

38 Kemal H. Karpat, a.g.e, s.140.

tırılmaz ise tarih önünde vatana karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluğu yapmamaktan dolayı büyük bir töhmet altında kalınacağı ifade edilmiştir. Bu vilayetin en mühim yolunun Bitlis – Diyarbakır yolu olduğu dile getirilmiştir. Fakat ne yazık ki bu kısmın büyük bir hatanın kurbanı olarak umumi bir yol derecesine ulaşamamış olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla bir an evvel tashih ve tamir olması gerektiği belirtilmiştir.

Ayrıca vilayet merkezinde bir sanayi mektebi oluşturmanın gerekliliği dile getirilmiştir. Her ne suretle olur ise olsun böyle bir müessesenin meydana getirilmesi çalışmalarına başlanmasının büyük bir zorunluluk olduğu ifade edilmiştir. Bu çalışmanın yapılması konusunda 30 Teşrin-i evvel 1326(12 Kasım 1910/M) tarih 415 numaralı tahrirat ile dile getirilen talebin dikkate alınmasının zorunluluğu ifade edilmiştir. Göze görünen umumi ihtiyaçların, gözlemlerin ve bunlarla ilgili görüşlerin yazılması durumunda raporun pek uzun olacağı dile getirilmiştir. Kısaca bahsedilecek olursa vilayetin genel durumu hakkında az çok bilgi verileceği ifade edilmiştir.

Ormancılık

Bu memleketin en mühim ve kaçınılmaz ihtiyaçlarından birisinin ormanlar olduğu belirtilmiştir. Buralarda ormanların azlığı nedeniyle kereste bulmanın müşkül bir durum ortaya çıkardığı ifade edilmiştir. Bulunsa bile olağanüstü pahalı olması münasebetiyle tedariki çok zordur. Bundan dolayı binaların, inşaatların bambaşka bir şekilde ve sağlık kurallarına katıyen uymayacak bir tarzda yapıldığı belirtilmiştir. Rumeli'de, hain, cahil baltaların bölgedeki ormanları gereksiz bir şekilde kesip, mahvetmekte olduğu gözlemlendiğinde, buradaki acı veren mahrumiyetin insanın nazarında kıymet ve ehemmiyetinin daha fazla önem kazandığı dile getirilmiştir. Rumeli'de de yakın bir zamanda bu akıbete uğranılmaması için ağaçların katledilmesine karşı tedbirlerin alınmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir.

Madencilik

Vilayetin birçok bölgesinin dağlık, engebeli bir coğrafyaya sahip olmasının yanı sıra vilayet dâhilinde çeşitli türde zengin, büyük maden yataklarının³⁹ olduğu ifade edilmiştir.

Çoğu yerlerde yeryüzünde görülen madenden bu yer altı kaynaklarından gerekli istifade yollarını temin edebilmek içinde yol ile şimendifere olan ihtiyacın ilk olarak göze çarptığı belirtilmiştir. Yeryüzünde saklanmış olan bu hazinelerimizden tam olarak istifade etmek için yolun gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yollar olmadan bunlardan istifade etmenin mümkün olmadığı belirtilmiştir.

Vilayetin, medenileşmek ve ilerlemek için gerekli olan bütün vasitalardan mahrum olduğu, vilayette servet ve genel refahı sağlayacak sebeplerin meydana gelmesinin ve artış göstermesinin mümkün görünmediği belirtilmiştir. Bununla birlikte komşularımızın ve çevremizin, medeniyet için gerekli olan şeyleri kendilerine rehber kabul ederek, gözle görülür adımlar atarak, medenileşme ve ilerleme yolunda durmayıp ilerlediği ve gözlerini kamaştıran bu kıymetli definelerimize karşı ağızlarını bü-

---

39 Özellikle de demir madeni bakımından zengin bir bölge olduğu geçmiş dönemlerden itibaren bilinmektedir. Hatta bu konuda seyyahların eserlerinden de bilgiler edinildiği dile getirilmiştir. Ayrıca Bitlis'te önemli demirci ustalarının da yetiştiği bilinmektedir. Ümit N. Özcan, "Anadolu'da Türk Demircilik Sanatı ve Bitlis'in Demirciliği", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6,S.2, Aralık 2017, s. 277.

yük bir aç gözlülükle açmış buldukları belirtilmiştir. Komşu ülkelerin hiç durmadan kapmak istedikleri, kendi memleketimizin de bu zenginliklerden gafil bulunduğu sürece bu pahalı hazinelerden onların istifade edeceği dile getirilmiştir.

Üretim ve İmar Faaliyetleri

Üretim ve imar faaliyetinin toplumun ilerlemesi için önemli bir unsur olduğu ifade edilmiştir. Bu unsurları yerine getirmeyen milletlerin yokluğa mahkûm olacağı dile getirilmiştir. Çünkü tekamülün ve dünyayı kapsayıcı tabii kanunların, kabiliyetsiz ve uyuşuk insanlara karşı bir tufan, her tarafı kapsayan salgın hastalık gibi olduğu belirtilmiştir. Üretim ve imardan bir fayda sağlanması için her şeyin bir usul ve intizam içinde bir program ve meslek dahilinde olması gerekliliği ifade edilmiştir. Böylece hem emeklerin boşa gitmeyeceği hem de engellerin oluşamayacağı belirtilmiştir.

Memurların çalışmaya ve düzene alışması için uygulanacak muntazam programın mütemadiyen takip ve teftiş edilmesi gerekliliği dile getirilmiştir. Böylece memurlarda hak ve vazife fikrinin kökleşeceği belirtilmiştir. Zira insanların bir kontrol ve bir programa tabi olmamaları durumunda daima az çalışmayı tercih ve tatbik etmek istedikleri ifade edilmiştir.

Her memurun vazife ve salahiyetinin bir an önce belirlenmesi ve açıklanmasının düzen açısından önemli olduğu belirtilmiştir. Bir memurdan en ufak bir sorumluluğu bile esirgemenin esef verici durumlar yaratacağı belirtilmiştir. Bu hususta söylenecek konular çok olmasına rağmen o kısma ait açıklamaların hepsinin bu raporun sonuna ilave edilecek " idare-i hazıramız teşkilatındaki adem-i tevafuk ile noksanlar" başlığı altındaki bahiste açıklanacağı dile getirilmiştir.

Bu vilayet dâhilinde emlak ve arazi kaydının ne kadar berbat bir halde olduğu hakkında ayrıca bir rapor takdim edileceği ifade edilmiştir. Bunun bir an önce yeniden sağlam bir esasa dayanarak ıslah çaresine bakmanın zorunlu olduğu belirtilmiştir. Nüfus kaydının da yeni baştan ve esaslı bir surette düzenlenmesi gerektiği dile getirilmiştir.

Bölge ahalisi Kürtlerin askerlik yapmama eğiliminde olduğu ve ilgili tarihte de Kürtlerin askere zoraki olarak gönderildiği ve bu duruma karşı kesin bir çare bulmak gerektiği dile getirilmiştir. Bütün bu konuları hatırda tutmak ve zaman kaybını önlemek için fihrist tarzında bir çalışmanın yapılması gerekliliği belirtilmiştir. Bu vesile ile buralarda da ecnebi işgal hükümetlerini aleyhimize söz söylemeye zorlayacak sebeplerin ve olayların ortaya çıkmasının önlenmesi için alınacak tedbirlerin öneme değinilmiştir. Ayrıca bunun için hükümetin de bu tedbirlere riayet etmesi istenmiştir.

Bitlis'te Eğitim Öğretim Durumu

Merkez vilayette ilgili dönemde Müslüman halka ait bir tane yatılı ve bir tanede yatılı olmayan okul, bir yatılı öğretmen okulu, eskiden beri mevcut bir askerî lise, bir kız lisesi ve dönem içinde açılanlarla birlikte sayısı on ikiye ulaşan erkek ve bir de kız ilkokulu bulunduğu belirtilmiştir. Buna ilaveten bölgede bir sanayi mektebinin kurulmasının bölgeye fayda sağlayacağı da ifade edilmiştir^{40]}.

---

40 Adana Valisi İ. Hakkı, a.g.e.s. 24

Bitlis'te Ermenilere ait on bir ilkokul olduğu belirtilmiştir. Buna ilaveten farklı bir çalışmada 1908'de 12 tane Ermeni okulunun olduğu, I. Dünya savaşıdan önce de 17 adet Ermeni gregoryen okulunun var olduğu dile getirilmiştir^[41]. Yine azınlık kapsamında Bitlis'te 6 rüşdiye, 7 ilk ve ortaokul kurulmuştur^[42]. Ayrıca ilgili dönemden önce 1890'lı yıllarda Bitlis Akademisinin açtığı ve okula Antep mezunu Kevork Kuyumcan'ın müdür olarak atandığı belirtilmiştir^[43]. 1881'de aslen Erzurumda kurulan Sansariyan Ermeni okulunun diğer bölgedeki Ermeniler üzerinde de etkisi olduğu bilinmektedir^[44]. Ermenilere ait okul sayısı verilerine bakıldığında araştırmaya esas alınan eserde okul sayının diğerlerine göre az sayıda verildiği görülmüştür. Ayrıca bu okulların Amerikan misyonerler, Ruslar ve Ermeni kilise ile işbirliği içerisinde Ermeni isyanlarının başlamasında etkili olduğu bilinmektedir.

Amerikan misyonerlerinin idaresinde olmak üzere kız ve erkeklere mahsus biri lise ve diğeri ilkokul derecesinde iki mektep ile yine bunların idaresinde bir de yetimhane bulunmaktadır^[45]. Buna ilaveten Amerikan misyonerlerinin bu havalide 1860-1890 yılları arasında gerek ruhsatlı gerek ruhsatsız olmak üzere toplam 23 adet kız ve erkek okulları, 1903'te birer adet yatılı ve yatılı olmayan kız okulu, 2 adet erkek ve kız ilkokulu, 1adet erkek okulu, 1 adet yetimhane açtıkları bilinmektedir^[46]. Eserdeki okul sayıları ile diğer araştırmalardaki sayılar arasında farklılıklar arz etmektedir. İlgili dönemde önceki dönemlerden kalan okulların birçoğunun ruhsatsız olması ve misyonerlerin faaliyetlerinin engellemesi amacıyla okul sayılarının azaltılmış olması muhtemeldir.

Merkez kazaya bağlı köylerde üç İslam ve iki Hıristiyan İlkokulu var ise de her yerden daha fazla eğitime muhtaç olan bu bölgenin merkezi okul bakımından önemli derecede fakir olduğu belirtilmiştir. Diğer livalar ile merkeze bağlı kazalarda bu alandaki noksanların mahiyetine bir göz atarak, sırası geldikçe bu konu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacağı belirtilmiştir. Bundan dolayı bu konuyla ilgili olarak maarif nezaretine "19 Teşrin-i evvel 1326 tarih(1Kasım1910/M) ve 404 numaralı tahrirat ile bir suret" gönderildiği ve takdim edilen bu rapor hükümlerinin kabul ve tatbiki yönünde nezaretten yardım talebinde bulunulduğu ifade edilmiştir.

Memurlar

Bu bölgede yaşayan halk içerisinde "hayat ve Meşrutiyeti" sahipleneceklerin öncüsü olarak memur sınıfı görülmüştür. Çünkü ahalinin son derece yokluk içerisinde olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla halkın herhangi bir etken olmadan uyanabilmesinin mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Halkın, meşrutiyet ile ilgili beklentilerinde ümit ettiğini şimdikiye kadar bulamamış olması, onun faydalarını ve iyiliklerini fiilen görüp hissetmediği için onun hakkında açık bir fikre sahip olmadığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla halkın bu konuda mazur görülmesi gerektiği dile getirilmiştir. Bu konuda halkı bilgilendirecek kesimin memurlar olduğu belirtilmiştir. Bu meselenin uzun ve acı verici etkiye sahip olması nedeniyle raporda konuyu hakkıyla izah etmenin mümkün olmadığı, başka bir zaman ve zeminde ayrıntılı olarak açıklanmasının gerekli olduğu belirtilmiştir.

41 Mehmet Törehan Serdar, Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, Yüzüncü Yıl Üni. Yayınları, Bitlis 1996, s. 217,226.

42 Halit Ertuğrul, Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi, Nesil Yayınları, İstanbul 1998, s. 138.

43 Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Akçağ Yayınları, Ankara 1991, s.128.

44 Necmettin Tozlu, a.g.e, s.116-118.

45 Adana Valisi İ. Hakkı, a.g.e, s. 28-29.

46 Şamil Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayınları, s. 306-307,312-314.

Tatvan Köyünün Durumu

Tatvan Köyünün, Van gölü sahilinde elli kadar haneyi kapsayan bir Ermeni köyü olduğu belirtilmiştir. Köy "köyden ziyade büyükçe köstebek yuvalarından ibaret birer insan ini" ne benzetilmiştir. Evlerin köstebek yuvalarına benzediği, ışık alacak hiçbir yeri olmadığı, alçak tavanlı pis ve kokuşmuş olduğu belirtilmiştir. Hayvanların bile barınmasına uygun olmayan bu evlerde veya ahırların içinde insanlarla hayvanların bir arada yaşadığından bahsedilmiştir. Bundan dolayı bu havalideki insanların ilkel bir yaşam içinde oldukları dile getirilmiştir. Beslenme yöntemlerinin, tarımsal yaşayışın ve çiftçiliğin son derece ilkel olduğu belirtilmiştir. Köydeki yaşam düzeyinin sonraki devirlere ve hali hazırdaki döneme denk ve layık olmadığı dile getirilmiştir. Dolayısıyla bölge havalisindeki insanların, geçmişten bugüne geçirdiği devirler, yaşadığı gelişmeler dikkate alındığında ilgili dönemde köyde yaşamakta olan insanların önceki dönemlere nazaran kötü bir yaşam içinde olduğu belirtilmiştir.

İlgili yıllarda Bitlis-Tatvan arasının dört saatlik bir mesafede olduğu dile getirilmiştir. Van ve Bitlis vilayetlerinin Van gölü sahilinde en işlek bir iskele mevkiinde olmasına rağmen bugüne kadar bir yol yapılmadığı ve medenileşme adına hiçbir eser meydana getirilmediği ifade edilmiştir. Bu köyle Rumeli köyleri arasında kıyaslama yapıldığında Rumeli'deki en adi bir köyün bunun yanında oldukça muntazam bir şekil ve tarzda olduğu ifade edilmiştir. Ancak Tatvan köyünün Van gölü sahilinde parlak bir geleceğe sahip bir iskele mevkiinde yer aldığı dile getirilmiştir. Muhtemelen bir gün burasının veyahut Van gölü sahilinde yer alan Ahlat'ın zamanın zoruyla merkezi bir yer olabileceği anlatılmıştır. Van ile Bitlis vilayetlerinin nüfus oranlarının azlığı, yıllık gelirleri itibarıyla ayrı ayrı birer il olabilecek niteliğe sahip olmadıkları belirtilmiştir. Bu iki vilayetin birleştirilmesinin daha faydalı olacağı dile getirilerek, bu konunun ayrıntılarına girilmeyeceğine değinilmiş ve Tatvan veya Ahlat'ın merkez vilayet olmasının daha iyi olacağı belirtilmiştir.

Tatvan'dan yine Van gölü sahilinde bulunan ve merkez vilayete bağlı Ahlat kazasına gidildiğinden bahsedilerek, Ahlat ile Tatvan arasındaki mesafenin altı saat olduğu ve yolunun muntazam olmadığı belirtilmiştir. Bu yolun tabii bir şekilde açılmış izlerden oluştuğu, bölgedeki insanların buraya hiçbir emeğinin geçmediği ifade edilmiştir.

Sonuç

Doğu Anadolu illerimizden Bitlis, siyasi, sosyal ve ekonomik yönü ile geçmişten günümüze devletlerin tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir. İlk Çağ uygarlıklarından, Bizans'a daha sonra ise Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle beraber Türk Devletlerinin hakimiyet sahası içerisinde yer almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Bitlis, milliyetçilik akımının etkisi ve batılı devletlerin kışkırtmalarıyla karışıklıkların en çok yaşandığı bir kent olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti Bitlis dâhil olmak üzere Doğu Anadolu'da merkezi otoritesini güçlendirme çabası içerisine girmiştir. Bunu sağlamak için de ilgili dönemlerin şartlarına göre farklı uygulamalar yapmaya çalışmıştır. Tanzimat öncesinde merkezden atanan valiler vasıtasıyla merkezileşmeyi sağlamak istemiştir. Tanzimat döneminde de çıkarılan vilayet nizamnameleriyle bölgenin idari yapısını merkezden idare edilen bir niteliğe büründürmek istemiştir. En son olarak da İttihat Terakki Cemiyeti Doğu Anadolu'da asayiş sağlamaya, buradaki toplumsal problemlere çözüm bulmak amacıyla idari ıslahatlar yapmaya çalışmıştır. Islahatlar kapsamında en önemli faaliyet müfettişlik teşkilatının kurulması olmuştur. Bu teşkilat bünyesinde müfettiş vali sıfatıyla Babanzâde İsmail Hakkı Bey, Bitlis ve havalisini teftiş amacıyla gönderilmiştir. Yapmış olduğu incelemeler neticesinde Bitlis'te yaşayan İslam ve Hıristiyan unsurların nüfusu, konuşulan diller, bölgenin ziraî durumu, şehrin mimarî yapılanması ve İslam ve Hıristiyan unsurlara ait okullar hakkında önemli bulgular sunmuştur.

Bitlis'te yaşayan insanlar arasında Türk, Ermeni ve Kürt unsurların bulunduğu, konuşulan dillerin de bu doğrultuda Türkçe, Ermenice ve Kürtçe olduğundan bahsedilmiştir. Bölgenin ulaşım sorununda en önemli etkenin yolların bakımsızlığı olduğu ve ulaşım alanında gelişmeyi sağlamak için bölgede bir sanayi mektebinin fayda sağlayacağı ifade edilmiştir.

Bitlis'in mimari durumu içerisinde evlerin sağlıksız, mahallerin dar ve bakımsız şartlar içerisinde kalmış olmasının yarattığı olumsuzluklar belirtilmiştir. Bölgenin eğitim kurumları hakkında bilgi verilirken, bölgede yaşayan Ermenilere ait okullardan ve Osmanlı'nın son dönemlerinde açılmış olan Amerikan misyoner okullarından bahsedilmiştir. Ermenilerin ve Amerikan misyonerlerinin kurmuş olduğu bu okulların bölgede asayişin bozulmasına yol açtığı ve asayiş sağlamada İttihat-Terakki hükümetinin bölgede ıslahat çalışmaları başlatmasına zemin hazırladığı dile getirilmiştir. Halkın dönem itibarıyla sosyal, kültürel gelişmişlik düzeyi hakkında bilgi verilirken, halkın gelişmeler karşısında yetersizliği üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla bunu sağlayacak olan kesimin memurlar olacağı dile getirilirken bu kesimin de bölgede yetersiz olduğu ifade edilmiştir. Hatta mevcut olan fen memurlarından bölgedeki teknolojik yetersizlikten dolayı tam anlamıyla yarar sağlanamadığı belirtilmiştir. Bu durumun aynı zamanda hükümete de ekonomik yönden zarar verdiği dile getirilmiştir.

Buradan hareketle İsmail Hakkı Bey'in gözlemleri 1912 yılı zarfında Bitlis ilinin içinde bulunduğu şartların aydınlatılmasında fayda sağlayacak bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Kaynakça

Kitaplar

- Adana Valisi İsmail Hakkı Bey, Raporlarım, Adana Osmanlı Matbaası, (tarihsiz).
- Altay Fahrettin, 10 Yıl Savaşı,(1912-1922) ve Sonrası, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.
- Aydın Sıtkı, Bitlis Tarihi, Sanat Kitabevi, İstanbul, 1967.
- Aydoğan Erdal, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918), Ötüken Yayınları, İst. 2005.
- _____, Beyrut'tan Kuveyt'e Irak Mektupları, (yayına Haz: Murat Çulçu), Buke Yayınları, İstanbul 2002.
- Barıştta H.Ö., Türk El Sanatları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Çağatay Neşet, Başlangıçtan Abbasilere Kadar (dini-içtimaî-iktisadî-siyasî açıdan) İslam Tarihi, TTK Basımevi, Ankara 1993.
- _____, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- Baykara Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-Anadolu'nun İdari Taksimatı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.
- Bayrakdar Mehmet, Bitlisli İdris, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Danışmend İ.Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.4, Türkiye Yayınları, İstanbul 1972.
- Erken Sabih, Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler-II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977.
- Ertuğrul Halit, Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi, Nesil Yayınları, İstanbul 1998.
- Erzen Afif, Doğu Anadolu ve Urartular, TTK Yayınları, Ankara 1986.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV, (Çev. Zuhuri Danışman), Danışman Yayınları, İstanbul 1970.
- Fırat M. Şerif, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1983.
- Göyünç Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Günaltay Şemsettin, İran Tarihi, TTK Basımevi, Ankara 1948.
- _____, Yakın Şark Anadolu, TTK Basımevi, Ankara 1946.
- Hinz Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt,(neşr: T. Bıyıklıoğlu) TTK Basımevi, Ankara 1992.
- Hoca Sadeddin, Tâcü't- Tenvârih, (neşr: İsmet Parmaksızoğlu) Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
- Hovannisian Richard G., Tarihte Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş, (çev: Zülal Kılıç), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Kafesoğlu İbrahim, Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, MEB Basımevi, İstanbul 1973.
- Kansu Aykut, 1908 Devrimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Karpat Kemal H., Osmanlı Nüfusu (1830-1914), (çev: Bahar Tırnakçı), Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Kılıç Orhan, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648),Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997.
- Köymen Mehmet Altan, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- Lemerle Paul, Bizans Tarihi, (çev: Galip Üstün), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Lewis Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK Yayınları, Ankara 2004.
- Mccarthy Justin, Müslümanlar ve Azınlıklar,(çev: Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998.
- Memiş Ekrem, Eski Çağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- Minorsky V., Kürtler – Kürdistan, (Çev.: Kamuran Fıratlı), Doz Yayınları, İstanbul 2004.
- Mutlu Şamil, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.
- Mücellidoğlu Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C.1, Mars Matbaası, Ankara 1968.
- Nizameddin Şamî, Zafername, (neşr: Necati Lugal), TTK Basımevi, Ankara 1987.
- Ostrogorsky Georg, Bizans Devleti Tarihi, (çev: Fikret Işıltan), TTK Basımevi, Ankara 1995.
- Özdemir Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çelik, Yusuf Halaçoğlu, Ermeniler Sürgün ve Göç, TTK Yayınları, Ankara 2005.

- Öztuna Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, C.12, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1979.
- Sakaoğlu Necdet, 20.Yüzyıl Başında Osmanlı Kentleri, Deniz Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Salihoğlu M. Latif, Türk- Kürt Kardeşliği, Gençlik Yayınları, İstanbul 1992.
- San M. Salih, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi, TKAE, Ankara 1992.
- Serdar M. Törehan, Rüyalara Şehri Bitlis, Bitlis Valiliği Yayınları, İstanbul 2000.
- Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Bitlis 1996.
- Sevim Ali-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikleri Dönemi, TTK Yay., Ankara 1989.
- Sevgen Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1982.
- Shaw Stanford J.-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.2, E Yayınları, İstanbul 2000.
- Sinan Hakan, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri 1817-1867, Doz Yayınları, İstanbul 2007.
- Sökmen Sultan, Bitlis El Sanatları, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, Bitlis 2016.
- Sözen Metin, Anadolu Kentleri, Creative Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Sümer Faruk, Karakoyunlular, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- Şeref han, Şerefname, (çev: Mehmet Bozaslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990.
- Tansel Selahattin, Yavuz Sultan Selim, MEB Basımevi, Ankara 1969.
- Tozlu Necmettin, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Akçağ Yayınları, Ankara 1991.
- Turan Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Turan Neşriyat, İstanbul 1969.
- Türkmen Zekeriya, Vilayat-ı Şarkıyye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Uçar Şahin, Anadolu'da İslam- Bizans Mücadelesi, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.
- Umar Bilge, Türkiye'nin İlkçağ Tarihi, E.Ü. Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları, İzmir 1982.
- Uzunçarşılı İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Üçok Bahriye, İslam Tarihi Emevîler-Abbasîler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1968.
- Vasiliev Alexander A., Bizans İmparatorluğu Tarihi, (çev: Arif Müfid Mansel), C.I, Maarif Matbaası, Ankara 1943.
- Woods John E., 300 yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.
- Yaşa Recep, Bitlis'te Türk İskanı, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Yılmazçelik İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır(1790-1840), TTK Basımevi, Ank. 1995.
- Yinanç Refet, Dulkadirli Beyliği, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Yücel Yaşar, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Yücel Yaşar-Ali Sevim, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Zeydan Corci, İslam Uygarlıkları Tarihi, (çev: Nejdet Gök), C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Makaleler

Alkan Adnan, "Bitlis Şehrinin Çevre Sorunları ve Alınması Gereken Önlemler", Doğu Coğrafya Dergisi, C.20, S.33, Ocak 2015, s.11-36.

Doğan Cabir, "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", Turkish Studies, Volume 6/4 fall 2011, s.505-521.

Elmasaş Necmettin, " Bitlis İli Jeotermal Su Kaynakları", Doğu Coğrafya Dergisi, C.13 Ocak 200, s.89-104.

Gencer Fatih, "Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2010.

Gencer Fatih, " Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk- Ocaklık Sisteminin Değişimi" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S.49, 2011, s. 75-96.

Karaaslan Nasuhi Ünal, "Hamdânîler", DİA, C.15, İstanbul 1997, s.446-447.

Kodaman Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları, II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri", Tarih Dergisi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, S. 32, s. 427-480.

Kodaman Bayram, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.1, S. 1, Ocak 1986, s. 3-20.

Mayak Faysal, "Babanzâde İsmail Hakkı'nın Tanin'de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)", The Journal of International Social Research, Volume 3/11 Spring 2010, s. 421-437.

Özcan Ümit N., "Anadolu'da Türk Demircilik Sanatı ve Bitlis'in Demirciliği", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6, S.2, Aralık 2017, s.263-292.

SarıGüven Melek " 19. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı İçinde Ermeni- Kürt İlişkilerine Genel Bir Bakış", The Journal of Academic Social Science Studies, Aralık 2017, s.341-358.

Sevim Ali, "Dilmaçoğulları" DİA, C.9, İstanbul 1994, s.301-302.

Torun Sadık Fatih, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

Tufantoz Abdurrahim, "Mervânîler", DİA, C.29, Ankara 2004, s.230-232.

Tuncel Metin, "Bitlis", DİA, C.6, İstanbul 1992, s. 225-228.

Yılmazçelik İbrahim, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri", Prof. Dr.Bayram Kodaman'a Armağan, Eser Ofset Matbaacılık, Samsun 1993, s.3381-3396.

Yinanç M. Halil-Besim Darkot, "Bitlis", İA, C.2, İstanbul 1979, s.657-664.

Yinanç M. Halil, "Ermeniye", DİA, C.4, İstanbul 1988, s.317-327.

Ansiklopedi

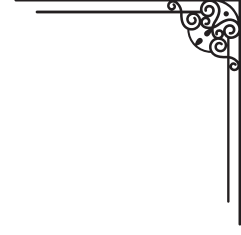
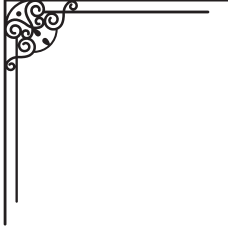
Bitlis İl Yıllığı, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Bitlis 2007.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Gazetesi Yayını, C.3, İstanbul 1993.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler), (İlmi Müşavir ve redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), C.2, Kombassan Yayınları, Konya 1994.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Abbâsiler), C.3, Kombasan Yayınları, Konya 1994.

II. MEŞRUTİYET BİTLİS'İNDE TOPLUMSAL CİNSİYET VE KENTSEL AŞAYIŞ: 1913/1914 TARİHLİ CERÂİM CETVELLERİNE GÖRE BİTLİS'TE ŞİDDET SUÇLARI

Öğr. Gör. Cem DOĞAN

Ardahan Üniversitesi

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, dogancem1@hotmail.com

Toplumsal Bir Analiz Kategorisi Olarak Şiddet

Fiziksel şiddet insanlık kadar eski bir olgudur ve bu özelliğini günümüzde de korumaktadır. Dinerin Habil ile Kabil anlatısından bu yana şu ya da bu sebeple insanlar birbirleriyle çekişmişler, bu çekişmeler kimi kez toplu kıyımlara, savaşımlara veya daha gündelik seviyede bireysel intikam olaylarına kadar uzanmıştır. İnsanlık tarihiyle birlikte ortaya çıkmış olan şiddet olgusu, birçok bireysel ve toplumsal öge ile birlikte karmaşık bir yapı ortaya koymaktadır. Bu nedenle şiddet olgusunu tanımlamak ve ortaya çıkarmak da kolay olmamaktadır. Kendini çok farklı biçimlerde gösterebilen şiddet olgusu, günümüzde gerek bireysel ve gerekse toplumsal boyutta sık sık karşılaşılabileceğimiz bir olgudur. Baskı, eziyet, korkutma, sindirme, öldürme, cezalandırma, başkaldırı, her toplumda derece derece fakat sürekli bir biçimde günlük yaşamda rastlanan şiddet türleridir.^[1]

Şiddet içgüdüsel olarak var olan ve çevre etkenlerden kaynaklanan bir davranış olarak görülür. Şiddete yol açan temel etkenler anne, baba, çocuk, aile ilişkisi, nesillerdir sürdürülen şiddet içeren davranışlardır. Sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler şiddet oluşumunda rol oynarlar. Her geçen gün şiddetin günlük yaşamımızda daha çok yer aldığı görülmektedir. Şiddetin bu denli yoğun olarak günlük yaşamda yer alması da şiddetin kanıksanmasına yol açmaktadır. Şiddet ayrıca bir problem çözüme aracı olarak kullanıldığından, bu kanıksama şiddetin birçok boyutta kullanılmasına ve çok çeşitli şekillerde karşımıza çıkmasına neden olmaktadır.^[2] Bu bağlamda, şiddetin tarihteki görünümünü farklı evreler içinde izlemek az çok mümkündür. Pieter Spierenburg'a bakılacak olursa, ilk olarak yetişkin erkekler şiddeti kendi tekellerine almışlar, kadınları ve çocukları örgütlü şiddet kullanımından dışlamışlardır. Bu sürecin, bir erkek etkinliği olarak avlanma ve bir kadın etkinliği

1 Faruk Kocacık, "Şiddet Olgusu Üzerine", C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, cilt: 2, sayı: 1, 2001, s. 1.

2 Oğuz Polat'tan akt. Remzi Koçöz, "Şiddet Üzerine", Ankara Barosu Dergisi, sayı: 1, 2011, s. 247.

olarak sebze toplamanın ayrışmasıyla aynı zamanda başladığı varsayılmaktadır. Daha sonra askerî-tarımcı toplumlarda, seçkin savaşçılar şiddeti tekellerine alarak diğer toplumsal grupları, esas olarak ruhban sınıfını ve köylüleri dışlamışlardır. İlk durumun kökeninde psikolojik ikna varken, ikinci durum başka bir tekelleşmeyle, silah taşıma tekeliyle pekiştirilmiştir. Üçüncü aşamada, görece özerk seçkin savaşçı grupları, giderek daha geniş örgütlere boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Şiddet, bugün devletler dediğimiz kurumlar çerçevesinde tekelleşmiştir.^[3]

Şiddetin çeşitli tanımlarında karşılaşılan ortak öğeler şunlardır: Kişinin canını acıtmak, yaralamak, öldürmek, mala zarar vermek amacıyla güç kullanmak; yasaya aykırı fiziki güç kullanmak; yasaya aykırı bir hedefe varmak için şiddet kullanmak ya da şiddet kullanma tehdidinde bulunmak; genelde kabul gören yasa ve ahlak ilkelerine aykırı biçimde fiziksel yok etme, gereksiz yere kırma, yok etme eylemleri; toplumsal ilişkilerde kabul edilebilirlik sınırlarını aşan zorlama eylemidir.^[4]

Fiziksel şiddet en çok saptanan ve gözlenen şiddettir. Fiziksel güç kullanarak karşısındakini hırpalamak, dövmek eylemleriyle başlayan fiziksel şiddet ölümlü sonuçlanan olaylara da neden olabilir. Fiziksel şiddet dayaktan çok daha fazlasını içeren bir davranıştır ve çok daha dramatik sonuçlara yol açabilir. Bir tokatla başlar ve çeşitli aletlerin kullanıldığı olaylara kadar uzanır.

Fiziksel şiddet tanımı mağdurun sağlığını olumsuz etkileyen ve vücutta iz bırakan lezyonların ve yaralanmaların bulunması şeklinde yapılabilir.^[5] Fiziksel şiddet psikolojik şiddetin çok daha ötesinde, insanın bedensel bütünlüğüne yönelik gerçekleştirilen saldırıları içerir. Çoğunlukla öfke patlaması anında beliren fiziksel şiddet, kontrol edilmesi hayli güç olduğundan şiddet eylemine maruz kalan kişinin ölümüyle sonuçlanabilir. Öte yandan, fiziksel şiddeti kendi içinde iki temel kategoriye ayırmak mümkün görünmektedir. Ben bunlardan ilkinde "nesne tabanlı şiddet" diyeceğim.

Nesne tabanlı şiddet, saldırgan tarafın elinde karşı tarafın bedeninde yapılacak tahribatı artırıcı aletlerle gerçekleştirilen şiddet türüdür. Burada saldırganın amacı çoğu kez hasmındaki fiziksel yaralanmayı pekiştirerek alınacak tepkiyi azaltmak üzerine kuruludur. Hemen her türden katı cisim nesne tabanlı şiddetin aracı olabilir ancak bu çoğu zaman delici ve kesici aletler yahut da silahtır. Fiziksel şiddetin ikinci biçimi ise "nesne bağımsız şiddet" olarak adlandırılabilir. Burada karşı tarafta meydana getirilmesi tasarlanan bedensel lezyon yumruk, tokat, tekme ya da ısırma gibi saldırganın kendi uzuvlarıyla gerçekleştirdiği saldırı sonucunda gözlemlenir.

Şiddetin toplumsal yapı içerisindeki çeşitli dinamiklerden beslenmesi, onun bir analiz kategorisi olarak kurgulanmasına olanak tanır. Hiç şüphesiz, bunda şiddetin doğrudan suçla yani kanun koyucunun getirdiği yasaların ihlaliyle yakından ilgili olması en belirleyici etkidir.

Şiddet değişkenlik göstermekle birlikte kaçınılmaz biçimde suçu doğurur, iktidarın doğası gereği toplumu düzenleyen yasalar yapmakla mükellef olması ise şiddet-suç bağıntısını cezayla ilişkilendirir. Aşağıdaki başlık altında bu konu daha detaylı tartışılacak, şiddet suçları Bitlis yerelinde gözlemlenen fiziksel şiddet olayları çerçevesinde kategorize edilecektir.

3 Pieter Spierenburg, Cinayetin Tarihi: Ortaçağ'dan Günümüze Avrupa'da Bireysel Şiddet (çev: Yiğit Yavuz). İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 10-11.

4 Necmettin Özerkmen, "Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet", Akademik Bakış Dergisi, sayı: 28, 2012, s. 3.

5 Neugebauer'den akt. Oğuz Polat, "Şiddet", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, cilt: 22, sayı: 1, 2016, s. 25.

Suç İstatistikleri Neyi Anlatır?: Fiziksel Şiddete Bağlı Suç Tipolojileri

Uğur Alacakaptan'ın da altını çizdiği gibi, suç, belli bir yer ve belli bir çağda var olan toplumun koşullarının yarattığı bir toplum olayıdır. Adı geçen toplum koşulları değiştikçe, suç sayılan eylemlerin sayısı ve özelliklerinde de bir değişiklik ortaya çıkar.^[6] Şu halde, suç tipolojilerinden bahsederken oldukça geniş yelpazeye yayılan bir dizi eylemi düşünmek ve hatta belki henüz işlenmemiş olsa da suç kategorisine girme potansiyeli taşıyan edimleri de göz önünde bulundurmak gerekiyor.

Gerçekten de, suç kavramından zamana, mekâna ve toplumsal kültüre bağlı olarak değişkenlik gösterebilen eylemleri kastediyoruz. Örneğin, ilkçağda Babil toplumunda "tapınak fahişeliği" adı verilen bir eylem biçimi mevcuttu. Buna göre, kadınlar hayatlarının belirli bir döneminde kutsal amaçlar için fuhuş yapmak durumundaydı ve Babil halkı ya da yetkililer bundan herhangi bir rahatsızlık duymuyordu. Hâlbuki Yunan tarihçi Herodotus, Babillilerin uyguladığı bu gelenekten bahsederken şöyle söylemekten kendini alamamıştı:

"Babillilerin en yüz kızartıcı âdeti şöyledir: Her yerli kadın, hayatında bir kereye mahsus olmak üzere, Venüs Tapınağı'nda oturmak ve bazı yabancılarla cinsel ilişkiye girmek zorundadır... Fakat çok daha önemli kısmı şudur: Birçoğu Venüs Tapınağı'nda, başlarında şerit biçiminde bir taçla otururlarken birçoğu girer ve birçoğu çıkar... Kadına doğru giden her yöne düz bir çizgi halinde geçitler çizilir ki yabancılar bu geçitlerden geçerek seçimlerini yaparlar. Bir kadın yerine oturduğunda, bir yabancı kucağına bir parça gümüş atana ve tapınağın dışında onunla yatana dek evine dönemez".^[7]

Esasen, bu uygulama kentsel uzmanlaşmanın temel biçimleri ilk olarak tapınak içinde, yine bu kutsal bölgelerde gerçekleşen rasyonelleştirme ve hizaya sokmanın gelişimiyle birlikte ortaya çıkmış olabilir. Fahişelik de rahibelerin bekâret ayinlerinde kullanılmasından türemiş olabilir; tapınak fahişeliği geleneği Hindistan gibi ülkelerde günümüze kadar korunmuş olduğu gibi, o zamanlar da İştâr, Aphrodite, Venüs, İsis gibi aşk tanrıçalarının tapınakları âşıkların gözde buluşma yerleriydi. Tapınak fahişeliği Herodotos'u dehşete düşürmüştü, çünkü öyle görünüyor ki, Babil'de evli olanlar dâhil bütün kadınlar en azından yılda bir kere tapınakta fahişelik yapmakla mükellefti; çirkin olanları, birileri acıyıp da onlarla yatana kadar tapınakta yaşamak zorundaydı.^[8]

Herodotos her ne kadar söz etmese de, kendi ülkesinde bu türden bir edim muhtemelen cezasız kalmazdı. Görülebileceği gibi, suç yalnızca zamana değil topluma ve ahlak prensiplerine göre de değişiklik gösterebilen bir olgudur. Modern dönemde de yukarıdaki örnekte olduğu gibi sosyal davranış kurallarından türeyen birçok davranış motifi saygısızlık, toplumsal ahlak ilkelerini ihlal etme ve nihayet suç kategorisi altında ele alınmıştır. Ancak modern dönemin suç ve ceza algısındaki temel ölçüğü belirleyen şey eski çağlarda olduğu gibi kısas ya da kişisel intikam arzusunun doğurduğu şiddet olmaktan ziyade devletin bireysel meselelerde şiddet uygulama tekeline ele geçirmesi nedeniyle kanunlar olmuştur.

6 Uğur Alacakaptan, Suçun Unsurları. Ankara: Sevinç Matbaası, 1975, s. 2.

7 Herodotus, Histores D'Hérodote. Paris: Librairie de L. Hachette et Cie, 1860, s. 78.

8 Lewis Mumford, Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği (çev: Gürol Koca ve Tamer Tosun). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 141.

Osmanlı Devleti de Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte şer'î hukuku destekler mahiyette birtakım yeni kanunlar getirmiştir. Buradaki başlıca değişim, devlet mekanizmasının cezalandırma usullerinde bedensel acı çektirme ve ıstırap vermenin yerini para cezası gibi daha modern uygulamaların almaya başlamasıdır. Ancak devlet yetkilileri modern cezai müeyyidelerin yanı sıra eskil hukuk sistemindeki kimi cezalandırma pratiklerini korumayı sürdürmüştür. Mesela cinsel ahlaka ilişkin suçlarda görülen sürgüne yollama, hırsızlık ya da yolsuzluk gibi eylemlere karşı verilen prangaya cezası ya da kalebentlik ve yine birtakım hafif suçlara karşılık olarak değnekle "te'dib" etme yani edeplendirme, ıslah etme gibi uygulamalar bunlardan birkaçıdır.

Diğer taraftan, bizi burada ilgilendiren asıl mesele iktidarın suçlara karşı biçtiği cezaların içeriğinden ziyade fiziksel şiddetten doğan suçların hangi kategoriler altında tertip edildiğidir. Burada bu konuyla ilgili olmak üzere tartışılacak üç farklı arşiv metni mevcut. Bunlar, 1913 yılının Temmuz ve Ağustos aylarıyla 1914 yılının Ocak'ında Bitlis'te meydana gelen suçların kayıt altına alındığı "cerâim cetvelleri" yani suç istatistik metinleridir. Bu metinlerde yer alan suç formlarını şu şekilde tabloşturmak mümkündür:

Sıra Numarası	Suçun Cinsi
1	Devletin emniyet-i hariciyesini ihlal
2	Devletin emniyet-i dâhiliyesini ihlal
3	Kat'-ı tarik (Yol kesme)
4	Kat'-ı tarik yataklığı (Yol kesmeye yardım etme)
5	Sirkat-i emvâl-i miriyye (Devlet malını çalma)
6	Rüşvet
7	Amden katl (Kasıtlı öldürme)
8	Min gayr-i ta'mid katl (Kasıt olmadan öldürme)
9	Darben telef-i naks (Yaralayarak ölüme sebebiyet verme)
10	Katl-i emval
11	Katl-i kasdî
12	Katle tasaddi (Öldürme girişimi)
13	Ta'til-i uzuv (Organ kesme)
14	Cebren fi'il-i şen'î (Irza tecavüz)
15	Cebren kız kaçırmak
16	Sahtekârlık
17	Kalpazanlık
18	Kundakçılık
19	Hılağ-ı memnuyyet icra-yı nâriye imal, def' ve hatta tehdit (İzinsiz olarak ateş yakıp söndürmek ve tehdit)
20	Iskat-ı cenin (Çocuk düşürme)
21	Gece cemaatle tarik-i ammda hırsızlık (Kamusal alanda toplu hırsızlık)
22	Meskûn mahalde duvar delerek ya (da) kapı kırarak hırsızlık
23	İhake kasdıyla teşhir-i silah (Korkutma amacıyla silah göstermek)
24	Me'murîn-i zabıtaya ve askerlere şetm ve hakaret
25	Mahbus kaçırmak ve ihfa-yı erbâb-ı cinâyet
26	Bila-salahiyet müfsit-i resmîyede bulunmak (Yetkisiz olarak resmi işlere karışmak)
27	Kalb akçe sürücülüğü
28	Darb ve cerh (Saldırma ve yaralama)
29	Min-gayr-i kasd telef-i nakşa sebebiyet vermek (Kazaen cinayet)
30	Min-gayr-i kasd cerh ve ta'til-i uzuv (Kazaen yaralama ve uzuv kesme)
31	Hetk-i ırz ve iğfâl-i bâkir (Irza geçme ve bekâret bozma)
32	Fuhşiyata tahrik ve alenen fi'il-i şen'î
33	Emval-i nizam haricinde habs ve tevkif
34	Umûr-ı hukukiyyede yalan şahadet demek
35	Zemm ve kazf (Dedikodu ve iftira)

36	Şetm ve hakaret ve iftira
37	Dolandırıcılık
38	Sirkat-i adiye (Adi hırsızlık)
39	Yankesicilik ve ahzlık
40	Hayvan hırsızlığı
41	Emniyeti suiistimal
42	Kumarhane ve piyango küşadı
43	Nassın mal ve emlak ve erzakını ika' ve telef
44	Muhterikli ve emanet eşya ve evrak-ı resmiye ahzı
45	Bila-ruhsat matbaa küşadı ve evrak-ı muzırna neşri ve tedrisi ve ale'l-ıtlak cerâim-i matbuat
46	Çocuk tebdil ve sirkati
47	Telgraf muhaberatını ihlal
48	Meşrubat-ı muzırna ve semmiyat ve eşya-yı menuiyye fûruhtu (Zararlı içecekler ve zehir ve yasak eşya satmak)
49	İmtiyazât-ı mezhebiyye-ye ta'arruz
50	Âsâr-ı kadimiyyeyi tahrip
51	Mürur tezkiresi ve pasaport sahtekârlığı
52	Serserilik
53	Sarhoşluk
54	Cünha ve kabayih-i muhtelifel

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, cerâim cetvellerinde öngörülen suçların toplamı 54'tür. Siyasi olaylara karışmak, devletin itibarını zedelemek, sahtekârlık ya da kalpazanlık gibi daha ziyade maddi kazanç sağlamak amacıyla gerçekleştirilen eylemler hariç tutulacak olursa istatistiklerde yer alan suçların birçoğunun ya doğrudan ya da dolaylı bir biçimde bireysel şiddetle bağlantılı olduğu göze çarpmaktadır. Tabloda dikkati çeken nokta, öldürme ve yaralama eylemlerine farklı kategoriler altında sürekli yer verilmiş olmasıdır. Örneğin, "katle tasaddi" yani öldürme girişimi, "amden katl" (kasıtlı öldürme), min gary-i ta'mid katl (kasıt olmadan öldürme), "darben telef-i naks" (yaralayaarak ölüme sebebiyet verme) ve "ta'til-i uzuv" (organ kesme) gibi birçok farklı şiddet suçu ayrı ayrı tanımlanmıştır. Ayrıca serseriliğin ve sarhoşluğun da bireylerin şiddete olan eğilimlerini artıracakı düşünülmüş olmalıdır. II. Meşrutiyet dönemine ait suç istatistiklerinde yer alan başlıca suçları tanıdığımızı göre aşağıda 1913/1914 yılı cetvellerindeki suç oranlarını değerlendirebiliriz.

Beş Minareli Kentte Şiddet

Theodor Adorno'nun Minima Moralia'da söylediği, oldukça meşhur ve muhtemelen hepimizin de aşına olduğumuz bir önermesi vardır: "Yanlış hayat doğru yaşanmaz".^[9] Adorno bu önermesini felsefi bağlamda tartışsa da burada ele alınacak konu açısından bakıldığında suçluların durumu da benzer bir deyiş çerçevesinde düşünülebilir. Bir hayat ne kadar yanlış olabilir? Ya da yanlış olduğu düşünülen bir hayatın akışını tersine çevirmek mümkün müdür? Şiddet ve onunla bağlantılı olmak üzere suçluluk perspektifinden okunduğunda kimi zaman "yanlış hayatlar"ın doğru ya da "doğru hayatlar"ın yanlışına doğru yol aldığı gözden kaçmaz. Kötü eylemlerini terk ederek yeni bir yaşama başlasa da suçluların hayatları çoğu kez "yanlış"tır. Bilhassa fiziksel şiddete başvurmakla tanınan kimselerin bu özelliği onların toplumsal yaşantılarında şiddet eylemlerini tekrür edecekleri yolunda genel bir kanı doğurur.

Öte taraftan, tarih boyunca şiddetin eril bir kimliğe sahip olduğu bilinmektedir. Suç istatistiklerinde

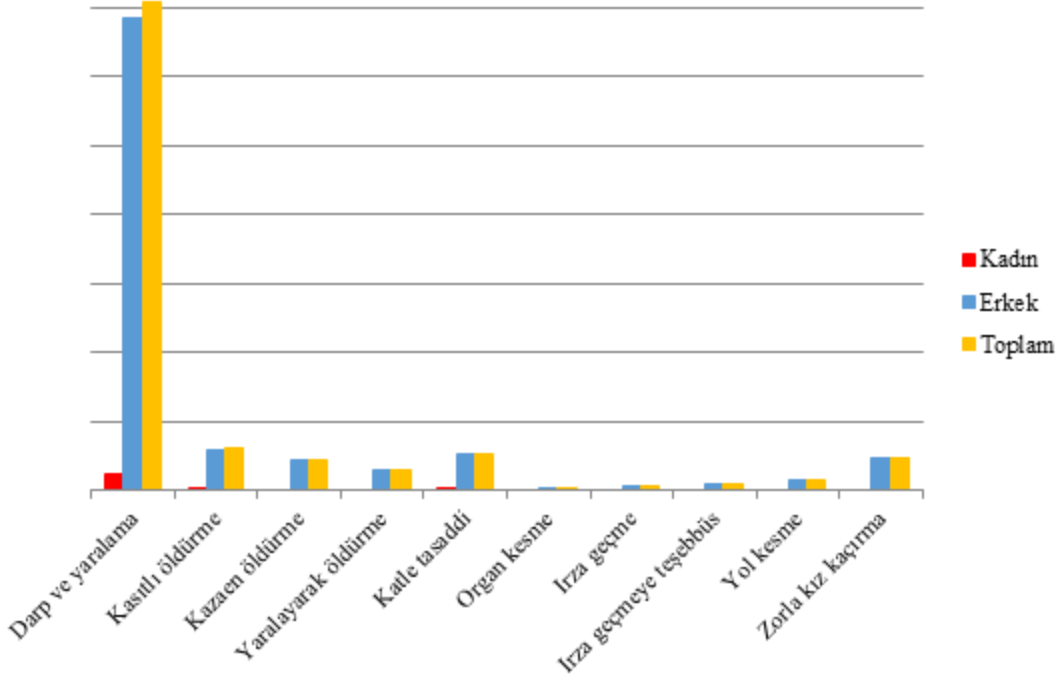
9 T. W. Adorno, Minima Moralia (çev: Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan). İstanbul: Metis yayınları, 2012, s. 162.

kadınların karıştığı şiddet olayları sayıca ya çok azdır ya da hiç yoktur. Kadınlar daha ziyade zina ve fahişelik gibi cinsel ahlaka ilişkin suçların veyahut da iftira, yalancı şahitlik ve sözlü atışmaların öznelere olarak bu metinlerde yer alırlar. Bitlis yerelinde görülen şiddet suçlarına baktığımızda da bu iddiayı doğrular nitelikte istatistiklere rastlıyoruz. Aşağıda, Bitlis'te bahsi geçen zaman aralığında kayıt altına alınan olayların dağılımından şöyle bir tablo elde ediyoruz:

Suç	Toplam Adet	Cinsiyet		Tarih		
		Kadın	Erkek	Temmuz 1913	Ağustos 1913	Ocak 1914
Kat'-ı tarik (Yol kesme)	15	-	15	1	14	-
Amden katl (Kasıtlı öldürme)	60	1	59	37	10	13
Min-gayr-i ta'mid katl (Kazaen öldürme)	44	-	44	12	23	9
Darben telef-i naks (Yaralayarak ölüme sebebiyet)	28	-	28	6	13	9
Katl-i kasdî (Planlı öldürme)	-	-	-	-	-	-
Katle tasaddi	53	2	51	20	19	14
Ta'til-i uzuv (Organ kesme)	3	-	3	3	-	-
Cebren fi'il-i şen'i (Irza tecavüz)	6	-	6	2	1	3
Cebren fi'il-i şen'îye tasaddi (Irza tecavüze teşebbüs)	8	-	8	4	4	-
Cebren kız kaçırma	47	-	47	17	19	11
Darb ve cerh (Darp ve yaralama)	710	24	686	307	239	1642

Yukarıda ele alınan 11 farklı suç kategorisi, bu dönemde Bitlis'te meydana gelen asayiş olaylarında gözlemlenen fiziksel şiddetin toplamda 710 vakayla en çok darp ve yaralama olaylarında yoğunlaştığını göstermektedir. Öte yandan, 24 vakayla kadınların bu suça çok küçük ölçüde iştirak ettiği görülüyor. Arşivde "amden katl" olarak verilen kasıtlı öldürme şiddete bağlı suçlar sıralamasında ikinciliği almaktadır. Bu suçta da gelenek bozulmamış, kasıtlı olarak adam öldürenlerin 59'u erkek ve yalnızca 1 tanesi kadın olmuştur. Bir kimseyi öldürmeye çalışma eylemini anlatan "katle tasaddî"ye ilişkin verilere baktığımızda, toplamda meydana gelen 53 olaydan yalnızca 2'sinde kadınların dahil olduğunu görüyoruz.

Diğer suçlarda da kadınların hiç payı yoktur. Ayrıca zorla kız kaçırma oranının da yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Geleneksel evlenme olan görücülük usulünün haricinde kalan bu evlenme türü her ne kadar kayıtlara kızların "cebren" kaçırıldığı yolunda geçirilmişse de bu kızlardan bazılarının kendi istekleriyle evlenmeyi arzuladıkları kimselere kaçtıkları düşünülebilir. Diğer bir ihtimal de buradaki kız kaçırma eyleminin evlenmek maksadından ziyade ırza tecavüz amaçlı olmasıdır ki, bu durumda bu kızların hepsinin dönemin eşkıyalık geleneklerinde "dağa kaldırma" olarak anılan kız kaçırma olaylarına maruz kaldığı sonucuna varabiliriz. Yukarıdaki istatistiklere ilişkin bir grafik oluşturulduğunda ortaya şu şekilde bir görüntü çıkar:

Daha önce de belirttiğim gibi, fiziksel şiddet içeren suç eylemlerinde kadınların rolü erkeklerinkine kıyasla oldukça düşüktür. Bu durumun temel izahını geleneksel ataerkil toplum yapısında aramak gerekiyor. Modern dönemle birlikte devlet tedricen şiddeti tekeline almaya başlasa da kamusal alanların görünür aktörleri olan erkeklerin fiziksel şiddete kadınlara kıyasla çok daha fazla başvurduklarını görmek şaşırtıcı olmasa gerek. Kamusal alanlarda kurulan ilişkilerin başlatıcısının erkekler olması, kadınların ise daha ziyade özel alanla çevrelenmiş bir toplumsal evrende hayatlarını sürdürmeleri doğal olarak suç istatistiklerinin de eril bir sonuç vermesine yol açmıştır.

Sonuç

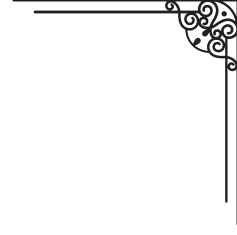
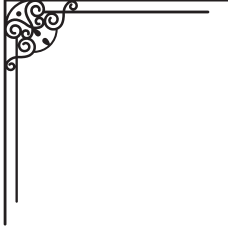
Bir toplumdaki suç oranları, o toplumun yaşayışı, gündelik pratikleri ve iktidarın suça ilişkin algılarını okumak adına bize çok şey anlatır. Şiddete ve onunla bağlantılı olmak üzere suça olan eğilim, suça ilişkin tutulan istatistiklerden gözlemlenebilir. Bunlar ilk bakışta her ne kadar tekil şiddet olayları olarak görünse de nihayetinde toplumsal etkileşimin ve kamusal-özel alan ayrışmasının izlerini taşırlar. Doğal olarak, toplumun geleneksel yaşam biçimlerine, ataerkinin farklı görünümüne altında tezahür etmesine, sosyoekonomik faktörlere ve insanlar arası ilişkilere göre değişkenlik gösteren oranlarda şiddetle karşılaşırız.

Bu noktada durup fiziksel şiddetin kamusal-özel alan ayrışması bağlamında toplumsal uzamda dengelessiz bir dağılım gösterdiğini vurgulamak gerekiyor. Gerçekten de, yukarıda ele aldığım Bitlis örneği bize kamusal alanların kullanımının daha ziyade kime ait olduğunu göstermesi açısından hayli çarpıcıdır. Verilere göre, toplumsal alanların kullanımı doğrultusunda suç oranları erkeklerde oldukça yüksektir. Bir bakıma, fiziksel şiddete dayanan eylemlerden doğan suç unsuru erkeklerin tekeline alınmış gibidir. Bu durumun temel izahı ise yukarıda Pieter Spierenburg'un da değindiği noktaya, yani şiddetin hangi dönemde kimlerin tekeli altına alındığına işaret etmektedir.

İlkçağlardan günümüze gelene dek "dışarı"nın hâkimi, orada tasarrufta bulunma hakkını elinde tutan aktör erkekler olmuş; bu durum da kadın ve çocukları fiziksel şiddet kullanımını kısıtlayan bir faktör olmuştur. Şiddetin fiziksel boyutunun iktidar kurumlarına aktarılması süreci ise aynı nüfus sayımı konusunda olduğu gibi devleti oluşturan ve yöneten asıl toplumsal unsurun erkekler olduğunda müşterek bir fikir birliğinin doğmasına neden olmuştur. Sonuç olarak, II. Meşrutiyet Bitlis'inin yerel örneklerinde de gördüğümüz gibi fiziksel şiddet geniş ölçekte yetişkin erkeklerin dışında kalan nüfusu kapsamayan bir form kazanmıştır.

Kaynakça

- B.O.A., DH.EUM.MTK., 15/25, 11 Rebiülahir 1332 (9 Mart 1914).
B.O.A., DH.EUM.MTK., 9/40, 24 Zilhicce 1331 (24 Kasım 1913)
B.O.A., DH.EUM.MTK., 9/44, 24 Zilhicce 1331 (24 Kasım 1913)
Faruk Kocacık, "Şiddet Olgusu Üzerine", C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, cilt: 2, sayı: 1, 2001.
Herodotus, Histores D'Hérodote. Paris: Librairie de L. Hachette et Cie, 1860.
Lewis Mumford, Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği (çev: Gürol Koca ve Tamer Tosun). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
Necmettin Özerkmen, "Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet", Akademik Bakış Dergisi, sayı: 28, 2012.
Oğuz Polat, "Şiddet", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, cilt: 22, sayı: 1, 2016.
Oğuz Polat'tan akt. Remzi Koçöz, "Şiddet Üzerine", Ankara Barosu Dergisi, sayı: 1, 2011.
Pieter Spierenburg, Cinayetin Tarihi: Ortaçağ'dan Günümüze Avrupa'da Bireysel Şiddet (çev: Yiğit Yavuz). İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
T. W. Adorno, Minima Moralia (çev: Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan). İstanbul: Metis yayınları, 2012.
Uğur Alacakaptan, Suçun Unsurları. Ankara: Sevinç Matbaası, 1975.

I. DÜNYA SAVAŞI: BİTLİS-MUŞ HATTI ÇATIŞMALARININ VİYANA BAŞININA (DEUTSCHES VOLKSBLATT VE NEUIGKEITS WELT BLATT) YANSIMALARI

Doç. Dr. Erdem KARACA

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, erdm.karaca@hotmail.com

Giriş

Üçlü İtilaf Devletleri'nin Osmanlı (Türkiye) Devleti'ne yönelik politikaları, bilhassa 20. yüzyılın başlarından itibaren son derece yıpratıcı ve yıkıcı bir etkiye sebebiyet vermiştir. Bunlardan Fransa, Doğu Hıristiyanlarının hamiliği rolünü üstlenmiş ve Suriye'yi gelecekteki sömürgesi olarak nitelendirmiştir. İngiltere ise, Osmanlı'yı Mısır'dan çıkarmış, aynı zamanda Güney Arabistan'a yerleşmiş ve Kıbrıs'ı ele geçirmiştir. İngiltere'nin bu tutumu, Osmanlı yönetiminin Londra'ya karşı olumlu bakış açısını ortadan kaldırmıştır.^[1]

Bloğun diğer bir üyesi olan Rusya'ya bakıldığında; yüzyıllardır süren sıcak denizlerde bir liman elde etme gayreti/hedefi, öncelikle üç yönde kendini göstermiştir; bunlar İstanbul, Basra ve İskenderun idi. 1877-78 savaşı ve Şarki Anadolu'da ele geçirdiği topraklar onu İskenderun hedefine bir hayli yaklaştırmıştır. Ancak, İngilizler, İskenderun limanının karşısındaki Kıbrıs adasını işgal ederek Rusların atılımını önlemek istemişlerdir. Buna karşın, çıkarlarını korumak isteyen Ruslar, faaliyetlerine devam ederek Ermeni, Slav ve Kürtlere yönelik propagandalarına hız vermişlerdir.^[2] Böylece, Büyük Savaş öncesi Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı iktidarının kaynağı olan Küçük Asya'ya yönelik ilgisi daha da artmıştır.

1 "Die Türkei im Weltkriege", Streffleurs Militärblatt, 7. November 1914, Nr. 36, s. 10.

2 Ermenistan olarak nitelendirilen Şarki Anadolu topraklarının doğal verimliliği, coğrafyadaki metallerin ve minerallerin çeşitliliği ve zenginliği, son yıllarda Fransız ve Rus kapitalistlerini ülkeyi ekonomik açıdan istismar etmeye teşvik etmiştir. Arazi bir zamanlar büyük ormanlarla kaplıydı. Ancak, zamanla sadece Karadeniz kıyısındaki zengin orman varlığı korunabilmiştir. bkz. "Das türkisch-russische Grenzgebiet in Asien", Streffleurs Militärblatt, 7. Nov. 1914, Nr. 36, s. 13-14.

Bu da, demiryolları inşası ve yer altı ve yerüstü kaynakları konularındaki³ teşebbüslerinden açık bir biçimde anlaşılmaktaydı. Diğer taraftan, Balkan Savaşı esnasında düşman kuvvetlerinin Çatalca'da durdurulması halkın kendine güven duymasına vesile olmuş, geleceğe daha umutla bakılmasına imkân vermiştir. Ordunun savunma ve silah gücünün artırılması temel düşünce haline gelmiştir.

İngiltere, Rusya ve Fransa, Almanlarla yürütülen yenilenme çalışmalarını büyük bir endişeyle izlemiştir. Çok geçmeden, Rusya, İstanbul Kolordusunun Alman Korgeneral Liman v. Sanders'in emrine verilmesine karşı sert bir tavır takınmıştır. Zira, bu durum İstanbul Boğazı'nın Alman kontrolüne geçmesi demektir. Geri adım atmak zorunda bırakılan Türkiye, yine de Genelkurmay Başkan Yardımcılığı görevine Alman Bronsart'ı getirmiştir.

Enver Paşa'nın ortaya çıkışı/yükselişi, memur ve subay kadrolarının gençleştirilmesi, ordunun köklü bir biçimde yeniden örgütlenmesi, ordudaki siyasi faaliyetlerin yasaklanması ve her şeyden önce Alman askeri misyonunun atanması, yeni dönemin en önemli gelişmeleriydi.

Bu durum, kısa bir süre sonra nispeten faydalı etkilere yol açmış ve Osmanlı Ordusu'nun ciddiye alınmasının önünü açmıştır. Ordunun sevk ve idaresi, 1912 Balkan Savaşı'yla kıyaslanmayacak kadar ileri bir düzeye taşınmıştır. Almanya'nın aksine, deniz kuvvetlerinin yeniden yapılanması için anlaşmaya varılan İngiltere ise, samimiyetten uzak bir tavır içerisine girmiştir.

Dünya Savaşı başladıktan sonra, İngiliz Amiral Limpus'un 15 Eylül 1914'te Türkiye aleyhinde harekete geçmesi üzerine, İstanbul yönetimi 28 Eylül'de Çanakkale Boğazı'nı kapatma kararı almıştır. Diğer taraftan, iki asırdır Türkiye'nin (Osmanlı) can düşmanı olan Rusya, onu Avrupa'nın dışına itmek için her yolu denemiş, yanı sıra elinden geldiğince Asya'da da yıkım yapmaktan geri kalmamıştır. 27-28 Ekim 1914 günlerinde Karadeniz'de tatbikat yapmakta olan Türk gemilerini takip eden ve bütün tatbikatları engellemeye çalışan Rus filosu, son olarak 29 Ekim'de Türk filosuna karşı saldırgan bir tutum içerisine girmiştir.

29 Ekim 1914'te Karadeniz'deki Türk ve Rus savaş gemilerinin karşılıklı atışları ile süreç değişmiş ve Türkiye, daha fazla formaliteye gerek kalmadan, hâkimiyetleri altındaki milyonlarca Müslüman'a da sıkıntı çektiren Üçlü İtilafa karşı savaşa girmiştir. Denizlerde başlayan savaş, kısa sürede Mısır ve Kafkas bölgelerine doğru genişlemiştir.

Türk donanması, savaşın ilk gününde -aslında Büyük Petro'nun günlerinden beri- Karadeniz'de, Rus donanmasının saldırılarına karşı enerjik bir şekilde tepki göstermiş, Ruslara ağır kayıplar verdirerek 29 Ekim'de unutulmaz bir başarı elde etmiştir. Odessa ve Sebastopol'da, silah mevzileri/depoları ve beş petrol rezervuarı imha edilmiştir. Bu arada İtilaf devletlerinin elçileri İstanbul'dan ayrılmışlardır. Kafkasya sınırına doğru ilerleyen Türk ordusu ise, Trabzon ve Erzurum'u ana üs olarak tayin etmiştir. Önlem alan Ruslar da, Kafkasya sınırı boyunca tahkimat yapmaya başlamışlardır.

---

3 I. Dünya Savaşı'na girildiği yıllarda Osmanlı Devleti'ndeki demiryolları sahipliği şöyleydi: %31'i Osmanlı'ya aitken, %37 Alman, %20 Fransız ve %11 İngiliz şirketlerinin elindeydi. Rusya ise Sarıkamış demiryolu hattına odaklanmış bulunuyordu. Madencilik alanında da, sırasıyla Fransız, İngiliz ve Alman sermayesi baskın durumdaydı. Diyarbakır ve Erzurum'un en çok imtiyaz sahibi iller olduğu kaydedilmiştir. bkz., Nihat Falay, "2. Dünya Savaşı Öncesi ve Sırasında Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu Anadolu, Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 480-481, 483.

Çar Nikola ise, Türkiye'ye karşı savaş ilânı dolayısıyla, ataları tarafından kendisine verilen misyonu içeren ve Karadeniz'de tarihsel sorunların çözümüne giden bir yolun başlangıcından söz ettiği bir manifesto yayımlamıştır. Bununla bağlantılı olarak, Tiflis'teki emperyal Rus valisine, Kafkasya'daki sınırı geçip Türkiye'ye saldırmak üzere emir verilmiştir. Eş zamanlı olarak İngiliz donanmasının Akdeniz'deki hareketliliğinde de bir artış gözlemlenmiş, Akabe bombalanarak Sina Yarımadası'na yönelik girişimler başlamıştır.^[4]

Kafkas Cephesinde Vaziyet

Rus ordusunun, 1 Kasım 1914'de sınırı geçmesi ile Doğu Cephesi'nde harekât başlamıştır. Saldırıyı karşılayacak olan Türk III. Ordu Kumandanlığı'nın bu cephedeki toplam gücü 189.562 insan, 60.877 hayvan nispetindeydi. İaşe, silah, cephane ve malzeme bakımından çok noksan durumda bulunan Türk ordusu, sayısal bakımdan da Rus ordusuna nazaran daha geri durumdaydı.^[5]

Cephede, mevcutları dörder bin civarında olan altı Ermeni alayı Rus Ordusu'nda görev yapmaktaydı. Birinci Ermeni Alayı, Antranik komutasında; İkinci Alay, Armen Garo (Karakin Pasdirmacıyan) komutasında İğdır tarafında; Üçüncü ve Dördüncü Alaylar, Hamazaps ve Keri komutalarında Sarıkamış ve daha sonra Oltu cephelerinde; Beşinci Alay Prens Argoutian komutasında Van cephesinde ve Altıncı Alay Avşaryan komutasında Malazgirt-Bitlis hatlarında gerçekleşen çarpışmalarda yer alacak şekilde konuşlandırılmışlardı.

Bölgenin engebeli arazisini iyi bilen Ermeni birlikleri özellikle öncülük görevi ile Rus kuvvetlerine önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Sarıkamış Harekâtına katılan Yarbay Şerif Bey, Ermeni gönüllü kuvvetlerinin Rus Ordusuna desteğinden bahsederken; "Rusların barış döneminde Kafkasya'da silahlandırdıkları Ermeni çeteleri 1914'te savaş ilanı üzerine ordu birlikleri arasında Bayezid, Eleşkirt ve Pasin sınırlarını geçmişlerdi. Ordu birlikleri ile bağlantılı olmaları yüzünden bu çeteler özellikle Karakilise-Tutak yönünde bizim aleyhimize önemli işler görmüşlerdi." tespitlerinde bulunmuştur.^[6]

Ruslar kadar, Osmanlı Devleti de Kafkas Cephesi'ne büyük önem vermekteydi. Çünkü, Rusların, Basra Körfezi'ne inerek İngiliz kuvvetleri ile birleşmesini önlemek, İran üzerinden Hindistan'a varmak ve İngiliz sömürge yollarını denetim altına almak arzusuna sahipti. Aynı zamanda, Kafkasya'daki Türklerin ve Müslümanların Ruslara karşı bağımsızlık mücadelelerini desteklemek, Berlin Antlaş-

4 Rus askeri çevreleri, Türkiye'nin silahaltında yarım milyon, yedekte ise 300 bin asker rezervine sahip olduğunu tahmin etmiştir. Diğer taraftan, İran Büyükelçisi, Rus Hükümeti'nden, Fars topraklarından Rus askerlerinin derhal geri çağırılması talebinde bulunmuştur. Böylece Müslümanlar için yabancı işgalinden kurtulma vaktinin geldiği düşünülmüştür. bkz. "Die Türkei im Weltkriege", Streffleurs Militärblatt, 7. November 1914, Nr. 36, s. 10-13; Boğazın mayınlanarak tamamen kapatılması emri Weber Paşa'ya verilmiştir. Ayrıca Hariciye Nezareti, İngiliz Sefareti'ne bir nota vermiş ve savaşan ülke gemilerinin tarafsız ülke konumundaki Osmanlı Devleti limanları ve sularında uyması gereken şartları 14 madde halinde bildirmiştir. bkz., Ali Kaşığıuşun, "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girmesi İçin Almanya'nın Takip Ettiği Stratejiler", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 80-81.; İngiliz ve Fransız savaş gemilerince takip edilen Alman Goben (Yavuz) dretnotu ve Breslau (Middilli) kruvazörü Çanakkale Boğazı'ndan içeriye girmişlerdir. İtilaf güçleri gemilerin derhal teslimini istemişlerdir. Bunun üzerine Almanya, Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasında görevlendirilmesi karşılığında adı geçen savaş gemilerini Osmanlı Devleti'ne satmaya karar vermiştir. Böylece gemiler 80 milyon mark karşılığında satın alınmış ve Amiral Souchon, Bahriye Nezareti emrinde donanma birinci komutanlığına atanmıştır (9 Eylül 1914). bkz., Ozan Tuna, "Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914), Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 199-200.

5 İsmail Eyyüpoğlu, "91.Yılında Sarıkamış Taarruzu", A. Ü. Türkiyat Arşt. Enstitüsü Dergisi, Sayı 31, Erzurum, 2006, s. 95.

6 Sarıkamış, Oltu ve Kağızman havalisinekonuşlandırılan Ermenigönüllü alayları, teçhiz edilerek, Narman, Kötek, Pasinler, Karakilise, Bayezid istikametinde harekete geçirilmiştir. Bu alaylar, geçtikleri İslâm köylerini yağma ve talan etmişlerdir. Hatta, beşikteki çocuğa varıncaya kadar ahaliyi katletmişlerdir. Bu zulmü duyan daha gerilerdeki köylerin Müslüman ahalisyerlerini yurtlarını terk ederek iç bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır. bkz., Muammer Demirel, "Sarıkamış'ta Ermeni Olayları", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 31, Erzurum, 2006, s. 108-109.

ması ile kaybedilen toprakları geri almak, Bakü, Ortadoğu ve Hazar petrollerini kontrol altına almak, Türk dünyasını birleştirmek ve Ermenilerin katliam ve zulümlerini önlemek istemiştir.^[7]

Rus varlığını bölgeden çıkarmak için seferber olan Osmanlı Devleti, 22 Aralık 1914'te Sarıkamış Harekâtı'nı başlatmıştır. Ne var ki, harekâtın kaderini Kasım 1914'te gerçekleşen Köprüköy ve Azap Muharebeleri belirlemiştir. Zira Erzurum merkezli III. Ordu, Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nde Ruslara karşı üstünlük sağlayarak sınırdan içeri girmiştir. Ruslar, bu anda Sarıkamış'ta büyük ölçekli askeri güç bulundurmuyorlardı. Şayet, III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Köprüköy ve Azap Muharebeleri'ni kazandıktan sonra harekâta devam etseydi Sarıkamış'ı alma olasılığı çok yüksekti. Böylece bir ay sonra yapılacak Sarıkamış taarruzuna gerek kalmayabilirdi. Ne var ki, Hasan İzzet Paşa birlikleri Erzurum'a çekerek savunma stratejisi uygulama yoluna gitmiştir.^[8]

Ruslar, Şarki Anadolu'da iki güzergâhı/yolu işgal ve kontrol etmenin gereğine inanmışlardır. Bunlardan ilki; Kars'tan Erzurum'a Zivin (Sarıkamış'ta Kale), Köprüköy ve Hasankale (Pasinler) üzerinden geçerken, ikincisi de; Erivan'dan başlayıp Bayezid, Karakilise ve Eleşkirt'e ulaşan hat idi. Son hat, bilhassa Aras Vadisi'nden başlayıp Fırat Vadisi'nin güneyine kadar uzanmaktaydı. İçerisine Tutak ve Malazgirt'i alan bu hat, Bitlis'i de tehdit etmekteydi. Aynı zamanda Ruslar, Musul yolunu bloke ettikten sonra, güçlü bir orduyla Erzurum'u geçerek Harput ve Diyarbakır'a da ilerleyebilirdi.^[9]

Nitekim, Sarıkamış başarısızlığının ardından harekete geçen Rus ordusu, 1915 yılı Ocak ayının başında, III. Ordu'nun takviye almasına fırsat vermeden, Türk savunma hattını aşarak Erzurum'u ele geçirmek için Köprüköy-Erzurum yönünde saldırıya geçmiş, uzun ve kanlı savaşımlardan sonra 16 Şubat 1916 günü Erzurum'a girmiştir. İlerleyişe devam eden Ruslar, 17 Şubat'ta Muş'u, 2 Mart'ta da Bitlis'i işgal etmiştir. Rus Kafkas Ordusu, Oğnut-Muş-Bitlis hattına ulaştığı esnada, Mustafa Kemal Paşa da XVI. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'a ulaşmıştır (27 Mart 1916). II. Kafkas Tümeni ve bir süvari alayından oluşan Rus kuvvetleri, Bitlis'in 10-15 km. güneyine kadar (Şeyh Ömer-Hürmüz-Yukarı Ölek hattına) ilerlemeyi başarmıştır. Rus kuvvetlerine karşı Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı XVI. Kolordunun V. Tümeni Kamboş-Şetek-Şeyhcuma hattında savunma vaziyeti almıştır.^[10]

Diğer taraftan, Rus Kafkas Ordusu IV. Kolordu Komutanı Tümgeneral Abatsiyev'in, Bitlis Harekâtı hakkında verdiği malumatlar Müslüman ahalinin maruz kaldığı zulmün büyüklüğünü gözler önüne sermiştir. Abatsiyev, "[...] Birçoğu Türkiye Ermeni'si olan Ermeni birliklerine gelince, Bitlis'in alınmasının üçüncü gününde, gönüllülerin Müslümanlara yönelik kesintisiz tecavüzlerden dolayı bu birliği şehrin dışına çıkarmak zorunda kaldım ve Bitlis-Muş arasındaki konaklama yerine gönderdim. [...] Tatvan'da ise şöyle bir olayın yaşandığını biliyorum: Evlerden birinde avcı taburları ve Ermeni gönüllüleri birlikte konaklamışlardı. Avcı taburu yirmiden fazla Müslüman çocuğu eve alarak yemek vermişler. Avcı taburu keşfe gönderildiklerinde bütün çocukları doğranmış bir şekilde bulunmuş. Yokluklarında evde sadece Ermeniler varmış. [...] soruşturma sonunda bunu Ermenilerin gerçekleşt-

7 Bahattin Demirtaş, "Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, Nisan 2017, s. 169.

8 Hümmet Kanal, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 54, 2 (2014), s. 90.

9 Rus ordusu, böyle bir harekât için yeterince güçlü değildi ve Türk karşı saldırısı neticesinde çökecekti. Bu arada bir Rus kutası İran üzerinden Van istikametinde Türk topraklarına girmiştir. Türkiye bu girişim karşısında akıllıca ve temkinli hareket etmiştir. Çoruh Vadisi ve Batum yönünde daha küçük ölçekli operasyonlarını başlatmıştır. bkz. "Das türkische Vordringen im Kaukasus", Deutsches Volksblatt (Mittag-Ausgabe), 27. Januar/Ocak 1915, Jahre/Yıl: 27, Nr. 9363, s. 3.

10 Mustafa Kemal Paşa, Sason ve Mutki bölgelerinde bulunan Milis Kuvvetleri'ne 6 Nisan 1916'da talimat göndererek: Mutki'deki milislerin Hacı Musa Bey komutasında toplanmasını; Sason'daki milislerin Mahbuban ve Tabuk üzerinden Sason'a gelen istikametleri korumasını; Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezelerin V. Tümen Komutanı'nın emrinde kalmasını ve bölgede bulunan en büyük mülkiye memurlarının milis müfrezelerinin idaresini sağlamaya yardımcı olmalarını istemiştir. bkz. Haluk Selvi, Bülent Cırık, "Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, Sakarya, 2014, s. 208.

tirdiğini kesinlikle tespit ettim. Ama ne yazık ki suçlular ortaya çıkarılamadı. Ermeni gönüllüler meseleyi öyle karışık hale getirdiler ki, işin içinden çıkmak mümkün olmadı."^[11] kaydını, adeta tarihe bir itiraf ve kanıt olarak düşmüştür.

Bitlis-Muş Hattında Çatışmalar

Nisan-Temmuz 2016

22 Nisan 1916 günü İstanbul'dan paylaşılan resmi açıklamalara göre; gerçekleştirilen sürpriz taarruz sonucunda, Bitlis'in hemen güneyindeki Mutki mevkiinde bulunan düşman kuvvetleri, yüzlerce ölü ve yaralıyı geride bırakarak Bitlis'ten kaçmaya zorlanmıştır. Muş'un batısındaki Kozma Dağı'nda dört saat süren savaştan sonra da Rus kuvvetleri tekrar doğuya doğru atılmıştır. Aşkale'nin doğusundaki çatışmalarda ise, Rusların saldırıları durdurulmuş, yürütülen karşı saldırı ile ağır kayıplar vererek geri çekilmeleri sağlanmıştır. Trabzon'dan güneye doğru ilerlemeye çalışan bir düşman kuvveti de Cevizlik mevkiinde durdurulmuştur.^[12]

25 Nisanda, bir "düşman" (Rus) tugayı üç koldan Bitlis'in güneyinde sağ kanattaki (Türk) mevzilere saldırmıştır. Çatışmalar sekiz saat sürmüştür. Mevzilere 300 metre kadar yaklaşıldığı bir anda, gerçekleştirilen bir saldırı neticesinde Rus kuvvetleri büyük kayıplara/başarısızlığa uğratılmış ve 2 km kuzeye atılmışlardır.^[13] Aynı gün, Kozma Dağı'nın kuzeyine mevzilenmiş olan Türk kuvvetlerine saldıran Rus kuvvetleri, yedi saat süren savaştan sonra, esir de vererek, çekilmek zorunda bırakılmıştır.^[14] 29 Nisan tarihli resmi raporda; Ruslar, Erzurum'un güneybatısındaki birliklerini geri çekildiğini, buna karşın Bitlis bölgesindeki güçlerinin güneye doğru ilerlediğini bildirmişlerdir. Böylece Ruslar, Bitlis'te bir aydan fazla bir süredir yakın yüksekliklerde sabitlemekle meşgulken, yaşanan savaşları sadece keşif devriyeleri arasında gerçekleşen küçük çarpışmalar olarak tasvir etmek istemiştir. İddia edilen ileri hareketleri, bu nedenle, siperlerinin tahkimatından başka bir şey değildi.^[15]

Rusların bildirdiğine göre; "Ermenistan" (Şarki Anadolu) boyunca Türkler karşı taarruza geçmiştir. Erzincan, Erzurum, Bayburt ve Bitlis'e karşı Türkler saldırılarını artırmışlardır.^[16] Kaydedilen çatışmalar neticesinde Bayburt, Gümüşhane ve Erzincan köyleri Rusların eline geçmiştir. Yine de, Rusların kanlı kayıplar pahasına elde ettikleri ilerlemeler, bu cephedeki "genel durumumuzu" (Türk kuvvetlerinin) etkileyecek biçimde olmamıştır. Rus ordusunun resmi kayıtlarında yer alan "geri çekilmemiz" hakkındaki abartılar, esasında durumdan kaynaklanan bir zorunluluk idi. Bu nedenle, geri çekilmekle ilgili bilgilerin yer aldığı raporlar asılsızdı. Ruslar, çekilme hareketini bir kaçış olarak tasvir etmeye çalışmışlardır. Oysa, düşman ateşi tarafından tahrip edilen iki gömme (sabit) topun dışında, ordumuzun hiçbir şey kaybetmediğini belirtmek gerekirdi. Çok sayıda esir de elde edilmiştir.

11 Mehmet Şalih Mercan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Van Gölü Çevresinin İşgalini Hazırlayan Ermeni Olayları ve Rusların İşgali", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 2, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 232.

12 Der Krieg der Türken mit dem Vierverband, (Neuigkeits) Welt Blatt, 26. April/Nisan 1916, Jahre: 43 (Viyana), Nr. 95, s. 5.

13 Der türkische Kriegsbericht", (Neuigkeits) Welt Blatt, 29. April 1916, Jahre: 43 (Viyana), Nr. 98, s. 7; Bitlis'teki Rus kuvvetlerinin savunma amaçlı kurulduğu/konuşlandırıldığı belirtilmiştir. bkz, "Vor grossen Kampfen im Kaukasus", (Neuigkeits) Welt Blatt, 6. Mai/Mayıs 1916, Jahre: 43 (Viyana), Nr. 104, s. 6.

14 29-30 Nisan tarihlerinde Aşkale'nin batısında da saldırıya geçen Ruslar, ilk eteplasiperlerden birini işgal etmeyi başarmıştır. Ancak, gerçekleşen karşı saldırıdan sonra kaybedilen siper geri alınmıştır. bkz, "Der Krieg der Türkei mit dem Vierverband: Kaukasusfront", (Neuigkeits) Welt Blatt, 3. Mai 1916, Jahre: 43 (Viyana), Nr. 101, s. 5.

15 Russische Erfindungen über angebliche Truppenkämpfe bei Erzerum", (Neuigkeits) Welt Blatt, 14. Mai 1916, Jahre: 43 (Viyana), Nr. 111, s. 8.

16 Der Krieg der Türkei mit dem Vierverband. / Die Offensive der Türken in Armenien.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 7. Juni/Haziran 1916, Jahre: 43 (Viyana), Nr. 130, s. 5; "Die Gegenoffensive der Türken im Kaukasus", Deutsches Volksblatt (Morgen-Ausgabe), 7. Juni 1916, Jahre: 28 (Viyana), Nr. 9853, s. 3.

Erzincan'ın kaybı üzüntü verici, ancak, genel operasyonlar üzerinde hiçbir etkisi olmayacaktı. Muş ve Bitlis bölümlerinde durum değişmemiştir. Kısa süre sonra gelişecek olan operasyonlar, Rusların, yayınlarında ne kadar yanıltılmış, ne kadar aceleci olduğunu gösterecekti.^[17]

Ağustos 2016

Milli Haber Ajansı'nın 2 Ağustos günü Kafkas Cephesiyle ilgili İstanbul'dan bildirdiği malumata göre; Bitlis ve Muş bölgesinde "düşmanın" (Rusların) 7 piyade ve 4 süvari alayı ile beş gün boyunca, 30 top ve obüs desteğinde, sürdürdüğü sürekli saldırılar geri püskürtülmüştür. Saldırı neticesinde Ruslar 3000 kayıp vermiştir.

1 Ağustos'ta, takviye ettikleri kuvvetlerle yedi saat süren bombardımandan sonra saldırıya geçen Ruslar tekrar büyük kayıplar vermişlerdir. Saldırıya bağlı olarak (Türk) "birliklerimizin" pozisyonları bir miktar geriye alınmıştır.

"Düşmanın", özellikle Erzincan'ın batısına doğru ilerleme eylemi başarısız kılınırken, Pulathane (Trabzon) işgalden kurtulamamıştır. Karadeniz kıyısında uçan bir Rus uçağı ise vurularak düşürülmüştür. Ele geçirilen uçakla birlikte, bir deniz subayı ve bir asker yakalanmıştır.^[18]

3 Ağustos tarihli beyanata göre; Erzurum'un yaklaşık 80 kilometre güneyindeki Oğnut'a karşı Rusların saldırısı durdurularak, topçular tarafından dövülmüştür. Bitlis ve Muş bölümünde ise herhangi bir değişiklik olmamıştır.^[19]

4 Ağustos tarihli beyanata göre; "müfrezelerimiz", Bitlis'in güneyindeki yüksek alanlarda kuvvetlendirilmiş bir çizgide bulunan düşmana saldırmış ve ilk hattaki siperleri ele geçirmiştir. Muş'un güneyindeki Rus birlikleri de konumlarından atılarak, doğuya doğru sürülmüştür. 2 subay, 1 bölük komutanı ve 40 asker esir alınmıştır.^[20]

6 Ağustos tarihli beyanata göre; "düşmanın" şiddetli direncine rağmen, Bitlis'in 6 km güneybatısındaki Nebat Dağı ele geçirilmiştir. Aynı şekilde, Bitlis'in güneydoğusundaki Kurtik Dağı'na yönelik saldırı da başarıyla devam etmekteydi. Muş yönünde 5 Ağustos'ta gerçekleştirilen saldırı ise, çok dik olan Kozma Dağı'nda sona ermiştir. Düşmanı takip eden "birliklerimizin" bir kısmı, Muş'un 16 km doğusunda bulunan Kızılağaç köyüne yerleşmiştir. Çatışmalar esnasında, 1 teğmen, 200'den fazla asker esir alınmıştır. 2 adet 15 santimetrelik obüs ve 5 adet sahra topu, 6 makineli tüfek ele geçirilmiştir.^[21]

7 Ağustos tarihli beyanata göre; Bitlis, Muş ve Oğnut yönünde başlatılan saldırı yavaş da olsa uygun bir vaziyette ilerlemekteydi. Bitlis'e yönelik saldırılar sonucunda, Bitlis'in güneyinde yer alan tüm düşman mevzileri ele geçirilmiştir. Ayrıca, Muş'un 8 km güneyinde "düşmana" karşı yapılan

17 Die russisch-türkischen kämpfe im Kaukasus und in Persien", (Neuigkeits) Welt Blatt, 30. Juli/Temmuz 1916, Jahre: 43 (Viyan), Nr. 173, s. 8.

18 "Der türkische Kriegsbericht. Schwere Kämpfe an der Kaukasusfront.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 4. August/Ağustos 1916, Jahre: 43 (Viyan), Nr. 177, s. 8.

19 "Der türkische Kriegsbericht. Kaukasusfront.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 5. August 1916, Jahre: 43 (Viyan), Nr. 178, s. 8.

20 "Der türkische Kriegsbericht. Erfolge der Türken im Kaukasus.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 6. August 1916, Jahre: 43 (Viyan), Nr. 179, s. 9.

21 "Der türkische Kriegsbericht. Neue Erfolge der Türken in Persien und im Kaukasus.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 8. August 1916, Jahre: 43 (Viyan), Nr. 180, s. 7.

saldırı başarıyla taçlandırılmış ve Muş'a çekilmeleri sağlanmıştır. Muş'un kuzeybatısındaki birlikler Murat Nehri'ne ulaşmıştır. 6 Ağustos'taki saldırı sırasında, Oğnut'un güneydoğusunda, bir top ve dört mühimmat vagonu ele geçirilmiş, 200 Rus askeri yakalanmıştır. Erzincan ve Kelkit hatlarında çeşitli noktalarından gerçekleşen düşman karşı saldırıları, "birliklerimizin" direnişi karşısında ağır kayıplar verdirilerek durdurulmuştur.

8 Ağustos'ta, yoların ve iletişim hatlarının kullanılamaması ve mevsimin yarattığı güçlükler nedeniyle bir zamanlar Bitlis ve Muş bölgesinde yerleşen Rus güçleri, "birliklerimizin" baskısı ve şiddetli saldırıları karşısında yavaş yavaş geri çekilmeye zorlanmış, çok sayıda silah, tüfek ve esir elde edilmiştir. Bitlis ve Muş'un güneyinde, düşmanın şimdiye kadar en inatla savunduğu dağ silsilesi bir gün önce tamamen ele geçirilmiştir. 7-8 Ağustos gecesi "askerlerimiz" Bitlis şehrini geri almışlardır. Türk birlikleri, Murat yönünde kaçan düşmanı takip etmiş, Muş ve Bitlis'e yerleşmeyi başarmıştır.^[22]

9 Ağustos tarihli beyanata göre; "Sağ kanadımız" Muş'un kuzeyindeki geçitlere (Buglan Geçidi) doğru ilerleyişini sürdürmüş ve Oğnut Köyü'nün (Kiği'ya bağlı) batısındaki düşman mevzilerine 8 km'lik bir hatta pozisyon almıştır.^[23] Buglan Geçidi'nin doğu girişini savunan düşman birlikleri, söz konusu geçişin doğusundaki Ziyaret Köyü'ne doğru itilmiştir.

10 Ağustos tarihli beyanata göre; Bitlis'in kuzeyi, doğusu ve batısı tamamen ele geçirilmiştir. Rahovo (Rahva) Geçidi'nde tutunmaya çalışan düşman güçleri ile de savaşılmıştır. "Birliklerimizin" bir diğer kısmı, Van Gölü'nün batı sahilleri yönünde geri çekilmekte olan düşmanı şiddetli bir takibe almıştır.

Diğer taraftan, Kiği istikametinde ilerleyen birlikler, 9 Ağustos'ta Kiği'yi Ruslardan geri almıştır. Kiği'nin güneyinde, aralarında 2 teğmenin de bulunduğu 80 ceset tespit edilmiştir. Ayrıca, sekiz kişiden müteşekkil "devriyemizden" biri, Kiği'nin kuzeyinde 20 kişilik bir düşman devriyesiyle çarpışmış ve 18'ini esir almıştır. "Düşmanın" merkez ve sol kanadını sağlamlaştırma teşebbüslerine ise devam ettirilen hücumlarla izin verilmemiştir.^[24]

11^[25], 12^[26] ve 13 Ağustos tarihli beyanatlara/haberlere göre; Tatvan'ın güneyinde yüksek alanlarda mevzilenmiş olan "düşman" kuvvetleri, "birliklerimiz" tarafından Ahlat'ın kuzeyine doğru sürülerek, Tatvan ve kuzeyindeki yamaçlar elde edilmiştir. Böylece, Bitlis'in kuzeyinde, 30 km'lik bir mesafede düşmandan hiçbir iz kalmamıştır. Muş'ta da "düşman" askerleri hem bozguna uğratılmış, hem de esirler ele geçirilmiştir. Çatışmalarda, pek çok tüfek ve mühimmat da elde edilmiştir.^[27] "Petit Journal"ın Tiflis'ten bildirdiğine göre: Türk ilerleyişi Bitlis ve Muş'un kuzeyine doğru geçmiştir. Ayrıca,

22 Der türkische Kriegsbericht. Kaukasusfront", "Hoher Erfolg der Türken bei Bitlis im Kaukasus über die Russen.", "Einmarsch der Türken in Müsch und Bitlis.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 10. August 1916, Jahre: 43 (Vişana), Nr. 182, s. 6, 8.; 12 Ağustos günü yapılan açıklamada, Murat Nehri'nin kuzeyine sağlam bir şekilde ayak basılmıştır. bkz, "Der Krieg Der Türkei mit dem Vierverband.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 15. August 1916, Jahre: 43 (Vişana), Nr. 186, s. 7.

23 Türkischer Tagesbericht. Kaukasusfront", Deutsches Volksblatt (Morgen-Ausgabe), 11. August 1916, Jahre: 28 (Vişana), Nr. 9917, s. 2.

24 Der türkische Kriegsbericht. Weiteres Vordringen der Türken an der Kaukasusfront.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 12. August 1916, Jahre: 43 (Vişana), Nr. 184, s. 8.; "Die Kämpfe der Türken.", Deutsches Volksblatt (Morgen-Ausgabe), 14. August 1916, Jahre: 28 (Vişana), Nr. 9920, s. 2.

25 Askerlerimizin bir kısmı"Van Gölü'nün batısında yer alan Tatvan'da kalan Rus kuvvetlerine saldırmış, kuzeye doğru atmıştır. bkz, "Türkei. Der türkische Generalstabsbericht.", Innsbrucker Nachrichten, 13. August 1916, Nr. 374, s. 1-2.; "Türkischer Generalstabsbericht", Allgemeiner Tiroler Anzeiger, 14. August 1916 (Mittags-Ausgabe), 9. Jahrgang, Nr. 375, s. 1.; "Kafkas Cephesi'nde sağ cephada hareketimiz emniyetle tevsi ediyor. Bir kısım kütümüz (Van Gölü'nün garp kenarında (Tatvan) cenubunda kalan Rus kuvvetlerini baskın neticesinde şimale atmıştır. Muş'un şimalinden geçen (Murat) suyuna kadar olan arazi düşmandan tathir edildi. (Oğnut) ile (Kiği) ve garbindaki mntıkada düşman küt'atı muhtelif istikametlerde ric'atına devam ediyor." bkz, "Tebliğ-i resmi", Tercüman-ı Hakikat, 11 Ağustos 1916, Nr: 12687, s. 2.

26 Bir kısım askerlerimiz", Van Gölü'nün batısındaki Tatvan'a baskın yaparak Rus kuvvetlerini kuzeye doğru atmıştır.bkz, Türkischer Kriegsbericht", Grazer Tagblatt, 13. August 1916 (Zweite Morgen-Ausgabe), 26. Jahrgang, Nr. 223, s. 23-24.

27 Türkischer Tagesbericht. Kaukasusfront", Deutsches Volksblatt (Morgen-Ausgabe), 15. August 1916, Jahre: 28 (Vişana), Nr. 9921, s. 2.; "Die Türkei und ihre Feinde.Kaukasusfront", Pilsner Tagblatt, 15. August 1916, 17. Jahrgang, Nr. 225, s. 3.

Türk karşı saldırısı, Kafkas Cephesi'nin tamamına yayılmıştır.^[28] 1917 Mart ayında Rusya'da ihtilal başlayınca Kafkaslarda önemli gelişmeler meydana gelmiş, müzakerelere başlayan Rus-Türk heyetleri 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni imzalamaya karar vermişlerdir. Kısa süre sonra, başta Evliye-i Selase olmak üzere daha evvel kaybedilmiş olan topraklarını geri almak niyetinde olan Enver Paşa, Erzincan Mütarekesi'nin geçersizliğini ilân ederek, Türk birliklerine yeniden ilerleme emrini vermiştir (5 Şubat 1918). Birliklerin, bütün cephe genelinde harekâta başlaması 12 Şubat günü gerçekleşmiştir.^[29]

Türkiye ve Almanya'nın giderek artan baskısı sonucunda Sovyet rejimi ile 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Rus işgali altındaki Türk toprakları kurtarılmıştır. Ayrıca, Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri de tekrar anavatana katılmıştır. Ancak, Almanya'nın Kafkaslardaki hammadde kaynaklarına sahip olma isteğine karşılık, Osmanlı'nın da Kafkaslar üzerinden Orta Asya Türkleri ile bağlantı/ilişki kurma amacına matuf politikalar izlemesi üzerine iki müttefik zaman zaman sıcak çatışmanın eşğine kadar gelmişlerdir.^[30]

Bitlis-Muş Zaferinin Önemine Dair

Hülasa; 16. Kolordu Kumandanlığına getirilen Mustafa Kemal Paşa, hazırlıkları tamamladıktan sonra, 2 Ağustos 1916'da taarruza geçmiş; düşmanı tutunabildiği yerlerden söküp atarak, 7 Ağustos'ta Muş'un, 8 Ağustos'ta Bitlis'in, 10 Ağustos'ta da Tatvan'ın geri alınmasını sağlamış ve düşmanı 40-50 km kadar daha gerilere çekilmek zorunda bırakmıştır. Kasım ayına kadar harekâtını sürdüren 16. Kolordu, Gevaş'ı (Gölü'nün güneyi) da geri almıştır. Ancak ordunun iaşesinin yetersiz olması sebebiyle ileri harekât durdurulmuştur.^[31]

Değerlendirmelere göre, Türk birlikleri, Rusları ve onların Ermenistan'daki ilerlemelerini beklenenden daha hızlı durdurmayı başarmıştır. Birkaç gün önce/içerisinde "müttefik birlikler" tarafından elde edilen başarılar, an itibarıyla güney cephesinde büyük bir ilerlemeyle taçlandırılmıştır. Zira, Türkler, Bitlis-Muş Cephesi'ni ve iki önemli merkezi ele geçirmeyi başarmışlardır. Artık Van Gölü'nün batısı ellerine geçmiştir. Ele geçirilen Bitlis, Van Gölü'nün hemen batısında, Muş ise Bitlis'in kuzeybatısında yer almaktaydı. Türkler tarafından fethedilen kıyı şeridi yaklaşık 5-7 km ve Bitlis'e olan mesafe ise yaklaşık 25 km idi. Son raporlara/haberlere göre, Rusların artık Türk birliklerine galip gelemediği ve durduramadıkları ortaya çıkmıştır.

Zorlu "Ermenistan" (Şarki Anadolu) ve Anadolu'nun tamamı boyunca İstanbul'a doğru ilerlemenin hayali -ki; hala Rus gazetelerinin dile getirdiği-, ateşli bir hayal gücünün ürünüden başka bir şey değildi. Türklerin son dönemdeki başarıları Rusları böyle bir girişimi gözden geçirme noktasına getirmiştir. Ancak, Türklerin Galiçya'ya asker gönderdiğinin farkına varan "düşman" (Rus-İngiliz), böylesine bir bölünmenin Türklerin güçlerini zayıflatamayacağına inanmış ve bundan büyük sevinç duymuştur. Binaenaleyh, Ruslar, birkaç hafta boyunca bölgede iyi bir yer edinebildiler. Zira, iyi bir

28 Der türkische Vormarsch im Kaukasus.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 25. August 1916, Jahre: 43 (Viyana), Nr. 194, s. 7; Bitlis'in kuzeyinde "gönüllülerimiz" bir düşman keşifkuvvetinipüskürtmüştür. bkz, "Der türkische Kriegsbericht.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 11. Februar 1917, Jahre: 44 (Viyana), Nr. 33, s. 4.

29 Selma Yel, "Mondros Mütarekesi ve Elviye-i SelaseninTahliye Edilmesi", Turkish Studies (International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic),Volume 3/4 Summer 2008, s. 923-924.

30 Kemal Özden, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu Arasındaki Ziyaret Diplomasisi", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 126-127.

31 Abdulaziz Kardaş, "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali veKurtuluşu (1915-1918)",ASOS Journal (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi), Yıl: 3, Sayı: 10, Mart 2015, s. 185.

demiryolları vardı. Tahkimatın inşa edilmesi için zeminin doğal koşullarından nasıl yararlanacaklarından da mükemmel şekilde anlıyorlardı. Oysa Türkler, Rusların süratli bir şekilde aldığı önlemlere karşı koyma imkânına sahip değildi. Yine de, Ruslar, batıya doğru attığı her adımda, kendi durumlarını daha da kötüleştirirken, Türkler istikrarlı bir şekilde gelişmiştir/ilerlemiştir. An itibarıyla, Rus üstünlüğünün belli bir dereceye kadar dengelendiği zaman gelmiş gibi görünüyordu. Zira, Muş dağlık bölgesindeki Rus mevkiileri/mevzileri savunma yapmak için mükemmeldi. Türk askerlerinin fetihleri, Rusların sahip olduğu avantajlara rağmen, "müttefiklerimizin" güçlü bir üstünlüğe sahip bulunduğunu göstermekteydi. Muş ve Bitlis'in ele geçirilmesi "Ermenistan'daki" savaş durumunu doğru bir şekilde aydınlatmaktaydı. Bu sadece ikincil bir savaşmış gibi görülse de, başarısı o kadar büyüktür ki, olduğundan daha büyük bir öneme sahip olduğu reddedilemezdi.^[32]

Bulgar Genelkurmay Başkanı "Vpenni Izvestia"ya verdiği beyanatta, Türklerin Tahran'a doğru ilerlemesini bir zafer olarak değerlendirmiştir. İran'da Rus ordusunu yendikten/avladıktan sonra, onları Basra Körfezi'nden uzak tuttuğu gibi, Van Gölü'nün güneybatısından 100 kilometre ilerleyerek, Muş ve Bitlis gibi önemli merkezleri ele geçirerek, bölgeden kovmuştur. Açıklamasında, güneyde, Bağdat'a yönelik operasyonlarda bulunan Rus kuvvetlerinin de yenildiğini ve böylece; Türklerin bütün bu başarılarının, Türk ordusunun mücadelecisi ve atak ruhunun tamamen bozulmamış olduğunu ve Küçük Asya'daki Rusların artık Türk taarruzuna dayanacak yeterli güce sahip olmadığını ispatlar nitelikte gördüğünü de belirtmiştir.^[33]

Sonuç

Haberlerinin tamamına yakınına resmi beyanatlar çerçevesinde kaleme alan (Neuigkeits) Welt Blatt ve Deutsches Volksblatt gazeteleri, Osmanlı Devleti'nin/Türkiye'nin itilaf devletleri yanında savaşa girmesini doğru ve haklı bir adım olarak ve de büyük bir sevinçle dile getirmiştir.

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'ya yönelik yıpratıcı ve yıkıcı politikalarının ardı arkası kesilmemektedir. Bu durum 20. yüzyıla girildiğinde adeta zirveye çıkmıştı. 27-28 Ekim 1914 günlerinde Karadeniz'de tatbikat yapmakta olan Türk gemilerini takip eden ve bütün tatbikatları engellemeye çalışan Rus filosu, son olarak 29 Ekim'de Türk filosuna karşı saldırgan bir tutum içerisine girmiştir. Ancak, bu süreç/durum, Karadeniz'deki Türk ve Rus savaş gemilerinin 29 Ekim 1914'te karşılıklı atışları ile değişmiş ve Türkiye, daha fazla formaliteye gerek kalmadan, hâkimiyetleri altındaki milyonlarca Müslüman'a da sıkıntı çektiren Üçlü İtilafa karşı savaşa girmiştir.

Girişilen savaşta Kafkas Cephesi büyük önemi haiz bir konumdaydı. Osmanlı'nın/Türkiye'nin, Rusların, Basra Körfezi'ne inerek İngiliz kuvvetleri ile birleşmesini önlemesi, aynı zamanda, Kafkasya'daki Türklerin ve Müslümanların Ruslara karşı bağımsızlık mücadelelerini desteklemesi, Berlin Antlaşması ile kaybedilen toprakları geri alması, Bakü, Ortadoğu ve Hazar petrolünün kontrolünü

32 "Die Eroberung von Bitlis und Müsch.", Deutsches Volksblatt (Morgen-Ausgabe), 16. August 1916, Jahre: 28 (Vienna), Nr. 9922, s. 2-3.; 1916 yılında Almanya'ya giden Başkomutan Vekili İsmail Enver Paşa, Bad Kreuznach'daki Genel Karargâh'ı ziyaret etmiştir. Görüşmede bulunduğu Alman Orduları Başkomutanlarından General Feldmareşal Paul von Hindenburg'un, İttifak Devletleri Ordularının tek elden yönetilmesi isteğine, "Harbin kesin sonucu Avrupa'da alınacaktır ve ben, oradaki mücadele için tüm güçlerimi kullanmaya hazır halde bulunacağım" diyerek, Hindenburg'un yaklaşımına destek vermiştir. Talep üzerine, kısa bir süre sonra da 19. ve 20. Tümenlerden oluşan 15. Kolordu Galiçya'ya hareket etmiştir. Diğer taraftan, İran (300 bin Rus), Irak ve Mısır (200 bin İngiliz) cephelerinde toplamda 500 bin itilaf askeri Osmanlı Ordusu karşısında bulunmaktaydı. bkz., Mehmet Serez, "Alman İttifakı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 466-467.

33 "Der Krieg der Türkei mit dem Vierverband.", (Neuigkeits) Welt Blatt, 19. August 1916, Jahre: 43 (Vienna), Nr. 189, s. 6.

sağlaması, Türk dünyasını birleştirmesi ve Ermenilerin katliam ve zulümlerini önlemesi, yerine getirmesi gereken yükümlülükler haline gelmiştir. Tersine, asırlardır İstanbul, Basra ve İskenderun yönünde mevzi elde etmek isteyen Rusların da, sıcak denizlerde bir liman elde etme amacı Kafkas ve Karadeniz hattını daha da kritik seviyeye çıkarmıştır. Ruslar, Kafkas Cephesi'nde ilerlerken bölgeyi iyi bilen ve Osmanlıya düşman olan Ermenilerden de en etkili bir biçimde yararlanmışlardır.

Erzurum (16 Şubat 1916), Muş (17 Şubat) ve Bitlis (2 Mart) şehirlerini ele geçiren Ruslar, Diyarbakır istikametinde ilerlemek için adeta gün saymaya başlamışlardır. Doğru planlama, sevk ve idareyle harekete geçen Türk genelkurmayı ve ordusu, Rusların bu beklentisini boşa çıkarmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın yönetiminde, Nisan ayında Mutki'den başlatılan sürpriz taarruzun ardından Ağustos ayının sonuna doğru Bitlis, Tatvan, Muş geri alınarak Oğnut, Kiğı mevkiine kadar varılmıştır.

Bitlis ve Muş'un geri alınması esasında düşünüldüğünden daha büyük bir önemi haizdir. Zira, Şarki Anadolu ve Anadolu'nun tamamı boyunca İstanbul'a doğru ilerlemenin ateşli bir hayaline sahip bulunan Ruslar, o andan itibaren böyle bir girişimi gözden geçirme noktasına getirilmiştir. Deutsches Volksblatt'ta da belirtildiği gibi, "Bu sadece ikincil bir savaşmış gibi görülse de, başarısı o kadar büyüktür ki, olduğundan daha büyük bir öneme sahip olduğu reddedilemezdi."

Gazeteler haberlerini neşrederken, itilaf devletlerine karşı aynı cenahta mücadele verildiğinden olsa gerek, Türk ordusunun girişmiş olduğu çatışmalarda, operasyonlarda; "genel durumumuz", "birliklerimiz", "müfrezelerimiz", "sağ kanadımız", "devriyemiz" gibi ifadeler kullanılmış, elde edilen başarılarından büyük mutluluk duyulmuştur. Ruslar için ise ağırlıklı olarak "düşman", "düşmanımız" ifadelerine yer verilmiştir. Buna karşın, Anadolu'nun doğusunu "Ermenistan" olarak nitelendiren gazetelerin, Osmanlı'da kullanılan "Şarki Anadolu", "Vilayât-ı Sitte/Şarkiye" ve "Elviye-i Selâse" tanımlamalarına neşriyatlarında yer vermemiş olması dikkate değer bir yaklaşımdır.

Diğer taraftan, çalışmamızda tespit edildiği kadarıyla; Bitlis'in kurtuluş gününün 8 Ağustos olarak kabul edilmesine karşın, Tatvan'ın kurtuluş gününün, Genelkurmay Başkanlığı'ndan Bitlis Valiliği'ne gönderilen resmi yazıda 16 Şubat (1918) şeklinde belirtilmiş olmasında bir çelişki var gibi görünmektedir. Zira, Avusturya basınında ve Tercüman-ı Hakikat'te, İstanbul'daki merkez birimlerden teyit edilerek verilen haberlerde, Tatvan için 11 Ağustos tarihi tek tarih olarak kayıtlara geçmiştir.

Kaynakça

- (Neuigkeits) Welt Blatt
Deutsches Volksblatt
Allgemeiner Tiroler Anzeiger
Grazer Tagblatt
Innsbrucker Nachrichten
Pilsner Tagblatt
Tercüman-ı Hakikat
"Die Türki im Weltkriege" / "Das türkisch-russische Grenzgebiet in Asien", Streffleurs Militärblatt, 7. November/Kasım 1914, Nr. 36, s. 10-16.
Demirel, Muammer, "Sarıkamış'ta Ermeni Olayları", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 31, Erzurum, 2006, s. 105-118.
Demirtaş, Bahattin, "Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, Nisan 2017, s. 165-182.
Eyyüpoğlu, İsmail, "91.Yılında Sarıkamış Taarruzu", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 31, Erzurum, 2006, s. 93-103.
Falay, Nihat, "2. Dünya Savaşı Öncesi ve Sırasında Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu Anadolu, Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 472-492.
Kanal, Hümmet, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 54, 2 (2014), s. 87-114.
Kardaş, Abdulaziz, "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)", ASOS Journal (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi), Yıl: 3, Sayı: 10, Mart 2015, s.176-192.
Kaşığıuşun, Ali, "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girmesi İçin Almanya'nın Takip Ettiği Stratejiler", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 59-88.
Mercan, Mehmet Salih, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Van Gölü Çevresinin İşgalini Hazırlayan Ermeni Olayları ve Rusların İşgali", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 2, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 211-242.
Özden, Kemal, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu Arasındaki Ziyaret Diplomasisi", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 89-136.
Selvi, Haluk ve Bülent Cırık, "Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, Sakarya, 2014, s. 205-231.
Serez, Mehmet, "Alman İttifakı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 451-472.
Tuna, Ozan, "Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2014: Bitlis), C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 199-224.
Yel, Selma, "Mondros Mütarekesi ve Elviye-i Selasenin Tahliye Edilmesi", Turkish Studies (International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic), Volume 3/4, Summer 2008, s. 922-948.

Ekler

HİZMETE ÖZEL

T C
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

ATASE : 2020- 1 -97/Arşiv 16 NISAN 1997

KONU : Düşman İlgalinden Kurtuluş Tarihleri.

BITLİS VALİLİĞİNE

İLGLİ: Bitlis Valiliği'nin 24.02.1997 gün ve SAYI:B054VLK4130400-03/210 sayılı yazısı.

1. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'na gönderilen ilgi yazıyla, Bitlis iline bağlı ADILCEVAZ, AHLAT, GÜROYMAK, HIZAN, MUTKI ve TATVAN ilçelerinin düşman işgalinden kurtuluş tarihleriyle ilgili belge suretlerinin gönderilmesi istenilmektedir.
2. Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşiv Uzmanınca Başkanlık Arşivi'ndeki belgeler ve Kütüphane'deki eserler üzerinde yapılan incelemede, GÜROYMAK ilçesinin 8 AĞUSTOS 1916, HIZAN ilçesinin 16 NISAN 1916, MUTKI ilçesinin 17/18 NISAN 1916, ADILCEVAZ ilçesinin 21 MART 1918, AHLAT ilçesinin 21 ŞUBAT 1918 ve TATVAN ilçesinin 16 ŞUBAT 1918 tarihlerinde düşman işgalinden kurtarıldıkları tespit edilmiştir.
3. GÜROYMAK, HIZAN ve MUTKI ilçelerinin düşman işgalinden kurtuluş tarihleriyle ilgili hazırlanan uzman raporu Ek-A'da, ADILCEVAZ ilçesinin düşman işgalinden kurtuluşuna ait arşiv belgesinin yeni Türk harflerine çevirisi Ek-B'de, AHLAT ilçesinin düşman işgalinden kurtuluşuna ait arşiv belgesinin yeni Türk harflerine çevirisi Ek-C'de ve TATVAN ilçesinin düşman işgalinden kurtuluşuna ait arşiv belgesinin yeni Türk harflerine çevirisi Ek-D'de gönderilmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

GENELKURMAY BAŞKANI NAMINA

Doğan ADALI
Top.Kur.Kd.A/8
ATASE Başkanı V.

EKLER
EK-A (1 Sayfa GÜROYMAK, HIZAN ve MUTKI ilçelerinin düşman işgalinden kurtuluşuna dair hazırlanan uzman raporu).
EK-B (1 Sayfa ADILCEVAZ ilçesinin düşman işgalinden kurtuluşuna ait arşiv belgesinin yeni Türk harflerine çevirisi).
EK-C (1 Sayfa AHLAT ilçesinin düşman işgalinden kurtuluşuna ait arşiv belgesinin yeni Türk harflerine çevirisi).
EK-D (1 Sayfa TATVAN ilçesinin düşman işgalinden kurtuluşuna ait arşiv belgesinin yeni Türk harflerine çevirisi).

HİZMETE ÖZEL

İSMLER KALIM NO.
29.04.1997
VALİ
/88

Ek 1:

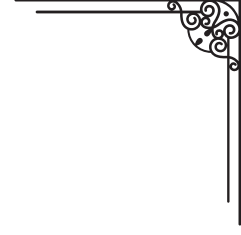
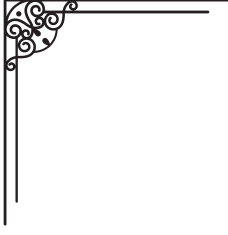
EK-2: "Das türkisch-russische Grenzgebiet in Asien.", Streffleurs Militärblatt, 7. November 1914, Nr. 36, s. 13-16. (Asya'daki Türk-Rus sınır bölgesi.)

Ek 3:

ERZURUM KONGRESİ'NDE BİTLİS VİLAYETİ DELEGELERİ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi
m.sehitoglu@alparslan.edu.tr.

Öğr. Görevlisi Nevzat ERDOĞAN

Muş Alparslan Üniversitesi
n.erdogan@alparslan.edu.tr.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'na son dönemde kaybettiği toprakları geri alabilme ümidi ile giren Osmanlı Devleti, savaştan yenik çıkmış ve Mondros Ateşkesini imzalamak zorunda kalmıştı. Mondros bir ateşkestense daha çok teslimiyet anlaşması niteliğinde şartlar içermekteydi. Ateşkes sonrası Anadolu'da başlayan İtilaf Devletleri işgallerine karşılık iki önemli tepki oluşuyordu. Birincisi Kuvva-i Milliye hareketi ve ikincisi de Yerel Cemiyetlerin oluşumudur. Bu cemiyetler hem Kuvva-i Milliye hareketini destekliyor hem de Anadolu'daki yerel kongrelerin toplanmasını sağlıyorlardı. Böylece milli bilincin uyanmasına ve yayılmasına yardımcı olmuşlardı.

Mondros Mütarekesi'nin Vilâyet-1 Sitte maddesi ile Ermenilere verilmesi tasarlanan Doğu Anadolu'nun savunması ve bütünlüğünün sağlanması için, İstanbul'da 2 Aralık 1918'de "Vilâyet-1 Şarkıyye Müdafaa-1 Hukuk Cemiyeti" adında bir cemiyet oluşturuldu.^[1] Vilâyet-1 Şarkıyye Müdafaa-1 Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesi 10 Mart 1919'da Esat Paşa Mahallesi'ndeki Asar-1 Terakki Okulu'nda kuruldu. Cemiyetin başkanlığını Raif (Dinç) Efendi, sekreterliğini ise Cevat (Dursunoğlu) Beyin yaptığı 19 kişilik yönetim kurulu vardı. Erzurum şubesinin propaganda yayın aracı Albayrak Gazetesi idi.^[2] Diğer taraftan Pontus Rum Cemiyeti'nin Karadeniz'de kurmayı planladığı Pontus devleti emellerine karşı ise 12 Şubat 1919 tarihinde Trabzon vilayetinde "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Ce-

1 Rahmi Çiçek, "Erzurum Vilayet Kongresi'nde Alınan Kararlar ve Etkileri", Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, 1991, Cilt II, Sayı: 7, s. 513.
2 Yücel Çil, Erzurum Kongresine Katılan Delegeler, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2005, s. 3.

miyeti" kuruldu.^[5] Bu cemiyet, 28 Mayıs 1919'da yaptığı kongreden bir gün sonra; her türlü işgale karşı silahlı teşkilat kurmaya ve Vilâyât-ı Şarkiyye ile ilişkilerin geliştirilmesine karar vermişti.^[4] Mondros Ateşkesinden sonra Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devleti ile Karadeniz'de bir Pontus Rum Devleti kurma teşebbüsleri karşısında, birlikte hareket etmek amacıyla, Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesi ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresi'nin toplanmasına önayak oldular.^[5]

Kongre hazırlıklarına başlayan Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti^[6], Erzurum şubesi 29 Mayıs 1919 tarihinde bir toplantı düzenledi. Toplantı neticesinde Trabzon ile birlikte yedi vilayetin katılımıyla genel bir kongrenin toplanmasına karar verildi. Bir gün sonra 30 Mayıs 1919 tarihinde başta Trabzon olmak üzere Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis ve Sivas'a telgraflar çekilmişti.^[7] Erzurum Kongresi toplantısı için çekilen telgraflar, Türkiye'de yaşayan herkesi milli mücadele davasına davet etmekteydi. Ayrıca ortak tarih ve kültür vurgusu yapılarak, ayrılıkçı fikirlere itibar edilmemesinin son derece önemli olduğu vurgulanmaktaydı.^[8]

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'daki teşkilatlanmalara karşı ilgisiz değildi. Bu sebeple 01 Haziran 1919 tarihinde Bitlis Valisi'nden Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin nerelerde şubeleri bulunduğunu, bunların birbirleriyle ilişkileri bulunup bulunmadığını sormuştu.^[9] Erzurum Kongresi'nden önce Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti ilk olarak 17 Haziran 1919 tarihinde 21 delegenin katılımıyla bir Vilayet Kongresi^[10] topladı. Beş gün süren çalışmalar neticesinde "Heyet-i Faale" adı verilen cemiyete bağlı bir kurul oluşturuldu.^[11]

Bu heyet Erzurum Kongresi'nin 10 Temmuz 1919'da toplanmasına karar verdi. Ancak Vilayetlerden delegelerin gelişi geciktiği için Kongre bu tarihte yapılamamıştı.^[12] Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi yönetim kurulu 10 Temmuz 1919 tarihinde gönderdiği bir tezkere ile Mustafa Kemal Paşa'dan Cemiyet'in başına geçerek müteşebbis heyetin başkanlığını kabul etmesini istedi.^[13] Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti ve Erzurum halkının çok anlamlı ve nazik bir tavrı ile "Muhterem Mücahit" dedikleri Mustafa Kemal Paşa'yı, cemiyetin Heyet-i Faal Başkanlığı'na, Rauf Bey'i de ikinci başkanlığa seçmişlerdi.^[14] Bu isteği kabul eden Mustafa Kemal'in askerlikten istifa ederek Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başına geçişi, Erzurum'da yayımlanan Albayrak Gazetesinde 14 Temmuz 1919 günü ilan olundu.^[15]

3 Orta Doğu Toplumsal Araştırmalar Kuruluşu, Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. C. 1, Ankara 1993, s. 8.

4 Esin Dayı, "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihi'ndeki Yeri ve Önemi", Atatürk Dergisi/Journal of Atatürk, C.III, Sayı: 4 2003, s. 2.

5 Seyithan Altaş, Devrim Tarihi-1, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2011, s. 188.

6 Mustafa Kemal, Cemiyetin savunduğu fikir ve faaliyetleri ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Vilâyât-ı Şarkiyye Cemiyeti'nin kurtuluş çaresi çalışmalarını 3 noktada tespit etmişti. 1) Katiyen göç etmemek. 2) Hemen ilmi, iktisadi, dini teşkilat yapmak. 3) Saldırıya uğrayacak doğuyu korumada birleşmek. Bkz.: Nutuk (1919-1920), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, C.1, s. 4.

7 Haluk Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 101.

8 Mustafa Gül, Erzurum Kongresi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1985, s. 89.

9 Halil İbrahim Yıldırım, Atatürk'ü Etkileyen Olaylar, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2009, s. 495.

10 Erzurum Vilayet Kongresi, yayınladığı on sekiz sayfalık raporun öneminin yanında toplanışı ve aldığı kararlarla Erzurum Kongresinin temelini oluşturması bakımından önemli bir yere sahiptir. Bkz.: Rahmi Çiçek, a.g.m., s. 513-537.

11 Rahmi Çiçek, a.g.m., s. 516.

12 Orta Doğu Toplumsal Araştırmalar Kuruluşu, Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, s. 10.

13 Halil İbrahim Yıldırım, a.g.e., s. 495.

14 Esin Dayı, a.g.m., s. 8.

15 Orta Doğu Toplumsal Araştırmalar Kuruluşu, a.g.e., s.10.

Tablo 1: Kongre hazırlıkları ile görevli "Heyet-i Faale"^[16]

Mustafa Kemal Paşa (Başkan)
Rauf Bey (II. Başkan)
Hoca Raif Efendi (üye)
Emekli Binbaşı Süleyman (üye)
Emekli Binbaşı Kazım (üye)
Gazeteci Necati (üye) Albayrak Gazetesi sahibi
Dursun Beyzade Cevad (üye)

Daha önce 10 Temmuz'da toplanması düşünülen ama ertelenen Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü toplandı. 23 Temmuz sabahı delegeler, Kongre'nin yapılacağı Kilise Mahallesi'nde bulunan Ermenilerden kalma külliye'nin bir kısmını oluşturan Sultani Mektebi^[17] bahçesinde toplandı. Kongre binasının bahçesinde Şiran Delegesi ve Müftüsü Hasan Fahri (Polat) Efendi'nin okuduğu Arapça açılış duasından sonra kongrenin ilk oturumu saat 11.00'da Trabzon ve Altı Doğu Vilayetinin temsilcilerinin katılımı ile başladı.^[18] Bu vilayetler; Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Sivas illeriydi. Ancak, Diyarbakır ve Elazığ delegeleri, İstanbul Hükümetine bağlıvalilerin engellemeleri sebebiyle kongreye katılamamışlardı.^[19] Elviye-i Selase (Kars, Oltu, Ardahan, Artvin ve Batum) adına Erzurum'a gelen üç temsilci ise, Mondros Mütarekesi'ne aykırı düşeceği gerekçesiyle, Kongre'ye temsilci olarak alınmamışlardır.^[20]

Raif Efendi'nin divan başkanlığında açılan Kongrede yapılan yoklamada toplam 56 kişinin katıldığı tespit edildi. Raif Efendi yoklamadan sonra başkanlık seçimine geçilmesini istedi. Başka adayın olmadığı Kongre Başkanı seçimi için yapılan gizli oylamada Mustafa Kemal Paşa oy çokluğu ile Kongre Başkanı seçildi.^[21] Erzurum Kongresi on altı gün sürmüş ve 7 Ağustos 1919 tarihinde sona ermiştir. Kongre neticesinde tüm yurdu ilgilendiren önemli kararlar alınmıştır. Alınan kararlar bir bildiri ile duyurulmuştur. Mili bilincin uyanmasında ve yayılmasında önemli bir aşama olan kongreler süreci aynı zamanda milli mücadelenin kurumsallaşmasını da sağlamış oluyordu. Erzurum Kongresi de aldığı kararlar ile bu sürece önemli bir katkı sunmuştu. Bu dönemde Milli Mücadele hareketinde rollerin de netleşmeye başladığını görmekteyiz. Erzurum Kongresi bu konuda bir dönüm noktasıdır. Erzurum Kongresi kararları Anadolu'nun diğer bölgelerine de cesaret kaynağı olmuştur. Mustafa Kemal daha sonra TBMM'de yaptığı konuşmada bu kongrenin önemini ortaya koyacak ve Milli Mücadelenin temel felsefesinin Erzurum Kongresi kararları olduğunu ifade edecektir. Hatta Mustafa Kemal, Milli Mücadele sürecinde izleyeceği dış politikanın esaslarını da Erzurum Kongresi'nde tespit ve ilan etmişti.^[22]

16 Mustafa Gül, a.g.t., s. 80.

17 Erzurum Kilise Kapı semtinde, Kongre Caddesinde yer almaktadır. XIX. Yüzyılın sonlarında okul olarak yaptırılan binada, 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresi yapılmıştır. 1920-1921 yıllarında Sanat Okulu, 1922-1923 yıllarında Sultani (Lise), 1924 yılında ilkokul olarak kullanılmıştır. 1925 yılında geçirdiği yangında binanın tüm ahşap kısımları yanmış, onarılan yapı 1940 yılında Atatürk Yapı Sanat Okulu olarak açılmıştır. 1998 yılından itibaren Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi, 2006 yılından itibaren de Sosyal Bilimler Lisesi olarak kullanılmaktadır. Binanın ikinci katında bulunan salon ve iki oda 1960 yılında Atatürk ve Erzurum Kongre Müzesi olarak düzenlenmiş ve ziyarete açılmıştır.; <http://erzurumansiklopedisi.com>, 04 Temmuz 2018, Bkz.: Ek-6.

18 S. Esin Dayı, a.g.e., s. 8.

19 Coşkun Alptekin, "Erzurum Kongresi", Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi, C.III, 1978, s.35-36.

20 Orta Doğu Toplumsal Araştırmalar Kuruluşu, a.g.e., s.25.

21 Mahmut Goloğlu, Milli Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 90.

22 Hamdi Gürler, Paşaların Gözüyle Milli Mücadele, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 91-146-204-344.

Bitlis Vilayeti^[23] Delegasyonu

23 Temmuz 1919 tarihinde toplanan Erzurum Kongresi'ne katılan 50'nin üstü delege sayısı konusunda çeşitli rakamlar mevcuttur. Bazı kaynaklarda delege sayısı 53-64 kişi olarak da verilmektedir.^[24] Genel Kurmay Başkanlığı Harp Dairesi Atatürk Arşivi belgelerinde delege sayısı 62 olarak verilmiştir. Erzurum Kongresi ile ilgili olarak en geniş araştırmaya sahip M. Fahrettin Kırzioğlu ise Bütünüyle Erzurum Kongresi adlı eserinde Kongre tutanaklarına dayanarak kongreye 63 delegenin katıldığını ifade etmekte ve delegelerin sayılarını şu şekilde vermektedir:

Erzurum (Erzurum, Bayburt, Ağrı, Yusufeli, Kiğı) : 20
Trabzon (Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Gümüşhane) : 18
Sivas (Sivas, Amasya, Tokat, Şebinkarahisar) : 13
Bitlis (Bitlis, Muş, Siirt, Bingöl) : 4
Van Vilayeti : 2
Erzincan Sancağı Mutasarrıflığı : 6
Toplam : 631

Tablo 2: Bitlis Vilayeti (Bitlis, Muş, Siirt, Bingöl, Kısmen Şırnak ve Genç) Delegeleri^[25]

Merkez	Süleyman Bey (Hatunoğlu)	Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kurulu Başkanı (Emekli Binbaşı)
Siirt	Müderriş Hafız Mehmed Cemil (Aydın)	Ulemadan
Siirt	Hafız Mehmet Hilmi (ÇORAPSIZ)	Müftü Naibi
Merkez	İsmail Efendi	

Süleyman (HATUNOĞLU)

Kars'ın tanınmış "Hatunoğulları" ailesinden olan Süleyman Bey 1861 yılında Edirne'de doğdu. Eğitim hayatını askeri okullarda tamamlayıp, Harbiye'den mezun oldu. Orduda çeşitli birliklerde görev yaptı. Osmanlı toprağı Girit adasının Yunanlılar tarafından işgali ile başlayan 1897 yılındaki Dömeke Meydan Savaşı'na katıldı. Bitlis'te on yıl Askerlik Şubesi Başkanlığı yaptı. Balkan Savaşlarında görev aldı. I. Dünya Savaşı'nda Doğu'da Ruslar ile mücadele ederek, Bitlis'in kurtuluşunda önemli yararlılıklar gösterdi. Savaş sonrası Bitlis'te kalarak, muhacirlikten dönen yöre halkının sağlık ve belediye hizmetlerine yardımcı oldu. Mondros Mütarekesi'nden sonra Kasım 1918'de binbaşı rütbesiyle emekliye ayrıldı. Daha sonra Erzurum'a gelerek Narmanlı Mahallesinde Hacıömeroğlu Nazım Bey'in evinde ikamet etti.^[26] İlk toplantısını 6 Mart 1919 tarihinde yapan Vilâyât-ı Şarkiyeye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Erzurum şubesi kurucu üyeliği ve muhasipliği görevlerini yaptı.^[27]Süleyman Bey, 17-25 Haziran 1919'da yapılan Erzurum Vilayet Kongresi'ne katılmış ve kongre salonunda yönetim kurulu üyeliğine seçilmiştir. Vilayet-i Şarkiyeye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi Başkanı İl Yönetim Kurulu tarafından oluşturulan kongre hazırlıklarıyla görevli beş kişilik yürütme kurulunda görev aldı.^[28] Erzurum Umumi Kongresi öncesi yapılan hazırlık çalışmalarında, hiçbir fedakârlıktan çekinmemiş, gelen misafirlerin ağırlanması hususunda gece gündüz çalışmıştır.

23 Bkz., Ek-1. "Bitlis Vilayeti 1900'lerde 13 kaza,30 nahiye, 2107 köye sahip olup, Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğu itibarıyla beşinci büyük vilayettir. Bitlis Vilayetinde Müslüman nüfusun yanında, Ermeni, Süryani ve Keldani nüfusu da bulunmaktadır.1881-1882 sayımında nüfusu 276.998, 1906-1907 yılındaki nüfus sayımında 297.660, 1914 yılında yapılan sayımda ise nüfusu 437.479'dur.", Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918), Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s.21.

24 Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 88.

25 Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 200-201. ; Yücel Çil, a.g.e., s. 27; Orta Doğu Toplumsal Araştırmalar Kuruluşu, a.g.e., s. 36.

26 Yücel Çil, a.g.e., s. 158.

27 Rahmi Çiçek, a.g.m., s. 514-515.

28 Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 72.

Erzurum Kongreye Vilayet-i Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi tarafından Bitlis delegesi olarak seçilmiştir. Kongre sonunda Vilayet-i Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi Başkanı Raif Dinç^[29] Temsil Heyeti'ne seçilince onun yerine Şarki Anadolu Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi İdare Heyeti Başkanı oldu.^[30]

Erzurum'dan Sivas'a gidecek olan Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Temsil Heyeti'nin masraflarını karşılamak üzere Nizamname gereğince müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından 1000 lira verilmesi gerekiyordu. Ancak kongre sırasında yapılan masraflardan dolayı ekonomik sıkıntı içerisinde bulunan cemiyetin en çaresiz olduğu bir anda, Süleyman Bey hayatı boyunca biriktirebildiği 900 altın lirayı adı hiçbir şekilde anılmamak kaydıyla, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağışlamıştır. Bu parayı verirken de şöyle demiştir: "Ben altmış yaşını geçmiş bir adamım. Allah'ın rızasından milletin selametinden başka bir dileğim yoktur." Bu davranışıyla Milli Mücadele'nin fedakâr isimlerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır.^[31] On beş ay boyunca Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi Başkanlığı'nı yürüten Süleyman Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya "Fahri Hemşerilik" veren ve son Osmanlı Mebuslar Meclisi'ne Erzurum Milletvekili adayı gösteren kararları, başkan olarak imzalamıştır. Kasım 1920'de akrabası Hatunoğlu Haydar Bey ile birlikte Kars'a giderek Kaleiçi Mahallesi'nde Evliya Camii'ne yakın bir evde hayatını sürdürürken, 1925 yılında vefat etmiştir. Mezar Kars'ta Tayyare Meydanı yanındaki şehitliktedir.^[32]

Müderriş Hafız Mehmed Cemil (AYDIN)

Müderriş Hafız Mehmed 1878'de Siirt'te doğdu. Babasının adı Mehmet, annesinin adı Halime'dir. Medrese eğitimi almış, Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilen ilmi ve edebi yönü güçlü bir âlim olarak bilinmektedir. Şiir ile yakından ilgilenmiş ve yazmış olduğu şiirlerin bir kısmı Siirt'te yerel gazetelerde yayınlanmıştır. Eski Bağdat ve Şam Valisi Rizeli Ali Rıza Paşa'nın bir gazeline nazire olarak yazdığı "Doğruluk" adlı şiirinde kendisini "Mardin Sabık Orta Mektebi Müdürü" olarak belirtmiştir.^[33] 7 Mart 1922 tarihinde Mustafa Kemal'e duyduğu hayranlık dolayısı ile Arapça-Osmanlıca yazmış olduğu "Kemaliye" isimli methiyesi oldukça meşhurdur. Bu methiyenin orijinali Ankara Atatürkçü Düşünce Derneği'nin arşivinde bulunmaktadır. Müderriş Hafız Mehmed Cemil Bey'in yazmış olduğu bu methiye 15 Mart 2000 tarihinde "Siirt'in Yeni Sesi Gökkuşluğu" isimli yerel gazete yayınlanmıştır. Yine 3 Kasım 1945 tarihinde "Siirt" isimli yerel gazetede "Büyük Cumhuriyet Bayramını Kutlama" isimli şiiri yayınlanmıştır. İlme verdiği değer ve katkı neticesinde soyadı kanunu ile birlikte Aydın soyadını almıştır.^[34]

29 Mektebi Nüvvâb mezunudur. İspir Kazası, Urfa Sancağı, Beyazıt Livası, Gümüşhane Sancağı Niyabeti Şer'iyeliği, Evkâf Mahkemesi Kadılığı, Kalem Müdürlüğü, Erzurum Vilâyeti Merkez Kadılığı, Bitlis Vilâyeti Kadılığı, Osmanlı Meclis-i Mebusan II. ve III. Dönem Erzurum Mebusluğu, Erzurum Hey'et-i Temsiliye Azalığı, Erzurum İl Genel Meclisi Daimî Komisyon Üyeliği, TBMM II. Dönem Erzurum, V. Dönem Zonguldak, VI. Dönem Rize, VII. ve VIII. Dönem Erzurum Milletvekilliği yapmıştır. Evli ve dört çocuk babasıdır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Erzurum'a dönmüştür. Erzurum Kongresi'ne katıldı ve birinci günde kongreye başkanlık etmiştir. Sivas Kongresi'ne katılıp, Heyet-i Temsiliye Üyeliğine seçilmiştir. TBMM'nin; II. Dönemlerinde "Raif", V.-VIII. Dönemlerinde ise "Raif Dinç" olarak kayıtlara geçmiştir. Ölüm Tarihi: 30.10.1949. Bkz.: TBMM Albümü (1920 - 1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, C.I., Ankara 2010, s. 94.

30 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1994, s. 46.

31 Yücel Çil, a.g.e., s. 160.

32 Yücel Çil, a.g.e., s. 160.

33 Yücel Çil, a.g.e., s. 161.

34 Yücel Çil, a.g.e., s. 161-162.

Siirt Müdafaa-i Hukuk Derneği, Müderris Hafız Mehmed Cemil Bey'i kardeşi Halil Hulki Bey^[35] tarafından kurulmuştur. Halil Hulki Bey'in Siirt milletvekili olarak seçilmesinden sonra bu derneğin faaliyetlerini Hafız Mehmed Cemil Bey sürdürmüştür. Müderris Hafız Mehmed Cemil Bey, Erzurum Kongresi'nin bitimine iki gün kala 5 Ağustos 1919 tarihinde Bitlis Vilayetini temsilen Siirt delegesi olarak katılmıştır. Kongrenin sonunda ilan edilen Kongre Beyannamesi'nde de imzası vardır. Kongrenin kapanışında Kur'an-ı Kerim okumuştur. Evli ve İzzettin İlmi adında bir oğlu olan Müderris Hafız Mehmed Cemil Bey, 18 Şubat 1948 tarihinde vefat etmiştir.^[36]

Hafız Mehmet Hilmi (ÇORAPSIZ)

Erzurum'un İspir İlçesi Cenker (Düzköy) köyünde 1876'da doğdu. Babası Erzurum Gümrük Medreseleri Müderrisi Hacı Recep Efendi, annesi Zeliha hanımdır. Mehmet Hilmi Efendi ilk eğitimini babasından aldı. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra Ali Paşa Camii'nde imam ve vaiz olarak göreve başladı. Bilgisi ve şahsiyeti ile kısa sürede yükselerek 1918 Erzurum Fetvahanesinde Müftü Naibi oldu.^[37] Aynı zamanda Erzurum Darû'l Hilafe Mektebi'nde muallimlik yaptı. Vilayet-i Şarkiye-i Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi idare heyetinde bulundu. Cemiyetin teşkilatlanmasında büyük hizmetler yaptı. Erzurum Kongresine (Siirt Delegeleri güvenlik sebebiyle gele-meyeceklerini bildirmeleri ve muvafakat etmeleri üzerine) Bitlis Vilayetini temsilen Siirt Delegesi olarak katıldı. Kongre sonunda ilan edilen Kongre Beyannamesini imzaladı.^[38] Hafız Mehmet Hilmi Çorapsız Erzurum Müftü Naibi görevinde iken 1943 yılında hastalandı ve malulen emekli oldu. Evli ve iki çocuk babası olan Mehmet Hilmi Efendi 28 Nisan 1945 tarihinde vefat etti. Erzurum Asri mezarlığına defnedildi.^[39]

İsmail Efendi

Erzurum Kongresi zabıt kayıtları incelendiğinde, 3 Ağustos 1919 Pazar günü yapılan dokuzuncu toplantının ikinci oturumunda on bir maddelik Cemiyet Nizamnamesi görüşülürken söz alarak fikir beyan ettiği ve Kongre Divan Kâtiplerinden Süleyman Necati'nin el yazısı ile tuttuğu zabıtın ikinci sayfasında İsmail Efendi'nin adı Bitlis delegesi olarak geçmektedir. Bunun dışında yapılan araştırmalarda hakkında yakınları dahil herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır. Ancak Kongreye katıldığı kongre tutanaklarından kesin olarak anlaşılmaktadır.^[40]

35 1869'da Siirt'te doğdu. Babasının Adı Mehmet Annesinin adı Halime'dir. Rüştüye ve Medrese eğitimi aldı. Arapça ve Farsça bilmektedir. Müderrislik ve Siirt Rüştüyesinde Öğretmenlik yaptı. Bidayet Mahkemesi Üyeliği, Siirt Merkezi Nüfus Sayımı Encümeni Başkanı, Siirt Müftüsü, Hazarı Ahtar Medresesinde Müderris, İdadi Müdür Vekili, Ziraat, Evkafl Maarif Komisyonları Başkanı olarak görev yaptı. İttihat ve Terakki Fırkası Üyesi ve Siirt İdare Heyeti Başkanı, Merkez Heyeti Üyesi ve Siirt Sorumlu Kâtibi Vekili, Siirt Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı Kurucusu ve Başkanı görevlerini yaptı. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na IV. Dönem Siirt Mebusu seçilmiş ve daha sonra TBMM'ne I. Dönem Siirt Milletvekili katılmıştır. TBMM'nin; I. ve II. Dönemlerinde "Halil Hulki Efendi", III. ve IV. Dönemlerinde, "Halil Hulki Bey", V. ve VI. Dönemlerinde ise "Halil Hulki Aydın" olarak kayıtlara geçmiştir. Evli, 8 Çocuk babasıdır. Ölüm Tarihi: 04.06.1940., Bkz.: TBMM Albümü (1920 - 1950), a.g.e., s. 55-68.

36 Yücel Çil, a.g.e., s. 162.

37 Yücel Çil, a.g.e., s. 163.

38 Yücel Çil, a.g.e., s. 164.

39 Yücel Çil, a.g.e., s. 164.

40 Yücel Çil, a.g.e., s. 157.

Sonuç

Milli Mücadelenin oluşumunda Mondros Ateşkesine gösterilen tepkilerden biri olan kongreler sürecinin en önemli ayağı da Erzurum Kongresi'dir. Erzurum Kongresi, doğu illerinin milli bütünlüğe verdiği katkıyı göstermesi bakımından önemlidir. Bu kongreye katılan delegelerin ortaya koydukları irade, Ermeni ve Rum idealleri ile oluşturulan uluslararası oyunun bozulması anlamına gelmektedir. Erzurum Kongresi, Milli Mücadelenin başlangıç safhasında, doğu illerinin Anadolu hareketine verdiği desteğin resmi belgesi olarak tarihe geçmiştir. Bu tarihi vesikaya destek verme konusunda yaşanan birçok sıkıntı ve engellemelere rağmen, Bitlis Vilayeti delegeleriyle yer almıştır.

Çalışmamızda Bitlis Vilayeti delegelerinin Kongreye katılımları ile Milli mücadeleye verdikleri desteğin, Milli birlik açısından önemine dikkat çekmeye çalıştık. Şarki Anadolu Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Bitlis şubesi ile başlayan Erzurum Kongresi'ne katkı verme süreci, delegelerin özverili ve sorumlu davranışları ile Kongrenin gerçekleştirilebilmesi ve meşruiyet kazanması bakımından önemlidir. Bitlis Vilayeti, Kongre'de alınan karar gereği oluşturulan Temsil Heyeti'nde iki kişi ile yer alarak Milli Mücadeleye olan desteğine devam etmiştir.

Bitlis delegelerinin Erzurum Kongresine katılmaları ve kongre sonrası oluşturulan temsil heyetinde yer almaları, Bitlis Vilayetinin Milli Mücadeleye tam desteğinin resmi kanıtı olmuştur. Bu durumu gören ve Bitlis yöresine olan inancı güçlenen Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nden aldığı yetki ile 13 Ağustos 1919'da Diyarbakır ve Bitlis bölgelerinde bulunan bazı kişilere mektup yazarak, onları milli mücadele saflarına davet ediyordu.^[41] Çünkü Erzurum Kongresi Bitlis Vilayeti halkının Milli Mücadeleye destek vereceğini göstermişti.

---

41 Orta Doğu Toplumsal Araştırmalar Kuruluşu, a.g.e., s.10.

Kaynakça

- Coşkun Alptekin, "Erzurum Kongresi", Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi, C.III, 1978.
- Esin Dayı, "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihi'ndeki Yeri ve Önemi", Atatürk Dergisi/Journal of Atatürk, C.III, Sayı: 4 2003.
- Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918), Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- Halil İbrahim Yıldırım, Atatürk'ü Etkileyen Olaylar, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2009.
- Haluk Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.
- Hamdi Gürler, Paşaların Gözüyle Milli Mücadele, Vadi Yayınları, Ankara 2007.
- <http://erzurumansiklopedisi.com>, 04.Temmuz 2018.
- Mahmut Goloğlu, Milli Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Mustafa Gül, Erzurum Kongresi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1985.
- Nutuk (1919-1920), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972,C.1.
- Orta Doğu Toplumsal Araştırmalar Kuruluşu, Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. C. 1, Ankara 1993.
- Rahmi Çiçek, "Erzurum Vilayet Kongresi'nde Alınan Kararlar ve Etkileri", Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, 1991, Cilt II, Sayı: 7.
- Seyithan Altaş, Devrim Tarihi-1, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2011.
- TBMM Albümü (1920 - 1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, C:I., Ankara 2010.
- Yücel Çil, Erzurum Kongresine Katılan Delegeler, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2005.
- Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1994.

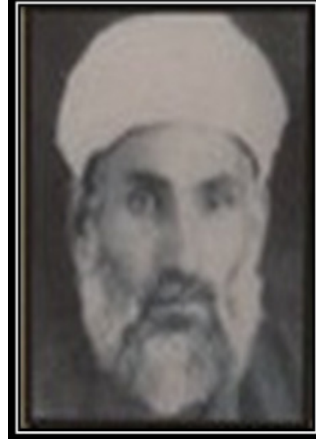
Ekler

Ek-1: Bitlis Vilayeti

Ek-2: Raif Dinç - Vilayet-i Şarkiyeye
Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti
Erzurum Şubesi Başkanı

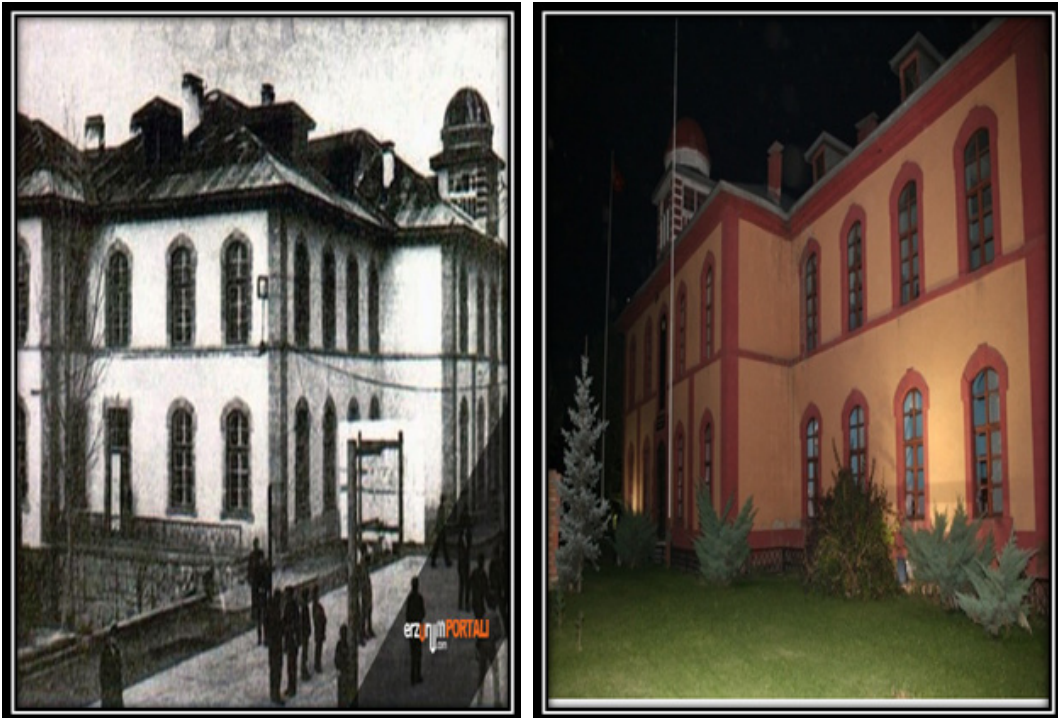
Ek-3: Hafız Mehmet Hilmi Çorapsız
Bitlis Vilayeti Delegesi

Ek-4: Süleyman Hatunoğlu Bitlis
Vilayetin Delegesi

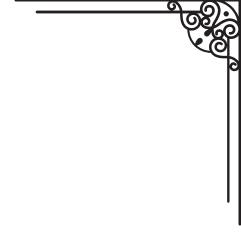
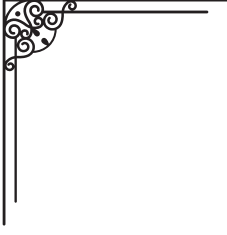

Ek-5: Müderris Hafız Mehmed Cemil
Aydın Bitlis Vilayeti Delegesi

Ek-6: Kongre'ninyapıldığı Kilise Mahallesi'nde bulunan Ermenilerden kalma Sultani Mektebi

BİRİNÇİ TBMM'DE BİTLİS MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ

DEPUTIES OF BITLIS AND THEIR ACTIVITIES IN THE FIRST GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY (TBMM)

Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü, a.kardas@yyu.edu.tr

Birinci TBMM'de Bitlis Milletvekilleri ve Faaliyetleri^[1]

Tarihin en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Bitlis, jeopolitik konumu nedeniyle sık sık düşman istila ve işgallerine maruz kalmıştır. Zira Bitlis, Güney Anadolu dağ sistemini oluşturan Toroslar'ın Türkiye-İran sınırı ile İskenderun Körfezi arasında geçit sağlayan çok önemli bir konuma sahiptir. Yine Bitlis'in doğu-batı ticaret yollarının birleştiği bir noktada kurulmuş olması ve tarihi İpek Yolu'nun buradan geçmesi, şehrin stratejik önemini de artırmıştır.

Bu nedenle Bitlis daha ilk çağlardan itibaren komşu ülkelerin sahip olmak için yarıştığı ve bu uğurda büyük mücadeleler verdiği bir şehir konumunda idi.^[2] XIX. yüzyılda da Bitlis stratejik önemini korumuştur. Bu sırada Rusya Ortadoğu'da söz sahibi olmak ve Akdeniz'e inerek sıcak denizler üzerinden daha geniş bölgelere yayılmak istiyor ve bu amacına ulaşmak için sayısız plânlar yapıyordu. Rusya Osmanlı hâkimiyeti altındaki azınlıklarla da irtibata geçerek onların Osmanlı'ya karşı teşkilatlanmalarını sağlıyordu. Rusya Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hemen planlarını uygulamaya koyma amacıyla Osmanlı sınırını geçerek batıya doğru ilerlemeye başlamış ve bunun sonucunda 3 Mart 1916 tarihinde Bitlis işgal edilmiştir. Bitlis'in işgalini önlemek amacıyla büyük mücadeleler veren 3. Ordu'nun yanında yer alan gönüllü milis kuvvetlerinin faaliyetleri takdire şayandır. Bu

1 Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz, Abdulaziz Kardeş, Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.121-145.

2 "Bitlis", Yeni Türk Ansiklopedisi II, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1985, s.406.

kuvvetlerin mücadeleleri Ruslar'ın doğu sınırını geçmesiyle başlamıştır. Birliklerin hareketinde milli bağımsızlık bilinci ve vatan aşkının getirdiği manevi dinamikleri etkili olmuştur. Beş ay kadar düşman işgali altında kalan Bitlis'i kurtarma çalışmaları veren milletvekillerinin yanında mülkî-idari amirler, din adamları, eğitimciler ve aşiret reisleri tarafından oluşturulan Kuvâ-ı Milliye birlikleri, Mustafa Kemal Paşa'nın 16. Kolordu Komutanı olarak bölgeye atanmasıyla mücadelelerine ağırlık vermeye başlamıştır. Bu dağınık mücadeleler Mustafa Kemal Paşa tarafından düzenlenmiş ve amacına ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra başlayan bağımsızlık mücadelelerinde de Bitlis milletvekillerinin büyük katkısı olmuştur.

TBMM Seçimleri ve Meclis'in Açılması

Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi ve 18 Mart'ta Meclis-i Mebusan'ın kendi kendini feshetmesinden^[3] sonra, vilayetlere, müstakil livalara, kolordu kumandanlıklarına Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına seçimler hakkındaki bildirisini yayımlayarak yapılacak seçimlerde uyulacak esasları bildirdi. Belirlenen esaslar çerçevesinde seçimler yapılarak Ankara'da toplanacak, Kurucu Meclis için milletvekilleri seçimi yapılmıştır. Seçimin ardından, 23 Nisan 1920'de yeni seçilenlerle İstanbul Meclis-i Mebusan'ından gelen milletvekillerin katılımıyla Ankara'da olağanüstü yetkilerle donatılmış olan Büyük Millet Meclisi toplandı.^[4]

Mustafa Kemal Paşa'nın seçimler hakkında yayınladığı bildirimlerden sonra tüm seçim bölgelerinde olduğu gibi Bitlis'te de seçimler yapıldı. Yapılan seçimler neticesinde Bitlis'ten Arif Hikmet (Özdemir), Derviş Zülfikar (Sefunç), Hüseyin Hüsnü (Orakçızade), Resul Sıtkı, Sadullah Fevzi (Eren), Şaban Vehbi (Öztekin) ve Yusuf Ziya'dan oluşan milletvekilleri Birinci Dönem Meclis çalışmalarına katılmak üzere Ankara'ya gönderilmişti.^[5]

Arif Hikmet Bey (ÖZDEMİR)

Arif Hikmet Bey (Özdemir)1885'te Bitlis'te doğdu. Murat Ağa ve Gülşen Hanım'ın oğludur.^[6] İlk ve orta öğrenimini Bitlis Sıbyan Mektebi'nde ve Bitlis Askeri Rüştiyesi'nde tamamladı.^[7] Daha sonra 13 Kasım 1903'te polis memuru olarak devlet hizmetine girmiştir.^[8]

28 Mart 1905'te Bitlis merkez polis memurluğuna atanan Arif Bey, 30 Haziran 1909'da komiser yardımcılığına yükseldi. Üç sene Bitlis Polis Komiserliği'ne vekâlet ettikten sonra Siirt Belediye Reisliği vekâletine getirildi. Bu görevini dört yıl yürüten Arif Bey daha sonra bu görevden ayrılarak bir süre serbest meslekte çalıştı.^[9] Arif Bey, bu sırada başlayan Birinci Dünya Savaşı'na katılarak, Bitlis ve çevresinin Rus-Ermeni işgali altına girmemesi için harekete geçen yörenin diğer illeri gelenleriyle birlikte büyük ve etkili mücadeleler vermiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında göstermiş olduğu yararlılıklarından dolayı Osmanlı Hükümeti tarafından ödüllendirildi. Tercümeyi halinde "*Umumi Harbte hizmetime mukafatten harb madalyasıyla taltif edilmişim*"^[10] şeklinde yer almaktadır. Bitlis,

3 Sacit Karaibrahimoğlu, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ege Matbaası, Ankara 1968, s. 25.

4 Ahmet Demirel, İlk Meclisin Vekilleri (Milli Mücadele Döneminde Seçimler), İletişim Yayıncılık, İstanbul 2010, s.75.

5 Ergünöz Akçora, "Bitlis'te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu", Askeri Tarih Bülteni, XII/24, Şubat 1988, s.104.

6 BOA, DH. SAİD, 192/134.

7 BOA, DH. SAİD, 192/134.

8 Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem (1919-1923) III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara s. 171.

9 TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Kağıdı Örneği, Dos. No.52

10 TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Kağıdı Örneği, Dos. No.52

Milli Mücadele Dönemi'nde işgal esnasında çektiği acıları bir tarafa bırakarak ve Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis için yaptıklarını unutmuyarak O'nun Erzurum Kongresi'nde aldığı kararları desteklemiştir. Kongre için seçtikleri delegelerden Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Hacı Hafız Mehmet Efendi ve Hafız Cemil Efendi'yi Erzurum'a göndermişti. Aynı şekilde Sivas Kongresi hazırlıkları devresinde Bitlis'te bulunan birçok aşiret Mustafa Kemal Paşa'ya ve dolayısıyla Milli Mücadele'ye destek vermişlerdir.^[14] Bu bağlamda Arif Hikmet Bey 1919 yılında başlayan Milli Mücadele'ye katılarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin I. Dönemi için 3 Nisan 1920 tarihinde yapılan seçimlerde Bitlis Mebusu seçildi. 23 Nisan 1920'de toplanan 1.TBMM'de Bitlis'i temsil eden yedi mebusun biri olmuştur^[12]. Seçim tutanağının 8 Temmuzda kabulü üzerine 16 Ağustos 1920'de Meclis çalışmalarına katıldı.

Büyük Millet Meclisi'nde İçişleri, Sağlık ve Sosyal Yardım ve İktisat Komisyonları'nda çalıştı. Ayrıca mecliste farklı zamanlarda beşinci ve dördüncü şube azalıklarına seçildi.^[13] Üç sene bu görevleri yürütmüştür. Arif Hikmet Bey'le arkadaşları, meclisin 9 Kasım 1922 tarihli oturumunda Vilayet-i Şarkîye ulemasında Bitlisli Bediüzzaman Molla Said Efendi'nin Anadolu gazilerini ve Meclis'i âliyi ziyaret etmek üzere İstanbul'dan Ankara'ya geçerek meclisi ziyaretinde milletvekillerince karşılanmasını teklif etmiş ve teklifi meclisçe memnuniyetle karşılanarak, alkışlarla kabul edildi.^[14] Arif Hikmet Bey ve arkadaşları, meclisin 15 Nisan 1923 tarihli oturumunda İstiklâl Mücahedesinde göstermiş oldukları hizmetten dolayı Büyük Millet Meclisi memurlarının İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmeleri hususunda bir karar sunmuşlardır.^[15] TBMM'nin I. Dönemi'ndeki mebusluk görevi sona erince memleketi olan Bitlis'e dönerek aldığı açık aylığı ile yaşamını sürdürdü.

Milli Mücadele yıllarında yapmış olduğu hizmetlerinden dolayı da TBMM tarafından "İstiklâl Madalyası" ile ödüllendirilmiştir.^[16] Bu ödüllendirme ile ilgili yazışma Bitlis Valiliği'nin TBMM'ye cevaben yazmış olduğu telgrafta şu şekilde geçmektedir:

Büyük Millet Meclisi Riyaseti'nel

c.12.9.1341 tarih ve 552 no'lu tahrirâtta;

1- Bitlis Mebus-ı Sabıkı Arif Bey namına vurud eden İstiklâl Madalyası'nın bugün meram-ı mahsusuna ilk tealik edildiğini arz ederim.

2- Cevaben Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne yed-i malumât-ı Dahiliye Vekaleti'ne malumattır. Bitlis Valisi Namına M.^[17]

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin vatani ve insani gayelerle Bitlis'te şube kurması 1925'te gerçekleşmişti.^[18] Arif Hikmet Bey, aynı zamanda Hilal-i Ahmer Cemiyeti üyesi olarak da görev yapmaktaydı. Arif Hikmet Bey, Bitlis Hilal-i Ahmer Reisliği görevinde faal bir rol üstlenmiş ve cemiyetin daha faal olması için çalışmıştı. Cemiyet'in Bitlis Şubesi'nin 1925'te 15.623 kuruş geliri ve 3.000 kuruş da giderleri olduğu hesaplanmıştı. Aynı yılda 11.443 kuruş Merkezi Umumiye'ye gönderilmişti. 1926'da Bitlis Hilâl-i Ahmer'in gelir ve gider bütçeleri 530'ar lira olarak hesaplanmıştı.^[19]

11 Nejat Göyünç., Cumhuriyet Türkiye'si ve Doğu Anadolu, Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Yayını, Ankara 1985, s.14.

12 Yurt Ansiklopedisi, İstanbul 1982, Cilt 2, s. 1395.

13 TBMM ZC., D:1, C. 9, İçtima:2, (2.3.1337), s. 18-19; TBMM ZC., D:1, C. 28, İ: 1, (1.3.1339), s. 21.

14 TBMM ZC., D:1, C. 24, İ: 135, (9.11.1338), s. 439.

15 TBMM ZC., D:1, C. 24, İ: 135, (15.4.1339), s. 152.

16 TBMM ZC., D:2, C. 2, İ: 4, (14.8.1339), s. 53-57.

17 TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Kağıdı Örneği Dos.No.52

18 1926-1927 Türkiye Cumh. Devlet Salnâmesi, Matbuat Umum Müdüriyeti, İst. 1927, s. 713; Varlık, 24 Eylül 1341/1925.

19 Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez Umumisi 1926 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclisi Umumisine Takdim Edilen Rapor, s. 92-93.

1 Mart 1926 tarihinde yapılan Belediye Seçimleri'nde Bitlis Belediye Başkanlığı'na seçildi. Bu görevi uzun süre sürdürmüştür. 25 Aralık 1933 yılında belediye başkanlığı görevinden ayrıldı. Daha sonra CHP İl Genel Meclisi üyeliği, ardından da Bitlis Daimi Komisyon üyeliğine getirildi. Bitlis halkevinin açılmasından sonra halkevi başkanlığı için yapılan seçimde TBMM Birinci Dönem Bitlis milletvekili ve C.H.F. İl İdare Kurulu başkanı Arif (Özdemir) Bey^[20] seçilmiştir^[21]. Arif Bey, zaman kaybetmeden çalışma şubelerini oluşturmuş ve 22 Mart 1934'te C.H.F. Genel Sekreterliği'ne halkevinin açıldığını bildiren şu mektubu göndermiştir: "Evimiz komite şubeleri faaliyete başlamışlardır. Dil, Tarih, Edebiyat şubesinde talimattaki şeraite uygun olarak sıraya bırakılmış olan konferanslardan birincisi 16 Mart 1934 Cuma günü ümera, zabitan, memurin ve halk muvacehesinde verilmiştir. Bundan sonra her hafta Cuma günleri de konferanslara devam edilecektir"^[22] C.H.F. Genel Sekreterliği'nin cevabı ise şöyle olmuştur: "Halkevinizin Ülkü yolunda çalışmaya başladığını bildiren mektubunuzu memnuniyetle okuduk. İçten gelen bir heyecan ve gayretle milli kültür seviyemizin yükseltilmesi için halkevlerinin yüklendiği vazifenin kutsiyet ve ehemmiyeti göz önünde bulundurularak daima aynı heyecan ve aynı tazellekle bu çalışmaların devamını bekliyoruz"^[23] Arif Bey, 26 Nisan 1936 tarihine kadar halkevi başkanlığını yürütmüştür.^[24] Bu tarihten sonra Bitlis valiliğine tayin edilen Hasan Fehmi Suerden, halkevi başkanlığını üzerine almıştır. Daha sonra CHP Bitlis İl Başkanlığı'na seçildi. Bu sırada yapılan seçimlerde ikinci kez Bitlis Mebusu seçilerek TBMM'nin 8. Devre çalışmalarına 5 Temmuz 1946 tarihinde iştirak etmiştir.^[25]

İdare alanında uzman olan Arif Hikmet Bey dönem içinde 17 Kasım 1948 tarihinde vefat etti. TBMM'nin 3 Aralık 1948 Cuma günü 14'üncü birleşiminde başkanlık divanına sunulan Bitlis Milletvekili Arif Özdemir'in vefatına dair Başbakanlık tezkeresi şu şekilde idi:

Büyük Millet Meclisi Yüksek Başkanlığı'na!

Bitlis Milletvekili Arif Özdemir'in 17 Kasım 1948 tarihinde öldüğü ve İçişleri Bakanlığı'ndan alınan 24 Kasım 1948 tarih ve 23302/10-17 117 sayılı tezkerede bildirilmiştir.

Teesürle arz ederim Başbakan Hasan Saka^[26]

Bu tezkere üzerine meclis başkanı Raif Karadeniz Bey'in isteğiyle arkadaşlarının hatırasına hürmeten 2 dakika saygı duruşu yapıldı.^[27]

Derviş Zülfikâr Bey (SEFUNÇ)

1880'de Bitlis'te doğdu. Şehrin ileri gelenlerinden olan Zülfikârzâde Faris Bey'in oğludur^[28]. Annesi Yadigar Hanım'dır. Derviş Bey ilköğrenimini Bitlis Sıbyan Mektebi'nde tamamladıktan sonra Bitlis İdadisi'ne devam etmiştir. Geniş tarım arazisine sahip bir ailenin çocuğu olan Derviş Bey öğrenim hayatının bitiminden sonra tarım ve hayvancılıkla uğraştı. Bu sırada ticari faaliyetlerle de meşgul oldu. Bu sırada bucak müdürlüğü için yapılan seçimde Duhan (Narlidere) Bucak Müdürlüğü'ne seçildi.

20 TBMM Arşivi, Dosya No:52.

21 BCA. 490.01.1672.837.1. S. 43.

22 BCA. 490.01.919.579.3. S. 30.

23 BCA. 490.01.919.579.3. S. 28.

24 BCA. 490.01.971.755.3. S. 7.

25 TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Kağıdı Örneği, Dos. No. 52

26 TBMM Arşivi, Dos.No.52, Bitlis Valiliğinin 1341 tarihli telgrafı.

27 TBMM Tutanak Dergisi, 8. Dönem, Cilt 14, s. 6

28 TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Kağıdı Örneği, Dos. No.53

Derviş Bey, Bucak Müdürlüğü görevini yaparken başlayan Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. 1915 yılında bizzat kendisinin komuta ettiği 400-500 kişilik Gönüllü Milis Birliği'yle Van Cephesi'nde Rus ve Ermeni birliklerine karşı mücadele vermiştir. Düşman birliklerinin Bitlis yönündeki inatçı ilerleyişlerine karşı yoğun ve büyük bir mücadele vermiştir. Van Cephesi'nden döndükten sonra emrindeki milis kuvvetleri ile birlikte Diyarbakır-Bitlis yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla Kır Serdarlığı (yol ve çevre emniyeti) görevini üstlenmiştir. Gerek savaş sırasında ve gerekse savaş sonrasında kendisine verilen görevlerdeki başarılarından dolayı, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle Erzurum Kongresi'ne çağrılan Bitlis Hey'eti'ne fahri üye olarak katılmıştır. İttihat ve Terakki Murahhas üyesi olan Derviş Bey, Milli Mücadele döneminde 1. TBMM için yapılan seçimlerde Bitlis Mebusu seçilerek kurtuluş mücadelesi veren vatanseverlerin yanında yer almıştır. Bu şekilde Bitlis'in köklü ve geniş ailelerinden olan "Zülfikârzâdeler" in Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının yanında yer almasında büyük rol oynamıştır.

13 Kasım 1920'de meclisteki görevine başladı. 1.TBMM'de Tasarı Komisyonu'nda çalıştı. Bu komisyonda başarılı ve yararlı çalışmalarda bulunmuştur. TBMM'nin 1.Dönem'deki Mebusluk görevi sona erince memleketine dönmüştür. Bu sırada TBMM'nin II. Dönemi için 3 Temmuz 1923 (1339) tarihinde yapılan seçimlerde tekrar aday olmuşsa da başarılı olamadı.^[29]

Mustafa Kemal Paşa tarafından Siirt'in Sason Kazası'na kaymakam olarak atanmıştır. Derviş Bey yörede Milli Hükümet aleyhinde baş gösteren ayaklanmalarda hükümet kuvvetlerinin yanında yer alarak isyanların bastırılmasında rol oynamıştır. Bir buçuk yıl süren kaymakamlık görevinden istifa ederek Diyarbakır'da oluşturulan Genel Müfettişlik'te görev almıştır.^[30] 1934 yılı başındaki hastalığı sebebiyle Diyarbakır'daki görevinden ayrılarak memleketi olan Bitlis'e döndü. 20 Temmuz 1934 tarihinde burada vefat etti.^[31] Mezarı Bitlis'teki Tahşut Mezarlığı'nda bulunmaktadır.

Ailesi soyadı kanunuyla SEFUNÇ soyadını almıştır.

Hüseyin Hüsnü Bey (ORAKÇIZÂDE)

Hüsnü Bey 1887'de Bitlis'te doğdu. Genç Sancağı polis memurlarından Orakçızâde Süleyman Nazif Efendi'nin oğludur^[32]. Annesi Pakize Hanım'dır.

Hüsnü Bey ilköğrenimini Bitlis İbtidai Mektebi'inde, orta öğrenimini de Bitlis Mülki ve Askeri Rüştiyesi'nde tamamladı. Öğrenimini tamamladıktan sonra 13 Eylül 1902 senesinde Genç Sancağı Tahrirât Kalem'i'nde kâtip olarak devlet hizmetine girdi.

4 Haziran 1908 yılında aynı sancakta İdare Hey'eti Başkanlığı'na getirildi. 11 Haziran 1913 yılında ise Huyut Bucağı Müdürlüğü'ne seçildi. Bu görevdeyken Bitlis İl İdare Kurulu Başkanlığı'na getirildi. 27 Haziran 1917 tarihinde ise başkanlığı yükseltildi.^[33]

Hüsnü Bey başkanlık görevindeyken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Bitlis Mebusu seçilerek Milli Mücadele'ye katıldı. 16 Ağustos 1920 tarihinde de meclis çalışmalarına katıldı. Mecliste, Dilekçe, İç Tüzük Komisyon'larında ve Memurin Muhakematı Tetkik Heyeti'nde çalıştı. 3. Toplantı yılında Dilekçe Komisyonu'nun katipliğini yaptı. Son toplantı yılında Başkanlık Divanı için

29 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri Dosyası, Dos. No. 53, 4 Temmuz 1339 tarihli Bitlis Vilayeti Seçim mazbatasına örneği.

30 Çoker, a.g.e. Cilt 3, s. 171

31 Çoker, a.g.e. Cilt 3, s. 172.

32 B.O.A.DH-SÂİD-0172-417 (Sicil-i Ahvâl Varakası)

33 Çoker, a.g.e. Cilt 3, s. 173

yapılan seçimde Divan Katipliği'ne seçildi.^[34] Hüseyin Hüsnü Bey ve arkadaşları Konya'da meydana gelen hadiseden etkilenip Ankara'ya göç eden bir kısım Bitlisli muhacirlerin işe ve iskânlarına bakılmaması üzerine Bitlis Muhacirlerinin İşe ve İskânlarına Dair bir tahrir sunmuştur.^[35]

Hüseyin Hüsnü Bey TBMM'nin 1. Dönemi'nin 11 Ağustos 1923'te sona ermesiyle meclisten ayrıldı. Hükümetten kendisinin bir memurluğa atamasını istemesi üzerine 7 Mayıs 1924 yılında Ankara İmar ve İskân Müdürlüğü'ne atandı.

12 Ağustos 1924 yılında Yumurtalık Kaymakamlığı'na getirildi. Ancak ilçenin bucak haline getirilmesiyle 10 Mart 1927 tarihinde Yabanat (Kızılcahamam) Kaymakamlığı'na nakledildi. 23 Ağustos 1930'da Göksun, 1932'de ise Elbistan Kaymakamlığı'yla görevlendirildi. 1 Eylül 1933 tarihinde bu görevden istifa ederek emekliye ayrıldı.^[36] Bundan sonra Elazığ'a yerleşen Hüseyin Hüsnü Bey kitapçılıkla uğraştı. Hayatının geri kalan kısmını bu meslekte geçirdi. 21 Kasım 1947 tarihinde vefat etti. Vefatıyla ilgili olarak Elazığ Valiliği'nin TBMM Genel Sekreterliği'ne göndermiş olduğu yazı şu şekildeydi:

TBMM Genel Sekreterliğine!

TBMM'nin 1.Döneminde Bitlis'ten Milletvekili olarak meclise katılan Orakçızade Süleyman Nazif oğlu 1887 (1303) doğumlu H.Hüsnü Orakçioğlu'nun 1947 yılında vefat ettiği yaptırılan soruşturmada anlaşılmıştır.

Bilgilerinize arz ederim.

Elazığ Valisi Zekeriya ÇELİKBİLEKLİ^[37]

Resul Sıdkı Bey

Resul Sıdkı Bey,1862'de Bitlis'te doğdu. Resul Sıdkı Efendi Bitlis ahalisinden Sofrasorzâde Ağası olarak bilinen Hamza Ağa'nın oğludur.^[38] Zamanında Bitlis Vilâyetinde devletin resmi okulu bulunmadığından tahsiline özel hocaların yanında başladı. Ancak daha sonra açılan Sıbyan Mektebi'ne kaydoldu. Özel hocalardan din eğitimi aldı. Bunun yanında Arapça, Farsça ve Ermenice öğrendi.

Resul Sıdkı Bey13 Mayıs 1880 yılında Bitlis Vilayeti Mektupçuluk Kalemine aday memur olarak devlet hizmetine girdi. Bundan sonra Vilâyet Evrâk Müdür Muavinliği'ne başladı. Bu görevde çalışırken Özel İdare Başkatipliği'ne atandı. Resul Sıdkı Bey, 1911 yılına kadar Bitlis vilâyeti yönetiminin çeşitli kademelerinde katip, memur ve müdür yardımcılığı görevlerinde çalıştı. 9 Aralık 1911'de Vilâyet Evrâk Genel Müdürlüğü'ne getirildi. Buna ek olarak Mülgan Nahiyesi Bucak Müdürlüğü'ne seçildi. Bundan sonra Bitlis Vilayet merkezine bağlı Simek Nahiyesi Müdürlüğü yaptı.

1912 yılında Şirvan kaymakamı Şevki Bey, Muş Sancağı 3. Komiseri Yasin ve jandarma yüzbaşlarından Ali Bey ile birlikte Mali İşler Tahkikâtı'nda görev aldı.^[39] Buradaki vazifesi sona erince Bulanık Kazası Mali İşlerinde çalıştı. Bu görevdeyken adı geçen kazanın kaymakamlığına atandı. Bu sırada

34 Çoker, a.g.e.Cilt 3, s.173

35 TBMM ZC., D:1, C. 6, İ: 104, (28.11.1336), s. 88.

36 TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Kağıdı Örneği, Dos. No. 54

37 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri Dosyası, No.54, Elazığ Valiliği'nin 3 Şubat 1969 tarihli yazısı.

38 BOA. DH- SAİD 55/127

39 BOA. DH- SAİD 55/127

Ahlat ve Hizan kazalarının mali işlerini de ek görev olarak yürütmeye başlamıştır. 20 Mayıs 1913 tarihinde devlet dairelerindeki başarılı hizmetlerinden ve bu tarihte meydana Kürt-Ermeni sorununun çözülmesinde göstermiş olduğu çabalardan dolayı "Hizmet Madalyası" ile ödüllendirilmiştir. Bundan sonra Huyut Bucak Müdürlüğü ve Malazgirt Kaymakamlığı görevlerinde bulundu. 3 Ekim 1914 yılında Vilâyet Nüfus Müdürlüğü'ne atanan Sıdkı Bey Ruslar'ın Bitlis'i işgalleri esnasında Bitlis Vilayeti'ndeki halkın daha güvenli merkezlere tahliye edilmesinde görev aldı.

Daha sonra Diyarbakır'a yerleşti. Bu sırada Mardin'de oluşturulan Göçmen İşleri Komisyonluğu'nda memur olarak görev aldı. 8 Ağustos 1916 yılında Bitlis'in Rus işgalinden kurtarılmasından sonra buradaki Vilayet Nüfus Müdürlüğü görevine geri döndü. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin Mebusan Meclisi'nin son dönemi için yapılan seçimlerde Bitlis Mebusu seçildi. Ancak Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kapatılması nedeniyle göreve başlayamamıştır. Bu sırada Anadolu'da başlayan Milli Mücadele Hareketine katıldı ve Heyet-i Temsiliye kararlarına uyarak TBMM için yapılan seçimlere "Mudafaa-i Hukuk" adına katılarak Bitlis Mebusu seçildi. Resul Sıdkı Bey Heyet-i Temsiliye kararlarına uyarak 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'ya geldi ve meclis çalışmalarına katıldı. Mecliste İç İşleri, Tapu Kadastro Komisyonları ve Memurin Muhakematı Tetkik Komisyonları'nda çalıştı. Bu dönem içinde Sıdkı Bey Meclis Kürsüsünden beş konuşma yaptı. Bir soru ve bir kanun önergesi verdi. Resul Sıdkı Bey ve arkadaşı Bitlis Mebusu Sadullah Fevzi Bey, 4 Temmuz 1920'de meclis riyasetine verdikleri taktirde; Bitlis'te Bitlis'te dört iptidai mektebinin kurulmasını istediler. Bu talep aynı oturumda Maarif Encümeni'ne havale edildi.^[40] İptidai Mektebinin kurulması için Bitlis Vilayetine yazı yazılmıştı.^[41]

Resul Sıdkı Bey, TBMM için yapılan 2. Dönem seçimlerinde tekrar Bitlis'ten Mebus seçilmiştir. Bununla ilgili olarak Bitlis seçim kurulunun oluşturduğu 4 Temmuz 1923 (1339) tarihli seçim mazbatasını şu şekildeydi: "İntihâb-ı Mebusan Kanunu mucibince Bitlis Vilayetinde icra kılman intihâbat neticesinde beldede miktarı insiyahın görüşüldüğü üzere 67 rey Resul Bey ve 7 rey Derviş Bey ve 1 rey yüzbaşı İhsan Beyin kazanmış oldukları, Ahlat, Hizan, Mutki kazaları Heyet-i teftişiyelerinin ol bâbtaki mazbatalarından ve merkez kasaba ile mülhak nevahi ve kazanın mani-i münakkıd kılınan rey pusulalarının tezyif ve tetkikatından anlaşılması ve nihayeti aliye-i mumaileyhden ve Mudafaa-ı Hukuk namzedlerinden Resul Bey'in ekseriyeti kati ile Mebus intihab kılınmış olduğunu tastik iş bu mazbata tanzim ve takdim kılındı." Fi 4 Temmuz 1339 (1923)^[42].

Bu tarihte yapılan incelemeler sonucunda Resul Sıdkı Bey, Büyük Millet Meclisi azalığına kabul edilerek 12 Ağustos 1923'te meclis çalışmalarına katıldı. Böylece 2. Dönem içinde de meclis çalışmalarını sürdürmüştür.^[43] Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Lozan Barış Antlaşması görüşmeleri başladı. Türk temsilcilerinin barış plânı ve özellikle Musul Meselesi ile ilgili olarak mecliste yapılan tartışmalarda Resul Sıdkı Bey ve Derviş Bey'in de aralarında bulunduğu 132 milletvekili meclise şu öneri sunmuşlardır:

Riyaset-i Celileye

"1-İttilaf devletlerinin Lozan Konferansı neticesi olarak Heyet-i Murahassamıza tevdi ettikleri muahede projesi istiklâlimizi muhil şeraiti ihtiva ettiğinde şayan-ı kabul değildir. İttilaf devletleri bu projenin kabulünde ısrar ettikleri halde tekliflerini katiyen red ederiz. Bu takdirde harb milletimiz için zaruri olur.

40 TBMM ZC., D:1, C. 2, İ: 27, (4.7.1336), s. 172.

41 TBMM ZC., D:1, C. 2, İ: 34, (14.7.1336), s. 327-328.

42 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri Dosyası, No.55

43 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri Dosyası, No.55, Komisyon Belgesi No.1

2- Pek mühim ve hayati olan Musul Meselesinin hâllini muvakkatten talik ve Avrupa hudutlarımızı tespit etmek için Heyet-i Murahasamızın ve Heyet-i Vekilemizin verdikleri izahata mutali olduk. Mali ve iktisadi ve idari mesailde memleket ve milletimizin hukuk-ı hayatiye ve istiklaliyesini tam ve emin olarak istihsal eylemek esas dahilinde sulh teşebbüsâtına devam olunmasını ve Heyet-i Vekilenin Heyeti murahasaya mezkur esasa göre vazife ve talimat vermesini teklif ediyoruz.

Bilcümle memalikimizin sureti tahliyesi şart-ı kafidir. Ancak neticenin her ne olacaksa bir an evvel iraesine intizar ederiz.”. 6 Mart 1339 (1923)^[44].

Resul Sıdkı Bey ve arkadaşları İttılafl devletlerinin Türk topraklarının tahliyesini barış için şart koşarken, başta Musul Meselesi olmak üzere güney sınırının çözümünü ileri bir tarihe erteleme taraftarıydılar. Milli hâkimiyetimiz için gerektiğinde savaşa yeniden başlamak ve bu suretle milletin geleceğini kısıtlayan antlaşma maddelerinden kurtulma çabasıdır. Öncelikle batı sınırının tespit edilmesi hususunda Türk Heyeti'ne gerekli yetkilerin verilmesini isteyenler arasında yer almıştır.

Resul Sıdkı Bey 1. Toplantı yılından sonraki ara vermede 30 Ağustos 1924'te vefat etmiştir.

Sadullah Fevzi Bey (EREN)

Sadullah Fevzi Bey 1865'te Bitlis'te doğdu. Babası Bitlis'in illeri gelenlerinden olan “Müftüzâdeler” ailesinden Şeyh Abdülmelik Efendi, annesi Atike Hanım'dır. Müftüzâde ailesi Bitlis'in en eski ve ilim alanında yöre halkının aydınlanmasında en çok hizmet veren ailelerindendir.

Sadullah Fevzi Bey, ilköğrenimini Bitlis'te bulunan Sıbyan Mektebi'nde tamamladı. Daha sonra Vilayet'te tanınmış hocaların yanında öğrenimine devam etti. Bu sırada Arapça ve Farsça öğrendi. Öğrenimini bu şekilde tamamlayan Sadullah Bey bir süre aylıksız olarak İl Bidâyet Mahkemesi Kalemî'nde çalıştı. 21 Aralık 1881 tarihinde aynı mahkemenin ikinci kâtipliğine atandı.

İki yıl bu görevde çalıştıktan sonra Zabıt Kâtipliği'ne getirildi. Bu görevde altı yıl çalıştıktan sonra Nisan 1889 tarihinde Sorgu Hâkimi kâtip yardımcılığına yükseltildi. Bir süre sonra Sorgu Hâkim vekilliği de ek olarak kendisine verildi^[45].

Sadullah Fevzi Bey 20 Kasım 1889 tarihinde her iki görevinden de ayrıldı. Bir süre serbest mesleklerde çalıştıktan sonra 1895'te Bitlis İstinafl (Üst) Mahkemesi fahri üyeliğine getirildi. İki yıl süreyle görevde kalan Sadullah Bey Nisan 1897'de adliyedeki görevinden ayrılarak İl Nüfus Müdürlüğü'ne atandı. 9 Ocak 1910'da yapılan düzenlemede memuriyetini korudu. Sadullah Bey bu görevdeyken Osmanlı Mebusan Meclisi'nin 2. Dönemi için 28 Nisan 1912'de yapılan seçimde Bitlis Mebusu seçildi. Sadullah Fevzi Bey, Bitlis ve çevresinde etkili olan ve Bitlis Hâdisesi olarak bilinen hadiseden dolayı Medine'ye sürgün edilmiş ve daha sonra affedilerek Bitlis'e dönmüştür. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin son döneminde Rus tahrik ve desteğiyle altyapısı iyice hazırlanan isyan 8 Mart 1914'te başlamıştı.^[46] Bitlis Hâdisesi'yle ilgili üç isim dikkat çekmekteydi. Başta Gayda Tekkesi Şeyhi Şehabeddin, aynı tekkenin idarî işleriyle meşgul amcazâdesi Seyyid Ali ve şeyhin halifesi Molla Selim gelir. Bunlar yöre halkını hükümete ve ıslahatlara karşı ayaklandırmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuştu. Bölgenin yapısı ve Rusların buradaki emellerinden dolayı isyanın tehlikeli bir hal al-

44 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 4, s. 150-191

45 TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Kağıdı Örneği, Dos. No. 56

46 Tanin 1914.

masına yol açma ihtimalini göz önünde bulunduran Hükümet zamanında harekete geçerek^[47] isyanı bastırmıştı.^[48] İsyanın liderlerinden Molla Selim tutuklanmış ve sorgulanmak üzere Bitlis'e götürülürken yandaşları tarafından jandarmanın elinden zorla alınmıştı.^[49] Bölgeden gelen takviye jandarma birliklerinin müdahalesiyle isyan tamamen bastırılmış (Tanin 1914) ve Molla Selim, üç arkadaşı ile Bitlis'teki Rus Konsolosluğu'na sığınmıştı (Tanin 1914). Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Rusya bu kişileri kayıtsız ve şartsız olarak hükümete teslim etmişti.^[50]

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla başlayan Milli Mücadele'ye katılarak Sivas Kongresi'nde Bitlis Delegatesi olarak bulundu ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi.^[51]

Osmanlı Mebusan Meclisi'nin son dönemi için yapılan seçimde tekrar Bitlis Mebusu seçilmiş ise de meclise gitmeyerek Milli Mücadele veren vatanseverlerin yanında kalmayı tercih etti. Bu konu ile ilgili olarak TBMM Genel Sekreterliği'nce İçişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'na göndermiş olan yazı şu şekilde idi; "*Sadullah Fevzi Efendinin Millet Meclisi Mebusluğu'nun ikinci devre-i intihâbiyesine musadif olan 14 Nisan 328 tarihinde Bitlis merkez livası Mebusluğu'na bi'l-intihâb mayıs 328 içinde vazifeye başladığı ve meclisin vuku'u feshine mebni 23 Temmuz 328 tarihinde mebusluktan infisal ettiği ve bu müddet zarfında kendisine mecmâen 15 bin kuruş mebusluk tahsisatı tevsiye kılındığı ve tahsisatından aidat-ı tevkifâtı yapıldığı 4. devre-i intihâbiyede dahil livadı mezkur mebusluğuna intihâb edilmiş ve 16 Mayıs 336 (1920) tarihinde TBMM'ye iltihak etti*".^[52]

19 Mayıs 1919 yılında Samsun'a çıkarak milli bilinci uyandırıp bağımsızlık meşâlesini yakan Mustafa Kemal Paşa, vatansever halkın desteği olmadan bir yere varılamayacağını, Milli İrâdenin sesine kulak verilmeden istenen sonuca ulaşamayacağını çok iyi biliyordu. Bu nedenle Paşa, gerek Bitlis'in düşman işgalinden kurtuluşu sırasında ve gerekse kurtuluştan sonraki dönemlerde yöre halkı üzerinde nüfuz sahibi olan aşiret reisleri, mebus ve din adamı gibi kişilerle yakından ilgilenerek, onları Milli Mücadele çizgisi üzerinde birleşmeye çalışmıştır.

Mustafa Kemal, bu çabasını "Nutuk" adlı eserinde şu şekilde anlatmaktadır;

"Efendiler, Diyarbakır ve Bitlis havalisinde efkârı tenvir maksadıyla oralarda ordu komutanı olarak bulunduğum sıralarda kısmen şahsen tanıdığım rüesâyâ hususi mektuplar yazdım ve Van, Bayezit, civarlarında bulunan bazı aşiret rüesâsiyle de temas ve irtibatlar temin ettim"^[53].

Mustafa Kemal Paşa, Nutku'nda belirttiği gibi Bitlis'ten Erzurum Kongresi çalışmalarına çağrılan ve Heyet-i Temsiliye'de isimleri geçen şahıslar arasında Son Osmanlı Mebusan Meclisi üyelerinden olan Sadullah Fevzi Bey de yer almaktadır.

Sadullah Fevzi Bey'le irtibata geçen Mustafa Kemal Paşa, 13 Ağustos 1335 (1919) tarihinde O'na bir mektup gönderdi. Paşa mektubunda; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu son durum hakkında bilgi verdikten sonra, Erzurum'da toplanan ve milli gayelere yönelik çalışan bir kongrenin düzenlendiği, burada halkımızı içte ve dışta temsil etmek gayesiyle bir heyetin oluşturulduğu ve kendisinin de bu heyete üye seçildiğini bildirdi.^[54]

47 BOA, MV, D.No:234, G.No:53.

48 Tanin 1914.

49 Tanin 1914.

50 BOA, HR.SYS, D. No:79, G. No:6

51 Çoker, a.g.e. Cilt 3,s.177

52 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri dosyası, No.56, 25 Teşrin-i sani 39 (1923) tarihli belge

53 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Ankara 1927, s. 48.

54 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Ankara 1927, s. 37.

Erzurum Kongresi'nden sonra Sivas'ta doğu ve batı illeri ile Trakya'nın yani bütün vatanın birliğini sağlamak amacıyla ulusal bir kongrenin toplanmasına karar verildi. Sivas Kongresi için doğu illerinden yeniden temsilci seçmenin zor olduğunu gören Mustafa Kemal tek çıkar yol olarak Vilayat-ı Şarkîye Mudafa-ı Hukuk Cemiyeti'nin Temsil Heyeti'ni Sivas'a götürmek ve kongreye katmak şeklinde olduğunu gördü. Sivas'taki kongrede Heyeti Temsiliye üyeliğine seçilen Sadullah Bey ile Musa Bey katılmamışlardır. Mustafa Kemal, Nutuk'unda, "*azadan Mutki aşiret reisinin Mutki dağlarından çıkmaktan mutevehhş olduğunu bizzat biliyordum. Siirt Mebusu Sadullah Bey ortada yok*"^[55] demektedir. Mazhar Müfit Bey, Heyeti Temsiliye'ye üye seçilen arkadaşlar şunlardır; "*Sadullah Efendi Sabık Bitlis Mebusu, Hacı Musa Bey Mutki Aşiret Reisi demekte ve Hacı Musa Bey mehasım aşiretlerin herhangi bir menfi hareketinden çekindiği için kongreye gelememiş, Bitlis eski mebusu Sadullah Efendi de rahatsızlığı münasebetiyle arz-ı itizar etmemiştir*"^[56] demektedir.

Her iki kaynaktan da anlaşıldığına göre Sadullah Bey Milli Mücadele'ye karşı değildi. Ancak rahatsızlığı nedeniyle Temsili Heyeti üyesi olarak Sivas Kongresi'ne katılamamıştır. Nitekim bir süre sonra TBMM'nin 1.Dönemi için yapılan seçimlere katılarak Bitlis Mebusu seçildi ve bu şekilde TBMM'ye katılarak meclis çalışmalarında görev aldı. Gümrü Antlaşması'ndan sonra 12 Temmuz 1921 tarihinde Doğu Anadolu ve düşman işgalinden kurtarılan bölgelerden kaçan göçmenler için kurulan "Göçmenler Komisyonu"nda görev aldı.

Doğu cephesinde Ermeniler'e karşı yapılan askeri harekâtın başarıyla sonuçlanmasından sonra "Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri"ni memleketlerine göndermek için Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Erzincan, Genç, Gümüşhane, Rize, Batum ve Ordu milletvekilleri TBMM'de bir toplantı yapmışlardır.^[57] Meclisteki bu toplantıda adı geçen vilayetlerin temsilcileri kendi aralarında meseleye çözüm getirmek için uzun uzun tartışmalar yaptılar. Bu tartışmalar sonunda sorunun hükümetle ortak çalışma sonucunda çözüleceği kararına vardılar.

Hükümet memleketlerine dönmek isteyen göçmenlere başta iâşe olmak üzere yol masrafları, taşıma araçları sağlama, yıkılan evlerini tamir etmek için inşaat malzemesi olarak ucuz kereste sağlama v.s gibi olanaklar sağlamıştır. Bu faaliyetlerle Rus Ermeni işgali altında tahrip edilen yerleşim yerlerini tamir etmek ve buraları yaşanır hale getirmek amaçlanmıştır. Hükümet, 1921 yılında Doğu Vilâyetleri Mültecileri'nden 81.668 kişiyi yerlerine göndermek için girişimlerde bulunmuşsa da bunların ancak 30.713'nü yerleşim yerine ulaştırılmasını sağlayabilmiştir^[58]. Sadullah Fevzi Bey ve arkadaşları meclisin 23 Nisan 1921 tarihli 24. Oturumunda, 23 Nisan'ın siyasi tarihte önemli bir yere sahip olduğunu ve bu tarihin Büyük Millet Meclisinin yıldönümü olması hasebiyle bu tarihin milli bayram olarak kabul edilmesini teklif ettiler. Diğer mebusların da aynı düşüncede olması ile bu kanun teklifi aynı oturumda kabul edildi.^[59] Sadullah Fevzi Bey, 6 Mart 1922 yılında Başkumandanlık emri ile seçim bölgesinde yararlı işler yapmakla görevlendirildi. Bu sırada TBMM İktisat Komisyonu'nda yararlı hizmetler verdi. Meclise iki kanun önerisinde bulundu. Sadullah Fevzi Bey 6 Mart 1923 Salı günü yapılan TBMM'nin gizli oturumunda 41 arkadaşıyla birlikte güney ve Suriye sınırlarının Fransızlarla daha sonra halledilmek üzere Lozan Barış Projesi'nin dışında bırakılması gerektiğini savunmuştur.^[60] Sadullah Fevzi Bey bu dönemin sonunda milletvekilliği sona erince Bitlis'e döndü ve özel işleriyle uğraşmıştır. 17 Mart 1933 tarihinde vefat etti. Ailesi EREN soyadını almıştır.

55 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Ankara 1927, s. 49

56 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I, TTK Yayını Ankara 1988, s.112-113

57 İhsan Güneş, Birinci Tbm'nin Düşünce Yapısı (1920-1923), Eskişehir 1985, s.339

58 Güneş, a.g.e. s. 341

59 TBMM ZC., D:1, C. 10, İ: 24, (23.4.1337), s. 69-70.

60 TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Cilt 4, s. 150-191.

Şaban Vehbi Bey (ÖZTEKİN)

1888'de Bitlis'te doğdu. Şaban Vehbi Bey, Bitlis Belediye Reisi Hacı Salihzâde Abdullah Nuri Efendi'nin oğludur. Annesi Hatun Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini Bitlis Sıbyan Mektebi'nde ve Askeri Rüştîyesi'nde orta dereceyle tamamlayarak mezuniyet belgesini almıştır.^[61]

17 Temmuz 1906'da Adilcevaz Müdür yardımcısı olarak Posta Telefon Telgraf idaresinde devlet hizmetine girdi. Daha sonra 1907-1914 yılları arasında Genç, Muş, Bitlis, Başkale ve Van PTT merkezlerinde posta memuru olarak görev yaptı. Ziraat ve telgraf alanlarında uzmanlaşmıştır.

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşında 11'inci Kolordu'nun 33. Fırka Askeri Posta Merkezi'ne atanarak vatan hizmetinde bulunmuştur. Bu görevdeyken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimde Bitlis Mebusu seçilerek 16 Ağustos 1920 tarihinde meclis çalışmalarına katıldı. Şaban Vehbi Bey'in mebus seçilmesiyle birlikte PTT Müdürlüğü'nün TBMM Kâtipliği'ne gönderdiği 144 no'lu yazışma şu şekildeydi;

BMM Kâtib-i Umumiliği Canib-i Aliyesine

BMM Azasından Bitlis Mebus-ı Sabıkı Vehbi Bey idaremizde sebk eden hizmetlerinden dolayı ba-istidanâme müracaatla mezuliyet maaşı talebinde bulunmuş olduğundan tanzim edilecek müddeti hizmet cetveline ilave edilmek üzere mebusluk hizmetinin işâr buyrulmasını istirham ederim efendim. 16 Mayıs 1926

Posta Telgraf ve Telefon Müdürü Umumisi Hasan^[62]

Bu talebe karşılık olarak verilen yazışma ise şu şekildeydi; *Mumaileyh 16 Ağustos 336 tarihinde meclise ilhak ve 11 Ağustos 339 tarihinde infak etmiş, almış olduğu mebusluk tahsisatından aidatı teadiye tetkik ettirmediği muhasebe kaydından anlaşılmalıdır efendim.^[63]*

Şaban Vehbi Bey,6 Aralık1920'de Yozgat'a gidecek olan Ankara İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi. Buradaki görevi sona erdiğinde Ankara'ya geri dönerek meclis PTT Komisyonunda çalıştı. 3.ve 4. Toplantı yıllarında bu komisyonun kâtipliğini yaptı.^[64] Bu sırada meclise dört soru önergesi vermiştir. Şaban Vehbi Bey, Bitlis'te bir idadi mektebinin kurulması için meclisin 25 Kasım 1920 tarihli 102. Oturumunda bir takrir sundu. Bu teklif Maarif Encümeni (Milli Eğitim Komisyonu)'ne havale edildi.^[65] Şaban Vehbi Bey 21 Ağustos 1921 tarihindeki rahatsızlığı nedeniyle üç ay süreyle geçici izne ayrılmak istemiştir. Bu dileğinin gerçekleşmesi için yazılı talepte bulunmuş ve bunun üzerine kendisine izin verilmiştir. İzin belgesi şu şekildeydi;

Hey'eti Umumiye'ye Ankara 21.8.337

Bitlis Mebusu Vehbi Efendinin mazeret katiyesine mebni üç ay müddetle mezun olduğu Divan Riyasetince tensib edilmiş olmakla keyfiyet Heyeti Umumiyenin rıza-ı tavsiyesine arz olunur efendim.^[66]

61 BOA. DH- SAİD 160/449 (Sicil-i Âhvâl Varakası)

62 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri Dosyası No. 57 Belge no.4

63 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri Dosyası No.57, 16 Mayıs 1926 tarihli belge, Belge No.1

64 Çoker, a.g.e., s. 179.

65 TBMM ZC., D:1, C. 6, İ: 102, (25.11.1336), s. 33.

66 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri Dosyası, No.57, 21 Temmuz 1337(1921) tarihli belge. Belge No.2

Milletvekilliği sona erince yeniden hizmet isteğinde bulunması üzerine Ankara Posta Havale baş memurluğuna atandı. Bu görevden 18 Mayıs 1930 tarihinde emekliye ayrılan Şaban Vehbi Bey memleketine döndü ve başka bir işle meşgul olmamış.

Şaban Vehbi Bey,27 Ekim 1963 yılında vefat etti^[67].

Yusuş Ziya Bey

1882'de Bitlis'te doğdu. Babası Koçzade Aşireti'nin ileri gelenlerinden Hacı Ömer Suat Ağa'dır. Annesi Hediye Hanım'dır.^[68] Ziya Bey ilköğrenimini Bitlis Sıbyan Mektebi'nde tamamladıktan sonra öğrenimine Bitlis Sultanisi'nde devam ederek tamamladı.

Öğrenim hayatından sonra ticaretle meşgul olmaya başladı. Kısa süre Bitlis Eğitim Müdürlüğü'nde başkâtiplik yaptıktan sonra siyasete atıldı. Bu dönemde bağımsız bir Kürt Devleti'ni kurmayı amaçlayan milli varlığa zararlı gizli derneklerle ilişki kurmuştur.

Azınlıkların kurduğu cemiyetlerin yanında Kuvva-i Milliye aleyhinde olan cemiyetler de vardı. Bu cemiyetlerden biri de Kürt Teali Cemiyetidir. Kürt Teali Cemiyeti, 1918'de kurulmuş olup, Osmanlı Devleti'nin can çekişmesi sırasında Wilson Prensiplerinden yararlanarak bölücü bir amaç gütmüştür. Daha doğrusu yabancılar doğuda karışıklık çıkarıp ulusal bilinci işlemez kılmak için, Müslüman olan kişileri devlete karşı kıskırtmışlar ve onları ayaklandırmak istemişler.^[69]

Osmanlı Devleti'nin parçalanması üzerine bağımsız bir Kürt Devleti kurmaya çalışan ve İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti'ne üye olanlar arasında Yusuf Ziya Bey ve Cibranlı ve Halit Beyler de bulunuyordu. Yusuf Ziya, bu sırada TBMM'nin 1.Dönemi için yapılan seçimlere katılarak Bitlis Mebus'u seçildi ve 16 Ağustos 1920'de Millet Meclisi çalışmalarına katıldı. Bu suretle Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan Milli Mücadeleye katılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle ortaya çıkan ve milli mücadele hareketini zor duruma düşüren asayişsizliği önlemek amacıyla TBMM, Hıyanet-i Vataniye Kanunu çıkardı. Bu kanuna işlerlik kazandırmak amacıyla da İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Memleketin farklı noktalarına kurulan İstiklal Mahkemeleri'nin faaliyetlerine başlayarak Milli Mücadele aleyhindeki hareketleri engellemeye başladı. Yusuf Ziya Bey, 25 Kasım 1920'de İstiklâl Mahkemeleri'nin Kastamonu şubesinde görevlendirilmiştir.^[70] Görevlendirilen diğer üyeler Refik Şevket Bey, Fikret Bey ve Necip Beydi. Yusuf Ziya Beyin 25 Kasım 1920'de şubeye atanması şu şekilde olmuştu; mahkeme üyelerinden Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey Kastamonu'ya vardıktan kısa bir süre sonra Moskova'ya delege olarak görevlendirilmişti. Fikret Bey de izinli olarak mahkemeden ayrılmıştı. Bunların yerlerine Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ve Mardin Mebusu Necip Beyler seçilmişlerdir^[71]. Bu şekilde Yusuf Ziya Bey İstiklal Mahkemesi üyesi oldu.

Yusuş Ziya Bey, bu görevdeyken Milli Mücadele'ye karşı olanların zararlı çalışmalarına engel olmuştur. Ziya Bey, TBMM'nin 20 Ocak 1923 tarihli birleşiminde Bitlis, Diyarbakır, Muş, Siirt vd. illerde İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmasıyla ilgili olarak; bunların kurulmaları ve uygulamaları ile böl-

67 TBMM Arşivi, Bitlis Milletvekilleri Dosyası, No.57, Bitlis Emniyet Müdürlüğü'nün 24 Ocak 1969 tarih ve 142 sayılı yazısı, Belge No. 3

68 TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Kağıdı Örneği, Dos. No. 58

69 Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt 4, S.10, s.139- 186, Ankara 1987

70 Çoker, a.g.e., s. 180.

71 Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927), İzmir 1988,Cilt 2, s.87-88

geler arasında farklılık olmaması gerektiğine ve her yerde kanunların eşit bir şekilde uygulanması gerektiği konusunda görüş belirtti. Bu konudaki görüşlerini TBMM'nin gizli oturumunda şu şekilde dile getiriyordu; "... o bölge halkından olarak itiraf ederim ki bölgede yer yer bir aşiret ağası, birer müstebit, birer mütegalibe yaşadığı görüldüğünü; bu ağaların her birinin 300-400 hatta 2000 kişilik silahlı kuvveti olduğunu, bir asker kıtasından firar edince ağaya sığınarak silahını da teslim ettiğini, bu durumu yerel hükümetin, memurların, herkesin bildiğini ancak kimsenin bir şey yapmadığını, eğer İstiklâl Mahkemesi ağaya hükmünü yaptırabilecekse kuruluşunu memnurlukla kabul edeceğini, sadece tehdit unsuru olarak kullanılacaksa bir yararı olmayacağına, yöre halkının *câhil fakat hain olmadığını, ancak câhilliği ile ağanın emrini yaptığını hükümetin ağanın baskısını kabul ettiğini onun için önce hükümetin bölgede egemenliğini kurması gerektiğini*^[72] ifade ediyordu. Bu suretle hükümet, bütün vatandaşlara adaletiyle tam hakim olacaktı.

Yusuף Ziya Bey mecliste Mali Kanunlar, İktisat, Anayasa, İçişleri Komisyonları'nda ve Memurin Muhakemâtı Tetkik Heyeti'nde çalıştı. Meclisin 2.Toplantı yılında 3.Şube'nin kâtipliğini yaptı.

Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulmasından sonra muhalefetteki 2.Grup'ta yer alan Ziya Bey özellikle saltanat ve halifelik yanlısı konuşmaları ile dikkat çekiyordu. Dönem içindeki konuşma sayısı 19'dur bunların 16'sı meclisin gizli oturumunda yapmıştır. Ayrıca değişik konularda 6 soru önergesi vermiştir^[73]. Ziya Bey'in verdiği 7 kanun önergesinden hiçbiri kanunlaşmadı.

Yusuף Ziya Bey, Mehmet Akif'in şiirinin milli marş olarak kabul edilmesi için meclisin 12 Mart 1921 tarihli oturumunda teklif sunanlar arasında yer aldı.

Yusuף Ziya Bey'in teklifi; "*Kâffeı ervahı islâm üzerinde kıraati heyecanlar tevlit edecek derecede icazkâr olan büyük İslam Şairi Mehmet Akif Beyin marşının takdiren kabulünü teklif eylerim.*"-şeklindeydi. Yapılan oylama sonucunda Mehmet Akif Bey'e ait marşoy çokluğu ile Milli Marş olarak kabul edildi.^[74] Antalya milletvekili (Maarif Vekili) Hamdullah Suphi Bey'in yaptığı atamalar için verdiği gensoru görüşmelerinde vekile 68 ret oyuna karşı 75 oyla güven belirtildi ise de vekil bu güveni yeterli bulmayarak çekildi. Yusuף Ziya Bey 6 Mart 1923 tarihinde TBMM'de yapılan gizli görüşmede; Lozan Barış Görüşmeleri sırasında Türk Heyeti'ne dayatılmaya çalışılan barış projesi ile ilgili düşüncelerini açıklamıştır. Millet olarak yıllarca felaketlere maruz kalındığına dikkat çekerek ancak milletin bağımsız yaşamayı arzuladığını ve uğurda gerekirse her yola başvurulmasının gerekliliğini anlatmıştır. Yusuף Ziya Bey Musul Meselesi'ne gelince; buranın coğrafi olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlı olduğunu, sosyal ve siyasi yapı gibi özellikleri bakımından İngiliz mandası altında yaşamaya tahammül edemeyeceğini, bu nedenle buna izin de verilemeyeceğini anlatarak; asırlardan beri bölgede Kürtler ve Türkler'in beraber yaşadıklarını ve birbirlerinden ayrılmalarının mümkün olmadığını anlatarak konuşmasına şöyle devam etmiştir: "*Bir insanın ikiye bölmek veyahut herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise Musul'u Türkiye'den ayırmak öylece mümkün değildir*"^[75] diyerek Musul'u bırakmanın mümkün olmadığını anlatmaya çalışmıştır.

Yusuף Ziya Bey 1923 ilkbaharında Ankara'dan İstanbul'a giderek Kürt Teali Cemiyeti'ne mensup kişilerle temas kurmuştur. Gerek buradaki teşkilâta mensup üyelerden ve gerekse taşradaki cemiyet üyelerinden bilgi almıştır. Bu konuyla ilgili olarak dönemin istihbaratı şu bilgileri aktarmıştır;

72 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 3, S. 1, s. 1201-1209; Çoker, a.g.e. Cilt 1, s. 397

73 Çoker, a.g.e. Cilt 3, s. 188

74 TBMM ZC., D:1, C. 9, İ: 6, (12.3.1337), s. 89.

75 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, Cilt 4, s.163. (1923-1934)

"Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey ve Reşit Ağa ve yüzbaşı Cemaleddin Efendi ile diğer Kürtlerin iştirak ettiği, Şehzadebaşı'ında Reşit Ağanın bacanağı Mehmet Efendinin hanesinde 20/21 Nisan Salı günü akşamı bir ictimada Reşit Ağanın taraftarlarının vaziyeti ve muhakemeleri söz konusu edilmiştir"^[76]. Bu toplantıda Yusuf Ziya, tespit edilen konuları Ankara'ya döndüğünde uygun şartlar altında meclis gündemine getireceğini söylemiş ve her yönden gereken çalışmalarını yapacağını vaad etmiştir^[77].

Bu belgelerden anlaşıldığına göre cemiyetin faaliyetlerini organize eden Reşit Ağa'dır. Reşit Ağa'nın Erzurum'daki Cibranlı Miralay Halit'le bağlantısı olduğu da anlaşılmaktadır. Kürt Teali Cemiyeti'nin icra kuvveti olan Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya, siyasi maksatlarını gizleyerek dini kisveye bürünüp zehirli fikirlerini bu yoldan Şeyh Said'le Kürt-Zaza şubelerinin şeyh ve hocalarına aşılamışlardır. İş dine ve maneviyata intikal ettiği için dinin en büyük hamisi sayılan ve Cibranlı Halid'in eniştesi olan Şeyh Said emir-el-mücâhiddin adı altında isyanın başına geçerek manevi nüfuzunu kullanmıştır^[78].

Milletvekilliği sona eren Yusuf Ziya Bey Erzurum'a giderek Cibranlı Halit'le birlikte plânlar yapmaya başlar ve aşiretleri silahlandırmaya karar verirler. Bunun için yurt dışında olan Berzan-Neyri Şeyhi Mahmut ve Simko'nun eliyle İngilizler'in yardımlarını temin edeceklerdi.^[79] Saltanatın kaldırılması Cumhuriyet'in ilan ve halifeliğin kaldırılması gibi inkılaplar bu cemiyetin amaçlarına ulaşmasında önemli bir propaganda malzemesi oldu. Bu nedenle kısa zaman zarfında birçok taraftar toplamışlardır. Halkın din, ırk ve namus duygularını tahrik ettiler. Bu nedenle cahil halk ve bazı aşiret ağaları onları desteklemeye başlamıştır. Ekim 1924'te Pasinler'de meydana gelen deprem nedeniyle Erzurum'a giden Mustafa Kemal Paşa burada yürütülen gizli çalışmalardan haberdar edildi. Paşa, Ankara'ya döndüğünde Yusuf Ziya, Cibranlı Halit ve arkadaşlarının yakalanmasını emretti.

Bu sırada Yusuf Ziya cemiyetin Doğu Anadolu'daki durumunu anlamak için Erzurum'a gelmişti, tam bu sırada Paşa'nın emri ile yakalanarak kuvvetli bir müfreze eşliğinde Hınıs, Varto ve Muş üzerinden Bitlis'e götürülerek buradaki Divan-ı Harbi Örfisi'ne sevk edilmiş^[80]. Burada yapılan yargılamada Ziya Bey, suçunu itiraf ederek cemiyetin diğer üyelerinin isimlerini açıkladı. Açıkladığı isimler arasında Mutki Aşiret Reisi Musa Bey de bulunuyordu. Bunun üzerine Musa Bey hemen tutuklanarak muhakeme edildi. Ancak suçunu ispatlayacak delil olmadığı ve hükümet aleyhine hiçbir faaliyette bulunmadığı için serbest bırakıldı.

Bu sırada Bitlis Vali Vekâleti'ne 2. Ordu Komutanı Kazım (Dirik) Paşa atanmıştır.^[81] Kazım Paşa Bitlis'te asayiş sağladıktan sonra halkın bu tip tahriklere katılmaması için yoğun çaba sarf etti.

Şeyh Said İsyanı'na katılan asiler isyanı bastırmak üzere bölgeye sevk edilen askerlerden kaçarken Muş ve Bitlis'e doğru akmaya başlamışlar. Bunun üzerine Muş Vali Vekili Sırrı Bey iki bölük seyyar ve bir bölük sabit jandarma ile Muş eşrafından toplanan kuvvetlerle Bidri Aşireti Reisi Hasan Ağa'nın kuvvetleri Murat Köprüsü üzerinden Varto'ya kadar asileri kovalamışlardır^[82]. Yusuf Ziya Bey saltanat ve halifeliği savunmasının yanında milli mücadele boyunca vatanın kurtulması için diğer vekil arkadaşlarıyla çalıştı. Özellikle Musul'un İngiltere mandasındaki Irak'a bırakılmaması için mecliste en çok direnen şahıslardan birisi idi.

76 TİTE Arşivi, K: 67, G:140, B: 140-01; TİTE Arşivi, K:63, G: 110, B: 001. (23 Mart 1339 tarihli belge)

77 TİTE Arşivi, K:63, G: 110, B: 001.

78 Mehmet Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara 1983, s.164

79 Fırat, a.g.e. s. 166 vd.

80 Fırat, a.g.e. s. 167

81 Kâzım Doğan Dirik, Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapurundan Halkın Kalbine, Güner Yayınları, İst. 2008, s.169.

82 1973 Muş İl Yılığ, Cumhuriyetin 50. Yılında Muş, Muş 1973, s.6; Fırat a.g.e. s. 189.

Ancak Cibranlı Halit ve Şeyh Said'le tanışmasıyla onların etkisinde kaldı. Milli mücadele sırasında başladığı çizgiyi Cumhuriyet'ten sonra koruyamadı. Siyasi ve dini hislerinin etkisinde kaldı. Şeyh Said isyanın hazırlayıcıları arasında olmasına rağmen isyandan bir sene önce Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle tutuklanmıştı. Yusuf Ziya'nın Şeyh Said isyanındaki bu rolü, O'nun önceki birçok yararlı hizmetlerini de gölgelemiştir. Tutuklu bulunduğu Bitlis Cezaevi'nde isyanla ilgisi olduğu gerekçesiyle Bitlis Divan-ı Harp'inde yapılan yargılama sonucunda idam cezasına çarptırılmış, bu ceza diğer suçlularla birlikte 14 Nisan 1925'te Bitlis'te yerine getirilmiştir^[83].

Sonuç

Tarihin en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Bitlis, jeopolitik konumu nedeniyle sık sık düşman istila ve işgallerine maruz kalmıştır. 1916'da Rus işgalinden sonra yeniden toparlanmaya başlamıştır. Özellikle Bitlis'in düşman işgalinden kurtarılması için verilen mücadelede Mustafa Kemal Paşa ve yöre halkının katkısı büyük olmuştur. Milli Mücadele'de de Bitlis'in rolü ve katkısı tartışılmazdır. Bu dönemde BMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerinde Bitlis'ten 7 milletvekili seçilerek meclis çalışmalarına katıldı. Bunlardan Arif Hikmet Bey, Mecliste İçişleri, Sağlık ve Sosyal Yardım ve İktisat Komisyonlarında çalıştı. Derviş Bey, Mecliste Tasarı Komisyonunda çalıştı. Hüseyin Hüsnü Bey, Mecliste, Dilekçe, İçtüzük Komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Heyetinde çalıştı. III. toplantı yılında Dilekçe Komisyonunun Kâtipliğini yaptı. Resul Sıdkı Bey, Mecliste İçişleri, Tapu-Kadastro, Dillekçe Komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalıştı.

Sadullah Fevzi Bey, Mecliste Doğu ve düşmandan kurtarılan bölgelerden muhacirler için kurulan komisyonda görev aldı. Ayrıca İktisat Komisyonunda çalıştı. Şaban Vehbi Bey, Yozgat İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçildi. Mecliste de P.T.T Komisyonunda çalıştı. Yusuf Ziya Bey, Mecliste Mali Kanunlar, İktisat, Anayasa, İçişleri Komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Heyetinde çalıştı. Mecliste ikinci grupta yer aldı. Böylece Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasında ve cumhuriyet ideolojisinin ve kuruluş felsefesinin yerleşmesinde yaşatılmasında Bitlis Milletvekillerinin katkısı ve rolü büyük olmuştur.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
TBMM Arşivi
TİTE Arşivi
Kızılay Arşivi

83 M. Abdülhaluk Çay, "2. Meşrutiyet Sonrası İhanet Şebekeleri 1", Türk Kültürünü Araştırma Dergisi, S. 217, s. 88, Ankara 1980; Çoker, a.g.e. Cilt 3, s.181

Resmî Yayınlar

TBMM Gizli Celse Zabıtları

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez Umumisi 1926 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclisi Umumisine Takdim Edilen Rapor

1926-1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, Matbuat Umum Müdüriyeti, İstanbul 1927

Kitap, Makale ve Gazeteler

"Bitlis", Yeni Türk Ansiklopedisi II, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1985.

1973 Muş İl Yıllığı, Cumhuriyetin 50. Yılında Muş, Muş 1973.

AKÇORA, Ergünöz, "Bitlis'te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu", Askeri Tarih Bülteni, XII/24, Şubat 1988.

AYBARS, Ergün, İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927) II, İzmir 1988.

ÇAY, M. Abdülhaluk, "2. Meşrutiyet Sonrası İhanet Şebekeleri 1", Türk Kültürünü Araştırma Dergisi, S. 217, Ankara 1980.

ÇOKER, Fahri, Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem (1919-1923) III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

DEMİREL, Ahmet, *İlk Meclisin Vekilleri (Milli Mücadele Döneminde Seçimler)*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2010.

DİRİK, Kâzım Doğan, Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapuru'ndan Halkın Kalbine, Gürer Yayınları, İstanbul 2008.

FIRAT, Mehmet Şerif, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara 1983.

GAZİ Mustafa Kemal, Nutuk, Ankara 1927.

GÖYÜNÇ, Nejat, Cumhuriyet Türkiye'si ve Doğu Anadolu, Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Yayını, Ankara 1985.

GÜNEŞ, İhsan, Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923), Eskişehir 1985.

KANSU, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I, TTK Yayını Ank. 1988.

KARABRAHİMOĞLU, Sacit, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ege Matbaası, Ankara 1968.

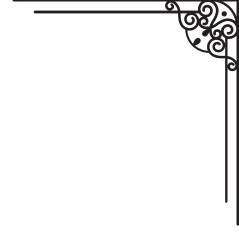
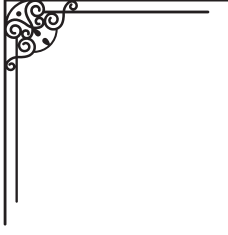
KARDAŞ, Abdulaziz, Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

ÖZKAYA, Yücel, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C: A4, S.10, Ankara 1987.

Tanin Gaz.

Varlık Gaz.

Yurt Ansiklopedisi II, İstanbul 1982.

BİTLİS MİLLETVEKİLLERİNİN I. DÖNEM I. YASAMA YILI FAALİYETLERİ

ACTIVITIES OF BITLIS DEPUTIES DURING THE FIRST TERM THE FIRST LEGISLATION YEAR OF TURKISH PARLIAMENT

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOSTANCI

Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, mustafabostanci066@hotmail.com

Salih BOSTANCI

Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
salihbostanci66@gmail.com

Giriş

5000 yıllık bir tarihe, kültüre ve medeniyete sahip olan Bitlis; büyük devlet adamlarının, siyasetçilerinin, ilim ve tasavvuf adamlarının yetiştiği bir şehirdir. Öyle bir şehir ki, şairlere ilham olmuş, İsfahan'a denk tutulmuştur¹. Bitlis el-Cezire düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve Güneydoğu Torosları aşan yol üzerinde bulunmasından dolayı eskiden beri ticaret kervanlarının güzergâhı olmuştur.

Bitlis şehrinin nüvesini teşkil eden kalenin yerinde ilk defa kimlerin yerleşmiş olduğu bilinmemekle beraber bütün eski kaynaklarda tekrar edilen bir efsaneye göre bu kaleyi Büyük İskender'in emri üzerine onun kumandanlarından Badlis kurmuş ve şehrin bugünkü adı da bu kumandanın adından gelmiştir. İskender döneminden sonra Selekiler'e geçen Bitlis, daha sonra da Sasaniler'le Romalılar arasında sık sık el değiştirmiş, Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünüşünden sonra da Doğu Roma sınırları içerisinde kalmıştır. Şehir Halife Ömer zamanında Müslümanlar tarafından fethedilmiş, Emevi ve Abbasiler döneminde de İslam hâkimiyeti sürmüştür. 1047'de şehir Selçuklu hâkimiyeti-

---

1 M. Törehan Serdar, "Milli Mücadelede Bitlis", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 12, S. 35, Temmuz 1996, s. 545.

ne girmiş, Bitlis'in kesin olarak Büyük Selçuklu Devleti'ne katılması ise 1085'te Melikşah zamanında gerçekleşmiştir. XIII. yüzyıl başlarında Bitlis'e Eyyubiler hâkim olmuş, daha sonra da Moğollar 1231'de Bitlis'i de ele geçirerek tahrip etmişlerdir. Sultan I. Alaeddin Keykubad Bitlis'i 1232'de Anadolu Selçuklu Devleti sınırları içine katmıştır. XIV. yüzyılda Şerefoğulları adlı bir sülalenin hüküm sürdüğü Bitlis önce Karakoyunlular'a, sonra da Akkoyunlar'a tabi olmuştur. Ardından Safeviler şehre hâkim olmuşlar, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi dönüşünde (1514) Bitlis'teki mahalli beyler Osmanlı Devleti ne bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bitlis, 1534'te kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kanuni döneminde imzalanan Amasya Antlaşması ile de Bitlis üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti Safeviler'ce tanınmıştır.

Şehir, 1879'da yeni kurulan Bitlis vilayetinin merkezi olmuştur. Bitlis, I. Dünya Savaşı sırasında 1 Mart 1916-8 Ağustos 1916 Rus işgali altında kalmıştır^[2]. Birinci Dünya Savaşı sırasında Bitlis Cephesinde Ruslara karşı bölge halkını savaşa teşvik eden Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele sırasında da bölge aşiretleri ile irtibata geçerek onları bağımsızlık savaşına dâhil etmeyi başarmıştır. Bölge halkının Milli Mücadelenin yanında duruşunu gösteren en önemli tarihi kayıtlar, önce Osmanlı Hükümetine sonra da TBMM Başkanlığına çekilen telgraflarda açıkça görülmektedir^[3]. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında nüfusun 9050'ye düşmesi üzerine 1929'da bir kaza merkezi haline getirilerek Muş vilayetine bağlanan Bitlis, 1936'da Bitlis vilayeti yeniden kurulunca vilayet merkezi olmuştur^[4]. I. BMM'ye (66) seçim çevresinden (349) milletvekili seçilmiş olup İstanbul Mebusan Meclisinden (Malta'dan gelenler dâhil) gelen (88) milletvekili ile sayı (437) ye ulaşmıştır. Ancak (34) milletvekili Meclise katılmadan istifa ettiğinden I inci Dönemin toplam milletvekili sayısı (403) olmuştur^[5].

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in, Meclise İştirakinin Tehirinden Dolayı Özür Telgrafı

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1919'da Vilayetlere ve Müstakil livalara ve Kolordu Kumandanlıklarına seçim hakkında yayınladığı bildiriden sonra tüm seçim bölgelerinde olduğu gibi Bitlis'te de seçimler için ön hazırlıklara başlanmıştır. Seçim aşaması Hey'et-i Temsiliye tarafından çok dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Bütün seçim bölgeleriyle sıkı telgraf haberleşmeleri yapılmıştır. Nihayet Bitlis Valisi, Hey'et-i Temsiliye Riyasetine 12 Nisan 1920'de çektiği telgrafta Bitlis Vilayetine ait seçimlerin neticelendiğini, Siirt Livasında, 20 Nisan'da; Muş Livasında, 15 Nisan'da ve Genç Livasında da 20 Nisan'da son bulacağını bildirmiştir.

Yapılan seçimler neticesinde Bitlis'ten beş yeni milletvekili seçilmiştir. Bu milletvekillerinden; Arif Hikmet Bey 48, Derviş Bey 47, Hüseyin Hüsnü Bey 48, Şaban Vehbi Bey 47 ve Yusuf Ziya Bey 48 oy almışlardır^[6]. Bitlis milletvekilleri Meclis çalışmalarına zamanında katılamamışlardır. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, bu hususta Meclis Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta; "İslamiyet'in muazzam kürsi-i reha ve halâsı etrafında toplanan imanlı kardeşlere bu uzak yurdun hürmet ve selâmını takdime tavassut ile kesb-i fahreyler ve Meclisin mücahedatına tehhür-ü iştirakimden mütahassıl ıstırabımı

2 Metin Tuncel, TDV İA, "Bitlis" Maddesi, C. 6, s. 225-227.

3 Haluk Selvi, Bülent Cırık, "Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, Yıl: 2014, s. 205; Bitlis'in kurtuluşunda Mustafa Kemal Paşa'nın rolüyle ilgili bkz. Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. III, S. 8, Ankara, 1987, s. 379-392.

4 Tuncel, a.g.m., s. 227.

5 Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923-, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 4, C. 1, Ankara 1995, s. 39.

6 Şedat Işık, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011, s. 44-45.

arz eylerim." diyerek Meclise gecikmesinden dolayı üzüntülerini dile getirmiştir. Meclis Reisi Mustafa Kemal de Bitlis mebuslarının hemen hiçbirinin gelemediğini, bunun da harcırah tedariki hususunda bazı müşkülâta maruz kalmalarından kaynaklandığını, vilâyet makamından da böyle bir bilgi geldiğini belirterek, "bu müşkül bertaraf edilince bu arkadaşlarımız hemen hareket ederler" temennisinde bulunmuştur. Konya Mebusu Arif Bey ise vilâyetten oraya harcırah gönderilmesini, burada Ziraat Bankasına verilmesini ve oraya bildirilmesini ve onların temin etmesini tavsiye etmiş, Mustafa Kemal de Maliye Vekili ile görüşüp bu hususu temine çalışacağını bildirmiştir⁷⁾. Nitekim 14. İçtimada Bitlis azalarının harcırahlarının temini için Meclis Reisinin Maliye Vekili ile görüşmeleri kararlaştırılmıştır⁸⁾.

Bitlis Valiliğinin BMM'nin Açılışı Münasebetiyle Mevlit Okutulduğuna ve Meclise Muvaffakiyet Temennisine Dair Telgrafı

Meclisin 3.6.1336 tarihli 23. İçtimasında Bitlis Valisi Hüseyin Hüsnü Paşa tarafından gönderilen bir telgraf okunmuştur. Telgrafta; milli emellerin başarılarının yüce güzelliklerinden olarak milletin çetin işlerini görüşmeye başlayan Büyük Millet Meclisi'nin açılış ve içtimasını tebrik etmek için memurlar ve halkın katılımıyla cuma namazını müteakip mevlid-i nebevi okunarak bu suretle Meclisin azim ve iradesinde tam bir başarıya ulaşması hakkında makbul dualar edildiği bildirilmiştir⁹⁾.

Bitlis Mebuslarının Takrirleri

Vilâyet-ı Şarkiye muhacirlerine yardım edilmesi hakkındaki takrir

19. İçtimada Malatya Mebusu Lütfi Beyle arkadaşlarının verdiği, Vilâyet-ı Şarkiye muhacirlerine yardım edilmesi hakkındaki 22 Mayıs 1336 tarihli takirde Malatya, Siirt ve Van Mebuslarıyla birlikte Bitlis Mebusları Sadullah ve Şevket Beylerin de imzası vardır. Bu takirde, Diyarbakır, Elaziz, Sivas, Kayseri, Kırşehir gibi başlıca şehir ve kasabalardaki Vilâyet-ı Şarkiye göçmenlerinin son derece acıklı bir mahrumiyet ve sefalet içinde oldukları belirtilmiştir. Takrirlerinde ayrıca, bu kişilerin geçim ve iaşeleri için devlet hazinesinden önemli miktarda tahsisat verilmiş ise de, Muhacirin İdaresi ismiyle bir teşkilat kurulup, bu tahsisatın bir kısmının bu idarenin dolgun maaşlarla tayin edilen memurlarına ve müstahdemlerine verildiği ve bir kısmının da bunlardan bazılarının hile ve desiseleriyle çalınarak mültecilerin ellerine pek azının kaldığı yazılmış, bu muhacirlerden, buldukları yerlerde barınmayıp memleketlerine geri dönmek isteyenlere hükümetçe nakliye araçları ve zaruri masraflarını giderebilecek kadar yardımda bulunulması ve mahalli devlet birimlerinde de ihtiyaç kadar tohum ve zirai aletler verilmesi, bu suretle sosyal hayatlarını sürdürebilecekleri tavsiye edilerek; "mesele milletin bir uzvu muazzezi olan muhacirin gibi bir kütle-i sefaletin imdadı hayatına yetişmekten ibaret olduğu cihetle bunların müstaceliyet kararı ile mevki-i tatbika vazı için Heyet-i İcraiyyeye tevdiini arz ve teklife müsaraat eyleriz." denmiştir. Takrir Sosyal Yardımlaşma ve Dâhiliye Encümenlerine havale edilmiştir¹⁰⁾.

7 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 1, İçtima Senesi: 1, 13. İçtima, 9.5.1336 Pazar, s. 239.

8 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 1, İçtima Senesi: 1, 14. İçtima, 11.5.1336 Salı, s. 254.

9 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi: 1, 23. İçtima, 3.6.1336 Perşembe, s. 66.

10 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi: 1, 19. İçtima, 22.5.1336 Cumartesi, s. 4-5.

Bitlis Mebusu Resul Beyin, Konya'da bulunan Vilâyat-ı Şarkîye muhacirleri maaşlarının tesviye ettirilmesine dair takriri

Meclisin 29. Oturumunda Resul Sıtkı Bey, 5 Temmuz 1336 tarihli bir takrir sunarak Konya'daki Vilâyat-ı Şarkîye muhacirlerinin maaşlarının tesviye ettirilmesi gereğine işaret etmiştir. Resul Sıtkı Bey, Konya'da bulunan Vilâyatı Şarkîye muhacirlerinin yaklaşık otuz bin nüfus olup bunların büyük bir kısmının sefalet ve perişanlık içinde yuvarlanmakta olduklarını, bin beş yüz kuruş olarak tahsis edilmiş olan ve yalnız ev kiralarına dahi yetmeyen maaşlarının tesviye edilmediğini, hatta bazı memurların muhacirlere verilmekte olan beş, on kuruşa göz diktiklerini belirtmiş ve iskân ve işlerinin temin edilerek maaşlarının kesintiye uğratılmaksızın muntazaman tesviye edilmesini teklif etmiştir. Takrir Dâhiliye Vekâleti'ne havale edilmiştir^[11]. Bu arada Meclisin 30. İçtimanda Bitlis Mebusları İkinci Komiser Arif, Eşraftan Zülfikarzade Derviş, Meclis İdare Başkâtibi Hüsnü, Telgraf Memurlarından Vehbi ve Tüccardan Yusuf Ziya Beyler seçim mazbatalarını almışlardır^[12].

Haymana'da muhacirinden dört şahsın katledildiğine dair Bitlis Mebuslarının takririnin Dâhiliye Vekâletine tevdiine dair Dâhiliye Encümeninin mazbatası

Mazbata'da, muhacirlerin vakti ve zamanıyla mahallerine sevk ve iadesine ve sair tafsilata dair olan takririn sonuçlandırılması ve Haymana kazası dâhilinde iskân edilmiş olan muhacirlerin zorla yerlerinden çıkarılması ve bu sırada yerli halk tarafından dört şahsın bu yüzden katledilmiş olduğu hakkında Bitlis Mebusu Sadullah Beyle üç arkadaşı tarafından Büyük Millet Meclisi Riyasetine takdim olunup aciliyet kararıyla Dâhiliye encümenine havale edilen 5 Temmuz 1336 tarihli takririn okunduğu belirtilmiş ve "muhacirinin mahallerine sevkine ve işlerinin teminine dair olan takrir Malatya Mebusu Lûtfi Bey ve rüfekaşı tarafından verilmiş olan takrirle ba mütalaaname Büyük Millet Meclisine takdim edilmiş olduğundan maktul dört şahsın katilleri hakkındaki tahkikat ve takibatın ifa ve inbası hususu Umur-u Dâhiliye Vekâletine tebliğ buyurulmak üzere işbu takririn Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine takdime karar verildi" denmiştir^[13].

Bitlis Mebusu Resul Beyin, Konya'da bulunan Vilâyatı Şarkîye muhacirleri maaşlarının tesviye edilmesine dair takriri ve Dâhiliye encümeni mazbatası

Konya'daki muhacirlere dair Bitlis mebusu Resul Beyin takriri kıraat edildiğine ve Konya'da muhacirlerin eskiden olduğu gibi maaşlarının tesviyesi hususunun Dâhiliye ve suiistimali görülen mal müdürü hakkında tahkikat icrası lüzumunun Maliye Vekâleti Celilelerine havalesine dair Dâhiliye Encümeni mazbatası okunmuştur.

Mazbataya göre; sefaletlerine mahal kalmamak üzere eskiden olduğu gibi maaşlarının tediyesi için tashihan tebligat ifasının Dâhiliye ve hırsızlığı bildirilen Akşehir Mal Müdürü hakkındaki tahkikatın hızlandırılması ve takibiyle neticesinin bildirilmesinin de Maliye Vekâletine havale buyurulması dolayısıyla Başkanlık makamına takdimine karar verilmiştir^[14].

11 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi:1, 29. İçtima, 6.7.1336 Salı, s. 200-201.
12 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi:1, 30. İçtima, 8.7.1336 Perşembe, s. 207.
13 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 45. İçtima, 9.8.1336 Pazartesi, s. 147.
14 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 45. İçtima, 9.8.1336 Pazartesi, s. 148.

Bitlis Mebusu Resul Bey ve rüfekasının takriri

Aşar Vergisi hakkındaki kanunun "bedeli ihalenin tayininde teslim usulüne müracaat olunacaktır. İşbu teslise 329 ve 330 seneleriyle 335 senesi bedelât-ı ihalesi esas ittihaz edilecektir" şeklindeki 2. Maddesi görüşülürken Bitlis Mebusları Resul Bey ve Sadullah Bey bir takrir vererek; Vilâyat-ı Şarkiy'e'den Erzurum, Van, Bitlis vilâyetlerinin düşman tarafından istilâ edildiği ve ahalisinin büyük bir nüfus kaybına maruz kaldığı ve kalan ahalisinin de göçe mecbur olarak dört sene felâket içinde dolmuş olduğu ve bu suretle de birçok nüfusunu kaybettiği ve birçok ahalisinin de henüz muhaceret halinde bulunduğu belirtilerek, yüz haneden ibaret olan bazı köylerin bu gün beş, on haneye indiği, harpten evvel mamur ve yüz haneyi bulan bir köyün hissesinin bu beş on haneden aranmasının hiç bir yönüyle adaletle tevafuk edemeyeceği ifade edilerek böyle istilâyâ uğrayan yerlerin nazar-ı dikkate alınarak kanundaki bu fıkranın çıkarılmasını teklif etmişlerdir. Bu takrir Meclis tarafından nazar-ı dikkate alınmıştır^[15].

Bitlis Mebusu Resul Bey'in, Konya'da bulunan Vilâyat-ı Şarkiyeye muhacirleri maaşlarının tesviye ettirilmesine dair temenni takririne Dâhiliye Vekâletinin cevabı

Meclisin 54. İçtimasında Bitlis Mebusu Resul Bey'in, Konya'da bulunan Vilâyat-ı Şarkiyeye muhacirlerinin maaşlarının tesviye ettirilmesine dair temenni takririne Dâhiliye Vekili Dr. Adnan verdiği cevapta; bu takrir üzerine umum vilâyat ile müstakil mutasarrıflıklara yazılan telgrafta, savaş yüzünden mecburi hicret ve çeşitli zorluklara uğrayan eşraf ve zenginlerden birçok zevata tahsis edilen muhacirin maaşlarının kesilmesine meydan ve imkân bırakmamakla beraber her ay muntazaman mutlaka tesviyesi lüzumunun emredilmiş olduğu ve böyle muhalif emir ve muameleye cüret edenler hakkında da derhal kanuni takibat yapılacağı bildirilmiştir^[16].

Meclisin 54. İçtimasında, hukuk-u esasiye ve tahsisat hakkında Hukuk-u Esasiye Encümeninin kanun teklifi ve mazbatasının "Heyet-i Umumiye içtimasının hitamında her daire-i intihabiye mebusları içlerinden iki zatı bilintihap Heyet-i Umumiyeye arz ile daimi bir heyet teşkil olunur. Daimi heyet, yalnız hukuk-u esasiyeye müteallik kavanini vaz ve tedvin etmemek üzere, Heyet-i Umumiyeye ait bilcümle vezai fi sene-i içtimaiye nihayetine kadar ifa eder" şeklindeki 4. Maddesi görüşülürken, Bitlis Mebusu Resul Bey ve arkadaşları bu maddenin; "Heyet-i Umumiye içtimasının hitamında yalnız Kanunu Esaside tebdilat icrasına salâhiyettar olmayarak Heyeti Umumiye mahiyetinde ifa-yı vazife etmek ve her daire-i intihabiye azalarınca tefrik olunmak ve ihtilafta Meclis Riyasetince kura keşidesiyle halledilmek üzere iki mebus daimi heyet azasını teşkil eder. Tefrik olunmadığı halde Mecliste kalmak isteyen mebuslar, daimi heyet azası gibi ifa-yı vazife eder ve tazminat alır. Daire-i intihabiyelerine gidecek olanlar harcırahlarını alarak mebdei içtimaya iştirak için sekiz ay mezun addedilirler" şeklinde tadil edilmesini teklif etmişlerdir. Bu takrir kabul edilmiştir^[17].

Bitlis Mebusu Sadullah ve Resul Beylerin muhacirin tarafından verilen dilekçelerin ekli olarak takdim edildiğine ve bu muhacirlerin memleketlerine sevkine dair takrir

Meclisin 55. İçtimasında Bitlis Mebusu Sadullah ve Resul Beylerin de aralarında bulunduğu bir grup Mebus tarafından, muhacirler tarafından verilen dilekçelerin ekli olarak takdim edildiğine ve bu muhacirlerin memleketlerine sevkine dair bir takrir verilmiştir. Takrirden; Erzurum, Van, Bitlis

15 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 45. İçtima, 10.8.1336 Salı, s. 168-171.

16 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 54. İçtima, 21.8.1336 Cumartesi, s. 364.

17 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 54. İçtima, 21.8.1336 Cumartesi, s. 381-382.

Vilâyetleri mültecileri tarafından Başkanlık Makamına verilen dilekçelerde bu mültecilerin sefalet ve felâkete duçar kaldıklarının bildirildiği belirtilmiştir. Ayrıca, miktarı yaklaşık on bin nüfusa ulaşan bu mültecilerin vaktinde mahallerine sevk ve iaşeleri temin edilmediği takdirde çoğunluğunun mahv ve telef olacağı bildirilmiş ve bu biçarelerin hayatlarının kurtarılması için acilen bir çare bulunması istenmiştir^[18]. Konuyla ilgili yapılan görüşmeler sırasında Bitlis Mebusu Resul Bey bir takrir daha vererek, şurada, burada ölüme mahkûm bırakılan Vilâyat-ı Şarkîye muhacirlerinin iskân, sevk ve iaşelerini tetkik ve idare için Van, Bitlis, Erzurum mebuslarından ikişer zatın asgari bir harcırah verilerek şartıyla bu işte memur edilmelerini teklif etmiş, ancak bu teklif kabul edilmemiştir. Netice- de takrir Dâhiliye Vekâletine havale edilmiştir^[19].

Bitlis Mebusu Resul Beyin, Konya'da bulunan Vilâyat-ı Şarkîye Muhacirleri maaşlarının tesviye ettirilmesine dair takriri hakkında Maliye Vekâleti tezkeresi.

Meclisin 63. İçtimasında Bitlis Mebusları Sadullah ve Resul Beylerin verdiği takrir okunmuştur. Takirde; muhacirlerin vakit ve zamanıyla mahallerine sevk ve iadesi esbabının tamamlanması ve tafsilât-ı saireye dair yaklaşık bir ay evvel takdim edilmiş olan takririn aciliyet kararıyla Dâhiliye Encümenine tevdi edildiği, Dâhiliye Encümeninin şimdiye kadar erteleyerek vakit geçirmiş ve muhacirlerin sefalet içinde perişan edilmesine sebebiyet verdiği ve Haymana kazasında muhacirlerin zorla mahallerinden ihraç ve bu sırada yerli halk tarafından dört şahsın da bu yüzden katledilmiş olduğunun işitildiği belirtilerek takririn bu gün neticeye bağlanması ve şimdiye kadar geciktirilmemesinin sebebinin encümenen tahkiki teklif edilmiştir.

Maliye Vekili Ferit Bey ise verdiği cevapta; Konya Vilâyetinde bulunan muhacirlerin masraflarının ödenmesinin muhtelif tarihlerde vilayet defterdarlığına tebliğ edildiği gibi aylık toptan yevmiye almakta olan Vilâyat-ı Şarkîye mültecilerinin dönüş zamanının yaklaştığı şu sırada kesilmesinin kötü tesir nokta-i nazarından caiz bulunmadığı ve esasen verilen yevmiyelerin ailelerinin iaşelerini temin için aileleri namına verilmesi gerekeceği cihetle dönüş zamanlarına kadar ödenmesinin devamı gereğinin de 29 Temmuz 1336 tarihli telgrafla Konya vilâyeti defterdarlığına bildirilmiş ve Akşehir Mal Müdürü hakkında icra kılınan tahkikatı kapsayan fezleke suretinin de eklenmiş olduğunu belirtmiştir. Bitlis Mebusu Resul Bey de bu cevap karşısında bu meselenin bitmiş olduğunu söylemiştir^[20].

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Beyle rüfekasının, muhacir ve mültecilerin askerliklerine dair teklifi kanunisi (2/120 mükerrer)

Madde 1. Muhacir ve mülteciler hicret ettiği tarihten itibaren altı ay sonra taht-ı silaha alınırlar.
Madde 2. Muhacir ve mültecilerin işleriyle Hicret Vekâleti memurdur.

Bu maddeler kabul edilmiştir^[21]. Öte yandan, BMM'nin 9. İçtimasında Yusuf Ziya Bey tarafından; "Posta ve telgraf memurlarının mücazati", "posta ve telgraf memurlarının ücretlerinin tezyidi" ve "Posta ve telgraf memurlarının terfihleri" hakkındaki üç adet kanun teklifi sunulmuş ve Meclis Reisi tarafından Layiha Encümenine gönderilmiş^[22], ardından da Muvazene-i Maliye ve Dâhiliye Encümenlerine havale edilmiştir^[23].

18 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 55. İçtima, 22.8.1336 Pazar, s. 402

19 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 55. İçtima, 22.8.1336 Pazar, s. 405.

20 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 4, İçtima Senesi:1, 63. İçtima, 11.9.1336 Cumartesi, s. 78.

21 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 5, İçtima Senesi:1, 90. İçtima, 25.10.1336 Pazartesi, s. 161.

22 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 5, İçtima Senesi:1, 91. İçtima, 27.10.1336 Çarşamba, s. 208.

23 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 5, İçtima Senesi:1, 94. İçtima, 4.11.1336 Perşembe, s. 278.

Bitlin mebusu Hüsnü Reyle arkadaşlarının Bitlis muhacirlerinin iâşe ve iskânlarına dair takriri

BMM'nin 104. İçtimasında verilen takrirden; Konya'dan Ankara'ya göç eden bir kısım Bitlis göçmenlerinin iâşe ve iskânlarına bakılmamak yüzünden han köşelerinde, sokak ortalarında pek elim ve dayanılmaz bir sefalet halinde bulunmakta olduklarının görüldüğü belirtilmiş ve memleketin sabırlı ve dayanıklı evlâtları olan ve kendilerinden gelecekte pek çok istifadeler edileceği belli bulunan bu mültecilerin mümkün olduğunca ve ivedilikle iâşe ve iskânlarının temini hususunun Dâhiliye vekâletine bildirilmesi teklif edilmiştir. Teklif nazar-ı dikkate alınarak Dâhiliye Vekaleti'ne tebliği hususu Meclis tarafından kabul edilmiştir²⁴.

Bitlis mebusu Yusuf Ziya Beyle rüfekasının, muhacir ve mültecilerin askerliklerine dair teklif-i kanunisi ve Layiha Encümeni mazbatası (2/125 M.)

BMM'nin 111. İçtimasında görüşülen ve muhacirlerin askerlikten tecillerine dair bu takrir, Layiha Encümeni mazbatasıyla Müdafaa-i Milliye Encümenine havale edilmiştir²⁵.

Bitlis mebusu Hüsnü Beyle arkadaşlarının Bitlis muhacirlerinin iâşe ve iskânları hakkındaki takririne Dâhiliye vekâletinden mevрут cevabî tezkere

BMM'nin 113. İçtimasında Dâhiliye Vekili adına Sıhhiye Vekili Dr. Adnan Bey tarafından verilen cevapta; Konya'da ikamet ederken Ankara'da bulunan akrabalarının yardımı ile gelmiş olan sekiz hanede elli üç nüfus Bitlis ve Erzincan mültecilerinin Ankara'nın İbadullah Camiinde iskân edildiği, şehir dâhilinde ev bulmak mümkün olmadığından civar bağlardan uygun olanlarında kalmaları kendilerine tebliğ olunduğu halde kabul etmedikleri ve izinsiz buldukları yerden ayrılmak suretiyle akrabalarına gittikleri belirtilmiş, bu ailelerin oturma ve iâşelerindeki sorunlarının buradaki akrabaları tarafından kolaylaştırılması suretiyle buraya kadar sevk masrafları verilerek besleme ve barınmalarının sağlanmasına çalışıldığı ifade edilerek, "maahaza hâdisei âhire dolayısıyla gelmiş ve ahvali sabika-i içtimaiyeleriyle gay-ri mütenasip bulunmuş olanlar için bedeli icarı muhacirin tahsisatından tediye kılınmak üzere muktazi ve münasip beş altı hane ihzarı için keyfiyetin polis idaresine tebliği lüzumu Ankara vilâyeti muhacirin müdüriyetinden 8 teşrinisani 1336 tarih 801 ve 74 numaralı müzekkere ile makamı vilâyete arz edilmiş ise de hâlâ boş hane olmadığı cevaben bildirilmiş olmasına binaen bağ hanelerinde, ikameti kabul etmedikleri halde şehir dâhilinde şimdilik mebanî-i umumiyede kalmaları ıstırarına katlanmaları lüzumunu arz ederim efendim" denmiştir.

Bu izahat üzerine söz alan Hüseyin Hüsnü Bey, "bu sual takriri değildir. Bitlis muhacirlerinin iâşe ve iskânları için bir temennidir. Maamafih cevaptan bir şey yapılmadığı anlaşılıyor. Her halde iâşe ve iskânları hakkında bir muamele yapılmasını teklif ederiz" diyerek verilen cevabı yetersiz bulmuştur.

Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey de; bunları bağ ve bahçelerde iskân etmenin bütün ağaçları kökünden mahvetmek anlamına geldiğini, hatta darülmuallimini bağda açtıklarını ve darülmuallimin müstahdemininin bağdaki bütün meyve ağaçlarını keserek yaktıklarına dair sahiplerinin şikâyetlerinin bulunduğunu ifade ederek, bu hususta ilgililerin nazar-ı dikkatini çekmiş ve şehirde yer yoksa köylerde iskân edilmelerini tavsiye etmiştir.

24 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 6, İçtima Senesi:1, 104. İçtima, 28.11.1336 Pazar, s. 88.

25 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 6, İçtima Senesi:1, 111. İçtima, 9.12.1336 Perşembe, s. 275.

Bunun üzerine söz alan Meclis Reisi de, "Mümkün olan muavenetin icra ve ifası hususunda ayrıca tezkere yazarız. Bu bapta yapılacak başka muamele yoktur" diyerek tartışmaya nihayet vermiştir²⁶.

Bitlis Mebusu Hüsnü Beyle arkadaşlarının Bitlis muhacirlerinin iâşe ve iskânları hakkındaki temenni tahririne Dâhiliye Vekâletinden mevрут ikinci cevabi tezkere

BMM'nin 123. İçtimaında Bitlis muhacirlerinin iâşe ve iskânları hakkındaki temenni tahririne verdiği ikinci cevabi tezkere Dâhiliye Vekili adına Sıhhiye Vekili Adnan Bey; haklarında buradaki akrabaları tarafından taahhüt edilen muavenet ve emri iştigallerine delâletten başka idarece bir masraf ihtiyarı caiz olmayan bu ailelerin emsalinden farklı olarak kasaba civarında müsait ve münasip bağlarda veyahut dâhili kasabada icar ile tedarik olunacak evlerde ibateleri lüzumu Ankara Müdüriyetine yazılmış ise de bulunacak bağlara kendilerinin gitmeğe muvafakat etmedikleri ve hatta polis idaresince de yapılan araştırmaya rağmen kasaba içinde kiralık hane tedarikinin mümkün olamadığı ve kendilerinin de bildirmeksizin iskânlarını terkle mahaller arasındaki akrabaları yanına gittikleri ve başka müracaatta bulunmadıkları cevabı alındığı ifade edilmiş ve "mültecilerden yalnız hasta veya malûl yahut pek küçük çocuklara iâşe yevmiyesi verilebileceği ve Muhacirin İdaresince bundan fazla ve bunun gayrisine muaveneti müsmire ifasının kabil olamayacağı derkâr bulunduğundan bunun haricinde ne gibi muavenet icap edeceği ve mucib-i şikâyet bir madde varsa Muhacirin Müdüriyetine müracaat lâzım geleceğinin tefhimini rica ederim" denilerek Bitlis muhacirleri için yapılabilecek her şeyin yapıldığı belirtilmiştir²⁷.

Konya Mebusu Refik Beyle arkadaşlarının Sevr Sulh Muahedesinin cebren tatbiki ihtimaline karşı Hükümetçe ne gibi tedbirler ittihaz edildiğinin gizli bir celsede Meclise bildirilmesine dair tahriri

Meclisin 24. 5. 1336 Pazartesi günü 20. İçtimaında aralarında bir Bitlis Mebusunun da bulunduğu bir grup milletvekili bir tahrir vererek sulh şartlarının daha fazla vakit geçirilmesine meydan verilmeyerek belirledikleri esaslar dairesinde ve acilen nazar-ı dikkatte alınmasını teklif etmişlerdir. Bu şartlar şunlardır:

1. Başta İngiliz olmak üzere düşmanlarımızın hazırladıkları mahut şerait-i sulhiye daha doğrusu hükm-ü idamı tatbik ve infaz için dâhilden ve hariçten üzerimize taslit edilmiş ve edilecek kuva-yı tahribiyeye mukabele etmek üzere kuva-yı hâkikiyei milliyemizin derhal ve bilâ ifate-i vakit tanzim ve her türlü tecavüzü kahhar darbeleriyle ezecek bir halde bulundurulması hususunda muhterem İcra Heyet-i Vekillerinin ve betahsis Müdafaa-i Milliye Vekâletinin bu maksad-ı esasiye mütedair olarak şimdije kadar vâki olan teşebbüsat ve istihzaratından Meclisin haberdar edilmesi.

2. Dört taraftan muhat olduğumuz mehailike karşı bilhassa İzmir ve Adana vilâyetlerimizde namus ve istiklâl-i millimizi aylardan beri müdafaa eden milli kahraman ve fedakâr kuvvetlerimiz acilen takviyesiyle beraber Yunan gibi ezici, yıkıcı ve yakıcı tahripkâr bir düşmanın tecavüz ve tasallutuna takaddüm edilerek Yunanlıların sevgili ve bedbaht İzmir'imizden, Fransızların feyyaz yurtlarımızdan tard edilmesi esbabının her şeye tercihen temin edilmesi.

26 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 6, İçtima Senesi:1, 113. İçtima, 13.12.1336 Pazartesi, s. 333-334.

27 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 7, İçtima Senesi:1, 123. İçtima, 27.12.1336 Pazartesi, s. 52.

3. Bu esas dairesinde Heyet-i İcraiyemizce şimdiye diye kadar yapılan tedabirden Meclis-i Ali'nin haberdar edilmesi için bir celse-i hafîye akdedile."Takirde ayrıca, milletin ve memleketin istikbalinin izahı ve bu suretle esas vazife ve tarihiyemize bihakkın başlandığının gösterilmesi teklif edilmiştir^[28].

Bitlis Mebusu Resul Beyle arkadaşının Seçim Dairelerinde posta muamelatının bir an evvel tanzim edilmesine dair takrirleri

Takirde, "ayrıldığıımız güne kadar daire-i intihabiyemizde posta, telgraf muhaberatı pek intizamsız bir halde bulunuyordu. Şimdiye kadar bunun kesb-i salâh eylediğine ihtimal veremiyoruz. Çünkü memurların yedi, sekiz aylık maaşları, posta müteahhitlerinin külliyetli matlubatı müterakim bulunuyordu" denmiş ve haberleşmenin süratle temini ve selâmeti için memurlarla, müteahhitlerin taleplerinin tesviye ettirilerek bu duruma son verdirilmesi teklif edilmiştir^[29]. Bu takririn Posta ve Telgraf Müdüriyeti'ne gönderilerek meselenin anlaşılması kararlaştırılmıştır.

Bitlis Mebusu Resul Beyle arkadaşının, Bitlis'te dört iptidai mektebi küşadına dair takrir.

Bitlis'te dört iptidai küşadı hakkındaki bu takrir Maarif Encümenine gönderilmiştir^[30].

Bitlis Mebusu Resul Bey'in Bitlis'te 4 iptidai mektebi küşadına dair takrir hakkında Maarif Vekâleti tezkeresi.

BMM'nin 34. İçtimasında Bitlis'te dört iptidai mektebi küşadı hakkında Resul Bey ve arkadaşları tarafından verilmiş takrire dair Maarif Vekaleti'nin Tezkeresinde Maarif Vekili Rıza Nur tarafından; Bitlis Mebusu Fevzi ve Resul Sıtkı Beylerin, Bitlis vilâyetinde hiç bir mektep olmadığı, hiç olmazsa Bitlis kasabasında dört iptidai açılması dolayısıyla gerekli tahsisatın verilmesi hakkında verdikleri takririn Bakanlık makamına havale edildiği bildirilmiş ve "iptidai mekteplerin tesis ve idaresi Tedrisat-ı İptidaiye kanunu mucibince ahaliye ait olup bu da hususî bütçe ile temin edileceğinden o yolda ifa-yı muamele edilmesinin Bitlis Vilâyetine yazılmış olduğunu arz ile takdim-i ihtiramat eylerim fendim" denmiştir^[31].

Bitlis mebusu Vehbi Beyin, Bitlis'te bir İdadi Mektebi küşadına dair takrir

Yine BMM'nin 102. İçtimasında verilen takrir, Maarif Encümenine havale edilmiştir^[32]

Bitlis mebusu Yusuf Ziya Beyle rüfekasının, Bitlis ve Van vilâyetleri ve mülhakatında mektep kuşat edilmemesi esbabının beyanına dair Maarif vekâletinden sual takrir

BMM'nin 111. İçtimasında verilen bu takirde; "muavenet faslı; bütçesi açık, muhtaç-ı muavenet olan mahallere ait olduğuna; mevzu-u müzakere bulunan mahallere sarfına mahal olmayacağına kaniyiz. Mevzuubahis tahsisatın mevzuu lehinde sarfını Bitlis ve Van vilâyetleri ve mülhakatında mektep kuşat edilmemesi esbabının Maarif Vekili Bey tarafından izahını arz ve teklif eyleriz" denmiştir.

28 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi:1, 20. İçtima, 24.5.1336 Pazartesi, s. 25-26.

29 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi:1, 26. İçtima, 3.7.1336 Cumartesi, s. 155.

30 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi:1, 27. İçtima, 4.7.1336 Pazar, s. 172.

31 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi:1, 34. İçtima, 14.7.1336 Çarşamba, s. 327-328.

32 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 6, İçtima Senesi:1, 102. İçtima, 25.11.1336 Pazartesi, s. 33.

Konuyla ilgili söz alan Maliye Vekili Ferit Bey; Vilâyat-ı Şarkiye mektepleri meselesine bakacağını vadetmiş ve böyle izahatla vakit geçirmeğe gerek olmadığını belirterek bu meseleyi beraber görüşmeyi teklif etmiş, ayrıca, meseleyi halledeceğini söyleyerek taktirin geri alınmasını rica etmiştir. Yusuf Ziya Bey de taktiri geri almıştır³³.

Mebusluğa intihap edilen zevatın memuriyetlerinin devam edip etmeyeceğine dair Ankara valiliği tezkeresi, mebusluğa intihap edilen memur ve muallimlerin memuriyetlerinin devam edip etmeyeceğinin bildirilmesine dair Eskişehir mutasarrıflığının tezkeresi

Konuyla ilgili olarak Bitlis Mebusu Sadullah Fevzi'nin de aralarında bulunduğu bir grup mebusun verdiği taktirde; seçim hakkında tebliğ edilen esasların belli olduğu, belirlenen şekle bakarak seçim yapılması ve bu meyanda askerlerin de bulunmasının gerektiğinin açık bulunduğu, diğer memurlar gibi askerlerin de resmi sıfatlarından tecrit mecburiyetini ihdas etmenin birçok istifalara ve yeniden birçok seçimlere sebebiyet vereceği belirtilerek, ilk Meclis-i Mebusanın açılışında olduğu gibi bu devrenin de fevkalâde önemi dolayısıyla memurların izinli addedilmesi teklif edilmiştir³⁴.

Memur iken mebus olanların bazılarının yerine diğerlerinin tayin edildiğine ve bu da eşitliği ihlal olduğuna dair Bitlis Mebusu Resul Bey ve Arkadaşlarının taktiri

Bitlis Mebusu Resul Bey, memur iken mebus olanlardan bir kısmının memuriyeti baki kaldığı halde diğer kısmının yerlerine başkaları tayin olunmakta olduğunun haber verildiğini, eğer böyle bir şey var ise bunun eşitliğe aykırı ve kanuna mugayir olduğunu belirterek, şayet mebus olanların memuriyetlerinin baki kalması gerekiyorsa müşterek görevler kısmından bulunanların vazifelerinin Hazine menfaati noktasından maaşsız ve müstakil memurların vazifelerinin de vekâletle idare ettirilmesini teklif etmiştir. Yapılan müzakereler neticesinde, Aydın Mebusu Dr. Mazhar Bey'in "Memur iken mebus olanlar müstaifi addolunurlar. Mebuslardan memuriyete tayin edileceklere karar-ı sabık veçhile muamele olunur" şeklindeki teklifi kabul edilmiştir³⁵.

Memur mebuslardan bir kısmının memuriyetinin baki kaldığına, diğer kısmının yerlerine başkalarının tayin olduğuna dair Bitlis Mebusu Resul Beyle arkadaşlarının temenni taktiri hakkında Büyük Millet Meclisi Riyaseti tezkeresi.

BMM'nin 44. İçtimaında konuyla ilgili okunan BMM Başkanlık tezkeresinde aşağıdaki hususlar yer almıştır:

Mebuslukla Memurluk Hakkındaki Taktire Heyet-i Vekilenin Cevabı

BMM İkinci Başkanı Celalettin Arif Bey tarafından verilen cevapta; "Bitlis Mebusu Resul Beyle rüfekası ve aynı mealde Kayseri Mebusu Osman Beyle rüfekası tarafından Meclise takdim ve 14 Temmuz 1336 tarih ve 305 numaralı tezkere-i samilerine leffen tevdi olunan taktir suretleri Heyet-i Vekilede mütalaa olundu. Hem memuriyet ve hem de mebusluğun bir zatın uhdesine cami caiz olmayacağı hakkında Heyet-i Vekilenin 18 Haziran 1336 tarih ve 37 numaralı karan bilûmum vekâ-

33 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 6, İçtima Senesi:1, 111. İçtima, 9.12.1336 Perşembe, s. 283.

34 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi:1, 24. İçtima, 5.6.1336 Cumartesi, s. 83.

35 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 2, İçtima Senesi:1, 30. İçtima, 12.7.1336 Pazartesi, s. 263-265.

letlere tamamen tebliğ kılınmış idi. Sahib-i takririn müracaat-ı vakıaları üzerine mezkûr kararın bir sureti mumaileyhime bera-yi tefhim irsal kılınmış ve şimdiye kadar mezkûr kararname ahkâmına tevfikân muamele icra edilegelmekte olduğunun da mumaileyhime tebliği tekrâr etmiş olmakla ifa-yı muktazasını rica ederim." denmiştir^[36].

Bitlis mebuslarının, Van posta ve telgraf memurlarının maaş alamamaları sebeplerine dair Dâhiliye Vekâletinden sual takriri.

Meclisin 45. İçtimainde, Van posta ve telgraf memurlarının maaş alamadıkları sebeplerine ilişkin Genel Müdürlükten bilgi istenmesine dair Bitlis mebuslarının takriri, Dâhiliye Vekâletine havale edilmiştir^[37].

3.7.1. Bitlis Mebusları Yusuf Ziya, Vehbi ve Mehmet Arif Beyler ile arkadaşlarının Büyük Millet Meclisi azası harcırahlarından yüzde kırk tenzilât yapılması sebeplerinin aydınlatılmasına dair takriri.

Meclisin 58. İçtimainde verilen takirde yüzde kırk tenzilât kararının evveline teşmili suretiyle harcırahların eksiltilmesinin her türlü adil ve hakka ve hukuka aykırı olduğu belirtilerek kararın umuma teşmil edilmemesinin ve kabul tarihinden itibaren tatbik edilmemesinin nedenlerinin aydınlatılmasını teklif etmiştir. Konu Meclis gündemine alınmıştır^[38].

Büyük Millet Meclisi azası harcırahlarından yüzde kırk tenzilât yapılması esbabının tenvir edilmesine dair takriri ve bu bapta Divanı Riyasetçe ittihaz edilen karar hakkında Büyük Millet Meclisi Riyaseti tezkeresi

Meclisin 64. İçtimainde BMM Reisi Mustafa Kemal Bey konuyla ilgili olarak aşağıdaki kararı meclis Genel Kuruluna sunmuştur:

"Büyük Millet Meclisi aza-yı kiramının almış oldukları ve alacakları azimet harcırahlarının tadili ahirden evvelki harcırah kararnamesine göre hesaplanarak tahakkuk edecek miktardan yüzde otuzunu teberru suretiyle terk etmeleri ve bilumum aza harcırah hesaplarının bu esasa göre tasfiyesi Divanı Riyasetçe tezekkür edilerek bu hususun taht-ı karara alınmak üzere Heyeti Umumiyyeye arzı tensip olunmuştur"^[39].

Aralarında Bitlis Mebuslarının da bulunduğu 80 Mebusun Muhtelif yerlerde azamî mukavemetin ihzarı için salâhiyet-i mahsusayı haiz zevatın acilen teşkilâta memur edilmesi hakkındaki takriri.

Meclisin 62. İçtimainde verilen takirde, düşmanın üstünlüğü karşısında milletin askeri teşkilât haricinde kalan bircümle kaynaklarından da istifade ihtiyacının daha derin bir surette hissedildiği, cephe gerilerinde birçok müdafaa ve mukavemet kaynaklarına malik olduğu şüphesiz olan bazı vilâyet ve livaların daha müessir, daha geniş bir iştirakini temin etmenin Büyük Millet Meclisi'nin en esaslı, en hayati vazifelerinden olduğu, bundan dolayı, gerek Konya'da, gerekse cephe gerilerindeki

36 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 44. İçtima, 7.8.1336 Cumartesi, s. 111.

37 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 45. İçtima, 9.8.1336 Pazartesi, s. 139.

38 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 3, İçtima Senesi:1, 58. İçtima, 4.9.1336 Cumartesi, s. 503.

39 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 4, İçtima Senesi:1, 63. İçtima, 11.9.1336 Cumartesi, s. 109.

livalarda azamî mukavemetin hazırlanması için de Büyük Millet Meclisi tarafından izinli ve özel yetkiye sahip zevatın acilen teşkilata memur edilmesi vatanın selâmeti adına teklif edilmiştir. Taktir Cumartesi görüşmelerine alınmıştır^[40].

Bitlis Mebusu Vehbi Bey'in, Bitlis Vilâyetinde münhal bulunan mu-tasarıflarla kaymakamlıkların tayin yapılmaması esbabının beya-nına dair Dâhiliye Vekâletinden sual taktiri

BMM Reisi Mustafa Kemal tarafından taktir Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilmiştir^[41]. Bu arada BMM'nin 81. İçtimasında Ziya Bey, Kavanin-i Maliye Encümenine^[42], Arif Bey, Dâhiliye Encümeni ve İktisat Encümeni Azalığına^[43] seçilmişlerdir.

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in Garzan köprüsünün tamirine dair Siirt Mebusu Mustafa Sabri Efendinin kanun teklifine Nafia Vekâletinin cevabi tezkeresinin reddiyle köprünün inşası lüzumunun taht-ı karara alınmasına dair taktiri

BMM'nin 95. İçtimasında Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, Nafia Vekâletinin cevabının reddiyle köprünün inşası lüzumunun karar altına alınmasını teklif eden bir taktir sunmuş ve bu taktir Mecliste kabul edilerek, Muvazene Encümenine, lâzım gelen parayı bütçeye koyması için, tevdi edilmiştir^[44].

Öte yandan BMM'nin 99. İçtimasında Bitlis Mebusları Hüseyin Hüsnü Bey ile Vehbi Bey ve arkadaşları tarafından Dersim hakkında Dâhiliye ve Maliye Vekâletlerinden açıklanması istenen aşağıdaki teklif sunulmuştur:

1. Dersim'e tayin olunacak memurların sureti tayini hakkında 6 Eylül tarihindeki sual taktirine cevap verilmediğinin esbabı.
2. Sene-i halie aşarının aşaire verilmeyip aşair üzerinde takarrür eden ihalelerin feshedilmesinin esbabı.
3. Dersim'de ne gibi uygunsuzlukların şu sıralarda vukua geldiğinin esbabıyla Hükümetin buna karşı ne gibi tertibatta bulunduğu.
4. Kürdistan'da bir takım propagandacıların dolaştığının doğru olup olmadığı, doğru olduğu takdirde Hükümetçe ne gibi tedabire tevessül edildiğinin beyanı.

Taktirle ilgili yapılan görüşmeler neticesinde yeniden gündeme geçilmiştir^[45].

Bitlis Mebusu Hüsnü Beyin, İstiklâl mahkemeleri İntihabatına ait mesailin diğer mevadda tercihen müzakeresine dair taktiri

BMM'nin 100. İçtimasında verilen bu taktir^[46], kabul edilerek yeniden açılacak olan iki mahkeme ile diğer mahkemeler için gereken 7 azanın seçimi kararlaştırılmıştır^[47].

---

40 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 4, İçtima Senesi:1, 62. İçtima, 9.9.1336 Perşembe, s. 42-43.
41 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 4, İçtima Senesi:1, 73. İçtima, 26.9.1336 Pazar, s. 352.
42 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 5, İçtima Senesi:1, 81. İçtima, 11.10.1336 Pazartesi, s. 27.
43 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 5, İçtima Senesi:1, 81. İçtima, 11.10.1336 Pazartesi, s. 30.
44 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 5, İçtima Senesi:1, 95. İçtima, 1.11.1336 Cumartesi, s. 307.
45 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 5, İçtima Senesi:1, 99. İçtima, 18.11.1336 Perşembe, s. 428.
46 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 5, İçtima Senesi:1, 100. İçtima, 20.11.1336 Cumartesi, s. 441.
47 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 6, İçtima Senesi:1, 101. İçtima, 22.11.1336 Pazartesi, s. 3.

Bitlis mebusu Vehbi Beyin, Bitlis Çiftçilerine birer çift öküz itasına ve Ziraat bankasından para ikraz edilmesine dair takriri

BMM'nin 102. İçtimainda verilen takrir, Muvazene-i Maliye Encümenine havale edilmiştir^[48].

Bitlis mebuslarının Diyarbakır Caddesinde kâin Alemdar Köprüsü-nün tamir edilmesine dair takrirleri

BMM'nin 105. İçtimainda verilen bu takrir, Bitlis, Diyarbakır Caddesinde bulunan Alemdar Köprüsünün tamiri için masraflarının bütçeye dâhil edilmesi hakkında olup, Meclis tarafından Bakanlar Kuruluna gönderilmiştir^[49].

Bitlis Mebusu Arif Beyin, Diyarbakır caddesinde kâin Alemdar köprüsünün tamir ettirilmesine dair temenni takririne Nafia Vekâletinden mevрут cevabi tezkere

BMM'nin 123. İçtimainda Nafia Vekili İsmail Fazıl tarafından verilen cevapta; I. Dünya Savaşında Rusların istilâsıyla tahrip edilen Bitlis-Diyarbakır yolu üzerindeki Alemdar köprüsü hakkında vuku bulan soruya cevaben ilgili müfettişlikten gönderilen telgrafta mezkûr köprü'nün kenar ayaklarının kârgir döşemesinin ahşap olarak 800 Lira ile tamiri kabil olduğu bildirildiği ve gelecek sene hemen tamirata başlatılmak üzere 1337 senesi bütçesine mezkûr köprü için gerekli tahsisatın konacağı belirtilmiştir^[50].

Sonuç

Doğu Anadolu'da oldukça önemli bir konumda bulunan Bitlis, İskender döneminden itibaren Roma, Hz. Ömer ile birlikte İslam Devleti, Emevi, Abbasi, Büyük Selçuklu, Eyyubi, Anadolu Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. 23 Nisan 1920'de açılan BMM'ye Bitlis'ten, 2'si Son Osmanlı Meclisinden olmak üzere 7 milletvekili gönderilmiştir. Bu milletvekilleri Meclis'te oldukça yoğun çalışmalar yapmışlardır. Bunlar arasında özellikle Yusuf Ziya Bey, sunduğu takrirler ve kanun teklifleriyle dikkat çekmiştir. Zabıt cerideleri incelendiğinde I. Dönem için seçilen bu mebuslar Bitlis'i en iyi şekilde temsil etmişlerdir. Zira milletvekilliği yaptıkları dönem çok önemliydi. Harb-i Umumiden yeni çıkmış, işgal edilmiş, yanmış-yıkılmış bir ülkenin istiklal ve istikbal mücadelesini başarılı bir şekilde yapmışlardır.

Bu dönem milletvekilleri memleketin umumi meseleleri ile ilgilendikleri gibi aynı zamanda Bitlis'i ve bölgeyi ilgilendiren hususlarla da alakadar olmuşlardır. Bitlis milletvekillerinin üzerinde durduğu ve takrir sunduğu konular arasında; Vilâyat-ı Şarkiye muhacirlerine yardım edilmesi, muhacir ve mültecilerin askerlikleri, seçim dairelerinde posta işlerinin bir an evvel düzenlenmesi, Bitlis'te dört iptidai mektebi ve bir idadi mektebinin açılması, memur iken mebus olanların bazılarının yerine diğerlerinin tayin edildiği ve bunun da eşitliği ihlal olduğu, Van posta ve telgraf memurlarının maaş alamamalarının sebepleri, Büyük Millet Meclisi azası harcırahlarından kesinti yapılmasının sebeplerinin aydınlatılması, Garzan Köprüsünün tamiri, Bitlis Çiftçilerine birer çift öküz verilmesi ve Ziraat bankasından kredi verilmesi gibi hususlar bulunmaktadır.

48 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 6, İçtima Senesi:1, 102. İçtima, 25.11.1336 Pazartesi, s. 33.

49 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 6, İçtima Senesi:1, 105. İçtima, 29.11.1336 Pazartesi, s. 117.

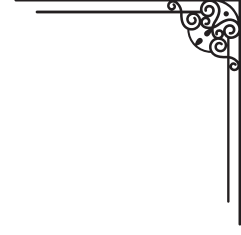
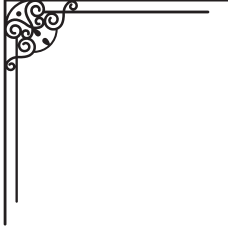
50 BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 7, İçtima Senesi:1, 123. İçtima, 27.12.1336 Pazartesi, s. 58.

Milletvekilleri bu konularla ilgili Meclise taktir verdikleri gibi bunların takibatı ve neticelendirilmesi için de gayret sarfetmişlerdir. Bu konular arasında üzerinde en fazla durulan husus Vilâyat-ı Şarkiye muhacirlerine yardım edilmesi bahsidir. Birinci Dünya Savaşı'nda Vilâyat-ı Şarkiye'de bağımsız Ermeni devleti kurmak için bölgedeki Müslümanlar öldürülmüş, kalanlar da göçe zorlanmıştır. Ocak 1916'da Bitlis'e giren Ruslar, kenti yakmış ve sivil halka yönelik korkunç bir katliama girişmiştir. Rus işgali ve Ermeni çetelerinin saldırıları nedeniyle Müslümanlar köylerini, bütün mal varlıklarını geride bırakıp kaçmaya başlamışlardır. Sadece Bitlis mültecilerinin sayısı resmi kayıtların çok üzerinde. Ülkenin her köşesine dağılan bu mülteciler büyük bir dram yaşamıştır.

Sayıları 1,5 milyonu bulan bu insanlar gittikleri yerlerde birçok sorunla karşılaşmışlardır. Bunlardan bir kısmı hayatını kaybetmiş, hayatta kalabilenler çok zor şartlarda yurtlarına dönebilmişlerdir. İşte Bitlis milletvekilleri bu şekilde çok büyük acılar yaşayan bu göçmenlerin durumlarının bir nebze olsun düzeltilmesi için mecliste yoğun bir mesai harcamışlardır. Netice itibarıyla, Büyük Millet Meclisi'nin açılışı ile millet iradesine dayalı hür ve bağımsız yeni bir Türk Devletinin kuruluşu gerçekleşmiş ve bu kuruluşta, Bitlis Milletvekilleri de kendi sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirerek önemli ölçüde pay sahibi olmuşlardır.

Kaynakça

- BMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 1-8, İçtima: 1.
BMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, C. 1, İçtima: 1, 17 Teşrinievvel 1336(1920).
BMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, C. 1, İçtima: 1, 24 Teşrinievvel 1336(1920).
Çeliker, Fahri, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. III, S. 8, Ankara, 1987, s. 379-392.
Çoker, Fahri, Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 4, C. 1, Ankara 1995.
Işık, Sedat, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011.
Selvi, Haluk; Cırık, Bülent, "Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, Yıl: 2014, s. 205-231.
Serdar, M. Törehan "Milli Mücadelede Bitlis", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 12, S. 35, Temmuz 1996, s. 545-549.
Tuncel, Metin TDV İA, "Bitlis" Maddesi, C. 6, s. 225-228.

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE SASON VE SASON İSYANLARI

Özlem KARAPINAR

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü
Doktora Öğrencisi, ozlem_karapinar_89@hotmail.com

Giriş

Klasik Osmanlı Devleti döneminde Doğu Anadolu Bölgesi'nde yerel eşraf ve aşiretler merkezi otoriteyle mümkün mertebe uyumlu bir ilişki geliştirirken Tanzimat süreciyle birlikte merkezin taşraya hâkim olma ve ilişkilerini resmi çerçevede sürdürmek istemesi, yerel güçlerle iktidar erklerini karşı karşıya getirmişti. Özellikle Doğu Anadolu'daki yerel güçler merkezi otoritenin hâkimiyet sahasından sıyrılabilmek için yeni bir güç arayışına girmişlerdi. Merkezi otorite bu yeni güç odakları karşısında hâkimiyet alanını güçlendirmek için daha sınırlı bir idari yapılanmaya gitti. Bölgedeki yerel güçler ve aşiretler bu yeni yapılanma karşısında güç devşirmek adına yerel bir direniş eylemine geçmişlerdi. Merkezi otoritenin hâkimiyet alanını kontrol etmede kullandığı en önemli aygıt müfettişlikler olmuştu. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu Bölgesi'nde otoritesini kurmak adına bu yerel güçlerle çatışmaya girdiği gibi dönem dönem de otoritesini kurmak adına bu güçlerle işbirliğine gitmişti. Aşiret varlığı coğrafyanın bir gerçekliği olarak görüldüğünden derinlemesine bir şekilde çözüm üretilememesi bu yapısal sorunları Cumhuriyet dönemine intikal ettirmişti. Cumhuriyet ile birlikte ulus-devlet bağlamında yeni bir yapılanmaya gidilmesi Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren sorun olan aşiretlerin yeni rejimle karşı karşıya gelmesine yol açmıştı.

Cumhuriyet'in kendi iç dinamiklerini harekete geçirmesi bölgede yeni yapılanmaları da beraberinde getirmişti. Şeyh Said yeni rejime karşı bölgedeki yerel güçleri ilk defa ciddi anlamda merkezi otoriteye karşı örgütleyen bir eyleme dönüştü. Yeni rejimin kadroları bu örgütlenmenin tabana yayılması için Şark Islahat Planını devreye sokmuştu. Bu yeni plan hükümetin yerel güçler karşısında elini kuvvetlendirmesine karşın Şeyh Said isyanının da destek alan Sason coğrafyasındaki yerel güçler iktidar odaklarıyla karşı karşıya gelmişlerdi. Bölgenin dağlık olmasının avantajları çok iyi kullanan yerel güçler kısa zamanda iktidarla mücadele edecek bir konuma gelmişlerdi. İktidar bu yerel direniş karşısında askeri güç kullanımının yanında Umumi Müfettişlikler kanalıyla ekonomi, eğitim, bayındırlık ve sağlık alanında bir dizi yatırımlar gerçekleştirmişti.

Bu çalışmamızda Sason'daki yerel direniş karşısında askeri, ekonomik, sağlık ve bayındırlık alanında bölgedeki nüfuzunu güçlendirmek isteyen iktidar erklerinin bölge halkından nasıl bir karşılık bulduğunu, askeri önlemlerin tek başına bu isyan eylemini bastıramamasının gerçekliğini tartışmaktır.

Cumhuriyet Dönemi'nde Sason

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Siirt Vilâyeti'nin eski kazalarından biri olan Sason Kazası'nın kuruluş tarihi tespit edilememiştir. Kazanın eski adı Kabilcoz'dur.^[1]1871 Diyarbekir Salnamesine göre Siirt'e bağlı 4 kazadan biri de Sason'dur. Sason bir süre Muş'a bağlanmış ve Sason'dan Muş ovasına yerleştirilen halk ile hem ova tarıma açılmış, hem de aşiretler arası nüfus ve güç dengeleri sağlanmıştır. Bu dönemde Muş Vilâyeti'nin giderlerinin karşılanabilmesi için Sason'dan alınacak Aşar Vergisi gelirlerine de ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında bu ekonomik öncelik ortadan kalkınca yeni idari yapılanmada Sason'un coğrafi özellikleri dikkate alınarak, önce Siirt'e daha sonra da Batman'a bağlanmıştır. Bundan ötürü ekonomik, coğrafi ve kültürel özellikleri dikkate alınarak, Sason tarih içerisinde idarî bakımdan şöyle bir süreç yaşamıştır: Sason, vilayet teşkilatlarının kurulmasından sonra önce Diyarbakır Vilâyeti Siirt Sancağı'na, daha sonra sırasıyla Bitlis Vilâyeti Siirt Sancağı'na, Bitlis Vilâyeti Muş Sancağı'na ve 1924'te bağımsız sancakların il yapılmasıyla da Muş Vilâyeti'ne bağlanmıştır.^[2]

Dersim isyanında olduğu gibi Sason isyanları sırasında da İsmet İnönü ve Celal Bayar Başbakanlık makamında bulunmaktaydı. 1935-1937 tenkil harekâtlarında İsmet İnönü Hükümeti, 1938 tedip harekâtında ise Celal Bayar Hükümeti bulunmaktaydı. Birinci Umum Müfettişliği emrinde idare olunan askerî harekât neticeleri hemen hemen her gün Başvekâlete gönderilen raporlarla hükümet ve Genelkurmay'a bilgilendirilmişti. Neticeler raporlarla takip edilmiş ve gerekli tedbirler öngörülmüştü.

Cumhuriyet Dönemi'nde Sason'un Nüfusu

1935'te Sason kazası (1415 km²), Muş Vilâyeti'ne bağlanmıştı. Sason'da aynı yıl yapılan seçimlerde şehirlerde 665 erkek, 438 kadın ve toplamda 1.148 kişinin, köylerde ise 5.700 erkek, 6.301 kadın ve toplamda 12.001 kişi olduğu görülmekteydi. Kaza nüfusu 6.365 erkek, 6.784 kadın olmak üzere 13.148 kişi oluşturmaktaydı. Yüz ölçümü 1.415 ve nüfus yoğunluğu da %9 olarak belirlenmişti.^[3]

Cumhuriyet ile birlikte Sason'a bağlanan Hazo nahiyesi, 1938'de Kozluk adıyla Sason ile birlikte ayrı iki kaza şeklinde Siirt vilâyetine bağlanmıştır. 1940'da Siirt'e bağlı bulunan Sason, aynı yıl yapılan seçimlerde nüfusun 1.161'i şehirde, 7.378'i köyler de olmak üzere toplamda 8.539 kişinin yaşadığı görülmekteydi.^[4] Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu değişimlerin en önemli nedenlerinden biri, bölgede meydana gelen yaygın siyasal olaylar olmuştur. Bir diğer neden de, Osmanlı Devleti dönemindeki geniş alanları kapsayan vilayet sisteminin idari yapıda tam olarak oturtulamamasıdır. Bunun yanı sıra bölgede uzun yıllar bağımsız yaşayan aşiret beylerinin merkezi otoriteye karşı çıkması da sık sık vilayet ve kazaların sınırlarının değiştirilmesine yol aç-

1 Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, 241.

2 1967 Siirt İl Yıllığı, Siirt 1967, 161.

3 Genel Nüfus Sayımı 1935, Muş Vilâyeti-Kat'i ve Mufasal Neticeler, LX, Başbakanlık İstatistik Direktörlüğü Ankara, 1936

4 1973 Siirt İl Yıllığı, Siirt 1973, 18.

mıştır. 1940'dan sonra idari yapılanmada uzun süre bir değişiklik olmadı. 16 Mayıs 1990'da Resmi Gazete'de yayınlanan 3647 sayılı kanunun 2. maddesine göre Batman'ın il olmasıyla Sason ve Kozluk'un Batman'a bağlanması kararı alınmıştır.^[5]

Sason'da Askeri Harekât ve Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti döneminde Ermeni ayaklanmalarıyla adından söz ettiren, oldukça ilkel bir hayat sürdüren^[6] Sason'un; Cumhuriyet döneminde de 1925-1937 arasındaki küçük ayaklanmalara sahne olduğu görülmektedir.^[7] Bu devirlerde esaslı ve belli başlı bir hareket yapıldığına rastlanmamakla beraber, yapılan mahallî ve mevzî hareketlerin yetersizliği itaatsiz halkı cumhuriyet devrine kadar aynı halde getirmişti.^[8] Sason'da yaşayan halk "askere gitmez, vergi vermez, kendine göre bir düzen içinde ve ilkel koşullarda yaşar"dı. Bunun başlıca nedenlerinden biri de ulaşım olanaklarının kısıtlı olmasıydı.^[9] Birkaç eşkıyanın, arazinin sarplığına dayanarak çevresine etkili bir durum alan bölge halkı, 1925'te Şeyh Said isyanı ile beraber ayaklanmıştı. Fakat yapılan genel tedip hareketleri altında ezilmiş ve idareten yasak bölge olarak kabul edilmiş, Asi-Küsküt, Herürük bölgeleri o zaman boşaltılmış ise de, daha sonraları yapıldığı gibi etkili bir tedip hareketi yapılamamıştır.^[10]

Şeyh Said'in tedibi hareketinden sonra ayaklanma dolayısıyla, batıya nakledilmiş olan aşiret reislerinin "Kovuşturmaları Erteleme Kanunu"nun yayınlanması üzerine tekrar yerlerine dönmelerine karar verilmiştir. Bundan sonra Sason'da yavaş yavaş itaatsizlikler ve saldırılar baş göstermiş öteye beriye dağılan eşkıya ve yandaşları, yasak bölgede yeni baştan toplanmaya başlamıştır. Bu bölge civarında suç işleyen cürüm erbabının sığınacak yeri halini almış ve artık bu bölgeye askeri kuvvetler giremez hale gelmişti.^[11]

Şeyh Said isyanı ve isyandan sonra devam eden, olayların çıkışından 23 Kasım 1927'ye kadar geçen zaman zarfında Diyarbakır, Elâziz, Van, Bitlis, Hakkâri, Mardin, Urfa, Siirt, Bayazıt ve Malatya vilâyetleri ile Besni, Hınıs ve Kiğı kazalarındaki eşkıyalık hadiselerine doğrudan doğruya veya dolaylı olarak katılanlar, işleği suçlar hakkındaki takibat ertelenmiştir.^[12] Bu isyanın bastırılmasından sonra kısa bir süre Sason ve çevresinde önemli asayiş sorunları yaşanmamıştı. Ancak 1927'nin ortalarında Melefanlı Mehmet Ali Yunus idaresindeki Hersan, Kerho, Silinti köylerinde yaşayan halk, 26 Mayıs 1927'de batı vilâyetlerine iskân edilme kararına karşı bir isyan çıkarmıştı.^[13] İsyan, başladıktan kısa bir süre sonra bölgeye gönderilen askeri birliklerce bastırılmıştı. İsyanın etkili olduğu bölge Mutki ve Sason'u kapsayan çok dağlık bir alan olduğundan, asilerin tümü yakalanamamıştı. Bu nedenle sonraki yıllarda da küçük çaplı isyanlar baş göstermişti. Şeyh Said isyanının bastırılmasından sonra Cumhuriyet yönetimi, bölgede kalıcı bir sükûnet sağlamak için 1927'de Birinci Umumi Müfettişliği kurmuştur.^[14] Şeyh Said isyanı esnasında Genç bölgesi hariç diğer bölgeler harp alanıydı.

5 M. Attilâ Atillâ, Umut Kent Batman, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 1995, 101.

6 Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), (Haz: Tarih Vakfı Yurt Yay.), İstanbul, 2010, 397.

7 Özgür Körpe, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayaklanmalar, Paraf Yayınları, İstanbul, 2013, 319.

8 Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, 141.

9 Alpay Kabacalı, Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, 54.

10 BCA, 030.10.115.804.16.

11 BCA, 030.10.115.804.16.

12 TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:3 İctima:1 C:VI, TBMM Matbaası, Ankara 1928, 163; Düstur, Üçüncü Tertip, IX, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi Yayınları, İstanbul, 1931, 804-805.

13 Sertaç Solgun, Menemen Olayı Sonrasından İkinci Dünya Savaşına Türkiye'nin İç Güvenliği (1931-1939), (İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010, 300.

14 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A IV-16-6, D 65, F 87.

Buna Sason'da dâhildi. Sason'daki Kürtler bağımsızlıklarını koruyarak Hazo, Kabilcoz ve Mutki bölgelerinde mevzilendiler ki buraları daha sonra onların isyan merkezleri olacaktır.^[15] Bunun üzerine Birinci Umumî Müfettişliği, bölgesinde bulunan vilâyetlerin durumunu incelemek üzere Ekim 1929'da bir toplantı yapmıştır.^[16] Şeyh Sait İsyanı'na destek verenler Şark İstiklâl Mahkemesi'nde^[17] yargılanmıştır ve bu yargılamada birçok Sasonlu (Kabilcoz) da bulunmaktaydı.^[18]

1930'da Melefanlı Mehmet Ali Yunus ölünce yerine Ali Yunus'un oğlu Abdurrahman geçmiştir. Bu dönemlerde çatışmalar aralıklarla devam eder. Ağrı harekâtının da başlaması üzerine bu durumu fırsat bilen Sasonluların yeni baştan başlayan itaatsizlikleri uzayıp gitmiş ve devlet yükümlülüklerini yerine getirmekten tamamen çekinmişlerdi.^[19] Sason'da yaşanan olaylardan sonra Siirt Valiliği buradaki yol ve köprülerin yapımına önem vererek çalışmalarını hızlandırmıştı.^[20]

Yapılan bu harekâta Asi Küsküt ve Herürük bölgeleri eylemcilerden temizlenmiş ve güven sağlanmıştır. Güvenlik kuvvetlerinin etkili tedbirleri sonucu bir süre sessiz kalan eylemciler, bölgedeki güvenlik önlemlerinin etkin şekilde sürdürülememesi nedeniyle itaatsizlikler devam etmiştir.^[21]

Sason'da devlet kontrolünün sağlanamaması burada kaçakçılık faaliyetleri, çeteler ve bazı aşiretlerin sebep olduğu asayişsizlik durumunun devam etmesine neden olmuştur. Mutki'de isyan çıkaran Melefanlı Mehmet Ali Yunus'un oğlu Abdurrahman ile arkadaşları Sason'a sığınmış ve buradaki aşiretleri devlete karşı harekete geçirmeye çalışmıştı.^[22] Sason'daki bu durum hükümet yetkililerinin dikkatini çekmiş, Şeyh Said isyanına katılıp da yakalanmayanların, aynı gaye ve amaç için tekrar isyana başlayacakları öğrenilmiş olduğundan, 1932'de II. Alay ve II. Seyyar Jandarma taburu ile bu bölgede bir askeri harekâtın düzenlenmesine karar verilmiş ve bu harekâta Eylül'de başlanmıştır. Bu bölgenin taranmasında 200'den fazla silah toplanmış ve birlikler girdikleri köy ve evleri tahrip etmişlerdir. Ancak havaların soğumaya başlaması nedeniyle bu harekât durdurulmuştur.

1933 Temmuz'unda Muş'ta bulunan VII. Seyyar Jandarma Taburu'ndan bir bölüğün himayesinde tütün imhasına giden "Tütün İnhisar Memurları" Halikan ve Harbak bölgelerinde Sason eşkiyasının saldırılarına uğramıştı. Buna karşı Muş valisinin VII. Seyyar Jandarma Taburu ile yaptığı harekât neticesiz kalınca bu hareketi zaaf sayan Sason eşkiyası bundan sonra büsbütün itaatsizliği ele almıştır. Bunun üzerine 12 Eylül 1933'te çıkarılan kararnâme ile Mustafa Kemal'in de onayıyla Sason ve Mutki bölgesinde evleri dağıntık olan ve eşkiyaya yataklık etmek suretiyle memleketin asayişini bozmaya yeltenen 350 ev halkının, Trakya'ya nakil ve iskânlarına karar verilmiştir.^[23] Bu bölgelerde yapılan aramalarda tahminen 200'e yakın silah toplanmış, aramaların yapıldığı sıralarda, kışın şiddetli bir şekilde bastırması üzerine bu harekâta son verilmiş ve askeri kuvvetler birliklerine dönmüşlerdi.^[24] Nisan 1935'te hükümet bölgedeki aşiretlerin gücünü kırmak amacıyla ellerindeki

15 Garo Sasoni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, MED yay., İstanbul 1992, 197.

16 Cumhuriyet, 22 Eylül 1929.

17 4 Mart 1925'te çıkarılan tahrir-i sükûn kanunu üzerine istiklâl mahkemesi Diyarbakir'de kurulmuş ve mahkeme heyeti: Başkan: Denizli mebusu Mazhar Müfit Kansu, Üye: Kırşehir mebusu Lütü Müfit Özdeş, Üye: Urfa mebusu Ali Saip Ur-savaş, Savcı: Balıkesir mebusu Süreyya Örgü Evren'den oluşmuştu. (Kararlı Mehmet Efendi, 1. Dünya Savaşı, İstiklâl Mahkemeleri, Koçgiri, Şeyh Sait ve Dersim'e Dair Yazılmayan Tarih Anılarım, Derleyen: Ali Rıza Erenler, Fam Yayınları, İstanbul, 2013, s.103.

18 "Şark İstiklâl Mahkemesi'nde", Diyarbakir, 4 Şubat 1926; Mahmut Akyürekli, 1925 Diyarbakir-Elazığ Gerekçe ve Hükümleriyle Şark İstiklâl Mahkemesi Kararları, I, Nübihar Yayınları, İstanbul 2014, 186-190.

19 BCA, 030.10.115.804.16.

20 Diyarbakir, 17 Ağustos 1931.

21 Yeli Fatih Güven, Türkiye'de Siyasi Kürtçülük Hareketleri (1923-1995), (Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1999, 120.

22 Umumî Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dâhiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hulâsası 1936, Yayına Hazırlayan: M. Bülent Varlık, Dipnot Yayınları, Ankara 2010, 101.

23 BCA, 080.18.1.3.39.62.13.

24 Şadillili Vedat, Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, I, Kon Yayınları, Ankara, 1980, 146.

silahları toplamayı düşünüyordu. Bu bölgenin önemli aşiretleri Siirt'in batısı ile Sason, Diyarbakır'ın Silvan ilçesi ile Dicle nehrinin kuzeyi arasındaki bölgede yaşayan Raçkotan ve Raman aşiretleriydi.^[25] Sason'da bulunan bu gibi bazı aşiret mensupları ve Mutki isyanının lideri olan Melefanlı Mehmet Ali Yunus'un oğlu Abdurrahman'ın denetimindeki bir kısım eşkıya ile yerel halk^[26] 1935 Nisan'ı içerisinde Sason'un köylerine hayvan sayımı için giden sayım memurlarını bölgeden kovmuştur.^[27]

Emekli Kurmay Albay Reşat Hallı, Sasonluların itaatsizliği büsbütün ele aldıklarını ifade ettikten sonra ekliyor; "Bu itaatsizliği 1935 Nisan'ında hayvan sayımına giden devlet memurlarını kovmak, öğüt vermeye giden heyet içinde ilçe kaymakam vekilini öldürmek ve müftüyü yaralamak suretiyle ayaklanma niteliğini almış ve tedibe giden mahalli kuvvetlere silahla karşı koyacak derecede ileri götürülmüştü."^[28] Daha sonrasında Sason Kazası'nın asi mıntıkasına giden yoklama memuru 17 köyden 14 köyün ihtiyarlarıyla sadece 560 hayvan yazmıştır. Üç köy katiyen hiçbir şey yazdırmamış ve "biz fakiriz hükümet bize versin" demişlerdir. Memur asi mıntıkada Bitlis, Garzan ve Beşeri kazaları ile Hazo bölgesinin bazı köylerine ait on bin kadar kaçak hayvan gördüğünü de bildirmişti.^[29]

Bunun üzerine Garzan'dan Sason olaylarını bastırmak amacıyla yola çıkarılan askeri birliğin Hazo'ya uğrayarak oradaki jandarmalarla birlikte hareket etmek üzere Mutki'den gelecek kuvvetlerle irtibat kurmaları emredilmişti. Sason İsyanı'nın başlaması ile Muş Valiliği de buraya 70 kişilik bir kuvvet göndermişti.^[30] Gönderilen bu 70 kişilik askeri birliğin uğradığı taarruza rağmen kuvvet sevkine lüzum olmadığı ve kaymakam vekilinin bizzat mahalline giderek işi yerinde tetkik etmesi buyrulmuştu. Bu 70 kişilik askeri birliğin 200 kadar silahlı asi tarafından sarıldığı, kaymakam vekili Rıdvan ile kaza müftüsünün esir edildiği, asilerin kaza merkezini basacaklarını duyurdukları, askeri birlikten henüz bilgi olmadığı gibi subayla beraber bir kısmının dışarıya çıkmış oldukları ve diğer kısmının kurtarılmasına çalışıldığı bildirilmişti. Bu askeri birliğin isyan edenler tarafından malum olan şekilde taarruza uğraması karşısında devlet otoritesinin muhafazası ve isyan edenleri tamamen ortadan kaldırmak için kuvvet sevkinden başka bir çare görülmemiş ve kuvvet sevkinin gerekliliği VII. Komutanlığa bildirilmişti.^[31] Bu vaziyet karşısında ilk tedbir için yakınlık hasebiyle Mutki'den subayın, kumandasında 30 kişilik bir askeri birlik ile takviyesine emir verilmiştir. Garzan ve Kulp kazalarından kuvvetler ve subay kumandasından da birer askeri birliğin tahkiki gerektiği kaymakamlığa yazılmıştır.^[32]

21 Mayıs 1935'te askeri birlik komutanı Yüzbaşı Mustafa'nın Sason Kaymakam Vekâleti'ne göndermiş olduğu rapor:

Kaymakam vekili Rıdvan, Jandarma kumandanı Mustafa, Kaza müftüsü Abdullah, Maliye Tahsil-darı Ziya, nüfus kâtibi Salih ve Belediye Kâtibi Mehmet beraber oldukları halde askeri birliği Hov Köyü'nde bırakmışlardır. Harbak ve Çat köylerinin arzusu ile jandarma gelmeden kendileri yalnız geldikleri takdirde hükümetin dileklerini tamamıyla yerine getireceklerine dair aralarında konuşmuşlardı. Köyden çıkmadan arkadaşları ve jandarma kumandanına Harbak köylüleri ateş etmiş-

25 Turan Bozkurt, Atatürk'ün Doğu Politikası ve Kürt İsyanları, Alioğlu Matbaacılık, İstanbul, 2011, 184.

26 Sason'da isyan edenlerin kimler olduğu ile ilgili olarak 23 Mayıs 1935'te Sason kaymakamlığının İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda; "Alınan malumata göre halen şerirlere baş olarak Harbak Köylü Tatar Hacı Badik ile Hazo köylü Rizko, Asrık köylü Sabri, Halılanlı Halil bir arada toplanarak görüşmüş ve konuşma neticesi Garzan'ın Melefan nahiyeli Ali Yunus oğulları ile Mutki, Kerho, Şinik ve civar köylüleri ile Harpi köylü Şaki Çiro kardeşlerine kendilerine iltihak için adamlar saldıkları istihbar kılındı. Asi mıntıkası hayvanları ile beraber dağlardaki mağaralara çekilmişlerdir". (BCA, 030.10.115.804.3.)

27 BCA, 030.10.115.804.16.

28 Kabacalı, a.g.e.,54.

29 BCA, 030.10.115.804.3.

30 BCA, 030.10.115.804.3.

31 BCA, 030.10.115.804.3.

32 BCA, 030.10.115.804.3.

lerdir. Komutan tabancasıyla kendisini müdafaa etmiş ve köylüleri geri çevirmeyi başararak askeri birliğe katılmıştır. Derhal askeri birlik ile harekete geçmiş, ancak etrafları sarılmıştı. Beş saat devam eden karşılıklı çarpışmada huruç hareketi yapılarak Sason'un kuzeyindeki hâkim dağlar komutan ve askerleri tarafından tutulmuştur. Sason birliğinden olan onbaşı sol bacağında yaralanmıştır. Komutan, bu olayda başka zayıt olmadığını, asi muntika köylerinin isyan fikriyle bu lüzumsuz olaya sebebiyet verdiklerini, kuvvetlerinin köylülere oranla azlığını dille getirmiştir.

Kuvvet istenmesine müsaadelerini istemiş ve halen Kaymakam vekili ile arkadaşının vaziyetlerinin meçhul bulunduğu bildirmiştir.^[35] Garzan Kaymakamlığı'nın Hazo Telgraf Müdüriyetinden aldığı bilgiye göre ise; Harbak Köyü'nde kaldıkları bildirilen Kaymakam Vekili Rıdvan ve arkadaşlarından kaymakam vekili ile belediye kâtibinin öldürülmüş ve diğerlerinin de yaralı olarak askeri birliğe katılmış oldukları bildirilmiştir.^[34]

Meydana gelen bu olaydan sonra harekete geçen askeri birlik Sason'a 15 km mesafedeki Hov Köyü'ne ulaşmıştır. Şehit edilen kaymakam vekili Rıdvan Gökmen ile arkadaşı Belediye kâtibi Mehmet'te 25 km mesafedeki Harbak Köyü'nde taarruza uğradığı, Kaymakam vekilinin diğer arkadaşlarından kaza müftüsü Abdullah'ın hafif yaralı, maliye tahsildarı Ziya ile nüfus kâtibi Salih'in de kazaya bağlı Hazo bölgesine sığındıkları öğrenilmiştir.^[35] Sason'daki olayın çıkmasıyla Dâhiliye Vekâleti, Birinci Umumî Müfettişliği'ne telgraf çekerek; kendisinin en kısa zamanda Sason'a gitmesini ve rapor hazırlamasını emretmiştir. Bunun üzerine Birinci Umumî Müfettişi Abidin Özmen Sason'a hareket etmiştir.^[36]

Hazo'da bulunan Muş Vali vekili R. Türel, Sason hadisesinin sebep ve sebeplerinin mahallinde incelenmesi, sükûnetin geri dönüşü, olay için gerekli olan tedbirlerin ne olması gerektiğinin incelenmesi ve sunulması için 24 Mayıs 1935 günü Muş'tan hareket etmiştir.^[37] Türel, bu olay dolayısıyla Hazo'nun taşıdığı önemi göz önüne alarak işe buradan başlamak gerektiğini düşünmüştür. Jandarma kumandanı Binbaşı Ziya ile önce Hazo'ya, ardında da herhangi bir sıkıntı yaşamadan Sason'a varmıştır. Olayı düzenleyen ve kışkırtan zanlıların, olayın ardı sıra gelen Hazo karakolunca gözaltına alınan Hazolu Şeyh Abdurrahman ile aynı köyden ve olan Mustafa Çeto'nun olduğundan şüphelendiklerini bildirmişlerdir.^[38]

7 Haziran 1935'te Cumhuriyet gazetesi Muş'ta bir olay yaşandığını ve birkaç haydudun Sason Kaymakamını ve iki jandarmayı şehit ettiğini belirten bir haber yapmıştır. Habere göre; Sason kazasında, civar dağ sırtlarında oturan adamlardan vergi alınmadığını öğrenen kaymakam vekili Rıdvan, bunları nasihatle yola getirmeğe karar vermiş, refakatine müftü ile iki tahsildar ve iki de jandarma olarak bu muntıkaya gitmiştir. Fakat bu adamların kaymakam vekilini öldürdüğünü, müftüyü yaraladığını ve iki jandarmayı da şehit ettiğini belirtmiştir.^[39]

8 Haziran 1935'te çıkan Cumhuriyet gazetesinde de kaymakamın öldürülme olayında bir kasıt olmadığını kaymakamın köydeki kavgada bilinmeksizin vurulduğunu belirten bir haber yayınlanmıştır. Haber de; Harbat köylüleri Hov'a gelerek kaymakamı köylerine davet etmişlerdir. Kaymakam vekili de bu davete icabet etmiş, jandarma müfrezesini çok geride bırakarak Harbat'a gitmiş ve geceyi

33 BCA, 030.10.115.804.3.

34 BCA, 030.10.115.804.3.

35 BCA, 030.10.115.804.3.

36 BCA, 030.10.115.804.3.

37 Birinci Umumî Müfettişliği'nin 24 Mayıs 1935'teki Dâhiliye Vekâleti ve Komutanlığa bildirdiği raporda; "Muş ve Sason'a hareketim hakkındaki emirleri bu gün saat 14'te aldım. Yarın sabah erkenden hareket etmek üzere hazırlanıyorum. Beraberimde asayiş müdürü ve hususî kalem müdürü Hikmet bulunacaktır. Merkezdeki işlere istihbarat müdürü Burhan bakacaktır." (BCA, 030.10.115.804.3.)

38 BCA, 030.10.115.804.4.

39 Cumhuriyet, 7 Haziran 1935.

orada geçirmiştir. Ertesi gün köyden ayrıldığı sırada şahsî bir münazaa olmuş, bu sırada kaymakam vekilinin de bilinmeksizin yaralandığı ve öldüğü belirtmiştir.^[40] 8 Haziran 1935'te çıkan Ulus gazetesinde de Sason hadisesinin nasıl olduğunu anlatan bir haber yayınlamıştır. Sason Kaymakam Vekili Rıdvan'ın sayım ve gizli nüfus yazımı işleri için 21 Mayıs 1935'te yanına Sason müftüsünü, şarbaylık sekreterini, finans alımcısını, jandarma komutanı ve birkaç jandarmayı alarak Hov köyüne gitmiş ve bu köyde iken Harbat köylüleri tarafından kendi köylerine çağırılmıştır. Kaymakam vekili, jandarmaları çok geride bırakarak arkadaşlarıyla beraber bu köye gitmiş ve geceyi Harbat'ta geçirmiştir. Ertesi gün kaymakam vekili köyden ayrıldıktan sonra, yerli memurlar ve bazı köylüler arasında kaymakam vekilinin bilinmeksizin yaralandığını ve öldüğünü belirtmiştir. Ayrıca, öldürülmüş ve işken- ce görmüş jandarmanın olmadığını da eklemiştir.^[41]

İsmet İnönü, hükümetin bölgedeki çalışmalarını tespit etmek bölgede ihtiyaç duyulan yeni yapılanmaları ve sorunları tespit etmek, çözmek ve bazı incelemelerde bulunmak maksadıyla bir doğu gezisi planlanmıştır.^[42] 1935 yazında Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Karadeniz Bölgesi'ni kapsayan uzun bir inceleme gezisine çıkmıştır. Başvekil, bu incelemeler sırasında yanına aldığı Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve Jandarma Genel Kumandanı General Kazım Paşa ile Diyarbakır'ı ziyaret edip, buralarda incelemelerde bulunduktan sonra 5 Temmuz'da asayiş sorunlarının yaşandığı Siirt Vilâyeti'ne geçmiştir.^[43] Gezi sonrasında İnönü, hazırladığı raporunu Mustafa Kemal ve İcra Vekilleri Heyeti'ne (Bakanlar Kurulu) sunmuştu. İnönü'nün hazırladığı raporda Siirt ile ilgili olarak; Halkın içine girilmesinin, Mutki ve Sason gibi bütün Siirt Vilâyeti'nde önemli bir iş olduğunu, kesinlikle halkın içine girilmesi gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda halkın daha çok kendi ağalarının eline baktığını ve halkın içine girmek için buralarda seyyar doktorların tesirli bir tedbir olduğunun göz önüne alınması gerektiğini söylemiştir.^[44]

İsmet İnönü'nün Sason ve Mutki için düşündüğü bu tedbirlerin yanında nüfus ve otoritesine saldırı niteliğindeki faaliyetlere karşı askeri tedbirlere de başvurulmuştur. Bu amaçla, II. Tümen Birlikleri (ikişer taburlu üç alay) VII., X., XI., Seyyar Jandarma Taburları ve VIII. Seyyar Jandarma Taburu'nun Süvari Bölüğü tarafından bu bölgede hemen bir hareketin yapılması kararlaştırılmışsa da, ordu birliklerinin almış olduğu acemi erlerin henüz yetişmemiş olması nedeniyle bu harekâta ancak 16 Ekim 1935'te başlanabilmiştir.^[45] Bu hareketler sırasında eşkıya mağaralara ve bölge dışına dağılmış ve hiçbir yerde toplu bir direnme gösterilememiştir. Harekâtın devamı sırasında önemsiz bir iki çarpışma olmuş, mesele de haledilmiş olduğundan birliklerin garnizonlarına dönmeleri emredilmiştir.^[46] Ancak, şakilerin bu bölge tekrar yerleşmesine engel olmak için Cemal Madanoğlu'nun taburunu Hazo'da, VII. Seyyar Jandarma Taburu'nu da Sason'da bırakmışlardır. VII. Seyyar Jandarma Taburu'na, sonradan X. Seyyar Jandarma Taburu'nun da katılması ile her iki tabur tarafından kışın dahi bölgenin belli başlı yerlerine baskın yapılmıştı. Diyarbakır'daki Umum Müfettişlik böyle uygun görmüştü. İki günde bir yasak bölgeye çıkışlar yapılacak, direnenler tedirgin edilip dirençleri kırılacaktı. Ne var ki bu işin kolay olmadığı sonradan anlaşılacaktır. Çünkü bölge Türkiye'nin en sarp doğasını oluşturuyordu.^[47] Bu zaman içerisinde isyancılar mağaralarda saklanmışlar ve bazıları da bölgenin dışına çıkmışlardır. Yapılan çarpışmalarda 1 jandarma ve 4 sivil, isyancılardan da 27 kişi ölmüş, 6 kişi yaralanmış, 59 kişi yakalanmış, 890 kişi de kendiliğinden teslim olmuş ve bu arada 57 tüfek

40 Cumhuriyet, 8 Haziran 1935.

41 Ulus, 8 Haziran 1935.

42 Hüseyin Koca, Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine, Mikro Yayınları, Konya 1998, 424.

43 Cumhuriyet, 6 Temmuz 1935.

44 İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, (Dizi-Yazı),(Yay: Saygı Öztürk), Hürriyet, 8 Eylül 1992; Saygı Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2012, 31.

45 BCA, O30.iO.115.804.16.

46 Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1923-1938), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972, 156.

47 Cemal Madanoğlu, Anılar (1911-1938), Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982, 87-188.

toplandı. VII. Kolordu Komutanı G. Deniz'in 25 Ekim 1935'te gönderdiği Sason raporunda sabit jandarma kuvvetleri Şigo bölgesinde 80 kadar çoluk, çocuğa rastlandığını ve bir kısım silahlı ile de çatışma yapıldığını bildirmiştir. Jandarma kuvvetlerinin Ekim 1935 sonlarında isyan çıkaran aşiret reislerinden Tatarı Badik ve sarp dağlara sığınanlara karşı yapılan çarpışmalarda II. Tümen tarafından gönderilen tayyarelerle isyancılar bombalanmıştı. Bunlar arasında Tatar Badik ve kardeşleri bulunduğu tahmin edilmiş ve bunlar takip edilmiştir.^[48]

Sason harekâtı ile ilgili olarak Birinci Umumî Müfettişlikten alınan raporlara göre; Sason'da toplanan Koh, Şat, Harbak, Balo ve Cindo köyleri halkından 25 kadın, 22 erkek ve 25 kız çocuğu 16 Kasım 1935'de Silvan bölgesindeki iskân yerlerine gönderilmişlerdir.^[49] Yasak bölge içinde kuvvetler tarafından şimdye kadar 170 ev tahrip edilmiş, 475 darı, 390 şalgam, 129 tütün tarlası ve nakli mümkün olmayan binlerce kilo darı ve otlar 500 kadar arı kovanı imha olduğunu belirtmiştir. Sason harekâtına dair Birinci Umumî Müfettişlikten alınan rapora nazaran Karmeliç Dağı'nda aramalara devam edilmiş ve Reşkotan bölgesine kaçan asilerden yakalanıp Hazo'ya getirilenlerin 531 kişi olduğu Sason'da da 100 kişinin bulunduğu ve bunların iskân yerlerine sevkine başlandığı belirtilmiştir.^[50] Sason harekâtı esnasında yakalanarak iskân yerlerine gönderilenlerin 160'ı erkek, 194'ü kadın, 165'i kız, 177'si de erkek çocuk olmak üzere 696 kişi olduğu Birinci Umumî Müfettişliğinin verdiği rapordan anlaşılmaktaydı.^[51]

Yapılan bu birinci safha harekât mıntukasında bulunan Harbak, Şat ve Koh köyleri halkından kaçanlar, kuvvetler bu bölgeden çekildikten sonra tekrar köylerine gelerek tahrip edilen evlerini tamir ederek yerleşmeye başlamışlardır. Malaşeref mıntukasındaki harekâttan sonra Malako, Şigo ve Çalkış dağları çevresinde esaslı bir tarama daha yapılması Kolordu Komutanlığından istenilmiştir.^[52]

Sason harekâtına dair Birinci Umumî Müfettişlikten alınan bir diğer raporda ise; Melefan bölgesinden toplanan 48 kadın 38 kız ve 65 erkek çocuk olmak üzere 182 nüfusun 10 Kasım 1935'de Garzan'dan Silvan'a gönderildikleri, bu günlerde diğer bir kafilenin daha sevk edileceği bildirilmiştir. Sason harekâtına dair Birinci Umumî Müfettişlikten alınan rapora nazaran yukarı Şat Köyü'nün mezarısı olan Cindo köyünden 22 kadın, 14 erkek, 16 kız ve erkek çocuk, Harbak köyünden de 1 erkek çocuk tutularak iskân yerlerine gönderilmişlerdir.^[53]

Umumî harekâttan sonra sıra ile kıtalar garnizonlarına dönmüşlerdir. Bölgenin ikamet mevcudiyetini elde tutmak için kışın da gözlemlenmelere devam etmek üzere Sason'da bir seyyar tabur ve bunu takiben de Hazo ve Melefan sahasına da diğer bir seyyar tabur yerleştirilmiştir. Bunlar bir aralık birleşerek büyük kıtaların çekilmesiyle yerlerine dönen halkı takibe koyulmuşlardır. Kışın da bu taburlar bölgeyi şakilerden temizlemek işine devam etmişlerse de Hov-Rabi hattının kuzeyine geçememişlerdir. Melefan mıntukasında ise Şelaş Dağı-Ziyaret Tepesi hattının güney kısmına hâkim olabilmüşlerdir. Son bir takipte Hazo'dan hareket edip Norşin-Şattan kuzeye doğru tepeleri tarayarak Rabi-Hov hattına varan iki seyyar tabur, karşılarında 150 silahlı ile çatışma mecburiyetinde kalmış ve bu suçluların Halkis Dağı'na çekilmesi üzerine askeri birlik eldeki kuvvet ve vesaitle takibi ileri götüremediğinden Hazo'ya dönmüşlerdir.^[54] Devlet kuvvetleri karşısında hiçbir varlık gösteremeyen eşkıya kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu son harekette eşkıyanın baskısı altında ezilen yoksul ve masum halk da devlet kuvvetlerine çok yardımcı olmuştur. Halkın desteğini sağlayan dev-

48 BCA, 030.10.115.804.12.

49 BCA, 030.10.115.804.13.

50 BCA, 030.10.115.804.12.

51 BCA, 030.10.115.804.11.

52 BCA, 030.10.115.804.10.

53 BCA, 030.10.115.804.13.

54 BCA, 030.10.116.805.1.

let kuvvetleri Sason'da toplanan bütün eşkıyaları ve kanun kaçaklarını ele geçirmiştir. Eşkıyalarla yapılan müsademede devlet kuvvetlerine yardımda bulunan üç kişi ölmüştür. Bundan sonra Sason halkı göçmen olarak başka yerlere iskân edilmiş, burası yasak bölge ilan edilmiştir.^[55] Bu isyan kısa sürede bastırılmıştır.^[56] Yasak bölgede faaliyetleri görülen çetelerin, harekât sonunda bu bölge için tespit edilen kuvvetlerle ve müşterek hareketlerle sıkı surette takibe alınması, yasak bölgeye girmelerine, yerleşmelerine ve kuvvetlenmelerine meydan bırakılmadan, tek başınayken yok edilmeleri istenmiştir. Bu suretle ilkbaharda yeniden bir hareket yapılmak mecburiyetinde kalınmaması için gerekli tedbirlerin alınması, icraatın yapılması ve sonuçların bildirilmesi de istenmiştir.^[57] Bunun üzerine yasak bölgede yapılacak harekette VII. Kolordu ile birlikte hareket edilmesi için Birinci Umumî Müfettişliğe emir verilmiştir. Bu harekete katılacak Siirt'teki X. Seyyar Jandarma Taburu 28 Ocak 1936'da Siirt'ten Melefan'a hareket etmiştir.^[58]

Sason yasak bölgesinde 31 Ocak 1936'dan itibaren başlayarak sürdürülen harekâtın, devam etmesi hususunda kararname çıkmıştır.^[59] Bunun üzerine 2 Şubat 1936'da yasak bölge de baskın tarzında yapılan harekâta Kozik, Rabi, Libnik ve Dilbi mıntıklarında sıkıştırılan eşkıya ile yapılan çarpışmada eşkıyadan dördü ölü ele geçirilmiş, iki er yaralanmış iki er de şehit düşmüştür. Harekâta devam eden askeri birlik, 3 Şubat 1936'da Şelâşi Dağ'ından yasak bölgeye gittiklerini gördüğü dört isyancıdan birini daha öldürmüştür. Yapılacak istihbaratla elde edilecek bilgilere göre hareket etmek üzere askeri birliklere X. Seyyar Jandarma Taburu Melefan'da, VII. Seyyar Jandarma Taburu ile sonradan düzenlenmiş bölük de Hazo'da toplamıştır.^[60]

7 Nisan 1936'da Kemal Gedeleş Birinci Umumî Müfettişliğe gönderdiği rapor da, geçen sonbaharda Sason'da II. Tümen bir hareket yapıldığını ve VII. Kolordu Komutanlığı harekete iştirak eden zabitlerin potin ve elbiselerini eskittiklerinden Hakkâri tarafında harekete sevk edilen zabıtlere verildiği gibi bunlara da 50-60 şar lira ikramiye verilmesi arzusunu belirtmiştir. Millî Müdafaa ve Dâhiliye'nin verecek parası ve hatta kanunî şekli bulmaya imkânı olmadığını dile getirmiş ve zabitan listesini de bildirerek eğer uygun bulursa Başbakan'a arz edilmesini istemiştir. Rapora ayrıca Sason hareketine iştirak eden subay ve askerî memurların rütbe ve sayısını da eklemiştir.^[61] Bu rütbe ve sayılar şöyledir: 1 Tuğgeneral, 3 Albay, 4 Yarbay, 14 Binbaşı, 38 Yüzbaşı, 30 Teğmen, 13 Asteğmen, 17 Yarsubay, 7 Askerî memur olmak üzere toplam 127 kişidir.^[62]

26 Haziran 1936'da Hov Köyü ile mezra arasında Ömerik oğlu Hatip ve kardeşi Ziver Vezir oğlu Uni adlarında ikisi silahlı ve beşi silahsız yedi kişi, Harbi Köyü'nde Tatar Bedik ile görüşmek üzere giderlerken Harbak Köyü'nün kuzeyindeki mevki de Tatar Bedik ve kardeşi Amo'yla tesadüfen karşılaşılırlar. Tatar Bedik bunlara niçin geldiklerini sormuş, yeni yapılan yol faaliyetini durdurmak için ameleye ateş etmelerini teklif etmiş ve bunu Ali Yunus oğlu Abdurrahman'ın haber gönderdiğini söylemiştir. Ancak bu yedi kişi Tatar Bedik'in bu yöndeki teklifini kabul etmeyeceklerini hata hükümete yardım edeceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine Tatar Bedik'in hiddetlendiğini ve omzundaki silahını indirdiğini gören bu yedi kişiden Ömerik oğlu Ziver ile kardeşi Hatip, daha evvel silaha davranarak Tatar Bedik'i ve kardeşinin oğlu Amo'yu öldürmüşlerdir. Tatar Bedik'in yardımcıları ile

55 Mansur Işıkbol, Atatürk Dönemi'nde Doğu'da Meydana Gelen Olaylar ve İçyüzü (1924-1938), Ekrem Matbaası, Adana, 2011, 69.

56 Yılmaz, a.g.e.,119.

57 BCA, 030.10.115.804.17.

58 BCA, 030.10.115.804.18.

59 BCA, 030.18.1.2.64.32.2.

60 BCA, 030.10.115.804.19.

61 4 Temmuz 1937'de Yüksek Başvekâlete yollanan bildiriye 1935'deki Sason harekâtına katılanların eklenen listede kısa künyeleri yazılı olan subayların o zaman isimlerinin listeye eklenmesi unutulduğundan bunlara da elbise, ayakkabı yıpranma bedeli olarak para ile nişan ya da madalya verilmesi için Kor komutanlığa teklif edilmişti.(BCA, 030. 10.70.461.2.)

62 BCA, 030.10.49.321.9

aralarında meydana gelen çarpışmadan sonra yalnız Tatar Bedik'in kafasını alarak silahlarıyla ilçe merkezine gitmişlerdir. Öldürülen Tatar Bedik'ten elde edilen 185676 sayılı Türk mavzeriyle kardeşi oğlu maktul Amo'dan alınan 12809 sayılı değişikliğe uğramış Türk mavzerlerini ve Tatar Bedik'in kesilen kellesiyle birlikte kaza merkezine teslim etmişlerdir. Arşiv belgelerinde, Tatar Bedik'in öldürülmeye muvaffak olanın adının Hatip olduğu belirtilmiş, ancak Sason ahalisinin verdiği bilgilerden Halil olarak bildirildiği anlaşılmıştır.^[65]

1935 Sason isyanından sonra bölgede harekât başlamış, devam eden şekavet hareketleri sonucunda, harekât, 1936 yılında da devam etmişti. 10 Temmuz 1936'dan sonra Beşiri, Silvan ve Garzan bölgelerine nakledilmiş olan halkın göçmen muamelesine tutulmak kaydı ile iskân ettirilmelerine karar verilmiş, isyan bölgesinin bu yerlere yakın olması, Dâhiliye Vekâletini düşünceye sevk etmişti, Dâhiliye Vekâleti, aynı zamanda bunları Batı Anadolu ve Trakya'ya nakletmeyi de düşünmüştü. Daha sonraları isyan bölgesi yasak bölge olarak ilân edilmiş, Malato Dağı'ndan itibaren Sason Dağı'nın güney batıya doğru olan kısmını takip ederek Sason'un Güneno Köyü'nün 2 km. doğusundan kuzey batıya doğru yönelmek sureti ile Çalkış Dağlarından geçen tepeler hattını takiben Hov, Harbak, Yukarı ve Aşağı Şat Köylerini yasak bölge içinde bırakarak Hazro Bucak merkezinin 2 km. kuzeyinden doğuya doğru yönelerek, Norşin Köyü'nün kuzeyine ve oradan da batıya yönelmek suretiyle Sinas Dağı üzerinden Malato Dağı'na uzanan hattın teşkil ettiği çevre, yasak bölge sınırları içerisinde bırakılmıştır.^[64] Yasak bölge de yaşayan halk, geçici olarak Silvan, Kulp, Lice, Beşiri ve Garzan kazaları içinde yerleştirilmiştir. Buraya yerleştirilmiş olan 350 evden tahminen 2400 kişinin belirtilen bu yerlerde iskân edilmeleri Dâhiliye Vekâletince 6 Ekim 1936'da onaylanmıştır.^[65]

Dâhiliye Vekâleti, Bakanlar Kurulu Kararı ile Eskişehir, Kocaeli, Zonguldak, Çankırı, Bolu, Bursa, Bilecik, Kütahya, Afyon, Balıkesir, Aydın, Manisa, Burdur, Isparta ve Muğla illeri dikkate alınarak, Sason bölgesinde ve yasak bölge hudutları içerisinde bulunan halkın, bu illere iskânının teminini, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nden istemiştir. Bu bölgelerde bulunanlar (tahminen sayıları 2700 kişi) , 6 Ekim 1936'da Bakanlar Kurulu Kararı ile gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra, batı illerine nakillerine başlanmıştır.^[66]

Uzunca süren bu çalışmalarda Sason yasak bölgesi halkından kalanların kısmen bu bölgeye sığınmış olmaları ihtimali üzerine 23 Kasım 1936'dan itibaren takip müfrezesi ile Harpak, Kozik, Norşin, Melefan kuzeyi Silent ve Kerho bölgelerinde tarama yapılmış ve 137 isyancı öldürülmüş, 42 tanesi yaralanmış, 900 kişi de kendiliğinden teslim olmak zorunda kalmıştır.^[67] Yapılan harekâta jandarmadan 14 yaralı, nizamiye birliklerinden 21 şehit, iki yaralı ve halktan iki şehit, beş yaralı verilmiş bir hayvan ölmüş iki hayvan yaralanmıştır. Eşküyaya da 155 ölü, 24 yaralı verdirilmiş, 39 kişi yakalanmış, 849 kişi de kendiliğinden teslim olmuş, bu arada 52 tüfek toplanmıştır.^[68]

Sason ve çevresine yapılan askerî harekât havaların soğumaya başlamasıyla durdurulmuş ve VIII. Seyyar Taburu Mardin'e, VII. Jandarma Taburu Silvan'a alınmış, X. Jandarma Taburu ise yasak bölgenin korunması ve baskı altında bulundurulması için Hazo ve Melefan'da bırakılmıştır. Bundan sonra takip harekâtı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Siirt Valiliği, halen yasak bölgeye civarındaki Hazo'da bir tabur, Melefan'a da bu taburun süvari bölüğü bırakılmış olmasına rağmen

63 Sason kaymakam vekilini şehit eden isyancı Harbaklı Tatar Bedik'in 26 Haziran 1936'da Gökkozlular tarafından öldürüldüğü ve kafası kesilerek ilçe merkezine getirildiği Sason'dan bildirilmiştir.(BCA, 030.10.116.805.2.)

64 Aslı Cihangiroğlu, Atatürk Dönemi Türkiye'de İskân Çalışmaları (1923-1938), (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2010, 179.

65 BCA, 030.18.1.2.68.80.1.

66 Vedat, a.g.e.,147-148.

67 Vedat, a.g.e.,148.

68 Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları,247.

kışın bütün şiddeti ile hüküm sürmesi ve arazinin çok dağlık ve sarp olması askerî bir harekât olanağına engel olmuştur. Fakat bunun dışında jandarma ve milis müfrezelerin yapabilecekleri takip hareketi gerekliydi. Çünkü eşkıya, kışı geçirmek için yasak bölgeye sığınmış, dağlardaki mağaralara girmiştir. Bu durum eşkıyanın, önümüzdeki üç aylık kış mevsiminde tamamen imha edilebilmeleri, etkisiz askeri harekât yapmaktan ziyade çete takibatı şeklinde muhtelif kollardan hareket edebilecek jandarma ya da müfrezeleri ile mümkündür. Bunun içinde teşkil edilecek 20'şer ve 30'şar mevcutlu jandarma müfrezelerini, Bitlis sınırından başlayarak Hazo'ya ve Hazo'dan Sason kuzeyine kadar devam eden yasak bölge boyunca gereken yerlere yerleştirilerek, oralardan yapılacak kuvvetli istihbarat teşkilatının verimli çalışmasına göre yasak bölge dâhiline baskılar yapmak suretiyle eşkıyayı imha etmek mümkün olurdu.

Yasaklı bölge olarak kabul ve ilan edilen Sason ve çevresi halkından olanların batıya nakledileceklerin sayısı dolmuştu. Ancak, karar haricinde elde edilen ve ileride de çıkması muhtemel görülen 750 kişiden otuzar ailenin Bursa, Balıkesir ve İzmir; yirmi beşer ailenin Manisa ve Aydın; on altışar ailenin Isparta, Kütahya ve 15 ailenin de Denizli vilayetlerine yerleştirilmeleri istenmişti. Bu istek İcra Vekilleri Heyeti'nin 25 Haziran 1937 tarihli toplantısında onaylanmıştır.^[69] Bu iskân işi bittikten sonra, bölgede kalan isyancılarla 23 Kasım 1936'dan sonra Harpak, Norşin, Silent ve Torho bölgelerinde şiddetli çarpışmalar olmuş, 137 isyancı öldürülmüş, 42 tanesi yaralanmış, 900 kişi de kendiliğinden teslim olmak zorunda kalmıştı. İsyan bastırıldıktan sonra, VII. Jandarma Taburu yasak bölgeyi gözetiminde tutmak için, Hazo ve Melefan'da bırakılmış ve böylelikle bir isyan daha bastırılmıştır.^[70] Nisan 1937 sonlarında Birinci Umumî Müfettişliğinin, Dâhiliye Vekâleti'ne sunduğu raporda; Sason'da yapılan işin memleket için hayırlı olduğunu, öteden beri bir şekavet yuvası ve doğuda bir çıban olan bölgenin birden fazla seri hareketlerle temizlenemeyeceğinin tecrübe ile sabit olduğunu, bununla beraber bir buçuk senedir ara ara takiplerle iyi sonuçlar alındığını belirtmiştir. Birinci Umumî Müfettiş Abidin Özmen tarafından Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen ve 24 Ağustos 1937'de işleme alınan raporda asayiş ile ilgili olarak; "Asayiş işinde geçmiş senelere göre oldukça görünür bir iyilik vardır, olgu ve adetleri gerek sayı, gerek önem bakımından çok azalmış ve küçülmüştür. Yalnız herhangi bir olguya karşı gösterilen hassaslık ve bazı hallerde alınan tedbirler, asayişin bozulmasından dolayı olmayıp, muhitte tam emniyet hâsıl edilmemiş olmasından ileri gelmektedir."^[71] denmiştir.

Bu bölgede öteden beri yapılmış olan büyük ve küçük hareketlerde daima nizamiye birliklerinin bulunması gerek eşkıya gerekse taraftarları ve halk üzerinde yıldırıcı bir etki yapmıştır. Büyükçe bir bastırma işi yalnız jandarmaya bırakıldığı zaman, eşkıya takibi ve sonuçlandırılması hususunda bir kesinlik olmadığı his ve kanısı bu asiler üzerinde de yer etmiştir.^[72]

1937 harekâtının asıl hedefi, Arziyo Dağı'nda olan Ali Yunus'un oğlu Abdurrahman'dı. Bunun için batıdan bu bölgeye giriş harekâtının 20/21 Eylül 1937 gecesinde başlanması kararlaştırılmıştır. Kararlaştırılan günde III. Tabur Çirto ve Altır'; I. Tabur Kerho civarını; seyyar jandarma taburlarından oluşan Batı Grubu ise, Asi ve Küsküt civarını ele geçirmişlerdir. XVIII. Alay'ın II. Taburu da Rezi ve Selaş Dağı hattında bulunmaktaydı. Bu harekât iki safha halinde cereyan etmişti. İlk safhaya X. ve VII. Seyyar Jandarma Taburları ile başlanmış ve sonradan Erciş'ten getirilen XI. Seyyar Taburu'nun da katılımıyla takip ve baskılara daha sıkı bir suretle devam edilmiştir. Türk kuvvetleri bu baskınlar sırasında bölgede büyük bir direnişle karşılaşmışlardır.^[73] Ancak bölgenin genişliği ve arazinin de zorluğu karşısında takibin sıkıntılı olması ve bu davanın kış gelmeden evvel sona erdirilmesi

69 BCA, O30.18.1.2.76.60.19.

70 Vedat, a.g.e., 148.

71 Cemil Koçak, Umûmî Müfettişlik (1927-1952), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, 100.

72 Uğur Koparan, Kürt İsyancıları, Nokta Yayınları, İstanbul, 2014, 275.

73 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A IV-16-13, D 65, F 14-131.

maksadıyla bölgedeki kuvvetlerin artırılmasına lüzum görülmüştür. Bu maksatla Genelkurmay Başkanlığı'nın kararı ve emri üzerine Bitlis'teki XVIII. Alay'ın ve Siirt'teki alaydan bir taburun iştiraki istenmiştir. Aynı zaman da topçu bataryası, Piyade Havan bataryası ve muhabere malzemesi gibi diğer harp silah ve vasıtalarıyla da takviye edilmiş olan bütün kuvvetlerin bir emir komuta altında sevk ve idaresine karar verilmiştir. Bu tarzda teşkil edilen takip komutanlığı mevcut kuvvetleri ile 1937'ye ait harekâtın ikinci safhasına 20/21 Eylül 1937'den itibaren başlamıştır.^[74]

16 Ekim 1937'deki kararnameyle Sason bölgesindeki harekâtı yapan VII., X., XI., Seyyar Taburlarıyla Siirt ve Bitlis Vilâyetleri sabit jandarma erlerinden terhise tabi olanların, harekât sonuna kadar terhislerinin ertelenmesi Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Atatürk'ün onayıyla kabul edilmiştir.^[75]

Kasım 1937 başına kadar devam eden bu çetin mücadeleden kesin sonuç alınamamış^[76] olmakla beraber mevsimin elverişsizliği ve birliklerin yorgun düşmüş olmaları nedeniyle harekâta son verilmesi gerekiyordu. Bu maksatla birlikler, garnizonlarına dönme emri verildi. Bu yıl Ekim'e kadar yapılan harekâta; jandarmadan 38 şehit, 57 yaralı, nizamiye birliklerinden 3 şehit, 5 yaralı, halktan 7 şehit, 10 yaralı, 17 hayvan ölmüş, 7 hayvan yaralanmış, 8 tüfek ve 40 mermi kaybolmuştu. Eşkıyadan da; 273 ölü 52 yaralı verdirilmiş, 283 kişi yakalanmış, 748 kişi kendiliğinden teslim olmuş ve bu arada 39 tüfek ve 140 mermi toplanmıştır.

Sason bölgesinde üç yıldan beri muhtelif kuvvet ve tertiplerle yapılmış olan ve henüz kati bir sonuca bağlanmamış bulunan harekât devlete oldukça pahalıya mal olmuştur. 70 şehit, 100 yaralı insan, 19 ölü, 7 yaralı hayvan, gibi mühim zayiata sebep olmuştur. Buna mukabil şimdiye kadar yapılan hareketlerde 451 ölü, 79 yaralı verdirilmiştir. 380 kişi diri tutulmuş ve teslim olan 2497 kişi de batıya nakil olunmuştur.^[77] Siirt Vilâyeti'nden 11 Mart 1938'de alınan bilgiye göre Hazo'ya ve Sason'a iç bölgeden sığınan 550 kişinin ödeneksizlik sebebiyle geçinme ihtiyaçlarını göremediğini ve bu vaziyetin devam etmesi halinde bütün bir kış sarf edilen mesainin heba olmasına sebep olacağı düşünülmüştür. Birçoklarının tekrar kaçmaması için Sason ve Beşeri kaymakamlıklarına bin liranın gönderilmesi istenmiştir. Büyük emek ve masraflarla elde edilen yasak bölge halkının, bildirilen uygun olmayan yaşayış şartları karşısında dağılmamaları için istenen paranın biran önce gönderilmesi Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinden rica edilmiştir.^[78]

5 Nisan 1938'de Sason ve çevresi halkından batıya nakil edilmeleri kabul edilen 1500 kişinin Eskişehir, Kütahya ve Kırklareli vilâyetlerindeki pancar ekimine elverişli ve Şeker Fabrikaları civarındaki köylerde Aydın, Manisa, Bursa ve merkez kazası hariç olmak üzere İzmir vilâyetleri dâhilindeki ziraat mıntıklarına serpiştirme suretiyle iskân edilmeleri kararlaştırılmıştır.^[79]

74 BCA, 030.10.115.804.16.

75 BCA, 030.18.1.2.79.86.6.

76 Derya Yaylı, Cumhuriyet Dönemi Bölücü Faaliyetler İçinde Ağrı Dağı Ayaklanmaları (1926-1939), (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Öğretmenliği Anabilim Dalı Yayınlanmamış YL Tezi), Konya 2007, 25.

77 BCA, 030.10.116.805.16.

78 BCA, 030.10.116.805.25.

79 BCA, 030.13.1.2.82.29.3.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin tamamen parçalanmasından sonra Anadolu coğrafyasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı Devleti'nden farklı olarak daha milli ve daha laik bir devlet anlayışına sahip olmuştur. Bu millileşmiş ve laikleşmiş devlet yapısına karşı çıkan kesimler de olmuştur. Bu kesimlerin devletle mücadeleleri yıllarca devam etmiştir.

Cumhuriyet döneminde Sason'un ilk gündeme gelmesi Şeyh Said isyanı ile olmuştur. Bu isyandan kaçan eşkıya Sason'a sığınmış burada da itaatsizliği ellerine almışlardır. Bu durum Ağrı harekâtının başlaması ile daha da hız kazanmıştır. Devlete karşı yükümlülükler yerine getirilmiyor, askere gidilmiyor, vergi verilmiyordu. Sason tabii şartlarının avantajı sayesinde tarih boyunca bu isyancılara doğal bir kale olmuştur. Hükümet, bölge halkı ile çok fazla irtibata geçmemiş onlarla doğrudan temas kurmak yerine aşiret reisleri ile irtibat halinde olmuştur. Halkta bu durumu fırsat bilerek hükümete karşı bir güç haline gelmiştir. Sason ve çevresinin isyan bölgesi olmasın da bölge halkının yanı sıra hükümetin bu bölge de görevlendirdiği memurların da etkisi olmuştur. Memurların bölge üstünde bir hâkimiyet kuramaması asayişsizlikle sonuçlanmış ve hareketlerle bu durum düzeltilmeye çalışılmıştır. Bölge halkının sürekli isyan etmesinden ve isyanların bastırılmasında yaşanan sıkıntılardan dolayı, askerî, idarî, ekonomik gibi tedbirler alınmıştır. Hareketler sonucunda elde edilen isyancılar batı vilayetlerine göç ettirilerek bölge isyancılarından temizlenmeye çalışılmıştır.

Bu bölgenin, yer şekli özellikleri bakımından kanun kaçaklarının barınmasına elverişli olması, kanunları uygulamak ve halkın güvenliğini sağlamakla görevli birimlerin işini iyice zorlaştırmıştır. Hükümet görevlilerinin görevlerini gerektiği gibi yerine getirmediklerinden ötürü, bölge halkının itaatsizliği büyük bir isyanına dönüşmüştür. Bu halk, yanlarına topladıkları diğer isyancılarla yıllarca hükümete karşı direnmişlerdir. Cumhuriyet Dönemi'nde özellikle 1925-1938 arasında Sason ve çevresinde aralıklarla baş gösteren bu isyanlar koşullardan dolayı yaklaşık 12 yıl sürmüştür.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

RESMÎ YAYINLAR

1967 Siirt İl Yıllığı, Siirt, 1967.

1973 Siirt İl Yıllığı, Siirt, 1973.

Düstur, Üçüncü Tertip, IX, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi Yayınları, İstanbul, 1931.

Genel Nüfus Sayımı 1935, Muş Vilayeti-Kat'i ve Mufasal Neticeler, LX, Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü Ankara, 1936.

Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:3 İctima:1 C:VI, TBMM Matbaası, Ankara 1928.

Gazeteler

Cumhuriyet
Diyarbakir
Ulus

Kitaplar ve Makaleler

- AKYÜREKLİ, Mahmut, 1925 Diyarbakır-Elazığ Gerekçe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları, I, Nübihar Yayınları, İstanbul, 2014.
- ATTİLLÂ, M. Attîlâ, Umut Kent Batman, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 1995.
- BOZKURT, Turan, Atatürk'ün Doğu Politikası ve Kürt İsyanları, Alioğlu Matbaacılık, İstanbul, 2011.
- CİHANGİROĞLU, Aslı, Atatürk Dönemi Türkiye'de İskân Çalışmaları (1923-1938), (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2010.
- Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), (Haz: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), İstanbul, 2010.
- Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
- GÜVEN, Veli Fatih, Türkiye'de Siyasi Kürtçülük Hareketleri (1923-1995), (Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1999.
- İŞİKBOL, Mansur, Atatürk Dönemi'nde Doğu'da Meydana Gelen Olaylar ve İçyüzü (1924-1938), Ekrem Matbaası, Adana, 2011.
- İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, (Dizi-Yazı),(Yay: Saygı Öztürk), Hürriyet, 8 Eylül 1992.
- KABACALI, Alpay, Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Kararlı Mehmet Efendi, 1. Dünya Savaşı, İstiklâl Mahkemeleri, Koçgiri, Şeyh Sait ve Dersim'e Dair Yazılmayan Tarih Anılarım, Derleyen: Ali Rıza Erenler, Fam Yayınları, İstanbul, 2013.
- KOCA, Hüseyin, Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları Umumî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine, Mikro Yayınları, Konya 1998.
- KOÇAK, Cemil, Umumî Müfettişlikler (1927-1952), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- KOPARAN, Uğur, Kürt İsyanları, Nokta Yayınları, İstanbul, 2014.
- KÖRPE, Özgür, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayaklanmalar, Paraf Yayınları, İstanbul, 2013.
- MADANOĞLU, Cemal, Anılar (1911-1938), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.
- ÖZTÜRK, Saygı, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2012.
- SASUNİ, Garo, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, MED Yayınları, İstanbul, 1992.
- SOLGUN, Sertaç, Menemen Olayı Sonrasında İkinci Dünya Savaşına Türkiye'nin İç Güvenliği (1931-1939), (İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010.
- ŞADİLLİLİ, Vedat, Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, I, Kon Yayınları, Ankara, 1980.
- Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1923-1938), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.
- Umumî Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dâhiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hulâsası 1936, Yayına Hazırlayan: M. Bülent Varlık, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.
- YAYLALI, Derya, Cumhuriyet Dönemi Bölücü Faaliyetler İçinde Ağrı Dağı Ayaklanmaları (1926-1939), (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Öğretmenliği Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007.

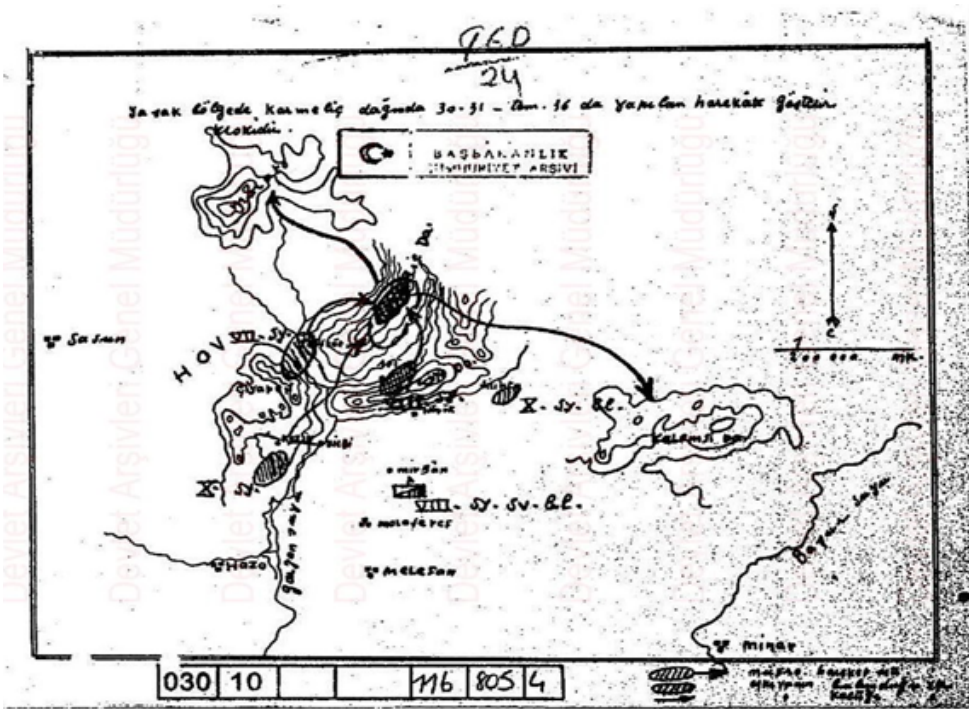
Ekler

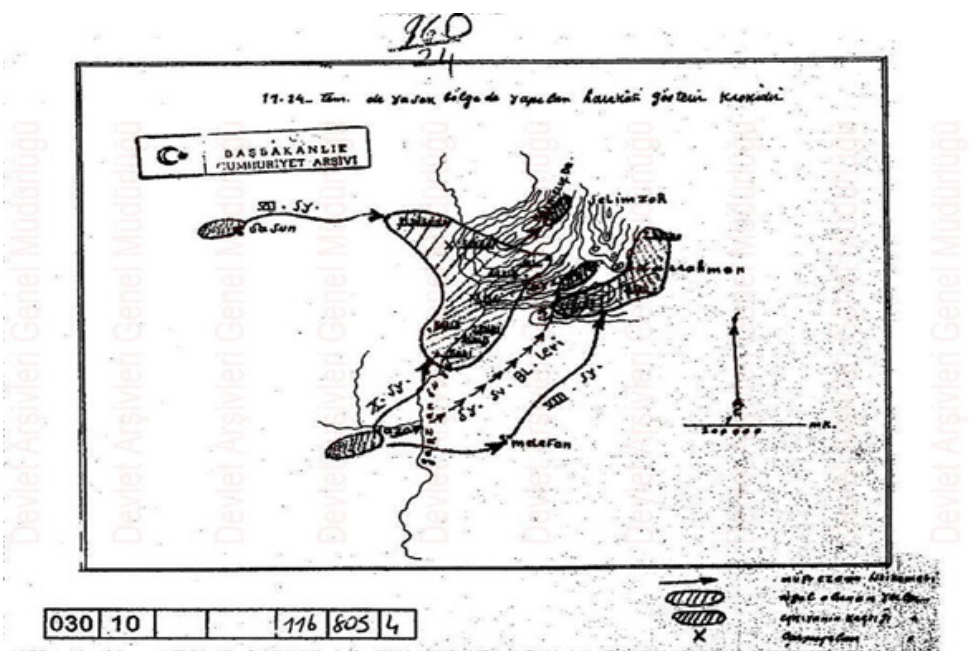
Fotoğraf 1 : Ali Yunus oğlu Abdurrahman

Fotoğraf 2 : Ali Yunus ve Ailesi Yerel Giysileriyle

Fon No: 30 10 0 - Kutu No: 116 - Dosya No: 805 - Sıra No: 4

Fon No: 30 10 0 - Kutu No: 116 - Dosya No: 805 - Sıra No: 4

Fotoğraf 2 : 1936'dan Yapılan Harekâtın Krokileri

Sasun harekâtı hakkında 5. Rapor :

1 - 23 günü kıt'alar araştırmalara devam etmiş ve bu defa birinci Gn. Espektörlükçe memnu mintaka olarak bildirilen daha bazı köyler tahrip edilmiştir.

2 - Çalkış dağı mintakasında biriken 20 kişi kadar silâhlının teslim olmaları için Kabilcoz kaymakamlığınca bir heyet göndermiştir. Verdikleri ifadede Tatar Badığın kendilerini kandırdığını çoluk çocuk ve makâllarile perişan bir halde bulduklarını ve Tatar Badik ile aralarında ihtilâf çıktığından 17 kadar avenesile Şarka doğru kaçtığını ve reisleri muvafakat ettiği takdirde teslim olacaklarını söylemişlerdir.

3 - Sabit jandarma müfrezeleri Şigo mintakasında 80 kadar çoluk çocuğa raslamış ve bir kısım silâhlı ile de müsademe etmişlerdir. Müsademe haberi alınınca ikinci Tım. tarafından tayyare gönderilerek asifler bombalanmıştır. Bunlar arasında Tatar Badik ve kardaşları bulunduğu tahmin ve kendileri takip edilmektedir.

4 - Birinci safhadan sonraki harekâtın Çalkış ve Malate dağları mintakasına intikal ettirilerek buralardan esaslı bir tarama ve temizleme yapılması ve Malageref mintakası için mütesavver harekâttan şimdilik vazgeçilmesi Birinci Gn. Espektörlükten teklif edilmiştir. Fakat birinci safha harekâtı bitmiş ikinci safhaya hazırlıklar da başlamış ve esasen harekât plan mucibince devam ettiğinden ikmal işleri de buna göre tanzim edilmiş olduğundan Malato dağında görülen ve hemen çoluk çocuktan ibaret bir kafiye için mürettep harekâtın geciktirilmemesi ve neticesi şüp-

030 10 115 200 12

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA CHP TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE BİTLİS (1939-1945)

BITLIS ON THE INSPECTIONAL REPORTS OF CHP DURING WORLD WAR II (1939-1945)

Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü, elmek:uucuncu@ktu.edu.tr.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Umumi Müfettişlikler, Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllardan itibaren uygulanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde Umumi Müfettişlikler filen 20 sene(1927-1947), hukuken 25(1927-1952) sene sürmüştür.^[1] Siyasi parti teşkilatlarının içyapı denetim aracı bakımından önemli olan Parti müfettişliği, CHP tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden esinlenilerek 1923'te kabul edilmiştir. Partinin yetişmiş eleman eksikliği ve okuma yazma oranının düşüklüğü nedeniyle müfettişler aracılığıyla Parti örgütlerinin denetimini sağlamak amaçlanmıştır.^[2] 1925'te alınan bir kararla bütün ülke 14 mıntıkaya ayrılmış ve her birinin başına müfettişler atanmıştır. 1927 Nizamnamesinde ise müfettişlere Parti teşkilatında geniş ve önemli yetkiler verilmiştir.^[3] 1931'de CHP Nizamnamesinde yapılan düzenleme ile Parti idare heyeti azalarının, milletvekillerinin ve Partiye üye kişilerin müfettişlik görevlerine atanabileceği ifade edilmiş, müfettişlerin görevleri ve teftiş sürelerinde düzenleme yapma yetkisi Parti Genel Sekreterliğine bırakılmıştır.^[4]

- 1 Ferit Yücebaş, "İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumi Müfettişlikler", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1/34, Van 2017, <http://www.yyusbedergisi.com/dergi/ic-denetim-saglama-araci-olarak-umumi-mufettislikler-birinci-umumi-mufettislik-ornegi20171025124632.pdf>, e.t. 12.06.2017; Engin Çağdaş Bulut, "Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.21, Bahar 2015, s. 84.
- 2 Erhan Alpaslan, Tülay Aydın, "CHP Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Teftiş Raporlarına Göre Maraş(1940-1942), Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.22, Güz 2015, s. 364; Metin Kopar, "CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2011, 10/3, s. 1038.
- 3 Güneş Şahin, "CHP Parti Müfettişlik Raporları'na Göre Kırşehir'de Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayat(1936-1947), Çanakale Araştırmaları Türk Yılığ, S.21, Güz 2016, s. 82.
- 4 Mehmet Karayaman, Zeynep Yılmaz, "CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre Bayındır", İzmir Araştırmaları Dergisi, S.4, İzmir 2016, s.127.

21 Haziran 1939'da kabul edilen teftiş talimatnamesine göre ise müfettişler, bölgesindeki Parti teşkilatını, kazalara kadar senede en az iki kere teftiştten geçirecek, mümkün olan nahiye ve köyleri de teftiş edecektir. Meclisin tatil olduğu süre hariç en az altı ay bölgelerinde bulunmak zorunda kalacaklardır. Partiyi ilgilendiren seçim ve kongreler sırasında orada bulunacak, gerektiğinde kongrelere başkanlık edecektir. Teftişleri sırasında Parti dışında kalan teşkilat ve kuruluşların yolsuzluklarına rastlarırsa durumu Genel Sekreterliğe bildirecektir. Parti müfettişleri, bölgeleri içinde Parti teşkilat ve mensupları arasında ve Parti mensuplarıyla mahalli hükümet memur ve teşekkülleri arasında uyumu da korumaya çalışacaklardır.^[5]

Parti müfettişlerinin görev ve yetkileri Umum İdare Heyeti tarafından hazırlanmakta ve Genel Başkanlık Divanınca onaylanan bir talimatname ile tayin edilmekteydi.^[6] Parti müfettişliklerinin geniş yetkileri vardır. İl örgütleri üç ayda bir bağlı buldukları müfettişliğe rapor sunmaktaydılar.^[7] Müfettişler ise bir yıl içinde iki rapor hazırlayarak Genel Merkeze iletmek zorundaydılar.^[8] 1938-1945 yılları arasında İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının ilk yıllarını kapsayan ve Milli Şef Dönemi olarak adlandırılan^[9] süreçteki müfettişlik raporlarının sayısında ciddi artış olmuştur. Bunun en önemli sebepleri teftiş bölgelerinin artırılması, tek parti rejiminin oturması, İsmet İnönü'nün bürokrasi işlerindeki titizliği, İkinci Dünya Savaşı yıllarında toplumsal, ekonomik ve siyasi yaşamın her alanında artan devlet müdahalesi gösterilebilir.^[10] Müfettişlikler, Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle birlikte 1952'de verilen yasa tasarısıyla kaldırılmıştır. 29 Kasım 1952 tarihli Resmi Gazete'de yayınlandığı gün hukuki anlamda lağvedilmiştir.^[11] Teftiş raporları, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde, CHP evrakları başlığı altında bulunmakta ve parti müfettiş raporları olarak tasnif edilmektedir.^[12] Parti müfettiş raporlarında bölgenin genel durumu, parti örgütlenmesi, mali ve iktisadi vaziyeti, kongre ve seçim çalışmaları, Halkevlerinin faaliyetleri, partililerle halk arasındaki ilişki, eğitim, sağlık ve sosyal yardım faaliyetleri, halkın istek ve şikâyetleri gibi konu başlıkları bulunmaktadır.^[13]

Tevfik Temelli ve Ahmet Süreyya Örgევren'in Raporuna Göre Bitlis ve Kazaları

Bitlis'in Genel Vaziyeti

Bitlis Mebusu Tevfik Temelli ve S. Örgევren Ağustos 1939'da seçim bölgelerine gitmişlerdi. Bitlis Vilayetinin Mutki, Ahlat, Tatvan kazalarıyla Kotum, Reşadiye, Adilcevaz nahiyelerinde incelemelerde bulunmuşlardır. Bitlis-Hizan yolunun yolculuğa elverişli olmaması nedeniyle Hizan'ı inceleyememişlerdir. Bu araştırma gezisi sırasında halk ve devlet görevlileriyle temaslar kurmuşlar, halkın kendilerinden talepleri merkezinde bir teftiş raporu hazırlamışlardır. Farklı başlıklar altında hazırladıkları teftiş raporunu 2 Nisan 1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunmuşlardır.^[14]

5 CHP Teftiş Talimatnamesi, Ulus Basımevi, Ankara 1939, s. 3-5.

6 CHP Nizamnamesi, Zerbamat Basımevi Ankara 1943, S.10; Serhat Bal, "CHP Parti Müfettişlik Raporlarının Değerlendirilmesi: Balıkesir Örneği", Belgi, II/6, Yaz 2013, s. 733.

7 Alpaslan, Aydın, a.g.m., s.365.

8 Caner Yüce, Mehmet Karayaman, "CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat", Uluslararası Bozok Sempozyumu(5-7 Mayıs 2016), Bozok Üniversitesi Yay., Yozgat 2016, s. 339-340.

9 Osman Akandere, Milli Şef Dönemi, İz Yay., İstanbul 2016, s.1.

10 Hüseyin Çetin, CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre Tek Parti Döneminde Aydın, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2015, s.4.

11 Cemil Koçak, Umumi Müfettişlikler(1927-1952), İletişim Yay., İstanbul 2010, s.282-287.

12 Mehmet Karayaman, "CHP Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Uşak(1935-1950)", Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10/3, Eylül 2017, s.465.

13 Karayaman, a.g.m., s.465-466.

14 BCA, 490.01/627-61.1, lef.18.

Yollar

Bitlis Vilayeti merkezini kasabalara, kasabaları köylere bağlayan yaz, kış arabalarla yolculuğa elverişli yollar adeta yok durumdadır. Yaz mevsiminde Bitlis'ten kaza merkezlerine giden yollar yağmurlu zamanlarda seyahati ya tamamen durdurmakta ya da çok zor duruma getirmektedir.^[15] Kış mevsimlerinde ise yollar ulaşımına müsait değildir. Çok karlı zamanlarda hayvanlarla dahi ulaşım tehlikeli bir durum oluşturmaktadır.^[16]

İdari İşler

Bitlis merkez dahil olmak üzere bütün kaza merkezlerinde imar meselesi dikkat çekmektedir. Bitlis merkezi 1914-1918 Harb-i Umumi sırasında 4.000 haneden oluşmaktaydı. Savaş sırasında Rus işgaline maruz kalarak yakılıp yıkılmıştır. Hali hazırda ancak 2.000 hane kalmıştır. Yanmış ve yıkılmış kâgir ve damları topraktan evlerin enkazları kaldırılmamıştır. Her tarafta taş ve toprak yığınları şehrin manzarasını kötüleştirilmiş, sokakları daraltmıştır. Bu yakılan yıkılan evler emvali metrukeye ait olup arsalar ihtiyaç sahiplerine dağıtılmamış olduğundan enkaz yığınları kaldırılmamıştır.^[17] Bitlis Belediyesi, bütçesinin yetersizliği nedeniyle enkazları temizleyememektedir. Yıkıntıların ortadan kaldırılabilmesi için Belediye Başkanının da ifade ettiği gibi arsalar ya halka ya da mahalli idarelere verilmelidir. Bitlis çarşısında eski tahta kepenkli çok sayıda evkafa ait dükkan vardır. Bunlar bakımsızlıktan amaçlarına uygun çalışmamaktadır.^[18] Şehirdeki akaratın önemli bir kısmını teşkil eden bu dükkânlar şehrin manzarasını daha geriye götürmektedir.

Şehrin en acil ihtiyacı enkaz yığınlarının kaldırılmasıdır. Halen yaptırılmamış olan şehrin harita ve imar planı çizdirilmelidir. Raporda bunların yapılmasıyla birlikte şehrin, çalışan halkın desteğiyle hızla gelişeceği ifade edilmiştir.^[19] Raporda Bitlis'in Türkçe konuşan bir Türk şehri olduğuna vurgu yapılmıştır: "Bitlis şehri Türktür ve Türkçe konuşur."^[20]

Eğitim

Asayişin memnuniyet verici olduğu Bitlis'te maarif teşkilatı şehir ve kaza merkezleri ve birkaç nahiye ile sınırlıdır. Köylerde ise okul yoktur. Kasabalarda, okullar Ahlat hariç üçer sınıflı ve tek öğretmenlidir. Okulların bulunduğu yerlerde dahi eğitim öğretim oranı düşüktür. Özellikle kız çocukların eğitimine önem verilmemektedir. Bitlis'in 125.000 liralık gelirinin 29.000 lirası maariife ayrılmaktadır. Bu paranın 24.000 liradan fazlası öğretmen maaşlarına gitmektedir. Ancak 5.400 lirası diğer zaruri eğitim ihtiyaçlarına tahsis edilebilmektedir. Bu bütçeyle ve mahalli tedbirlerle maarifin güçlendirilmesi mümkün görülmemektedir. Dağınık ve küçük köylere okul açmak da uygun değildir.^[21] Raporda bu olumsuz durum belirtildikten sonra Bitlis Vilayeti içinde köylünün Türkçe konuşmasını sağlamak adına kaza ve nahiye merkezlerinden köylere kadar ortak yatılı ve yatısız köy okullarının kurulması önerilmiştir. Bununla beraber okulların kurulabilmesi için Merkezin eğitim işini üstlenmesi zarureti ifade edilmiştir.^[22]

---

15 BCA, 490.01/627-61.1, lef.18.
16 BCA, 490.01/627-61.1, lef.19.
17 BCA, 490.01/627-61.1, lef.20.
18 BCA, 490.01/627-61.1, lef.20.
19 BCA, 490.01/627-61.1, lef.20.
20 BCA, 490.01/627-61.1, lef.20.
21 BCA, 490.01/627-61.1, lef.23.
22 BCA, 490.01/627-61.1, lef.24.

Sağlık

Vilayette sağlık ve sosyal yardım faaliyetleri yok denecek kadar azdır. Bitlis'te tek bir sağlık müdürü vardır. Üç beş yataklı Vilayet Hastanesinin doktoru olmadığından bu vazifeyi sağlık müdürü yerine getirmektedir. Halk, bir operatör doktorun Vilayet Hastanesine tayin edilmesini ve gönderilmesini istemektedir. Civar vilayetlerden ancak Diyarbakır'da uygun sağlık teşkilatı vardır. Bitlis'te ameliyata ihtiyaç duyulan hastalar oraya gönderilmektedir. Fakat Bitlis-Diyarbakır yolu yüzlerce kilometrelik mesafe olduğu için kamyonlarla gönderilen hastaların çoğu yollarda kalmaktadır. Kış mevsimlerinde ise yol aylarca karla kaplı bulunduğundan ameliyat edilmesi gereken hastalar adeta ölüme terk edilmektedirler.^[23]

Tarım ve İktisadi Hayat

Vilayet arazisinin çoğu dağlık ve kıraçtır. Tarım faaliyetleri vadilerle Ahlat ve Adilceviz ovalarıyla sınırlanmış gibidir. Hayvancılık yapmaya müsait olan arazide kış mevsiminin uzun ve sert geçmesi hayvan sahiplerini daha ılımlı iklim alanlarına gitmeye zorlamaktadır. Bitlis'te geleneksel ev sanayi öne çıkmaktadır. Yağ, bal, balmumu, hayvan yetiştiriciliği görülmektedir. Zengin meşe ormanları bulunmaktadır.^[24] Zahire ihtiyacı mahallinden temin edilememekle beraber Bitlis; Van-Ahlat-Diyarbakır, Muş-Diyarbakır yolları üzerinde önemli bir transit merkezi yapısından dolayı iktisadi ve ticari yönden şark bölgesi içinde ileri durumda olduğu söylenebilmektedir.^[25]

Halkevleri

Vilayette faal olarak Bitlis Halkevi vardır. Halkın Halkevine ilgisi fazla değildir. Halkevinde az sayıda çalışanların önemli bir kısmı memur ve kısmen yerli gençlerdir. Bu durumun sebebi Halkevi Binasının daha yeni yapılmış olmasıdır. İlerleyen aylarda faaliyetlerin artması ve beklenen ulusal faydaların gerçekleşmesi ümidi terk edilmemelidir.^[26]

Adliye Teşkilatı

Vilayetin Hizan, Tatvan ve Mutki kazalarında adli teşkilat(mahkeme) yoktur. Buralarda en azından bir sulh mahkemesi kurulması zaruridir. Ahlat kazasında bir sulh mahkemesi varsa da üç senedir hakimsiz bulunmaktadır. Kazanın mahkeme işleri Bitlis mahkemesinde görülmektedir. Bu durum da gerek Ahlat'ın uzak olması gerekse Bitlis'teki adliye teşkilatının zayıf bulunması nedeniyle sorunlar doğurmaktadır. Bitlis'teki mahkemenin icra memurluğu iki senedir lağvedilmiştir. Bu iş, asli vazifesinin yanı sıra mahkeme başkatibi tarafından yapılmaktadır. Bitlis Cumhuriyet Savcısı, merkezle beraber beş kazanın savcılık işlerini yürütmektedir.

Savcının Bitlis'ten ayrıldığı zamanlarda adeta mahkeme işleri durmaktadır. Bu nedenle Vilayet adli teşkilatı yapıncaya kadar cumhuriyet savcılığına bir yardımcı tahsis edilmelidir. Başkatip, sorgu hakimliği vazifesini de yürütmektedir. Birçok işi yapan Başkatibin katipleri ise yoktur. Celp müzakerelerinden zimmet defterlerine kadar bütün büro işleri hâkimin üzerindedir. İlginç olan 8 dairesi bulunan Bitlis Adliyesinin tek bir odacısı dahi yoktur.^[27]

23 BCA, 490.01/627-61.1, lef.24.

24 BCA, 490.01/627-61.1, lef.24.

25 BCA, 490.01/627-61.1, lef.25.

26 BCA, 490.01/627-61.1, lef.25.

27 BCA, 490.01/627-61.1, lef.26.

Raporda adli teşkilata dair bazı tavsiyeler yapılmaktadır. Buna göre Vilayet dâhilinde adli teşkilatın oluşturulması elzemdir. Kazalardan yolsuzluk nedeniyle mahkemeye gelenler büyük zorluk yaşamaktadırlar. Teşkilat eksikliği nedeniyle davalar yıllarca sürmektedir.^[28] Bunlardan başka Tatvan kazasına bağlı Reşadiye nahiyesinin Gevaş'a, Ahlat'a bağlı Adilceviz nahiyesinin Erciş'e, Patnos'a bağlı Sarısı nahiyesinin adliye işleri Bitlis'e bağlanmalıdır.^[29]

Cezaevi

Raporda Bitlis cezaevinin içler acısı bir durumda olduğu ifade edilmiştir.^[30]

"Ceza evi denilen mahal: Eski Bitlis kalesinin dik bir sırtının böğründe açılmış bir mahzendir. Bu in halindeki mahzen evvelce askerî eşyanın depo edilmesi için kullanılmış ve fakat içine konan malzeme az zaman sonra çürüdüğü için terk ve tahliye edilmiştir. Şimdi hapisane olarak kullanılmakta ve havadan, zıyadan mahrum olmakla beraber küçük bir bahçesi değil avuç içi kadar bir havlusu bulunmayan bu inin içine yüzlerce vatandaş atılmaktadır. Türkiyede eşine tesadüf edilemeyecek olan bu ceza evine giren suçlu, suçsuz insanların bir çoğu verem olarak hayata veda etmekte olduklarını mahallî memurlardan ve mevkuflardan işittik." Durum ortaya konulduktan sonra Bitlis'te uygun bir hapisane binasının inşa edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.^[31]

Memurların Lojman Sorunu

Başta Mutki ve Tatvan olmak üzere Bitlis'te en önemli ihtiyaçlardan biri devlet memurlarının oturabilecekleri ev eksikliğidir. Memurlar, köy halkının ikamet ettikleri inlerde oturmak zorundadırlar.^[32] Bir memurdan verimli hizmet alınması, ancak ailesiyle birlikte gecesini rahat geçirebileceği bir eve sahip olmasıyla mümkündür. Bu nedenle Doğuya gönderilen memurlar, ya görev yerine gelmemenin çarelerini aramakta ya da bir an evvel başka yerlere gitmek için her türlü vasıtalara başvurmuşlardır. Kaza merkezlerinde memurların oturabilecekleri iki, üç odalı birer katlı memur evlerinin yapılması için Devletin gerekli tedbirleri alması zaruridir. Yapılacak lojmanlarla Doğu vilayetlerinde halka modern bina ve medeni meskenler açısından örnek olunabilecektir. Devlet otoritesi buralarda ziyadesiyle artacaktır.^[33]

Kazalara Dair Genel Malumat

Mutki

Rapora göre Mutki merkez kasabası harap ve geri kalmış birer küçük köy halindedir. 80 senelik kaza olan Mutki'nin merkezi şu ana kadar üç dört defa değiştirilmiştir. Şimdiki merkezi Hor köyüdür. Köy 15 evden oluşmaktadır. Hükümet Dairesi, toprak damlı, insan eliyle tutulabilecek kadar alçak yedi odadan oluşmaktadır.^[34] Hor'a iki üç kilometre yakında Mirdağ köyünde yeni bir Hükümet Binası inşa edilmektedir. Hor köyünde ancak 7 köy evi ve üç sınıflı ve tek öğretmenli bir ilk okul bulunmaktadır. Okuldaki öğrenciler hakkında şu ifadelere yer verilmiştir:

---

28 BCA, 490.01/627-61.1, lef.26.
29 BCA, 490.01/627-61.1, lef.26-27.
30 BCA, 490.01/627-61.1, lef.27.
31 BCA, 490.01/627-61.1, lef.27.
32 BCA, 490.01/627-61.1, lef.27.
33 BCA, 490.01/627-61.1, lef.28.
34 BCA, 490.01/627-61.1, lef.20.

"Bu mektebde okumuş ve okumakta olan çocuklarla görüştük. Zeki, Türkçeyi öğrenmişler ve Türk olduklarını söylüyorlar. Hatasız okuyub yazıyorlar. Evlerinde ana ve babaları ise Türkçe konuşmayı da bilmemektedirler." Mutki dağlarındaki köyler, "haşin dağ köylüleri" olan Kürtlerle meşhurdur. Kaza merkezi, Bitlis'in 22 kilometre güneybatısında Mutki dağları silsilesinin sınırındadır. Mutki'yi Vilayet merkezine bağlayan yol çok kötüdür. Bütün kaza halkı Kürtçe, Zazaca, Arapça, Süryanice? konuşmaktadır. Türkçe bilen ise çok azdır.^[35]

Tatvan

Tatvan kaza merkezi Van Gölünün hemen kenarında Bitlis merkezin kuzeyinde 23 kilometre mesafede olup 45 haneden ibarettir. Hükümet binası dört odalı kiralık bir hanedir. Üç sınıflı ve tek öğretmenli bir ilkokul bulunmaktadır. Tatvan'a bağlı her biri üç, beş evden oluşan ve Kürtçe konuşan yaklaşık 100 köyü bulunmaktadır. Kaza merkezi Van Gölü işletmesinin olduğu Tuğ civarına alınmak üzere. Şimdiki merkeze üç dört kilometre uzaklıktaki bu yeni merkezde modern bir Hükümet konağı ve ilk okul binası yapılmaktadır.^[36] Fakat gerek Hükümet konağının gerekse ilkokul binasının yapıldığı yerde hiç mesken yoktur. Memurların, aileleri ile nerede oturacakları düşünülmelidir.^[37]

Ahlat

Ahlat kaza merkezi olan Ahlat kasabası Van Gölü kenarında çok bereketli bir araziye kapsamaktadır. Yedi mahalleden oluşan eski tarihi Ahlat kazası halkı Türkçe konuşmaktadır. Köylerde ise Türkçe, Çerkezce ve Kürtçe konuşulmaktadır. Arazi verimli olmakla birlikte, zaten az sayıda olan nüfusun önemli bir kısmı topraksızdır. Ahlat'a hemen muhacir iskan edilmeli, yine topraksız veya toprağı az olan çiftçilere arazi verilmelidir. Zira halkın da talebi bu doğrultudadır. Yapılan incelemelerden anlaşılmıştır ki yerli halka toprak verilememesinin sebebi Ahlat'ta birçok arazinin tapu kaydının bulunmamasıdır. Bu durum kaza mal müdürüne uygun bir dille bildirilmiştir.^[38]

Adilcevaz Nahiyesi

Bitlis'te en eski kaza merkezi Adilcevaz'dır. Van Gölü civarında ve Ahlat ile Erciş kazaları arasında sulak ve bereketli bir araziye sahiptir. 400 haneden fazla olan nahiyeye merkezinde bir ilk okul vardır. Halkı Türk'tür ve Türkçe konuşmaktadır. Köylerde ise Türkçe, Çerkezce ve Kürtçe konuşulmaktadır. Adilcevaz'ın içinden güzel ve bol suyu bulunan bir dere akmaktadır. Adilcevaz'a birkaç kilometre mesafede kaynağı olan ve yüksek bir yerden düşen bu dere, kazanın elektrik enerjisini karşılayabilecek potansiyele sahiptir.^[39] Halk kasabalarının eskisi gibi kaza olmasını ısrarla talep etmektedir. Adilcevaz nahiyeye merkezi, Mutki ve Tatvan kaza merkezlerine göre şehir gibidir. Büyük, temiz, gelişmiş, arazisi bereketlidir. Adilcevaz'da sıtma ve trahom hastalıkları vardır. Halk acilen bir doktor istemektedir. Kaza yapılırsa doktor ihtiyacının giderilmesi de kolaylaşacaktır.^[40]

35 BCA, 490.01/627-61.1, lef.21.

36 BCA, 490.01/627-61.1, lef.21.

37 BCA, 490.01/627-61.1, lef.22.

38 BCA, 490.01/627-61.1, lef.22.

39 BCA, 490.01/627-61.1, lef.22.

40 BCA, 490.01/627-61.1, lef.23.

Tokat Mebusu Hasip A. Aytuna'nın Raporuna Göre Bitlis ve Çevresi

Tokat Mebusu Hasip A. Aytuna, Halkevleri ve Halkodalarını teftiş maksadıyla 1941-1942 yıllarında iki sene Mayıs-Eylül ayları arasında CHP Bitlis Bölgesi Müfettişliği görevinde bulunmuştur. Bölgede yaptığı incelemeler neticesinde Halkevi ve Halkodalarına dair raporlarını değişik tarihlerde sunmuştur. Raporlarını tamamlama adına Bitlis, Siirt ve Van Vilayetlerinin farklı özelliklerini ortaya koyan ve belirli başlıklar altında ele alınan 71 sayfalık raporunu 2 Şubat 1943 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunmuştur.^[41]

Eğitim

Rapora göre Bitlis'te zorunlu eğitim tatbik edilememektedir. Kazalarda birer okul olmakla birlikte köyler eğitim müesseselerinden mahrumdur. Son iki, üç senedir çok sayıda öğretmen silah altına çağırılmıştır. Bu durum ilkokullarında eğitimi olumsuz etkilemiştir. Askere gidenlerin yerine özel idareler, yeni öğretmenler tayin edememişlerdir. Sadece köylerde ve nahiyelerde değil kaza ve vilayet merkezindeki halk arasında da çocuklarını okutma arzusu her geçen gün artmaktadır. Fakat kız çocuklarında durum farklıdır. Üçüncü sınıfa geldiklerinde kız çocukları ailelerince okuldan alınmaktadırlar.^[42] Halkın kazalarda, nahiyelerde ve köylerde anadili olarak çoğunlukla Kürtçe konuştukları dikkate alınırsa, maarif işlerinde Türkçe'nin yayılması adına önemli tedbirler alınması gerekmektedir. Bu doğrultuda ilkokul binaları ve öğretmen lojmanları yaptırılmalı, nahiye merkezlerinde yatılı bölge ilkokulları açılmalıdır. İlkokullara gidecek olan öğrencilere parasız kitap, kalem, defter verilmesi, mümkünse elbise, ayakkabı temin edilerek okul sevdirmelidir.

Okullara Merkezden idealist öğretmenler veya Köy Enstitüsü mezunları gönderilmeli, maaşlarına zam yapılmalıdır. Öğretmenlere her türlü kolaylık tanınmalı, emirlerine birer radyo verilmelidir. Öğretmenlerin varsa orta ve lise çağındaki çocuklarına Devlet okullarında parasız yatılı öğrenci olarak kabul edilmeleri sağlanmalıdır. Yeniden açılacak okulların programlarına ziraat ve sanat dersleri konmalıdır.^[43] Bitlis'te bir Köy Enstitüsü, Ahlat veya Adilcevaz'da ise kısmen Köy Enstitüsü özelliğinde İnşaat Usta Okulu açılmalıdır. Öğretmenlerin görev süreleri üç yıldan fazla olmamalıdır. Okul içindeki uğraşlarının dışında Halkevlerinde görev yürütmeleri, halkın aydınlatılmasında rol almaları kendilerine bildirilmelidir.^[44] Böylece bu okullar sayesinde bölge halkı eğitimi ve kültürlü hale gelecek, Kürtlük duygusundan uzaklaşacaktır.^[45]

Sağlık

Halkın inlerde ilkel ve zorlu tabiat koşullarında yaşamaları sağlıklı yaşam anlayışının olmaması sonucunu doğurmaktadır.^[46] Yine kadercilik ve mutlak tevekkül sağlık durumunu olumsuz etkilemektedir. Halkın bulaşıcı hastalıklardan korunma çabası olmadığı için trahom, bazı yerlerde ise frengi hızla yayılmaktadır. Köylü sıtmanın kininle tedavi edildiğini görmüş ve anlamıştır. Bu nedenle kinini kullanmaktadır. Fakat trahom ve frengi tedavisine zor kullanılmadıkça yaklaşmamaktadır. Trahomla mücadele uzun süreli olduğundan halk bu tedavi sürecinden uzak durmaktadır.^[47] Halk di-

---

41 BCA, 490.01/627-61.1, lef.38-39.
42 BCA, 490.01/627-61.1, lef.87.
43 BCA, 490.01/627-61.1, lef.88.
44 BCA, 490.01/627-61.1, lef.90.
45 BCA, 490.01/627-61.1, lef.89.
46 BCA, 490.01/627-61.1, lef.80.
47 BCA, 490.01/627-61.1, lef.54.

linde Ahlat'taki trahom için "Ahlatın körü, Adilcevazın müzeviri" sözleri dahi söylenmektedir.^[48] Halkın sağlığını olumsuz etkileyen en önemli sebeplerden biri de sağlık teşkilatı eksikliğidir. Kazalarda doktorsuzluk, eczanesizlik, vilayet merkezinde tam teşekküllü hastanelerin olmayışı bulaşıcı hastalıkların tedavi edilememesi, acil müdahalelerin yapılamamasını beraberinde getirmektedir. Her kazaya ve nahiyelere en azından halkı yönlendirebilecek sağlık memurları gönderilmelidir.^[49] Bitlis'te bu hastalıkla mücadele için bir sağlık müzesi açılmalıdır. Bu müze sayesinde halk bulaşıcı hastalıklara karşı tedbirli hale getirilmelidir.^[50]

Tarım ve Ekonomi

Bitlis, tarımda eskiden beri kendi ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Hizan ve Ahlat kazaları, mahsulün iyi olduğu yıllarda vilayeti besleyecek derecede hububat yetiştirebilse de bir önceki sene mahsul iyi olmamıştır. Bu nedenle Bitlis, Diyarbakır'dan ofis stoklarından ve Muş'tan yardım alarak ekme sıkıntısını giderebilmiştir. Bitlis'te içinde bulunulan yıl ekim durumu önceki senelere göre daha iyidir. Yağmurlar ve iklim şartları uygun olması halinde bir sonraki yıldaki tarımsal üretim için Bitlis, Hükümetten çok az ihtiyaç talep edecektir.^[51]

Bitlis'te tarımın gelişmemesinin nedenleri vardır. Her şeyden önce tarım geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Tarımın modern şekilde yürütülebilmesi için halk teşvik edilmelidir. Ekinlere zarar veren yaban domuzları, çekirgeler ve böceklerle karşı etkili tedbirler alınmalıdır.^[52] Tarımı teşvik etmek için Bitlis'e tarımsal makineler gönderilmelidir. Tarım makineli ve modern usullerle yapılmalıdır. Tarımda sulamaya da önem verilmelidir.^[53] Çiftçilerin mahsullerinin afetlere karşı sigortalanmaları da yerinde bir girişim olacaktır.^[54]

Bitlis, Harb-i Umumiden önceki ticari önemini kaybetmiştir. Bunda özellikle güney ve doğu kervan yollarının kapanması etkili olmuştur.^[55] Bitlis'in iktisadi kalkınmasına yardım etmek için hammadde mevcut olan yün, deri, bez, kumaş fabrikaları ve imalathaneleri açılmalıdır. Bitlis yakınlarında bulunan sulardan kükürt ve farklı madenler çıkarılabileceği dikkate alınmalıdır. Ahlat veya Adilcevaz'da Van Gölü suyundan sütkestik üretimi için tesisler yapılabilir. Yine aynı yerlerde kayısı, erik ve elma konserve imalathaneleri açılabilir. Tatvan'da her türlü motor tamirine ve bazı makinelerin yedek parçalarını yapmaya elverişli büyük bir atölye açılmasına veya mevcut atölyenin genişletilmesine ve buna bir okul eklenmesine ziyadesiyle ihtiyaç vardır. Van Gölü kenarında mazot ve petrol de vardır. İşgal zamanında Ruslar Van Gölü kenarında kuyular açmışlar ve işletmişlerdir. Bu durumun yeniden incelenmesi yararlı olacaktır.^[56]

Halk ve Toplumsal Yaşam

Bitlis Vilayet merkezinde oturan halk kendilerini Türk kabul etmekte ve çoğunlukla Türkçe konuşmaktadır. Bununla beraber kervancılık ve ticaret yapıp iş icabı köylü ile temas kuranlar Kürtçe öğrenmişlerdir. Bitlis'te yerli halk kendi arasında Türkçe konuşurken, Türkçeyi bilmeyen veya az bilen köylüler ile Kürtçe konuşmaktadırlar. Hatta Müftü Abdulkadir'in çarşı içinde köylülerle Kürt-

48 BCA, 490.01/627-61.1, lef.82.

49 BCA, 490.01/627-61.1, lef.81.

50 BCA, 490.01/627-61.1, lef.82.

51 BCA, 490.01/627-61.1, lef.83.

52 BCA, 490.01/627-61.1, lef.84-85.

53 BCA, 490.01/627-61.1, lef.86.

54 BCA, 490.01/627-61.1, lef.87.

55 BCA, 490.01/627-61.1, lef.92.

56 BCA, 490.01/627-61.1, lef.97.

çe konuştuğu görülmüştür. Yine Devlet dairelerinde çalışan yerli memurların iş sahipleriyle Kürtçe konuşmaları, Kürtçenin vilayet merkezinde tutunmasına ve çok konuşulan dil olmasına neden olmaktadır.^[57] Bitlis'in Mutki ve Hizan kazalarındaki halk Kürt kabul edilmektedir. Buralardaki halkın konuştuğu dil de Kürtçedir.^[58] Ahlat kazasıyla Adilcevaz nahiyesi halkı çoğunluk itibarıyla Türk'tür. Kendilerini Türk olarak görmekteler ve Türkçe konuşmaktadırlar. Buralardaki halkın renkleri, yüz çizgileri ve kafa teşekkülleri Türklere daha çok benzemektedir. Adetlerde ve temizlik anlayışında da Türklere çok ortak noktalar bulunmaktadır.^[59]

Raporda Bitlis'in de içinde bulunduğu müfettişlik bölgesine dair bazı uyarılarda bulunulmuştur. Aytuna, iki senelik gözlemleri sonucunda kendilerini Kürt telakki eden ve bazı "kıt anlayışlı" memurların halka yaptıkları telkin ve kötü uygulamalar nedeniyle Kürtlük anlayışının arttığını belirtmiştir. O an itibarıyla Devlete ve kanunlara tamamen bağlı olan halkın kendilerini Türk saymayarak ve Türkçe konuşmayarak aradaki bağı zedeledikleri uyarısında bulunmuştur. Her geçen gün dil ve anlayış açısından Türklere uzaklaştığını ileri sürdüğü Bitlis'te ve diğer Vilayetlerdeki Kürtlerin dil ve kültürel açıdan Türklere yakınlığının hatta Türkleştirilmesi için bazı tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bitlis ve çevresindeki Kürtlerle ortak tek noktanın İslamiyet olduğunu hatırlatmıştır. Bundan hareketle Türkleşmenin başarılı olunmasına kadar belirli süre dini inanca önem verilmesini istemiştir. Yine bölgedeki memurların yerli olmamasını önermiştir.^[60]

Rapora göre Vilayet merkezinden uzaklaştıkça, kazalarda ve özellikle köylerde, ilkel bir yaşantı dikkat çekmektedir.^[61] Bu durum yerleşim yerlerinde, kıyafette, beslenmede, kullanılan aletlerde göze çarpmaktadır. İnsanlar, taş devrinden kaldığı söylenebilecek inlerde ilkel bir vaziyette, sağlıksız şekilde yaşamaktadırlar. Halkın yemeği darı, arpa, çavdar ve kısmen buğdaydan yapılmış çamur gibi bir ekmek ile sulu ayrandan ibarettir. Kıyafetleri ise: Yama yama üstüne dikilmiş ve çoğu yeri parçalanmış vücudu örtemeyen paçavralardır. Halkın üst başı pis ve perişan, yaşadıkları yer pislik ve çöplük manzarası taşımaktadır. İlkellik ve gerilik köylülerin bütün işlerinde açıkça göze çarpmaktadır.^[62] Tarım çok sınırlı yapılmakta, çoğu yerde ancak aile ihtiyacı ölçüsünde kalmaktadır.^[63] Çobanlık, çok yaygın ise de beslenen hayvanların ürünlerinden yeterince faydalanılamamaktadır.^[64] Sosyal yaşamda zorluk çekenlerin başında topraksız köylüler ve memurlar gelmektedir. Hayat pahalılığı ve ağır geçim yükü, en ziyade onları ezmektedir.^[65]

Bitlis'te köyler genellikle 5, 10, 15, 20, 25 haneden oluşmaktadır. Köyler içme suyundan başka hiçbir sağlık ve doğal şarta uyulmadan kurulmuştur. Çoğu yerde halk, tarlasına yakın yerleri ve bazen tarla kenarlarını seçerek 3-5 kulübe yapmış ve buraları çiftliğe benzer hale getirmiştir. Köylerin bir kısmı ise ana yollardan uzak, dağ başlarında tepeler arasındaki dereler içindedir.^[66] Köylerin küçük ve ilkel olmaları, buralara yol, okul ve kültürün girmesini engellemiştir. Beslenmede, giyimde, ev ve aile hayatı yaşama tarzında ve çocuk bakımındaki koyu muhafazakarlık, gerilik, ilkellik dikkat çekicidir. Doğum oranları çok fazla olup, doğanların neredeyse yarısı birinci ve ikinci çocukluk devrelerinde ölmektedir. Öyle ki: "Ölen bir çocuktan ziyade kaybolan, çalınan veya ölen bir hayvana acımak; çok yayılmış bir duygu ve anlayış haline gelmiştir."^[67]

57 BCA, 490.01/627-61.1, lef.49.

58 BCA, 490.01/627-61.1, lef.49.

59 BCA, 490.01/627-61.1, lef.49.

60 BCA, 490.01/627-61.1, lef.51-52.

61 BCA, 490.01/627-61.1, lef.52.

62 BCA, 490.01/627-61.1, lef.52.

63 BCA, 490.01/627-61.1, lef.52.

64 BCA, 490.01/627-61.1, lef.52.

65 BCA, 490.01/627-61.1, lef.52.

66 BCA, 490.01/627-61.1, lef.56.

67 BCA, 490.01/627-61.1, lef.57.

Birden fazla kadınlı erkeklere rastlanmaktadır. Bunun sebebi iş ve çiftçilik hayatının zaruretinden kaynaklanmaktadır. Evlenmelerin, doğumların ve ölümlerin usulüne göre tescil edilmediklerinden Belediye nüfus kayıtlarında birçok karışıklıklar meydana gelmiştir. Nüfusta kaydı olmayanlar vergilerden ve askerlikten kaçmaktadırlar. Yine bazı göçerlik hayatı yaşayanlar da kayıtsız nüfus arasındadırlar.^[68]

Adliye

Bölgede, halk, adliye teşkilatının genel olarak zayıf çalıştığına, hâkimlerin ve bazı yerlerde savcılarının meşru olmayan çıkarlar sağlamak amacıyla taraf tuttuklarına dair şikâyetle bulunmuşlardır. Adliyecilerle sivil idare amirleri arasında çoğunlukla şahsi otorite meseleleri yüzünden geçimsizlikler yaşanmaktadır.^[69] Kanunların sağlıklı işletilememesi halkı olumsuz etkilemektedir. Halka göre: "Kanunlar, çok mülâyim ve babaca muamele yapmaktadır. Halbuki eşkıya, öldürmektedir."^[70]

Raporda adli işlerin düzeltilmesi adına bazı tavsiyeler sunulmuştur. Rapora göre adliye teşkilatı, sivil idare teşkilatıyla ahenkli çalışması için, mahallin en yüksek idare amirlerine bağlanmalıdır. Bitlis'e ve diğer bölge vilayetlerine gönderilecek adliyecilerin, vazifelerindeki milli ve vatani sorumluluğu anlamları adına kısa bir kursa tabi tutulmalıdır. Kazalarda asliye mahkemeleri kurulmalı, mahkemeler süratle neticelendirilmelidir. Adliye teşkilatı sıklıkla teftiş edilmelidir. Memurların mahkemeleri için Vilayet merkezinde karma bir mahkeme kurulmalıdır.^[71]

Yollar

Diyarbakır'la Siirt, Bitlis, Muş, Tatvan arasındaki yollarda, yaz aylarında hususi kamyonlar, insan ve eşya taşımaktadırlar. Hususi kamyon sahipleri, benzin, yedek malzeme, lastik bulunamaması bahanesiyle yolcu ve eşya nakliyesini çok pahalıya yapmaktadırlar. Eşyayı kilo başına 30-40 kuruşa taşımaktadırlar.^[72] Bitlis ile kazalar arasındaki irtibat Ocak ayından itibaren kesilmektedir. Bu durum bazı yerlerde Mayıs, Haziran ortalarına kadar sürmektedir. Yaz aylarından Eylül ayına kadar kamyonlar, sık sık arızalanmalarına rağmen yolculuk yapabilmektedirler. Yağmurların başladığı Ekim'den Mayıs ve Haziran'a kadar kamyon seferleri aksamaktadır. Bölgeye gelen veya oradan başka yerlere giden memur, tüccar vs. at sırtında ve büyük sıkıntılarla yolculuk yapmak zorunda kalmaktadırlar. Bu şartlarda çok defa büyük ve ağır eşya taşınmamaktadır. Yollarda konak yerleri de ciddi sorundur. Diyarbakır'dan kamyonlarla gelen yolcuların gecelemek mecburiyetinde kaldıkları Beşiri'deki dinlenme mekanı çok elverişsizdir. Her türlü böceğin bulunduğu odalarda yolcular iyi şekilde istirahat edememektedirler.^[73]

Garzan ile Bitlis arasındaki dere yolu, Vilayete giden tek yoldur. Birçok yerleri dar ve arızalıdır. Hem ticari hem de askeri açıdan tek yol olması nedeniyle daha kolay geçilebilir hale getirilmelidir. Bitlis ile Tatvan arasındaki 25 kilometrelik yolun Bitlis tarafındaki 10-15 kilometrelik kısmı taşlık, bozuk ve arızalıdır. Bu yollar Devlet tahsisatıyla ve Nafia Vekaleti tarafından ulaşımına uygun hale getirilmelidir. Bitlis-Muş kara yolunun tesviyesi yapılmıştır. Fakat İlkbaharda eriyen karlar ve yağın yağmurların meydana getirdiği seller nedeniyle bu yolun Muş vilayetindeki kısımları, pek çok yerlerde bozulmuştur. Nafia Vekaleti bu yolda büyük menfezler yapmalıdır.^[74]

68 BCA, 490.01/627-61.1, lef.57-58.

69 BCA, 490.01/627-61.1, lef.74.

70 BCA, 490.01/627-61.1, lef.75.

71 BCA, 490.01/627-61.1, lef.76.

72 BCA, 490.01/627-61.1, lef.40.

73 BCA, 490.01/627-61.1, lef.41.

74 BCA, 490.01/627-61.1, lef.42.

Van Gölü batı sahilinde Tatvan'daki Tuğ iskelesinden kalkan 60'şar tonluk iki vapurla bir küçük şilep tarzındaki motorla Van seferi yapılmaktadır. Bu gemilerin kapasitelerinin birkaç misli yolcu ve eşya taşımak zorunda kalmaları yolculuğu tehlikeli kılmaktadır. Kışın şiddetli fırtınalar da yolculuğu zorlaştırmaktadır. Tehlike anında gemilerin, durumlarını Van'a veya diğer iskelelere bildirecek telsiz araçları, can kurtarma tertibatı da yoktur.

Haftada bir ya da iki sefer yapabilen gemiler yetersiz kaldığından yolcu izdihamı yaşanmaktadır. Bu durumun önlenmesi için Van Gölüne daha büyük gemiler gönderilmeli, hiç olmazsa insanların ayrı, eşya ile hayvanların da farklı gemilerle taşınması sağlanmalıdır.^[75] Raporda yolların iyileştirilmesi adına bazı öneriler yapılmıştır. Buna göre Vilayetler hatta kazalar arasındaki yollar devlet yolu haline getirilmelidir. Askerlik hizmeti tarzında bir iş mükellefiyeti getirilmelidir. Hususi kamyon taşımacılığındaki fahiş fiyatların önlenebilmesi için ise sabit bir tarifeye geçilmelidir.^[76]

CHP ve Halkevleri

Bitlis'te 1942 yılı başı itibariyle parti teşkilatı hala kurulamamıştır. Bu durum aydınlar ve yerli vatandaşlar arasında bölge halkına güvenilmediği şeklinde yorumlanmaktadır. Halbuki Bitlis'te Parti teşkilatı kurulursa halkın sosyal seviyesinin ve siyasi bilincinin kuvvetlendirilmesine faydalı olacaktır.^[77] Rapora göre Parti teşkilatı, Bitlis'teki vatandaşları milli birlik ve Parti ilkeleri çatısı altında birleştirecektir. Bununla beraber oluşturulacak Parti başkanlıkları birkaç sene CHP Genel Sekreterliği tarafından tayin edilmelidir. Parti başkanları aynı zamanda Halkevi reisliği görevini de yürütmelidir. Bitlis mebuslarından birinin Halkevi ve Parti Başkanı olarak görevlendirilmesi mümkündür.^[78]

Bitlis Halkevleri ve Halk Odalarında bulunanlar milli gayeleri tam kavrayamamışlardır. Çoğu memur olup hatır için vazifeler almaktadırlar. Şubelerde ise eleman eksikliği nedeniyle sadece şeklen faaliyet gösterilmektedir. Özellikle kadınlar açısından büyük eksiklik bulunmaktadır.^[79] Bu nedenle Bitlis'teki Halkevinde Temsil Kolları, kadın rollerini erkeklere vermektedir. Halkevi radyosu sayesinde faaliyetler halka ulaştırılmaktadır.^[80]

Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil'in Raporlarına Göre Bitlis ve Kazaları

Bitlis'in Genel Vaziyeti

Bitlis'in ve kazalarının genel durumu hakkında Muş Bölgesi Müfettişi Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil, 14 Mart 1945'te CHP Genel Sekreterliğine bir rapor sunmuştur.^[81] Rapora göre Bitlis'in, merkez ilçe nüfusu 32.271'dir. Merkez ilçe dışında Hizan, Mutki, Tatvan ve Ahlat'tan oluşan dört ilçesi, Narlıdere, Çukur, Şimek ve Şetek isimlerinde dört bucağı ve 124 köyü vardır. Kazalarıyla birlikte genel nüfus 83.520'dir.^[82] Eskiden Bitlis şehri ticari anlamda önemli bir noktadaydı. 1944 yılı itibariyle göçler nedeniyle şehrin nüfusu Diyarbakır, Elazığ ve diğer yerlere dağılarak azalmış, eski

---

75 BCA, 490.01/627-61.1, lef.45.
76 BCA, 490.01/627-61.1, lef.46.
77 BCA, 490.01/627-61.1, lef.100.
78 BCA, 490.01/627-61.1, lef.101-102.
79 BCA, 490.01/627-61.1, lef.103.
80 BCA, 490.01/627-61.1, lef.104.
81 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.1.
82 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.2.

ticari canlılık kalmamıştır.^[83] Bitlis şehrinin sakinlerinin çoğu eski zaman dilimlerinde civar ilçelerden gelmişlerdir.^[84] Bitlis'te Cengiz zamanında, Buhara'dan gelmiş Özbek soyundan Gebol, Kake, ve Şefkati adlarında üç aile bulunmaktadır. Örneğin yeni kurulan CHP İdare Kurulu Üyesi ve Halkevi Başkanı Ziya Bey, Gebollerdendir. İdare Kurulu üyesi yedeklerinden Kasım ise Kakelerdendir.^[85] Bitlis merkezine bağlı köy ve bucaklar halkı Kürt olup anadilleri Kürtçe'dir. Tarımdan ziyade hayvancılıkla uğraşmaktadırlar.^[86] Bitlis Valiliğinden bildirildiğine göre il merkezinde 31, merkeze bağlı köylerde 4, merkezin Çukur bucağında 4, Şetek bucağında 2, Simek bucağında 32, Hizan ilçesinde 46, Tatvan'da 20, Ahlat'ta 3, Mutki'de 6 olmak üzere Ermeni iken ihtida etmiş 148 kişi vardır. Valiliğin verdiği rakamlar Kaymakamlık verileriyle uyuşmamaktadır.

Kaymakamlığa göre Tatvan'da 20 değil 8, Ahlat'ta 3 değil 10 mühtedi vardır. Mutki'de Valilik 6 kişi göstermişken Kaymakamlığa göre ilçede 27 evde yaklaşık 100 Ermeni mevcuttur. Raporda Kaymakamlıkların rakamlarının daha sağlıklı olduğu kaydı vardır. Bununla beraber Ermeni mühtedilerin sayısı önemsenmemiştir.^[87] İster il makamının ve isterse kaymakamların verdikleri miktarları ele alalım, bunların yekûnlarının mühim olmadığı, yerli Türk ve Kürtlerle evlenip kaynaştıkları, bu itibarla durumlarının bizler için tehlikeli bulunmadığı anlaşılır."

Raporda Bitlis'te tütüncülük, bağcılık ve dokumacılık hakkında da malumat verilmiştir. Rapora göre Bitlis bölgesinin merkez ilçesi özellikle Simek bucağında, Mutki ilçesi, Hizan ilçesinin Hirit ve İz köylerinde önceden beri Doğu tütününü adı altında Akhisar tütünleriyle mukayese edilebilecek özelliklere sahip tütün yetiştirilmektedir. Tütün ekicileri bilgi ve tecrübeleriyle tütünlerinin kalitesini artırmışlardır. Son üç dört senede hububatın değerinin artması üzerine halk tütün yerine buğday ve darı yetiştirmeye başlamıştı. Tütün, ihmal edildiğinden üretim 1943'te 50 tona kadar inmişti. Tekel idaresinin teşvikleri sayesinde üretim 1944'te önceki seneye göre 3 kat artmıştır. Raporda tütüncülüğün Bitlis halkı için umut verici olduğu belirtilmiştir.^[88]

Bitlis'te bağcılık 1.500 rakıma kadar yapılmaktadır. Öteden beri Bitlis için önemli gelir kaynaklarından. Üzümler kurutulmayıp komşu illere yaş olarak ihraç edilmektedir.^[89] Üzüm üreticileri geleneksel tarım yapmaktadırlar. Bitlis merkezde 60 dekada 45.000, Hizan'da 40 dekada 30.000 Reşadiye'de 20 dekada 20.000 ton ortalama ürün elde edilmektedir. Hizanlılar Muş'a, Reşadiyeliler de çoğunlukla Van'a satmaktadırlar.^[90]

Bitlis merkezde dokumacılığa ilgi vardır. Hizan, Mutki ve Tatvan ilçesinin Reşadiye bucağında köylüler el tezgâhlarında yün ve kıldan elbise dokumaktadırlar. 1942 yılında İktisat Bakanlığınca gönderilen 55 tezgahın 22'si merkezde, 12'si Hizan'da, 10'u Ahlat'ta, 7'si Tatvan'da 3'ü ise Mutki ilçelerindedir.^[91] Her ay tezgah başına hükümet tarafından ikişer paket iplik verilmekte ise de bu miktar merkezde çalışanlara yeterli gelmemektedir. Bunlardan bazıları Mardin'de üretilen ipliklerden satın almaktadırlar. Ancak bunlar pahalı ve kalın olduğundan çok tercih edilmemektedirler.^[92]

---

83 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.2.
84 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.2.
85 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.2.
86 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.2.
87 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.3.
88 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.4.
89 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.4.
90 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.5.
91 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.5.
92 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.6.

Kazaların Genel Vaziyeti

Ahlat

Muş Bölgesi Müfettişi Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil 6 Aralık 1944'te Ahlat'ın genel durumunu ortaya koyan bir rapor sunmuştur.^[93] Onun raporuna göre Ahlat'ın genel durumu şöyledir: Ahlat'ın, doğusunda Van Gölü, kuzeyinde Suphan Dağı ve Malazgirt, batısında Bulanık Ovası ve güneyinde Nemrut Dağı vardır. 1940 sayımına göre toplam nüfusu 12.519'dur. Merkez nüfusu 2.857'dir. Adilceviz ve Misk adlarında iki nahiyesi ve 55 köyü vardır.^[94] Merkez kasaba, Ergizan, Harabeşehir, Tahatı Süleyman, Tunus, Kırklar, İki Kubbe, ve Kulaksız mahallelerinden oluşmaktadır. Halkı tamamen Türk'tür ve Türkçe konuşmaktadır. Merkezin 12 köyünden 6'sı Hının, Patnos, Sıfrasor, Sor, Kuşhane ve Esonk köyleri de Türklerden oluşmaktadır. Bunların içlerinde çiftçilik yapmak suretiyle yerleşen Kürtler de bulunmaktadır. Geriye kalan 6 köy aslen Kürt'tür. Bunların %70'i Türkçe bilmektedir. Ahlat'ın tamamında toplamda 5 Çerkez, 7,5 Türk ve 42,5 Kürt köyü vardır.^[95] Bitlis Valiliğinin bildirdiğine göre Ahlat'ta 3, Ahlat Kaymakamına göre 9 kadın, bir erkek olmak üzere 10 Ermeni mühtedisi bulunmaktadır. Bunlar Türklerle evlenerek kaynaşmışlardır.^[96] Geçmişten beri Ahlat'ta değişmeyen, bozulmayan en önemli husus Türklüktür.^[97]

Toprağı verimli, suları iyi, kışı Bitlis kadar sert değildir. Cevizi, vişnesi, elması, armudu ve kayısı meşhurdur. Van Gölünde sefer yapan gemiler haftada beş gün Ahlat'taki iskeleye uğramaktadırlar. Bir zamanlar çok gelişmiş Türk yurdu olan Ahlat şimdiki halde mütevazı bir kasaba haline gelmiştir. Halkı değişik sebeplerden dolayı göç etmiştir. Raporda Ahlat'ta kalan Türklerin ihmal edilmiş olduğu ifade edilmiş ve kazanın kalkınması adına bir köy enstitüsü açılması önerilmiştir.^[98] Merkez kasaba halkı buğday, arpa ve çavdarla karışık buğday, köylerdeki halk ise bunlara ek olarak kumdarı ekmektedirler.^[99] Ahlat'ta %1 oranında sıtma vardır. Biri Harabeşehir mahallesinde tek öğretmenli, biri Merkez mahallesinde 5 öğretmenli, diğeri Adilceviz'da üç öğretmenli olmak üzere üç okul bulunmaktadır. Misk nahiyesi ile köylerinde okul yoktur.^[100]

Kaymakam İstanbul doğumlu 30-35 yaşlarında 1933 yılı mezunu Hulki Metin'dir. Kaymakam, görev vasıflarını taşımayan biridir.^[101] Jandarma Komutanı Yüzbaşı Celal Ertekin'dir. Hükümet hakimi Ezineli Vehbi Göksele'dir. Jandarma Komutanı ve Hükümet tabibi hakkında vatandaşlar tarafından kanunsuz uygulamalarda bulduklarına dair şikâyetler yapılmıştır.^[102]

Tatvan

Muş Bölgesi Müfettişi Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil 6 Aralık 1944'te Tatvan'ın genel durumunu ortaya koyan bir rapor sunmuştur.^[103] Raporuna göre Tatvan'ın genel durumu şöyledir: Tatvan, Van Gölünün güney batısı sahilinde, Reşadiye ve Kotun adlı iki nahiyesi, 94 köyü 32.271 nüfusu olan, merkez nüfusu memurlar hariç 303 bulunan bir kazadır. Merkez kaza göçmen ve yerliler olarak ikiye ayrılmaktadır.

---

93 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.12.
94 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.13.
95 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.13.
96 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.14.
97 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.13-14.
98 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.14.
99 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.14.
100 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.15.
101 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.15.
102 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.18.
103 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.19.

Göçmenler: Rize ve Sürmene'den Hükümet tarafından getirilip iskân ettirilmişlerdir. Bitlis Vilayetine göre bunlar 39 hanede 204 kişidirler. 8.433 dekar toprak, birer ev, bahçelik yeri, sanatkâr olanlara ayrıca dükkân ve yer tamir bedeli verilmiştir. Hayvanları için ahır yeri tedarik edilmemiş, kendilerine tahsis edilen toprakların fazla olduğu gerekçesiyle tapularının iptali için Tatvan Mal Müdürlüğünce aleyhlerinde mahkemeye gidilmiştir. Göçmenler kendilerine verilen toprakların verimsizliğinden şikâyet etmektedirler. Bu topraklar yerine, verimli araziler ve hayvanları için ahır talep etmektedirler. Göçmenlerden alınan malumata göre 1934 yılında Sürmene'den Tatvan'a 20 hane gelmiştir. Bunların 11 hanesi orada barınmadığından daha sonra Van'da iskan edilmişlerdir. Tatvan'da ise 9 hane kalmıştır.^[104] 1935 yılında Rize'den Bakanlar Kurulu Kararı ile 24 hane Tatvan'da iskan edilmiştir. Bir süre sonra 7 hane daha getirilmiştir. Sayıları şimdiki halde 200'ü bulmuştur. Kendilerine verilen topraklardan tarımda yeterince istifade edemediklerinden daha çok sanat ve memurlukla uğraşmaktadırlar.^[105] Göçmenlerin İskele Yolu etrafında sıralanmış, bir katlı, iki odalı, bir mutfaktan ibaret, üstleri saç olan 40 adet ev Hükümet tarafından kendilerine verilmiştir. Evleri temiz ve sağlıklıdır. Ortalama her evde 7-8 çocuk bulunmakta olup 10-12 çocuklular az değildir. Kendilerine verilen araziye mısır, arpa, buğday ve fasulye ekmektedirler. Evlerinde Karadeniz şivesini andıran Türkçe konuşmaktadırlar. Van İşletmesinde ustalık işleri dışardan gelenlerde, amelelik ise yerlilerdedir. Raporda Karadenizlilerin Van İşletme Müdürlüğünün bulunduğu iskele civarındaki Tuğ'da talep ettikleri arazinin verilmesi önerilmiştir. 68 köyü Kürt olan ve Kürtçe konuşulan o havalide "Türklüğe bir beşik ve Türkçenin yayılmasına amil olabilecek bulunan bu zeki, açığız ve çalışkan halka" taleplerinin karşılanmasının önemli olduğu belirtilmiştir.^[106]

Tatvan'ın yerlileri, Merkez kazada 25 haneden oluşmaktadır. Bunlardan sadece 10 evde Türkçe konuşulmaktadır.^[107] Diğerlerinin de birkaçı hariç Türkçe bilmekle beraber anadilleri Kürtçedir. Merkez kazanın iki kilometre uzağında Urta köyünde 35, 6 kilometre uzağındaki Tuğ köyünde 25 yerli ev vardır. Halkı Mutki kazasından gelme olup aslen Kürt'tür.^[108] 4 haneden oluşan 35 nüfuslu Ahlat'tan gelen Türklerden oluşan Adabağ köyü hariç diğer 68 köy de Kürt'tür.^[109] Bitlis Vilayetinden alınan malumata göre 20, Tatvan Kaymakamlığına göre ise merkezde 4, Reşadiye nahiyesinde 4 olmak üzere 8 ihtida etmiş ve yerlilerle evlenip kaynaşmış Ermeni vardır.^[110]

Tatvan kaza merkezi, Tuğ'a nakledilecektir. Hükümet Konağının çatı, cam ve boya işleri tamamlanmadığı için henüz nakil yapılamamıştır. Tuğ, Van Gölü İşletmesine 2, Tatvan'a 6 kilometre mesafededir. İşletmenin otel ve atölye de dahil 12 binası, arka ve yakın tarlalarda işçilerin yaptırdığı 7-8 ev vardır.^[111] Tatvan ile Tuğ arası ve sahil kısmı bataklıktır. Bu da sıtmanın yaygın olmasına neden olmaktadır.^[112] Kaza merkezinde ve Reşadiye nahiyesinde birer olmak üzere iki okul vardır. Merkezdeki okul iki dershaneli, beş sınıflı ve iki öğretmenlidir. Bununla beraber öğretmenlerden biri askerdedir.^[113] Tatvan Kaymakamı Palulu 1935-1936 mezunu Lütfi Bingöl isminde, evli, temiz, namuslu fakat biraz tembeldir. Sulh Mahkemesi Hakimi 1938 mezunu İzmirli 25-26 yaşlarında temiz fakat kaymakam gibi tembeldir hareket eden Rüstem Aksu'dur.^[114] Jandarma Komutanı Emrullah Gürkan, Erzincanlı, namuslu ve görevinde başarılı biridir.^[115]

104 BCA, 490.01/627-63.2, lef.73; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.20.

105 BCA, 490.01/627-63.2, lef.74; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.21.

106 BCA, 490.01/627-63.2, lef.75; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.21-22.

107 BCA, 490.01/627-63.2, lef.75; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.22.

108 BCA, 490.01/627-63.2, lef.76; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.22.

109 BCA, 490.01/627-63.2, lef.76; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.22.

110 BCA, 490.01/627-63.2, lef.76; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.22.

111 BCA, 490.01/627-63.2, lef.76.

112 BCA, 490.01/627-63.2, lef.79; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.25.

113 BCA, 490.01/627-63.2, lef.79; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.25.

114 BCA, 490.01/627-63.2, lef.79; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.25.

115 BCA, 490.01/627-63.2, lef.80; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.25.

Mutki

Muş Bölgesi Müfettişi Erzincan Mebusu Feyzi Kalfagil Aralık 1944'te Mutki kazasına dair bir rapor sunmuştur. Raporu göre: Mutki kazasının genel nüfusu 19.733'tür. 3 nahiyesi, 102 köyü olan Mutki kaza merkezi, Şeyh Ömer dağlarının kuzey eteklerinin bitiminde Nizin, Miritek ve Abutak mahallelerinden oluşmaktadır. 8'i memur evi olmak üzere 49 ev bulunmaktadır. Evler kerpiçten ve sağlıksızdır. Memurların aile sayısı olan 100 kişi haricinde merkezin yerli nüfusu 293'tür. Bunların %30'u Türkçe bilmektedir. Huyut nahiyesinin Muş'a yakınlığı nedeniyle %40'ı Türkçe konuşabilmektedir. Diğer yerlerde ise bu oran azalmaktadır. Mutki'nin genelinde ana dil Kürtçe, Zazaca ve kısmen Arapça'dır.^[116] Kışın Siirt'te yazın Bitlis'te konaklayan ve Kürtçe konuşan 400 çadırdan oluşan Alikan Aşireti vardır.^[117]

Hizan'da Bitri, Şigo, Tarman, Buban, Mürsel, Kola, Ama, Tap, Şin, Velo, Mahmut, Keyboran, Azdo, Şefkat, Musi, Teter/Celâli, Kaşak isimlerinde 17 aşiret vardır.^[118] Zazalar, kadın erkek 3.000 kişi kadardır. Meydan, Merment, Niç, İrengoti, Punut, Keyburan, Herpus, Totak, Virkok, Mezraa, Salansor, Kavlikan, Yukarı Aspincir, Hersan, Torh, Irak Tatarik, Urus, Nizin köylerinde oturmakta ve beş aşiretten oluşmaktadır. Bu aşiretler: Buban, Kusan, Keyburan, Yernan? ve Zenderli'dir.^[119] Hepsisi Zazaca, Kürtçe ve Türkçe kelimeleri ihtiva eden aynı lehçeyi konuşmaktadır. Edebiyatları yoktur. Müslüman ve Şafililerdir. Palu ve civarındaki Zazalar gibi Yaratıcıya "homa, homay, homayto" değil Allah demektedirler. Mutki'nin Sason'a yakın kısımlarında Şeyho ve Bidri aşiretleri Arapça konuşmaktadırlar. Kürtler Zazalarla Arapların oturdukları köy ve teşkil ettikleri aşiretler dışındakilerini oluşturmaktadırlar. Dillerinin temeli Farsçadır. İçerisinde Türkçe ibareler de bulunmaktadır. Edebiyatları yoktur, dinleri Şafidir.^[120] Mutki Kaymakamlığına göre Ermeniler Niç köyünde 8, Mermer köyünde 6, Kinza köyünde 2, Aspincir köyünde 3, Huyut nahiyesinde 8 olmak üzere toplam 37 evde tahminen 100 kişi civarındadır.^[121] Akdarı ve gilgili ekimi fazla olup, buğday çok az ekilmekte, arpaya ise hiç rağbet edilmemektedir. Huyut nahiyesinde iki seneden beri mısır ekilmektedir. Halk darı ekmeği yemektedir. Şalü şapik denilen şalvar, yelek veya cekete benzeyen keçi kılından ve koyun yününden dokunmuş elbise ile bir çeşit sandal altı kendirden, üstü kıldan örülmüş ayakkabı giymektedir.^[122]

Mutki'nin Kaymakamı, Akhisar Geyve'sinden hukuk mezunu 35 yaşında Şerafettin Devran'dır. Hakim Hasan Ali Vural, Jandarma Komutanı ise Mehmet Müfit Tarkan'dır.^[123]

Hizan

Muş Bölgesi Müfettişi Erzincan Mebusu Feyzi Kalfagil'in Şubat 1944'te Hizan ilçesine dair raporuna göre: Hizan, Sinagir, Ava Berhan, Hıştır ve Panor dağlarıyla çevrilidir. İki nahiyesi, 127 köyü ve 11.170 nüfusu vardır. Hizan kaza merkezi Karasu adıyla anılmaktadır. Aşağı Karasu, Nevalkere ve Mehmedciran adlı iki tepenin eteklerinde ve amfiteatr şeklinde yapılmış kerpiç evlerden oluşmaktadır. Hükümet konağı da burada bulunmaktadır. Yukarı Karasuyu ise Belediye sınırı içindedir. İki Karasu 135 evden ve 1940 sayımına göre memurlar da dâhil 420 nüfustan oluşmaktadır. Tahminen merkezde %35, nahie ve köylerde %10 oranında halk Türkçe bilmekle beraber ana dilleri Kürtçe'dir.^[124]

116 BCA, 490.01/627-63.2, lef.68; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.27.
117 BCA, 490.01/627-63.2, lef.69; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.27.
118 BCA, 490.01/627-63.2, lef.68; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.27.
119 BCA, 490.01/627-63.2, lef.68; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.27.
120 BCA, 490.01/627-63.2, lef.69; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.27.
121 BCA, 490.01/627-63.2, lef.70; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.29.
122 BCA, 490.01/627-63.2, lef.68; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.27.
123 BCA, 490.01/627-63.2, lef.69; BCA, 490.01/1574-408.2, lef.27.
124 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.31.

Halk kumdarı, buğday, ak darı ve arpa ekmektedir. Mutki yaylalarında yazın konaklayan Alikan aşiretinin bir kısmı buranın Karuültin ve Ava Barkan yaylalarında beş ay kadar kalmaktadır. Kışın ise Siirt'in Garzan mıntıkasına kadar gitmektedir.^[125] Adliyede 6'sı ceza olmak üzere 38 dava dosyası vardır. Bir senede iki öldürme vakası yaşanmıştır. 6 ceza davasının çoğu ise hırsızlıktır. Ceza davasının azlığı halkın işiyle gücüyle meşgul olduğunun göstergesidir.^[126] Hizan Kaymakamı Cevdet Yurddaş, Sulh Hâkimi Celal Özülgen, Jandarma Komutanı Yüzbaşı Çankırlı Mehmet Aşıcı'dır. Hizan'ın memurlar açısından ahengi iyidir.^[127]

Adilcevaz Nahiyesi

Muş Bölgesi Müfettişi Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil, 13 Mart 1944'te Adilcevaz'ın genel durumunu ortaya koyan bir rapor sunmuştur.^[128] Onun raporuna göre Adilcevaz'ın genel durumu şöyledir: Geçmişte kaza olan Adilcevaz nahiyesi önce Van'a ardından Ahlat kazasına nahiye olarak bağlanmıştır. Merkezi Diğiz, Kale Boynu, Orta, Çayır, Drakpor, Hıdırşah ve Alacaatlı isimlerinde 7 mahalle, 625 ev, tamamı Türk 3.022 nüfustan oluşmaktadır. Adilcevaz nahiyesinin genel nüfusu ise 5.809 olup 28 köyü vardır.^[129] 28 köyünden İran muhaciri olan Koçeri köyü Türktür. Haskündürük köyünün yarısı Türk, diğer yarısı Kürt'tür. Kogus köyünün tamamı ise Çerkez olup Türkçe bilmektedir. Geriye kalan 25 köyle Haskündürük köyünün yarısı Kürt'tür, %70'i Türkçe bilmektedirler.^[130]

8 senedir Adilcevaz'da olan ve civarı iyi tanıyan Nahiyeye Müdürü Nusret Onat'a göre: 1936'da Kars'tan gelen ve 24 hanede oturan 165 nüfus Türktür. Halkı çok çalışkan ve iyi çiftçidir. Kogus köyündeki Çerkezler 1287'de Dağıstan'dan gelerek iskân edilmişlerdir. Anadilleri Çerkezce olup Türkçe bilmektedirler. Kaymakamın beyanının aksine Haskündürük köyünün yarısı değil tamamı Türktür. Manik, Murhus, Uri, Cihangir, Afa Deresi, Verangazi, Gültepe, Ukarakol, Dizdar, Perto, Aygır Gölü adlarında 12 köy ise aslen Türk ve yerlilerden oluşmaktadır.^[131] Soyca Türk oldukları halde civar yerlerden gelip yerleşen bazı Kürtlerin etkisi altında evlerinde Kürtçe konuşmaya başlamışlardır. Raporunda bu durum örneğinden yola çıkarak Doğunun Kürtleştiği iddia edilmiştir.^[132]

Nahiye Müdürünün verdiği listeye göre biri erkek, altısı kadın olmak üzere ihtida etmiş ve Türklerle evlenip kaynaşmış 7 Ermeni vardır.^[133] Adilcevaz'da sırasıyla kayısı, ceviz, kiraz, vişne, elma, armut, kara ve ak dut yetiştirilmektedir. Özellikle ceviz ve kayısı Malazgirt, Bulanık, Erciş, Tutak kazalarıyla Bitlis'e sevk edilerek satılmaktadır veya zahire, yağ ve yün ile değiştirilmektedir. Köylüler ise koyun, keçi, sığır, manda besleyerek geçinmektedirler. Yaptıkları yağı, peyniri ve yünü merkez nahiyede tüccarlara satmaktadırlar.^[134]

Adilcevaz nüfus, iktisadi ve coğrafi durum itibarıyla kaza olabilecek bir yerdir.^[135] Kaza olması halinde Adana gibi dışarıda bulunup memleketlerine dönecek 200 hanenin olduğu belirtilmektedir. Yine 1927'de Adilcevaz'dan ayrılmış olan 32 köylü Sarısı nahiyesi, kaza olması halinde yeniden Adilcevaz'a bağlanması faydalı olacaktır.^[136] Adilcevaz'da 5 sınıflı, üç öğretmenli bir ilkokul vardır.

125 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.31.

126 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.32.

127 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.32.

128 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.7.

129 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.8.

130 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.8.

131 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.8.

132 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.9.

133 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.10.

134 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.9.

135 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.9.

136 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.10.

Öğretmenlerden biri verem hastası olup çalışamayacak durumdadır. Diğer ikisi ise çalışmaktadır.^[137] Adilcevaz'ın en önemli sorunlarından biri %50 oranındaki sıtma hastalığıdır. Bunun sebebi evlerin bulunduğu Van Gölü sahilinin üç kilometrelik kısmının bataklık olmasındandır. 1944 Mart ayında halkın yardımıyla dörtte birine kanallar yapılmışsa da derin ve geniş açılmadığından bunlar çökmüş ve yine o yerler bataklık haline gelmiştir.^[138]

Nahiye Müdürü Harputlu Nusret Onat'tır. Çok temiz, namuslu, çalışkan, halk tarafından sevilmiş, çevreyi tanımış ve tecrübeli biridir. Halkevi başkanlığı görevini de 4 seneden beri başarıyla yürütmektedir.^[139] Belediye Reisi, Kahramanbeylerden temiz ve dürüst olarak tanınmış Bekir Yiğit'tir. Nahiye Karakol Komutanı Erganili Zülfikar Alpor'dur.^[140]

Sonuç

Bitlis Mebusları Tevfik Temelli ve Ahmet Süreyya Örgeevren'in, CHP Bitlis Bölge Müfettişi Hasip Aytuna'nın, CHP Muş Bölgesi Müfettişi Erzincan Mebusu Fevzi Kalfagil'in raporlarında 1939-1945 yıllarında Bitlis merkez ve Ahlat, Tatvan, Mutki ve Hizan kazalarıyla Adilcevaz nahiyesinin coğrafyası, nüfusu, ekonomisi, sosyo kültürel hayatına dair değerli bilgiler verilmiştir. Tespit edilen sorunlara ise çözüm önerileri sunulmuştur.

Raporlardan çıkarılan en önemli sonuç, Bitlis ve çevresinin genel durumunun ve sorunlarının tespitidir. Buna göre Bitlis ve çevresinde hemen her alanda ciddi sorunlar vardır. Bitlis merkezde dahi yollar dört mevsim ulaşımına uygun değildir. Van Gölü üzerindeki su ulaşımında feribot eksikliği dikkat çekmektedir. Tarım geleneksel metotlarla yapılmaktadır. Bu da verimin yetersizliğine neden olmaktadır. Bitlis merkezde Harb-i Umumiden kalma enkazlar halen kaldırılmamıştır. Halkın meskenleri pek çok yerde in gibi ilkel ve sağlıksız durumdadır. Sağlık teşkilatı yetersizdir. Bu durum da bölgede salgın hastalıklarının yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Eğitim müesseseleri yetersiz, okuma yazma oranları oldukça düşüktür. İktisadi ve ticari hayat geridir. Bölgede adliye teşkilatı yetersiz olup mahkemelerin işleyişi çok yavaştır. İdari amirlerin önemli bir kısmı kanunsuz işlere bulaşmış, işini layıkıyla yerine getirmekten uzaktır. Bitlis'teki memurların ise en önemli sorunu mesken sıkıntısıdır. Bu sorunlar kaydedildikten sonra çözüm önerileri sunulmuştur: Yollar halkın yardımıyla yeniden işler hale getirilmelidir. Hükümet, Bitlis ve çevresinde tarımın makineli ve modern halde yapılmasına dair girişimlerde bulunmalıdır. Şehir merkezindeki enkaz alanları halk ve Belediye tarafından biran önce kaldırılmalıdır. Memurlara lojmanlar yapılmalıdır. Bu lojmanlar inlerde yaşayan halka da yaşam alanı örneği olacaktır. Sağlık kadrosu artırılmalı, halk sıhhat açısından yönlendirilmelidir. Eğitim hayatı yapılacak girişimlerle yeniden canlandırılmalıdır. İktisadi açıdan özellikle konservecilik, madencilik, tarım ve ticaret olanakları en üst seviyeye çıkarılmalıdır. Adliye teşkilatı zenginleştirilmeli, yeni mahkemeler kurulmalı, modern bir cezaevi yapılmalıdır.

Çalışmadan elde edilen önemli sonuçlardan biri de Hükümetin Bitlis'te ulus devlet çabasının ortaya konmasıdır. Raporlarda o an için sorun olmadığına inanılan Kürtlük şuuru ve Kürtçenin yayılmasının zamanla tefrikayı beraberinde getireceğine inanılmıştır. Kürtçenin ve Kürtlük bilincinin bölgede yayılmasının sebepleri tespit edilmiş ve bunun engellenmesi için bazı öneriler sunulmuştur.

137 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.10.

138 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.10.

139 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.10.

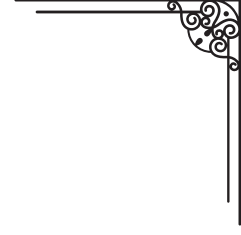
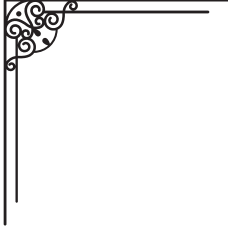
140 BCA, 490.01/1574-408.2, lef.11.

Buna göre, Kürtlük şuru ve Kürtçülüğün yayılmasının en önemli sebebi, bölgedeki memurların ve Türk tüccarların Kürtlerle temas kurarken Kürtçe konuşmalarıdır. Yine idari amirlerin bazı yanlış uygulamaları özellikle Kürtçenin bölgede yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Bunun engellenmesi için özellikle eğitim müesseselerinin yaygınlaştırılması tavsiye edilmiştir. Bu sayede bölgenin eğitim ve kültür hayatının gelişeceğine ve Kürtlük duygusunun zayıflayacağına inanılmıştır. Bitlis'te özellikle Ahlat, Tatvan ve Adilcevaz'da bulunan Türk köyleri ön plana çıkarılmış, bu köylerin bölgede Türklüğün yayılması için çok önem arz ettiği vurgulanmıştır. Bir raporda ise Kürtlük duygusunun eritilmesine kadar İslam inancının kullanılması tavsiye edilmiştir. Raporlardan anlaşılacağı üzere bölgede Kürt kimliği zayıflatılarak Türk kimliği çatısı altında halk toplanmaya çalışılmıştır. Bunda da en önemli vasıta eğitim görülmüştür. Bitlis'te ve kazalarında tespit edilen Ermeni mühtedilerin ise Türk ve Kürtlerle evlenerek eriyebileceklerine inanılmıştır. Böylece az sayıda Ermeni'nin tehlike olmayacağı vurgulanmıştır.

Kaynakça

- AKANDERE Osman, Milli Şef Dönemi, İz Yay., İstanbul 2016.
- ALPASLAN, Erhan, Tülay Aydın, "CHP Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Teftiş Raporlarına Göre Maraş(1940-1942), Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.22, Güz 2015, s. 363-391.
- BAL, Serhat, "CHP Parti Müfettişlik Raporlarının Değerlendirilmesi: Balıkesir Örneği", Belgi, II/6, Yaz 2013, s. 731-741.
- BCA, 490.01/1574-408.2, lef.1-7-32.
- BCA, 490.01/627-61.1, lef.18-28, 38-39, 40-58, 74-90, 10-103.
- BCA, 490.01/627-63.2, lef.69-80
- Bulut, Engin Çağdaş, "Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.21, Bahar 2015, s. 83-110.
- ÇETİN, Hüseyin, CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre Tek Parti Döneminde Aydın, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2015.
- CHP Nizamnamesi, Zerbamat Basımevi Ankara 1943.
- CHP Teftiş Talimatnamesi, Ulus Basımevi, Ankara 1939.
- KARAYAMAN, Mehmet, "CHP Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Uşak(1935-1950), Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10/3, Eylül 2017, s.459-496.
- KARAYAMAN, Mehmet, Zeynep Yılmaz, "CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre Bayındır", İzmir Araştırmaları Dergisi, S.4, İzmir 2016, s.125-141.
- KOÇAK, Cemil, Umumi Müfettişlikler(1927-1952), İletişim Yay., İstanbul 2010.
- Kopar, Metin, "CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2011, 10/3, s. 1037-1055.
- ŞAHİN, Güneş, "CHP Parti Müfettişlik Raporları'na Göre Kırşehir'de Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayat(1936-1947), Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, S.21, Güz 2016, s. 79-108.
- YÜCE, Caner, Mehmet Karayaman, "CHP Parti Müfettişlik Raporlarına Göre İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yozgat", Uluslararası Bozok Sempozyumu(5-7 Mayıs 2016), Bozok Üniversitesi Yay., Yozgat 2016, s. 338-350.
- YÜCEBAŞ, Ferit, "İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumi Müfettişlikler", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1/34, Van 2017, <http://www.yyusbedergisi.com/dergi/ic-denetim-saglama-araci-olarak-umumi-mufettislikler-birinci-umumi-mufettislik-orne-gi20171025124632.pdf>, e.t. 12.06.2017.

CHP PARTİ MÜFETTİŞİ FEYZİ KALFAGİL'İN BİTLİS RAPORLARI (1944-1945)

Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, caglayanercan@gmail.com.

Giriş

Bir ulus-devlet olarak kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde ülkenin coğrafi, fiziki, iktisadi, siyasi, kültürel, etnik ve demografik bakımdan tüm yönleriyle ilgili bilginin üretilmesi ve üretilen bilgiler doğrultusunda politikalar benimsenmesi için daha kuruluştan itibaren çok sayıda rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan raporların ekserisi Vilayat-ı Şarkiye olarak adlandırılan Doğu ve Güneydoğu bölgeleri hakkında kaleme alınmıştır. Raporlar farklı isimler ve başlıklar şeklinde ele alınmakla birlikte, literatürde daha çok 'Şark Raporları' veyahut 'Kürt Raporları' başlıklarıyla yer almışlardır. Raporlar, daha ziyade, başbakan, bakan, Genel Kurmay Başkanı, milletvekili, umumi müfettiş, vali, kaymakam, milli eğitim müdürü, vb. gibi mülki ve askeri kişilerin yanı sıra Türk Ocakları, Halkevleri ve Halkodaları gibi kurumlar tarafından hazırlanmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'yle ilişkili farklı kişi ve kurumlarca hazırlanan raporlar, 1925 Şeyh Said olayı ile tek parti iktidarının sonuna dek olan tarih aralığında yoğunluk kazanmıştır.¹ Bu çalışmada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan bir belge esas alınarak Cumhuriyet Halk Partisi Muş bölgesi müfettişi ve Erzincan mebusu Feyzi Kalfagil'in II. Dünya Savaşı yıllarında Bitlis hakkında kaleme aldığı raporlar doğrultusunda Bitlis ve ilçelerinin iktisadi, siyasi, sosyal, kültürel ve demografik durumu ortaya konulacaktır. Çalışmanın ana kaynağını

1 Tek parti döneminde bölge hakkında hazırlanan raporlar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Bayrak, [Haz.], Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri, Özge Yayınları, Ankara, 1994; Belma Akçura, Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları, New Age Yayınları, İstanbul, 2009; Mehmet Bayrak, Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı, Özge Yayınları, Ankara, 2009; M. Bülent Varlık, Umumi Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010; Hüseyin Yayman, Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası, SETA Yayınları, Ankara, 2011; Faik Bulut, Dersim Raporları, Evrensel Basım Yayın, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013; "Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947), [Der. Tuğba Yıldırım], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950), [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951), [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Dersimlilerden Mektuplar (1941-1953), [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

oluşturan belge, Feyzi Kalfagil'in 6 Aralık 1944 tarihli ve 36 sayılı Ahlat ilçesi, 11 Aralık 1944 tarihli Mutki ilçesi, 12 Aralık 1944 tarihli Hizan ilçesi, 13 Aralık 1944 tarihli ve 39 sayılı Adilcevaz ilçesi ve 14 Mart 1945 tarihli ve 61 sayılı Bitlis ilinin genel durumu hakkındaki raporlardan oluşmaktadır. Bu raporlarda Kalfagil, Bitlis merkez, Ahlat, Adilcevaz, Hizan ve Mutki'nin coğrafi, iktisadi, siyasi ve demografik yapısı hakkında ayrıntılı malumat vermektedir. Kalfagil, detaylı bir biçimde hazırladığı raporlarında Bitlis vilayetinin ve vilayete bağlı kazaların coğrafi konumu ve temel geçim kaynakları; vilayetteki nüfus ve bu nüfusun etnik ve dilsel dağılımı; vilayet ve kazalarda bulunan resmi kurumlar ve yerel bürokrasi; vilayetteki Ermeniler, Araplar ve Kürtler ile vilayette geniş bir nüfus ve nüfuza sahip olan aşiretler ve şeyhler ve en nihayetinde vilayette konuşulan diller hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu çalışmanın temel amacı, Bitlis hakkında daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olan arşiv belgelerinden hareketle Bitlis'in II. Dünya Savaşı yıllarındaki durumuna yakından mercek tutmaktır. Çalışmanın temel kaynaklarını CHP parti müfettişi Feyzi Kalfagil'in hazırladığı beş rapor oluşturuyor. Çalışmanın esas kaynağını mevzu bahis raporlar oluşturmakla birlikte konunun daha iyi anlaşılması için söz konusu dönemde Bitlis vilayetinin ve Bitlis Halkevi'nin CHP Genel Sekreterliği ile yaptıkları yazışmalar da referans olarak kullanılacaktır.

Tek Parti Raporlarında Bitlis

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, 1925 Şeyh Said olayından sonra Vilayat- Şarkiye hakkında çok sayıda rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan raporlarda Bitlis'e detaylı yer verildiğini müşahade etmekteyiz. Bilhassa başbakan İsmet İnönü (1935), Hasan Reşit Tankut (1940) ve CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın (1942) bölge hakkında hazırlamış oldukları raporlar Bitlis hakkında detaylı malumat barındırmaktadır. Yanı sıra 1936 yılında Ankara'da gerçekleştirilen Umumi Müfettişler Toplantısı'nda kayda geçen toplantı tutanaklarında da Bitlis ile ilgili ayrıntılı bilgilerin mevcut olduğunu belirtmek gerekiyor. Bahsi geçen raporlardan İsmet İnönü'nün raporunda Bitlis'in etnik yapısı, nüfusu, iskân ve arazi durumu, iktisadi ve kültürel yapısı ve en nihayetinde vilayetin siyasi temayülüne dek çok teferuatlı bilgiler yer almaktadır. İsmet İnönü, Şark seyahati vesilesiyle 7 Temmuz 1935 tarihinde Bitlis, Ahlat, Adilcevaz ve Tatvan'a uğradığında Bitlis için "Yegâne ve en kuvvetli Türk merkezi, Türk şehri" dedikten sonra²⁾ Bitlisin "devlet kuvveti ile vücuda getirilmiş bir Türk şehri ve merkezi" olduğunu itiraf ediyordu: "Bitlis, Hizan ve Mutki arasında suni olarak daima devlet kuvveti ile vücuda getirilmiş bir Türk şehri ve merkezidir. Yine ancak devlet tedbiri ile bir Türk merkezi olarak durabilir. Brakılırsa az zamanda Bir Kürt köyü haline gelmesi ve bu suretle Mutki, Hizan, Şirvan, Garzan mıntıkasının Türkçe işitecekleri bir yer olmaksızın kütle olmaları muhtemeldir." İnönü, Bitlis'in "kuvvetli bir Türk yuvası ve kalesi" olduğunu, eğer olmasaydı onu yaratmak gerektiğini ifade ediyordu: "Bitlis olmasaydı bizim onu yaratmamız icap edecekti.

Bu mülahazanın neticesi şudur: Bitlis'i kuvvetli bir merkez olarak bir Türk yuvası ve kalesi halinde tutmalıyız. Bitlis halkı etrafındaki Kürt mıntıkayı hulul etmeye [geçmeye] alışkındır. Onların bu hassası Türk kültürü için bize bulunmaz bir yardımcıdır. Etrafındaki bir iki kaza ile Bitlis vilayetini süratle iade etmeliyiz. Merkezin imarı evkafın çarşısı imar etmesi, orta mektebin kuvvetli tutulması, Ağırceza Mahkemesi, Halkevi'ne yardım gibi ufak tedbirlerle şehir canlı tutulabilir. Şimendiferin Bitlis'ten geçmesini tercih etmeliyiz. Gerek şimendifer işçileri ve işyerleri, gerekse Kürt ve Arap mıntıklarında ufak yerli memurluklar Bitlislilere hasredilebilir." Devamında başbakan İnönü, kuzeyden ve güneyden gelebilecek kültürel ve siyasal yayılmaya karşı Bitlis'in "esaslı bir dayanak noktası"

2 İsmet İnönü, Defterler [1919-1973], c. I, (Haz. Ahmet Demirel), YKY, 3. Baskı, İstanbul, 2008, s. 168.

olduğunu belirtiyordu: "Eğer ufak bir endüstri merkezi yapabilirsek, iptidai maddelerin [hammadde-lerin] toplanma ve pazaryeri olarak Bitlis Türk kültürü etrafa çok müessir olacaktır. Bu halde Bitlis kuzeyden veya güneyden kültürel veya siyasal yayılmaya karşı esaslı bir müdafaa nokta-i istinadı (dayanak noktası) kalır. Bitlis'in tarihi vazife için emniyet vericidir..."^[5]

İsmet İnönü, Bitlis'in "yegâne ve kuvvetli bir Türk merkezi" olması için iskân politikasına önem verilmesi gerektiğini ifade ederek iskân politikasının iyi bir biçimde uygulanmadığı takdirde "bütün düşünce"lerinin akamete uğrayacağını açıklıkla dile getirmekten imtina etmiyordu. Bu bağlamda Bitlis'ten sonra Tatvan'a uğrayan İnönü, Trabzon'un Sürmene ilçesinden getirilerek bölgeye yerleştirilen Sürmeneliler ile ilgili olarak şunları söylemesi için ciddiyetini göstermesi bakımından önem taşımaktadır: "Tatvan'da Sürmene'den getirilen muhacirleri ve onların evlerini gördüm. İlk görüşte insana iyi tesir yapan bu muhacir köyü şikâyetlerle doludur. Evlerin dışına konan kiremitler karı tutmuyor. Taban toprak, pencereler muhafazasız ve Sürmeneliler[in] mühim kısmı sanatkâr oldukları için geçimlerinden mustariptirler. Karadeniz'in bu nüfusunu geçindirmeyen kalabalık mıntıkasına bir nefes ve geçim yeri olarak düşündüğümüz Van Gölü kenarından ilk yerleştirdiğimiz Sürmeneliler memnun olamazlarsa bütün düşünce akamete uğrayacaktır [neticesiz kalacaktır]..."^[6]

5-22 Aralık 1936 tarihlerinde Ankara'da Dâhiliye Vekâletinde gerçekleştirilen Umumi Müfettişler Toplantısı'nda da Bitlis'in çok teferruatlı yer tuttuğunu tutanaklardan anlamak mümkündür.^[5] Bitlis, Birinci Umumi Müfettişlik mıntikasındaki sekiz ilden biri olması hasebiyle toplantıda sıklıkla gündeme gelmiştir. Tutanaklarda, Bitlis ve bölgedeki diğer vilayetlerdeki Kürt nüfusun kesafetinden hareketle Doğu'da bir "Kürtlük Davası" olduğunun kabul edilmesi ve mevzu bahis meselenin üzerinde esaslı bir şekilde durulması gerektiği ifade edildikten sonra tarihte Türk olan bölge insanının yeniden "ırki hüviyetleri"ni tanımları için kuvvetli kültür hareketleri, idari ve iktisadi tedbirlerle temsil [asimile] edilmelerinin elzem olduğu belirtiliyordu. Bunda muvaffak olmak için özetle şu tedbirlerin veyahut politikaların benimsenmesi gerektiği açık bir biçimde ifade ediliyordu:

1. Doğu bölgelerinde devlet bütçesiyle yatılı ve kuvvetli elemanlı köy okulları açmak, 2. Türklük merkezlerinde iktisadi hâkimiyeti ellerinde tutacak kuvvetli ticaret evleri kurmak, 3. Doğuya gönderilecek memurların seçiminde çok dikkatli davranmak, eğitim, sağlık vd. özlük haklarını iyileştirmek, yerli ve bilhassa Kürtlüğe mütemayil [eğimli] memurlara devlet kademelerinde yer vermemek, 4. Demiryolu hatlarının her iki tarafında "topl ve kuvvetli Türk köyleri" kurmak ve her yıl ihtiyaç dâhilinde muhacir yerleştirmek, 5. Ağa, reis, seyit ve şeyhlerin belli bir plan ve program dâhilinde aileleriyle birlikte Batı'ya iskân etmek, 6. Göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirmek, 7. Halkevlerine önem vermek, okuma evleri açarak halka ajans, gazete ve mecmua okutmak, bilgi ve kültüre hitap eden seyyar film ve temsil işlerine yer vermek ve Türkçe şarkı ve Türküler öğretmek, 8. Tahsildarlık, muhtarlık, bekçilik gibi işlerin Türkçe bilenlere ve Türküm diyenlere hasretmek, 9. Her kazada doktor, ebe ve sağlık teşkilatı bulundurmak.^[6]

Bitlis hakkında kısa da olsa bilgi veren raporlardan biri de Hasan Reşit Tankut tarafından 16 Ekim 1940 tarihinde hazırlanan rapordur. Tankut, Siirtlilerin "Cumhuriyet'in sarsılmaz ve yıkılmaz olduğuna inanmışa benzediklerini" söylese de Siirt'in henüz tam manasıyla rejime bağlı olmadığını da not ediyor: "Fakat bu vilâyetimiz Türk Milletinden bir parça olduğuna henüz inanmış değildir. Burası Ankara'ya takdir ve hayranlıkla bakıyor. Fakat gönlünden bir zerre bile verme[i]yor. Binaenaleyh

3 Şaygı Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Doğan Kitap, 5. Baskı, İstanbul, 2008, s. 31-32.

4 Öztürk, a.g.e., s. 32.

5 Tutanakların tam metni için bkz. Varlık, a.g.e.

6 Varlık, a.g.e., s. 29-32.

endişeli günlerde bu mıntıka için fazla dikkat ve ihtiyat ayırmak lazımdır." Bu durumun Bitlis için de geçerli olduğunu söyleyen Tankut, Bitlis hakkındaki gözlem ve tespitlerini şu cümlelerle ortaya koyuyor: Siird'in bu karakteristiğini Bitlis şehrine kadar takip edebiliriz. Şafii mezhebinin gevşemez disiplini altında ezilmiş olan Türk dilli Bitlisliler vatan muhabbetini din ve ayın çerçevesinden sıyrıp çıkaramadıkları için Türklüklerini ancak bir derviş vecdi içinde taziz edebiliyorlar. Fakat artık onlar Ankara'ya yönelmişler. Birkaç sene sonra, ileriye doğru beş on adım, onları da bir Sivas, bir Kayseri Türkü yapabilecektir. On iki on üç sene evvel burada his edebildiğim Mir Şeref ruhunu bu sefer duymadım. Şerefname'nin sahifelerini ve onun için de Kürt destanlarını artık okumadıklarını veya daha az heyecan duyarak okuduklarını sanıyorum. Bu sefer Bitlis'in çehresini oldukça munis buldum.⁷⁷

Bitlis hakkında bazı bilgilere CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal tarafından hazırlanan raporda da tesadüf etmekteyiz. 6 Mayıs 1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne atanan Esendal, 1942 yılının Eylül ve Ekim aylarında beş hafta sürecek Şark Vilayetleri gezisine çıktı. CHP Genel Sekreteri sıfatıyla Elazığ, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Antep, Maraş ve Malatya'nın da olduğu on iki vilayeti gezen Esendal, bölgedeki gözlemlerini Memduh Şevket Esendal'ın Doğu İllerine Yaptığı Gezinin Raporu adıyla raporlaştırdı.⁷⁸ Esendal, Van seyahati dönüşünde Bitlis'e uğradı. Tatvan'da kalan Esendal, Nemrut dağına çıkıp içindeki gölü göremediğine üzüldüğünü ifade ederek Bitlis'e geçti. Esendal, Bitlis'e dair gözlem ve betimlemelerini şu cümlelerle dile getiriyor: Bitlis'i bana çok öğmüşlerdi. Ben burayı daha açıklık bir yerde sanmıştım. Dağların daha yüksekçe bir yerine kurulmuş olsaydı bence daha güzel olurdu. Bitlis'i bir dar boğazın çukurları sırtları arasına yayılmış ve dağılmış buldum. Burada toplu bir şehir kurulabileceğini ve kurulsa güzel olacağını sanmam. Ayrı ayrı evler, bahçeler içinde köysü güzel bir yer olabilir gibi gördüm.

Doğruca Halkevine indik. Oraya toplanmış memurlar ile oturup şehrin ve çevresinin yemeklik ihtiyaçlarını görüşüp düşündük. Yüzde yirmi beşlerden topladıkları bu şehrin yemekliğine bile yetecek kadar çok değildi. Şimdiden Muş'un yardımını istiyorlardı. Burada yaptığımız hesaplara göre Bitlis'in yemlik ve yemeklik ve tohumluk olarak 1160 ton buğdaya muhtaç olduğunu Diyarbakır'a varınca Ticaret Vekâletine yazıp bildirdim. Buralara biraz tohum yardımı yapıldı ve yüzde yirmi beşler yerine bırakıldı ise de başkaca yardım yapılamadı. Bunun için bu kış sıkıntı içinde geçireceklerini sanırım. Nerelerden ne bulup yiyeceklerini bilmem. Benim gezdiğim bölgede bu Bitlis ile Hakkâri'nin durumu bu kış çok ağır olacağını sanırım.

Yeni yaptığımız Halkevlerini Van'da olduğu gibi Bitlis'te de tamire muhtaç halde gördüm. Bitlis Halkevi çatısı çok kar yağın yerler için yatkın yapıldığından biraz çökmüş gibi idi. Oralarda gezen Parti mimarı bunu görmüş ve zararsız bulmuş olması da beni rahatsız etti. Yeniden gelip görmesi ve çatıyı pekiştirmesi için emir verdim. Yaz tatili olduğu için Halkevinde çalışan öğretmen arkadaşların çocukları orada yoklardı. Yalnız Reis olan genç bir Müdür ile görüştüm. Bitlisli olan bu genç ile gene gençlerden Belediye Reisi ve Belediyede gördüğüm tüccar azasından birkaç genç, bana Bitlis'in adam bakımından yoksul olmadığı fikrini verdi.

Kış aylarında halkı bir yere toplamak kolay olma[ayacağını sanırım. Çok dağınık olan bu mahallelerin birinden kalkıp bir başkasına gitmek ve kadınları götürmek yalnız geceleri değil gündüzleri bile kolay olma[ayacaktır. Bunun için Bitlis Halkevimizin temsil ve konferansları pek parlak olma[ayacağını sanıyorum. Bu böyle olmaklar beraber Halkevi Reisi olan genci ateşli ve umutlu gördüm.

7 BCA, 490.01/1015.916.4.

8 Raporun tam metni için bkz. BCA, 490.01/571.2274.1. Esendal'ın raporu hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Nizam Önen, "Bir Tek Parti Dönemi Politikacısının Gözünden Cumhuriyet'in "Doğu" Meselesi ve Bürokrasinin Hali: CHP Genel Sekr. Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi", Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, S. 12, [Bahar 2011], ss: 153-198.

Bu adamların çalışmalarını artırmak için paraca yardımlarda bulunuyor ve istedikleri şeyleri yapmı[a]ya çalışıyoruz. Bitlis'te kaldığımız günlerde, ben Vali konağında kaldım. Abidin Özmen de Halkevinin bir odasında kaldı. Vali konağı çok elverişsiz olduğu için hem ben rahatsız oldum, hem de Vali ve evindekiler rahatsız oldular. Bu şartlar altında her gidilen yerden bir ayak önce kaçmak düşüncesi işi unutturacak kadar ileri gidiyor. Bizde her şehre ufarak olsun birer otelcik yapmak için, işe nereden başlamak doğru olacağını kestirebilsem çalışmı[a]ya hemen başlı[a]yacağım.

Her gidilen yerde kalınabilecek bir oda, yalnız bir kap yemek işini başaramaz isek gidip görmelerimizi ve istediğimizi yapamı[a]yacağız. Valinin evinde kalan, onun çoluğu, çocuğu ile tanışan, onun yemeğini yiyen, onu odasından ve yatağından çıkararak ben, ne kadar çalışsam, Valiye söz söylemekte çekingen ve hesaplı olduğumu görüyorum. Halkevlerimizde misafir kalmak da evlerde kalmaktan farksızdır. Yatak getiriyorlar, yemek getiriyorlar, para da almıyorlar. Yarın değiştirilmesini isteyeceğimiz adamların ekmeklerini yemiş, arkadaşlıklarını yapmış bulunuyorsunuz.

Yemeğe, içmi[e]ye bakmı[a]yarak ben söyli[e]yeceğim sözü söylemi[e]ye çalıştım ise de bunun üzüntüsünü de çektim.^[9] Raporlardan anlaşılacağı üzere Kemalist rejim, Vilayat-ı Şarkiy'e de olduğu gibi Bitlis'te de öncelikle Kürt nüfusun kesafetinden şikâyet ediyor. Buradan hareketle Kemalist elitler, bölge genelinde ve Bitlis'te Kürt nüfusun etkisini azaltmak için eğitim, kültür, ulaşım ve iskân politikalarını devreye sokuyor. Kuşkusuz, bu politikalarından murad edilen ise asimilasyonu daha ivedi ve etkili bir biçimde işleterek vilayette etnik, demografik, iktisadi ve kültürel üstünlüğü Türk nüfusun lehine dönüştürmek olduğu söylenebilir.

Feyzi Kalfagil Raporlarında Bitlis Vilayeti

Bitlis Merkez Kazası

Feyzi Kalfagil, raporun başında Bitlis ilinin merkez, Hizan, Mutki, Tatvan ve Ahlat olmak üzere dört ilçeden oluştuğunu ve merkez ilçesinin de merkez bucağı hariç Narlıdere, Çukur, Şimek ve Şetek diye dört bucaktan ve 124 köyden teşekkül ettiğini belirtiyor. Bitlis vilayetinin nüfusu hakkında da bilgi veren Kalfagil, Bitlis ilinin merkez ilçesi hariç diğer ilçelerin toplam nüfusunun 32.271, merkez ilçe dâhil vilayetin toplam nüfusunun 85.520 ve Bitlis şehrinin şimdiki merkez nüfusunun 12.002 olduğunu söylüyor. Kalfagil, vilayetin birinci umumi harpten evvelki nüfusuna ait hiçbir resmi malumatın olmadığını ve nüfus kütüklerinin istila zamanında tamamının "mahv" olduğunu, bazı zevattan alınan malumata göre şehrin harpten önceki nüfusunun 55.000 kadar olduğunu tahmin edildiğini ve bunun da üçte ikisinin Türk ve üçte birinin Ermeni olduğunu kaydediyor.^[10]

Bitlis şehrinin sakinlerinin çoğunun eskiden civar illerden geldiğini belirten Kalfagil, esnafın köylülerle alış-veriş yaparken Kürtçe konuştuklarını, hemen hepsinin Türkçe bildiğini, aralarında ve evlerinde yine Türkçe konuştuklarını, Bitlis iline bağlı köy ve bucakların halkının Kürt ve ana lisanslarının da Kürtçe olduğunu söyler. Devamında Kalfagil, Bitlis'te Cengiz zamanında, Buhara'dan gelme Özbek soyundan Gebol, Kako ve Şefkati diye üç ailenin mevcut olduğunu ve bu ailelerin parti ve halkevi yönetiminde görev aldıklarını ifade eder. Bu bağlamda Kalfagil, yeni kurulan parti idare kurulu üyesi ve Halkevi Başkanı Ziya Bey'in Gebollerden, idare kurulu üyesi yedeklerinden Kasım ise Kakelerden olduğuna dikkat çeker.^[11]

9 BCA, 490.01/571.2274.1.

10 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 2.

11 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 2.

Kalfagil, Bitlis merkez hakkında hazırladığı raporda "Ermeniler" alt başlığı altında Bitlis'teki Ermenilerle ilgili olarak şu bilgilere yer veriyor: İl makamından, Ermenilerin tekessür edip etmediklerini [artıp artmadıklarını] anlamak için 1934 ve 1944 senelerindeki miktarlarını sormuştum. Aldığım cevapta ilin 1934-1936 senelerinde ilçe olması sebebi ile bunların mevcudunu gösterir dosyanın bulunmadığı, ondan sonra yapılan tespit neticesine göre Ermeni iken ihtida etmiş il merkezinde 31, merkeze bağlı köylerde 4, merkezin Çukur bucağında 4, Şetek bucağında 2, Simek bucağında 32 ve ilçeleri Hizan'da 46, Tatvan'da 20, Ahlat'ta 3 ve Mutki'de 6 cem'an [toplam] 148 mühtedi mevcuttur, denilmektedir. Ancak ilin, ilçelerde gösterdiği mühtedi miktarlarını bunların kaymakamları tarafından bildirilen adetlere uymamaktadır.

Faraza il makamı Tatvan'da bunları 20 gösterdiği halde kaymakamın beyanına binaen ilçede 8 mühtedinin olduğu, il makamı cevabında Ahlat'ta 3 olan adetlerinin bura kaymakamının bildirisine göre 10'a yükseldiği, il makamınca mühtedilerin Mutki'deki sayıları 6 gösterildiği halde kaymakamı ilçede 27 evde 100 kadar Ermeni'nin mevcut bulunduğunu göstermiştir. Daha yakından takip etmeleri ve en son malumatı vermeleri dolayısı ile kaymakamların bildirdikleri rakamlardan daha sıhhatli olması muhtemeldir. İster il makamının ve isterse kaymakamların verdikleri miktarları ele alalım. Bunların yekûnlarının mühim olmadığı, yerli Türk veya Kürtlerle evlenip kaynaştıkları, bu itibarla durumlarının bizler için tehlikeli bulunmadığı anlaşılır.

Bitlis ilinde Yahudi yoktur.^[12]

Halkın ekseriyetle ziraat ve hayvancılıkla iştiğal ettiğini söyleyen Kalfagil, Bitlis vilayetinin ticari önemine dikkat çekerek şunları söylüyor: "Eskiden Bitlis şehri il havalisi ile Siirt ve Muş illerinin ticaret merkezi, Bağdat ve Şam gibi cenup mıntıklarından gelecek ticari malzeme için de Van, Erzurum ve Trabzon havalisinin transit merkezi olduğu, bu suretle ticaretini oldukça inkişaf etmiş bulunduğu, o vakitlerde Türklerden de zengin tüccarlar olduğu öğrenilmiştir. Bugün hicret dolayısıyla şehrin nüfusu halkı Diyarbakır, Elazığ ve diğer yerlere dağılarak azalmış, eski ticaret faaliyeti de kalmamış."^[13] Bitlis'in nüfusu, demografik yapısı ve ticari önemi hakkında bilgi veren Feyzi Kalfagil, akabinde Bitlis'teki tütün, bağcılık ve dokumacılık hakkında teferruatlı bilgiler veriyor. Kalfagil, meşhur Bitlis tütünüyle ilgili olarak şunları söylüyor:

Bitlis bölgesinin merkez ilçesi ile (bilhassa Simek bucağında) Mutki ilçesi ve Hizan ilçesinin Hirit ve İz köylerinde kadimen ve vasfı itibari ile (Doğu) tütünü namı altında, garbın (Aksihar) tütünleriyle mukayese edilebilecek evsafı haiz tütün yetiştirilmekte olup senelerin verdiği tecrübe ile hem ekin-ciler bilgilerini artırmışlar ve hem de yetiştirdikleri tütünlerin nefasetini ilerletmişlerdir. Son 3-4 senede hububatın kıymetinin çok artışı dolayısı ile halk tütün yerine buğday, darı ekmeye başlamış, tütünü ihmal ettiklerinden yalnız Simek bucağında 300 ton ve diğer yerlerle birlikte 450 tonluk istihsali 1943'te 50 tona inmiştir. İnhisar idarecisinin memlekette tütün ve sigara imal eder bir atölye tesis etmiş olmak, vaktinde avans dağıtmak, aldığı tütünlere iyi bedel (faraza 1943-1944'te kilosunu azami 270, ortalama 200 kuruştan almıştır) vermek vesaire gibi kolaylıklar göstermesi sureti ile halkı tütüncülüğe teşvik ve terkip eylemesi neticesi istihsal artmıştır. Muş da dâhil olmak üzere 1943 senesinde 68.727 kilo yerine 1944'te 200.000 kilo tütün alınmış ve böylece istihsal geçen seneye nazaran 3 misline yükselmiş ve halk memnun kalmıştır. Velhasıl Muş da dâhil olmak üzere Bitlis ilinin mezkûr yerleri, halk için tütün noktaı nazarından servet membaı teşkil edecek iyi bir tütün mıntıkası haline geleceği umulmaktadır.^[14]

12 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 3.

13 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 2.

14 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 3-4.

Kalfagil, Bitlis tütününü hakkındaki bilgilerden sonra Bitlis'te bağcılıkla ilgili malumat vererek Bitlis merkezde 60, Hizan'da 40 ve Reşadiye'de 20 olmak üzere toplam 120 dekarlık bir alana sahip olan Bitlis bağlarının bakımsız olduklarını kaydeder. Raporun devamında Kalfagil, Bitlis'teki bağcılıkla ilgili şunları söyler: Bitlis'te bağcılık 1500 rakıma kadardır; ondan sonra hiçbir üzüm tatlılanmaz ve olmaz. Bu rakım altında ilin bağcılığı eski ve yeni mühim mevki yer alır. Civarda bağ yetiştiren mın-tıka az olmak sureti ile üzüm her zaman müşteri bulmakta ve karlı olmaktadır. Mevcut üzüm Bitlis merkezine, Muş'a ve Van'a ihraç edilerek sarf edilmekte olup kurutma yapılmamaktadır. Eskiden Ermeniler zamanında Bitlis merkez ilçesinin Simek, Şatak, Narlıdere köylerinin hemen hepsinde bağ yetiştirilmekte ve gene teksirine devam edilmekte olduğu asarından meşhuttur. Bitlis kasabasında Dideban tepesi sırtlarında birçok bağlıklar tesis edildiği halde sonradan tahrip neticesinde hiç kalmadığı görülmektedir. Hali hazırda bağcılık yalnız Narlıdere bucağının Bucan, Kasrik, Kermeta, Riclek, Destumi köyleri ile Şetek bucağının Lirt ve Surin köylerinde yapılmaktadır. Başka da merkezde hatta kasabada da yoktur. Hizan ilçesinin Hakif bucağı merkez ve mücaviri köyleri ile Reşadiye bucağının Kesendere havalisindeki bazı köylerinde kısmen bağ yetiştirilmekte ve Hizanlılar Muş'a, Reşadiyeliler de ekseriyetle Van'a ihraç etmektedirler. Tımar ve bakım itibari ile kâmilan acemi olan halk ve çiftçi ne bağ tesisini ve ne de bağ yetiştirip bakmayı bilmemektedir. Daha ziyade bağcılığa heves olmaması için mühim tesir yapmaktadır.^[15]

Bitlis'teki bağcılık durumu ile ilgili bilgilerden sonra Kalfagil, dokumacılık hakkında bilgi vermektedir. Bitlis'teki dokumacılık hakkında Kalfagil, şu bilgileri paylaşmaktadır: İl merkezinde dokumacılığa heves vardır. Hizan, Mutki ve Tatvan ilçesinin Reşadiye bucağında köylüler kendi el tezgâhları ile yün ve kıldan elbise (şalü şapık: şal şalvar, şapık ise yelek ceketimsi bir şeydir ve gayet dayanıklı ve güzeldir.) dokumaktadır. 1942 yılında iktisat bakanlığınca ile gönderilen 55 tezgahın 22'si merkezde, 12'si Hizan'da, 10'u Ahlat'ta ve 3'ü Mutki ilçelerindedir. Bunların merkezdekilerin çalışma kabiliyeti iyidir. Hizan ilçesinin Hakif bucağının bazı köylerinde de bu tezgâhlarla dokuma yapılmaktadır. Diğer ilçelerdekilere hükümetçe verilen ipliklerin pahalı olmasından, kendi ördükleri ipliklerin de tezgâhların gelmemesinden çalışmamaktadırlar.

Tezgâhlar için her ay tezgâh başına hükümetçe ikişer paket iplik verilmekte ise de merkezde çalışanlara kâfi gelmemektedir. Bunlardan bazıları Mardin ilinde imal edilen ipliklerden almaktadır. Ancak bunlar pahalı ve kalın olduğundan hesaplarına gelmemektedir. Toprak mahsulleri vergisinden 1943 ve 1944 seneleri alınan vergilere bakılacak olursa 1944'te yalnız %10 vergi alınıp mecburi mübayaa [satın alma] olmadığı halde 1943'teki 1.309.166 kiloya yakın ve 178.794 kilo noksanı ile 1.130.372 kilo vergi tarh ve tahsil edildiği anlaşılır. Bu vergilerin 1943 yılında tahsili için 70.000 lira 53 kuruş sarf edildiği halde 1944 yılında 25.001 lira 56 kuruş noksan ile 45.653 lira 97 kuruş harcanmıştır.^[16]

Adilcevaz Nahiyesi

CHP Parti Müfettişi Feyzi Kalfagil, Bitlis merkez hakkındaki raporunun hemen akabinde Adilcevaz Nahiyesi ile ilgili teferruatlı bir rapora yer vermiştir. Raporunda Adilcevaz nahiyesinde beş sınıflı ve üç öğretmenli bir ilkokulun mevcut olduğunu belirten Kalfagil, geçmişte kaza olan Adilcevaz'ın yeniden kaza olmasının gerekliliğini şu cümlelerle ortaya koymuştur: Adilcevaz nüfus, iktisadi ve coğrafi vaziyet itibari ile kaza olacak bir yerdir. Esasen evvelce kaza imiş, bir müddet evvel Van'a ve 1926 tarihinde de Bitlis'e bağlı bir nahiyeye olmuş, anlatıldığına göre [1943 senesinde ölen 1255 doğumlu Diğiz mahallesi Mustafa adındaki şahıs kendisini bildiğinden beri Adilcevaz Belediye teşkilatı da olan bir kaza olarak gördüğünü söylemiş olduğuna bakılırsa bu yoldaki mazisini resmi kayıtla tes-

15 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 4-5.

16 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 5-6.

pit edememesine rağmen uzaklara götürmek mümkündür. Uzak köylerinden faraza Yorşin köyünden Adilceviz'a sekiz, Ahlat'a da dört ki tam on iki saatte kaza merkezine gidilmek zahmet ve diğer külfetlere katlanılıyor. Kaza olmasını bekleyip de merkez kentlerine dönecek yalnız Adana'da 30 ve diğer yerlerle birlikte 200 ev halkı varmış. Dâhiliye vekâleti de kaza olmasına kanaat getirmiş olduğunu söylemektedirler. Sonra 32 köylü Sarısu nahiyesi [1]927 tarihine kadar Adilceviz'a bağlı olduğu ve beş saat mesafede bulunduğu halde Ahlat'a uzaktır diye yedi saat mesafedeki Patnos kazasına bağlanmış. Adilceviz kaza olduktan sonra nahiyenin de yakınlığı bakımından eskisi gibi buraya bağlanması her bakımdan faydalı olacağına da anlatıyorlar. Partimizce bu meselenin takibi yerinde olur.^[17]

Kalfagil, Adilceviz nahiyesinin idari yapısı hakkında şunları söyler:

Adilceviz nahiyesi Van Gölü'nün şimali garbisinde evvela Van'a sonra da Ahlat kazasına 1936 tarihinde nahiyeye olarak bağlanmış, daha evvel de epeyce bir müddet kaza olarak bulunmuş, tarih boyunca mukadderatı daima Ahlat'inkinden farklı olmamış, onun iyi ve fena günlerine ortak olmuş, merkezi Diğiz (köy gibi ayrı), Kale boynu, Orta, Çayır, Drakpor, Hıdırşah ve Alaçatlı diye 7 mahalle 625 ev ve hepsi Türk 3.022 nüfustan ibarettir. Nahiyenin umum nüfusu 5.809'dur. 28 köylü vardır.^[18]

Kalfagil, Ahlat Kaymakamı Hulki Metin ile Adilceviz nahiyesi müdürü Nusret Onat'dan aldığı bilgiler doğrultusunda Adilceviz nahiyesinin nüfusu ve demografik yapısı hakkında şu bilgilere yer vermiştir: Ahlat Kaymakamı Hulki Metin'in beyanına nazaran 28 köyünden İran muhaciri olan Koçeri köyü Türk'tür, Haskündürük köyünün yarısı Türk, diğer yarısı Kürt'tür, Koğuş isimli köyü de tamamen Çerkez'dir, hepsi Türkçe bilirler. Geriye kalan 25 köyle Haskündürük köyünün yarısı Kürt'tür, % 70 Türkçe bilirler. Sekiz seneden beri Adilceviz'da bulunduğu için muhiti iyi tanımış bulunan ve itibarla ifadesi daha sıhhatli görülen nahiyeye müdürü Nusret Onat'a göre ise: Kaymakamın dediği gibi Koçeri köyü 1936 yılında Kars'tan gelme, 24 hanede 165 nüfus tamamen Türk'tür.

Halkı gayet çalışkan ve hakkı ile çiftçidirler. Bu köyde eskiden meşhur Kör Hüseyin Paşa oturmuş, hazineye ait olduğu için arazisi bu Kars muhacirlerine verilmiştir. Kogus köyü de Çerkez'dir. 1287'de Dağıstan'[dan] gelerek bu köye iskân edilmişlerdir. Ana lisanları Çerkezce'dir. Hepsî Türkçe bilirler. Ancak kaymakamın beyanına muhalif olarak Haskündürük köyünün yarısı değil hepsi ve Manik, Murhus, Uri, Cihangir, Afa deresi, Verangazi, Gül tepe, Ukarakol, Dizdar, Perto, Aygır gölü diye 12 köydeki halkın esasları Türk'tür ve yerlidirler. Köy arazileri de kendilerine aittirler. Soyca Türk oldukları halde civar yerlerden gelen ve yerleşen bazı Kürtler'in tesiri altında Kürtçe evlerinde bile hâkim olmağa başlamıştır. Fakat hemen hepsi Türkçe bilirler. İsimlerinin çoğu Türkçe olan ve halkının da hepsi Türkçe bilen bu köyler ahalisi eski devirlerin ihmalkâr hareketleri neticesi Kürtleşmek gibi elim akibete uğradıklarına ve şarkın bütün Kürt olan halkının da bu şekilde Kürtleştiğine canlı bir misal olabilir. Nahiyeye müdürünün Kaymakama aykırı olan beyanlarından birkaçı da: Kazıp köyünün 26 evinden 14 ev (tahminen 100 kişi) halkı Kars'tan gelme Türk, diğerleri civar vilayetlerden gelme Kürttürler. Aşağı Suphan köyünde 1936'da İran'dan iltica ederek iskân edilmiş 12 hane (tahminen 15 şahıs) halkı Kars'tan gelme Türk'tür, diğer 16 ev Kürt'tür. Orans, Parkat, Arın, Karakeşişi, Eşkesorikli, Norşin, Peşne kömür, Yukarı Suphan ve Anşakpur adlı on köyü de tamamen Kürttürler. Arazileri Ermenilerden kalmadır. Henüz tevzi edilmemiştir. (...)Yine nahiyeye müdürünün verdiği listeye göre biri erkek, altısı kadın olmak üzere ihtida etmiş ve Türklerle evlenip kaynaşmış yedi Ermeni mühtedisi vardır.^[19]

17 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 9-10.

18 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 8.

19 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 8-10.

Adilcevas nahiyesinin nüfus ve demografik yapısının akabinde Kalfagil, Adilcevas'ın iktisadi yapısı hakkında bilgi vermektedir: Adilcevas'da meyvecilik rağbettedir. (...) kayısı, ceviz, kiraz, vişne, elma, armut, kara ve ak dut yetiştirilmektedir. Bilhassa kayısı taze ve kurutulmuş ve cevizi olduğu gibi civar köylere Malazgirt, Bulanık, Erciş, Tutak kazaları ile Bitlis'e sevkle satar ve zahire yağ veya yün ile mübadele ederler. Nahiyenin şimalinde Sütöy yaylası vardır. Hayvancılıkla (koyun, keçi, sığır, manda besleyerek) geçinirler. Edindikleri yağ, peynir ve yünü merkez nahiyeye götürüp veya gelen tüccarlara satarlar.^[20]

Kalfagil, Adilcevas'ın en mühim sorununun sıtma olduğunu söyler:

Adilcevas'ın en mühim dertlerinden biri merkezinde % 50 nispetinde sıtma bulunmasıdır. Sebebi evlerin Van gölü sahiline muvazi olarak uzadığı üç kilometrelik sahil kısmının baştan aşağı bataklık oluşudur. Müteaddit defalar ait olduğu vekâlele yazılmış, ancak mahallinde tedbir alınması tavsiye edilmiştir. 1944 Mart ayında halkın himmeti[yle] ¼ kısmına kanallar yapılmış ise de derince, geniş ve fenni şekilde açılmadığından (makine ve bu işten anlayan fen erbabı ve işçi olmadığı için) bunlar çökmüş ve yine o yerler bataklık haline gelmiştir. Sıtma bura halkını kasıp kavurmaktadır. İcap eden fedakârlığın yapılması elzemdir.^[21]

Feyzi Kalfagil, Adilcevas raporunda son olarak nahiy müdürü, belediye reisi ve karakol komutanı hakkında bazı bilgilere yer vermektedir. Nahiy müdürü Harputlu Nusret Onat'ın çok temiz, namuslu, işgüzar, çalışkan, halkça sevilmiş, muhiti kavramış ve tecrübeli biri olduğunu ve maaşının arttırılmasının yerinde olacağını söyler. Belediye reisinin halktan, eski bir kahraman beylerinden temiz, dürüst, hamiyetli olarak tanınan ve sevilen Bekir Yiğit olduğunu söyler. Kalfagil, reisin ilkokul mezunu 35-36 yaşlarında olduğunu ve nahiyede suyolları, patika ve her mahallede hela yaptırdığını; fakirlere çok yardım ettiğini ve belediye reisliğini de 30 lira maaşla ifa ettiğini kaydeder. Mali vaziyeti müsait olduğu halde bu miktar para ile hizmet etmesinin de reisin feragatini gösterdiğini söyler. Son olarak Kalfagil, nahiy karakol komutanının Erganili Zülfükar Alpor olduğunu ve çevrede temiz, namuslu ve vazifenas olarak tanındığını ifade eder.^[22]

Ahlat Kazası

Muş bölgesi müfettişi Erzincan milletvekili Feyzi Kalfagil 6 Aralık 1944 tarihli ve 36 sayılı raporunda Ahlat kazasının umumi durumu hakkında bilgi vermiştir. Kalfagil, Ahlat'ın coğrafi, idari ve demografik yapısı ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir: Ahlat Van gölünün garp tarafındadır. Şarkın'da göl, şimalinde Süphan dağı ve Malazgirt, garbinde Bulanık ovası ve cenubunda Nemrut dağı vardır. Hafif meyilli bir arazi üzerinde kurulmuştur. [1]940 sayımına göre umum nüfusu 12.519, merkez kazasının nüfusu 2.857'dir. Adilcevas ve Misk diye iki kazası, 55 köyü, 1600 kilometre murabbası arazisi vardır. Nüfus kesafeti [yoğunluğu] 7,8'dir.

Merkez kasaba, yekdiğerinden epeyce ayrı, Ergizan, Harabe şehir, Tahtı Süleyman, Tunus, Kırkar kale, İki kubbe ve Kulaksız diye mahallelere ayrılmıştır ve tamamen Türk'tür ve Türkçe konuşuyorlar. Kaza merkezinin mevcut 12 köyünden 6'sı, Hınıs, Patnos, Sıfrasor, Sor, Kuşhane ve Esonk köyleri Türk'tür. Bunların içlerinde rençberlik sureti ile yerleşen Kürtler de bulunur. Geriye kalan diğer 6 köyü aslen Kürt'tür. Bunların da % 70'i Türkçe biliyorlar.

20 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 9.

21 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 10.

22 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 10-11.

Adilcevas nahiyesinde merkez 7 mahallesi ile 28 köyünden İran muhaciri olan Koçeri köyü Türk'tür, Haskündürük köyünün yarısı Türk, diğer yarısı Kürt'tür. Kagus isimki köyü de tamamen Çerkez'dir, hepsi Türkçe bilirler. Geriye kalan 25,5 köyü Kürt'tür. % 70'i Türkçe bilirler. Misk nahiyesinin merkezi de % 100 Türkçe bilmekle beraber aslen Kürt'tür. Mevcut 15 köyünden Türkçe de bilen Hulik, Develik, Yoğurtiyemez ve Akçaviran isimli dört Çerkez köyü vardır. Diğer 11 köyü Kürt'tür.

Şu hale göre Adilcevas'daki Koguz köyünü de Misktekiler'e ilave edersek bütün Ahlat çevresinde 5 Çerkez, 6 Ahlat merkezinde, 1,5 Adilcevas'daki 7,5 Türk ve 42,5 Kürt köyü mevcut olduğu anlaşılır. (...) Bütün Ahlat'ta Bitlis Valiliği'nin verdiği cevaba göre 3, Ahlat kaymakamına göre ise 9 kadın, bir erkek ki on Ermeni mühtedisinin mevcut ve bunların da Türklerle evlenerek kaynaştıkları anlaşılmalıdır.^[23] Akabinde Kalfagil, Ahlat'ın tarih boyunca yaşamış olduğu istilalara ve yıkımlara rağmen ortaçağdan itibaren Türk olduğunu ve Türk kaldığını ancak son zamanlarda halkın önemli bir kısmının çeşitli sebeplerle göç ettiğini, kalanların ise fakir olduklarını belirterek Ahlat'ın eski önemine kavuşması için hükümetin kazaya "ehemmiyet" vermesinin elzem olduğunu şu cümlelerle dile getiriyordu: Evliya Çelebi'nin mahalleleri birbirine bağlar ve bahçelerle bitişik olduğunu söylediği Ahlat Orta Çağ'ın büyük şehirlerinden biri ve kültür merkezi imiş.

Mevkiinin, büyük göçler yolu üzerinde bulunması hasebi ile tarihte çeşitli vakalara sahne olmuş, çok defalar imar görmüş, yakılmış, yıkılmış, türlü kılıklara girmiştir. Gâh iyi gâh fena günler geçirmiş, sayısız sahip değiştirmiş, birçok tesirlere maruz kalmış olmasına rağmen değişmeyen, bozulmayan ve olduğun gibi kalan bir karakteri vardır: Türk'tür.

Hakikaten şarkta Türk kalan Van, Diyarbakır ve saire gibi kendisi de Türk olan hüviyetini etrafı Kürtlerle muhat olduğu halde hiçbir gün kayıp etmemiş, çağlar boyunca milli varlığını korumak imkânını daima bulmuştur. (...) Bir zamanlar bir uca ta Erciş kalesine dayanan bu mamur ve geniş Türk yurdu anlattığımız sebeplerle bu gün maalesef mütevazi bir kasaba halindedir. Halkı muhtelif sebeplerle göç etmişlerdir. Bu gün içinde kalıp da yaşayanlarının umumiyetle fakir ve memleketleri gibi ihmal edilmiş oldukları bir hakikattir. Türklük için beşik ve kale olan bu diyara ve onun halkına çok ehemmiyet vermeli, cumhuriyetin feyizlerinden şimdilik hiç olmazsa bir köy enstitüsü açılarak buraya bir canlılık ve faide temin etmelidir.^[24]

CHP Parti müfettişi Kalfagil, kaza merkezinde iki ve Adilcevas nahiyesinde bir olmak üzere kazada toplam üç okulun bulunduğunu; Misk nahiyesi ile köylerinde hiç okul olmadığını belirterek kazayı dolaşırken karşılaştığı ihtiyar çiftçilerin Cumhuriyet yönetimine olan bağlılık ve memnuniyetlerine de yer veriyordu: Merkezin harman yerlerinde dolaşırken 60 ile 70'lik çiftçi ihtiyarların eski zamanla cumhuriyet devrini, bilhassa asayiş ve sükûn bakımından mukayese ederek memnuniyetlerini izhar etmekte oldukları ve canımız, malımız hükümetindir, razıyız Allah serfiraz etsin, ona zeval vermesin, eskiden eşkiya korkusundan hiçbir şeyimizden emin değildik, dedikleri de bir hakikattir. Ancak sükûn ve asayiş temin etmek kafi gelmez, kendilerini müreffeh kılacak çareleri aramalı ve bunları tatbik etmeliyiz. Bu çiftçiler bu sene toprak mahsulleri vergi tarhındaki usulü de geçen senesine nazaran fazlaca beğendiklerini söylemişlerdi.^[25]

Ahlat'taki bazı ihtiyar insanların Cumhuriyet yönetimine bakışıyla ilgili bilgilerden sonra Kalfagil, raporda Ahlat'ın yöneticileri hakkında bilgilere yer veriyordu:

23 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 13-14.

24 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 13-14.

25 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 14.

Kaymakamı Hulki Metin [1]933 mezunu, İstanbul'da doğmuş, eski İstanbul hâkimlerinden Mehmet Zarif'in oğlu, 30-35 yaşlarındadır. Bu zat Karaburun ve Arpaçay kaymakamlıklarında da bulunmuş, sebebini tespit edemediğim bir yolsuzluğundan ötürü bir müddet vekâlet emrinde kalmış, kendisini beğenmiş, muhiti hakir görmekte ve şark hizmetine ben talip oldum, istesem gelmezdim, demek sureti ile dayanağı olduğunu ve bu hizmetimden nasıl olsa bir sene kaldı, o da bitecek, deyip bu hizmeti angarya ad ve iş yapmak niyetinde olmadığı, gölde banyo yaptığından saçlarının sarımtırak olduğu ve saireyi jestlerle ifade eden, kelimenin tam manasıyla züppe bir kimsedir. Daire mesai zamanının büyük bir kısmının alenen tavlâ oynamakla geçirmektedir. Halk nazarında kıymeti sıfırdır.

24.08.1944'de Ahlat'a gittiğim zaman kendisinin tahminen iki aydan beri Halkevimizin üst kattaki reis odasını işgal ettiği ile yatıp-kalkmakta olduğunu gördüm. Birkaç kişi Z. T. isminde halkça kötü tanınmış bir kadının ara sıra temizlik yapmak ve çamaşır yıkamak maksadı ile Halkevine gelerek üst kata çıkıp bir iki saat kadar kaldığını ve gürültü yapıyor gibi çıkışmaları olan kaymakamdan korktukları için yukarı kata çıkamadıklarını, fakat zahiri hal kaymakamın bu kadınla münasebette bulunduğunu gösterdiğini söylemişlerdi. Yaptığım diğer tahkikata göre bu kadının Halkevine ara sıra çamaşır ve oda temizliği maksadı ile geldiği ve halkın da Halkevine şüphe ve şayia dolayısı ile zina damı ismini verdikleri tahakkuk etti. Ancak Halkevinde kaymakamın bu kadınla temasta bulunduğunu hiç kimse kat'i bir delile istinaden söyleyemedi. Yaptığım tahkikattan kuşkulanan kaymakam kadınla kendisinin münasebeti olmadığını ifade etmek sureti ile diğer birileri temasını ima etmişti. Hakikaten bu kadının Hükümet doktoru[i]le münasebeti olduğunu söyleyenler de vardır. Bu kadın aynı zamanda bir mahalle muhtarındır ve ikinci gidişimde dispansere hademe olarak da alındığını duydum. Ahlat'ta Bitlis mebusları ile bulunan Vali Asım Türelî'ye de keyfiyeti anlatmıştım. Bana kaymakama Halkevini tahliye etmesini bir ay evvel kendisinin de söylediğini, karısı henüz gelmemiş olmakla beraber evli olduğu için bu kadınla münasebetine ihtimal vermediğini, ancak kaymakamın Halkevinin bir odasını daimi şekilde işgal etmesi ve böyle kötü ahlaklı olarak tanınmış bir kadını velev ki diğer maksatlarla eve getirtip dedikodulara sebep olmasını doğru bulmayarak dönüşümde birinci Umumi Müfettiş sayın Avni Doğan'a anlatmış, o da derhal tahliye etmesi için kendisine bir şifre çekmişti. Kaymakam bundan gücenerek Halkevi reisliği vazifesinden hiçbir esasa istinat etmediğini, esasen benim de kendisinden hoşnut olmadığını anladığını (hâlbuki ben işin hakikatini incelemekten başka bu hususta hiçbir şey söylemiş ve ima etmiş değilim), ve Halkevinden alakasını külliye kestiğini ve benim teveccühümü kazanan Hususi Muhasebe memuru İbrahim Yurddaş'a (benim teveccühümü kazandığı yolunda bir imanın dahi bulunmadığına bakılırsa bu kısmı da hırs ve gadap neticesine yazmış ve haline bakmadan güya istihza yolunu tutarak kendi kıymetini bir kere daha meydana koymuştur.) bu vazifeyi terk ettiğini umumi müfettişliğe yazıp Halkevinden ayrılış olduğunu öğrendim.

Üç ay kadar yatıp kalktığını ve son gidişimde de evinde bir lüksünü kullandığını bildiğim bu şahsın Halkevi ile külliye alakamı kestim, şeklindeki cevabından sonra da sözünde durmayarak Halkevinin lüksünü kullanmak sureti ile müteneim olması menfaatine ne kadar düşkün olduğunu ve Halkevi işleri ile yalnız yatıp kalkmak ve her şeyinden istifade etmekten başka alakası olmadığını ve istifadesine mani olunca da türlü türlü hezeyanlar savurmakta ve bu husus Halkevi ile külliye alakamı kestim şeklinde partinin kendi hükümet adamına yakışmayan ve parti ve onun kültür ocağına verdiği kıymet derecesini gösteren telakkilerini ifade etmekte beis görmemiş bulunduğunu açıkça göstermiştir. Hulasa bu zat orada oyun oynamak ve göle girmek gibi eğlenceler ile gün geçirmekte ve kaymakamlık vasıflarından hiçbirisinde mevcut bulunmamaktadır.

Selefi olup Kula kaymakamlığına nakledilen Feyzi Tugay'dan da biraz bahsedeyim. Malatyalı ve İçel Mebusu Şefik Tugay'ın kardeşi olan bu zatı geçen sene Ahlat'ta görmüştüm. Bu sene temas ettiğim halkın bir kısmı bunun hemşerisi olan ve ekmek, çay ve şeker tevsiindeki suiistimalinden hakkında takibat yapıp evvela tevkif ve sonra da saliverilen İsmail İpekçi'yi himaye ve aleyhinde şehadet

edenleri tehdit ve hatta dövdüğünü, asabiyülmizaç olduğunu herkese sövüp saydığını ve Atatürk'ün ölüm gününde biraz geç kalan adliye başkatibi Yusuf Polat'a siktir eşekoğlu eşek burası mahalle kahvesi midir, diye hakaret ettiğinden duruşmasının Bitlis asliye ceza mahkemesinde devam ettiğini söyledikleri gibi temiz, doğru bulunduğunu anlatanlar da vardır. Bu zat daha ziyade Vali ve sonra Bitlis müddei umumisi tarafından da kabahatli olduğu söylenen eski hâkim Nail İnal ile de geçinememiş ve onu da dövmek teşebbüsünde bulunmuştur. Görüştüğüm bütün halk halen Gördes'e nakil edilip giden eski hâkimleri ismi geçen [1]939 mezunu, İzmirli Nail İnal'ın vazifesine temiz ve doğru olmak gibi birçok vasıflarından bahsederek memnuniyetlerini beyan etmiş ve bir kısmı eski kaymakam Feyzi Tugay'ın halka fena muamelesini tenkit etmesi neticesi aralarının açıldığını söylemişlerdir. İkinci gidişimde bu hâkimin ayrılarak yerine Maden Hâkimi Sabri Çınar'ın gelmek üzere bulunduğunu öğrendim. Burada ismi geçen kaymakam Feyzi Tugay'dan iki evvel kaymakamlık yapan ve halen Diyarbakır Vali muavini bulunan Mazlum Yöğül'den sitayişle bahsetmeden geçemeyeceğim: Ahlat'ta ancak altı aylık kısa bir zamanda 22 dükkan, Halkevi ve belediye binası yaptırıyor.

Muhitin rengine uygun taşlarla ve göle yakın, muvazi ve bir sıra halinde yapılmış bu eserler ve bilhassa Halkevi binası görülmeğe değer bir tarzdadır. Maalesef ayrılması ile çok güzel olan salonun üst kısmı seneler geçtiği ve dört kaymakam değiştiği halde örtülmemiştir. Bu da iyi idarecilerle ihmalkâr, gün geçirenleri açıkça göstermektedir.

Binaların inşasında bizzat nezaretle çalışmış, betonları yaparken eli berelenmiş, eldiven takmış, yırtılmış yine uğraşmış, hatta bir aralık duvardan düşecek olmuş, yakalanarak kurtarılmış, eski çarşı yerinin yeni yapılan yere naklinden mutazarrır olanlardan üç kişinin şikâyet, üstelik bunlardan birinin lisanen tecavüzüne maruz kaldığı halde yine eserlerini itmama gayret sarf etmiştir. Bu gün Ahlat'ta yenilik namına ne varsa onundur. Hatta sahil kenarına diktirdiği yüzlerce akasya fidanları girmesiyle terk ve kurumuştur. Bu arkadaşı mümkün ise takdir zammında tebrik etmeli ve imar kabiliyeti olan bir kazaya kaymakam ve hatta bir vilayete vali gibi müstakil bir vazifeye aldırıp istifadeye çalışılmalıdır. Jandarma komutanı yüzbaşı Celal Ertekin'dir. Aslen Dağıstan'lıdır. Bursa'da büyümüş ve Mutki'den naklen gelmiştir. Hediye kabul ve halktan çok ucuza yağ ve saire temin ettiğini ve bir yaralanma hadisesinden de para aldığını duydum.

Hükümet hekimi Vehbi Göksel'dir. Ezine'lidir. Yaralama hadisesinde jandarma komutanı ile müştereken para ve evlenme muamelelerinden kanunsuz olarak 15 lira kadar aldığını işittim.^[26]

Hizan Kazası

Feyzi Kalfagil'in hazırladığı raporlardan bir diğeri, Hizan kazasının umumi durumu hakkındaki bilgileri ihtiva etmektedir. Raporun başlangıç bölümünde Kalfagil, Hizan ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir: Hizan kaza heyeti umumiyesi, Sinagir, Ava Berhan, Hıştır ve Panor dağ silsileleri ile çevrili bir mıntukadır. İki nahiyesi, 127 köyü, 11.170 nüfusu vardır. Hizan kaza merkezi Karasu namı ile anılır ve aşağı yukarı Karasu diye iki kısma ayrılır. Aşağı Karasu yan yana olan Nevalkere ve Mehmedeciran isimli iki tepenin eteklerinde topluca ve anfiteatr şeklinde yapılmış, kerpiçten evlerden ibarettir. Hükümet konağı da burada bulunmaktadır. Yukarı Karasuyu ise belediye hududu dâhilinde ve fakat aşağı Karasu'dan ayrı bulunan diğer bir mahallesi teşkil etmektedir. Her iki Karasu 135 evden ve [1]940 sayımına göre memurlar da dâhil 420 nüfustan ibarettir. Tahminen merkezde % 35, nahiyeye ve köylerde % 10 nispetinde Türkçe bilirlir. Ana lisan Kürtçedir. Yaşayışları çok basittir.

26 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 15-18.

En çok kumdarı, sonra mahlut, buğday çok az ak darı ekip yerler. Şalü şapık denilen yün ve keçi kıldan dokunmuş, şalvar ve yekek ceketimsi bir şeyle ayaklarına harik denilen alt kısmı kendirden ve üstü kıldan örülmüş sağlam ayakkabı giyerler. Mutki yaylalarında da yazın konaklayan Alikan aşiretinin bir kısmı buranın Karültin ve Ava Barkan yaylalarında beş ay kadar kalırlar ve kışın Siirt'in Garzan kaza mıntıkasına giderler. Bu kabilenin Siirt'ten göçer olduklarına dair aldıkları nüfus teskerelerini bahane telakki ederek Mutki askerlik şubesi reisi ile Bitlis askerlik daire reisi taraflarından askere sevk edilmedikleri ve suistimallere yol açıldığını Mutki raporunda arz etmişim.^[27]

Kalfagil, Hizan'ın adli durumu hakkında bilgi verirken kazada asayişin berkemal olmakla birlikte bir sene içerisinde sadece birkaç münferit olayın meydana geldiğini söyler: "Derdest 6 ceza, mütebakisi hukuk olmak üzere 38 dosyası var. Bir senede iki öldürme olmuş, 6 ceza davasının ekseriyeti hırsızlıktır. Ceza davasının bilhassa azlığı halkın iş ve gücü ile meşgul olduğunu ve kanunlara ve hükümete muti bulduklarını göstermektedir."^[28]

Feyzi Kalfagil, Hizan'la ilgili hazırladığı raporun son bölümünde Hizan'daki yöneticiler hakkında bilgi vermektedir. Kalfagil, konuyla ilgili olarak şunları söyler:

Kaymakam Cavdet Yurddaş isimli genç, anlayışlı, çalışmak isteyen bir arkadaştır. Eski Hakkâri valisi Fuat Yurddaş'ın kardeşidir. Sulh hakimi Celal Özülgün Bitlis hakim muavini iken orada diğer bir arkadaşının işgalatına kapılarak reise karşı gelmiş olduğu için Hizan'a salahiyyetle (bu tabir adliyyede vekalet kelimesinin mukabilidir) gönderilmiş. Kendisini iyi bir genç olarak gördüm. Bitlis müddei umumisi Asım Erkan da temiz fakat tecrübesiz olduğunu ve Bitlis'te iken diğer bir arkadaşının işgalatına kapılarak reise karşı gelip ahenksizliğe sebep olduğunu söyledi. Jandarma komutanı yüzbaşı Çankırlı Mehmet Aşıcı vazifesinde olduğu için göremedim. Aleyhinde söylenen yok. Kazanın memur bakımından ahengi şimdilik iyidir.^[29]

Mutki Kazası

CHP Muş bölgesi parti müfettişi Feyzi Kalfagil'in Bitlis dosyasında hazırladığı son rapor Mutki kazasının umumi teftişine ait bilgiler ihtiva ediyor. Raporun sonuç kısmında Kalfagil, "Şark'ın mahrum yerlerinden biri olan" Mutki'ye Halkodası yapmanın elzem olduğuna vurgu yaparak raporunu nihayetlendiriyor. Raporun hemen girişinde Kalfagil, Mutki ile ilgili şunları söylüyor:

Umum nüfusu 19.733, nahiye adedi 3 ve köy miktarı 102 olan bu kaza merkezi, Şeyh Ömer dağlarının şimal eteklerinin (Salman kolu) bitiminde yeni yapılmış güzel bir hükümet dairesi ile bu binadan en son evleri sağ ve sollu yaya olarak on beşer dakika çeken Nizin, Miritok ve Abutak diye üç mahalleden ibarettir. Çok seyrek olan evlerinin adedi memurların 8 evi de dâhil 49'dur. Kerpiçten yapılmış ve gayrı sıhhidir. On adet memur evi yapılmak tasavvuru vardır. Bu çok isabetli bir iş olacaktır. Memurlara aile efradı yekûnu olan 100 şahsı hariç tutarsak merkezin yerli nüfusu 293'tür. Bunların % 30'u Türkçe biliyor. Huyut nahiyesinin Muş'a yakınlığı ve orayla teması dolayısı ile % 40'ı Türkçe bilmektedir. Diğer nahiye ve köylerinde bu nispet çok azalmaktadır.

Akdarı ve kumdarı (gilgil) fazlaca, buğday çok az ekilmekte, arpaya ise hiç rağbet gösterilmemekte ve Huyut nahiyesinde iki seneden beri mısır ziraati yapılmaktadır. Halkın yedikleri darı ekmeğidir.

27 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 20.

28 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 20-21.

29 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 21.

Şalı şapık denilen şalvar, yelek veya ceketimsi ve keçi kılından ve koyun yününden dokunulmuş elbise ile bir nevi sandal veya pantolonsu ve altı kendirden ve üstü kıldan örülmüş ayakkabı giyerler. Hayvanlarına çıra dedikleri gilgil sapı ile meşe yaprağı yedirmektedirler.^[30]

Kaza hakkındaki bu bilgilerin akabinde Kalfagil, kazadaki, etnik gruplar, konuşulan diller ve kazadaki aşiretler ile ilgili bilgiler vermektedir:

Mutki'nin bütün bölgesinde ana lisan olarak Kürtçe, Zazaca ve nispeten Arapça konuşuluyor. (...) Hizan'da Bitri, Şigo, Tarman, Buban, Mirsel, Kola, Tap, Şin, Vele, Mahmut, Keyboran, Azde, Şefkat, Musi, Teter, Celali, Kaşak diye 17 aşiret vardır. Zazalar kadın, erkek üç bin kişi kadardır. Meydan, Merment, Niç, İrengoti, Funut, Keyburan, Herpus, Totak, Virkok, Mezraa, Salansor, Kavlikan, Yukarı Aspincir, Hersan, Tork, Irak Tatarik, Urus, Nizin köylerinde otururlar. Bunlar beş aşiret halindedir. Onlar da Buban, Kusan, Keyburan, Yaman ve Zenderlidir. Rivayete göre Mutki'nin Hersan köyünde beş kardeş varmış. Bu beş kardeş yukarıda mezkûr köylere dağılarak çoğalmış ve bu beş aşireti meydana getirmişlerdir. Hepsi aynı lehçeyi konuşurlar. Zazaca'da Kürtçe ve Türkçe kelimeler vardır. Edebiyatları yoktur. Allah'a taparlar. Peygamberleri Muhammed'dir. Kur'an mukaddes kitaplarıdır. Allah'a Allah derler, yani Palu ve havalisindeki Zazalar gibi homa, homay, homayto demiyorlar, buradaki Zazalar (dümbüli)dirler. Dinlerine de dümbüli diyorlar. İzafe edilecek bu isimle bir mevki veya köy olmadığı, ancak zazaca dilinin ismi dümbüli olduğu için kendilerini böyle anmaları neticesi çıkarılabilir. Mutki'nin Sason'a yakın kısımlarında Şeyho ve Bidri aşiretleri Arapça konuşurlar. Kürtler Zazalarla Arapların oturdukları köy ve teşkil ettikleri aşiretlerden gayrisini ve geriye kalan nüfusunu teşkil ederler. Lisanlarının esası Farsçadır. Türkçe kelimeleri de muhtevî karışık bir lisandır. Edebiyatı yoktur. Dinleri Zazalarınkinin aynı ve şafiidir. (...) Mutki kaymakamlığına göre Niç köyünde 8, Mermer köyünde 6, Kinza köyünde 2, Aspincir köyünde 3, Huyut nahiyesinde 8, Kiceman 27 evde nüfusları tahminen 100 kadar Ermeni vardır. Hâlbuki Bitlis vilayetinin cevabında Mutki'de 6 mühtedinin mevcut olduğu bildirilmiştir.^[31]

Kalfagil, bölgedeki göçebe hayattan dolayı kazada binlerce kaçak askerin varlığından bahsetmekte ve bunda askerlik şubeleri ile jandarmanın da etkisinin olduğunu söylemektedir: Kışın Siirt'te, yazın Bitlis'te konaklayan ve Kürtçe konuşan 400 çadır halkından mürekkep Alikan aşireti vardır ki (bir kısmı Hizan yaylalarında da kalır) ellerinde Siirt nüfusundan göçer olduklarına dair alınmış nüfus teskerelerine istinaden ora askerlik şube reisi binbaşı Nuri Okan ve bu sevk etse bile Bitlis askerlik dairesi reisi Tuğbay Nusret onları menfaat mukabilinde ve 1111 numaralı askerlik kanununun 2. maddesinin 12. fıkrasının yanlış tatbik ederek ve askere sevk etmeyerek vazifelerini suiistimal etmektedirler. Böylece Siirt de dâhil benim bölgemde 15000 asker kaçığı olduğunu haber aldım. Bunda halkın mümanaat göstermesinden ziyade bilhassa askerlik şubelerinin ve biraz da jandarmanın dahli vardır.^[32] Kalfagil, Mutki'de asayiş ve nizamın mükemmel olduğunu bunun temel sebebinin de halkın iş ve gücünde olup kanunlara muti olmalarına bağlar:

Adliyesinde iki senede bir öldürme, üç beş hırsızlık, on kadar fiili müessir olduğunu, davaların çoğunu her yerde olduğu gibi ahkâmı şahsiye ve arazi meselelerinin teşkil ettiğini, ceza evinin olmadığını, esasen infazı lazım gelen dört ilam bulunduğunu, kiralanın bir yerde hasat sonrası bu cezaların infaz edileceğini hâkim söyledi. Ceza davalarının bilhassa böyle bir yerde öldürmek, hırsızlık ve müessir fiillerin hemen hiç denecek derecede bulunması asayiş ve nizamın mükemmeliyetine ve halkın

30 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 23.

31 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 23-25.

32 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 24-25.

iş ve gücünde meşgul ve kanunlara muti olduklarını dalalet eder.^[33] Mutki raporunun son bölümünde Kalfagil, Mutki'deki yerel bürokratlar hakkında şu bilgileri paylaşıyor: [Mutki'nin Kaymakamı] Akhisar Geyvesinden, hukuk mezunu, tahminen 35 yaşında Şerafettin Davran'dır. Zeki, vaziyeti kavramış olmakla beraber biraz palavracı gibi görünüyor. Halk aleyhinde bir şeyler söylemedi. Ancak birbirlerini zahiren idare etmelerine rağmen hâkim Hasan Ali Vural kendisinin daha evvel harbiyeden arkadaşı olan jandarma komutanı Mehmet Müfit'le elbirliği ederek halka şiddet politikasını takip ettiklerini ve hatta suiistimal yaptıklarını ve bekâr olan kaymakamın jandarma komutanının karısı ile münasebette bulunduğunu ima yollu anlattı.

Ankara hukuk mezunu olan bu hâkim Hasan Ali Vural eşhası mütegayyibeye [kayıp şahıslara] ait yerin sebze ekmek için kendisine idareye verilmesinden muğber olduğu ve haddi zatında kendisinin de salahiyetinden istifade ederek ufak tefek menfaatler temin ettiğini duydum. Jandarma komutanı ismi geçen Müfit Tarkan'dır. Harbiye mezunu, yüzbaşı ve gençtir. Kaymakamla harbiyeden arkadaş olur samimi görüşüyorlar. Sui istimalini kimseden işitmedim.^[34]

Sonuç

Erken Cumhuriyet döneminde Kemalist karar alıcılar tarafından bilhassa Vilayat-ı Şarkiye bölgesi hakkında onlarca rapor hazırlandı. Mevzu bahis dönemde Vilayat-ı Şarkiye hakkında hazırlanan çok sayıda raporda Bitlis'in önemli bir yer işgal ettiği müşahede edilmektedir. Dönemin başbakanı İsmet İnönü, Bitlis'in "devlet kuvvetiyle vücuda getirilmiş bir Türk şehri" olduğunu ve şehrin bu vasfını korumak için eğitim, kültür, adliye, iskân, ulaşım ve endüstri alanlarında yapılacak teşebbüslerle mümkün olabileceğini ifade ediyordu. Umumi Müfettişler toplantısında Bitlis daha çok nüfus ve demografik yapısıyla gündeme gelmiştir. Toplantıda, Bitlis'te Türk nüfusun baskın olması için bölgeye Türk iskânının gerçekleştirilmesinin elzem olduğu ve bunun için de şehre şimendifer hattının uzatılmasının gerekli olduğu vurgulanıyordu. Hasan Reşit Tankut, 1940 yılında hazırladığı raporda Bitlis'in Mir Şeref ruhundan bir eser kalmadığını, benimsenecek politikalarla birkaç yıl sonra Bitlislilerin "Sivas ve Kayseri Türk'ü" gibi olacaklarını söylüyordu. CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal ise Bitlis'in kuruluş yerinin şehirleşmeye pek müsait olmadığını belirttiğinden sonra Bitlis'teki halkevinin çalışmalarına ağırlık vermesinin önemi üzerine yoğunlaşıyordu.

Kuşkusuz, tek parti döneminde Bitlis hakkında en detaylı rapor hazırlayanlardan birinin CHP Erzurum mebusu Muş bölgesi müfettişi Feyzi Kalfagil olduğunu söylemek mümkündür. Kalfagil'in raporlarından hareketle Bitlis'in II. Dünya Savaşı yıllarında iktisadi ve kültürel manada çok geri olduğu; vilayette sıtmanın yaygın olduğu; vilayet halkının çeşitli nedenlerden ötürü başka yerlere göç ettiklerinden vilayetin nüfusunun azaldığı; vilayette Ermeni nüfusun neredeyse kalmadığı ve kalanların da ihtida ettikleri ve dolayısıyla hükümet için bir "sorun" ve "tehlike" teşkil etmedikleri; Kürtlerin Ermenilerden kalan arazilere yerleşmelerinden dolayı vilayet ve kaza merkezlerinin de Kürtleştiği gibi sorun ve tespitlerin yer aldığı müşahade etmekteyiz. Yanı sıra Bitlis ve bağlı kazalardaki yerel bürokrasinin yeterince verimli çalışmaması ve bölgeye atanan üst düzey memurların bazılarının liyakatli olmamaları ve işlerini devlet terbiyesine muğayir bir biçimde ifa etmeleri Bitlis'teki iktisadi, kültürel ve demografik sorunların çözümünü zorlaştırdığı ve hatta kronik hale getirdiği söylenebilir. Tüm bu sorunlar karşısında hükümetin, Bitlis'te başta CHP teşkilatı ve halkevleri/halkodaları olmak üzere vilayetteki tüm kurumlarıyla toplumsal bir dönüşüm için çaba harcadığı müşahade edilmektedir.

33 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 25.

34 BCA, 490.01/273.1095.2., s. 25.

Kaynakça

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 490.01/571.2274.1.

BCA, 490.01/273.1095.2.

BCA, 490.01/1015.916.4.

Telif Eserler

Akçura, Belma, Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları, New Age Yayınları, İstanbul 2009.

Akekmekçi, Tuba-Pervan, Muazzez, [Der.], "Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

___ [Der.], Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

___ [Der.], Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

___ [Der.], Dersimlilerden Mektuplar (1941-1953), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Bayar, Celal, Şark Raporu, (Sadeleştiren: Nejat Bayramoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

Bayrak, Mehmet, [Haz.], Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri, Özge Yayınları, Ankara 1994.

___ Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı, Özge Yayınları, Ankara 2009.

Bulut, Faik, Dersim Raporları, Evrensel Basım Yayın, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013.

Çağlayan, Ercan, Kemalist Ulus-Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları, Açılım Kitap, İstanbul 2018.

___ "Cumhuriyet Döneminde Muş, Bitlis ve Van'a Yapılan İskân Çalışmaları (1923-1938)", Tarih Okulu Dergisi (TOD), Yıl: 8, Sayı: XXII, (Haziran 2015), ss. 269-293.

Çalışlar, İzzeddin (Yay. Haz.), Dersim Raporu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

İnönü, İsmet, Defterler (1919-1973), haz: Ahmet Demirel, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Önen, Nizam, "Bir Tek Parti Dönemi Politikacısının Gözünden Cumhuriyet'in "Doğu" Meselesi ve Bürokrasinin Hali: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi", Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, S. 12, [Bahar 2011], ss. 153-198.

Öztürk, Saygı, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Doğan Kitap, 5. Baskı, İstanbul 2008.

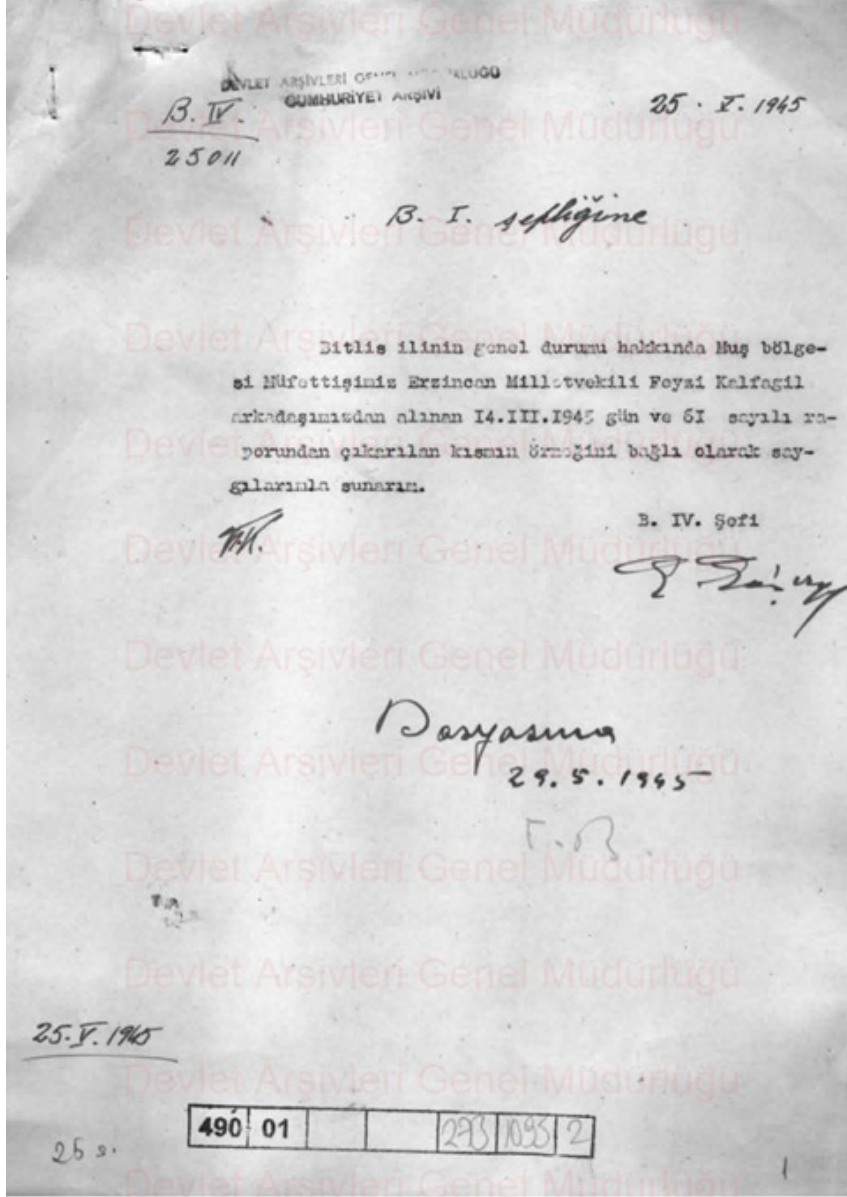
Varlık, M. Bülent, [Haz.], Umumi Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

Yayman, Hüseyin, Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası, SETA Yayınları, Ankara, 2011.

Yıldırım, Tuğba, [Der.], Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

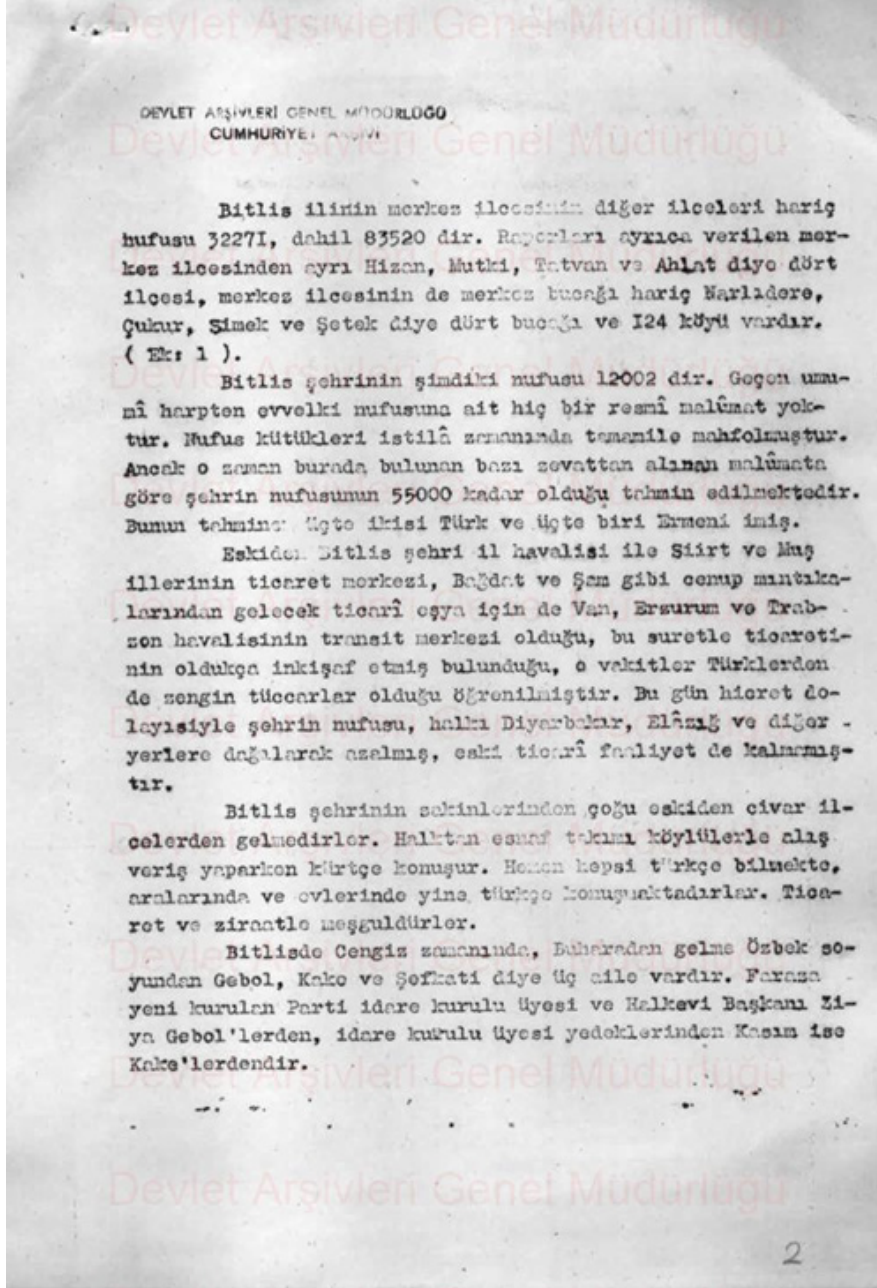

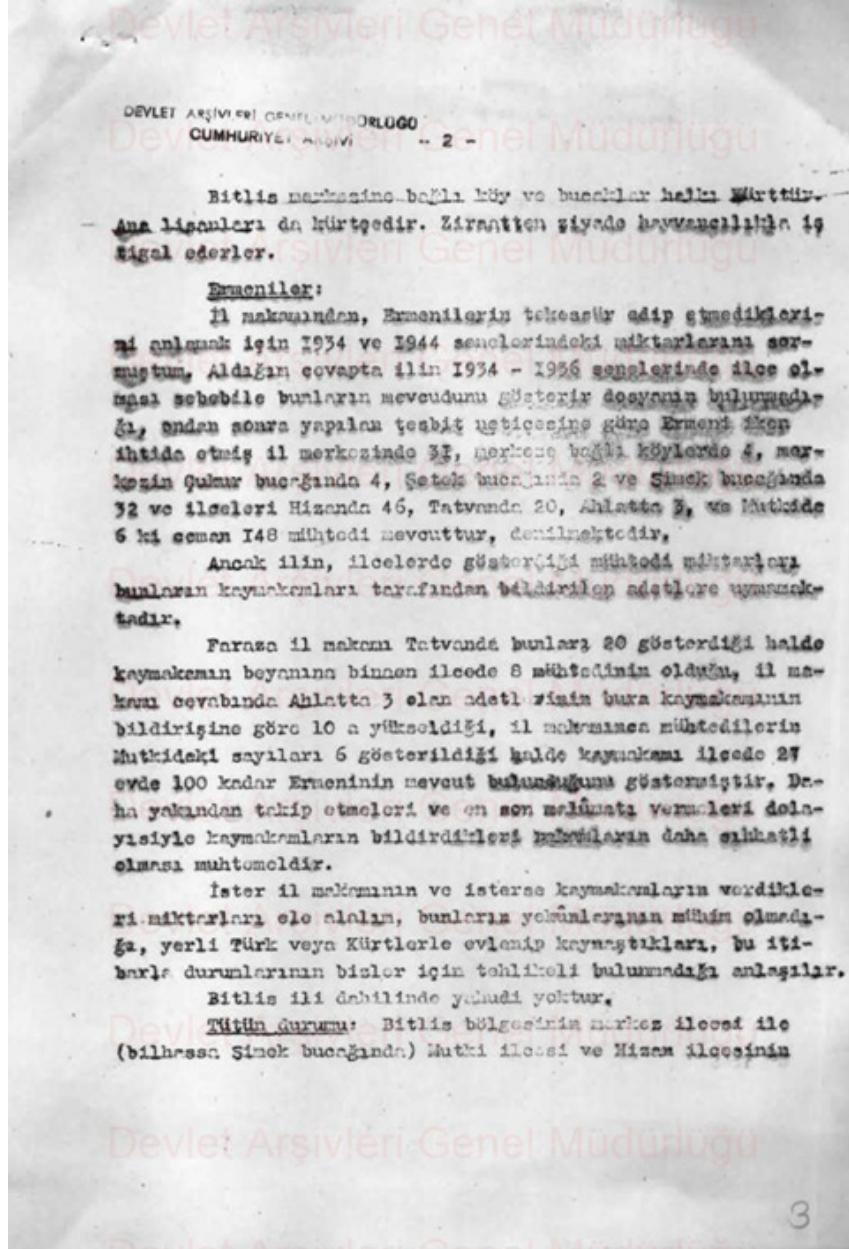
Ekler

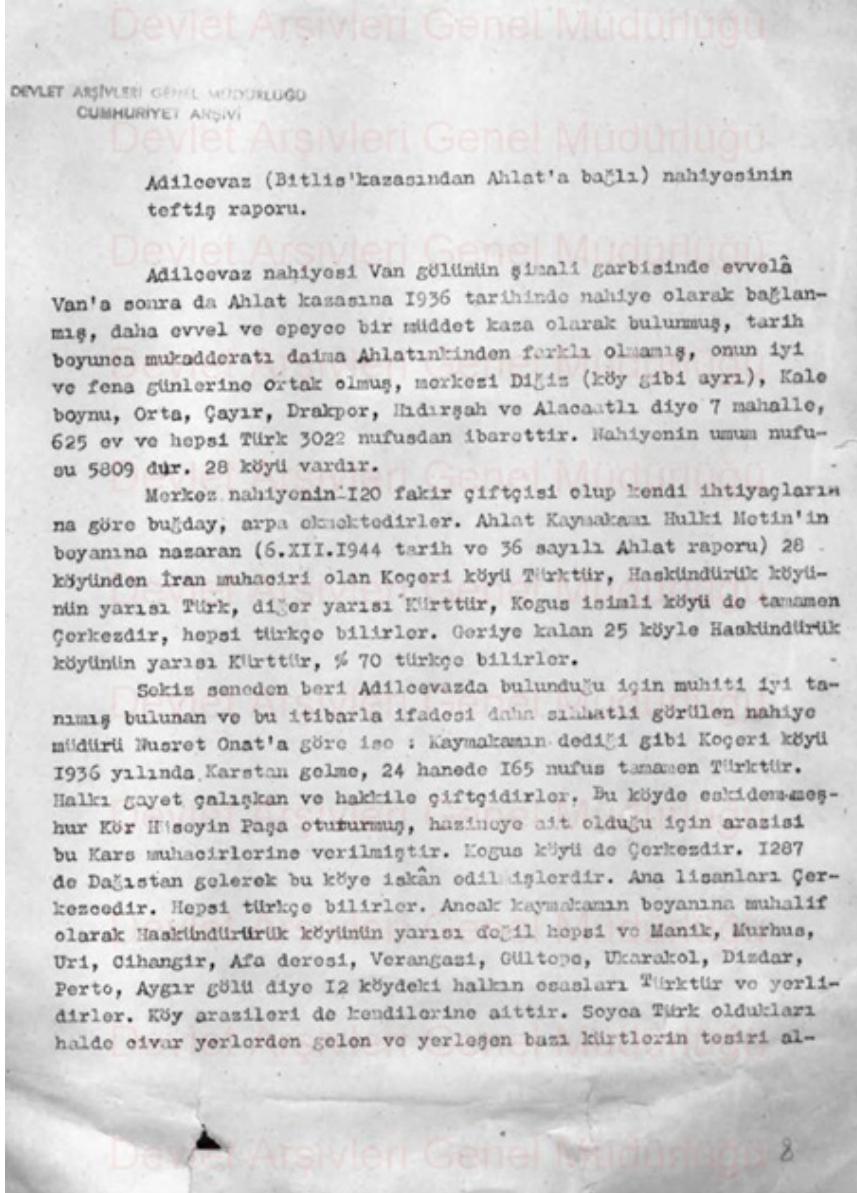
Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 273 - Dosya No: 1095 - Sıra No: 2

Ek 1: Erzincan Mebusu Feyzi Kalfagil'in Bitlis ve İlçeleri Teftiş Raporları (1944-5).

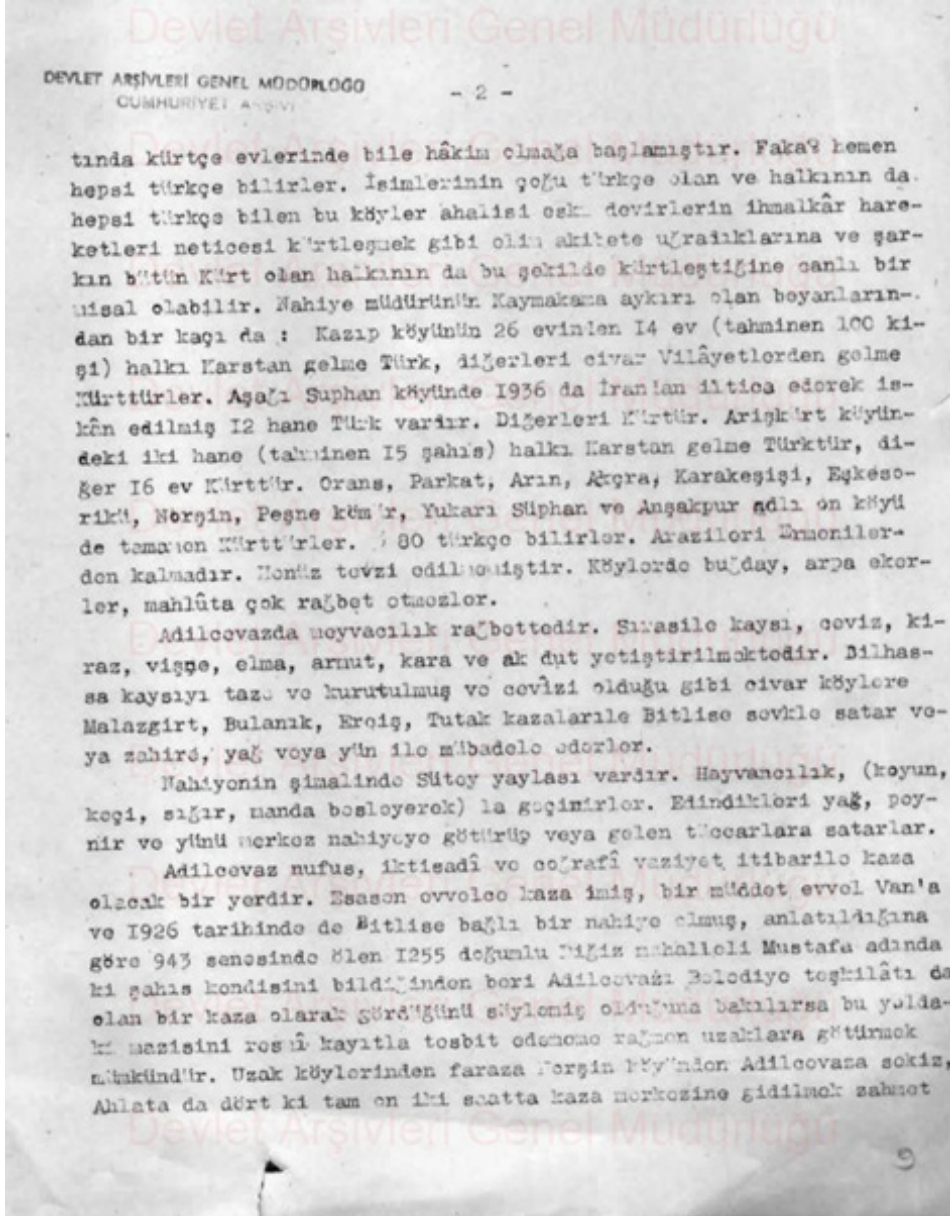

Ek 1'in devamı

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 273 - Dosya No: 1095 - Sıra No: 2

Ek 1'in devamı

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Ahlat Van gölünün garp tarafındadır. Şarkında göl, şimalinde Şıphan dağı ve Malazgirt, garbinde Bulanık ovası ve cenubunda Memrut dağı vardır. Hafif meyilli bir arazi üzerinde kurulmuştur. 940 sayımına göre umum nüfusu 12519, merkez kazasının nüfusu 2857 dir. Adilcevaz ve Misk diye iki kazası, 55 köyü, 1600 kilometre murrabbaı arazisi vardır. Nüfus kesafeti 7,8 dir.

Merkez kasaba, yekdiğerinden epiyice ayrı, Ergiçan, Harabe gehir, Tahtı Süleyman, Tunus, Kırklar kale, İki kubbe ve Kulaksız diye mahallelere ayrılmıştır, ve tamamen Türktür ve türkçe konuşuyor. Koza merkezin mevcut 12 köyünden 6 sı, Hının, Patnos, Sıfrasör, Sor, Kuşhane ve Esenk köyleri Türktür. Bunların içlerinde reng berlik suretile yerleşen Kürtler de bulunur. Geriye kalan diğer 6 köyü aslen Kürttür. Bunların da % 70 i türkçe biliyorlar.

Adilcevaz nahiyesinde merkez 7 mahallesi ile 28 köyünden İran muhaciri olan Koçeri köyü Türktür, Haskündürük köyünün yarısı Türk, diğer yarısı Kürttür. Kagus isimli köyü de tamamen Çalozdır, hepsi Türkçe bilirler. Geriye kalan 25,5 köyü Kürttür. %70 i Türkçe bilirler. Misk nahiyesinin merkezi de % 100 türkçe bilmele beraber aslen Kürttür. Mevcut 15 köyünden türkçe de bilen Hulik, Develik, Yoğurt yemez ve Akçaviran isimli dört çerkez köyü vardır. Diğer 11 köyü Kürttür.

Şu hale göre Adilcevazdaki Koguz köyünü de Misktekilere ilâ ve edersenek bütün Ahlat çevresinde 5 Çerkez, 6 Ahlat merkezinde, 1,5 Adilcevazdaki 7,5 Türk ve 42,5 Kürt köyü mevcut olduğu anlaşılır.

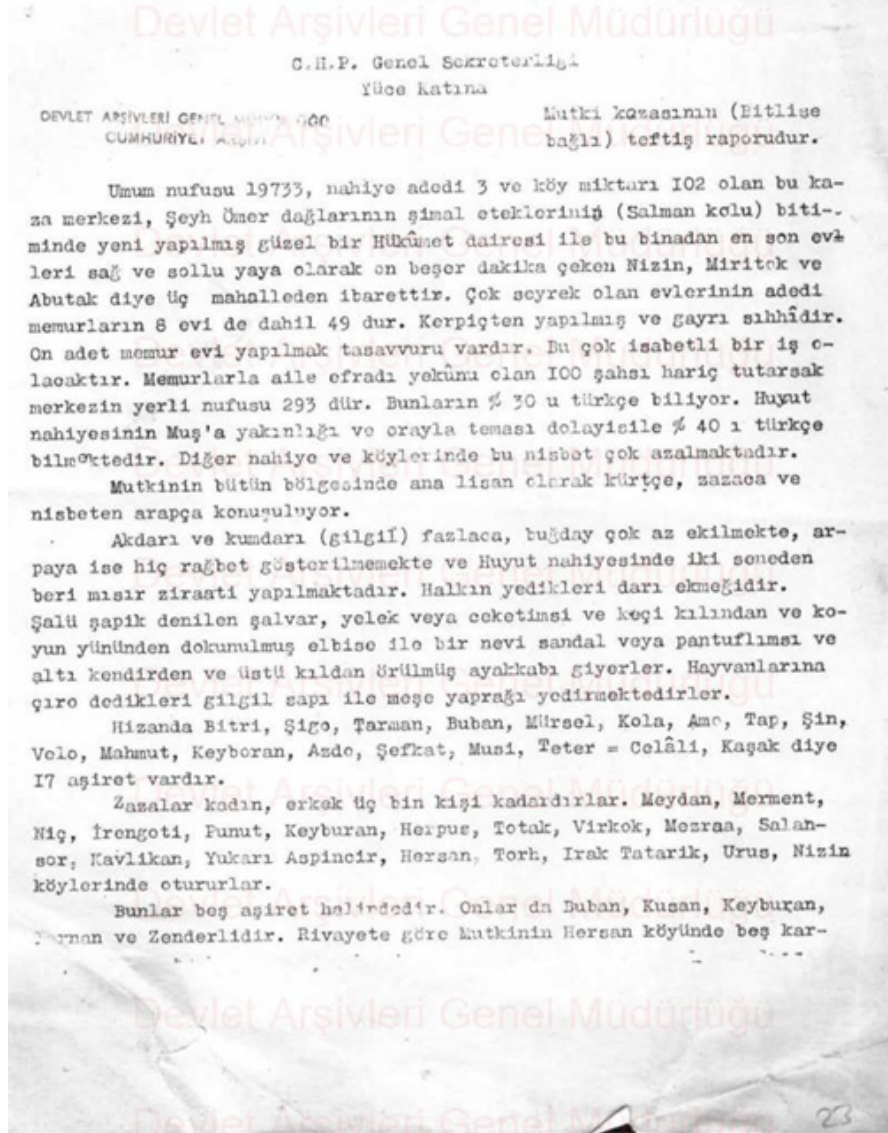
Evliya Çelebinin mahalleleri birbirine bağlar ve bahçelerle bitişik olduğunu söylediği Ahlat Orta çağın büyük şehirlerinden biri ve kültür merkezi imiş. Mevkiinin, büyük göçler yolu üzerinde bu lumsası hesabıle tarihte çeşitli vakalara sahne olmuş, çok defalar imar görmüş, yakılmış, yıkılmış, türlü kılıklara girmiştir. Gâh iyi gâh fena günler geçirmiş, sayısız sahip değiştirmiş, bir çok tesirlere maruz kalmış olmasına rağmen değişmeyen, bozulmayan ve olduğu

490	01			1095/1095	2
-----	----	--	--	-----------	---

13

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 273 - Dosya No: 1095 - Sıra No: 2

Ek 1'in devamı

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 273 - Dosya No: 1095 - Sıra No: 2

Ek 2: Hasan Reşit Tankut 16 Ekim 1940 tarihli Raporu

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
BÖLGESİ Adana: 16/10/1940
MÜFETTİŞLİĞİ 47905 21 Ekim 1940
SAYI: 47905
C.H.P.Genel sekreterliği
Yüce katına
Ankara
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

21/9/1940 tarih ve 8/1874 sayılı yazının karşılığıdır.

Eylülün 29unda Adanadan ayrılarak Malatya üzerinden Diyarbakıra geldim. Van mebusu İbrahim Arvas Malatyada bana kavuştu. Ayın 30unda Birinci umumî müfettişle görüşüp konferans sırasını ve günberi tesbit ederek mahalle rine teblig ettik.

Birinciteşrinin ikisinde Siirde geldiğim zaman herşeyi hazırlanmış buldum. Vali Ve Halkevi reisi şuurulu ve areulu bir alâka ile eksik taraf bırakmamıştı. Ertesi günü gündüz saat 4 de Halkevinden hemen bütün Siirt beni dinliyordu.

Birinciteşrinin 5 inci günü Bitlis Halkevinde konuştum. Şehrin çok dağınık ve Halkın hemen hepsinin oruçlu olmasına rağmen burada da oldukça kesif bir dinleyici kütlesi vardı.

Van gölü vapurunun Direkt postası tesadüf ettiği için hemen o gün yola çıkarak ertesi sabahı (6.X.1940) Vanı indik. Vanı da hazırlanmış buldum. İyi bir tesadüf olarak, merkezi vanda bulunan Tümen'in Alayı da o gün oraya geliyordu. Bu suretle Halkevinin içinde ve dışında kesif bir dinleyici kütlesi toplandı. Tüm komutan General Asım, maiyeti, alay komutanları ve subayları da tamamen hazır idiler.

Ayın 8 inde Muş'da konuştum. Muş valisi daha geniş vakit bulduğu için daha iyi tertip alabilmişti.

6- 490 01 1015916 4

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
CUMHURİYET HALK PARTİSİ
BÖLGESİ
MÜFETTİŞLİĞİ
SAYI: .....

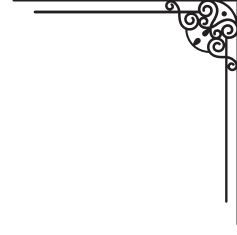
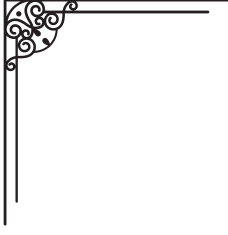
-3-

Siirdin Tillo köyündeki Tekkenin kapusu kapanalı beri bu kürtlerin basiret gözü açılmış bulunuyor.ve Tüccar olduğu kadar tenpervver olan Siirt şehri onları ayaklandırmakta menfaat görmeyor. Hükümet kuvvetli ve hakim olduğu müddetce bütün propagandalar ve tahrikler bu vilâyet içinde münferit şekavet ve sûi kasıt teşebbüslerinden başka hiç bir muvaffakiyet elde edemez. Fakat bu vilâyetimiz Türk Milletinden bir Parça olduğuna henüz inanmış değildir. Burası Ankaraya takdir ve hayranlıkla bakıyor. Fakat gönlünden bir zerre bile vermeyor. Binaenaleyh endişeli günlerde bu mantaka için fazla dikkat ve ihtiyat ayırmak lazımdır.

Siirdin bu karakteristiğini Bitlis şehrine kadar takip edebiliriz. Şaffi mezhebinin gevşemez disiplini altında ezilmiş olan Türk dilli Bitlisliler Vatan muhabbetini din ve âyin çerçevesinden sıyırıp çıkaramadıkları için Türklüklerini ancak bir derviş vecdi içinde taziz edebiliyorlar. Fakat artık onlar Ankaraya yönelmişler. Birkaç sene sonra, ileriye doğru Beş'On adım, onları da bir Sivas, bir Kayseri Türkü yapabilecektir. Oniki Onüç sene evvel burada his edebildiğim Mir şeref ruhunu bu sefer iuymadım. Şerafnamenin sahifelerini ve onun içinde okunan Kürt dastanlarını artık okumadıklarını veya daha az heyecan duyarak okuduklarını sanıyorum. Bu sefer Bitlisin çehresini oldukça munis buldum.

Rahva buğazından sonra Van denizi sahilinde Cumhuriyetin kurduğu yeni Tul kasabası Türk için de Kürt için de bir kolordu kuvvet ve kudreti gösteren bir varlık halini almıştır.

YEREL BASINA GÖRE 27 MAYIS 1960 DARBESİ'NİN BİTLİS'TEKİ YANSIMALARI

Dr. Öğr. Üyesi Bilal TUNÇ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, btunc@agri.edu.tr

Giriş

Türkiye'de DP'nin iktidara geliş sürecinin tam olarak anlaşılması ve tek parti iktidarına nasıl son verildiğinin nasıl olduğunun açıklanabilmesi için Türk siyasal hayatında çok partili hayata geçiş süreci ayrıntılı bir biçimde ele alınmalıdır. Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilk dönemleri ele alındığında, bu devirde çok partili hayata geçiş denemelerinin olduğu görülmektedir. CHP'den sonra açılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) bu amaçla açılmıştır^[1]. Daha sonra da Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuştur^[2]. TCF ve SCF bu dönemde kurulup, daha sonra kapatılan partilerdir. 1924 yılında kurulan TCF'nin kurucusu Kazım Karabekir'dir. Uzun süreli olamayan bu parti, 5 Haziran 1925'te kapatılmıştır^[3].

Türk siyasi tarihinde çok fazla uzun süreli varlık sürdüremeyen TCF'den sonra 1930 yılında yeni bir parti daha kurulmuştur. Çok partili hayata geçişte ikinci bir aşama olan bu partinin adı SCF'dir^[4]. Bu tarihlerde CHP dışında varlık göstermeye başlayan yeni partiyle beraber ülkedeki siyasal sorunların giderilebileceği ve ülkede çok acil olarak yapılması gereken mali ve ekonomik reformların kolay olarak yürürlüğe konulacağı düşünülmekteydi. Bilhassa yeni parti SCF'nin mutedil olan siyasi yaklaşımının Türkiye'nin Avrupa ülkeleri nezdindeki algısını ciddi bir biçimde değiştirerek bu ülkelerin Türkiye'ye karşı bakışını olumlu bir hale getireceği sanılıyordu. Dönem itibarıyla Türkiye'de tek partinin yöneticileri, halkın sorunlarından son derece uzaktılar ve bu durum da yeni kurulan partilerin halk tarafından ilgiyle karşılanmalarına ortam hazırlamaktaydı. Bundan dolayı, Serbest

-
- 1 Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950), 3. Baskı, İstanbul:İmge Kitabevi, 2013, s.263.
  - 2 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 5. Baskı, (Çev. Prof. Dr. Metin Kuratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.278-279.
  - 3 Cemalettin Taşkıran, Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 4/14 (1994), s.259-260.
  - 4 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (Çev. Yasemin Saner Gönen), 7. Baskı, İst., İletişim Yay., 2000, s.261.

Fırkanın çağruları ve söylemleri halk arasında ciddi destek görmüştür⁵⁵. Netice itibarıyla yeni bir parti olarak kurulan ve gerçekten de halk arasında destek gören SCF, 17 Kasım 1930 tarihinde kendini feshetmiştir. Söz konusu partinin kendisini feshetmesiyle beraber Erken Cumhuriyet Dönemi çok partili hayata geçiş denemeleri nihayet bulmuştur⁵⁶.

Her iki partinin kapatılmasıyla birlikte Türkiye'de 1946 yılına kadar tek partili yaşam süreci yeniden egemen olmuştur. Bu dönemlerde yeni kurulan devletin siyasi, sosyal, ekonomik vb. sorunlardan dolayı henüz çok partili hayata hazır olmadığını ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle 1924 ve 1930 yıllarında kurulan iki önemli fırka kapatılmak zorunda bırakılmıştır. Esasında bu siyasal hadiseler, inkılâpçı Mustafa Kemal'in kafasında tasarlanan çağdaşlaşma amacının bir uygulaması veya dene-mesi olarak değerlendirilebilir⁵⁷.

Çok partili döneme geçiş anlamında istenilen sonuç elde edilemediği için 1923'ten 1946'ya kadar CHP'nin tek parti hâkimiyeti egemen olmuştur. Bu yüzden kişi hak ve hürriyetleri gereğinden fazla sınırlandırıldı ve CHP, ülkenin tek hâkimi konumuna geldi. Bu dönemlerde rejim katılaşmış, hükümet kendi siyasetinden memnun ve bu siyasetin doğruluğundan emin görünüyordu. Dışarıdan bakılırsa bu durum, değişmeyecek gibi görünüyordu. Kemal H. Karpat'a göre; bu katılaşmış, sıkı kontrol altına alınmış, bütün kudreti elinde toplamış görünen rejimde alttan alta kültürel, siyasi, ekonomik ve toplumsal evrim devam ediyordu. Cumhuriyet rejimi hayatta kalabilmek ve yeni bir rejim olarak varlığını haklı gösterebilmek için birtakım toplumsal ve ekonomik güçler yaratarak bunları harekete geçirmişti⁵⁸. Netice itibarıyla Mustafa Kemal Atatürk devrinde demokrasiyi geliştirmek amacıyla gerçekleştirilen çok partili hayata geçiş denemelerinden istenilen sonuç elde edilemediğinde; yukarıda ifade edildiği gibi Türkiye'de 27 yıl boyunca CHP'nin başta olduğu tek parti yönetimi egemen durumunda olmuştur. Böylece 1938 yılına kadar devletin ve partinin lideri Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmuş, onu takiben 1946'ya kadar İsmet İnönü devlet ve parti başkanlığı yapmış ve değişmez başkan ve "Millî Şef" olarak Türkiye'yi on iki yıl boyunca yönetmiştir.

İsmet İnönü dönemi olan II. Dünya Savaşı ve ondan sonraki yıllarda halkın yönetimden genel manada memnun olmadığı söylenebilir⁵⁹. Bu memnuniyetsizlik ve ülkede siyasi yönden uygun bir durumun bulunmayışı, kuruluşundan itibaren DP'nin halk tarafından benimsenmesinde ve parti olarak büyümesinde önemli bir faktör olmuştur.

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi

Türk siyasal hayatında DP'nin iktidarda olduğu dönemlerde 27 Mayıs 1960'ta yapılan bir askeri darbe neticesinde halkın oylarıyla yani ulusal egemenlik ilkesi doğrultusunda iktidara gelen partinin varlığına son verilmiştir. Malum olduğu üzere; 27 Mayıs Askerî Darbesi, ordu içindeki küçük bir grup tarafından gerçekleştirilmiş olup; orduda emir komuta zinciri içinde yapılmamıştır. Bu durum, ordu içinde büyük bir grubun da bu darbeyi desteklemediğini açıkça göstermektedir. Şevket Süreyya Aydemir'in verdiği bilgilere göre; 27 Mayıs Askerî Darbesinin asıl lideri ve darbecilerin teşkilat-

---

5 Feroz Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu, 11. Baskı, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012, s.80.
6 Barış Ertem, Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2010 1(2), s.71.
7 Taşkıran, Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930), s.265
8 Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller), (Ed. Nevin Akbıyık), İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s.162.
9 Olcay Özkaya Duman, Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler, "Demokrat Parti Dönemi", Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi, 2012 1(1), s.301.

lanmasını sağlayan asıl kişi Tümgeneral Cemal Madanoğlu'dur. Ancak Cemal Madanoğlu'nun rütbesinin orgenerallikten küçük olması dolayısıyla emir komuta zincirinin bozulacağı tehlikesi belirmiş ve bu nedenle darbecilerin başına Orgeneral Cemal Gürsel getirilmesi sağlanmıştır^[10].

27 Mayıs Askeri Darbesi, içinde birtakım gariplikleri barındıran bir hadisedir. Bunlardan birisi, ordu içinde söz konusu darbeyi istemeyenlerin çoğunlukta olmasıdır. Ayrıca harekete sırasında bu darbeye karşı ciddi tepkilerin varlığı da bunlardan birisidir. Örneğin darbeye karşı direnişi engellemek amacıyla, ilk olarak Tümgeneral Selahattin Kaplan komutasındaki 28. Tümen, Tuğgeneral Yusuf Demirdağ komutasındaki Zırhlı Eğitim Merkezi, Süvari Yarbay Reşit Çölok komutasındaki 43. Süvari Alayı, Binbaşı Hakkı Bozok komutasındaki Tank Taburu etkisiz hale getirilmiştir. İkincide ise, ordu evindeki subaylar teslim alınmıştır. Ancak burada çatışmalar çıkmış, Ankara 27 Mayıs'a bu seslerle uyanmıştır^[11]. Böylece bir darbenin olduğu anlaşılmalı ve darbe ülke genelinde büyük bir şok etkisi yapmıştır. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile Türkiye, yeni bir olayla yani darbe denilen hadiseyle tanışmış ve darbe gününde halkın daha önceden alışık olmadığı hadiseler yaşanmıştır. Bunlardan birisi, darbe sabahının ilk saatlerinde, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM Başkanı Refik Koraltan ve İçişleri Bakanı Namık Gedik başta olmak üzere DP milletvekillerinin gözaltına alınarak Harp Okulu binasına götürülmesi ve geriye kalan Adnan Menderes ise Kütahya yolunda tutuklanarak Harp Okulu'na getirilmesidir. Adı geçen kişiler, devrin cumhurbaşkanı, başbakanı ve bakanı olan önemli aktörleridir. Darbe mefhumu ile mezkûr şahıslar, hiç de hak etmedikleri bir muameleye tabi tutulmuşlardır. Böylece, halkın oylarıyla iktidara gelen DP'nin iktidarına askeri darbeye son verilmiş oluyordu.

Darbe sabahı Cumhurbaşkanı Celal Bayar, kendisine yönelik istifa tekliflerini, "Seçimle geldim, ancak seçimle giderim" diyerek reddetmiştir. Celal Bayar'ın bu çıkışı üzerine Cemal Madanoğlu, yaptıkları darbeyi meşru bir zemine oturtmak için yeni bir planı yürürlüğe koymuş ve geçici bir anayasa hazırlatmıştır. Komisyonun başkanlığını Sıddık Sami Onar yapmıştır^[12]. Aralarında önemli Anayasa hukukçularının bulunan kişilerin hazırladığı geçici anayasa ile TBMM'ye ait tüm görev ve yetkiler darbeyi yapan Milli Birlik Komitesi'ne devredilmiştir. Hükümet, çalışmalarının gizli olacağı belirtilen Milli Birlik Komitesi'ne karşı sorumlu tutulmuştur. Böylece ülkenin yönetimi geçici bir süreliğine askeriye'nin denetimine bırakılmış oluyordu.

27 Mayıs 1960 Asker Darbesinin Bitlis'teki İlk Yansımaları

Türk siyasi tarihinin mühim bir aşamasını oluşturan ve tek parti devrinden sonra ülkedeki demokratik ve liberal hareketlerin ilerlemesinde önemli bir katkısı olduğu düşünülen DP'nin iktidarı bir askeri darbeye bitirilmiştir. 1950, 1954 ve 1957 yıllarında yapılan milletvekili genel seçimlerinin tamamında Bitlis ilinde birinci parti olan DP yönetimine karşı yapılan darbeye karşı Türkiye genelinde olduğu gibi Bitlis'te de hem olumlu hem de olumsuz eleştiriler olmuştur. Bitlis vilâyetinde darbeye karşı olan tepkiler, vilâyetin gazeteleri olan Tasvir Efkâr, Dideban, Yeşil Bitlis ve Yeni Dideban'da bariz bir biçimde görülebilmektedir. Yukarıda adı geçen gazetelerin DP devrindeki yayınlarına bakıldığında bunların çoğunlukla iktidar yanlısı bir yayın politikası takip ettikleri anlaşılmaktadır. Lakin 27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra bu gazetelerin yazılarının içeriklerini değiştirdikleri ve darbeyi övücü yazılar kaleme aldıkları görülmektedir. Gazetelerin yayın politikalarında yaptıkları bu değişiklikler, dönem itibarıyla basın organlarının içinde buldukları durumu göstermesi ba-

10 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı (1899-1960), Ankara: Remzi Kitabevi, 2016, s.456.

11 Ümit Özdağ, Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, İst.: Boyut Yayın Grubu, 2004, s.240-241.

12 Yıldönümünde 27 Mayıs'ı Hatırlatmak, Türkiye Çalışmaları Grubu, Ankara: SDE Yayınları, 2010, s.10.

kımından çarpıcıdır. Başta Tasvir-i Efkâr ve Dideban olmak üzere Bitlis'teki gazetelerinin verdiği bilgilere göre, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nin etkileri ülke genelinde olduğu gibi Bitlis'te de ciddi bir etki yapmıştır. Bitlis halkı darbenin olduğunu öncelikle radyodan daha sonra da Yeni Dideban gazetesinin "Türk Hava, Deniz ve Kara Silahlı Kuvvetleri Dün Gece Yarısından Sonra İdareye Muvakkatten El Koymuş Bulunmaktadır" haberiyle öğrenmiştir^[13]. Darbenin hemen akabinde Bitlis Valiliği lağvedilmiş ve Bitlis Askeri Valiliği oluşturulmuş ve buraya Garnizon Kumandanı Kurmay Albay Raşit Pasin adındaki birisi atanmıştır. Askeri Valilik tarafından darbeyle ilgili olarak 1 Nolu Tebliğ yayınlanmış ve bu tebliğle sokağa çıkma yasağı getirilmiş ve bütün siyasi faaliyetler men edilmiştir. 1 Nolu Tebliğ'in ardından hemen Bitlis Askeri Valiliği'nin tebliğidir başlılarıyla daha birçok bildiri yayınlanmıştır. 28 Mayıs 1960 tarihinde yayınlanan 5Nolu Tebliğ ile uyulması gerek kurallar açık bir biçimde ortaya konulmuştur^[14].

Askeri Vali Kurmay Albay Raşit Pasin imzalı olarak yayınlanan 5 Nolu Bildiride şu talimatlar yer almaktadır^[15]:

Transit geçen posta arabaları ile hasta arabaları Garnizon Kumandanlığından izin almak suretiyle sefere çıkabilirler.

Devlet memurları bugün saat 09.00'dan itibaren vazifelerine başlayacaklardır.

Birahane, kahvehane, tiyatro ve sinema gibi umuma açık yerlerin kapalı kalmaları devam edecektir.

Beş kişiden fazla toplulukların bir araya gelip konuşmaları ve her türlü siyasi toplantılar yasaktır.

Dükkânlar ve içki vermemek suretiyle lokantalar açık bulunacaktır.

Şehir halkının asayişinin muhafazasında gösterdikleri sükûn ve anlayışa teşekkür eder, devamını rica ederim (Bitlis Garnizon Kumandanı Kurmay Albay Raşit Pasin).

Bu maddeler, Bitlis'te sokağa çıkma yasağının ve her türlü siyasi faaliyetin men edildiğini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, mezkûr bildiriyle vatandaşlara çok büyük yasaklar getirildiği de anlaşılmaktadır. Söz konusu 5 Nolu Bildirinin hemen akabinde çok sayıda yeni tebliğler ilan edilmiştir. Sadece 28 Mayıs'ta 1960 tarihinde birkaç tebliğin ilan aynı gün edildiği görülmektedir^[16]. Bu arada, Bitlis'te milletvekilleri olan Nusrettin Barut ile Rıfat Bingöl de Ankara'da gözaltına alınmışlardır. Bitlis'te bazı yöneticiler ve partililer de derdest edilmişlerdir. Bu durum, Bitlis'te darbe etkilerinin ne ölçüde görüldüğünü ortaya çıkarması kapsamında önemli bir durum arz etmektedir.

Bitlis Askeri Valiliği 30 Haziran 1930 tarihinde 6 Nolu Bildiriyi yayınlamış ve darbe karşısında halkın sağduyulu davrandığını söyleyerek onlara teşekkür etmiştir. Söz konusu bildiriyle Askeri Vali Garnizon Kumandanı Reşit Palin, halkın göstermiş olduğu anlayışın bölgede huzur ve asayişin sağlanmasına katkısı olmuştur. Garnizon kumandanının bildirisinden halkın darbeye karşı tepkili olduğu ve darbe karşıtı hareketler içerisinde buldukları anlaşılmaktadır. Bu durum da 6 Nolu Tebliğin 1 nolu maddesinde görülmektedir. Maddeye göre, "Fena niyetli ve menfaatperest şahıslara kulak asılmaması ötede beride gevezelik yaparak emniyet ve huzuru bozacak insanlara kıymet verilmemesi memleketin menfaati icabıdır. Her vatandaşın huzur ve emniyetle kendileriyle meşgul olmalarını rica ederim. Şehir ile köyler arasında fena maksatla gidip gelenlerin dinlenmemesini, aksi takdirde elebaşı olmaya sebebiyet verecek şahısların mesul tutulacağını. Dini ibadetleri propaganda vasıtası yapanları yakından takip etmekteyim. İnanç ve vicdan hürriyeti fena maksatlar maksat edilmemeli-

13 Yeni Dideban, 27 Mayıs 1960, Sayı: 221.

14 Tasviri Efkâr, 28 Mayıs 1960, Sayı: 813.

15 Yeni Dideban, 28 Mayıs 1960, Sayı: 222.

16 Tasviri Efkâr, 29 Mayıs 1960, Sayı: 814.

dir. Muhterem halkın bu hususları nazarı dikkate çekerim^[17]. İfade edildiği gibi, halk içinde darbeye karşı olanlar vardır ve bu da Garnizon Kumandanlığı tarafından açık bir biçimde bilinmektedir. Buna karşı olarak da kumandanlık tarafından söz konusu tebliğ yayınlanmış ve vatandaşların bu tür işlere kalkışması yasaklanmıştır.

Darbe sonrasında Bitlis genelinde çok sayıda yasakların uygulanmaya konulduğu görülmektedir. Bu yasaklar kapsamında 30 Mayıs 1960 itibarıyla Bitlis genelindeki bütün resmi araçların ne sebeple olursa olsun şehir dışına çıkmaları yasaklanmıştır. Bu araçların çıkmaları gerekirse, söz konusu vasıtalara Garnizon Kumandanlığı tarafından uygun bulunması durumunda gerekli izinlerin verileceği bildirilmiştir^[18]. Bu durum, Askeri Valilik tarafından çok sayıda yasağın uygulanmaya konulduğunu ve her şeyin kumandanlığın denetimine alındığını ortaya çıkarmaktadır.

Yukarıda ifade olunduğu üzere 27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra ülke genelinde birçok yasaklar oluşturulmuş ve bunlar her gün gazete ve radyolar marifetiyle tebliğler halinde halka duyurulmuştur. Bu yasakların başında güvenlik kuvvetleri dışında silah bulundurma ve taşıma yasağı gelmektedir. Bitlis Askeri Valiliği tarafından 31 Mayıs 1960 tarihinde yayınlanan 41 Nolu Tebliğ ile silahlı olan herkesin 10 Haziran 1960 tarihine kadar Bitlis Emniyet Müdürlüğüne İlçe Jandarma Komutanlıklarına teslim edilmesi istenmiştir^[19].

27 Mayıs 1960 Asker Darbesinin Haziran Ayında Bitlis'teki Durumu

Bitlis'teki gazetelere göre, 27 Mayıs Askeri Darbesi'ne karşı çıkıp tepkilerde bulunanlar olduğu gibi darbe lehinde gösteriler de olmuştur. Bu bağlamda 1 Haziran 1960 tarihinde Bitlis'te gençler tarafından otobüs, jeep ve kamyonlar bayraklarla donatılmış ve orduyu övücü tezahüratlar atılmıştır^[20]. Söz konusu gösteriler başta Yeni Dideban ve Yeşil Bitlis gazeteleri olmak üzere bütün yayın organları tarafından övgüyle gösterilmiştir. Bu durum, gazetelerin yayın politikalarında darbenin ne derecede etkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Zira bu gazeteler darbeden önce DP iktidarını övücü yazılar yazmaktayken; darbeden hemen sonra eski iktidarı ciddi bir biçimde eleştiren yazılar yazmaya başlamışlardır. 2 Haziran 1960 tarihinde Askeri Valisi Kurmay Albay Raşit Pasin, ildeki gazetecilerle bir araya gelmiş ve darbe sonrası ilde yaşanan gelişmelerle alakalı olarak onlara bilgi vermiştir. Darbenin ilk gününden beri görevde olduğunu bildiren Askeri Vali, il genelinde huzur ve sükûnun sağladığını ve huzuru bozacak şeylere karşı her türlü önlemi aldığını söylemiştir. Aynı gün Garnizon Kumandanlığı bir tebliğ daha yayınlanmış ve sokağa çıkma yasağının saatlerini değiştirmiş ve bu saatleri 23.00 ile 03.00 saatleri olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir^[21].

Bu durum, darbenin ilk günlerinde uygulanan bazı yasakların vatandaşlar arasında rahatsızlık uyandırdığı ve söz konusu durumdan dolayı da uygulamaya konulan bazı yasakların yumuşatılmaya çalışıldığı şeklinde değerlendirilmektedir. Bitlis'te bu gelişmeler yaşanırken; 3. Ordu Komutanlığı tarafından bütün ülkeyi ilgilendiren bir bildirin yayımlandığı görülmektedir. Bu tebliğde darbenin neden yapıldığı bildirilmiş ve ülkede kardeşkanının akıtılmasını engellemek amacıyla darbe yapıldığı ifade edilmiştir. Burada dikkat çeken şey ise, Bitlis'te olduğu gibi ülke genelinde de darbeye

17 Yeşil Bitlis, 30 Mayıs 1960, Sayı:2104; Yeni Dideban, 30 Mayıs 1960, Sayı:223.

18 Yeni Dideban, 31 Mayıs 1960, Sayı: 224; Tasviri Efkâr, 31 Mayıs 1960, Sayı: 817.

19 Tasviri Efkâr, 1 Haziran 1960, Sayı: 818.

20 Yeni Dideban, 2 Haziran 1960, Sayı:226.

21 Dideban, 3 Haziran 1960, Sayı: 621; Tasviri Efkâr, 4 Haziran 1960, Sayı: 821; Yeni Dideban, 3 Haziran 1960, Sayı:227; Yeşil Bitlis, 4 Haziran 1960, Sayı: 2108.

karşı ciddi bir tepkinin varlığıdır. Yani halkın içinden bazıları darbe karşıtı bir tavır sergilemişlerdir ve bu da 3. Ordunun bildirisinde açık bir biçimde yer almıştır. Bununla ilgili olarak tebliğde şu ifade yer almaktadır: "Maalesef bazı müfrit partili ve bedbaht vatandaşların şahsi ihtiraslarına kapılarak kışkırtıcı konuşmalarda buldukları tespit edilmiş ve gereken tedbirler alınmıştır. Bu gibi bozguncu hareketlere katıyen müsaade edilmeyecektir"^[22]. Buradan çok açık bir biçimde görülebileceği çok sayıda DP'liler darbe aleyhinde olmuşlardır ve bu da Bitlis'te olduğu gibi diğer yerlerde de Milli Güvenlik Komitesi'nin raporlarına yansımıştır.

8 Haziran 1960 tarihinde Bitlis Garnizon Komutanlığı tarafından yeni bir tebliğ yayınlanmış ve bu bildiri de bazı önemli memurlukların nasıl yürütüleceği karara bağlanmış ve bazı kurumların lağvedildiği belirtilmiştir. Buna göre, Bitlis Belediye Başkanlığı Meclisi, Bitlis Belediye Başkanlığı Encümenliği, Bitlis Valiliği Encümenliği, Bitlis'e bağlı ilçelerin belediye başkanlıkları, encümenlikleri, il özel idare müdürlükleri ile Bitlis genelinde bulunan bütün muhtarlıklar ve ihtiyar heyetlerinin tamamı geçersiz hale getirilmiştir. Bunların lağvedilmesiyle beraber Belediye Başkanlığı göreviyle encümenliklere Asker Vali ve Asker Kaymakamlıklara verilmiştir. Yani, Bitlis'teki bu önemli görevlerin tamamına Askeri Vali Kurmay Albay Raşit Pasin'in talimatlarıyla yeni kişiler atanmıştır. Ayrıca Bitlis Belediye Başkanlığı görevi de Askeri Valiliğin himayesine alınmıştır. Bu arada Bitlis'teki çok sayıda muhtar görevden alınmış ve yerlerine Asker Vali ve kaymakamların tespit ve tayin ettiği kişiler atanmıştır^[23]. Söz konusu düzenlemeler ve atamalar, ülke genelinde olduğu gibi Bitlis'te darbenin ne derecede etkin bir duruma geldiğini ortaya çıkarmaktadır.

Darbe sonrasında Bitlis'teki halkın bir bölümünün darbe karşıtı oldukları ve buna önlem olarak Bitlis Askeri Valiliği'nin önlem amaçlı bazı tebliğler yayınladığı yukarıda ifade edilmişti. Bu bağlamda, Bitlis Askeri Valiliği ve Garnizon Kumandanlığı tarafından yeni bir bildiri daha yayınlanmıştır. Söz konusu bildiri de, eski iktidar mensupları tarafından kardeş kavgasına yol açacak hareketler olduğu ve partililerin zararlı faaliyetler içinde olduğu ifade edilmiştir. Bilhassa bunların engellenmesi için mahalli idare amirleri tarafından gerekli önlemlerin de alınacağı bildirilmiştir^[24]. Bu durum, yukarıda da diğer örneklerde açıklandığı üzere söz konusu darbenin ülke genelinde olduğu Bitlis vilâyetinde de bazı insanlar tarafından istenmediği ve tepkiyle karşılandığı şeklinde değerlendirilmektedir.

Yukarıda izah edildiği üzere, 27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra Bitlis Valiliğine Garnizon Komutanı olan Kurmay Albay Raşit Pasin atanmış ve mevcut Bitlis Valisi olan Muhsin Gökkaya da görevden alınmıştı. Raşit Pasin'in bu görevi 9 Haziran 1960 tarihine kadar devam etmiştir. 9 Haziran tarihiyle de Bitlis Valiliğine Vefa Poyraz atanmıştır. Bu arada, Bitlis eski Valisi olan Muhsin Gökkaya da Çanakkale Valiliğine tayin edilmiştir^[25]. Vefa Poyraz, 15 Haziran'da Bitlis'e gelerek göreve başlamıştır. Valilik yanında Bitlis Belediye Başkanlığı görevini de üstlenmiştir^[26]. Böylece, adı geçen Valinin bu göreve atanmasıyla beraber Valilik yeniden sivil bir idarenin denetimine geçmiştir olarak yorumlanabilir. Darbeden sonra Milli Birlik Komitesi, 28 Nisan ile 27 Mayıs 1960 arasında geçen süre içerisinde yüzlerce gencin öldürüldükten sonra kamyonlarla mezarlıklara getirilip gizlice gömüldüğünü iddia etmiştir. Bu nedenle de söz konusu gençler "Hürriyet Şehitleri" olarak adlandırılmıştır. Akabinde de darbe sonrası bunlar için törenler düzenlenmiştir. Bu kapsamda, 9 Haziran 1960 tarihinde Bitlis'te de anma törenleri yapılmış ve Hürriyet Şehitleri için Mevlut okutulmuştur^[27]. Söz konusu durum, darbenin insanlar üzerinde ne derecede bir etki gösterdiği ve halkın doğruluğu hiçbir zaman

22 Tasviri Efkâr, 1 Haziran 1960, Sayı: 822.

23 Yeni Dideban, 9 Haziran 1960, Sayı: 233.

24 Dideban, 10 Haziran 1960, s.628.

25 Yeni Dideban, 10 Haziran 1960, Sayı: 229; Tasviri Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 821.

26 Yeşil Bitlis, 16 Haziran 1960, Sayı: 234; Dideban, 16 Haziran 1960, Sayı: 234.

27 Tavr-i Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 821.

kanıtlanmayan bu tür olayları kabul etmeye mecbur edildiği şeklinde yorumlanmaktadır. Darbeden sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nin bütün yönetimi Milli Birlik Komitesi'nin denetimine alınmış ve Doğu Bölgesi Milli Birlik Komitesi Başkanlığı oluşturularak başkanlığına 3. Ordu Komutanı Korgeneral Danyal Yurdatapan atanmıştır. Merkezi Erzurum'da olan Başkanlık tarafından doğu illerinde incelemeler yapılmıştır. Bu bağlamda, 3. Ordu Komutanı Korgeneral Danyal Yurdatapan 12 Haziran 1960'ta Bitlis'e gelmiş ve burada temaslarda bulunmuştur. Dideban gazetesine göre ziyaretleri sırasında kendisine büyük bir ilgi gösterilmiştir^[28].

Adı geçen gazete, darbeden hemen önce Hükümet yanlısı yayınlarıyla bilinmektedir. Darbeden sonra bu gazetenin darbeyle ilgili olumlu yazılar kale alması, darbeden dolayı basın organlarının yayın politikalarını nasıl değiştirdiklerini gözler önüne sermektedir. Darbenin ilk günü Ankara'da gözaltına alınan ve derdest edilen DP'li iki milletvekili olan Nusrettin Barut ile Rıfat Bingöl 12 Haziran 1960 tarihine kadar Genel Kurmay Başkanlığı binasında tutulmuşlardır. Bu tarihten itibaren ise DP'li bütün vekiller Genel Kurmay Başkanlığı'ndan alınarak Yassıada'ya sevk edilmişlerdir. Bunlar arasında Bitlisli mebuslar da yer almıştır^[29].

Gazetelerin verdiği bilgilere göre, Türkiye'de darbeye karşı aleni olmasa da büyük bir tepki bulunmaktadır. Bunun farkında olan Milli Birlik Komitesi de birtakım önlemler almak zorunda kalmıştır. Bunlardan birisi de Askeri Mahkemelerin etkin bir biçimde faal hale getirilmesidir. Bu kapsamda Bitlis'te Milli İnkılap Hareketlerine ve Milli Birlik Komitesi emirlerine riayet etmeyen ve menfi propaganda yapan şahıslar hakkında yapılacak tahkikatın askeri mahkemelerce yapılması kararlaştırılmıştır^[30]. Milli Birlik Komitesi'nin Bitlis şubesinin bu kararı, halkın darbeye tepkisini ve bakışını bariz bir biçimde ortaya koymaktadır.

Darbe döneminde ülkenin büyük bir kesiminde olduğu gibi Bitlis ilinde de devletin altın stokunu takviye etmek için alyans, küpe, kolye, bilezik ve ziynet eşyalarını hazineye bağışlamak amacıyla Bitlis'te faaliyetler yürütülmüştür. Vatandaşların bağışladığı altınları kabul üzere Bitlis Askerlik Şubesi Başkanlığı'ndan bir heyet, bağışlanan altınları makbuz karşılığında almıştır. Aynı tarihlerde Bitlis Jandarma Kumandanlığı mensupları olan subay, astsubay, erat ve eşleri tarafından da 43 adet altın ve yüzük orduya verilmiştir^[31]. Ayrıca, bu olaya katılımı arttırmak gayesiyle Siirt Garnizon Kumandanlığı tarafından bütün bölgeye uçakla bildiriler atılmıştır^[32].

Yukarıda ifade edildiği üzere, darbeden sonra Bitlis'te bulunan çok sayıda muhtar ve ihtiyar heyeti görevden alınmış ve yerlerine yenileri atanmıştır. Bu bağlamda, İnönü Mahallesi muhtarlığına Cemil Yeter (Muhtar), Raşit Kalkancı (Asil Üye), Nuri Haymancı (Yedek Üye) ve Şükrü Çelik (Asil Üye); Zeydan Mahallesi Muhtarlığına Faik Özvural (Muhtar), Hakim Saydan (Asil Üye), Barlı Asil (Asil Üye), M. Nezir Zülfiyar (Asil Üye) ve Necati Katkı (Yedek Üye); Taş Mahallesi Hayrettin Yalçın (Muhtar), Lütfü Örnekli (Asil Üye), İsmail Berber (Asil Üye), Tevfik Özel (Yedek Üye) ve Ferit Özdemir; Hersan Mahallesi Abdullah Demirçin (Muhtar), Yaşar Süzen (Asil Üye), Maşallah Kara (Asil Üye), Ahmet Birgül (Yedek Üye) ve Sait Aldanmaz (Yedek Üye)^[33]. Söz konusu düzenleme, darbe sonrası devlet kurumlarının nasıl değiştirildiğini ve önceki vazifede olan insanların görevden ne şekilde uzaklaştırıldıklarını göstermektedir. 16 Haziran 1960 tarihinde 7. Kolordu Kumandanı General Cemal Tural, Bitlis'e gelerek burada birtakım temaslarda bulunmuştur.

28 Dideban, 13 Haziran 1960, Sayı: 631.

29 Tavir-i Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 823.

30 Dideban, 15 Haziran 1960, Sayı: 624; Yeni Dideban, 14 Haziran 1960, Sayı: 232; Tavir-i Efkâr, 14 Haziran 1960, Sayı: 826.

31 Yeşil Bitlis, 14 Haziran 1960, Sayı: 2117; Yeni Dideban, 14 Haziran 1960, Sayı: 232.

32 Tavir-i Efkâr, 14 Haziran 1960, Sayı: 827.

33 Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı:235.

Adı geçen kişi Bitlis'e gelmeden önce günlerce bu gezinin duyurusu yapılmış ve bütün vatandaşlardan Valilik önünde toplanarak konuşmaları dinlemeleri istenmiştir. Dideban gazetesine göre, Bitlis halkı ordu mensuplarına çok güvenmekte ve sevmektedir. Bu sevgilerini göstermek için de büyük bir kitlenin alana geldiğini ve hatibi dinlediklerini iddia etmiştir. Gazeteye göre, siyasetin tamamen dışında olan bu etkinliğe sadece şehir merkezi değil; ilçe, nahiye ve köylerden de çok sayıda kişi gelerek General'i dinlemek istemişlerdir^[34]. Dideban gazetesi, bu etkinliği şehirde bayram havası adlı başlıkla duyurmuştur^[35]. Söz konusu haber, gazeteler üzerinde darbenin ne derece etkili olduğunu ve gazetecilerin yayın organları üzerinde ne gibi bir etkide bulunduğunu ifşa etmektedir.

27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra Milli Birlik Komitesi tarafından Bitlis ilinde gözaltına alınmış bulunan eski iktidar mensuplarının suiistimallerini ortaya çıkarmak amacıyla bir komisyon kurulduğu ifade edilmişti. Bu komisyon başta Ankara olmak üzere bütün illerde de faaliyete başlamıştı. İllerdeki söz konusu araştırmaları hızlandırmak amacıyla ayrıca tetkik komisyonları da oluşturulmuştur. Bu arada il ve ilçelerde görev yapan komisyonlarla alakalı olarak yeni bir tüzük de hazırlanmıştır^[36]. Yeşil Bitlis gazetesine göre, söz konusu komisyon Bitlis'te çok aktif olarak yer almıştır.

11 Haziran 1960'ta Bitlis'e yeni bir Vali atanmasına rağmen; Askeri Vali olan Raşit Pasin görevine devam etmiş 17 Haziran 1960 tarihinde yayınladığı tebliğle görevinin bittiğini ifade etmiştir. Söz konusu tebliğde Askeri Vali Bitlis halkına teşekkürlerini sunmuş ve vazifesinin nihayete erdiğini ifade etmiştir^[37]. Böylece, Bitlis vilâyetinin ve belediyesinin yönetimi sivil bir iradeye devredilmiştir.

Sonuç

27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi, Türkiye'nin çok partili hayata geçişiyle başlayan demokrasi tarihine ağır bir zarar veren ve Türkiye'de darbelerle muhtıraları başlatan bir süreç olmuştur. Nitekim söz konusu askeri darbeye seçimle ve halkın oylarıyla iktidara gelen partiye son verilmiş ve Türkiye'de demokrasi alanında atılan adımların ciddi bir şekilde durmasına ortam hazırlamıştır. 27 Mayıs 1960 tarihinden sonra da Türkiye'de askeri darbelerle demokrasi süreci bazı tarihlerde akamete yani kesintiye uğramıştır.

Günümüzde etkileri ve durumu hala tartışılan 27 Mayıs Askeri Darbesi, ülke genelinde olduğu gibi Bitlis ilinde de hem demokrasinin hem de insan hak ve özgürlükleri açısından ciddi zararları olmuştur. Bilhassa Bitlis vilâyetinde 10 yıl boyunca yapılan başta milletvekili genel seçimleri olmak üzere belediye meclisi seçimleri, il genel meclisi seçimleri ve muhtarlık seçimlerinin tamamını kazanan ve adı geçen 10 yıllık süre içerisinde Bitlis tarihinde mühim izler bırakan DP'nin iktidarının askeri darbeye sonlandırılması, halk nazarında ciddi etkiler bırakmıştır. Bu durum, metin içinde açıkça gösterildiği gibi devrin basınında aleni bir biçimde gözlemlenebilmektedir.

---

34 Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı: 235; Yeşil Bitlis, 17 Haziran, Sayı: 2116.

35 Yeni Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı: 234.

36 Yeşil Bitlis, 17 Haziran 1960, Sayı: 2216.

37 Tasvirî Efkâr, 18 Haziran 1960, Sayı: 830.

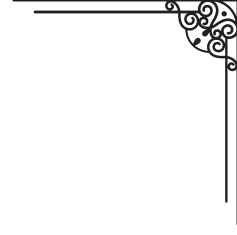
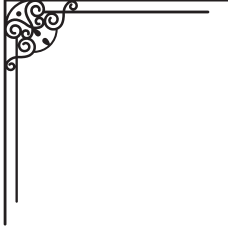
Kaynaklar

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- AHMAD, Feroz, Modern Türkiye'nin Oluşumu, 11. Baskı, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, Menderes'in Dramı (1899-1960), Ankara: Remzi Kitabevi, 2016.
- ÇAVDAR, Tevfik, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950), 3. Baskı, İst.: İmge Kitabevi, 2013.
- DUMAN, Olca Özkaya, Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler, "Demokrat Parti Dönemi", Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi, 2012 1(1), ss.298-313.
- ERTEM, Barış, Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2010 1(2), s.71-92.
- KARPAT, Kemal H., Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller), (Ed. Nevin Akbıyık), , İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 5. Baskı, (Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- ÖZDAĞ, Ümit, Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2004.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 4/14 (1994), ss.255.260.
- ZÜRCHER, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (Çev. Yasemin Saner Gönen), 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Yıldönümünde 27 Mayıs'ı Hatırlatmak, Türkiye Çalışmaları Grubu, Ankara: SDE Yayınları, 2010.

Gazeteler

- Yeni Dideban, 27 Mayıs 1960, Sayı: 221.
Tasviri Efkâr, 28 Mayıs 1960, Sayı: 813.
Yeni Dideban, 28 Mayıs 1960, Sayı: 222.
Tasviri Efkâr, 29 Mayıs 1960, Sayı: 814.
Yeşil Bitlis, 30 Mayıs 1960, Sayı:2104.
Yeni Dideban, 30 Mayıs 1960, Sayı:223.
Yeni Dideban, 31 Mayıs 1960, Sayı: 224.
Tasviri Efkâr, 31 Mayıs 1960, Sayı: 817.
Tasviri Efkâr, 1 Haziran 1960, Sayı: 818.
Yeni Dideban, 2 Haziran 1960, Sayı:226.
Dideban, 3 Haziran 1960, Sayı: 621.
Tasviri Efkâr, 4 Haziran 1960, Sayı: 821.
Yeni Dideban, 3 Haziran 1960, Sayı:227.
Yeşil Bitlis, 4 Haziran 1960, Sayı: 2108.
Tasviri Efkâr, 1 Haziran 1960, Sayı: 822.
Yeni Dideban, 9 Haziran 1960, Sayı: 233.
Dideban, 10 Haziran 1960, s.628.
Yeni Dideban, 10 Haziran 1960, Sayı: 229.
Tasviri Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 821.
Yeşil Bitlis, 16 Haziran 1960, Sayı: 234.
Dideban, 16 Haziran 1960, Sayı: 234.
Tavir-i Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 821.
Dideban, 13 Haziran 1960, Sayı: 631.
Tavir-i Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 823.
Dideban, 15 Haziran 1960, Sayı: 624.
Yeni Dideban, 14 Haziran 1960, Sayı: 232.
Tavir-i Efkâr, 14 Haziran 1960, Sayı: 826.
Yeşil Bitlis, 14 Haziran 1960, Sayı: 2117.
Yeni Dideban, 14 Haziran 1960, Sayı: 232.
Tavir-i Efkâr, 14 Haziran 1960, Sayı: 827.
Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı:235.
Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı: 235.
Yeşil Bitlis, 17 Haziran 1960, Sayı: 2116.
Yeni Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı: 234.
Yeşil Bitlis,17 Haziran 1960, Sayı: 2216.
Tasviri Efkâr, 18 Haziran 1960, Sayı: 830.

BİTLİS SENATÖRLERİNİN CUMHURİYET SENATOSUNDAKİ FAALİYETLERİ (1961-1980)

Doç. Dr. Şerif DEMİR

Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, tanzimat1839@gmail.com

Giriş

27 Mayıs askeri müdahalesiyle birlikte devletin siyasal fonksiyonları ve hukuki yapısı sorgulanmaya başlandı. Demokrat Partinin ülkeyi böyle bir darbe eşiğine sürüklemesinde hukuki düzeninden kaynaklanan eksikliklerin olduğu düşünüldü. Bu amaçla yeni bir anayasal düzene geçmek için hazırlıklara başlandı. Böylece CHP ile askeri kadrolar birlikte yeni bir hukuki düzenin temellerini attılar¹. Sivil ve askerlerin katkı sundukları yeni anayasa 9 Temmuz 1961'de halk oylamasıyla kabul edildi. Böylece 1924 Anayasası tamamen yürürlükten kalkarken yerine yeni bir anayasal düzen tesis edilmiş oldu. Yeni Anayasa'yla birlikte devlet erkleri arasındaki güç ve denge yeniden düzenlendi. Buna göre yasama ve yargıda önemli bir değişim gerçekleşirken, yürütmenin gücü sınırlandırıldı. Benimsenen yeni seçim sistemleriyle siyasi istikrar bozularak tek başına bir partinin iktidara gelmesi zorlaştı ve askeri vesayetin gölgesinde kurulan zoraki koalisyonlarla zayıf iktidarlar dönemi başladı.

Cumhuriyet Senatosu'nun Kuruluşu

27 Mayıs'ı gerçekleştiren askerler, 27 Mayıs rejimini güvence altına alacak pek çok yeni kurum tesis ettiler. Bu kurumlar arasında Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi ve Cumhuriyet Senatosunu saymak mümkündür. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte 1924 Anayasasında parlamenter sistem oldukça güçlü bir şekilde tesis edilmişti. 1961 anayasasıyla parlamento ve yasama faaliyetlerinin sınırları yeniden belirlendi. Buna göre yasama faaliyetini sürdüren TBMM, kendi içinde Millet Meclisi ve Cum-

---

1 Ayşe Güneş-Ayata, "The Republican People's Party", Turkish Studies, Vol. III/1, (2002), p. 103

huriyet Senatosu olarak iki bölüme ayrıldı^[2]. Halkın seçtiği milletvekillerinin faaliyet göstereceği bir meclisin yanında üyelerinin bir kısmının asker olan bir senatonun tesis edilmesiyle yasama kısmen kontrol altına alınmış olacaktı. Cumhuriyet Senatosu genel oyla seçilen 150 üye ile Cumhurbaşkanı tarafından seçilen 15 üyeden oluşuyordu. Ayrıca eski Cumhurbaşkanları yaş kaydı gözetilmeksizin Cumhuriyet Senatosunun tabii üyesiydiler (Madde 70)^[3]. Askeri idareden sivil yönetime geçişte bir ara formül olarak 23 MBK üyesi ömür boyu senato tabii üyesi oldular. Senatonun tabii üyeleriyle seçilmiş diğer üyeler arasında hiçbir hukuki farklılık yoktu. Senatoya farklı kanallardan üye olarak gelmiş bütün senatörler aynı sorumluluk anlayışıyla hareket etmek durumundaydılar.

Senato seçimleri de Millet Meclisi seçimleri gibi aynı şartlarda yapılırdı (Madde 71). Anayasaya göre Senato üyesi olabilmek için kırk yaşını doldurmuş, yüksek öğrenim mezunu, milletvekili seçilmeye herhangi bir engeli olmayan her vatandaş senato üyesi olabilirdi. Cumhurbaşkanı tarafından seçilecek üyeler, çeşitli alanlarda dikkat çekici hizmetleriyle ülke tarafından tanınan ve 40 yaşını doldurmuş kişilerden olmalıydı (Madde 72)^[4]. Cumhuriyet Senatosuna genel oyla seçilen üyeler 6 yıl görev yaparlardı. Görev süresi dolan üyeler tekrar aday olabiliyorlardı. Senatonun genel oyla ve Cumhurbaşkanı tarafından seçilen üyelerin 3/1'i iki yılda bir yenilenirdi (Madde 73). Zaruri şartlar oluştuğunda seçimler en fazla bir yıl geriye bırakılabilirdi (Madde 74). Seçimler Yüksek Seçim Kurulunun yönetim ve denetimi altındaydı (Madde 75). Cumhuriyet Senatosu üyeleri diğer Millet Meclisi üyeleri gibi üye seçilmeye engel bir suçtan hüküm giymeleri veya Meclis çalışmalarına özürsüz ve izinsiz katılmadığı durumda kendi meclisinin alacağı karara göre üyeliği sona erebilirdi (Madde 80).

Cumhuriyet Senatosu üyeleri kanun teklifi yapabilir, kendi tekliflerini komisyonda savunabilirdi (madde 91). Kanunların yasalaşmasında Cumhuriyet senatosunun önemli bir görev ve sorumluluğu vardı. Millet Meclisi tarafından görüşülerek karara bağlanan bir kanun teklifi, senato gündemine gelerek görüşülürdü (Madde 92). Özellikle anayasa değişikliklerinin senatonun onayından geçmeden kabul edilmesi mümkün değildi^[5]. Cumhurbaşkanlığı seçimi gibi özel şartlarda Millet Meclisi ile Senato üyeleri ortak toplantılar da yapabilirlerdi. 15 Ekim 1961 seçimleri sonrasında ilk 26 Ekim'de toplanan Cumhuriyet Senatosu, 19 dönem görev yaptı. Bu süre zarfında Cumhuriyet Senatosu, siyasal kavgalar, askeri vesayet ve sıklıkla yaşanan darbe girişimlerinin gölgesinde görev ve sorumluluğunu yerine getirmeye çalıştı. 19 Ağustos 1980'e kadar açık kalan Senatonun, demokrasimiz içerisindeki yeri, katkıları ve etkisi kapsamlı bir şekilde değerlendirilmelidir. Demokrasimizin çok daha iyi anlaşılabilmesi için bir darbe anayasasıyla tesis edilip bir başka darbe anayasasıyla kaldırılan böyle bir kuruma neden ihtiyaç duyulduğu ve neden kurumsal kimliğine son verildiğinin de çok daha iyi analizinin yapılması gerekir.

Bitlis Senatörleri

Cumhuriyet senatosuna genel seçimle belirlenecek 150 senatörün seçim bölgeleri 50'şer kişi üzerinden A, B ve C olmak üzere üç bölgeye ayrıldı. Bu seçim bölgelerinde yer alan şehirlerin nüfusuna göre o şehri temsil edecek senatörlerin miktarları belirlendi. Buna göre Bitlis'in C grubu seçim bölgesinde yer alarak bir senatörle temsil edilmesine karar verildi.

-
- 2 Suna Kili-A.Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2000, s.187; Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965, TTK, Ankara 1981, s. 231
  - 3 Yılmaz Altuğ, "The Development of Constitutional Thought in Turkey", Modern Turkey: Continuity and Change, Yay. A. Evin, Leske Verlag, Opladen 1984, s.145
  - 4 ResmîGazete, S. 10816, (31 Mayıs 1961), s. 4205
  - 5 Sacit Karaibrahimoğlu, Cumhuriyet Senatosu Almanacağı ve Tarihçe, Alkan Matb., Ankara 1973, s.38

1961-1980 yılları arasında senatoda Bitlis adına 5 farklı senatör görev yaptı. Bu senatörler Cevdet Geboloğlu (1961-1964), Ziya Nami Şerefhanoglu (1964-1967), Mehmet Orhan Kürümoğlu (1968-1973), Kâmrân İnan (1973-1979) ve Mehmet Sedat Özcan'dır (1979-1980).

Cevdet Geboloğlu (1961-1964)

1921 Bingöl/Çapakçur'da doğan Cevdet Geboloğlu, VIII. dönem Bitlis milletvekilliği yapan Mehmet Ziya Bey ile Cemile Hanım'ın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Safranbolu, Bitlis ve Trabzon'da tamamladıktan sonra 1945'te İÜ Tıp Fakültesini bitirdi. Doktor olarak Bitlis'te çalışmaya başlayan Geboloğlu, askerlik görevini tamamladıktan sonra Ankara'da görevine devam etti. İstanbul'a uzmanlık eğitimi için giden Geboloğlu, tekrar Bitlis'e dönerek devlet hastanesinde iç hastalıkları uzmanı olarak çalıştı. Geboloğlu 27 Mayıs askeri müdahalesi sonrasında siyasetle ilgilenmeye başladı.

Kurucu Meclis'te Bitlis İl temsilcisi olarak görev yapan Geboloğlu, 15 Ekim 1961 seçimleri sonrasında Yeni Türkiye Partisi'nden Bitlis adına Cumhuriyet Senatosuna seçildi. Senatoda Sosyal İşler Komisyonunda kâtip üye olarak çalıştı^[6].

Geboloğlu, Genel kurulda çoğunlukla sağlık işleri ve sosyal konuları içeren 14 konuşma yaptı ve 16 kez de sözlü ve yazılı soru önergesi verdi. Bu faaliyetlerinde Geboloğlu, Bitlis'in sosyo-ekonomik bakımdan geri kalmışlığına vurgu yaparak iktisadi açıdan geliştirilebilmesi için önerilerde bulundu. Örneğin, 14 Aralık 1961'de senatoya verdiği sözlü soru önergesiyle Geboloğlu, 16 Eylül 1925 tarihli "Fırat nehrinin doğusunun yabancılar için yasak bölge ilan edilmesi" uygulamasının kaldırılıp kaldırılmayacağını sordu. Hükümet adına içişleri Bakanı Topaloğlu, yasağın hafifletilmesine rağmen devam edeceğini söylemesine itiraz eden Geboloğlu, zamanın değiştiğini turizmin ekonomik gelişmedeki önemini vurguladıktan sonra doğunun "yatırımlardan kendine düşen hisseyi almamış, eğitime en çok muhtaç olduğu halde eğitime en az yer verilmiş" bir bölge olduğunu ifade etti. Geboloğlu, doğunun sahip olduğu turizm potansiyeline dikkat çekerek bölgede yabancılar için konulan kısıtlamaların mutlaka kaldırılması gerektiğini söyledi^[7].

İnönü Hükümeti programı hakkında söz alan Geboloğlu, Doğu Anadolu'nun ekonomik durumunu bir kez daha gündeme getirerek, bölgenin ekonomik kalkınması için planlı ve ciddi programlarla ele alınması gerektiğini söyledi. Bu sorunun çözümü için Geboloğlu, özel sektörün doğuda yatırım yapması için vergi muafiyetleriyle teşvik edilmesini önerdi^[8].

Cevdet Geboloğlu 23 Ekim 1962'de Gümrük ve Tekel Bakanlığına bir soru önergesiyle Bitlis Tütün Fabrikasının genişletilip modernleşmesinin düşünülüp düşünülmediğini sordu. Bakan Öztrak, Bitlis Tütün Fabrikasının bölgede ki tütün üretiminin üzerinde bir kapasiteye sahip olduğu için bir genişletmenin düşünülmediğini söyledi. Bakanın açıklamalarına karşı Geboloğlu, Bitlis Tütün Fabrikasının yarı kapasiteyle çalışmasında bölgenin ihtiyacı olan ulaşım alt yapısının tamamlanmamış olmasından kaynaklandığını, bölgede esaslı bir yol yapımı ve kapsamlı bir teşvikle fabrikanın tam kapasiteyle çalıştırılabileceğini söyledi. Bakan Öztrak, fabrikanın tam kapasite çalışmasının teminiyle birlikte fabrikanın modernize edilerek daha da geliştirilebileceği sözünü verdi^[9]. 1964 yılı İmar ve İskân Bakanlığının bütçesi görüşmelerinde söz alan Geboloğlu, konuyu Bitlis şehrine getirdi. Bitlis'in geri kalmış, yılların mahrumiyetini çekmiş ve kendi kaderiyle baş başa bırakıldığını iddia eden

6 Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi Cumh. Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri, c.I, TBMM yay., Ank. 1998, s. 145-146

7 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.1, C.I, B.19, (4 Ocak 1962), s. 278-279

8 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.1, c.IV, B.76, (4 Temmuz 1962), s.394

9 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.2, c.VII, B.26, (8 Ocak 1963), s. 611-614

Geboloğlu, Atatürk'ün bölgede bir üniversite açma isteğinin gerçekleştirilmediğini, bölgenin sahip olduğu muazzam turistik imkanlarından da faydalanılmadığını söyledi. Bitlis ve çevresinin kalkınma ve imarı için birçok bakanlığın koordineli bir şekilde çalışarak bölgeyi turistik ve tabii kaynakları bakımından geliştirecek bir planlamanın mutlaka yapılması gerektiğini belirtti^[10]. 1962 bütçesi hakkında çeşitli eleştirilerde bulunan Geboloğlu, Hükümetin programında söz verdiği huzuru ülkeye getiremediğini belirterek sürgüne tabii tutulan 55 ağanın mağduriyetinden söz etti^[11]. Geboloğlu bu ağaların mağduriyetini temmuz ayında bir kez daha Senato gündemine taşıdı^[12]. Senatoda doğu vilayetlerinde yaşayan vatandaşlara karşı olumsuz bir dil kullanılmasını eleştiren Geboloğlu, ülke bütünlüğü içinde bir bölge insanlarını ötekileştiren ve ayrımcılık yapan zihniyete şiddetle karşı olduğunu ortaya koydu^[13]. Geboloğlu, zamanla din adamlarının eğitimi ve özlük haklarını da gündeme getirerek konu üzerinde hassasiyetle durdu^[14].

Geboloğlu 23 Ekim 1962'de Millî Eğitim Bakanlığına Ankara ve OTDÜ üniversiteleri giriş sınavlarında başarılı/başarısız olan öğrencilerin mezun oldukları liseler hakkında bir soru önergesi verdi. Bakanın verdiği bilgilere göre bu sınavlarda en başarısız olan on beş liseden birisi de Bitlis lisesiydi. Liselerin neden başarısız olduğu üzerinde kısa bir müzakere sonrasında Senatör Geboloğlu sözü Bitlis lisesine getirerek, bu lisede öğretmen olmadığını hatta yardımcı öğretmenin de bulunmadığını, öğretmen olarak görev yapan kişilerin kesinlikle öğretmenlik vasıflarından çok uzak olduğunu söyledi. Bu sorunun bir an önce bakanlık tarafından çözülmesini istedi. Bakan Hatipoğlu, büyük şehirlerde görev yapan öğretmenleri doğuya göndermekte zorluk çektiklerini, bu sorunu aşmak için bütün öğretmenlerin mahrumiyet bölgelerinde görev yapmalarını zorunlu hale getirecek bir yasa hazırlığı içinde olduklarını açıkladı. Geboloğlu bu sorunun çözümü için böyle bir yöntemin son derece yerinde olduğunu belirterek Bakana teşekkür etti^[15]. Cevdet Geboloğlu'nun senato üyeliği 7 Haziran 1964'te Senatonun üçte bir yenileme seçimlerinde sona erdi. XIII. dönem milletvekili seçimlerinde AP'den bir dönem milletvekilliği yapan Geboloğlu, 1 Ağustos 1980'de emekliye ayrılana kadar çeşitli sağlık kurumlarında doktorluk görevini sürdürdü.

Ziya Namî Şerefhanoğlu (1964-1967)

1914 Bitlis/Türkmen Kadıköy'de Mehmet Sait Efendi ve Hanife Hanım'ın evladı olarak dünyaya geldi. İlk ve orta öğretiminden sonra Şerefhanoğlu, 1940'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde eğitimini tamamladı. Askerlik vazifesi sonrasında 1947'da İstanbul'da avukatlığa başladı ve siyasete girdi. Bitlis'ten 1950'de DP adayı, 1954'te de bağımsız aday olarak milletvekili seçimlerine katıldı fakat başarılı olamadı. 1961 genel seçimlerine CHP listelerinden aday adayı oldu fakat CHP genel merkezi tarafından aday gösterilmedi.

10 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.3, c.XVIII, B.42, (9 Şubat 1964), s.994-995

11 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.1, c.I, B.28, (2.2 1962), s. 576-577; 27 Mayısçılar doğunun sosyo-ekonomik yapısını düzelterek feodal bir yapılanmaya son vermek için 485 aşiret ileri gelenlerini toplayarak Sivas'ta bir kampta topladılar. Uzun bir inceleme ve istihbarat birimlerinin verdiği raporlar sonrasında 55 kişi belirlenerek sürgününe gönderilerek Sivas Kampı dağıtıldı. Avni Özgürel, "Kürt Sorununda Kavşak: 49'lar Davası", Radikal, 03 Ocak 2010

12 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.1, c.IV, B.76, (4 Temmuz 1962), s.395

13 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.2, c.VII, B.16, (12 Aralık 1962), s.315-317

14 Yeni Türkiye Partisi Senato Grubu adına 1962 Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesi hakkında söz alan Cevdet Geboloğlu, din ve laikliğin toplum için öneminden söz ederek, din adamlarının almış oldukları maaşların artırılması, din adamlarına yeni kadroların verilerek sayılarının artırılmasını isteyerek, dini eğitimin daha kaliteli ve nitelikli insanların yetiştirilmesi için İmam-Hatip, İslam Enstitüsü ve İlahiyat fakültelerine gereken önemin verilmesini istedi. Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.1, c.I, B.29, (3 Şubat 1962), s. 642-643. Temmuz ayında yeni hükümet programı görüşülürken Geboloğlu, din adamlarının özlük haklarının düzeltilmesini bir kez daha talep etti. Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.1, c.IV, B.76, (4 Temmuz 1962), s.395. Sayın Geboloğlu 1964'te bir kez daha din adamlarının özlük haklarını senato gündemine getirdi. Geboloğlu, Diyanet İşleri Teşkilat Kanununun beş bakan değişmesine rağmen hala çıkarılmadığını hatırlatarak din adamlarının kamu da çalışan diğer görevlilere göre daha düşük maaş aldıklarını bu durumun kısa sürede düzeltilmesini istedi. Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.3, c.XVII, B.23, (3 Ocak 1964), s.215-216

15 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.2, c.VIII, B.30, (22 Ocak 1963), s.113-116

Ziya Nami Şerefhanoglu 7 Haziran 1964'te Bitlis Cumhuriyet Senatosu yenileme seçimlerine bağımsız aday olarak katıldı ve başarılı oldu. Senatoda Bayındırlık, Ulaştırma ve İmar-İskân ile İçişleri komisyonlarında çalıştı. Şerefhanoglu'nun senato gündeminde Bitlis adına pek bir faaliyetine rastlayamadık. Şerefhanoglu'nun senatörlüğü döneminde devam eden bir adli dava nedeniyle^[16] mahkeme Senato'dan, 11 Temmuz 1967'de Devletin güvenliğini tehlikeye düşürmekten dokunulmazlığının kaldırılmasını talep etti^[17]. Dokunulmazlığının kaldırılması talebi üzerine Şerefhanoglu yurt dışına çıktı^[18]. Senato Başkanlığının yaptığı incelemeler neticesinde Şerefhanoglu'nun 28 Mart 1967-30 Mayıs 1967'de Cumhuriyet Senatosu çalışmalarına katılmadığı tespit edilerek hakkında soruşturma açıldı. 22 Temmuz 1967'de Anayasa'nın 80. Maddesi İçtüzüğü'nün 149. Maddelerine göre genel kurulda yapılan uzun görüşmeler neticesinde Senato Şerefhanoglu'nun izinsiz ve mazeretsiz genel kurula katılmadığı için 9 oya karşı 41 oyla senato üyelik sıfatının düşürülmesine karar verdi^[19]. Böylece Şerefhanoglu'nun senatörlük görevi sona ermiş oldu.

Mehmet Orhan Kürümoğlu (1968-1973)

4 Şubat 1927'de Bitlis/Adilcevaz'da Mehmet Emin Bey ve Suphiye Hanım'ın evladı olarak dünyaya geldi. İlk ve orta öğretimini tamamladıktan sonra 1955'te Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitiren Kürümoğlu, askerlik görevini tamamladıktan sonra 1962'de Bitlis'te avukat olarak çalışmaya başladı. 2 Haziran 1968'de yapılan Cumhuriyet Senatosu yenileme seçimlerinde AP adayı olarak Bitlis senatörü seçildi. Senatoda Milli Eğitim ve Dilekçe Karma Komisyonunda üye olarak çalıştı. 1971'de Başkanlık Divanı kâtip üyeliğine seçildi. Bu esnada Naim Talu tarafından 15 Nisan 1973'te kurulan yeni hükümette 26 Ocak 1974 tarihine kadar Köy İşleri Bakanlığı görevinde bulundu.

Orhan Kürümoğlu, görev süresince senatonun en çok dikkat çeken ve en aktif senatörlerinden birisi oldu. Genel Kurulda 104 kez aktif bir çaba içine giren Kürümoğlu'nun bu kadar yoğun çalışmasında hukukçu kimliğiyle birlikte zaman zaman Adalet Partisi Grup sözcüsü olarak da görev yapması etkili oldu. Kürümoğlu, anayasa değişikliklerinden genel kurulda üslup tartışmalarına kadar birçok konuda fikir beyan etti. Kürümoğlu ülke gündemine ilişkin konularda sıklıkla fikir ürettiği gibi Bitlis'in temel sorunları ve şehrin ihtiyaçlarını da senato gündemine taşıyarak çözüm arayışı içerisine girdi.

Kürümoğlu, senato genel kurulunda Bitlis'in sağlık sorunlarına dikkat çekerek şehirde uzman hekim olmamasını, şehrin ihtiyaç duyduğu donanımlı ve liyakat sahibi memurların şehre gelmemesini sıklıkla eleştirdi^[20]. Şehrin doktor ihtiyacının Mecburi Hizmet Kanununun çıkarılmasıyla çözülebileceğini iddia eden Kürümoğlu, önemli olan bölgede görev yapacak doktorların gönüllü olmalarını dedi^[21]. Ülkenin ve Bitlis'in gelişmesinin eğitime verilen önemle olacağına Kürümoğlu'na göre, Türkiye'nin kurtuluşu, millî eğitime önem verilerek yüksek öğretimle mümkün olabilir^[22]. Eğitimin değeri ve yüksek öğretimin gerekliliğini sıklıkla vurgulayan Kürümoğlu, Atatürk'ün Van gölü çevresinde üçüncü bir yeni üniversite kurulması için vasiyeti olduğunu bu isteğin bir vefa borcu olarak bir an

16 Bu dava Musa Anter'in siyasete yönelik eleştirilerine destek veren 49 kişi hakkında açıldı. Bu kişiler hakkında ağır cezada 25 kişi yargılandı ve beraat etti. Kalan 24 kişi idamla yargılanarak beraat ettiler. 1965'te Türk Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. Maddelerine göre "Yabancı devletlerin müzaheretini ile milli duyguları yok etmeye ve zayıflatmaya matuf cemiyet kurmaktan" tekrar dava açıldı. Avni Özgürel, "Kürt Sorununda Kavşak: 49'lar Davası", Radikal, 03 Ocak 2010

17 Ziya Nami Şerefhanoglu bu davalarda cemiyetin lideri olduğu iddia ediliyordu. A. Özgürel, agm, Radikal, 03 Ocak 2010

18 Yasama faaliyetinin devam ettiği bu dönemde Şerefhanoglu Senato Başkanlığına 23 Şubat 1967 tarihli dilekçesinde Belçika'da eğitim gören oğlunu görmek için 20 gün izin istedi. Şerefhanoglu, Berlin'den gönderdiği ikinci bir dilekçeyle 15 gün daha izninin uzatılmasını talep etti. Senato Başkanlık Divanı her iki talebi de uygun bularak işleme koydu. Şerefhanoglu, Beyrut'tan gönderdiği bir dilekçeyle seyahatini uzak doğuya taşıyacağından iki ay süreli yeni bir izin talebinde daha bulundu. Başkanlık Divanı Şerefhanoglu'nun ısrarla iznini uzatarak yurda dönmemesi üzerine bu talebi oy birliğiyle reddetti. Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.7, c.XLIII, B.93, (22 Temmuz 1967), s. 427-428

19 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi D.7, c.XLIII, B.93, (22 Temmuz 1967), s. 447; F. Çoker, age, c.I, s. 539-540

20 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.7, c.XLIII, B.58, (3 Temmuz 1968), s. 312

21 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.10, c. LXIII, B.33, (31 Ocak 1971), s.611-612

22 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.8, c.XLIX, B.19, (14 Ocak 1969), s.672-673

önce hayata geçirilmesini talep etti^[23]. Cumhuriyetin 50. yılı nedeniyle Sivas'ta Cumhuriyet Üniversitesi kurulması konusu gündeme geldiğinde Kürümoğlu, Sivas'ta yeni bir üniversite kurulmasına memnun olduğunu fakat bu vesileyle Atatürk'ün vasiyetini hatırlatarak Tatvan'da bir «Doğu Üniversitesi» kurulmasını teklif etti. Kürümoğlu, Tatvan'da kurulacak üniversitenin Van Gölü çevresinde, Hakkâri- Van- Bitlis- Muş- Bingöl- Siirt vilâyetlerini de kapsayacak tarzda bölgeye hitap edeceğini iddia etti^[24]. Bitlis'in ekonomik bakımdan gelişmesini çok önemseyen Kürümoğlu, çeşitli vesilelerle Bitlis'i senato gündemine taşıdı. Örneğin Enerji Bakanına verdiği soru önergesiyle, "Nazik gölü projesi, Nemrut projesi, soda sanayii, Bitlis'te maden faaliyetleri ve enerji konusu" gibi projelerin bir an önce hayata geçirilmesi için bilgi istedi ve bakandan daha fazla çaba göstermesini talep etti^[25].

Kürümoğlu Bitlis'in en önemli ekonomik faaliyeti olan tütün ve tütün işletmeciliğini de yakından takip etti. Kürümoğlu, Bitlis'te çok kaliteli bir tütün yetiştiriciliği olduğu halde yöreye fazla bir ekonomik katkısının olmadığını söyledi. Kürümoğlu'na göre; Bitlis'te tütün üreticiliğinin arzu edildiği düzeyde olmamasında; 1. Tütün ekim sahalarının dar olması, 2. Tütün ekiminin ilkel usullerle yapılması çok etkili olmaktaydı. Köylü üretimde yaşadığı zorluk ve sıkıntılara ilave olarak tütün nakliyesinde de zorlanıyordu. Kürümoğlu'na göre, şehirde yeterli ulaşım alt yapısı olmadığından halk, tütünleri fabrikaya taşırken son derece ilkel taşıma yöntemleri kullanmak zorunda kalıyordu. Ayrıca Bitlis'te bir tütün ıslah istasyonuna ihtiyaç duyuluyordu. Bitlis'te üretilen tütünün özel sektöre satışına da imkân tanınmamasını eleştiren Kürümoğlu, tütünleri sadece Tekel satın alabildiği için yörede bir rekabet imkanının olmamasından halkın olumsuz etkilendiğini belirtti. Kürümoğlu, Bitlis Tekel Tütün Fabrikasının da mutlaka modernize edilmesi gerektiğini çünkü fabrikada çok eski makinelerle imalat yapıldığını ifade etti^[26].

Kürümoğlu'nun senato üyeliği 14 Ekim 1973 yenileme seçimiyle sona erdi^[27].

Kâmran İnan (1973-1979)

1929'da Bitlis/Hizan Gayda köyünde doğan İnan, Bitlis Milletvekili Selahattin İnan (1950-1960) ile Mecbure Hanım'ın oğludur. İnan ilk ve orta öğreniminden sonra 1951'de Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini tamamladı. Eğitimine yurt dışında devam eden İnan, 1953'te Cenevre Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve aynı üniversiteden 1955'te Hukuk diplomaları aldı. Yurda dönüşünde İnan, Dışişleri Bakanlığında göreve başladı. Askerlik vazifesinden sonra Dışişleri Bakanlığının NATO Daimî delegeliğine getirildi. Siyasete atılana kadar İnan, Dışişleri Bakanlığında farklı kademelerde çeşitli görevlerde bulundu. Kamuran İnan 14 Ekim 1973'te yapılan Cumhuriyet Senatosu yenileme seçimlerinde AP listesinden Bitlis senatörü seçildi. Cumhuriyet Senatosunda Dışişleri, Turizm ve Tanıtma Komisyonu Başkanlığı yaptı. Ayrıca Türkiye- AET Karma Komisyon Başkanlığı, Senato Dış İşleri Komisyon Başkanlıklarının yanında konunun uzmanı olarak parlamentolar arası birlik toplantılarına da katıldı. İnan, BM Genel Kurulunda da TBMM'yi temsilen görev aldı. Ayrıca Başbakan Süleyman Demirel'in 21 Temmuz 1977'de kurduğu koalisyon hükümetinde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı görevinde de bulundu.

Kamran İnan AP içerisinde ve Senato'da eğitimi, tecrübesi ve birikimleriyle öne çıktı. AP adına grup sözcüsü ve Bakan olarak da genel kurula hitap eden Kamran İnan, konuşmalarını ağırlıklı olarak dış politika üzerine yaptı. Bitlis şehri ve Bitlislilerin sorunlarını meclise fazla taşıyamayan İnan, ulusal

23 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.12, c.VII, B.17, (4 Ocak 1973), s. 599-600

24 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.12, c.X, B.43, (14 Mart 1973), s.247-248

25 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.8, c. LI, B.31, (3 Şubat 1969), s.355

26 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.8, c. LIII, B.59, (9 Mayıs 1969), s.357-358

27 F. Çoker, age, c.II, s.147-148

konulardan söz ederken örnekleri bazen Bitlis'ten verirdi. Örneğin devletin yaptığı bir israfa dikkat çekerken İnan, bu parayla son derece güç şartlar altında okuyan Ahlat ilçesine bir lise yaptırılabilceğini söyledi. Devletin imkanlarının dikkatli kullanılması için ikazlarda bulunurken İnan, bu paraların Bitlis'in Hizan ilçesinde ekonomik durumu son derece zor şartlarda yaşayan insanların vergisiyle temin edildiğini hatırlattı^[28]. Hükümeti ve sorumlu devlet görevlilerini eleştirirken İnan, devletten Bitlis'te yatılı okul yapılması için 10 yıldır talepte bulduklarını fakat olumlu bir sonuç alamadıklarını ve 30 bin nüfuslu bir ilçenin hala yolunun olmadığı için hastaların at sırtında getirilirken canlarını kaybettiğini söyledi^[29]. Kamuran İnan 4 Haziran 1979'da bir dış görev için Senato üyeliğinden istifa etti. Kamran İnan 18 Temmuz 1979'de, BM Cenevre Ofisine Daimî Delege olarak büyükelçilik görevine getirildi. 1983'te merkeze alınan İnan, 25 Temmuz 1983'te emekli olarak bürokrasiden tamamen ayrıldı. 1983'te tekrar siyasete giren İnan, Milliyetçi Demokrasi Partisi ve Anavatan Partilerinde milletvekilliği ve bakanlık görevlerinde bulundu^[30].

Mehmet Sedat Özcan (1979-1980)

15 Ocak 1936'da Bitlis'e bağlı Varto'da Fikri Bey ile Zinnet Hanım'ın oğlu olarak dünyaya geldi. Mehmet Sedat Özcan 1956'ya kadar ilk ve orta öğretimini tamamladı. Bu arada Özcan, Bitlis ve Van'da vekil öğretmenlikler yaptı. Askerlik vazifesini tamamladıktan sonra Özcan, 1960-1965 yılları arasında Ankara'da çeşitli bakanlıklarda memurluk görevlerinde bulundu. Aynı dönemde Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde okudu. 1965'te memleketine dönen Özcan, serbest avukat olarak çalışmaya başladı. Bu arada siyasetle de ilgilenen Özcan, AP saflarından İl İdare Kurul üyeliklerinde bulundu. Özcan 14 Ekim 1979'da Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçimlerinde AP'den Bitlis senatörü seçildi. Senatoda Bayındırlık, Ulaştırma ve İmar-İskân Komisyonlarında üye olarak çalıştı. 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle yasama kurumları kapatılınca Özcan'ın senato üyeliği de sona erdi^[31].

Sonuç

Türkiye 1961 Anayasasıyla birlikte çift meclisli bir parlamenter düzene geçildi. Yasama görevini gerçekleştirecek olan TBMM, Millet Meclisi'nin yanında Cumhuriyet Senatosuyla iki aşamalı bir yapıya kavuştu. Bu dönemde yasama yürütme karşısında bir denge unsuru haline getirilirken, yasama da kendi içinde ve üstünde bir kontrole açılmış oluyordu. Cumhuriyet senatosuyla yasama kendi içinde kontrol edilirken, yasamanın üzerinde tesis edilen Anayasa Mahkemesiyle de bir denetim sağlanmıştı. Cumhuriyet Senatosunun üyeleri üç farklı kaynaktan geliyordu. Bu kaynaklardan en önemlisi bu çalışmaya esas alınan genel seçimle gelen 150 senatördür. Bu senatörler içerisinde Bitlis temsilcisi de vardı. Milli iradeyle gelen bu senatörlerin yanında darbeci askerlerden oluşan, ömür boyu görev yapan tabii senatörlerde yer aldılar. Bu tabii senatörlerin dışında Cumhurbaşkanı tarafından ülkenin tanınan ve alanında saygı duyulan isimler arasından 15 kontenjan senatörü de seçiliyordu. Böylece parlamenter sistem üzerinden 27 Mayıs rejimi koruma altına alınmış oluyordu.

19 yıllık senato tarihinde Bitlis, beş senatör tarafından temsil edildi. Bu senatörler içerisinde en uzun süre Kamran İnan (6 yıl) en kısa süre Mehmet Sedat Özcan (1 yıl) görev yaptı. Bu üyeler içinde Mehmet Orhan Kürümoğlu ile Kamran İnan senatörlükle birlikte bakanlık görevlerinde de bulundular.

28 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.13, c.XV, B.53, (3 Mayıs 1974), s. 165-16

29 Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, D.13, c.XVI, B.60, (10 Mayıs 1974), s.514

30 F. Çoker, age, c.II, s. 279-280

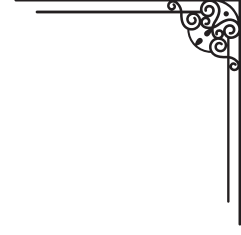
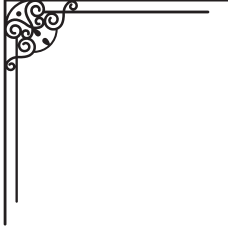
31 F. Çoker, age, c.II, s.651-652

Beş senatörden dördü sağ gelenekten gelen partiler içerisinde siyaset yapmayı tercih ettiler. Yalnız Ziya Nami Şerephanoğlu bağımsız olarak girdiği senatodan görev süresini tamamlamadan sıra dışı bir şekilde Senato tarafından görevi sona erdirilerek ayrıldı. Kamran İnan'da görev süresi içinde istifa ederek senatörlük vazifesini sona erdirdi. Son senatör Mehmet Sedat Özcan'da görev süresi içindeyken askeri müdahaleyle senato dağıldığından görev süresini tamamlama imkânı bulamadı.

Bitlis adına siyaset yapan beş senatör içerisinde Bitlis'in sorunlarını en fazla senato gündemine Cevdet Gebeloğlu ile Mehmet Orhan Kürümoğlu taşıdı. Bu senatörler şehrin sosyal ve ekonomik sorunları ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileriyle Bitlis'in senatoda sesi oldular. Kamran İnan, sıklıkla genel kurulda konuşmasına rağmen Senato konuşmalarında ağırlıklı olarak dış politika ve uluslararası sorunlarından söz etmeyi tercih etti. Senatoda İnan'ın siyasetteki ağırlığına uygun Bitlis adına yeterli bir çaba gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Bitlis adına görev yapan Ziya Nami Şerephanoğlu görev süresince hakkında devam eden bir hukuki davayla meşgul olduğundan genel kurulda pek konuşmadığı gibi Bitlis adına kayda değer bir çalışması da olmadı. Aynı şekilde Bitlis adına görev yapan en son senatör Mehmet Sedat Özcan'da görev süresinin ilk yılında senato askerler tarafından dağıtıldığı için senatoda fazla bir varlık göstermeye zaman bulamadı.

Kaynakça

- ALTUĞ Yılmaz, "The Development of Constitutional Thought in Turkey", *Modern Turkey: Continuity and Change*, Yay. A. Evin, Leske Verlag, Opladen 1984, pp. 131-149
- Cumhuriyet Senatosu, *Tutanak Dergisi (Bütün Olarak Tarandı)*
- Cumhuriyet Senatosu Albümü, TBMM Basımevi, Ankara 1966
- Cumhuriyet Senatosu Albümü, TBMM Basımevi, Ankara 1968
- Cumhuriyet Senatosu Albümü, TBMM Basımevi, Ankara 1974
- Cumhuriyet Senatosu Albümü, TBMM Basımevi, Ankara 1976
- Cumhuriyet Senatosu Albümü, TBMM Basımevi, Ankara 1977
- ÇOKER Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri*, c.I-II, TBMM yay., Ankara 1998
- GÜNEŞ-AYATA Ayşe, "The Republican People's Party", *Turkish Studies*, Vol. III/1, (2002), p. 102-121
- KARAİBRAHİMOĞLU Sacit, *Cumhuriyet Senatosu Almanacağı ve Tarihçe*, Alkan Matb., Ankara 1973
- KARAL Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965*, TTK, Ankara 1981
- ÖZGİŞİ, Tunca, *Türk Parlamento Tarihinde Çift Meclis: Cumhuriyet Senatosu Örneği (1960-1980)*, İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011
- ÖZGÜREL Avni, "Kürt Sorununda Kavşak: 49'lar Davası", *Radikal*, 03 Ocak 2010
- RESMÎGAZETE, S. 10816, (31 Mayıs 1961), s. 4201-4210
- SAVCI Bahri, "Yeni Bir Anayasa Rejimine Doğru Gelişmeler-I", *AÜSBF Dergisi*, c.XVI, S.1, (1961), s.2-101
- TBMM Albümü 1920-2010, c.IV, Gökçe Ofset Matbaacılık, Ankara 2010

ÇUMHURİYET DÖNEMİNDE BİTLİS'İN İDARİ YAPISI VE NÜFUSU (1923-1970)

ADMINISTRATIVE STRUCTURE AND POPULATION AT THE BİTLİS IN THE REPUBLICAN ERA (1923- 1970)

Arş. Gör. Harun AYDIN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü, haaydin@agri.edu.tr

Giriş

Bitlis Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde yer alan kadim bir yerleşim yeridir. Doğu'da Van Gölü, Batı'da Muş, Güneyde Siirt ve Kuzeyde ise Ağrı illeriyle çevrilidir. Tarih boyunca Bitlis farklı isimlerle anılmıştır. Farz-ı misal Asurlar "Bit-liz", Persler ile Yunanlar "Bad-lis ya da Bad-Lais", Bizanslılar "Bal-Lais-on ya da Baleş", Araplar "Bad-Lis", Ermeniler ise "Peğeş ya da Pağışi" olarak zikretmişlerdir.^[1] Birçok devletin Bitlis bölgesine farklı dönemlerde egemenlik sağlamışlardır, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Eyyubiler, Ermeni Krallıklar ve Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyeti altına girmiştir.^[2] Osmanlı Devleti döneminde 1220- 1670 yılları arasında Şerefhanoğlu sülalesi Bitlis'in yönetiminde büyük söz sahibi olmuşlardır.^[3] Osmanlı egemenliğindeki Bitlis, bir süre sonra Osmanlı egemenliğinde çıkıp Safevi hâkimiyetine girmiş, ancak 1514 Osmanlı – İran Savaşı sırasında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlılara bağlanmıştır.^[4] Akabinde Kanuni Sultan Süleyman döneminde kısa süreliğine el değiştiren Bitlis 1534 yılında kesin olarak Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiş olup 1555'te Amasya antlaşması ile Osmanlı'nın toprağı olduğu İran tarafından kabul edilmiştir.^[5]

1 Yurt Ansiklopedisi İl İl Türkiye, Dünü, Bugünü, Yarını," Bitlis" C.II, İstanbul, Anadolu Yayıncılık,1982, s.1379-1388.

2 Kenan Arınç, "Bitlis'te Nüfus Hareketleri", Türk Araştırmaları Dergisi, C.33, S.12,(1997), ss.49-78.

3 Abdüsselam Uluçam, "Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II "Bitlis Kültür Bakanlığı Yayınları Sanat Es-erleri/ 288, Ankara 2000, s.14.

4 Yurt Ansiklopedisi, 1391.

5 Metin Tuncel."Bitlis", Diyanet İslam Ansiklopedisi C.6,Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.227.

1527 yılında sancak teşkilatı kurularak Diyarbekir Vilayeti'ne bağlanmış ve bu dönemde idarecisi Şeref Han idi.^[6] 1548 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz seferi sırasında bölge beylerbeyliği olarak idari taksimata tabi tutuldu.^[7] Bitlis klasik Osmanlı sancağı olarak Van Beylerbeyliğine bağlanmıştır.^[8] Bitlis 1537- 1538 tarihli icmal defterinde vilayet olarak gösterilmiş olup 1579 tarihinde Bitlis Yurtluk olarak yönetilmeye başlanmıştır.^[9] Bitlis tarihsel süreç içinde idari yapısı olarak çeşitli değişikliklere tabi tutulmuştur. 18 yüzyılda dönemin bazı kaynaklarında Bitlis'te erbab-ı tımar, zu-emâ, alaybeyi, mustahfız gibi Osmanlı yönetimi içinde yer alan yapılardan önemle bahsedilmiştir.^[10]

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ile İran arasında yeniden sorunlar başlamıştır. Osmanlı Balkanlardaki sorunlarla uğraşırken İran Bitlis ve çevresini ele geçirmeye çalışmıştır. Salgın hastalıklar nedeniyle işgalden vazgeçmiştir.^[11] Akabinde ise 28 Temmuz 1823 tarihinde imzalanan antlaşma ile savaştan önceki sınırlar geçerli sayılmıştır. Bitlis 19. Yüzyılda halen Van Eyaletine bağlı durumdadır.^[12] 1846-1847 yılı Devlet Salnamesinde Bitlis Erzurum Eyaletinin Van livasına bağlı iken 1861- 1862 senesinde ise Erzurum Eyaleti'nin Muş Sancağına Bağlı bir kazadır.^[13] 1882 yılı devlet Salnamelerine göre Bitlis Sancağı: Bitlis Kazası, Ahlat Kazası, Hizan Kazası ve Mutiki Kaza'dır.^[14] Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi itibarıyla Bitlis şehrinin nüfusu 20.000 den azdır. 1868'de Taylor tarafından verilen aile sayısına (4000 aile) dayanılarak yapılan tahmin 20.000 kadardır. Daha sonraki dönemlerde Bitlis'e uğrayıp nüfus tahmininde bulunan kişiler nüfusun 30.000 rakamının üstünde olduğunu belirtmişlerdir. Vital Cuinet'in eseriyle 1310 (1892- 93) tarihli Bitlis vilayet salnamesi şehir nüfusunu vermemekle beraber kaza nüfusunun ilkinde 38.836 ikincisinde ise 44.000 olduğunu belirtmiştir.^[15] 1881-1882-1893 Osmanlı Genel sayımı Bitlis vilayetine bağlı Bitlis Merkez Sancak, Siirt, Muş sancak ve Genç sancakları bulunmaktadır. Bitlis Vilayette toplam Müslüman sayısı 73.823 kadın, 93.731 erkektir. Rum nüfusu bulunmamaktadır. Ermeni kadın 45.581 erkek 55.777 kişidir. Katolikler 2171 kadın 2777 erkektir.^[16]

1897 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesinde Bitlis Merkez Kazanın nüfusu 44.109 ve Sancağın 77.008 olduğu Bitlis vilayeti totalde 318.911 kişi olduğu kaydedilmiştir.^[17] 1877 tarihinde Bitlis vilayetinin nüfusu 189.684 kişi erkek 148.958 kadın olmak üzere toplam nüfusu 338.642 kişidir. Keldani 58 ve Süryani ise 31 kişidir. Ermeni nüfusu erkek 56.621 kadın ise 44.965 kişidir. Katolik erkek 2413 kadın 2225 kişidir. Protestan 949 erkek ve 877 kadındır. İslam 126.643 erkek ve 98.129 kadındır.^[18]

1906 yılın yapılan nüfus sayımına gören Müslüman kadın 108.820 erkek 89.036 kişidir. Ermeni kadın 50.538 erkek 39.861 kişidir.^[19] 1914 yılı nüfus sayımında Bitlis: Ahlat, Hizan, Mutki, Siirt, Eruh, Pervari, Şirvan, Garzan, Genç, Çapakçur, Kulp, Bulanık, Sason, Malazgird ve Varto'dan oluşmaktadır.

-
- 6 Mehmet İnbaşı. "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri, A.Ü. Türkiyat Arşt. Enstitüsü Dergisi, S.33,2007, s.245.
  - 7 Şeref Han, Şerefname Osmanlı- İran Tarihi, Mehmet Emin Bozarslan (Çev), Ant Yayınları,İstanbul 1971, s.199.
  - 8 Örfan Kılıç, "Van", Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA), C.42,Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.509.
  - 9 Mehmet Törehan Serdar, Bitlis, Bitlis Valiliği İl kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları. No.15, Bitlis 2000, ss.50- 51.
  - 10 İnbaşı, a.g.m, s.246.
  - 11 Tuncel, a.g.m. 227.
  - 12 Hüseyin Saraçoğlu- Mehmet Zeydin Yıldız, "XIX Yüzyılda Günümüze Bitlis İlinin İdari ve Demografik Gelişimi, II. Van gölü Havzası Sempozyumu" Bitlis Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2007, s.273.
  - 13 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, ss.250-252.
  - 14 Ebru Polat, H.1310(M.1892) ve H.1316.1317.1318(M.1898,1899,1900)Tarihli Bitlis Vilayet Salnamelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, 2006, s.349.
  - 15 Yurt Ansiklopedisi, s.227.
  - 16 Kemal H.Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830- 1914, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.274
  - 17 Polat,a.g.e 182.
  - 18 Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı - 1897, T.c Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 5, Yay. Haz.: Tefik Güran, , Ankara 1997, ss.23-38.
  - 19 Karpat,a.g.e, s.339.

Bitlis vilayetinin toplam nüfusu, Müslüman 309.999 ermeni 114.704, Ermeni Katolikler, 2.788, Protestanlar 1.640 ve Süryaniler de 3.992 kişidir.^[20] 1 Mart 1916 tarihinde Bitlis Ruslar tarafından işgal edildi.8 ağustos 1916 tarihinde ise yeniden anavatana katıldı. Milli Mücadele yıllarında Bitlis: Siirt, Genç ve Muş sancaklarını kapsayan bir vilayettir.^[21]

Bitlis'te Demokrat Parti Dönemi Öncesi İdari Alandaki Düzenlemeler

20 Nisan 1924'te 85 Sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda çeşitli değişiklikler yapılarak 1921 Anayasası ile var olan livalar vilayet statüsüne dönüştürülmüş ve Cumhuriyet döneminde Türkiye 74 vilayet ve 325 kazaya ayrılmıştır.^[22] Cumhuriyet ilk dönemlerinde vilayet konumunda olan Bitlis 12 Haziran 1929 yılında Muş'a bağlanmıştır. Ahlat ve Tatvan kazaları ise Van'a bağlanmıştır.^[23] Bitlis ili ilçe konumuna getirildiği zaman ilçeye ilk Kaymakam Sıtkı Bey tayin edilmiştir.^[24] Akabinde ise Bitlis Kaymakamlığına Yahya Ömer Bey 1930- 1936 yılları arasında atanmıştır.^[25] Cumhuriyet döneminde Bitlis'in idari yapısında çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir. 1936 yılında Muş iline bağlı Bitlis ilçesi 2885 numaralı kanun ile Muş vilâyetinin Bitlis, Mutki ve Van Vilâyetinin Ahlat Kazaları ile Hizan ve Kotum Kazalarından teşekkül etmek ve merkezi Bitlis Kasabası olmak üzere Bitlis Vilâyeti kurulmuştur.^[26] Bitlis Valiliğine ise Hasan Fehmi Süerdem atanmıştır.^[27] Mezkur yerleşim biriminin Hizan kasabası yapılan idari taksimat sonucunda kaldırılmıştır.^[28]

Bitlis ili sınırları içinde Hizan ve Kotum adları ile yeni ilçelerin kurulması kabul edilmiştir. Yeni kurulan Sarısu nahiyesine ise Ahlat'a bağlı 32 köy bağlanmıştır. Bağlanan yerleşim yerleri: Aktepe (Nahiye Mer.), Karaşeyh, Aktereşan, Varende, Dizginkale, Kucak, Adalabat, Kegam, Daşkın, Köşeler, Mendesor, Aliömer, Gençali, Kazan, Ürküt, Bilekurtikan, Karavit, Karabulak, Zirekli, Mollafadlı, Mecuyan, Karakilise, Arzığah, Çabutlu, Kolikler, Armutlu, Danzit, Karabasorik, Heksor, Gültepe, Tazekent, ve Yekmal'dır. 2885 sayılı kanun ile Bitlis ili Hizan Kazasına bağlanan nahiye ve köyler: Antalan, Ardök, Ardas, Ağur, Azğur, Akunus, Az, Besi, Balekan, Gük, Darnus, Gülpik, Gayda, Hup, Gorus, Hirit, Hörmas, Halapur, Hizan, Hindinis, Hematan, İz, Karasusüfla, Karasuülya, Kilibiyan, Külat, Kekülan, Herninazar, Kemal, Mezreverdebin, Mezreaz, Miştar, Manvan, Nevalali, Purunus, Pans, Peküran, Patiyyar, Pelesur, Receban, Selluh, Şahbalut, Şım, Tağikkavan ve Tanılan yerleşim birimleri Eski Bitlis Kazasından alınıp yeni kurulan ilçeye bağlanmıştır.^[29] 2885 Sayılı kanun ile Kotum nahiyesi kurulmuş ve Eski Bitlis'e bağlı 10 Köy ve Reşadiye Nahiyesine bağlı 11 yerleşim birimi yeni kurulan birime bağlanmıştır. Bu dönemde çok fazlı sınır değişiklikleri gerçekleşmiştir. Reşadiye Nahiyesine, Gevaş'a bağlı 73 yerleşim birimi bağlanmıştır. Tatvan Kazasına ise Ahlat'a bağlı 11 yerleşim birimi bağlanmıştır.^[30] Bitlis ilinde yapılan idari taksimat sonucu yerleşim birimlerinin sınırlarında bazılarında daralma olurken bazılarında ise genişleme meydana gelmiştir. Bitlis ili Mutki Kazası içinde merkezi (İğik) Köyü olmak ve İğik Nahiyesi kurulmuştur. İğik Nahiyesine bağlanan köyler : İğik Cemani, İğik (Nahiye Merkezi), Kerho, Silint, Hersan, Turhi, Dilek, Ziyaret, Zender, Züan,

20 Karpat,a.g.e, ss.367-368

21 Yurt Ansiklopedisi, ss.1389-1395.

22 Fatih Özçelik, Bilal Tunç, Demokrat Parti Döneminde Ağrı'da Yapılan Düzenlemeler (1950- 1960), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 7(3), 463-477, Kasım 2017, s.46.

23 Resmi Gazete,11 Haziran 1929, S.1213, s.7518; Yurt Ansiklopedisi, s.1390.

24 Resmi Gazete, 5 Ekim 1929, S.1311, s.8536.

25 Resmi Gazete,1 Ekim 1932, S.2214, s.1899;Yurt Ansiklopedisi, s.1396.

26 Resmi Gazete, 4 Ocak 1936, S.3197, s.5902.

27 Yurt Ansiklopedisi, s.1396.

28 Resmi Gazete,22 Şubat 1936, S.6135, s.3239.

29 Resmi Gazete, 7 Nisan 1936, S.3273,ss. 6292-93.

30 Resmi Gazete, 7 Nisan 1936, S.3273, ss.6293- 94.

Tiphi, Kolanis, Dölek, Kurtiyan, Mezra, Kaşan, Sisar, Kayseran ve Av Haraf köyleri bağlanmıştır.^[31] Bitlis vilâyetine bağlı Kotum Kazasının merkezi şimdiki bulunduğu Kotum köyünden kaldırılarak çevresi içindeki Tatvan Nahiyesinin merkezi olan Tatvan Köyüne ve Tatvan Nahiyesi merkezi de Kotum Köyüne kaldırılmış ve her ikisi de yeni merkezlerinin adlar ile anılmak üzere ilişik bir ve iki numaralı cetvellerde yazılı köyler yeni nahiyeye ve kaza merkezlerine bağlanmıştır. Merkezi Tatvan Köyünden Kotum Köyüne kaldırılan yeni Kotum nahiyesine bağlanacak köyler: Kotum, Hiyarlan, Süllü, Serhaç, Sapor, Kamer, Paşaelmalı, Kurtikan, Şükranis İz, Hanelmalı, Mezrea, Tug, Engesor, Kerp, Nil, Balekan, Sak, Taştop ve Top köyleri Tatvan Nahiyesine bağlandı. Eski Tatvan Nahiyesine bağlı : Tatvan ,Adabağ, Ağak, Aleman, Çilhor,Hahrif, Kizvak, Sorgun, Şamiran, Urtap, ve Zigak köyleri ise yeni kurulan Tatvan merkezine bağlanmıştır.^[32] Bitlis vilâyeti Mutki kazasının Meydan köyü merkez olmak üzere Meydan adıyla yeniden bir nahiyeye kurulmuş ve bu nahiyeye 21 köyü ile birlikte Mutki kazasına bağlanmıştır.

Bitlis vilâyetinin merkez kazasının Kasrik köyü merkez olmak üzere Narlıdere adıyla yeniden bir nahiyeye kurulmuş ve adları yazılı 7 köy Bitlis merkez kazasından ve 6 köy de Mutki kazasından alınarak bu nahiyeye verilip Bitlis merkez kazasına bağlanmıştır. Mutki kazasına bağlı bulunan İğik nahiyeye merkezi aynı nahiyeye içindeki Kolanis köyüne kaldırılmıştır.^[33] Bitlis ilindeki Kasrik, Destomi, Miryanis, Kermate, İngöl, Riclek ve kor köyleri yeni kurulan Narlıdereye bağlanmıştır. Mutki kazasına bağlı Aynhart, Mezrea, Ziyaret, Zendere, Zizan ve Dölek ise Narlıdere kazasına bağlanmıştır.^[34] Mutki Kazasının Meydan Köyünde Meydan adıyla yeniden kurulan Nahiyeye bağlanacak Köyler: Meydan, Tatlik, İrak, Herpus, Tatan, İrankoti, Punut, Herpi, Niç, Merment, Keyburan Danzik, Mırsunk ve Misi yeni kurulan nahiyeye bağlanmıştır.^[35] Bitlis iline bağlı Mutki Kazasının Merkezi Hur köyünden Mirtağ köyüne kaldırılmıştır.^[36] Demokrat Parti dönemi öncesinde Bitlis ili ve ilçelerinde dönemin şartlarına göre önemli düzenlemeler yapılmıştır.

Bitlis'te Demokrat Parti Dönemi ve Sonrası İdari Alandaki Düzenlemeler (1950- 1970)

Demokrat Parti döneminde (1950-1960) Bitlis de yer alan yerleşim yerleri nüfusun artmasına bağlı olarak idari olarak değişikliklere gidilmiştir. Bitlis İli Tatvan İlçesinin Reşadiye Bucağına bağlı Avatağ Köyünün tüzel kişiliği kaldırılarak mahalle halinde Ünsüz Köyüne bağlanmıştır.^[37] Akçıra, Arin, Arınçkus, Murhus (Morhus), Cihangir, Dizdar, Eşkesarlıh, Hashündürük (Haskündürük), Horans, Karakeşiş, Kazuk, Koçiri,Köğüs,Murhuz, Norşin, Nordincik,Parkat (Parğat), Peşnekömür (Peştekömür), Yukarısüphan, Banzıt, Harabasork (Harabasork) -Hekesor. Karaseyh Mollafadılı,Reşedar yerleşim birimleri ise Adilcevaz'a bağlanmıştır.^[38] Ağrı iline bağlı Sarısu Nahiyesi 27 Mayıs 1954 tarihinde Bitlis iline bağlı Adilcevaz ilçesine bağlanmıştır.^[39] Yapılan idari taksimat sonucunda Bitlis sınırlarında genişlemeler meydana gelmiştir. Bu dönemde tapu ve kadastro alanında düzenleme yapılmıştır. Tapusu olmayan bütün yerlerin tapulama işlemleri yapılmıştır. Bu bağlamda Bitlis ilinin merkez kazalarının tapu kadastro işlemleri yapılmış ve Bitlis ilinin gerçek haritası ortaya çıkarılmıştır.

31 Resmi Gazete,26 Şubat 1936,S.3242, s.6154.

32 Resmi Gazete,3 Mayıs 1937, S.3594, s.8014

33 Resmi Gazete, 29 Aralık 1938, S.4097, s.11035.

34 Resmi Gazete,29 Aralık 1938, S.4097, s.11038.

35 Resmi Gazete,29 Aralık 1938, S.4097, s.11038.

36 Resmi Gazete,25 Mayıs 1939, S.4215, s.11809.

37 Resmi Gazete,21 Kasım 1951, S.7962,s.2283.

38 Resmi Gazete, 3 Mart 1953, S.8349, s.5704.

39 BCA, Yer No: 245.20.19, ;Resmi Gazete, 19 Haziran 1954, S.8733, s.9666.

Bu kapsamda Bitlis iline bağlı merkez kazaları 5602 Sayılı Tapulama Kanuna göre tapu altına alınmıştır.^[40] Bitlis vilâyetinin Ahlat Kazasına bağlı Misk nahiyesi adı Purhus olarak değiştirilmiştir.^[41] Bitlis Vilâyeti Merkez Kazası Simek Nahiyesinin Sanis Köyüne bağlı İristak Mahallesinin bu köyden ayrılarak aynı nahiye'nin Alpert Köyüne, bağlanmasına karar verilmiştir.^[42] Fakat 27 Şubat 1956 tarihinde Bitlis ili Adilceviz ilçesine bağlanan Sarısu Nahiyesi yeniden Ağrı iline bağlanmıştır.^[43] Böylece Bitlis ilinin idari sınırları yeniden daralmıştır. Bitlis vilâyeti Tatvan Kazası Reşadiye Nahiyesinin Pertevküt köyüne bağlı Televir, H. Engesor, İnzan ve Kirdivan Mahalleleri birleştirilmesine karar verilmiştir.^[44] 1955 yılına kadar sınırlarda çok fazla değişiklik meydana gelmemiştir. Fakat Bitlis iline bağlı Simek Nahiyesine bağlı Sanis Köyünün İristak Mahallesi bu köyden alınarak Alpert köyüne bağlanmıştır.^[45] Bitlis vilâyeti Merkez Kazası Simek nahiyesine bağlı İnip köyünün bu nahiyeden alınarak Bitlis Merkez Kazası Merkez Nahiyesine bağlanılmasına karar verilmiştir.^[46]

Bitlis vilâyeti Hizan Kazası Uçum Nahiyesinin merkezi olan Simos Köyüne bağlı İndis, Armayıs, Meydan, Kiziran, Vastis, Müceh, Mut, Şinahpur, Kundis, Kaniş, Arat ve İremiş mahalleleri birleştirilmesine karar verildi^[47] bu dönemde yapılan idari düzenlemeye göre Bitlis 4. Bölge içinde yer almıştır.^[48] Bitlis iline bağlı Adilceviz ilçesi Merkez Nahiyesine bağlı Arın köyü Arın adında Nahiyeye dönüştürülmüştür. Ve bu Nahiyeye Arın, Arınçküs, Horans, Hekesor, Harahasorik, Kazık, Karakeşiş, Mollafadıl, Norşin, Peşnekömür, Parkat ve Karaşeyh yerleşim yerleri bağlanmıştır.^[49] Bitlis iline bağlı Adilceviz, Ahlat, Tatvan, ilçeleri üçüncü sınıf ilçeler ve Hizan ve Mutki ilçeleri ise ikinci sınıf ilçeler konumuna getirilmiş olup Bitlis Beşinci bölge içinde yer almıştır.^[50]

Bitlis ili Merkez Kazası Şetek Nahiyesine bağlı Kereme köyü ile Siirt iline bağlı Şirvan Kazası Cevizlik Nahiyesine bağlı Ormanlı köyü iki vilayet arasında sınır olarak kabul edilmiştir.^[51] Bitlis'de hizmet sürelerinde değişikliğe gidilmiştir. Merkezde çalışma zorunluluğu 3 yıl, Adilceviz 2, Ahlat 2, Hizan 2, Mutki 3, Tatvan'da ise hizmet süresi 2 yıl olarak kararlaştırılmıştır.^[52]

Bitlis'in Nüfus Yapısı (1923- 1970)

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra il nüfus sayımı 28 Ekim 1927 tarihinde yapılmıştır. 1927 nüfus sayımına göre Bitlis ilinin toplam erkek nüfusu 47.543 kadın ise 43.088 kişi olup toplam 90.631 kişidir. Dönem itibariyle yüzölçümü 16.507 km² ve nüfus yoğunluğu ise 5,4 kişidir. Bitlis'in yerleşim birimi sayısı 1015'dir.^[53] Türkiye geneline bakıldığında vakit erkek nüfusunun kadın nüfus oranından fazla olduğu illerin başında gelmektedir. İdari bakımdan Osmanlı Devletinin son dönemlerinde Bitlis vilayetine bağlı bir sancak merkezi olan Muş, Cumhuriyetin ilanından sonra il haline getirilmiş ve Bitlis de Muş'a bağlanmıştır. 1935 yılında yapılan düzenlemelerle Muş ve Bitlis iki ayrı

-
- 40 Resmi Gazete, 14 Temmuz 1954, S.8750, s.9666.
  - 41 Resmi Gazete, 28 Nisan 1955, S.8992, s.11729.
  - 42 Resmi Gazete, 21 Haziran 1955, S.:9034, s.12186.
  - 43 BCA, Yer No:256,13,6;Resmi Gazete, 2 Nisan 1956, S.9274, s.13987.
  - 44 Resmi Gazete, 6 Haziran 1956, S.9325, s.14490
  - 45 Resmi Gazete, 21 Haziran 1955, S.9034, s.12186.
  - 46 Resmi Gazete, 17 Mayıs 1955, S.9008, s.11884.
  - 47 Resmi Gazete, 13 Ocak 1956, S.9206, s.13366.
  - 48 Resmi Gazete, 15 Ocak 1958, S.9808, s.18491.
  - 49 Resmi Gazete, 13 Ağustos 1959, S.10278, s.22357.
  - 50 Resmi Gazete, 21 Haziran 1965, S.12028, ss. 3- 4.
  - 51 Resmi Gazete, 2 Mayıs 1960, S.10494, s.1265.
  - 52 Resmi Gazete, 18 Mart 1968, S.12851, s.5.
  - 53 Devlet İstatistik Enstitüsü, 1927 Umumi Nüfus Sayımı, s.22

il olarak belirlenmiştir^[54] Türkiye' de ikinci nüfus sayımı ilk sayımdan sekiz yıl sonra yapılmıştır. Bu doğrultuda 1935 genel nüfus sayımı verilerine göre Bitlis'in nüfusu 55.408 olarak belirtmektedir.^[55] Bitlis'te 1927 yılından 1935 yılına kadar yaklaşık 35.223 kişi azalmıştır. Nüfus azalmasının sebebi bu dönemde Bitlis'in, Muş iline bağlı bir ilçe olmasıdır. 1940 yılı genel nüfus sayımında Bitlis ilinin nüfus artış oranları şu şekildedir; Şehirde yaşayan toplam erkek nüfusu 10.037, kadın 7.077 ve toplam 17.114 kişidir. Bitlis'in Nahiye ve Köylerde yaşayan toplam nüfusu erkek 26.014 kadın 25.697 ve toplam 51.711 kişidir. Toplam erkek nüfusu 56.051 ve kadın 32.774 olmak üzere yekun 68.825'dir. Yüzölçümü 5482 km olup nüfus yoğunluğu ise 13 kişidir.^[56] Toplam köy sayısı 1935 yılında 266 olup 1940 yılında ise bu sayı 237'dir.^[57] Beş yıllık süre zarfında Bitlis ilinin nüfus artışı 13.417 kişi olmuştur.

Bu dönemde ilin nüfusunda artış olmuştur. Akabinde yapılan 1945 nüfus sayımına göre Bitlis vilayetinin şehirde yaşayan nüfusu miktarı erkek 9970 kadın 6929 toplam 16.899 kişidir. Bucak ve muhtarlıklarda yaşayanlar erkek 27.940 kadın 27.111 olmak üzere toplam 55.051 kişidir. Toplam erkek nüfusu 37.910 kadın 34.040 olup toplam 71.950 kişidir. Yüzölçümü 6.939 km² ve nüfus yoğunluğu ise 10 kişidir.^[58] 1940 yılında muhtarlık sayısı 237 iken 1945 yılında ise 240 olmuştur.^[59] Türkiye'de yapılan beşinci nüfus sayımı Demokrat Parti döneminde 22 Ekim 1950 tarihinde yapılmıştır. 1950 genel nüfus sayımına göre Bitlis vilayetinin şehirde yaşayan toplam nüfus miktarı 18.947 kişidir. Bucak ve köylerde ise toplam 69.687 kişidir. Toplam nüfus miktarı 88.634 kişidir. Yüzölçümü 6.939 km² olup yoğunluk ise 13 kişidir.^[60] Bu dönemde yerleşim yeri sayısı 240'dır.^[61] Bu dönemde yerleşim birimlerinde idari olarak herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir. Fakat bir önceki nüfus sayımına göre ilin nüfusunda zamlı meydana gelmiştir. 23 Ekim 1955 yılı nüfus sayımına göre şehirde yaşayan erkek 15.736 kadın 12.729 olup toplam şehir nüfusu 23.465 kişidir. Nahiye ve köylerde yaşayan erkek nüfus miktarı 58.479 kadın olup toplam 52.708 olup toplam 111.187 kişidir. Bitlis'in yüzölçümü 6970 km² ve nüfus yoğunluğu ise 16 kişidir.^[62]

Bu dönemde nüfus yoğunluğu değişiklik göstermiştir. Bunun sebebi ile bazı yerleşim yerlerinin Ağrı ve Muş'a bağlanmasıdır. 23 Ekim 1960 tarihinde yapılan genel nüfus sayımına göre şehirde yaşayan erkek 18.748 kadın 15.522 toplam 34.270 kişidir. Bucak ve Köylerdeki nüfus erkek 49.012 kadın 45.684 ve toplam 94.696 kişidir. Toplam Bitlis nüfusu erkek 67.760 kadın 61.206 olup toplam 128.966 kişidir. Yüz ölçümü 6.706 km² olup nüfus yoğunluğu 19 kişidir. Köy sayısı ise 252'dir.^[63] Bu dönemde köy sayısında artış meydana gelmiş olup nüfus yoğunluğu ise artmıştır. 24 Ekim 1965 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre şehirde yaşayan erkek 24.010 kadın 19.803 olup toplam 43.813 kişidir. Köy nüfusu miktarı erkek 56.986 kadın 53.270 olup toplam 110.256 kişidir. Toplam erkek nüfusu 80.996 kadın 73.073 olup toplam 154.069 kişidir. Yüzölçümü 6.707 km² olup nüfus yoğunluğu ise 22 kişidir. Köy sayısı ise 261'dir.^[64]

54 Darkot, B. "Muş" , İslam Ansiklopedisi, C.8, Eskişehir 1997, s.744- 747; Tuncel, M. "Muş" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 31, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2006, s.370.

55 Yurt Ansiklopedisi, s.1384.

56 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 Ekim 1940 Genel Nüfus Sayımı, Devlet Basımevi, İstanbul 1941, s.12.

57 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 20 Ekim 1940 Genel Nüfus Sayımı, Devlet Basımevi, İstanbul 1941, s.48.

58 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Devlet Basımevi, İstanbul 1950, s.16.

59 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 22 Ekim 1950 Genel nüfus Sayımı, Devlet Basımevi, İstanbul 1953, s.39.

60 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel müdürlüğü, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Devlet Basımevi, İstanbul 1953, s.12.

61 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1953, s.33.

62 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, Devlet Basımevi, Ankara 1960, s.92.

63 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1963, s.112.

64 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, Devlet Basımevi, Ankara 1968, s.130.

Sonuç

Doğu Anadolu Bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Bitlis tarihin ilk dönemlerinden beri önemli bir yerleşim merkezi konumdadır.1923 yılından 1970 yılına kadar idari anlamda büyük değişimler meydana gelmiştir. Mezkûr yerleşim biriminde nüfusun artmasına bağlı olarak yerleşim sayısı da yıllara göre değişiklik göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı askeri amaçlı olarak 1831 tarihinde II. Mahmud döneminde yapılmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Bitlis ilinin idari yapısında daralmalar ve ihtiyaç halinde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Türkiye'de yapılan ilk nüfus sayımı 1927 yılından 1970 yılına kadar yapılan nüfus sayımlarında ise Bitlis vilayetinin nüfusunda artış ve azalmalar meydana gelmiştir.12 Haziran 1929 tarihinde Bitlis ili Muş iline bağlanıp ilçe konumuna getirilmiştir. Tarihsel olarak önemli olan bir şehir Osmanlı devleti döneminde kendine bağlı olan bir ile bağlanmıştır. Muş'a bağlandıktan sonra yüzölçümünde önemli değişiklikler meydana gelmiştir.1936 yılında yeniden Muş vilayetinden ayrılarak il konumuna getirilmiştir.

Demokrat Parti (1950-1960) döneminde Bitlis'te tapu ve kadastro çalışmaları yapılmış ve ilin gerçek haritası çıkarılmıştır. Bu dönemde yapılan önemli bir değişiklik ise ile komşu olan bazı yerleşim birimlerinin komşu illere bağlanmasıdır. Yapılan değişiklik sonucunda ilin sınırlarında daralmalar meydana gelmiştir. Bitlis tarihi dokusu ve idari yapısıyla kadim bir şehir olmasına rağmen, Ekonomik anlamda geri kalmışlık ve işsizlik nedeniyle göç veren bir yerleşim birimidir. Nüfus çok fazla değişiklik göstermemekte aksine durağan bir yapıya sahiptir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BCA, Yer No: 245.20.19
BCA, Yer No:256,13,6

Sürelî Yayınlar

Resmi Gazete

Kitap ve Makaleler

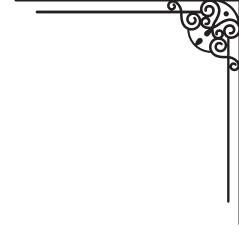
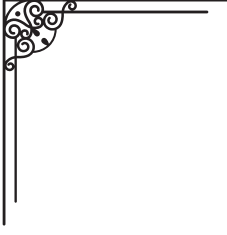
- Ariñç, Kenan , "Bitlis'te Nüfus Hareketleri", Türk Araştırmaları Dergisi, C.33, S.12, 1997, ss.49-78.
- Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- İnbaşı, Mehmet "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.33, 2007, ss.243-261.
- Karpat, Kemal H., Osmanlı Nüfusu 1830- 1914, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı- 1897, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 5, Yay. Haz.: Güran, Tevfik, Ankara 1997.
- Özçelik, Fatih, Tunç, Bilal, Demokrat Parti Döneminde Ağrı'da Yapılan Düzenlemeler (1950- 1960), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 7(3), Kasım 2017, ss.463-477.
- Polat, Ebru H.1310(M.1892) ve H.1316.1317.1318(M.1898,1899,1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salmelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, 2006, s.349.
- Saraçoğlu Hüseyin – Yıldız, Mehmet Zeydin, "XIX Yüzyılda Günümüze Bitlis İlinin İdari ve Demografik Gelişimi, II. Van gölü Havzası Sempozyumu" Bitlis Valililiği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2007, ss.271-284.
- Serdar, Mehmet Törehan, Bitlis, Bitlis Valiliği İl kültür ve Turizm Müd. Yayınları. No.15, Bitlis 2000.
- Şeref Han, Şerefname Osmanlı- İran Tarihi, Mehmet Emin Bozarslan (Çev), Ant Yayınları, İst. 1971.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Kurumu Genel Müdürlüğü. 1927 Umumi Nüfus Sayımı, Ankara: Başbakanlık Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1936). 20 Ekim 1935 Genel Nüfus Sayımı, "Kati ve Mufassal Neticeler Ağrı Vilâyeti, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1950). 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara: Devlet Basımevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1953). 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı. Ankara: Devlet Basımevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1960). 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1968). 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, Ankara: Devlet Basımevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Kurumu Genel Müdürlüğü. (1937). 20 Ekim 1935 Genel Nüfus Sayımı, Ankara: Başbakanlık Yayınları.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Kurumu Genel Müdürlüğü. (1943). 20 Ekim 1940 Genel Nüfus Sayımı, Ankara: Başbakanlık Yayınları.
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Kurumu Genel Müdürlüğü. (1950). 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara: Başbakanlık Yayınları.
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Kurumu Genel Müdürlüğü. (1951). 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara: Başbakanlık Yayınları.
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Kurumu Genel Müdürlüğü. (1961). 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, Ankara: Başbakanlık Yayınları.
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Kurumu Genel Müdürlüğü. (1963). 23 Ekim 1960 Genel Nüfus sayımı, Ankara: Başbakanlık Yayınları
Uluçam, Abdüsselam, "Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II "Bitlis Kültür Bakanlığı Yayınları Sanat Eserleri/ 288, Ankara 2000.

Ansiklopedi

Darkot, Besim, "Muş", İslam Ansiklopedisi, C.8, Eskişehir 1997, s.744- 747.
Kılıç, Orhan "Van", Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA), C.42,Diyanet Vakfı Yayınları, İst. 2012, s.509.
Tuncel. Metin, "Bitlis", Diyanet İslam Ansiklopedisi C.6,Diyanet Vakfı Yayınları, İst. 1992, s.227.
Tuncel, Metin. "Muş",Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.31, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2006, s.370.
Yurt Ansiklopedisi İl İl Türkiye, Dünyü, Bugünü, Yarını," Bitlis" C.II, İst., Anadolu Yayıncılık,1982.

BİTLİS'TE BEŞ İKTİSADİ SORUN VE ÇÖZÜM PAKETİ

Prof. Dr. İrfan KALAYCI

İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü, irfan.kalayci@inonu.edu.tr

Giriş

Türkiye'nin iktisat tarihi, iller ve bölgeler için bir aynadır. Bu aynada Bitlis'in, sosyo-ekonomik kalkınma bakımından Doğu Anadolu Bölgesi'nin süreğen (kronik) "*ters talihi*"ni yaşayan illerden biri olduğu görülmektedir. Sosyo-ekonomik kalkınmada talih halen ters ise, yerel kültürel tarih ne kadar eski ve zengin olursa olsun bu gerçeğin gölgesinde kalmaktadır.

Gelip geçmiş Cumhuriyet hükümetlerince uygulanan "*dengesiz kalkınma modelleri*" yüzünden bölgesel kalkınma eşitsizlikleri derinleşmiş ve bundan Bitlis payına düşeni fazlasıyla almıştır.

Bitlis, sosyo-ekonomik gelişmişlikte en zayıf / en geri kalmış şehirlerden biridir. Bu nedenle onun yerel / bölgesel kalkınması artık serbest piyasacılığın insafına terk edilmemeli; merkezi-yerel planlacılığın olanaklarıyla ivme kazanmalıdır.

Bu çalışmanın konusu ve amacı; kadim bir şehir olan Bitlis'in genel sosyo-ekonomi görünümü ışığında günümüzde de süren beş temel iktisadi sorununu belirleyerek olası çözüm için somut öneriler sunmaktır. Burada, genel sorunlardan özel-iktisadi olanları ayıklamak anlamında *tümdengelim* düşünce yöntemi; sorunları olduğu gibi teşhis ederek uygulanabilir politikalara ulaşmak anlamında ise *pozitiften normatif bilime* doğru bir inceleme yöntemi izlenmiştir.

Bitlis Ekonomisi ve Başat Beş Sorunu

Bitlis, TÜİK'in İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasına (İBBS) göre, 12 tane "Düzy 1" içinde "TRB" koduyla ve iki bölümden oluşan "Ortadoğu Anadolu"da yer almakta; 26 tane "Düzy 2" içinden (Van, Muş ve Hakkari ile birlikte) "TRB2"ye dâhil edilip 81 il (Düzy 3) arasında da "TRB23" olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca Türkiye'ye özgü iktisadi kalkınma tekniği bakımından 4 kademeye ayrılan sosyoekonomik gelişmişlikte ise en az gelişmiş bölgeyi tanımlayan "4.kademede" konumlanmaktadır. Tarihsel düzlemde feodal ağırlıklı yapısıyla ortalama kapitalist bir şehir olmaya çalışan Bitlis'in sosyo-ekonomik karnesine bakıldığında, işsizlikten yoksulluğa, düşük gelir düzeyinden göç verme ve sanayisizleşmeye kadar beş temel sorunun öne çıktığı ve öteden beri devam ettiği görülmektedir.

Çeşitli Endeksler Işığında Bitlis'in Kalkınma Düzeyi

Bitlis'in ekonomisi ve yerel kalkınma düzeyi hakkında fikir vermesi bakımından bazı göstergeler rehber olabilir. Örneğin, Kalkınma Bakanlığı'nın uzun aralıklarla hazırladığı "Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Endeksi" (SEGE), TÜİK'in genellikle yıllık hazırladığı "İllerde Yaşam Endeksi" (İYE) ve URAK'ın iki yıllığına hazırladığı "İllerarası Rekabetçilik Endeksi" (İRE).

i-SEGE 2011: Sosyo-ekonomik gelişme endeksi konulu araştırmada 8 alt başlık (demografi, istihdam, eğitim, sağlık, rekabetçi ve yenilikçi kapasite, mali, erişilebilirlik ve yaşam kalitesi yani refah) altında 61 gösterge bulunmaktadır. Yeni teşvik sisteminde yer alan bölgesel teşvik uygulamalarında, SEGE-2011 kapsamındaki il sıralamaları esas alınmaktadır. Böylece yatırımcıların yer seçimi kararları, illerin teknoloji düzeyleri, bölgeler arası işgücü hareketleri gibi ulusal gelişmeyi de doğrudan etkileyen pek çok alanda büyümenin bölgesel kaynaklarını tetikleyecek olan bölgesel teşviklerin doğruluğu sağlanabilmektedir. Bitlis, SEGE-2011 sıralamasına göre, (-1,4003 şeklinde son derece düşük endeks değeriyle) Türkiye'nin en gelişmiş (yukarıdan aşağıya) "76." ilidir; bir başka deyişle, en az gelişmiş yani en geri kalmış (aşağıdan yukarıya doğru) "6." ilidir: Gelişmişlikte 75 ilin gerisinde, sadece 6 ilin ise ilerisindedir.^[1]

ii-İYE 2015: İllerde yaşam endeksi; konut, çalışma hayatı, gelir ve servet, sağlık, eğitim, çevre, güvenlik, sivil katılım, altyapı hizmetlerine erişim, sosyal yaşam ve yaşam memnuniyeti olmak üzere yaşamın 11 boyutunu kapsamakta ve 41 gösterge ile temsil edilen bu boyutları tek bir bileşik endeks yapısı içinde sunmaktadır. Endeks 0-1 arasında değer almakta ve 1'e yaklaştıkça daha iyi bir yaşam düzeyini ifade etmektedir. Buna göre Bitlis, yaşam endeksinde (0,2765-0,3952 puan grubuna denk düşerek), Türkiye'de 81 il arasında en yaşanabilir 68.sıradadır.^[2]

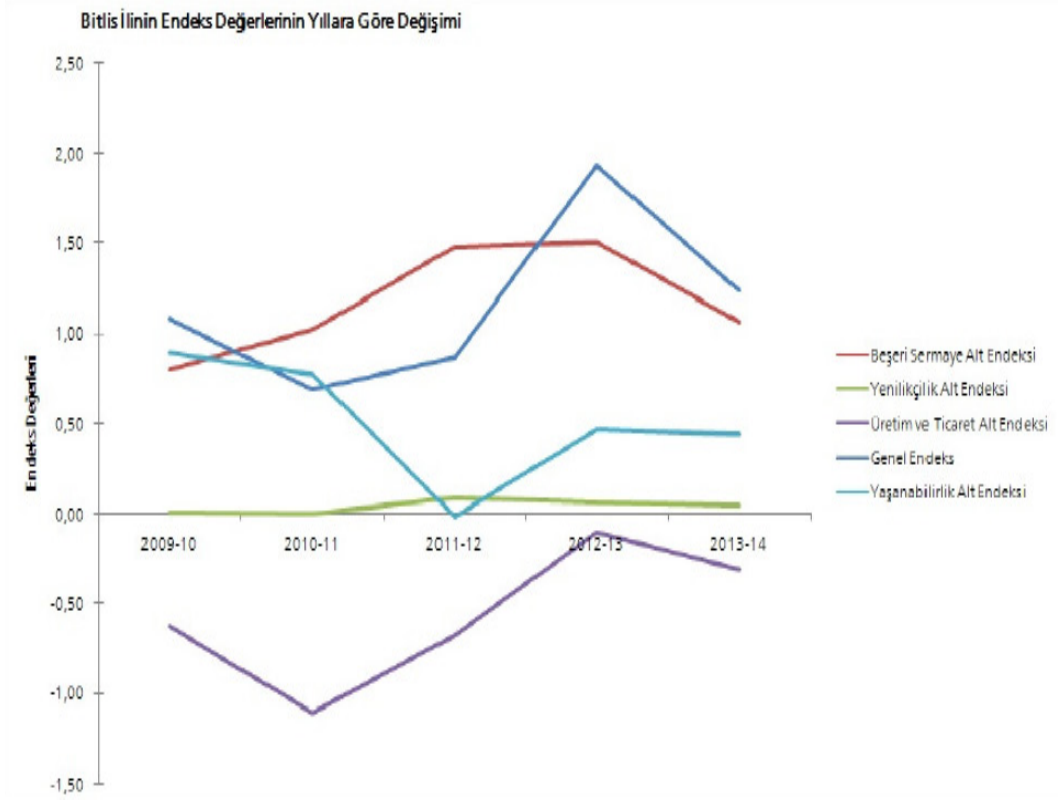
iii-İRE 2009-2014: İllerarası rekabetçilik endeksinin 2009-2010 sonuçlarına göre en rekabetçi 74. il olan Bitlis; 2010-2011 döneminde 1 basamak düşerek 75. sırada yer almış; 2011-2012 döneminde tekrar 74.sıraya yükselmiştir. 2012-2013 sonuçlarında bu sırasını korumuştur. 2013-2014 döneminde yine 1 basamak düşerek 1,24'lük genel endeks değeri ile 75. sırada yer almıştır. Rekabetçilik gücünü oluşturan dört alt endeks incelendiğinde; genel endeksin 1,07'lik kısmının "beseri sermaye"-den, 0,44'lük kısmının ise "yaşanabilirlik"ten geldiği; fakat "üretim ve ticaret" in "-0,31" gibi olumsuz bir katkısı olurken, "yenilikçilik" in "0,04" gibi sembolik çok az katkıda bulunduğu görülmektedir.^[3] (Bkz. Grafik 1.)

1 TC Kalkınma Bakanlığı, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Arşt. (SEGE-2011), Ankara 2013.

2 TÜİK, "İllerde Yaşam Endeksi 2015", Haber Bülteni, Ş.24561, 22 Ocak 2016.

3 URAK-Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu, İllerarası Rekabetçilik Endeksi 2016, s.28 ve 108 <https://www.urak.org/2016/12/29/2016-illerarasi-rekabetcilik-endeksi/>

Grafik 1: Bitlis'in Rekabetçilik Endeksi: 2009-2014

Kaynak: URAK, 2016.

Bitlis'in Beş İktisadi Sorunu

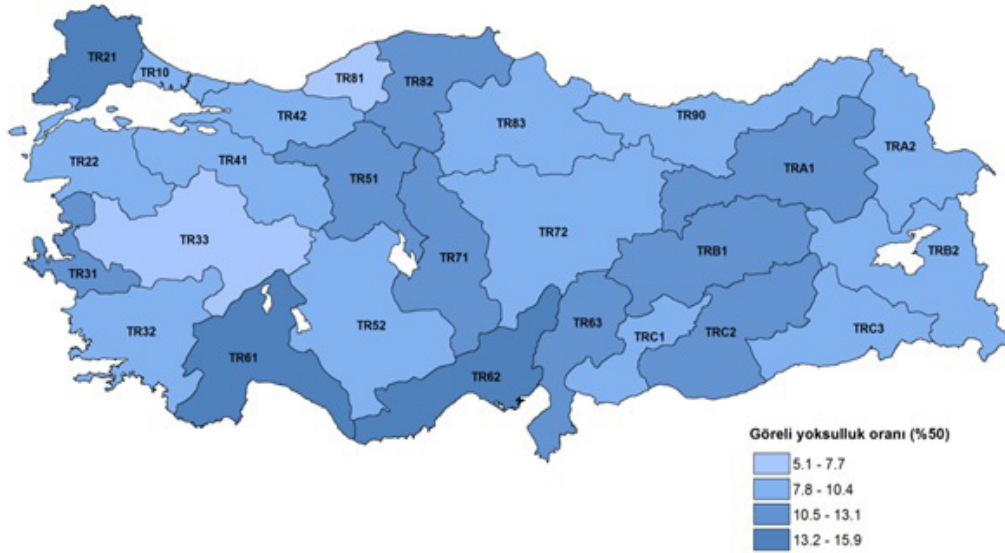
Bitlis'in iktisadi sorunlarından en ağır olanları; işsizlik, yoksulluk, düşük gelir düzeyi, göç, feodal yapıyla birlikte sanayisizleşme şeklinde sıralanabilir:

i-Yüksek İşsizlik: 2013 yılında işsizlik oranının %10,6 olarak gerçekleştiği Bitlis, en fazla işsize sahip 16.il; %46,5'lik işgücüne katılım oranı ile en fazla çalışabilir nüfus barındıran 65.il; %41,5'luk istihdam oranı ile en fazla istihdam eden 66.il olmuştur.^[4] Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı'nın (DAKA) istihdam raporunda belirtildiği gibi, 2013'te TRB2 Bölgesi, %41,1'lik istihdam oranı (istihdamın, kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfusa oranı) ile 26 Düzey 2 Bölgesi arasında 23. sırada yer almıştır. Bölgedeki 62 bin işsizin %9,7'si tarım sektöründe, %46,7'si sanayi sektöründe ve %25,8'i hizmetler sektöründe yer almıştır. Bunların dışında, işsizlerin %1,6'sı 8 yıl önce işten ayrılmış ve %16'sı daha önce hiç çalışmamıştır. Aynı yıl TRB2 Bölgesi, %10,6 işsizlik oranı ile 26 bölge arasında 7.sırada yer almıştır. Bu yılda Bitlis'in % 2,9'u, (TRB2 Bölgesi'ndeki toplam 2.082.470 kişinin %1,8'lik kısmı) 4/b (esnaf) sigorta kapsamında yer almıştır. Genel oranlara bakıldığında, TRB2 Bölgesi'nde işgücü ve istihdam oranları yüksek görünse de işsizlik oranı da Türkiye ortalamasından oldukça fazladır. Görünen işsizlik durumunun nedenleri arasında kayıt dışı istihdam ve mevsimlik iş göçünün olduğu düşünülmektedir.^[5]

4 TÜİK, Seçilmiş Göstergelerle Bitlis 2013, Ankara, 2014.

5 DAKA-Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, TRB2 Bölgesi İstihdam Mevcut Durum Analizi, 2014.

ii-Yoksulluk ve Gelir Bölüşümü Adaleti Çelişkisi: Bitlis, Türkiye ortalamasına göre yoksul ve yoksun olmak dışında gelir düzeyinin düşük olduğu ve bu gelirin de –en ılımlı ifadeyle- hakça bölüşülmediği bir ekonomidir. Bu önermeyi destekleyen resmi veriler bulunmaktadır. Örneğin, önemli refah ölçütleri arasında sayılan “kişi başına elektrik tüketimi” Bitlis için (2012 yılında) 784 (Türkiye değeri 2577) kWh; “bin kişi başına düşen otomobil” Bitlis için (2013’te) 21 (Türkiye değeri 121) adet; “ısıtma sistemi kat kaloriferi olan hanehalkı oranı” Bitlis’te (2011) % 0,8 (Türkiye değeri % 25,6) oranındadır.⁶ Ayrıca her bölge için “eşdeğer hanehalkı kullanılabilir kişi medyan geliri”nin (tüm kişi gelirlerinin en ortasında yer alan gelir düzeyi) %50’si temelinde hesaplanan yoksulluk sınırına göre, gelire dayalı göreceli yoksulluk oranının en yüksek olduğu bölgeler TR62 (Adana, Mersin), TR61 (Antalya, Isparta, Burdur) ve TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli) olurken, bu oranının en düşük olduğu bölgeler ise TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak) ve TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) bölgeleri olurken; Bitlis’in içinde yer aldığı TRB2 alt bölgesi ise, %7.9-10.4 puanları arasında orta yerlerde konumlanmıştır⁷ (bkz. Harita 1).

Harita 1: Medyan (Ortanca) gelirin yüzde 50’si temelinde göreceli yoksulluk oranı, (%), İBBS 2. Düzey, 2016
Kaynak: TÜİK, 2017.

Öte yandan, gelir dağılımı eşitsizliği ölçütlerinden olan ve değeri 0-1 arasında hesaplanan (sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımında eşitliği, 1’e yaklaştıkça gelir dağılımında bozulmayı ifade eden) “Gini katsayısı” Türkiye’de 2016 yılı itibarıyla (OECD ülkeleri arasında en kötü oranlardan biri) 0,404 iken, bu değer en düşük olduğu bölgeler; TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın) ve TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) ve TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova); en yüksek olduğu bölgeler ise TR62 (Adana, Mersin), TR10 (İstanbul) ve 0,412 ile TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) oldu.⁸ Demek ki, bu verilere göre, düşük gelir düzeyine karşın çelişkili bir şekilde gelir bölüşümü daha hakça sonuçlar verebilmektedir.

6 TÜİK, Seçilmiş Göstergelerle Bitlis, 2013, Ankara, 2014.

7 TÜİK, “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Bölgesel Sonuçları 2016”, Haber Bülteni, S. 24580, 25 Eylül 2017.

8 TÜİK, a.k.

Bir diğer refah karşılaştırma ölçütü olarak, en yüksek gelire sahip yüzde 20'lik grubun gelirinin en düşük gelire sahip yüzde 20'lik grubun gelirine oranı şeklinde hesaplanan "P80/P20 oranı"na göre, 2016'da Türkiye'deki en zengin yüzde 20'lik grubun geliri en yoksul yüzde 20'lik grubun gelirinin 7,7 katı olurken, bu oranının en düşük olduğu bölgeler TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis) bölgeleri; en yüksek olduğu bölgeler ise, TR62 (Adana, Mersin), TR10 (İstanbul) ve "7,7 katla" TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) bölgeleri oldu.^[9] Bu resmi veriler dışında, ayrıca, yine 2016'da; Türkiye genelinde ve Bitlis özelinde orta sınıfın gelirinin eridiği, oransal olarak azalan yoksulluğun aslında daha da derinleştiği, nüfusun en yoksul % 5'inin toplam gelirin ancak % 1'inin altında yani yıllık ortalama 3500 TL (en zengin % 5'inin ise toplam gelirin % 20'nin üstünde yani 81000 TL) aldığı ve böylece gelir uçurumunun en çok bu iki kutupta keskinleştiği^[10], sürekli yoksulluk oranının % 15'e dayandığı, nüfusun yaklaşık % 70'inin mali sıkıntı (borçla) yaşadığı^[11] ve en önemlisi de verilerin hesaplanma yönteminin hükümeti memnun edecek şekilde değiştirildiği bir gerçektir.

iii-Düşük Kişi Başına Düşen Gelir Düzeyi: Kişi başına gayrisafi katma değer (kbGSKD), 2011'de Türkiye ortalaması 9244 \$ iken Bitlis'in de içinde yer aldığı TRB2 bölgesinde bu (neredeyse 3'te 1'ine karşılık olmak üzere) 3515 \$ idi.^[12] Türkiye'de ortalama yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir kişi geliri 2016'da 19.139 TL iken, en düşük olduğu bölgelerden biri TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) olmuştur (bkz. Harita 2).^[13]

Harita 2: Ortalama yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliri, İBBS 2. Düzey, 2016

Kaynak: TÜİK, 2017.

9 TÜİK, a.k.

10 İsmet Özkul, "Gelir dağılımında en zengin yüzde 5'ten başka gülen yok", Dünya Gazetesi, 19 Eylül 2017.

11 Fortune Turkey, "Gelir dağılımı eşitsizliği arttı", 18 Eylül 2017
<http://www.fortuneturkey.com/gelir-dagilimi-esitsizligi-artti-47605>

12 TÜİK, Seçilmiş Göstergelerle Bitlis 2013, Ankara, 2014.

13 TÜİK, "Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Bölgesel Sonuçları 2016", Haber Bülteni, S. 24580, 25 Eylül 2017.

iv-Göç akışı: Türkiye’de göç haritası incelenirse, görülecektir ki, göç hareketi baskın olarak Doğu’dan Batı illerine doğrudur. Bitlis, 8850 km²’lik alanda (2017 yılında) 342 (merkez nüfusu 70) bin insanın yaşadığı bir şehirdir. Her Doğu şehri gibi verdiği göçün aldığı göçten fazladır. 2013’te net göç hızı “binde -14” (= % - 0.14) ile 81 il arasında en fazla göç veren 10.ildir.^[14] Bu tarihte en fazla göç verenin (net “binde -33” ile Tokat) ve en fazla göç alanın (net binde 39.8 ile Gümüşhane) olduğu Türkiye’de göçü etkileyen yapısal etmenlerin (işsizlik, akrabalık ilişkileri, töre olayları, vb.) dışında devresel etmenler (doğal felaketler, iktisadi kriz, terör olayları, memur atamaları, vb.) de vardır. Türkiye’nin en kalabalık 55. şehri olan Bitlis’te yıllık nüfus artış hızı (2012-13) “binde -0.3” olarak gerçekleşmiştir. 2008’de 12 bin kişi göç alıp 21 bin kişi göç vermiş (göç farkı -9 bin) olan Bitlis; 2014’te ise 11 bine 17 bin (fark -6 bin) göç hareketine sahne olmuştur. 2017’de Bitlis’in toplamdaki nüfusu % 0,07 artmıştır.^[15] Özellikle iş-aş arayışı için doğduğu topraklardan koparak Batı’ya doğru göç etmek zorunda kalmak Doğulu ve dolayısıyla Bitlisli halk için iktisadi bir gerçeklik olsa da, bünyesinde olumsuz sosyo-psikolojik sonuçlar taşıyan bir olgudur.

v-Feodalite ve Sanayisizleşme: Genelde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da ve özelde Bitlis’te bölgesel tarihin bir parçası ya da bütün Cumhuriyet hükümetlerini uğraştırmış olan (eski resmi ideolojinin tanımıyla) “Şark meselesi”nin (yeni adıyla “Kürt sorunu”nun) bir uzantısı olarak halen bir feodal yapı var. Halk dilinde adı “ağalık” olan feodalite, köy ve şehirlerde büyük toprak mülkiyetini elinde tutarak “aşiret”^[16] bazında politik güç sağlanması demek olup bölgenin gerilemesinde önemli bir etmen olmuştur. Yakın zamana kadar yaygın bir gözlemin konusu olarak, her kim yüzlerce / binlerce dönüm arazi sahibi ve yüzlerce “maraba” çalıştırıyorsa, o, kendi bölgesinde ve döneminde politik partilerin temsilcisi (il/ilçe başkanı, milletvekilli vs.) olabiliyordu. Ayrıca, feodalizmle özdeşleştirilen toprak mülkiyeti, mülki idareyi de etkilemek anlamına geliyordu. Sosyo-ekonomik ve/ya ekonomi-politik yapısal durum ve/ya devresel değişimle birlikte Doğu’daki feodaller yani aşiretler de (ağalar da) -şekil ve yön bakımından- değişmiş, fakat Batı-Doğu arasındaki gelişmişlik farkı ya da makası pek değişmemiştir. Bitlis ve çevresinde -daha önce hiç olmayan ve birer gelişmişlik simgesi sayılan- havaalanı ve üniversitelerin hizmete açılması, Batı bölgelerinin de her zamankinden daha fazla ilerlemesi nedeniyle sözkonusu makası kapatmadığı gibi farkı da derinleştirmiştir.

Bitlis için de geçerli olmak üzere, Doğu’da toprak mülkiyetinin yarattığı büyük sermaye birikimi ve rantlar, daha büyük kârlar vaat eden metropollere akınca yerel sanayi önemli bir mali destekten mahrum kaldı ve sadece devlet bütçesindeki düşük payıyla yetinmeye başladı. Bitlis ve yöresinde mevcut sanayileşmeme ya da sanayisizleşme sorunun bir kaynağı da budur.^[17]

Tüm bu olumsuz resmin net bir görüntüsü olarak Bitlis’in yer aldığı TRB2 bölgesi 2008 itibarıyla sanayinin Bölge GSKD toplamından aldığı % 15,8’lik pay ile 26 alt bölge içerisinde 24. sırada yer almaktadır. TRB2 bölgesindeki sanayi işletmelerinin %93’ünün -ArGe maliyetlerinden kaçınan ve yüksek katma değer yaratamayan- küçük ölçekli olması bir handikaptır.

14 TÜİK, Seçilmiş Göstergelerle Bitlis 2013, Ankara, 2014.

15 Nufusu.com, “Bitlis nüfusu”, <https://www.nufusu.com/il/bitlis-nufusu>

16 Burada adı geçen, doğal olarak “Kürt aşireti”dir. Konuyla ilgili 1992’de bölgede alan çalışması yapan Bruinessen’in tanımıyla, aşiret, -ataerkil klan ve sülale şeklinde bölünmüş olarak-, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü olan kendine özgü bir iç yapıya sahip sosyo-politik (sosyo-ekonomik) bir birimdir. (Martin van Bruinessen, Ağa Şeyh Devlet, Çev. B. Yalkut, 8.b., İletişim yayınları, İstanbul, 2013, s.82.)

17 Bölgeyle ilgili ayrı bir çalışmanın konusu olan, feodalite eksenli sanayisizleşme sorununun temel nedenleri arasında; bölgenin dış destekli terörle anılması, ülkedeki pazar payının düşük ve özellikle limanları sayesinde pazar payı daha yüksek olan Marmara ve Ege bölgelerine yerlere uzak olması, kâr mantığı ile hareket eden kapitalist yatırımcılar için çekici olmayışı, vb. öne çıkmaktadır.

Bitlis'te bulunan 558 işyerilik 5 adet Küçük Sanayi Sitesi ise yerel ekonominin çarklarını zorla çevirmektedir.^[18] Sanayi endeksinin düşük olmasına koşturucu olarak Bitlis 2013'te sadece 2.3 milyon \$ ithalat (bu sembolik değerle Türkiye'de en az ithalatla 5.şehir); 6.6 milyon \$ ihracat (Türkiye'de en az ihracatla 6. şehir) yapabilmıştır.^[19]

İktisadi Sorunlara Karşı Çözüm Önerileri

Yukarıda Bitlis özelinde anılan temel iktisadi sorunlar ve türevleri çoğunlukla yerel değil millidir, içtendir, birbirini besleyerek büyümektedir. Türkiye'de her bölge mevcut sorunları ve olası çözümleriyle kendine özgüdür.

Çözümün Niteliği (Nasıl?)

Birçok iktisadi sorunu bulunan Bitlis çözüm anlamında çeşitli fırsat kapılarına açıktır. Bu fırsat kapılarından birincisi, Bitlis'in, kıtalararası ticaret rotalarından oluşan ve geniş kapsama alanına girdiği "Yeni İpek Yolu"; ikincisi, arz gizilgücü yüksek olan *turizm seçenekleri* ve üçüncüsü de etkin bir şekilde uygulanabilecek *bölgesel iktisat politikalarıdır*:

a-Yeni İpek Yolu üzerinde bulunan Bitlis, inşa edilecek yeni karayolu ve demiryolu ağlarıyla özellikle Çin, Rusya, Kafkas ve Orta Asya ağırlıklı ticari malların ülkeye ve oradan da Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesine taşınmasına ve dağıtımını için stratejik bir güzergâh haline getirilebilir.

b- Bitlis'in kendi ekonomisinde katma değer yaratacak düzeyde turizmde ilerlemesi ve özdeşleştirildiği başta sağlık, kültür, inanç ve gastronomi gibi yeni turizm varış noktalarına (destinasyonlarına) dönüşebilmesi için çevre bağlantıları da geliştirilmelidir.

c- Daha da önemlisi, Bitlis'te Doğu Anadolu'nun yapısı ve özelliği gereği devlet ağırlıklı olmak üzere, kamu-özel işbirliğine (KÖİ) dayalı yatırım projeleri hayata geçirilecekse bu projelerin haksız rant paylaşımına yol açmamasına özen gösterilmeli ve bu özen ahlak zemininde hükümetler-üstü bir devlet politikasına dönüştürülmelidir. Zaten bölgede cereyan eden terör sorunu çözüldüğü oranda da can ve mal güvenliği sağlanacak ve güvenliğin olduğu yerde de yatırımlar canlanırken, üretim-istihdam-tüketim-tekrar üretim şeklinde *doğurgan döngü* çalışabilecektir.

Çözümün Niceliği (Ne gibi?)

i- Bitlis'e pozitif ayrımcılık yapılmalı: Merkezi bütçeden illere aktarılabilecek harcamalar bakımından gelişmiş illerden gelişmemiş illere doğru cömert harcamalar yapılmalıdır. Bu ilkeyle hareket edilirse Bitlis'e pozitif ayrımcılık yapılmış olacaktır. Daha somut olarak; a-feodal yapıyı kırmak üzere -hükümetlerin genellikle çekinceyle yaklaştığı- tarım reformu kapsamında yoksul köylüye toprak dağıtılmalı; b- "yap-devret" gibi KÖİ yöntemleriyle anahtar teslimi fabrikalar inşa edilmeli; c- sanayi ve üniversite, tarım-üniversite, hizmetler-üniversite işbirliği kapsamında TÜBİTAK ve SODES türü projelerin dağıtımında Bitlis ve bölge üniversitelerine öncelik tanınmalıdır.

18 DAKA, TRB2 Bölgesi Sanayi Mevcut Durum Analizi, 2014. <http://www.daka.org.tr/panel/files/files/TRB2%20B%C3%B6lgesi%20Sanayi%20Mevcut%20Durum%20Analizi.pdf>
19 TÜİK, Seçilmiş Göstergelerle Bitlis 2013, Ankara, 2014.

ii- Göç kanalları tıkanmalı; dış ticaret kanalları açılmalı:Zorunlu göç dalgalanmalarına en açık iller-den biri, net göç oranı negatif olan Bitlis'tir. Bunu önlemek için Hükümet metropollere ayırdığı şişkin yatırım bütçesini kırarak bu bölgeye aktarmalı; örneğin, İstanbul'u daha fazla yapay gökdelenler, rant ve suç şehri haline getirmeye aday popüler *Kanal İstanbul Projesi*'ni durdurmalı, böylece Bitlis ve az gelişmiş birçok şehrin daha fazla göç vermesini engellemelidir. Bitlis, Orta Doğu'da yeniden yapılaşan Irak ve İran gibi iki büyük ülkeyle olan sınır kapısı olmak bağlamında dış pazarları genişletilmeye uygun bir ildir. Her ne kadar 2013 verilerine göre Bitlis'in bölge ihracatı ve ithalatı içindeki payı çok düşük ve Türkiye iller arasındaki ihracat ve ithalat sırası 76.ve 77.lik^[20] ise de; dış ticaret teşvikleri ve son zamanlarda terör olaylarının dışına çıkarılması sayesinde şehrin istikrarlı gelişme aksı ve gizilgücü kullanılırsa bölgesel ticaretteki payı ve Türkiye (hem nicel hem de nitel bağlamda) sıralaması rahatlıkla yükselebilir.

iii-KİT ayarında BİT'ler kurulmalı: Neoliberal politikaların bir parçası olan özelleştirme uygulamaları, zayıf bir yerel ekonomi olmasından dolayı Bitlis için yanıltıcıdır. Yerel yönetim, en iddialı olabileceği madencilik alanında –Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) benzeri- *Belediye İktisadi Teşebbüsleri* (BİT) kurarak bir ilki gerçekleştirebilir ve hatta bölgede model bile olabilir. Ayrıca, -ikinci en iddialı olabileceği turizm alanında- mevcut olanlara ek olarak *gizilgüç turizm* varış noktaları için tanıtım seferberliğine girişerek seçenek kaynaklar bulmalıdır. DAKA'nın raporlarında da vurgulandığı gibi, Bitlis, Tatvan ağırlıklı olarak, volkanik bir alan üzerinde kurulu olması nedeniyle sınai hammadde ve metalik maden yatakları (başta pomza, perlit, çimento, disten, fosfat, kuvarsit ve grafit) bakımından zengin bir ildir. Katma değerini özellikle sanayi sektöründe yarattığı dikkate alındığında, Bitlis'in yereldiği TRB2 bölgesinin katma değerinin artırılması için sanayi sektörünün mutlaka geliştirilmesi gerektiği ortadadır. Katma değerini artırılması için metalik olmayan mineral ürünler, kauçuk ve plastik ürünler, fabrikasyon metal ürünler, ağaç ve mantar ürünleri imalatı gibi bölgenin öne çıktığı sektörlerle yoğunlaşmalıdır. MİGEM kayıtlarına göre, işletme ruhsatı alan işletme sayısı 311 olup 2012 kayıtlarına göre, işyeri açma ve çalışma ruhsatına sahip işletme sayısı (%70'i Bitlis'te olarak) 240'tır.^[21] İlgili bakanlıkların destekleriyle bu işletmelerden sermaye ve insan kaynaklarını birleştirerek Bitlis ve bölge madenciliğinin gelişmesinin bir simgesi olarak KİT büyüklüğünde özel fabrikalar kurması beklenebilir.

iv- Yerel sermaye yine yerel ekonomiye çekilmeli: Bitlis, Yeni İpek Yolu üzerinde konuşlanmış Orta Doğu ve Kafkas ülkelerine yakın bir konumdadır ve bu nedenle lojistik bir öneme sahiptir. Bu, Bitlisli işadamlarının öz sermayeleriyle kendi bölgesinde üretim ve dış pazarlama yapmaları için bir gerektir. Bitlis ve bölge kökenli işadamları yatırımlarını bölgeye çekip yeni üretim-istihdam alanları demek olan *imalat fabrikalarına* dönüştürmeli; böylece gelir düzeyinin artmasına ve gelir bölüşümünün iyileşmesine katkıda bulunmalı;

v-Yerel kalkınma için markalaşma ve demokratik baskı: Bitlis tarım ve turizmde (2T) çeşitli markalaşma atakları sergileyebilir; çünkü bunun için belirli bir gizilgüce sahiptir. Toplumun üst düzeydeki temsilcileri olan Bitlis Eren Üniversitesi (BEÜ), DAKA ve sivil toplum örgütleri (sendika, dernek, vakıf) ise; siyasetçiler ve yöneticiler üzerinde *demokratik kurumsal-örgütsel baskı* kurarak şehrin kalkınması için önerdiği sağlam projelerin ivedilikle uygulanmasını izlemelidir:

20 DAKA, TRB2 Bölgesi Dış Ticaret Mevcut Durum Analizi,2014 <http://www.daka.org.tr/panel/files/files/TRB2%20B%C3%B6lgesi%20D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20Mevcut%20Durum%20Analizi.pdf>

21 DAKA, TRB2 Bölgesi Madencilik ve Enerji Mevcut Durum Analizi, 2014 <http://www.daka.org.tr/panel/files/files/TRB2%20B%C3%B6lgesi%20Madencilik%20ve%20Enerji%20Mevcut%20Durum%20Analizi.pdf>

a-Bu çerçevede Bitlis'in en çok özdeşleştirildiği ve en çok verimli olabileceği – üretim, istihdam ve gelir depoları sayılan- bitkisel ve hayvansal üretim sahaları demek olan tarımdan başlanmalıdır. (DAKA raporunda da belirtildiği gibi, TRB2 Bölgesinde canlı hayvan değeri ve hayvansal ürünler değeri toplamının bölgenin tarımsal üretim içindeki payı %84 iken Türkiye'de bu oran %51 düzeyindedir. Bölge tarımsal üretimde kişi başına canlı hayvanlar değeri bakımından ülke ortalamasının oldukça üstünde seyir ederken, kişi başına bitkisel ve hayvansal üretim noktasında Türkiye ortalamasının altında kalmaktadır. Bu durum bölgede yapılan tarımsal faaliyetlerin verimli bir şekilde yapılmadığının göstergesidir.^[22])

b-Devam eden *mevsimsel yerel etkinlikler* (Tatvan Doğu Anadolu Fuarı, Bitlis Kültür Fuarı, Ahlat Kültür Haftası Şenlikleri, Adilcevaz Ceviz Reçeli ve Kültür Etkinlikleri Festivali, Uluslararası Van Denizi Su Sporları Festivali, vb) Bitlis'in kültür turizmini desteklerken, ilin ve çevresinin (Nemrut Krateri, Sapgör, Tatvan, Ahlat, Rahya, vb.) gelişmeye açık *kış sporları* için de (Turizm Stratejisi 2023'te belirtilen) 25 merkezden biri olması yerel turizminin ne kadar çeşitlilik arz ettiğini göstermektedir. Ayrıca, BEÜ'nün UNESCO nezdinde hazırladığı "*Uluslararası Jeopark Projesi*" başarılı olduğunda, dünyanın en büyük ikinci krater gölü olma özelliğine sahip *Nemrut Krater Gölü*, Bitlis'in –doğa ve kış sporlarının da yapılabileceği- görünen bir turizm markası olarak Türkiye'de 2.uluslararası jeopark olacaktır.^[23]

c- Bitlis *inanç turizmi* (Selçuk dönemi camiler, kitabeler, Osmanlı dönemi medreseler, mescitler) ve *gastronomi* (Van Gölü Havzası'nın bir bileşeni olarak Bitlis mutfağı) açısından da zengindir: Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bitlis'te yapılan 28 adet pilav çeşidi anlatılır. Bitlis mutfağının en önemli yemekleri arasında Büryan kebabı, Gebol ve Afşor çorbaları geçer ve bunlar önemli yerel gastronomik marka değerlerini oluşturmaktadır.^[24]

d-Bitlis ekonomisinde çarpan etkisi bulunan ve üretimi devresel dalgalanmalarla değişen bileşenlerden biri de *arıcılıktır*. Belli bir arazi ve fazla sermaye gerektirmeyen, genellikle aile işi olarak ayrı istihdam gerektirmeyen arıcılık, çoğunlukla alt ve alt-orta sınıf tarafından yapılmaktadır. TÜİK'in 2014 verilerine göre 150'si Mutki'de, 105'i Bitlis'te ve 350'si Hizan'da olmak üzere Bitlis toplamında arıcılık yapan 710 işletme bulunmaktadır. Bitlis Arı Yetiştiricileri Birliği ve Hizan Bal Üreticileri Birliği'ne kayıtlı yaklaşık 1.250 arı yetiştiricisi vardır. Bitlis 2007'de toplam balın yaklaşık %3'ünü (2185 ton), 2012'de kuraklığın da etkisiyle sadece %0,6'sını üretebilmiştir. 2014'te bu oran %1,4'e (1429 ton) yükselmiştir. Bitlis AB Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı – Kırsal Kalkınma Bileşeni olan IPARD programı kapsamında yer almadığı için maalesef en az 5.000 ve en çok 250.000 Avro olan arıcılık ve bal üretiminin geliştirilmesi desteklerinden yararlanamamakta, salt bakanlık destekleriyle yetinmektedir.^[25] GZFT'nin konusu olan arıcılık / bal üretimi (bkz. Tablo 1) Bitlis ekonomisi açısından ciddi bir gizilgüç taşımakta olup özel olarak desteklenmelidir.

-
- 22 DAKA, TRB2 Bölgesi Tarım Mevcut Durum Analizi,2014 <http://www.daka.org.tr/panel/files/files/TRB2%20B%20C3-B6lgesi%20Tar%C4%B1m%20Mevcut%20Durum%20Analizi.pdf>
- 23 DAKA, Nemrut Krater Gölü ve Çevresinin Uluslararası Jeopark Ağına Katılımı İçin Gerekli Fizibilite Çalışmaları(TRB2/16/DFD/0006) <http://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/Nemrut%20Krater.pdf>
- 24 DAKA, TRB2 Bölgesi Turizm Mevcut Durum Analizi, 2014 <http://www.daka.org.tr/panel/files/files/TRB2%20B%20C3-B6lgesi%20Turizm%20Mevcut%20Durum%20Analizi.pdf>
- 25 Yunus Ertan ve Kerem Akın, Bitlis Arıcılık Raporu, DAKA, http://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/bitlis_aricilik_raporu.pdf

GÜÇLÜ	ZAYIF
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Floranın zengin olması (Özellikle geven bitkisi ve kekik ağırlıklı) ✓ Arıcılık kültürünün olması ✓ Örgütlenmenin gelişmekte olması ✓ Yıllık bin ton bal üretim kapasiteli Bitlis Arıcılık Entegre Tesisinin olması ✓ Proje kültürünün geliştirmesi ✓ Çayır, mera, ormanlık ve fundalık alanının geniş olması (%56) ✓ Verimli ve güçlü Kafkas Melezi arısının yaygın olması 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Profesyonellikten uzak olunması ✗ Ortak iş yapma kültürünün zayıf olması ✗ Markalaşamaması ✗ Pazarlama kanallarının zayıf olması ✗ Ürün çeşitliliğinin sağlanamaması ✗ Temel uğraş olarak görülmemesi ✗ İlkel üretim tekniklerinin kullanılması ✗ Çeşitli ve etkin destek mekanizmalarının olmaması
FIRSAT	TEHDİT
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kamu desteklerinden faydalanma olanağının olması ✓ Tecrübe birikimi ✓ Doğal ortamın bozulmamış olması ✓ Bal ve bal ürünlerinin tedavi amaçlı kullanımındaki bilinçlenme ✓ Talep fazlası ✓ Kavar Havzası deneyimi ✓ Kadınların arıcılığa ilgisinin olması 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Kalitesiz bal reklamlarının oluşturduğu algı ✗ Salgın hastalıklar ✗ Kontrolü yapılmayan gezginci arıcıların yörenin arı ırkını bozması ✗ İklimsel farklılıklar ✗ Florasının tahrip edilmesi (Özellikle geven bitkisinin) ✗ Gençlerin arıcılığa ilgisizliği

Tablo 1: Bitlis'te Arıcılık için GZFT Çözümlemesi

Kaynak: Ertan ve Akın, a.k.

Bu bilgiler ışığında, burada, kaliteli balın kurumsal simgesi olarak "Bitlis Bal Bankası"nın (BBB) kurulması önerilebilir. BBB, Türk Standartları Enstitüsü ve uluslararası patent ve standart kuruluşlarla işbirliği yaparak balın üretim, verimlilik, pazarlama ve tüketim aşamaları için geliştirilen modern teknik ölçütlere göre sertifika vererek yerel bal üretici ve tüketicilerini güven ve koruma şemsiyesi altına alabilir. Ayrıca BBB, bir ihtiyacı karşılaması ve başarılı olması halinde bal üreten diğer iller ve *Milli Bal Bankası*'nın (MBB) kurulması için de öncülük edebilir.

Sonuç

Her şehir gibi Bitlis de 'küresel vizyon – yerel kalkınma' hedefine sahiptir. 2023 Bölge Planı da bu hedefi desteklemektedir. Bitlis'in dâhil olduğu TRB2 bölgesinin yakın gelecekteki amacı; "2023'te; beşeri sermayesini geliştirmiş, etkin üretimle ekonomide yapısal dönüşümü ve büyümeyi sağlamış, oluşan sosyal refahtan herkesin adil bir şekilde faydalandığı, doğal ve kültürel mirasını koruyarak kullanan, yaşam kalitesi yüksek, jeo-ekonomik konumu ile çevresine etki edebilen, güvenle yaşanan bir bölge olmak"tır.^[26] Bitlis kadim bir şehirdir, iktisadi sorunları da kadimdir; o halde politik çözüm paketi de, yüksek ve adaletli refahı hak eden tüm Türkiye ve Bitlis halkı için ödünsüz-uygulanmalıdır. Bitlis'te –yerel tarihiyle özdeş olan- beş minareden biri eksikse, o halde iktisadi sorunlarından da en azından biri bitmelidir. Eğer önlem alınmazsa, merkezi yönetim bakımından Bitlis ili Tatvan ilçesi statüsüne indirilecek, Tatvan da Bitlis statüsüne çıkarılacak; yani Şırnak-Cizre ya da Hakkari-Yüksekova için üst siyaset katında dillendirilen (mülki idare anlamında) yer değiştirmeler üçüncü defa bu bölge için konuşuluyor olacaktır.

26 DAKA, 2014-2023 Dönemi TRB2 Bölgesi Bölge Planı, Mart 2014, s.25
http://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/trb2_2014_2023_bp.pdf